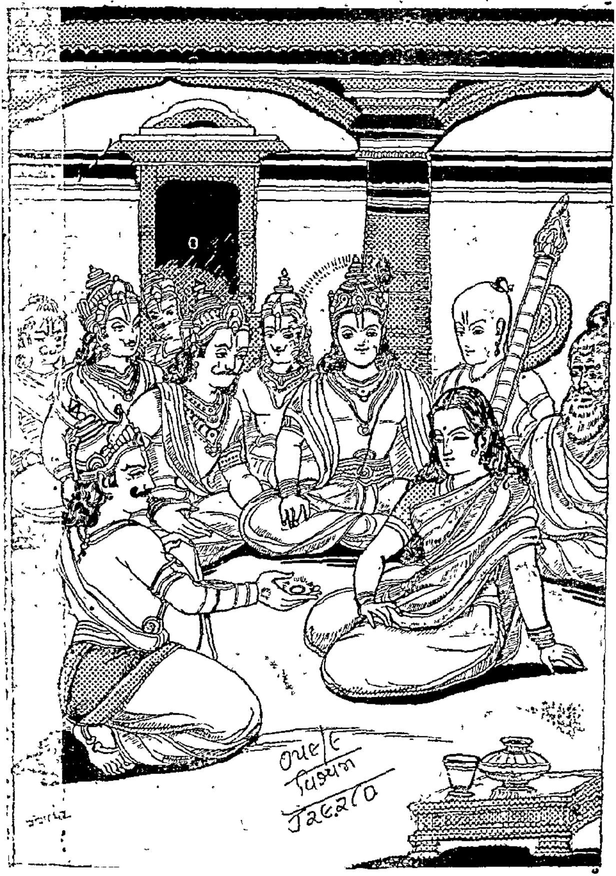

મહાભારત એ કાયમી સાહિત્ય છે

ઘણાંના હાથે વંચાવા છતાં મહાભારતના ખંડો સુરક્ષિત રહી શકે એટલા માટે તે પાકા બાઈન્ડીંગમાં પણ મળે છે. પાકા બાઈન્ડીંગનું એક વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦, ત્રણ વર્ષનું સામટું ૧૫-૧૨-૦, ચાર વર્ષનું સામટું રૂ. ૨૦-૦-૦ છે.

'વિશ્વમંગલ'ના ગ્રાહક થવા માટે નીચેનાં સ્થળોએ

પાકી પહોંચ લઈ લવાજમ ભરવાની સગવડ કરવામાં આવેલી છે

શ્રી સુબધ્ધંકરભાઈ, હવેલોપ ડેપો ફેરેરૂલ સ્ટ્રીટ-અનંતવાડીને નાકે મુંબઈ ૨

મહેન્દ્રરાવ ભાસ્કર શુકલ C/o સસ્તું ઔષધ કાર્યાલય ભાગાછરોડ-સુરત

ભગવાનદાસ નગીનદાસ. દાળવાળા ગોપીપુરા મોટાવાડ સુરત.

બુકસેલર્સ દેસાઈ બ્રધર્સ બજાર-ભરૂચ

પટેલ ઇન્દુભાઈ શીવાભાઈ

શ્રી રામકબીર હાથીપોળ વડોદરા

જગજીવનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર લીમડા પોળના નાકે વડોદરા

મહાકાળી બંગાલ સ્ટોર્સ, ન્યાયમંદિર પાસે, હનુમાન થડા, વડોદરા

નર્મદાશંકર ઇશ્વરલાલ પાઠક રાવપુરા, ભોઈદાસ વિઠ્ઠલની પોળ વડોદરા

શ્રીસત્યનારાયણ ભજનમંડળવતી મેનેજર રણછોડભાઈ ઇશ્વરભાઈ

ઠે. રાણા નારણદાસ હરગોવિંદદાસની દુકાને પાદરા

શાન્તિલાલ છોટાલાલ-બુકસેલર બાલોદ

મોહનલાલ છોટાલાલ કાપડવાળા ઉમરેઠ

દુર્ગાપ્રસાદ શર્મા પખાલીપોળ

બારકોન ભુવન બોરસદ

મોરખનદાસ ભવાનભાઈપટેલ(સર)કરમસદ

કેશવલાલ તેજસીભાઈ- નાડીઆદ

પા.અંબાલાલ રાજાભાઈ લખાવાડનડીઆદ

દેસાઈ મધુસુદન મગનભાઈ દેસાઈવગો

રામદાસભાઈની ખાડી કુંઇપાસે નડીઆદ

મણીલાલ લલ્લુભાઈ વસો-ક-બંક-વસો

વડકુવાપાસે પેટલાદ

અમદાવાદ

મધુસૂદન ભોગીલાલ શાહ ઢાળુસાવડા, કુંભારવાડા. ૭૨૧/૧,

મોહનલાલ મહેંદ્રદાસ મહેતા શાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળ

અરવીન્દ એન્ડ કો. રીચીરોડ લક્ષ્મી વીલાસ હોટલ પાસે

પટેલ અંબાલાલ ચુનીલાલ દુધવાળી પોળ શાહપુર

પટેલ શંકરલાલ નારણદાસ નવી વડવાળી પોળ શાહપુર

મહારાજશ્રી સીતારામજી શર્મા માંડવીની પોળ સોનીની પોળના મેડા ઉપર

શાહ સોમચંદ અંબાલાલ ધમીરાળી તથા નર્મદાશંકર સુબધ્ધંકર રાયપુર કાપડીવાડ

શંકરરાવ માધવરાવ ગાયકવાડ શાહપુર ખુમારાની પોળ

શાન્તીલાલ છોટાલાલ ભટ્ટ ગોમતીપુર દરવાજા પાસે લીંબાડીશેરી

પુંજલાલ જેશંકર ત્રીવેદી નવા વાડજ

શંકરલાલ મોહતારામ દીક્ષિત સત્યનારાયણના મંદિર પાસે ડભોઈ

ગુજરાત જનરલ ટ્રે.કંપની-મહેસાણા

પટેલ કાન્તિલાલ છગનભાઈ નાવલી

હર્ષદરાયમણીલાલશાહબુટાલવાડાસિદ્ધપુર

મણીલાલ મ. શાહ સો. બો. ઓરીસ

હનુમાન આશ્રમ બોક્સનં.૧૧૨૬ નૈરોબી

શંતીલાલ નાથુભાઈ કુંઝાલી

મહારાજ હરીલાલ છગરામ પો. બો. ૧૩૮ કંપાલા

લીલાધર પુરૂષોતમદાસ મેર કંપાલા

લાલજીભાઈ ગિરધરલાલ ઝરીયા

જગન્નાથ પાઠક ડાકોર

ડા. કાનજીભાઈ દામજીભાઈ અંદરજી વળસીભાઈ રૈયા નાકા પાસે, રાજકોટ

દેસાઈ પરસોતમદાસ હીરાભાઈ આણંદ

અનંતરાય મોહનલાલ ભટ્ટ ઠાકરદાસની શેરી કણબીવાડ ભાવનગર

મહાશંકર હિંમતલાલ દવે પો. બો. નં. ૪૨૫ કરજાણા

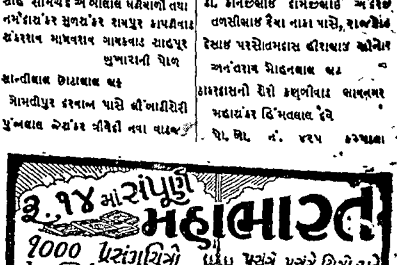

श्रीहरिः

સંક્ષિપ્ત મહાભારતના ભાવાનુવાદની

— વિષયસૂચિ —

ક્રમાંક — પૃષ્ઠ

શલ્યપર્વ

૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો વિષાદ, કૃપાચાર્યનું દુર્યોધનને સન્ધિને માટે સમજાવવું, પરન્તુ દુર્યોધનનું યુદ્ધને માટે જ નિશ્ચય કરવું — ૧
૨ રાજા શલ્યનો સેનાપતિ-પદ પર અભિષેક અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો યુધિષ્ઠિરને શલ્યની સાથે લડવાનો આદેશ — ૪
૩ શલ્યના સેનાપતિપણા નીચે યુદ્ધનો આરંભ, નકુળદ્વારા કર્ણના બાકીના ત્રણ પુત્રોનો વધ — ૭
૪ શલ્યનું યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેન સાથે યુદ્ધ, દુર્યોધન દ્વારા ચેકિતાનનો તથા યુધિષ્ઠિરદ્વારા દ્રુમસેનનો વધ — ૧૦
૫ રાજા શલ્યનું પરાક્રમ, અર્જુન-અશ્વત્થામાનું યુદ્ધ તથા રાજા સુરથનો વધ — ૧૩
૬ શલ્યનું પરાક્રમ તથા શલ્યની સાથે યુધિષ્ઠિરનું યુદ્ધ — ૧૪
૭ શલ્યનો વધ — ૧૭
૮ મદ્રરાજના અનુચરોનો વધ, કૌરવ-સેનાની નાસભાગ, ભીમદ્વારા એકવીસ હજાર પાયદળનો સંહાર અને દુર્યોધનનું પોતાની સેનાને ઉત્સાહિત કરવું — ૧૯
૯ શાલ્વનો વધ, સાત્યકિ અને કૃતવર્માનું યુદ્ધ તથા દુર્યોધનનું પરાક્રમ — ૨૨
૧૦ બન્ને સેનાઓ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ અને શકુનિનું કૂટ યુદ્ધ — ૨૫
૧૧ અર્જુનદ્વારા શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધનની અનીતિનું ભયંકર પરિણામ બતાવવું તથા કૌરવોની રથસેના અને ગજસેનાનો સંહાર — ૨૭
૧૨ ભીમદ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રના બાર પુત્રોનો વધ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત તથા અર્જુન દ્વારા ત્રિગર્તોનો સંહાર — ૨૯
૧૩ શકુનિ અને ઉલૂકનો વધ — ૩૧
૧૪ દુર્યોધનનો સરોવરમાં પ્રવેશ અને યુયુત્સુનું હસ્તિનાપુર જવું — ૩૩
૧૫ શિકારીઓ પાસેથી દુર્યોધનનો પત્તો મળતાં યુધિષ્ઠિરનું સેના સહિત હસ્તિનાપુર જવું અને કૃપાચાર્ય વગેરેનું દૂર જઈ રહેવું — ૩૭
૧૬ યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનનો સંવાદ, યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી દુર્યોધનનું કોઈ પણ એક પાંડવ સાથે ગદાયુદ્ધ માટે તૈયાર થવું — ૪૦
૧૭ શ્રીકૃષ્ણનો યુધિષ્ઠિરને ઠપકો, ભીમની પ્રશંસા તથા ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ, પછી બલરામજીનું આગમન અને સ્વાગત — ૪૩
૧૮ બલરામજીની તીર્થયાત્રા અને પ્રભાસ ક્ષેત્રનો પ્રભાવ — ૪૬
૧૯ ઉદપાન તીર્થની ઉત્પત્તિ, ત્રિત મુનિનું ઉપાખ્યાન — ૪૮
૨૦ વિનશન વગેરે તીર્થોનું વર્ણન, નૈમિષીય તથા સપ્તસારસ્વત તીર્થોનો વિશેષ વૃત્તાન્ત — ૫૦
૨૧ ઔશનસ આશ્રમ પર આર્ષ્ટિષેણ વગેરે તથા વિશ્વામિત્રની તપસ્યા, યાયાત-તીર્થનો મહિમા અને અરુણામાં સ્નાન કરવાથી ઇન્દ્રનો ઉદ્ધાર — ૫૨
૨૨ સોમતીર્થ, અગ્નિતીર્થ અને બદરપાચન તીર્થનો મહિમા — ૫૪
૨૩ ઇન્દ્રતીર્થ અને આદિત્યતીર્થનો મહિમા, દેવલ-જૈગીષવ્ય મુનિ તથા સારસ્વત મુનિની કથા — ૫૬

૨૪ સમન્તપંચક તીર્થ (કુરુક્ષેત્ર)નો મહિમા તથા નારદજીના કહેવાથી બલરામજીનું ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ જોવા જવું. ૫૮
૨૫ બલરામજીની સલાહથી સર્વનું સમન્તપંચકમાં જવું અને ત્યાં ભીમ તથા દુર્યોધન વચ્ચે ગદાયુદ્ધનો આરંભ ૬૧
૨૬ ભીમ અને દુર્યોધનનું ભયંકર ગદાયુદ્ધ ૬૩
૨૭ ભીમના પ્રહારથી દુર્યોધનની જાંઘોનું તૂટવું, ભીમદ્વારા દુર્યોધનનો તિરસ્કાર અને યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ ૬૫
૨૮ ક્રોધમાં ભરાએલા બલરામને શ્રીકૃષ્ણનું સમજાવવું અને શ્રીકૃષ્ણ તથા ભીમસેનની વાતચીત ૬૭
૨૯ પાંડવોનું દુર્યોધનની છાવણીમાં આવી તેના પર અધિકાર કરવું તથા અર્જુનના રથનો દાહ ૬૮
૩૦ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું હસ્તિનાપુર જવું અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાન્ધારીને સાન્ત્વન આપીને પાછા ફરવું ૭૦
૩૧ દુર્યોધનનો વિલાપ અને અશ્વત્થામાનો વિષાદ, પ્રતિજ્ઞા અને સેનાપતિ-પદ પર અભિષેક ૭૩

સૌપ્તિકપર્વ

૩૨ ત્રણે મહારથીઓનો એક વનમાં વિશ્રામ, ત્યાં અશ્વત્થામાનું પાંડવોને કપટપૂર્વક મારવાનો નિશ્ચય કરીને કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માની સલાહ લેવું ૭૬
૩૩ અશ્વત્થામાનો શ્રી મહાદેવજી પર પ્રહાર, તેનો પરાભવ અને ફરી આત્મસમર્પણ કરીને ખડગ પ્રાપ્ત કરવું ૮૧
૩૪ અશ્વત્થામાદ્વારા પાંડવોના તેમજ પાંચાલ દેશના વીરોનો વધ ૮૪
૩૫ અશ્વત્થામા વગેરેનું દુર્યોધનને બધા સમાચાર સંભળાવવું તથા દુર્યોધનનું મૃત્યુ ૮૭
૩૬ રાજા યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીનો મરેલા પુત્રો માટે શોક તથા દ્રૌપદીની પ્રેરણાથી ભીમનું અશ્વત્થામાને મારવા માટે જવું ૮૯
૩૭ શ્રીકૃષ્ણનું અશ્વત્થામા વિષે એક પૂર્વનો પ્રસંગ કહી સંભળાવવું ૯૧
૩૮ અશ્વત્થામા અને અર્જુનનું એકબીજા ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડવું અને નારદ તથા વ્યાસનું તેમને શાન્ત કરાવી દેવું ૯
૩૯ પાંડવોએ દ્રૌપદીની પાસે આવીને તેને મણિ આપવું તથા શ્રીકૃષ્ણે રાજા યુધિષ્ઠિરને અશ્વત્થામાના અદ્ભુત પરાક્રમનું રહસ્ય બતાવવું ૯

સ્ત્રીપર્વ

૪૦ શોકથી વ્યાકુળ ધૃતરાષ્ટ્રને સંજય અને વિદુરનું સમજાવવું ૯
૪૧ વિદુરનું મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ સંસારનું સ્વરૂપ, તેની ભયંકરતા અને તેનાથી છૂટવાના ઉપાયનું વર્ણન ૯
૪૨ શોકમગ્ન રાજા યુધિષ્ઠિરને મહર્ષિ વ્યાસનું સમજાવવું
૪૩ વિદુરના સમજાવવાથી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનું કુરુકુળની સ્ત્રીઓની સાથે કુરુક્ષેત્ર તરફ જવું ૧
૪૪ રસ્તામાં કૃપાચાર્ય વગેરેની ભેટ ૧
૪૫ પાંડવોનું રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારીને મળવું, ગાન્ધારીનો ભીમસેન પર ક્રોધ તથા વ્યાસ અને ભીમસેનનું તેને શાન્ત કરી દેવું ૧
૪૬ ગાન્ધારીનો બીજા મરેલા વીરોને જોઈને વિલાપ અને શ્રીકૃષ્ણને શાપ આપવું ૧
૪૭ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને યુધિષ્ઠિરની વાતચીત તથા મરેલા યોદ્ધાનું દાહકર્મ ૧
૪૮ બધી સ્ત્રીઓનું પોતાના સંબંધીઓને જળની અંજલિ આપવું તથા કુન્તીના મુખથી કર્ણના જન્મનું રહસ્ય ખુલ્લું થતાં ભાઈઓ સહિત રાજા યુધિષ્ઠિરનું શોકથી વ્યાકુળ થવું ૧
૪૯ શોકથી વ્યાકુળ થએલા યુધિષ્ઠિરને સાન્ત્વના આપતાં દેવર્ષિ નારદનું તેમને કર્ણનું પૂર્વ-ચરિત્ર સંભળાવવું ૧
૫૦ યુધિષ્ઠિરનો ઘર છોડીને વનમાં જવાનો વિચાર અને અર્જુનદ્વારા તેનો વિરોધ ૧
૫૧ યુધિષ્ઠિરનો વનવાસી, મુનિ તેમજ સંન્યાસી થવાનો વિચાર અને ભીમ તથા અર્જુનદ્વારા તેનો વિરોધ

ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
૫૨ યુધિષ્ઠિરને નકુળ, સહદેવ તથા દ્રૌપદીનું સમજાવવું	૧૨૬
૫૩ અર્જુનદ્વારા દંડનીતિનું સમર્થન અને ભીમનો યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય તરફ આકર્ષિત કરવાનો પ્રયાસ	૧૨૯
૫૪ યુધિષ્ઠિરનો ભીમને ધિક્કાર અને મુનિવૃત્તિની પ્રશંસા તથા અર્જુનનું રાજા જનકના દૃષ્ટાન્તથી તેમને સમજાવવું	૧૩૧
૫૫ મહર્ષિ દેવસ્થાન અને અર્જુનનું રાજા યુધિષ્ઠિરને સમજાવવું	૧૩૩
૫૬ મહર્ષિ વ્યાસનું શંખ, લિખિત અને રાજા સુદ્યુમ્નના દૃષ્ટાન્તો આપીને યુધિષ્ઠિરને પ્રજાપાલન માટે ઉત્સાહિત કરવું	૧૩૪
૫૭ વ્યાસનું યુધિષ્ઠિરને કાળનો મહિમા કહેવું તથા યુધિષ્ઠિરનું અર્જુન પ્રત્યે ફરી પોતાનો શોક પ્રકટ કરવું	૧૩૭
૫૮ શ્રીવ્યાસનું રાજા યુધિષ્ઠિરને અશ્મા મુનિનો કહેલો ઉપદેશ સંભળાવવું	૧૩૯
૫૯ નારદજીએ સૃંજયને કહેલાં અનેક રાજાઓનાં દૃષ્ટાન્તો સંભળાવીને શ્રીકૃષ્ણનું યુધિષ્ઠિરને સમજાવવું	૧૪૧
૬૦ શ્રીવ્યાસનું રાજા યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનો ઉપદેશ કરવું	૧૪૪
૬૧ પાપ અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન	૧૪૭
૬૨ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય કર્મો, અન્નનો ગ્રાહ્ય અને દાનના અનધિકારીના વિષયમાં સ્વાયંભુવ મનુનો પ્રસંગ	૧૪૯
૬૩ શ્રીવ્યાસ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું હસ્તિનાપુરમાં આવવું	૧૫૦
૬૪ મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો અભિષેક, તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા તથા તેમણે કરેલું સગાંવહાલાંઓનું શ્રાદ્ધ	૧૫૨
૬૫ યુધિષ્ઠિરે કરેલી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ, બ્રાહ્મણો તથા કુટુંબીઓનો સત્કાર અને અનેક જાતનાં દાન	૧૫૪
૬૬ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી યુધિષ્ઠિરનું તેમની સાથે ભીષ્મ પાસે જવું	૧૫૫
૬૭ ભીષ્મે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ	૧૫૭
૬૮ પરશુરામનું ચરિત્ર	૧૬૨
૬૯ શ્રીકૃષ્ણદ્વારા ભીષ્મની પ્રશંસા, ભીષ્મદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ અને શ્રીકૃષ્ણનું ભીષ્મને ધર્મોપદેશ માટે કહેવું	૧૬૪
૭૦ ભીષ્મનું પોતાની અસમર્થતા પ્રકટ કરવું અને ભગવાનનું તેમને વરદાન આપીને જવું તથા બીજે દિવસે ફરી સૌની સાથે ત્યાં આવવું	૧૬૭
૭૧ શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મની વાતચીત તથા ભીષ્મનું આશ્વાસન પામીને યુધિષ્ઠિરનું પ્રશ્ન પૂછવા માટે તૈયાર થવું	૧૬૮
૭૨ યુધિષ્ઠિરે પૂછતાં ભીષ્મનું તેમને રાજાને યોગ્ય શિષ્ટાચાર સમજાવવું	૧૬૯
૭૩ રાજાના નીતિયુક્ત વર્તનનું વર્ણન	૧૭૧
૭૪ રાજ્યશાસનનાં કેટલાંક સાધનોનું વર્ણન	૧૭૩
૭૫ પ્રજાજનના નીતિકાર્યનું તથા રાજા પૃથુના પ્રસંગનું વર્ણન	૧૭૪
૭૬ રાજા યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરતાં ભીષ્મનું ચાર વર્ણો અને આશ્રમોના ધર્મો કહી સંભળાવવું	૧૭૭
૭૭ સર્વસાધારણના ધર્મો, રાજધર્મની મહત્તા અને તે વિષયમાં ઇન્દ્રવેશધારી ભગવાન વિષ્ણુ અને રાજા માન્ધાતાના સંવાદનું વર્ણન	૧૭૯
૭૮ રાજધર્મમાં ચાર આશ્રમોના ધર્મોનો સમાવેશ	૧૮૧
૭૯ પ્રજાના અભ્યુદય માટે રાજાની આવશ્યકતાનું નિરૂપણ તથા આ વિષે બૃહસ્પતિ અને રાજા વસુમાનના સંવાદનો ઉલ્લેખ	૧૮૨
૮૦ રાજાનાં પ્રધાન કર્તવ્યોનું તથા યુગનિર્માણમાં દંડનીતિની પ્રધાનતાનું વર્ણન	૧૮૪
૮૧ રાજાને આ લોક અને પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છત્રીસ ગુણોનું વર્ણન	૧૮૭
૮૨ રાજધર્મનું વર્ણન, રાજાને વિદ્વાન પુરોહિતની આવશ્યકતા અને બન્ને વચ્ચે મેળ રહેવાથી લાભ	૧૮૮
૮૩ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની સમ્મિલિત શક્તિનો પ્રભાવ તથા રાજાના ધર્મને અનુકૂળ આચરણોનું વર્ણન	૧૯૦
૮૪ ઉત્તમ અને અધમ બ્રાહ્મણો સાથે રાજાનું વર્તન અને [illegible]નું ઉપાખ્યાન	૧૯૧

ક્રમાંક		પૃષ્ઠ
૮૫	આપત્કાળમાં બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોનું કર્તવ્ય તથા ઋત્વિજોનાં લક્ષણ	૧૯૪
૮૬	મિત્ર અને અમિત્રની પરીક્ષા	૧૯૫
૮૭	મંત્રીની શોધ-કાલકવૃક્ષીય મુનિનું ઉપાખ્યાન	૧૯૭
૮૮	સભાસદ વગેરેનાં લક્ષણ	૧૯૮
૮૯	ગુપ્ત સલાહ સાંભળવાના અધિકારી	૧૯૯
૯૦	રાજાની વ્યાવહારિક નીતિ અને તેને રહેવા લાયક નગરનું વર્ણન	૨૦૧
૯૧	રાષ્ટ્રની રક્ષા તથા વૃદ્ધિના ઉપાય અને પ્રજા પાસેથી કર લેવાની રીત	૨૦૩
૯૨	રાજાના નીતિપૂર્ણ વર્તનની અને તેના દ્વારા ધર્મપાલનની આવશ્યકતા	૨૦૬
૯૩	ધર્માચરણથી લાભ તથા રાજાના ધર્મ	૨૦૮
૯૪	રાજાનાં આચરણો અંગે વામદેવજીના ઉપદેશનો ઉલ્લેખ	૨૦૯
૯૫	યુદ્ધનીતિનું વર્ણન	૨૧૧
૯૬	યુદ્ધમાં બનનારી હિંસાનાં પ્રાયશ્ચિત્ત અને વીર તથા કાયરોને પ્રાપ્ત થનારા લોકનું વર્ણન	૨૧૩
૯૭	સૈન્યસંચાલનની વિધિ, યોદ્ધાઓનાં લક્ષણ અને વિજયનાં ચિહ્નોનું વર્ણન	૨૧૪
૯૮	કાલકવૃક્ષીય મુનિનો ઉપદેશ-રાજ્ય, કોષ અને સેના વગેરેથી હીન તેમજ અસહાય રાજાનું કર્તવ્ય	૨૧૭
૯૯	કાલકવૃક્ષીય મુનિનો કૂટ નીતિનો ઉપદેશ અને ક્ષેમદર્શીને રાજા જનક સાથે મુલાકાત કરાવવી	૨૧૯
૧૦૦	માતા-પિતા અને ગુરુની સેવાનો ઉપદેશ, સત્યની ઓળખ તથા વ્યાવહારિક નીતિનું વર્ણન	૨૨૧
૧૦૧	દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાયો અને મનુષ્ય-સ્વભાવના પરિચય માટે વાઘ તથા શિયાળની કથા	૨૨૩
૧૦૨	શક્તિશાળી શત્રુની સામે નમ્ર થવાનો અને મૂર્ખની વાતો પર ધ્યાન ન આપવાનો ઉપદેશ તથા રાજા અને રાજસેવકોનાં ગુણોનું વર્ણન	૨૨૮
૧૦૩	રાજધર્મ અને દંડના સ્વરૂપનું વર્ણન	૨૩૦
૧૦૪	દંડની ઉત્પત્તિ તથા એ ક્ષત્રિયોના હાથમાં સોંપાયો તેની પરંપરાનું વર્ણન	૨૩૩
૧૦૫	ત્રિવર્ગનો વિચાર અને આંગરિષ્ઠ તથા કામંદકનો સંવાદ	
૧૦૬	શીલનિરૂપણ-ઇન્દ્ર અને પ્રહ્લાદની કથા	
૧૦૭	યમ અને ગૌતમનો સંવાદ તથા આપત્તિના સમયે રાજાના ધર્મોનું વર્ણન	
૧૦૮	આપત્તિ વખતે રાજાનું કર્તવ્ય તથા મર્યાદાનું પાલન કરનારા મનુષ્યોની સદ્ગતિનું વર્ણન	
૧૦૯	રાજાને માટે ધનસંગ્રહનું સ્થાન તથા અનાગત વિપત્તિથી સાવધ રહેવા માટે ત્રણ મત્સ્યોનાં દૃષ્ટાન્ત	
૧૧૦	શત્રુઓથી ઘેરાએલા રાજાના કર્તવ્ય વિષે બિલાડો અને ઉંદરનું આખ્યાન	
૧૧૧	શત્રુથી સદા સાવધ રહેવા વિષે રાજા બ્રહ્મદત્ત અને પૂજની ચકલીનો પ્રસંગ તથા બ્રાહ્મણ-સેવાનું માહાત્મ્ય	
૧૧૨	શરણાગતનાં રક્ષણ વિષે એક પારધી અને કબૂતર-કબૂતરીનો પ્રસંગ	૧
૧૧૩	અજાણતાં કરેલાં પાપોની નિવૃત્તિ વિષે રાજા જનમેજય અને ઇન્દ્રોત મુનિનો પ્રસંગ	૨
૧૧૪	મરેલાના ફરી જીવતા થવા વિષે એક બ્રાહ્મણ બાળકના જીવતા થવાનો પ્રસંગ	૨
૧૧૫	પ્રબળ શત્રુથી બચવાના ઉપાય બતાવવા માટે સેમલવૃક્ષ અને વાયુનો પ્રસંગ	૨
૧૧૬	લોભમાં પાપ, શિષ્ટ પુરુષોનાં લક્ષણો, અજ્ઞાનના દોષો તથા દમની પ્રશંસા	૨
૧૧૭	તપ અને સત્યનો મહિમા, કામ-ક્રોધાદિ દોષોનું વર્ણન તથા ક્રૂર પુરુષનાં લક્ષણો	૨
૧૧૮	પાપ અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો	૨
૧૧૯	ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વિષે વિદુર તથા પાંડવોના ભિન્નભિન્ન વિચારો	૨
૧૨૦	મિત્ર બનાવવા યોગ્ય અને ન બનાવવા યોગ્ય પુરુષોનાં લક્ષણો તથા કૃતઘ્ની ગૌતમની કથા	૨
૧૨૧	શોકથી વ્યાકુળ ચિત્તની શાન્તિ માટે રાજા સેનજિત્ અને બ્રાહ્મણના સંવાદનું વર્ણન	
૧૨૨	કલ્યાણ-કામીનાં કર્તવ્યો વિષે પિતા-પુત્રનો સં	
૧૨૩	સુખ-દુઃખનું વિવેચન અને ત્યાગનો મહિમા	
૧૨૪	તૃષ્ણાત્યાગ વિષે મંકિનું દૃષ્ટાન્ત તથા વિદેહ-રાજ જનક અને મુનિવર બોધ્યની ઉક્તિઓ	

ક્રમાંક		પૃષ્ઠ
૧૨૫	સંતજનોના આચરણ વિષે પ્રહ્લાદ અને અવધૂત બ્રાહ્મણનો સંવાદ	૨૭૯
૧૨૬	મનુષ્યે સદ્‌બુદ્ધિનો આશ્રય લેવો જોઈએ—આ વિષે કાશ્યપ બ્રાહ્મણ અને ઈન્દ્રનો સંવાદ	૨૮૦
૧૨૭	સંસાર અને શરીરનાં મૂળતત્ત્વોનું વર્ણન	૨૮૧
૧૨૮	જીવની નિત્યતા અને સત્તનું વર્ણન, ચારે વર્ણની ઉત્પત્તિ તથા એમના ક્રમ	૨૮૩
૧૨૯	સત્યનો મહિમા, અસત્યના દોષ, દાન આદિનાં ફળ અને આશ્રમધર્મોનું વર્ણન	૨૮૬
૧૩૦	આચારની વિધિ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનનું વર્ણન	૨૮૮
૧૩૧	ધ્યાનયોગનું વર્ણન અને જપનો મહિમા સમજાવવા માટે એક જાપક બ્રાહ્મણની કથા	૨૯૦
૧૩૨	મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ—મનુદ્વારા જ્ઞાનયોગ આદિનાં ફળ તથા પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન	૨૯૪
૧૩૩	આત્માની દુર્વિજ્ઞેયતા	૨૯૬
૧૩૪	આત્મદર્શનનો ઉપાય	૨૯૮
૧૩૫	ભગવાન વિષ્ણુથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા વરાહ અવતારનું વર્ણન	૨૯૯
૧૩૬	ગુરુ-શિષ્યના સંવાદનો ઉલ્લેખ કરતાં યોગ તથા સદાચારનું નિરૂપણ	૩૦૧
૧૩૭	સર્વ પ્રકારના દોષોથી છૂટવા માટે જ્ઞાન, અને બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ	૩૦૪
૧૩૮	મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો ઉપદેશ	૩૦૫
૧૩૯	મહર્ષિ પંચશિખને રાજા જનકનો ઉપદેશ	૩૦૮
૧૪૦	દમનો મહિમા તથા વ્રત અને તપનું વર્ણન, પ્રહ્લાદ દ્વારા ઈન્દ્રને ઉપદેશ	૩૧૧
૧૪૧	ઈન્દ્રનો નમુચિ અને બલિ સાથે સંવાદ—કાળના મહિમાનું વર્ણન	૩૧૩
૧૪૨	ઈન્દ્ર પાસે લક્ષ્મીજીનું આગમન તથા દાનવોના દોષોનું કથન અને પતનનું કારણ બતાવવું	૩૧૭
૧૪૩	જૈગીષવ્યનો દેવલને સમત્વબુદ્ધિનો ઉપદેશ તથા ઉગ્રસેન પાસે શ્રીકૃષ્ણે કરેલું નારદજીના ગુણોનું વર્ણન	૩૨૦
૧૪૪	શુકદેવજીના પૂછવાથી વ્યાસનું એમને કાળનું સ્વરૂપ તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવવું	૩૨૨
૧૪૫	પ્રલયનો ક્રમ, બ્રાહ્મણને દાન આપવાનો મહિમા તથા બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્યોનું વર્ણન	૩૨૪
૧૪૬	જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિ, ધ્યાનના સહાયક યોગો તથા સાત પ્રકારની ધારણાઓનું વર્ણન	૩૨૬
૧૪૭	બુદ્ધિની પ્રશંસા, ઉત્તમ અને અધમ પ્રાણીઓ, જ્ઞાનનું સાધન અને તેનો મહિમા	૩૨૯
૧૪૮	યોગથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું વર્ણન	૩૩૧
૧૪૯	કર્મ અને જ્ઞાનનું અન્તર તથા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું વર્ણન	૩૩૨
૧૫૦	ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમનું વર્ણન	૩૩૪
૧૫૧	અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને તેનાં સાધનોનું વર્ણન	૩૩૮
૧૫૨	બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાય, તેનો મહિમા તથા કામરૂપી વૃક્ષને કાપવાનો ઉપદેશ	૩૪૦
૧૫૩	પંચભૂતોના ગુણોનું વર્ણન તથા ધર્મનું પ્રતિપાદન	૩૪૧
૧૫૪	યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવિષયક પ્રશ્ન અને ભીષ્મનું તેના ઉત્તરમાં જાજલિ તથા તુલાધાર વૈશ્યનો સંવાદ સંભળાવવું	૩૪૩
૧૫૫	જાજલિને તુલાધાર તથા પક્ષીઓનો ઉપદેશ	૩૪૬
૧૫૬	રાજા વિચખ્નુદ્વારા અહિંસાધર્મની પ્રશંસા તથા ચિરકારીનું ઉપાખ્યાન	૩૪૯
૧૫૭	અહિંસાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરવાના વિષયમાં દ્યુમત્સેન અને સત્યવાનનો સંવાદ	૩૫૨
૧૫૮	કપિલનું સ્યૂમરશ્મિ આગળ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન કરવું	૩૫૪
૧૫૯	બ્રહ્મજ્ઞાનમાં બધા આશ્રમોનો અધિકાર બતાવતાં બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ	૩૫૫
૧૬૦	ધર્મની પ્રધાનતા બતાવવા માટે એક બ્રાહ્મણ અને કુણ્ડધાર મેઘની કથા	૩૫૭
૧૬૧	પાપી, ધર્માત્મા, વિરક્ત અને મુક્ત થવાનાં કારણ તથા મોક્ષનાં સાધનોનું વર્ણન	૩૫૯
૧૬૨	મન અને ઈન્દ્રિયો વગેરેના વિષયમાં નારદ અને દેવલ મુનિનો તથા તૃષ્ણાક્ષયના વિષયમાં માંડવ્ય અને જનકનો સંવાદ	૩૬૦
૧૬૩	સંન્યાસીના સ્વભાવ, આચરણ અને ધર્મોનું વર્ણન	૩૬૨
૧૬૪	બ્રહ્મોત્પત્તિનું વર્ણન કરતાં ભીષ્મનું વૃત્રાસુરની કથા સંભળાવવું	૩૬૩
૧૬૫	ઈન્દ્ર દ્વારા વૃત્રાસુરના વધનો પ્રસંગ	૩૬૫

ક્રમાંક		પૃષ્ઠ
૧૬૬	દક્ષના યજ્ઞનો નાશ	૩૬૭
૧૬૭	દક્ષપ્રજાપતિનું ભગવાનની સ્તુતિ કરવું	૩૭૦
૧૬૮	સમંગનું નારદજીને પોતાની શોકહીન સ્થિતિનું વર્ણન કરવું તથા નારદજીનો ગાલવ મુનિને કલ્યાણનો ઉપદેશ	૩૭૬
૧૬૯	અરિષ્ટનેમિનો રાજા સગરને મોક્ષનો ઉપદેશ	
૧૭૦	રાજા જનકને પરાશર મુનિનો ઉપદેશ (પરાશર–ગીતા)	૩૮૦
૧૭૧	રાજા જનકના ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નો અને પરાશર દ્વારા તેમનું સમાધાન	૩૮૫
૧૭૨	સાધ્યગણોને હંસનો ઉપદેશ	૩૮૯
૧૭૩	સાંખ્ય અને યોગનું અન્તર બતાવતાં યોગ-માર્ગનું વર્ણન	૩૯૧
૧૭૪	સાંખ્યનું વર્ણન	૩૯૩
૧૭૫	ક્ષર અને અક્ષરનો વિષય બતાવવા માટે કરાલજનક અને વસિષ્ઠનો સંવાદ	૩૯૫
	વસિષ્ઠદ્વારા જીવની અજ્ઞાનતાનું વર્ણન	
	આત્માનો પ્રકૃતિથી ભેદ તથા યોગ અને સાંખ્યનો મત	૩૯૮
	રાજકુમાર વસુમાનને એક ઋષિનો ધર્મવિષયક ઉપદેશ	૪૦૦
	યાજ્ઞવલ્ક્યનો રાજા જનકને ઉપદેશ–સાંખ્ય મત અનુસાર સૃષ્ટિ, પ્રલય અને ગુણોનું વર્ણન	૪૦૨
૧૮૦	યોગ તથા મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું વર્ણન	૪૦૩
૧૮૧	યાજ્ઞવલ્ક્યદ્વારા મોક્ષધર્મનું વર્ણન	૪૦૫
૧૮૨	વ્યાસજીનો પોતાના પુત્ર શુકદેવને ઉપદેશ	૪૦૬
૧૮૩	દાન, યજ્ઞ અને તપ આદિ શુભ કર્મોની ઉપયોગિતાનું વર્ણન તથા શુકદેવજીના જન્મનો વૃત્તાન્ત	૪૧૧
૧૮૪	પિતાની આજ્ઞાથી શુકદેવજીનું મિથિલામાં જવું અને જનકના રાજમહેલમાં તેમનો સત્કાર થવો	૪૧૩
૧૮૫	રાજા જનકદ્વારા શુકદેવજીનું પૂજન તથા તેમના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવું	૪૧
૧૮૬	શુકદેવજીનું પિતાની પાસે પાછા આવવું તથા વ્યાસનું પોતાના શિષ્યોને સ્વાધ્યાયનો વિધિ અને શુકદેવને અનધ્યાયનું કારણ બતાવવું	૪૧
૧૮૭	શુકદેવજીને નારદજીનો ઉપદેશ	૪૨
૧૮૮	નારદજીનો શુકદેવને ઉપદેશ અને શુકદેવનો સૂર્યલોકમાં જવાનો નિશ્ચય	૪૨
૧૮૯	શુકદેવની ઊર્ધ્વ ગતિનું વર્ણન તથા મહાદેવજીનું તેમને આશ્વાસન દેવું	૪૨૧
૧૯૦	બદરિકાશ્રમમાં ભગવાન નારાયણદ્વારા નારદજીની શંકાનું સમાધાન	૪૨૯
૧૯૧	નારદજીનું શ્વેતદ્વીપમાં જવું તથા ભીષ્મનું યુધિષ્ઠિરને ઉપરિચરના ચરિત્રના વર્ણનના પ્રસંગમાં તન્ત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ બતાવવું	૪૨૬
૧૯૨	રાજા ઉપરિચરના યજ્ઞમાં એકત વગેરે મુનિઓનું બૃહસ્પતિ આગળ શ્વેતદ્વીપ તેમજ ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન	૪૩૧
૧૯૩	નારદજીનું અનેક નામોદ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરવું	૪૩૪
૧૯૪	શ્વેતદ્વીપમાં નારદને ભગવાનનાં દર્શન થવાં અને ભગવાનનું પોતાના ભવિષ્યના અવતારો વિષે સૂચન	૪૩૫
૧૯૫	શ્રીકૃષ્ણનું અર્જુનને પોતાનાં નામોની વ્યાખ્યા સંભળાવવું	૪૩૫
૧૯૬	દેવર્ષિ નારદ અને નરનારાયણની વાતચીત તથા સૌતિદ્વારા ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન	
૧૯૭	હયગ્રીવ–અવતાર, નારાયણનો મહિમા તથા ભક્તિધર્મની પરમ્પરાનું વર્ણન	૪૪૧
૧૯૮	અતિથિના કહેવાથી ધર્મારણ્યનું નાગરાજને ત્યાં જવું અને ઉંછવૃત્તિનો મહિમા	૪૪૪

सत्संगं जनयत्वरात्मनिरगे भक्तिं समुद्बोधयन् । कामोद्वेगकुमार्गदम्भजनकं साहित्यमुन्मूलयत् ।
पदे पदे पमनुक्षणं प्रथयत्सन्दर्शयत्सद्गतिं, संजातं खलु 'चित्तमंगल'–मपाकर्तुं जगद्दुर्गतिम् ॥

વર્ષ ૧૪ મું : ચૈત્ર–૨૦૦૬ : માર્ચ–૧૯૫૦ : અંક ૧ લો

ઈશ-સ્તવન

તારા મહિમાનો નહિ પાર નિરંજન! સર્વ તણા આધાર!!
સચ્ચિત્ સુન્દર શુદ્ધ સનાતન આનન્દ નિર્ભય સાર;
નામ મળે નહિ અન્ય અવરનું એકાન્ત શાન્ત સમાય ...તારા૦
ચોગમ ચોદિશ ધામ તહારું, સાર્વભૌમ સ્વરાજ્ય,
કલ્પશાક્ત સેવા કરતી સત્ય સંકલ્પ સધાય ...તારા૦
દૃષ્ટિ જો અવકાશ વિહરવા, વિલસે વ્યોમ અપાર;
જલ ને સ્થલની વાંછા થતાં જલ-સ્થલના અવતાર ...તારા૦
સૂર્ય-ચન્દ્ર થઇને પ્રકટે પણી અન્ધકાર અમાપ;
અકાલિત લીલા લહેરાવે તું શાશ્વત કાળપ્રવાહ ...તારા૦
અગણિત બ્રહ્માણ્ડો સરજે ને સંહરતો તું હતાંય
વૃદ્ધિ-ક્ષય તુજમાં નહિ થાતાં, સદાય પૂર્ણવિરામ ...તારા૦
સત્વ બનીને બન્યું સઘળું, રજથી કરે વિસ્તાર
ને તમસે સ્થિરતા લઈ સ્થૂલમાં શોભતો ભરનાર ...તારા૦
અણુ કરતાં યે તું નાનો ને મહાનથી ય મહાન,
કરતો તો ય ન કરતો કંઈ તું સચરાચરનો રામ ...તારા૦

શ્રી "નિરંજન".

ॐ હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે : હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

વાર્ષિક લવાજમ : તંત્રી : હિંદ બહાર :
રૂ. ૫-૪-૦ મગનભાઈ છોટાભાઈ દેસાઈ રૂ. ૭-૮-૦
પાકું બાઈન્ડીંગ રૂ. ૬-૪-૦ પાકું બાઈન્ડીંગ રૂ. ૮-૮-૦

કર્મની કર્તવ્યતા

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

ભગવાન કહે છે; "ભારત! કર્મથી આ સંસારમાં બંધન થાય છે, તો પણ જો કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થએલ કર્મને અનાસક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે કર્મ જ મુક્તિદાતા પણ બને છે. કામનાઓથી પૈસાઈને શરીરસુખાર્થે કરવામાં આવતાં કર્મો વધુ કામનાઓમાં ફસાવનારાં હોઈ બંધનકારક બને છે. પરન્તુ પોતાની ફરજ પૂરી કરવા માટે જે પ્રાપ્ત થએલાં કર્મો કરવામાં આવે છે તે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ અને કર્મના ઋણમાંથી મુક્તિ આપનારાં બને છે. આ ત્રણે લોકમાં મારે કંઈ મેળવવાની કે ભોગવવાની ઈચ્છા નથી, તો પણ હું આળસ કર્યા વગર નિરન્તર કર્મોમાં લાગ્યો જ રહું છું. મારી ક્રિયાથી સૂર્ય-ચન્દ્ર ગતિ કરી રહ્યા છે, પૃથ્વી ફરી રહી છે, વરસાદ વરસે છે, વાયુ સંચાર કરી રહ્યો છે, ગ્રહમંડળો-નક્ષત્રમંડળો-તારામંડળો-વિશ્વમંડળો મારી ક્રિયાથી સ્ફુરી રહ્યાં છે. હું ભૂતોમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ પ્રકટ કરી રહ્યો છું, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-સંહારનું કાળચક્ર ફેરવી રહ્યો છું. આ બધું કામ હું અનાસક્ત ભાવે શૂન્યવત્ થઈને કરી રહ્યો છું. તેમાં મને જરાયે અભિમાન, અહંકાર કે ઘમંડ નથી. તું પણ યજ્ઞ, દાન વગેરે લોકોપકારક કર્મો કર; શમ, દમ વગેરે તપ કર અને તારા ધર્મનું પાલન કરી પવિત્ર થા-કર્મબંધનથી મુક્ત થા."

જરૂરી સુચનાઓઃ—

૧. ગ્રાહકોએ પોતાનું નામ-સિરનામું સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ અને પોતાનો ગ્રાહકનંબર લખવાનું ભૂલવું ન જોઈએ

૨. પત્રનો જવાબ મેળવવા માટે રીપ્લાઈ પોસ્ટકાર્ડ કે ટીકીટ મોકલવી જરૂરી છે.

૩. ગ્રાહકોએ મનીઓર્ડરથી જ લવાજમ મોકલવું જોઈએ. વી. પી. મંગાવવાથી કેટલીકવાર મહીને મોડ રહીને રહે છે. વી. પી. અને મનીઓર્ડર બન્નેનો ખર્ચ એક જ છે; માત્ર વી. પી. મોકલવાની વ્યવસ્થાનો શ્રમ વિશેષ પડે છે.

લખો:-શ્રી ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય, પો. બો. નં. ૬, અમદાવાદ.

શ્રી વીરવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ સલાપોસ કોસરોડ અમદાવાદ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દેસાઈ મગનભાઈ છોટાભાઈ

શ્રી ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય સલાપોસ કોસરોડ, મોતીવિલા બંગલો અમદાવાદ.

જેના સંકલ્પમાત્રથી વિશ્વમાં અનેક મહાભારતો પ્રકટે છે અને અદૃશ્ય બને છે, જેની ઈચ્છાથી અનેક બ્રહ્માણ્ડો સ્ફુરી રહ્યાં છે, જેના ઈક્ષણ નીચે સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લયને વહન કરતો કાળપ્રવાહ ગતિ કરી રહ્યો છે, તે અમિત મહિમાવાન **પરમાત્માની કૃપાથી 'વિશ્વમંગલ'-નાં ચૌદમાં વર્ષના પ્રથમ અંક તરીકે આ મહાભારતાંક-તૃતીય ખંડ તૈયાર કરી શકાયો છે.** અગાઉનાં બે વર્ષોમાં બહાર પડી ચૂકેલા બે ખરા લોકપ્રિય બની શક્યા અને એને લીધે લોકોમાં મહાભારત પૂરું વાંચવાની જિજ્ઞાસા જાગૃત બની અને ત્રીજો અને ચોથો ખંડ પણ જલદી મેળવવા માટે માગણી આવવા લાગી. આથી અમે આ બન્ને ખંડ પણ આ વર્ષે જ પ્રકટ કરી દેવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા. અને આજે આ તૃતીય ખંડ વાચકોને નિવેદિત કરી શકીએ છીએ.

મહાભારત જગતનો અદ્વિતીય સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ શાથી છે તે વાચકોને હવે સમજાશે. મહાભારતના વિષયો ઉપર જેમજેમ વિચાર કરવામાં આવશે તેમતેમ તેનાં ગૂઢ રહસ્યોની પ્રતીતિ થતી જશે. અને જણાશે કે '**અમૂલ્ય રત્નોની અખૂટ ખાણ**' એ શબ્દો યથાર્થ જ છે. 'એ ખાણને જેમજેમ ખોદીએ તેમતેમ તેમાંથી વધુને વધુ કિંમતી જવાહિરો નીકળતાં જ જાય છે.'

વિશ્વનો સર્વોપરિ શાશ્વત ગ્રંથ

મહાભારત એ શાસ્ત્ર છે. ગરુડ શાસ્ત્રનું રૂપક છે. ભગવાનની સ્વારી ગરુડ ઉપર હોય છે. એટલે શાસ્ત્રને આધારે જ ભગવાનનું તત્ત્વ સમજી શકાય છે. 'ગરુડે ચઢી આવજો ગિરિધારી.' એ રીતે મહાભારત ગરુડ બનીને ભગવાનનું વાહન બન્યું છે. મહાભારતની દૃષ્ટિ પણ દિવ્ય ગરુડના જેવી વિશાળ છે. મહાભારતની કથા ગરુડની દૃષ્ટિની જેમ વિશાળ ક્ષેત્રો ઉપરથી પસાર થાય છે. ગરુડ જેમ ઝીણામાં ઝીણી અને દૂરમાંની દૂર વસ્તુને પણ જોઈ લે છે તેમ મહાભારતની દૃષ્ટિમાંથી પણ કોઈ વિષય છટકી શક્યો નથી. ગમે તે યુગમાં અને ગમે તે પ્રસંગ ઉપર પણ દૃષ્ટિ મળી શકે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિથી, વ્યાપક દૃષ્ટિથી, દૂરદૃષ્ટિથી મહાભારતે વિષયોને ધારણ કર્યા છે. આથી જ કહેવાય છે કે 'જે મહાભારતમાં નથી તે ક્યાંયે નથી અને જે મહાભારતમાં છે તે જ સર્વત્ર છે. ગરુડ જેમ મૃત્યુનું કાલચક્ર તોડીને ઇન્દ્રને ત્યાં સાચવી રાખેલું અમૃત લઈ આવ્યું અને અમર બન્યું તેમ મહાભારતે પણ આ મૃત્યુલોકના જીવો માટે દિવ્ય અમૃત લાવી આપ્યું છે અને પોતે પણ અમર બન્યું છે. તેથી જ વિશ્વના અમર, સર્વોપરિ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રન્થ તરીકે મહાભારત વિરાજી રહ્યું છે.

યુગદર્શનનો અરીસો

મહાભારત એ કેવળ પહેલાંના વખતના કૌરવ-પાંડવોનો ઇતિહાસ નથી. તેને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ગણો અથવા ન ગણો, પરન્તુ મહાભારત તો યુગેયુગનો જીવતો ઇતિહાસ છે. તે એક અલૌકિક દર્પણ છે કે જેમાંથી ભૂતકાળ જોઈ શકાય છે, વર્તમાન જોઈ શકાય છે, ભાવિ જોઈ શકાય છે. કુદરતે કયા નિયમો અનુસાર કામ કર્યું છે, કરી રહી છે અને કરશે, તે કુદરતના નિયમો તેમાંથી જોઈ શકાય છે અને તે નિયમોનો પણ નિયમ તેમાંથી જોઈ શકાય છે અને તે નિયમનો પણ નિયન્તા વિશ્વરૂપ ધરીને રમી રહેલો તેમાં નજરે પડે છે.

ધર્મનું વ્યવસ્થાપક

આ તૃતીય ખંડમાં 'સત્યમેવ જયતે'–સત્યનો વિજય થએલો જોઈ શકાય છે. હાલમાં કેટલાક લોકો જ્યારે સંસારનાં દુઃખોથી કંટાળી જાય છે ત્યારે દુઃખો દૂર થાય એટલા માટે 'યથાશક્તિ' ભગવદ્ભજન કરવાનો ઉપાય કરે છે અને તેમ કરવામાં પોતાને 'સત્યથી' વર્તતા માને છે. અને થોડોક વખત તે પ્રમાણે કર્યા પછી તેઓ કહેવા લાગે છે કે ભગવાન્ અધર્મીઓના જ પક્ષમાં છે. જુઓ, આ પાપીઓ લહેર કરે છે અને અમે બગાસાં ખાઈએ છીએ. શાસ્ત્રો ભગવાનને ન્યાયીન્યાયી કહ્યા કરે છે તે ખાલી ગપ્પાં જ છે. આવા લોકોને વિચાર કરતાં મહાભારતમાંથી સમાધાન મળી રહેશે–પાંડવો ધર્મને આગળ કરીને ચાલતા હતા તો પણ તેમને તેર વર્ષ સુધી તો દુઃખ ભોગવવાં જ પડ્યાં હતાં. પોતાનાં કર્મોથી જ આપણને આ દેહ, તે કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે, મળેલો છે. તેથી આ દેહને તો જે કર્મોથી તે બંધાયો છે, તે જ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાનાં છે. આપણે આંબાનો ગોટલો વાવીએ છીએ તેનું ફળ પણ બાર વર્ષે ચાખવા મળે છે, તો તમારા આજના ધર્મનું ફળ તમને આજ ને આજ કેવી રીતે મળે? ભગવાનનું રાજ્ય કંઈ ચવાણાની દુકાન જેવું નથી કે તમે બે પૈસા આપો કે તરત ને તરત તમને સેવ-ગાંઠિયાનું પડીકું આપી દે. તેમાં તો તમારું રાંધેલું જ તમારે ખાવાનું છે અને જ્યાંસુધી તમે જુનું રાંધેલું પૂરું ખાઇ રહ્યા ન હો ત્યાંસુધી તમને નવું રાંધેલું ખાવા મળી શકતું નથી. તેને ત્યાં જરા પણ છાંડવાનો કાયદો નથી. આ ખંડમાંના શાન્તિ-પર્વમાં સર્વ લોકો માટે–સર્વ વર્ણો માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો રાજમાર્ગ દર્શાવાએલો છે પાપો, પ્રાયશ્ચિત્તો, નીતિ અને ધર્મદર્શનોથી ભરપૂર આ પર્વ પરમ તત્ત્વનું દર્શન કરાવતું મહાભારતને પાંચમો વેદ બનવાની યોગ્યતા આપી રહ્યું છે.

ધર્મપ્રચારનો ધર્મ

દશ દ્વિરંગી ચિત્રો તેમજ પ્રાસંગિક સાદાં ચિત્રો અને સાડાચારસો ઉપરાંત પૃષ્ઠોનો આ અંક તથા બીજા અગિયાર માસિક અંકો પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૫-૪-૦ માં ગ્રાહકોને આપતાં આમાં કોઈ ફાયદો રહેતો નથી એ વિચાર કરતાં 'સર્વ-કોઇને માલુમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. કારીગરી અને સાધનોની મોંઘવારી ચાલુ જ રહી છે. છતાં પણ મનુષ્યોને દુર્ગતિમાંથી બચાવનાર સનાતન ધર્મના પ્રચારને લક્ષ્યમાં રાખીને જ આ માસિક ચલાવવામાં આવે છે. અને આ નિમિત્તે આત્મસ્વરૂપ માનવબન્ધુઓને પરમાર્થ-મય જીવનમાં પ્રેરી શકાય છે તે વસ્તુ જ અમને આ કાર્યમાં સંતોષ અને ઉત્સાહ આપનાર બની રહી છે. તેથી વિશુદ્ધ ધર્મના પ્રચારથી વિપરીત કોઇપણ બાબતને આ પત્રમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી. આવા યત્નમાં સાથ આપનાર જે પુરુષો છે તે ઇશ્વરના પ્રિય બને ! આ સંસારમાં કામનાઓની ભ્રમણામાં ફસાઈ ને દુઃખી થઇ રહેલા અથવા તુચ્છ સુખોમાં રા રહેલા જીવોને પોતાના નિર્લેપ સ્વરૂપનું ભાન કરાવનાર ધર્મને અર્થે જે પ્રયત્ન થાય છે તે ઇશ્વરને સૌથી વધુ પ્રસન્ન કરે છે. તેથી મતિમાન દરેક સજ્જનો અને વિશ્વમંગલના આકાં વિશ્વમંગલને તેમનું પોતાનું જ કાર્ય બનાવી રહેલું સમજી તેને ઉત્તેજન આપશે. **પોતાન મિત્રમંડળમાં અને સ્વબન્ધીવર્ગમાં તેનો પ્રચાર કરીને આ ધર્મપ્રચારમ સહાયક બનવાનો પોતાનો ધર્મ તેઓ ચૂકશે નહિ** એવી અમે આશા રાખીએ છીએ

સંપૂર્ણ મહાભારત માટે

હવે લગભગ બે માસ પછી આનો ચોથો ખંડ તૈયાર થઈ જશે. એટલે જેઓ વિશ્વમંગલના ગ્રાહક નહિ હોય તેઓને પણ ચારે ખંડોમાં મહાભારત પૂરું મળી શકશે. અને જેઓ રૂ. ૨૦) ભરી ચાર વર્ષના સામટા ગ્રાહક થએલા છે તેમના ઉપર પણ ચોથો ખંડ તૈયાર થશે (પાકા બાઇન્ડીંગનો)-તથા જેમનાં બે વર્ષનાં લવાજમ આવેલાં છે તેમને-મોકલી આપવામાં આવશે.

પાકા બાઇન્ડીંગ માટે

મહાભારત એ અતિ ઉપયોગી સંગ્રાહ્ય ગ્રંથ છે. ઘણાં માણસોના હાથે વંચાવા છતાં પણ તે પોતાના વારસો માટે સુરક્ષિત રહી શકે તે માટે તેને પાકા બાઈંડીંગથી આપવાની પણ યોજના કરી છે. તે અનુસાર **મહાભારતના ચારે ખંડો માટે વિશ્વમંગલનું ચાર વર્ષનું સામટું લવાજમ ભરનાર ગ્રાહકોને મહાભારતના ખંડો પાકા બાઈન્ડીંગના મોકલવામાં આવે છે.** પાકા બાઇન્ડીંગનું ખર્ચ રૂ. ૧-૦-૦ વધુ આવે છે, જેથી એક વર્ષના ગ્રાહકોને પાકું બાઈન્ડીંગ આપવું પોષાઇ શકે તેમ નથી. જેઓ ચાર વર્ષનું લવાજમ અગાઉથી એકીસાથે ભરે તેમને માટે જ પાકા બાઇન્ડીંગની આવી સગવડ કરવામાં આવી છે. ચાર વર્ષનું સામટું લવાજમ ભરનાર પાસેથી બાઇન્ડીંગ ખર્ચ સાથેના **લવાજમના રૂ. ૨૫-૦-૦ ને બદલે રૂ. ૨૦-૦-૦ લેવામાં આવે છે. અને પાકા બાઇન્ડીંગનું એક વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ લેવામાં આવે છે. જેથી સામટા ગ્રાહકોને રૂ. ૫-૦-૦ ફાયદો રહે છે.**

આ સાથે કાર્ડ મૂકવામાં આવ્યું છે તેમાં આપ જે નવા ગ્રાહકો વધારી આપો તેમનાં નામ-સરનામાં ભરી અમારા ઉપર મોકલશો. જે ભાઈઓએ આવી રીતે સહકાર આપ્યો હશે તેમને નીચેનાં પાંચ પુસ્તકોમાંથી તેઓ જે જણાવશે તે ભેટ મોકલવામાં આવશે. ૧. સત્યનારાયણ-વ્રતકથા, ૨. સેવાધર્મનું પુસ્તક, ૩. તીર્થાટન, ૪. ઉચ્ચ જીવન, ૫. વિભુ સાથે વાર્તાલાપ.

આભાર-સ્વીકાર

અન્તમાં આ મહાભારતને ગુજરાતીમાં છાપવા માટે 'ગીતા—પ્રેસ, ગોરખપુર'ની સંસ્થાના 'કલ્યાણ'ના પરમોદાર સંચાલક મહાનુભવોએ સમ્મતિ આપી છે તે માટે અમે તેમના ઋણી છીએ અને તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. તેમજ જે સજ્જનોએ આ ખંડને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી આપ્યો છે, તેઓ સર્વના પણ અમો આભારી છીએ.

આ અંકના ટાઈટલનું તથા બીજાં મોટાં દ્વિરંગી દશ ચિત્રો પણ મમતાપૂર્વક કલાત્મક રીતે તૈયાર કરી આપવા બદલ અમે અહીં ચિત્રકાર શ્રી. ગંગાધર ખત્રીનો પણ આભાર માનીએ છીએ. જે સહૃદયી ગ્રાહક ભાઈઓએ એક તેમજ મોટી સંખ્યામાં ગ્રાહકો કરી આપી વિશ્વમંગલને સહાયતા કરી છે તેમના પણ અમે કૃતજ્ઞ છીએ અને જે મહાનુભાવ પુરુષોએ અમને આ કાર્યમાં સલાહ અને સહકાર આપ્યો છે તે સર્વનું પણ અમે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર-સ્મરણ કરીએ છીએ. ૐ

નિવેદક :
મગનભાઇ છોટાભાઇ દેસાઈ
તંત્રી : 'વિશ્વમંગલ'

"મહાભારત" શું છે?

અમૂલ્ય રત્નોનો અખૂટ ખાણ

મેં આ પહેલાં 'મહાભારત' સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઇ કોઇ વાર થોડું જોયું હોય તે જુદી વાત. મેં તો ઊલટો તેની વિરુદ્ધમાં જ મત બાંધી દીધો હતો, કે એમાં મારપીટ, લડાઇ અને ઝઘડાઓની કહાણીઓ હશે; અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય; અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રા જ આવશે! પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું, ત્યારે તો પછી એ અમુક ભાગ સિવાય એટલું બધું મનમોહક થઇ પડયું-તેમાં એટલી બધી લે' લાગી ગઇ કે એક વાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરો બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

આ 'મહાભારત'ને કાંઇ ઉપમા આપવી હોય, તો તે ગણ્યાંગાંઠ્યાં સુંદર જવાહિરોની એકાદ તિજોરીની ન આપી શકાય; પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખૂટ ખાણ સાથે જ તેને સરખાવી શકાય, કે જે ખાણને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ખોદીએ, તેમ તેમ તેમાંથી કિંમતી જવાહિર વધુ ને વધુ નીકળતાં જાય.

—મહાત્મા ગાંધીજી.

આ ખંડમાંના કેટલાંક વીણેલાં મોતી

	પૃષ્ઠ
આસુરી વૃત્તિનો વિનાશ પ્રતિ જ દરના	૩-૪
આસુરી વૃત્તિના વિજય માટે તરકીબો	૨૦-૩૨
શકુનિનું ટૂંટ યુદ્ધ	૨૫
અનીતિના પરિણામનું દર્શન	૨૭
આસુરી વૃત્તિને સર્વનાશનું દર્શન	૩૪
ધર્મની વ્યાપકશીલતા	૪૧
ધર્મશીલને વિજયી કરવા માટે ભગવાન અધર્મીઓ સાથે છળ-પ્રપંચથી વર્તે છે, પરન્તુ ધર્મશીલ તો દરેક સમયે દરેક સાથે ન્યાયથી જ વર્તે છે. તેને લીધે જ તેના વિજય માટે ભગવાનને પણ પ્રપંચ કરવાની ફરજ પડે છે.	૪૨-૪૩
તીર્થો કેવી રીતે પ્રકટે છે	૪૬-૫૯
જીવની સમદષ્ટિ અને ભગવાનની વિવેકદષ્ટિ	૬૭
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવાન સાધનને પણ ફેંકી દે છે	૬૯
દુર્યોધનનો વિલાપ	૭૩
ઉશ્કેરાટ	૭૬-૭૭
કૃપાચાર્યની નીતિ	૭૮-૮૦
અશ્વત્થામાનું ઘોર કૃત્ય	૮૧-૮૭
મલિન અન્તઃકરણવાળાને સુદર્શન (સમ્યક્-દર્શન) સાચી દૃષ્ટિ મળી શકતી નથી	
અશ્વત્થામા સુદર્શન લઈ ન શક્યો	૯૧-૯૨

	પૃષ્ઠ
બ્રહ્માસ્ત્રના ભયંકર પ્રયોગ	
બ્રહ્માસ્ત્રના દુરુપયોગનું ફળ	૯૩-૯૫
યાદવોનો કૂવો સંહાર	૯૯-૧૦૧
સતીની દૃષ્ટિ	૧૦૭-૧૦૯
આક્રંદ અને વિલાપનાં દશ્યો	૧૧૦-૧૧૪
સતીત્વનો પ્રભાવ ભગવાનને પણ શાપ આપવા સમર્થ થઈ શકે છે	૧૧૪
માતૃસ્નેહનાં ઝરણાં	૧૧૮-૧૨૧
ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમનું તારતમ્ય	૧૨૨-૧૪૨
રાજધર્મ અને રાજનીતિ-૧૪૪, ૧૭૦-૧૭૫ ૧૮૧-૧૯૨, ૨૧૧-૨૨૦, ૨૨૮-૨૫૪	
યુદ્ધનીતિ-૨૧૧-૨૧૬	
મનુષ્યસ્વભાવ અને વ્યાવહારિક નીતિ ૨૨૩-૨૨૭ ૨૪૨-૨૪૬, ૨૬૮-૨૭૬	
ચાર વર્ણોની સ્વાભાવિકતા	૨૮૩-૨૮૫
પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન	૨૯૫-૩૦૦
બુદ્ધિ અને યોગ	૩૨૯-૩૩૨
અહિંસા ધર્મ	૩૪૯-૩૫૩
પરાશર ગીતા	૩૮૦-૩૮૮
સાંખ્ય અને યોગ	૨૯૧-૩૯૮
શુકદેવજીનું વ્યક્તિત્વ	૪૧૪-૪૨૬
શુદ્ધભૂમિ શ્વેતદ્વીપ-દર્શન	૪૩૧-૪૩૬

ચિત્રસૂચિ

૧ ભગવાન (ધ્યાનયોગમાં) મુખપૃષ્ઠ — ત્રિરંગી
૨ શ્વેતદ્વીપમાં ભગવાનનાં દર્શન — દ્વિરંગી
૩ દ્રૌપદીને અશ્વત્થામાના મણિનું પ્રદાન — ,,
૪ પરાત્પર તત્ત્વ શ્રીકૃષ્ણ — એકરંગી
૫ વેદવિદ્યા સરસ્વતી — ત્રિરંગી
૬ ભીષ્મપિતામહ પાસેથી યુધિષ્ઠિરનું ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું — દ્વિરંગી
૭ ગાન્ધારીનો શ્રીકૃષ્ણને શાપ — દ્વિરંગી
૮ દિવ્ય બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ — ,,
૯ રાજા જનકનો શુકદેવજીને ઉપદેશ — ,,
૧૦ ભીમ દુર્યોધનનું મહાયુદ્ધ — ,,
૧૧ વરાહ અવતાર — ,,

આ સિવાય પ્રસંગો અનુસાર પ્રકાશેલાં ચિત્રો ત્યાંના પ્રસંગો વાંચીને સમજી લેવાં.

મહાભારત માટે મહાપુરુષોના અભિપ્રાયો

૧ : મુકુટમણિ પાંચમો વેદ

"હિંદુ જાતિના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં 'મહાભારત'ને પાંચમો વેદ કહે છે. તે ઉપમા પણ યોગ્ય જ છે; કેમકે આ ગ્રંથ અનેક શિક્ષાઓનો ભંડાર, ઉપદેશોનો આગાર અને ધર્મકર્મનો સાચો મીમાંસાકાર છે. તેમાં મુખ્ય વિષય તો વીર પાંડવોનો ઉદય, કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ, પાંડવોની રાજ્યપ્રાપ્તિ અને તેમના રાજ્યશાસનનું વર્ણન કરવાનો છે; પણ તેના કવિ એક વેદપારંગત મહાત્મા અને ધર્મ-સંસ્થાપક મુનિ હોવાથી એની સાથેસાથે પ્રસંગોપાત્ત ધર્મ, નીતિ રાજ્યશાસન અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ તેઓ એવા સરસ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં વર્ણન કરી દે છે, કે વાચક પોતાના હૃદયમાં કોઈ નવો જ પ્રકાશ અનુભવે છે; તેનું હૃદય વિશાળ બની જાય છે અને તે શુંનો શુંય થઈ જાય છે. જગતભરના સમગ્ર વિદ્વાનોમાં આદર પામેલો 'ગીતા' ગ્રંથ પણ 'મહાભારત'નો જ એક ભાગ છે. જે ઉદ્દેશથી પ્રસંગવશાત્ આવો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અપાયેલો છે, તે જ ઉદ્દેશથી રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓના પ્રસંગોપાત્ત અનેક ઉપાખ્યાન, દૃષ્ટાંત અને કથા-કહાણીઓ આ ગ્રંથમાં આપેલાં છે. અને તેથી જ તે પણ મનુષ્યના જીવન પર ઊંડો પ્રભાવ પાડે છે અને ગ્રંથની મનોહરતા તથા ઉપયોગિતાને અનેકગણી વધારી મૂકે છે. આ પ્રમાણે આર્યજાતિનું પ્રાચીન જીવન અને તેના મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ 'મહાભારત' માં ભરપૂર હોવાથી તેનું વાચન-શ્રવણ આર્યસંતાનોને માટે તો અત્યંત લાભકર્તા છે. માત્ર તેની મૂળ કથા જ લઈએ, તો તે પણ એટલી બધી રોચક અને સંસ્કારક છે અને તેમાં એવા ઉચ્ચ કોટીનાં ચરિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં છે, કે તેમાં બીજી બાબતો ન ઉમેરાઈ હોત, તો પણ આ ગ્રંથ આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં મુકુટમણિરૂપ ગણાત." —પંડિત રાજારામ

૨: નવે રસોનો અખૂટ રસથાળ

"'મહાભારત' માં સર્વ રસોનો યથાસ્થાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્ય સુધીના બધા રસોનું એમાં એવું સુંદર મિશ્રણ થયું છે, કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુ જ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી ને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી આજપર્યંતના બધા પંડિતોનો એ જ મત છે, કે જે કંઈ મહાભારતમાં છે તે જ બીજે સ્થળે જોવામાં આવે છે અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. × × ×

'મહાભારત'ના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર ખૂબ જ અદ્ભુત છે. તેનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા હજારો વર્ષ પહેલાંના દેશ અને સમાજની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવો હતો અને તે વખતના ક્ષત્રિયો કેવા શૂરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા, એ સર્વ આપણા લક્ષ્યમાં આવી જાય છે; અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોના પાવન ચરિત્રથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું—નહીં, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું—મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

"ભીષ્મપિતામહની અલૌકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિલક્ષણ રાજ્યનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસાપાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કયા ભારતવાસીના મુડદાલ પ્રાણોમાં પણ નવ-જીવનનો સંચાર નહીં થાય? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતિ નહીં ફુલી ઊઠે? તેથી જો આપણને આપણા ભૂતકાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય, તો આપણે 'મહાભારત' જરૂર વાંચવું જોઈએ. જો સંસારના એ અલૌકિક મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુડદાલ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઇચ્છા હોય, તો 'મહાભારત'નો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઈએ; અને સત્ય વાત તો એ છે, કે જેણે 'મહાભારત' નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવું જ વ્યર્થ છે." —પં૦ ગૌરીપ્રસાદ શર્મા

श्रीगणेशाय नमः ॥

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

શલ્યપર્વ

ધૃતરાષ્ટ્રનો વિષાદ, કૃપાચાર્યનું દુર્યોધનને સન્ધિને માટે સમજાવવું, પરન્તુ દુર્યોધનનું યુદ્ધને માટે જ નિશ્ચય કરવું

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

અન્તર્યામી નારાયણસ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને, તેમના નિત્યસખા નરસ્વરૂપ નરરત્ન અર્જુનને, તેમની લીલાનું વર્ણન કરનારી ભગવતી સરસ્વતીને અને તેના વક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરીને, આસુરી સંપત્તિઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવી અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનાર મહાભારત ગ્રન્થ વાંચવો જોઇએ.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! કૌરવસેનાનું સંચાલન કરનાર સૂતપુત્ર કર્ણના માર્યા ગયા પછી મારા પુત્રોએ શું કર્યું? મારા પુત્રો જેનેજેને સેનાપતિ બનાવે છે તેનેતેને પાંડવ લોકો થોડા જ વખતમાં મારી નાખે છે તેનું શું કારણ છે? તમારા બધાના જોતાં જોતાં જ ભીષ્મ માર્યા ગયા, દ્રોણની પણ એ જ દશા થઇ અને હવે પ્રતાપી કર્ણ પણ જતો રહ્યો. મહાત્મા વિદુરે મને પહેલેથી જ કહી દીધું હતું કે 'દુર્યોધનના અપરાધથી પ્રજાનો નાશ થઇ જશે.' તેમણે જે કંઇ કહ્યું હતું તે જ બરાબર આજે સત્ય થઇ રહ્યું છે. દૈવવશાત્ તે વખતે મારી બુદ્ધિ મારી ગઇ હતી, તેથી મેં તેમના કહેવા પ્રમાણે કામ ન કર્યું. સંજય! હવે તમે મારા તે અન્યાયના ફળનું ફરી આગળનું વર્ણન કરો. કર્ણના માર્યા ગયા પછી કોણ મારી સેનાનો નેતા બન્યો? કયા મહારથીએ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો સામનો કર્યો?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! કૌરવો અને પાંડવોના પરસ્પર બીડાવાથી જે મહાન્ જનસંહાર થયો, તેની કથા સાવધાન થઈને સાંભળો. નૌકાદ્વારા વેપાર કરનારા વેપારીઓ જેમ અગાધ જળમાં નાવ તૂટી જતાં ગભરાઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે કૌરવોના આશ્રયરૂપ એવા કર્ણના માર્યા ગયા પછી આપના સૈનિકો થરથરી ઊઠ્યા. તેઓ અનાથની પેઠે પોતાનો રક્ષક શોધવા લાગ્યા. અર્જુનથી પરાસ્ત થઈને સંધ્યા વખતે અમે જ્યારે છાવણીમાં પાછા ફર્યા તે વખતે કર્ણના મૃત્યુથી ડરીને આપના બધા પુત્રો ભાગી રહ્યા હતા. તેમનાં કવચ નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં. કઇ દિશામાં જવાનું છે તેનું પણ ભાન તેઓને ન હતું. તેઓ પોતાની સુધ-બુધ ખોઇ બેઠા હતા. તેઓ પરસ્પર એકબીજાને જ મારવા

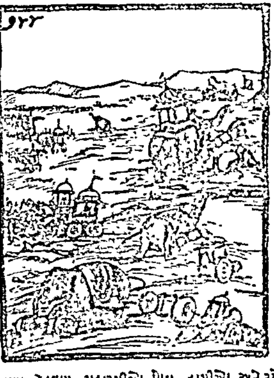

લાગ્યા. કેટલાય મહારથીઓ ઘોડા, હાથીઓ અને રથો ઉપર સવાર થઇને અહિં-તહિં ભાગવા લાગ્યા. તે વખતે હાથીઓએ રથો તોડી નાખ્યા, મહારથીઓએ ઘોડેસ્વારોને મારી નાખ્યા તથા રણભૂમિમાંથી ભાગી

રહેલા પદાતિઓને ઘોડાઓએ કચરી નાખ્યા. (પદાતિ એટલે અહિં વાહન વગર પગે ચાલીને લડનાર યોદ્ધો.)

આ જ વખતે કૃપાચાર્યે આવીને દુર્યોધનને કહ્યું— રાજન્! હું તમને કંઇક કહેવા ચાહું છું, તેને ધ્યાન દઇને સાંભળો; અને ઠીક લાગે તો તે અનુસાર કામ કરો. પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ, મહારથી કર્ણ, જયદ્રથ, તમારા કેટલાય ભાઇઓ અને તમારો પુત્ર લક્ષ્મણ–આ બધા તો મરાઇ ચૂક્યા; હવે કોણ બચ્યો છે કે આપણે જેનો આશ્રય ગ્રહણ કરીએ?

જે વીરો ઉપર યુદ્ધનો ભાર મૂકીને આપણે રાજ્ય મેળવવાની આશા રાખતા હતા, તેઓ તો શરીર છોડીને વેદવેત્તાઓની ગતિને પ્રાપ્ત થઇ ગયા. આપણે અનેક

રાજાઓને મરાવતાં આપણા ગુણવાન મહારથીઓને ખોઈ બેઠા છીએ. તેમના વગર હવે આપણે એકલા રહી ગયા, આવી સ્થિતિમાં આપણે દીનતાભર્યો વર્તાવ કરવો પડશે. જ્યારે એ બધા લોકો જીવતા હતા ત્યારે પણ અર્જુન કોઇના દ્વારા પરાજિત ન થઇ શક્યો. કૃષ્ણ જેવો સારથિ હોવાથી તેને દેવતાઓ પણ ન જીતી શકે. તેની વાનરના ચિહ્નવાળી ધ્વજા જોઇને આપણી વિશાળ સેના થરથરી ઊઠે છે. ભીમસેનનો સિંહનાદ, પાંચજન્યનો ભયંકર અવાજ અને ગાણ્ડીવ ધનુષનો ટંકાર સાંભળી આપણા લોકોનાં દિલ બેસી જાય છે. અર્જુનના હાથમાં ડોલી રહેલું સુવર્ણજડિત મહાન ધનુષ ચારે દિશાઓમાં, વાદળાની ઘટાઓમાંથી વિજળીની જેમ, ચમકી રહેલું દેખાય છે. જેમ વાયુની પ્રેરણાથી વાદળો ઊડતાં ચાલે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વારા હાંકવામાં આવતા, સોનેરી સાજથી સજાવેલા ઘોડા, અર્જુનની સવારીમાં દોડી રહ્યા છે. અર્જુન અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે, તેણે તમારી સેનાને, ઘાસના ઢગલાને ભયંકર આગની પેઠે ભસ્મ કરી દીધી છે. તે ધનુષના ટંકારથી આપણી સેનાને, મૃગોને સિંહની જેમ ભયભીત કરી રહ્યો છે. આજે આ ભયંકર સંગ્રામ શરુ થયે સત્તર દિવસ થઇ ગયા. મહાસાગરમાં પવનના ઝપાટા લાગવાથી ડગમગી રહેલી નૌકાની માફક તમારી સેનાને અર્જુને કંપાવી દીધી છે. તે દિવસે જયદ્રથને અર્જુનનાં બાણોનું નિશાન બનતો જોવા છતાં પણ તમારો કર્ણ ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો? પોતાના અનુયાયી સહિત આચાર્ય દ્રોણ, હું, તમે, કૃતવર્મા તથા ભાઇઓ સહિત દુઃશાસન–આ લોકો ક્યાં ગયા હતા? બધા ત્યાં જ હતા, તો પણ અર્જુન પર કોનું જોર ચાલી શક્યું? તમારા સમ્બન્ધીઓ, ભાઇઓ, સહાયકો તથા મામાઓને તેણે પોતાના પરાક્રમથી જીતી લીધા અને તમારા જોતાં-જોતાં જ બધાંના માથા પર પગ મૂકીને જયદ્રથને મારી નાખ્યો. હવે આપણે કોના ભરોંસે રહેવું? અહિં અર્જુન પર વિજય મેળવી શકે એવો કયો પુરુષ છે? અર્જુનની પાસે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય અસ્ત્રો છે. તેના ગાણ્ડીવ ધનુષનો ટંકાર સાંભળીને આપણું ધૈર્ય છૂટી જાય છે. જેમ ચન્દ્રમા વિના રાત્રિ અંધકારભરી દેખાય છે, તેમ સેનાપતિ વગર આપણી આ સેના નિસ્તેજ થઇ રહી છે. બધા યોદ્ધાઓ ગભરાએલા છે. સામી બાજુ સાત્યકિ અને ભીમસેનનો જે વેગ છે તે પર્વતોને પણ તોડી નાખે અને સમુદ્રને પણ સૂકવી દે તેવો છે. રાજન્! દ્યૂતસભામાં ભીમસેને જે વચન કહ્યાં હતાં તે તેણે સત્ય કરીને બતાવી દીધાં. આગળ પણ તે જ પ્રમાણે કરશે. પાંડવો સજ્જન છે પણ તમે વિના-કારણ તેમની સાથે અનેક પ્રકારના અયોગ્ય વ્યવહારો કર્યા છે; તેનું જ ફળ હવે મળી રહ્યું છે. તમે પ્રયત્ન કરીને આખા જગતના લોકોને તમારા રક્ષણ માટે એકઠા કર્યા હતા, પરન્તુ હવે તમારું જ જીવન સંદેહમાં પડ્યું છે. દુર્યોધન! હવે તમે પોતાને બચાવો. બૃહસ્પતિ-

એ બતાવેલી આ નીતિ છે કે, 'જ્યારે પોતાનું બળ ઓછું અથવા સરખું જણાય ત્યારે શત્રુની સાથે સન્ધિ કરી લેવી જોઇએ. લડાઈ તો ત્યારે જ કરવી જોઈએ કે જ્યારે આપણું બળ શત્રુ કરતાં વધેલું હોય.' બળ અને શક્તિમાં આપણે પાંડવો કરતાં ઊતરતા થઈ ગયા છીએ. માટે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હવે તેમની સાથે સન્ધિ કરી લેવી એ જ યોગ્ય છે. જે રાજા પોતાના હિતની વાત જાણતો નથી અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કર્યા કરે છે તે થોડા જ વખતમાં રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. તેનું ભલું પણ થતું નથી. જો આપણને રાજા યુધિષ્ઠિરની સામે નમવાથી રાજ્ય મળી જતું હોય તો તેમાં આપણું હિત જ છે. મૂર્ખતાને વશ થઈ હારી જવામાં કાંઇ લાભ નથી. રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને શ્રી કૃષ્ણના કહેવાથી યુધિષ્ઠિર તમને રાજ્ય આપી દેશે. યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ જે કંઇ કહેશે તે તેઓ માની લેશે. તેમ જરા પણ સંદેહ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે શ્રીકૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રની વાત ટાળશે નહિ અને યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ નહિ કરે. તેથી મને સંધિ કરવામાં જ કુશળ જણાય છે. પાંડવોની સાથે લડવામાં કોઇ લાભ નથી. તમે એમ ન સમજશો કે હું કાયરતાને લીધે અથવા પ્રાણ બચાવવા માટે આવી વાત કરી રહ્યો છું. જો આ વખતે મારૂં કહેવું નહિ માનો તો મરતી વખતે તમને મારી વાતો યાદ આવશે."

કૃપાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેતાં દુર્યોધન જોરજોરથી શ્વાસ ખેંચતો થોડીવાર સુધી ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. પછી ખૂબ વિચાર કરીને તેણે કહ્યું–' વિપ્રવર ! એક હિતેચ્છુએ જે કહેવું જોઇએ તે સર્વ આપે કહી સંભળાવ્યું. એટલું જ નહિ, પ્રાણોનો મોહ છોડીને યુદ્ધ કરતાં આપે મારા હિતને માટે સર્વ કંઇ કર્યું છે. જો કે મારા હિતચિન્તક હોવાને લીધે આપે મારા ભલા માટે જ આ વાત બતાવી છે; તો પણ જેમ મરનાર રોગીને દવા સારી નથી લાગતી તેમ મને પણ આ વાત પસંદ નથી આવતી. રાજા યુધિષ્ઠિર મહાન્ ધનવાન હતા, મેં તેમને જુગારમાં જીતીને રખડતા ભિખારી બનાવ્યા અને રાજ્યથી બહાર કાઢી મૂક્યા, હવે તેઓ મારા ઉપર કેમ વિશ્વાસ કરશે ? મારી વાતો ઉપર તેમને શી રીતે ભરોસો આવશે ? શ્રીકૃષ્ણ મારે ત્યાં દૂત બનીને આવ્યા હતા, પરન્તુ મેં તેમની સાથે કપટ કર્યું, હવે તેઓ પણ મારી વાત કેમ માનશે ? સભામાં બળાત્કારપૂર્વક લાવવામાં આવેલી દ્રૌપદીએ જે વિલાપ કર્યો હતો તથા પાંડવોનું જે રાજ્ય છીનવી લેવામાં આવ્યું હતું, તેને લીધે હજુ સુધી શ્રીકૃષ્ણનો ક્રોધ ગયો નથી. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એક પ્રાણ અને બે શરીર છે. તેઓ બન્ને એકબીજાના આધાર છે. આ વાત પહેલાં તો મેં કેવળ સાંભળી હતી, પરન્તુ હવે હું તે નજરે જોઇ રહ્યો છું. જ્યારથી તેમણે પોતાના ભાણેજ અભિમન્યુનું મરણ સાંભળ્યું છે ત્યારથી તેઓ સુખથી નિદ્રા પણ નથી લેતા. અમે તેમના અપરાધી છીએ, તો તેઓ અમને કેવી રીતે ક્ષમા કરી શકશે ? મહાબળવાન ભીમસેનનો સ્વભાવ પણ ખૂબ કઠોર છે, તેણે ખૂબ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરી છે. સૂકા લાકડાની માફક તે તૂટી ભલે જશે, પણ નમશે નહિ. નકુલ અને સહદેવ યમરાજ સમાન ભયંકર છે. તેઓ બન્ને પણ મારી સાથે વેર રાખે છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખંડીનું મારી સાથે વેર છે. તો તેઓ મારા હિત માટે શા માટે યત્ન કરશે ? દ્રૌપદી એક વસ્ત્ર પહેરેલી હતી, રજસ્વલા હતી, એવી અવસ્થામાં તેને સભામાં લાવવામાં આવી અને દુઃશાસને તેને કલેશ પહોંચાડ્યો. તેનાં વસ્ત્ર ઉતારતી વખતની તેની દીન અવસ્થા પાંડવોને આજ સુધી પણ યાદ છે. હવે તેમને યુદ્ધ કરતા બંધ કરી શકાય તેમ નથી. જ્યારથી દ્રૌપદીને કલેશ પહોંચાડવામાં આવ્યો ત્યારથી તે મારા વિનાશનો સંકલ્પ લઇને માટીની વેદી પર સૂઇ રહે છે. જ્યાંસુધી વેરનો પૂરેપૂરો બદલો ન ચૂકવાઇ જાય ત્યાંસુધીને માટે તેણે આ વ્રત લઇ રાખ્યું છે. આ પ્રમાણે વેરની આગ પૂર્ણ રૂપે ભભૂકી ઊઠી છે. હવે તે કોઇ રીતે બૂઝાવી શકાય એમ નથી. અભિમન્યુનો નાશ કર્યા પછી અર્જુનની સાથે મારો મેળ શી રીતે થઇ શકે ? જો હું સમુદ્રપર્યન્ત પૃથ્વીનો એકછત્ર રાજા બની પૃથ્વીનો પૂરો ઉપભોગ કરી ચૂક્યો છું તો આ સમયે પાંડવોનો કૃપાપાત્ર બનીને કેવી રીતે રાજ્ય કરી શકું ? સમસ્ત રાજાઓનો શિરતાજ થઇને હવે દાસની માફક યુધિષ્ઠિરની પાછળ-પાછળ કેવી રીતે ચાલી શકું ? દીનતાપૂર્ણ જીવન શી રીતે વ્યતીત કરી શકું ? હું આપની વાતોનું ખંડન અથવા તિરસ્કાર નથી કરતો, કારણ કે આપે સ્નેહને લીધે મારા હિતને માટે જ તે વાતો કહી છે. હું તો કેવળ મારા વિચાર પ્રકટ કરી રહ્યો છું. મારા મનમાં એમ જ આવે છે કે હવે સન્ધિનો અવસર રહ્યો નથી. આ સમયે સન્ધિની ચર્ચા ચલાવવી કોઇ

રીતે યોગ્ય લાગતી નથી. મને હવે યુદ્ધમાં જ સુન્દર નીતિ જણાઇ રહી છે. આ સમય ભયભીત થઇને કાયરતા બતાવવાનો નથી; ઉત્સાહ સહિત કરવાનો છે. હું પાંડવોની આગળ દીનતાભર્યાં વચન નથી કહી શકતો. સંસારમાં કોઇ પણ સુખ સદા રહેનારું નથી. તો પછી રાજ્ય અને યશ પણ કેવી રીતે રહી શકે? માટે હવે તો કીર્તિ જ મેળવવી જોઇએ, અને મને કીર્તિ યુદ્ધ સિવાય બીજા કોઇ ઉપાયથી મળી શકે એમ નથી. ઘરમાં ખાટલા ઉપર સૂઇને મરવું ક્ષત્રિયને માટે ઘણું જ મોટું પાપ છે. જેઓ મોટા-મોટા યજ્ઞ કરીને છેવટે વનવાસી બને છે અથવા સંગ્રામમાં શરીર છોડે છે, તેઓ મોટાઇને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘડપણને લીધે જેનું શરીર જીર્ણ ગયું હોય, રોગથી પીડાઇ રહ્યું હોય, એવી અવસ્થામાં દીનતાયુક્ત વચનો બોલીને વિલાપ કરતાં કરતાં પ્રાણત્યાગ કરનારો ક્ષત્રિય 'મર્દ' કહેવડાવવાને યોગ્ય નથી. માટે જેમણે જુદા જુદા પ્રકારના ભોગોનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેમના જ લોકને આ સમયે યુદ્ધદ્વારા હું પ્રાપ્ત કરીશ. જેમનાં આચરણો શ્રેષ્ઠ છે, જેઓ સંગ્રામમાં પીઠ ન બતાવનારા, શૂરવીર, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરનારા છે, જેમણે શસ્ત્રની ધારથી જ અવભૃથ સ્નાન (યજ્ઞના અંતમાં કરવામાં આવતું સ્નાન) કર્યું છે, તેઓનો સ્વર્ગમાં નિવાસ થાય છે, દેવતાઓની સભામાં તેમને બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. દેવતાઓ તથા સંગ્રામમાં પીઠ ન બતાવનારાઓ જે માર્ગથી જાય છે, તે જ માર્ગથી હું પણ જઇશ. મિત્રો, ભાઇઓ અને દાદાઓને મરાવીને જો હું મારા પ્રાણોની રક્ષા કરું તો જરૂર સર્વ સંસાર મારી નિન્દા કરશે. ભલા, મિત્રો અને ભાઇઓથી રહિત થઇને પાંડવોના પગોમાં પડવાથી જે રાજ્ય મળશે તે મારે માટે શા કામનું હશે? તેથી હવે હું સારી રીતે યુદ્ધ કરીને સ્વર્ગને જ પ્રાપ્ત કરીશ, તેના સિવાય મારે બીજું કાંઇ ન જોઇએ.

દુર્યોધનની આ વાત સાંભળી સર્વ ક્ષત્રિયોએ તેની પ્રશંસા કરી અને ખૂબ ધન્યવાદ આપ્યા. બધાએ પોતાના પરાજયનો શોક છોડીને મન સાથે પરાક્રમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. યુદ્ધ કરવાની બાબતમાં બધા એકનિશ્ચય થઇ ગયા. બધાંના હૃદયમાં ઉત્સાહ ભરાઇ ગયો. ત્યાર-પછી બધા યોદ્ધાઓએ પોતપોતાનાં વાહનોને વિશ્રામ આપીને લગભગ આઠ ગાઉ દૂર છાવણી નાખીને આરામ લીધો. ત્યાં રાત્રિ વિતાવીને બીજે દિવસે કાલની પ્રેરણાથી તેઓ ફરીથી રણભૂમિ તરફ વળ્યા.

રાજા શલ્યનો સેનાપતિ-પદ પર અભિષેક અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો યુધિષ્ઠિરને શલ્યની સાથે લડવાનો આદેશ

સંજય કહે છે—મહારાજ! વિશ્રામ કરતી વખતે બધા મુખ્યમુખ્ય યોદ્ધાઓ એક જગાએ એકઠા થયા. શલ્ય, ચિત્રસેન, શકુનિ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, સુષેણ, અરિષ્ટસેન, ધૃતસેન તથા જયસેન વગેરે રાજાઓએ પણ ત્યાં રાત્રિ વિતાવી હતી. આ બધા લોકોએ એકાંતમાં થઇને રાજા શલ્યની પાસે બેઠેલા દુર્યોધનનું વિધિવત્ પૂજન કર્યું અને યુદ્ધને માટે પ્રયત્નશીલ થઇને કહ્યું; 'તમે કોઇને સેનાપતિ બનાવીને શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરો, કારણ કે સેનાપતિના સંરક્ષણમાં રહીને જ આપણે વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવી શકીશું.'

ત્યારે રાજા દુર્યોધન રથ પર સવાર થઇને મહારથી અશ્વત્થામાની પાસે ગયો. અશ્વત્થામા યુદ્ધની સંપૂર્ણ કળાઓનો જાણકાર હતો. સંગ્રામમાં તો તે રાજાના જેવો જણાતો હતો, તે સૂર્યસમાન તેજસ્વી અને શુક્રાચાર્ય સમાન બુદ્ધિમાન હતો. તેનામાં દરેક પ્રકારનાં શુભ લક્ષણ હતાં, તે પ્રત્યેક કાર્યમાં નિપુણ અને વૈદિક જ્ઞાનનો સમુદ્ર હતો; શત્રુઓને પોતાના વેગથી જીતનાર અને પોતે અજેય હતો. ધનુર્વેદનાં (વ્રત, પ્રાપ્તિ, ધૃતિ, પુષ્ટિ, સ્મૃતિ, ક્ષેપ, અરિભેદન, ચિકિત્સા, ઉદ્દીપન અને કૃષ્ટિ—આ) દશ અંગોનો તથા (દીક્ષા, શિક્ષા, આત્મરક્ષા અને તેનાં સાધન—આ) ચાર પાદોનો જાણનાર હતો. ૭ અંગો સહિત ચાર વેદો તથા ઇતિહાસ-પુરાણરૂપ પાંચમા વેદનું પણ તેને પૂર્ણ જ્ઞાન હતું. તે મહાતપસ્વીએ કઠોર વ્રતોનું પાલન કરીને ખૂબ યત્નથી ભગવાન શંકરની આરાધના કરી હતી. તેના પરાક્રમ રૂપની ક્યાંય ન હતી. તે સંપૂર્ણ

વિદ્યાઓનો પારગામી, ગુણોનો સમુદ્ર તથા સર્વની પ્રશંસાને યોગ્ય હતો.

તેની પાસે જઇને દુર્યોધને કહ્યું—આપ અમારા ગુરુના પુત્ર છો, અમારે બધાને આપનો જ ભરોસો છે. માટે આપ આજ્ઞા કરો કે અમે કોને અમારો સેનાપતિ બનાવીએ ?"

અશ્વત્થામાએ કહ્યું—આપણામાં રાજા શલ્ય જ હવે એવા છે કે જેઓ ઉત્તમ કુળ, પરાક્રમ, તેજ, યશ, લક્ષ્મી તથા સમસ્ત ગુણોથી સમ્પન્ન છે. તેઓ જ અમારા સેનાપતિ બનવા યોગ્ય છે. રાજન્ ! તેમને જ સેનાધ્યક્ષ બનાવીને આપણે શત્રુ પર વિજય મેળવી શકીશું.

દ્રોણકુમારે આ પ્રમાણે કહેતાં બધા યોદ્ધાઓ રાજા શલ્યને ઘેરીને ઊભા થઇ ગયા અને તેનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા. હવે તેમણે ખુબ આવેશમાં ભરાઇને યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો. રાજા શલ્ય દ્રોણ તથા ભીષ્મના સમાન પરાક્રમી હતો. તે એક ઉત્તમ રથ પર બેઠો હતો. દુર્યોધન રથમાંથી ઊતરીને તેની સામે જમીન ઉપર ઊભો રહ્યો અને હાથ જોડીને બોલ્યો—'મિત્રવત્સલ ! આપ

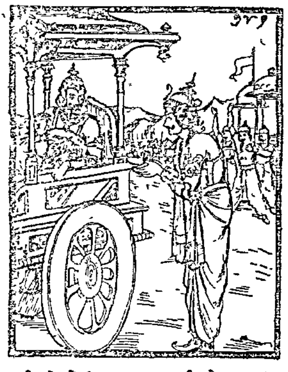

શૂરવીર છો એથી આપ જ અમારી સેનાના અધ્યક્ષ બનો.'

રાજા શલ્યે કહ્યું—કુરુરાજ ! જો તમે મને સેનાપતિ બનવાનું સંમાન આપી રહ્યા છો તો હું તમારા કથન અનુસાર સર્વ કંઇ કરીશ. મારા પ્રાણ, રાજ્ય અને ધન-બધું તમારું પ્રિય કરવા માટે જ છે.

દુર્યોધન બોલ્યો—હું આપનો અમારા સેનાપતિ તરીકે સ્વીકાર કરું છું. જેમ સ્વામિકાર્તિકેયે યુદ્ધમાં દેવતાઓની રક્ષા કરી હતી, તેવી જ રીતે આપ પણ અમારી રક્ષા કરો.

શલ્યે કહ્યું—દુર્યોધન ! મારી વાત સાંભળો. રથમાં બેઠેલા જે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને તમે મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ સમજો છો, તેઓ બન્ને બાહુબળમાં કોઇ રીતે મારી બરાબરી નથી કરી શકતા. જો દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત આખું ભૂમંડલ ઊઠીને મારા સામા પક્ષમાં આવી જાય, તો પણ હું એકલો જ તે સર્વની સાથે યુદ્ધ કરી શકું છું, પછી પાંડવોની તો વાત જ શું છે ! જરૂર હું તમારી સેનાનો સંચાલક બનીશ અને એવો વ્યૂહ બનાવીશ કે જેને શત્રુઓ તોડી ન શકે.

ત્યારપછી રાજા દુર્યોધને શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર શલ્યનો સેનાપતિપદ પર અભિષેક કર્યો. તેનો અભિષેક થતાં જ આપની સેનામાં મહાન સિંહનાદ થવા લાગ્યો, તરેહતરેહનાં વાજાં વાગી ઊઠ્યાં અને મદ્ર દેશના મહારથીઓ ખૂબ હર્ષમાં ભરાઈને રાજા શલ્યની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાઃ—'રાજન્! તમારો જય થાઓ. તમે ચિરંજીવી રહો અને સામે આવેલા સમસ્ત શત્રુઓનો સંહાર કરો. તમે દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યો-સર્વને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી શકો છો. આ મરણની પારે આવેલા સોમકો અને સંજયો તો તમારે કશી ગણતરીમાં જ નથી."

આ પ્રકારે સમ્માન મળતાં મદ્રરાજ ફૂલ્યો સમાયો નહિ. તેણે દુર્યોધનને કહ્યું-'આજ હું પાંડવો સહિત સમસ્ત પાંચાલોનો સંહાર કરી નાખીશ અથવા હું પોતે જ મરીને સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યો જઈશ. આજ સમ્પૂર્ણ પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખણ્ડી તથા પાંચાલો, ચેદિ તથા અમ્બષ્ઠ દેશના યોદ્ધાઓ મારા પરાક્રમ પર દૃષ્ટિ કરે, મારા ધનુષનું બળ દેખે. આજ હું પાંડવ સેનાને ચારે બાજુ ભગાડી દઈશ. તમારું પ્રિય કરવા માટે દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ તથા કર્ણથી પણ અધિક પરાક્રમ બતાવતો હું રણભૂમિમાં વિચરીશ.'

મહારાજ! જ્યારે શલ્યનો સેનાપતિપદ પર અભિષેક થઈ ગયો તે વખતે બધા સૈનિકો કર્ણના મર્યાનું દુઃખ ભૂલીને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈ ગયા. આપની સેનાનો હર્ષનાદ સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરે બધા ક્ષત્રિયોની સામે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું-'માધવ! દુર્યોધને મદ્રરાજ શલ્યને સેનાપતિ બનાવ્યો છે અને બધી સેનાની વચ્ચે તેનું ખૂબ સમ્માન કર્યું છે. આ જાણીને આપને જે ઉચિત જણાય તે કરો. કારણ કે આપ જ મારા નેતા અને રક્ષક છો.

આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—'ભારત! હું આર્તાયનના પુત્ર શલ્યને સારી રીતે જાણું છું. તે અત્યન્ત પરાક્રમી અને મહાન્ તેજસ્વી છે. યુદ્ધ કરવાની અનેક પ્રકારની રીતો તેને માલુમ છે. મારો તો એવો ખ્યાલ છે કે ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણના જેવો જ મદ્રરાજ શલ્ય પણ મહાન યોદ્ધો છે. યુદ્ધમાં તેનો બરાબરિયો

યોદ્ધો મને આપના સિવાય બીજો કોઈ દેખાતો નથી. આ ભૂમંડલમાં તો શું, દેવલોકમાં પણ આપના સિવાય એવો કોઈ યોદ્ધો નથી કે જે ક્રોધમાં ભરાએલા મદ્રરાજ શલ્યને મારી શકે. દુર્યોધને જેનો સત્કાર કર્યો

છે તે શલ્ય અજેય વીર છે. તેના માર્યા જતાં તમે કૌરવોની વિશાળ સેનાને પણ મરેલી જ સમજો. મારી વાત માનીને આપ આ વખતે મહારથી શલ્ય પર ચઢાઈ કરો. મામો સમજીને તેના ઉપર દયા કરવાની જરૂર નથી. ક્ષત્રિયધર્મને લક્ષ્યમાં રાખીને તેને મારી જ નાખો. આજના સંગ્રામમાં આપ આપનું તપોબળ અને ક્ષાત્રબળ બતાવો અને મહારથી શલ્યને અવશ્ય મારી નાખો.'

આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોથી સંમાનિત થઈને વિશ્રામ કરવા માટે પોતાના શિબિરમાં ચલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે બધા ભાઈઓ, પાંચાલો અને સોમકોને પણ વિદાય કર્યા. પછી બધાંએ પોતપોતાના શિબિરોમાં (તંબુઓમાં) સૂઈને રાત્રિ વિતાવી.

શલ્યના સેનાપતિપણા નીચે યુદ્ધનો આરંભ અને નકુળદ્વારા કર્ણના બાકીના ત્રણ પુત્રોનો વધ

સંજય કહે છે—મહારાજ ! તે રાત વીતી જતાં દુર્યોધને આપના બધા સૈનિકોને આજ્ઞા આપી–'હવે બધા મહારથીઓ તૈયાર થઈ જાય.' રાજાની આજ્ઞા થતાં બધી સેના કવચ વગેરેથી સુસજ્જિત થઈ ગઈ વાજાં વાગવા લાગ્યાં. યોદ્ધાઓના સિંહનાદ થવા લાગ્યા તે સમયે મરવાથી બાકી રહેલા આપના સૈનિકો મોતની પરવા ન કરતાં રણભૂમિ તરફ કૂચ કરતા દેખાવા લાગ્યા. મદ્રરાજ શલ્યને સેનાનાયક બનાવીને મહારથીઓએ સંપૂર્ણ સેનાના કેટલાક વિભાગો કર્યા, અને સર્વને યુદ્ધભૂમિમાં યોગ્ય સ્થાનોમાં ઊભા કર્યા. પછી

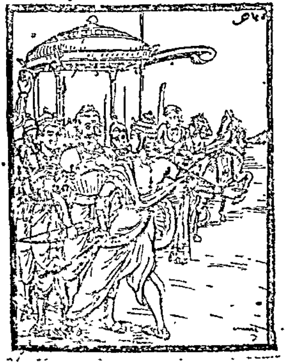

કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, શલ્ય, શકુનિ તથા બીજા રાજાઓએ મળીને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે આપણામાંથી કોઈપણ એકલો છૂટો પડીને પાંડવોની સાથે ન લડે. જે એકલો લડશે અથવા જે કોઈ લડતા યોદ્ધાને એકલો છોડી દેશે તેને પાંચ મહાપાતક અને પાંચ ઉપપાતક લાગશે. માટે બધા એકબીજાનું રક્ષણ કરતા સાથે રહીને યુદ્ધ કરો.'

આ પ્રમાણે સોગંદ લઈને સમસ્ત મહારથીઓએ મદ્રરાજ શલ્યને આગળ કર્યો અને ખૂબ શીઘ્રતાપૂર્વક શત્રુઓ ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી. આ જ પ્રમાણે પાંડવો પણ સેનાનો વ્યૂહ બનાવીને યુદ્ધની ઇચ્છાથી કૌરવો પર ચઢી આવ્યા. તેમની સેના ખળભળી ઊઠેલા સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરી રહી હતી. પાંડવોના સિંહનાદ સાંભળી આપના પુત્રોના મનમાં ભય લાગી ગયો. ત્યારે મદ્રરાજ શલ્યે તેમને ધીરજ બંધાવી અને સર્વતોભદ્ર નામનો વ્યૂહ બનાવી પાંડવો ઉપર હુમલો કર્યો. તે વખતે તે સિંધુ દેશના ઘોડાઓથી જોડેલા એક વિશાળ રથ પર વિરાજમાન હતો. તેની સાથે મદ્ર દેશના વીરો તથા કર્ણના અજેય પુત્રો પણ હતા. તેના ડાબા ભાગમાં ત્રિગર્તોની સેનાથી ઘેરાએલો કૃતવર્મા હતો, જમણા ભાગમાં શકો અને યવનો સહિત કૃપાચાર્ય હતા તથા પાછળના ભાગમાં કામ્બોજોની સાથે અશ્વત્થામા ઊભેલો હતો. મધ્યભાગમાં દુર્યોધન હતો. તેની રક્ષામાં મુખ્યમુખ્ય કૌરવો ઊભા હતા. ત્યાં જ શકુનિ હતો કે જે ઘોડેસ્વારોની વિશાળ સેનાથી ઘેરાએલો હતો. મહારથી કૈતવ્ય પણ સમ્પૂર્ણ સેનાની સાથે ત્યાં જઈ રહ્યો હતો.

આ બાજુ પાંડવોએ પણ મોરચાબંધી કરી રાખી હતી. તેમણે પોતાની સેનાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી હતી. તે ત્રણે ભાગોના અધ્યક્ષ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખણ્ડી અને સાત્યકિ હતા. આ ત્રણે જણે શલ્યની સેના પર હુમલો કર્યો. ત્યારપછી રાજા યુધિષ્ઠિર પણ શલ્યનો વધ કરવાની ઈચ્છાથી પોતાની સેના સહિત તેના ઉપર જઈ ચઢ્યા. અર્જુને કૃતવર્મા અને સંશપ્તકો ઉપર ચઢાઇ કરી. ભીમસેન અને સોમકોએ કૃપાચાર્ય પર હુમલો કર્યો. નકુલ અને સહદેવનું ઉલૂક પર આક્રમણ થયું. આ પ્રમાણે આપના પક્ષના પણ કેટલાય હજાર સૈનિકો પાંડવો ઉપર જઇ ચઢ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કર્ણના માર્યા ગયા પછી મારા પુત્રો તથા પાંડવોની પાસે કેટકેટલી સેના બચી હતી?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! શલ્યના સેનાપતિપણા નીચે જ્યારે અમે યુદ્ધને માટે તૈયાર થયા હતા તે વખતે અમારી પાસે અગિયાર હજાર રથો, દશ હજાર સાતસો હાથી, બે લાખ ઘોડા તથા ત્રણ કરોડ પાયદળ હતું. અને પાંડવોની પાસે ૭ હજાર રથ, ૭ હજાર હાથી, દશ હજાર ઘોડા તથા એક કરોડ પાયદળ મોજુદ હતું. બસ, આટલી જ સેના બચી ગઈ હતી. અને આ પણ યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇને ઊભી હતી. પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યોદય થતાં જ બંને બાજુના યોદ્ધાઓ એકબીજાને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી આગળ વધ્યા. પછી તો બન્ને દળમાં અત્યન્ત ભયંકર યુદ્ધ છેડાઇ ગયું. હજારો ઘોડેસ્વારો, પાયદળ, રથીઓ અને હાથીસ્વારો પરાક્રમ બતાવતા એકબીજાની સામે ભીડાઇ ગયા.

મહારાજ! પાંડવોનો માર પડવાથી આપની સેના જ્યાં ત્યાં બેહોશ થઈને પડવા લાગી. ભીમસેન અને અર્જુન આપના સૈનિકોને મૂર્છિત કરીને શંખ વગાડવા લાગ્યા અને સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિખણ્ડીએ ધર્મરાજાને આગળ કરીને શલ્ય પર હુમલો કરી દીધો. માદ્રીકુમાર નકુળ અને સહદેવ પણ આપની સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. પછી પાંડવોએ કૌરવસેનાને પોતાનાં બાણો વડે ખૂબ જ ઘાયલ કરી દીધી. હવે કૌરવસેના આપના પુત્રોના જોતાં-જોતાં ચારે તરફ ભાગવા લાગી. સૌને પોતપોતાનો જાન બચાવવાની ફીકર થવા લાગી. લોકોએ પોતાના પ્યારા પુત્રો અને ભાઇઓને છોડી દીધા; પિતામહો અને મામાઓની પરવા ન કરી, ભાણેજો તથા બીજા સમ્બન્ધીઓનો પણ ખ્યાલ ન રાખ્યો. સૌ પોતાના ઘોડા અને હાથીઓને જલદીજલદી હાંકતા ભાગીને ઊભા રહ્યા.

સેનાને આ પ્રમાણે ભાગતી જોઇ પ્રતાપી મદ્રરાજે પોતાના સારથિને કહ્યું; 'મારા ઘોડાને એકદમ આગળ વધાર અને જ્યાં રાજા યુધિષ્ઠિર ઊભા હોય ત્યાં મને લઇ

લે. આજે તેઓ સંગ્રામમાં મારી સામે નહિ ટકી શકે.' સેનાપતિની આજ્ઞાથી સારથિએ તેમના રથને રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે પહોંચાડી દીધો. ત્યાં પહોંચતાં જ ખૂબ વેગથી આક્રમણ કરી રહેલી પાંડવસેનાને શલ્યે એકલાએ જ રોકી દીધી. તે વખતે મદ્રરાજને સમરભૂમિમાં સ્થિર ઊભેલો જોઇ ભાગી રહેલા કૌરવ-યોદ્ધાઓ પણ મૃત્યુની પરવા ન કરીને પાછા આવ્યા.

આ જ વખતે નકુળે ચિત્રસેન પર હુમલો કર્યો. તે બન્ને યોદ્ધા એકબીજા પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. બન્ને ૫ અસ્ત્રવિદ્યાના જ્ઞાતા, બળવાન અને રથદ્વારા યુદ્ધ કરવામાં પ્રવીણ હતા. બન્ને એકબીજાનો વધ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ થઇને પરસ્પર-પ્રહાર કરવાની તક શોધી રહ્યા હતા. એટલામાં જ ચિત્રસેને એ

ભલ્લ મારીને નકુળનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. પછી ત્રણ ... નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ જોઈ નકુળે બાણોથી તેના લલાટને વિંધીને તીક્ષ્ણ બનાવેલાં અનેક બાણોથી તેના ઘોડાને પણ યમલોક મોકલી દીધા.

જ્યારે ધનુષ કપાયું અને રથ તૂટી ગયો ત્યારે વીરવર નકુળ ઢાલ–તલવાર લઈને રથમાંથી ઉતરી પડ્યો અને પગે ચાલીને જ ચિત્રસેન પર આક્રમણ કર્યું. તે વખતે ચિત્રસેન તેના ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો પરન્તુ નકુળ વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારો હતો. તેણે ચિત્રસેનનાં બાણોને ઢાલ પર જ રોકીને નષ્ટ કરી દીધાં તથા સમ્પૂર્ણ સેનાની સામે જ ચિત્રસેનના રથ

ઉપર ચઢીને તેના કુણ્ડલ અને મુકુટથી સુશોભિત મસ્તકને ધડથી અલગ કરી દીધું. ચિત્રસેનનું મસ્તક રથના પાછળના ભાગમાં પડી ગયું.

તેને મરેલો જોઈને પાંડવ મહારથીઓ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, પરન્તુ કર્ણના મહારથી પુત્રો સુષેણ અને સત્યસેન તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરતા નકુળ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમનાં બાણોથી નકુળનું આખું શરીર વિંધાઈ ગયું, તો પણ તે નવું ધનુષ લઈને બીજા રથ ઉપર સવાર થઈ, ક્રોધમાં ભરાયેલા યમરાજની પેઠે સંગ્રામમાં લાગી ગયો. હવે તે બન્ને ભાઈઓ નકુળના રથના ટુકડેટુકડા

કરતાં જ ચાર બાણોથી સત્યસેનના ચારે ઘોડાને મારી નાખ્યા. પછી એક નારાચ મારીને તેનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું. ત્યારે સત્યસેને બીજું ધનુષ અને બીજો રથ લઈને પોતાના ભાઈની સાથે નકુળ પર હુમલો કર્યો, અને બાણોની ઝડી લગાવીને તેને ... ઢાંકી દીધો. નકુળે પણ તેમનાં બાણોને રોકીને બન્ને બાણોથી બન્નેને એક પછી એક વિંધી દીધા. પછી તે બન્નેએ પણ નકુળને ઘાયલ કર્યો અને તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના સારથિને પણ વિંધી નાખ્યો. હવે સત્યસેને જુદાંજુદાં બે બાણ મારીને નકુળનું ધનુષ અને તેના રથનું પુંસરું કાપી નાખ્યાં. ત્યારે નકુળે રથશક્તિ હાથમાં લીધી અને તેને ખૂબ ઊંચે ઉછાળીને સત્યસેન પર મારી. તેની ચોટથી સત્યસેનની છાતીના સેંકડો ટુકડા થઈ ગયા અને તે પ્રાણહીન થઈને જમીન પર જઈ પડ્યો.

ભાઈને મરેલો જોઈ સુષેણ ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો. તે નકુળ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેણે ચાર સાયકોથી નકુળના ચારે ઘોડા મારી નાખ્યા, પાંચથી રથની ધ્વજા કાપી નાખી અને ત્રણથી સારથિને પણ યમલોક મોકલી દીધો. નકુળને રથહીન જોઈ દ્રૌપદી-

કુમાર સુતસોમ દોડીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નકુળ તેના રથ ઉપર બેસી ગયો અને બીજું ધનુષ લઈને સુષેણુ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ત્યારપછી સુષેણે નકુળને ત્રણ અને સુતસોમને હાથો તથા છાતીમાં વીસ બાણ માર્યાં. હવે તો નકુળ ખૂબ જ ક્રોધે ભરાઇ ગયો અને બાણો ચલાવીને સુષેણુને ચારે તરફથી ઢાંકી દીધો. તેણે જ એક અર્ધચન્દ્રાકાર બાણથી તેનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. આ જોઇ કૌરવસેના ભયભીત થઈને ભાગવા લાગી.

શલ્યનું યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેન સાથે યુદ્ધ, દુર્યોધન દ્વારા ચેકિતાનનો તથા યુધિષ્ઠિર દ્વારા દ્રુમસેનનો વધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! તે વખતે સેનાપતિ શલ્યે આપની ભાગતી સેનાને ઊભી રાખી અને ભયંકર સિંહનાદ તથા ધનુષનો ટંકાર કરતાં તે શત્રુઓનો સામનો કરવા માટે લાગી ગયો. રાજા શલ્યનું રક્ષણ મળતાં કૌરવ સૈનિકો નિશ્ચિન્ત થઇને તેની ચારે બાજુએ ઘેરાઇને ઊભા રહ્યા અને યુદ્ધની ઇચ્છાથી શત્રુઓ તરફ વધવા લાગ્યા. સામી બાજુથી સાત્યકિ, ભીમસેન અને નકુળ-સહદેવ વગેરે પાંડવ યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરને આગળ કરીને ચઢી આવ્યા અને જોરજોરથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી, અર્જુને પણ સંશપ્તકોનો સંહાર કરીને કૌરવ સેના પર હુમલો કર્યો. આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે વીરો પણ તીખાં બાણોની વર્ષા કરતા આપની સેના પર ચઢી આવ્યા. તેમનો માર પડવાથી કૌરવ સૈનિકો મૂર્છિત થઇ ગયા. તેમને દિશાઓનું પણ ભાન ન રહ્યું. પાંડવોનાં બાણોથી કૌરવસેનાના મુખ્ય-મુખ્ય વીરો માર્યા ગયા. આવી જ રીતે આપના પુત્રોએ પણ પાંડવ પક્ષના સેંકડો અને હજારો વીરોનો સંહાર કરી નાખ્યો. તે સમયે એકબીજાના મારથી બન્ને બાજુની સેનાઓ અત્યન્ત સન્તપ્ત અને વ્યાકુળ થઈ ઊઠી, યુદ્ધ કરનારા સૈનિકો ભાગવા લાગ્યા, હાથીઓ બરાડા પાડવા લાગ્યા, પાયદળ સિપાઇઓ કિકિયારીઓ પાડવા લાગ્યા, સમસ્ત પ્રાણીઓનો ભયંકર સંહાર થવા લાગ્યો. પાંડવો બળવાન હતા. તેઓ જ્યારે પ્રહાર કરતા ત્યારે તેમનાં નિશાન કદી ખાલી જતાં ન હતાં. આથી કૌરવ સેના ખૂબ જ કષ્ટ પામવા લાગી. પોતાની સેનાને કષ્ટ પામતી જોઇ રાજા શલ્ય તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આગળ વધ્યો. પાંડવો પણ તેની પાસે પહોંચીને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધવા લાગ્યા.

મહાબળવાન મદ્રનરેશે યુધિષ્ઠિરની સામે જ સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મારીને પાંડવસેનાનો સંહાર કરવો શરૂ કર્યો. તે સમયે અનેક પ્રકારના અપશુકન થવા લાગ્યા. પર્વતો સહિત પૃથ્વી ડોલવા લાગી. ધીમે ધીમે યુદ્ધે બહુ ભયંકર રૂપ પકડયું. મહાબલી શલ્યે દ્રૌપદીના બધા પુત્રોને, નકુળ-સહદેવને અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખણ્ડી તથા સાત્યકિને વિંધી નાખ્યા. તેણે આમાંના દરેક વીરને દશદશ બાણ માર્યાં. અને ત્યારપછી બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. પછી તો પ્રભદ્રક તથા સોમક ક્ષત્રિયો હજારોની સંખ્યામાં પડતા દેખાવા લાગ્યા. તેનાં બાણોની ચોટ ખાઇને કેટલાયે હાથી, ઘોડા, પાયદળ અને રથી યોદ્ધાઓ ધરાશાયી થઇ ગયા. કેટલાયને મૂર્છા આવી ગઈ, અને કેટલાક તો ચીસો પાડવા લાગ્યા. આ સમયે મહાબલી મદ્રનરેશ સિંહની પેઠે તડૂકી રહ્યો હતો.

શલ્યનાં બાણોથી પીડાએલી પાંડવસેના રક્ષણને માટે મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે ભાગી આવી. આ પ્રમાણે સેનાને કચડીને શલ્ય યુધિષ્ઠિરને પીડવા લાગ્યો. આ જોઇ યુધિષ્ઠિરે તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરીને શલ્યની સેનાને આગળ વધતી રોકી દીધી. ત્યારે શલ્યે તેમના ઉપર એક ભયંકર બાણ ચલાવ્યું. વેગથી છૂટેલું તે બાણ યુધિષ્ઠિરને ઘાયલ કરીને પૃથ્વી પર જઈ પડ્યું. હવે ભીમસેનને ક્રોધ ચડયો, તેણે શલ્યને સાત બાણ મારીને વિંધી નાખ્યો. આ પ્રમાણે સહદેવે પાંચ અને નકુળે દશ બાણોથી તેને ઘાયલ કર્યો. દ્રૌપદીના પુત્રોએ પણ ખૂબ વેગથી તેના ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરી.

શલ્યને બાણવર્ષાથી પીડિત થતો જોઇ કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય ઉલૂક, શકુનિ, અશ્વત્થામા તથા આપના પુત્રો—આ બધા એકત્રિત થઇને તેની રક્ષા

કરવા લાગ્યા. કૃતવર્માએ ત્રણ બાણોથી ભીમસેનને વિંધી નાખ્યો. પછી બાણોની વૃષ્ટિથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઘાયલ કરી દીધો. શકુનિએ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા નકુળનો સામનો કર્યો. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની સામે ઊભો રહ્યો અને પોતાનાં બાણોથી તે બન્નેને વિંધવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે આપના પક્ષના યોદ્ધાઓ તથા શત્રુઓ વચ્ચે સેંકડો યુદ્ધો થયાં. તે બધાંય ભયંકર અને વિચિત્ર હતાં. ત્યારપછી મદ્રરાજ શલ્યે સહદેવના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. ત્યારે સહદેવે પણ તરવાર ઉઠાવી અને શલ્યના પુત્રનું શિર ધડથી જુદું કરી દીધું. આ બાજુ અશ્વત્થામાએ કંઈક હસીને દ્રૌપદીના પુત્રોમાંથી એકએકને દશદશ બાણ માર્યાં. અને કૃતવર્માએ ભીમસેનના ઘોડાઓને યમલોક બતાવી દીધો ઘોડાઓ મરતાં ભીમસેન રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને હાથમાં કાલદંડ સમાન ગદા લઈને તેણે કૃતવર્માના

ઘોડા તથા રથના ટુકડા ઉડાડી દીધા. કૃતવર્મા તે રથમાંથી કૂદીને ભાગી ગયો.

આ બાજુ શલ્ય પણ સોમક અને પાંચાલ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરતાંકરતાં તીક્ષ્ણ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને પીડિત કરવા લાગ્યો. આ જોઈ ભીમસેન વજ્ર સમાન ગદા લઈને તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. અને તેના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. ત્યારે શલ્યે કુપિત થઈને ભીમસેનની છાતીમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો. આથી તેનું કવચ કપાઈ ગયું અને તોમરથી છાતી છેદાઈ ગઈ. પરન્તુ ભીમસેન આથી જરા પણ વિચલિત ન થયો. તેણે તે જ તોમર પોતાની છાતીમાંથી કાઢીને મદ્રરાજના સારથિની છાતીમાં માર્યું. તેના પ્રહારથી સારથિનો મર્મભાગ છેદાઈ ગયો અને તે લોહી ઓકતો રાજા શલ્યની સામે જ નીચે પડ્યો. મદ્રરાજ રથ છોડીને દૂર ખસી ગયો અને લોઢાની ગદા હાથમાં લઈને સ્થિરતાપૂર્વક ભીમસેનની સામે ઊભો થઈ ગયો. ભીમસેન

પણ ખૂબ મોટી ગદા લઈને શલ્ય પર તૂટી પડ્યો. મહારાજ! સંસારમાં મદ્રરાજ શલ્ય અથવા યદુનન્દન બલરામજીના સિવાય બીજો કોઈ એવો યોદ્ધો નથી, જે ગદાધારી ભીમસેનનો વેગ સહન કરી શકે. આ જ પ્રમાણે શલ્યની ગદાનો વેગ પણ ભીમસેન સિવાય બીજો કોઈ સહી શકતો ન હતો. તે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ છેડાઈ ગયું. મદ્રરાજે પોતાની ગદાથી જ્યારે ભીમસેનની ગદા ઉપર ચોટ કરી ત્યારે તે ગદા પ્રજ્વલિત બની ગઈ, તેનામાંથી આગની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. આ પ્રમાણે ભીમસેનની ગદા સાથે અથડાવાથી શલ્યની ગદા પણ અંગારા બ—નાં

લાગી. આ જોઈ સર્વને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. ગદાના મારથી એક જ ક્ષણમાં બન્નેનાં શરીર ઘાયલ થઇ ગયાં, બન્ને ય લોહીલોહાણ બની ગયા. મદ્રરાજની ગદાથી ડાબા તેમ જ જમણા ભાગમાં સારી રીતે ચોટ ખાવા છતાં પણ મહાબાહુ ભીમસેન વિચલિત ન થયો. પર્વતના સમાન સ્થિર ભાવથી તે ઊભો રહ્યો. આ પ્રમાણે ભીમની ગદાનો વારંવાર આઘાત થવા છતાં પણ શલ્ય જરા પણ ગભરાયો નહિ. તેઓ બન્ને જ્યારે એકબીજા ઉપર ગદાના પ્રહાર કરતા હતા ત્યારે ચારે દિશાઓમાં વજ્રપાતના જેવો અવાજ સંભળાતો હતો. તે બન્નેનું પરાક્રમ અલૌકિક હતું. તેઓ લડતાં લડતાં આઠ ડગલાં આગળ વધી ગયા. અને લોઢાના દંડ ઉઠાવીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા. એ વખતે પરસ્પર પ્રહાર કરી રહેલા તે વીરો ગોળાકાર ફરતા હતા અને પોતપોતાની વિશેષ નિપુણતા પ્રદર્શિત કરતા હતા. તે પછી તેઓ ફરી ગદાઓ ઉઠાવીને એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે લડતાંલડતાં જ્યારે તેઓ સારી રીતે ઘાયલ થઇ ગયા તો બન્ને એકીસાથે રણભૂમિમાં પડી ગયા. આ વખતે બન્ને પક્ષની સેનાઓમાં હાહાકાર મચી ગયો. ભીમ અને શલ્ય–બન્નેનાં મર્મસ્થાનોમાં ઊંડી ચોટો લાગી હતી, આથી બન્ને ય અત્યન્ત વ્યાકુળ થઇ ગયા હતા.

એટલામાં જ કૃપાચાર્ય આવ્યા અને શલ્યને પોતાના રથમાં બેસાડીને તુરત રણભૂમિમાંથી બહાર લઈ ગયા. આ બાજુ ભીમસેને આંખો ખોલી અને થોડી વારમાં હોશમાં આવીને ગદા લઇને મદ્રરાજને યુદ્ધને માટે લલકારવા લાગ્યો. ત્યારે આપના સૈનિકો અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર લઇને પાંડવસેના પર તૂટી પડ્યા. આપની સેનાને આગળ વધતી જોઇ પાંડવ યોદ્ધાઓ પણ સિંહનાદ કરતાકરતા દુર્યોધન વગેરે કૌરવો પર ચઢી આવ્યા. તે સમયે આપના પુત્રે એક પ્રાસ મારીને ચેકિતાનની છાતી ચીરી નાખી. તે લોહીથી નહાઇ ગયો અને પ્રાણહીન થઇને રથની બેઠકમાં પડી ગયો.

આ જોઇ પાંડવ મહારથીઓ આપની સેના પર બાણવર્ષા કરવા લાગ્યા, તથા કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને શકુનિ મદ્રરાજને આગળ કરીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. શલ્યે યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેમને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધી

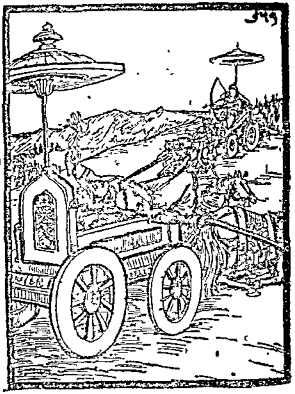

નાખ્યા. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પણ કંઇક હસતાં ચૌદ નારાચ હાથમાં લીધાં અને તેનાથી શલ્યનાં મર્મસ્થાનોને વિંધી નાખ્યાં. હવે શલ્ય ક્રોધમાં ભરાઇ ગયો. તેણે રાજા યુધિષ્ઠિરની ગતિ રોકી દીધી અને અનેક બાણોથી તેમને ઘાયલ કરી દીધા. યુધિષ્ઠિરે પણ તેજ કરેલાં સાયકોથી શલ્યને ઘાયલ કર્યો. પછી ચંદ્રસેનને સત્તાવીસ અને તેના સારથિને નવ બાણોથી ઘાયલ કરીને દ્રુમસેનને ચોસઠ બાણોથી મારી નાખ્યો.

ચક્રરક્ષક (રથનાં પૈડાંની રક્ષા કરનાર) માર્યો જતાં શલ્યે પચીસ ચેદિ–યોદ્ધાઓને સફા કરી નાખ્યા; પછી સાત્યકિને પચીસ, ભીમસેનને પાંચ તથા નકુલ–સહદેવને સો બાણોથી ઘાયલ કરી નાખ્યા. રાજા શલ્ય જ્યારે આ પ્રમાણે રણભૂમિમાં વિચરી રહ્યો હતો તે વખતે યુધિષ્ઠિરે તેના ઉપર અનેક તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યા. સાથે તેની ધ્વજા પણ કાપી નાખી. ધ્વજાને પડેલી જોતાં શલ્યને ખૂબ જ ક્રોધ થયો અને તે શત્રુઓ ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તેણે સાત્યકિ, ભીમ, નકુળ, સહદેવ, દરેકને પાંચ–પાંચ બાણોથી ઘાયલ કરી દીધા. પછી યુધિષ્ઠિરની છાતી પર અનેક બાણોની ચોટ કરીને તેમને ખૂબ પીડિત કર્યા.

સંજય કહે છે—મહારાજ! મદ્રરાજ શલ્ય જ્યારે યુધિષ્ઠિરને પીડા આપવા લાગ્યો તે સમયે સાત્યકિ, ભીમસેન, નકુળ અને સહદેવે આવીને શલ્યને ઘેરી લીધો અને તેને વિંધવો શરૂ કર્યો. ભીમસેને શલ્યને પહેલાં એક અને પછી સાત બાણોથી ઘાયલ કર્યો. સાત્યકિએ તેને સો બાણો મારી સિંહ સમાન ગર્જના કરી. નકુળે પાંચ અને સહદેવે સાત બાણોથી શલ્યને વિંધીને ફરી સાત સાયકોથી તેને ઘાયલ કર્યો.

આ મહારથીઓથી પીડિત થવા છતાં પણ શૂરવીર શલ્ય રણમાં સ્થિર રહ્યો. તેણે સાત્યકિને પચીસ, ભીમસેનને ત્યોતેર અને નકુળને સાત બાણોથી વિંધી દીધા. તે પછી સહદેવના બાણ સહિત ધનુષને કાપીને તેને એકવીસ સાયકોથી ઘાયલ કર્યો. સહદેવે પણ બીજું ધનુષ લઈને મામાને પાંચ બાણ માર્યાં, પછી એક બાણથી તેના સારથિને ઘાયલ કર્યો. તે પછી ફરીથી ત્રણ બાણ મારીને શલ્યને પીડિત કર્યો. ત્યારપછી ભીમસેને સિત્તેર, સાત્યકિએ નવ તથા ધર્મરાજાએ સાઠ બાણ માર્યાં અને શલ્યે પણ તે દરેકને પાંચપાંચ બાણ મારીને વિંધી દીધા.

ત્યારે સાત્યકિએ ક્રોધમાં ભરાઈને શલ્ય પર તોમરનો પ્રહાર કર્યો. ભીમસેને સર્પના સમાન નારાચ લગાવ્યું, નકુળે શક્તિ છોડી અને સહદેવે ગદા તથા ધર્મરાજે શતઘ્નીનો ઘા કર્યો. આ પ્રમાણે પાંચ વીરોનાં ચલાવેલાં પાંચ અસ્ત્રો એકી સાથે શલ્ય ઉપર છૂટયાં. પરન્તુ શલ્યે પોતાનાં અસ્ત્રો મારીને તે દરેકને પાછાં હટાવી દીધાં અને સિંહ સમાન ગર્જના કરી.

શત્રુની આ ગર્જના સાત્યકિથી સહન થઈ શકી નહિ. તેણે બે બાણોથી મદ્રરાજને અને ત્રણથી તેના સારથિને વિંધી નાખ્યો. ત્યારે શલ્યે ક્રોધમાં ભરાઈને પાંડવ-પક્ષના તે બધા મહારથીઓને દશ દશ બાણ માર્યાં. આ પ્રમાણે શલ્ય દ્વારા પીડિત થએલા તે મહારથીઓ હવે તેની સામે ટકી શકયા નહિ. મદ્રરાજનું આ પરાક્રમ જોઈને દુર્યોધને સમજી લીધું કે હવે પાંડવો, પાંચાલો તથા સૃંજય વીરો મરેલા સમાન જ છે.

ત્યારપછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે એક ક્ષુરપ્રદ્વારા શલ્યના ચક્રરક્ષકને મારી નાખ્યો. આ જોઈ શલ્યે બાણોની ઝડી લગાવીને પાંડવ સૈનિકોને આચ્છાદિત કરી દીધા. તે સમયે રાજા યુધિષ્ઠિર વિચારવા લાગ્યા કે 'આજના યુદ્ધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલી શલ્યને મારી નાખવાની વાત હું કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકીશ? કયાંક એવું ન થાય કે મદ્રરાજ ક્રોધમાં ભરાઈને મારી આખી સેનાનો સંહાર ન કરી નાખે?' તે આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યા હતા એટલામાં જ ઘોડા, હાથી તથા રથીઓની સેના સહિત પંડવ સૈનિકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મદ્રરાજને ચારે બાજુથી પીડિત કરવા લાગ્યા.

પરન્તુ મદ્રરાજ શલ્યે પાંડવોદ્વારા કરવામાં આવેલી અસ્ત્ર-વર્ષાને શાન્ત કરી દીધી. ત્યારપછી અમે રાજા શલ્યની બાણવૃષ્ટિ જોઈ. તેનાં બાણ આકાશમાંથી પડતાં તીડના જેવાં લાગતાં હતાં. તે વખતે આકાશ બાણોથી ઠસોઠસ ભરાઈ ગયું હતું તથા ગાઢ અન્ધકાર છવાઈ જવાને લીધે પાંડવોના અથવા અમારા પક્ષની કોઈ પણ વસ્તુ સૂઝતી ન હતી. મદ્રરાજની બાણવર્ષાથી પાંડવોની સેનાને અસ્તવ્યસ્ત થતી જોઈ સર્વને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. યુધિષ્ઠિર તથા ભીમસેન વગેરે મહારથીઓ જો કે ખૂબ ઘાયલ થઈ ચૂકયા હતા તો પણ તે યુદ્ધમાં તેઓ શલ્યને છોડીને ન જઈ શકયા. તેઓ લડતા જ રહ્યા.

બીજી બાજુ અશ્વત્થામા તથા તેની પાછળ ચાલનાર ત્રિગર્ત દેશના મહારથીઓએ ખૂબ જ બાણ મારીને અર્જુનને ઘાયલ કરી દીધો. ત્યારે ધનંજયે ત્રણ બાણોથી દ્રોણપુત્રને અને બબ્બે બાણોથી અન્ય મહારથીઓને વિંધી દીધા. ત્યારપછી તેણે ફરી બાણ વરસાવવાં શરૂ કર્યાં. આથી આપના પક્ષના યોદ્ધાઓ ખૂબ જ ઘાયલ થઈ ગયા. આ પછી તેમણે પણ એટલી બધી બાણવર્ષા કરી કે અર્જુનના રથની બેઠક થોડા જ વારમાં ભરાઈ ગઈ. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનાં બધાં અંગ બાણોથી વિંધાઈ ગયાં. આ જોઈને આપના સૈનિકોને ખૂબ હર્ષ થયો.

મહારાજ! તે સમયે આપના યોદ્ધાઓએ અર્જુનની જે દશા કરી તેવી કદી પહેલાં જોવામાં આવી નહોતી કે સાંભળવામાં પણ આવી નહોતી. તેના

રથમાં બધી બાજુએ વિચિત્ર પાંખાંવાળાં બાણ ઘુસ્યાં હતાં. ત્યારપછી અર્જુન પણ બાણવર્ષા કરવા લાગ્યો. તેના નામના અક્ષરોનાં ચિહ્નોવાળાં બાણોનો માર ખાઇ રહેલા આપના સૈનિકોને સર્વત્ર અર્જુનમય જ દેખાવા લાગ્યું. અર્જુનરૂપી આગ આપના યોદ્ધાઓરૂપી ઇંધણોને ખૂબ વેગથી ભસ્મ કરવા લાગી. બાણોની ચોટની અસર ન થાય એટલા માટે જેમના ઉપર લોઢાનાં ઢાંકણ ચઢાવવામાં આવેલાં હતાં એવા એવા બે હજાર રથોનો અર્જુને વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. જેમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ આ ચરાચર જગતને બાળતો ધૂમાડા રહિત થઇને પ્રકાશે છે, તે જ રીતે પાર્થ પણ શત્રુઓનો સંહાર કરીને દેદીપ્યમાન થઇ રહ્યો હતો.

પાણ્ડુનન્દનનું આ પરાક્રમ જોઇ અશ્વત્થામાએ સામે આવીને તેને આગળ વધતો રોક્યો. પછી તો તે બન્ને વચ્ચે ભીષણ બાણવર્ષા થવા લાગી. અને ખૂબ વાર સુધી એકસરખું યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું. પછી અશ્વત્થામાએ બાર બાણોથી અર્જુનને અને દશ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને વિંધી દીધા. ત્યારે અર્જુને પણ હસીને ગાણ્ડીવ ધનુષનો ટંકાર કર્યો અને બાણોથી ગુરુપુત્રની પૂજા કરીને તેના ઘોડા અને સારથિને મારી નાખ્યા. હવે અશ્વત્થામાએ તે જ રથ પર ઊભા થઇને એક લોઢાનું મુસલ લઇને તેને અર્જુન ઉપર ફેંક્યું. પરન્તુ અર્જુને એકદમ તેના સાત ટુકડા કરી નાખ્યા. આ જોઈ દ્રોણકુમારે કુપિત થઇ અર્જુન ઉપર એક ભયંકર પરિઘનો પ્રહાર કર્યો. પરન્તુ પાર્થે પાંચ બાણ મારીને તેના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. સાથે જ ત્રણ ભલ્લોથી દ્રોણકુમારને ખૂબ ઘાયલ કર્યો.

અર્જુનના પ્રહારથી અત્યન્ત ઘવાવા છતાં પણ દ્રોણકુમાર ગભરાયો નહિ. તે પોતાના પુરુષાર્થનો ભરોસો રાખીને રણમાં સ્થિર રહ્યો અને પાંચાલ દેશના મહારથી સુરથ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. સુરથ પણ અશ્વત્થામા ઉપર દોડયો અને તેના ઉપર બાણોની જાળ પાથરવા લાગ્યો. આ જોઇ અશ્વત્થામાને ખૂબ ક્રોધ થયો. તેની ભ્રૂકુટીમાં ત્રણ જગાએ કરચલીઓ પડી ગઇ. હવે તેણે ધનુષ પર કાલદણ્ડ સમાન ભયંકર નારાચ ચઢાવ્યું અને સુરથને લક્ષિત કરીને છોડયું. તે નારાચ સુરથની છાતી છેદીને અંદર ઘુસી ગયું અને સુરથ પ્રાણહીન થઇને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. વીરવર સુરથના માર્યા ગયા પછી અશ્વત્થામા જઇને તેના જ રથ ઉપર બેસી ગયો અને સંશપ્તકોની સેનાને સાથે લઇને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બપોરનો વખત હતો. તે વખતે અર્જુનનો શત્રુઓ સાથે મહાન સંગ્રામ થયો. આ સંગ્રામ યમલોકની આબાદી વધારનારો હતો. ત્યાં કૌરવયોદ્ધાઓનું પરાક્રમ જોઈને તથા તે બધાંની સાથે અર્જુન એકલો જ જે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો તેને જોઇને અમોને ખૂબ આશ્ચર્ય થઇ રહ્યું હતું.

શલ્યનું પરાક્રમ તથા શલ્યની સાથે યુધિષ્ઠિરનું યુદ્ધ

સંજય કહે છે—એક બાજુ દુર્યોધન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે મહાન સંગ્રામ છેડાયો હતો. તેમાં બાણો અને શક્તિઓના જ અધિક પ્રહાર થઇ રહ્યા હતા. બન્ને બાજુથી સાયકોની હજારો ધારાઓ વરસી રહી હતી. પહેલાં દુર્યોધને જ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પાંચ બાણ માર્યાં. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ સિત્તેર બાણ મારીને દુર્યોધનને ખૂબ પીડા પહોંચાડી. આ જોઇ તેના ભાઇઓએ ખૂબ જ મોટી સેના સહિત આવીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. ઘેરાઇ જવા છતાં પણ તે અસ્ત્રસંચાલનમાં પોતાના હાથોની સ્ફૂર્તિ બતાવતો યુદ્ધમાં નિર્ભય થઇને વિચરી રહ્યો હતો.

બીજી બાજુ શિખણ્ડી પોતાની સાથે પ્રભદ્રકોની સેના લઇને કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં પણ જીવસટોસટનો ભયંકર સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો. આ બાજુ રાજા શલ્ય બાણોની ઝડી લગાવીને સાત્યકિ તથા ભીમસેન સહિત સમસ્ત પાંડવોને પીડિત કરી રહ્યો હતો. સાથે જ તે નકુળ અને સહદેવ સાથે પણ ભીડાએલો હતો. જ્યારે શલ્ય પોતાનાં બાણોથી પાંડવમહારથીઓને ઘાયલ કરી રહ્યો હતો તે વખતે તેમને કોઈ પોતાનો રક્ષક દેખાતો ન હતો.

આ જ વખતે શૂરવીર નકુળે પોતાના મામા (શલ્ય) ઉપર ખૂબ વેગથી હુમલો કર્યો અને બાણોની

વર્ષાથી તેમને આચ્છાદિત કરી દીધા. પછી હસતાં હસતાં તેણે દશ બાણોથી શલ્યની છાતી છેદી નાખી. પોતાના ભાણેજ દ્વારા પીડિત થઈને શલ્ય પણ તેને તીક્ષ્ણ બાણોનું નિશાન બનાવવા લાગ્યો. આ જોઈ રાજા

યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, સાત્યકિ અને માદ્રીનન્દન સહદેવ શલ્ય પર તૂટી પડયા. સેનાપતિ શલ્યે તુરત જ તે બધાંનો સામનો કર્યો. તેણે યુધિષ્ઠિરને ત્રણ, ભીમસેનને પાંચ, સાત્યકિને સો અને સહદેવને ત્રણ બાણોથી વિંધી નાખ્યો.

આ પછી મદ્રરાજે ક્ષુરપ્ર મારીને નકુળના ધનુષને કાપી નાખ્યું. ત્યારે નકુળે તુરત જ બીજું ધનુષ લઈને શલ્યના રથને બાણોથી ભરી દીધો. સાથે જ યુધિષ્ઠિર અને સહદેવે પણ તેની છાતીમાં દશ દશ બાણ માર્યાં. પછી ભીમસેને સાઠ અને સાત્યકિએ દશ સાયકોથી તેને ઘાયલ કરી દીધો. હવે મદ્રરાજે ક્રોધમાં ભરાઈને સાત્યકિને પહેલાં નવ અને પછી સિત્તેર બાણોથી વિંધી નાખ્યો. તે પછી તેના ધનુષને કાપીને રથના ઘોડાઓને પણ મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. ત્યારપછી તેણે નકુળ, સહદેવ, ભીમસેન અને યુધિષ્ઠિરને પણ દશ બાણોથી ઘાયલ કર્યા. આ મહાન સંગ્રામમાં મેં શલ્યનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું. તે એકલો જ પાંડવોના સમસ્ત યોદ્ધાઓની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો.

ત્યારપછી તે યુધિષ્ઠિરની ખુબ જ પાસે આવી ગયો અને તેમને પોતાનાં બાણોથી પીડિત કરીને ફરીથી ભીમ ઉપર તૂટી પડયો. તે સમયે રાજા શલ્યની સ્ફૂર્તિ તથા અસ્ત્રસંચાલનની કુશળતા જોઈને આપના તથા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓએ તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી. શલ્યનાં બાણોથી અત્યન્ત ઘાયલ થઈને જ્યારે પાંડવ યોદ્ધાઓ ખુબ કષ્ટ પામવા લાગ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિરના પોકારવા અને ના કહેવા છતાં પણ તેઓ યુદ્ધનું મેદાન છોડીને ભાગી નીકળ્યા. આથી ધર્મરાજને ખૂબ ક્રોધ થયો. તેમણે નિશ્ચય કરી લીધો કે 'મારો વિજય થાય અથવા મૃત્યુ, હું અવશ્ય યુદ્ધ કરીશ.' પછી તો તેઓ પોતાના પુરુષાર્થનો ભરોસો કરીને શલ્યને પોતાનાં બાણોથી પીડિત કરવા લાગ્યા. તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પોતાના બધા ભાઈઓને બોલાવી બોલ્યા; 'હું મારા મનની વાત બતાવું છું.

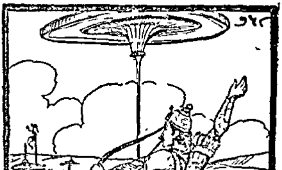

મારાં પૈડાના રક્ષા કરનારા માદ્રીકુમાર નકુળ અને સહદેવ હવે ક્ષાત્રધર્મને સામે રાખીને પોતાના મામાની સાથે સારી રીતે લડે. આજ યા તો શલ્ય મને મારી

નાખે અથવા હું તેનો વધ કરું. મારી આ વાતને તમે લોકો સત્ય સમજો. આ વખતે પૈડાંની રક્ષાનો ભાર સાત્યકિ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર છોડું છું. સાત્યકિ જમણા પૈડાની રક્ષા કરે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ડાબા પૈડાની. અર્જુન પાછળના ભાગની રક્ષામાં રહે અને ભીમસેન આગળ-આગળ ચાલે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થશે તો હું આ મહાસમરમાં શલ્ય કરતાં ખૂબ જ પ્રબળ થઈ જઈશ.'

રાજાની આજ્ઞા મળતાં સર્વેએ તે પ્રમાણે જ કર્યું. કારણ કે બધા તેમનું પ્રિય કરનારા હતા. પછી તો પાંડવ સેનામાં ખૂબ જ ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો. પાંચાલ સોમક અને મત્સ્યદેશના વીરો અત્યન્ત હર્ષમાં આવી ગયા. યુધિષ્ઠિરે 'વિજય અથવા મૃત્યુ'ની પ્રતિજ્ઞા કરીને મદ્રરાજ પર ચઢાઈ કરી. એ સમયે શંખ અને ભેરી વાગવા લાગી. પાંચાલ યોદ્ધાઓ સિંહનાદ કરતા શલ્ય જ ઉપર તૂટી પડયા. પરન્તુ આપના પુત્ર દુર્યોધન તથા મદ્રરાજ શલ્યે તેમને આગળ વધતા રોકયા. હવે શલ્ય યુધિષ્ઠિર પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. યુધિષ્ઠિર પણ સાયકોની વર્ષા કરતો પોતાની અસહ્યતાનો પરિચય આપવા લાગ્યો.

આ સમયે ભીમસેન દુર્યોધન સાથે ભીડાઈ ગયો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવે શકુનિ

વગેરે વીરોનો સામનો કર્યો. પછી તો ઘમસાણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. દુર્યોધને ભીમસેનની ધ્વજા કાપી નાખી તેના ધનુષના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે ભીમસેને શક્તિનો પ્રહાર કરીને દુર્યોધનની છાતી છેદી નાખી. તે મૂર્છિત થઈને રથની બેઠકમાં પડી ગયો. દુર્યોધન મૂર્છિત થતાં ભીમસેને એક ક્ષુરપ્ર બાણથી તેના સારથિનું શિર ધડથી જુદું કરી દીધું. સારથિ મરતાં જ તેના ઘોડા જોરથી ભાગ્યા, તે વખતે હાહાકાર મચી ગયો. અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા આપના પુત્રને બચાવવા માટે દોડયા.

બીજી બાજુ યુધિષ્ઠિર તેજ કરેલાં ભલ્લોથી હજારો કૌરવ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તેઓ જે સેના તરફ જતા તે સેનાને બાણોથી મારી નાખતા હતા. ઘોડા, સારથિ, ધ્વજા અને રથ સહિત સારથિઓને, ઘોડેસ્વારો સહિત ઘોડાઓને તથા હજારો પાયદળોને તેમણે સફા કરી નાખ્યાં. પછી ચારે તરફ બાણોની ઝડી લગાવતા તેઓ મદ્રરાજ શલ્ય તરફ દોડયા.

યુધિષ્ઠિરનું આવું પરાક્રમ જોઇ આપના બધા સૈનિકો થરથરી ઊઠયા. કેવળ શલ્યે તેમનો સામનો કર્યો. તેઓ બન્ને ક્રોધમાં ભરાઇને શંખ વગાડતા, એકબીજાને લલકારતા તથા ડરાવતા પાસેપાસે આવી ગયા. પછી શલ્યે પોતાનાં બાણોની વૃષ્ટિથી યુધિષ્ઠિરને ઢાંકી દીધા તથા યુધિષ્ઠિરે પણ શલ્ય પર બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. આ વખતે બન્ને વીરોને જોઇને સમસ્ત સૈનિકો એ વાતનો નિશ્ચય ન કરી શકયા કે 'આમાંથી કોનો વિજય થશે?'

આ જ વખતે શલ્યે યુધિષ્ઠિરને સો બાણ માર્યાં અને તેમનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે બીજું ધનુષ લઇને શલ્યને ત્રણ સો બાણોથી વિંધી નાખ્યો અને ક્ષુરપ્ર લગાવીને તેના ધનુષને પણ ખંડિત કરી દીધું. પછી બે બાણોથી તેના પાર્શ્વરક્ષક તથા સારથિને મોતને ઘાટ ઉતારીને એક ભલ્લથી તેના રથની ધ્વજા પણ કાપી નાખી. આ જોઇ દુર્યોધનની સેનામાં નાસભાગ થવા લાગી. મદ્રરાજને આ દુરવસ્થામાં પડેલો જોઇ અશ્વત્થામા દોડી આવ્યો અને તેને પોતાના રથમાં બેસાડી ખૂબ વેગથી ભાગી ગયો. આ વખતે યુધિષ્ઠિર સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા અને મદ્રરાજ શલ્ય વિધિપૂર્વક તૈયાર કરેલા

બીજા રથમાં બેસીને ફરીથી તેમનો સામનો કરવા માટે આવી ગયો. શલ્યના રથ પર નિશાન વિંધનારું યન્ત્ર પણ હતું, જેને જોઇને શત્રુઓનાં રુંવાટાં ખડાં થઇ જતાં હતાં

શલ્યનો વધ

સંજય કહે છે—ત્યારપછી રાજા શલ્ય મેઘ સમાન બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તે સાત્યકિને દશ, ભીમસેનને ત્રણ તથા સહદેવને પણ ત્રણ બાણોથી ઘાયલ કરીને યુધિષ્ઠિરને પીડિત કરવા લાગ્યો. શલ્યે ધર્મરાજાની છાતીમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર સમાન તેજસ્વી બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પણ સાવધાનતાપૂર્વક બાણો મારીને મદ્રરાજને વિંધી નાખ્યો. તેમની ચોટ ખાઇને તે મૂર્ચ્છિત થઇ ગયો. પછી થોડી વારમાં જ્યારે તેને ચેતન આવ્યું ત્યારે તેણે યુધિષ્ઠિરને સો બાણ માર્યાં. હવે યુધિષ્ઠિરે પણ નવ સાયકોથી શલ્યની છાતી ફોડી નાખી અને ૭ બાણ મારીને તેનું કવચ પણ કાપી નાખ્યું. આ જોઇ મદ્રરાજ શલ્યે બે સાયકોથી યુધિષ્ઠિરના ધનુષના બે ટુકડા કરી દીધા. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે બીજું ભયંકર ધનુષ હાથમાં લીધું અને શલ્યને સર્વ બાજુથી વિંધી નાખ્યો. શલ્યે

પણ નવ બાણ મારીને યુધિષ્ઠિર તથા ભીમસેનનાં કવચ કાપી નાખ્યાં અને તેમની ભુજાઓને ઘાયલ કરી દીધી. પછી શલ્યે એક છુરાકાર બાણથી યુધિષ્ઠિરનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને કૃપાચાર્યે તેમના સારથિને યમલોક મોકલી દીધો. એટલું જ નહિ, શલ્યે તેમના ચારે ઘોડાઓને પણ મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. ત્યારપછી તેણે યુધિષ્ઠિરના સૈનિકોનો સંહાર શરૂ કર્યો.

રાજા યુધિષ્ઠિરની આવી અવસ્થા જોઇને ભીમસેને ખૂબ વેગથી બાણ મારીને શલ્યનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને બે બાણોથી તેને પણ ખૂબ ચોટ પહોંચાડી. આ વખતે મદ્રરાજ શલ્ય હાથમાં ઢાલ-તલવાર લઈ ને રથમાંથી કૂદી પડ્યો અને નકુળના રથનું ધૂંસરું કાપીને રાજા યુધિષ્ઠિર તરફ દોડ્યો. રાજા શલ્યને યુધિષ્ઠિર ઉપર હુમલો કરતો જોઇ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો, શિખંડી તથા સાત્યકિ એકદમ તેના ઉપર તૂટી પડ્યા.

ત્યારપછી ભીમસેને નવ બાણોથી શલ્યની ઢાલના ટુકડેટુકડા કરી દીધા અને એક ભલ્લ મારીને તેની તલવાર પણ કાપી નાખી. પછી અત્યન્ત હર્ષમાં ભરાઇને આપની સેનામાં વિચરતો તે જોરજોરથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. તેની ભયંકર ગર્જના સાંભળી લોહીથી લથપથ થએલી આપની સેના મૂર્ચ્છિત જેવી બની ગઇ, તેને દિશાઓનું પણ ભાન ન રહ્યું.

ત્યારપછી શલ્ય યુધિષ્ઠિર તરફ વધ્યો અને યુધિષ્ઠિર શલ્ય તરફ વધ્યા. યુધિષ્ઠિરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કથન અનુસાર મનમાં શલ્યના વધનો નિશ્ચય કર્યો. અને રત્નજડિત સુવર્ણમય દંડવાળી એક શક્તિ હાથમાં લીધી, પછી ક્રોધથી બળતી આંખો ઊંચી કરીને તેમણે મદ્રરાજ તરફ જોયું. તે વખતે મદ્રરાજ શલ્ય યુધિષ્ઠિરની દૃષ્ટિ પડવાથી બળીને ભસ્મ ન થઇ ગયો એ જ સૌથી મોટી આશ્ચર્યની વાત બની. ત્યારપછી

યુધિષ્ઠિરે તે ચમકતી ભયંકર શક્તિને મદ્રરાજ ઉપર ચલાવી. જોરથી ફેંકવાને લીધે તેનામાંથી આગની ચિનગારીઓ નીકળવા લાગી. પાંડવોએ ચન્દન, માળા અને ઉત્તમ આસન વગેરે દ્વારા હમેશ તે શક્તિની પૂજા કરી હતી. તે શક્તિ પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન પ્રજ્વલિત તથા અથર્વા અંગિરાદ્વારા ઉત્પન્ન કરેલી કૃત્યા સમાન ભયંકર હતી. તેનામાં જળચર, નભચર તથા સ્થલચર જીવોને પણ બળપૂર્વક નષ્ટ કરવાની શક્તિ હતી. વિશ્વકર્માએ બ્રહ્મચર્ય વગેરે નિયમોનું પાલન કરીને તેને ઉત્પન્ન કરી હતી. તે બ્રહ્મદ્રોહીઓનો વિનાશ કરનારી અને લક્ષ્ય વિંધવામાં અચૂક હતી. બળ અને પ્રયત્નથી ફેંકવાને લીધે તેનો વેગ ખૂબ જ વધી ગયો હતો. યુધિષ્ઠિરે તેને ભયંકર મન્ત્રોથી અભિમન્ત્રિત કરીને ખૂબ યત્નપૂર્વક પોતાના શત્રુ મદ્રરાજ પર છોડી હતી. વળી તે શક્તિને રોકવી એ તેની શક્તિની બહાર હતું. તો પણ તેની ચોટ સહન કરવા માટે મદ્રરાજ શલ્ય ગર્જી ઉઠ્યો. પરન્તુ તે શક્તિ તેની છાતી છેદીને તેના શરીરનાં મર્મસ્થાનોને વિદીર્ણ કરીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ અને રાજાનો વિશાળ યશ પણ પોતાની સાથે જ લેતી ગઈ. તેનું આખું અંગ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું અને તે લોહીલુહાણ થઈને પ્રેમથી પૃથ્વીનું આલિંગન કરતો હોય તેમ પડી ગયો.

ત્યારપછી રાજા યુધિષ્ઠિરે ધનુષ ઉઠાવ્યું અને તેજ કરેલાં ભલ્લોથી એક ક્ષણમાં જ અસંખ્ય શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો. તેમનાં બાણોથી ઢંકાઈ જવાને લીધે આપના શત્રુઓએ આંખો મીંચી દીધી અને પરસ્પરમાં જ એકબીજાને ઘાયલ કરીને તેઓ ખૂબ જ કષ્ટ પામવા લાગ્યા. એ વખતે તેમના લોહીની ધારાઓ વહી રહી હતી અને તેઓ પોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્રો ગુમાવીને જીવનથી પણ હાથ ધોઈ રહ્યા હતા.

મદ્રરાજનો એક નાનો ભાઈ હતો. જે હજુ નવયુવક હતો. તે બધા ગુણોમાં પોતાના ભાઈની બરાબરી કરતો હતો. શલ્યના માર્યા જતાં તે પાણ્ડુનન્દન યુધિષ્ઠિર પર ચઢી આવ્યો અને ખૂબ શીઘ્રતાપૂર્વક તેમને પોતાનાં નારાચોનું નિશાન બનાવવા લાગ્યો. ત્યારે ધર્મરાજાએ તેને ૭ બાણોથી વિંધી નાખ્યો અને બે ક્ષુરાકાર સાયકોથી તેનું ધનુષ તથા ધ્વજાને પણ કાપી નાખી. પછી એક તેજ કરેલા ભલ્લદ્વારા તેમણે તેનું

મસ્તક કાપી નાખ્યું. ત્યારે લોહીથી રંગાયેલું તેનું ધડ રથથી નીચે પડી ગયું. આ જોઈ કૌરવસેનામાં નાસભાગ મચી ગઈ. તે વખતે સાત્યકિ ભાગી રહેલા કૌરવો પર ભીષણ બાણવર્ષા કરવા લાગ્યો. પરન્તુ કૃતવર્માએ ત્યાં પહોંચીને તેને આગળ વધતો રોકી લીધો. હવે

તેઓ એકબીજા ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. કૃતવર્માએ દશ બાણોથી સાત્યકિને અને ત્રણથી તેના ઘોડાઓને ઘાયલ કરી દીધા. પછી એક બાણ મારીને તેના ધનુષને કાપી નાખ્યું. સાત્યકિએ તે ધનુષને ફેંકી દઈને બીજું ધનુષ ચઢાવ્યું અને કૃતવર્માની છાતીમાં દશ બાણ માર્યાં; પછી અનેક ભલ્લોના પ્રહારથી તેના રથની ધૂંસરીને કાપી નાખી, એટલું જ નહિ. તેના ઘોડા, પાર્શ્વરક્ષકો તથા સારથિને પણ મોતને ઘાટ ઉતાર્યા.

કૃતવર્માને રથહીન જોઈ કૃપાચાર્યે તેને પોતાના રથ ઉપર બેસાડી લીધો અને રથને દૂર લઈ ગયા. હવે દુર્યોધનની સેના ફરી ભાગવા લાગી. પાંડવોને વેગથી આવતા અને પોતાની સેનાને ભાગતી જોઈ દુર્યોધને એકલાએ જ સમસ્ત પાંડવોને રોક્યા. તે રથ ઉપર બેઠા બેઠા પાંડુપુત્રો પર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર અને આનર્તદેશના રાજા પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. જેમ મરણની નજીક આવેલો મનુષ્ય પોતાના મોતને ટાળી શકતો નથી, તેવી જ રીતે આ પાંડવ મહારથીઓ દુર્યોધનને અટકાવી શક્યા નહિ.

એટલામાં જ કૃતવર્મા પણ બીજા રથમાં બેસીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે ચાર બાણોથી કૃતવર્માના ચારે ઘોડાઓને યમલોક પહોંચાડી દીધા અને તેજ કરેલાં છ ભલ્લોથી કૃપાચાર્યને પણ ઘાયલ કર્યા. ઘોડા માર્યા જતાં કૃતવર્માને રથહીન થઈ ગયેલો જોઈ અશ્વત્થામા તેને પોતાના રથ પર બેસાડી લઈ યુધિષ્ઠિરથી દૂર લઈ ગયો. મહારાજ! આપના અને આપના પુત્રના અન્યાયથી આ પ્રમાણે અન્તિમ યુદ્ધ થયું હતું. યુધિષ્ઠિર દ્વારા શલ્યના માર્યા ગયા પછી બધા પાંડવો પ્રસન્ન થઈ શંખ વગાડવા લાગ્યા. બધાએ રાજા યુધિષ્ઠિરની ખૂબખૂબ પ્રશંસા કરી. અનેક પ્રકારનાં વાજાં વગાડવામાં આવ્યાં. તેના અવાજથી ચારે બાજુથી પૃથ્વી ગૂંજી ઊઠી.

મદ્રરાજના અનુચરોનો વધ, કૌરવ-સેનાની નાસભાગ, ભીમદ્વારા એકવીસ હજાર પાયદળોનો સંહાર અને દુર્યોધનનું પોતાની સેનાને ઉત્સાહિત કરવું

તેના શૂરવીર ભાઈઓ પણ નથી દેખાતા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પુત્રો, શિખણ્ડી તથા બીજા પાંચાલ મહારથીઓ ક્યાં છે ?' આ પ્રમાણે બકવાદ કરનારા તે મદ્રરાજના અનુચરોને દ્રૌપદીના મહારથી પુત્રોએ મારવા શરૂ કર્યા. તે સમયે દુર્યોધને તેઓને આશ્વાસન આપીને ફરી રોક્યા, પરન્તુ કોઈએ તેની આજ્ઞા ન માની. ત્યારે શકુનિએ દુર્યોધનને કહ્યું: ' ભારત ! તમારા હોવા છતાં મદ્રરાજની સેના મારી જાય અને આપણે ઉભાઉભા તમાશો જોતા રહીએ, એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. એવી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી છે કે આપણે એકસાથે રહીને લડીએ. આવી

સ્થિતિમાં શત્રુઓને આપની સેનાનો સંહાર કરતા જોવા છતાં પણ તમે કેમ સહન કરી રહ્યા છો ?'

દુર્યોધન બોલ્યો—હું શું કરું ? વારંવાર ના કહેવા છતાં પણ આ લોકોએ મારી આજ્ઞા માની નહિ, અને બધા એકી સાથે પાંડવ સેનામાં ઘુસી ગયા છે.

શકુનિએ કહ્યું—સંગ્રામમાં આવેલા સૈનિકો જ્યારે ક્રોધમાં ભરાઈ જાય છે ત્યારે તેઓ સ્વામીની આજ્ઞા પણ માનતા નથી. માટે તેમના પર ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. આ તેમની ઉપેક્ષા કરવાનો સમય નથી. આપણે બધા એક સાથમાં જઈએ અને મદ્રરાજના સૈનિકોની રક્ષા કરીએ.

શકુનિએ આ પ્રમાણે કહેતાં રાજા દુર્યોધન ખૂબ જ મોટી સેના લઈ પોતાના સિંહનાદથી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરતો હોય તેમ ચાલ્યો. તે દળમાં હું પણ હતો. સામી બાજુ પાંડવો અને મદ્રરાજના સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધ છેડાએલું હતું. હજુ થોડી વાર પણ થઈ ન હોતી ત્યાં તો મદ્રદેશના યોદ્ધાઓ પાંડવો દ્વારા મોતના મુખમાં જઈ પડ્યા. અમારા પહોંચતાં પહોંચતાં જ તેઓ સાફ થઈ ગયા. બધી બાજુએ તેમનાં ધડ જ ધડ નજરે પડતાં હતાં. તે વખતે પાંડવો હર્ષમાં ભરાઈને કિલકિલાટ કરી રહ્યા હતા. તે યોદ્ધાઓના મર્યા પછી અમોને ત્યાં આવતા જોઈ પાંડવ યોદ્ધાઓ શંખધ્વનિની સાથે બાણોની સનનાટી ફેલાવતા અમારા ઉપર તૂટી પડ્યા. તેઓ વિજયના ઉલ્લાસથી શોભી રહ્યા હતા. તેમનો માર પડવાથી દુર્યોધનની સેના ફરીથી ભયભીત થઈને ચારે બાજુ ભાગવા લાગી.'

રાજન્ ! શલ્યના માર્યા જવાથી બધા ય કૌરવો ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા હતા. તે વખતે કોઈ પણ યોદ્ધાની પરાક્રમ બતાવવાની કે સેના એકઠી કરવાની ઇચ્છા થતી ન હતી. ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણના માર્યા ગયાથી જેવું દુઃખ અને ભય થયાં હતાં તેવો જ ભય અમારા ઉપર ફરી સવાર થઈ ગયો. વિજય વિષે તો હવે પૂર્ણ નિરાશા થઈ ગઈ. કૌરવોના મુખ્યમુખ્ય વીરો માર્યા ગયા હતા, તેથી જેઓ બાકી હતા તેઓ પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાયલ થઈ ભાગવા લાગ્યા. કેટલાક લોકો ઘોડા ઉપર ચઢીને ભાગ્યા અને કેટલાક હાથીઓ ઉપર. ઘણા તો રથોમાં બેસીને જ રફુચક્કર થઈ ગયા. ઉંટના બીચારા પાયદળ યોદ્ધાઓ ભયના માર્યા જોરથી દોડી રહ્યા હતા.

તે બધાને ઉત્સાહ ખોઈને નાસતા જોઈ વિજયાભિલાષી પાંડવો અને પાંચાલોએ દૂર સુધી તેમનો પીછો પકડ્યો. તે વીરોનો બાણોનો સણસણાટ, તેમનું સિંહની પેઠે તડૂકવું અને શંખ વગાડવું ખૂબ ભયંકર લાગતું હતું. આ બધું જોઈ–સાંભળીને કૌરવ સૈનિકો થરથરી ઊઠતા હતા. તેમને આવી અવસ્થામાં જોઈને પાંડવ અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા—' આજ સત્યવાદી રાજા યુધિષ્ઠિર શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી

ચૂકયા અને દુર્યોધન પોતાની દેદીપ્યમાન રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થઇ ગયો. અને આજે જ પોતાના પુત્રને મરેલો સાંભળીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અત્યન્ત વ્યાકુળ થઇને પૃથ્વી પર પછાડ ખાઇને પડશે અને દુ:ખ ભોગવશે. આજે તેમને સમજાઇ પડી જશે કે કુન્તીનન્દન સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ છે. હવે તેઓ ધર્માત્માને પોતાની નિન્દા કરતાંકરતાં વિદુરજીનાં હિતકારી વચનોને યાદ કરશે. આજ તેઓ પણ દાસની માફક સેવામાં રહીને અનુભવ કરે કે પાંડવોને કેટલું કષ્ટ સહન કરવું પડયું હશે. હવે તેઓ સારી રીતે જાણી લે કે શ્રીકૃષ્ણનો કેવો મહિમા છે અને અર્જુનના ધનુષનો ટંકાર કેટલો ભયંકર છે. તેનાં અસ્ત્રો તથા ભુજાઓમાં કેટલું બળ છે એનાથી પણ તેઓ બરાબર પરિચિત થઇ જાય. હવે દુર્યોધનના માર્યા ગયા પછી મહાત્મા ભીમસેનના ભયંકર બળનું પણ તેમને જ્ઞાન થઇ જશે. જે બાજુ યુદ્ધ કરનાર ધનંજય, સાત્યકિ, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, નકુળ-સહદેવ, શિખંડી તથા સ્વયં રાજા યુધિષ્ઠિર છે, તેનો વિજય કેમ ન થાય? સમ્પૂર્ણ જગતના સ્વામી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેમના રક્ષક છે, જેમણે ધર્મનો આશ્રય લીધેલો છે, તેમનો વિજય શા માટે ન થાય?

આ પ્રમાણેની વાતો કરી રહેલા સૃંજય વીરો અત્યન્ત હર્ષમાં ભરાઇને આપના સૈનિકોની પીઠે પડી રહ્યા હતા. આ જ વખતે અર્જુને રથસેના ઉપર હુમલો કર્યો. નકુળ, સહદેવ અને સાત્યકિએ શકુનિ પર ચઢાઈ કરી. આ બાજુ આપના સૈનિકોને ભીમસેનના ભયથી ભાગતા જોઇ દુર્યોધને સારથિને કહ્યું; 'સૂત! આ જો, પાંડવો કેવા મારી સેનાને હણી રહ્યા છે? તેં સમ્પૂર્ણ સેનાની પાછળ હું ઉભો રહું તો અર્જુન મને ઓળંગીને આગળ વધવાનું સાહસ નહિ કરી શકે, આથી તું મારા ઘોડાઓને ધીમે ધીમે હાંકીને સેનાના પાછળના ભાગની રક્ષા કરતો કરતો લઇ ચાલ. મારા ત્યાં હોવાથી જ્યારે પાંડવો આગળ વધતા અટકી જશે ત્યારે ભાગી રહેલી સેના ફરી પાછી આવી જશે.'

દુર્યોધનના શૂરવીરોને યોગ્ય વચનો સાંભળીને સારથિએ ઘોડાઓને ધીરધીરે આગળ વધાર્યા. તે સમયે ત્યાં હાથીસ્વારો અને રથીઓનો તો પત્તો જ લાગતો ન હતો, કેવળ એકવીસ હજાર પાયદળ યોદ્ધાઓ મોહ છોડીને યુદ્ધ કરવા માટે આવીને તૈયાર થઇ ગયા. પછી તો હર્ષમાં ભરાએલા તે યોદ્ધાઓ અને પાંડવો વચ્ચે ઘોર ઘમસાણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે સમયે ભીમસેને ચતુરંગિણી સેના સાથે લઇને તે વીરોનો સામનો કર્યો. તેઓ પણ ભીમ ઉપર જ તૂટી પડયા અને તેને ચારે તરફથી ઘેરીને બાણોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તેઓએ ભીમસેનને કેદ કરી લેવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો.

આ જોઇ ભીમસેનને ખૂબ જ ક્રોધ થયો, તે રથ-

માંથી કૂદી પડયો અને હાથમાં ખૂબ મોટી ગદા લઇને પગે ચાલતો જ દંડધારી યમરાજની પેઠે આપના સૈનિકોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની ગદાથી તે એકવીસે હજાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. પાયદળોની તે મરેલી સેના ખૂબ જ ભયંકર દેખાતી હતી. આ જ વખતે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ આપના પુત્ર દુર્યોધન પર હુમલો કર્યો. પરન્તુ તેઓ તેની પાસે પણ ન પહોંચી શક્યા. ત્યાં અમોએ આપના પુત્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું. સમસ્ત પાંડવો એકસાથે મળીને પણ એકલા દુર્યોધનને પરાસ્ત ન કરી શક્યા. તે વખતે દુર્યોધને જોયું કે મારી સેના ભાગવાનો નિશ્ચય કરીને હજુ થોડે જ દૂર સુધી ગઈ છે, ત્યારે તેણે સૈનિકોને પોકારીને

કહ્યું—'અરે! આ પ્રમાણે ભાગવાથી શો લાભ છે? હવે તો શત્રુઓની પાસે બહુ જ થોડી સેના બાકી રહી છે. તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ ખુબ જ ઘાયલ થઇ ચૂક્યા છે. આવી સ્થિતિમાં જો આપણે હિંમત કરીને રણમાં લાગ્યા રહીએ તો જરુર આપણો વિજય થશે. તમે પાંડવોનો અપરાધ તો કરી ચૂક્યા જ છો અને જો છૂટા પડીપડીને ભાગશો તો પાંડવો પીછો પકડીને તમને અવશ્ય મારી નાખશે. આ પ્રમાણે જો મરવાનું તો થવાનું જ છે તો યુદ્ધમાં મરવાથી જ આપણું કલ્યાણ છે. જો શૂરવીર અને કાયર-બધાને જ મૃત્યુ મારી નાખે છે તો એવો કોણ મૂર્ખ હશે કે જે ક્ષત્રિય કહેવાવા છતાં પણ યુદ્ધથી મુખ ફેરવે. સંગ્રામમાં ક્ષત્રિયધર્મ અનુસાર લડતાં લડતાં જો મૃત્યુ પણ થઇ જાય તો તે પરિણામે સુખ આપનાર છે. યુદ્ધ દ્વારા મૃત્યુને પસંદ કરવું એ ક્ષત્રિયનો સનાતન ધર્મ છે. જો તે યુદ્ધમાં જીતી જાય તો અહિં જ સુખ ભોગવે છે અને માર્યો જાય તો પરલોકમાં જઇને મહાન ફળનો ભાગી થાય છે. માટે ક્ષત્રિયને માટે યુદ્ધ કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઇ માર્ગ નથી.'

દુર્યોધનની વાત સાંભળી રાજાઓએ તેની પ્રશંસા કરી અને ફરીથી પાંડવો ઉપર હુમલો કરી દીધો. પાંડવો વ્યૂહ ગોઠવીને ઊભા હતા અને પહેલેથી જ પ્રહાર કરવા માટે તૈયાર જ હતા. કૌરવ સૈનિકોને આવતા જોઇ તેઓ ક્રોધમાં ભરાઇ ગયા અને તેમનો સામનો કરવા માટે આગળ વધ્યા. અર્જુન પોતાના વિશ્વવિખ્યાત ગાણ્ડીવ ધનુષનો ટંકાર કરતો રથ પર બેસીને આપની સેના પર તૂટી પડ્યો. નકુળ, સહદેવ અને સાત્યકિએ શકુનિ પર હુમલો કર્યો. આ પ્રમાણે તે બધા લોકો ઉત્સાહમાં ભરાઇને આપની સેના તરફ દોડ્યા.

શલ્વનો વધ, સાત્યકિ અને કૃતવર્માનું યુદ્ધ તથા દુર્યોધનનું પરાક્રમ

સંજય કહે છે—ત્યારપછી મ્લેચ્છોનો રાજા શાલ્વ ક્રોધમાં ભરાઇને પાંડવો ઉપર ચઢી આવ્યો. તે ઐરાવત સમાન એક પર્વતાકાર ગજરાજ પર બેઠેલો હતો. તેણે ઇન્દ્રના વજ્ર જેવાં ભયંકર બાણોથી પાંડવોને વિંધવાનો આરંભ કર્યો. તે એટલી વારમાં બાણ છોડતો હતો અને સૈનિકોને યમલોક પહોંચાડતો હતો કે તેને પાંડવો અથવા કૌરવો કોઇ જાણી પણ શકતા ન હતા. મ્લેચ્છરાજનો તે હાથી જો કે એકલો જ રણભૂમિમાં વિચરી રહ્યો હતો, તો પણ પાંડવો, સૃંજયો અને સોમકો તેને હજારોની સંખ્યામાં દેખતા હતા. બધી બાજુએ તેનો તે હાથી જ નજરે આવતો હતો. તે શત્રુઓની સેનાને ચારે બાજુ ભગાડવા લાગ્યો. યોદ્ધાઓ અત્યન્ત ભયભીત થઇ જવાને લીધે હવે સમરભૂમિમાં ઊભા રહી શક્યા નહિ. આપસમાં જ ધક્કા ખાઇને કચરાઇ જવા લાગ્યા. હાથીના વેગને સહન ન કરી શકવાને લીધે પાંડવોની તે વિશાળ વાહિની વેરવિખેર થઇને ચારે દિશાઓમાં ભાગી ગઇ.

આ જોઇ આપના મુખ્યમુખ્ય યોદ્ધાઓ મ્લેચ્છરાજની પ્રશંસા કરતા ગર્જના કરવા લાગ્યા અને શંખ વગાડવા લાગ્યા. તેમનો શંખનાદ સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી સહન ન થઇ શક્યો. તે ખૂબ ઉતાવળથી હાથી તરફ વધ્યો. તેને આવતો જોઇ શાલ્વે તેનો વધ કરવા માટે

હાથીને તેની જ તરફ દોડાવ્યો. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ત્રણ ભયંકર નારાચોથી હાથીને વીંધી નાખ્યો. પછી તેના કુંભસ્થળ ઉપર તેણે પાંચ સો નારાચ બીજાં માર્યાં. આ પ્રહારોથી હાથી ઘાયલ થઈને પાછળની બાજુએ ભાગ્યો, પરન્તુ શાલ્વે એકદમ તેને પાછો વાળીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથ તરફ આગળ વધાર્યો. નાગરાજને ફરીથી પોતાની તરફ આવતો જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ભયથી ગભરાઈ ગયો અને હાથમાં ગદા લઈ ખૂબ વેગથી રથમાંથી કૂદી પડ્યો. એટલામાં હાથીએ રથની પાસે પહોંચીને ઘોડા અને સારથિને કચરી નાખ્યાં, પછી જોરજોરથી ગર્જના કરી રહેલા તેણે રથને સૂંઢથી ઉઠાવીને જમીન પર પટકી દીધો.

તે સમયે પાંચાલરાજકુમારને શાલ્વના હાથીથી પીડિત જોઈ ભીમસેન, સાત્યકિ અને શિખંડી એકદમ તેની પાસે દોડી આવ્યા. આવતાં જ તેમણે પોતાનાં બાણોથી હાથીનો વેગ રોકી દીધો. તે મહારથીઓ દ્વારા પોતાની ગતિ રોકાઈ જવાને લીધે હાથી વિચલિત થઈ ગયો. આ જ વખતે રાજા શાલ્વે બાણોની વર્ષા શરૂ કરી દીધી. તેનાં સાયકોનો માર ખાઈને પાંડવ રથીઓ આમતેમ ભાગવા લાગ્યા. શાલ્વનું આ પરાક્રમ જોઈ પાંચાલો અને સૃંજયોએ હાહાકાર કરતાં તેના ગજરાજને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. ત્યારપછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખૂબ વેગથી હુમલો કર્યો અને તે પર્વત સમાન હાથીના ઉપર ગદાની ચોટ કરીને તેને ખૂબ જ ઘાયલ કરી દીધો.

તે આઘાતથી હાથીનું કુંભસ્થળ ફાટી ગયું અને તે બરાડા પાડતો મુખમાંથી લોહી ઓકતો ધરાશાયી થઈ ગયો. એટલામાં જ સાત્યકિએ એક તીક્ષ્ણ ભલ્લથી શાલ્વનું શિર ધડથી જુદું કરી દીધું. ત્યારે તે મ્લેચ્છરાજ તે હાથીની સાથે જ ધરતી ઉપર પડી ગયો.

શાલ્વના માર્યા જતાં આપની સેનાનો વ્યૂહ તૂટી ગયો. બધા સૈનિકો વેરવિખેર થઈ ગયા. આ જોઈ મહારથી કૃતવર્માએ આગળ વધીને શત્રુઓની સેનાને રોકી દીધી. તેને રણભૂમિમાં સ્થિર ઊભેલો જોઈ આપના ભાગી ગયેલા સૈનિકો પણ પાછા ફરી ગયા. તે સમયે પ્રાણોની પણ પરવા ન કરતાં પાછા ફરેલા કૌરવોનું પાંડવોની સાથે ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. કૃતવર્માની યુદ્ધકળા આશ્ચર્યજનક હતી. તેણે એકલા હોવા છતાં સમસ્ત પાંડવસેનાને આગળ વધતી રોકી દીધી. કૌરવો હર્ષમાં ભરાઈને સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. તેમની ગર્જના સાંભળી પાંચાલ યોદ્ધાઓ થરથરી ઊઠ્યા. એટલામાં મહાબાહુ સાત્યકિ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં સાથે જ તેની રાજા ક્ષેમધૂર્તિ સાથે અથડામણ થઈ. સાત્યકિએ

સાત બાણો મારીને તેને તત્કાલ યમલોકમાં પહોંચાડી દીધો.

આ જોઇ કૃતવર્માએ ખૂબ વેગથી સાત્યકિ પર હુમલો કર્યો. પછી બન્ને મહારથીઓ એકબીજાની સાથે ભીડાઇ ગયા. થોડી જ વારમાં તે યુદ્ધે ખૂબ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. હવે પાંડવ અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ દૂર ઊભા રહીને દર્શકની પેઠે તમાશો જોવા લાગ્યા. કૃતવર્માએ ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી સાત્યકિના ચારે ઘોડાઓને વિંધી દીધા. આથી સાત્યકિને ભારે ક્રોધ થયો. તેણે પણ આઠ સાયકોથી કૃતવર્માને ઘાયલ કરી દીધો. ત્યારે કૃતવર્માએ સાત્યકિને ત્રણ બાણોથી ઘાયલ કરીને એક બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. સાત્યકિએ બીજું ધનુષ ઉઠાવ્યું અને કૃતવર્માની પાસે પહોંચીને દશ બાણોથી તેનો સારથિ તથા તેના ઘોડાઓને મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. પછી તેના રથની ધ્વજા પણ કાપી નાખી. હવે કૃતવર્માના ક્રોધની સીમા ન રહી, તેણે સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના પર શૂળનો પ્રહાર કર્યો. પરન્તુ સાત્યકિએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે શૂળના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. કૃતવર્મા તો આશ્ચર્ય પામતો જોતો જ રહી ગયો.

કૃતવર્માને આવી દશામાં પડેલો જોઇ કૃપાચાર્ય દોડી આવ્યા અને તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને રણભૂમિથી દૂર લઇ ગયા. સાત્યકિ રણમાં લાગ્યો રહ્યો અને કૃતવર્મા રથહીન થઇ ગયો—આ જોઇ દુર્યોધનની સેનામાં ફરીથી નાસભાગ થવા લાગી. પરન્તુ આ વખતે એટલી બધી ધૂળ ઊડી રહી હતી કે કંઇ જોઇ શકાતું ન હતું, તેથી આપના સૈનિકોનું ભાગવું શત્રુઓ જાણી શક્યા નહિ. બધાંના ભાગી જવા છતાં પણ દુર્યોધન ત્યાં જ સ્થિર રહ્યો. તે ખૂબ વેગથી શત્રુઓ પર તૂટી પડયો અને એકલો હોવા છતાં તેણે સમસ્ત પાંડવ-યોદ્ધાઓને આગળ વધતા રોકી દીધા. એટલું જ નહિ, તેણે શિખણ્ડી, દ્રૌપદીના પુત્રો, કેકય, સોમક તથા સૃંજય—આ બધા યોદ્ધાઓને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોનાં નિશાન બનાવ્યા. શત્રુપક્ષનો એક પણ ઘોડો, હાથી, રથ અથવા મનુષ્ય એવો ન હતો કે જેને દુર્યોધનનાં બાણોનો સ્પર્શ ન થયો હોય. જેમ ધૂળથી બધી સેના ઢંકાઇ હતી તેમ દુર્યોધનનાં બાણોથી પણ હવે તે ઢંકાએલી દેખાતી હતી. તે સમયે દુર્યોધને બધી પૃથ્વીને બાણમયી કરી દીધી હતી. આપના અથવા શત્રુપક્ષના હજારો યોદ્ધાઓમાં તે એક જ મર્દ હતો. તે યુદ્ધમાં આપના પુત્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોવામાં આવ્યું. બધા પાંડવો એકસાથે મળીને પણ તેને દૂર ન હઠાવી શક્યા. તેણે યુધિષ્ઠિરને સો, ભીમસેનને સિત્તેર, સહદેવને પાંચ, નકુળને ચોસઠ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પાંચ, દ્રૌપદીના પુત્રોને પાંચ તથા સાત્યકિને ત્રણ બાણોથી ઘાયલ કરી દીધા, સાથે જ એક ભલ્લ મારીને તેણે સહદેવનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું.

સહદેવે તે કપાએલું ધનુષ ફેંકી દીધું અને બીજું વિશાળ ધનુષ હાથમાં લઇને દુર્યોધન ઉપર હુમલો કર્યો. તેણે દશ બાણ મારીને દુર્યોધનને વિંધી નાખ્યો. ત્યારપછી નકુળે નવ, સાત્યકિએ એક, દ્રૌપદીના પુત્રોએ ત્યોત્તેર, ધર્મરાજાએ પાંચ અને ભીમસેને એંશી બાણ મારીને તેને ખૂબ પીડા પહોંચાડી. આ પ્રમાણે ચારે બાજુએથી બાણોની જાળ ફેલાવા છતાં પણ દુર્યોધને પગ પાછો હઠાવ્યો નહિ. તે વખતે તેની સ્ફૂર્તિ, તેની સફાઇ તથા તેની વીરતા વગેરેનો પાર જણાતો ન હતો.

આ જ વખતે શકુનિએ યુધિષ્ઠિરના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને તેમને પણ બાણોથી પીડિત કર્યા. ત્યારે સહદેવ રાજાને પોતાના રથમાં બેસાડીને રણભૂમિથી દૂર લઇ ગયો. થોડી જ વારમાં બીજા રથ પર સવાર થઇને યુધિષ્ઠિર ફરીથી આવી પહોંચ્યા, અને તેમણે શકુનિને પહેલાં નવ બાણ મારીને પછી પાંચ બાણોથી વિંધી નાખ્યો. આ પછી તેઓ ખૂબ જોરથી ગર્જના કરવા લાગ્યા.

સામી બાજુથી ઉલૂક ચોતરફ બાણોની વર્ષા કરતો નકુળ પર ચઢી આવ્યો. ત્યારે નકુળે પણ બાણોની ખૂબ વર્ષા કરી અને શકુનિપુત્ર ઉલૂકને ચારે બાજુથી ઢાંકી દીધો. બીજી બાજુએ, કૃપાચાર્યે ક્રોધમાં ભરાઇને બાણોના મારથી દ્રૌપદીના પુત્રોને ઘાયલ કરી દીધા. ત્યારે તેઓ પણ કૃપાચાર્યને પોતાનાં બાણોથી પીડિત કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તેઓમાં વિચિત્ર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે સમયે હાથી હાથીઓ સાથે, ઘોડા ઘોડાઓ સાથે અને રથીઓ રથીઓ સાથે ભીડાઇ ગયા. પાયદળોનો પાયદળોની સાથે મુકાબલો થવા લાગ્યો. પછી તો ખૂબ જ ભયંકર અને ઘમસાણ યુદ્ધ છેડાઇ ગયું. એકબીજાનો સામનો કરતા બધા યોદ્ધાઓ ગર્જના અને શસ્ત્રોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા.

બન્ને સેનાઓનો ઘોર સંગ્રામ અને શકુનિનું કૂટ યુદ્ધ

સંજય કહે છે-મહારાજ! આ પ્રમાણે તે ઘોર સંગ્રામ ચાલી જ રહ્યો હતો ને પાંડવોએ આપની સેનામાં નાસભાગ કરાવી મૂકી. એ સમયે આપનો પુત્ર દુર્યોધન ખૂબ પ્રયત્નથી પોતાના સૈનિકોને રોકીને પાંડવ સેના સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ બાજુ રાજા યુધિષ્ઠિરે ત્રણ બાણોથી કૃપાચાર્યને વિંધીને ચારથી કૃતવર્માના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. ત્યારે કૃતવર્માને તો અશ્વત્થામાએ પોતાના રથમાં બેસાડી દૂર પહોંચાડી દીધો પરન્તુ કૃપાચાર્ય તેમનો સામનો કરતા રહ્યા. તેમણે યુધિષ્ઠિરને આઠ બાણોથી વિંધી દીધા.

ત્યારપછી દુર્યોધને સાત સો રથીઓને રાજા યુધિષ્ઠિરનો સામનો કરવા માટે મોકલ્યા. તે રથીઓએ યુધિષ્ઠિર પર એટલી બાણવર્ષા કરી કે તેઓ અદશ્ય થઇ ગયા. દુર્યોધનની આ ચાલ શિખણ્ડી વગેરે મહારથીઓથી સહન થઇ શકી નહિ. તેઓ પોતપોતાના રથો ઉપર બેસીને યુધિષ્ઠિરની રક્ષાને માટે આવી પહોંચ્યા. પછી તો કૌરવ તથા પાંડવ યોદ્ધાઓની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ છેડાઇ ગયું. પાણીની માફક લોહી વહેવા લાગ્યું. યમલોકની આબાદી વધવા લાગી. તે સમયે પાંડવો અને પાંચાલોએ દુર્યોધને મોકલેલા તે સાતસો રથીઓને મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. ત્યારપછી પાંડવોની સાથે આપના પુત્રોએ એવું યુદ્ધ શરૂ કર્યું કે તેના જેવું યુદ્ધ પહેલાં કદી જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું ન હતું. ચારે બાજુ અમર્યાદ રીતે યુદ્ધ થઇ રહ્યું હતું. બંને તરફના અસંખ્ય યોદ્ધાઓ મરાઇ રહ્યા હતા.

આજ સમયે શકુનિએ કૌરવ-યોદ્ધાઓને કહ્યું; *'વીરો! તમે લોકો આગળ રહીને યુદ્ધ કરો અને હું પાંડવોની પાછળ જઇને તેમનો સંહાર કરું છું.'* આ નિર્ણય અનુસાર જ્યારે અમે પાછળની બાજુએ ગયા ત્યારે મદ્રદેશના યોદ્ધાઓ અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને કિકિયારીઓ મારવા લાગ્યા. એટલામાં પાંડવો ફરી અમારી સામે આવ્યા, અને ધનુષનો ટંકાર કરતા અમારા ઉપર બાણો વરસાવવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં મદ્રરાજની સેનાને મારી ગએલી જોઇને દુર્યોધનની બધી સેના પીઠ બતાવીને ભાગવા લાગી. ત્યારે શકુનિએ કહ્યું 'પાપીઓ! તમારા ભાગવાથી શું થશે? પાછા ફરીને યુદ્ધ કરો.'

તે વખતે શકુનિની પાસે દશ હજાર ઘોડેસ્વારોની સેના તૈયાર હતી. તેને લઇને તે પાંડવ સેનાની પાછળની બાજુએ ગયો અને બધાંની સાથે બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. આ આક્રમણથી પાંડવોની વિશાળ સેનાનો મોરચો તૂટી ગયો. તે એરવિખેર થઇ ગઈ. રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાની સેનાની આ અવસ્થા જોઇને સહદેવને કહ્યું; 'ભાઇ! જરા તે મૂર્ખ શકુનિને તો જો, તે પાછળની બાજુથી પ્રહાર કરીને પાંડવ સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો છે. હવે તું દ્રૌપદીના પુત્રોને સાથે લઇને જા અને શકુનિને મારી નાખ, ત્યાંસુધીમાં હું પાંચાલોની સાથે રહીને કૌરવોની રથસેનાને ભસ્મ કરું છું.'

ધર્મરાજાની આજ્ઞા મળતાં સાતસો હાથીસ્વારો, પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારો, ત્રણ હજાર પાયદળ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા મહાબલી સહદેવ—આ બધાંએ શકુનિ ઉપર હુમલો કર્યો. આ સમયે શકુનિ પાછળની બાજુથી આક્રમણ કરીને પાંડવ સૈનિકોનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. આ યોદ્ધાઓએ ત્યાં પહોંચીને શકુનિની સેનાના કેટલાક ઘોડેસ્વારોને મારી નાખ્યા. ત્યારે શકુનિ થોડીક વાર સામનો કરીને મરતાં બચેલા છ હજાર ઘોડેસ્વારોની સાથે ભાગી ગયો ત્યારપછી પાંડવ-સેના પણ પોતાના બચેલા સ્વારોની સાથે પાછી વળી. દ્રૌપદીના પુત્રો મદોન્મત્ત હાથીઓની સેના લઇને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે જઇ પહોંચ્યા. બાકીના યોદ્ધાઓ પણ જ્યારે અહિંતહિં વહેંચાઇ ગયા ત્યારે શકુનિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બાજુના ભાગમાં જઇને બાણવર્ષા કરવા લાગ્યો. પછી તો આપના અને શત્રુઓના સૈનિકો પ્રાણોનો મોહ છોડીને ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સો-સો, હજાર-હજાર યોદ્ધાઓ એકી સાથે રણભૂમિમાં પડવા લાગ્યા. તલવારોથી કપાએલાં મસ્તકો જ્યારે ધરતી પર પડતાં હતાં ત્યારે તાડનાં ફળ પડતાં હોય તેવો અવાજ થતો હતો. કપાએલાં શરીરો, આયુધો સહિત ભુજાઓ અને જંઘાઓના પડવાનો ઘોર શબ્દ સંભળાઇ રહ્યો હતો.

આ યુદ્ધનો વેગ જ્યારે કંઇક ઓછો થયો ત્યારે થોડાક બચેલા ઘોડેસ્વારો સાથે શકુનિ પાછો પાંડવસેના ઉપર તૂટી પડ્યો. પાંડવોએ પણ સ્ફૂર્તિ બતાવી અને પાયદળ, ઘોડેસ્વારો અને હાથીસ્વારોને સાથે લઇને

તેના પર હલ્લો કરી દીધો. પાંડવો વિજય ઇચ્છનારા હતા, તેમણે સૈન્યનું વર્તુલ બનાવી શકુનિને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો અને બાણોથી વિંધવો શરૂ કર્યો. આ જોઇ આપની સેનાના ઘોડેસ્વારો, હાથીસ્વારો, રથીઓ અને પાયદળો પણ પાંડવો ઉપર દોડયા. આ વખતે જેમની પાસેથી શસ્ત્રો નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં એવા સેંકડો પાયદળ યોદ્ધાઓ એકબીજાને ઢુંસા અને લાતોથી મારતા ધરાશાયી થવા લાગ્યા. પાંડવ યોદ્ધાઓએ જ્યારે મોટા ભાગની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો તો શકુનિ તુરત બાકીના સાતસો ઘોડેસ્વારોને સાથે લઇને દુર્યોધનની સેનામાં આવી પહોંચ્યો અને ક્ષત્રિયોને પૂછવા લાગ્યો—'રાજા કયાં છે ?' યોદ્ધાઓએ જવાબ આપ્યો કે 'જ્યાંથી આ મેઘની ગંભીર ગર્જના જેવો તુમુલ અવાજ આવી રહ્યો છે, ત્યાં કુરુરાજ ઊભા છે. આપ જલદીથી જાઓ. ત્યાં જ તેઓ આપને મળી જશે.'

તેમના આ પ્રમાણે કહેતાં શકુનિ જ્યાં વીરોથી ઘેરાએલો દુર્યોધન ઊભો હતો ત્યાં આવી ગયો. રથીઓની વચ્ચે રાજા દુર્યોધનને જોવાથી તેને ખૂબ પ્રસન્નતા થઇ. તે બધા સૈનિકોનો હર્ષ વધારતો દુર્યોધનને ના લાગ્યો—'રાજન્ ! મેં પાંડવપક્ષના ઘોડેસ્વારોને પરાસ્ત કરી દીધા, હવે તમે પણ આ રથસેનાનો સંહાર કરી નાખો. કારણ કે પ્રાણત્યાગ કર્યા વિના યુધિષ્ઠિર આપણા વશ નહિ આવી શકે. તેમના વડે રક્ષાએલી રથસેનાનો નાશ થઇ જતાં આપણે હાથીઓ અને પાયદળોને પણ સાફ કરી દઇશું.'

શકુનિની વાત સાંભળી આપના સૈનિકો ફરીથી પાંડવસેના પર તૂટી પડયા. બધાએ ધનુષ ઉઠાવ્યાં અને બાણોના ભાથા ખોલી દીધાં. થોડી જ વારમાં શૂરવીરોના સિંહનાદની સાથે ધનુષના ભયંકર ટંકારોનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો.

અર્જુનદ્વારા શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધનની અનીતિનું ખરાબ પરિણામ બતાવવું તથા કૌરવોની રથસેના અને ગજસેનાનો સંહાર

સંજય કહે છે—ત્યારપછી કૌરવોને ખૂબ વેગથી ધનુષ ઉઠાવેલા જોઇ અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'જનાર્દન ! આપ ઘોડાઓને હાંકો અને આ સૈન્યસાગરમાં પ્રવેશ કરો. આજ હું તીક્ષ્ણ બાણોથી શત્રુઓનો અન્ત કરી નાખીશ. આ સંગ્રામનો આરંભ થયે આજ અઢાર દિવસ થઇ ગયા, કૌરવોની પાસે સમુદ્ર જેવી અપાર સેના હતી તે અમારી પાસે આવીને ગાયના પગલાના જેવી બની ગઇ. મને આશા હતી કે પિતામહ ભીષ્મના માર્યા ગયા પછી દુર્યોધન સન્ધિ કરી લેશે, પરન્તુ તે મૂર્ખે એમ કર્યું નહિ. ભીષ્મે સત્ય અને હિતકર વાત કહી હતી, પરન્તુ બુદ્ધિ મારી ગઇ હોવાને લીધે તેણે તેનો પણ સ્વીકાર ન કર્યો પછી ક્રમથી આચાર્ય દ્રોણ, કર્ણ, વિકર્ણ વગેરે માર્યા જતાં બહુ જ થોડી સેના બાકી રહી છતાં યુદ્ધ બંધ ન થયું. ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, શાલ્વ તથા અવન્તીના રાજકુમારો માર્યા ગયા છતાં પણ આ માર-કાપનો અન્ત ન આવી શક્યો. જયદ્રથ, બાહ્લીક, રાક્ષસ અલાયુધ, સોમદત્ત, વીરવર ભગદત્ત, કામ્બોજરાજ તથા દુઃશાસનનું મૃત્યુ થઇ ગયા પછી પણ આ સંહાર અટક્યો નહિ. ભાઇ ભીમસેનને હાથે અનેક અક્ષૌહિણી-

પતિઓ માર્યા ગયા—આ જોઇને પણ લોભ અથવા મોહને લીધે લડાઇ બંધ ન થઇ. જેને હિત-અહિતનું જ્ઞાન હોય, જે મૂર્ખ ન હોય, એવો કોણ પુરુષ હશે કે જે શત્રુને ગુણ, બળ અને વીરતામાં પોતાનાથી અધિક જાણવા છતાં પણ તેની સાથે લોઢું લેવાનું સાહસ કરે? આપે પણ પાંડવોની સાથે સન્ધિ કરવાના વિષયમાં તેને હિતકારક વચન કહ્યાં હતાં, પરન્તુ તે તેના મનમાં બેઠાં નહિ. જ્યારે તે આપની વાત ઉપર પણ ધ્યાન ન દઇ શક્યો તો બીજાની વાત કેવી રીતે સાંભળી શકવાનો હતો? જેણે સન્ધિ બાબતની ભીષ્મ, દ્રોણ અને વિદુરની કહેલી વાત પણ ટાળી, તેને રસ્તા ઉપર લાવવા માટે હવે કઇ દવા છે? જેણે મૂર્ખતાવશ પોતાના વૃદ્ધ પિતાની વાત ન માની, હિતની વાત બતાવનારી માતાનું અપમાન કર્યું, તેને બીજા કોની વાત સારી લાગશે? જરૂર દુર્યોધનનો જન્મ આ કુળનો અન્ત કરવા માટે જ થયો છે. મહાત્મા વિદુરે મને ઘણી વખત કહ્યું હતું કે 'દુર્યોધન પોતાના જીવતાં તો તમને રાજ્યનો ભાગ નહિ આપે, સદાય તમારું અહિત કર્યા કરશે. તેને યુદ્ધ સિવાય બીજી કોઇ રીતે જીતવો અસંભવ છે. આજ તે બધી વાતો સત્ય જણાઇ રહી છે. જે મૂર્ખે ભગવાન પરશુરામના મુખથી યથાર્થ અને હિતકર વચન સાંભળવા છતાં પણ તેમનો તિરસ્કાર કરી દીધો, તે તો નિશ્ચય વિનાશના મુખમાં જ રહેલો છે. દુર્યોધનના જન્મ વખતે જ અનેક સિદ્ધ પુરુષોએ કહ્યું હતું કે 'આ દુરાત્માને લીધે ક્ષત્રિયકુળનો મહાન સંહાર થશે.' તેમની વાત આજ સત્ય થઇ રહી છે. કારણ કે દુર્યોધનને લીધે જ અહિં અસંખ્ય રાજાઓનો સંહાર થયો છે. માટે આજ હું સમસ્ત યોદ્ધાઓનો વધ કરીશ. આપ મને દુર્યોધનની સેનામાં લઇ લો, જેથી તેને અને તેની સેનાને હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોનું નિશાન બનાવી શકું.'

ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે અર્જુને આ વાત કહી ત્યારે તેમણે ઘોડાઓને ચલાવ્યા અને નિર્ભય થઇને શત્રુઓની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે અર્જુનના સફેદ ઘોડા ચારે બાજુએ નજરે પડતા હતા. પછી જેમ વાદળાં પાણીની ધારાઓ વરસાવે છે તેવી જ રીતે અર્જુન બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેણે છોડેલાં બાણો યોદ્ધાઓનાં કવચ ફાડીને વજ્ર સમાન ચોટ કરતાં ધરતી પર પડતાં હતાં. તેના દ્વારા કેટલાય મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓને પ્રાણોથી હાથ ધોવા પડયા. અર્જુનનાં બાણો ઉપર તેનું નામ કોતરેલું હતું, તેણે ચલાવેલાં તેનાં બાણોથી જાણે આખું જગત આચ્છાદિત થઇ ગયું હોય તેવું થઇ ગયું. જેમ ધગધગતી આગ ઘાસના ઢગલાને બાળી નાખે છે, તેવી જ રીતે અર્જુન પણ બધા શત્રુઓને ભસ્મ કરવા લાગ્યો. તે કોઇ મનુષ્યો, ઘોડા અથવા હાથીઓ ઉપર બીજી વાર બાણ છોડતો ન હતો, તેના એક જ બાણથી તે બધાનું કામ ખતમ થઇ જતું હતું. અનેક પ્રકારનાં સાયકોની વર્ષા કરીને તેણે એકલાએ જ આપના પુત્રની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો.

જો કે કૌરવ-યોદ્ધાઓ રણમાં પીઠ ન દેખાડનાર અને શૂરવીર હતા અને પૂરેપૂરી શક્તિ લગાવીને લડી રહ્યા હતા, તો પણ અર્જુને પોતાના ગાણ્ડીવ વડે તેમનો વિજયનો સંકલ્પ વ્યર્થ કરી દીધો. ધનંજયનાં બાણ વજ્ર સમાન આકરાં અને અત્યન્ત તેજસ્વી હતાં. તેમનો માર પડવાથી આપની સેના હિમ્મત ખોઇ બેઠી અને દુર્યોધનના દેખતાં દેખતાં જ રણભૂમિમાંથી ભાગી નીકળી. તે સમયે કોઇ પિતાને પોકારતો હતો, કોઇ સહાયકોને પોકારતા હતા. કેટલાક લોકો પોતાના ભાઇ, બન્ધુ અને સમ્બન્ધીઓને ત્યાંના ત્યાં જ છોડીને ભાગી ગયા. કેટલાયે મહારથીઓ પાર્થનાં બાણોથી અત્યન્ત ઘાયલ થઇ જવાને લીધે મૂર્છિત થઇને રણભૂમિમાં જ પડયા પડયા ઉચ્છ્વાસ લઇ રહ્યા હતા. તેમને બીજા લોકો રથ ઉપર ચડાવીને બે ઘડી આશ્વાસન આપતા હતા. કેટલાક લોકો તે ઘાયલોને તેમ જ છોડી દઇને આપના પુત્રની આજ્ઞાનું પાલન કરતા યુદ્ધને માટે ચાલ્યા જતા હતા. કેટલાક યોદ્ધાઓ પાણી પી ઘોડાઓનો થાક ઉતારીને પછી કવચ પહેરીને લડવા જતા હતા. કેટલાક લોકો પોતાના ભાઇઓ, પુત્રો અથવા પિતાઓને ધીરજ આપીને તેમને છાવણીમાં જ છોડીને યુદ્ધને માટે નીકળી પડતા હતા. કોઇકોઇ પોતાના રથને રણસામગ્રીથી સજાવીને પાંડવ-સેનામાં પ્રવેશ કરતા હતા.

આ પ્રમાણે કૌરવ-પક્ષના યોદ્ધાઓએ પંચાલસેના પર ચડાઇ કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે યુદ્ધ છેડી દીધું. સામી બાજુથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખણ્ડી અને શતાનીક—

તેના પર હલ્લો કરી દીધો. પાંડવો વિજય ઇચ્છનારા હતા, તેમણે સૈન્યનું વર્તુલ બનાવી શકુનિને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો અને બાણોથી વિંધવો શરૂ કર્યો. આ જોઇ આપની સેનાના ઘોડેસ્વારો, હાથીસ્વારો, રથીઓ અને પાયદળો પણ પાંડવો ઉપર દોડયા. આ વખતે જેમની પાસેથી શસ્ત્રો નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં એવા સેંકડો પાયદળ યોદ્ધાઓ એકબીજાને ઢુંસા અને લાતોથી મારતા ધરાશાયી થવા લાગ્યા. પાંડવ યોદ્ધાઓએ જ્યારે મોટા ભાગની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો તો શકુનિ તુરત બાકીના સાતસો ઘોડેસ્વારોને સાથે લઇને દુર્યોધનની સેનામાં આવી પહોંચ્યો અને ક્ષત્રિયોને પૂછવા લાગ્યો—'રાજા ક્યાં છે ?' યોદ્ધાઓએ જવાબ આપ્યો કે 'જ્યાંથી આ મેઘની ગંભીર ગર્જના જેવો તુમુલ અવાજ આવી રહ્યો છે, ત્યાં કુરુરાજ ઊભા છે. આપ જલદીથી જાઓ. ત્યાં જ તેઓ આપને મળી જશે.'

તેમનો આ પ્રમાણે કહેતાં શકુનિ જ્યાં ધીરોથી ઘેરાએલો દુર્યોધન ઊભો હતો ત્યાં આવી ગયો. રથીઓની વચ્ચે રાજા દુર્યોધનને જોવાથી તેને ખૂબ પ્રસન્ન થયો. તે બધા સૈનિકોનો હર્ષ વધારતો દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો—'રાજન્ ! મેં પાંડવપક્ષના ઘોડેસ્વારોને નષ્ટ કરી દીધા, હવે તમે પણ આ રથસેનાનો સંહાર કરી નાખો. કારણ કે પ્રાણત્યાગ કર્યા વિના યુધિષ્ઠિર આપણા વશ નહિ આવી શકે. તેમના વડે

રક્ષાએલી રથસેનાનો નાશ થઇ જતાં આપણે હાથીઓ અને પાયદળોને પણ સાફ કરી દઇશું'.'

શકુનિની વાત સાંભળી આપના સૈનિકો ફરીથી પાંડવસેના પર તૂટી પડયા. બધાએ ધનુષ ઉઠાવ્યાં અને બાણોના ભાથા ખોલી દીધાં. થોડી જ વારમાં શૂરવીરોના સિંહનાદની સાથે ધનુષના ભયંકર ટંકારોનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો.

અર્જુનદ્વારા શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધનની અનીતિનું ખરાબ પરિણામ બતાવવું તથા કૌરવોની રથસેના અને ગજસેનાનો સંહાર

સંજય કહે છે—ત્યારપછી કૌરવોને ખૂબ વેગથી ધનુષ ઉઠાવેલા જોઇ અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'જનાર્દન ! આપ ઘોડાઓને હાંકો અને આ સૈન્યસાગરમાં પ્રવેશ કરો. આજ હું તીક્ષ્ણ બાણોથી શત્રુઓનો અન્ત કરી નાખીશ. આ સંગ્રામનો આરંભ થયે આજ અઢાર દિવસ થઇ ગયા, કૌરવોની પાસે સમુદ્ર જેવી અપાર સેના હતી તે અમારી પાસે આવીને ગાયના પગલાના જેવી બની ગઇ. મને આશા હતી કે પિતામહ ભીષ્મના માર્યા ગયા પછી દુર્યોધન સન્ધિ કરી લેશે, પરન્તુ તે મૂર્ખે એમ કર્યું નહિ. ભીષ્મે સત્ય અને હિતકર વાત કહી હતી, પરન્તુ બુદ્ધિ મારી ગઇ હોવાને લીધે તેણે તેનો પણ સ્વીકાર ન કર્યો. પછી ક્રમથી આચાર્ય દ્રોણ, કર્ણ, વિકર્ણ વગેરે માર્યા જતાં બહુ જ થોડી સેના બાકી રહી છતાં યુદ્ધ બંધ ન થયું. ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, શાલ્વ તથા અવન્તીના રાજકુમારો માર્યા ગયા છતાં પણ આ મારકાપનો અન્ત ન આવી શક્યો. જયદ્રથ, બાહ્લીક, રાક્ષસ અલાયુધ, સોમદત્ત, વીરવર ભગદત્ત, કામ્બોજરાજ તથા દુઃશાસનનું મૃત્યુ થઇ ગયા પછી પણ આ સંહાર અટક્યો નહિ. ભાઇ ભીમસેનને હાથે અનેક અક્ષૌહિણી

આ લોકો આપની રથસેનાનો સામનો કરવા લાગ્યા. તે સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ખુબ જ ક્રોધ થયો. તે પોતાની વિશાળ સેના સહિત આપના સૈનિકોનો સંહાર કરવા માટે તૈયાર થઇ ગયો. આ જોઇ આપના પુત્રે તેના ઉપર અનેક પ્રકારનાં બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ નારાચ, અર્ધનારાચ અને વત્સદન્ત વગેરે શીઘ્રગામી બાણોથી દુર્યોધનની ભુજાઓ અને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આપના પુત્રના પ્રહારથી પહેલાં બહુ જ ઘાયલ થઇ ચૂક્યો હતો, તેથી તેણે દુર્યોધનને વિંધીને તેના ચારે ઘોડાઓ પણ મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા. પછી એક ભલ્લ મારીને તેના સારથિનું મસ્તક પણ ધડથી અલગ કરી દીધું. હવે દુર્યોધન બીજા ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસીને શકુનિની પાસે ભાગી ગયો.

આ પ્રમાણે જ્યારે રથસેનાનો સંહાર થઇ ગયો, તે વખતે અમારા પક્ષના ત્રણ હજાર હાથીસ્વારોએ આવીને પાંચે પાંડવોને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ છે એવો અર્જુન પર્વતાકાર ગજરાજોથી ઘેરાઇને તેમને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોના નિશાન બનાવવા લાગ્યો. ત્યાં અમે જોયું કે તેના એક જ બાણથી વિદીર્ણ થઇને મોટા મોટા

ગજરાજો ધરાશાયી થઇ રહ્યા હતા. બીજી બાજુથી મહાબલી ભીમસેન પણ પોતાના રથથી કૂદ્યો અને ખુબ જ મોટી ગદા હાથમાં લઇને દણ્ડધારી યમરાજની પેઠે હાથીઓ ઉપર તૂટી પડ્યો. તેને ગદા હાથમાં લીધેલો જોઇ આપના સૈનિકો થરથરી ઊઠ્યાં. તેમનાં મળ-મૂત્ર નીકળી પડ્યાં અને બધાંના પર ઉદ્વેગ છવાઇ ગયો. ભીમસેનની ગદાના પ્રહારથી હાથીઓનાં કુમ્ભસ્થળ ફૂટી જતાં હતાં અને તેઓ ધૂળમાં ભરાઇને આમતેમ ભાગતા દેખાતા હતા. કેટલાય હાથીઓ ગદાની ચોટથી ચિત્કાર કરીને પડી જતા હતા. ગજસેનાની આ દુર્દશા જોઇને આપના સૈનિકો ભયથી કંપી ઊઠ્યા. આ જ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર અને નકુળ-સહદેવ પણ આપના હાથીસ્વારોને યમલોક મોકલી રહ્યા હતા.

આ જ વખતે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ રથસેનામાં દુર્યોધનને ખોળ્યો, જ્યારે તે ત્યાં ન મળ્યો તો તેમણે ત્યાં ઊભેલા ક્ષત્રિયોને પૂછ્યું—'રાજા દુર્યોધન ક્યાં ગયા?' ઉત્તર મળ્યો, 'સારથિના માર્યા જવાથી તેઓ પંચાલરાજની આ વિકટ સેનાનો સામનો કરવો છોડી શકુનિની પાસે ચાલ્યા ગયા છે.'

ત્યારે તે ત્રણે વીરો પાંચાલરાજાની તે દુર્ધર્ષ સેનાનો વ્યૂહ તોડીને શકુનિની પાસે જઇ પહોંચ્યા. તેમના ચાલ્યા ગયા પછી પાંડવ પક્ષના યોદ્ધાઓ આપના સૈનિકોનો સંહાર કરતા તેમના ઉપર ચઢી આવ્યા. તેમને આક્રમણ કરતા જોઇ અમારા પક્ષના ઘણા યોદ્ધાઓ જીવનથી નિરાશ થઇ ગયા. તેમના ચહેરા ફીકા પડી ગયા. તેમનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર ક્ષીણ થઇ ગયાં અને તેઓ ચારે બાજુથી ઘેરાઇ પણ ગયા હતા. તેમની આ દશા જોઇ હું બીજા ચાર મહારથીઓને સાથે લઇ પ્રાણોની પણ પરવા ન કરતાં પાંચાલોની સેના સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પરંતુ અર્જુનનાં બાણોથી પીડિત થઇ જવાથી ત્યાંથી અમારે પાછું ભાગવું પડ્યું. પછી સેના સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે ઝપાઝપી થઇ, પરંતુ દ્રુપદકુમારે અમને બધાંને પરાસ્ત કરી દીધા. ત્યાંથી ભાગીને જ્યારે અમે બીજી બાજુએ આવ્યા તો મહારથી સાત્યકિ જોવામાં આવ્યો. તે અમારી તદ્દન નજીક આવી ગયો હતો. મને દેખતાં જ તેણે ચારસો રથીઓની સાથે અમારા ઉપર હુમલો કર્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નની નાગવ્યૂહમાંથી કોઇ રીતે નીકળ્યા તો અહિં સાત્યકિની સેનામાં ફસાયા. થોડીવાર સુધી તો

ખૂબ ભયંકર સંગ્રામ થયો. આખરિકો સાથે તમામ યોદ્ધા, જેઓમાં તે ભીમસેનની રક્ષા અને અર્જુનનાં પુત્રોનાથી નષ્ટ થઈ ગયા અને ત્યારે ખૂબ મુશ્કેલી ભાઈઓથી ભાં સંપૂર્ણ સત્યનો સંહાર થઈ ગયો.

ભીમદ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રના બાર પુત્રોનો વધ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત તથા અર્જુનદ્વારા ત્રિગર્તોનો સંહાર

દોડયા. ભીમસેન પણ તેમનો સામનો કરવા માટે આગળ વધ્યો. ભીમની પાસે પહોંચીને તે વીરોએ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. ત્યારે ભીમસેને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમને પીડા આપવા લાગ્યો. તેણે કવચથી સુસજ્જિત પાંચ સો મહારથીઓનું કામ ખતમ કરીને સાતસો હાથીઓની સેનાને સાફ કરી નાખી. પછી આઠ સો ઘોડેસ્વારો અને દશ હજાર પાયદળોને મોતને ઘાટ ઉતારીને તે વિજયની લક્ષ્મીથી સુશોભિત થવા લાગ્યો.

જે સમયે ભીમસેન આપના પુત્રોનો સંહાર કરી રહ્યો હતો તે વખતે આપના સૈનિકો તેની તરફ આંખ ઊંચી કરીને જોવાનું પણ સાહસ કરી શકતા નહોતા. તેણે સમસ્ત કૌરવો અને તેમના અનુચરોને મારી ભગાડયા. પછી સાથળ ઠોકીને તેના વિકટ અવાજથી મોટા મોટા ગજરાજોને ભયભીત કરવા લાગ્યો. આ લડાઇમાં આપણા ઘણા સૈનિકો ખપી ગયા. જેઓ બચ્યા હતા તેમની પણ હિંમત તૂટી ગઇ હતી.

મહારાજ ! હવે દુર્યોધન અને સુદર્શન આ બે જ આપના પુત્રો બચ્યા હતા. તે બંને ઘોડેસ્વારોની વચ્ચે ઊભા હતા. દુર્યોધનને ત્યાં ઊભેલો જોઇ દેવકીનન્દન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું–'અર્જુન ! હવે શત્રુઓના

મોટા ભાગના યોદ્ધાઓ મરાઇ ચૂક્યા છે. પેલો સાત્યકિ સંજયને કેદ કરીને લઇને આવી રહ્યો છે. સામી બાજુ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા—આ ત્રણે, રાજા દુર્યોધનને જુદો છોડીને રણમાં લાગેલા છે. આ બાજુ પ્રભદ્રક સહિત દુર્યોધનની સેનાનો સંહાર કરીને પાંચાલ-રાજકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાની સુન્દર કાન્તિથી શોભાયમાન થઇ રહ્યો છે. અને ત્યાં દુર્યોધન પોતાની સેનાનો વ્યૂહ બનાવીને રણમાં ઊભેલો છે. અર્જુન ! કૌરવપક્ષના યોદ્ધાઓ તને આવેલો જોઇ જ્યાંસુધીમાં ભાગી ન જાય, ત્યાંસુધીમાં તું દુર્યોધનને મારી નાખ. તેની સેના ખૂબ જ થોડી ગઇ છે. આથી આ સમયે આક્રમણ કરવાથી આ પાપી છૂટીને જઇ નહિ શકે.'

શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી અર્જુને કહ્યું—'માધવ ! ધૃતરાષ્ટ્રના બધા જ પુત્રો ભીમસેનના હાથે માર્યા ગયા છે. આ બે જે હજુ બચેલા છે તેઓ પણ રહી નહિ જાય. શકુનિની સેનામાં પણ હજુ પાંચસો ઘોડેસ્વારો, બસો રથીઓ, સોથી કંઇક વધુ હાથીઓ અને ત્રણ હજાર જ પાયદળ સૈનિકો બચી ગયા છે. દુર્યોધનની સેનામાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ત્રિગર્તરાજ, ઉલૂક, શકુનિ, કૃતવર્મા વગેરે થોડાક જ યોદ્ધાઓ બચ્યા છે. બાકી બધા માર્યા ગયા છે. હવે તેઓનો પણ કાળ આવી પહોંચ્યો છે. આજે જેઓ મારી સામે આવીને ભાગી નહિ જાય તેઓ દેવતાઓ જ કેમ ન હોય, તે બધાને હું મારી નાખીશ. આજે સંપૂર્ણ ઝઘડો સમાપ્ત થઇ જશે. દુર્યોધન પણ જો મેદાન છોડીને ભાગી ન ગયો તો આજ તે તેની દેદીપ્યમાન રાજ્યલક્ષ્મી અને પ્રાણોથી હાથ ધોઇ બેસશે. આપ ઘોડા આગળ વધારો, હું સર્વને હમણાં જ મારી નાખું છું.'

અર્જુને આ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાને દુર્યોધનની સેના તરફ ઘોડાં હાંક્યા. ભીમસેન અને સહદેવે પણ અર્જુનને સાથ દીધો. ત્રણે મહારથીઓ દુર્યોધનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સિંહનાદ કરતા વધ્યા. તે વખતે આપના પુત્ર સુદર્શને ભીમસેનનો સામનો કર્યો. સુશર્મા અને શકુનિ અર્જુન સાથે લડવા લાગ્યા. દુર્યોધન ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને સહદેવ સાથે જઇને ભીડાયો. તેણે ખૂબ સ્ફૂર્તિથી સહદેવના મસ્તક પર એક પ્રાસનો પ્રહાર કર્યો. સહદેવ આ ચોટથી મૂર્છિત થઇને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. તેનું આખું

શરીર લોહીથી લથબથ બની ગયું. પછી થોડી જ વારમાં જ્યારે તે હોશમાં આવ્યો, તો તે ક્રોધમાં ભરાઈને દુર્યોધન પર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો.

આ બાજુ અર્જુન પણ ઘોડાઓની પીઠ પર બેઠેલા યોદ્ધાઓનાં મસ્તક કાપી કાપીને પાડવા લાગ્યો. તેણે ઘણાં જ બાણો મારીને આખી સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો. ત્યારપછી તેણે ત્રિગર્તોની રથસેના પર હુમલો કર્યો. તેને આવેલો જોઈ બધા જ ત્રિગર્ત મહારથીઓ એકી સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ત્યારે અર્જુને એક ક્ષુર-

પ્રથી સત્યકર્માને ઘાયલ કરીને તેના રથનું ધૂંસરું કાપી નાખ્યું. પછી બીજા ક્ષુરપ્રથી તેનું મસ્તક પણ ધડથી અલગ કરી દીધું. તે પછી તેણે બધા યોદ્ધાઓની સામે જ સત્યેષુને પકડીને મારી નાખ્યો. ત્યારપછી પ્રસ્થલ દેશના અધિપતિ સુશર્માને ત્રણ બાણોથી વિંધીને ત્યાં ઊભેલા સમસ્ત રથીઓને પોતાનાં બાણોના નિશાન બનાવ્યા. પછી સુશર્માને સો બાણ મારીને તેના ઘોડાને પણ ઘાયલ કરી દીધા. ત્યારપછી તેણે હસતાંહસતાં સુશર્મા ઉપર યમદંડ સમાન એક ભયંકર બાણ ચલાવ્યું. તેનાથી તેની છાતી છેદાઈ ગઈ અને તે પ્રાણહીન થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. આ પ્રમાણે સુશર્માને મારીને અર્જુને તેના પિસ્તાલીસ પુત્રોને પણ મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા. પછી તેના સમસ્ત અનુયાયીઓને યમલોક મોકલીને તેણે મરતાં બાકી રહેલી કૌરવસેનામાં પ્રવેશ કર્યો.

બીજી બાજુ ભીમસેને હસતાં હસતાં બાણોની વર્ષા કરીને સુદર્શનને ઢાંકી દીધો. હવે તે જોઈ શકાતો પણ ન હતો. આમ ભીમસેને પ્રહાર કરતાં કરતાં એક તીક્ષ્ણ ક્ષુરપ્રથી સુદર્શનનું મસ્તક ધડથી અલગ કરી દીધું. આ જોઈ તેના અનુચરોએ ભીમને ચારે બાજુથી ઘેરીને તેના પર બાણોની વર્ષા આરંભી દીધી.

ત્યારે ભીમસેને તેજ કરેલાં બાણોની વર્ષા કરીને તેમને ચારે બાજુથી આચ્છાદિત કરી દીધા અને એક જ ક્ષણમાં સર્વનો સંહાર કરી નાખ્યો. આ સમયે પરસ્પર પ્રહાર કરી રહેલા બન્ને દળના યોદ્ધાઓ વચ્ચે કશું અન્તર રહ્યું ન હતું. બન્ને સેનાઓ મળીને એક જેવી થઈ ગઈ.

શકુનિ અને ઉલૂકનો વધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! ઉપર કહેલો સંગ્રામ જ્યારે શરૂ થયો તે વખતે શકુનિએ સહદેવ પર હુમલો કર્યો. સહદેવે પણ સુબલપુત્ર પર બાણોની વર્ષા કરી. તે વખતે બન્ને બાજુના યોદ્ધાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા બાણોના મારાથી સંપૂર્ણ દિશાઓ આચ્છાદિત થઈ ગઈ. ક્રોધમાં ભરાયેલા ભીમ અને સહદેવ બન્ને વીરો સંગ્રામમાં ભયંકર સંહાર મચાવતા વિચરી રહ્યા હતા. તેમનાં સેંકડો બાણોથી ઢંકાયેલી આપની સેના અંધકાર ભરેલા આકાશના જેવી લાગતી હતી.

આ પ્રમાણે લડતાંલડતાં જ્યારે કૌરવોની પાસે ખૂબ જ થોડી સેના બાકી રહી તો પાંડવયોદ્ધાઓ હર્ષમાં ભરાઈને ખૂબ ઉત્સાહથી તેના યોદ્ધાઓને યમલોક પહોંચાડવા લાગ્યા. આ જ વખતે શકુનિએ સહદેવના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો. આથી સહદેવ મૂર્છિત જેવો થઈને રથની બેઠકમાં બેસી ગયો. તેની આ અવસ્થા જોઈ પ્રતાપી ભીમે શકુનિની સેનાને આગળ વધતી

શક્તિ દીધી અને નારાચોથી મારીને મેંકડો તેમજ હજારો સૈનિકોનો સંહાર કરી નાખ્યો. આ પછી તેણે ખૂબ જોરથી સિંહનાદ કર્યો, જેને સાંભળીને હાથી અને ઘોડાઓ સહિત સમસ્ત સૈનિકો થરથરી ઊઠ્યા. ડરના માર્યા તેઓ એકદમ ભાગી નીકળ્યા. તેમને ભાગતા જોઇ રાજા દુર્યોધને કહ્યું; 'અરે પાપીઓ! પાછા વળો, ભાગવામાં શું લાભ મળશે? જે વીર લડાઇમાં પીઠ ન દેખાડતાં પ્રાણત્યાગ કરે છે, તે આ સંસારમાં કીર્તિ સ્થાપિત કરતો જાય છે અને પરલોકમાં ઉત્તમ સુખ ભોગવે છે.'

તેના આ પ્રમાણે કહેવાથી શકુનિના સિપાઇઓ મોતની પરવા ન કરતાં ફરી પાંડવો ઉપર તૂટી પડ્યા. આ જોઇ પાંડવ યોદ્ધાઓ પણ તેમનો સામનો કરવા માટે આગળ વધ્યા. એટલામાં સહદેવે પણ સ્વસ્થ થઇને શકુનિને દશ બાણોથી વિંધી દીધો અને ત્રણ બાણોથી તેના ઘોડાઓને ઘાયલ કરીને હસતાં હસતાં તેનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું. શકુનિએ બીજું ધનુષ લઇને સહદેવને સાઠ અને ભીમસેનને સાત બાણ માર્યાં. આ જ પ્રમાણે ઉલૂકે પણ ભીમને સાત અને સહદેવને સિત્તેર બાણોથી ઘાયલ કર્યો. ત્યારે ભીમસેને તેને તીક્ષ્ણ બનાવેલાં બાણોથી વિંધી દીધો અને શકુનિને પણ ચોસઠ બાણો મારીને તેના પાર્શ્વરક્ષકોને ત્રણત્રણ બાણોનાં નિશાન બનાવ્યા.

ભીમનાં નારાચોથી આહત થએલા યોદ્ધાઓ ક્રોધમાં ભરાઇને સહદેવના ઉપર બાણોની જાળ પાથરવા લાગ્યા. ત્યારે સહદેવે એક ભલ્લ મારીને પોતાની આગળ આવેલા ઉલૂકનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. તેની લાશ જમીન ઉપર પડી ગઇ. પુત્રનું મૃત્યુ જોઇને શકુનિને વિદુરની વાત યાદ આવી ગઇ. તેનું ગળું ભરાઇ આવ્યું, ઉચ્છ્વાસ ચાલવા લાગ્યા અને તે પોતાની આંખોમાં આંસુ ભરીને બે ઘડી સુધી ચિન્તામાં ડૂબી ગયો. તે પછી સહદેવની સામે જઇને તેણે ત્રણ બાણો માર્યાં, પરન્તુ સહદેવે પોતાનાં સાયકોથી તેમને કાપી નાખ્યાં, અને શકુનિના ધનુષના પણ ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે શકુનિએ સહદેવ પર તલવારનો ઘા કર્યો, પરન્તુ તેણે હસતાંહસતાં તલવારના પણ બે ટુકડા કરી દીધા. હવે શકુનિએ ગદા ચલાવી, પણ તેનો ઘા નિષ્ફળ ચાલ્યો ગયો. ગદા જમીન ઉપર જઇ પડી. આથી તેનો ક્રોધ બહુ જ વધી ગયો, અને તેણે એક ભયંકર શક્તિ સહદેવ ઉપર છોડી. પણ સહદેવે બાણ મારીને તેના પણ ત્રણ ટુકડા કરી દીધા.

આ પ્રમાણે જ્યારે શક્તિ પણ નષ્ટ થઇ ગઇ અને શકુનિ ભયભીત થઇ ગયો તો આપના સૈનિકો ઉપર પણ ગભરાટ છવાઇ ગયો. તેઓ દરેકે દરેક શકુનિની સાથે ભાગી નીકળ્યા. તે સમયે પાંડવો જોરજોરથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. લગભગ બધા જ કૌરવયોદ્ધાઓ રણમાં પીઠ બતાવીને ભાગી ગયા. શકુનિને પણ ભાગવા માટે ખસતો જોઇ સહદેવે વિચાર્યું કે 'આ મારો ભાગ બાકી રહી ગયો છે, આનો નાશ મારે કરવાનો છે.' આમ વિચારી પોતાનું મહાન ધનુષ ટંકારતાં તેણે શકુનિનો પીછો પકડ્યો અને તેજ કરેલાં બાણો મારીને તેને ઘાયલ કરી દીધો અને કહેવા લાગ્યો; 'મૂર્ખ શકુનિ! તું ક્ષત્રિયધર્મમાં સ્થિર રહીને યુદ્ધ કર. પરાક્રમ બતાવીને તારા પુરુષત્વનો પરિચય કરાવ. તે દિવસે સભામાં પાસા ફેંકતી વખતે તો તું ખૂબ ખુશ થઇ રહ્યો હતો. તેનું ફળ આજ તારી આંખોથી જો. જે દુરાત્માઓએ પહેલાં અમારી મશ્કરી અને તિરસ્કાર કર્યો હતો, તે બધા માર્યા જઇ ચૂક્યા છે. કેવળ કુલાંગાર દુર્યોધન અને તેનો મામો તું બાકી રહી ગયા છો. આજે હું તારું મસ્તક જરૂર કાપી નાખીશ.'

આ પ્રમાણે કહીને સહદેવે શકુનિને દશ અને તેના ઘોડાઓને ચાર બાણ માર્યાં. પછી તેનું છત્ર, ધ્વજ અને ધનુષ કાપીને તેણે સિંહ સમાન ગર્જના કરી. તથા અનેક સાયકોના પ્રહાર કરી તેનાં મર્મસ્થાનોને વિંધી નાખ્યાં. આથી શકુનિને ખૂબ જ ક્રોધ થયો. તે સહદેવને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બંને હાથમાં પ્રાસ લઇને તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. સહદેવે શકુનિએ ઉઠાવેલા પ્રાસને અને તેને પકડી રહેલા તેના બંને હાથોને ત્રણ ભલ્લ મારીને એકી સાથે કાપી નાખ્યા. પછી ખૂબ જોરથી ગર્જના કરી. ત્યારપછી ખૂબ સાવધાનીથી લોઢાનું એક મજબૂત ભલ્લ ધનુષ પર ચઢાવ્યું અને તેના પ્રહારથી શકુનિનું સિર ધડથી જુદું કરી દીધું. મસ્તકની સાથે જ તેની લાશ જમીન ઉપર પડી ગઇ.

શકુનિની આ દશા જોઈ આપના યોદ્ધાઓ ડરના માર્યા પોતાનું સાહસ ખોઈ બેઠા. તેમનાં મુખ સુકાઈ ગયાં, ચેતના જતી રહી અને તેઓ ભયભીત થઈને પોતપોતાનાં હાથયાર લઈને ચારે દિશાઓમાં ભાગવા લાગ્યા. ગાણ્ડીવનો ટંકાર સાંભળીને તેઓ અધમૂઆ થઈ રહ્યા હતા. કોઈના રથ તૂટી ગયા હતા તો કોઈના ઘોડા મરી ગયા હતા, અને કોઈના સારથિ મોતના મુખમાં ગયા હતા. આ બધા લોકો પગે દોડતા જ ભાગી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે શકુનિના માર્યા જવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે બધા પાંડવો ખૂબ પ્રસન્ન થયા. તેઓ પોતાના યોદ્ધાઓનો હર્ષ અને ઉત્સાહ વધારતા શંખ વગાડવા લાગ્યા. બધા લોકો સહદેવના આ કર્મની પ્રશંસા કરતા કહેવા લાગ્યા; 'વીરવર ! તમે આ કપટી અને દુરાત્મા શકુનિને પુત્ર સહિત મારી નાખ્યો એ ઘણું સારું થયું.'

દુર્યોધનનો સરોવરમાં પ્રવેશ અને યુયુત્સુનું હસ્તિનાપુર જવું

સંજય કહે છે—મહારાજ ! ત્યારપછી શકુનિના અનુચરો ક્રોધમાં ભરાઈ ગયા અને પ્રાણોનો મોહ છોડીને તેમણે પાંડવોને બધી બાજુથી ઘેરી લીધા. પરન્તુ અર્જુન અને ભીમસેને તેમની ગતિ રોકી દીધી. તે લોકો શક્તિ, ઋષ્ટિ અને પ્રાસ હાથમાં લઈને સહદેવને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આગળ વધી રહ્યા હતા, પરન્તુ અર્જુને ગાણ્ડીવદ્વારા તેમનો સંકલ્પ વ્યર્થ કરી દીધો. તેણે ભલ્લ વરસાવીને તે યોદ્ધાઓની આયુધો સહિત ભુજાઓ તથા મસ્તકોને કાપી નાખ્યાં અને તેમના ઘોડાઓને પણ મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા.

આ પ્રમાણે પોતાની સેનાનો સંહાર જોઈ રાજા દુર્યોધનને ખૂબ જ ક્રોધ થયો. તેણે મરતાં બચેલા બધા યોદ્ધાઓને એકત્રિત કર્યા. તેમાં સો રથીઓ હતા અને બાકીના કેટલાક હાથીસ્વારો, ઘોડેસ્વારો અને પાયદળ હતા. બધાંના એકઠા થઈ ગયા પછી દુર્યોધને તેમને કહ્યું—'વીરો તમે લોકો પાંડવોને તેમના મિત્રો સહિત મારી નાખો. સાથે સેના સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પણ સંહાર કરી નાખો. ત્યારપછી જ તમે જલદી મારી પાસે પાછા ફરજો.'

દુર્યોધનની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને તે રણોન્મત્ત વીરો પાંડવોની તરફ દોડયા. તેમને આવતા જોઈ પાંડવો પણ બાણોની ઝડી લગાવવા લાગ્યા. થોડી જ ક્ષણોમાં તે સેના પાંડવોના હાથથી મરી ગઈ. તેને કોઈ પણ બચાવનાર ન મળ્યો. તે યુદ્ધને માટે નીકળી તો ખરી પણ ભયની મારી ટકી ન શકી. પાંડવદળના અનેક સૈનિકોએ મળીને આપના તે યોદ્ધાઓને જરા વારમાં સાફ કરી નાખ્યા. તેઓમાંથી એક પણ સીપાઈ ન બચ્યો.

મહારાજ ! આપના પુત્રે અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના એકઠી કરી હતી પરન્તુ પાંડવો અને સૃંજયોએ સર્વનો અન્ત કરી નાખ્યો. આપના તરફથી લડનારા હજારો રાજાઓમાંથી કેવળ એક દુર્યોધન જ તે વખતે જીવતો દેખાયો, તે પણ ખૂબ જ ઘાયલ થઈ ચૂક્યો હતો. તેણે પોતાની ચારે બાજુએ દૃષ્ટિપાત કર્યો,

પરન્તુ તેને આખી પૃથ્વી સૂની નજરે પડી. દુર્યોધને

જ્યારે પોતાને સર્વ યોદ્ધાઓથી રહિત અને એકલો જોયો, તેમ જ પાંડવોને સફળ મનોરથવાળા અને પ્રસન્ન જોયા ત્યારે તેને ઘણો જ શોક થયો. તેની પાસે ન હતી સેના કે ન હતી સ્વારી. આથી તે ભાગી જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું–સંજય ! જ્યારે મારા બધા સૈનિકો માર્યા ગયા અને બધી છાવણી સૂની બની ગઇ તે સમયે પાંડવોની પાસે કેટલી સેના બચેલી હતી ? એકલો બની ગયા પછી મારા મૂર્ખ પુત્ર દુર્યોધને શું કર્યું ?

સંજયે કહ્યું–મહારાજ ! તે વખતે પાંડવોની પાસે બે હજાર રથી, સાત સો હાથીસ્વારો, પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારો અને દશ હજાર પાયદળ યોદ્ધાઓ હતા. તેમની આટલી સેના હજુ બચેલી હતી. રાજા દુર્યોધન જ્યારે એકલો થઇ ગયો અને તેને સમરભૂમિમાં પોતાનો કોઇ પણ સહાયક દેખાયો નહિ ત્યારે તે પોતાના મરેલા ઘોડાઓને ત્યાં જ છોડીને પૂર્વ દિશા તરફ પગે ચાલતો જ ભાગ્યો. જે એક દિવસ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો માલિક હતો તે જ દુર્યોધન હવે ગદા લઇને પગે ચાલતો જ સરોવર તરફ ભાગી જઇ રહ્યો હતો. તે હજુ થોડે દૂર ગયો હતો ને તેને ધર્માત્મા વિદુરજીની કહેલી વાતો યાદ આવવા લાગી. તેણે વિચાર્યું– 'ઓહો ! અમારો અને આ ક્ષત્રિયોનો જે મહાન સંહાર થયો છે, તેને વિદુરજીએ પહેલેથી જ જાણી લીધો હતો. આ પ્રમાણે વિચાર કરતો તે સરોવરમાં પ્રવેશ કરવા માટે આગળ વધતો ગયો. તે વખતે પોતાની સેનાનો સંહાર જોઇને તેનું હૃદય શોકથી સન્તપ્ત થઇ રહ્યું હતું.

રાજન્ ! દુર્યોધનની સેનમાં કેટલાયે લાખ વીરો હતા પણ તે વખતે અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા કૃપાચાર્યના સિવાય કોઇપણ જીવતો નજરે પડતો ન હતો. મને કેદમાં પડેલો જોઇ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાત્યકિને કહ્યું–'આને કેદ કરીને શું કરવું છે, આના જીવતા રહેવાથી આપણને કોઇ લાભ તો છે નહિ.' તેની વાત સાંભળી સાત્યકિએ મારો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ તલવાર ઉઠાવી; પરન્તુ ત્યાં ઓચિન્તા શ્રી વેદવ્યાસજીએ પ્રકટ થઇ

કહ્યું—'સંજયને જીવતો છોડી દો, એને કોઇ રીતે મારશો નહિ.'

વ્યાસજીની વાત સાંભળી સાત્યકિએ મને કહ્યું: 'સંજય ! જા, તારું કલ્યાણ સિદ્ધ કર.' તેની આજ્ઞા પામીને સન્ધ્યાસમયે હું ત્યાંથી હસ્તિનાપુર આવવા માટે નીકળ્યો. તે સમયે મારી પાસે ન કવચ હતું કે

ન કોઇ હથિયાર હતું. ચાલતાંચાલતાં જ્યારે હું એક ગાઉ આ બાજુ આવી ગયો તો મેં ગદા હાથમાં લીધેલા દુર્યોધનને એકલો ઊભેલો જોયો. તેના શરીર ઉપર અનેક ઘા પડેલા હતા. મારા ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં જ તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, તે સારી રીતે મારી તરફ જોઇ પણ ન શક્યો. હું પણ તેને તે અવસ્થામાં જોઈ શોકમાં ડૂબી ગયો. થોડી વાર સુધી મારા મુખમાંથી પણ કોઇ વાત નીકળી ન શકી.

ત્યારપછી મેં મારા કેદ થવાના અને શ્રી વ્યાસજીની કૃપાથી જીવતાં જ છુટકારો પામ્યાના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. તે સાંભળીને તે થોડી વાર સુધી કંઇક

વિચારતો રહ્યો. ત્યારપછી તેણે પોતાના ભાઇઓ અને સેનાના હાલ પૂછ્યા. મેં પણ જે કંઇ આંખોથી જોયું હતું તે બધું જણાવી દીધું અને કહ્યું—' રાજન્! તમારા બધા ભાઇઓ માર્યા ગયા અને સંપૂર્ણ સેનાનો સંહાર થઇ ગયો. રણભૂમિથી નીકળતી વખતે શ્રી વ્યાસજીએ મને કહ્યું હતું કે 'તમારા પક્ષના ત્રણ જ મહારથીઓ બચી ગયા છે.'

આ સાંભળી તેણે કહ્યું: 'સંજય! તું પ્રજ્ઞાચક્ષુ મહારાજને કહેજે કે ' આપનો પુત્ર દુર્યોધન તે મહાસંગ્રામમાંથી જીવતો બચીને પાણીથી ભરેલા સરોવરમાં સુઇ રહ્યો છે. તે ખૂબ જ ઘાયલ થઇ ગયેલો છે.' આ પ્રમાણે કહીને દુર્યોધને તે સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો અને માયાથી તેનું પાણી બાંધી દીધું. ત્યારપછી અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા પણ ત્યાં જ આવી ચડ્યા. આ ત્રણે મહારથીઓના ઘોડા ખૂબ જ થાકી ગયા હતા. મારી પાસે આવીને તેમણે કહ્યું; 'સંજય! બહુ સૌભાગ્યની વાત છે કે તું જીવતો છે.' પછી તેઓ આપના પુત્રના સમાચાર પૂછતાં બોલ્યા—' સંજય! શું આપણા રાજા દુર્યોધન જીવતા છે?' ત્યારે મેં તેઓને દુર્યોધનના કુશળસમાચાર જણાવ્યા તથા

દુર્યોધને જે સન્દેશ આપ્યો હતો તે પણ કહી સંભળાવ્યો અને તે જે સરોવરમાં છુપાયો હતો તેને પણ બતાવી દીધું.

મારી વાત સાંભળી તે મહારથીઓ થોડીવાર સુધી ત્યાં વિલાપ કરતા રહ્યા, પરન્તુ પાંડવોને રણમાં ઊભેલા જોઇ ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યા. તેમણે મને પણ કૃપાચાર્યના રથમાં બેસાડી લીધો. પછી બધા શિબિર ઉપર આવ્યા. સૂર્યાસ્ત નજીક હતો. છાવણીના પહેરેગીરો ગભરાયેલા હતા. આપના પુત્રોનાં મરણ સાંભળીને તેઓ બધા જોરથી રડી પડ્યા. ત્યારપછી સ્ત્રીઓની રક્ષા માટે મૂકવામાં આવેલા વૃદ્ધ પુરુષો રાજરાણીઓને

સાથે લઇને નગર તરફ જવાનો વિચાર કર્યો, બીચારી રાણીઓ પતિઓના મરણના સમાચાર સાંભળી હરણીની માફક વિલાપ કરવા લાગી. તેણીઓ હાય! હાય! કરતી હાથોથી શિર અને માથાં કૂટવા લાગી. તેમનું કરુણ આક્રન્દ ચારે બાજુ ફેલાઇ ગયું.

રાજમન્ત્રીઓ વ્યાકુળ થઇ ઉઠ્યા. તેમનું ગળું ભરાઇ આવ્યું. તેઓ રાણીઓને સાથે લઇને નગર તરફ નીકળ્યા. સાથે રક્ષણ કરવા માટે છડીદાર સિપાઇઓ પણ હતા. રક્ષા કરનારા સિપાઇઓ રથ પર બેસીને પોતપોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લઈ નગર તરફ

૭૭૯

જઇ રહ્યા હતા. રાજમહેલમાં રહેતી જે રાણીઓને સૂર્ય પણ જોઇ નહોતો શકતો, તેમને જ નગરમાં જતી વખતે સાધારણ લોકો પણ જોઇ રહ્યા હતા. તે સમયે ગોવાળીઆઓ અને ઘેટાં-બકરાં ચરાવનારા સુદ્ધાં ભીમસેનના ડરથી નગરની બાજુ ભાગી રહ્યા હતા.

આ નાસભાગના વખતે યુયુત્સુ શોકથી મૂર્ચ્છિત થઇ મનમાં વિચારવા લાગ્યો:-'ભયંકર પરાક્રમ કરનારા પાંડવોએ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાના સ્વામી રાજા દુર્યોધનને પરાસ્ત કરી દીધો. તેના બધા ભાઇઓને મારી નાખ્યા અને ભીષ્મ તેમ જ દ્રોણ જેવા કૌરવ વીરો પણ મોતને ઘાટ ઊતરી ગયા. ભાગ્યવશાત્ કેવળ હું બચી ગયો છું. દુર્યોધનના મન્ત્રીઓ રાણીઓને સાથે લઇ નગર તરફ ભાગી રહ્યા છે. હવે મને પણ એ જ યોગ્ય છે કે હું પણ યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનને પૂછીને તેમની સાથે નગરમાં ચાલ્યો જાઉં.' આમ વિચારી તેણે યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનની આગળ પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ કર્યો. રાજા યુધિષ્ઠિર ખૂબ દયાળુ છે. યુયુત્સુની

૭૮૦

વાત સાંભળી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા અને તેને છાતીએ લગાવી તેમણે તેને જવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારે યુયુત્સુએ પોતાના રથમાં બેસી ઘોડાઓને ખૂબ વેગથી હાંક્યા, અને રાજરાણીઓને પણ સાથે લઇ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે સૂર્યાસ્ત થઇ રહ્યો હતો. નગરમાં પહોંચતાં જ તેનું ગળું ભરાઇ આવ્યું, આંખોથી આંસુઓની ધારા વહી નીકળી. આ જ અવસ્થામાં તેને વિદુરજી મળી ગયા. તેને જોતાં જ વિદુરજીનાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુપ્રવાહ શરૂ થઇ ગયો. તેઓ વિનીત ભાવથી પોતાની સામે ઊભેલા યુયુત્સુને બોલ્યા: 'બેટા! આ કુરુવંશનો સંહાર થઇ જવા છતાં તું હજી જીવતો છે તે બહુ સૌભાગ્યની વાત છે. પરન્તુ રાજા યુધિષ્ઠિરના નગરમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં જ તું અહિં કેવી રીતે આવી ગયો? તેનું કારણ વિસ્તારપૂર્વક બતાવ.'

યુયુત્સુએ કહ્યું-તાત! પોતાના જાતિભાઇ અને

પુત્રની સાથે જ્યારે મામા શકુનિ માર્યા ગયા તે વખતે રાજા દુર્યોધન રક્ષકોથી રહિત થઈ જવાને લીધે પોતાના મરેલા ઘોડાઓને ત્યાં જ છોડીને ડરના માર્યા પૂર્વ દિશા-તરફ ભાગી ગયા. તેમના ભાગી જતાં છાવણીના બધા લોકો ડરીને ભાગવા લાગ્યા. પછી સ્ત્રીઓના રક્ષકો પણ રાજા અને ભાઈઓની રાણીઓને સવારી

પર બેસાડીને ભાગી નીકળ્યા. ત્યારે હું પણ રાજા યુધિષ્ઠિર અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછીને ભાગી રહેલા લોકોની રક્ષાને માટે હસ્તિનાપુર આવી ગયો.

યુયુત્સુની વાત સાંભળી વિદુરે વિચાર્યું કે આણે આ વખતે જે કામ યોગ્ય હતું તે જ કર્યું છે. આથી તેઓ બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને તેની પ્રશંસા કરતાં બોલ્યા, 'બેટા! આ ઠીક જ થયું છે. દયાળુ હોવાને લીધે તેં તારા કુળધર્મની રક્ષા કરી છે. તે સંહારકારી સંગ્રામમાંથી આજ તને કુશળપૂર્વક પાછો ફરેલો જોઈ મને બહુ આનંદ થયો છે. તારા અંધ પિતાનો તું લાકડીનો સહારો છે. વિપત્તિમાં પડીને દુઃખી થઈ રહેલા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ધૈર્ય આપવા માટે કેવળ તું જ છોકરો છે. આજે અહિં રહીને વિશ્રામ કર, કાલે સવારમાં જ યુધિષ્ઠિરની પાસે જતો રહેજે.

આ પ્રમાણે કહીને વિદુરજી આંસુ વહાવતા ચાલ્યા. તેમણે યુયુત્સુને રાજભવનમાં મોકલી પોતે પણ પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે ત્યાં નગર અને પ્રાન્તના લોકો એકત્રિત થઈને ખૂબ દુઃખથી હાહાકાર કરી રહ્યા હતા. તે ભવન આનન્દશૂન્ય અને શોભા રહિત દેખાતું હતું. રાજમહેલની આ અવસ્થા જોઈ વિદુરજીને બહુ કષ્ટ થયું. તેઓ મનમાં વિકળ થઈને ધીરે ધીરે ઉચ્છ્વાસ લેતા ત્યાંથી પાછા ફરીને નગરમાં ચાલ્યા ગયા. યુયુત્સુએ તે રાત પોતાના જ ઘરમાં રહીને વ્યતીત કરી.

શિકારીઓ પાસેથી દુર્યોધનનો પત્તો મળતાં યુધિષ્ઠિરનું સેના સહિત સરોવર પર જવું અને કૃપાચાર્ય વગેરેનું દૂર જતું રહેવું

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! પાંડવોએ રણભૂમિમાં જ્યારે અમારી સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો, તે વખતે બચેલા મહારથી કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાએ શું કર્યું? અને મૂર્ખ દુર્યોધને કયું કામ કર્યું?

સંજયે કહ્યું-મહારાજ! જ્યારે રાજરાણીઓ નગર તરફ નીકળી ગઈ અને છાવણીના બીજા લોકો પણ પલાયન કરી ગયા, તે વખતે સંપૂર્ણ છાવણીને સૂની જોઈ તે ત્રણે મહારથીઓને ખૂબ દુઃખ થયું. હવે તેઓને તે સ્થાન ઉપર ચિત્ત ન લાગ્યું. આથી તેઓ પણ સરોવરની તરફ જ ચાલી નીકળ્યા.

આ બાજુ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને દુર્યોધનનો વધ કરવા માટે અહીં-તહીં ફરવા લાગ્યા, પરંતુ બહુ ખોળવા છતાં પણ તેમને તેનો પત્તો ન લાગ્યો. વળી તેમનાં વાહનો બહુ થાકી ગયાં હતાં તેથી સમસ્ત પાંડવો પોતાની છાવણીમાં જઈને સૈનિકો સહિત વિશ્રામ કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા તે સરોવર ઉપર ગયા, જ્યાં દુર્યોધન સૂઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પહોંચીને તેઓ તેને બોલ્યા—'રાજન્! ઊઠો અને અમોને સાથે લઈને યુધિષ્ઠિરની સાથે યુદ્ધ

કરો. યા તો વિજયી થઇને પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવો, યા તો રણમાં પ્રાણ આપીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરો. તમે પણ પાંડવોની બધી સેનાનો સંહાર કર્યો છે, જે સૈનિકો બચી ગયા છે તેઓ પણ બહુ જ ઘાયલ થઇ ગયા છે. હવે તેઓ તમારો વેગ નહિ સહી શકે. અમે પૂરેપૂરી રીતે તમારી રક્ષા કરીશું. આથી તમે યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ જાઓ.'

દુર્યોધન બોલ્યો—જ્યાં આવો મોટો નરસંહાર થયો છે, ત્યાંથી આપલોકોને બચીને આવેલા જોઇ મને

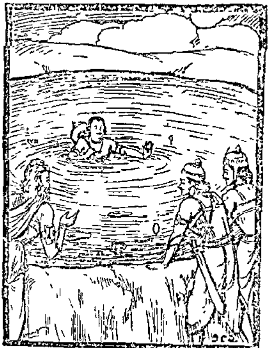

ખૂબ પ્રસન્નતા થઇ રહી છે. જરૂર આપણે શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવીશું. પણ તે ત્યારે જ બની શકે કે હું કેટલોક સમય વિશ્રામ લઇને મારો થાક દૂર કરી લઉં. આપલોકો પણ ખૂબ થાકી ગયા છો, અને હું પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ઘાયલ થઇ ગયો છું. સામી બાજુ પાંડવોનું બળ અને ઉત્સાહ વધેલો છે. તેથી આ સમયે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું મને પસંદ નથી, આજ એક રાત અહીં વિશ્રામ કરીને કાલે આપલોકોને સાથે લઇને શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ.'

સંજય કહે છે—દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહેતાં અશ્વત્થામાએ કહ્યું—'રાજન્! તમારું કલ્યાણ થાઓ, ઊઠો, અમે જરૂર આપના શત્રુઓને જીતીશું. હું મારા યજ્ઞ-યાગ, દાન, સત્ય તથા જપ આદિ પુણ્યકર્મોના સોગંદ ખાઇને કહું છું કે આજે હું સોમકોને અવશ્ય મારી નાખીશ. જો આ જ રાતમાં હું તમારા શત્રુઓનો સંહાર ન કરી નાખું તો સત્પુરુષોને મળવા યોગ્ય યજ્ઞનું ફળ મને ન મળે.'

આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ વાતો કરી રહ્યા હતા, તે જ સમયે માંસના ભારથી થાકેલા કેટલાક શિકારીઓ પાણી પીવા માટે અકસ્માત્ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તેમનો ભીમસેન પ્રત્યે બહુ પ્રેમ હતો. ત્યાં ઉભા રહીને શિકારીઓએ તે લોકોનો એકાન્તમાં થઇ રહેલો વાર્તાલાપ સાંભળી લીધો. દુર્યોધનની વાતો પણ સાંભળવામાં આવી. આ બધું જોઇ-સાંભળીને તેમણે જાણી લીધું કે 'રાજા દુર્યોધન જળમાં છુપાયો છે. તેનું યુદ્ધ કરવાનું મન નથી, તો પણ આ મહારથીઓ તેને યુદ્ધ માટે ઉત્સાહિત કરી રહ્યા છે.'૮

હવે તે શિકારીઓ પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા—'એ તો સાફ ખુલ્લું છે કે દુર્યોધન સરોવરના પાણીમાં

આવીને બેઠેલો છે. અહિંથી જઇને ભીમસેનને કહેવું જોઇએ કે 'દુર્યોધન પાણીમાં સંતાઇ રહ્યો છે.' આથી તેમને બહુ આનંદ થશે અને આપણને પુષ્કળ ધન

મળી જશે. આ સૂકા માંસને ઉપાડીને ચાલવાનો વ્યર્થ ક્લેશ ઉઠાવવાથી શો ફાયદો છે !'

આ નિશ્ચય કરીને તેઓ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા. ધનના લોભને લીધે તેઓ શિર પર માંસનો બોજ ઉઠાવીને છાવણીની તરફ ચાલી નીકળ્યા. આ બાજુ પાંડવોએ પણ દુર્યોધનનો પત્તો લગાડવા માટે ચારે બાજુ જાસુસો રવાના કર્યા હતા; પરન્તુ બધાએ પાછા આવીને એમ જ જણાવ્યું કે તે ક્યાંક ભાગી ગયો, તેનો કંઇ જ પત્તો લાગતો નથી.' જાસુસોની વાત સાંભળી રાજાને ખૂબ ચિન્તા થઇ.

દુર્યોધનનો પત્તો ન લાગવાથી સમસ્ત પાંડવો ઉદાસ થઇને બેઠા હતા, એટલામાં જ શિકારીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે ભીમસેનની પાસે જઇને સરોવર ઉપર જે કંઇ જોયું-સાંભળ્યું હતું તે બધું કહી

સંભળાવ્યું. ત્યારે ભીમસેને તેમને ખૂબ જ ધન આપીને વિદાય કર્યા અને ધર્મરાજની પાસે જઇને કહ્યું; 'મહા-રાજ ! જેને માટે આપ ચિન્તામાં પડ્યા છો તે દુર્યોધનનો પત્તો શિકારીઓદ્વારા લાગી ગયો. તે માયાથી પાણી બાંધીને સૂઇ રહ્યો છે.' આ પ્રિય સમાચાર સાંભળીને ભાઇઓ સહિત યુધિષ્ઠિર બહુ પ્રસન્ન થયા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આગળ કરીને તુરત સરોવર તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેમની સાથે સોમક ક્ષત્રિયો પણ હતા, જ્યારે વખતે તેમના રથોનો ઘરઘરાટ ખૂબ દૂર સુધી સંભળાતો હતો. તે સમયે અર્જુન, ભીમ, નકુળ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, ઉત્તમૌજા, યુધામન્યુ, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા બાકીના પાંચાલ યોદ્ધાઓ, હાથીસ્વારો, ઘોડેસ્વારો અને સેંકડો પાયદળોની સાથે યુધિષ્ઠિરની પાછળપાછળ ગયા. ત્યારપછી મહારાજ યુધિષ્ઠિર સર્વની સાથે, જ્યાં દુર્યોધન છુપાયો હતો, તે દ્વૈપાયન નામના અત્યન્ત ભયાનક સરોવરની પાસે જઇ પહોંચ્યા.

યુધિષ્ઠિરની સેના જ્યારે નીકળી હતી, તે જ સમયે તેનો મહાન કોલાહલ સાંભળી કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને કહ્યું; 'રાજન્ ! વિજયોલ્લાસથી સુશોભિત પાંડવો અત્યન્ત આનંદમાં ભરાઇને અહીં જ આવી રહ્યા છે. જો આપ આજ્ઞા આપો તો અમે થોડા કેટલીકવાર સુધી દૂર જતા રહીએ.' તેમની વાત સાંભળી દુર્યોધને કહ્યું; 'અચ્છા આપલોકો જાઓ.' તેમને એમ કહીને પછી તે સરોવરની અંદર ચાલ્યો ગયો અને માયાથી જળને બાંધી દીધું. કૃપાચાર્ય વગેરે મહારથીઓ રાજાની આજ્ઞા લઇને શોકમગ્ન થઇ ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા. રસ્તામાં તેમને એક વડનું ઝાડ દેખાયું.

રથપર બેસશો અને હું જમીન ઉપર રહીશ, એટલું જ નહિ, તમારી સંખ્યા બહુ જ છે અને એટલા બધાઓની આગળ હું એકલો કર્યાં ?, આવી દશામાં હું તમારી સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? યુધિષ્ઠિર ! તમે તમારા પક્ષના એક એક વીરની સાથે મને વારા-ફરતી લડાવો. એકને અનેકોની સાથે યુદ્ધ કરવા કહેવું ઉચિત નથી. રાજન્ ! તમારાથી અથવા ભીમસેનથી જરા પણ મને ભય નથી. નકુળ, સહદેવ તથા સાત્યકિની પણ હું પરવા કરતો નથી. તે સિવાય પણ તમારી પાસે જે સૈનિકો છે, તેમને હું કંઇ સમતેજા નથી. હું એકલો જ સર્વને પરાસ્ત કરી દઇશ. આજે ભાઇઓ સહિત તમારો વધ કરીને હું બાહ્લીક, દ્રોણ, ભીષ્મ, કર્ણ, જયદ્રથ, ભગદત્ત, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા અને શકુનિના તથા મારા પુત્રો, મિત્રો, હિતૈષીઓ તેમ જ બન્ધુ-બાન્ધવોના ઋણથી મુક્ત થઇ જઇશ.

આમ કહીને દુર્યોધન ચુપ થઇ ગયો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું; ' દુર્યોધન ! એ જાણીને મને આનન્દ થયો છે કે તું હજી યુદ્ધનો જ વિચાર રાખે છે. જો તારી ઇચ્છા અમારામાંથી એકએકની સાથે લડવાની છે, તો એમ જ કર. કોઇ પણ એક હથિયાર, જે તને પસંદ હોય, તે લઇને મેદાનમાં ઊતર, અને એકની જ સાથે લડ. બાકીના લોકો પ્રેક્ષક બનીને ઊભા રહેશે. તે સિવાય તારી એક કામના બીજી પણ પૂર્ણ કરું છું:-અમારામાંથી જો એકને પણ તું મારી નાખીશ તો સમ્પૂર્ણ રાજ્ય તારું થઇ જશે. અને જો તું પોતે જ માર્યો જઇશ તો સ્વર્ગ તો તને મળશે જ.'

દુર્યોધને કહ્યું—'જો એકની જ સાથે મારે લડવાનું છે તો હું તેને યુદ્ધને માટે લલકારું છું. કોઇ પણ શૂરવીરને મારો સામનો કરવા માટે આપી દો. તમારા કથન અનુસાર હું આયુધોમાં એક માત્ર ગદાને જ પસંદ કરું છું. તમારામાંથી કોઇ પણ એક વીર, જે મને જીતવાની શક્તિ ધરાવતો હોય, તે ગદા લઇને પૃથ્વી પર ચાલતો જ આવી જાય અને મારી સાથે યુદ્ધ કરે. યુધિષ્ઠિર ! ગદાથી હું તમને, તમારા ભાઇઓને, પાંચાલો અને સૃંજયોને તથા તમારા અન્ય યોદ્ધાઓને પણ પરાસ્ત કરી શકું છું. ડર તો મને ઇન્દ્રથી પણ નથી લાગતો તો તમારાથી મને શો ભય હોય ?

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા-ગાન્ધારીનન્દન ! ઊઠ તો ખરો, એકએકની સાથે જ ગદાયુદ્ધ કરીને તારા પુરુષત્વનો પરિચય આપ. આવ, મારી જ સાથે લડ, જો ઇન્દ્ર પણ તારી સહાયતા કરે તો પણ આજ તું જીવતો નહિ રહી શકે.

મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરના આ કથનને દુર્યોધન સહન કરી શક્યો નહિ તે ખભા ઉપર લોઢાની ગદા લઇને બાંધેલા પાણીને ચીરતો બહાર નીકળી આવ્યો. તે વખતે બધાં પ્રાણીઓએ તેને દણ્ડધારી યમરાજના સમાન જ સમજ્યો. તેને પાણીમાંથી બહાર આવેલો જોઇ પાંડવો તથા પાંચાલો બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને એક-બીજાના હાથ પર તાળીઓ આપવા લાગ્યા.

આને દુર્યોધને પોતાની મશ્કરી માની. ક્રોધથી તેની ભ્રુકુટી ચઢી ગઇ. કપાળમાં ત્રણ જગાએ કરચલીઓ પડી ગઇ અને જાણે તે બધાંને ભસ્મ કરી નાખશે એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંડવો તરફ જોતો બોલ્યો—' પાંડવો ! આ ઉપહાસનું ફળ તમારે ભોગવવું પડશે. તમે મારા હાથથી માર્યા જઇને આ પાંચાલોની સાથે થોડી જ વારમાં યમલોકમાં પહોંચશો.'

આમ કહીને જેવો તે હાથમાં ગદા લઇને ઊભો થયો, તે સમયે પાંડવો તેને ક્રોધમાં ભરાએલા યમરાજ સમાન માનવા લાગ્યા. તેણે મેઘ સમાન ગર્જના કરીને પોતાની ગદા બતાવતાં સંપૂર્ણ પાંડવોને યુદ્ધને માટે લલકાર્યાં, અને કહેવા લાગ્યો;—' યુધિષ્ઠિર ! તમે લોકો એક પછી એક મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવતા જાઓ. કારણ કે એક વીરને એકી સાથે ઘણાંની સાથે લડવું એ ન્યાયની વાત નથી. અથવા બધા જ લોકો એકી સાથે જ લડવા ચાહતા હો તો પણ હું તૈયાર છું. પણ તે કામ ઉચિત છે કે અનુચિત એ તો તમને માલુમ હશે !'

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—જે સમયે ઘણા મહારથીઓએ મળીને એકલા અભિમન્યુને મારી નાખ્યો હતો તે વખતે તને આ ન્યાય-અન્યાયની વાત કેમ ન સૂઝી! જો તારો ધર્મ એમ જ કહેતો હોય કે ઘણા યોદ્ધાઓ મળીને એકને ન મારે, તો તે દિવસે તારી સલાહ લઇને બહુ મહારથીઓએ એકલા અભિમન્યુને કેમ માર્યો હતો ? સાચું છે કે જ્યારે પોતાના ઉપર સંકટ આવે છે ત્યારે પ્રાયઃ બધા લોકો ધર્મનો વિચાર કરવા લાગે છે. ખેર, જવા દે આ વાતોને. કવચ પહેર અને વાળ બાંધી લે. અને જે આવશ્યક સાધન તારી

પાસે ન હોય તે મારી પાસેથી લઇ લે. તે ઉપરાંત, પહેલાં કહી ચુક્યો છું તે સિવાય તને એક વરદાન બીજું આપું છું:—તું પાંચે પાંડવોમાંથી જેની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાહતો હોય તેની સાથે કર, જો તેને મારી નાખીશ તો રાજ્ય તારું થઇ જશે અને પોતે માર્યો જઇશ તો તારે માટે સ્વર્ગ તો છે જ. તે સિવાય બીજું પણ બતાવ કે હું તારું શું પ્રિય કરું ? જીવવાની માગણી છોડીને જે ઇચ્છે તે માગી શકે છે.

સંજય કહે છે—ત્યારપછી દુર્યોધને સોનાનું કવચ અને સોનેરી ટોપ-આ બે ચીજો માગી લીધી અને તેમને ધારણ પણ કરી લીધી. પછી હાથમાં ગદા લઇને બોલ્યો-'રાજન્! તમારા ભાઈઓમાંથી કોઇ પણ એક મારી સાથે આવીને ગદાયુદ્ધ કરે. સહદેવ, ભીમ, નકુલ, અર્જુન અથવા તમે-કોઇ પણ કેમ ન હોય, હું તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ અને તેને જીતી પણ લઇશ. મારો એવો વિશ્વાસ છે કે ગદાયુદ્ધમાં મારા સમાન કોઈ છે જ નહિ. ગદાથી હું તમને બધાંને મારી શકું છું. જો ન્યાયપૂર્વક યુદ્ધ થાય તો તમારામાંથી કોઇ પણ મારો સામનો ન કરી શકે. મારે પોતે મારી જાતને માટે આવી ગર્વભરી વાત ન બોલવી જોઇએ, તો પણ કહેવું પડે છે. અથવા કહેવાની જરૂર શું છે. હું તમારી સામે જ સર્વ કંઈ સત્ય કરીને બતાવી દઇશ. જે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ચાહતો હોય તે ગદા લઇને સામે આવી જાય.'

શ્રીકૃષ્ણનો યુધિષ્ઠિરને ઠપકો, ભીમની પ્રશંસા તથા ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ, પછી બલરામજીનું આગમન અને તેમનું સ્વાગત

સંજય કહે છે—આ પ્રમાણે કહીને જ્યારે દુર્યોધન વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો તે વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કુપિત થઇને યુધિષ્ઠિરને બોલ્યા-'રાજન્! આપે આ કેવી આંધળા સાહસ સમાન વાત કહી નાખી કે 'અમારામાંથી એકને જ મારીને કૌરવોનો રાજા થઇ જા.' જો દુર્યોધન અર્જુન, નકુળ, સહદેવ અથવા આપને જ યુદ્ધને માટે પસંદ કરી લે તો શું થશે! હું તમારામાં એટલી શક્તિ નથી જોતો કે કોઇ ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધનનો મુકાબલો કરી શકે. તેણે ભીમસેનનો વધ કરવા માટે તેની લોઢાની મૂર્તિ સાથે તેર વર્ષો સુધી ગદાયુદ્ધનો અભ્યાસ કર્યો છે. દુર્યોધનનો સામનો કરનાર આ વખતે ભીમસેન સિવાય બીજો કોઇ નથી. આપે ફરી પહેલાંની માફક જુગાર ખેલવો શરૂ કરી દીધો! આપનો આ દાવ શકુનિના દાવ કરતાં કેટલોય ભયંકર છે. માનો કે ભીમસેન બળવાન અને સમર્થ છે, પરન્તુ રાજા દુર્યોધને અભ્યાસ વધારે કર્યો છે એક બાજુ બળવાન અને બીજી બાજુ યુદ્ધનો અભ્યાસી તો એમાં અભ્યાસ કરનારો જ વધારે ગણાય છે. માટે મહારાજ! આપે શત્રુને સમાન સ્થિતિમાં લાવી દીધો છો પોતાને ફરી વિપત્તિમાં ફસાવ્યા અને અમારી મુશ્કેલી વધારી દીધી. ભલા, એવો કોણ હશે, કે જે બધા શત્રુઓને જીતી લીધા બાદ જ્યારે એક જ શત્રુ બાકી રહી જાય અને તે પણ સંકટમાં પડ્યો હોય ત્યારે પોતાના હાથમાં આવેલું રાજ્ય દાવમાં લગાવીને હારી જાય; એકની સાથે લડવાની શરત લગાવીને લડવાનું પસંદ કરે. જો અમે ન્યાયથી યુદ્ધ કરીએ તો ભીમસેનનો વિજય થવામાં પણ સન્દેહ છે. કારણ કે દુર્યોધનનો અભ્યાસ તેના કરતાં અધિક છે. તો પણ આપે કહી દીધું કે

'અમારામાંથી ગમે તે કોઇ એકને પણ મારી નાખતાં તું રાજા બની જઇશ.'

આ સાંભળી ભીમસેને કહ્યું—'મધુસૂદન! આપ ચિન્તા ન કરો. આજ યુદ્ધમાં હું દુર્યોધનને અવશ્ય મારી નાખીશ. તેમાં જરાપણ સંદેહ નથી. મને તો નિશ્ચય ધર્મરાજનો જ વિજય દેખાય છે. મારી ગદા દુર્યોધનની ગદા કરતાં દોઢગણી ભારે છે. હું આ ગદાથી દુર્યોધનની સાથે ભીડવાની હોંશ રાખું છું. આપલોકો તમાશો જુઓ. દુર્યોધનનો તો હિસાબ જ શું છે, હું દેવતાઓ સહિત ત્રણે લોકોની સાથે યુદ્ધ કરી શકું છું.'

સંજય કહે છે—ભીમસેને જ્યારે આવી વાત કહી તો ભગવાન બહુ પ્રસન્ન થયા અને તેની પ્રશંસા કરતાં બોલ્યા—'મહાબાહો! તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી કે રાજા યુધિષ્ઠિરે તારે જ ભરોંસે પોતાના શત્રુઓને મારીને ઉજ્જ્વલ રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે. ધૃતરાષ્ટ્રના બધા પુત્રો તારા જ હાથે માર્યા ગયા છે. કેટલાએ ...ઓ, રાજકુમારો અને હાથીઓ તારાદ્વારા મોતને ઊતરી ચૂક્યા છે. કલિંગ, મગધ, પ્રાચ્ય, ગાન્ધાર ... કુરુદેશના રાજાઓનો પણ તેં સંહાર કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે આજ દુર્યોધનને મારીને તું સમુદ્રસહિત સમસ્ત પૃથ્વી ધર્મરાજને આધીન કરી દે. તારી સાથે ભીડવાથી પાપી દુર્યોધન અવશ્ય માર્યો જશે. જો તું તેની બન્ને સાથળો તોડીને તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરજે.'

ત્યારપછી, સાત્યકિએ ભીમની પ્રશંસા કરી. પાંડવો તથા પાંચાલોએ પણ તેના પ્રત્યે માન પ્રદર્શિત કર્યું. તે પછી ભીમે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું; 'ભાઇ! હું રણમાં દુર્યોધનની સાથે લડવા ચાહું છું. આ પાપી મને કદી પણ પરાસ્ત નહિ કરી શકે. મારા હૃદયમાં તેના પ્રત્યે ઘણા દિવસથી ક્રોધ એકઠો થઇ રહેલો છે. તે ક્રોધને આજ તેના ઉપર છોડીશ અને ગદાથી તેનો વિનાશ કરીને આપના હૃદયનો કાંટો કાઢી નાખીશ. હવે આપ પ્રસન્ન થાઓ. હવે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોને મારે હાથે માર્યા ગએલા સાંભળી, શકુનિની સલાહથી કરેલાં પોતાનાં અશુભ કર્મોને યાદ કરશે.'

આ પ્રમાણે કહીને ભીમે ગદા ઉઠાવી અને ઇન્દ્રે જેમ વૃત્રાસુરને બોલાવ્યો હતો તેવી જ રીતે દુર્યોધનને

યુદ્ધ માટે લલકાર્યો. દુર્યોધન તેનો લલકાર સહન ન કરી શક્યો. તે તુરત જ ભીમનો સામનો કરવા માટે ઉપસ્થિત થઇ ગયો. તે સમયે દુર્યોધનના મનમાં ન હતો ગભરાટ, ન હતો ભય, ન હતી ગ્લાનિ, કે ન હતી વ્યથા. તે સિંહ સમાન નિર્ભય ઊભો હતો. તેને જોઇને

ભીમસેને કહ્યું—'દુરાત્મન્! તેં તથા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે અમારા ઉપર જેજે અત્યાચારો કર્યા હતા અને વારણાવતમાં જે તમારા દ્વારા અમારું અહિત કરવામાં આવ્યું તે બધાને યાદ કરી લે. ભરી સભામાં તેં રજસ્વલા દ્રૌપદીને કલેશ પહોંચાડયો, શકુનિની સલાહ લઇને રાજા યુધિષ્ઠિરને કપટપૂર્વક જુગારમાં હરાવ્યા તથા નિરપરાધ પાંડવો પર જેટલાજેટલા અત્યાચાર તેં કર્યા તે બધાનું મહાન ફળ આજે તારી આંખોથી જોઇ લે. તારે જ લીધે પિતામહ ભીષ્મ આજે શરશય્યા પર પડેલા છે. દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ, શલ્ય તથા વેરનો આદિ સ્રષ્ટા શકુનિ–આ બધા માર્યા ગયા છે. તારા ભાઇઓ, પુત્રો, યોદ્ધાઓ તથા કેટલાય વીર ક્ષત્રિયો તારે લીધે મોતને ઘાટ ઉતરી ચૂક્યા છે. હવે આ વંશનો નાશ કરનાર ફક્ત તું જ એક બાકી રહી ગયો છે. આજ આ ગદાથી તને પણ મારી નાખીશ એમાં જરા પણ સન્દેહ નથી. આજ તારા સંપૂર્ણ ઘમંડનો ચૂરો કરી દઇશ અને રાજ્યને માટે વધી ગએલી તારી લાલસા પણ મટાડી દઇશ.'

દુર્યોધન બોલ્યો—વૃકોદર! વધુ વાતો બનાવવાથી શું થશે. મારી સાથે લડતો ખરો, હું આજ યુદ્ધની તારી બધી હોંશ પૂરી કરી દઇશ. પાપી! જોતો નથી; હું હિમાલયના શિખર જેવી ભારે ગદા લઇને યુદ્ધને માટે ઊભો થએલો છું. મારા હાથમાં ગદા હોય ત્યારે કયો શત્રુ મને જીતવાનું સાહસ કરી શકે છે! ન્યાયપૂર્વક યુદ્ધ થાય તો ઇન્દ્ર પણ મને પરાસ્ત નથી કરી શકતો. કુન્તીનન્દન! વ્યર્થ ગર્જના ન કર; તારામાં જેટલું બળ હોય તેને આજ યુદ્ધમાં બતાવ.

સંજય કહે છે—મહારાજ! ભીમસેન અને દુર્યોધન વચ્ચે મહાભયંકર સંગ્રામ છેડાવાની તૈયારી જ હતી ને, એટલામાં પોતાના બન્ને શિષ્યોના યુદ્ધના સમાચાર મળતાં બલરામજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઇ શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવોને બહુ:પ્રસન્નતા થઇ. તેમણે પાસે જઇ તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને વિધિવત્ તેમની પૂજા કરી. તે પછી બલરામજી શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવો તથા ગદાધારી દુર્યોધનને જોઇને કહેવા લાગ્યા–'માધવ! મને યાત્રામાં નીકળ્યે આજ બેતાલીસ દિવસ થઇ ગયા. પુષ્ય નક્ષત્રમાં નીકળ્યો હતો અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં પાછો આવ્યો છું. આ સમયે હું મારા બન્ને શિષ્યોનું ગદાયુદ્ધ જોવા ઇચ્છું છું. તેથી અહીં આવ્યો છું'

ત્યારપછી રાજા યુધિષ્ઠિરે બલરામજીને ગળે લગાવી તેમનું કુશળ પૂછ્યું. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ પ્રણામ કરીને તેમને ભેટયા. નકુળ–સહદેવ તથા દ્રૌપદીના પુત્રોએ પણ તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી ભીમસેન અને દુર્યોધને ગદા ઊંચી કરીને તેમના પ્રત્યે સંમાન પ્રકટ

કર્યું. આ પ્રમાણે સર્વથી સંમનિત થઇને બલરામજીએ સંજયો અને પાંડવોને ગળે લગાવ્યા તથા બધા રાજાઓને કુશળસમાચાર પૂછ્યા.

તે પછી તેમણે શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિને છાતીએ લગાવી તેમનાં મસ્તક સૂંઘ્યાં. પછી તે બન્નેયે પણ ખૂબ પ્રેમથી તેમનું પૂજન કર્યું. ત્યારે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે બલદેવજીને કહ્યું;—'ભાઈ બલરામ! હવે તમે આ બન્ને ભાઇઓનું મહાન યુદ્ધ જુઓ.' તેમણે આ પ્રમાણે કહેતાં બલરામજી મહારથીઓથી સંમનિત તેમજ પ્રસન્ન થઇને રાજાઓના મધ્યમાં જઇને બેઠા. પછી તો ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે વેરનો અન્ત કરનારો રોમાંચકારી સંગ્રામ થવા લાગ્યો.

બલરામજીની તીર્થયાત્રા તથા પ્રભાસ-ક્ષેત્રનો પ્રભાવ

જનમેજયે કહ્યું—હે મુને! જ્યારે મહાભારત-યુદ્ધનો આરંભ થતા પહેલાં બલદેવજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સંમતિ લઈને બીજા વૃષ્ણિવંશીઓની સાથે તીર્થયાત્રાને માટે ચાલ્યા ગયા અને જતાંજતાં કહેતા ગયા કે 'હું નહિ દુર્યોધનની સહાયતા કરીશ કે નહિ પાંડવોની, તો પછી તે વખતે ત્યાં તેમનું આગમન કેવી રીતે થયું? આ સમાચાર આપ મને વિસ્તારપૂર્વક સંભળાવો.

વૈશંપાયન બોલ્યા—રાજન્! જે દિવસોમાં પાંડવો ઉપપ્લવ્ય નામના સ્થાનમાં છાવણી નાખીને રહ્યા હતા, તે જ દિવસોની વાત છે. પાંડવોએ સર્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે મોકલ્યા. તેમને મોકલવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે કૌરવ-પાંડવોમાં શાન્તિ ચાલુ રહે, કજિયો ન થાય. ભગવાન હસ્તિનાપુર જઇને ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા અને તેમને સર્વને હિતકારી યથાર્થ વાતો કહી. પરન્તુ તેમણે ભગવાનનું કહ્યું ન માન્યું. જ્યારે તેઓ સન્ધિ કરાવવામાં સફળ ન થઇ શકયા તો ઉપપ્લવ્યમાં પાછા આવ્યા અને પાંડવોને બોલ્યા;—'કૌરવો હવે કાળને વશ થઇ રહ્યા છે. તેથી જ મારું કહ્યું નથી માનતા. પાંડવો! હવે તમેલોકો મારી સાથે પુષ્ય નક્ષત્રમાં યુદ્ધને માટે નીકળી પડો.' ત્યારપછી જ્યારે સૈન્યોની વહેંચણી થવા લાગી ત્યારે બલદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; મધુસૂદન! તું કૌરવોની પણ સહાયતા કરજે.' પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણે તેમનો આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો નહિ. આથી [illegible]ો રીસાયા અને પુષ્ય નક્ષત્રમાં ત્યાંથી તીર્થયાત્રાને [illegible]ટે નીકળી પડયા. રસ્તામાં તેમણે સેવકોને આજ્ઞા [illegible]પી કે તમે દ્વારકા જઇને તીર્થયાત્રામાં ઉપયોગી બધી આવશ્યક ચીજો લાવો. સાથે જ અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ અને યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણને પણ આદરપૂર્વક લેતા આવશો. સોનું, ચાંદી, ગાયો, વસ્ત્રો, ઘોડા, હાથી, રથ, ખચ્ચર અને ઊંટ પણ લાવશો.

આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને તેઓ સરસ્વતી નદીના કિનારેકિનારે તેના પ્રવાહની દિશામાં તીર્થયાત્રા માટે નીકળી પડયા. તેમની સાથે ઋત્વિજો, સુહૃદો, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, રથો, હાથી, ઘોડા, સેવક, બળદ, ખચ્ચર, ઊંટ પણ હતાં. તેમણે દેશદેશમાં લૂલાં-લંગડાં, બીમાર, અપંગ, બાળકો અને વૃદ્ધોનો સત્કાર કરવા માટે તરેહ તરેહની આપવા યોગ્ય વસ્તુઓ પણ તૈયાર કરાવી રાખી હતી. ભૂખ્યાઓને ભોજન કરાવવા માટે સર્વત્ર અન્નનો પ્રબન્ધ કરાવ્યો હતો. ગમે તે કોઇ ઠેકાણે ગમે તે કોઇ બ્રાહ્મણ ભોજનની ઇચ્છા પ્રકટ કરતો તો તેને તે જ વખતે તે જ સ્થળે ભોજન આપવામાં આવતું હતું. દરેક તીર્થોમાં બળદેવજીની આજ્ઞાથી તેમના સેવકો ખાવા પીવાના પદાર્થો ઢગલાબંધ તૈયાર રાખતા હતા. બ્રાહ્મણોના સંમાનને માટે કિંમતી વસ્ત્રો, પલંગ અને બીછાનાં તૈયાર રહેતાં હતાં. આ યાત્રામાં સર્વ લોકો આરામથી વિશ્રામ કરતા ચાલતા હતા. યાત્રા કરનારાઓને જો જરૂર લાગે તો તેમને વાહનોનો પ્રબંધ પણ કરી આપવામાં આવતો હતો. તરસ્યાને પાણી પાવામાં આવતું હતું અને ભૂખ્યાને સ્વાદિષ્ટ અન્ન આપવામાં આવતું હતું.

તે યાત્રીઓનો રસ્તો સુખપૂર્વક કપાતો હતો. સર્વને સ્વર્ગીય આનંદ મળતો હતો. હંમેશાં બધાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. સાથે ખરીદવા-વેચવાની વસ્તુઓનું બજાર પણ ચાલતું હતું. મહાત્મા બલદેવજીએ પોતાના મનને વશ રાખીને પુણ્યતીર્થોમાં બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ ધનનું દાન આપ્યું. યજ્ઞો કરીને તેમને દક્ષિણાઓ આપી.

હજારો દૂધ આપનારી ગાયો દાનમાં આપી. તે ગાયોનાં શીંગડાં ઉપર સોનું મઢવામાં આવ્યું હતું અને તેમને વસ્ત્ર એ ઢાંકવામાં આવ્યાં હતાં. જુદાજુદા દેશોના ઉત્તમ ઘોડા દાનમાં આપવામાં આવ્યા. તરેહતરેહની સવારીઓ, સેવકો, રત્નો, મોતી, મણિ, સોનું, ચાંદી તથા લોઢાનાં અને તાંબાનાં વાસણો પણ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવામાં આવ્યાં. આ પ્રમાણે સરસ્વતી નદીના તટમાંનાં તીર્થોમાં ખૂબ જ દાન કરતા બલરામજી ક્રમથી કુરુક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા.

જનમેજયે કહ્યું બ્રહ્મન્! આપ મને સરસ્વતીના તટમાંનાં તીર્થોના ગુણો અને પ્રભાવ તથા તેમની ઉત્પત્તિની કથા સંભળાવો તે તીર્થોમાં જવાનું ફળ શું છે? અને યાત્રાની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે? તથા જે ક્રમથી બલરામજીએ યાત્રા કરી હતી તે ક્રમ પણ બતાવો. મને આ બધું સાંભળવાની ખૂબ ઉત્કંઠા થઈ રહી છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા–રાજન્! સરસ્વતીના તટનાં તીર્થોનો વિસ્તાર, તેમનો પ્રભાવ તથા તેમની ઉત્પત્તિની પવિત્ર કથા હું કહી રહ્યો છું. સાંભળો. યાદવનંદન બલદેવજી બ્રાહ્મણો તથા ઋત્વિજોની સાથે સૌથી પહેલા પ્રભાસ-ક્ષેત્રમાં ગયા. જ્યાં રાજયક્ષ્માથી કષ્ટ પામતા ચન્દ્રમાને શાપમાંથી છુટકારો મળ્યો હતો તથા પોતાનું ખોએલું તેજ પણ પ્રાપ્ત થયું હતું જેથી તે સમ્પૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરે છે. ચન્દ્રમાને પ્રભાયુક્ત કરવાને લીધે જ તે મુખ્ય તીર્થ પૃથ્વી પર 'પ્રભાસ' નામથી વિખ્યાત થયું.

જનમેજયે પૂછયું—મુનિવર! ભગવાન સોમને યક્ષ્મા કેવી રીતે થયો? અને તેમણે તે તીર્થમાં કેવી રીતે સ્નાન કર્યું તથા તેમાં ડુબકી લગાવવાથી તેઓ રોગમુક્ત થઇને પુષ્ટ કેવી રીતે થયા? આ સર્વ બાબતો આપ મને વિસ્તારથી બતાવો.

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન્! દક્ષપ્રજાપતિનાં સંતાનોમાં મોટે ભાગે કન્યાઓ થઇ હતી. તેમાંથી સત્તાવીસ કન્યાઓનો વિવાહ તેમણે ચન્દ્ર સાથે કરી દીધો. તે બધી કન્યાઓ 'નક્ષત્ર' નામથી કહેવાય છે. ચન્દ્રમાની સાથે જે નક્ષત્રોનો યોગ થાય છે તેમની ગણનાને માટે તેઓ સત્તાવીસ રૂપોમાં પ્રકટ થઇ હતી. તે બધી જ અનુપમ સુન્દર હતી. પરન્તુ તેમાં પણ રોહિણીનું સૌન્દર્ય સૌથી અધિક હતું. તેથી ચન્દ્રમાનો પ્રેમ રોહિણીમાં જ વધુ થયો. તે જ તેની હૃદયવલ્લભા બની. ચન્દ્ર સદા રોહિણીના જ સમ્બન્ધમાં રહેવા લાગ્યો. જનમેજય! પૂર્વકાળમાં ચન્દ્રમા રોહિણી નક્ષત્રના સંસર્ગમાં વધુ સમય રહેતો તેથી 'નક્ષત્ર' નામવાળી બીજી સ્ત્રીઓને ખૂબ ઈર્ષા થઇ. તેઓ કુપિત થઇને પોતાના પિતા પ્રજાપતિની પાસે ચાલી ગઈ. અને બોલી–'પ્રજાનાથ! ચન્દ્ર સદા રોહિણીની જ સાથે રહે છે, અમારા ઉપર તેમનો સ્નેહ નથી. આથી અમે હવે આપની જ પાસે રહીશું અને અલ્પ આહાર કરીને તપસ્યા કરીશું.'

તેમની વાત સાંભળીને દક્ષે સોમને (ચન્દ્રને) બોલાવી કહ્યું–તમે તમારી બધી સ્ત્રીઓમાં સમાન ભાવ રાખો, સર્વની સાથે એકસરખો વર્તાવ કરો. આ પ્રમાણે કરવાથી તમે પાપથી બચી શકશો.'

ત્યારપછી દક્ષે પોતાની કન્યાઓને કહ્યું–'તમે બધી ચન્દ્રમાની પાસે જાઓ. હવે તેઓ મારી આજ્ઞા અનુસાર તમારી દરેકની સાથે સમાન ભાવ રાખશે.' પિતાએ વિદાય કરતાં તેઓ ફરી પતિના ઘરમાં ચાલી આવી. પરન્તુ સોમના વર્તાવમાં કાંઇ ફેર પડયો નહિ. તેનો પ્રેમ રોહિણીના પ્રત્યે વધતો ગયો અને તે રોહિણીની જ પાસે રહેવા લાગ્યો. ત્યારે બાકીની કન્યાઓ સાથે મળીને ફરીથી પિતાની પાસે ગઇ અને કહેવા લાગી; 'પિતાજી! સોમે આપની આજ્ઞા માની નથી, હવે તો અમે આપની જ સેવામાં રહીશું.' આ સાંભળી દક્ષે ફરી સોમને બોલાવ્યો અને કહ્યું–'તમે બધી સ્ત્રીઓ સાથે સમાન વર્તાવ કરો, નહિ તો હું શાપ આપી દઇશ.' પરન્તુ ચન્દ્રમાએ તેની વાતનો અનાદર કરીને રોહિણીની જ સાથે નિવાસ કર્યો.

જ્યારે દક્ષને ફરીથી આના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે ક્રોધમાં ભરાઇને સોમને માટે યક્ષ્માની ઉત્પત્તિ કરી. યક્ષ્મા ચન્દ્રમાના શરીરમાં ઘુસી ગયો. (યક્ષ્મા એટલે ક્ષયરોગ) યક્ષ્માથી પીડિત થવાને લીધે ચન્દ્ર દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યો. તેણે યક્ષ્માથી છૂટવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો, અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વગેરે કર્યાં. પરન્તુ દક્ષના શાપથી છુટકારો ન મળ્યો. તે દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ જ થતો ગયો. જ્યારે ચન્દ્રમાની પ્રભા નષ્ટ થઇ ગઇ ત્યારે અન્ન વગેરે ઓષધિઓની ઉત્પત્તિ પણ બંધ થઇ

ગઈ, અને જે ઓષધિઓ પેદા થતી તેમાં કંઇ સ્વાદ કે કોઇ રસ આવતો નહિ. આ પ્રમાણે અન્ન વગેરે નષ્ટ થવાથી બધા પ્રાણીઓનો નાશ થવા લાગ્યો. સર્વ પ્રજા દુર્બળ બની ગઈ.

ત્યારે દેવતાઓએ ચન્દ્રની પાસે જઈને કહ્યું–'આ આપનું રૂપ કેવું થઇ ગયું? આમાં પ્રકાશ કેમ દેખાતો નથી? અમોને બધું કારણ બતાવો; આપની પાસેથી પુરેપૂરી વાત જાણીને પછી અમે તેને માટે કોઇ ઉપાય કરીશું.'

તેમણે આ પ્રમાણે પૂછતાં ચન્દ્રમાએ પોતાને શાપ મળ્યાનું કારણ બતાવ્યું અને શાપના રૂપમાં યક્ષ્માની (ક્ષયની) બીમારી થયાનો હાલ પણ કહી સંભળાવ્યો. દેવતાઓ તેની વાત સાંભળીને દક્ષની પાસે ગયા અને બોલ્યા; 'ભગવન્! આપ ચન્દ્રમા પર પ્રસન્ન થઇને તેમને શાપમાંથી નિવૃત્ત કરો. તેમનો ક્ષય થવાથી પ્રજાનો પણ ક્ષય થઇ રહ્યો છે. તૃણ, લતાઓ, વેલા, ઓષધિઓ તથા અનેક પ્રકારનાં બીજ-આ બધું નષ્ટ થઇ રહ્યું છે. તેના ન રહેવાથી અમારો પણ નાશ થઇ જશે. પછી અમારા વિના સંસાર કેવી રીતે ટકી શકશે? આ વાત ઉપર ધ્યાન આપીને આપે અવશ્ય કૃપા કરવી જોઇએ.'

દેવતાઓએ આ પ્રમાણે કહેતાં પ્રજાપતિ બોલ્યા–'મારી વાતમાં ફેરફાર નથી થઈ શકતો. એક શરતે યક્ષ્માનો પ્રભાવ ઓછો થઇ શકે છે. જો ચન્દ્રમા પોતાની બધી સ્ત્રીઓ સાથે સમાન વર્તાવ કરે તો સરસ્વતી નદીના ઉત્તમ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી તેઓ ફરીથી પુષ્ટ થઇ જશે. પછી તેઓ પંદર દિવસ સુધી ક્રમથી ક્ષીણ થયા કરશે અને પછી પંદર દિવસ સુધી પુષ્ટ થતા રહેશે. મારી આ વાત સાચી માનો. પશ્ચિમ સમુદ્રના તટ ઉપર જ્યાં સરસ્વતી નદી સાગરમાં મળે છે, ત્યાં જઇને તેઓ ભગવાન શંકરની આરાધના કરે. આથી તેમને ગુમાવેલી કાન્તિ પાછી મળી જશે.'

આ પ્રમાણે પ્રજાપતિની આજ્ઞા થવાથી સોમ સરસ્વતીના પહેલા તીર્થ પ્રભાસમાં ગયો. ત્યાં અમાવાસ્યાને દિવસે તેણે સ્નાન કર્યું. આથી તેની પ્રભા વધવા લાગી. પછી તે સમસ્ત સંસારને પ્રકાશિત કરવા લાગ્યો. ત્યારે દેવતાઓ ચન્દ્રમાને સાથે લઇને પ્રજાપતિની પાસે ગયા. પ્રજાપતિએ દેવતાઓને વિદાય કરી દીધા અને ચન્દ્રમાને કહ્યું–'બેટા! આજથી પોતાની પત્નીઓનું તથા બ્રાહ્મણનું કદી અપમાન ન કરશો. જાઓ, સાવધાનીથી મારી આજ્ઞાનું પાલન કરતા રહેજો.

આ પ્રમાણે કહીને પ્રજાપતિએ તેને જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. ચન્દ્રમા પોતાના લોકમાં ગયા અને સમ્પૂર્ણ પ્રજા પૂર્વવત્ પ્રસન્ન રહેવા લાગી. જનમેજય! ચન્દ્રમાને જે પ્રમાણે શાપ મળ્યો હતો, તે બધો પ્રસંગ મેં તમને સંભળાવી દીધો. સાથે જ બધાં તીર્થોમાં મુખ્ય પ્રભાસ તીર્થનો પ્રભાવ પણ બતાવ્યો. આ તીર્થમાં સ્નાન કર્યા પછી બલરામજી ચન્દ્રમસોદ્ભેદ નામના તીર્થમાં ગયા. ત્યાં વિધિવત્ સ્નાન કરીને તેમણે અનેક પ્રકારનાં દાન કર્યાં અને એક રાત ત્યાં નિવાસ પણ કર્યો. બીજે દિવસે તેઓ ઉદપાન તીર્થમાં ગયા, જ્યાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થઇ જાય છે, આ તીર્થમાં સરસ્વતી નદીનું જળ જમીનની અંદર છુપાએલું રહે છે.

ઉદપાન તીર્થની ઉત્પત્તિ–ત્રિત મુનિનું ઉપાખ્યાન

વૈશંપાયન કહે છે–મહારાજ! ઉદપાન તીર્થમાં પહોંચીને બલદેવજીએ આચમન કર્યું. અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય દાનમાં આપ્યું. ત્યાં જવાથી તેમને બહુ પ્રસન્નતા થઇ. એ તીર્થમાં પહેલાં ત્રિત મુનિ રહેતા હતા. તેઓ મોટા તપસ્વી અને પરાયણ હતા. તેમણે ત્યાં કૂવામાં રહીને જ સોમ- કર્યું હતું. તેમને બે ભાઇ હતા, જે તેમને કૂવામાં છોડીને જ ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા, આથી તેમણે બન્ને ભાઇઓને શાપ આપ્યો હતો,

રાજા જનમેજયે પૂછયું–મુનિવર! તે ઉદપાન તીર્થ (ઉદપાન એટલે કૂવો) કેવી રીતે થયું? તથા તે મહાતપસ્વી મુનિ તેમાં પડયા શા માટે? બન્ને ભાઇઓએ એમનો પરિત્યાગ કેમ કર્યો? તેઓ તેમને કૂવામાં છોડીને કેમ ચાલ્યા ગયા? ત્યાં રહીને તેમણે યજ્ઞ કેવી રીતે કર્યો અને સોમ રસનું પાન કેવી રીતે કર્યું? આ બધી કથા મને સંભળાવો.

વૈશંપાયન કહે છે–રાજન્! પહેલાંના યુગની વાત છે. ત્રણ સહોદર ભાઇ હતા, જેઓ મુનિના જેવી

રીતે આજીવિકા ચલાવતા હતા. તેમનાં નામ હતાં– એકત, દ્વિત અને ત્રિત. તેઓ ત્રણે વેદવેત્તા હતા અને તપસ્યાથી બ્રહ્મલોકમાં સ્થાન પામી ચૂક્યા હતા. તેમના ધર્માત્મા પિતાનું નામ ગૌતમ હતું. ગૌતમ પોતાના પુત્રોના તપ, નિયમ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી તેમના ઉપર બહુ પ્રસન્ન રહેતા હતા. કેટલાક વખત પછી જ્યારે ગૌતમ પરલોકવાસી થઈ ગયા તો તેમના યજમાન લોકો તેમના પુત્રોનો જ આદર-સત્કાર કરવા લાગ્યા. તેમાં પણ ત્રિત મુનિ પોતાનાં શુભ કર્મ અને વેદાધ્યયનદ્વારા પિતાના સમાન જ સમ્માનિત થયા. એક દિવસની વાત છે; બન્ને ભાઈ–એકત અને દ્વિત યજ્ઞ અને ધનને માટે ચિન્તા કરવા લાગ્યા. તેમણે વિચાર્યું;—'આપણે ત્રિતને સાથે લઈને યજમાનોને યજ્ઞ કરાવીએ અને દક્ષિણાના રૂપમાં ઘણાં પશુ પ્રાપ્ત કરીએ. પછી યજ્ઞ કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક સોમપાન કરીશું.' એવો વિચાર કરીને તે ત્રણે ભાઈઓ યજમાનોની પાસે ગયા અને તેમની પાસે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરાવીને તેમણે પુષ્કળ પશુઓ પ્રાપ્ત કર્યા. તે બધાંને લઈને તેઓ પૂર્વ તરફ ચાલ્યા. ત્રિત મુનિ તો હર્ષમાં ભરાએલા આગળઆગળ ચાલતા હતા અને એકત તથા દ્વિત પાછળ રહીને પશુઓને હાંકતા જતા હતા.

પશુઓનો આ મહાન સમૂહ જોઈને એકત અને દ્વિતના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે 'એવો કયો ઉપાય છે કે જેથી આ ગાયો ત્રિતને ન મળતાં બધી આપણી જ પાસે રહે.' પછી તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા–'ત્રિત તો વિદ્વાન છે, તેને તો બીજી ઘણીયે ગાયો મળશે. આ ગાયોને તો આપણે બન્ને મળીને બીજે હાંકી જઈએ અને ત્રિતને જુદો પાડી દઈએ. તેની જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં ચાલ્યો જાય.'

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા તેઓ રસ્તો કાપી રહ્યા હતા. રાત્રિનો સમય હતો. રસ્તામાં એક વરુ ઊભું હતું પાસે જ સરસ્વતીના તટ પર એક ખૂબ જ મોટો કૂવો હતો. ત્રિત મુનિની દૃષ્ટિ તે વરુ પર પડી. તેને જોતાં જ તેઓ ભયભીત થઈને ભાગ્યા અને દોડતાદોડતા તે કૂવામાં જ જઈ પડ્યા. અંદરથી તેમણે પોકાર કર્યો. તેમના બંને ભાઈઓએ તેને સાંભળ્યો પણ ખરો; પરન્તુ તેમણે ત્રિતને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. વરુનો ભય તો હતો જ, લોભે પણ તેમને પોતાની નાગચૂડમાં ફસાવી દીધા હતા. તેથી ત્રિતને કૂવામાં જ છોડીને તેઓ ચાલતા થયા. તે કૂવામાં પાણીનું નામ પણ ન હતું. કેવળ રેતી ભરેલી હતી. બધી બાજુએ ઘાસ અને લતાઓ વધી ગએલી હતી, જેથી તે કૂવાનો ઉપરનો ભાગ ઢંકાએલો રહેતો હતો.

પોતાને કૂવામાં પડેલો જોઈ ત્રિતને મૃત્યુનો ભય થયો. તેમની સોમપાન કરવાની ઇચ્છા હજુ પૂરી થઈ નહોતી. બુદ્ધિમાન તો તેઓ હતા જ, તેઓ વિચારવા લાગ્યા; 'આમાં રહીને હું સોમપાન કેવી રીતે કરી શકવાનો હતો?' એટલામાં કૂવાની અંદર પથરાએલી એક લતા પર તેમની દૃષ્ટિ પડી. પછી તેમણે રેતીથી ભરેલા તે કૂવામાં જળની ભાવના કરીને સંકલ્પદ્વારા અગ્નિની સ્થાપના કરી. પછી પોતામાં હોમ કરનારની ભાવના કરી તથા તે લતામાં સોમવલ્લીની ભાવના કરી મનમાં ઋક્, યજુઃ અને સામવેદનું ચિન્તન કર્યું. તે પછી કાંકરાઓમાં પત્થરની ભાવના કરી તેમના ઉપર લતાને વાટીને તેમાંથી સોમરસ કાઢ્યો. પછી પાણીમાં ઘીનો સંકલ્પ કરીને દેવતાઓના ભાગ નક્કી કર્યા અને સોમરસ તૈયાર કરીને વેદમન્ત્રોનો ગુરુ નાદ કર્યો. મહાત્મા ત્રિતનો વેદધ્વનિ સ્વર્ગ સુધી ગુંજી ઊઠ્યો.

તે ધ્વનિ દેવોના પુરોહિત બૃહસ્પતિને પણ સંભળાયો. તે સાંભળી તેમણે બધા દેવતાઓને કહ્યું; 'ત્રિત મુનિનો યજ્ઞ થઈ રહ્યો છે. આપણે ત્યાં જવું જોઈએ. તેઓ મોટા તપસ્વી છે. જો આપણે નહિ જઈએ તો તેઓ ક્રોધમાં આવીને બીજા દેવતાઓની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી દેશે.' બૃહસ્પતિની વાત સાંભળી બધા દેવતાએ જ્યાં ત્રિત મુનિનો યજ્ઞ થઈ રહ્યો હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં પહોંચીને તેમણે તે કૂવાને જોયો અને યજ્ઞની દીક્ષા લીધેલા ત્રિત મુનિનાં પણ દર્શન કર્યાં. તેઓ ખૂબ તેજસ્વી દેખાતા હતા. દેવતાઓએ કહ્યું: 'અમે અમારા ભાગ લેવા આવ્યા છીએ.' ત્રિતે કહ્યું; 'દેવતાઓ! જુઓ, હું કેવી દશામાં પડ્યો છું.' આ પ્રમાણે કહીને તેમણે મન્ત્રોચ્ચારપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે દેવતાઓને તેમના ભાગ અર્પણ કર્યા.

આથી દેવતાઓ બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને મુનિને બોલ્યા—'આપ ઇચ્છા પ્રમાણેનો વર માગો.' મુનિએ

કર્યું; 'આ કૂવામાંથી આપ મારો ઉદ્ધાર કરો. તથા જે મનુષ્ય આ કૂવામાં આચમન કરે તેને સોમપાન કર્યાની ગતિ પ્રાપ્ત થાઓ.' રાજન્! ત્રિત મુનિએ આટલું કહેતાં કૂવામાં તરંગયુક્ત પ્રવાહથી સુશોભિત સરસ્વતી નદી પ્રકટ થઈ અને તેના પાણીની સાથે જ તેઓ કૂવામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા. દેવતાઓએ તથાસ્તુ કહીને તેમણે માગેલા વરદાનનો સ્વીકાર કર્યો અને ત્યારપછી તેઓ પોતપોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા.

ત્રિત મુનિ પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાને ઘેર આવ્યા. ત્યાં પોતાના બન્ને ભાઈઓને જોઈ તેમને ખૂબ ક્રોધ થયો. તેથી તેઓને ખૂબ કઠોર વચનો કહી તેમણે શાપ આપ્યો—'તમે પશુઓની લાલચમાં પડીને મને કૂવામાં જ છોડી દઈને ભાગી આવ્યા છો તે મહાન પાપ કર્યું છે. આને લીધે તમે બન્ને ભયંકર વરુ બની જાઓ અને તમારી મોટી મોટી દાઢો લઈને અહીં તહીં ભટકતા ફર્યા કરો. તમારાથી ગરુપ, રીંછ અને વાનર વગેરે પશુઓની ઉત્પત્તિ થશે.' તેમણે આ પ્રમાણે કહેતાં તે બન્ને ભાઈઓ વરુના રૂપમાં દેખાવા લાગ્યા.

બલદેવજીએ નદીની અંદર રહેલ તે ઉદપાન તીર્થનું દર્શન કરીને તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી. પછી તેના જળનું આચમન કરીને ત્યાં બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી અને તેમને અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં. ત્યારપછી તેઓ વિનશન તીર્થમાં ગયા.

વિનશન વગેરે તીર્થોનું વર્ણન, નૈમિષીય તથા સપ્તસારસ્વત તીર્થોનો વિશેષ વૃત્તાન્ત

સંજય કહે છે—મહારાજ! ત્યાં સરસ્વતી નદી જમીનની અંદર અદશ્યરૂપે વહે છે. તેથી ઋષિઓ એને 'વિનશન તીર્થ' કહે છે. બલદેવજી ત્યાં આચમન કરીને આગળ વધ્યા અને સરસ્વતીના ઉત્તમ તટ પર સુભૂમિક નામના તીર્થમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને કેટલાયે ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ જોવામાં આવી. તે પવિત્ર તીર્થમાં સ્નાન તથા દાન કરીને તેઓ ગન્ધર્વ-તીર્થમાં ગયા, જ્યાં તપસ્યામાં લાગેલા વિશ્વાવસુ વગેરે મુખ્યમુખ્ય ગન્ધર્વો ગીતો અને વાદ્યો સાથે નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. તે તીર્થમાં સ્નાન કરીને બલદેવજીએ બ્રાહ્મણોને સોના-ચાંદી આદિ ઉત્તમ ધાતુઓનું દાન કર્યું, પછી તેમને ભોજન કરાવીને કિંમતી વસ્તુઓ આપી તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરી.

ત્યારપછી તેઓ ગર્ગસ્રોત નામના તીર્થમાં ગયા, જ્યાં વૃદ્ધ ગર્ગે તપસ્યા કરીને પોતાના અન્તઃકરણને પવિત્ર કર્યું હતું તથા કાળનું જ્ઞાન, કાળની ગતિ, નક્ષત્રો અને ગ્રહોની ગતિ અને તેના ફેરફાર, ભયંકર ઉત્પાત અને શુભ શકુન વગેરે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના વિષયોનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમના નામ ઉપરથી આ તીર્થને 'ગર્ગસ્રોત' કહેવામાં આવે છે. ત્યાં બલદેવજીએ બ્રાહ્મણોને વિધિપૂર્વક પુષ્કળ ધનનું દાન આપ્યું અને અનેક પ્રકારના પદાર્થોનું ભોજન કરાવીને શંખ તીર્થમાં ગયા. ત્યાં તેમણે મેરુગિરિ સમાન એક ખૂબ જ ઊંચો શંખ જોયો, જે અનેક ઋષિઓથી સેવાએલો હતો. ત્યાં સરસ્વતીના તટ ઉપર એક મોટું વૃક્ષ હતું. ત્યાં હજારોની સંખ્યામાં યક્ષો, વિદ્યાધરો, રાક્ષસો, પિશાચો તથા સિદ્ધો રહેતા હતા. તેઓ બધા અન્નનો ત્યાગ કરીને વ્રતો અને નિયમોનું પાલન કરતા સમય પ્રમાણે તે વૃક્ષનાં ફળ જ ખાઈને રહેતા હતા. ત્યાં બળદેવજીએ બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને વાસણો અને વસ્ત્રોનાં દાન આપ્યાં, તે પછી તેઓ પરમ પવિત્ર દ્વૈતવનમાં આવ્યા. તે વનમાં રહેનારા ઋષિ મુનિઓનાં દર્શન કરીને તેમણે ત્યાં તીર્થજળમાં ડૂબકી લગાવી અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને તેમને વિવિધ પ્રકારના ખાવાના પદાર્થોનું દાન કર્યું. પછી ત્યાંથી ચાલીને તેઓ સરસ્વતીના દક્ષિણ ભાગમાં થોડેક દૂર આવેલા નાગધન્વા તીર્થમાં ગયા, જ્યાં નિત્ય ચૌદ હજાર ઋષિઓ રહે છે. આ સ્થાનમાં દેવતાઓએ વાસુકિને સર્પોનો રાજા બનાવીને અભિષેક કર્યો હતો. ત્યાં કોઈને પણ સાપ કરડવાનો ભય રહેતો નથી. બલદેવજીએ અહીં પણ બ્રાહ્મણોને ઢગલેઢગલા રત્નો દાન કર્યાં. પછી તેઓ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા, જ્યાં ડગલે ને પગલે લાખો તીર્થો પ્રકટ થએલાં છે. આ બધા તીર્થોમાં તેમણે સ્નાન કર્યું અને ઋષિઓના બતાવ્યા પ્રમાણે વ્રત-નિયમાદિનું પાલન કર્યું. પછી દરેક પ્રકારનાં દાન કરીને તેઓ પોતાના અભીષ્ટ માર્ગે

આવ્યા. જતાં જતાં તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા કે જ્યાં પશ્ચિમ તરફ વહેનારી સરસ્વતી નદી નૈમિષારણ્યમાં રહેનારા મુનિઓનાં દર્શનની ઇચ્છાથી ફરીથી પૂર્વ દિશા તરફ વળી છે. તેને ફરી પાછી વળેલી જોઇ બલદેવજીને બહુ આશ્ચર્ય થયું.

જનમેજયે કહ્યું—' બ્રહ્મન્ ! સરસ્વતી નદી પૂર્વની બાજુએ શા માટે વળી ? બલભદ્રજીને આશ્ચર્ય થવાનું પણ કોઇ કારણ હોવું જોઇએ. એ નદીને આ પ્રમાણે પાછી ફરવાનું શું કારણ છે ?

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન્ ! સત્યયુગના વખતની વાત છે. નૈમિષારણ્યના તપસ્વી ઋષિઓએ મળીને બાર વર્ષે પૂરો થનારો એક મહાન યજ્ઞ શરૂ કર્યો. તેમાં જોડાવા માટે અનેક ઋષિઓ પધાર્યા હતા. જ્યારે યજ્ઞ પૂરો થયો તે સમયે ત્યાં તીર્થને લીધે અનેક ઋષિ-મહર્ષિઓનું શુભાગમન થયું. તેમની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઇ કે સરસ્વતીના દક્ષિણ કિનારાનાં તીર્થો નગરોની પેઠે મનુષ્યોથી ભરાઇ ગયાં. નદીના તીર પર નૈમિષારણ્યથી લઇને સમન્તપંચક સુધી ઋષિ-મુનિઓ ઊતરેલા હતા. તેઓ ત્યાં યજ્ઞ-હોમ વગેરે કરવા લાગ્યા. તેમણે ઉચ્ચારેલા વેદમન્ત્રોના ગંભીર ઘોષથી સંપૂર્ણ દિશાઓ ગૂંજી ઊઠી. મહારાજ ! તે ઋષિઓમાં સુપ્રસિદ્ધ વાલખિલ્ય, અશ્મકુટ્ટ, દન્તોલૂખલી અને પ્રસંખ્યાન પણ હતા. કોઇ હવા પીને રહેતા હતા તો કોઇ પાણી. કેટલાય તપસ્વીઓ પાંદડાં ચાવીને રહેતા હતા. બધા લોકો ખાલી વેદી પર સૂતા હતા અને જુદાજુદા પ્રકારના નિયમોમાં લાગેલા રહેતા હતા. તે બધા ઋષિઓ સરસ્વતીની નજીક આવીને તેની શોભા વધારવા લાગ્યા, પરન્તુ ત્યાં તીર્થભૂમિમાં તેમને રહેવાની જગા દેખાતી ન હતી તેથી તેઓ નિરાશ તેમજ ચિન્તાતુર બની ગયા. તેમની આ અવસ્થા જોઇ સરસ્વતીએ દયાવશ થઇ તેમને દર્શન આપ્યાં. તે રહેવા લાયક અનેક કુંજોને બનાવતી પાછી ફરી અને ઋષિઓને માટે તીર્થભૂમિ બનાવીને ફરી પશ્ચિમ તરફ વળી. તે મહાનદીએ ઋષિઓના આગમનને સફળ બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી જ તેણે આ અત્યન્ત અદ્ભુત કાર્ય કરી બતાવ્યું. સરસ્વતીએ બનાવેલો તે કુંજોનો સમુદાય 'નૈમિષીય' નામથી વિખ્યાત થયો. ત્યાંના અનેક કુંજો તથા પાછી વળેલી સરસ્વતીને જોઇને બલદેવજીને બહુ આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં પણ તેમણે વિધિ પ્રમાણે આચમન અને સ્નાન કર્યું. અને બ્રાહ્મણોને ભાતભાતના ભોજ્ય પદાર્થો તેમજ વાસણો દાન કરીને તેઓ સપ્તસારસ્વત નામના તીર્થમાં ચાલ્યા ગયા. જ્યાં વાયુ, જળ અથવા પાનાં ખાઇને રહેનાર કેટલાયે મહાત્માઓ હતા. તેમના સ્વાધ્યાયનો ગંભીર ઘોષ બધી બાજુએ ગૂંજી રહ્યો હતો. ત્યાં અહિંસક તેમજ ધર્મપરાયણ મનુષ્યો નિવાસ કરતા હતા.

જનમેજયે પૂછ્યું-મુનિવર ! સપ્તસારસ્વત તીર્થ કેવી રીતે પ્રકટ થયું ? હું તેનો વૃત્તાન્ત વિધિપૂર્વક સાંભળવા ચાહું છું.

વૈશંપાયન બોલ્યા—રાજન્ ! સરસ્વતી નામથી પ્રસિદ્ધ સાત નદીઓ છે, તેઓ બધા જગતમાં ફેલાએલી છે. તેમનાં વિશેષ નામો છે—સુપ્રભા, કાઞ્ચનાક્ષી, વિશાલા, મનોરમા, ઓઘવતી, સુરેણુ તથા વિમલોદકા. શક્તિશાળી મહાત્માઓએ ભિન્નભિન્ન દેશોમાં એક એક સરસ્વતીનું આવાહન કર્યું છે. એક સમયની વાત છે, પુષ્કર તીર્થમાં બ્રહ્માજીનો એક મહાન યજ્ઞ થઇ રહ્યો હતો. યજ્ઞશાળામાં સિદ્ધ બ્રાહ્મણો વિરાજમાન હતા. પુણ્યાહ-વચનો બોલાઇ રહ્યાં હતાં. સર્વ તરફ વેદમંત્રોનો ઘોષ થઇ રહ્યો હતો. સમસ્ત દેવતાઓ યજ્ઞકાર્યમાં લાગેલા હતા. બ્રહ્માજીએ પોતે જ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી હતી. તેમના યજ્ઞ કરતી વખતે સર્વની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઇ રહી હતી. ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ મનુષ્યો મનમાં જે વસ્તુનું ચિન્તન કરતા હતા, તે જ તેમને પ્રાપ્ત થઇ જતી હતી. તે વખતે ઋષિઓએ પિતામહને (બ્રહ્માને) કહ્યું; ' આ યજ્ઞ વિશેષ ગુણયુક્ત નથી જણાતો. કારણ કે હજુસુધી અહીં સરિતાઓમાં શ્રેષ્ઠ સરસ્વતીનો પ્રાદુર્ભાવ નથી થયો.' આ સાંભળી બ્રહ્માજીએ સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્યું. તેમણે આવાહન કરતાં જ ' સુપ્રભા ' નામવાળી સરસ્વતી પુષ્કર તીર્થમાં પ્રકટ થઇ ગઇ. પિતામહને માન આપવા માટે ત્યાં સરસ્વતી નદીને પ્રકટેલી જોઇ મુનિઓએ તે યજ્ઞની બહુ પ્રશંસા કરી.

આ જ પ્રમાણે નૈમિષારણ્યમાં પણ વેદના સ્વાધ્યાયમાં લાગી રહેનારા મુનિઓએ સરસ્વતીનું આરાધન કર્યું. તેમણે ચિન્તન કરતાં જ ત્યાં 'કાઞ્ચનાક્ષી' નામની સરસ્વતી પ્રકટ થઇ. એવી જ રીતે જ્યારે રાજા

ગય યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા તે સમયે તેમને ત્યાં પણ સરસ્વતીનું આવાહન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં વિશાલા નામની સરસ્વતીનો આવિર્ભાવ થયો. તેની ગતિ બહુ વેગવાળી છે. તે હિમાલયની ઘાટીમાંથી નીકળેલી છે. એક સમયની વાત છે, ઉત્તર કોસલ પ્રાન્તમાં ઉદ્દાલક મુનિ યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા, તેમણે પણ સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્યું. ઋષિને માટે તે દેશમાં તે નદી ઉત્પન્ન થઈ, તેનું મુનિઓએ પૂજન કર્યું. તે 'મનોરમા' નામથી વિખ્યાત થઈ; કારણ કે ઋષિઓએ પહેલાં તેનું પોતાના મનમાં જ સ્મરણ કર્યું હતું.

'સુરેણુ' નામની સરસ્વતી નદીનો પ્રાદુર્ભાવ ઋષભ દ્વીપમાં થયો. જે સમયે રાજા કુરુ કુરુક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા, તે જ વખતે ત્યાં સરસ્વતી પ્રકટ થઈ. ગંગાદ્વારમાં યજ્ઞ કરતી વખતે દક્ષપ્રજાપતિએ જ્યારે સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્યું હતું ત્યારે ત્યાં પણ સુરેણુ જ પ્રકટ થઈ. આ જ પ્રમાણે મહાત્મા વસિષ્ઠ પણ એક વખત કુરુક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં તેમણે સરસ્વતીનું આવાહન કર્યું. તેમના આવાહનથી 'ઓઘવતી' નો પ્રાદુર્ભાવ થયો. બ્રહ્માએ એકવાર હિમાલય પર્વત પર પણ યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્યાં જ્યારે તેમણે સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્યું તો 'વિમલોદકા' પ્રકટ થઈ. આ સાતે સરસ્વતીઓનું પાણી જ્યાં એકત્રિત થયું છે, તેને 'સપ્તસારસ્વત' કહે છે. આ પ્રમાણે મેં તમને સાત સરસ્વતીઓનાં નામ અને વૃત્તાન્ત બતાવ્યાં. આથી જ પરમ પવિત્ર સપ્તસારસ્વત તીર્થની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે.

રુષંગુના આશ્રમ પર આર્ષ્ટિષેણ વગેરે તથા વિશ્વામિત્રની તપસ્યા, યાયાત–તીર્થનો મહિમા અને અરુણામાં સ્નાન કરવાથી ઇન્દ્રનો ઉદ્ધાર

વૈશંપાયન કહે છે–રાજન્! બલરામજીએ એ તીર્થના આશ્રમવાસી ઋષિઓની પૂજા કરીને ત્યાં એક રાત નિવાસ કર્યો. તેમણે બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં અને પોતે ત્યાં રહીને આખી રાત ઉપવાસ કર્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તીર્થના જળમાં સ્નાન કર્યું અને બધા ઋષિમુનિઓની આજ્ઞા લઈને તેઓ ઔશનસ તીર્થમાં જઈ પહોંચ્યા. તેને કપાલમોચન તીર્થ પણ કહે છે. પૂર્વકાલમાં ભગવાન રામે અહીં એક રાક્ષસને મારીને તેનું શિર દૂર ફેંક્યું હતું. તે શિર (કપાલ) મહોદર મુનિની સાથળમાં જઈને લાગ્યું હતું ને ત્યાં જ તે મુનિએ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તથા ત્યાં જ શુક્રાચાર્યે તપ કર્યું હતું, જેથી તેમના હૃદયમાં સંપૂર્ણ નીતિવિદ્યા સ્ફુરિત થઈ હતી. બલરામજીએ એ તીર્થમાં પહોંચીને બ્રાહ્મણોને વિધિપૂર્વક ધનનું દાન કર્યું.

ત્યારપછી તેઓ રુષંગુના આશ્રમમાં ગયા, જ્યાં આર્ષ્ટિષેણે ઘોર તપસ્યા કરી હતી. રુષંગુ મુનિએ અહિં પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમની કથા આ પ્રમાણે છે—રુષંગુ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ સદા તપસ્યામાં લાગી રહેતા હતા. એક દિવસ ખૂબ વિચાર કર્યા પછી તેમણે પોતાનો દેહ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સમયે તેમણે પોતાના બધા પુત્રોને બોલાવી કહ્યું—'મને પૃથૂદક નામના તીર્થમાં લઈ જાઓ.' તેમના પુત્રો પણ બહુ તપસ્વી હતા. તેઓ પોતાના પિતાને વૃદ્ધ જાણી ને સરસ્વતી નદીના પૃથૂદક તીર્થ પર લઈ ગયા. ત્યાં પહોંચીને રુષંગુએ તીર્થના જળમાં સ્નાન કર્યું, અને પોતાના પુત્રોને બતાવ્યું કે 'સરસ્વતી નદીના ઉત્તર કિનારા પર જે આ પૃથૂદક તીર્થ છે, તેમાં સ્નાન કરી ને ગાયત્રી વગેરેનો જપ કરીને જે પુરુષ પ્રાણોનો ત્યાગ કરશે, તેને ફરીથી જન્મમરણનું કષ્ટ ભોગવવું પડશે નહિ.' બલરામજીએ તે પવિત્ર તીર્થમાં સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં. પછી તેઓ ત્યાં ગયા કે જે સ્થાને લોકપિતામહ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તથા જ્યાં આર્ષ્ટિષેણ, સિન્ધુદ્વીપ, દેવાપિ અને વિશ્વામિત્ર વગેરે રાજર્ષિઓએ મહાન તપ કરીને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

જનમેજયે પૂછ્યું–મુનિવર! આર્ષ્ટિષેણે કેવી રીતે મહાન તપ કર્યું? સિન્ધુદ્વીપ, દેવાપિ તથા વિશ્વામિત્રે પણ કેવી રીતે બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું? આ બધી વાતો મને બતાવો.

વૈશંપાયને કહ્યું–રાજન્! સત્યયુગની વાત છે. એક આર્ષ્ટિષેણ નામના બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ ગુરુના

ઘરમાં રહીને સદા વેદોના અધ્યયનમાં લાગ્યા રહેતા હતા. જો કે તેમણે ઘણા લાંબા સમય સુધી ગુરુકુળમાં નિવાસ કર્યો તો પણ તેમની વિદ્યા પૂરી ન થઈ અને તેમનો વેદોનો અભ્યાસ પણ પૂરો ન થયો. આથી તેઓ મનમાં ખુબ દુઃખી થયા અને કઠોર તપસ્યામાં લાગી ગયા. એ તપના પ્રભાવથી તેમને વેદોનું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. હવે તેઓ વિદ્વાન થવા ઉપરાંત સિદ્ધ થઈ ગયા. તેમણે એ તીર્થમાં ત્રણ વરદાન આપ્યાં–'આજથી જે મનુષ્ય સરસ્વતી નદીના આ તીર્થમાં ડુબકી લગાવશે તેને અશ્વમેધ યજ્ઞનું પૂરેપૂરું ફળ મળી જશે. અહીં સર્પોનો ભય રહેશે નહિ તથા થોડા સમય સુધી પણ આ તીર્થનું સેવન કરવાથી મહાન ફળની પ્રાપ્તિ થશે.

આ પ્રમાણે રુષંગુના આશ્રમ પર જ આર્ષ્ટિષેણ મુનિને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પછી ત્યાં જ રાજર્ષિ સિન્ધુદ્વીપ તેમજ દેવાપિએ તપ કરીને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તમા સદા તપમાં લાગી રહનારા વિશ્વામિત્રને પણ ત્યાં જ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેની કથા આ પ્રમાણે છે – પૃથ્વી પર એક 'ગાધિ' નામથી વિખ્યાત મહાન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. વિશ્વામિત્ર તેમના જ પુત્ર હતા. કહેવાય છે કે રાજા ગાધિ મોટા યોગી હતા. તેમણે પોતાના પુત્ર વિશ્વામિત્રને રાજ્ય આપીને પોતે દેહ ત્યજવાનો વિચાર કર્યો. એ વખતે પ્રજાજનોએ રાજાને પ્રણામ કરીને કહ્યું – 'મહારાજ! આપ વનમાં ન જાઓ અને અમારું મહાન ભયથી રક્ષણ કરો.'

પ્રજાએ આ પ્રમાણે કહેતાં ગાધિએ કહ્યું–'મારો પુત્ર સંપૂર્ણ જગતની રક્ષા કરનારો થશે.' આ પ્રમાણે કહીને તેમણે વિશ્વામિત્રને રાજ્યસિંહાસન પર બેસાડી દીધો અને પોતે શરીરનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગનો રસ્તો લીધો. વિશ્વામિત્ર રાજા તો થયા પણ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ પૃથ્વીની પૂર્ણ રીતે રક્ષા ન કરી શક્યાં. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું કે પ્રજા પર રાક્ષસોનો મહાન ભય વધી ગયો છે; આથી તેઓ ચતુરંગિણી સેનાને સાથે લઈને રાજધાનીથી નીકળી પડયા. બહુ દૂર સુધી રસ્તો પસાર કર્યો, પછી તેઓ વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમ પર પહોંચ્યા. ત્યાં તેમના સૈનિકોએ અનેક પ્રકારના અત્યચાર કર્યા. એટલામાં વસિષ્ઠ મુનિ આશ્રમ પર આવી ગયા. તેમણે જોયું કે આ મહાન વનને તેઓ બધી બાજુથી ઉજાડ કરી રહ્યા છે. તેથી કામધેનુ ગાયને કહ્યું કે 'તું ભયંકર ભીલોને ઉત્પન્ન કર.' ઋષિની આજ્ઞા થતાં ગાયે ભયંકર મનુષ્યોને પ્રકટ કર્યા. તેમણે વિશ્વામિત્રની સેના પર હુમલો કરીને તેને ચારે બાજુ ભગાડી દીધી. વિશ્વામિત્રે જ્યારે સાંભળ્યું કે મારી સેના ભાગી ગઈ, ત્યારે તેમણે તપસ્યાને જ સૌથી અધિક માની મનમાં તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ત્યારપછી તેઓ સરસ્વતીના ઉપરે જણાવેલ તીર્થમાં જ આવ્યા અને ચિત્તને એકાગ્ર બનાવીને વ્રત અને નિયમોનું પાલન કરતા શરીરને સૂકવવા લાગ્યા. કેટલોક વખત પાણી પીને રહ્યા, પછી વાયુનો આહાર કરવા લાગ્યા. તે પછી પાંદડાં ખાઈને રહેવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ, તેઓ ખુલ્લા મેદાનમાં જમીન પર સુતા તથા બીજા પણ અનેક નિયમોનું પાલન કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી દેવતાઓએ તેમના વ્રતમાં વિઘ્ન નાખવાં શરુ કર્યાં. પરન્તુ કોઈ રીતે તેમનું મન ડગી શક્યું નહિ. તેઓ ખૂબ પ્રયત્નો કરીને અનેક પ્રકારનાં તપ કરવા લાગ્યા. તે વખતે તેઓ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યા. તેમને આવી કઠોર તપસ્યામાં લાગેલા જોઈ બ્રહ્માજીએ આવી તેમને વર માગવાને કહ્યું. વિશ્વામિત્રે આ જ વર માગ્યો કે 'હું બ્રાહ્મણ બની જાઉં' બ્રહ્માજીએ 'તથાસ્તુ' કહીને તેમની માગણી સ્વીકારી લીધી. આ પ્રમાણે મહાયશસ્વી વિશ્વામિત્ર કઠોર તપસ્યા દ્વારા બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થઈ ગયા.

એ તીર્થમાં પહોંચીને બલરામજીએ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને તેમને પુષ્કળ ધન, દૂધ આપનારી ગાયો, વાહનો, બિછાનાં, વસ્ત્રો, આભૂષણો તથા ખાવા–પીવાની સુંદર વસ્તુઓ આપી. તે પછી તેઓ બક અને દાલ્ભ્ય મુનિના આશ્રમમાં ગયા, જ્યાં વેદમન્ત્રોનો ધ્વનિ ગૂંજતો રહે છે. ત્યાં પહોંચીને તેમણે બ્રાહ્મણોને રથ, હીરા, માણેક તથા અન્ન-ધન વગેરે દાન કર્યાં. તેઓ ત્યાંથી યાયાત તીર્થમાં ગયા, જ્યાં સરસ્વતી નદીએ રાજા યયાતિના યજ્ઞમાં ઘી અને દૂધની ધારાઓ વહાવી હતી. ત્યાં યજ્ઞ કરીને યયાતિએ ઊર્ધ્વ લોકોમાં ગમન કર્યું હતું. સરસ્વતીએ રાજા યયાતિની ઉદારતા અને પોતાના પ્રતિ તેની સનાતન ભક્તિ જોઈ તેના યજ્ઞમાં આવેલા બ્રાહ્મણોની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ કરી હતી.

રાજાનો યજ્ઞવૈભવ જોઈને દેવતાઓ અને ગન્ધર્વો પણ બહુ પ્રસન્ન હતા, અને મનુષ્યોને પણ ભારે આશ્ચર્ય થતું હતું. તે તીર્થમાં પણ નાના પ્રકારનાં દાન કરીને બલરામજી વંશમૂલપતાક તીર્થમાં ગયા. ત્યાં જ વિષ્ણુતીર્થ છે; જ્યાં વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે તપસ્યા કરી હતી તથા જ્યાં દેવતાઓએ કાર્તિકેયજીનો સેનાપતિ-પદ પર અભિષેક કર્યો હતો. આ જ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી દેવરાજ ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છુટકારો મળ્યો હતો.

જનમેજયે પૂછ્યું—બ્રહ્મન્! ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કેવી રીતે લાગ્યું? તથા આ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી તેને તેનાથી છુટકારો કેવી રીતે મળ્યો?

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન્! પ્રાચીન કાળની વાત છે, નમુચિ ઇન્દ્રના ભયથી ડરીને સૂર્યનાં કિરણોમાં સમાઈ ગયો હતો. ત્યારે ઇન્દ્રે તેની સાથે મિત્રતા કરી લીધી અને આ પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'હું તમને નહિ સૂકા હથિયારથી મારીશ કે નહિ લીલા; નહિ દિવસે કે નહિ રાત્રે; આ વાત હું સત્યના સોગન્દ ખાઈને કહું છું.' આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધા પછી એક દિવસે જ્યારે ચારે બાજુ ધુંમસ છવાઈ રહ્યું હતું તે વખતે ઇન્દ્રે પાણીના ફેણથી નમુચિનું શિર કાપી નાખ્યું. તે કપાએલું મસ્તક ઇન્દ્રની પાછળ-પાછળ ગયું અને બોલ્યું 'મિત્રની હત્યા કરનારા પાપી! ક્યાં જાય છે?' આ પ્રમાણે જ્યારે તે મસ્તકે ઇન્દ્રને વારંવાર ટોકયો તો ઇન્દ્ર ગભરાઈ ઊઠયો. તેણે બ્રહ્માજીની પાસે જઈને આ બધા સમાચાર કહ્યા. બ્રહ્માજીએ કહ્યું—'ઇન્દ્ર! તમે અરુણા નદીના તટ ઉપર જાઓ. પૂર્વકાળમાં સરસ્વતીએ ગુપ્ત રૂપે જઈને અરુણાને પોતાના જળથી પૂર્ણ કરી હતી. આથી જ્યાં અરુણા તથા સરસ્વતીનો પવિત્ર સંગમ છે ત્યાં જઈને યજ્ઞ અને દાન કરો. તેમાં ડુબકી લગાવવાથી તમે આ ભયંકર પાપથી મુક્ત થઈ જશો.'

બ્રહ્માજીએ આ પ્રમાણે કહેતાં ઇન્દ્ર સરસ્વતીના તટ ઉપરના કુંજોમાં ગયો, અને ત્યાં યજ્ઞ કરીને તેણે અરુણામાં ડુબકી લગાવી. આ પ્રમાણે કરવાથી તે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થઈ ગયો, અને અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. નમુચિનું તે મસ્તક પણ અરુણામાં ડુબકી લગાવીને અક્ષય લોકમાં જઈ પહોંચ્યું.

બલભદ્રે એ તીર્થમાં સ્નાન કરીને અનેક પ્રકારનાં દાન કર્યાં અને ત્યાંથી સોમ તીર્થ તરફ યાત્રા કરી. પૂર્વકાળમાં સોમે ત્યાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો, જેમાં અત્રિ મુનિ હોતા (હોમની આહુતિ આપનાર) બન્યા હતા. તે યજ્ઞની સમાપ્તિ થઈ જતાં દાનવો, દૈત્યો તથા રાક્ષસોની સાથે દેવતાઓનું ભયંકર યુદ્ધ થયું, જેને તારક સંગ્રામ કહે છે. તેમાં સ્વામિકાર્તિકેયે તારકાસુરને માર્યો હતો. એ જ તીર્થમાં કાર્તિકેયને દેવતાઓની સેનાના સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યા. તથા સદાને માટે તેમણે ત્યાં પોતાનો નિવાસ કર્યો. ત્યાં જ વરુણનો પણ જળના રાજ્ય પર અભિષેક થયો હતો. બળદેવજીએ એ તીર્થમાં સ્નાન કરીને સ્વામિકાર્તિકેયનું પૂજન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ, વસ્ત્રો તથા આભૂષણ દાન કર્યાં. પછી એક રાત ત્યાં નિવાસ કરીને તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા.

સોમતીર્થ, અગ્નિતીર્થ અને બદરપાચનતીર્થનો મહિમા

જનમેજયે પૂછ્યું—મુનિવર! દેવતાઓએ સોમતીર્થમાં વરુણનો કેવી રીતે અભિષેક કર્યો? આ કથા સંભળાવો.

વૈશમ્પાયને કહ્યું—રાજન્! પહેલાંની સત્યયુગની વાત છે, સમસ્ત દેવતાઓ વરુણની પાસે જઈને બોલ્યા; 'ભગવન્! ઇન્દ્ર જેમ સદા અમારી રક્ષા કરે છે, તે જ રીતે આપ પણ બધી સરિતાઓનું પાલન કરો. સમુદ્રમાં આપનો નિવાસ થશે અને સમુદ્ર સદા આપના આધીન રહેશે. ચન્દ્રમાના ઘટવા-વધવાની સાથે જ આપની પણ હાનિ અને વૃદ્ધિ થશે.'

વરુણે 'એ પ્રમાણે જ થાઓ' એમ કહીને દેવતાઓની પ્રાર્થના સ્વીકારી લીધી. પછી બધાએ એકત્ર થઈને તેને જળનો રાજા બનાવ્યો અને તેનો અભિષેક કરીને પૂજન કર્યું. ત્યારપછી તેઓ પોતપોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા. પછી ઇન્દ્ર જેમ દેવતાઓની રક્ષા કરે છે, તે જ રીતે વરુણ પણ નદીઓ, સરોવરો તથા સમુદ્રની રક્ષા કરવા લાગ્યો.

એ તીર્થમાં પહોંચીને બલરામજીએ સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને દાન આપીને ત્યાંથી તેઓ અગ્નિતીર્થમાં ગયા. ત્યાં શમીની અંદર છુપાઈ જવાને લીધે અગ્નિદેવ કોઈને દેખાતા ન હતા. તે સમયે જ્યારે સંસારનો પ્રકાશ નષ્ટ થઈ ગયો ત્યારે બધા દેવતાઓ બ્રહ્માજીની પાસે ઉપસ્થિત થયા અને બોલ્યા–'પ્રભો ! ભગવાન અગ્નિદેવ દેખાતા નથી તેનું કારણ શું છે? અગ્નિના અભાવમાં સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો નાશ થઈ જાય એવું ન બનવું જોઈએ. માટે આપ અગ્નિને પ્રકટ કરો.'

જનમેજયે પૂછ્યું–સંપૂર્ણ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાન અગ્નિ અદૃશ્ય કેમ થઈ ગયા હતા? અને દેવતાઓએ તેમનો પત્તો કેવી રીતે લગાવ્યો હતો? આ બધું મને ઠીકઠીક બતાવો.

વૈશમ્પાયને કહ્યું–રાજન્! મહર્ષિ ભૃગુએ અગ્નિદેવને શાપ આપી દીધો હતો. તેથી અત્યન્ત ભયભીત થઈને તેઓ શમી (ખીજડી)ની અંદર છુપાઈ ગયા. તેઓ અદૃશ્ય થઈ જતાં ઇન્દ્ર આદિ સમસ્ત દેવતાઓએ અત્યન્ત દુઃખી થઈને તેમની શોધ આરંભી. શોધતાં શોધતાં 'અગ્નિતીર્થ'માં આવીને તેમણે અગ્નિદેવને શમીની અંદર છુપાએલા જોયા. તેઓના મળવાથી સહુને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. તેઓ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા ફર્યા. અગ્નિદેવ પણ બ્રહ્મવાદી ભૃગુના શાપ અનુસાર સર્વભક્ષી થઈ ગયા. પછી તે જ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી તેમને બ્રાહ્મણપણાની પ્રાપ્તિ થઈ. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માએ પણ બધા દેવતાઓની સાથે અગ્નિતીર્થમાં કુબ્જા-સંગમની હતી, તથા ત્યાં જુદાજુદા દેવતાઓનાં તીર્થોનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું.

બલરામજી ત્યાં સ્નાન-દાન કરીને કૌબેર તીર્થમાં ગયા, જ્યાં ભારે તપસ્યા કરીને કુબેર ધનનો સ્વામી થયો હતો. ત્યાં સ્નાન કરીને બલરામે બ્રાહ્મણોને ધનનું દાન આપ્યું. ત્યારપછી કુબેરવનમાં જઈને જ્યાં કુબેરે તપ કર્યું હતું, તે સ્થાનનું દર્શન કર્યું. યક્ષરાજ કુબેરે ત્યાં અનેક વરદાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. ધન ઉપરનું પ્રભુત્વ, શંકર સાથે મિત્રતા, દેવપણું, લોકપાલપણું અને નલકૂબર જેવો પુત્ર–આ બધું કુબેરે ત્યાં તપસ્યા કરીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યાં જ મરુદ્ગણોએ એકત્રિત થઈને કુબેરનો લોકપાલના પદ પર અભિષેક કર્યો અને તેને યક્ષોનું રાજ્ય તથા હંસોથી જોડાએલું પુષ્પક વિમાન આપ્યું. બલદેવજીએ ત્યાં પણ સ્નાન કરીને પુષ્કળ દાન કર્યું. તે પછી તેઓ બદરપાચન નામના તીર્થમાં ગયા. ત્યાં પૂર્વકાળમાં ભરદ્વાજની અનુપમ રૂપવતી કન્યા શ્રુતાવતીએ ઇન્દ્રને પોતાનો પતિ બનાવવા માટે ઉગ્ર તપસ્યા કરી હતી. તેણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં અનેક કઠોર નિયમોનું પાલન કર્યું હતું. તેનો સદાચાર, તપ અને ભક્તિ જોઈને ઇન્દ્ર તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયો, તથા તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને કહ્યું–'શુભે ! હું તમારી તપસ્યા, નિયમપાલન અને ભક્તિથી બહુ જ સંતુષ્ટ છું. તેથી તમારો મનોરથ પૂર્ણ થશે અને આ શરીર ત્યજીને તમે મારી સાથે સ્વર્ગલોકમાં નિવાસ કરશો. હે મહાભાગે ! આ પવિત્ર તીર્થમાં અરુન્ધતી સહિત સપ્તર્ષિઓ રહેતા હતા. એક દિવસ તેઓ અરુન્ધતીને ત્યાં એકલી છોડીને ફળ-મૂળ લાવવા માટે હિમાલય ઉપર ગયા. તે વખતે ત્યાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ પડવો બંધ થઈ ગયો હતો. જ્યારે ઋષિઓને ત્યાં કંઈ પણ ન મળ્યું તો તેઓ ત્યાં આશ્રમ બનાવીને રહેવા લાગ્યા. આ બાજુ કલ્યાણી અરુન્ધતી નિરંતર તપસ્યામાં લાગી ગઈ. તેને કઠોર નિયમોનું પાલન કરતી જોઈ વરદાયક ભગવાન શંકર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને ત્યાં આવ્યા અને બોલ્યા–'કલ્યાણી ! હું ભિક્ષા ચાહું છું.' અરુન્ધતીએ કહ્યું;–'વિપ્રવર ! અન્ન તો પૂરું થઈ ગયું છે. ફક્ત થોડાંક બોર બાકી છે તે ખાઈ લો.' મહાદેવજીએ કહ્યું;–'શુભે ! આ ફળોને અગ્નિ ઉપર પકાવી દો.' આ સાંભળી અરુન્ધતી બ્રાહ્મણદેવતાનું પ્રિય કરવા માટે ફળોને પ્રજ્વલિત અગ્નિ પર મૂકી રાંધવા લાગી. તે વખતે તેને પરમ પવિત્ર મનોહર તેમજ દિવ્ય કથાઓ સંભળાવા લાગી, તે ખાધા-પીધા વગર જ બોર પકાવતી અને કથાઓ સાંભળતી રહી. એટલામાં બાર વર્ષોનો તે ભયંકર દુષ્કાળ સમાપ્ત થઈ ગયો. તે દારુણ સમય તેને એક દિવસ જેવડો જ લાગ્યો. ત્યારપછી સપ્તર્ષિઓ પણ ફળ લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારે ભગવાને પ્રસન્ન થઈને કહ્યું;–'ધર્મને જાણનારી દેવી ! હવે તમે પહેલાંની માફક આ ઋષિઓની સેવા કરો. તમારું તપ અને નિયમો જોઈને મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ છે.'

આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન શંકરે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું અને ઋષિઓને અરુન્ધતીના મહત્ત્વપૂર્ણ

આચરણનું વર્ણન કરતાં કહ્યું—'મુનિઓ! તમે હિમાલયનાં શિખરો ઉપર રહીને જે તપ સંપાદન કર્યું છે અને આ અરુન્ધતીએ અહીં રહીને જે તપ કર્યું છે તે બંનેમાં જરા પણ સમાનતા નથી. અરુન્ધતીનું જ તપ શ્રેષ્ઠ છે. તેણીએ બાર વર્ષો સુધી ભોજન કર્યા વગર બોર પકવતાં પકાવતાં દુષ્કર તપનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે.' ત્યારપછી તેમણે અરુન્ધતીને કહ્યું;–'કલ્યાણિ તમારા મનમાં જે અભિલાષા હોય તે વરદાન માગી લો.' ત્યારે તે બોલી–'ભગવન્! જો આપ પ્રસન્ન છો તો આ સ્થાન 'બદરપાચન' નામનું તીર્થ બની જાય અને સિદ્ધો તથા દેવર્ષિઓને બહુ પ્રિય થાય. જે મનુષ્ય આ તીર્થમાં પવિત્રતાપૂર્વક ત્રણ રાત્રિ નિવાસ તથા ઉપવાસ કરે, તેને બાર વર્ષો સુધી તીર્થસેવન કર્યાનું તથા ઉપવાસ કર્યાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય.'

ભગવાન શંકરે એ પ્રમાણે જ થાઓ 'एवमस्तु' કહીને તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી સપ્તર્ષિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી સ્તુતિ સાંભળીને તેઓ પોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા. અરુન્ધતી આટલાં વર્ષો સુધી ભૂખ-તરસ સહન કરવા છતાં પણ ન થાકી કે ન તેના વદન પર ઉદાસી છવાઇ. તેને આવી અવસ્થામાં જોઇને ઋષિઓને બહુ આશ્ચર્ય થયું.

આ પ્રમાણે અરુન્ધતીએ અહીં પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તથા તમે પણ મારે માટે અરુન્ધતીની પેઠે જ ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કર્યું છે. હું તમારા નિયમોથી સન્તુષ્ટ થઇને આ તીર્થ માટે એક વિશેષ વરદાન આપું છું કે જે મનુષ્ય આ તીર્થમાં સ્નાન કરીને એકાગ્રચિત્ત થઇ એક રાત પણ અહીં નિવાસ કરશે, તે દેહ ત્યાગ કર્યા પછી દુર્લભ લોકમાં જશે!

વૈશમ્પાયન કહે છે–પવિત્ર ચરિત્રવાળી શ્રુતાવતીને આ પ્રમાણે કહીને ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. તેના જતાં જ ત્યાં ફૂલોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. દેવતાઓનાં દુન્દુભિઓ વાગી ઊઠયાં, સુગન્ધિત હવા ચાલવા લાગી. તે જ વખતે શ્રુતાવતી પણ શરીર છોડીને સ્વર્ગમાં ચાલી ગઇ અને ઇન્દ્રની પત્નીના રૂપમાં રહેવા લાગી. બલભદ્ર તે બદરપાચન તીર્થમાં સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને ધનનું દાન કરી ઇન્દ્રતીર્થમાં ચાલ્યા ગયા.

ઇન્દ્રતીર્થ અને આદિત્યતીર્થનો મહિમા, દેવલ-જૈગીષવ્ય મુનિ તથા વૃદ્ધકન્યાક્ષેત્રની કથા

વૈશમ્પાયન કહે છે—ત્યાં જઇને બલરામે વિધિવત્ સ્નાન કર્યું તથા બ્રાહ્મણોને ધન તથા રત્ન દાનમાં આપ્યાં. ઇન્દ્રતીર્થમાં દેવરાજે સો યજ્ઞ કર્યા હતા, જેમાં બૃહસ્પતિને પુષ્કળ ધન આપવામાં આપવામાં આવ્યું હતું. અનેક પ્રકારની દક્ષિણાઓ વહેંચવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે સો યજ્ઞો પૂર્ણ કરવાને લીધે ઇન્દ્ર 'શતક્રતુ'ના નામથી વિખ્યાત થયો અને તેના જ નામ ઉપરથી તે પરમ પવિત્ર કલ્યાણકારી તેમજ સનાતન તીર્થ 'ઇન્દ્રતીર્થ' કહેવાવા લાગ્યું. ત્યાં સ્નાન-દાન કર્યા પછી બલરામજી રામતીર્થમાં પહોંચ્યા, જ્યાં પરશુરામે અનેક વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને આ પૃથ્વી ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને કશ્યપ મુનિને આચાર્ય બનાવીને વાજપેય તથા સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા. તેમને સમુદ્ર સહિત સમ્પૂર્ણ પૃથ્વી જ દક્ષિણાના રૂપમાં આપી દેવામાં આવી હતી. તથા બીજાં પણ નાના પ્રકારનાં દાન આપીને પરશુરામ વનમાં ચાલ્યા ગયા હતા. તે પાવન તીર્થમાં રહેનારા મુનિઓને સાદર પ્રણામ કરીને બલરામ યમુનાતીર્થમાં આવ્યા, જ્યાં વરુણે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્યાં ઋષિઓની પૂજા કરીને તેમણે બધાંને સન્તુષ્ટ કર્યા તથા બીજા યાચકોને પણ તેમની ઇચ્છા અનુસાર દાન આપ્યાં. તે પછી તેઓ આદિત્યતીર્થમાં ગયા, જ્યાં ભગવાન સૂર્યે પરમાત્માનું યજન કરીને જ્યોતિઓનું અધિપતિપણું તથા અનુપમ પ્રભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તે સિવાય ઇન્દ્ર વગેરે સમ્પૂર્ણ દેવતાઓ, વિશ્વેદેવો, મરુદ્ગણો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનવ્યાસ, શુકદેવ તથા બીજા અનેક યોગસિદ્ધ મહાત્માઓએ પણ સરસ્વતીના તે પવિત્ર તીર્થમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

પૂર્વકાળમાં ત્યાં દેવલ મુનિ ગૃહસ્થધર્મનો આશ્રય લઇને રહેતા હતા. તેઓ મોટા ધર્માત્મા તથા તપસ્વી

હતા. મન, વાણી તથા ક્રિયાથી પણ તેઓ સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખતા હતા. ક્રોધ તો તેમને સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો. તેમની કોઈ નિન્દા કરે કે સ્તુતિ, પણ તેઓ દરેકને સમાન સમજતા હતા, અનુકૂળ યા પ્રતિકૂળ વસ્તુ પ્રાપ્ત થય છતાં તેમની વૃત્તિ એકસરખી જ રહેતી હતી. તેઓ ધર્મરાજ સમાન ધર્મદર્શી હતા. સુવર્ણના અને માટીના ઢગલાને તેઓ એક જ દૃષ્ટિથી જોતા હતા. દેવતાઓ, અતિથિઓ અને બ્રાહ્મણોની સદા પૂજા કરતા અને પ્રતિદિન બ્રહ્મચર્યની રક્ષા કરતા રહીને ધર્મના આચરણમાં લાગેલા રહેતા હતા.

એક દિવસ જૈગીષવ્ય મુનિ એ તીર્થમાં આવ્યા અને પોતાની યોગશક્તિથી ભિક્ષુકનો વેષ બનાવીને દેવલના આશ્રમ પર રહેવા લાગ્યા. મહર્ષિ જૈગીષવ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા યોગી હતા અને સદા યોગમાં જ તેમની સ્થિતિ રહેતી હતી. જો કે જૈગીષવ્ય દેવલના આશ્રમ પર જ રહેતા હતા તો પણ દેવલ મુનિ તેમના દેખતાં યોગસાધના કરતા ન હતા. આ પ્રમાણે બંનેને ત્યાં રહેતાં ઘણો વખત વીતી ગયો.

ત્યારપછી કેટલાક સમય સુધી એવું થયું કે જૈગીષવ્ય મુનિ કદી દેખાતા ન હતા. કેવળ ભોજનના વખતે જ દેવલના આશ્રમ પર ઉપસ્થિત થતા હતા. તે સમયે દેવલ પોતાની શક્તિ અનુસાર શાસ્ત્રીય વિધિથી તેમનું પૂજન તેમજ આતિથ્યસત્કાર કરતા હતા. આ પ્રમાણે પણ ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યું. એક દિવસ જૈગીષવ્ય મુનિને જોઈ દેવલના મનમાં બહુ ચિન્તા થઈ. તેમણે વિચાર્યું કે 'આમની પૂજા કરતાં-કરતાં જ કેટલાંયે વર્ષ વીતી ગયાં; પણ આ ભિક્ષુ આજ સુધી મને એક પણ વાત બોલ્યા નહિ.'

આ પ્રમાણે વિચારતા તેઓ હાથમાં કળશ લઈને આકાશમાર્ગેથી સમુદ્રતટ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં જઈને જોયું તો ભિક્ષુક પહેલેથી જ ત્યાં હાજર હતા. હવે તો તેમને ચિન્તાની સાથે આશ્ચર્ય પણ થયું. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે 'આ પહેલેથી જ અહીં કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા? આમણે તો સ્નાન પણ કરી લીધું છે!' ત્યારપછી મહર્ષિ દેવલે પણ સ્નાન કરીને ગાયત્રીમંત્રનો જપ કર્યો. નિત્ય-નિયમ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી તેઓ ફરીથી આશ્રમ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પહોંચતાં જ તેમને જૈગીષવ્ય મુનિ બેઠેલા નજરે પડ્યા.

તે પછી દેવલે તેમને સ્વર્ગલોક જતાં જોયા, ત્યાંથી પિતૃલોકમાં, પિતૃલોકથી યમલોકમાં, ત્યાંથી ચન્દ્રલોકમાં તથા ચન્દ્રલોકમાંથી એકાન્તમાં યજ્ઞ કરનારા અગ્નિહોત્રીઓના ઉત્તમ લોકમાં ગમન કરતાં દેખ્યા. આ જ પ્રમાણે દર્શપૌર્ણમાસ યજ્ઞ કરનારાઓના લોકોમાં તથા બીજા પણ અનેક લોકોમાં જતા તેઓ નજરે પડ્યા. રુદ્રો, વસુઓ તથા બૃહસ્પતિના સ્થાન પર પણ તેઓ પહોંચી ગયા.

ત્યારપછી તેઓ પતિવ્રતાઓના લોકમાં જઈને અન્તર્ધાન થઈ ગયા. પછી દેવલ મુનિ તેમને ન જોઈ શક્યા. ત્યારે તેમણે જૈગીષવ્યનો પ્રભાવ, વ્રત અને અનુપમ યોગસિદ્ધિ વિષે વિચાર કરતાં સિદ્ધોને પૂછ્યું; 'હવે મને મહાન તેજસ્વી જૈગીષવ્ય દેખાતા નથી; આપલોકો તેમનો પત્તો બતાવો.' સિદ્ધોએ કહ્યું: 'દેવલ! જૈગીષવ્ય બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા; ત્યાં તમારી ગતિ નથી.'

સિદ્ધોની વાત સાંભળી દેવલ મુનિ ક્રમથી નીચેના લોકોમાં થતાથતા ભૂમિ ઉપર ઊતરવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ પોતાના આશ્રમ પર પહોંચ્યા તો ત્યાં પહેલેથી જ બેઠેલા જૈગીષવ્ય ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ પડી. તેઓ તેમના તપ અને યોગનો પ્રભાવ જોઈ ચૂક્યા હતા; તેથી પોતાની ધર્મયુક્ત શુદ્ધ બુદ્ધિથી કેટલીક વાર સુધી વિચાર કર્યો. પછી વિનયથી નમ્ર બનીને તેઓ મુનિને શરણે ગયા અને બોલ્યા; 'ભગવન્! હું મોક્ષધર્મનો આશ્રય લેવા ચાહું છું.' તેમની વાત સાંભળી અને તેમનો સંન્યાસ લેવાનો વિચાર જાણીને જૈગીષવ્યે તેમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. સાથે જ યોગની વિધિ બતાવીને શાસ્ત્ર અનુસાર કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો પણ ઉપદેશ કર્યો.

મુનિવર દેવલે પણ ગૃહસ્થધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મોક્ષધર્મમાં ચિત્ત લગાવ્યું અને પરમ સિદ્ધિ અને યોગને પ્રાપ્ત કર્યાં. રાજા જનમેજય! જૈગીષવ્ય અને દેવલ બંને મહાત્માઓનો જ્યાં આશ્રમ હતો તે ઉત્તમ સ્થાન જ તીર્થ બની ગયું. બલરામે એ તીર્થમાં આચમન કરીને બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું અને બીજાં ધાર્મિક કાર્યો કરીને તેઓ ત્યાંથી નીકળીને સારસ્વત તીર્થમાં પહોંચ્યા. જ્યાં પૂર્વકાળમાં જ્યારે બાર વર્ષો સુધી

વરસાદ આવ્યો ન હતો. તે વખતે સરસ્વતીપુત્ર સારસ્વત મુનિએ ઋષિઓને વેદ ભણાવ્યો હતો. સારસ્વત મુનિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા એ તીર્થમાં ધન-દાન કરીને બલરામ ત્યાંથી આગળ વધ્યા અને જ્યાં વૃદ્ધ-કન્યાએ તપ કર્યું હતું તે પ્રસિદ્ધ તીર્થમાં જઇ પહોંચ્યા.

જનમેજયે પૂછ્યું—મુને! પૂર્વકાળમાં કુમારીએ શા ઉદ્દેશથી તપ કર્યું હતું અને એ તપમાં તેણે કેવા કેવા નિયમોનું પાલન કર્યું હતું. જે રીતે તે તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થઇ તેનો બધો વૃત્તાન્ત મને સંભળાવો.

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન્! પ્રાચીન કાળમાં એક 'કુણિગર્ગ' નામના મહાન યશસ્વી ઋષિ થઇ ગયા છે. તેમણે ભારે તપસ્યા કરીને પોતાના મનથી જ એક સુન્દર કન્યા ઉત્પન્ન કરી. પુત્રીને જોઇને મુનિને બહુ પ્રસન્નતા થઇ. કેટલાક સમય પછી તેઓ આ શરીરનો પરિત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. હવે આશ્રમનો ભાર એ કન્યાના ઉપર જ આવી પડ્યો. તે કન્યા બહુ કલેશ ઉઠાવીને તપસ્યામાં જોડાઇ, અને નિરન્તર ઉપવાસ કરતી દેવતાઓ અને પિતૃઓની પૂજા કરવા લાગી. એવો ઉગ્ર ...મા કરતાં તેને ઘણો વખત પસાર થઇ ગયો. તે ...રડી અને દૂબળી થઇ ગઇ ત્યારે તેણે પરલોકમાં ... વિચાર કર્યો. તેની દેહત્યાગની ઇચ્છા જોઇ ...રદજીએ આવીને કહ્યું—દેવિ! તમારો તો હજુ સંસ્કાર (વિવાહ) પણ નથી થયો; તો પછી તમને ઉત્તમ લોક કેવી રીતે મળી શકવાનો હતો? આ વાત મેં દેવલોકમાં સાંભળી છે. તમે તપસ્યા તો બહુ જ કરી, પરન્તુ તમને ઉત્તમ લોકનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ શક્યો નહિ.'

નારદની વાત સાંભળી તે કન્યા ઋષિઓની સભામાં જઇને બોલી-'જે કોઇ મારું પાણિગ્રહણ કરશે, તેને હું મારી તપસ્યાનો અર્ધો ભાગ આપી દઇશ.' તેણે આ પ્રમાણે કહેતાં ગાલવના પુત્ર શૃંગવાને કહ્યું-'કલ્યાણિ! હું આ શરતે તમારું પાણિગ્રહણ કરું કે વિવાહ થઇ ગયા પછી તમે એક રાત મારી સાથે નિવાસ કરો.'

તે વૃદ્ધ કુમારીએ 'હા' કહીને પોતાનો હાથ મુનિના હાથમાં આપી દીધો. ગાલવનન્દને શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર હવન વગેરે કરીને તેનો પાણિગ્રહણસંસ્કાર કર્યો. રાત્રિને સમયે તે સુન્દરી તરુણ યુવતિ બનીને મુનિની પાસે ગઇ. તે વખતે તેના શરીર ઉપર દિવ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો શોભી રહ્યાં હતાં. દિવ્ય હાર તથા દિવ્ય અંગરાગોની સુગન્ધી ફેલાઇ રહી હતી. તેની કાન્તિથી ચારે બાજુ પ્રકાશ ફેલાઇ રહ્યો હતો. તેને જોઇને શૃંગવાન મુનિને બહુ જ પ્રસન્નતા થઇ. તેમણે એક રાત તેની સાથે નિવાસ કર્યો; સવાર થતાં જ તે કન્યા મુનિને બોલી; 'મુનિવર! આપે જે શરત કરી હતી, તે અનુસાર હું આપની સાથે રહી ચૂકી, હવે આજ્ઞા આપો, હું જાઉં છું.'

આ પ્રમાણે કહીને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળી. જતાં જતાં તેણે ફરી કહ્યું—'જે પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરીને દેવતાઓને તૃપ્ત કરીને આ તીર્થમાં એક રાત નિવાસ કરશે, તેને અઠ્ઠાવન વર્ષો સુધી બ્રહ્મચર્યપાલન કર્યાનું ફળ મળશે.' આ પ્રમાણે કહીને તે સાધ્વી દેહનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ચાલી ગઇ, અને મુનિ તેના દિવ્ય રૂપનું ચિન્તન કરતા બહુ જ દુઃખી થઇ ગયા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા અનુસાર તેના તપનો અર્ધો ભાગ લઇ લીધો, અને તેના વડે પોતાને સિદ્ધ બનાવીને તેના જ લોકમાં ગયા. રાજન્! આ જ વૃદ્ધકન્યાનો પરિચય છે, જે મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. બલરામજીએ આ જ તીર્થમાં આવીને શલ્યના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા હતા. ત્યાં પણ તેમણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યાં, ત્યારપછી સમન્ત-પંચકમાંથી નીકળીને તેમણે ઋષિઓને કુરુક્ષેત્રના સેવનનું ફળ પૂછ્યું. ત્યારે તે મહાત્માઓએ બલરામજીને તે ક્ષેત્રના સેવનનું બધું ફળ બતાવ્યું.

સમન્તપંચક તીર્થ (કુરુક્ષેત્ર)નો મહિમા તથા નારદજીના કહેવાથી બલરામજીનું ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ જોવા જવું

ઋષિઓએ કહ્યું—બલરામજી! સમન્તપંચક ક્ષેત્ર સનાતન છે. તે પ્રજાપતિની ઉત્તર વેદી કહેવાય છે. પ્રાચીન કાળમાં દેવતાઓએ અહીં બહુ જ મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તથા બુદ્ધિમાન મહાત્મા રાજર્ષિ કુરુએ પહેલાં અનેક વર્ષો સુધી આ ક્ષેત્રની જમીન ખેડી હતી તેથી તેમના જ નામ પરથી આને 'કુરુક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે.

બલરામજીએ પૂછયું—નિવરો ! મહત્મા કુરુએ આ ક્ષેત્રમાં હળ શા માટે ચલાવ્યું ?

ઋષિઓએ કહ્યું—બલરામજી ! પૂર્વકાળમાં રાજા કુરુ જ્યારે અહીં પ્રતિદિન હળ ખેડયા કરતા હતા, તે જ દિવસોની વાત છે. ઇન્દ્રે સ્વર્ગમાંથી આવીને કુરુને એનું કારણ પૂછયું; 'રાજન્ ! આપ આટલો ભારે પ્રયાસ શા માટે કરી રહ્યા છો ? અહીંની જમીન ખેડવામાં આપનો શો અભિપ્રાય છે ?'

કુરુએ કહ્યું—ઇન્દ્ર ! જે લોકો આ ક્ષેત્રમાં મરશે, તેઓ પુણ્યશીલોના લોકમાં જશે.'

આ જવાબ સાંભળતાં ઇન્દ્રને હસવું આવી ગયું. તે ચૂપચાપ સ્વર્ગ પાછો ફર્યો. આથી રાજર્ષિ કુરુનો ઉત્સાહ ઓછો ન થયો. તે ત્યાંની જમીન ખેડવામાં લાગ્યા જ રહ્યા. ઇન્દ્રે કેટલીયે વાર આવીને પ્રશ્ન કર્યો પરન્તુ દરેક વખતે તે જ ઉત્તર મળતાં તે પાછો ફરી જતો. કુરુએ પણ કઠોર તપશ્ચર્યાપૂર્વક હળ ખેડવાનો આરંભ કર્યો. ત્યારે ઇન્દ્રે તેમનો મનોભાવ દેવતાઓને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી દેવતાઓ બોલ્યા; જો એવો સંભવ હોય તો રાજર્ષિને વરદાન આપીને પ્રસન્ન કરી લો. નહિ, તો જો તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થશે અને મનુષ્યો યજ્ઞ કર્યા વિના જ સ્વર્ગમાં આવવા લાગશે તો અમારો યજ્ઞભાગ નષ્ટ થઇ જશે.'

ત્યારે ઇન્દ્રે કુરુની પાસે આવીને કહ્યું; 'રાજન્ ! હવે આપ કષ્ટ ન ઉઠાવો, મારી વાત માનો, હું વરદાન આપું છું કે જે મનુષ્યો અથવા પશુ અહીં નિરાહાર રહીને, યુદ્ધમાં મરી શરીરનો ત્યાગ કરશે, તેઓ સ્વર્ગના અધિકારી બનશે.' રાજા કુરુએ 'બહુ સારું' કહીને ઇન્દ્રની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો અને ઇન્દ્ર પણ રાજાની રજા લઇ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો.

બલરામજી ! આ પ્રમાણે શુભ ઉદ્દેશથી રાજર્ષિ કુરુએ આ ક્ષેત્રને ખેડયું હતું. પૃથ્વી ઉપર આથી અધિક કોઇ પવિત્ર સ્થાન નથી; જે મનુષ્યો અહીં તપ કરશે, તેઓ દેહત્યાગ પછી બ્રહ્મલોકમાં જશે. જેઓ દાન કરશે તેમને આપ્યાનું હજારગણું ફળ મળશે, જેઓ અહીં સદા નિવાસ કરશે, તેમને યમરાજના રાજ્યમાં જવું નહિ પડે. જો રાજલોકો અહીં આવીને મોટામોટા યજ્ઞો કરે તો જ્યાંસુધી આ પૃથ્વી કાયમ રહેશે ત્યાંસુધીને માટે તેમને સ્વર્ગમાં રહેવનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. સાક્ષાત્ ઇન્દ્રે પણ કુરુક્ષેત્ર વિષે આ ઉદ્‌ગારો પ્રકટ કર્યા છે:' કુરુક્ષેત્રની ધૂળ પણ જો હવાથી ઉડીને કોઇ પાપીના ઉપર પડી જાય તો તે તેને ઉત્તમ લોકમાં પહોંચાડે છે. અહીં મોટામોટા દેવતાઓ, ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તથા નૃગ વગેરે રાજાઓ પણ યજ્ઞ કરીને ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયા છે. તરન્તુકથી લઇને આરન્તુક સુધી તથા રામહ્રદથી લઇને મુમચક્રની વચ્ચેનું જે સ્થાન છે, તે જ કુરુક્ષેત્ર તેમજ સમન્તપંચક તીર્થ છે. આને પ્રજાપતિની ઉત્તર વેદી પણ કહેવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્ર ખૂબ જ પવિત્ર તેમજ કલ્યાણકારી છે. દેવતાઓએ પણ આનું સંમાન કર્યું છે. આ સમસ્ત શુભ ગુણોથી યુક્ત છે. આથી અહીં મરેલા બધા ક્ષત્રિયો અક્ષય ગતિને પ્રાપ્ત થશે.' આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ ઇન્દ્રે આ વાત કહી અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, તથા શિવ વગેરે દેવતાઓએ આનું સમર્થન કર્યું હતું.

વૈશમ્પાયન કહે છે—ત્યારપછી કુરુક્ષેત્રનું દર્શન અને ત્યાં બહુ જ દાન કરીને બલરામજી એક દિવ્ય આશ્રમની પાસે ગયા, ત્યાં પહોંચીને તેમણે મુનિઓને પૂછયું; 'આ સુન્દર આશ્રમ કોનો છે ?' ત્યારે તેમણે કહ્યું-'બલરામજી ! પહેલાં અહીં ભગવાન વિષ્ણુએ તપસ્યા કરી છે. પછી અક્ષય ફળ આપનારા કેટલાએ યજ્ઞો પણ આ આશ્રમ પર થયા છે. બાલ્ય કાળથી જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનારી એક સિદ્ધ બ્રાહ્મણીએ પણ અહીં તપ કર્યું છે. તે શાણ્ડલ્ય મુનિની પુત્રી હતી.'

ઋષિઓની વાત સાંભળી બલભદ્રે તેમને પ્રણામ કર્યા, અને હિમાલયની પાસે આવેલા આશ્રમમાં ગયા. ત્યાંના ઉત્તમ તીર્થોનાં તથા જ્યાંથી સરસ્વતી નદી પ્રકટ થાય છે તે ઝરણાંનાં દર્શન કરીને એમને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેની પછી કારપ-વન તીર્થમાં જઇને તેમણે ત્યાંના સ્વચ્છ શીતલ તેમજ પવિત્ર જળમાં ડૂબકી લગાવી, તથા દેવતાઓ અને પિતૃઓને તર્પણ કરીને બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું. પછી એક રાત ત્યાં નિવાસ કરીને તેઓ બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓની સાથે મિત્રાવરુણના પવિત્ર આશ્રમ પર આવ્યા. તે સ્થાન યમુનાના પવિત્ર તટ ઉપર છે. સૌથી પહેલાં તે સ્થાન ઉપર આવીને ઇન્દ્ર, અગ્નિ તથા અર્યમા બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. બલરામજી ત્યાં સ્નાન અને દાન કરીને ઋષિઓ

અને સિદ્ધોની સાથે બેસીને ઉત્તમ કથાઓ સાંભળવા લાગ્યા.

તે જ વખતે દેવર્ષિ નારદજી દણ્ડ, કમણ્ડલુ અને મનોહર વીણા લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને આવતા

જોઈ બલરામજી ઊભા થઈ ગયા અને વિધિપૂર્વક તેમનું સ્વાગત કરીને તેમને કૌરવોના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. નારદજીએ જે રીતે કૌરવોનો મહાસંહાર થયો હતો, તે બધું જેવું ને તેવું સંભળાવી દીધું. ત્યારે બલરામે દુઃખ પ્રકટ કરતાં કહ્યું-'તપોધન ! તે ક્ષેત્રની શી સ્થિતિ છે, તથા ત્યાં આવેલા રાજાઓની શી દશા થઈ છે, આ બધું સંક્ષેપમાં પહેલાં જ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. હવે મને ત્યાંના સમાચાર વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની ઉત્કણ્ઠા થઈ રહી છે.'

નારદજીએ કહ્યું—ભીષ્મ તો પહેલા જ માર્યા ગયા. તેમની પછી દ્રોણાચાર્ય, જયદ્રથ, કર્ણ અને તેના ભાઈ પણ પરલોક પહોંચી ગયા. ભૂરિશ્રવા, શલ્ય તથા છે. આ બધા રાજાઓ અને રાજકુમારો દુર્યોધનના વિજયને માટે પોતાના પ્રાણોના બલિ આપી ચૂક્યા છે. હવે જેઓ મરતાં બચ્યા છે, તેમનાં નામ સાંભળો-દુર્યોધનની સેનામાં કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા આ જ ત્રણ મુખ્ય વીરો બચેલા છે, પરન્તુ જ્યારે શલ્ય માર્યો ગયો તો આ પણ ડરના માર્યા પલાયન કરી ગયા. આ વખતે દુર્યોધન બહુ જ દુઃખી થયો અને ભાગીને દ્વૈપાયન સરોવરનું પાણી બાંધીને તેની અંદર સૂઈ રહ્યો. એટલામાં પાંડવ લોકો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેને કડવી વાતો સંભળાવીને સન્તાપ આપવા લાગ્યા. દુર્યોધન પણ બળવાન જ હતો, તે તેમના ટોણા કેવી રીતે સહી શકે ? હાથમાં ગદા લઈને તે આવી ગયો. હવે પાંડવો અને દુર્યોધન વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ છેડાવાનું છે જો આપને પણ જોવાની ઉત્સુકતા હોય તો જલદી જાઓ, વિલમ્બ ન કરો. આપના બન્ને શિષ્યોનું તે યુદ્ધ જુઓ.

વૈશમ્પાયન કહે છે—નારદજીની વાત સાંભળી બલરામજીએ પોતાની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને તેમને વિદાય કરી દીધા અને સેવકોને દ્વારકા ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા આપી. પછી તેઓ જ્યાંથી સરસ્વતીનો પવિત્ર પ્રવાહ નીકળ્યો છે, તે પર્વતશિખરપરથી નીચે ઊતર્યા અને તીર્થનું મહાન ફળ સાંભળીને બ્રાહ્મણોની પાસે તેના મહિમાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા—'સરસ્વતીના તટ ઉપર નિવાસ કરવામાં જે સુખ છે, આનન્દ છે, તે બીજે ક્યાં મળે ? તેનામાં જે ગુણ છે તે બીજે ક્યાં છે ? સરસ્વતીનું સેવન કરીને સ્વર્ગલોકમાં પહોંચેલા મનુષ્યો સદાય તેનું સ્મરણ કરતા રહેશે. સરસ્વતી સર્વ નદીઓમાં પવિત્ર છે; તે સંસારનું કલ્યાણ કરનારી છે. સરસ્વતીને મેળવીને મનુષ્યો આ લોકમાં અને પરલોકમાં પાપોને માટે શોક નથી કરતા.

ત્યારપછી વારંવાર સરસ્વતી તરફ નજર કરતા બલરામજી સુંદર રથ પર સવાર થયા અને શિષ્યોનું

બલરામજીની સલાહથી સર્વનું સમન્તપંચકમાં જવું અને ત્યાં ભીમ તથા દુર્યોધન વચ્ચે ગદાયુદ્ધનો આરંભ

વૈશમ્પાયન કહે છે–રાજા જનમેજય! આ પ્રમાણે થનારા તે તુમલ યુદ્ધની વાત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રને ભારે દુઃખ થયું, અને તેમણે સંજયને પૂછ્યું–'સૂત! ગદાયુદ્ધ વખતે બલરામજીને આવેલા જોઈને મારા પુત્રે ભીમસેનની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું ?'

સંજયે કહ્યું—'મહારાજ! બલરામજીને ત્યાં ઉપસ્થિત જોઈને દુર્યોધનને બહુ આનંદ થયો. રાજા યુધિષ્ઠિર તો તેમને જોતાં જ ઊભા થઈ ગયા અને ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમનું પૂજન કરીને બેસવાને આસન આપી કુશલસમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે બલરામજીએ કહ્યું: 'રાજન્! મેં ઋષિઓના મુખથી સાંભળ્યું છે કે કુરુક્ષેત્ર બહુ જ પવિત્ર તીર્થ છે, તે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. દેવતાઓ, ઋષિઓ તથા મહાત્મા બ્રાહ્મણો તેનું સદા સેવન કરે છે. ત્યાં યુદ્ધ કરીને પ્રાણ ત્યજનારા મનુષ્યો નિશ્ચય સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની સાથે નિવાસ કરશે. તેથી આપણે અહીંથી સમન્તપંચક ક્ષેત્રમાં જઈએ. તે દેવલોકમાં પ્રજાપતિની ઉત્તર વેદીના નામથી પ્રખ્યાત છે. તે ત્રણે લોકનું અત્યન્ત પવિત્ર તેમજ સનાતન તીર્થ છે. ત્યાં યુદ્ધ કરવાથી જેનું મૃત્યુ થશે, તે જરૂર સ્વર્ગલોકમાં જશે.'

'બહુ સારું' કહીને યુધિષ્ઠિરે બલરામની આજ્ઞા સ્વીકારી અને તેઓ સમન્તપંચક તરફ ચાલી નીકળ્યા. રાજા દુર્યોધન પણ હાથમાં મોટી ગદા લઈને પાંડવોની સાથે પગે ચાલતો જ ચાલ્યો. તે સમયે શંખનાદ થવા લાગ્યો, ભેરીઓ વાગી ઊઠી અને શૂરવીરોના સિંહનાદથી સમ્પૂર્ણ દિશાઓ ભરાઈ ગઈ. ત્યારપછી બધા લોકો કુરુક્ષેત્રની હદમાં આવ્યા. પછી પશ્ચિમ તરફ આગળ વધીને સરસ્વતીના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલા એક ઉત્તમ તીર્થમાં પહોંચ્યા. તે જ સ્થાન તેમને યુદ્ધને માટે પસંદ આવ્યું.

પછી તો ભીમસેન કવચ પહેરીને હાથમાં મોટી ગદા લઈને યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગયો. દુર્યોધન પણ માથા ઉપર ટોપ લગાવી સોનાનું કવચ બાંધી ભીમસેનની સામે ખડો થઈ ગયો. પછી બંને ભાઈ ક્રોધમાં ભરાઈને એકબીજાને જોવા લાગ્યા. દુર્યોધનની આંખો લાલ થઈ રહી હતી. તેણે ભીમસેન તરફ જોઈને પોતાની ગદા ઊંચી કરીને તેને લલકાર્યો. બંનેય ક્રોધમાં ભરાએલા હતા. બંને પૈ ગદાઓ ઊંચી ઉઠાવેલી હતી

અને બંને ય ભયંકર પરાક્રમ કરનારા હતા. તે સમયે તેઓ રામ-રાવણ અને વાલી-સુગ્રીવ સમાન જણાતા હતા.

ત્યારપછી દુર્યોધને કેકયો, સૃંજયો અને પાંચાલો તથા શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ તેમજ પોતાના ભાઈઓની સાથે ઉભા રહેલા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું; 'મારું ભીમસેનની સાથે જે યુદ્ધ થાય છે તેને આપ પાસે બેસીને જ જુઓ.' દુર્યોધનના આ મતને બધાએ પસંદ કર્યો. પછી બધા લોકો બેસી ગયા. ચારે બાજુએ રાજાઓનું મંડળ બેઠું અને વચ્ચે બલરામ વિરાજમાન થયા, કારણ કે બધા લોકો તેમનું સંમાન કરતા હતા.

વૈશંપાયન કહે છે—આ પ્રસંગ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રને બહુ જ દુઃખ થયું. તેમણે સંજયને કહ્યું —'સૂત! જેનું પરિણામ આટલું દુઃખદ હોય એવા માનવ જન્મને ધિક્કાર છે. મારો પુત્ર અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો માલિક હતો, સંપૂર્ણ પૃથ્વીનો તેણે એકલાએ ઉપભોગ કર્યો પરન્તુ અન્તમાં તેની આ હાલત

થઇ કે હાથમાં ગદા લઇને તેને પગે ચાલીને જ યુદ્ધ કરવું પડ્યું ! આને પ્રારબ્ધ સિવાય બીજું શું કહી શકાય !'

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! આપના પુત્રે મેઘસમાન ગર્જના કરીને જ્યારે ભીમને યુદ્ધ માટે લલકાર્યો તે સમયે અનેક ભયંકર ઉત્પાત થવા લાગ્યા. વિજળીના ગડગડાટની સાથે આંધી ચાલવા લાગી. ધૂળની વર્ષા શરૂ થઈ ગઈ અને ચારે દિશાઓમાં અંધકાર છવાઇ ગયો. આકાશમાંથી સેંકડો ઉલ્કાઓ પડવા લાગી. વગર અમાવાસ્યાએ જ સૂર્ય પર ગ્રહણ લાગી ગયું. વૃક્ષો તથા વનો સહિત ધરતી ડોલવા લાગી. કૂવાઓના પાણીમાં ઉછાળો આવી ગયો. શરીરો ન દેખાવા છતાં શરીરધારીઓના જેવા અવાજો સંભળાતા હતા.

આ બધા અપશુકનોને જોઇ ભીમસેને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું—'ભાઇ ! આપના હૃદયમાં જે કાંટો ખટકી રહ્યો છે, તેને આજ હું બહાર કાઢી નાખીશ, આ પાપીને ગદાથી મારી નાખીને તેના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી નાખીશ. હવે આ ફરીથી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરવા પામશે નહિ. આ દુષ્ટે મારા બિછાનામાં સાપ છોડયા, ભોજનમાં ઝેર ભેળવ્યું, પ્રમાણકોટિમાં લઇ જઇને મને પાણીમાં ફેંકાવ્યો, લાક્ષાભવનમાં બાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, સભામાં મશ્કરીઓ ઉડાવી, અમારું સર્વસ્વ છીનવી લીધું તથા એને જ લીધે અમારે વનવાસ તથા અજ્ઞાતવાસનાં કષ્ટો ભોગવવાં પડ્યાં. આજ એ બધાનો બદલો ચૂકાવીને હું એ દુઃખોથી છુટકારો મેળવીશ. આને મારીને મારા આત્માનું ઋણ ચૂકાવીશ. આ દુષ્ટનું આયુષ્ય પૂરું થઇ ગયું છે. હવે આને માતાપિતાનું દર્શન થવા પણ પામશે નહિ. આજ આ કુલકલંક પોતાનું રાજ્ય, લક્ષ્મી તથા પ્રાણોથી હાથ ધોઇને સદાને માટે જમીન પર સૂઇ જશે.

આ પ્રમાણે કહીને મહાપરાક્રમી ભીમસેન ગદા લઇ યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ ગયો, અને દુર્યોધનને પડકારવા લાગ્યો. દુર્યોધને પણ ગદા ઊંચી કરી. આ જોઈ ભીમસેન ફરી ક્રોધમાં ભરાઇને બોલ્યો—'દુર્યોધન ! વારણાવતમાં તેં અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે જે પાપ કર્યાં હતાં તેમને આજ યાદ કરી લે. તેં ભરી સભામાં રજસ્વલા દ્રૌપદીને જે ક્લેશ પહોંચાડયો, જુગાર વખતે તેં અને શકુનિએ મળીને રાજા યુધિષ્ઠિરની સાથે જે દગાઇ કરી–તે બધાનો બદલો હવે ચૂકાવીશ. ખુશી થવા જેવી વાત છે કે આજ તું સામો દેખાઇ રહ્યો છે. તારે જ કારણે પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ, કર્ણ તથા શલ્ય જેવા વીરો માર્યા ગયા. તારા ભાઈઓ તથા બીજા પણ અનેક ક્ષત્રિયો યમલોક પહોંચી ગયા. સર્વથી પહેલાં વેરની આગ લગાડનારો શકુનિ અને દ્રૌપદીને દુઃખ દેનારો પ્રતિકામી પણ ચાલ્યો ગયો, હવે તું જ રહી ગયો છે. તેથી તને પણ આ ગદાથી મોતને ઘાટ ઉતારીશ-એમાં જરા પણ સન્દેહ નથી.'

રાજન્ ! ભીમસેને આ શબ્દો બહુ જોરથી કહ્યા હતા, તેને સાંભળી આપના પુત્રે બેધડક જવાબ આપ્યો; 'વૃકોદર ! આટલી શેખી વધારવાથી શું થશે ! ચૂપચાપ લડાઇ કર. આજ તારી યુદ્ધની બધી હોંશ મટાડી દઉં છું. દુર્યોધનને તું બીજા સાધારણ લોકોના જેવો ન સમજ. આ તારા જેવા કોઇ પણ મનુષ્યની ધમકીથી ડરતો નથી. હું તો આને સૌભાગ્ય સમજું છું. મારા મનમાં ઘણા દિવસથી ઇચ્છા હતી કે તારી સાથે ગદાયુદ્ધ થાય, તે આજ દેવતાઓએ એને પૂર્ણ કરી દીધી. હવે વધારે બડબડવાથી કોઇ લાભ નથી; પરાક્રમદ્વારા તારી વાણીને સત્ય કરીને બતાવ; વિલમ્બ ન કર.'

દુર્યોધનની વાત સાંભળી સૌએ તેની પ્રશંસા કરી અને ભીમસેન ગદા ઉઠાવીને ખૂબ વેગથી તેના તરફ દોડયો. દુર્યોધને પણ ગર્જના કરતાં આગળ વધીને તેનો સામનો કર્યો. પછી બન્ને બે સાંઢોની માફક એકબીજાની સાથે ભીડાઇ ગયા. પ્રહાર પર પ્રહાર થવા લાગ્યા. એ સમયે ગદાની ચોટ પડતાં વજ્રપાતના જેવો ભયંકર અવાજ થતો હતો. બન્ને ય લોહીથી ન્હાઇ ઊઠયા. તેમનાં લોહીથી રંગાએલાં શરીરો ખીલેલા કેસુડાંના વૃક્ષો જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. લડતાંલડતાં બન્નેય થાકી ગયા. પછી બન્નેયે ઘડીભર વિશ્રામ કર્યો. તે પછી બન્નેય પોતપોતાની ગદાઓ ઉઠાવીને આપસમાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

ભીમ અને દુર્યોધનનું ભયંકર ગદાયુદ્ધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! એ બંને ભાઇઓ જ્યારે ફરીથી ભીડાયા તો બંને ય એકબીજાના ચૂકી જવાના લાગ જોતા ગદાનો પ્રહાર કરવા માટે પેંતરા બદલવા લાગ્યા. બંનેની ગદાઓ યમદંડ અને વજ્ર સમાન ભયંકર દેખાતી હતી. ભીમસેન જ્યારે પોતાની ગદાને ઘુમાવીને પ્રહાર કરતો હતો, તે વખતે તેનો ભયંકર અવાજ થોડી વાર સુધી ગૂંજ્યા કરતો હતો. આ જોઈ દુર્યોધનને ખૂબ આશ્ચર્ય થતું હતું. અનેક પ્રકારના દાવ બતાવતાં ચારે તરફ ઘૂમી રહેલા ભીમસેનની તે વખતે અપૂર્વ શોભા દેખાતી હતી.

બંને એકબીજાની સાથે ભીડાઈને પોતપોતાના બચાવનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તરેહતરેહના પેંતરા બદલવા, ચકાવા લેવા, શત્રુ પર પ્રહાર કરવા, તેના પ્રહારથી બચી જવું અથવા તેને અટકાવી દેવો. તથા આગળ વધીને પાછા હઠવું, વેગથી શત્રુ પર હુમલો કરવો, તેના પ્રયત્નને નિષ્ફળ બનાવી દેવો, સાવધાનીપૂર્વક એક સ્થાન ઉપર ઊભા રહીને સામે આવતાં જ શત્રુની સાથે યુદ્ધ છેડવું, પ્રહાર કરવા માટે ચોતરફ ઘૂમવું, શત્રુને ફરતાં અટકાવવો, નીચેથી કૂદીને શત્રુનો ઘા બચાવવો, વાંકી ગતિથી ઉછળીને પ્રહારથી બચવું, પાસે જઈને તેમ જ દૂર ખસીને શત્રુ ઉપર પ્રહાર કરવા—ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ બતાવતા બંને લડી રહ્યા હતા. બંને ય પ્રહાર કરતા એકબીજાને ચુકાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. યુદ્ધનો ખેલ બતાવતા એકદમ ગદાઓની ચોટ કરી દેતા હતા. આ પ્રમાણે તેમની વચ્ચે ઇન્દ્ર અને વૃત્રાસુરની પેઠે ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. બંનેય પોતપોતાના મંડલમાં ઊભા હતા. જમણા મંડલમાં દુર્યોધન હતો અને ડાબામાં ભીમસેન. આ વખતે દુર્યોધને ભીમસેનની પાંસળીમાં ગદા મારી, પરન્તુ ભીમસેને તે પ્રહારને કંઇ પણ ન ગણકારતાં પોતાની યમદંડસમાન ભયંકર ગદા ઉઠાવીને દુર્યોધન પર પ્રહાર કર્યો. ગદાના પ્રહાર કરતી વખતે ખૂબ ભારે શબ્દ થતો હતો અને આગની ચિનગારીઓ ઊડતી હતી.

દુર્યોધન પણ—પોતાના પુરુષાર્થનો પરિચય આપતો ભીમસેન કરતાં અધિક શોભવા લાગ્યો. ભીમસેન પણ ખૂબ વેગથી ગદા ઘુમાવવા લાગ્યો. એટલામાં જ આપનો પુત્ર દુર્યોધન યુદ્ધના કેટલાયે પેંતરા બતાવતો ભીમ પર તૂટી પડયો. ભીમે પણ ક્રોધમાં ભરાઈને તેની ગદા પર જ આઘાત કર્યો. બંને ગદાઓના ટકરાવાથી ભયાનક અવાજ થયો, ચિનગારીઓ છૂટવા લાગી. ભીમસેને ખૂબ જોરથી ગદા ફેંકી હતી. તે જેવી ભોંય પર પડી કે ત્યાંની ધરતી કંપી ઊઠી. આ જોઇ દુર્યોધને ભીમસેનના મસ્તક પર ગદાનો પ્રહાર કર્યો, પરન્તુ ભીમસેન જરા પણ ગભરાયો નહિ—આ એક અદ્ભુત વાત હતી.

ત્યારપછી ભીમસેને પણ આપના પુત્ર ઉપર પોતાની ભારે ગદા ચલાવી, પરન્તુ દુર્યોધને સ્ફૂર્તિથી આમતેમ ખસી જઇને તે પ્રહારથી પોતાને બચાવી લીધો. આથી બધાંને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. હવે તેણે ભીમસેનની છાતી

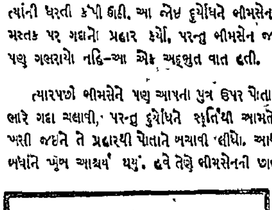

પર ગદા મારી. તેની ચોટથી ભીમસેનને મૂર્છા આવી ગઇ અને એક ક્ષણ સુધી તેને પોતાનાં કર્તવ્યનું ભાન સુદ્ધાં ન રહ્યું, પરંતુ થોડી જ વારમાં તેણે પોતાને સાવધાન કરી લીધો અને દુર્યોધનની પાંસળીમાં ખૂબ જોરથી ગદા મારી. તે પ્રહારથી વ્યાકુળ થઇ આપનો પુત્ર જમીન પર ઘુંટણ ટેકી બેસી ગયો. તેને આ અવસ્થામાં જોઈ સંજયોએ હર્ષના પોકાર કર્યા. ત્યારે

દુર્યોધન ક્રોધથી સળગી ઊઠયો અને મહાન સર્પની પેઠે ફુંફાડા મારવા લાગ્યો. તેણે ભીમસેન તરફ એવી રીતે જોયું કે જાણે તેને ભસ્મ કરી નાખશે. તેની ખોપરીના ચુરેચુરા કરી નાખવા માટે તે હાથમાં ગદા લઈ તેની તરફ દોડયો. પાસે પહોંચીને તેણે ભીમસેનના લલાટ પર ગદાનો આઘાત કર્યો, પરન્તુ ભીમસેન પર્વત સમાન અવિચળ ભાવથી ઊભો રહ્યો, આ પ્રહારની તેના પર કાંઇ અસર થઇ નહિ.

ત્યારપછી ભીમે પણ દુર્યોધન ઉપર પોતાની લોખંડની ગદાનો પ્રહાર કર્યો. તેના પ્રહારથી આપના પુત્રની નસેનસ ઢીલી થઇ ગઇ. તે કાંપતો કાંપતો પૃથ્વી પર જઇને પડયો. આ જોઇ પાંડવો હર્ષમાં ભરાઇને સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં જ્યારે દુર્યોધન હોશમાં આવ્યો ત્યારે તે ઊછળીને ઊભો થઇ ગયો. અને એક સુશિક્ષિત યોદ્ધાની માફક રણભૂમિમાં વિચરવા લાગ્યો. ઘૂમતાં ઘૂમતાં મોકો મેળવીને તેણે સામે ઊભેલા ભીમસેનને ગદાથી માર્યો. તેની ચોટ ખાવાથી તેનું આખું શરીર ઢીલું થઇ ગયું અને તે ધરતી ચૂમવા લાગ્યો. ભીમને પાડીને દુર્યોધન તડૂકવા લાગ્યો. તેની ગદાના આઘાતથી ભીમના કવચના ટુકડા ઊડી ગયા. તેની આવી દશા જોઇ પાંડવોને બહુ ભય થયો. પરન્તુ એક જ ક્ષણમાં ભીમને ફરી ચેતન આવી ગયું. તેણે લોહીથી ભીંજાએલા પોતાના મુખને લૂછી નાખ્યું અને ધૈર્ય ધારણ કરીને આંખો ખોલી. પછી બળપૂર્વક પોતાને ઠીક કરીને તે ઊભો થઇ ગયો.

એ બન્નેના યુદ્ધને વધતું જોઇ અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું—'જનાર્દન ! આ બન્ને વીરોમાં આપ કોને વધારે માનો છો ? કોનામાં કયો ગુણ અધિક છે તે મને બતાવો !' ભગવાન બોલ્યા; 'શિક્ષણ તો બન્નેને એકસરખું જ મળ્યું છે, પરન્તુ ભીમસેન બળમાં અધિક છે અને અભ્યાસ તથા પ્રયત્નમાં દુર્યોધન અધિક છે. જો ભીમસેન ધર્મપૂર્વક યુદ્ધ કરશે તો નહિ જીતી શકે. તેણે જુગાર વખતે એ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે 'હું યુદ્ધમાં ગદા મારીને દુર્યોધનની સાથળો તોડી નાખીશ.' આજે ભીમસેન તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે. અર્જુન ! ફરી પણ મારાથી એ કહ્યા વિના નથી રહી શકાતું કે ધર્મરાજાને લીધે આપણા ઉપર ફરીથી ભય આવી પહોંચ્યો છે. ઘણો જ પ્રયાસ કરીને ભીષ્મ વગેરે કૌરવ વીરોને મારીને આપણને વિજય અને યશની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, પરન્તુ યુધિષ્ઠિરે તે વિજય ફરી સંદેહમાં

નાખી દીધો છે. એકની જ હાર-જીતની શરત લગાવીને જે આ ભયંકર યુદ્ધરૂપી જુગારનો દાવ ઊભો કર્યો એ તેમની મોટી મૂર્ખતા છે. દુર્યોધન યુદ્ધની કળા જાણે છે, તે વીર છે અને એક નિશ્ચય ઉપર આવેલો છે. આ વિષયમાં શુક્રાચાર્યે કહેલો એક શ્લોક સાંભળવામાં આવે છે. આ શ્લોકમાં નીતિનું તત્ત્વ ભરેલું છે. હું તેનો ભાવાર્થ તને કહું છું:—'યુદ્ધમાં મરતાં બચેલો શત્રુ જો પ્રાણ બચાવવા માટે ભાગી જાય અને ફરી યુદ્ધ માટે પાછો ફરે તો તેનાથી ડરતું રહેવું જોઇએ, કારણ કે તે એક નિશ્ચય પર પહોંચેલો અને મરણીયો થયેલો હોય છે. (એ વખતે તે મૃત્યુથી પણ નથી ડરતો) જે જીવનની આશા છોડીને સાહસપૂર્વક યુદ્ધમાં કૂદી પડે તેની સામે ઇન્દ્ર પણ ટકી શકતો નથી.' દુર્યોધનની સંપૂર્ણ સેના મારી ગઇ હતી. તે પરાસ્ત થઇ ગયો હતો અને હવે રાજ્ય મળવાની આશા ન રહેવાથી તે વનમાં ચાલી જવા ઇચ્છતો હતો. આથી ભાગીને સરોવરમાં છૂપાયો હતો. આવા હતાશ શત્રુને કયો બુદ્ધિમાન દ્વન્દ્વયુદ્ધને માટે આમન્ત્રણ આપશે ! હવે તો મને એવો પણ સંદેહ થવા લાગ્યો છે કે કદાચ દુર્યોધન આપણા જીતેલા રાજ્યને ફરી હાથ ન કરી લે.'

ભીમના પ્રહારથી દુર્યોધનની જાંઘોનું તૂટવું, ભીમદ્વારા દુર્યોધનનો તિરસ્કાર અને યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ

સંજય કહે છે-ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની આ વાત સાંભળી અર્જુન ભીમસેનના દેખતાંદેખતાં પોતાની ડાબી સાથળ ઠોકવા લાગ્યો. ભીમે તેનો સંકેત સમજી લીધો, પછી તે ગદા લઇને અનેક પેંતરા બદલતો રણભૂમિમાં વિચરવા લાગ્યો. તે વખતે શત્રુને ચક્કરમાં નાખવા માટે ભીમસેન ડાબા-જમણી તથા વાંકી ગતિથી ઘૂમી રહ્યો હતો. આ જ રીતે આપનો પુત્ર પણ ભીમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ખૂબ સ્ફૂર્તિથી તરેહતરેહની ચાલો બતાવી રહ્યો હતો. બંનેય ચન્દન અને અગરથી અર્ચેલી પોતાની ભયંકર ગદાઓ ઘૂમાવતા આપસના વૈરનો અન્ત કરી નાખવા ચાહતા હતા. જ્યારે તેમની ગદાઓ અથડાતી ત્યારે આગની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગતી હતી. અને તેમનાથી વજ્રપાતના જેવો ભયંકર અવાજ થતો હતો. લડતાં લડતાં જ્યારે તેઓ થાકી જતા તો બંનેય ઘડીભર વિશ્રામ કરતા અને પછી ગદા ઉઠાવીને એકબીજાની સાથે ભીડાઇ જતા હતા.

ગદાના ભયંકર પ્રહારોથી બંનેનાં શરીર ખૂબ ઘાયલ થઇ રહ્યાં હતાં, બંને ય લોહીથી લથપથ થયા હતા. તેમને જોતાં એવું લાગતું હતું કે જાણે હિમાલય પરના બે વૃક્ષોલાલ ફૂલોથી ખીલેલા ન હોય! અર્જુને ભીમને જે ઇશારો કર્યો, તેને દુર્યોધન કંઇક કંઇક સમજી ગયો હતો. તેથી તે એકદમ તેની પાસેથી દૂર ખસી ગયો. જ્યારે તે પાસે હતો તે જ સમયે ભીમસેને તેના ઉપર ખૂબ વેગથી ગદા ચલાવી, પરન્તુ તે પોતાની જગા ઉપરથી એકાએક ખસી ગયો. આથી ગદા તેને ન લાગતાં જમીન ઉપર જઇ પડી. આ પ્રમાણે તેના પ્રહારથી પોતાને બચાવીને દુર્યોધને પોતે જ ભીમ પર ગદાનો ઘા કર્યો. ભીમસેનને ઊંડી ચોટ લાગી. તેના શરીરમાંથી લોહીની ધારા વહી નીકળી અને તે મૂર્છિત જેવો થઇ ગયો. પરન્તુ દુર્યોધનને તેની મૂર્છાની ખબર પડી નહિ. કારણ કે ભીમે અત્યન્ત વેદના સહન કરીને પણ પોતાના શરીરને ટટ્ટાર રાખ્યું હતું. દુર્યોધન એમ જ સમજ્યો કે હવે ભીમસેન પ્રહાર કરશે. તેથી તેણે તેના ઉપર ફરી પ્રહાર ન કર્યો, તે ભીમસેનના પ્રહારથી પોતાને બચાવવાના જ વિચારમાં પડી ગયો.

થોડી જ વારમાં જ્યારે ભીમસેન બરાબર સાવધાન થઇ ગયો, તો એણે દુર્યોધન પર ખૂબ વેગથી આક્રમણ કર્યું. તેને ક્રોધમાં ભરાઇને આવતો જોઇ દુર્યોધને ફરીથી તેના પ્રહારને વ્યર્થ કરવાનો વિચાર કર્યો, અને 'અવસ્થાન' નામનો દાવ લઇને ભીમને છેતરીને ઊંચે ઊછળવા ચાહ્યું. ભીમસેન તેના મનનો ભાવ જાણી ગયો હતો તેથી સિંહ સમાન ગર્જના કરીને તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. હવે તે કૂદવા જ ચાહતો હતો ને ભીમસેને તેની સાથળો પર ખૂબ વેગથી ગદા મારી, તે વજ્ર સમાન ગદાએ આપના પુત્રની બંને સાથળો તોડી નાખી. અને તે આર્તનાદ કરતો જમીન ઉપર પડી ગયો.

જે એક દિવસ સંપૂર્ણ રાજાઓનો રાજા હતો, તે વીરવર દુર્યોધનના પડતાં જ ખૂબ જોરથી આંધી ઉપડી, વિજળી ફટકવા માંડી, ધૂળની વર્ષા શરુ થઇ ગઇ તથા વૃક્ષો અને પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી કંપી ઊઠી. ધૂળની સાથે લોહીની પણ વર્ષા થવા લાગી. આકાશમાં યક્ષો, રાક્ષસો તથા પિશાચોનો કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો, ઘણા હાથ અને પગોવાળા અને મસ્તક વગરના કબંધો નાચવા લાગ્યા, કૂવા અને તળાવોમાં લોહી ઊછળવા લાગ્યું, નદીઓ જે બાજુથી નીકળી હતી તે તરફ (અવળી) વહેવા લાગી. સ્ત્રીઓમાં પુરુષોનો અને પુરુષોમાં સ્ત્રીઓના જેવો ભાવ આવી ગયો. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના અદ્દભુત ઉત્પાત દેખાવા લાગ્યા. દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો તથા ચારણ લોકો આપના બંને પુત્રોના અદ્દભુત સંગ્રામની ચર્ચા કરતા પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

સંજય કહે છે—મહારાજ! આપના પુત્રને આ પ્રમાણે ભૂમિ ઉપર પડેલો જોઇ પાંડવો તથા સોમકોને ખૂબ પ્રસન્નતા થઇ. ત્યારપછી પ્રતાપી ભીમ દુર્યોધનની પાસે જઇ બોલ્યો-'અરે મૂર્ખ! પહેલાં ભરી સભામાં તેં જે એકવસ્ત્રવાળી દ્રૌપદીની હાંસી ઉડાવી હતી અને મને બળદ કહીને અપમાનિત કર્યો હતો તે ઉપહાસનું ફળ આજે ભોગવી લે.' આ પ્રમાણે કહીને તેણે ડાબા પગથી દુર્યોધનના મુકુટને ઠેસ મારી અને તેના શિરને પણ પગથી દબાવીને ઘુંટયું. ત્યારપછી જે

કંઇ કહ્યું તે પણ સાંભળો.–'અમે શત્રુઓને દબાવવા માટે છળ-કપટથી કામ નથી લીધું, અગ્નિમાં બાળવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, નથી જુગાર ખેલાવ્યો કે નથી બીજી કંઇ છેતરપિંડી કરી કેવળ અમારા બાહુબળના ભરોંસે જ શત્રુઓને પછાડ્યા છે.'

આ પ્રમાણે કહીને ભીમસેન ખૂબ હરખ્યો, પછી યુધિષ્ઠિર, શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, નકુળ-સહદેવ તથા સંજયવીરોને ધીમેધીમે બોલ્યો–'આપલોકો જુઓ છો ને? જે દ્રૌપદીને રજસ્વલા અવસ્થામાં સભાની અંદર ઘસડી લાવ્યા હતા અને જેમણે તેને નાગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ધૃતરાષ્ટ્રના બધા પુત્રો પાંડવોને હાથે માર્યા ગયા. આ દ્રુપદકુમારીની તપસ્યાનું ફળ છે. જેઓએ અમને તેલ વગરના તલ જેવા અને નપુંસક કહ્યા હતા તે સર્વને સેવકો તથા સંબંધીઓ સહિત મોતને ઘાટ ઉતારી દેવામાં આવ્યા છે.

ત્યારપછી ભીમે દુર્યોધને ખભા ઉપર રાખેલી ગદા લઇ લીધી અને તેને કપટી કહીને તેના મસ્તકને ફરીથી ડાબા પગથી દબાવ્યું. પરન્તુ તેના આ વર્તાવને ધર્માત્મા સોમકોએ પસંદ ન કર્યો. આ સમયે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પણ તેને કહ્યું; 'ભાઇ ભીમ! તેં વેરનો બદલો લઇ લીધો, તારી પ્રતિજ્ઞા પણ પૂરી થઇ; હવે તો શાન્ત થઇ જા. દુર્યોધનના મસ્તકને પગથી ઠોકીશ નહિ. ધર્મનું ઉલ્લંઘન ન કર. એક દિવસ તે અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો સ્વામી હતો, કૌરવોનો રાજા હતો અને આપણો કુટુંબી હતો. માટે તેને પગનો સ્પર્શ ન કરાવવો જોઈએ. તેના ભાઇઓ અને મન્ત્રીઓ માર્યા ગયા, સેના પણ નષ્ટ થઇ ગઈ અને પોતે પણ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો; આથી દરેક પ્રકારે તે શોક કરવા યોગ્ય છે, દયાને પાત્ર છે. તેની હાંસી ન ઉડાવવી જોઇએ. વિચાર તો, તેના પુત્રો નષ્ટ થઇ ગયા, હવે તેને પિણ્ડદાન કરનાર પણ કોઈ ન રહ્યું. તે સિવાય તે આપણો ભાઇ તો છે જ, શું તેની સાથે આવો વર્તાવ યોગ્ય છે? તેને પગેથી ઠોકર મારી તેં ન્યાય નથી કર્યો ભીમસેન! લોકો તને ધાર્મિક કહે છે છતાં તું રાજાનું (દુર્યોધનનું) અપમાન શા માટે કરે છે?'

ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહીને યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનની પાસે ગયા અને ખૂબ જ દુઃખ પ્રકટ કરતા ગદ્‌ગદ કંઠથી બોલ્યા–'તાત! તું અમારા ઉપર ક્રોધ ન કરીશ, પોતાને માટે પણ શોક ન કરીશ; કારણ કે બધાં

પ્રાણીઓને પોતાના પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં કર્મોનું જ ભયંકર પરિણામ ભોગવવું પડે છે. તેં તારા પોતાના જ અપરાધથી આટલું મોટું સંકટ વહોરી લીધું છે. લોભ, મદ અને મૂર્ખતાને લીધે મિત્રો, ભાઇઓ, દાદાઓ, પુત્રો તથા પૌત્રોને મરાવીને અન્તે તું પોતે પણ મોતના મુખમાં જઇ પડયો. તારા જ અપરાધથી અમારે તારા મહારથી ભાઇઓ તથા અન્ય કુટુમ્બીઓનો વધ કરવો પડયો છે. ખરેખર, પ્રારબ્ધને કોઇ ટાળી શકતું નથી. ભાઇ! તારે તારા આત્માના કલ્યાણને માટે પણ શોક કરવો ન જોઇએ. તારું મૃત્યુ એટલું ઉત્તમ થયું છે કે જેની બીજા લોકો ઇચ્છા કરે છે. આ સમયે તો અમે લોકો જ દરેક રીતે શોક કરવા યોગ્ય બની ગયા. કારણ કે હવે અમારે પોતાના પ્યારા બંધુઓના વિયોગમાં ખૂબ દુઃખપૂર્વક જીવન વિતાવવું પડશે. જ્યારે ભાઇઓ, પુત્રો અને પૌત્રોની વિધવા સ્ત્રીઓ શોકમાં ડૂબેલી અમારી સામે આવશે એ વખતે અમે કેવી રીતે તેમની સામે જોઇ શકીશું? રાજન્! તેં તો એકલાએ જ સ્વર્ગનો રસ્તો લઇ લીધો, જરૂર તને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળશે.'

આ પ્રમાણે કહીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર શોકથી દુઃખી થઇ ગયા અને લાંબાલાંબા શ્વાસ ભરતા ખૂબ વાર સુધી વિલાપ કરતા રહ્યા.

ક્રોધમાં ભરાએલા બલરામને શ્રીકૃષ્ણનું સમજાવવું અને યુધિષ્ઠિરની સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા ભીમસેનની વાતચીત

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! જ્યારે રાજા દુર્યોધન અધર્મપૂર્વક માર્યો ગયો તે સમયે બલભદ્રજીએ શું કહ્યું ? તેઓ તો ગદાયુદ્ધના વિશેષ જાણકાર છે. તેઓ આ અન્યાય જોઇને ચુપ નહિ રહ્યા હોય, માટે તેમણે કંઇ કહ્યું હોય તો બતાવો.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! ભીમસેને આપના પુત્રની જાંઘોમાં પ્રહાર કર્યો- આ જોઇ બલરામને બહુ ક્રોધ થયો. તેમણે બધા રાજાઓની વચ્ચે હાથ ઊંચો ઉઠાવીને ભયંકર પોકાર કરતાં કહ્યું—'ભીમસેન ! તને ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર છે ! ! ખુબ અફસોસની વાત છે કે આ ધર્મયુદ્ધમાં પણ નાભિથી નીચેના અંગમાં ગદાનો પ્રહાર કરવામાં આવ્યો. આજે ભીમસેને જેવો અન્યાય કર્યો છે તેવો ગદાયુદ્ધમાં પહેલાં થએલો કદી જોવામાં નથી આવ્યો. શાસ્ત્રમાં નિર્ણય કરેલો છે કે 'ગદાયુદ્ધમાં નાભિથી નીચે પ્રહાર ન કરવો જોઇએ.' પરન્તુ આ તો મૂર્ખ છે. શાસ્ત્રને બીલકુલ નથી જાણતો તેથી મનમાન્યો વર્તાવ કરે છે."

તે પછી તેમણે દુર્યોધન તરફ જોયું. તેમની આંખો ક્રોધથી બળવા લાગી. તેઓ ફરી કહેવા લાગ્યા—'કૃષ્ણ ! દુર્યોધન મારા સમાન બલવાન છે. તેની બરાબરી કરનારો કોઇ યોદ્ધો નથી. આ જ મારી જ સામે અન્યાય કરીને કેવળ દુર્યોધનને જ નથી મારવામાં આવ્યો, પણ મારું પણ અપમાન કરવામાં આવ્યું છે. શરણાગતની દુર્બળતા જોઇને શરણ આપનારનો પણ તિરસ્કાર કરાઇ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાનું હળ ઊંચું ઉઠાવીને ભીમસેન તરફ દોડ્યા. આ જોઇ શ્રીકૃષ્ણે ખુબ વિનતિ અને પ્રયત્ન વડે પોતાની બને ભુજાઓથી બલરામજીને પકડી લીધા અને તેમને શાન્ત કરતાં કહ્યું—'ભાઇ ! પોતાની ઉન્નતિ ૭ પ્રકારે થાય છે—પોતાની અને પોતાના મિત્રોની વૃદ્ધિ અને શત્રુની હાનિ, પોતાના મિત્રના મિત્રોની વૃદ્ધિ અને શત્રુના મિત્રોની હાનિ. પોતાને અથવા મિત્રને જ્યારે વિપરીત દશા આવીને ઘેરી લે છે, ત્યારે મનમાં ગ્લાનિ થાય જ છે, આપ જાણો છો કે પાંડવો આપણા સ્વાભાવિક મિત્ર છે. તેઓ વિશુદ્ધ પુરુષાર્થનો ભરોસો રાખનારા છે. ફોઇના પુત્રો હોવાને લીધે તેઓ દરેક રીતે આપણા છે. શત્રુઓએ કપટપૂર્ણ વર્તાવ કરીને પહેલાં તેમને ખુબ જ કષ્ટ પહોંચાડ્યું છે. સભાભવનમાં ભીમે આ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'હું મારી ગદાથી દુર્યોધનની સાથળો તોડી નાખીશ.' પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ છે. અને ભીમસેને તેનું જ પાલન કર્યું છે. મહર્ષિ મૈત્રેયે પણ દુર્યોધનને આ શાપ આપ્યો હતો કે 'ભીમ તેની ગદા વડે તારી જાંઘો તોડી નાખશે.' એ રીતે આ પ્રમાણે જ થનાર હતું. હું તેમાં ભીમનો કોઇ દોષ જોતો નથી. માટે આપ આપનો ક્રોધ શાન્ત કરી લો. ફોઇ અને બહેનને લીધે પાંડવોની સાથે આપણો સગપણનો સંબંધ પણ છે, મિત્ર તો તેઓ છે જ. આથી તેમની ઉન્નતિમાં જ આપણી પણ ઉન્નતિ છે. તેથી હવે આપ ક્રોધ ન કરો."

શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી ધર્મને જાણનારા બલદેવજીએ કહ્યું; 'સત્પુરુષોએ ધર્મનું સારી રીતે આચરણ કર્યું છે. પરન્તુ તે ધર્મ 'અર્થ' અને 'કામ' એ બે વસ્તુઓથી સંકુચિત થઇ જાય છે. અત્યન્ત લોભીનો

અર્થ અને અધિક આસક્તિ રાખનારનો કામ આ બન્ને જ ધર્મને હાનિ પહોંચાડે છે. જે મનુષ્ય કામથી ધર્મ અને અર્થને, અર્થથી ધર્મ અને કામને તથા ધર્મથી અર્થ અને કામને હાનિ ન પહોંચાડીને ધર્મ, અર્થ તથા કામ, આ ત્રણેનું સેવન કરે છે, તે જ અત્યન્ત સુખનો ભાગી થાય છે. ભીમસેને તો ધર્મને હાનિ પહોંચાડીને ધર્મ, અર્થ અને કામને વિકૃત કરી નાખ્યા છે.'

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—ભાઇ! સંસારના બધા લોકો આપને ક્રોધરહિત અને ધર્માત્મા સમજે છે. માટે શાન્ત થઇ જાઓ, ક્રોધ ન કરો. સમજી લો કે કલિયુગ આવી ગયો. ભીમની પ્રતિજ્ઞાને પણ ભૂલો નહિ, પાંડવોને વેર અને પ્રતિજ્ઞાના ઋણથી મુક્ત થવા દો.

સંજય કહે છે—શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી બલદેવજીને સંતોષ થયો નાહ. તેમણે રાજાઓની સભામાં ફરીથી કહ્યુ; 'ધર્માત્મા રાજા દુર્યોધનને અધર્મપૂર્વક મારવાને લીધે ભીમસેન સંસારમાં કપટપૂર્ણ યુદ્ધ કરનારો કહેવાશે. દુર્યોધન સરલતાથી યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, એવી અવસ્થામાં તે માર્યો ગયો હોવાથી તે સનાતન સદ્ગતિને પ્રાપ્ત કરશે.' આ પ્રમાણે કહીને રોહિણીનંદન બલરામજી દ્વારકા તરફ ચાલ્યા ગયા. તેમના ચાલ્યા જવાથી પાંચાલ, વૃષ્ણિ તથા પાંડવ વીરો ઉદાસ થઇ ગયા. યુધિષ્ઠિર પણ બહુ દુઃખી હતા. તેઓ મુખ નીચું કરીને ચિન્તામાં મગ્ન થઇ રહ્યા હતા. તે વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ—'ધર્મરાજ! આપ ચુપ રહીને અધર્મને ટેકો શા માટે આપી રહ્યા છો? દુર્યોધનના ભાઇઓ અને સહાયકો માર્યા જઇ ચૂક્યા છે. બીચારો બેહોશ થઇને પડેલો છે. આવી દશામાં ભીમ તેના મસ્તકને પગેથી ઠોકર મારી રહ્યો છે અને આપ ધર્મજ્ઞ થઇને ચુપચાપ તમાશો જોઇ રહ્યા છો! આમ શાથી થઇ રહ્યું છે?

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—કૃષ્ણ! ભીમસેને ક્રોધમાં ભરાઇને તેના મસ્તકને પગેથી જે ઠોકર્યું છે તે મને પણ સારું નથી લાગ્યું. પોતાના કુળનો સંહાર થઇ જવાથી હું ખુશી નથી થયો. પરન્તુ શું કરું? ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ દરેક વખતે અમને કપટજાળના શિકાર બનાવ્યા, કડવાં વચન સંભળાવ્યાં અને વનવાસ આપ્યો. ભીમસેનના મનમાં આ બધાને લીધે ખૂબ દુઃખ હતું, આ જ વિચારથી મેં તેના કૃત્યની ઉપેક્ષા કરી છે.

ધર્મરાજએ એ પ્રમાણે કહેતાં શ્રીકૃષ્ણે ખૂબ કષ્ટથી કહ્યું—'ઠીક, ભલે એમ હો.' રાજન્! આપના પુત્રને મારીને ભીમસેન બહુ જ પ્રસન્ન થયો હતો. તેણે યુધિષ્ઠિરની સામે ઊભા રહીને હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા અને વિજયના ઉલ્લાસની સાથે કહ્યું—'મહારાજ! આજ આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી આપની બની ગઇ, તેમાંના કાંટા દૂર થઇ ગયા અને હવે તે મંગલમય બની. હવે આપ આપના ધર્મનું પાલન કરતાં તેનું શાસન કરો. કપટ ઉપર પ્રેમ કરનારા જે માણસે કપટ કરીને વેરનો પાયો નાખ્યો હતો તે માર્યો જઇને પૃથ્વી પર પડયો છે. જેણે આપને કટુ વચન કહ્યાં હતાં તે દુઃશાસન, કર્ણ તથા શકુનિ પણ નષ્ટ થઇ ગયા. હવે સંપૂર્ણ રાજ્ય આપનું છે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—સૌભાગ્યની વાત છે કે રાજા દુર્યોધન માર્યો ગયો અને આપસના વેરનો અન્ત થઇ ગયો. શ્રીકૃષ્ણની સલાહ અનુસાર ચાલીને આપણે પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. સારું થયું કે તું પ્રતિજ્ઞાના ઋણથી મુક્ત થઇ ગયો અને પોતાનો ક્રોધ પણ શાન્ત કરી લીધો. શત્રુ મર્યો અને તારો વિજય થયો એ કેટલા આનંદની વાત છે!

પાંડવોનું દુર્યોધનની છાવણીમાં આવી તેના પર અધિકાર કરવું, અર્જુનના રથનો દાહ

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું—સંજય! દુર્યોધનને ભીમસેન દ્વારા માર્યો ગએલો જોઇ પાંડવો અને સંજયોએ શું કર્યું?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! આપના પુત્રના માર્યા ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંડવો, પાંચાલો તથા સંજયોને બહુ પ્રસન્નતા થઇ. તેઓ પોતાના દુપટ્ટા ઉછાળી ઉછાળીને સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. કોઇએ ધનુષનો ટંકાર કર્યો તો કોઇ શંખ વગાડવા લાગ્યો, કોઇએ ઢંઢેરા પીટવો શરુ કર્યો. ઘણા તો હસવા અને ખેલવા લાગ્યા. કેટલાક લોકો ભીમસેનને વારંવાર આ

પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા; 'દુર્યોધને ગદાયુદ્ધમાં ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો હતો, તેને મારીને આપે બહુ જ પરાક્રમ કરી બતાવ્યું! ભલા, અનેક પ્રકારના પેંતરા બદલતા અને દરેક પ્રકારની મંડલાકાર ગતિઓથી ચાલતા શૂરવીર દુર્યોધનને ભીમના સિવાય બીજો કોણ મારી શકવાનો હતો! ભીમસેન! આપે શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને દુર્યોધનનો વધ કર્યો તેને લીધે આ પૃથ્વી ઉપર આપનો મહાન યશ ફેલાયો છે. આ બહુ સૌભાગ્યની વાત છે.'

આ પ્રમાણે જ્યાંત્યાં ઘણા આદમીઓ ભેગા થઈને ભીમસેનની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. પાંચાલો અને પાંડવો પણ પ્રસન્ન થઈને તેના વિષે અલૌકિક વાતો સંભળાવી રહ્યા હતા. તે સમયે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું; 'રાજાઓ! મરેલા શત્રુને પોતાની કઠોર વાતોથી ફરી મારવો યોગ્ય નથી. આ પાપી તો તે જ સમયે મરી ચૂક્યો હતો કે જ્યારે તે લજ્જા છોડીને લોભમાં ફસાયો અને પાપીઓની સહાયતા લઈને હિત ચાહનારા સુહૃદોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યો. વિદુર, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મ અને સંજયોએ અનેક વાર સલાહ આપવા છતાં તેણે પાંડવોને તેમના પિતાની સંપત્તિ આપી નહિ. હવે તો આને ન મિત્ર કહી શકાય કે ન શત્રુ. આ મહાનીચ છે, કુંઠાના જેવો જડ છે. તેને વચનરૂપી બાણોવડે વિંધવાથી કોઈ લાભ નથી. હવે બધા લોકો રથો ઉપર બેસી જાઓ અને છાવણીમાં ચાલો.'

શ્રી કૃષ્ણની વાત સાંભળી બધા રાજાઓ પોતપોતાના શંખ વગાડતા છાવણી તરફ ચાલ્યા. આગળ પાંડવો હતા. તેમની પછી સાત્યકિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા બીજા ધનુર્ધર યોદ્ધાઓ ચાલી રહ્યા હતા. બધા લોકો પહેલાં દુર્યોધનની છાવણીમાં ગયા. તે છાવણી રાજા ન હોવાથી શોભાહીન દેખાઈ રહી હતી. ત્યાં કેટલાક વૃદ્ધ મન્ત્રીઓ અને હિજડાઓ બેઠેલા હતા. બાકીના લોકો રાણીઓની સાથે રાજધાનીમાં ચાલ્યા ગયા હતા. પાંડવો ત્યાં પહોંચતાં મેલાં કપડાં પહેરેલા દુર્યોધનના સેવકો હાથ જોડીને તેમની સેવામાં હાજર થયા. પાંડવો દુર્યોધનની છાવણીમાં જઈ પોતપોતાના રથોમાંથી ઊતરી ગયા. અન્તમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું; 'હવે હું પોતે આ રથમાંથી ઊતરીને તારા અક્ષય ભાથા અને ધનુષને રથમાંથી ઉતારી લે. તે પછી હું ઊતરીશ. આ પ્રમાણે કરવામાં જ તારું હિત છે.

અર્જુને એ પ્રમાણે જ કર્યું. પછી ભગવાને હાથમાંથી ઘોડાઓની લગામ છોડી દીધી અને પોતે પણ રથમાંથી ઊતરી પડ્યા. સમસ્ત પ્રાણીઓના ઈશ્વર શ્રી કૃષ્ણના ઊતરતાં જ રથ પર બેઠેલો દિવ્ય વાનર

અન્તર્ધાન થઈ ગયો. પછી તે વિશાળ રથ કે જે દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણનાં અસ્ત્રોથી બળી ગયા જેવો જ થઈ ચૂક્યો હતો તે આગ લગાડયા વિના જ સળગી ઊઠ્યો. તે રથનાં બધાં અંગો, બેઠકો, ધૂંસરી, લગામ, ઘોડા વગેરે બળીને ખાખ થઈ ગયાં. તે રથ રાખનો ઢગલો થઈને જમીન ઉપર વિખરાઈ ગયો. આ જોઈ પાંડવોને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. અર્જુને હાથ જોડી ભગવાનના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને પૂછ્યું; 'ગોવિન્દ! આ શું આશ્ચર્યજનક ઘટના બની? એકાએક આ રથ કેમ બળી ગયો? જો મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો તેનું કારણ મને કહો.'

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું–અર્જુન! લડાઈમાં અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રોના આઘાતથી આ રથ તો પહેલેથી જ બળી ચૂક્યો હતો. કેવળ તેની ઉપર મારા બેઠેલા રહેવાથી જ તે ભસ્મ નહોતો થયો. હવે તમારું બધું કામ પૂરું થઈ

ગયું ત્યારે મેં આ રથને છોડી દીધો છે. તેથી હવે તે ભસ્મ થયો છે. આમ તો બ્રહ્માસ્ત્રના તેજથી તે પહેલેથી જ બળી ચૂક્યો હતો.

આ પછી ભગવાને મન્દ હાસ્ય કરતાં રાજા યુધિષ્ઠિરને હૃદયે લગાવ્યા અને કહ્યું; 'કુન્તીનન્દન! આપના શત્રુઓ પરાસ્ત થઇ ગયા અને આપનો વિજય થયો તે બહુ સૌભાગ્યની વાત છે. અર્જુન, ભીમ, નકુળ, સહદેવ તથા આપ આ વિનાશકારી સંગ્રામમાંથી કુશળપૂર્વક બચી ગયા તે એથી પણ ખુશી થવા જેવી વાત છે. હવે આપને આગળ શું કરવું છે તેનો તુરત જ વિચાર કરો. ઉપપ્લવ્યમાં હું જ્યારે અર્જુનની સાથે આપની પાસે આવ્યો હતો તે સમયે આપે મને મધુપર્ક આપીને કહ્યું હતું; 'કૃષ્ણ! અર્જુન તમારો ભાઇ અને મિત્ર છે. તેને દરેક પ્રકારની આફતોમાંથી બચાવશો.' એ દિવસે મેં 'હા' કહીને આપની આજ્ઞા સ્વીકારી હતી. આપના તે અર્જુનની મેં દરેક રીતે રક્ષા કરી છે તે ભાઇઓ સહિત વિજયી થઇને આ રોમાંચકારી સંગ્રામથી મુક્ત થઇ ગયો.'

શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને રોમાંચ થઇ આવ્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા; 'જનાર્દન! દ્રોણ અને કર્ણે જે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો, તેને આપના સિવાય બીજો કોણ સહી શકવાનો હતો? આપની જ કૃપાથી સંશપ્તકો પરાજિત થયા છે. અર્જુને આ મહાસમરમાં કદી પીઠ નથી બતાવી; એ પણ આપના અનુગ્રહનું ફળ છે. આપના દ્વારા અનેક વાર અમારાં કાર્ય સિદ્ધ થયાં છે. ઉપપ્લવ્યમાં મહર્ષિ વ્યાસે મને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે, અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં જ વિજય છે.'

ત્યારપછી તે બધા વીરોએ આપની છાવણીમાં પેસીને ખજાનો તથા રત્નોના ભંડારોનો કબજો લીધો. ચાંદી, સોનું, મોતી, મણિ, સારાંસારાં આભૂષણો, ઉત્તમ વસ્ત્રો, મૃગચર્મો તથા રાજ્યનો પુષ્કળ સામાન તેમણે હાથ કર્યો. સાથે જ અસંખ્ય દાસ-દાસીઓને પણ તેમણે પોતાને આધીન કર્યાં. મહારાજ! એ સમયે આપના અક્ષય ધનનો ભંડાર મેળવીને પાંડવો હર્ષિત થઇને કિલકારીઓ મારવા લાગ્યા. તે પછી પોતાનાં વાહનો છોડી તેઓ ત્યાં જ વિશ્રામ કરવા લાગ્યા. વિશ્રામ વખતે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; '**આજની રાત આપણે આપણા મંગલ માટે છાવણીની બહાર જ રહેવું જોઈએ.' 'બહુ જ સારું' કહીને પાંડવો શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે છાવણીની બહાર નીકળી ગયા.** તેમણે પરમ પવિત્ર ઓઘવતી નદીના કિનારે તે રાત્રિ વ્યતીત કરી.

તે સમયે રાજા યુધિષ્ઠિરે સમયને યોગ્ય કર્તવ્યનો વિચાર કરીને કહ્યું; 'માધવ! ક્રોધમાં ભરાએલી ગાન્ધારી દેવીને શાન્ત કરવા માટે એકવાર આપે હસ્તિનાપુર જવું જોઇએ, આ જ યોગ્ય જણાય છે.'.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું હસ્તિનાપુર જવું અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાન્ધારીને સાન્ત્વન આપીને પાછા ફરવું

જનમેજયે પૂછ્યું—વિપ્રવર! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ગાન્ધારીની પાસે શા માટે મોકલ્યા? જ્યારે પહેલાં તેઓ સન્ધિ કરાવવા માટે કૌરવોની પાસે ગયા હતા, તે સમયે તો તેમની ઇચ્છા પૂરી થઇ નહિ, જેને લીધે આ યુદ્ધ થયું. હવે જ્યારે બધા યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા, દુર્યોધન પડ્યો અને પ્રજા શત્રુઓથી રહિત થઇ ગયા ત્યારે એવી શું આવશ્યકતા આવી પડી હતી કે જેને લીધે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં જવું પડ્યું? મને તો એવું જણાય છે કે આમાં કોઇ મહત્ત્વનું કારણ જરૂર હશે.

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો છે, તે બરાબર છે. હું તેનું ખરેખરું કારણ બતાવું છું. સાંભળો. ભીમસેને ગદાયુદ્ધના નિયમનો ભંગ કરીને મહાબળવાન દુર્યોધનને માર્યો હતો. આ જોઇને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને મહાન ભય થયો. તેમણે વિચાર્યું કે દુર્યોધનની માતા ગાન્ધારી મહાન તપસ્વિની છે. તેણે જીવનભર ઘોર તપશ્ચર્યા કરી છે. તે ઇચ્છે તો ત્રણે લોકોને ભસ્મ કરી શકે છે. તેથી સૌથી પહેલાં તેને શાન્ત કરવી જોઈએ. તે સિવાય જ્યારે તે.. અમારા દ્વારા તેના પુત્રનો અન્યાયપૂર્વક વધ થએલો

સાંભળશે તો ક્રોધમાં ભરાઈને પોતાના મનમાંથી અગ્નિ પ્રકટ કરીને અમને ભસ્મ કરી નાખશે.' આ વિચારીને ધર્મરાજાએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, 'ગોવિન્દ ! આપની જ કૃપાથી અમે નિષ્કણ્ટક રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. અમારા પુરુષાર્થથી તો અમે તેને મેળવવાની વાતનો વિચાર પણ કરી શકતા નહોતા. આપે જ સારથિ બનીને અમારી સહાયતા અને રક્ષા કરી છે. જો આપ આ યુદ્ધમાં અર્જુનના નાવિક ન બન્યા હોત તો આ સમુદ્ર જેવી કૌરવસેનાને જીતીને તેની પાર અમે કેવી રીતે પહોંચી શકત? અમારે માટે આપે કયું કષ્ટ નથી ઉઠાવ્યું ? ગદાઓના પ્રહાર, પરિઘોનો માર, શક્તિ, ભિન્દિપાલ, તોમર અને પરશુઓની ચોટો સહન કરી તથા શત્રુઓના કઠોર શબ્દો પણ સાંભળ્યા. પરન્તુ દુર્યોધનના માર્યા જવાથી બધું સફળ થઈ ગયું. આ પ્રમાણે જો કે અમારો વિજય થયો છે, તો પણ અમારું ચિત્ત સન્દેહના ઝૂલા ઉપર ઝૂલી રહ્યું છે. માધવ ! જરા આપ ગાન્ધારીના ક્રોધનો તો ખ્યાલ કરો. તે નિત્ય કઠોર તપસ્યામાં લાગી રહેવાને લીધે દુબળી થઈ ગઈ છે. તે પોતાના પુત્રનો વધ થએલો સાંભળી જરૂર અમને ભસ્મ કરી નાખશે. માટે આ સમયે તેને પ્રસન્ન કરવી જરૂરી છે. માધવ ! જ્યારે તે પુત્રના શોકથી પિડિત થઈ લાલ-લાલ આંખો કરીને જોશે, તે સમયે આપના સિવાય બીજો કોણ તેના ઉપર દૃષ્ટિ નાખવા માટે સમર્થ હશે ? આથી તેને શાન્ત કરવા માટે એક વાર આપે ત્યાં જવું ઉચિત જણાય છે. આપનાથી જ આ જગતનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે અને આપનામાં જ લય થાય છે. આથી આપ જ યથાર્થ કારણોથી યુક્ત સમયોચિત વાણી કહીને ગાન્ધારીને શાન્ત કરી શકશો. દાદાજી વ્યાસજી પણ ત્યાં હશે. આપે પાંડવોના હિતની દૃષ્ટિએ દરેક ઉપાય કરીને ગાન્ધારીના ક્રોધને શાન્ત કરી દેવો જોઈએ.'

ધર્મરાજાની વાત સાંભળી ભગવાન કૃષ્ણે દારુકને બોલાવ્યો અને તેને રથ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી. દારુકે ખૂબ સ્ફૂર્તિથી રથ સજાવ્યો અને તેને જોડીને ભગવાનની સેવામાં લાવીને ઊભો કર્યો. ભગવાન તેના પર સવાર થઈને તુરત હસ્તિનાપુર જવા નીકળી પડ્યા અને રથના ઘરઘરાટથી નગરને ગૂંજાવતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. નગરમાં પ્રવેશ કરીને રથમાંથી ઊતર્યા અને ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના આવ્યાની ખબર આપીને તેમના મહેલમાં ગયા. જતાં જ તેમને ભગવાન વ્યાસનાં દર્શન થયાં, તેઓ પહેલેથી જ ત્યાં આવેલા હતા. શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન વ્યાસ તથા ધૃતરાષ્ટ્રનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને ગાન્ધારીને પણ પ્રણામ કર્યા. પછી તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ડૂસકે-ડૂસકે રોવા લાગ્યા. તેમણે બે ઘડી સુધી શોકનાં આંસુ વહાવ્યાં. પછી જળથી આંખો ધોઈને વિધિવત્ આચમન કર્યું અને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું-'ભારત ! આપ વૃદ્ધ છો, તેથી, કાળના દ્વારા જે ઘટનાઓ બની અને બની રહી છે તે આપથી છુપી નથી. પાંડવો હંમેશથી જ આપની ઇચ્છા અનુસાર વર્તાવ કરે છે. તેમની એવી ઘણી જ ઇચ્છા હતી કે અમારા કુળનો નાશ ન થાય. તેઓ દરેક રીતે નિર્દોષ હતા, તો પણ તેમને કપટપૂર્વક જુગારમાં હરાવીને વનવાસ આપવામાં આવ્યો. અનેક પ્રકારના વેષ બનાવીને તેમણે અજ્ઞાતવાસનાં કષ્ટ ભોગવ્યાં. તે સિવાય તેમને અનાથ પુરુષોની જેમ બહુ ક્લેશ ભોગવવા પડ્યા. જ્યારે યુદ્ધ છેડાવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો હું જાતે આપની સેવામાં હાજર થયો અને આ બધો ઝઘડો મટાડવા માટે મેં બધા લોકોની સમક્ષ આપની પાસે કેવળ પાંચ ગામ માગ્યાં હતાં. પરન્તુ કાળની પ્રેરણાથી આપ પણ લોભમાં ફસાઈ ગયા અને મારી પ્રાર્થનાને ઠોકરે મારવામાં આવી. આ પ્રમાણે કેવળ આપના જ અપરાધથી સંપૂર્ણ ક્ષત્રિયોનો સંહાર થયો છે. ભીષ્મ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, કૃપ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા અને વિદુરજી પણ આપને સદા સન્ધિને માટે પ્રાર્થના કરતા રહ્યા, પરન્તુ આપે કોઈનું કહ્યું માન્યું નહિ. સાચું છે કે જેના મન ઉપર કાલનો પ્રભાવ હોય છે તે મોહમાં પડી જ જાય છે. જ્યારે યુદ્ધની તૈયારી શરુ થઈ એ સમયે આપની પણ બુદ્ધિ મારી ગઈ ! આને કાળનો પ્રભાવ અથવા પ્રારબ્ધના સિવાય બીજું શું કહી શકાય તેમ છે ? વાસ્તવમાં આ જીવન પ્રારબ્ધને આધીન છે. મહારાજ ! આપ પાંડવો પર દોષારોપણ ન કરશો, તે બીચારાનો જરા પણ અપરાધ નથી. તેઓ કદી ધર્મ કે ન્યાયથી પડ્યા નથી. આપના પ્રત્યે તેમનો સ્નેહ પણ ન્યૂન થયો નથી. અને હવે તો આપને અને ગાન્ધારી દેવીને પાંડવો પાસેથી જ પિંડ અને જળ મળવાનાં છે. તેમનાથી જ આપનો વંશ વધશે. પુત્રથી મળનારું બધું ફળ હવે તમને પાંડવોથી જ મળશે.

તેથી આપ પાંડવો પ્રત્યે મનમાં મેલ ન રાખશો. તેમનું અહિત ન વિચારશો. પોતાનો જ અપરાધ યા ભૂલ સમજીને કલ્યાણ જ ઇચ્છશો અને તેમની રક્ષા કરશો. મહારાજ ! આપ તો જાણો જ છો કે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આપનાં ચરણોમાં કેટલી ભક્તિ છે, કેટલો સ્વાભાવિક સ્નેહ છે ! તેમણે પોતાનું અહિત કરનારા શત્રુઓનો જ સંહાર કર્યો છે; તો પણ તેઓ રાત-દિવસ શોકથી બળ્યા જ કરે છે. તેઓને જરાક પણ ચેન નથી પડતું. આપ અને ગાન્ધારીને માટે તો તેઓ બહુ જ શોક કરે છે, તેમના હૃદયમાં શાન્તિ નથી. લજ્જાને લીધે તેઓની આપના સામે આવવાની હિંમત ચાલતી નથી.'

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે કહીને શ્રીકૃષ્ણ શોકથી દુર્બળ થએલી ગાન્ધારી દેવીને બોલ્યા; 'કલ્યાણી ! હું તમને પણ જે કહી રહ્યો છું તે ધ્યાન દઇને સાંભળો. આજે સંસારમાં તમારા જેવી તપસ્વિની સ્ત્રી બીજી નથી. તમને યાદ હશે કે તે દિવસે સભામાં તમે મારી સામે જ બન્ને પક્ષોનું હિત કરનારાં ધર્મ અને અર્થ યુક્ત વચનો કહ્યાં હતાં; પરન્તુ તમારા પુત્રોએ તેમને માન્યાં નહિ. દુર્યોધન વિજયની અભિલાષા રાખનારો હતો. તેને તમે રોષપૂર્વક કહ્યું હતું; 'ઓ મૂર્ખ ! જે તરફ ધર્મ હોય છે તે જ પક્ષની જીત થાય છે.' રાજકુમારી ! તમારી તે જ વાત આજે સત્ય બની છે, આમ સમજીને મનમાં શોક ન કરો. તમારામાં તપસ્યાનું બહુ મહાન બળ છે. તમે પોતાની ક્રોધભરી દૃષ્ટિથી ચરાચર જગતને ભસ્મ કરી નાખવાની શક્તિ ધરાવો છો; તો પણ તમારે પાંડવોના નાશનો વિચાર કદી મનમાં લાવવો ન જોઇએ.'

શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી ગાન્ધારીએ કહ્યું; 'કેશવ ! તમારી વાત તદ્દન બરાબર છે. હમણાં સુધી મારા મનમાં ભારે વ્યથા હતી, હું ચિન્તાની આગમાં બળી રહી હતી; તેથી મારી બુદ્ધિ વિચલિત થઇ રહી હતી. હું પાંડવોના અનિષ્ટનો વિચાર કરી રહી હતી, પરન્તુ હવે તમારી વાત સાંભળવાથી મારી બુદ્ધિ સ્થિર બની ગઇ; ક્રોધનો આવેશ જતો રહ્યો. જનાર્દન ! આ રાજા આંધળા છે, વૃદ્ધ છે અને તેમના પુત્રો માર્યા ગયા છે તેને લીધે શોકથી પીડિત પણ છે. હવે વીરવર પાંડવો સહિત તમે જ તેમને સહારો આપનારા છો.'

આટલું કહેતાંકહેતાં ગાન્ધારી પાલવથી મુખ ઢાંકીને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોવા લાગી. પુત્રોના શોકથી તેને ભારે સન્તાપ થવા લાગ્યો. એ સમયે શ્રીકૃષ્ણે કેટલાંય કારણો બતાવીને, કેટલીય યુક્તિઓ-પ્રમાણો આપીને ગાન્ધારીને સાન્ત્વના આપી ધીરજ બંધાવી. ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારીને આશ્વાસન આપ્યા પછી ભગવાને અશ્વત્થામાના ભીષણ સંકલ્પનું સ્મરણ કર્યું; પછી તો તેઓ તુરત ઊઠીને ઊભા થઇ ગયા અને વ્યાસના ચરણોમાં મસ્તક ઝુકાવીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને બોલ્યા; 'મહારાજ ! હવે હું અહીંથી જવાની આજ્ઞા ચાહું છું. આપ શોક ન કરશો. આ સમયે અશ્વત્થામામા મનમાં પાપપૂર્ણ વિચાર જાગ્રત થયો છે. એથી જ હું એકદમ ઊભો થઇ ગયો છું. તેણે આજની રાતમાં જ પાંડવોને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.'

આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીએ કહ્યું; 'જનાર્દન ! જો એવી વાત હોય તો જલદી જાઓ અને પાંડવોની રક્ષા કરો. અમે ફરી તમને તુરત જ મળીશું.' ત્યારપછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દારુકની સાથે તુરત જ ચાલી નીકળ્યા. તેમના ગયા પછી મહાત્મા વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. ભગવાનની પાસે જઇને શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને મળ્યા અને હસ્તિનાપુરના બધા સમાચાર તેમને કહી સંભળાવ્યા.

દુર્યોધનનો વિલાપ, અને અશ્વત્થામાનો વિષાદ, પ્રતિજ્ઞા અને સેનાપતિ–પદ પર અભિષેક

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—મારો પુત્ર ખૂબ જ ક્રોધી હતો. પાંડવો સાથે વેર રાખવાને લીધે તેના ઉપર ખૂબ ભારે સંકટ આવી પડ્યું. બતાવો, જ્યારે જાંઘો તૂટી જવાથી તે પૃથ્વી પર પડ્યો અને ભીમસેને તેના શિર ઉપર પગ મૂક્યો તે પછી તેણે શું કહ્યું?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! સાથળો તૂટી ગયા પછી જ્યારે દુર્યોધન ધરતી ઉપર પડ્યો તો ધૂળમાં રગદોળાઈ ગયો. પછી વિખેરાઈ ગએલા વાળોને સમેટતો તે દશે દિશાઓ તરફ જોવા લાગ્યો. ત્યારપછી ખૂબ પ્રયત્નથી જેમતેમ કરીને વાળોને બાંધીને તેણે આંસુ-ભર્યાં નેત્રે મારી તરફ જોયું અને પોતાની બન્ને ભુજાઓને ધરતી ઉપર ફેરવીને ઉચ્છ્વાસ લેતાં કહ્યું; 'ઓહ! શાન્તનુનન્દન ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, શલ્ય અને કૃતવર્મા જેવા વીરો મારા રક્ષક હતા; તો પણ હું આ દશાએ પહોંચ્યો! નક્કી કાળનું કોઈ ઉલ્લંઘન નથી કરી શકતો. જે એક દિવસ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો સ્વામી હતો, તેની આજ આ અવસ્થા! સંજય! મારા પક્ષના યોદ્ધાઓમાં જે લોકો જીવતા હોય તેમને કહેજે કે ભીમસેને ગદાયુદ્ધનો નિયમ તોડીને દુર્યોધનને માર્યો છે. ક્રૂર કર્મો કરનારા પાંડવોએ ભીષ્મ, દ્રોણ, ભૂરિશ્રવા અને કર્ણને કપટપૂર્વક માર્યા પછી મારી સાથે છળ કરીને એક વિશેષ કલંકનો ચાંદલો લીધો. મને વિશ્વાસ છે કે તેઓને આ કુકર્મને લીધે સત્પુરુષોના સમાજમાં પસ્તાવું પડશે. કોણ એવો વિદ્વાન હશે કે જે મર્યાદાનો ભંગ કરનાર મનુષ્ય પ્રત્યે સંમાન પ્રકટ કરશે? આજ પાપી ભીમસેન જેવો ખુશ થઈ રહ્યો છે તેવો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ અધર્મથી વિજય મેળવીને ખુશ થશે? મારી જાંઘો તૂટી ગઈ છે એવી દશામાં ભીમે જે મારા શિરને પગોથી દબાવ્યું છે તેનાથી વધારે આશ્ચર્યની વાત બીજી કઈ હશે? મારાં માતાપિતા બહુ જ દુઃખી હશે. તેમને આ સન્દેશ કહેજે; મેં યજ્ઞો કર્યા, જે ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય હતાં, તેમનું પાલન કર્યું અને સમુદ્રપર્યન્ત પૃથ્વીનું સારી રીતે શાસન કર્યું. શત્રુઓ જીવતા હતા તો પણ તેમના શિર પર પગ રાખ્યો અને શક્તિ અનુસાર મિત્રોનું પ્રિય કર્યું. પોતાના બન્ધુબાન્ધવોનો આદર તથા આશ્રિતોનો સત્કાર કર્યો., ધર્મ, અર્થ તથા કામનું સેવન કર્યું; બીજાં રાષ્ટ્રો ઉપર આક્રમણ કરીને તેમને જીત્યાં અને રાજાઓ ઉપર દાસની માફક હુકમ ચલાવ્યા. જે મારા પ્રિય હતા તેમનું હમેશાં હિત કર્યું! તો પછી મારા કરતાં સારો અન્ત કોનો થયો હશે? વિધિવત્ વેદોનો સ્વાધ્યાય કર્યો, અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં અને જીંદગીભરમાં મને કદી રોગ નથી થયો! મેં મારા ધર્મથી લોકો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તથા ધર્માત્મા ક્ષત્રિયો જેવા મૃત્યુને ઇચ્છે છે, તેવું જ મૃત્યુ મને પ્રાપ્ત થયું. આનાથી સારો અન્ત કોનો હશે! સન્તોષની વાત છે કે હું પીઠ બતાવીને ભાગ્યો નહિ, મારા મનમાં કોઈ ખરાબ વિચાર ઉત્પન્ન ન થયો. તો પણ જેમ સૂતેલા અથવા ગાંડા થઈ ગએલા મનુષ્યને ઝેર આપીને મારી નાખવામાં આવે, તેવી જ રીતે તે પાપીએ યુદ્ધના ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને મારો વધ કર્યો છે!'

ત્યારપછી આપના પુત્રે સંદેશો લઈ જનારાઓને કહ્યું–'અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્યને મારી વાત કહી દેજો–'અનેક વાર યુદ્ધના નિયમનો ભંગ કરીને પાપમાં પ્રવૃત્ત થએલા પાંડવોનો આપ કદી વિશ્વાસ ન કરશો. હું ભીમદ્વારા અધર્મપૂર્વક માર્યો ગયો છું. જેઓ મારે માટે સ્વર્ગમાં ગયા છે તે આચાર્ય દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય વૃષસેન, શકુનિ, જલસન્ધ, ભૂરિશ્રવા, જયદ્રથ તથા દુઃશાસન વગેરે ભાઈઓના તથા લક્ષ્મણ, દુઃશાસનકુમાર તેમજ અન્ય હજારો રાજાઓની પાછળ હવે હું પણ સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યો જઈશ. ચિન્તા એટલી જ છે કે પોતાના ભાઈઓ અને પતિના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી બહેન દુઃશલાની શી દશા થશે. પુત્રો અને પૌત્રની વિલાપ કરતી વહુઓની સાથે મારા માતા-પિતા કેવી અવસ્થાએ પહોંચશે! પુત્ર અને પતિનું મૃત્યુ સાંભળી બીચારી લક્ષ્મણની માતા પણ તુરત પ્રાણ ત્યજી દેશે. વ્યાખ્યાન આપવામાં કુશળ અને સંન્યાસીના વેષમાં ચારે બાજુ ફરનાર ચાર્વાકને જો મારી હાલત માલુમ પડશે તો અવશ્ય તેઓ મારા વેરનો બદલો લેશે. હું તો ત્રણે

લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા આ પવિત્ર તીર્થ સમન્તપંચકમાં પ્રાણ ત્યજી રહ્યો છું, તેથી મને અક્ષય લોકોની પ્રાપ્તિ થશે.'

રાજન્ ! આપના પુત્રનો આ વિલાપ સાંભળી હજારો મનુષ્યોની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેઓ વ્યાકુળ થઈને ત્યાંથી આમ-તેમ ખસી ગયા. દૂતોએ આવીને અશ્વત્થામાને ગદાયુદ્ધની બધી વિગત તથા રાજાને અન્યાય-પૂર્વક પાડયાના સમાચાર પણ કહી સંભળાવ્યા. તે પછી ત્યાં થોડીવાર સુધી વિચાર કર્યા બાદ દૂતો જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા ફર્યા.

સંદેશવાહકોના મુખથી દુર્યોધનના મર્મ ઘવાયાના સમાચાર સાંભળી બચેલા કૌરવ મહારથી-અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા-જેઓ પોતે પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાયલ થઈ ચૂકયા હતા; તેઓ વેગથી ચાલનારા ઘોડાઓથી જોડાએલા રથો પર સવાર થઈને તુરત યુદ્ધભૂમિમાં ગયા. ત્યાં પહોંચીને તેમણે જોયું કે દુર્યોધન ...ાં પર પડેલો તરફડી રહ્યો છે અને તેનું આખું ...ર લોહીથી ભીંજાઈ ગએલું છે. ક્રોધને લીધે તેની ... વાંકી અને આંખો ચઢેલી હતી. તે રોષમાં ...લો દેખાતો હતો.

પોતાના રાજાને આ અવસ્થામાં પડેલો જોઈને ...ચાર્ય વગેરેને બહુ શોક થયો. તેઓ રથો ઉપરથી ઊતરીને દુર્યોધનની પાસે જ જમીન ઉપર બેસી ગયા. તે વખતે અશ્વત્થામાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તે ગળગળો થઈને કહેવા લાગ્યો-' રાજન્ ! નિશ્ચય આ મનુષ્યલોકમાં કંઈ પણ સ્થિર નથી, કે જ્યાં તમારા જેવા રાજાઓ ધૂળમાં લોટી રહ્યા છે. નહિ તો જે એક દિવસ સમસ્ત ભૂમંડળનો સ્વામી હતો, જેણે સર્વ પર હુકમ ચલાવ્યો હતો, તે આજ આ નિર્જન વનમાં એકલો કેવી રીતે પડયો હોય. આજ મને દુઃશાસન નથી દેખાતો, મહારથી કર્ણ તથા બીજા તમામ હિતૈષી મિત્રોનું દર્શન પણ નથી થતું-આ શી વાત છે? ખરેખર ! કાળની ગતિને જાણવી બહુ કઠિન છે. આ સમયના ઉલટ-ફેરને તો જુઓ, તમે મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાઓના અગ્રગણ્ય સમ્રાટ્ હોવા છતાં પણ આજ તણખલાંઓની સાથે ધૂળમાં આળોટી રહ્યા છો. મહારાજ ! તમારું તે શ્વેત છત્ર કયાં છે? ચામર કયાં છે? અને તે વિશાળ સેના કયાં ચાલી ગઈ? કયા કારણથી કયું કાર્ય થશે તેને જાણવું બહુ મુશ્કેલ છે. કારણ કે તમે સમસ્ત પ્રજાના માનનીય રાજા હોવા છતાં પણ આજ આ દશાને પહોંચી ગયા. તમે તો ઇન્દ્ર સાથે પણ લડવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા,-જો તમારા પર પણ વિપત્તિ આવી ગઈ, તો તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે કોઈ પણ મનુષ્યની સંપત્તિ સ્થિર નથી હોતી.'

અત્યન્ત દુઃખી થએલા અશ્વત્થામાની વાત સાંભળી દુર્યોધનની આંખમાં શોકનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે બંને હાથોથી આંખો લૂછી અને કૃપાચાર્ય વગેરેને આ સમયોચિત વચન કહ્યાં-' મિત્રો ! આ મર્ત્યલોકનો એવો જ નિયમ છે. આ વિધાતાનો બનાવેલો ક્રમ છે. એથી કાળધર્મથી કોઈ ને-કોઈ દિવસે સમસ્ત પ્રાણીઓનાં મરણ થાય છે. તે જ મરણ મને આજ પ્રાપ્ત થયું છે, જેને આપલોકો આપની આંખોથી જોઈ રહ્યા છો. એક દિવસ હું આ ભૂમંડલનું પાલન કરનાર રાજા હતો અને આજે આ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છું. તો પણ મને એ વાતનો હર્ષ છે કે યુદ્ધમાં મોટામાં મોટી વિપત્તિ આવવા છતાં પણ હું કદી પાછો નથી હઠયો. પાપીઓએ મને માર્યો તે પણ કપટથી જ. મેં યુદ્ધમાં હંમેશાં ઉત્સાહ બતાવ્યો છે. અને મારા બંધુ-બાંધવોના માર્યા ગયા પછી હું પોતે પણ યુદ્ધમાં જ પ્રાણત્યાગ કરી રહ્યો છું, તેથી મને ખૂબ સંતોષ છે. સૌભાગ્યની વાત છે કે આપલોકોને હું આ નરસંહારથી મુક્ત જોઈ રહ્યો છું. સાથે જ આપલોકો કુશળ તેમ જ કંઈક કરી શકવાને સમર્થ છો-એ મારે માટે એથી પણ વધુ પ્રસન્નતાની વાત છે. આપલોકોનો મારા ઉપર સ્વાભાવિક સ્નેહ છે, તેથી મારા મરવાથી આપ દુઃખી થઈ રહ્યા છો. પરન્તુ ચિન્તા કરવાની કોઈ વાત નથી, જો વેદનું પ્રમાણ સત્ય છે તો મેં અક્ષય લોક પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેથી હું કદાપિ શોક કરવાને યોગ્ય નથી. આપલોકોએ પોતપોતાના સામર્થ્ય અનુસાર પરાક્રમ બતાવ્યું અને સદાય મને વિજય અપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરન્તુ દૈવના વિધાનનું ઉલ્લંઘન કોણ કરી શકે છે?"

મહારાજ ! આટલું કહેતાંકહેતાં દુર્યોધનની આંખોમાં ફરીથી આંસુ ભરાઈ આવ્યાં તથા તે શરીરની પીડાથી પણ અત્યન્ત વ્યાકુળ બની ગયો. તેથી હવે આગળ કાંઈ બોલી શકયો નહિ. રાજાની આ દશા જોઈ અશ્વત્થામાની આંખો ભરાઈ આવી, તેને

બહુ જ દુઃખ થયું. સાથે જ તેને શત્રુઓ ઉપર રોષ પણ થયો. તે ક્રોધથી બળ્યોઝળ્યો થઈ ગયો અને હાથથી હાથ મસળતો કહેવા લાગ્યો; 'રાજન્ ! એ પાપીઓએ ક્રૂર કર્મ કરીને જ મારા પિતાને પણ માર્યા હતા. પરન્તુ તેનો મને એટલો સંતાપ નથી, જેટલો આજ તમારી આ દશા જોઈને થઈ રહ્યો છે. અચ્છા, હવે મારી વાત સાંભળો; 'મેં જે યજ્ઞો કર્યા છે, કૂવા, તળાવો વગેરે બંધાવ્યાં તથા બીજાં જે દાન, ધર્મ તેમજ પુણ્યો કર્યાં છે, તે બધાંના અને સત્યના પણ સોગંદ ખાઈને કહું છું; 'આજ હું શ્રીકૃષ્ણના દેખતાંદેખતાં દરેક ઉપાયો વડે કામ લઈ ને સમસ્ત પાંચાલોને યમલોકમોકલી દઇશ. આને માટે કેવળ તમે આજ્ઞા આપી દો.'

અશ્વત્થામાની વાત સાંભળી દુર્યોધન મનમાં પ્રસન્ન થયો અને કૃપાચાર્યને બોલ્યો; 'આચાર્ય ! આપ તુરત જ પાણીથી ભરેલો કળશ લઈ આવો.' કૃપાચાર્યે તે પ્રમાણે કર્યું. જ્યારે કળશ લઈને તેઓ રાજાની પાસે આવ્યા ત્યારે દુર્યોધને કહ્યું; 'વિપ્રવર ! જો આપ મારું પ્રિય કરવા ચાહતા હો તો દ્રોણકુમારનો સેનાપતિ પદ પર અભિષેક કરી દો; આપનું ભલું થશે.' રાજાની આજ્ઞાથી કૃપાચાર્યે અશ્વત્થામાનો અભિષેક કર્યો. ત્યારપછી તેઓ દુર્યોધનને હૃદયે લગાવીને સંપૂર્ણ દિશાઓને સિંહનાદથી ગજાવી મૂકતા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. દુર્યોધન લોહીથી ખરડાએલો આખી રાત ત્યાં જ પડી રહ્યો. યુદ્ધભૂમિથી દૂર જઈને તે ત્રણે મહારથીઓ આગળ શું કરવું તેના ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા.

શલ્યપર્વ સમાપ્ત

श्रीगणेशाय नमः ॥

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

સૌપ્તિકપર્વ

ત્રણે મહારથીઓનો એક વનમાં વિશ્રામ, ત્યાં અશ્વત્થામાનું પાંડવોને કપટપૂર્વક મારવાનો નિશ્ચય કરીને કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માની સલાહ લેવું

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

અન્તર્યામી નારાયણસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, તેમના નિત્યસખા નરસ્વરૂપ નરરત્ન અર્જુનને, તેમની લીલા પ્રકટ કરનારી ભગવતી સરસ્વતીને અને તેના વક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરીને આસુરી સમ્પત્તિઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવનાર મહાભારત ગ્રન્થનું અધ્યયન કરવું જોઇએ.

ત્યારે અશ્વત્થામા કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા-આ ત્રણે વીરો દક્ષિણ બાજુએ ચાલ્યા અને સૂર્યાસ્ત વખતે છાવણીની પાસે પહોંચી ગયા. એટલામાં જ તેમને વિજયી પાંડવ-વીરોનો ભીષણ નાદ કાને પડયો. આથી તેમની ચઢાઇની શંકાથી તેઓ ભયભીત થઇને પૂર્વ તરફ ભાગ્યા તથા કેટલેક દૂર જઈને તેમણે ક્ષણ વાર વિશ્રામ કર્યો.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! મારા પુત્ર દુર્યોધનમાં દશ હજાર હાથીઓનું બળ હતું, તેને ભીમસેને મારી નાખ્યો એ વાતમાં એકદમ વિશ્વાસ નથી થતો. મારા પુત્રનું શરીર વજ્ર સમાન કઠોર હતું, તેને પણ પાંડવોએ સંગ્રામભૂમિમાં નષ્ટ કરી દીધો. આથી નિશ્ચય થાય છે કે પ્રારબ્ધની પાર જવું કોઇ રીતે સંભવિત નથી. ભાઇ સંજય ! મારું હૃદય જરૂર પોલાદનું બનેલું છે. કારણ કે પોતાના સો પુત્રોના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળવા છતાં પણ તેના હજારો ટુકડા ન થયા. ભલા, પુત્રહીન થઇને અમે ઘરડાં ધડપણ કેવી રીતે જીવીશું ? હું એક રાજાનો પિતા અને પોતે પણ રાજા જ હતો, તે હવે પાંડવોનો દાસ બનીને કેવી રીતે મારું જીવન વ્યતીત કરીશ ! ઓહ, જેણે સોએ સો પુત્રોનો વધ કરી નાખ્યો અને મારી જિંદગીના આખરી દિવસો દુઃખમય કરી દીધા એ ભીમસેનના શબ્દોને હું કેવી રીતે સાંભળી શકીશ ? ઠીક, સંજય ! એ તો બતાવ કે આ પ્રમાણે બેટા દુર્યોધનના અધર્મપૂર્વક માર્યા ગયા પછી કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામાએ શું કર્યું.

સંજયે કહ્યું—રાજન્ ! આપના પક્ષનાં આ ત્રણે વીરો થોડેક દૂર ગયા કે એમણે તરેહતરેહનાં વૃક્ષો અને લતાઓથી ભરેલું એક વન જોયું. ત્યાં થોડી વાર વિશ્રામ કરીને તેઓએ ઘોડાઓને પાણી પીવડાવ્યું. અને થાક દૂર થઇ જતાં તે ગાઢ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ચારે બાજુ નજર કરતાં તેમને એક વિશાળ વડનું ઝાડ નજરે પડ્યું, જેની હજારો શાખાઓ ચારે બાજુ ફેલાએલી હતી. આ વડની પાસે પહોંચીને તે મહારથીઓ પોતાના રથોમાંથી ઊતરી પડયા અને સ્નાન વગેરે કરીને સન્ધ્યાવંદન કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ ભગવાન ભાસ્કર અસ્તાચળ પર પહોંચી ગયા અને સંપૂર્ણ સંસાર ઉપર રાત્રિ દેવીનું આધિપત્ય થઇ ગયું. ચારે તરફ વિખરાએલા ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓથી સુશોભિત બનેલું ગગનમંડળ એક સુંદર ચંદરવાના જેવું શોભવા લાગ્યું. હજુ રાત્રિની શરુઆત જ હતી. દુઃખ અને શોકમાં ડૂબેલા કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા આ વડના ઝાડની નજીક પાસેપાસે બેસી ગયા અને કૌરવો તથા પાંડવોના યોદ્ધાઓના સંહારને માટે શોક પ્રકટ કરવા લાગ્યા. અત્યન્ત થાકેલા હોવાને લીધે ઊંઘે તેમને ઘેરી લીધા. આથી આચાર્ય કૃપ અને કૃતવર્મા સૂઈ ગયા. જો કે આ લોકો મહાંમૂલ્યવાન પલંગો ઉપર સૂનારા, દરેક પ્રકારની સુખ-સામગ્રીઓથી

સંપન્ન તેમજ દુઃખથી અપરિચિત હતા, તો પણ અનાથોની પેઠે પૃથ્વી પર જ પડી ગયા.

પરન્તુ અશ્વત્થામા આ વખતે અત્યન્ત ક્રોધ અને રોષમાં ભરાએલો હતો, આથી તેને ઊંઘ આવી નહિ. તેણે વનમાં ચારે બાજુ દૃષ્ટિ નાખી તો તેને એ વડના ઝાડ ઉપર પુષ્કળ કાગડાઓ બેઠેલા દેખાયા. તે રાત્રે હજારો કાગડાઓએ તે વડના ઝાડ ઉપર આશ્રય લીધો હતો. તેઓ આનંદથી જુદાજુદા માળાઓમાં સૂતા હતા. આ જ વખતે અશ્વત્થામાને એક ભયાનક ઘુવડ તે તરફ આવતું દેખાયું. તે ધીમેધીમે ગણગણ કરતું વડની એક શાખા ઉપર કૂદ્યું અને તેના ઉપર સૂતેલા અનેક કાગડાઓને મારવા લાગ્યું. તેણે પોતાના પંજા-

ઓથી કેટલાક કાગડાઓને નખ માર્યા, કેટલાક કાગડાઓનાં ગળાં કાપી નાખ્યાં, કેટલાકના પગ તોડી નાખ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની નજર સામેજ તે ઘુવડે અનેક કાગડાઓને વાતવાતમાં મારી નાખ્યા આથી તે આખું યે વડનું ઝાડ કાગડાઓનાં મરેલાં શરીરો અને અંગોના અવયવોથી ભરાઈ ગયું.

રાત્રિને સમયે ઘુવડનો આ કપટ ભરેલો વ્યવહાર જોઈને અશ્વત્થામાએ પણ તેમ જ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે એકાન્ત સ્થળમાં તે વિચારવા લાગ્યો; 'આ પક્ષીએ ખરેખર મને સંગ્રામ કરવાની યુક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે. આ સમય પણ તે પ્રમાણે કરવા માટે યોગ્ય છે. પાંડવ લોકો વિજય મેળવીને ખૂબ તેજસ્વી, બળવાન અને ઉત્સાહી બનેલા છે. આ વખતે મારી શક્તિથી તો હું તેમને મારી શકું તેમ નથી. અને રાજા દુર્યોધનની આગળ હું તેમનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું. હવે જો હું ન્યાય અનુસાર યુદ્ધ કરીશ તો મારે મારા પ્રાણોથી હાથ ધોવા પડશે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. પણ કપટથી અવશ્ય તેમાં સફળ થઈ શકાય એમ છે. અને શત્રુઓનો પણ ખૂબ જ સંહાર કરી શકાશે. પાંડવોએ પણ અનેક વાર નિંદનીય અને હલકાં કામો કર્યાં છે. યુદ્ધના અનુભવી લોકોનું એવું કહેવું પણ છે કે જે સેના અર્ધી રાત્રિના સમયમાં ઘેરાઈ હોય, જેનો નેતા નષ્ટ થઈ ગયો હોય, જેના યોદ્ધાઓ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હોય અને જેઓમાં મતભેદ ઉભા થયા હોય તેઓના ઉપર પણ શત્રુએ પ્રહાર કરવો જોઈએ.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને દ્રોણપુત્રે રાત્રિને સમયે સૂતેલા પાંડવ અને પાંચાલ વીરોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેણે કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને જગાડી પોતાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો. તે બન્ને વીરો અશ્વત્થામાની વાત સાંભળી બહુ લજ્જિત થયા અને શો ઉત્તર આપવો તેની તેમને સૂઝ પડી નહિ. ત્યારે અશ્વત્થામાએ એક ક્ષણ વિચાર કરીને અશ્રુઓથી ગદ્ગદિત થઈ કહ્યું; 'મહારાજ દુર્યોધન અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાના સ્વામી હતા. તેમને, અનેક ક્ષુદ્ર માણસોએ ભેગા થઈને ભીમસેનના હાથે મરાવી દીધા. પાપી ભીમસેને એક મૂર્ધાભિષિક્ત સમ્રાટના મસ્તક પર લાત મારી, આ તેનું કેટલું ખરાબ કામ હતું. હાય! પાંડવોએ કૌરવોનો કેવો ભીષણ સંહાર કર્યો છે કે આજ આ મહાસંહારમાંથી આપણે ત્રણ જ બચવા પામ્યા છીએ. હું તો આ બધાને સમયનું પરિવર્તન જ સમજું છું. જો મોહને લીધે આપની બન્નેની બુદ્ધિ નષ્ટ ન થઈ હોય તો આ ઘોર સંકટના સમયે આપણું શું કર્તવ્ય છે તે બતાવવાની કૃપા કરો.'

ત્યારે કૃપાચાર્યે કહ્યું—મહાબાહો ! તમે જે વાત કહી તે મે સાંભળી લીધી. હવે કંઇક મારી વાત પણ સાંભળી લો. બધા મનુષ્યો દૈવ અને પુરુષાર્થ—આ બે પ્રકારનાં કર્મોથી બંધાએલા છે. આ બેના સિવાય બીજું કંઇ નથી. એકલા દૈવ અથવા પુરુષાર્થથી કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. સફળતાને માટે બંનેની આવશ્યકતા છે. આ બંનેમાં દૈવ જ ફળનો નિશ્ચય કરીને તે આપવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. તો પણ બુદ્ધિમાન લોકો કુશળતાપૂર્વક પુરુષાર્થમાં લાગેલા રહે છે. મનુષ્યોના બધાં કાર્યો અને પ્રયોજનો આ બનેથી જ સિદ્ધ થાય છે. તેમણે કરેલા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પણ દૈવને જ આધીન છે અને તેની અનુકૂલતાથી જ તેમને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. કાર્યકુશળ મનુષ્યો પણ દૈવ અનુકૂળ ન હોય ત્યારે જે કાર્ય હાથમાં લે છે, તે બહુ જ સાવધાનીથી કરવા છતાં પણ તેનું કંઇ ફળ મળતું નથી. તે સિવાય જે લોકો આળસુ અને નબળા મનના હોય છે તેમને તો કોઇ કામનો આરંભ કરવો જ સારો નથી લાગતો, પરન્તુ બુદ્ધિમાનોને આ વસ્તુ ગમતી નથી. કારણ કે સંસારમા કોઇ પણ કર્મ તદ્દન નિષ્ફળ દેખાતું નથી, પરન્તુ કામ ન કરવાથી તો દુઃખ જ જોવામાં આવે છે. જેઓ પ્રયત્ન ન કરવા છતાં પણ દૈવયોગથી જ સર્વ પ્રકારનાં ફળ પ્રાપ્ત કરી લે છે અથવા જેઓને પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કોઇ ફળ નથી મળતું આવા લોકો તો ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે જે મનુષ્યો તત્પરતાપૂર્વક કામમાં લાગ્યા રહે છે તે મનુષ્યો આનન્દથી જીવન વ્યતીત કરી શકે છે. અને આળસુઓને કદી સુખ નથી મળતું. આ મનુષ્યલોકમાં મોટે ભાગે કાળજીથી કામ કરનારાઓ જ પોતાનું હિત સિદ્ધ કરતા જોવામાં આવે છે. જો તેમને કાર્યનો આરંભ કરવા છતાં પણ કાંઇ ફળ ન મળે તો તેમની નિંદા કરવામાં નથી આવતી. પરન્તુ જે કંઇ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના જ ફળ મેળવી લે છે તેની જગતમાં નિન્દા થાય છે, અને તેનો બીજા લોકો દ્વેષ પણ કરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય દૈવ અને પુરુષાર્થ—બંનેના સહયોગ ન માનતાં કેવળ દૈવ યા કેવળ પુરુષાર્થના જ ભરોસે પડ્યો રહે છે, તે પોતાનો અનર્થ—નુકશાન જ કરે છે—આ જ બુદ્ધિમાનોનો નિશ્ચય છે.

કોઇ વાર ઉદ્યોગ કરવા છતાં પણ જો, ફળ નથી મળતું, તેમાં પુરુષાર્થની ન્યૂનતા અને દૈવ આ બે કારણ છે. પરન્તુ પુરષાર્થ ન કરવાથી તો કશું જ કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. માટે જે પુરુષ વૃદ્ધોની સેવા કરે છે, તેમને પોતાના કલ્યાણનું સાધન પૂછે છે અને તેમણે કહેલાં હિતકારી વચનોનું પાલન કરે છે તેનું આચરણ સારુ માનવામાં આવે છે. કાર્યનો આરંભ કરી દીધા પછી વૃદ્ધ જનોદ્વારા સંમાનિત પુરુષોની વારંવાર સલાહ લેવી જોઇએ. કાર્ય સફળ થવામાં તેઓનું મહત્ત્વ ઘણું જ હોય છે. અને સિદ્ધિ પણ તેમની જ આશ્રિત કહેવાય છે. જે પુરુષ વૃદ્ધોની વાત સાંભળીને કાર્યનો આરંભ કરે છે તેને પોતાના કાર્યનું ફળ ખૂબ જ જલદી મળી જાય છે. પરન્તુ જે પુરુષ રાગ, ક્રોધ, ભય અથવા લોભથી કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે તેમા સફળતા મેળવવા માટે અસમર્થ હોય છે અને તુરત જ પોતાની મૂળ સંપત્તિથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. દુર્યોધન પણ લોભી અને ઓછી બુદ્ધિનો માણસ હતો. તેણે અસમર્થ હોવા છતાં પણ મૂર્ખતાને લીધે વિચાર કર્યા વિના જ પોતાના હિતૈષીઓનો અનાદર કરીને દુષ્ટ જનોની સલાહથી આ કામનો આરભ કર્યો હતો. પાંડવલોક ગુણોમાં તેના કરતાં અધિક હતા, તો પણ બહુ રોકવા છતાં પણ તેણે તેમની સાથે વેર બાંધ્યું. તે પહેલેથી જ દુષ્ટ સ્વભાવનો હતો, તેથી ધીરજ ધારણ ન કરી શક્યો, અને તેણે પોતાના મિત્રોની વાત, પણ ન સાંભળી. આથી જ પોતાના પ્રયાસમાં નિષ્ફળ બનીને તેને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડ્યો. આપણે પાપીનો પક્ષ લીધો હતો તેથી જ આપણને પણ આ મહાન અનર્થ સહન કરવો પડ્યો. હું ખૂબ જ વિચાર કરું છું તો પણ આ કષ્ટથી સંતપ્ત હોવાને લીધે મારી બુદ્ધિને આજ કોઇ પણ હિતની વાત સૂઝતી નથી. મનુષ્ય જ્યારે પોતે પોતાના હિત અહિતનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ થઇ જાય ત્યારે તેણે પોતાના સુહૃદોની સલાહ લેવી જોઇએ. તો જ તેને બુદ્ધિ અને વિનયની પ્રાપ્તી થઇ શકે છે. અને ત્યારે જ તેને પોતાના હિતનું સાધન પણ મળી શકે છે. હિતેચ્છુઓને પૂછતાં તેઓ જેવી સલાહ આપે તે પ્રમાણે જ તેણે કરવું જોઇએ. આથી આપણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી અને મહામતિ વિદુરજીને મળીને

તેમની સલાહ લઈએ અને તેઓ આપણને જેમ કહે તેમ જ આપણે કરીએ. મારી બુદ્ધિ તો આ જ નિશ્ચય કર છે. આ વાત તો નક્કી જ છે કે કાર્યનો આરંભ કર્યા વિના સફળતા કદી નથી મળતી. અને જેનું કામ ઉદ્યોગ કરવા છતાં પણ સિદ્ધ નથી થતું તેનું તો પ્રારબ્ધ જ ખોટું સમજવું જોઈએ.

સંજય કહે છે—રાજન્! આચાર્ય કૃપની આ ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત શુભ સલાહ સાંભળી અશ્વત્થામા શોકથી, બળતી આગ સમાન બળવા લાગ્યો. પછી તેણે મનને કઠોર બનાવીને કૃપ અને કૃતવર્મા—બન્નેને કહ્યું—'દરેક મનુષ્યોમાં જુદીજુદી બુદ્ધિ હોય છે. તે બુદ્ધિથી જ તેઓ સન્તુષ્ટ રહે છે. બધા લોકો પોતાને જ વિશેષ બુદ્ધિમાન સમજે છે. દરેકને પોતાની જ સમજણ સારી લાગે છે. તેઓ વારંવાર બીજાઓની બુદ્ધિની નિંદા અને પોતાની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે છે. જો કોઈ કારણ વશાત્ કોઈના વિચારો બીજા મનુષ્યોની સાથે મળી જાય છે તો તેઓ એકબીજાથી સન્તુષ્ટ રહે છે અને વારંવાર એકબીજાનું સંમાન કરે છે. પરન્તુ સમયના બદલાવા સાથે પાછા તે મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ વિપરીત થઈને એકબીજાથી વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. મનુષ્યોનાં ચિત્ત મોટે ભાગે ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. તેને પરિણામે દરેકમાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારની બુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એક મનુષ્ય યુવાવસ્થામાં અમુક પ્રકારની બુદ્ધિથી મુગ્ધ જેવો થઈ જાય છે, મધ્યમ અવસ્થામાં તેના ઉપર બીજા પ્રકારની બુદ્ધિ સવાર થઈ જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પહેલાં કરતાં જુદા જ પ્રકારની બુદ્ધિ સારી લાગવા લાગે છે. જ્યારે મનુષ્ય પર ભારે સંકટ આવે છે, અથવા તેને મહાન વૈભવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેની બુદ્ધિમાં વિકાર આવી જાય છે. આ પ્રમાણે એક જ મનુષ્યમાં સમયે–સમયે ભિન્ન–ભિન્ન બુદ્ધિઓ રહે છે. અને એ વખતે તેને પોતાની પહેલાંની બુદ્ધિ અપ્રિય લાગે છે. પરન્તુ જે મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર નિશ્ચય કરીને જે વસ્તુ સારી જાણતો હોય તે અનુસાર પોતાનું મન બનાવી લે છે, તેની જ બુદ્ધિ તેને ઉદ્યોગમાં સહાયક થાય છે. બધા લોકો પોતાની જ બુદ્ધિ અથવા સમજણનો આશ્રય લઈને તરેહતરેહનાં કાર્યો કરે છે. અને તેમાં જ પોતાનું હિત ગણે છે. આજે આપત્તિઓમાં પડવાથી મને જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે હું આપને સંભળાવું છું. તેનાથી અવશ્ય મારા શોકનો નાશ થઈ જશે. પ્રજાપતિ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને કર્મોનું વિધાન કરે છે. અને પ્રત્યેક વર્ણને એક એક વિશેષ (ખાસ) ગુણ આપે છે. તે બ્રાહ્મણને સર્વોત્તમ વેદવિદ્યા, ક્ષત્રિયને ઉત્તમ તેજ, વૈશ્યને વ્યાપારની કુશળતા અને શૂદ્રને સમસ્ત વર્ણોને અનુકૂળ રહેવાની યોગ્યતા આપે છે. સંયમહીન બ્રાહ્મણ ખરાબ છે, તેજોહીન ક્ષત્રિય નકામો છે, અકુશળ વૈશ્ય નિન્દનીય છે અને બીજા વર્ણોને પ્રતિકૂળ આચરણ કરનાર શૂદ્ર અધમ છે. હું તો બ્રાહ્મણોના અત્યન્ત પૂજનીય કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છું. મન્દ ભાગ્યવાળો હોવાથી જ આ ક્ષત્રિયનું કામ કરી રહ્યો છું. જો ક્ષત્રિયધર્મને સમજવા છતાં પણ હું બ્રાહ્મણપણાની ઓથ લઈને આ મહાન કર્મ ન કરું તો મારું એવું આચરણ સત્પુરુષોને સારું નહિ લાગે. હું રણક્ષેત્રમાં દિવ્ય ધનુષ અને દિવ્ય શસ્ત્ર ધારણ કરું છું. તો પણ મેં યુદ્ધમાં પિતાજીનું મૃત્યુ જોયું તો હવે હું લોકોની સભામાં કયા મુખે બોલી શકીશ? આથી આજ હું ક્ષાત્ર ધર્મનો આશ્રય લઈને મારા પિતા અને દુર્યોધનના જ માર્ગને અનુસરીશ. આજ વિજયની કાન્તિથી શોભતા પાંચાલ વીરો કવચ ઉતારીને ખુબ દર્પથી નિશ્ચિન્ત થઈને સૂઈ રહ્યા હશે. તેથી આજ રાત્રિમાં તે સૂઈ રહેલાઓ ઉપર જ હું હુમલો કરીશ. અને નિદ્રામાં બેહોશ પડેલા તે શત્રુઓને છાવણીની અંદર હતા–ન–હતા કરી નાખીશ. ત્યારે જ મને ચેન પડશે. દુર્યોધન, કર્ણ, ભીષ્મ અને જયદ્રથે જે દુર્ગમ માર્ગ પકડ્યો છે તે માર્ગે આજ હું પાંચાલ વીરોને પણ મોકલીને જ રહીશ. આજ રાત્રિમાં જ હું પાંચાલરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું શિર બળાત્કારથી પશુની પેઠે કચડી નાખીશ. આજ રાત્રિમાં જ હું સૂઈ રહેલી પાંચાલ સેનાને નષ્ટ કરીને સુખી અને સફળ મનોરથવાળો બનીશ.'

કૃપાચાર્ય બોલ્યા—ભાઈ! તમે તમારા નિશ્ચયથી ડગવાના નથી. આજ પાંડવો સાથે બદલો લેવાનો તમારો એવો જે વિચાર થયો છે, તે ઠીક છે. કાલ સવાર થતાં અમે બંને પ તમારી સાથે આવીશું. આજ તમે ઘણી વાર સુધી જાગતા રહ્યા છો, તેથી આજની રાત

તો સુઈ લો. આથી તમને કંઈક વિશ્રામ મળી જશે, તમારી ઊંઘ પૂરી થશે અને તમારું ચિત્ત પણ ઠેકાણે આવી જશે. તે પછી જો તમે શત્રુઓનો સામનો કરશો તો જરૂર તેમનો વધ કરી શકશો. અમે પણ આખી રાત સૂઈને ઉજાગરો અને થાકથી છૂટી જઈએ. રાત વીતતાં આપણે શત્રુઓનો સંહાર કરીશું. પછી જે કોઈ શત્રુઓ આપણો સામનો કરશે તેમને આપણે ત્રણે મળીને મારીશું. જ્યારે સંગ્રામભૂમિમાં હું અને તમે બન્ને સાથે મળીને યુદ્ધ કરીશું અને કૃતવર્મા પણ તમારી રક્ષા કરતો હશે, તે વખતે સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર પણ આપણા પરાક્રમને સહન કરી શકશે નહિ. ભાઈ! કૃતવર્મા અને હું પાંડવોને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યા વિના કદી પાછો પગ કરીશું નહિ. અથવા તો આપણે સંગ્રામભૂમિમાં પાંડવો સહિત ક્રોધાતુર પાંચાલોનો સંહાર કરીને જ પાછા ફરીશું, યા ત્યાં જ પ્રાણોનું બલિદાન આપીને ... પ્રાપ્ત કરીશું. હું તમને સત્ય કહું છું કે કાલે ... પૂરેપૂરા ઉદ્યોગથી સંગ્રામમાં તમારી સહાયતા ...શું.

મામા કૃપાચાર્યે આ પ્રમાણે હિતની વાત કહેતાં અશ્વત્થામાએ ક્રોધથી આંખો લાલ કરીને કહ્યું: 'જે પુરુષ દુઃખી છે, ક્રોધમાં ભરાએલો છે, કોઈ કાર્યની ચિન્તામાં લાગેલો છે તેને નિદ્રા કેવી રીતે આવી શકે? આપ વિચાર કરો, આજ આવી સ્થિતિથી હું ઘેરાએલો છું. મારી નિદ્રાનો તો ક્રોધે જ નાશ કરી દીધો છે. આ પાપીઓએ જે પ્રકારે મારા પિતાજીનો વધ કર્યો છે, તેનું સ્મરણ મારા હૃદયને રાત-દિવસ બાળ્યા કરે છે. તેને લીધે મને જરા પણ ચેન પડતું નથી. આપે તો તે બધું નજરોનજર જોયું હતું, તે બીનાથી હરવખત મારાં મર્મસ્થાનોમાં પીડા થતી રહે છે. હાય! મારા જેવી વ્યક્તિ આ લોકમાં એક ક્ષણ પણ કેવી રીતે જીવી શકે? મેં પાંચાલોના મુખથી 'દ્રોણ માર્યા ગયા' એ શબ્દ સાંભળ્યા હતા, તેથી હવે હું ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખ્યા વગર જીવતો રહી શકું તેમ નથી. રાજા દુર્યોધનની જાંઘો તૂટી ગઈ. તેમની તે દુઃખભરી વાતો સાંભળીને એવો કયો કઠોર ચિત્તવાળો માણસ છે કે જેની આંખોમાંથી આંસુ ન નીકળે? મારા જીવતા રહેતાં છતાં મારા મિત્રમંડળની આવી દુર્દશા થઈ, તેથી મારો શોક બહુ વધી ગયો છે, આજકાલ મારું મન એકતાર થઈને આ જ વિચારણામાં લાગેલું રહે છે. આવી સ્થિતિમાં મને નિદ્રા કેવી રીતે મળી શકે? જે સમયે દૂતોએ મને મિત્રોનો પરાજય અને પાંડવોના વિજયના સમાચાર સંભળાવ્યા હતા, તે જ વખતે મારા હૃદયમાં આગ લાગ્યા જેવું થયું હતું. તેથી જ હું આજે જ સૂઈ રહેલા શત્રુઓનો સંહાર કરીને વિશ્રામ લઈશ, અને ત્યારે જ નિશ્ચિન્ત થઈને સૂઈશ.'

કૃપાચાર્યે કહ્યું—અશ્વત્થામા! મારું માનવું છે કે જે મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર નથી અને ઇન્દ્રિયો પર જેનો કાબુ નથી, તે ધર્મ અને અર્થને પૂરેપૂરી રીતે જાણી શકતો નથી. આ જ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં પણ જે વિનય શીખ્યો નથી, તે પણ ધર્મ અને અર્થનો નિર્ણય કંઈ સમજી શકતો નથી. જેમ કડછી દાળનો સ્વાદ જાણી શકતી નથી તેમ, મૂર્ખ પુરુષ બહુ સમય સુધી પંડિતોની સેવામાં રહેવા છતાં પણ ધર્મનું રહસ્ય જાણી શકતો નથી. પરંતુ જેમ જીભ દાળનો સ્વાદ તુરત જાણી લે છે તેવી જ રીતે બુદ્ધિમાન પુરુષ થોડી જ વારમાં પંડિતોની પાસે રહીને ધર્મનું તત્ત્વ જાણી લે છે. જે પુરુષ ધર્મશ્રવણની ઇચ્છાવાળો, બુદ્ધિમાન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરનાર છે, તે સર્વ શાસ્ત્રોને સમજી લે છે. પરન્તુ જે દુરાત્મા અને પાપી મનુષ્ય, સારાં કામોને છોડીને દુઃખરૂપ ફળ દેનારાં કર્મો કર્યા કરે છે, તેને કોઈ રીતે તે કર્મથી રોકી શકાતો નથી. જે મનુષ્ય સનાથ (વૃદ્ધ—હિતૈષી વડીલોવાળો) હોય છે તેને તેના હિતેચ્છુ પુરુષો એવાં કર્મો કરતાં રોકે છે. અને તેના પ્રારબ્ધમાં જો સુખ મળવાનું હોય છે, તો તે, તે કર્મ કરતાં રોકાઈ જાય છે, નહિ તો ગમે તેટલું સમજાવવા છતાં રોકાતો નથી. જે પ્રમાણે અસ્થિર ચિત્તવાળા પુરુષને સારું-ખોટું કહીને કાબુમાં લેવામાં આવે છે, તેવી રીતે હિતેચ્છુ વડીલો પણ સમજાવી-ધમકાવીને તેને વશમાં લે તો તે વશ થાય છે, નહિ તો તે કાબુમાં આવી શકતો નથી અને તેને દુઃખ જ ભોગવવું પડે છે. પ્રિય અશ્વત્થામા! તમે પણ મનને કાબુમાં લઈને તેને કલ્યાણ-સાધનામાં લગાવો અને મારી વાત માનો કે જેથી તમારે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે. જેઓ સૂતેલા છે, જેમણે શસ્ત્રો રાખેલાં નથી રથ અને ઘોડા છોડી દીધેલાં છે, જેઓ 'હું આપનો જ છું' કહી રહ્યા હોય અને જેઓ શરણાગત હોય, જેમના વાળ છૂટી ગયેલા હોય,

અને જેમનાં વાહનો નષ્ટ થઇ ગયાં હોય, તેઓનો વધ કરવો લોકોમાં સારો ગણાતો નથી, આ સમયે રાત્રિમાં બધા પાંચાલ વીરો નિશ્ચિન્ત રીતે કવચ ઉતારીને નિદ્રામાં અચેત પડેલા હશે. જે પુરુષ તેમને આવી સ્થિતિમાં મારશે તે અવશ્ય નાકા વિનાના અગાધ નરકમાં ડૂબી જશે. લોકોમાં તમે સમસ્ત શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાઓ છો, હજુ સુધી જગતને તમારો કોઇ નાનામાં નાનો દોષ પણ જોવામાં નથી આવ્યો, તમે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છો. માટે કાલે જ્યારે સૂર્ય ઊગે ત્યારે દરેક માણસોના સામે જ સંગ્રામમાં પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરજો.

અશ્વત્થામા બોલ્યો—મામા! આપ જે કહો છો તે બરાબર છે તેમાં સંદેહ નથી. પરન્તુ આ ધર્મમર્યાદાના તો પાંડવોએ પહેલેથી જ સેંકડો કકડા કરી નાખ્યા છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આપની અને સમસ્ત રાજાઓની સમક્ષ મારા શસ્ત્રહીન પિતાજીનો વધ કર્યો છે, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્ણને જ્યારે તેના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ફસાઇ ગયું હતું અને તે સંકટમાં હતો તે જ સમયે અર્જુને મારી નાખ્યો હતો. શિખંડીના ઓથા નીચે ભીષ્મપિતામહને પણ અર્જુને જ્યારે તેમણે શસ્ત્રો મૂકી દીધાં હતાં તે જ વખતે માર્યા હતા. વીરવર ભૂરિશ્રવા તો રણક્ષેત્રમાં અનશન-વ્રત (ઉપવાસ) લઇને બેસી ગયા હતા, પરન્તુ સાત્યકિએ બધા રાજાઓ નિષેધ પોકારી રહ્યા હતા તેવી સ્થિતિમાં જ તેમને મારી નાખ્યા. મહારાજ દુર્યોધનને પણ ભીમસેનદ્વારા ગદાયુદ્ધમાં અધર્મપૂર્વક જ પાડવામાં આવેલા છે. તેથી ભલે મારે કીડા અને પતંગિયાની યોનિમાં જવું પડે, હું પણ મારા પિતાજીનો વધ કરનારા આ પાંચાલોને રાતમાં સૂતેલા જ મારી નાખીશ. મેં જે કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેને માટે મને બહુ ઉતાવળ થઇ રહી છે. આવી સ્થિતિમાં મને ઊંઘ કેવી રીતે આવી શકે અને ચેન પણ કેવી રીતે પડે ? સંસારમાં કોઇ એવો પુરુષ જન્મ્યો નથી અને જન્મશે પણ નહિ કે જે મેં કરેલા આ પાંચાલોના વધના વિચારને બદલી શકે.

અશ્વત્થામાનો શ્રી મહાદેવજી પર પ્રહાર, તેનો પરાભવ અને ફરી આત્મસમર્પણ કરીને ખડ્ગ પ્રાપ્ત કરવું

સંજય કહે છે—મહારાજ ! કૃપાચાર્યને આ પ્રમાણે કહીને દ્રોણપુત્ર એકલો જ પોતાના ઘોડાઓ જોડીને શત્રુઓ પર ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ત્યારે તેને કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ પૂછ્યું; 'તમે રથ શા માટે તૈયાર કરી રહ્યા છો ? તમારો શું કરવાનો વિચાર છે ? અમે પણ તમારી સાથે જ છીએ અને સુખદુઃખમાં તમારી સાથે જ રહીશું.' આ સાંભળી અશ્વત્થામાએ તે જે કંઇ કરવા માગતો હતો તે સાફસાફ કહી સંભળાવ્યું. તે બોલ્યો– 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા પિતાને એવી સ્થિતિમાં માર્યા હતા કે જ્યારે તેમણે પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દીધાં હતાં, માટે આજ હું તેવી જ રીતે પાપકર્મ કરીને તે પાપી પાંચાલપુત્રને શસ્ત્રહીન અવસ્થામાં મારીશ. મારો એ જ વિચાર છે કે તેને શસ્ત્રદ્વારા પ્રાપ્ત થનારો લોક ન મળવો જોઇએ. આપ બન્ને પણ જલદી કવચ પહેરી લો અને ખડ્ગ તથા ધનુષ લઇને તૈયાર થઇ જાઓ અને મારી સાથે રહીને શત્રુઓનો નાશ કરવાની તકની રાહ જુઓ.'

આ પ્રમાણે કહીને અશ્વત્થામા રથ પર સવાર થયો અને શત્રુઓ તરફ ચાલી નીકળ્યો. તેની પાછળ પાછળ કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા પણ ચાલ્યા. બધા લોકો સૂતેલા હતા તેવે વખતે તે રાત્રિમાં જ તે પાંડવોની છાવણીમાં પહોંચ્યો અને જઇને તેના દ્વાર પર ઊભો રહ્યો. ત્યાં તેણે ચન્દ્રમા અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એક મહાન શરીરવાળા પુરુષને દરવાજા ઉપર ઊભેલો જોયો. તે મહાપુરુષને જોતાં તેનાં શરીરમાં રોમાંચ થયો. તે પુરુષે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરેલું હતું. ઉપર મૃગચર્મ ઓઢેલું હતું તથા સર્પોનું યજ્ઞોપવીત પહેરેલું હતું. તેની વિશાળ ભુજાઓમાં તરેહ તરેહનાં શસ્ત્રો સુશોભિત હતાં. કોણી અને ખભાની વચ્ચેની જગાએ હાથ ઉપર સર્પોનાં બાજુબંધ બાંધેલાં હતાં, તથા તેના મુખમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળી રહી હતી. તેના મુખ, કાન, નાક અને હજારો આંખોમાંથી મોટી મોટી અગ્નિની લપટો નીકળી રહી હતી. તેના તેજનાં કિરણોમાંથી શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારા હજારો

વિષ્ણુ પ્રકટ થયા હતા. સમસ્ત લોકોને ભયભીત કરનારા તે અદ્ભુત પુરુષને જોવા છતાં પણ અશ્વત્થામા ગભરાયો નહિ, પરન્તુ તેના ઉપર અનેક અસ્ત્રોની ઝડી કરવા લાગ્યો. તે દેવ અશ્વત્થામાએ છોડેલાં સમસ્ત શસ્ત્રોને ગળી ગયો. આ જોઈ તેણે અગ્નિ સમાન દેદીપ્યમાન એક રથશક્તિ છોડી. પરન્તુ આ પણ તેને અથડાઈને તૂટી ગઈ. ત્યારે અશ્વત્થામાએ તેના ઉપર એક ચમકતી તલવાર ચલાવી. પણ તે તલવાર પણ તેના શરીરમાં અદૃશ્ય બની ગઈ. આથી તેણે કુપિત થઈને ગદા છોડી, પરન્તુ તે પુરુષ તેને પણ ગળી ગયો.

આ પ્રમાણે જ્યારે અશ્વત્થામાનાં તમામ શસ્ત્રો પૂરાં થઈ ગયાં ત્યારે તેણે આમતેમ દૃષ્ટિ નાખી. આ સમયે તેણે જોયું કે સમસ્ત આકાશ વિષ્ણુઓથી ભરાયેલું છે. શસ્ત્રહીન અશ્વત્થામા આ અત્યન્ત અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈને ખૂબ જ દુઃખી થયો અને આચાર્ય કૃપનાં વચન યાદ કરવા લાગ્યો. જે પુરુષ અપ્રિય પરન્તુ હિતની વાત કહેનારા પોતાના સુહૃદોની શીખામણ માનતો નથી, તેને ભારી જ પડે આપત્તિમાં ફસાઈને શોક કરવો પડે છે. જે મૂર્ખ શાસ્ત્ર જાણનારાઓની વાતનો તિરસ્કાર કરીને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈને કુમાર્ગમાં જવાથી અધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યે ગાય, બ્રાહ્મણ, રાજા, સ્ત્રી, મિત્ર, માતા, ગુરુ, દીન, મૂર્ખ, આંધળા, સૂતેલા, ડરેલા, ઊંઘમાંથી ઊઠેલા અને અસાવધાન પુરુષો ઉપર હથિયાર ચલાવવું ન જોઈએ. ગુરુજનોએ પહેલેથી જ બધા લોકોને આવો જ બોધ આપેલો છે. પરન્તુ હું તે શાસ્ત્રના સનાતન માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને અવળે રસ્તે ચાલવા લાગ્યો હતો. તેથી જ ઘોર આપત્તિમાં પડી ગયો છું. જ્યારે મનુષ્ય કોઈ કામનો આરંભ કરીને તેને વચ્ચે જ છોડી દે છે, ત્યારે તેને બુદ્ધિમાન લોકો મૂર્ખ જ ગણે છે. આ વખતે આ કામ કરવામાં પણ મારે માટે એવો જ ભય ઊભો થયો છે. આમ તો આ દ્રોણપુત્ર કોઈ પણ પ્રકારે યુદ્ધથી પાછો હઠનાર નથી, પરન્તુ આ વિચિત્ર મહાભૂત તો વિધાતાએ મોકલેલા દંડની માફક મારી આગળ આવી ગયું છે. હું ખૂબ જ વિચાર કરવા છતાં પણ આને કંઈ સમજી શકતો નથી. જરૂર મારી બુદ્ધિ અધર્મથી મલિન થઈ ગઈ છે, તેનું દમન કરવા માટે જ 'આ ભયંકર પરિણામ મારી સામે આવ્યું છે. નિઃસંદેહ અત્યારે મારે યુદ્ધથી જે પાછું પડવું પડ્યું છે' તે દૈવનું જ વિધાન છે. ખરેખર, દૈવની અનુકૂળતા વિના મનુષ્યનું આરંભેલું કોઈ કામ સફળ થઈ શકતું નથી. માટે હવે હું ભગવાન શંકરનું શરણ લઉં છું, જેઓ જટા ધારણ કરનારા, દેવતાઓના પણ વન્દનીય, ઉમાપતિ સર્વ પાપ હરનાર અને ત્રિશૂળ ધારણ કરનારા છે, તેઓ જ આ ભયાનક દેવી વિઘ્નને નષ્ટ કરશે.'

આમ વિચારીને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને દેવાધિદેવ મહાદેવજીનું ધ્યાન કરતો આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો:—'આપ ઉગ્ર છો, અચળ છો, કલ્યાણમય છો, રુદ્ર છો, શર્વ છો, પર્વત પર શયન કરનારા છો, જગદીશ્વર છો, નીલ કંઠવાળા છો, જન્મ રહિત છો, શુદ્ધ જ્યોતિર્મય છો, દક્ષના યજ્ઞનો વિનાશ કરનારા છો, સર્વનો સંહાર કરનારા છો, વિશ્વરૂપ છો-સર્વરૂપ છો, ભયાનક નેત્રોવાળા છો, અનેક રૂપોવાળા છો, ઉમાપતિ છો, સ્મશાનમાં નિવાસ કરનારા છો, ગર્વિષ્ઠ છો, મહાન ગણોના અધ્યક્ષ છો, વ્યાપક છો, ખટ્વાંગ (ખાટલાનો પાયો) ધારણ કરનારા છો, આપ 'રુદ્ર' નામથી પ્રસિદ્ધ છો, આપના મસ્તક પર જટા શોભી રહી છે. આપ બ્રહ્મચારી છો

અને ત્રિપુરાસુરનો વધ કરનારા છો. હું અત્યન્ત શુદ્ધ હૃદયથી આત્મસમર્પણ કરીને આપની પૂજા કરું છું. સર્વેએ આપને સ્તુતિ કરી છે. આપ સર્વને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છો. આપ ભક્તોના સર્વ સંકલ્પોને પૂર્ણ કરનારા છો, હાથીના ચામડાથી આપ શોભી રહ્યા છો. આપનો વાળ વાંકું છે, નીલ ગળું છે. આપનું પરાક્રમ અસહ્ય છે, શત્રુઓને માટે આપ દુર્જય છો અને ઇન્દ્ર અને બ્રહ્માની પણ રચના કરનારા છો, સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છો, વ્રતધારી છો, તપમાં લાગી રહેલા છો, અનન્ત છો, તપસ્વીઓના આશ્રય છો, અનેક રૂપવાળા છો, ત્રણ નેત્રોવાળા છો, તમારા પાર્ષદોના પ્રિય છો, ધનના ઈશ્વર છો, પૃથ્વીના મુખસ્વરૂપ છો, પાર્વતીજીના પ્રાણોના ઈશ્વર છો, સ્વામિકાર્તિકેયના પિતા છો, પીળા બળદ ઉપર બેસનારા છો, દિશાઓરૂપ વસ્ત્રોવાળા છો, (દિગંબર છો) આપનો વેશ ખૂબ જ ઉગ્ર છે, આપ પાર્વતીજીને વિભૂષિત કરવામાં તત્પર છો, બ્રહ્મા વગેરેથી શ્રેષ્ઠ છો, પરાત્પર છો, આપથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. આપ ઉત્તમ ધનુષ ધારણ કરનારા છો, સંપૂર્ણ દિશાઓની અન્તિમ સીમા આપ છો, સર્વ સ્થળોના રક્ષક છો, સુવર્ણનું કવચ ધારણ કરનારા છો, આપનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે, આપ આપના મસ્તક ઉપર આભૂષણરૂપે ચન્દ્રમાની કળાને ધારણ કરનારા છો, હું આ ઘોર વિપત્તિને પાર કરીશ તો આ મારા શરીરનું બલિદાન આપીને આપનું પૂજન કરીશ.'

આ પ્રમાણે અશ્વત્થામાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને તેની આગળ એક સોનાની વેદી પ્રકટ થઈ, તે વેદીમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. તેમાંથી અનેક ગણો પ્રકટ થયા. તેમનાં મુખ અને નેત્રો દેદીપ્યમાન હતાં, તેઓ અનેક મસ્તક, પગ અને હાથોવાળા હતા, તેમની ભુજાઓમાં તરેહ-તરેહનાં રત્નજડિત આભૂષણો શોભતાં હતાં અને તેમના હાથ ઊંચા કરેલા હતા. તેમનાં શરીરો દ્વીપો અને પર્વતોના જેવાં વિશાળ હતાં, તેઓ સૂર્ય, ચન્દ્રમા, ગ્રહો અને નક્ષત્રો સહિત સંપૂર્ણ આકાશમંડળને તોડી પાડવાની શક્તિવાળા હતા, તથા તેમનામાં સમસ્ત પ્રાણીઓનો સંહાર કરવાની શક્તિ હતી. તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય ન હતો. તેઓ ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા હતા અને ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર હતા. તેઓ સર્વદા આનંદમગ્ન રહેતા હતા. વાણીના અધીશ્વર હતા, દ્વેષ રહિત હતા તથા ઐશ્વર્ય મળવા છતાં પણ તેમનામાં અભિમાન ન હતું. તેમનાં અદ્ભુત કર્મોથી ભગવાન શંકર પણ સર્વદા ચકિત રહેતા હતા. તે ગણો પોતાનાં કર્મો દ્વારા સર્વદા તેમની આરાધના કરતા હતા. આથી ભગવાન શંકર પણ તેમનું સર્વદા પોતાના પુત્રોની પેઠે રક્ષણ કરતા હતા.

આ બધાં ભૂત ખૂબ જ ભયંકર હતાં. તેમને જોવાથી ત્રણે લોક ભયભીત થઈ જાય તેવાં હતાં, તો પણ મહા બળવાન અશ્વત્થામા તેમને જોઈને ડર્યો નહિ. હવે તેણે પોતાની મેળે જ પોતાનું બલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ માટે તેણે પોતાના ધનુષને સમિધા બનાવ્યું, બાણોને દર્ભ અને પોતાના શરીરને જ હવિ (બલિદાનની વસ્તુ) બનાવ્યું, તેણે સોમદેવતાનો મન્ત્ર ભણીને અગ્નિમાં પોતાની આહુતિ આપવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતે તે હાથ જોડીને ભગવાન રુદ્રની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, 'વિશ્વાત્મન્! આ આપત્તિના સમયે આપના પ્રત્યે અત્યન્ત ભક્તિભાવથી એકચિત્ત થઈને હું આ ભેટ સમર્પણ કરું છું. આપ આનો સ્વીકાર કરો. સમસ્ત ભૂતો આપનામાં રહેલાં છે, અને આપ સમસ્ત ભૂતોમાં રહેલા છો. બધા ઉત્તમ ગુણો

આપમાં જ આવીને મળે છે. હે વિભો ! આપ સમસ્ત ભૂતોના આશ્રય છો. આ શત્રુઓનો મારાથી પરાભવ નથી થઇ શકતો માટે આપ મારા આ હવિષ્યરૂપે અર્પણ કરેલા શરીરનો સ્વીકાર કરો.'

દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા આ પ્રમાણે કહીને અગ્નિથી દેદીપ્યમાન થએલી તે વેદી ઉપર ચડી ગયો, અને પ્રાણોનો મોહ છોડીને આગની વચ્ચે આસન વાળીને બેસી ગયો. તેને હવિ રૂપે નિશ્ચેષ્ટ-સ્થિર બેઠેલો જોઇને ભગવાન શંકરે હસીને કહ્યું; 'શ્રીકૃષ્ણે સત્ય, પવિત્રતા, સરળતા, ત્યાગ, તપસ્યા, નિયમ, ક્ષમા, ભક્તિ ધૈર્ય, બુદ્ધિ અને વાણીદ્વારા મારી યથાયોગ્ય આરાધના કરેલી છે, તેથી મને તેમના કરતાં અધિક પ્રિય કોઇ પણ નથી. પાંચાલોની રક્ષા કરીને મેં તેમનું જ સંમાન કર્યું છે. પરન્તુ પાંચાલો હવે કાળને વશ થવાથી નિસ્તેજ થઇ ચૂક્યા છે. હવે તેમનું જીવન બાકી નથી.' આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન શંકરે અશ્વત્થામાને એક તીક્ષ્ણ તલવાર આપી અને પોતાના સ્વરૂપને તેનાં જ શરીરમાં લીન કરી દીધું. ભગવાન શંકરનો આવેશ થવાને લીધે અશ્વત્થામા અત્યન્ત તેજસ્વી બની ગયો.

અશ્વત્થામાદ્વારા પાંડવોના તેમજ પાંચાલ દેશના વીરોનો વધ

સંજય કહે છે—રાજન્ ! હવે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા દરવાજા પર ઊભા રહ્યા. તેમને, પોતાને સાથ આપવા માટે તૈયાર ઊભેલા જોઇ અશ્વત્થામા બહુ પ્રસન્ન થયો. તેણે તેમને કહ્યું કે 'જો આપ બંને તૈયાર થઇ જાઓ તો બધા જ ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી શકો તેમ છો. તો પછી આ નિદ્રામાં પડેલા રહ્યાસહ્યા યોદ્ધાઓનો તો હિસાબ જ શું છે. હું છાવણીની અંદર પેસીને કાળની પેઠે માર-કાપ મચાવી દઇશ, આપ બંને દરવાજા ઉપર ઊભા રહી એવું કરો કે જેથી આપના હાથમાંથી કોઇ જીવતો બચીને છટકી ન જઇ શકે.'

આ પ્રમાણે કહીને દ્રોણપુત્ર પાંડવોની તે વિશાળ છાવણીમાં મુખ્ય દ્વારથી ન જતાં એક બાજુએથી કૂદીને જ પેસી ગયો. તેનું લક્ષ્ય પોતાના મુખ્ય શત્રુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તંબુ તરફ હતું, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તંબુની તેને ખબર હતી. તેથી તે ચુપચાપ ત્યાં પહોંચી ગયો. તેણે ત્યાં જોયું કે બધા યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં થાકી જવાને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલા પડ્યા છે. તેમની પાસે જ તેને એક રેશમી શય્યા પર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સૂતેલો દેખાયો. અશ્વત્થામાએ તેને લાત લગાવીને જગાડ્યો. પગ વાગતાં જ રણોન્મત્ત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જાગી ઊઠ્યો અને મહારથી અશ્વત્થામાને આવેલો જોઇ જેવો તે પલંગમાંથી ઊઠવા લાગ્યો કે અશ્વત્થામાએ તેને વાળ પકડીને પૃથ્વી પર પટક્યો. આ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ભય અને નિદ્રાથી ઘેરાએલો હતો, વળી અશ્વત્થામાએ તેને જોરથી લાત મારી હતી, આથી તેને કશો ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. અશ્વત્થામા તેની છાતી અને ગળા ઉપર ઢીંચણ મૂકીને તેના ઉપર ચડી બેઠો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ખૂબ જ ચીસો પાડવા લાગ્યો અને છૂટો થવા માટે જોરથી મથવા લાગ્યો, પરન્તુ અશ્વત્થામા તેને ખૂબ વાર સુધી પશુની પેઠે કૂટતો જ રહ્યો. છેવટે તેણે અશ્વત્થામાને નખોથી ખૂંપડતાં બબડતા લથડતી વાણીમાં કહ્યું; 'આચાર્યપુત્ર ! વ્યર્થ વાર ન કરો, મને હથિયારથી મારી નાખો.' તે

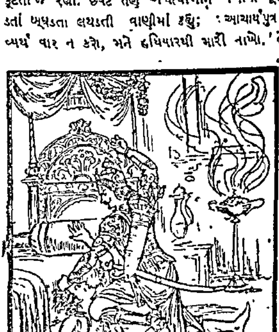

આટલું બોલ્યો એટલામાં તો અશ્વત્થામાએ તેને જોરથી દબાવ્યો અને તેના અસ્પષ્ટ શબ્દો સાંભળીને કહ્યું—'રે કુલકલંક! પોતાના આચાર્યની હત્યા કરનારાઓને પુણ્યલોક મળી શકતો નથી. માટે તને શસ્ત્રથી મારવો યોગ્ય નથી.' આ પ્રમાણે કહીને અશ્વત્થામાએ કુપિત થઈને પોતાના પગોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મર્મસ્થાનો પર પ્રહાર કર્યો. આ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ની બૂમોથી ઘરની સ્ત્રીઓ અને પહેરેદારો પણ જાગી ગયા. તેમણે કોઈ અલૌકિક પરાક્રમવાળા પુરુષને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર પ્રહાર કરતો જોઈ તેને કોઈ ભૂત સમજ્યો. આથી ભયથી ગભરાઈ જવાને લીધે તેમનામાંથી કોઈ બોલી પણ શક્યું નહિ.

અશ્વત્થામાએ આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પશુની પેઠે કૂટીને મારી નાખ્યો તે પછી તે ગુસ્સે તેના તંબુમાંથી બહાર આવ્યો અને રથ ઉપર ચઢીને આખી છાવણીમાં ચક્કર લગાવવા લાગ્યો. આ બાજુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મરેલો જોઈ તેની રાણીઓ અને તેના રક્ષકો શોકથી આકુળ થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા. તેમનો કોલાહલ સાંભળી આજુબાજુના ક્ષત્રિય વીરો ચોંકી ઊઠ્યા અને આવીને કહેવા લાગ્યા; 'શું થયું? શું થયું?' ત્યારે સ્ત્રીઓએ ખૂબ દુઃખી વાણીથી કહ્યું; 'અરે! જલદી દોડો, જલદી દોડો. અમારા સમજવામાં નથી આવતું કે આ કોઈ રાક્ષસ છે કે મનુષ્ય છે. જુઓ, એણે પંચાલરાજને મારી નાખ્યા અને હવે રથ પર બેસીને આમતેમ ઘૂમી રહ્યો છે.' આ સાંભળી તે યોદ્ધાઓએ એકી સાથે અશ્વત્થામાને ઘેરી લીધો. પરંતુ પાસે આવતાં જ અશ્વત્થામાએ તેમને રુદ્રાસ્ત્રથી મારી નાખ્યા.

ત્યારપછી અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જેવા જ તંબુમાં ઉત્તમૌજાને પલંગ પર સૂતેલો જોયો. તેની પણ છાતી અને ગળું તેણે પગથી દબાવી દીધાં. ઉત્તમૌજા ચીસો પાડવા લાગ્યો. પરન્તુ અશ્વત્થામાએ તેને પણ પશુની પેઠે કચરી કચરીને મારી નાખ્યો. યુધામન્યુને લાગ્યું કે ઉત્તમૌજાને કોઈ રાક્ષસે માર્યો છે, આથી તે ગદા લઈને દોડ્યો અને તેના વડે અશ્વત્થામાની છાતી ઉપર ચોટ કરી. અશ્વત્થામાએ ઊછળીને યુધામન્યુને પકડી લીધો અને પૃથ્વી પર પટક્યો. યુધામન્યુએ તેની પાસેથી છૂટવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, હાથપગ પછાડ્યા, પરન્તુ અશ્વત્થામાએ તેને પણ પશુની પેઠે મારી નાખ્યો.

આ પ્રમાણે તેણે ઊંઘમાં પડેલા બીજા મહારથીઓ ઉપર પણ આક્રમણ કર્યું. તેઓ બધા ભયથી કાંપવા લાગ્યા. પરન્તુ અશ્વત્થામાએ તે બધાંને પોતાની તલવારથી મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. છાવણીના જુદાજુદા ભાગોમાં તેણે બીજા સાધારણ સૈનિકોને પણ નિદ્રામાં બેહોશ પડેલા જોયા. અને તે બધાંને એક ક્ષણમાં જ તેણે તલવારથી હતા ન હતા કરી નાખ્યા. આ રીતે અનેક યોદ્ધાઓ, ઘોડા અને હાથીઓને તેણે તે તરવારની ભેટ ચઢાવી. આ સંહાર કરવાથી અશ્વત્થામાનું આખું શરીર લોહીથી લથપથ થઈ ગયું અને તે સાક્ષાત્ કાળ સમાન જણાવા લાગ્યો. આ સમયે જે યોદ્ધાઓની નિદ્રા ઊડતી હતી તેઓ અશ્વત્થામાનો અવાજ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ જતા હતા અને તેને રાક્ષસ સમજી આંખો બંધ કરી દેતા હતા. આ પ્રમાણે ભયંકર રૂપ ધારણ કરીને તે આખી છાવણીમાં ચક્કર લઈ રહ્યો હતો.

જ્યારે દ્રૌપદીના પુત્રોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના માર્યા ગયાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ નિર્ભય થઈને અશ્વત્થામા પર બાણ વરસાવવા લાગ્યા. અશ્વત્થામા પોતાની દિવ્ય તલવાર લઈને તેમના પર તૂટી પડ્યો અને તેનાથી પ્રતિવિન્ધ્યની કમર ચીરી નાખી. આથી તે પ્રાણહીન થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. આ સમયે નકુળના પુત્ર શતાનીકે એક રથનું પૈડું ઉઠાવીને ખૂબ જોરથી અશ્વત્થામાની છાતીમાં માર્યું. અશ્વત્થામાએ પણ તુરત જ તેના પર ચોટ કરી. આથી તે વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. પછી અશ્વત્થામાએ તેનું શિર કાપી નાખ્યું. હવે શ્રુતકર્મા પરિઘ લઈને અશ્વત્થામા તરફ ધસ્યો અને તેના ડાબા પડખા ઉપર ચોટ કરી. પરન્તુ અશ્વત્થામાએ પોતાની તીક્ષ્ણ તલવારથી તેના મોઢા ઉપર એવો ઘા કર્યો કે જેથી તેનું મોઢું ફરી ગયું અને તે બેહોશ થઈને પૃથ્વી પર જઈ પડ્યો. તેનો શબ્દ સાંભળી મહારથી શ્રુતકીર્તિ અશ્વત્થામાની સામે આવ્યો અને તેના પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરન્તુ અશ્વત્થામાએ તેની બાણવર્ષાને ઢાલ વડે રોકી દીધી અને તલવારથી તેના શિરને અલગ કરી દીધું.

તે પછી તેણે તરેહતરેહનાં શસ્ત્રોથી શિખંડી અને પ્રભદ્રક વીરોને મારવાનો આરંભ કર્યો. તેણે એક

બાણથી શિખંડીની ભ્રુકુટીમાં ચોટ કરી અને પછી પાસે જઈને તલવારના એક જ ઝટકાથી તેના બે ટુકડા કરી દીધા. આ પ્રમાણે શિખંડીને મારીને તે અત્યન્ત ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો અને ખૂબ વેગથી પ્રભદ્રકો ઉપર તૂટી પડ્યો. રાજા વિરાટની જે કંઈ સેના બચી હતી તેને એકદમ કચડી નાખી તથા રાજા દ્રુપદના પુત્રો, પૌત્રો અને સંબંધીઓને શોધી શોધીને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા.

અશ્વત્થામાનો સિંહનાદ સાંભળી પાંડવ સેનામાં સેંકડો હજારો વીરો જાગી ગયા. તેણે તેમનામાંના કેટલાકના પગ, કેટલાકની સાથળો અને કેટલાકની પાંસળીઓ કાપી નાખી. આ બધા ખૂબ જ ઘાયલ થઈ જવાથી ભયાનક ચિત્કાર કરી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ઘોડા અને હાથીઓના ભડકવાથી પણ અનેક યોદ્ધાઓ કચરાઈ ગયા. આ બધાની લાશોથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ. ઘવાએલા વીરો 'આ શું છે? આ કોણ છે? આ કોનો અવાજ છે? આ શું કરી નાખ્યું!' આ પ્રમાણે બૂમો પાડી રહ્યા હતા, તેમને માટે અશ્વત્થામા ... કાળના જેવો બની ગયો હતો. પાંડવો અને સૃંજય વીરોમાં જેઓ શસ્ત્રો અને કવચ રહિત હતા અને જેમણે કવચ ધારણ કરી લીધાં હતાં, તે દરેકને અશ્વત્થામાએ યમલોક મોકલી દીધા. જે લોકો નિદ્રાને લીધે અચેત હતા તેઓ તેનો શબ્દ સાંભળીને ચોંકી ગયા પરન્તુ ફરી ભયભીત થઈને જ્યાંત્યાં છુપાઈ ગયા. ડરને લીધે તેમની જીભ બંધ થઈ ગઈ અને તેઓ એકબીજાની સાથે લપાઈને બેસી ગયા.

તે પછી અશ્વત્થામા ફરી પોતાના રથમાં સ્વાર થયો અને હાથમાં ધનુષ લઈને બીજા યોદ્ધાઓને યમરાજને હવાલે કરવા લાગ્યો. પછી તે હાથમાં ઢાલ તરવાર લઈને તે આખી છાવણીમાં ચક્કર લગાવવા લાગ્યો. અશ્વત્થામાનો સિંહનાદ સાંભળી યોદ્ધાઓ ચોંકી પડતા હતા; પરન્તુ નિદ્રા અને ભયથી વ્યાકુળ હોવાને લીધે અહિં-તહિં ભાગી જતા હતા. તેમનામાંથી કોઈ ભયંકર કિકિયારીઓ કરતા હતા અને કેટલાક ઉટપટાંગ વાતો કરવા લાગતા હતા. તેઓના વાળ વિખરાઈ ગએલા હતા, તેથી એકબીજાને ઓળખી પણ શકતા ન હતા. કેટલાક અહિં-તહિં ભાગવામાં થાકીને પડી ગયા હતા, કેટલાકને ચક્કર આવી ગયા હતા, કેટલાકનાં મળ-મૂત્ર નીકળી પડ્યાં હતાં. હાથીઓ અને ઘોડા બંધની તોડીને બધી બાજુએ ભગાડતા દોડતા હતા. કેટલાક ડરના માર્યા પૃથ્વી ઉપર પડીને છુપાઈ રહ્યા હતા, પરંતુ હાથીઓ અને ઘોડા તેમને પગેથી ખૂંદી નાખતા હતા. આ પ્રમાણે ખૂબ જ ધાંધલ મચી હતી. લોકોના આમતેમ દોડવાથી ખૂબ ધૂળ છવાઈ ગઈ, જેનાથી એ રાત્રિના સમયમાં છાવણીમાં બમણો અંધકાર થઈ ગયો. એ સમયે પિતા પુત્રોને અને ભાઈ ભાઈઓને પણ ઓળખી શકતા ન હતા. હાથી હાથીઓ ઉપર અને સ્વાર વગરના ઘોડા ઘોડાઓ ઉપર તૂટી પડતા હતા. અને એકબીજાને અથડાઈને ઘાયલ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડતા હતા. કેટલાક લોકો નિદ્રામાંથી જાગીને ગભરાઈ જઈ અંધારામાં આપસમાં જ ઘા કરીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા. દૈવવશ તેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. તેઓ 'હે તાત! હે પુત્ર!' આ પ્રમાણેના પોકારો કરતા પોતાના બંધુ-બાંધવોને છોડીને આમતેમ ભાગવા લાગ્યા. કેટલાક તો હાય! હાય! કરતા પૃથ્વી પર જ પડી ગયા.

અનેક વીરો શસ્ત્રો અને કવચો વિના જ છાવણીમાંથી બહાર જવા ચાહતા હતા. તેમના વાળ છૂટી ગએલા હતા અને તેઓ હાથ જોડીને ભયથી થરથર કાંપી રહ્યા હતા, તો પણ કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ કોઈને છાવણીની બહાર જીવતા જવા ન દીધા. તે બંનેએ અશ્વત્થામાને પ્રસન્ન કરવા માટે છાવણીની ત્રણ બાજુએ આગ લગાડી દીધી. આથી બધી છાવણીમાં અજવાળું થઈ ગયું, જેને લીધે અશ્વત્થામા હાથમાં તલવાર લઈને દરેકને પકડીપકડીને કાપવા લાગ્યો. આ સમયે તેણે પોતાની સામે આવનારા અને પીઠ બતાવી ભાગનારા બધા જ યોદ્ધાઓને તરવારના ઘાટમાં લઈ લીધા. કોઈ કોઈને તો તેણે તલના સાંઠાની માફક વચમાંથી જ કાપીને ભોંય ભેગા કર્યા. આ પ્રમાણે તેણે કેટલાકના શસ્ત્ર સહિત હાથોને, કેટલાકનાં મસ્તકોને, કેટલાકની સાથળોને, કેટલાકના પગોને અને કેટલાકની પાંસળીઓને તલવારથી ઉડાવી દીધી, તેમજ કેટલાકનાં મોઢાં રંગી નાખ્યાં, કેટલાકને કાન વગરના કરી નાખ્યા, કેટલાકના ખભા ઉપર પ્રહાર કરીને તેમનાં માથાં ધડથી જુદાં કરી દીધાં, કેટલાકનાં શિર ધડમાં ઘુસાડી દીધાં. આ પ્રમાણે તે અનેક વીરોનો સંહાર કરતો છાવણીમાં ઘુમવા લાગ્યો.

તે સમયે અંધકારને લીધે રાત્રિ ખૂબ ભયાનક

લાગતી હતી. હજારો મરેલા અને અધમૂઆ મનુષ્યોથી તથા અનેક હાથી-ઘોડાઓથી છવાએલી પૃથ્વીને જોતાં હૃદય કાંપી ઊઠતું હતું. લોકો હાહાકાર કરતા પરસ્પર કહી રહ્યા હતા કે, 'ભાઈ ! આજે પાંડવો અહીં ન રહેવાથી આપણી આ દુર્દશા થઈ છે. અર્જુનને તો અસુરો, ગન્ધર્વો, યક્ષો અને રાક્ષસો-કોઈ જીતી શકતું નથી. કારણ કે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ તેમના રક્ષક છે.' બે ઘડી પછી તે બધો કોલાહલ શાન્ત થઈ ગયો. બધી ભૂમિ લોહીથી તર થઈ ગઈ હતી. આથી એક ક્ષણમાં જ તે ઊડેલી ભયાનક ધૂળ દબાઈ ગઈ. કોઈપણ પ્રકારે પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા અને ગભરાઈ ગયેલા તથા લડવાનો જરા પણ ઉત્સાહ જેમનામાં રહ્યો ન હતો એવા હજારો વીરોને અશ્વત્થામાએ ક્રોધમાં ભરાઈને મારી નાખ્યા. જેઓ એકબીજાની સાથે લપાઈને પડી રહ્યા હતા, જેઓ છુપાઈ રહ્યા હતા અને જેઓ જેમતેમ કરીને લડી રહ્યા હતા એમાંના કોઈને પણ અશ્વત્થામાએ જીવતા છોડ્યા નહિ. જેઓ ભાગીને આગમાં જતા રહેતા હતા અને જેઓ આપસમાં જ મારકાપ કરી રહ્યા હતા તેઓને પણ અશ્વત્થામાએ યમરાજને હવાલે કરી દીધા. રાજન્ ! આ પ્રમાણે તે અર્ધી રાતને સમયે દ્રોણપુત્રે પાંડવોની તે વિશાળ સેનાને વાતવાતમાં યમલોક પહોંચાડી દીધી.

પ્હો ફાટતાં જ અશ્વત્થામાએ છાવણીની બહાર આવવાનો વિચાર કર્યો. એ સમયે મનુષ્યના લોહીથી ખરડાએલી તે તલવાર તેના હાથમાં રુધિર સાથે એવી ચોંટી ગઈ હતી કે જાણે તે અશ્વત્થામાના શરીરનું એક અંગ ન હોય ! આ પ્રકારે પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર તે કઠોર કર્મ કરીને અશ્વત્થામા પિતાના ઋણથી મુક્ત થઈને નિશ્ચિન્ત થયો. તેણે છાવણીમાંથી બહાર આવીને કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માને પોતાનું બધું કૃત્ય જણાવીને આનન્દિત કર્યા. તેઓ પણ અશ્વત્થામાનું પ્રિય કરવામાં લાગેલા હતા. તેથી તેમણે પણ ત્યાં રહીને જે હજારો પાંચાલો અને સંજયોનો સંહાર કર્યો હતો તે અશ્વત્થામાને જણાવીને તેને પ્રસન્ન કર્યો.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—સંજય ! અશ્વત્થામાએ તો મારા પુત્રોના વિજય માટે પહેલેથી જ કમર કસેલી હતી, તો તેણે આવું મહાન કર્મ પહેલાં કેમ ન કર્યું ?

સંજયે કહ્યું—રાજન્ ! અશ્વત્થામાને પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિનો ભય રહેતો હતો, તેથી હજુ સુધી તે આ પ્રમાણે કરી શક્યો નહોતો. આ વખતે તે લોકો પાસે ન હોવાથી તેણે આ કર્મ કરી નાખ્યું.

તે પછી અશ્વત્થામાએ આચાર્ય કૃપ અને કૃતવર્માને ગળે લગાડ્યા અને તેઓએ પણ અશ્વત્થામાને ધન્યવાદ આપ્યા. પછી અશ્વત્થામાએ હર્ષમાં ઉભરાઈને કહ્યું; 'મેં સમસ્ત પાંચાલોને, દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોને અને યુદ્ધમાં બચેલા બધા મત્સ્ય તેમજ સોમક વીરોને નષ્ટ કરી નાખ્યા છે. હવે આપણું કામ પૂરું થઈ ગયું. હવે જ્યાં દુર્યોધન છે ત્યાં જ જવું જોઈએ. જો તે જીવતા હોય તો તેમને પણ આ સમાચાર જણાવી દઈએ.'

અશ્વત્થામા વગેરેનું દુર્યોધનને બધા સમાચાર સંભળાવવું તથા દુર્યોધનનું મૃત્યુ

સંજયે કહ્યું—રાજન્ ! તે ત્રણે વીરો સંપૂર્ણ પાંચાલ વીરોને અને દ્રૌપદીના પુત્રોને મારીને જ્યાં રાજા દુર્યોધન મરણોન્મુખ અવસ્થામાં પડેલો હતો, તે સ્થાન પર આવ્યા. તેમણે જઈને જોયું તો તે વખતે તેનામાં કંઈક પ્રાણ બાકી હતા. તેના મુખમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું. તેની ચારે બાજુએ અનેક વરુઓ, ગીધો અને બીજાં માંસાહારી પશુઓ ફરતાં હતાં. તે બધાં તેનું ભક્ષણ કરી જવા માગતાં હતાં પણ દુર્યોધન ખૂબ પ્રયત્નથી તેમને રોકી રહ્યો હતો. તે સમયે તેને ખૂબ જ વેદના થઈ રહી હતી.

દુર્યોધનને આવી અવસ્થામાં પૃથ્વી પર પડેલો જોઈ તે ત્રણે વીરોને અસહ્ય કષ્ટ થયું. તેઓ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોવા લાગ્યા. તેમણે પોતાને હાથે દુર્યોધનના મુખ ઉપરનું લોહી લૂછી નાખ્યું અને તેઓ દીન થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા.

કૃપાચાર્યે કહ્યું—હાય ! વિધાતાને માટે કોઈપણ કામ કઠિન નથી. આજ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો સ્વામી રાજા દુર્યોધન આ પ્રમાણે લોહીથી લથપથ થએલો પૃથ્વી પર પડ્યો છે. ગણિકાઓમાં જેમ મહારાણી તેની કોટે શયન કરતી હતી તેવી રીતે અહીં સોનાથી

મદેલી ગદા વીર દુર્યોધનની સાથે સૂતેલી છે. કાળની કુટિલતા તો જુઓ, જે શત્રુઓનું દમન કરનાર રાજા મોટામોટા રાજાઓની આગળ ચાલતો હતો તે આજ ભોંય ઉપર પડીને ધૂળ ફાકી રહ્યો છે. જેની આગળ સેંકડો રાજાઓ ભયથી શિર ઝુકાવતા હતા, તે આજે વીરશય્યા પર પડેલો છે. પહેલાં જે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ ઇચ્છનારા અનેક બ્રાહ્મણોથી ઘેરાએલો રહેતો હતો તે આજે માંસના લોભી માંસહારી પ્રાણીઓથી ઘેરાએલો છે.

અશ્વત્થામા બોલ્યો: રાજશ્રેષ્ઠ! આપને સમસ્ત ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવતા હતા. આપ સાક્ષાત્ ભગવાન સંકર્ષણના (બલદેવજીના) શિષ્ય અને યુદ્ધમાં કુબેર સમાન હતા તો પણ ભીમસેનને કેવી રીતે આપના ઉપર પ્રહાર કરવાનો અવસર મળી ગયો? આપ બધા ધર્મોને જાણનારા છો. ક્ષુદ્ર અને પાપી ભીમસેને કેવી રીતે આપને કપટથી ઘાયલ કરી દીધા? અવશ્ય કાળની ગતિને પાર કરવી બહુ કઠિન છે. ભીમસેને આપને ધર્મયુદ્ધ માટે બોલાવ્યા હતા છતાં પણ તેણે અધર્મપૂર્વક ગદાથી આપની જાંઘો તોડી નાખી. આ પ્રમાણે ભીમસેને આપને અધર્મથી મારીને આપના ઉપર તેણે પગથી ઠોકર મારી છતાં પણ ... અને યુધિષ્ઠિરે એ ક્ષુદ્રને કંઇ કહ્યું નહિ! ધિક્કાર છે તેમને! ભીમે આપને કપટથી પાડ્યા છે. તેથી જ્યાંસુધી આ પૃથ્વી ઉપર પ્રાણીઓ રહેશે ત્યાંસુધી યોદ્ધાઓ તેની નિન્દા જ કરશે. મહર્ષિઓએ ક્ષત્રિયોને માટે જે ઉત્તમ ગતિ બતાવી છે, તે યુદ્ધમાં મરીને આપે પ્રાપ્ત કરી છે. રાજન્! આપને માટે મને ચિન્તા નથી. મને તો આપના પિતા અને માતા ગાન્ધારીને માટે જ ખેદ થાય છે કે જેમના બધા પુત્રો કાળના ગાલમાં ચાલ્યા ગયા છે. હાય! તેઓ હવે ભીખારી થઇને ઠેકાણે ઠેકાણે ભટકશે અને દરેક વખતે તેમને પુત્રોનો શોક સતાવતો રહેશે. વૃષ્ણિવંશી કૃષ્ણ અને દુષ્ટબુદ્ધિ અર્જુનને ધિક્કાર છે, કે જેઓને ધર્મના જ્ઞાનનું ભારે અભિમાન હોવા છતાં પણ તેમણે ભીમસેનને અન્યાયથી પ્રહાર કરતાં રોક્યો નહિ. એ નિર્લજ્જ પાંડવો હવે કેવી રીતે કહી શકશે કે અમે દુર્યોધનને આવી રીતે માર્યો હતો. ગાન્ધારીનન્દન! આપ ધન્ય છો. કારણ કે આપે યુદ્ધમાં વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. મહારથી કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને મને પણ ધિક્કાર છે કે જેઓ આપ જેવા મહારાજની સાથે સ્વર્ગે સીધાવ્યા નથી. અમે જે આપને અનુસરી શકતા નથી તેનાથી એમ જ જણાય છે કે એક દિવસ અમે આપના ગુણોનું સ્મરણ કરતા કરતા આમ જ મરી જઈશું. સ્વર્ગ અથવા અર્થ—એમાંનું કંઇ પણ અમારા હાથમાં નહિ આવે. કોણ જાણે અમારું એવું કયું કર્મ છે કે જે આપની સાથે જવામાં અમને રોકી રહ્યું છે. હવે તો નિઃસંદેહ અમારે આ પૃથ્વીમાં ખૂબ દુઃખના દિવસો કાઢવા પડશે. રાજન્! આપ ન રહેતાં અમને શાન્તિ અને સુખ કેવી રીતે મળી શકવાનાં હતાં? આપ સ્વર્ગે સીધાવી રહ્યા છો. ત્યાં બધા મહારથીઓ સાથે આપનો મેળાપ થશે જ. તે બધાની યોગ્યતા પ્રમાણે આપ મારા તરફથી તેમની પૂજા કરજો. પહેલાં આપ સમસ્ત ધનુર્ધરોની ધ્વજારૂપ આચાર્યજીનું પૂજન કરશો. અને તેમને કહેજો કે આજે અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખ્યો છે.' પછી મહારાજ બાહ્લીક, મહારથી જયદ્રથ, સોમદત્ત ભૂરિશ્રવા તથા બીજા પણ જે જે વીરો પહેલાં સ્વર્ગમાં પહોંચી ચૂક્યા છે, તેમને મારા તરફથી આલિંગન કરીને કુશળ પૂછશો.

રાજન્! આપનામાં જો કાંઈ પ્રાણશક્તિ હોય તો મારી એક વાત સાંભળો. તેનાથી આપના કાનોને ખૂબ આનંદ મળશે. હવે પાંડવોના પક્ષમાં—ફક્ત તે પાંચ ભાઇઓ, શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ-આ સાત વીરો બચ્યા છે અને આપણી બાજુ હું, કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય—આ ત્રણ બચ્યા છીએ. દ્રૌપદીના બધા પુત્રો ધૃષ્ટદ્યુમ્નના બધા પુત્રો તથા સમસ્ત પાંચાલો અને યુદ્ધથી બચેલા મત્સ્ય વીરોને સાફ કરી નાખવામાં આવ્યા છે. પાંડવોને જે બદલો ચૂકવવામાં આવ્યો છે તેના ઉપર ધ્યાન આપો, હવે તેમના પુત્રોને પણ મારી નાખવામાં આવ્યા છે. આજે તેમની છાવણીમાં જેટલા યોદ્ધાઓ અને હાથી-ઘોડા હતા, તે તમામને મેં પશુની પેઠે કૂટી કૂટીને મારી નાખ્યા છે.

દુર્યોધને જ્યારે અશ્વત્થામાની આ મનને પ્રિય લાગનારી વાત સાંભળી ત્યારે તે કંઇક સચેત થયો અને કહેવા લાગ્યો;-'ભાઈ! આજ આચાર્ય કૃપ અને કૃતવર્મા સહિત તમે જે કામ કર્યું છે તે તો ભીષ્મ કર્ણ અને તમારા પિતાજી પણ નહોતા કરી શક્યા. તમે શિખણ્ડી સહિત સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખ્યો તેનાથી ખરેખર આજ હું મને ઇન્દ્ર

સમાન સમજું છું. તમારું ભલું થાઓ. 'હવે સ્વર્ગમાં જ મારી અને તમારી ભેટ થશે.' આ પ્રમાણે કહીને મનસ્વી દુર્યોધન ચૂપ થઈ ગયો અને પોતાના સુહૃદોને દુઃખમાં છોડીને તેણે પ્રાણ ત્યજી દીધા. તેણે પુણ્ય-ધામ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેનું શરીર પૃથ્વી પર પડી રહ્યું. રાજન્ ! આ પ્રમાણે આપના પુત્ર દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયું. તે રણભૂમિમાં સર્વથી પહેલો ગયો હતો અને સૌથી પાછળ શત્રુઓથી મરાયો. પ્રાણ છોડતા પહેલાં દુર્યોધને ત્રણે વીરોને ગળે લગાડ્યા અને તેમણે પણ તેનું આલિંગન કર્યું. અશ્વત્થામાના મુખથી આ કરુણાજનક સંવાદ સાંભળીને હું શોકથી વ્યાકુળ થઈ દિવસ ઊગતાં જ નગરમાં ચાલ્યો આવ્યો. આ પ્રમાણે આપની જ ખોટી સલાહથી આ કૌરવો અને પાંડવોનો ભીષણ સંહાર થયો છે. આપના પુત્રો સ્વર્ગવાસી થવાથી હું અનન્ત શોકાર્ત થઈ ગયો છું. હવે વ્યાસજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલી મારી દિવ્ય દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્ ! મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર આ પ્રમાણે પુત્રના મૃત્યુનો સંવાદ સાંભળી એકદમ ચિન્તામાં ડૂબી ગયા અને લાંબાલાંબા ગરમ શ્વાસ લેવા લાગ્યા.

રાજા યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીના મરેલા પુત્રો માટે શોક તથા દ્રૌપદીની પ્રેરણાથી ભીમનું અશ્વત્થામાને મારવા માટે જવું

વૈશમ્પાયન કહે છે–તે રાત વીતતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિએ રાજા યુધિષ્ઠિરને છાવણીમાં સૂતેલા વીરોના સંહાર થયાની સૂચના આપી. તેણે કહ્યું- 'મહારાજ! રાજા દ્રુપદના પુત્રો સહિત બધા દ્રૌપદીના પુત્ર છાવણીમાં નિશ્ચિન્ત થઈને સૂઈ રહ્યા હતા, તે બધાને મારી નાખવામાં આવ્યા છે. આજ રાત્રિમાં ક્રૂર કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને પાપી અશ્વત્થામાએ આપની સમસ્ત છાવણીને નષ્ટ કરી દીધી છે. તેઓએ પ્રાસ, ફરસી અને શક્તિઓથી હજારો યોદ્ધા તથા હાથી-ઘોડાઓને કાપીને આપની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. કૃતવર્મા જરાક અસાવધાન હતો એ વખતે આખી સેનામાંથી એક હું જ કોઈ રીતે બચીને નીકળી આવ્યો છું.'

સારથિની આ અમંગળ વાણી સાંભળી કુન્તીનંદન યુધિષ્ઠિર પુત્રોના શોકથી વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા. આ વખતે સાત્યકિ, ભીમસેન, અર્જુન અને નકુળ-સહદેવે તેમને સંભાળ્યા. ભાન આવતાં તેઓ વિલાપ કરતાં કહેવા લાગ્યા;–' હાય ! અમે તો શત્રુઓને જીતી ગયા હતા પરન્તુ આજ તેમણે અમને જીતી લીધા. અમે ભાઈઓ, બંધુઓ, પિતા, પુત્રો; મિત્રો, મન્ત્રીઓ અને પૌત્રોની હત્યા કરીને જય તો પ્રાપ્ત કર્યો; પરન્તુ આ પ્રમાણે જીતીને પણ અમે જ જીતાઈ ગયા. કોઈકોઈ વાર અનર્થ અર્થ જેવો જણાય છે અને અર્થ જેવી જણાતી વસ્તુ અનર્થના રૂપમાં પરિણમે છે. આ જ રીતે અમારો આ વિજય પણ પરાજય જેવો થઈ ગયો. આ મનુષ્યલોકમાં પ્રમાદથી અધિક મનુષ્યનું કોઈ મૃત્યુ નથી. પ્રમાદી મનુષ્યોને અર્થ દરેક રીતે છોડી દે છે. તથા તેમને અનર્થ ચારે

બાજુથી ઘેરી લે છે. પ્રમાદી વિદ્યા, તપ, વૈભવ, અને યશ કોઈ રીતે પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો. જે પ્રમાણે કોઈ વેપારીઓનો બેડો સમુદ્રને પાર કરીને કોઈ નાનીશી નદીમાં ડૂબી જાય, તેવી જ રીતે આજ અમારા પ્રમાદથી જ તે ઇન્દ્ર સમાન, રાજાઓના પુત્રો અને પૌત્રો સહજમાં માર્યા ગયા. શત્રુઓએ ક્રોધને લીધે જેઓને સૂતેલા જ મારી નાખ્યા છે તેઓ તો નિઃસંદેહ સ્વર્ગમાં સિધાવી ગયા છે. પરન્તુ મને તો દ્રૌપદીની ચિન્તા છે. કારણ કે જે વખતે તે પોતાના ભાઈઓ, પુત્રો અને વૃદ્ધ પિતા પાંચાલરાજ દ્રુપદના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળશે તે વખતે તેમના શોકથી થએલા દુઃખને તે કેવી રીતે સહન કરી શકશે ? તેના હૃદયમાં તો આગ લાગી જશે.

આ પ્રમાણે અત્યન્ત દીનતાથી વિલાપ કરતાં કરતાં તેઓ નકુળને કહેવા લાગ્યા;–'ભાઈ ! તું જા, અને મન્દ ભાગ્યવાળી દ્રૌપદીને તેના પિયરની સ્ત્રીઓ સહિત અહીં લઈ આવ.' ધર્મરાજાની આજ્ઞા મળતાં નકુળ રથ પર સવાર થઈને જ્યાં પાંચાલરાજની મહિલાઓ અને મહારાણી દ્રૌપદી હતી તે તંબુમાં ગયો. નકુળને મોકલીને મહારાજ યુધિષ્ઠિર શોકથી વ્યાકુળ સુહૃદો સાથે રોતારોતા જ્યાં તેમના પુત્રો મરેલા પડ્યા હતા ત્યાં ગયા. તે ભીષણ સ્થાનમાં પહોંચતાં તેમણે પોતાના સુહૃદો અને સખાઓને લોહીથી લથપથ થઈને પૃથ્વી પર મરેલા પડેલા જોયા. તેમનાં અંગો કપાઈ ગયેલાં હતાં અને કેટલાકોનાં તો મસ્તકો પણ કાપી લેવામાં આવ્યાં હતાં. તેમને જોઈને મહારાજ યુધિષ્ઠિર ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોવા લાગ્યા. પોતાના પુત્રો, પૌત્રો અને મિત્રોને સંગ્રામમાં મરાએલા જોઈને તેઓ દુઃખથી અત્યન્ત આતુર બની ગયા. તેમની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં, શરીર કાંપવા લાગ્યું અને વારંવાર મૂર્છા આવવા લાગી. ત્યારે તેમના સુહૃદો અત્યન્ત ઉદાસ થઈને તેમને ધીરજ બંધાવવા લાગ્યા. આ જ વખતે શોકથી વ્યાકુળ દ્રૌપદીને રથમાં લઈને ત્યાં નકુળ આવી પહોંચ્યો. દ્રૌપદી ઉપપ્લવ્ય નામના સ્થાનમાં ગએલી હતી. જે સમયે તેણે પોતાના બધા પુત્રો માર્યા ગયાના અત્યન્ત અશુભ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે બહુ જ દુઃખી થઈ. તેનું મુખ શોકથી એકદમ ફિક્કું પડી ગયું અને તે રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈને પૃથ્વી પર પડી ગઈ.

દ્રૌપદીને પડતી જોઈ પરાક્રમી ભીમસેને કૂદકો મારીને તેને પોતાના બંને હાથોમાં પકડી લીધી. અને તેને ધૈર્ય બંધાવ્યું. ત્યારે તે રોઈરોઈને રાજા યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગી; રાજન્ ! પોતાના વીર પુત્રને ક્ષાત્ર ધર્મ અનુસાર માર્યા ગયેલા સાંભળીને, મારી સાથે રહેલા આપ તેમને યાદ પણ નહિ કરો. પરન્તુ પાપી અશ્વત્થામાએ તેમને સૂતેલા જ મારી નાખ્યા–આ સાંભળી મને તો તેમનો શોક અગ્નિની માફક બાળી રહ્યો છે. જો આપ આજે જ સાથીદારો સહિત તે પાપીનાં જીવનનો અંત નહિ લાવો અને જો તેને પોતાના કુકર્મનું ફળ મળશે નહિ તો યાદ રાખો કે હું અહીં જ આમરણાન્ત ઉપવાસ શરૂ કરી દઈશ.'

આ પ્રમાણે કહીને યશસ્વિની દ્રૌપદી મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે જ બેસી ગઈ. ત્યારે ધર્મરાજે પોતાની પ્રિયાને પાસે જ બેઠેલી જોઈ કહ્યું; 'હે ધર્મજ્ઞે ! તારા પુત્ર અને ભાઈઓ ધર્મપૂર્વક યુદ્ધ કરીને વીરની ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. તારે તેમને માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

અશ્વત્થામા તો અહીંથી ખૂબ જ દૂર દુર્ગમ વનમાં ચાલ્યો ગયો છે. તેને મારી નાખવામાં આવે તો પણ તે તને શી રીતે માલુમ પડશે !'

દ્રૌપદીએ કહ્યું - રાજન્ ! મેં સાંભળ્યું છે કે અશ્વત્થામાના મસ્તકમાં તેના જન્મની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલો એક મણિ છે. માટે આપે સંગ્રામમાં તે પાપીનો વધ કરીને તે મણિ અહીં લઈ આવવું જોઈએ. મારો એવો વિચાર છે કે તે મણિ આપના શિર પર ધારણ કરાવીને જ હું જીવતી રહીશ.' ધર્મરાજને આ પ્રમાણે કહીને દ્રૌપદીએ ભીમસેનની પાસે આવીને કહ્યું; 'ભીમસેન ! આપ ક્ષાત્રધર્મનો વિચાર કરીને મારી રક્ષા કરો. ઇન્દ્રે જેવી રીતે શમ્બરાસુરને માર્યો હતો તેવી જ રીતે તમે તે પાપીનો વધ કરો. અહીં આપના સમાન પરાક્રમી બીજો કોઈ પુરુષ નથી. વારણાવત નગરમાં જ્યારે પાંડવો પર સંકટ આવી પડ્યું હતું ત્યારે આપ જ તેમના રક્ષક બન્યા હતા. વિરાટનગરમાં જ્યારે કીચકે મને હેરાન કરી ત્યારે પણ આપે જ તે દુઃખમાંથી મારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આપે જેવી રીતે તે મોટાં મોટાં કામ કર્યાં છે, તેવી રીતે આ દ્રોણપુત્રને મારીને પણ પ્રસન્ન થાઓ.'

દ્રૌપદીનો આ આવી રીતનો વિલાપ અને ભીષણ દુઃખ જોઈને ભીમસેન તેને સહન ન કરી શક્યો. તે અશ્વત્થામાને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને એક સુંદર ધનુષ લઈને રથ પર સવાર થઈ ગયો, તથા નકુળને પોતાનો સારથિ બનાવ્યો. તેણે બાણ ચઢાવીને ધનુષનો ટંકાર કર્યો અને તુરત જ ઘોડાઓને હંકાવ્યા. છાવણીથી નીકળીને તેણે અશ્વત્થામાનો રથ ચાલ્યાની નિશાનીઓ જોઈને ખૂબ જોરથી તેનો પીછો પકડ્યો.

શ્રીકૃષ્ણનું અશ્વત્થામા વિષે એક પૂર્વનો પ્રસંગ કહી સંભળાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! ભીમસેનના ચાલ્યા ગયા પછી યદુશ્રેષ્ઠ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરાજને કહ્યું-' રાજન્ ! આપનો ભાઈ ભીમસેન પુત્રશોકને લીધે અશ્વત્થામાને સંગ્રામમાં મારવા માટે એકલો જ જઈ રહ્યો છે. તે આપને આપના બધા ભાઈઓ કરતાં અધિક પ્રિય છે. તો આ કઠિન સમયમાં તેને સહાયતા કરવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કરતા ? આચાર્ય દ્રોણે પોતાના પુત્રને જે અસ્ત્રની શિક્ષા આપેલી છે, તે બ્રહ્માસ્ત્ર સંપૂર્ણ પૃથ્વીને ભસ્મ કરી શકે તેવું છે. તે પરમ અસ્ત્ર તેમણે પ્રસન્ન થઈને અર્જુનને પણ આપ્યું છે. અશ્વત્થામા ખૂબ અસહનશીલ છે. તેણે તો કેવળ પોતાને જ તે શીખવવાની પ્રાર્થના કરી હતી. આચાર્ય તેની આ ચાલાકી પારખી ગયા હતા અને તેથી તેમણે તેને આદેશ કર્યો હતો કે " ભાઈ ! ખૂબ મોટી આપત્તિમાં પડવા છતાં પણ તું આનો પ્રયોગ ન કરતો. ખાસ કરીને મનુષ્યો પર તો તું આને છોડીશ જ નહિ. કારણ કે મને જણાય છે કે તું સત્પુરુષોના માર્ગ પર ચાલનારો નથી. તેથી જ મારે આ તને કહેવું પડે છે."

પિતાનાં આ અપ્રિય વચનો સાંભળીને દુરાત્મા અશ્વત્થામા સર્વ પ્રકારના સુખની આશા છોડીને ખૂબ શોકથી પૃથ્વી પર વિચરવા લાગ્યો. એક વાર જ્યારે આપલોકો વનમાં હતા ત્યારે તે દ્વારકામાં આવીને વૃષ્ણિવંશીઓની સાથે રહ્યો હતો અને તેમણે તેનો ખૂબ સત્કાર કર્યો હતો. એક દિવસ તેણે એકલાએ જ એકાન્તમાં મારી પાસે આવીને કહ્યું; 'કૃષ્ણ ! મારા પિતાજીએ ખૂબ ભીષણ તપસ્યા કરીને અગસ્ત્યજીની પાસેથી જે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે આ સમયે જેવું તેમની પાસે છે તેવું જ મારી પાસે પણ છે. હે યદુશ્રેષ્ઠ! આપ મારી પાસેથી તે દિવ્ય અસ્ત્ર લઈને આપનું ચક્ર મને આપી દો.'

ત્યારે મેં કહ્યું; 'જુઓ, આ મારું ધનુષ, શક્તિ, ચક્ર અને ગદા પડેલાં છે. તેમાંથી જે જે અસ્ત્ર તમે લેવા ચાહતા હો તે લઈ લો, તે હું તમને આપી દઉં છું. તમે જેને ઉઠાવી શકો અને જેનો યુદ્ધમાં પ્રયોગ કરી શકો તે જ અસ્ત્રો લઈ લો; અને મને જે અસ્ત્ર આપવા ચાહો છો તે પણ ન આપો. ત્યારે તેણે મારી સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે એક હજાર આરાઓવાળું અને વજ્રની નાભિવાળું મારું ચક્ર લેવા ચાહ્યું. મેં કહ્યું; 'લઈ લો.' તેણે ઊઠીને ડાબા હાથથી તેને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરન્તુ તે સ્થાનમાંથી તેને ખસકાવી પણ ન શક્યો. પછી તે તેને જમણા હાથથી ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરન્તુ પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જ્યારે તે તેને ઉઠા-

વવા અથવા ચલાવવા સમર્થ ન થયો ત્યારે અત્યન્ત ઉદાસ થઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જ્યારે પોતાના ઉદ્દેશમાં અસફળ થઇને તે નિરાશ થઇ ગયો અને તેને બહુ જ ખેદ થયો ત્યારે મેં તેને પાસે બોલાવીને કહ્યું: 'જેની ધ્વજામાં વાનરનું ચિહ્ન શોભી રહ્યું છે તે ગાણ્ડીવધારી અર્જુન દેવતાઓ અને મનુષ્યો–સર્વમાં સંમાનિત છે. તેણે દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં ઉમાપતિ નીલકંઠ ભગવાન શંકરને પણ સન્તુષ્ટ કરી દીધા હતા. તેનાથી વધુ મને સંસારમાં કોઇ પણ પુરુષ પ્રિય નથી. પરન્તુ તમે જે કહી રહ્યા છો તેની વાત તો કદી તેણે પણ મોંમાંથી નથી કાઢી. મેં બાર વર્ષ સુધી કઠોર બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરતાં હિમાલયમાં ભીષણ તપશ્ચર્યા કરીને આ અસ્ત્ર મેળવ્યું હતું. સાક્ષાત્ સનત્કુમારજી પોતે પ્રદ્યુમ્નરૂપે મારી પત્ની રુક્મિણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા છે પરન્તુ જે ચક્રને તમે માગી રહ્યા છો તેને તેમણે પણ કદી માગ્યું નથી. મહાબલી બલરામજી તથા ગદ અને સામ્બે પણ કદી એને લેવાની ઇચ્છા બતાવી નથી. તમે ભરતવંશના આચાર્ય દ્રોણના પુત્ર છો અને બધા યાદવો તમારું સંમાન કરે છે, તો પછી આ ચક્ર લઇને તમે કયા શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાહો છો?'

મેં આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે અશ્વત્થામા કહેવા લાગ્યો: 'કૃષ્ણ! હું આપનું પૂજન કરીને પછી આપની જ સાથે યુદ્ધ કરીશ. ભગવન્! હું સાચેસાચું કહું છું કે મેં આપનાં આ દેવતાઓ અને દાનવોએ પૂજેલા ચક્રને એટલા માટે માગ્યું છે. કે જેનાથી હું અજેય બની જાઉં. પરન્તુ હવે હું મારી આ દુર્લભ કામનાને પૂર્ણ કર્યા વિના જ અહીંથી ચાલ્યો જઉંછું. આપ કેવળ એટલું જ કહી દો કે 'તારું કલ્યાણ થાઓ' આ ભયંકર ચક્રને વીરશિરોમણિ એવા આપે જ ધારણ કરેલું છે. તેના સમાન સંસારમાં બીજું કોઇ ચક્ર નથી અને તેને ધારણ કરવાની શક્તિ પણ આપના સિવાય બીજા કોઈમાં નથી.' આ પ્રમાણે કહીને અશ્વત્થામા મારી પાસેથી રથમાં જોડવા યોગ્ય ઘોડા અને તરેહતરેહનાં રત્નો લઇને ચાલ્યો ગયો. તે ખૂબ ક્રોધી, દુષ્ટ, ચંચળ અને ક્રૂર સ્વભાવનો છે, તથા તેને બ્રહ્માસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન છે. તેથી આ સમયે ભીમસેનની રક્ષા કરવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે.

અશ્વત્થામા અને અર્જુનનું એકબીજા ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડવું અને નારદ તથા વ્યાસનું તેમને શાન્ત કરાવી દેવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન! આં પ્રમાણે કહીને શ્રીકૃષ્ણ અંસ્ત્રશસ્ત્રોથી સુસજ્જિત એક શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર ચઢ્યા. તે રથનો રંગ ઉદય પામી રહેલા સૂર્યના જેવો લાલ હતો. તેની જમણી બાજુએ શૈબ્ય અને ડાબી બાજુએ સુગ્રીવ નામના ઘોડા જોડેલા હતા તથા તે ઘોડાઓની આગળ મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ઘોડાઓ પણ તે રથને ખેંચી રહ્યા હતા. તે રથ પર, વિશ્વકર્માએ બનાવેલાં રત્નો અને ધાતુઓથી વિભૂષિત ધ્વજાનો દંડ પ્રકટ થયેલી માયા સમાન શોભતો હતો. તે ધ્વજા ઉપર પક્ષિરાજ ગરુડ વિરાજમાન હતો. આ અદ્ભુત રથ પર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બેસી ગયા, અને તેમના બેઠા પછી અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર તેના પર સવાર થયા,

તેના ચઢી ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણે પોતાના તેજ ઘોડાઓને ચાબુકથી હાંકયા. ઘોડા ખૂબ તેજીથી ભીમસેનના ગએલા રસ્તે ચાલ્યા અને થોડી જ વારમાં ભીમસેનની પાસે પહોંચી ગયા. આ સમયે ભીમસેન ક્રોધાતુર થઈને શત્રુનો સંહાર કરવા ઉપર તત્પર હતો, તેથી આ મહારથીઓએ રોકવા છતાં પણ તે રોકાયો નહિ. તે તેઓના જોતજોતામાં પોતાના ઘોડા દોડાવતો દોડાવતો ગંગાના તટ પર પહોંચી ગયો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે અશ્વત્થામા જઈને ત્યાં બેઠો છે. પરન્તુ તે સ્થાને પહોંચતાં તેણે ગંગાજીના પ્રવાહની પાસે જ પરમ યશસ્વી ભગવાન વ્યાસને અનેક ઋષિઓની સાથે બેઠેલા જોયા. તેમની પાસે જ ક્રૂર કર્મ કરનારો અશ્વત્થામા પણ હતો. તેણે પોતાના શરીર ઉપર ઘી ચોપડેલું હતું અને દર્ભનાં વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં. કુન્તીનન્દન ભીમસેન તેને જોતા સાથે જ 'અરે! ઊભો તો રહે.' આ પ્રમાણે હાંક મારીને ધનુષ્યબાણ લઈને તેના ઉપર દોડયો. દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા ધનુર્ધર ભીમસેનને તેમજ તેની પાછળ રાજા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનને પણ પોતાની તરફ આવતા જોઈ ખૂબ જ ડરી ગયો અને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હવે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાનો સમય આવી ગયો છે. તુરત જ તેણે તે દિવ્ય બ્રહ્માસ્ત્રનું ચિન્તન કર્યું અને ડાબા હાથથી જમીન ઉપરનું એક તણખલું લીધું અને "આ પૃથ્વી પાંડવો વિનાની બની જાય' એવો સંકલ્પ કરીને, ખૂબ ક્રોધમાં ભરાઈને સંપૂર્ણ લોકોને મૂર્છામાં નાખવા માટે તે પ્રચણ્ડ અસ્ત્રને છોડી દીધું. આથી તે તણખલામાં પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન આગ ઉત્પન્ન થઈ અને ત્રણે લોકને ભસ્મ કરવા લાગી.

શ્રીકૃષ્ણ અશ્વત્થામાના ઉપર જોતાં જ તેના મનનો ભાવ કળી ગયા હતા. તેમણે અર્જુનને કહ્યું—'અર્જુન! અર્જુન! આચાર્ય દ્રોણનું શીખવેલું દિવ્ય અસ્ત્ર તો તારા હૃદયમાં વિદ્યમાન છે. હવે તેનો પ્રયોગ કરવાનો સમય આવી ગયો છે. તારી અને ભાઈઓની રક્ષા માટે તું પણ આ વખતે તેનો પ્રયોગ કર, કારણ કે બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રદ્વારા જ રોકી શકાય છે. શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રમાણે કહેતાં જ અર્જુન ધનુષ્યબાણ લઈને તુરત રથમાંથી કૂદી પડયો. તેણે પહેલાં 'આચાર્યપુત્રનું મંગલ થાઓ' અને પછી 'મારું અને મારા ભાઈઓનું મંગલ થાઓ.' એમ કહીને દેવતાઓ અને ગુરુજનોને નમસ્કાર કર્યા. તે પછી 'આ બ્રહ્માસ્ત્રથી શત્રુનું બ્રહ્માસ્ત્ર શાન્ત થઈ જાય' એવો સંકલ્પ કરીને સંપૂર્ણ લોકોની મંગલ કામનાથી તેને છોડી દીધું. અર્જુને છોડેલું તે અસ્ત્ર પ્રલયાગ્નિ સમાન અગ્નિની મોટી મોટી જ્વાળાઓથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયું. આ પ્રમાણે મહાતેજસ્વી અશ્વત્થામાનું અસ્ત્ર પણ તેજોમંડલથી યુક્ત થઈને ભીષણ આગની જ્વાળાઓ ફેંકવા લાગ્યું. તે બન્ને અસ્ત્રોના સામસામે ટકરાવાથી અત્યન્ત ભયાનક ગર્જનાઓ થવા લાગી, હજારો ઉલ્કાઓ પડવા લાગી અને બધાં પ્રાણીઓ ખૂબ જ ભયભીત થઈ ગયાં. આકાશમાં મોટા શબ્દ થવા લાગ્યા અને સર્વત્ર અગ્નિની જ્વાળાઓ ફેલાઈ ગઈ. તથા પર્વતો, વનો અને વૃક્ષો સહિત સમસ્ત પૃથ્વી ડગમગવા લાગી.

આ પ્રમાણે તે બન્ને અસ્ત્રોનું તેજ સમસ્ત લોકોને સંતપ્ત કરવા લાગ્યું. આ જોઈ અર્જુન અને અશ્વત્થામાને શાન્ત કરવા માટે ત્યાં દેવર્ષિ નારદ અને મહર્ષિ વ્યાસે એકી સાથે દર્શન આપ્યાં. બન્ને મુનિવરો

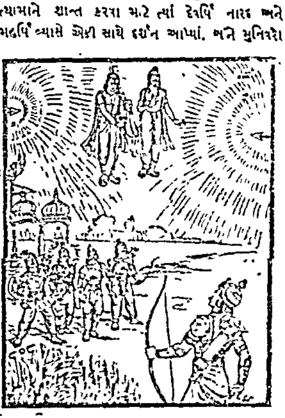

દેવતાઓ અને મનુષ્યોના પૂજનીય અને અત્યન્ત યશસ્વી છે. તેઓ સંપૂર્ણ લોકોના હિતની ઇચ્છાથી તે બન્ને અસ્ત્રોને શાન્ત કરાવવા માટે તેમની વચ્ચે આવીને ઊભા રહ્યા અને કહેવા લાગ્યા; 'પૂર્વકાળમાં જે

તરેહતરેહનાં શસ્ત્રો જાણનારા મહારથીઓ થઇ ગયા છે. તેમણે આ અસ્ત્રોનો પ્રયોગ મનુષ્યો ઉપર કદી કર્યો નથી. તો વીરો! તમે બન્નેયે આ મહાન અનિષ્ટકારી સાહસ શા માટે કર્યું છે?'

તે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી મહર્ષિઓને જોતાં જ અર્જુન ખૂબ સ્ફૂર્તિથી પોતાનું દિવ્ય અસ્ત્ર પાછું વાળવા લાગ્યો. પછી તેણે હાથ જોડીને કહ્યું; 'ભગવન્! મેં તો એ જ ઉદ્દેશથી આ અસ્ત્ર છોડ્યું હતું કે આના દ્વારા શત્રુએ છોડેલું બ્રહ્માસ્ત્ર શાન્ત થઇ જાય. હવે આ અસ્ત્રને પાછું વાળવાથી તો પાપી અશ્વત્થામા જરૂર પોતાના અસ્ત્રના પ્રભાવથી અમને બધાને ભસ્મ કરી દેશે. તેથી આ વખતે જે પ્રમાણે કરવાથી અમારું સર્વ લોકોનું હિત થાય એવી જ આપ અમને સલાહ આપો.' આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને તે બ્રહ્માસ્ત્રને પાછું ખેંચી લીધું. તે અસ્ત્ર પાછું વાળવું તો દેવતાઓને માટે પણ મુશ્કેલ હતું. સંગ્રામમાં એક વાર છોડ્યા પછી તેને પાછું વાળવામાં તો અર્જુન સિવાય સ્વયં ઇન્દ્ર પણ સમર્થ ન હતો. તે અસ્ત્ર બ્રહ્મતેજથી પ્રકટ થએલું હતું. અસંયમી પુરુષ તેને છોડી તો શકે પરન્તુ તેને પાછું વાળવાનું સામર્થ્ય બ્રહ્મચારી સિવાય બીજા કોઇમાં ન હતું. જો કોઇ બ્રહ્મચર્યહીન પુરુષ તેને એકવાર છોડીને પાછું વાળવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે અસ્ત્ર કુટુમ્બ સહિત તે વ્યક્તિનું શિર કાપી નાખતું હતું. અર્જુન બ્રહ્મચારી અને સંયમી હતો, આ પરમ અસ્ત્ર દુષ્પ્રાપ્ય હોવા છતાં પણ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પરન્તુ ખૂબ ભારે વિપત્તિમાં પડવા સિવાયના બીજા કોઈ પણ વખતે તેનો પ્રયોગ તે કરતો ન હતો. અર્જુન સત્યવાદી, શૂરવીર, બ્રહ્મચારી અને ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો હતો. તેથી તે આ શસ્ત્ર પાછું વાળી લઇ શક્યો.

અશ્વત્થામાએ પણ તે ઋષિઓને પોતાના અસ્ત્રની સામે ઊભેલા જોઇ તેને પાછું વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ તે તેમ કરી શક્યો નહિ. ત્યારે તે મનમાં અત્યન્ત વ્યાકુળ થઇને કહેવા લાગ્યો-'મુને! હું ભીમસેનના ભયથી મોટી આપત્તિમાં પડી ગયો હતો, તેથી મારા પ્રાણ બચાવવા મેં આ અસ્ત્ર છોડ્યું છે. ભીમસેને દુર્યોધનનો વધ કરવા માટે સંગ્રામભૂમિમાં નિયમવિરુદ્ધ આચરણ કરીને અધર્મ કર્યો હતો, તેથી સંયમી ન હોવા છતાં પણ મેં આ અસ્ત્ર છોડી દીધું છે. હવે તેને પાછું ખેંચવામાં તો હું સમર્થ નથી. મેં અગ્નિમંત્રથી અભિમન્ત્રિત કરીને આ દુર્દમ્ય દિવ્ય અસ્ત્ર પાંડવોનો નાશ કરવા માટે છોડ્યું છે. માટે આજ આ અસ્ત્ર બધા પાંડવોના પ્રાણ લઇ લેશે. આ અસ્ત્ર છોડીને મેં અવશ્ય મહાન પાપ કર્યું છે.'

વ્યાસજીએ કહ્યું-ભાઇ! બ્રહ્માસ્ત્રનું જ્ઞાન તો અર્જુનને પણ છે. પરન્તુ તેણે ક્રોધમાં ભરાઇને અથવા તને મારવા માટે તેને નથી છોડ્યું. તેણે તો પોતાના બ્રહ્માસ્ત્રથી તારું બ્રહ્માસ્ત્ર શાન્ત કરવા માટે જ તેનો પ્રયોગ કર્યો છે અને હવે તેને પાછું પણ વાળી લીધું છે. બ્રહ્માસ્ત્ર મેળવ્યા છતાં પણ મહાબાહુ અર્જુન તારા પિતાજીનો ઉપદેશ માનીને ક્ષાત્રધર્મથી ચલિત થયો નથી. આવો તે સજ્જન, ધીર, વીર અને સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્રોનો જાણકાર છે. છતાં પણ તેને ભાઇઓ સહિત મારી નાખવાની કુબુદ્ધિ તને શા માટે થઇ છે? જો, જે દેશમાં એક બ્રહ્માસ્ત્રથી બીજા બ્રહ્માસ્ત્રને દબાવી દેવામાં આવે છે ત્યાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ વરસતો નથી. આથી પ્રજાનું હિત કરવા માટે અર્જુને તારા બ્રહ્માસ્ત્રને નષ્ટ કર્યું નથી. તારે પણ પાંડવોની, તારી જાતની અને રાષ્ટ્રની રક્ષા કરવી જોઇએ, માટે હવે તું આ દિવ્ય અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે. હવે તારો ક્રોધ શાન્ત થઇ જવો જોઇએ, અને પાંડવો પણ કુશળ રહેવા જોઇએ. રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર કોઇને પણ અધર્મથી જીતવા નથી ચાહતા. તારા મસ્તકમાં જે મણિ છે તે તું તેમને આપી દે અને તે લઇને પાંડવો તને જીવતો છોડી દેશે.

અશ્વત્થામા બોલ્યો—પાંડવોએ કૌરવોનું જેટલું-જેટલું ધન અને જે જે રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તે સર્વમાં મારો આ મણિ વધુ કિંમતી છે. આને પાસે રાખવાથી શસ્ત્રોની પીડા અથવા ભૂખ, તેમજ દેવતાઓ, દાનવો, નાગો, રાક્ષસો કે ચોરોનો કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. આ મણિનો એવો અદ્ભુત પ્રભાવ છે. તેથી મારે તેનો ત્યાગ તો કોઇ રીતે ન જ કરવો જોઇએ. તો પણ આપે મને જે કંઇ આદેશ (આજ્ઞા) કર્યો છે તે પણ મારે પાળવો જ પડશે. પરન્તુ મારું છોડેલું આ દિવ્ય અસ્ત્ર વ્યર્થ તો નહિ થઇ શકે. વળી તેને એક વાર છોડીને પાછું વાળવાનું સામર્થ્ય પણ મારામાં નથી. તેથી હવે હું આ અસ્ત્ર ઉત્તરાના ગર્ભ પર છોડું છું. આપની આજ્ઞાનું હું કદી ઉલ્લંઘન ન

કરત, પણ શું કરું, તેને પાછું વાળવું એ મારા હાથમાં નથી.

વ્યાસજી બોલ્યા—ઠીક, એમ કર. ચિત્તમાં બીજા કોઈ જાતના વિચાર ન રાખ. આ અસ્ત્ર પાંડવોના ગર્ભ પર છોડીને તું શાન્ત થઈ જા.

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! ત્યારે અશ્વત્થામાએ તે અસ્ત્ર ઉત્તરાના ગર્ભ પર છોડી દીધું. આ જોઈ ભગવાન કૃષ્ણ બહુ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે અશ્વત્થામાને કહ્યું; 'કેટલાક દિવસ પહેલાં વિરાટપુત્રી ઉત્તરા જ્યારે ઉપપ્લવ્ય નગરમાં હતી, ત્યારે એક તપસ્વી બ્રાહ્મણે તેને કહ્યું હતું કે કૌરવોનો ક્ષય થયા બાદ તારા ગર્ભથી એક બાળક ઉત્પન્ન થશે. તે બ્રાહ્મણનું વચન સત્ય થશે. તે પરિક્ષિત જ પાંડવોનો વંશ ચલાવશે.'

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં અશ્વત્થામાએ ક્રોધમાં ભરાઈને કહ્યું; 'કેશવ! તમે પાંડવોનો પક્ષ લઈને જે વાત કહી રહ્યા છો તે કદી સત્ય નહિ થઈ શકે. મારું વચન જૂઠું નહિ બને. મારું આ ભયાનક અસ્ત્ર જરૂર ઉત્તરાના ગર્ભ પર પડશે.'

શ્રીભગવાને કહ્યું—આ દિવ્ય અસ્ત્રનો ઘા જરૂર અમોઘ (સફળ) જ થશે. પરન્તુ તે ગર્ભ મરેલો ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ પાછું લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરશે. હા, એ ચોક્કસ છે કે તને બધા બુદ્ધિમાન લોકો પાપી અને કાયર સમજે છે. કારણ કે તું વારંવાર પાપ જ કર્યું કરતો રહે છે અને બાળકોની હત્યા કરે છે. તેથી તારે આ પાપનું ફળ પણ ભોગવવું પડશે. તું ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી આ પૃથ્વી ઉપર ભટકતો રહીશ. કોઈ પણ જગાએ કોઈ પણ પુરુષ સાથે તારાથી વાતચીત નહિ થઈ શકે. તારા શરીરમાંથી પરૂ અને લોહીની દુર્ગન્ધી નીકળ્યા કરશે તેથી તું મનુષ્યોની વચ્ચે પણ નહિ રહી શકે. મોટાં જંગલોમાં જ તારે પડી રહેવું પડશે. પરિક્ષિત તો દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરીને વૈદિક ધર્મનું પાલન કરશે અને આચાર્ય કૃપ પાસેથી સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્રશસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે. આમ ઉત્તમ અસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે ક્ષાત્ર ધર્મનું પાલન કરતાં સાઠ વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. હે દુરાત્મા! જોજે, આ પરિક્ષિત નામનો રાજા તારી આંખો સામે જ કુરુવંશની ગાદી ઉપર બેસશે. તે ગર્ભમાં તારા શસ્ત્રની જ્વાળાથી બળી જશે ખરો, પણ હું તેને ફરીથી જીવતો કરી દઈશ. નરાધમ! એ વખતે તું મારા તપ અને સત્યનો પ્રભાવ જોઈ લેજે.

વ્યાસ કહેવા લાગ્યા—દ્રોણપુત્ર! તેં મારી વાત પણ ન માનીને જે આવું ક્રૂર કર્મ કર્યું છે, અને બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તારું આચરણ આવું નીચ છે, તેથી દેવકીનન્દન શ્રીકૃષ્ણે જે કહ્યું તે જરૂર તે પ્રમાણે જ થશે, કારણ કે આ સમયે તું સ્વધર્મ છોડીને ક્ષાત્રધર્મમાં લાગી ગયો છે.

અશ્વત્થામા બોલ્યો—બ્રહ્મન્! ભગવાન કૃષ્ણની વાત સત્ય થાઓ, હવે હું મનુષ્યોમાં કેવળ આપની જ સાથે રહીશ.

પાંડવોએ દ્રૌપદીની પાસે આવીને તેને મણિ આપવું તથા શ્રીકૃષ્ણે રાજા યુધિષ્ઠિરને અશ્વત્થામાના અદ્ભુત પરાક્રમનું રહસ્ય બતાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! તે પછી અશ્વત્થામા પાંડવોને મણિ આપીને તે બધાંની સામે જ ઉદાસ મનથી વનમાં ચાલ્યો ગયો. હવે પાંડવો પણ શ્રીકૃષ્ણ, નારદ અને વ્યાસજીને આગળ કરીને તુરત જ મનસ્વિની દ્રૌપદીની પાસે આવ્યા. આ સમયે તે અન્નનો ત્યાગ કરીને ઉપવાસ ઉપર બેઠી હતી. ત્યાં તે બધા આવીને તેની ચારે બાજુ બેસી ગયા. પછી રાજા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમસેને દ્રૌપદીને તે દિવ્ય મણિ આપ્યો અને તેને કહ્યું; 'ભદ્રે! લો, આ મણિ. તમારા પુત્રોનો વધ કરનારને અમે જીતી લીધો છે. હવે ઊઠો અને શોકનો ત્યાગ કરીને ક્ષાત્રધર્મનો વિચાર કરો. જે સમયે શ્રીકૃષ્ણ સન્ધિ માટે કૌરવોની પાસે જઈ રહ્યા હતા તે વખતે તમે તેમને કહ્યું હતું કે 'કેશવ! આજે પાંડવો મારા અપમાનની વાત ભૂલી જઈને શત્રુઓની સાથે મેળ કરવા ચાહે છે. તેથી મને જણાય છે કે મારે નથી પતિ, નથી પુત્ર તેમ નથી

ભાઈ. અને તમે પણ મારા નથી.' તો આજે તમારા તે ક્ષત્રિયધર્મને યોગ્ય વાક્યો યાદ કરો. પાપી દુર્યોધન માર્યો ગયો, મેં તરફડી રહેલા દુ:શાસનનું રક્તપાન પણ કર્યું તથા દ્રોણપુત્રને પણ અમે જીતી લીધો; બ્રાહ્મણ અને ગુરુપુત્ર સમજીને જ તેને જીવતો છોડી દીધો છે. તેનો બધો યશ માટીમાં મેળવી દીધો છે. અમે તેનો મણિ પડાવી લીધો અને તેનાં અસ્ત્રો પણ પૃથ્વી પર મૂકાવી દીધાં છે.

આ સાંભળી દ્રૌપદીએ કહ્યું—ગુરુપુત્ર તો મારે માટે ગુરુના જ સમાન છે. હું તો કેવળ તેની પાસેથી મારા અનિષ્ટનો બદલો લેવા જ ચાહતી હતી. હવે આ મણિને મહારાજ પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે.

ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિર તે મણિને ગુરુજીનો પ્રસાદ સમજીને દ્રૌપદીના કહેવાથી તે જ સમયે મસ્તક પર ધારણ કરી લીધો. તે પછી પુત્રશોકથી વ્યાકુળ દ્રૌપદી ઊઠીને પોતના સ્થાન પર ચાલી ગઈ.

રાજન્! હવે રાજા યુધિષ્ઠિરે, રાત્રિને સમયે અશ્વત્થામા દ્વારા જે વીરો માર્યા ગયાં હતા તેમને માટે શોકાતુર થઈને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'કૃષ્ણ! અશ્વત્થામા તો શસ્ત્રવિદ્યાનો વિશેષ કુશળ પણ ન હતો, તો પણ તેણે મારા બધા જ મહારથી પુત્રો, અને હજારો યોદ્ધાઓની સાથે એકલા જ લડનારા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કેવી રીતે મારી નાખ્યા? તેણે એવું કયું પુણ્યકર્મ કર્યું હતું કે જેના પ્રભાવથી તેણે એકલાએ જ અમારા બધા સૈનિકોને નષ્ટ કરી દીધા?'

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—અશ્વત્થામાએ ઈશ્વરોના ઈશ્વર દેવાધિદેવ અવિનાશી ભગવાન શિવનું શરણ લીધું હતું. તેને લીધે જ તેણે એકલાએ અનેક યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. મહાદેવજી તો પ્રસન્ન થતાં અમરતા પણ આપી શકે છે અને એટલું બધું પરાક્રમ આપી દે છે કે જેનાથી ઈન્દ્રનો પણ નાશ કરી શકાય છે. ભરતશ્રેષ્ઠ! મહાદેવજીના સ્વરૂપનું મને સારી રીતે જ્ઞાન છે, તથા તેમનાં જે અનેક પ્રાચીન કર્મો છે તે પણ હું જાણું છું. તેઓ સંપૂર્ણ ભૂતોના આદિ મધ્ય અને અંત છે. સંપૂર્ણ જગત તેમના જ પ્રભાવથી પ્રવર્તી રહ્યું છે. તે મહાન પરાક્રમશાળી મહાદેવજી જ અશ્વત્થામા ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા. તેને લીધે જ તેણે આપના બધા પુત્રોને અને પાંચાલરાજના અનેક યોદ્ધાઓને ધરાશાયી કરી દીધા. હવે આપ એ વિષયમાં કાંઈ વિચાર ન કરો. અશ્વત્થામાએ આ કામ મહાદેવજીની કૃપાથી જ કર્યું છે આપ તો હવે આગળ જે કામ કરવાનું હોય તે કરો.

સૌપ્તિકપર્વ સમાપ્ત

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

સ્ત્રીપર્વ

શોકથી વ્યાકુળ ધૃતરાષ્ટ્રને સંજય અને વિદુરનું સમજાવવું

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

અન્તર્યામી નારાયણસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, તેમના નિત્યસખા નરસ્વરૂપ નરરત્ન અર્જુનને, તેમની લીલા પ્રકટ કરનારી ભગવતી સરસ્વતીને અને તેના વક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરીને આસુરી સમ્પત્તિઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવનાર મહાભારત ગ્રન્થનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

રાજા જનમેજયે પૂછ્યું—મુનિવર ! દુર્યોધન અને તેની સંપૂર્ણ સેનાનો સંહાર થઈ ગયા પછી તે સમાચાર સાંભળીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શું કર્યું ? તેમજ કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર અને કૃપાચાર્ય વગેરે ત્રણ મહારથીઓએ પણ તે પછી શું કર્યું.

વૈશમ્પાયન બોલ્યા—રાજન્ ! પોતાના સો પુત્રોનો સંહાર થઈ જવાથી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર બહુ દુઃખી થયા. પુત્રશોકને લીધે તેમનું હૃદય બળવા લાગ્યું અને તેઓ ચિન્તામાં ડૂબી ગયા. એ સમયે સંજયે તેમની પાસે જઈને કહ્યું—'મહારાજ ! આપ ચિન્તા શા માટે કરો છો ? શોકને કોઈથી વહેંચી તો શકાતો નથી. રાજન્ ! આ યુદ્ધમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેના મરાઈ. આ પૃથ્વી નિર્જન અને સૂનીસૂની બની ગઈ છે. હવે આપ ક્રમથી આપના મોટા કાકા, પુત્રો, પૌત્રો સંબંધીઓ, સુહૃદો અને ગુરુજનોની પ્રેતક્રિયા કરાવો.'

સંજયની આ દુઃખમય વાણી સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રો અને પૌત્રોના વધથી વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. પછી સાવધાન થઈને તેઓ બોલ્યા; "મારા પુત્રો, મન્ત્રીઓ અને બધા સુહૃદો મરી ચૂક્યાં છે. હવે તો આ પૃથ્વી ઉપર ભટકીભટકીને મારે દુઃખ ઉઠાવવાનું જ બાકી રહી ગયું છે. ભલા, આવી જિંદગીથી મને શો લાભ છે ? મારું રાજ્ય નષ્ટ થઈ ગયું, મિત્રો અને સંબંધીઓ યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા અને આંખો તો પહેલેથી જ નથી. હાય ! મેં મારા હિતેચ્છુ પરશુરામજી, નારદજી અને ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું કહ્યું પણ ન માન્યું. શ્રીકૃષ્ણે સંપૂર્ણ સભાની વચ્ચે મારા ભલાને માટે કહ્યું હતું કે 'રાજન્ ! વ્યર્થ વેર ન બાંધો. તમારા બેટાને રોકો.' પરન્તુ હું એવો મૂર્ખ છું કે મેં તેમની વાત ન માની. તેવી જ રીતે મેં ભીષ્મજીની ધર્માનુકૂળ સલાહ પણ ન સાંભળી એથી જ આજે ખોટી રીતે પસ્તાવું પડે છે. સંજય ! આ જન્મમાં કરેલું એવું કોઈ પાપ મને યાદ નથી આવતું કે જેને લીધે મારે આવું ફળ ભોગવવું પડે. જરૂર પૂર્વજન્મમાં મારાથી કોઈ મોટો અપરાધ થએલો હોવો જોઈએ, તેથી જ વિધાતાએ મને આવાં દુઃખદ કર્મોમાં જોડ્યો. હવે મારું આયુષ્ય પસાર થઈ ચૂક્યું છે, અને દૈવવશ મારા હિતેચ્છુઓ અને મિત્રોનો પણ નાશ થઈ ગયો છે. ભલા, હવે સંસારમાં મારા કરતાં અધિક દુઃખી બીજો કોણ હશે ? માટે પાંડવો મને આજે જ બ્રહ્મલોકના ઉઘડેલા માર્ગ પર ચડતો જુઓ."

આ પ્રમાણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે અત્યન્ત શોક પ્રકટ કરતાં અનેક વાતો કહી. ત્યારે સંજયે રાજાનો શોક શાન્ત કરવા માટે આ વચનો કહ્યાં; 'રાજન્ ! આપનો પુત્ર દુર્યોધન ખુબ જ ખરાબ બુદ્ધિવાળો હતો. દુઃશાસન કર્ણ, શકુનિ, ચિત્રસેન અને શલ્ય જેમણે આ સંસારને કાંટાઓથી ભરી દીધો હતો, તેઓ તેના સલાહકારો હતા અને તેણે પિતામહ ભીષ્મ, માતા ગાન્ધારી કાકા વિદુર, ગુરુ દ્રોણ આચાર્ય કૃપ અને મહામતિ નારદજીની વાત પણ ન માની. એટલે સુધી કે તેણે

બીજા પણ ઋષિઓ અને અતુલ તેજસ્વી વ્યાસજીનું પણ કહ્યું ન માન્યું. તેને સદા યુદ્ધની જ લગની લાગી રહી હતી. આને લીધે તેણે કદી આદરપૂર્વક ધર્મનું આચરણ પણ ન કર્યું અને કદી ક્ષત્રિયના કર્તવ્યનું પણ પાલન ન કર્યું. ખરેખર તેણે તો વ્યર્થ જ આ ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરાવ્યો. આપમાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય હતું, તો પણ આ વિષયમાં આપે પણ તેને કંઇ ન કહ્યું. આપની વાત કોઇ ટાળી શકે તેમ ન હતું તો પણ આપે નિષ્પક્ષ (તટસ્થ) થઇને બન્ને બાજુની બાબતોનો બરાબર ન્યાય કર્યો નહિ. મનુષ્યે પોતાની શક્તિ અનુસાર પહેલેથી જ એવું કામ કરવું જોઇએ કે જેથી પોતાના પહેલાંના કર્મ માટે તેને પસ્તાવું ન પડે. આપે તો પુત્રસ્નેહમાં ફસાઇને તેનું જ પ્રિય કરવા ચાહ્યું; તેથી જ આપને હવે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. આથી તેને માટે કોઈ શોક ન કરવો જોઇએ. શોક કરવાથી નથી ધન પ્રાપ્ત થતું કે નથી કંઇ ફળ મળતું. નથી ઐશ્વર્ય મળતું કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પણ નથી થતી. જે પુરુષ પોતે જ અગ્નિ સળગાવીને તેને કપડામાં લપેટી બળવા લાગે છે અને પછી પસ્તાવો કરવા બેસે છે તે બુદ્ધિમાન કહેવાતો નથી. આ વખતે આપના પુત્રોએ અને આપે જ પાંડવરૂપ અગ્નિ, પોતાનાં વાક્યોરૂપ વાયુથી સળગાવ્યો હતો. અને તેમાં લોભરૂપ ઘી નાખીને તેને પ્રજ્વલિત કર્યો હતો. તે અગ્નિ જ્યારે ભભૂકી ઊઠયો ત્યારે તેમાં આપના પુત્રો પતંગિયાંની પેઠે પડવા લાગ્યા અને પાંડવોનાં બાણોરૂપ અગ્નિની જ્વાળાઓમાં બળીને ભસ્મ થઇ ગયા. માટે આપે તેમને માટે શોક ન કરવો જોઇએ. આ સમયે આંસુ સારવાને લીધે આપનાં નેત્રો અત્યન્ત મલિન થઇ ગયાં છે, શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ આમ થવું સારું નથી અને બુદ્ધિમાન પુરુષો તેને સારું પણ કહેતા નથી. આ શોકનાં આંસુ આગની ચિનગારીઓની પેઠે મનુષ્યોને બાળ્યા કરે છે. માટે આપ બુદ્ધિવડે મનને સાવધાન કરીને શોક અને રોષને છોડી દો.

વૈશમ્પાયન કહે છે– આ પ્રમાણે મહાત્મા સંજયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ધૈર્ય બંધાવ્યું. ત્યારપછી વિદુરજી પોતાનાં અમૃતસમાન વાક્યોથી તેમને સાન્ત્વન આપતાં કહેવા લાગ્યા; 'રાજન્! આપ ભોંય પર કેમ પડી રહ્યા છો? બેઠા થાઓ અને મનને વિચારપૂર્વક સાવધાન કરો. સંસારમાં બધા જીવોની અન્તમાં આ જ ગતિ થાય છે. ભેગી કરેલી દરેક વસ્તુઓનું પરિણામ ક્ષયમાં જ આવે છે. સમસ્ત ભૌતિક ઉન્નતિઓનો અંત પતનમાં જ થાય છે. બધા યોગો વિયોગમાં જ સમાપ્ત પામે છે. આ જ પ્રમાણે જીવનનો અન્ત પણ મરણમાં જ થાય છે. યમરાજ શૂરવીરો અને ડરપોક–બન્નેને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે તો વીર ક્ષત્રિયોએ યુદ્ધ શા માટે ન કરવું જોઇએ..રાજન્! સમય આવતાં કોઇ બચી શકતું નથી. જે યુદ્ધ નથી કરતો તે પણ મરી જાય છે અને કોઇકોઇ વાર યુદ્ધ કરનારો પણ બચી જાય છે. પણ મૃત્યુ આવતાં તો કોઈ નથી બચી શકતું. આ જેટલાં પ્રાણીઓ છે, તેઓ આરંભમાં ન હતાં અને અન્તમાં પણ નહિ રહે, કેવળ વચ્ચે જ તેઓ દેખાઇ રહ્યાં છે. આથી તેમના માટે શા માટે શોક કરવો જોઇએ? શોક કરવાથી મનુષ્ય મરનારની સાથે નથી જઇ શકતો કે મરી પણ નથી શકતો; આમ મરણ જ્યારે લોકમાં સ્વાભાવિક વસ્તુ છે તો આપ શા માટે શોક કરો છો!

'રાજન્! તે સિવાય આપે યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા વીરોને માટે તો શોક કરવો જ ન જોઇએ. જો શાસ્ત્રો સાચાં છે તો તેમનાં વચન અનુસાર તે દરેકને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ યુદ્ધમાં મરનારા બધા વીરો સ્વાધ્યાયશીલ અને સદાચારી હતા. તેઓ બધા શત્રુની સામે સ્થિર રહીને વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. માટે તેઓ માટે શોક કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે! જન્મ પહેલાં તેઓ બધા અદૃશ્ય હતા અને હવે ફરી અદૃશ્ય થઇ ગયા છે. તેઓ આપના ન હતા અને આપ તેમના ન હતા. તો પછી એમાં શોક કરવાનું કારણ શું છે! યુદ્ધમાં જે મનુષ્યો મરાય છે તેમને સ્વર્ગ મળે છે અને જેઓ મારે છે તેમને કીર્તિ મળે છે. આ પ્રમાણે મારી દૃષ્ટિએ તો બન્ને રીતે મોટો લાભ જ છે. યુદ્ધમાં કોઇને માટે નિષ્ફળતા તો હોતી જ નથી. યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા શૂરવીરો જેટલી સુગમતાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી લે છે તેટલી સુગમતાથી મોટી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરનારા અને કઠિન તપસ્યા કરનારા પણ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા. આ પ્રમાણે ક્ષત્રિયને માટે તો આ લોકમાં ધર્મયુદ્ધથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઇ સાધન નથી. માટે આપ આપના મનને શાન્ત કરીને શોક છોડો આ પ્રમાણે શોક કરીને આપે આપના શરીરનો ત્યાગ ન કરવો જોઇએ. સંસારમાં વારંવાર જન્મ લઇને આપ હજારો માતા–પિતા અને સ્ત્રી–પુત્ર વગેરેનો સંગ કરી

ચૂકયા છો પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો તેઓ કોનાં થયાં અને કોના આપ થયા? શોક અને ભયનાં હજારો કારણો હોય છે, પરન્તુ તે કારણો હંમેશાં મૂર્ખ પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિમાનો પર તેમનો પ્રભાવ પડી શકતો નથી.

કુરુશ્રેષ્ઠ! કાળને તો કોઇ પ્રિય નથી કે કોઇ અપ્રિય નથી. તે તો દરેકને મૃત્યુ તરફ ખેંચે છે. કાળ જ પ્રાણીઓને ઘરડાં કરે છે અને તેમને નષ્ટ પણ કરી દે છે. જ્યારે સર્વ જીવો સૂઇ જાય છે ત્યારે પણ કાળ તો જાગતો જ રહે છે. ખરેખર કાળની પાર જવું બહુ જ કઠિન છે. યૌવન, રૂપ, જીવન, ધનનો સંગ્રહ, આરોગ્ય અને પ્રિય જનોનો સહવાસ-આ બધાં અનિત્ય છે. બુદ્ધિમાન માણસે આમાં ફસાવું ન જોઇએ. આ જે દુઃખ આવી પડ્યું છે, તે તો આખા દેશ સાથે સંબંધ રાખે છે. તેને માટે આપ એકલા શોક ન કરો. જો કે પ્રિયજનોનો અભાવ થવાથી દુઃખ આપણને દબાવે જ છે, તો પણ શોક કરવાથી તે દૂર નથી થતું; કારણ કે ચિન્તન કર્યા કરવાથી કદી દુઃખ ઘટતું નથી. તેનાથી તો તે વધ્યા જ કરે છે. જેઓ ઓછી બુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓ જ અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થતાં અને ઇષ્ટનો વિયોગ થતાં માનસિક દુઃખથી બળ્યા કરે છે. શોક કરવાથી મનુષ્ય કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય છે અને અર્થ, ધર્મ, તથા કામને પણ ગુમાવે છે. અર્થ આવે અને જાય એવી પરિસ્થિતિમાં અજ્ઞાનીઓ ગભરાઇ જાય છે પરન્તુ વિચારશીલ પુરુષોને તો દરેક અવસ્થાઓમાં સન્તોષ રહે છે.

મનુષ્યોએ માનસિક દુઃખોને વિવેકયુક્ત વિચારો વડે અને શારીરિક દુઃખોને ઔષધિઓ વડે દૂર કરવાં જોઇએ. આમાં જ મનુષ્યના જ્ઞાનીપણાનું બળ છે. માટે તેમણે મૂર્ખાઓના જેવો વ્યવહાર ન કરવો જોઇએ. મનુષ્યનાં પૂર્વકૃત કર્મો તેના સૂતાં સૂઇ જાય છે, ઊભા થતાં ઊભાં થાય છે અને દોડતી વખતે પણ સાથે લાગેલાં રહે છે. તે જે જે અવસ્થાઓમાં જેજે શુભ-અશુભ કર્મ કરે છે, તેને બદલામાં તેનું ફળ પણ અવશ્યરૂપે ભોગવી લે છે. મનુષ્ય પોતે જ પોતાનો બંધુ છે, પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે અને પોતે જ પોતાનાં પાપ-પુણ્યનો સાક્ષી છે. તે શુભ કર્મોથી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને પાપોથી દુઃખ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે જીવોને સર્વદા તેમના કરેલાં કર્મોનું જ ફળ મળે છે, ન કરેલાનું નહિ.'

વિદુરનું મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ સંસારનું સ્વરૂપ, તેની ભયંકરતા અને તેનાથી છૂટવાના ઉપાયનું વર્ણન

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—પરમ બુદ્ધિમાન વિદુરજી! તમારાં શુભ વચનોને સાંભળવાથી મારો શોક નષ્ટ થઇ ગયો છે. હવે હું તત્ત્વથી પૂર્ણ એવી બીજી પણ વાતોને તમારી પાસેથી સાંભળવા ચાહું છું.

વિદુર બોલ્યા—મહારાજ! વિચાર કરતાં આ સંપૂર્ણ જગત અનિત્ય જણાય છે. આ કેળના થાંભલા જેવું સાર વગરનું છે. આમાં સાર કંઇ પણ નથી. મનુષ્ય જેમ નવાં અથવા જૂનાં લુગડાં કાઢીને બીજાં વસ્ત્રો પહેરી લે છે, તેવી જ રીતે તે નવાનવાં શરીરો પણ ધારણ કરતો રહે છે. જીવ પોતાનાં પૂર્વ કર્મો અનુસાર જન્મ લે છે અને પછી નષ્ટ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારની બધી વસ્તુઓ આવવા-જવાવાળી છે. તો આપ શોક શા માટે કરો છો? આ સંસારમાં જે લોકો બુદ્ધિમાન, સત્ત્વગુણી, સર્વનું હિત ચાહનારા અને પ્રાણીઓનો સંયોગ કર્મ અનુસાર થાય છે એમ જાણનારા છે, તેઓ જ પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—વિદુરજી! સંસારનું સ્વરૂપ બહુ ગહન છે. માટે હું એ સાંભળવા માગું છું કે તેને કેવી રીતે જાણી શકાય છે. માટે તમે તેનું જ વર્ણન કરો.

વિદુરજી બોલ્યા—મહારાજ! જ્યારે ગર્ભાશયમાં વીર્ય અને રજનો સંયોગ થાય છે ત્યારથી જ જીવોની ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે. આરંભમાં જીવ રજ અને વીર્યના સંયોગમાં રહે છે. પછી પાંચ માસ વીતતાં એક ચૈતન્યરૂપે પ્રગટ થઇને પિંડમાં રહેવા લાગે છે. ત્યારપછી ગર્ભમાં રહેલો પિંડ બધાં અંગોથી પૂર્ણ

થાય છે. આ વખતે તેને માંસ અને રુધિરથી ભરેલા અત્યન્ત અપવિત્ર ગર્ભાશયમાં રહેવું પડે છે. પછી વાયુના વેગને લીધે તેના પગ ઉપરની બાજુ જતા રહે છે અને શિર નીચેની બાજુ આવી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં યોનિદ્વારની પાસે તેને ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડે છે, પછી તે યોનિમાર્ગમાં પીસાઇને તેમાંથી બહાર આવી જાય છે, અને સંસારમાં આવીને અનેક જાતના ઉપદ્રવો ભોગવે છે. તે જેમજેમ મોટો થતો જાય છે તેમતેમ નવાનવા વ્યાધિઓ તેને ઘેરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે પોતાનાં કર્મોથી પીડિત થતો તે જીવન વ્યતીત કરે છે. જીવનમાં આસક્તિ હોવાથી તેને જ તેમાં રસ જેવું જણાય છે. જુદાજુદા વિષયોથી ઘેરાએલો રહેવાને લીધે જ તે ઇન્દ્રિયોરૂપ પાશોથી બંધાએલો રહે છે. આવી સ્થિતિમાં તેને અનેક જાતનાં દુઃખો ઘેરી લે છે. તેને લીધે જીવને આ સંસારમાં તૃપ્તિ જ નથી થતી. એ વખતે કર્મો કરવામાં તેને સારા–ખોટા કયાનું ભાન નથી રહેતું. કેવળ સાવધાન રહેલા વિવેકી પુરુષો જ પોતાના ચિત્તને કુમાર્ગમાં ફસાતું બચાવી શકે છે. સાધારણ જીવોને તો યમલોકના દ્વાર પર પહોંચવા છતાં પણ સારાં કે ખોટાં કર્મનું ભાન થતું નથી. એટલામાં જ કાળ તેમને મૃત્યુના મુખમાં નાખી દે છે અને યમદૂતો જીવને શરીરના બહાર ખેંચી લે છે. તેને બોલવાની પણ શક્તિ નથી રહેતી તે સમયે તેણે જે કંઇ પાપ અથવા પુણ્ય કર્યું હોય છે તે તેની સામે આવે છે. પરન્તુ દેહબંધનમાં બંધાઇ ગયા પછી તે ફરી પોતાના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરતો નથી. હાય! લોભના પંજામાં ફસાઇને સંસાર પોતે જ ઠગાઇ રહ્યો છે. આ સંસાર લોભ ક્રોધ અને ભયથી ગાંડો થઇને પોતાનું ભાન જ ભૂલી ગયો છે. જો કોઈ કુલીન હોય છે તો તે અકુલીનોને હલકી દૃષ્ટિથી જોતો પોતાની કુલીનતામાં જ મસ્ત રહે છે. અને જે ધનવાન હોય છે તે ધનના ઘમંડમાં ભરાઇને નિર્ધનોનો તિરસ્કાર કરે છે. તે બીજાઓને તો મૂર્ખ ગણાવે છે પણ પોતાની તરફ કદી નથી જોતો. આ જ પ્રમાણે બીજાના દોષોની નિન્દા કરે છે પણ પોતાને કાબુમાં રાખવાનો વિચાર પણ કદી નથી કરતો. જ્યારે બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખ, ધનવાન અને નિર્ધન, કુલીન, અને અકુલીન, તથા પ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત–બધા જ સ્મશાનમાં જઇને પ્રાણહીન અવસ્થામાં પડે છે ત્યારે કોઇને પણ તેમના કુળ, ધન તથા બુદ્ધિનો, અને અકુળ, નિર્ધનતા તથા મૂર્ખતાનો ફરક દેખાતો નથી. જો મરણ પછી બધા જીવો સમાન ભાવથી પૃથ્વીની ગોદમાં સુએ છે, તો મૂર્ખ લોકો એક-બીજાની સાથે દગો શા માટે કરે છે? અને એક બીજાનો દ્વેષ કેમ કરે છે? આ નાશવાન લોકમાં જે પુરુષ આ વેદોક્ત ઉપદેશને જાણીને અથવા કોઇની પાસેથી સાંભળીને ધર્મનું આચરણ કરે છે તે અવશ્ય પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર! ધર્મના આ ગૂઢ રહસ્યનું જ્ઞાન બુદ્ધિથી જ થઇ શકે છે. માટે તમે મારી આગળ વિસ્તારપૂર્વક આ બુદ્ધિમાર્ગને જ કહો.

વિદુરજી કહેવા લાગ્યા–રાજન્! ભગવાન્ સ્વયંભૂને નમસ્કાર કરીને હું આ સંસારરૂપ ગહન વનના મહર્ષિઓએ નિરૂપેલા સ્વરૂપનું વર્ણન કરું છું. એક બ્રાહ્મણ કોઇ વિશાળ વનમાં જઇ રહ્યો હતો. તે એક દુર્ગમ સ્થાનમાં જઇ પહોંચ્યો તે સ્થામાં સિંહ, વાઘ, હાથી અને રીંછ વગેરે ભયંકર જન્તુઓથી ભરાએલું જોઇ તેનું હૃદય બહુ જ ગભરાઇ ગયું. તે રોમાંચિત થઇ ગયો અને તેના મનમાં બહુ ગાડમથલ થવા લાગી. એ વનમાં અહીંતહીં દોડીને કોઈ સુરક્ષિત સ્થાન મેળવવા માટે તેણે ખૂબ તપાસ કરી. પરન્તુ તે, તે જંગલની પાર પણ ન જઇ શક્યો અને તે જંગલી જીવોથી રક્ષણ પણ ન મેળવી શક્યો. એટલામાં જ તેને માલુમ પડ્યું કે તે ભીષણ વન ચારે બાજુએ જાળથી ઘેરાએલું છે; એક અત્યન્ત ભયાનક સ્ત્રીએ તેને પોતાની ભુજાઓથી ઘેરી લીધેલું છે. તથા એક પર્વત સમાન ઊંચા પાંચ મસ્તકોવાળા નાગે પણ તેને ચારે બાજુથી ઘેરેલું હતું. તે વનની વચ્ચે ઝાડ-ઝાંખરાથી ભરેલો એક ઊંડો કૂવો હતો. તે બ્રાહ્મણ આમ-તેમ ભટકતો તે કૂવામાં પડી ગયો. પરન્તુ વચમાં વેલાઓનાં જાળાંમાં ભરાઇ જવાથી તે ઊંચે પગ અને નીચે માથે વચ્ચે જ લટકી રહ્યો.

એટલામાં કૂવાની અંદર તેને એક બહુ મોટો સર્પ દેખાયો. અને ઉપર કિનારા પર એક મોટો હાથી દેખાયો. તે હાથીના શરીરનો રંગ સફેદ અને કાળો હતો તથા તેને છ મુખ અને બાર પગ હતા. તે હાથી ધીમેધીમે એ કૂવા તરફ જ આવી રહ્યો હતો. કૂવાના

કિનારા પર જે વૃક્ષ હતું તેની ડાળીઓ ઉપર અનેક જાતની મધમાખીઓએ મધપૂડા બનાવેલા હતા. તેમાંથી કેટલીક મધની ધારાઓ પડી રહી હતી. મધ તો દરેકને સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રિય હોય છે. તેથી તે કૂવામાં લટકેલો પુરુષ તે મધની ધારાઓને જ પીને રહેતો હતો. આ સંકટના સમયમાં પણ તે પીતાં પીતાં તેની તૃષ્ણા શાન્ત ન થઈ અને તેને પોતાના આવા જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્ય ન થયો. જે વૃક્ષના આધારે તે લટકેલો હતો તેને રાત-દિવસ કાળો અને ધોળો એ ઉંદરો કાપી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે સ્થિતિમાં તેના ઉપર અનેક પ્રકારના ભય સ્વાર થએલા હતા. વનની સીમાઓમાં હિંસક પશુઓનો અને તે ઉગ્ર રૂપવાળી સ્ત્રીનો ભય હતો. કૂવાની નીચે નાગનો અને ઉપર હાથીનો ભય હતો. પાંચમો ભય ઝાડ ઉંદરોએ કાપી નાખતાં પડી જવાનો હતો અને છઠ્ઠો મધમાખીઓનો પણ હતો. આ પ્રમાણે સંસારસાગરમાં પડીને તે તેમાં જ લાગી રહ્યો હતો. જીવવાની આશા રહેવાને લીધે તેને સંસારથી વૈરાગ્ય પણ થતો નહોતો.

મહારાજ ! મોક્ષના તત્ત્વને જાણનાર વિદ્વાનોએ આ એક દૃષ્ટાન્ત કહ્યું છે. તેને સમજીને આચરણ કરનાર મનુષ્ય પરલોકમાં સુખ મેળવી શકે છે. આ જે વિશાળ વન કહેવામાં આવ્યું તે આ વિસ્તૃત સંસાર જ છે. તેમાં જે દુર્ગમ જંગલ બતાવવામાં આવ્યું તે સંસારની ગહનતા છે. તેમાં જે મોટા મોટા હિંસક જીવો બતાવવામાં આવ્યા છે તે તરેહતરેહના વ્યાધિઓ છે. તથા સંસારની સીમા ઉપર જે મોટા શરીરવાળી સ્ત્રી છે, તે વૃદ્ધાવસ્થા છે, કે જે મનુષ્યના રૂપરંગને બગાડી દે છે. તે વનમાં જે કૂવો છે તે મનુષ્યદેહ છે. તેમાં નીચેની બાજુએ જે નાગ બેઠેલો છે તે સ્વયં કાળ જ છે. તે સમસ્ત દેહધારીઓને નષ્ટ કરનારો તથા તેમના સર્વસ્વને હડપ કરી જનારો છે, કૂવાની અંદર જે વેલાઓ છે, કે જેમના તાંતણાઓમાં તે લટકેલો છે, તે જીવનની આશા છે તથા ઉપરની બાજુએ જે છ મુખવાળો હાથી છે તે વર્ષ છે. છ ઋતુઓ તેનાં મુખ છે તથા બાર મહિના તેના પગ છે. તે વૃક્ષને જે ઉંદર કાપી રહ્યા છે તેમને રાત અને દિવસ કહેલા છે. તથા મનુષ્યની જે તરેહતરેહની કામનાઓ છે તે મધમાખીઓ છે, મધપૂડામાંથી જે મધની ધારાઓ ટપકી રહી છે તે ભોગોથી પ્રાપ્ત થનાર રસ સમજો, જેમાં ઘણાખરા મનુષ્યો ડૂબેલા રહે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યો આ સંસારચક્રની ગતિને આવી જ સમજે છે. તેથી જ તેઓ વૈરાગ્યરૂપી તલવારથી તેના પાશોને-બંધનોને કાપે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર ! તમે મોટા તત્ત્વદર્શી છો. તમે મને બહુ સુંદર આખ્યાન સંભળાવ્યું. તમારાં અમૃતમય વચનો સાંભળીને મને બહુ હર્ષ થાય છે.

વિદુરજી બોલ્યા—મહારાજ ! સાંભળો, હવે હું જેનાથી બુદ્ધિમાન લોકો સંસારના દુઃખોથી છૂટી જાય છે તે માર્ગનું વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ સંભળાવું છું. રાજન્ ! જેવી રીતે કોઈ લાંબા રસ્તા ઉપર ચાલનારો માણસ થાક લાગવાથી વચ્ચેવચ્ચે વિશ્રામ લે છે તેવી જ રીતે અજ્ઞાની લોકોને આ સંસારયાત્રામાં ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચેવચ્ચે ગર્ભમાં રહીને વિશ્રામ કરવાનું થાય છે. આ સંસારમાંથી મુક્ત તો વિવેકી પુરુષો જ થાય છે. આથી શાસ્ત્રજ્ઞોએ ગર્ભવાસને વિશ્રામની ઉપમા આપી છે અને સંસારને ગહન વન કહ્યું છે. આ જ મનુષ્યો તથા ચર અને અચર પ્રાણીઓનું સંસારચક્ર છે. વિવેકી પુરુષે આમાં આસક્ત ન થવું જોઈએ. મનુષ્યોના જે પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ શરીરના તથા મનના વ્યાધિઓ છે તેમને બુદ્ધિમાનોએ હિંસક જીવો ગણાવ્યા છે. મન્દબુદ્ધિવાળા પુરુષો આ વ્યાધિઓથી તરેહતરેહના ક્લેશ ભોગવવા છતાં પણ સંસારથી વિરક્ત નથી થતા. જો કોઈ રીતે મનુષ્ય આ વ્યાધિઓના પંજામાંથી નીકળી જાય, તો પણ અન્તમાં તેને વૃદ્ધાવસ્થા તો ઘેરી જ લે છે, આથી જ આ જીવ તરેહતરેહના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરે વિષયોથી ઘેરાઈને માંસ અને મજ્જારૂપ કીચડથી ભરેલા આશ્રય વગરના દેહરૂપ ખાડામાં પડ્યો રહે છે. વર્ષ, માસ, પક્ષ, દિવસ અને રાત–આ ક્રમથી તેના રૂપ અને આયુષ્યનો ક્ષય કરતા રહે છે. આ બધાં કાળનાં જ રૂપો છે. આ વાતને મૂઢ પુરુષો નથી જાણતા.

પરન્તુ વિદ્વાનો કહે છે કે પ્રાણીઓનું શરીર રથ સમાન છે. સત્ત્વગુણવાળી બુદ્ધિ સારથિ છે. ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે અને મન લગામ છે. જે પુરુષ ગમે તેમ દોડી રહેલા આ ઇન્દ્રિયોરૂપ ઘોડાઓની પાછળ લાગ્યો રહે છે, તે તો આ સંસારચક્રમાં પૈડાંની માફક ફરતો રહે છે. પરન્તુ જે પુરુષ બુદ્ધિપૂર્વક તે ઘોડાઓને

વિચાર કર્યો, તે પછી તેઓ બોલ્યા, 'દ્વિજવર ! મને મહાન શોકની જાળે બધી બાજુથી જકડી લીધો છે, મારી બુદ્ધિ ઠેકાણે નથી, અને વારંવાર મૂર્ચ્છા આવી જાય છે, હવે આપનો ઉપદેશ સાંભળીને હું પ્રાણ ધારણ કરતો શોક ન કરવાનો બને તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.'

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનાં આ વચન સાંભળી સત્યવતી-નન્દન ભગવાન વ્યાસ, ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઇ ગયા.

વિદુરજીના સમજાવવાથી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનું કુરુકુળની સ્ત્રીઓની સાથે કુરુક્ષેત્ર તરફ જવું અને રસ્તામાં કૃપાચાર્ય વગેરેની ભેટ

જનમેજયે પૂછ્યું—ભગવાન વ્યાસના ચાલ્યા ગયા પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શું કર્યું ? તથા મહાત્મના રાજા યુધિષ્ઠિર અને કૃપાચાર્ય વગેરે ત્રણ કૌરવમહારથીઓએ શું કર્યું ? તે સિવાય સંજયે પણ જે કંઇ કહ્યું હોય તે મને સંભળાવવાની કૃપા કરો.

વૈશમ્પાયન બોલ્યા—રાજન્ ! જ્યારે દુર્યોધન માર્યો ગયો અને સંપૂર્ણ સેનાનો નાશ થઇ ગયો ત્યારે સંજયની દિવ્ય દૃષ્ટિ પણ જતી રહી અને તે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા; 'મહારાજ ! દેશદેશના અનેક રાજાઓ આવીને આપના પુત્રના સાથે પિતૃલોકમાં ઉપડી ગયા. તેથી હવે આપ આપના પુત્રો, પૌત્રો અને બધા સંબંધીઓનું પ્રેતકર્મ (ઉત્તરક્રિયા) કરાવો.'

સંજયની આ દુઃખમય વાણી સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રાણહીન જેવા થઇને પૃથ્વી પર પડી ગયા. આ વખતે વિદુરજીએ તેમને કહ્યું; 'ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઊઠો, આ પ્રમાણે શા માટે પડ્યા છો ? શોક ન કરો. સંસારમાં અન્તે સર્વ જીવોના આ જ ગતિ થાય છે. કેવળ વચ્ચે જ તેમની પ્રતીતિ થાય છે. માટે તેમને માટે શો શોક કરવો ? તથા આ યુદ્ધમાં મરેલા જે રાજાઓને માટે આપ શોક કરો છો, તેઓ ખરું જોતાં શોક કરવા યોગ્ય પણ નથી. કારણ કે તે બધાએ સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કર્યો છે. શૂરવીરોને સંગ્રામમાં શરીરનો ત્યાગ કરવાથી જે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે તો મોટીમોટી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરવાથી, તપસ્યાથી અને વિદ્યાભ્યાસથી પણ નથી થતી. તેમણે યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સામનો કરતાંકરતાં પ્રાણત્યાગ કર્યો છે તેથી તેમને માટે શો શોક કરવાનો હોય ? રાજન્ ! આ વાત તો મેં તમને પહેલાં પણ કહી હતી કે ક્ષત્રિયને માટે યુદ્ધ કરતાં ઉત્તમ બીજું સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું સાધન નથી; તેથી આપ આપના મનને ધૈર્ય બંધાવો અને શોક કરવો છોડી દો.'

વિદુરજીની આ વાત સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે રથ જોડવાની આજ્ઞા આપીને કહ્યું; 'ગાન્ધારીને અને ભરતવંશની સર્વ સ્ત્રીઓને જલદી લઇ આવો તથા વહુ કુન્તીને સાથે લઇને ત્યાં બીજી જે સ્ત્રીઓ હોય તેમને પણ બોલાવી લો.' ધર્મજ્ઞ વિદુરને આ પ્રમાણે કહીને તેઓ રથ પર સવાર થયા. તે વખતે પણ તેઓ શોકને લીધે અચેત જેવા થઇ જતા હતા. ગાન્ધારીના પણ પુત્રશોકને લીધે ભૂંડા હાલ હતા. પતિની આજ્ઞા મળતાં તે કુન્તી તથા બીજી સ્ત્રીઓની સાથે ત્યાં આવી. ત્યાં પહોંચીને તે બધી સ્ત્રીઓ એકબીજાની સાથે મળીને અત્યન્ત શોકાતુર થઇને વિલાપ કરવા લાગી. તેમના આ આર્તનાદે વિદુરજીને જો કે તેમના કરતાં પણ અધિક શોકાકુળ કરી દીધા હતા તો પણ તેમણે તેઓને ધીરજ બંધાવી અને બધી સ્ત્રીઓને રથમાં બેસાડીને નગરની બહાર લઇ આવ્યા. હવે તો કુરુવંશીઓના બધાં ઘરોમાં કોલાહલ મચી ગયો. તથા ઘરડાથી લઇને બાળકો સુધી બધાં શોકથી વ્યાકુળ બની ગયાં. જે સ્ત્રીઓ પર પહેલાં કદી દેવતાઓની પણ દૃષ્ટિ પડતી ન હતી તે હવે પતિઓના માર્યા ગયા પછી સામાન્ય પુરુષોની દૃષ્ટિ આગળ પણ આવી ગઇ. તેમણે વાળ છૂટા મૂકી દીધા હતા, તથા એક જ સાડી પહેરેલી તેઓ અનાથની માફક રણભૂમિ તરફ જઇ રહી હતી. પહેલાં જેઓને પોતાની સખીઓ આગળ પણ એક સાડી પહેરીને નીકળવામાં સંકોચ લાગતો હતો, તેઓ આ વખતે પોતાના સાસુસસરાઓની સાથે જ આ દીન વેશમાં ચાલી રહી હતી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર આવી હજારો રુદન કરી રહેલી સ્ત્રીઓથી ઘેરાએલા હતા અને શોકથી અત્યન્ત વ્યાકુળ થએલા તેમની સાથે રણક્ષેત્ર તરફ જઇ રહ્યા હતા.

આ પ્રમાણે હસ્તિનાપુર શહેરથી બે ગાઉ જ દૂર ગયા હશે ને તેમને કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા

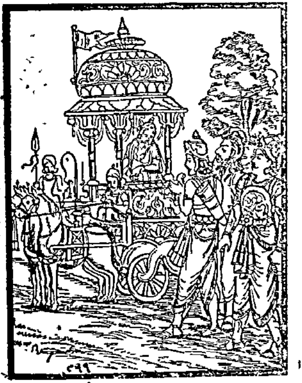

—આ ત્રણે મહારથીઓ મળ્યા. રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને જોતાં જ તેમનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને તેઓ આંખોમાં આંસુ લાવીને લાંબા-લાંબા શ્વાસ ખેંચતાં કહેવા લાગ્યા; 'ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધનની સેનામાંથી કેવળ અમે ત્રણ જ બચ્યાં છીએ. બાકીની આપની તમામ સેના નષ્ટ થઈ ગઇ.' તે પછી કૃપાચાર્યે ગાન્ધારીને કહ્યું; 'ગાન્ધારી ! તમારા પુત્રોએ નિર્ભય થઇને યુદ્ધ કર્યું છે અને અનેક શત્રુઓને રણભૂમિમાં સુવાડયા છે. આવાં અનેક વીરતા-ભર્યાં કામ કરતાં કરતાં તેઓ સંગ્રામમાં કામમાં આવી ગયા છે. હવે તેઓ તેજોમય શરીર ધારણ કરીને સ્વર્ગમાં દેવતાઓની પેઠે વિહાર કરે છે. તમારા શૂરવીર પુત્રોમાં એવો કોઇ ન હતો કે જે સંગ્રામમાં પીઠ બતાવતો હોય અને મરાયો હોય. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ સંગ્રામમાં શસ્ત્રથી મરાવું એ ક્ષત્રિયને પરમ ગતિ આપનાર બતાવ્યું છે. આથી તમે તેમને માટે શોક ન કરો. એક વાત ખોટી પણ છે, તેમના શત્રુ પાંડવો સુખી થયા હોય એવું પણ નથી. અશ્વત્થામા વગેરે અમે ત્રણે મહારથીઓએ જે કામ કર્યું છે તે પણ સાંભળી લો. જે વખતે અમે સાંભળ્યું કે ભીમસેને અધર્મપૂર્વક આપના પુત્ર દુર્યોધનને માર્યો છે ત્યારે અમે રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં ઘુસી ગયા અને ત્યાં નિદ્રામાં બેહોશ પડેલા યોદ્ધાઓ ઉપર માર-કાપ મચાવી દીધી. આ પ્રમાણે અમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે બધા પાંચાલોને અને દ્રૌપદીના પુત્રોને મારી નાખ્યા છે. આ પ્રમાણે તમારા પુત્રોનો સંહાર કરીને અમે ભાગી જઇ રહ્યા છીએ. કારણ કે અમે ત્રણ જ જણ પાંડવોની સામે સંગ્રામમાં ટકી શકીશું નહિ. પાંડવો મોટા શૂરવીર અને મહાન ધનુર્ધર છે. આ સમયે તેઓ પોતાના પુત્રોના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી ક્રોધમાં ભરાઇને અમારાં પગલાનાં ચિહ્નો જોતા વૈરનો બદલો વાળવા ખૂબ વેગથી અમારો પીછો કરશે તે બધાનો સંહાર કર્યા પછી અમારી એટલી હિંમત નથી રહી કે અમે પાંડવોનો સામનો કરી શકીએ. માટે રાણી ! તમે અમોને અહીંથી જતા રહેવાની આજ્ઞા દઇ દો, અને મનને શોકથી વ્યાકુળ ન કરો. રાજન્ ! આપ પણ અમને જવાની રજા આપો, અને ક્ષત્રિય-ધર્મનો વિચાર કરીને સારી રીતે ધૈર્ય ધારણ કરો.'

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે કહીને કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા—ત્રણેયે ખૂબ ઝડપથી ગંગા નદી તરફ પોતાના ઘોડા ચલાવ્યા. કેટલેક દૂર નીકળ્યા પછી તે ત્રણે મહારથીઓ આપસમાં વિચાર કરીને જુદાજુદા રસ્તાઓથી ચાલી નીકળ્યા. કૃપાચાર્ય હસ્તિનાપુર ચાલ્યા ગયા, કૃતવર્મા પોતાના દેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો અને અશ્વત્થામાએ વ્યાસના આશ્રમનો રસ્તો પકડયો. આ પ્રમાણે મહાત્મા પાંડવોના અપરાધને લીધે ભયભીત થઇને તે ત્રણે વીરો એકબીજા તરફ જોતા જુદાંજુદાં સ્થાનોમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યારપછી થોડી જ વારમાં પાંડવોએ અશ્વત્થામાની પાસે પહોંચીને તેને પોતાના પરાક્રમથી સંગ્રામમાં પરાજિત કર્યો હતો.

કહ્યા હતા કે ' જ્યાં ધર્મ છે. ત્યાં જ વિજય છે.' માટે તું તારા ક્રોધને શાન્ત કર. તું સત્ય બોલનારી છે. તારું આચરણ આવું ન હોવું જોઇએ."

ગાન્ધારીએ કહ્યું—ભગવન્ ! પાંડવો પ્રત્યે મારો કોઇ ખરાબ ભાવ નથી અને હું તેમનો નાશ પણ નથી ઇચ્છતી. પરન્તુ પુત્રશોકને લીધે મારું મન જબરજસ્તીથી વ્યાકુળ થઇ રહ્યું છે. આ કુન્તીપુત્રોની રક્ષા કરવાનું જેવું કુન્તીનું કર્તવ્ય છે તેવું મારું પણ છે. અને જેમ આ મારું કર્તવ્ય છે તેમ મહારાજનું પણ છે. કૌરવોનો આ સંહાર તો દુર્યોધન, શકુનિ, કર્ણ અને દુઃશાસનના અપરાધથી જ થયો છે તેમાં અર્જુન, ભીમ, નકુળ, સહદેવ અથવા યુધિષ્ઠિરનો કાંઇ પણ દોષ નથી. કૌરવોએ અભિમાનમાં ભરાઇને યુદ્ધ કર્યું. અને તેઓ પોતાના બીજા સાથીઓ સહિત આપસમાં જ લડી મર્યા. પરન્તુ સાહસી ભીમે દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધને માટે બોલાવીને પછી શ્રીકૃષ્ણની સામે જ તેની નાભિની નીચે ગદા મારી—આ અયોગ્ય કાર્યે જ મારા ક્રોધને ભડકાવી દીધો છે. ધર્મજ્ઞ મહાપુરુષે જેને ધર્મ ગણે છે તેને શૂરવીર પુરુષોથી રણભૂમિમાં શું પોતાના પ્રાણોના લોભથી પણ છોડી શકાય ?

ગાન્ધારીની આ વાત સાંભળી ભીમસેને બહુ ડરતાં ડરતાં તેને વિનયપૂર્વક કહ્યું: 'માતાજી ! એ ધર્મ હોય અથવા અધર્મ, મેં તો ડરીને મારી રક્ષા માટે જ એમ કર્યું હતું, માટે હવે ક્ષમા કરો. આપના તે મહાબળવાન પુત્ર સાથે ધર્મથી યુદ્ધ કરીને તો તેને કોઇ પણ મારી શકે એમ ન હતું. પરન્તુ તેણે પણ પહેલાં અધર્મથી જ રાજા યુધિષ્ઠિરને જીત્યા હતા અને અમને વારંવાર હેરાન કર્યા હતા. આ વખતે પણ મને ડર હતો કે ક્યાંક દુર્યોધન જ મને ગદાયુદ્ધમાં ન મારી નાખે, તેથી જ મેં આ કામ કરી નાખ્યું. જુઓ આપના પુત્રે તો અમારું ઘણું જ ખરાબ કર્યું હતું. તેણે ભરી સભામાં દ્રૌપદીને પોતાની ડાબી જાંઘ બતાવી હતી. અમારે તો તે જ વખતે તેને મારી નાખવો જોઇતો હતો, પરન્તુ ધર્મરાજાની આજ્ઞાથી અમે ચુપચાપ બેસી રહ્યા. પછી તેણે વૈરને ઘણું જ વધારી દીધું અને અમને વનમાં રહેતી વખતે પણ દુઃખ દેતો જ રહ્યો. આથી જ મારાથી પણ આવું કામ થઇ ગયું.'

ગાન્ધારીએ કહ્યું—ભાઇ ! તું મારા પુત્રની વીરતાની આવી પ્રશંસા કરી રહ્યો છે, તેથી આ તો તેનો વધ કર્યો જ કહેવાય નહિ. પરન્તુ તેં સંગ્રામમાં જે દુઃશાસનનું લોહી પીધું તે કામની તો બધા પુરુષો નિન્દા કરશે. એવું કામ આર્ય (સભ્ય) પુરુષો તો કદી ન કરે. તેં આ ખૂબ જ ક્રૂર કર્મ કર્યું; એવું કરવું ઉચિત ન હતું.

ભીમસેન બોલ્યો—માતાજી ! આપ ચિન્તા ન કરો. તે લોહી તો મારા હોઠ અને દાંતથી આગળ નહોતું ગયું. આ વસ્તુને કર્ણ પણ જાણતો હતો. મેં તો મારા હાથ જ લોહીથી ભર્યા હતા. જ્યારે દ્યૂત વખતે દુઃશાસને દ્રૌપદીના કેશ પકડ્યા હતા, તે જ સમયે ક્રોધમાં ભરાઇને હું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો હતો. જો તે હું પૂરી ન કરત તો કાયમને માટે હું ક્ષાત્રધર્મથી પતિત ગણાત, તેથી જ મેં આ કામ કર્યું હતું.

ગાન્ધારીએ કહ્યું—ભીમ ! અમે હવે ઘરડાં થઇ ગયાં છીએ. અમારું રાજ્ય પણ તમે લઇ લીધું. આવી સ્થિતિમાં અમારા બંને આંધળાંના સહારા માટે લાકડી સમાન એક પણ પુત્રને તેં જીવતો કેમ ન છોડ્યો ! જો તેં એક પુત્રને પણ જીવતો છોડ્યો હોત તો તારે લીધે મને આટલું દુઃખ ન થાત હું એમ સમજત કે તેં તારા ધર્મનું પાલન કર્યું છે.

ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહીને પોતાના પુત્રો અને પૌત્રોના નાશથી પીડાએલી ગાન્ધારી ક્રોધમાં ભરાઇને બોલી. રાજા યુધિષ્ઠિર ક્યાં છે ? આ સાંભળતાં જ ધર્મરાજ ભયથી કાંપતા, હાથ જોડીને તેની સામે આવ્યા અને ખૂબ મીઠી વાણીથી બોલ્યા; દેવિ ! આપના પુત્રોનો સંહાર કરનારો હું ક્રૂરકર્મા યુધિષ્ઠિર સામે ઊભો છું. પૃથ્વીભરના રાજાઓનો નાશ કરાવવામાં હું જ કારણ છું. તેથી શાપને માટે યોગ્ય છું. આપ મને શાપ આપો. હું મારા સુહૃદોનો શત્રુ છું. માટે એવા એવા બંધુઓનો સંહાર કરાવ્યા પછી હવે મને જીવન, રાજ્ય અથવા ધન કશાની પણ ઇચ્છા નથી.'

મહારાજ યુધિષ્ઠિર ગાન્ધારીની પાસે ઉભા રહીને આ બધી વાતો કહી ગયા. પરન્તુ ગાન્ધારીના મુખમાંથી કોઇ શબ્દ ન નીકળ્યો. તે વારંવાર લાંબા લાંબા શ્વાસ લેતી હતી. યુધિષ્ઠિર નમીને તેના ચરણોમાં જ પડવા

ચાહતા હતા, એટલામાં દીર્ઘદર્શિની ગાન્ધારીની દૃષ્ટી પટ્ટીમાં થઈને તેમના પગોના નખો ઉપર પડી. આથી તેમના સુન્દર નખ એ જ વખતે કાળા પડી ગયા. આ જોતાં જ અર્જુન તો શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જ જતો રહ્યો તથા બીજા ભાઈઓ પણ આમતેમ છુપવા લાગ્યા. તેમને આ પ્રમાણે ગભરાતા જોઈ ગાન્ધારીનો ક્રોધ ઠંડો પડી ગયો, અને તેણે માતાની પેઠે તેમને ધીરજ આપી પછી તેની આજ્ઞા લઈને તેઓ પોતાની માતા કુન્તીની પાસે ગયા. કુન્તીએ પોતાના પુત્રોને ઘણા દિવસે જોયા હતા, તેથી તેમનાં કષ્ટોનું સ્મરણ કરીને તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તે પાલવથી મુખ ઢાંકીને આંસુ વહાવવા લાગી. તેની સાથે પાંડવોની આંખોમાંથી પણ આંસુ આવી ગયાં. તેણે દરેક પુત્રોના અંગ પર વારંવાર હાથ ફેરવીને જોયું. બધાનાં શરીર શસ્ત્રોની ચોટથી ઘવાએલાં હતાં. પુત્રહીન દ્રૌપદીને જોઈને તો તેને ખૂબ જ અનુતાપ (દુઃખ) થયો. તેણે જોયું કે પાંચાલકુમારી દ્રૌપદી પૃથ્વી પર પડી-પડી રોઈ રહી હતી.

દ્રૌપદી કહી રહી હતી-આર્યે! અભિમન્યુ સહિત આજ આપના બધા પૌત્રો ક્યાં ચાલ્યા ગયા! હવે જ્યારે મારાં સંતાનો જ બચ્યાં નહિ તો હું રાજ્ય લઈને શું કરીશ?

ત્યારે કુન્તીએ તેને ધૈર્ય બંધાવ્યું. તે પછી તે શોકથી વ્યાકુળ દ્રૌપદીને પોતાની સાથે લઈ ને ગાન્ધારીની પાસે આવી. તેમની સાથે જ બધા પાંડવો પણ ત્યાં આવ્યા. ત્યારે ગાન્ધારીએ વહૂ દ્રૌપદી અને યશસ્વિની કુન્તીને કહ્યું: બેટી! આ પ્રમાણે શોકથી વ્યાકુળ ન થા, મારા તરફ જો, મારા ઉપર કેવો દુઃખનો પહાડ તૂટી પડ્યો છે. હું તો આ લોકસંહાર

સમયના ઉલટફેરથી જ થએલો માનું છું આ રોમાંચકારી કાણ્ડ થવાનો હતો તેથી જ થયો છે, વિદુરજીએ જે વાત કહી હતી તે જેવી-ને-તેવી જ આગળ આવી ગઈ. જેવી તું છે તેવી જ હું પણ છું, બતાવ કોણ કોને ધીરજ બંધાવે! ખરી રીતે આ શ્રેષ્ઠ કુળનો સંહાર તો મારા જ અપરાધથી થયો છે.

યુદ્ધભૂમિમાં જઇને સ્ત્રીઓનું વિલાપ કરવું અને ગાન્ધારીનું શ્રીકૃષ્ણ આગળ તેમની દશાનું વર્ણન કરવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! ગાન્ધારી મહાન પતિવ્રતા, ભાગ્યશાળી અને તપસ્વિની હતી, તે સર્વદા સત્ય જ બોલતી હતી. મહર્ષિ વ્યાસના વરદાનથી તેને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. તેના પ્રભાવથી તેને દૂરથી જ જે જગાએ કૌરવોનો સંહાર થયો હતો. તે ભૂમિ દેખાતી હતી. તેને જોઇને તે અનેક પ્રકારે વિલાપ કરવા લાગી. બહુ દૂર હોવા છતાં તેને તે રણક્ષેત્ર પાસે હોય તેવું જ જણાતું હતું. તે ખૂબ જ રોમાંચકારી હતું. હાડકાં, વાળ અને રુધિર-માંસથી ભરેલું હતું. તેમાં લોહીની ધારાઓ વહી રહી હતી. બધી બાજુએ હજારો-લાખો-કરોડો લાશો પડેલી હતી. તથા લોહીથી લથપથ હાથી ઘોડા, રથ અને યોદ્ધાઓનાં માથા વગરનાં ધડ અને શરીર વગરનાં મસ્તક પડેલાં હતાં.

હવે ભગવાન્ વ્યાસની આજ્ઞાથી રાજા યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને આગળ કરીને કુરુકુળની બધી સ્ત્રીઓને લઇને રણક્ષેત્ર તરફ ચાલ્યા. કુરુક્ષેત્રમાં પહોંચીને તે વિધવા સ્ત્રીઓએ યુદ્ધમાં મરેલા પોતાના ભાઇ, પુત્રો, પિતા અને પતિ વગેરેને જોયાં. તે ભીષણ સંહારભૂમિ જોઇને તે રાજમહિલાઓ ચિત્કાર કરતી પોતાના મૂલ્યવાન રથો ઉપરથી પડી ગઇ. આવું પહેલાં કદી ન બનેલું દૃશ્ય જોઇને તેઓ દુઃખથી અત્યન્ત વ્યાકુળ બની ગઇ. તેઓમાંથી કેટલીક તો મૂર્છિત થઈ ગઇ અને કેટલીક પૃથ્વી પર પછાડ ખાવા લાગી. તેઓ ખૂબ જ દાઝી ગયેલી હતી અને અનાથ બની ગએલી હતી. આ વખતે તેઓમાં કાંઇ પણ હોશ ન હતા. પાંચાલ અને કુરુકુળની સ્ત્રીઓ માટે આ ખૂબ જ કરુણાભર્યો પ્રસંગ હતો.

ત્યારે દુઃખી અબળાઓના આર્તનાદથી તે ભીષણ યુદ્ધસ્થળમાં ખૂબ રોકકળ મચેલી જોઇ ધર્મજ્ઞ ગાન્ધારીએ શ્રીકૃષ્ણને બોલાવીને કહ્યું; ' માધવ ! જુઓને, મારી આ વિધવા વહૂઓ વિખરાએલા વાળવાળી, સારસીઓની માફક વિલાપ કરી રહી છે. તેઓ તે ભરતકુલભૂષણ પોતાના પતિઓ, પુત્રો, પિતાઓ અને ભાઇઓ તરફ દોડીને જઇ રહી છે. વીરવર ! આ આવા યુદ્ધસ્થળને જોઇને તો હું શોકથી બળી જાઉં છું. મધુસૂદન ! આ પાંચાલ અને કૌરવ વીરોના માર્યા જવાથી મને તો એવું જણાય છે કે જાણે પાંચ ભૂતોનો જ નાશ થઈ ગયો છે. શું કોઇ પુરુષ એવી કલ્પના પણ કરી શકતો હતો કે આ યુદ્ધમાં જયદ્રથ, કર્ણ, દ્રોણ, ભીષ્મ અને અભિમન્યુ જેવા વીરો પણ સ્વાહા થઇ જશે. હાય ! મારે માટે આથી વધુ દુઃખ બીજું શું હશે ! અવશ્ય પહેલાંના જન્મમાં મારાથી કોઇ પાપકર્મ થએલું છે. તેથી મારે મારી આંખોએ મારા પુત્રો, પૌત્રો અને ભાઇઓનું મૃત્યુ જોવું પડ્યું છે. પુત્રશોકથી વ્યાકુળ ગાન્ધારીએ આ પ્રમાણે દીનતાપૂર્વક વિલાપ કરતાં શ્રીકૃષ્ણને કેટલીયે વાતો કહી. એટલામાં તેની દૃષ્ટિ પોતાના મૃત પુત્ર દુર્યોધન પર પડી.

દુર્યોધનને મરેલો જોતાં જ શોકાતુર ગાન્ધારી કાપેલી કેળની પેઠે એકદમ પૃથ્વી પર પડી. ગઇ. હોશમાં આવતાં જ્યારે તેણે દુર્યોધનને લોહીથી લથપથ થઇને પૃથ્વી પર પડેલો જોયો ત્યારે તે તેને વળગી પડી અને ' હા પુત્ર ! હા પુત્ર ! ' કહીને રોવા લાગી. પછી તેને પોતાનાં આંસુઓથી ભીંજવતી તે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગી; "વાર્ષ્ણેય ! જ્યારે આ બન્ધુઓનો વિધ્વંસ કરનારો સંગ્રામ શરુ થયો ત્યારે દુર્યોધને મને હાથ જોડીને કહ્યું હતું કે ' માતાજી ! મને એવો આશીર્વાદ આપો કે આ યુદ્ધમાં મારો વિજય થાય.' ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે જય તો ત્યાંજ રહે છે કે જ્યાં ધર્મ રહે છે, પરન્તુ જો તું યુદ્ધ કરવામાં ગભરાઇશ નહિ તો તને શસ્ત્રોથી,મરનારાઓને પ્રાપ્ત થનાર, દેવતાઓનો લોક જરૂર મળશે.' આ પ્રમાણે મેં તો પહેલેથી જ આવી વાત કહી દીધી હતી તેથી મને તેને માટે શોક નથી. મને તો મહારાજને માટે ચિન્તા છે. એમના બધા સંબંધીઓ સંગ્રામમાં કામ આવી ગયા છે. જરા કાળના ઉલટ-ફેરને તો જુઓ ! જે દુર્યોધન મૂર્ધાભિષિક્ત (રાજ્યારોહણ વખતે જેમના મસ્તક પર અભિષેક કરવામાં આવેલો હોય છે તેવા) રાજાઓની આગળ ચાલનારો હતો તે આજ ધૂળમાં પડેલો છે. આજ તે શત્રુની સામે મુખ કરીને વીરશય્યા પર પડેલો છે. તેથી તેને કોઇ સાધારણ ગતિ નહિ મળી હોય. ઓહ ! જે અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના લઇને યુદ્ધના મેદાનમાં

જીતર્યો હતો, તે દુર્યોધન આજ પોતાના અન્યાયથી જ મારી ગયો. આ અભાગીઓ બહુ મૂર્ખ હતો. તેણે પોતાના પિતા અને વિદુરજી જેવા વૃદ્ધ પુરુષોનું અપમાન કર્યું. તેથી તે આજ કાળના ગાલમાં ચાલ્યો ગયો. જેણે તેર વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું નિષ્કણ્ટક રાજ્ય કર્યું, તે જ મારો પુત્ર આજ મરીને પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ! તમે સુવર્ણની વેદી સમાન લક્ષ્મણની માતાને તો જુઓ, આજ તેના પણ વાળ વિખરાએલા છે. મારી આ પુત્રવધૂ બહુ ઉદાર હૃદયવાળી છે. ખબર નથી પડતી કે તે પોતાના પતિને માટે શોક કરે છે કે પુત્રને માટે? થોડી વાર તે પતિ તરફ જુએ છે, તે પછી પુત્ર તરફ જોવા લાગે છે. પરન્તુ ગમે તેમ હો, જો વેદ અને શાસ્ત્રો સાચાં છે તો દુર્યોધને જરૂર પોતાના બાહુબળના પ્રતાપથી આવનાથી લોક પ્રાપ્ત કર્યો હશે.

"માધવ! જુઓ, આ બાજુ મારા સો પુત્રો પડેલા છે: તે બધાને ભીમસેને જ પોતાની ગદાથી યુદ્ધમાં પછાડયા છે. મને ઘણું દુઃખ તો એથી થાય છે કે પુત્રોના માર્યા જવાથી મારી આ નાની-નાની વહુઓ વાળ છૂટા મૂકીને રણભૂમિમાં ફરી રહી છે. હાય! જેઓ પગોમાં ઘરેણાં પહેરીને રાજમહેલોની સુંવાળી ભૂમિ ઉપર વિચરતી હતી, તેઓ જ આજ આપત્તિમાં પડીને આ લોહીથી લથપથ થએલા કઠોર રણપ્રદેશ પર ભમી રહી છે, આ સુકુમાર રાજકુમારી લક્ષ્મણની માતાને જોઈને તો મારા મનમાં કોઈ રીતે ધૈર્ય નથી બાંધી શકાતું. જુઓ, આ મહિલાઓમાંથી કેટલીક ભાઈઓને, કેટલીક પતિઓને, કેટલીક પુત્રોને પૃથ્વી પર પડેલા જોઈને તેમના હાથ પકડીને પૃથ્વી પર પછાડા ખાઈ રહી છે. એટલું જ નહિ, આ દારુણ સંહારમાં પોતાના સંબંધીઓના માર્યા જવાથી તમને કોઈ મધ્યમ અને કોઈ વૃદ્ધ અવસ્થા વાળી સ્ત્રીઓનું રુદન પણ સંભળાશે.

"આ બાજુ જુઓ, આ દુઃશાસન પડેલો છે. શત્રુસૂદન મહાવીર ભીમે તેને યુદ્ધમાં પછાડીને તેનું રક્ત પીધું છે. હાય! દ્રૌપદીના કહેવાથી અને જુગાર વખતે સહન કરેલાં દુઃખોને યાદ કરીને ભીમે મારા પુત્રની કેવી દુર્દશા કરી છે. કૃષ્ણ! મેં તો દુર્યોધનને એ જ વખતે કહ્યું હતું કે 'તું મોતના ફંદામાં ફસાએલા શકુનિનો સંગ છોડી . તારા આ કુબુદ્ધિવાળા મામાને તું પૂરે પૂરો કજીયાખોર સમજ. તું હમણાં જ તેનો ત્યાગ કરીને પાંડવો સાથે સન્ધિ કરી લે. મૂર્ખ! શું તું નથી જાણતો કે ભીમસેન કેવો અસહનશીલ છે, કે તું હાથીને અગ્નિથી બાળવાની પેઠે તેને તારાં વાગ્બાણોથી વિંધી રહ્યો છે!" આ તેનું જ ફળ છે કે ભીમસેને પછાડેલો દુઃશાસન પોતાના લાંબા લાંબા હાથ પહોળા કરીને પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે. ક્રોધી ભીમે દુઃશાસનને યુદ્ધમાં મારીને તેનું લોહી પીધું એ તો તેનું ખૂબ જ ભીષણ કામ હતું.

"માધવ! જુઓ. આ મારો પુત્ર વિકર્ણ પડેલે છે. તેની તો બધા બુદ્ધિમાનો પ્રશંસા કરતા હતા. ભીમે તેને પણ સેંકડો ટુકડા કરીને મારી નાખ્યો છે. કર્ણિ, નાલીક અને નારાચ જાતનાં બાણોથી તેનાં મર્મસ્થાનો છિન્નભિન્ન થઈ જવા છતાં હજુ સુધી તેની કાન્તિ એવી જ રહી છે. આ શત્રુઓનો સંહાર કરનાર દુર્મુખ સૂતેલો છે. સમરશૂર ભીમે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતાં તેને પણ મારી નાખ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ! સંગ્રામમાં આની આગળ તો કોઈ પણ ટકી શકતું નહોતું. આને શત્રુઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યો? આ બાજુ જુઓ, આ ધૃતરાષ્ટ્રનન્દન ચિત્રસેન મરેલો પડયો છે. આ તો ધનુર્ધરોને માટે આદર્શરૂપ હતો.

"કેશવ! આ અભિમન્યુને તો બળ અને શૌર્યમાં અર્જુન તથા તમારા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવતો હતો. તેણે તો એકલાએ જ મારા પુત્રનો અભેદ્ય વ્યૂહ તોડી નાખ્યો હતો. પણ જુઓ, એ પણ અનેકને મારીને પોતે પણ મરેલો પડયો છે. પરન્તુ હું જોઉં છું કે મરી જવા છતાં પણ અતુલ તેજસ્વી અભિમન્યુનું તેજ ફીકું નથી પડયું. જુઓ, આ વિરાટપુત્રી અનિન્દિતા ઉત્તરા પોતાના વીર અને કુમળા વયના પતિને જોઈને કેવું આક્રંદ કરી રહી છે. તે વારંવાર પોતાના પતિની પાસે આવીને પોતાના હાથથી તેના શરીર પર લાગેલી ધૂળ કાઢી રહી છે. કૃષ્ણ! આ અભિમન્યુ તો બળ, પરાક્રમ, તેજ અને રૂપમાં મોટે ભાગે તમને જ મળતો છે. પરન્તુ હાય! શત્રુઓનો શિકાર બનીને આજ તે પણ પૃથ્વી પર પડયો છે. જુઓ, આ વખતે ઉત્તરા, તેના લોહીમાં ચોંટી ગએલા વાળ સરખા કરી રહી છે અને ખોળામાં તેનું શિર રાખીને જાણે તે જીવતો હોય તેમ પૂછી રહી છે કે 'આપ તો સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણના ભાણેજ અને ગાણ્ડીવધારી અર્જુનના પુત્ર છો! આપને

સંગ્રામમાં એ મહારથીઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યા. ક્રૂર કર્મવાળા કૃપાચાર્ય, કર્ણ, જયદ્રથ તથા દ્રોણ અને અશ્વત્થામાને ધિક્કાર છે, કે જેમણે મને વિધવા બનાવી દીધી. યુદ્ધમાં અનેક યોદ્ધાઓએ મળીને આપને મારી નાખ્યા–આ જોવા છતાં પણ આપના પિતા હજુસુધી કેવી રીતે જીવી રહ્યા છે. પ્રાણનાથ! આપે શત્રુઓથી જે પુણ્યલોકો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે ત્યાં હું પણ મારા ધર્મ અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહના બળ વડે જલદી આવી રહી છું. આપ મારી વાટ જુઓ. મૃત્યુનો ક્ષણ આવ્યા વગર મરવું મુશ્કેલ હોય છે તેથી જ અભાગિની હું આપને મરેલા જોવા છતાં પણ હજુસુધી જીવી રહી છું. વીર! આ લોકમાં તો આપની સાથે મારો છ મહિનાનો જ સહવાસ રહ્યો હતો. સાતમા મહિનામાં જ આપ પરલોક સિધાવી ગયા!' ઉત્તરાને આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી જોઇ વિરાટના કુળની બીજી સ્ત્રીઓ પણ તેમે ખેંચીને બીજે લઇ જઇ રહી છે. પરન્તુ રાજા વિરાટને મરેલા જોઇ તેઓ પોતે પણ વિલાપ કરી રહી છે. તડકો, થાક અને પરિશ્રમને લીધે તે બધીનાં મુખ ઉતરી ગયાં છે. અને શરીર બળી ગએલા જેવાં થઇ ગયાં છે આ બાજુ આ રણભૂમિના આગળના ભાગમાં જે ઉત્તર, કામ્બોજકુમાર સુદક્ષિણ અને લક્ષ્મણ વગેરે કેટલાય કુમારો મરેલા પડ્યા છે. માધવ! જરા તેઓના પર તો નજર નાખો.'

ગાન્ધારીનો બીજા મરેલા વીરોને જોઇને વિલાપ અને શ્રીકૃષ્ણને શાપ આપવું

ગાન્ધારીએ ફરી કહ્યું-શ્રીકૃષ્ણ! જુઓ, આ અનેક મહારથીઓને પરાજયથી કરીને લોહીમાં લથપથ થયેલો કર્ણ રણાંગણમાં પડેલો છે. તે ખુબ જ અસહનશીલ, મહાન ક્રોધી પ્રચણ્ડ ધનુર્ધર અને ભારે બળવાન હતો. પરન્તુ તે અર્જુનના હાથથી માર્યો જઇને આજ પૃથ્વી પર સૂતેલો છે. મારા મહારથી પુત્રો પણ પાંડવોના ભયથી એને આગળ કરીને યુદ્ધ કરતા હતા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આનાથી દરેક વખતે ગભરાએલા રહેતા હતા. તેના તરફની ચિન્તાને લીધે તેમને તેર વર્ષ સુધી સુખથી નિદ્રા પણ નહોતી આવી. આ કર્ણ પ્રલય કાળના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી અને હિમાલય સમાન નિશ્ચલ હતો. અને આ જ દુર્યોધનનો મુખ્ય આધાર હતો. પરન્તુ જુઓ, આજ આ વાયુદ્વારા ઉખેડી નાખવામાં આવેલા વૃક્ષની પેઠે તે પૃથ્વી પર પડયો છે. તેની પત્ની વૃષસેનની માતા પણ પૃથ્વી પર પડી છે. અને અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી કરુણ આક્રંદ કરી રહી છે. હાય! બહુ ખેદની વાત છે! મહાબાહુ કર્ણને રણભૂમિમાં અચેત પડેલો જોઇને સુષેણની માતા (વૃષસેન અને સુષેણ કર્ણના પુત્રો હતા) અત્યન્ત દુઃખી થઇને મૂર્છિત થઇ ગઇ છે. જુઓ, કંઇક હોશમાં આવતાં ઊઠીને તે ફરી પૃથ્વી પર પડી ગઇ.

આ બાજુ જુઓ, આ ભીમસેને મારેલો અવન્તિનરેશ પડયો છે. તેની રાણીઓ પણ તેને ચારે બાજુથી ઘેરીને તેની સારસંભાળમાં લાગેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ! મહારાજ પ્રતીપના પુત્ર બાહ્લીક (શાન્તનુના નાનાભાઇ) પણ બહુ સાહસિક અને ધનુર્ધર હતા. તેઓ પણ ભાલાની ચોટથી મરીને રણભૂમિમાં સૂતેલા છે. મરી જવા છતાં પણ તેમના મુખની કાન્તિ ફીકી નથી પડી. આ બાજુ રાજા જયદ્રથ પડેલો છે. તેને તો પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે અર્જુને અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાને પાર કરીને માર્યો હતો. તેની પ્યારી પત્નીઓ ચારે બાજુથી તેની સંભાળ કરી રહી છે. જનાર્દન! જે વખતે તે વનમાંથી દ્રૌપદીને હરી લઇ ગયો હતો, તે જ વખતે પાંડવો તેને મારી નાખત, પરન્તુ તે વખતે કેવળ દુઃશલા (ગાન્ધારીની પુત્રી) તરફનો વિચાર કરીને જ તેમણે તેને જીવતો છોડયો હતો. હાય! એકવાર ફરી તેમણે દુઃશલાનું માન કેમ ન રાખ્યું? જુઓ. મારી બેટી દુઃખી થઇને કેવો વિલાપ કરી રહી છે. કૃષ્ણ! બતાવો, મારે માટે આથી વધુ દુઃખકારક શું હશે કે મારી નાની ઉંમરની પુત્રી વિધવા થઇ ગઇ અને વહુઓના પતિઓ માર્યા ગયા. હાય! જરાક મ રી દુઃશલા તરફ તો જુઓ, પતિનું શિર ન મળવાને લીધે તે શોક અને ભયને દબાવીને તેને ખોળવા માટે આમતેમ ભમી રહી છે!

આ બાજુ આ નકુળના મામા રાજા શલ્ય મરેલા પડયા છે. તેમને ધર્મને જાણનારા ધર્મરાજાએ પોતે જ સંગ્રામમાં માર્યા હતા. તેમની તમારી સાથે હંમેશાં સ્પર્ધા રહેતી હતી. યુદ્ધભૂમિમાં તેઓ કર્ણના સારથિ થયા હતા ત્યારે પાંડવોને વિજય અપાવવા માટે કર્ણનું તેજ

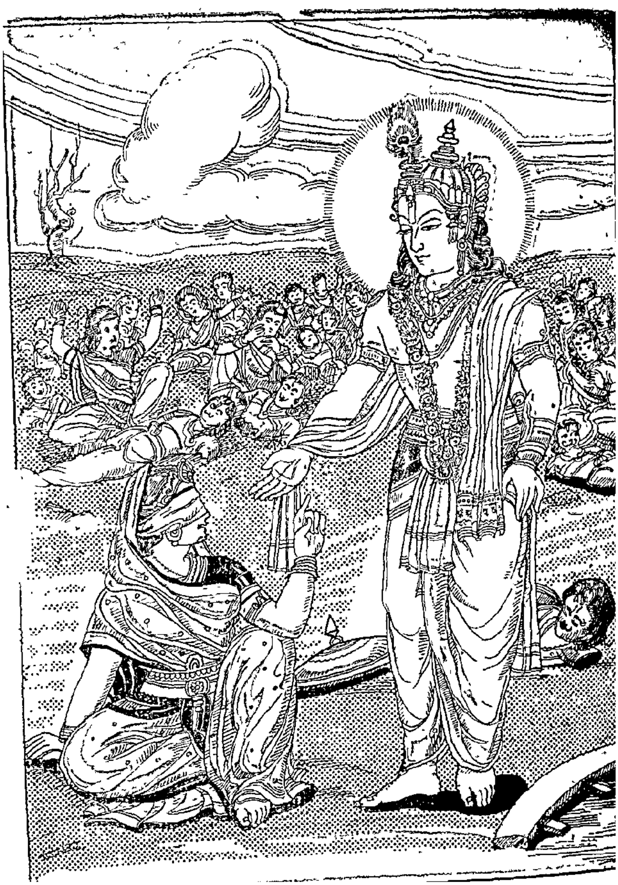

ક્ષીણ કરતા હતા. જુઓ, તેમને ચારે બાજુથી તેમની રાણીઓએ ઘેરી લીધા છે. પેલી બાજુ પર્વતીય પ્રદેશના રાજા ભગદત્ત હાથમાં હાથીનું અંકુશ લીધેલા મરેલા પડ્યા છે. તેમની સાથે અર્જુનનું ખૂબ જ પ્રચંડ અને રોમાંચકારી યુદ્ધ થયું હતું. અર્જુન પણ એકવાર તેમની યુદ્ધકુશળતા જોઈને દિંગ થઈ ગયો હતો, પરન્તુ અન્તે તેઓ તેના જ હાથે માર્યા ગયા. જુઓ, જેમના સમાન બળ અને પરાક્રમવાળો સંસારભરમાં કોઈ ન હતો, તેઓ જ ભીષણ કર્મ કરનારા ભીષ્મજી આ બાણશય્યા પર શયન કરી રહ્યા છે. કેશવ ! આ પ્રતાપી નરશ્રેષ્ઠે શત્રુઓને પોતાનાં શસ્ત્રોના તાપથી દગ્ધ કરી દીધા હતા. હાય ! આજ તેઓ અસ્ત થવા ચાહે છે. આજે વીરને યોગ્ય શરશય્યા પર પડેલા આ અખંડ બ્રહ્મચારી ભીષ્મજીનાં દર્શન તો કરો. તેઓ આજ સુધી પોતાના વ્રતથી ડગ્યા નથી. ભગવાન સ્વામિકાર્તિકેય જેવી રીતે નેતરના ટુકડાઓ ઉપર સુશોભિત થયા હતા તેવી જ રીતે ભીષ્મજી કર્ણિ, નાલીક અને નારાચ જાતિનાં બાણોની સેજ બિછાવીને સૂતા છે. અર્જુને તેમના શિરની નીચે ત્રણ બાણ મારીને તેમને માટે રૂ વગરનો જ તકિયો બનાવી દીધો છે. પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તેઓ અખંડ બ્રહ્મચારી રહ્યા, જેથી તેમને મહાન કીર્તિ મળી યુદ્ધમાં તેમની બરોબરી કરનારો કોઈ ન હતો. તેઓ એક મોટા ધર્માત્મા અને સર્વજ્ઞ છે અને મનુષ્ય હોવા છતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી દેવતાઓની પેઠે પ્રાણ ધારણ કરી રાખીને પડેલા છે. આજે જ્યારે ભીષ્મજી પણ બાણોનું લક્ષ્ય બનીને રણક્ષેત્રમાં પડ્યા છે તો મને એ જ નિશ્ચય થાય છે કે વાસ્તવમાં કોઈ યુદ્ધકુશળ નથી, કોઈ પરાક્રમી નથી કે કોઈ વિદ્વાન નથી. વિધાતા જેને જીવનમાં સફળતા આપી દે છે, તેને લોકો શ્રેષ્ઠ કહે છે. માધવ ! જ્યારે આ દેવતુલ્ય ભીષ્મજી સ્વર્ગે સિધાવી જશે ત્યારે કુરુકુળના લોકો ધર્મની બાબતમાં પોતાના સંદેહ કોને પૂછશે !

આ બાજુ જુઓ, આ કૌરવોના માનનીય આચાર્ય દ્રોણ પડેલા છે. ચાર પ્રકારનાં અસ્ત્રોનું જે જ્ઞાન ઇન્દ્રને છે, અથવા પરશુરામને છે, તે જ્ઞાન આચાર્ય દ્રોણને હતું. જેમની કૃપાથી અર્જુને અનેક દુષ્કર કાર્યો કર્યાં, તે જ દ્રોણ આજે મરેલા પડ્યા છે. તેમની શસ્ત્રવિદ્યા પણ તેમને ન બચાવી શકી. તેમનાં જે વન્દનીય ચરણોનું સેંકડો શિષ્યો પૂજન કરતા હતા, તે ચરણોને જુઓ આજે શિયાળવાં ખેંચી રહ્યાં છે. તેમના મરણની વ્યથાથી કૃપી અચેત જેવી થઈ રહી છે, અને અત્યન્ત દીન જેવી થઈને તેમની પાસે બેઠી છે જુઓ. તેના વાળ વિખરાઈ ગયા છે અને તે નીચું મુખ કરીને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોઈ રહી છે. આચાર્યના શિષ્યોએ ચિતામાં અગ્નિ સ્થાપિત કરીને તેને ચારે બાજુથી પ્રજ્વલિત કર્યો છે, તેના ઉપર તેમનું શબ મૂકીને તેઓ સામવેદનું ગાન કરતા રોઈ રહ્યા છે. જુઓ, હવે તેઓ કૃપીને આગળ કરીને ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરીને ગંગાજી તરફ જઈ રહ્યા છે.

માધવ ! પાસે જ પડેલા આ ભૂરિશ્રવા તરફ તો જુઓ, તેની પત્નીઓ પોતાના મરેલા પતિને ઘેરીને ઊભી છે અને અનેક પ્રકારે શોક કરી રહી છે. શોકના વેગે તેમને ખૂબ જ દૂબળી પાડી દીધી છે. અને તેઓ આર્ત સ્વરથી વિલાપ કરતી વારંવાર પછાડ ખાઈને પૃથ્વી પર પડી જાય છે. તેમની આવી દયાજનક સ્થિતિ જોઈને ચિત્તમાં ખૂબ જ દુઃખ થાય છે. જુઓ, તેઓ કહી રહી છે—'સાત્યકિનું આ કામ ખૂબ જ અધર્મયુક્ત અને તેને અપયશ આપનારું થયું છે.' એક સ્ત્રીએ પતિના હાથને ખોળામાં લીધો છે. તે દીનતાપૂર્વક વિલાપ કરતી કહી રહી છે—'આ તે જ હાથ છે કે જેણે અનેક શૂરવીરોનો સંહાર કર્યો હતો, પોતાના મિત્રોને અભયદાન આપ્યું હતું અને હજારો ગાયોનું દાન કર્યું હતું. જે સમયે બીજાની સાથે સંગ્રામમાં લાગેલા હોવાથી તમે અસાવધાન હતા, તે સમયે શ્રીકૃષ્ણની પાસે જ અર્જુને તમારો તે હાથ કાપી નાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે અર્જુનની નિંદા કરીને તે સુન્દરી ચૂપ થઈ ગઈ છે, તેની સાથે જ તેની બીજી શોક્યો પણ શોકમાં ડૂબેલી છે.

આ સહદેવે મારેલો ગાન્ધારરાજ મહાબલી શકુનિ છે. આજે આ પણ લડાઈના મેદાનમાં સૂતેલો છે. આ બહુ કપટી હતો. તેને સેંકડો-હજારો પ્રકારનાં રૂપ બનાવતાં આવડતાં હતાં પરંતુ આજ પાંડવોના પ્રતાપથી તેની બધી માયા ભસ્મ થઈ ગઈ છે. આ કપટીએ દ્યૂતસભામાં પોતાની માયાના પ્રભાવથી જ યુધિષ્ઠિરનું વિશાળ સામ્રાજ્ય છીની લીધું હતું, પરન્તુ આજ આ પોતાનું જીવન પણ હારી બેઠો. કૃષ્ણ ! જુઓ આ દુર્ધર્ષ વીર કામ્બોજનરેશ પડ્યો છે. આ કામ્બોજ

દેશના ગલીચાઓ ઉપર સૂવાને યોગ્ય હતો, પરન્તુ આજ મોતના મુખમાં પડીને ધૂળની શય્યાપર સૂઇ રહ્યો છે! જુઓ, તે કલિંગરાજ પડ્યો છે. તેની પાસે જ મગધ દેશનો રાજા જયત્સેન છે. તેની સ્ત્રીઓ તેને ચારે બાજુથી ઘેરીને અત્યન્ત વિહ્વળ થઇને રોઇ રહી છે. આ બાજુ કોસલનરેશ રાજકુમાર બૃહદ્બલને પણ તેની સ્ત્રીઓ વિંટળાઇને ડૂસકે ડૂસકે રોઇ રહી છે. જુઓ, આ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના વીર પુત્રો પડ્યા છે. અને ત્યાં આચાર્યે જ પાડેલા પાંચાલરાજ દ્રુપદ સૂતેલા છે. આ વૃદ્ધ પાંચાલરાજની દુઃખી સ્ત્રીઓ અને વહૂઓ તેમનો અગ્નિ-સંસ્કાર કરીને ડાબી બાજુથી પ્રદક્ષિણા કરીને જઇ રહી છે.

જુઓ, આ બાજુ દ્રોણે મારેલા ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુને તેની સ્ત્રીઓ લઈ જઇ રહી છે. આ ખૂબ જ શૂરવીર અને મહાબળી હતો. હજારો શત્રુઓનો સંહાર કર્યા પછી તે માર્યો ગયો છે. તેની સુન્દરી પત્નીઓ તેને ખોળામાં લઇને વિલાપ કરી રહી છે. તે બાજુ દ્રોણનો વિંધેલો તેનો પુત્ર પડ્યો છે. મારા પુત્ર દુર્યોધનનો પુત્ર લક્ષ્મણ પણ તેની માફક પિતાની પાછળ ગયો છે. જુઓ, આ અવન્તિરાજ વિન્દ અને અનુવિન્દ મરેલા પડ્યા છે. આ સમયે પણ તેમના હાથમાં ધનુષ, બાણ અને તલવાર પકડેલાં છે. કૃષ્ણ! પાંચે પાંડવ અને તમે તો અવધ્ય (કોઇથી મારી ન શકાય તેવા) છો. તેથી જ દ્રોણ, ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા, જયદ્રથ, સોમદત્ત, વિકર્ણ અને કૃતવર્મા જેવા વીરોની સાથે લડવા છતાં પણ બચી ગયા છો.

માધવ! ખરેખર વિધાતાને માટે કોઇ કામ કરી દેવું એ ખૂબ કઠિન નથી. જુઓને, ક્ષત્રિયોએ જ આ શૂરવીર ક્ષત્રિયોનો વાત–વાતમાં સંહાર કરી નાખ્યો. જ્યારે તમે સન્ધિ કરાવવાના તમારા પ્રયત્નમાં અસફળ થઇને ઉપપ્લવ્ય પાછા ફર્યા તે જ દિવસે મારા પુત્રોનો નાશ થઇ ગયો હતો. મહામતિ ભીષ્મ અને વિદુરજીએ મને તે જ સમયે કહી દીધું હતું કે હવે તારા પુત્રો ઉપરથી મોહ–મમતા છોડી દે. તેમની તે દૃષ્ટિ મિથ્યા કેવી રીતે થઇ શકે. એથી જ આજે આટલા જલદી મારા પુત્રો ભસ્મીભૂત થઇ ગયા.'

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય! શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહીને ગાન્ધારી શોકથી અચેત થઇને પૃથ્વી પર પડી ગઇ, અતિશય દુઃખને લીધે તેની વિચારશક્તિ નષ્ટ થઇ ગઇ અને તેનું ધૈર્ય તૂટી ગયું. જ્યારે તેને ચેતન આવ્યું ત્યારે અતિશય પુત્રશોકને લીધે તેનાં અંગેઅંગ ક્રોધથી ભરાઇ ગયાં અને તે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર દોષ મૂકીને કહેવા લાગી; 'કૃષ્ણ! પાંડવો અને કૌરવો આપસની ફૂટને લીધે જ નષ્ટ થયા છે. પરન્તુ તમે સમર્થ હોવા છતાં પણ તેમના ઉપર ધ્યાન કેમ ન આપ્યું. તમારી પાસે અનેક સેવકો હતા અને ઘણી મોટી સેના હતી. તમે બંનેને દબાવી શકો તેમ હતા અને તમારા વાક્કૌશલથી તેમને સમજાવી શકો તેમ પણ હતા, પરંન્તુ તમે પોતાની

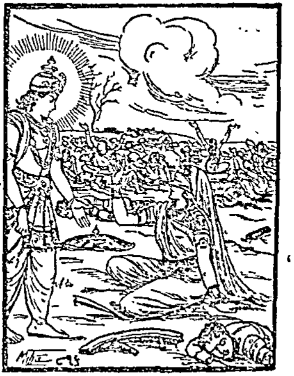

ઇચ્છાથી જ આ કૌરવોના સંહારની ઉપેક્ષા કરી દીધી હતી. તેથી હવે તમે તેનું ફળ ભોગવો. મેં પતિની સેવા કરીને જે તપ સંચિત કર્યું છે, તેના પ્રભાવથી હું તમને શાપ આપું છું:—કૌરવો અને પાંડવો–બન્ને ભાઈઓ પરસ્પર લડતા હતા તે સમયે તમે તેમની ઉપેક્ષા કરી હતી તેને લીધે તમે પણ બંધુઓ, બાંધવો, મંત્રીઓ અને પુત્રોનો નાશ થઈ ગયા પછી એક સાધારણ કારણથી અનાથની પેઠે માર્યા જશો. આજ જેમ આ ભરતવંશની સ્ત્રીઓ વિલાપ કરી રહી છે તેવી જ રીતે તમારા

કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ પોતાના બંધુ-બાંધવો અને પતિઓના માર્યા ગયા પછી માથાં પકડીને રોશે.

ગાન્ધારીનાં આ કઠોર વચનો સાંભળી મનસ્વી શ્રીકૃષ્ણે મન્દ હાસ્ય કરતાં કહ્યું: હું જાણતો હતો કે તમારી કહેલી વાત તે પ્રમાણે થવાની જ છે. તમે જે કંઈ થવાનું હતું તેને માટે જ શાપ આપ્યો છે. દૈવી કોપથી વૃષ્ણિવંશીઓનો નાશ થવાનો છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. તેમનો નાશ કરવામાં પણ મારા સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી. મનુષ્યો તો શું, દેવતાઓ અને અસુરો પણ તેમનો નાશ કરી શકે તેમ નથી, તેથી એ યદુવંશીઓ પરસ્પરના કજિયાથી જ નષ્ટ થઈ જશે.

શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળી પાંડવો ખૂબ જ ભયભીત થઈ ગયા. તેઓ અત્યન્ત વ્યાકુળ થઈ ગયા અને તેમને પોતાના જીવનની પણ આશા ન રહી.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને યુધિષ્ઠિરની વાતચીત તથા મરેલા યોદ્ધાઓનું દાહકર્મ

શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા—ગાન્ધારી! ઊઠો, ઊઠો, મનમાં શોક ન કરો. આ કૌરવોનો સંહાર તો તમારા જ અપરાધથી થયો છે. તમે તમારા દુષ્ટ પુત્રોને પણ સજ્જન સમજતાં હતાં. જે ખૂબ જ નિષ્ઠુર, વ્યર્થ વેર બાંધનારો અને વૃદ્ધ વડીલોની આજ્ઞાનું પણ ઉલ્લંઘન કરનારો હતો, તે જ દુર્યોધનને તમે માથા ઉપર ચઢાવી મૂક્યો હતો, માટે તમારા કરેલા અપરાધને મારા ઉપર કેમ ઢોળો છો?

વૈશમ્પાયન કહે છે—શ્રીકૃષ્ણનાં આ અપ્રિય વચન સાંભળી ગાન્ધારી ચુપ રહી ગઈ, પછી ધર્મને જાણનારા રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાને અજ્ઞાનથી થએલા મોહને દબાવીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું, 'યુધિષ્ઠિર! આ યુદ્ધમાં જેટલી સેના મારી ગઈ છે તેના પ્રમાણની જો તમને ખબર હોય તો મને કહો.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—મહારાજ! આ યુદ્ધમાં એક અબજ, છાસઠ કરોડ વીસ હજાર વીરો માર્યા ગયા છે. તે સિવાય ચોદ હજાર યોદ્ધાઓનો પત્તો નથી અને દશ હજાર એકસો પાંસઠ વીરો પણ અજ્ઞાત છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—મહાબાહો! હું તમને સર્વજ્ઞ માનું છું. તેથી એ તો બતાવો કે એ બધાની શી ગતિ થઈ છે?

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—મહારાજ! જે સાચા વીરોએ આ યુદ્ધરૂપી અગ્નિમાં પોતાનાં શરીરને હર્ષપૂર્વક હોમ્યાં છે, તેઓ તો ઇન્દ્રના સમાન પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત થયા છે. જેઓ એમ વિચારીને કે 'એક દિવસ મરવાનું તો છે જ તેથી લડીને મરી જઈએ' હર્ષહીન હૃદયથી લડતાં લડતાં માર્યા ગયા છે તેઓ ગન્ધર્વોના લોકમાં ગયા છે અને જેઓ સંગ્રામભૂમિમાં હોવા છતાં પણ પ્રાણોની ભિક્ષા માગતામાગતા અથવા ભાગતાભાગતા શસ્ત્રોદ્વારા માર્યા ગયા છે તેઓ યક્ષોના લોકમાં ગયા છે. પરન્તુ જે મહાપુરુષોને શત્રુઓએ પાડી દીધા હતા અને પાસે યુદ્ધ કરવાનું કોઈ સાધન ન હોવાથી, શસ્ત્રો વગર ખૂબ લજ્જિત થઈ જવા છતાં પણ શત્રુઓને પીઠ દેખાડી નહતી—આ પ્રમાણે ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરી રહેલા જે યોદ્ધાઓ શત્રુઓનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી છિન્નભિન્ન થઈને માર્યા ગયા છે, તેઓ તો બ્રહ્મલોકમાં જ ગયા છે એમાં મને જરા પણ સંદેહ નથી. તે સિવાય જે લોકો કોઈ પણ પ્રકારે આ યુદ્ધભૂમિમાં મરાયા છે, તેઓ ઉત્તરકુરુ દેશમાં જન્મ લેશે.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—બેટા! તને એવું કયું જ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થયું છે કે જેના વડે તું આ વાતોને સિદ્ધ પુરુષોની પેઠે જોઈ રહ્યો છે? જો મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો મને બતાવ.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—પાછળના દિવસોમાં આપની આજ્ઞાથી વનમાં વિચરતી વખતે જ્યારે હું તીર્થયાત્રા કરી રહ્યો હતો તે સમયે મને દેવર્ષિ લોમશજીનાં દર્શન થયાં હતાં. તેમની પાસેથી મને આ અનુસ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેના પહેલાં પણ જ્ઞાનયોગના પ્રભાવથી મને દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! અહીં જે અનેક યોદ્ધાઓ મરેલા પડ્યા છે તેમાંના કેટલાક યોદ્ધાઓનાં શરીરો તેમનાં કુટુંબનાં માણસોએ સંભાળ્યાં છે અને કેટલાક યોદ્ધાઓની પાછળ તો તેમનો સંસ્કાર કરનાર કોઈ રહ્યું જ નથી. શું આટલા બધા અનાથ અને સનાથ યોદ્ધાઓનાં શરીરોનો તમે વિધિવત્ દાહ કરાવશો? ભાઈ! અહીં તો અનેક યોદ્ધાઓનાં અન્ત્યેષ્ટિ કર્મ

કરવાનાં છે. આપણે આમાંથી કોના કોનાં કરીએ?

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહેતાં કુન્તીનન્દન યુધિષ્ઠિરે કૌરવોના પુરોહિત સુધર્મા અને પોતાના પુરોહિત ધૌમ્યને તથા સંજય, વિદુર, યુયુત્સુ, ઇન્દ્રસેન વગેરે સેવકો અને બધા સારથિઓને આજ્ઞા કરી કે 'આપલોક વિધિપૂર્વક આ બધાંનું પ્રેતકર્મ કરાવો, જેથી કોઇ પણ શરીર અનાથની પેઠે નષ્ટ ન થાય. ધર્મરાજાની આજ્ઞા મળતાં જ તે બધા લોકો ચન્દન, અગર, લાકડાં, ઘી, તેલ સુગન્ધિત વસ્તુઓ, રેશમી વસ્ત્રો વગેરે સામગ્રી એકઠી કરવામાં લાગી ગયા. તેમણે ભાગ્યા-તૂટ્યા રથ અને તરેહ તરેહનાં શસ્ત્રોનાં લાકડાનો મોટો ગંજ બનાવી દીધો. પછી સારી રીતે ચિતાઓ તૈયાર કરીને તેમના ઉપર મુખ્ય-મુખ્ય રાજાઓનાં શબ મૂકીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેમનું દાહકર્મ કરાવ્યું. રાજા દુર્યોધન, તેના બીજા નવ્વાણું ભાઇઓ, રાજા શલ્ય શલ, ભૂરિશ્રવા, જયદ્રથ, અભિમન્યુ, દુઃશાસનનો પુત્ર, લક્ષ્મણ, ધૃષ્ટકેતુ, બૃહન્ત, સોમદત્ત, સેંકડો સંજય વીરો, રાજા ક્ષેમધન્વા, વિરાટ, દ્રુપદ, શિખણ્ડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, યુધામન્યુ ઉત્તમૌજા, કોસલરાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો, શકુનિ, અચલ, વૃષક, ભગદત્ત, કર્ણ, કર્ણના પુત્રો, કેકયરાજ, ત્રિગર્તરાજ, ઘટોત્કચ, અલમ્બુષ અને જલસન્ધ-આ બધાંનો તથા બીજા પણ હજારો રાજાઓનો તેમણે ઘીની ધારાઓથી પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં દાહ કરાવ્યો. કેટલાકોને માટે શ્રાદ્ધકર્મ પણ કરાવ્યાં, કેટલાકોને માટે વેદનાં અને પુરાણોનાં પારાયણો પણ કરાવ્યાં, એ રાત્રિમાં સામગાનનો ધ્વનિ અને સ્ત્રીઓનાં રુદનોથી બધા જીવોને બહુ કષ્ટ થયું. બધાંના સંબંધીઓ શોકમગ્ન બની ગયા હતા. તે પછી ત્યાં અનેક દેશોમાંથી આવેલા બીજા યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા હતા તે બધાંના શબના હજારો ઢગલા કરાવીને વિદુરજીએ તેમને ઘીવાળાં લાકડાંની આગથી બળી દેવડાવ્યા. આ પ્રમાણે બધા રાજાઓનું દાહકર્મ કરીને કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને લઇને ગંગાજી તરફ ચાલ્યા.

બધી સ્ત્રીઓનું પોતાના સંબંધીઓને જળની અંજલિ આપવું તથા કુન્તીના મુખથી કર્ણના જન્મનું રહસ્ય ખુલ્લું થતાં ભાઈઓ સહિત રાજા યુધિષ્ઠિરનું શોકથી વ્યાકુળ થવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! બધા લોકો પવિત્ર પુરુષોએ સેવેલ પુણ્યજળવાળી ભાગીરથીના તટ પર પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં ઘરેણાં અને વસ્ત્રો ઉતારી દીધાં. પછી કુરુકુળની સ્ત્રીઓએ અત્યન્ત દુઃખી થઇને રોતાં રોતાં પોતાના પુત્રો અને પતિઓને જળની અંજલિ આપી તથા ધર્મવિધિને જાણનારા પુરુષોએ પણ પોતાના સુહૃદોને જળદાન કર્યું. જે સમયે તે વીર-પત્નીઓ જળદાન કરી રહી હતી તે વખતે શોકાકુળ કુન્તીએ એકાએક રોતાં-રોતાં ધીમા અવાજથી કહ્યું-પુત્રો! જેને અર્જુને સંગ્રામમાં પરાસ્ત કર્યો છે, જે વીરોનાં બધાં લક્ષણોથી સંપન્ન હતો, જેને તમે રાધાની કૂખમાંથી ઉત્પન્ન થએલો સૂતપુત્ર સમજતા હતા, જેણે દુર્યોધનની સંપૂર્ણ સેનાનું નિયન્ત્રણ કર્યું હતું, પરાક્રમમાં જેના સમાન પૃથ્વીમાં કોઇપણ રાજા ન હતો અને જે દિવ્ય કવચ તેમજ કુંડળ ધારણ કરેલો હતો, તે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી કર્ણ તમારો મોટો ભાઇ હતો. તે ભગવાન સૂર્યના દ્વારા મારા ઉદ-

રથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને માટે તમે જળની અંજલિ આપો.

માતાનાં આ અપ્રિય વચન સાંભળીને બધા પાંડવો કર્ણને માટે શોકથી વ્યાકુળ થઈને બહુ ઉદાસ થઈ ગયા. પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે લાંબા—લાંબા શ્વાસ લેતાં માતાને પૂછ્યું—'માતાજી ! કર્ણ તો સાક્ષાત્ સમુદ્ર સમાન ગંભીર હતા. તેમની બાણવર્ષાની આગળ અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ પણ વીર ટકી શકતો ન હતો. તેમણે કેવી રીતે દેવપુત્ર થઈને તમારા ગર્ભથી જન્મ લીધો હતો ? જેમ કોઈ અગ્નિને કપડાથી ઢાંકી રાખે તેમ તમે તમારી આ વાતને શા માટે છુપાવી રાખી હતી ? અમે જેવો અર્જુનના બાહુબળનો ભરોસો રાખતા હતા, તેવી જ રીતે કૌરવોને તેના જ બળનો ભરોસો હતો. ઓહ ! આ રહસ્યને છુપાવીને તો તમે અમારું સત્યાનાશ કરી નાખ્યું. આજ કર્ણના મૃત્યુથી અમને બધા ભાઈઓને ખૂબ જ દુઃખ થઈ રહ્યું છે. અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પુત્રો, પાંચાલ-વીરો અને કૌરવોના માર્યા જવાથી મને જેટલું દુઃખ થાય છે તેનાથી સોગણું કર્ણના મૃત્યુથી થઈ રહ્યું છે. હવે તો મને કર્ણનો જ શોક થાય છે. તેનાથી હું એવો બળી રહ્યો છું કે જાણે કોઈએ મારા ઉપર આગ લગાડી દીધી હોય. જો અમને આ વાત પહેલેથી માલુમ પડી હોત તો અમારે માટે પૃથ્વીની તો શું, સ્વર્ગની પણ કોઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ય (ન મેળવી શકાય તેવી) ન રહેત. પછી તો આ કુરુકુળનો ઉચ્છેદ કરનારો ભીષણ સંહાર પણ ન થાત.'

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે અત્યન્ત વિલાપ કરીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે રોતાંરોતાં કર્ણને જળની અંજલિ આપી. તે વખતે ત્યાં એકદમ બધી સ્ત્રીઓ રડી પડી. તે પછી કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરે ભ્રાતૃપ્રેમને વશ થઈ કર્ણની બધી સ્ત્રીઓને ત્યાં બોલાવડાવી અને તેમને સાથે લઈ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે કર્ણની ઉત્તરક્રિયા કરી. પછી તેઓ કર્ણની પત્નીઓને કહેવા લાગ્યા, 'હું મોટો પાપી છું, મેં ન જાણવાને લીધે જ મારા મોટાભાઈનો વધ કરાવી દીધો, માટે તમારા હૃદયમાં મારા પ્રત્યે કોઈ છૂપો દ્વેષ હોય તે તમારે દૂર કરી દેવો જોઈએ.' આ પ્રમાણે કહીને તેઓ વિકળ ચિત્તથી ગંગાજીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પોતાના બધા ભાઈઓ સહિત તટ ઉપર આવ્યા.

સ્ત્રીપર્વ સમાપ્ત

श्रीगणेशाय नमः ॥

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

શાન્તિપર્વ

શોકથી વ્યાકુળ થએલા યુધિષ્ઠિરને સાન્ત્વના આપતાં દેવર્ષિ નારદનું તેમને કર્ણનું પૂર્વચરિત્ર સંભળાવવું

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

અન્તર્યામી નારાયણસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, તેમના નિત્યસખા નરસ્વરૂપ નરરત્ન અર્જુનને, તેમની લીલા પ્રકટ કરનારી ભગવતી સરસ્વતીને અને તેના વક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરીને આસુરી સમ્પત્તિઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવનાર મહાભારત ગ્રન્થનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

વૈશમ્પાયન કહે છે—પોતાના સમસ્ત સુહૃદોને જળની અંજલિઓ આપ્યા પછી પાંડવો, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભરતવંશની સર્વ સ્ત્રીઓ આત્મશુદ્ધિને માટે એક માસ સુધી નગરની બહાર ગંગાના તટ પર રહ્યાં. તે સમયે ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે અનેક સિદ્ધો, મહાત્માઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ પધાર્યા. તેમાં શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, નારદ, દેવલ, દેવસ્થાન, કણ્વ તથા આ બધાના શિષ્યો પણ હતા. તે સિવાય પણ અનેક વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો, ગૃહસ્થો તેમજ સ્નાતકો પધાર્યા હતા. રાજા યુધિષ્ઠિરે તે સર્વ મહર્ષિઓનું વિધિવત્ પૂજન કર્યું. ત્યારપછી તેઓ યુધિષ્ઠિરે આપેલા કિંમતી આસનો ઉપર વિરાજમાન થયા. સમય અનુસાર પૂજાનો સ્વીકાર કરીને તે હજારો ઋષિ-મહર્ષિઓ ગંગાના પાવન તટ ઉપર શોકથી વ્યાકુળ થએલા મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ધૈર્ય બંધાવવા લાગ્યા.

સૌથી પહેલાં નારદજીએ વ્યાસ વગેરે મુનિઓની સાથે વાર્તાલાપ કરીને રાજા યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું—રાજન્! આપે પોતાના બાહુબળ તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી પર ધર્મપૂર્વક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. સૌભાગ્યની વાત છે કે આપ

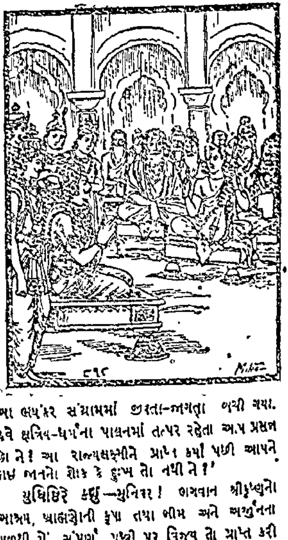

આ ભયંકર સંગ્રામમાં જીવતા-જાગતા બચી ગયા. હવે ક્ષત્રિય-ધર્મના પાલનમાં તત્પર રહેતા આપ પ્રસન્ન છો ને? આ રાજ્યલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કર્યા પછી આપને કોઈ જાતનો શોક કે દુઃખ તો નથી ને?'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—મુનિવર! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય, બ્રાહ્મણોની કૃપા તથા ભીમ અને અર્જુનના બળથી મેં સંપૂર્ણ પૃથ્વી પર વિજય તો પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, પરન્તુ મારા હૃદયમાં પ્રતિદિન આ એક મહાન દુઃખ રહ્યા કરે છે કે મેં લોભને વશ થઈ મારા કુળનો સંહાર કરી દીધો. સુભદ્રાકુમાર અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પ્યારા પુત્રોને મરાવીને હવે આ વિજય પણ પરાજય જેવો લાગે છે. દ્રૌપદી સદા અમારું પ્રિય, તથા

હિત કરવામાં લાગી રહે છે. એ બીચારીના પુત્રો અને ભાઈઓ બધા માર્યા ગયા. જ્યારે હું તેના તરફ જોઉં છું તો મને બહુ જ કષ્ટ થાય છે. નારદજી! આ બધું દુઃખ તો હતું જ, એક બીજી વાત પણ બતાવું છું:- મારી માતા કુન્તીએ કર્ણના જન્મનું રહસ્ય છુપાવીને મને એથી પણ વધુ દુઃખમાં નાખી દીધો છે. જેનામાં દશ હજાર હાથીઓનું બળ હતું, સમસ્ત સંસારમાં જેની બરોબરી કરનારો કોઈપણ મહારથી ન હતો, જે બુદ્ધિમાન, દાની, દયાળુ અને વ્રતનું પાલન કરનાર હતો, જેનામાં શૌર્યનું પૂર્ણ અભિમાન હતું, જે સ્ફૂર્તિથી અસ્ત્ર ચલાવનાર તથા વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનાર હતો, જેનું પરાક્રમ અદ્ભુત હતું, એવા વિદ્વાન કર્ણને માતા કુન્તીએ જ ગુપ્ત રૂપે જન્મ આપ્યો હતો. તે અમારો ભાઈ હતો, જળદાન કરતી વખતે કુન્તીએ આ રહસ્ય બતાવ્યું કે તે ભગવાન સૂર્યના અંશથી ઉત્પન્ન થએલો હતો. પૂર્વકાળની વાત છે, જ્યારે કુન્તીના ગર્ભથી સર્વગુણસંપન્ન કર્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, તે સમયે માતાએ તેને પેટીમાં મૂકાવીને ગંગાના પ્રવાહમાં વહેતો મૂક્યો હતો. જેમને સમસ્ત સંસાર રાધાનો પુત્ર સમજતો હતો તેઓ કુન્તીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને અમારા સહોદર ભાઈ હતા. મેં અજાણતાં રાજ્યના લોભથી મારા ભાઈને જ મરાવી નાખ્યા—આનું સ્મરણ કરતાં મારા દિલમાં અગ્નિના જેવો દાહ થાય છે. અમારા પાંચોમાંથી કોઈપણ તેમને પોતાના ભાઈ તરીકે જાણતો ન હતો, પરન્તુ તેઓ અમોને જાણતા હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે કુન્તી અમારી સાથે સન્ધિ કરવા માટે તેમની પાસે ગયાં હતાં. તેમણે બતાવ્યું; 'બેટા! તું રાધાનો પુત્ર નથી; મારો પુત્ર છે.' પરન્તુ તેમણે કુન્તીની ઇચ્છા પૂરી ન કરી. તેઓ સન્ધિને માટે સહમત ન થયા. તેમણે આ જ ઉત્તર આપ્યો-'મા! હું રાજા દુર્યોધનને છોડવા માટે અસમર્થ છું. જો તમારી વાત માનીને હું યુધિષ્ઠિર સાથે સન્ધિ કરી લઉં તો નીચ, ક્રૂર અને કૃતઘ્ન ગણું. લોકો એમ જ કહેશે કે કર્ણ અર્જુનથી ડરી ગયો. આથી સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુનને જીતી લીધા પછી હું ધર્મનન્દન યુધિષ્ઠિર સાથે સન્ધિ કરીશ.'

આ સાંભળી કુન્તીએ કહ્યું: 'સારી વાત છે; તમે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરો, પરન્તુ તે સિવાયના ચાર ભાઈઓને અભયદાન આપો.' આટલું કહીને માતા કંપવા લાગ્યાં. તેમની આ અવસ્થા જોઈ બુદ્ધિમાન કર્ણે કહ્યું- 'દેવિ! તમારા ચાર પુત્રો મારા પંજામાં ફસાઈ જશે તો પણ હું તેમને જાનથી નહિ મારું. જો હું માર્યો જઈશ તો અર્જુન રહેશે અને અર્જુન માર્યો જશે તો હું રહીશ. આ પ્રમાણે તમારા પાંચ પુત્રો તો દરેક રીતે જીવતા રહેશે.' કુન્તી બોલ્યાં—'બેટા! તારા ભાઈઓનું કલ્યાણ કરજે.' પછી તેઓ ઘેર ચાલ્યાં આવ્યાં. આ રહસ્યને ન કુન્તીએ પ્રકટ કર્યું કે ન કર્ણે. આથી જ ભાઈના હાથે સહોદર ભાઈનો વધ થયો- અર્જુને વીરવર કર્ણને મારી નાખ્યો. આથી મારા હૃદયને ખૂબ જ વ્યથા થઈ રહી છે. કર્ણ અને અર્જુનની સહાયતા મેળવીને તો હું ઇન્દ્રને પણ જીતી શકત. ધૃતરાષ્ટ્રના દુરાત્મા પુત્રો જ્યારે સભામાં દ્રૌપદીને ક્લેશ પહોંચાડી રહ્યા હતા, અને હું કર્ણને કઠોર વચનો બોલતાં સાંભળતો હતો તે વખતે મને તેના ઉપર એકદમ રોષ ચઢી આવતો હતો, પરન્તુ કર્ણની ઉપર ચારે બાજુ નજર પડતાં જ તે રોષ શાન્ત થઈ જતો હતો. મને કર્ણના બન્ને પગ માતા કુન્તીના ચરણો જેવા જ લાગતા હતા. પરન્તુ ખૂબ વિચાર કરવા છતાં પણ તેનું કારણ સમજાતું ન હતું. ભગવન્! કર્ણના પૈડાને પૃથ્વીએ શાથી ગળ્યું? મારા ભાઈને આવો શાપ કેમ પ્રાપ્ત થયો? આ મને બતાવો. હું આપની પાસેથી આ બધી વાતો બરાબર જાણવા ચાહું છું. કારણ કે આપ સર્વજ્ઞ છો, આપ ભૂત-ભવિષ્યની સંપૂર્ણ વાતો જાણો છો.

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે પૂછતાં નારદ મુનિ કર્ણને જે રીતે શાપ પ્રાપ્ત થયો હતો, તે સર્વ કથા કહેવા લાગ્યા-'ભારત! આ દેવતાઓની ગુપ્ત વાત છે, પણ હું તમને બતાવું છું. એક સમયે બધા દેવતાઓએ વિચાર કર્યો કે એવો કયો ઉપાય છે કે જેનાથી ભૂમંડળનો સર્વ ક્ષત્રિયસમાજ શસ્ત્રોના પ્રહારોથી પવિત્ર થઈને સ્વર્ગમાં સિધાવે. આવો વિચાર કરીને દેવતાઓએ સૂર્યદ્વારા કુમારી કુન્તીના ગર્ભથી એક તેજસ્વી બાળક ઉત્પન્ન કરાવ્યો, તે જ કર્ણ થયો. તેણે આચાર્ય દ્રોણ પાસેથી ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો. તે બાળપણથી જ ભીમસેનનું બળ, અર્જુનની શસ્ત્રો ચલાવવાની સ્ફૂર્તિ, આપની બુદ્ધિ, નકુળ સહદેવનો વિનય તથા શ્રીકૃષ્ણની સાથે અર્જુનની મિત્રતા જોઈને બળ્યા કરતો હતો. આપના ઉપર પ્રજાનો પ્રેમ જોઈને

તે ચિન્તાથી દાઝતો હતો. આથી જ તેણે બાલ્યકાળમાં જ રાજા દુર્યોધન સાથે મિત્રતા કરી લીધી.

ધનંજયનું ધનુર્વિદ્યામાં અધિક પરાક્રમ જોઇને એક દિવસ કર્ણે દ્રોણાચાર્યને કહ્યું–'ગુરુદેવ! હું બ્રહ્માસ્ત્રને છોડવાની અને પાછું વાળવાની વિદ્યા જાણવા ચાહું છું.' કર્ણનો અર્જુન સાથે જે દ્વેષ હતો તેને દ્રોણાચાર્ય જાણતા હતા, કર્ણની દુષ્ટતાથી પણ તેઓ અપરિચિત ન હતા. તેથી તેની પ્રાર્થના સાંભળી તેમણે કહ્યું–'કર્ણ! શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિય જ બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવાનો અધિકારી છે, બીજો નહિ.' તેમણે આ પ્રમાણે કહેતાં કર્ણે 'બહુ સારું' કહીને તેમનું સંમાન કર્યું. પછી તેમની આજ્ઞા લઇને તે એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જતાં-જતાં તે મહેન્દ્ર પર્વત પર પહોંચ્યો. અને પરશુરામજીની પાસે જઇને ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણના રૂપમાં તેણે પોતાનો પરિચય આપીને ગુરુબુદ્ધિથી તેમને શિર ઝુકાવીને પ્રણામ કર્યા, અને શિષ્યભાવે તેમના શરણમાં ગયો. પરશુરામે પણ ગોત્ર વગેરે પૂછીને તેનો શિષ્યના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું–'વત્સ! તારું સ્વાગત છે, તું પ્રસન્નતાપૂર્વક અહીં રહે.'

"કર્ણ મહેન્દ્ર પર્વત પર રહીને વિધિપૂર્વક બ્રહ્માસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. તે સમયે ત્યાં તેને ગન્ધર્વો રાક્ષસો, યક્ષો તથા દેવતાઓ સાથે મળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયા કરતો હતો. આથી તે બધાંની સાથે તેનો બહુ જ પ્રેમ થઇ ગયો. એક દિવસની વાત છે, તે, આશ્રમની પાસે જ સમુદ્રના કિનારેકિનારે ફરી રહ્યો હતો. તે જ વખતે એક વેદપાઠી બ્રાહ્મણની ગાય ત્યાં આવી ચડી. મુનિ અગ્નિહોત્રમાં લાગેલા હતા. કર્ણે અજાણતામાં તેને કોઇ હિંસક પશુ સમજીને મારી નાખી. જ્યારે તેને ગાય માર્યાનું માલુમ પડ્યું ત્યારે તેણે પોતે અજ્ઞાનવશ કરેલો અપરાધ બ્રાહ્મણને જઇને કહી સંભળાવ્યો. બ્રાહ્મણદેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે કર્ણે બોલ્યો–'ભગવાન્! મેં અજાણતાં જ આપની આ ગાય મારી નાખી છે, આથી આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને આ અપરાધ ક્ષમા કરી દો.

"બ્રાહ્મણ બગડી ઊઠ્યો અને તેને ધમકાવતો બોલ્યો; 'દુરાચારી! તું મારી નાખવા યોગ્ય છે. આ પાપનું ફળ ભોગવ. અન્ત સમયમાં પૃથ્વી તારા રથનું પૈડું ગળી જશે. અને તે વખતે જ્યારે તું ગભરાએલો

હોઇશ એ જ અવસ્થામાં શત્રુ તારું મસ્તક કાપી નાખશે.' આ શાપ સાંભળીને કર્ણે અનેક ગાયો, ધન તથા રત્ન આપીને બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેણે ફરી કહ્યું; 'સમસ્ત સંસાર મળીને પણ મારી વાત જૂઠી નથી કરી શકતો.' તેણે આ પ્રમાણે કહેતાં કર્ણને બહુ ભય થયો. દીનતાથી તેનું મસ્તક નીચે ઝુકી ગયું. પછી મનમાં આ દુર્ઘટનાને યાદ કરતો તે પરશુરામની પાસે આવ્યો.

"કર્ણની ભુજાઓનું બળ, ગુરુ પ્રત્યે તેનો પ્રેમ, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ તથા સેવાભાવ જોઇને પરશુરામ તેના પર બહુ સંતુષ્ટ થયા. તેમણે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકવાની અને તેને પાછું વાળવાની સંપૂર્ણ વિદ્યા કર્ણને વિધિપૂર્વક શીખવી દીધી. ત્યારપછી એક દિવસ પરશુરામ કર્ણની સાથે પોતાના આશ્રમની પાસે જ ફરી રહ્યા હતા. ઉપવાસને લીધે તેમનું શરીર દુર્બળ થઇ ગયું હતું. આથી થાક લાગવાને લીધે તેમને નિદ્રા સતાવવા લાગી. કર્ણના ઉપર તેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ અને સ્નેહ હતો, તેથી તેઓ તેના ખોળામાં મસ્તક મૂકીને સૂઇ ગયા. એટલામાં એક ખૂબ તીખો ડંખ મારનાર, લોહી અને માંસનું ભક્ષણ કરનાર એક ભયંકર કીડો કર્ણની પાસે આવ્યો અને તેની સાથળ પર ચઢી બેઠો. તે

સાથળમાં દંશ મારીમારીને તેમાંનું લોહી પીવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે કીડાના કરડવાથી કર્ણને વ્યથા થઇ રહી હતી પરન્તુ તેણે ધૈર્યપૂર્વક તેને સહન કરી અને ગુરુના જાગી જવાના ભયથી તેણે કીડાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો.

કર્ણના દેહમાંથી નીકળેલી લોહીની ધારાથી જ્યારે પરશુરામનું શરીર ભીંજાવા લાગ્યું તો તેઓ એકદમ જાગી ઊઠયા અને કર્ણના ઉપર શંકાવાળા થઇને બોલ્યા; 'અરે! તું તો અશુદ્ધ થઇ ગયો! આ શું કરી રહ્યો છે? ભય છોડીને બરાબર બતાવ.' ત્યારે કર્ણે તેમને કીડો કરડયાની વાત બતાવી દીધી. જ્યાં

પરશુરામે કીડા પર દૃષ્ટિપાત કર્યો કે કીડાનું પ્રાણપંખી ઊડી ગયું. આ એક અદ્‌ભુત ઘટના બની. એટલામાં એક ભયંકર રાક્ષસ આકાશમાં ઊભેલો નજરે પડયો. તે બંને હાથ જોડી પરશુરામને બોલ્યો; 'મુનિવર! આપે મને આ નરકના કષ્ટથી છુટકારો અપાવી દીધો. આ મારું ઘણું પ્રિય કાર્ય થયું. હું આપને પ્રણામ કરું છું. અને હવે જ્યાંથી આવ્યો હતો, ત્યાં જ જઇ રહ્યો છું.' પરશુરામે પૂછ્યું; 'અરે! તું કોણ છે અને કેવી રીતે આ નરકમાં પડયો હતો?' તેણે ઉત્તર આપ્યો;

'તાત! સત્યયુગની વાત છે, હું દંશ નામનો અસુર હતો, એક દિવસ મેં ભૃગુ ઋષિની પ્રાણપ્યારી પત્નીનું બળપૂર્વક અપહરણ કર્યું, આથી ક્રોધમાં આવીને મહર્ષિએ મને શાપ આપ્યો; 'પાપી! તું કીડો થઇને નરકમાં પડીશ.' ત્યારે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી કે 'બ્રહ્મન્! આ શાપની અવધી પણ હોવી જોઇએ.' તો તેમણે કહ્યું; મારા વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા પરશુરામની તારા ઉપર દૃષ્ટિ પડવાથી આ શાપનો અંત થશે.' આ પ્રમાણે હું આ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયો હતો. અને આજ આપનો સમાગમ થવાથી મારો પાપયોનિમાંથી ઉદ્ધાર થયો છે.' આ પ્રમાણે કહીને તે મહાન અસુર પરશુરામને પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો.

"હવે પરશુરામે ક્રોધમાં ભરાઇને કર્ણને કહ્યું; 'મૂર્ખ! તેં આ કીડો કરડવાની જે ભયંકર પીડા સહન કરી છે, તેને બ્રાહ્મણ કદી સહન કરી શકે નહિ. તારું ધૈર્ય તો ક્ષત્રિયના જેવું જણાય છે. સાચેસાચું બતાવ, તું કોણ છે?' તેમનો પ્રશ્ન સાંભળી કર્ણ શાપના ભયથી ડરી ગયો અને તેમને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો બોલ્યો-'બ્રહ્મન્! હું બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જાતિથી ભિન્ન સૂત જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો છું. લોકો મને રાધાનો પુત્ર કર્ણ કહે છે. બ્રહ્માસ્ત્રના લોભથી મેં તમને મારી જૂઠી ઓળખાણ આપી હતી, મારા પર કૃપા કરો. વિદ્યા પ્રદાન કરનાર ગુરુ નિઃસંદેહ પિતા સમાન છે, તેથી મેં આપની આગળ મારું ભાર્ગવ ગોત્ર બતાવ્યું હતું.'

"આ પ્રમાણે કહીને કર્ણ દીન ભાવથી હાથ જોડીને તેમની સામે પૃથ્વી પર પડી ગયો અને થરથર કાંપવા લાગ્યો. આ જોઇ પરશુરામે હસતા હોય તેમ કહ્યું-'મૂર્ખ! તેં બ્રહ્માસ્ત્રના લોભથી જૂઠું બોલીને મારી સાથે કપટ કર્યું છે. આથી તું જ્યારે સંગ્રામમાં તારા સમોવડિયા યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરતો હોઇશ, અને તારું મૃત્યુ પાસે આવ્યું હશે, એ સમયે તને મારા આપેલા બ્રહ્માસ્ત્રનું સ્મરણ રહેશે નહિ. હવે તું અહીંથી ચાલ્યો જા. જૂઠું બોલનારને માટે અહીં સ્થાન નથી. પરન્તુ મારા આશીર્વાદથી યુદ્ધમાં કોઇ પણ ક્ષત્રિય તારી બરોબરી કરી શકશે નહિ' પરશુરામે આ પ્રમાણે કહેતાં કર્ણ તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને દુર્યોધન પાસે આવીને બોલ્યો કે હું બ્રહ્માસ્ત્ર શીખી આવ્યો.

યુધિષ્ઠિરનો ઘર છોડીને વનમાં જવાનો વિચાર અને અર્જુનદ્વારા તેનો વિરોધ

નારદજીએ કહ્યું—રાજન્ ! એકવાર કર્ણની જરાસન્ધ સાથે પણ લડાઈ થઇ હતી. તેમાં પરાસ્ત થઇને જરાસન્ધે કર્ણને પોતાનો મિત્ર બનાવી લીધો અને પોતાની ચમ્પા નગરી તેને ભેટ આપી. પહેલાં કર્ણ કેવળ અંગ દેશનો રાજા હતો, પરન્તુ તે પછી તે દુર્યોધનની અનુમતિથી ચમ્પા (ચમ્પારણ્ય)માં પણ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે એક વખતે ઇન્દ્રે આપનું હિત કરવા માટે કર્ણ પાસે તેનાં કવચ-કુણ્ડળની ભીખ માગી હતી. તે કવચ અને કુણ્ડળ દિવ્ય હતાં તથા કર્ણના શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલાં હતાં, તો પણ તેણે ઇન્દ્રને આ બંને વસ્તુઓનું દાન કરી દીધું. આને લીધે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સામે તેને મારવામાં સફળ થઈ શક્યો. એક તો તેને અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે તથા મહાત્મા પરશુરામે શાપ આપેલો હતો, બીજું ઇન્દ્ર તેનાં કવચ-કુણ્ડળ માગી ગયો હતો, ત્રીજું તેણે પોતે પણ કુન્તીને વરદાન આપ્યું કે હું તમારા ચાર પુત્રોને નહિ મારું, તે સિવાય મહારથીઓની ગણના વખતે ભીષ્મે કર્ણને 'અર્ધરથી' કહીને અપમાનિત કર્યો હતો. અને શલ્યે પણ તેનું તેજ નષ્ટ કર્યું અને ભગવાન કૃષ્ણે નીતિથી કામ લીધું. આટલી બાબતો તો કર્ણ માટે વિપરીત જ બની. અને અર્જુનને, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, કુબેર, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, જેમનો ઉપયોગ કરીને તેણે કર્ણનો વધ કર્યો છે. આથી તે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે તેથી તે શોક કરવા યોગ્ય નથી.

વૈશમ્પાયન કહે છે-આટલું કહીને દેવર્ષિ નારદ બંધ થઇ ગયા અને રાજા યુધિષ્ઠિર શોકમગ્ન થઇ ચિન્તામાં ડુબી ગયા. તેમની આ અવસ્થા જોઇ કુન્તી શોકથી વિહ્વળ થઇ ગયાં અને મધુર વાણીથી અર્થભર્યાં વચન કહેવા લાગ્યાં; 'બેટા ! કર્ણને માટે શોક ન કરો. ચિન્તા છોડો અને મારી વાત સાંભળો. મેં અને ભગવાન સૂર્યે પહેલાં કર્ણને એ જણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, કે યુધિષ્ઠિર વગેરે તમારા ભાઇ છે. એક હિતેચ્છુએ જેટલું કહેવું જોઇએ તે બધું સૂર્યદેવે તેને કહ્યું. તેમણે તેને સ્વપ્નામાં અને મારી સામે પણ બહુ જ સમજાવ્યો; પરન્તુ અમે અમારા પ્રયત્નમાં સફળ ન થઇ શક્યાં. તે મોતને વશ થઇને બદલો લેવા માટે તૈયાર હતો, તેથી મેં પણ તેની ઉપેક્ષા કરી દીધી.'

માતાની વાત સાંભળી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેઓ શોકથી દુઃખી થઇને કહેવા લાગ્યા-' મા ! તમે આ ગુપ્ત વાત છુપાવી રાખી હતી એને લીધે આજ મારે કષ્ટ ભોગવવું પડે છે.' પછી તેમણે દુઃખી થઇને સંસારની સર્વ સ્ત્રીઓને શાપ આપી દીધો-' આજથી કોઈ પણ સ્ત્રી ગુપ્ત વાત છુપાવીને નહિ રાખી શકે.' ત્યારપછી તેઓ મરેલા પુત્રો પૌત્રો, સંબન્ધીઓ તથા સુહૃદોને યાદ કરીને ખૂબ જ વિકળ થઇ ગયા અને અર્જુનની તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યા; 'અર્જુન ! જો આપણે વૃષ્ણિવંશી તથા અન્ધકવંશી ક્ષત્રિયોના નગરોમાં જઇને ભિક્ષાથી પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરી લીધો હોત તો આજે આપણા કુટુંબને નિર્વંશ કરીને આપણને આ દુર્ગતિ ભોગવવી ન પડત. ક્ષત્રિયના આચારને, તેના બળ અને પરાક્રમને અને ક્રોધને પણ ધિક્કાર છે, જેને લીધે આપણે આ વિપત્તિમાં પડી ગયા. ક્ષમા, દમ, શૌચ, વૈરાગ્ય, ક્રોધનો અભાવ, અહિંસા અને સત્ય બોલવું-આ વનવાસીઓના ધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે. પરન્તુ આપણે તો લોભ અને મોહને લીધે રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી દમ્ભ અને માનનો આશ્રય લઇને આ દુર્દશામાં ફસાઇ ગયા છીએ. આ સમયે ત્રણે લોકોનું રાજ્ય આપીને પણ કોઇ પણ આપણને પ્રસન્ન નથી કરી શકતું, હાય! આ પૃથ્વી ઉપર અધિકાર મેળવવા માટે આપણે અવશ્ય રાજાઓની પણ હત્યા કરી અને હવે આપણા બન્ધુ-બાન્ધવોના વિના આપણે અર્થભ્રષ્ટના જેવું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છીએ. ઓહ ! જે બાંધવોનો અમે વધ કર્યો, તેમને તો, સમ્પૂર્ણ પૃથ્વી, અને સુવર્ણના ઢગલા અને અનેક ગાય-ઘોડા વગેરે મળતાં હોય તો પણ ન મારવા જોઇએ; પરન્તુ અમે તેઓને પણ મારી નાખ્યા. આ શોક મને ચેન પડવા દેતો નથી. ધનંજય ! મેં સાંભળ્યું છે કે મનુષ્યે કરેલું પાપ શુભ કર્મોના આચરણથી, બીજાઓને કહી સંભળાવવાથી, પશ્ચાત્તાપથી તથા દાન, તપ, ત્યાગ, તીર્થયાત્રા તેમજ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓનો પાઠ કરવાથી પણ નષ્ટ થાય

છે. શ્રુતિએ કહ્યું છે કે 'ત્યાગી પુરુષને જન્મમરણની પ્રાપ્તી નથી થતી, તે અમૃતત્વ-અમર પદને પ્રાપ્ત થાય છે.' એ અનુસાર યોગમાર્ગને પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે બુદ્ધિ સ્થિર થઇ જાય છે, એ સમયે મનુષ્ય પરમાત્મભાવને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. એ વિચારીને હું પણ ઠંડી ગરમી વગેરે દ્વન્દ્વો ઉપર રાગદ્વેષથી રહિત થઇને મુનિની માફક જીવન ગાળતો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ચાહું છું. તેથી મેં સંપૂર્ણ સંપત્તિ, સમસ્ત રાજ્ય તથા સુખભોગ વગેરેને છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હવે હું મમતા અને શોકથી રહિત થઇને સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી છૂટીને ક્યાંક જંગલમાં ચાલ્યો જઇશ. મને રાજ્ય અથવા ભોગોથી કોઇ લાભ નથી.

આ પ્રમાણે કહીને ધર્મરાજ ચુપ થઇ ગયા તો અર્જુન બોલ્યો; 'મહારાજ ! આ બહુ અફસોસની વાત છે અને હદ વગરની કાયરતા છે કે આપ અલૌકિક પરાક્રમ કરીને પ્રાપ્ત કરેલી આ ઉત્તમ રાજ્યલક્ષ્મીને ઠોકરે મારવા માટે તૈયાર થયા છો. જો ત્યાગ જ કરવો હતો તો આપે

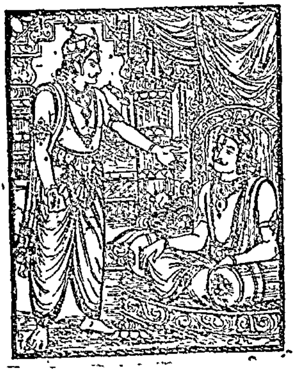

ક્રોધમાં આવીને આને માટે તમામ રાજાઓની હત્યા શા માટે કરાવી ? પોતાના સમૃદ્ધિશાળી રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને હવે જ્યારે હાથમાં ખપ્પર લઇને આપ ઘેરઘેર ભીખ માગતા ફરશો, તે સમયે સંસાર શું કહેશે ? સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મો આચરવાં છોડી દઇને અશુભ તેમજ ભિખારી બનીને આપ ગમાર મનુષ્યોની પેઠે ભિક્ષા માગવાનું પસંદ કરો છો તેનું શું કારણ છે ? આ ઉત્તમ રાજવંશમાં જન્મ લઇને સંપૂર્ણ પૃથ્વીને પોતાને આધીન કરીને હવે આપ ધર્મ અને અર્થનો પરિત્યાગ કરી વન જઇ રહ્યા છો ! આ મૂર્ખતા નથી તો શું છે ? જો આપ જ પરોપકાર તેમજ લોકહિતનાં કર્મોને ત્યજી દેશો તો બીજા સાધારણ મનુષ્યો આપનો જ આદર્શ સામે રાખીને પરોપકાર, સેવા વગેરેનો ઉચ્છેદ કરી નાખશે. આ સ્થિતિમાં એનું સર્વ પાપ આપને જ લાગશે. સર્વસ્વ ત્યજીને અકિંચન થઇ જવું, બીજા દિવસ માટે સંગ્રહ ન કરતાં દરરોજ માગીને ખાવું આ મુનિઓનો ધર્મ છે, રાજાઓનો નહિ. રાજધર્મનું પાલન તો ધનથી જ થાય છે. મહારાજ ! ધનથી ધર્મ પણ થાય છે, લૌકિક કામનાઓ પણ પૂર્ણ થાય છે અને સ્વર્ગનું સાધન ભૌતિક યજ્ઞ પણ સંપન્ન થાય છે. એટલું જ નહિ, ધનના વિના તો સંસારની જીવિકા જ ચાલી શકતી નથી. જેની પાસે ધન હોય છે. તેને જ ઘણા મિત્રો અને બન્ધુ-બાન્ધવો થાય છે. તેને જ મરદ ગણવામાં આવે છે અને તે જ પંડિત મનાય છે. નિર્ધન મનુષ્ય જ્યારે ધન ચાહે છે ત્યારે તેને તે પ્રાપ્ત કરતાં ખૂબ મુશ્કેલી પડે છે, પરન્તુ ધનવાનનું ધન વધતું જ રહે છે. જેમ જંગલમાં એક હાથીની પાછળ અનેક હાથીઓ ચાલ્યા આવતા હોય છે તેવી જ રીતે ધન જ ધનને ખેંચી લાવે છે. ધનથી ધર્મનું પાલન, કામનાની પૂર્તિ, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ, આનન્દ તથા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ—આ બધું જ થઇ શકે છે. ધનથી વંશની મર્યાદા વધે છે અને ધનથી ધર્મની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. નિર્ધનને તો નથી આ લોકમાં સુખ કે નથી પરલોકમાં. કારણ કે ધનના વિના મનુષ્ય ધાર્મિક કાર્યો કરી શકતો નથી. જેની પાસે ધનની ન્યૂનતા છે, ગાયો અને સેવકોનો અભાવ છે, જેને ત્યાં અતિથિઓનું પોષણ થતું નથી, તે જ મનુષ્ય દુર્બળ છે. કેવળ શરીરની દુર્બળતાથી કોઇ દુર્બળ નથી કહેવાતો. રાજાએ દરેક રીતે ધનનો સંગ્રહ કરવો જોઇએ અને તેના દ્વારા યત્નપૂર્વક યજ્ઞ વગેરે પણ કરતા રહેવું જોઇએ. આ જ સનાતન કાળથી વેદોની પણ આજ્ઞા છે. ધનથી જ મનુષ્યો યજ્ઞો કરી શકે છે ને કરાવી શકે છે. ભણવું-ભણાવવાનું કાર્ય

પણ ધનથી જ કરી શકાય છે. રાજાઓ બીજાઓને યુદ્ધમાં જીતીને તેમનું ધન લઇ આવે છે, અને તેનાથી જે તેઓ શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. કોઇ પણ રાજાની પાસે અમે એવું ધન નથી દેખતા કે જે બીજાની પાસેથી ન આવેલું હોય. પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગએલા જે રાજર્ષિઓ આ સમયે સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે, તેમણે પણ રાજધર્મ માટે આ જ વસ્તુ બતાવી છે. રાજન્! પહેલાં આ પૃથ્વી ઉપર રાજા દિલીપનો અધિકાર હતો. પછી ક્રમથી આના ઉપર નૃગ, નહુષ, અમ્બરીષ અને માન્ધાતાનો અધિકાર થયો. તે જ પૃથ્વી આજ આપના અધીન થઇ છે. માટે એ રાજાઓની પેઠે આપને માટે પણ, જેમાં સર્વકંઇ દક્ષિણાના રૂપમાં દાન કરી દેવામાં આવે છે એવો 'સર્વસ્વદક્ષિણ' નામનો દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. જેમનો રાજા દક્ષિણાયુક્ત અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે, તે બધી પ્રજાઓ તે યજ્ઞના અન્તમાં અવભૃથ સ્નાન કરીને પવિત્ર થાય છે. આથી આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે યજ્ઞ કરો. ક્ષત્રિયોને માટે આ જ સનાતન માર્ગ છે. આ જ અભ્યુદયનો પંથ છે.'

યુધિષ્ઠિરનો વનવાસી, મુનિ તેમજ સંન્યાસી થવાનો વિચાર અને ભીમ તથા અર્જુન દ્વારા તેનો વિરોધ

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું–અર્જુન! થોડીવાર મનને એકાગ્ર કરીને મારી વાત સાંભળ અને તેના ઉપર વિચાર કર; પછી તું પણ મારા કથનનું સમર્થન કરીશ. શું તારા કહેવાથી હું તે માર્ગે ન ચાલું કે જેના ઉપર શ્રેષ્ઠ પુરુષો હંમેશાં ચાલતા આવ્યા છે? નહિ, મારાથી તે નહિ થાય હું તો સાંસારિક સુખો પર લાત મારીને અવશ્ય તે માર્ગ પર ચાલીશ અને વનમાં ફળ–મૂળ ખાઇને કઠોર તપસ્યા કરીશ. સવારમાં અને સાયંકાળે સ્નાન કરીને વિધિવત્ અગ્નિમાં આહુતિ નાખીશ અને શરીર પર મૃગચર્મ તથા વલ્કલ વસ્ત્રો ધારણ કરીને મસ્તક પર જટા રાખીશ. શરદી, ગરમી તથા ભૂખ-તરસ સહન કરીશ અને શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતથી તપ કરીને મારા શરીરને સૂકવી નાખીશ. એકાન્તમાં રહીને તત્ત્વનો વિચાર કર્યા કરીશ અને કાચાં–પાકાં જેવાં પણ ફળ મળી જશે, તે ખાઇને જીવનનિર્વાહ કરીશ. આ પ્રમાણે વનવાસી મુનિઓના કઠોરમાં કઠોર નિયમોનું પાલન કરીને આ શરીરનું આયુષ્ય સમાપ્ત થવાની રાહ જોયા કરીશ. અથવા મુનિની આજીવિકા પ્રમાણે રહીને મસ્તક મુંડાવી દઇશ અને એક એક દિવસે એકએક વૃક્ષ પાસેથી ભિક્ષા લઇને દેહને દુર્બળ કરી નાખીશ. પ્રિય અને અપ્રિયનો વિચાર છોડીને વૃક્ષની નીચે જ નિવાસ કરીશ. કશાને માટે ન શોક કરીશ કે ન હર્ષ. નિન્દા તથા સ્તુતિને સમાન સમજીશ. આશા અને મમતાને ધોઇ નાખીને નિર્દ્વન્દ્વ થઇ જઇશ. કોઇ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ નહિ કરું. આત્મામાં જ રમણ કરતો સદા પ્રસન્ન રહીશ. બીજાઓની સાથે કદી કાંઇ વાત નહિ કરું તથા આંધળા, મુંગા અને બહેરાની માફક વિચરતો રહીશ. ચર અને અચર રૂપમાં જે ચાર પ્રકારના જીવ છે તેમાંથી કોઇની પણ હિંસા નહિ કરું. બધાં પ્રાણીઓ ઉપર મારી સમાન બુદ્ધિ રહેશે. કોઇની કદી મશ્કરી કરીશ નહિં કે કોઇને જોઇને રાગદ્વેષથી આંખો ચઢાવીશ નહિ. મારા પર સદા સન્તોષ અને પ્રસન્નતા છવાએલાં રહેશે. બધી ઇન્દ્રિયોને પૂર્ણ રીતે વશ રાખીશ. કોઇ જગાએ કોઇ ઉદ્દેશથી ફરીશ નહિ. ન આગળ જવાની ઉત્સુકતા હશે કે ન પાછળ જવાની. ચિત્તમાં કશો વિકાર રાખીશ નહિ. અન્તરાત્મા પર દૃષ્ટિ રાખીશ અને દેહાભિમાનથી રહિત બની જઇશ. ભિક્ષા થોડી મળી અથવા સ્વાદિષ્ટ ન મળી તેનો કશો વિચાર નહિ કરું. એક ઘેરથી ભિક્ષા ન મળી તો બીજે ઘેર માગીશ. ત્યાં ન મળતાં ત્રીજે ઘેર. આ પ્રમાણે ભિક્ષા માગતાં સાત ઘર સુધીમાં જો ભિક્ષા નહિં મળે તો આઠમે ઘેર જઇશ. જે વખતે રસોઇનું ચુલે ખાવા-પીવાનું કામ સમાપ્ત થઇ ગયું હશે તે વખતે હું ભૂખ્યો હોવા છતાં ભિક્ષા માગવા માટે જઇશ નહિ અને એક જ વખતે ભોજન કરીને ચલાવી લઇશ. દરેક બાજુથી સ્નેહનું બંધન તોડીને પૃથ્વી પર વિચરતો રહીશ. જીવવા ઉપર પ્રેમ હશે નહિ કે મરવા ઉપર દ્વેષ નહિ હોય. જો એક મનુષ્ય મારો હાથ કાપતો હશે અને એક મનુષ્ય મારા બીજા હાથ ઉપર ચંદન ચઢાવતો હશે તો હું તે બન્ને પર સમાન

ભાવ જ રાખીશ એકનું મંગલ નહિ ચાહું ને બીજાનું અમંગલ નહિ ચાહું. કેવળ શરીરનિર્વાહને માટે પીપળા, ઉપાડવા—મીંચવાનું અને ખાવા—પીવા આદિનું કાર્ય કરીશ. પરન્તુ તેમાં પણ આસક્તિ રાખીશ નહિ. સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોથી ઉપરત થઇને મનના સંકલ્પોને આધીન રાખીશ. બુદ્ધિના મળની શુદ્ધિ કરીને દરેક પ્રકારની આસક્તિઓથી મુક્ત રહીશ. આ પ્રમાણે વીતરાગ થઇને વિચરવાથી મને અક્ષય શાન્તિ મળશે. આ અપાર સંસારમાં જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ, રોગ વગેરે વ્યાધિઓનું આક્રમણ થતું જ રહે છે, તેને લીધે અહીંનું જીવન કદી સ્વસ્થ દેખાતું નથી. એને તો ત્યજવામાં જ સુખ છે. આજ ઘણા દિવસો પછી મને શુદ્ધ વિવેક
૧ રૂપી અમૃત પ્રાપ્ત થયું છે. તેના દ્વારા હું અક્ષય અવિકારી અને સનાતન સ્થાને પ્રાપ્ત કરતો થઉં છું. આથી ઉપર કહેલી સ્થિતિમાં નિરન્તર વિચરતો રહી હું જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ, વ્યાધિ અને વેદનાઓથી ભરેલા આ શરીરનો અન્ત કરીને નિર્ભય પદને પ્રાપ્ત થઇ જઇશ.

આ સાંભળી ભીમસેન બોલ્યો—રાજન્! જો આપે રાજધર્મની નિન્દા કરીને આળસથી ભરેલું જીવન વ્યતીત કરવાનો જ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો, તો બીચારા કૌરવોનો નાશ કરાવવાથી શો લાભ હતો? આપનો આ વિચાર જો પહેલેથી જ માલુમ પડી ગયો હોત તો અમે હથિયાર ન ઉપાડત અને કોઇની હિંસા ન કરત. આપની જ માફક શરીર ત્યજવાનો સંકલ્પ લઇને અમે પણ ભીખ જ માગત. આમ કરવાથી રાજાઓની સાથે આ ભયંકર સંગ્રામ પણ ન થાત. બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ તો ક્ષત્રિયોનો આ ધર્મ બતાવ્યો છે કે તેઓ રાજ્ય પર અધિકાર જમાવે અને તેમાં જો કોઇ લોકો વિઘ્ન કરે તો તેમને મારી નાખે. દુષ્ટ કૌરવો પણ આપને માટે રાજ્યપ્રાપ્તિમાં બાધક હતા, તેથી અમે તેમનો વધ કર્યો છે. હવે આપ ધર્મપૂર્વક આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરો. તે સિવાય અમારા બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ બની જશે. જેમ કોઇ મનુષ્ય મનમાં અમુક જાતની આશા રાખીને મહાન પ્રયત્ન કરે અને તે પછી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતાં તે જેમ નિરાશ થાય છે, તેવી જ દશા અમારી થશે. આપ સંન્યાસનો જે વિચાર કરો છો, તેનો સમય અત્યારે નથી. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષો આવે વખતે ત્યાગને યોગ્ય ગણતા નથી. તેઓ એમાં સ્વધર્મનું ઉલ્લંઘન જ સમજે છે. જે પુત્રો અને પૌત્રોના પાલનમાં અસમર્થ હોય, દેવતાઓ, ઋષિઓ તેમજ પિતૃઓનું તર્પણ ન કરી શકે અને અતિથિઓને ભોજન આપવાની શક્તિ ન હોય, એવો મનુષ્ય જંગલમાં જઇને મોજથી એકલો જીવન વ્યતીત કરી શકે છે. આપ જેવા શક્તિશાળી પુરુષોનું આ કામ નથી. રાજાએ તો કર્મ જ કરવાં જોઇએ. જે કર્મોને છોડી દે છે, તેને કદી સિદ્ધિ નથી મળતી.

ત્યારપછી અર્જુને કહ્યું—મહારાજ! આ જ વિષયમાં એકવાર તપસ્વીઓની સાથે ઇન્દ્રનો સંવાદ (વાતચીત) થયો હતો. તે પ્રાચીન ઇતિહાસ હું આપને બતાવું છું. એક સમયની વાત છે, કેટલાક કુલીન બ્રાહ્મણ-બાળકો જેઓ હજુ નાદાન હતા, જેમને મૂછ પણ આવી ન હતી, તેઓ ઘરબાર છોડીને જંગલમાં ચાલ્યા આવ્યા અને સન્યાસી બની ગયા. સંન્યાસને જ ધર્મ માનીને તેઓ પ્રસન્ન થતા હતા. તેઓ ભાઇ-બંધુ અને મા-બાપની સેવાથી વિમુખ થઇને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા લાગ્યા. એક દિવસ તેમના ઉપર ઇન્દ્રદેવની કૃપા થઇ. ઇન્દ્રદેવ સુવર્ણમય પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરીને તેમની પાસે ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યા—'યજ્ઞ કર્તાં બાકી રહેલા અન્નનું ભોજન કરનારા મહાત્માઓએ

જે કર્મ કર્યું છે, તે બીજા મનુષ્યોથી થવું કઠિન છે. તેમનું આ કર્મ ખૂબ પવિત્ર અને જીવન બહુ ઉત્તમ છે. તેમના મનોરથો સફળ થયા અને તે ધર્માત્મા પુરુષો ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે.'

ઋષિઓએ કહ્યું—વાહ ! આ પક્ષી યજ્ઞથી અવશિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરનારાઓની પ્રશંસા કરે છે, આ તો અમારી જ પ્રશંસા છે. કારણ કે અમે જ યજ્ઞશિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરીએ છીએ !

પક્ષીએ કહ્યું—અરે ! હું તમારી પ્રશંસા નથી કરતો. તમે તો એઠું ખાનારા અને મૂર્ખ છો, પાપ-કર્મમાં ફસાએલા છો. યજ્ઞથી અવશિષ્ટ અન્ન ખાનારા તો બીજા જ હોય છે.

ઋષિઓએ કહ્યું—પક્ષી ! આ સંન્યાસ બહુ કલ્યાણકારી સાધન છે—એમ સમજીને જ અમે આ માર્ગને પકડી બેઠા છીએ. હવે તમારી ઉપર અમારી શ્રદ્ધા થઇ છે. માટે જે અત્યન્ત કલ્યાણકારક સાધન હોય, તે જ અમને બતાવો.

પક્ષીએ કહ્યું—જો તમારો મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો હું ખરેખરી વાત બતાવું છું. સાંભળો; ચોપગાં પ્રાણીઓમાં ગાય, ધાતુઓમાં સોનું, શબ્દોમાં પ્રણવ વગેરે મન્ત્રો અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણને માટે જાતકર્મ વગેરે સંસ્કારો શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. બ્રાહ્મણ જ્યાંસુધી જીવતો રહે ત્યાંસુધી યથાસમય તેના સંસ્કારો થતા રહેવા જોઇએ. મર્યા પછી પણ તેનો સ્મશાન-ભૂમિમાં અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર તથા ઘેર શ્રાદ્ધ વગેરે વેદમાં કહેલા વિધિ અનુસાર થવાં જોઇએ. વેદોક્ત યજ્ઞ-યાગ વગેરે કર્મો જ તેને માટે સ્વર્ગમાં પહોંચાડનારો ઉત્તમ માર્ગ છે. વૈદિક કર્મ જ સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર છે. બધાં પ્રાણીઓ તેવી જ ઇચ્છા રાખે છે. જ્યાં આ કર્મ વિધિ પ્રમાણે કરી શકાય છે તે ગૃહસ્થાશ્રમ જ સૌથી મોટો આશ્રમ છે. જેઓ કર્મની નિંદા કરે છે, તેમને કુમાર્ગગામી સમજવા જોઇએ. તેમને મોટું પાપ લાગે છે. દેવયજ્ઞ, પિતૃ-યજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ—આ ત્રણ જ સનાતન માર્ગો છે. જે મૂર્ખ તેમનો પરિત્યાગ કરીને બીજા કોઇ માર્ગથી ચાલે છે તેને વેદવિરુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય લેનારો સમજવો જોઇએ. હવન દ્વારા દેવતાઓને, સ્વાધ્યાયદ્વારા ઋષિઓને અને શ્રાદ્ધદ્વારા પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા—આ સનાતન ધર્મ છે. તેમનું પાલન કરતાંકરતાં ગુરુજનોની સેવા કરવી એ જ કઠોર તપ છે. આ દુષ્કર તપસ્યા કરીને જ દેવતાઓએ મહાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. જેની કોઇના પ્રતિ ઇર્ષ્યા નથી. જેઓ સર્વ પ્રકારનાં દ્વન્દ્વોથી રહિત છે એવા સમદર્શી બ્રાહ્મણો આને જ તપ માને છે. સંસારમાં વ્રતને જ તપ કહેવામાં આવે છે. પરન્તુ તે પોતાના કર્તવ્યના પાલનની અપેક્ષાએ ઊતરતું છે. જેઓ યજ્ઞથી અવશિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરે છે, તેમને અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવતાઓ, પિતૃઓ તથા પરિવારના લોકોને અન્ન આપીને પછી જેઓ પોતે ખાય છે, તેઓ યજ્ઞથી અવશિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરનારા ગણાય છે. પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહીને આ સુંદર વ્રતનું પાલન કરી રહેલા તેઓ આ જગતના ગુરુ ગણાય છે.

અર્જુન કહે છે—મહારાજ ! તે બ્રાહ્મણકુમારો પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરેલા ઇન્દ્રની ધર્મ અને અર્થયુક્ત વાતો સાંભળી એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે 'અમે જે આ સ્થિતિમાં છીએ, તે હિતકર નથી.' તેથી તેઓ વનવાસ છોડીને ઘેર પાછા આવ્યા અને ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યા. આથી આપ પણ ધૈર્ય ધારણ કરીને સંપૂર્ણ ભૂમંડલનું નિષ્કંટક રાજ્ય કરો.

યુધિષ્ઠિરને નકુળ, સહદેવ તથા દ્રૌપદીનું સમજાવવું

અર્જુનની વાત પૂરી થતાં નકુળે પણ તેનું જ અનુમોદન કરતાં રાજા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું—"રાજન્ ! વિશાખયૂપ નામના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ દેવતાઓદ્વારા કરવામાં આવેલી અગ્નિસ્થાપનાનાં ચિન્હો હજુ પણ છે. તેથી આપે એમ સમજવું જોઇએ કે દેવતાઓ પણ વૈદિક કર્મો અને તેમનાં ફળો ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા છે. જેઓ વેદોની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ ચાલે છે, તેમને તો મહાન નાસ્તિક સમજવા જોઇએ. વૈદિક કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને કોઇ પણ સ્વર્ગમાં નથી જઇ શકતો. વેદને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે કે—આ ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોનો અભિપ્રાય પણ આ જ છે કે—'જેઓ ધર્મપૂર્વક પ્રાપ્ત

કરેલા ધનનો યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગ કરે છે એવા શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા અનાસક્ત મનુષ્યો જ ત્યાગી છે.' જેમને કોઈ ઘર-બાર નથી, જેઓ અહીંતહીં ફરતા રહે છે અને મૌન રહીને વૃક્ષની નીચે સૂઈ જાય છે, જેઓ કદી અન્ન રાંધતા નથી અને મન તથા ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખે છે, એવા ત્યાગીઓ ભિક્ષુ કહેવાય છે. જે બ્રાહ્મણ ક્રોધ અને દર્પ નથી કરતો, કોઈની ચાડી નથી કરતો અને પ્રતિદિન વેદોનો સ્વાધ્યાય કરે છે તે ત્યાગી કહેવાય છે. એક વખતે મહર્ષિઓએ ચારે આશ્રમોને જુદાજુદા કરીને ત્રાજવા (વિવેકદ્વારા તુલના કરી) ઉપર તોળ્યા તો ત્રણ આશ્રમો એક બાજુ અને એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ બીજી બાજુ રાખ્યા છતાં વિચાર કરતાં ત્રણેની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થાશ્રમ જ મહત્ત્વનો સિદ્ધ થયો. ત્યારે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ જ મુનિઓનો માર્ગ છે, આ જ લોકવેત્તાઓની ગતિ છે. જે આવી ભાવના રાખે છે તે પણ ત્યાગી છે. ઘર છોડીને જંગલમાં ચાલ્યા જવાથી જ કોઈ ત્યાગી નથી થતો. જંગલમાં જવા છતાં પણ જેના હૃદયમાં કામના જાગ્રત થાય છે તેના ગળામાં યમરાજ મોતનો પંજો નાખી દે છે. શમ, દમ, ધૈર્ય, સત્ય, શૌચ, સરળતા, યજ્ઞ, ધારણા તથા ધર્મ-આ સર્વનું નિરન્તર પાલન કરવાનું ઋષિઓને માટે બતાવવામાં આવ્યું છે. પિતૃઓ દેવતાઓ તથા અતિથિઓનું પોષણ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ થાય છે. કેવળ આ જ આશ્રમમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ-આ ત્રણ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે. આ આશ્રમમાં રહીને વેદવિહિત વિધિનું પાલન કરનારા ત્યાગીનો કદી વિનાશ નથી થતો. તેમજ તેનું પરલોકમાં પણ હિત થાય છે. કેટલાક ઋષિઓ સદ્ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરનારા હોય છે, કેટલાક જ્ઞાનયજ્ઞમાં તત્પર રહે છે, કેટલાક મનમાં ધ્યાનરૂપ યજ્ઞ કરે છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવારૂપ સાધનમાર્ગનો આશ્રય લેનારો દ્વિજ બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. દેવતાઓ પણ તેના દર્શનને માટે ઉત્સુક રહે છે. જેના ઉપર કુટુમ્બનો ભાર હોય એવા રાજાને માટે ગૃહત્યાગનું વિધાન જોવામાં આવતું નથી. તેણે તો રાજસૂય, અશ્વમેધ, સર્વમેધ અથવા બીજો કોઈ શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ કરીને તેમાં ધનનું દાન કરવું જોઈએ. રાજાના પ્રમાદથી લુંટારા પ્રબળ થઈને પ્રજાને લૂંટવા લાગે છે. તેવી અવસ્થામાં રાજા જો પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે તો તેને કળિયુગનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ સમજવો જોઈએ. જે રાજા દાન નથી આપતો, શરણાગતોની રક્ષા નથી કરતો તે પાપનો ભાગી થાય છે. તેને દુઃખ જ ભોગવવું પડે છે. તેના નસીબમાં સુખ તો હોતું જ નથી. અંદર અને બહાર મનને ફસાવનારી જેજે ચીજો છે, તેમને છોડવાથી મનુષ્ય ત્યાગી બને છે, કેવળ ઘર છોડી દેવાથી ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. જે સદા શાસ્ત્રવિહિત કર્મોમાં લાગ્યો રહે છે, તેનું કદી અહિત નથી થતું. મહારાજ! પૂર્વના રાજાઓએ જેનું સેવન કર્યું છે, તે સ્વધર્મમાં રહીને શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી આપના સિવાય બીજો એવો કોણ હશે કે જે શોક કરે!"

ત્યારપછી સહદેવે કહ્યું—ભારત! કેવળ બહારના પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ નથી મળતી; શરીર સાથે સંબંધ રાખનારી વસ્તુઓને છોડી દેવાથી પણ સિદ્ધિ મળે છે કે નહિ એમાં સંદેહ છે. બહારના પદાર્થોનો ત્યાગ કરી દેહના સુખ-ભોગોમાં આસક્ત રહેનારાઓને જે ધર્મ અથવા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તો આપણા શત્રુઓને જ થાઓ. પરન્તુ દેહના સ્વાર્થની વસ્તુઓની મમતાને છોડીને અનાસક્ત ભાવે પૃથ્વીનું રાજ્યશાસન કરનારને જે ધર્મ અથવા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આપણા હિતૈષી મિત્રોને મળો. બે અક્ષરોનો 'મમ' (આ મારું છે-એવો મમતાયુક્ત ભાવ) મૃત્યુ છે. અને 'ન મમ' (આ મારું નથી-એવો અનાસક્તિવાળો ભાવ) અમૃત છે, સનાતન બ્રહ્મ છે. મહારાજ! જો જીવ નિત્ય છે, એનું અવિનાશીપણું નિશ્ચિત છે તો પ્રાણીઓના શરીરનો વધ કરવા માત્રથી ખરી રીતે તેમની હિંસા નહિ થાય. તેનાથી જુદું જો શરીરની સાથે જ જીવની ઉત્પત્તિ તથા તેના નષ્ટ થવા સાથે જ જીવનો નાશ માનવામાં આવે તો બધો વૈદિક કર્મમાર્ગ વ્યર્થ જ સિદ્ધ થશે. આથી સુજ્ઞ પુરુષે એકાન્તમાં રહેવાનો વિચાર છોડીને પૂર્વપુરુષોએ જે માર્ગનું સેવન કર્યું છે, તેનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ. રાજન્! વનમાં રહીને ફળ-મૂળથી જીવન ચલાવનારો મનુષ્ય પણ જો દ્રવ્યોમાં મમતા રાખે તો તેને મોતના મુખમાં જ સમજવો. પ્રાણીઓનું બાહ્ય સ્વરૂપ જુદું હોય છે અને આન્તરિક સ્વરૂપ જુદું હોય છે. તેના ઉપર આપ વિચાર કરો. જે સર્વની અંદર વિરાજમાન આત્માને જુએ છે તે જ મહાન્ ભયથી છુટકારો પામે છે. આપ મારા પિતા, માતા, ભાઈ તથા ગુરુ-સર્વકંઈ છો. હું વ્યથિત છું તેથી

દુઃખમાં મને જે લાગ્યું તે ગમે તેમ બોલી ગયો છું. આપ તેને ક્ષમા કરો. મેં સાચું જૂઠું જે કંઇ કહ્યું છે તે આપનાં ચરણોમાં ભક્તિ હોવાને લીધે જ કહ્યું છે.

વૈશમ્પાયન કહે છે-આ પ્રમાણે પોતાના ભાઇઓના મુખથી વેદના સિદ્ધાન્તો સાંભળવા છતાં પણ જ્યારે યુધિષ્ઠિર ચુપ જ રહ્યા તો ધર્મને જાણનારી દ્રૌપદી તેમના તરફ જોઇને મધુર વચનોથી તેમને સમજાવતી કહેવા લાગી-"મહારાજ! આપના આ

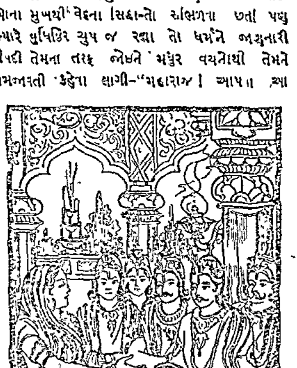

ભાઇઓ આપનો સંકલ્પ સાંભળી સૂકાઇ ગયા છે. આપને સમજાવવા માટે પપૈયાની માફક શબ્દોનું રટણ કરી રહ્યા છે. તો પણ આપ આપની વાણી વડે તેમને કેમ પ્રસન્ન નથી કરતા? કારણ કે તેઓ સદા આપને માટે જ દુઃખ જ દુઃખ ઉઠાવતા આવ્યા છે, હવે તો તેમને યોગ્ય વાતો કહીને આનન્દિત કરો. આપને યાદ હશે કે જ્યારે દ્વૈતવનમાં આ બધા ભાઇઓ આપની સાથે ટાઢ, તડકો, વરસાદ વગેરેનું દુઃખ સહન કરી રહ્યા હતા તે દિવસોમાં આપે તેમને ધૈર્ય આપતાં કહ્યું હતું કે-'બન્ધુઓ! આપણે યુદ્ધમાં દુર્યોધનને મારીને આ સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશું. તે વખતે મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને પૂર્ણ દાન-દક્ષિણા કરતા રહેવામાં તમારું આ વનવાસનું દુઃખ સુખના રૂપમાં બની જશે.' ધર્મરાજ! જો તમારે હવે આમ જ કરવું હતું તો તે વખતે એવી વાતો શા માટે કહી? જો આપે પોતે જ ઉપર કહેલી વાતો કહીને અમારી હોંશ વધારી તો હવે કેમ આપ અમારું દિલ તોડી રહ્યા છો? આપે દણ્ડ વગેરે રાજાના ધર્મ અનુસાર આ પૃથ્વીનું પાલન કરવું જોઇએ. કારણ કે દણ્ડનો ઉપયોગ ન કરનાર ક્ષત્રિયની શોભા નથી રહેતી, દણ્ડ ન દેનાર રાજા આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ નથી કરી શકતો તથા તેની પ્રજાને પણ સુખ નથી મળતું. રાજાઓનો પરમ ધર્મ તો આ જ છે કે દુષ્ટોને દણ્ડ દેવો, સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવું અને યુદ્ધમાં કદી પીઠ ન બતાવવી.

"જે સમય અનુસાર ક્ષમા પણ કરે છે અને ક્રોધ પણ, દાન પણ આપે છે અને કર પણ લે છે, શત્રુઓને ભય બતાવે છે અને શરણાગતોને નિર્ભય કરે છે, તથા દુષ્ટોને દણ્ડ આપે છે અને દીનો ઉપર કૃપા કરે છે, તે રાજા ધર્માત્મા કહેવાય છે. આપને આ પૃથ્વી કથ-વાર્તા કરવાથી નથી મળી અથવા દાનમાં પણ નથી મળી; કે આપે કોઇને સમજાવી-પટાવીને હડપ નથી કરી. નથી યજ્ઞમાં પ્રાપ્ત કરી કે ભીખ માગીને પણ નથી મેળવી. આપે તો શત્રુઓની પ્રબળ સેનાનો સંહાર કરીને જ આના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. માટે આપ આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરો. મહારાજ! અનેક દેશોથી યુક્ત સમ્પૂર્ણ જમ્બુદ્વીપ ઉપર આપે કર લીધો; જમ્બુદ્વીપના સમાન મેરુગિરિની પશ્ચિમે જે ક્રૌંચદ્વીપ છે તેના ઉપર પણ અધિકાર જમાવ્યો, મેરુથી પૂર્વ દિશામાં ક્રૌંચદ્વીપનાં સમાન જે શાકદ્વીપ છે તેના ઉપરથી પણ કર લીધો તથા મેરુથી ઉત્તર બાજુ જે ભદ્રાશ્વ દ્વીપ છે તેના ઉપર પણ શાસન કર્યું છે. તે સિવાય પણ અનેક દેશોવાળા જે બીજા દ્વીપો અને અન્તર્દ્વીપો છે, તેમના ઉપર પણ સમુદ્રને ઓળંગીને આપે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. ભાઇઓની સહાયતાથી આવું અનુપમ પરાક્રમ કરવા છતાં પણ અને બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોથી સમ્માનિત થવા છતાં પણ આપ પ્રસન્ન કેમ નથી થતા?' મારા અનુરોધ પ્રમાણે તમારા આ ભાઇઓને પણ આનન્દિત કરો.

'મહારાજ! મારાં સાસુ કદી જૂઠું નથી બોલ્યાં. તેઓ સર્વજ્ઞ છે અને સર્વ કાંઇ તેમની દૃષ્ટિની આગળ જ છે. તેમણે મને કહ્યું હતું કે 'પાંચાલકુમારી!

રાજા યુધિષ્ઠિર મહાન પરાક્રમી છે, તેઓ હજારો રાજાઓનો સંહાર કરીને તમને ખૂબ સુખ આપશે.' પરન્તુ આજ આપનો આવો વ્યામોહ જોઈને તેઓની વાત પણ જૂઠી પડતી દેખાય છે. જ્યારે મોટો ભાઈ ઉન્મત્ત થઈ જાય છે ત્યારે નાનાઓ પણ તેમને જ અનુસરવા લાગે છે. આપના આમ કરવાથી બધા પાંડવો પણ ઉન્મત્ત જેવા થઈ ગયા છે. જે ઉન્માર્ગથી ચાલે છે તેનું કદી ભલું નથી થતું. ઉન્મત્ત થઈને વર્તનારની તો દવા કરાવવી જોઈએ. સમસ્ત સંસારની સ્ત્રીઓમાં હું જ નીચ છું કે પુત્રોના માર્યા ગયા પછી પણ જીવતી રહેવા ચાહું છું. આ બધા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે છતાં પણ આપ માનતા નથી. હું સાચું કહું છું કે સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય છોડી આપ પોતે જ આપને માટે વિપત્તિને બોલાવી રહ્યા છો. રાજન્! આપ માન્ધાતા અને અમ્બરીષના સમાન તેજસ્વી છો; આપ સમ્પૂર્ણ પ્રજાનું ધર્મપૂર્વક પાલન કરતાં પર્વતો, વનો અને દ્વીપો સહિત આ પૃથ્વીનું શાસન કરો. ઉદાસ ન થાઓ. અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરી બ્રાહ્મણોને દાન દો.

અર્જુનદ્વારા દણ્ડનીતિનું સમર્થન અને ભીમનો યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય તરફ આકર્ષિત કરવાનો પ્રયાસ

વૈશમ્પાયન કહે છે—દ્રુપદકુમારીની વાતો સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈ અર્જુન ફરી કહેવા લાગ્યો—"રાજન્! દણ્ડ જ સમસ્ત પ્રજાઓનું શાસન અને રક્ષણ કરે છે. સર્વના સૂઈ ગયા પછી પણ દણ્ડ જાગતો રહે છે; તેથી વિદ્વાનોએ દણ્ડને રાજાનો ધર્મ ગણાવ્યો છે. દણ્ડથી જ ધર્મ, અર્થ અને કામની રક્ષા થાય છે, તેથી દણ્ડ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે. દણ્ડ જ ધન અને ધાન્યનું રખેવાળું કરે છે. તેથી આપ દણ્ડ ધારણ કરો. સંસાર તરફ જુઓ—કેટલાયે પાપીઓ દણ્ડના ભયથી પાપ નથી કરતા; દણ્ડથી જ બધી વ્યવસ્થા બરાબર ચાલે છે. ઘણા મનુષ્યો દણ્ડના ડરથી જ એક—બીજાનો સર્વનાશ નથી કરતા. જો દણ્ડ સર્વની રક્ષા ન કરતો હોત તો સંસારના પ્રાણીઓ ઘોર અન્ધકારમાં ડૂબી જાત. દણ્ડ ઉચ્છૃંખલ મનુષ્યોનું દમન કરે છે અને દુષ્ટોને શિક્ષા આપે છે. તેથી જ વિદ્વાન પુરુષો એને 'દણ્ડ' કહે છે. જો બ્રાહ્મણ અપરાધ કરે તો તેને વાણીથી અપમાનિત કરવો એ જ તેનો દણ્ડ છે, ક્ષત્રિયની પાસેથી પેટપૂરતો પગાર આપીને કામ લેવું એ તેનો દણ્ડ છે. વૈશ્યનો દણ્ડ તેની પાસેથી પૈસા વસુલ કરવા એ છે. પરન્તુ શૂદ્રને માટે સેવા સિવાય બીજો કોઈ દણ્ડ નથી. તેની પાસેથી દણ્ડનારૂપમાં પણ કામ જ લઈ શકાય છે. મનુષ્યોને પ્રમાદથી બચાવવા માટે અને ધનનું રક્ષણ કરવા માટે જે એક મર્યાદા બાંધવામાં આવેલી છે, તેને દણ્ડ કહે છે. બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી—આ બધા દણ્ડના જ ભયથી પોતપોતાના માર્ગ પર રહે છે. ભય વિના કોઈ યજ્ઞ કરતું નથી, કોઈ દાન આપતું નથી અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર પણ દૃઢ રહેવા ચાહતું નથી.

રુદ્ર, કાર્તિકેય, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, યમ, કાલ, વાયુ મૃત્યુ, કુબેર, રવિ, વસુ, સાધ્ય તથા વિશ્વેદેવો—આ બધા જ દેવતાઓ દણ્ડ આપનારા છે. આથી તેમના પ્રતાપની સામે માથું નમાવીને બધા લોકો તેમને પ્રણામ કરે છે અને તેમની પૂજા કરે છે. હું સંસારમાં કોઈને એવો નથી જોતો કે જે અહિંસાથી જીવન ચલાવતો હોય, (કારણ કે દરેક ક્રિયામાં કંઈ ને કંઈ હિંસાનો સંબંધ હોય છે જ) જે વિધાતાનું વિધાન છે તેમાં વિદ્વાન પુરુષોને મોહ નથી થતો. મહારાજ! જે જાતિમાં આપનો જન્મ થયો છે તેને અનુસાર જ આપે વર્તાવ કરવો જોઈએ. પાણીમાં અનેક જીવો હોય છે. પૃથ્વી પર તથા વૃક્ષોનાં ફળોમાં પણ કીડાઓ હોય છે. તેથી તેમની હિંસાથી સર્વથા બચીને રહેલો હોય એવો કોઈ પણ મનુષ્ય નથી. પરન્તુ એ હિંસાને જીવનનિર્વાહમાં જ ગણી શકાય. કેટલાક એવા કીટાણુ હોય છે જે દૃષ્ટિથી દેખાતા નથી પણ અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે. મનુષ્યો પાંપણો ઊંચીનીચી કરે છે એટલાથી જ તેમનાં શરીરો તૂટી જાય છે. આથી એવા જીવોની હિંસાથી શી રીતે બચી શકાય!

જ્યારથી જગતમાં દણ્ડનીતિનો પ્રચાર થયો છે, ત્યારથી દરેક પ્રાણીઓનાં બધાં કાર્યો સુંદર રીતે થવા લાગ્યાં છે. સંસારમાં સારા—ખોટાનો વિભાગ કરનારો

દણ્ડ જો ન હોય તો બધી જગ્યાએ અંધેર ચાલવા માંડે. કોઇની સલામતી ન રહે. જેઓ ધર્મની મર્યાદા તોડીને વેદોની નિન્દા કરનારા નાસ્તિક મનુષ્યો છે, તેઓ પણ ડંડો પડતાં જલદી ઠેકાણે આવી જાય છે. દુનિયામાં સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ હોય એવો માણસ મળવો જ કઠિન છે. બધા માણસો દણ્ડથી ડરીને જ બરાબર રસ્તા ઉપર ચાલે છે. દણ્ડના ભયથી જ લોકો મર્યાદાનું પાલન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ચારે વર્ણોના લોક આનન્દથી રહે, સર્વ સારી નીતિ પ્રમાણે વર્તે અને પૃથ્વી પર ધર્મ તથા અર્થની રક્ષા થાય–આ ઉદ્દેશથી જ વિધાતાએ દણ્ડનું વિધાન કર્યું છે. જો પક્ષીઓ તથા હિંસક જીવો દણ્ડથી ડરતા ન હોત તો તેઓ પશુઓ, મનુષ્યો તથા યજ્ઞ માટેનાં હવિષ્યોને પણ ખાઇ જાત, ચારે બાજુ ધર્મ–કર્મનો લોપ થઇ જાત અને બધી મર્યાદાઓ તૂટી જાત. એટલું જ નહિ, જેમાં મોટી મોટી દક્ષિણાઓ આપવામાં આવે છે તે સંવત્સર યજ્ઞો પણ નિશ્ચિત રીતે થઇ ન શકાત. આશ્રમ ધર્મનું પણ બરાબર પાલન ન થાત અને કોઇ વિદ્યા પણ ન ભણી શકત. ડંડો પડવાનો ડર ન હોત તો રથોને જોડેલા ઘોડા, બળદ, ઊંટ, ખચ્ચર, ગધેડાં તેમને ખેંચત જ નહિ. સેવક સ્વામીનું કહ્યું માનત નહિ અને બાળક માતાપિતાનું કહ્યું ન માનત. તેમજ યુવતિ સ્ત્રીઓ પોતાના સતી-ધર્મ પર ચાલત નહિ. દણ્ડને લીધે જ બધી પ્રજા ટકી રહેલી છે. દણ્ડથી જ ભય થાય છે. મનુષ્યોનો આ લોક અને પરલોક દણ્ડ પર જ પ્રતિષ્ઠિત છે. જ્યાં દણ્ડ દેવાની બરાબર વ્યવસ્થા હોય છે ત્યાં છળ, પાપ અને કાળાં બજાર જોવામાં નથી આવતાં. મનુષ્યનાં બધાં કાર્યો ધનને જ આધીન છે એમાં સંદેહ નથી, પરંતુ ધન દણ્ડને આધીન છે. જુઓ, આમ દણ્ડનો કેટલો મહિમા છે.

લોકવ્યવહારના નિર્વાહ માટે શાસ્ત્રમાં ધર્મની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે. એવી કોઇ પણ વસ્તુ નથી જેમાં બધા જ ગુણો હોય અથવા ગુણોથી તદ્દન રહિત હોય. દરેક કાર્યમાં સારાપણું અને નઠારાપણું બન્ને જોવામાં આવે છે. આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને આપ પણ પ્રાચીન ધર્મનું પાલન કરો. યજ્ઞ કરો, દાન કરો તથા પ્રજા તેમજ મિત્રોની રક્ષા કરો."

અર્જુનની વાત પુરી થતાં ભીમસેન કહેવા લાગ્યો; રાજન્! આપ સર્વ ધર્મોના જ્ઞાતા છો. આપને કંઇ પણ કહેવાની જરૂર નથી. મેં કેટલીયે વાર મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે 'ન બોલું, ન બોલું;' પરન્તુ વધારે દુઃખ થવાને લીધે બોલવું પડે છે. આપનો આ અત્યન્ત બુદ્ધિમોહ જોઇને અમે વિકળ અને નિર્બળ થઇ રહ્યા છીએ. આપ સંસારની પ્રગતિ અને અવગતિ બન્ને જાણો છો, ભાવિ અને વર્તમાન વિષેની પણ કોઇ બાબત આપનાથી છુપી નથી. આમ હોવા છતાં પણ આપને રાજ્ય તરફ ખેંચવાનું જે કારણ છે તે બતાવી રહ્યો છું; ધ્યાન દઇને સાંભળો: મનુષ્યને બે પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે; શારીરિક અને માનસિક. એ બન્નેની ઉત્પત્તિ એકબીજાના આધારે છે. એકના વિના બીજાનું હોવું સંભવિત નથી. કદી શારીરિક વ્યાધિથી માનસિક વ્યાધિ થાય છે અને કદિક માનસિક વ્યાધિથી શારીરિક વ્યાધિ થાય છે. જે મનુષ્ય ભય રાખીને શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખને માટે શોક કરે છે, તે એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. બન્ને પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી તેને કદી છુટકારો નથી મળતો.

"તેથી જેવી રીતે ભીષ્મ અને દ્રોણની સાથે આપનું યુદ્ધ થયું હતું તેવી રીતે આપના મનની સાથે પણ આપે લડવું જોઇએ, તેનો વખત હવે આવી ગયો છે. આ યુદ્ધમાં નથી બાણોનું કામ કે નથી મિત્રો અને બન્ધુઓની સહાયતાનું; આપને એકલાને જ લડવાનું છે. મનને જીત્યા વિના આપની શી દશા થશે તે હું કહી નથી શકતો. હા, એટલું કહી શકું છું કે મનને જીતીને આપ કૃતાર્થ થઇ જશો. પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિ–વિનાશના ક્રમનો વિચાર કરીને આપ આપની બુદ્ધિ સ્થિર કરો અને બાપ–દાદાઓનું રાજ્ય ચલાવો. સૌભાગ્યની વાત છે કે પાપી દુર્યોધન સેવકો સહિત માર્યો ગયો; હવે આપ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને વિધિપૂર્વક દક્ષિણાઓ આપો. અમે બધા આપના દાસ છીએ."

યુધિષ્ઠિર દ્વારા ભીમનો ધિક્કાર અને મુનિવૃત્તિની પ્રશંસા તથા અર્જુનનું રાજા જનકના દૃષ્ટાન્તથી તેમને સમજાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—ભીમસેનની વાત સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—' ભીમ ! અસન્તોષ, પ્રમાદ, મદ, રાગ, અશાન્તિ, બળ, મોહ, અભિમાન તથા ઉદ્વેગ આ બધાં પાપોએ તારા મનને વશ કરી લીધું છે. તેને લીધે જ તને રાજ્યની ઇચ્છા થાય છે. ભાઇ ! ભોગોની આસક્તિ છોડ અને બંધનમુક્ત થઇને શાન્ત તેમ જ સુખી બની જા. આગ ગમે તેટલી ભભૂકી રહી હોય પણ જો તેમાં બળતણ નાખવાં બંધ કરી દેવામાં આવે તો એ એની મેળે શાન્ત થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે તું પણ તારો આહાર ઓછો કરીને પેટની આગ શાન્ત કર; આજકાલ તે ખૂબ જ વધી ગઇ છે. પહેલાં તારા પેટને જીત, પછી એમ સમજી શકાશે કે આ જીતેલી પૃથ્વી દ્વારા તું કલ્યાણનો અધિકારી થયો છે. ભીમસેન ! તું મનુષ્યોના કામ-ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રશંસા કરે છે, પરન્તુ જેઓ ભોગોથી રહિત અને તારા કરતાં બહુ દૂબળા છે, તે ઋષિ-મુનિઓ જ સર્વોત્તમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. જે લોકો પાંદડાં ચાવે છે, પત્થર ઉપર વાટીને અથવા દાંતોથી ચાવીને જ કંદમૂળ ખાય છે અથવા પાણી કે હવા પીને જ રહે છે એ તપસ્વીઓએ જ નરક પર વિજય મેળવ્યો છે. ત્યાં તારા જેવા વીરોની વીરતા કામ નથી લાગતી. એક બાજુ સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું શાસન કરનાર રાજા હોય અને એક બાજુ પત્થર અને સોનાને સમાન ગણનાર મુનિ, તો એ બન્નેમાં મુનિ જ કૃતાર્થ છે, રાજા નહિ. પોતાના મનોરથોની પાછળ ખેંચાઇને એકદમ મોટાં-મોટાં કાર્યોનો આરંભ ન કર. આશા તથા મમતા ન રાખ, આથી તને ઇહલોક અને પરલોકમાં પણ શોક-રહિત સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. જેમણે ભોગોની આસક્તિ છોડી દીધી છે, તેમને કદી શોક કરવો પડતો નથી, તો તું પણ ભોગોની ચિન્તા શા માટે રાખે છે ! જો તું સંપૂર્ણ ભોગોનો ત્યાગ કરી દે તો પછી તને આ મિથ્યા તર્કવિતર્કો કરવા નહિ પડે. પરલોકના બે માર્ગો પ્રસિદ્ધ છે દેવયાન અને પિતૃયાન. સકામ યજ્ઞ કરનારા પિતૃયાનથી જાય છે અને મોક્ષના અધિકારીઓ દેવયાનથી જાય છે. મહર્ષિઓ તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા સ્વાધ્યાયના બળ વડે, જ્યાં મૃત્યુનો પ્રવેશ નથી એવા રાજ્યમાં પહોંચે છે. રાજા જનક સમસ્ત દ્વન્દ્વોથી રહિત અને જીવન્મુક્ત પુરુષ હતા. તેમને મોક્ષસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો (અર્થાત્ તેમને આત્માના વાસ્તવિક મુક્ત સ્વરૂપનો અનુભવ થયો હતો.) તેમણે આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર (વચન) કાઢ્યા હતા—'બીજાઓની દૃષ્ટિમાં મારી પાસે અનન્ત ધન છે. પરન્તુ તેમાં મારું કંઇ પણ નથી. સમ્પૂર્ણ મિથિલા નગરી બળી જાય તો પણ તેમાં મારું કંઇ નહિ બળે.' જે પોતે દ્રષ્ટારૂપે રહીને આ દૃશ્ય-પ્રપંચને (અનાસક્ત ભાવે) જુએ છે, તે જ *આંખવાળો અને તે જ બુદ્ધિમાન છે.* ન જાણેલાનું જ્ઞાન અને સાચો નિશ્ચય કરાવનારી વૃત્તિને બુદ્ધિ કહે છે. જ્યારે મનુષ્ય ભિન્નભિન્ન પ્રાણીઓને એક જ પરમાત્મામાં રહેલાં જુએ છે તથા તે પરમાત્મામાંથી જ સર્વનો વિસ્તાર થએલો જુએ છે, તે સમયે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ જાય છે. બુદ્ધિમાનો અને તપસ્વીઓ જ તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ જડ અને અજ્ઞાની છે, જેઓમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ અને તપનો અભાવ છે, એવા લોકો ત્યાં પહોંચી નથી શકતા. વાસ્તવિક રીતે સર્વકંઇ બુદ્ધિમાં જ રહેલું છે."

આ પ્રમાણે કહીને રાજા યુધિષ્ઠિર શાન્ત થઇ ગયા ત્યારે અર્જુને ફરી કહ્યું—"મહારાજ ! રાજા જનક વિષેની એક આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. રાજા જનકે પણ એક વખત રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને ભીખ માગવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે સમયે તેમની રાણીએ દુઃખી થઇને જે કહ્યું હતું તે હું આપને સંભળાવું છું.

"કહેવાય છે કે એક વખત રાજા જનક એક ધૂનમાં આવ્યા. તેઓ ધન, સન્તાનો, સ્ત્રી, નાના પ્રકારનાં રત્નો તથા અગ્નિહોત્રનો પણ ત્યાગ કરીને ભિક્ષુકની પેઠે મૂઠી દાણા જવ ખાઇને રહેવા લાગ્યા, સ્વામીને આવી અવસ્થામાં જોઇને રાણીને બહુ ખેદ થયો. તે એકાન્તમાં તેમની પાસે જઇને બોલી; 'રાજન્ ! આપે ભિક્ષુકની પેઠે મૂઠી જેટલા જવ ખાઇને રહેવું ઉચિત નથી. આપનું આ કર્મ રાજધર્મથી વિરુદ્ધ છે. આ મહાન રાજ્ય છોડીને આપ થોડું અન્ન મેળવીને સંતોષ માનો છો તો તેનાથી અતિથિઓ, દેવતાઓ, ઋષિઓ અને પિતૃઓનું ભરણપોષણ કેવી રીતે કરી શકાય !

મને તો આપનો આ પરિશ્રમ વ્યર્થ જણાય છે. આપે યજ્ઞોને છોડ્યા છે તેથી દેવતાઓ, અતિથિઓ અને પિતૃઓએ પણ આપને ત્યજી દીધા છે, આપના જીવતાં જ આપની માતા અજથી પુત્ર વગરનાં થયાં, અને આ અભાગિની હું પણ પતિહીન બની. ભલા, કહો જો, આ વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણોને છોડીને આપ શા માટે સંન્યાસી બની રહ્યા છો? શા માટે નિષ્ક્રિય જીવન વ્યતીત કરો છો? આપ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને માટે પરબ સમાન હતા. બધાં આપને ત્યાં તરસ બુઝાવવા આવતાં હતાં. આપ ફળોથી ભરેલાં વૃક્ષની પેઠે બધા જીવોની ભૂખ મટાડી શકતા હતા, પણ હવે મૂઠી અનાજ માટે તમે પોતે જ બીજાઓની આગળ હાથ લંબાવશો. જ્યારે સર્વસ્વ છોડવા છતાં પણ આપ મૂઠી જવને માટે બીજાઓની કૃપા ચાહો છો તો આ ત્યાગમાં અને રાજ્ય કરવામાં ફરક જ શો રહ્યો? મૂઠી જવની જરૂરિઆત તો ચાલુ જ રહી તો પછી તમારી સર્વત્યાગની પ્રતિજ્ઞા ક્યાં રહી?

'મહારાજ! જો મારા પર આપની કૃપા હોય તો આ પૃથ્વીનું પાલન કરો અને રાજમહેલ, શય્યા, સ્વારી, વસ્ત્રો તથા આભૂષણોનો ઉપયોગ કરો. જે હંમેશ દાન કરતો રહે છે અને જે હંમેશ દાન લેતો રહે છે, તે બંનેમાં શું અન્તર છે? તેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે? આપ તેનો વિચાર કરો. સંસારમાં સાધુસંતોને દાન આપનાર રાજાની આવશ્યક્તા છે. જો દાન કરનાર રાજા ન હોય તો મોક્ષ ચાહનારા મહાત્માઓનો નિર્વાહ કેવી રીતે થઈ શકે? અન્નથી જ પ્રાણોનું પોષણ થાય છે તેથી અન્ન આપનાર પ્રાણદાતા ગણાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમથી અલગ થઈને પણ ત્યાગી લોકો ગૃહસ્થોના આધારે જ જીવન ધારણ કરે છે. જેઓ આસક્તિથી રહિત તેમજ સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્ત છે, શત્રુ અને મિત્રમાં સમાન ભાવ રાખે છે, તેઓ ઘરમાં રહેવા છતાં પણ મુક્ત જ છે. ઘણા લોકો તો દાન લેવા માટે અને પેટનું પોષણ કરવા માટે જ માથું મુંડાવીને ગેરુવાળાં ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને ઘરમાંથી નીકળી જાય છે. તેઓ અનેક પ્રકારની વાસનાઓમાં બંધાએલા હોવાથી ભોગોની જ શોધમાં ઘૂમ્યા કરે છે, પરન્તુ હૃદયમાંથી રાગ-કામના વગેરે દોષો દૂર ન થાય તો ભગવાં વસ્ત્ર પહેરવાં ફોકટ જ છે. મારી તો એવી ખાત્રી છે કે ધર્મનો ઢોંગ રચનારા મુંડાવેલા માથાંવાળા લોકો પોતાની આજીવિકા ચલાવવા માટે જ એવું કરે છે. ગમે તેમ હોય, આપ તો સાધુ-મહાત્માઓનું પોષણ કરતા રહીને ઇન્દ્રિયસંયમદ્વારા પુણ્યમય લોકોના અધિકારી બનો."

(રાણીએ આ પ્રમાણે સમજાવતાં રાજા જનકે સંન્યાસનો વિચાર છોડી દીધો.) રાજા જનક સંસારમાં તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, પરન્તુ તેમના ઉપર પણ મોહ થઈ આવ્યો હતો. તેમની માફક આપ પણ મોહમાં ન પડો. જો આપણે સર્વદા દાન અને તપમાં તત્પર રહીને ધર્મને અનુસરીશું, દયા વગેરે ગુણો ધારણ કરીશું, કામ, ક્રોધ વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરીને દાનધર્મ વડે પ્રજાપાલનમાં લાગ્યાં રહીશું તો ગુરુ અને વૃદ્ધ જનોની સેવા કરતાં કરતાં આપણે અભીષ્ટ લોક પ્રાપ્ત કરી લઈશું. આ પ્રમાણે યજ્ઞોનું સેવન, શ્રાદ્ધ આપણ, અતિથિઓનો સત્કાર અને સમસ્ત પ્રાણીઓની સેવા કરતાં રહેવાથી આપણને આપણું ઇચ્છેલું સ્થાન પ્રાપ્ત થઈ જશે."

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું- ભાઈ! હું કર્મનું વિધાન અને કર્મનો ત્યાગ બતાવનારાં બન્ને પ્રકારનાં શાસ્ત્રો જાણું છું. તથા મને પર તથા અપર બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારાં વેદવાક્યોનું પણ જ્ઞાન છે. તે સિવાય પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ બતાવનારાં વાક્યોનો પણ મેં યુક્તિપૂર્વક (અનુમાન વગેરે પ્રમાણો દ્વારા) વિચાર કર્યો છે. અને તે વાક્યોનું જે તાત્પર્ય છે તેને પણ હું યથાયોગ્ય રીતે જાણું છું. તમે લોકો તો કેવળ શસ્ત્રવિદ્યાના જ જાણકાર છો. અને વીરોના ધર્મનું પાલન કરો છો. શાસ્ત્રોનો યથાર્થ મર્મ, તમે કોઈ રીતે સમજી શકતા નથી. જે લોકો શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ રહસ્યને જાણે છે અને ધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં કુશળ છે, તેઓ પણ તમારી પેઠે મને ઉપદેશ આપે નહિ. છતાં પણ ભ્રાતૃસ્નેહને લીધે તમે જે કંઈ કહ્યું છે તે ઉચિત જ છે. તેનાથી મને તમારા પ્રત્યે પ્રસન્નતા જ થઈ છે. યુદ્ધના ધર્મોમાં અને સંગ્રામ કરવાની કુશળતામાં તો તમારા સમાન ત્રણે લોકમાં કોઈ નથી. પરન્તુ જે મહાનુભાવોની બુદ્ધિ પરમાર્થમાં લાગેલી છે તેઓના મત પ્રમાણે તપ અને ત્યાગ-બન્ને ય પરસ્પર એકબીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. અર્જુન! તું જે એમ સમજે છે, કે, ધનથી અધિક કોઈ ચીજ જ નથી, તે ઠીક નથી. ખરી રીતે ધનનું કશું મહત્ત્વ નથી; આ વસ્તુ તમને સમજાવે

એવી રીતે હું માનું છું. આ લોકમાં તપ અને સ્વાધ્યાયમાં લાગી રહેલા અનેક ધર્મિષ્ઠ પુરુષો જોવામાં આવે છે. તે તપસ્વી ઋષિઓ જ છે, તેઓ અનન્ત સનાતન ધર્મને જ પ્રાપ્ત કરે છે. એવા પણ અનેક અજાતશત્રુ (જેમનો સંસાર-ભરમાં કોઈ શત્રુ ઉત્પન્ન ન થયો હોય તેવા) ધૈર્યવાળા વનવાસીઓ છે કે જેઓ વનમાં રહીને સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં સ્વર્ગ-લોક પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ સંયમી પુરુષો ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયો ઉપરથી રોકીને અવિવેકથી ઉત્પન્ન થએલ અજ્ઞાનથી છૂટીને દેવયાન-માર્ગદ્વારા ત્યાગીઓના લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. અને કોઈ તેજોમય દક્ષિણ-માર્ગથી પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ મોક્ષમાર્ગમાં જનારા પુરુષોની ગતિ તો કહી શકાય તેવી નથી. તેથી યોગને જ સર્વ સાધનોમાં મુખ્ય માનવામાં આવેલો છે. પરન્તુ તેનું સ્વરૂપ જાણવું બહુ જ કઠિન છે. વિદ્વાન લોકો સત્-અસત્‌નો વિવેક કરવા માટે નિરન્તર શાસ્ત્રનો વિચાર કરતા રહે છે. અને તેઓ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને અહીં જ મુક્ત થઈ જાય છે. આ આત્મતત્ત્વ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. આંખોથી જોઈ શકાતું નથી અને વાણીથી કહી શકાતું નથી. જેઓ મોટા તાર્કિક વિદ્વાનો છે તેઓ પણ આ આત્મતત્ત્વની બાબતમાં મૂંઝવણમાં પડી જાય છે તો પછી સાધારણ જીવોની તો વાત જ શું કરવી! વળી મોટામોટા બુદ્ધિમાનો, શ્રોત્રિય અને શાસ્ત્રજ્ઞોને માટે પણ આ આત્મતત્ત્વ જાણવું સહેલું નથી. પરન્તુ અર્જુન! તત્ત્વને જાણનારા લોકો તો તપ, જ્ઞાન અને ત્યાગથી તે અવિનાશી મહાન સુખને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

મહર્ષિ દેવસ્થાન અને અર્જુનનું રાજા યુધિષ્ઠિરને સમજાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! યુધિષ્ઠિરની વાત પૂરી થતાં ત્યાં બેઠેલા દેવસ્થાન નામના એક તપસ્વીએ આ યુક્તિયુક્ત વચનો કહેવાં શરૂ કર્યાં :—'અજાતશત્રુ! આપે ધર્માનુસાર આ સમસ્ત પૃથ્વી જીતી છે. તેનો આપે વ્યર્થ જ ત્યાગ ન કરી દેવો જોઈએ. રાજન્! બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ—આ ચારે આશ્રમો બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ચાર સીડીઓ છે. અને વેદદ્વારા તેમનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. આથી આપે તે ચારે આશ્રમોનું ક્રમથી જ પાલન કરવું જોઈએ. આપ હમણાં મોટીમોટી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરો. સ્વાધ્યાય-યજ્ઞ તો ઋષિ લોકો કરે છે, કેટલાક જ્ઞાનયજ્ઞ પણ કરે છે. ગૃહસ્થો તો યજ્ઞને માટે જ ધનનો સંચય કરે છે. ગૃહસ્થો જો તે દ્રવ્યનો કોઈ અયોગ્ય કામમાં દુરુપયોગ કરે તો તેઓ ગર્ભહત્યા જેવા પાપના ભાગી બને છે. બ્રહ્માએ યજ્ઞને માટે જ ધનની રચના કરી અને યજ્ઞને માટે જ પુરુષને તેના રક્ષક તરીકે નીમ્યો છે. માટે યજ્ઞને માટે સંપૂર્ણ ધન ખરચી નાખવું જોઈએ. તે પછી તરત જ કામનાની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. રાજન્! અવિક્ષિતના પુત્ર મરુત્તે ખૂબ ધામધૂમથી ઇન્દ્રનું યજન કર્યું હતું. તેના યજ્ઞમાં લક્ષ્મીદેવી જાતે પધાર્યાં હતાં. તેના યજ્ઞમાં બધાં વાસણો સોનાનાં હતાં. રાજા હરિશ્ચન્દ્રનું નામ પણ આપે સાંભળ્યું જ હશે. તેમણે પણ પુષ્કળ ધન ખરચીને ઇન્દ્રનો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેનાથી તેઓ પુણ્યશાળી બન્યા અને શોકથી રહિત થઈ ગયા. તેથી બધું ધન યજ્ઞમાં જ લગાવી દેવું જોઈએ.

'રાજન્! મનુષ્યના મનમાં સન્તોષ હોય તે સ્વર્ગ કરતાં પણ વધારે છે, સન્તોષ જ સૌથી મોટું સુખ છે. સન્તોષથી વધુ સંસારમાં કંઈ પણ નથી. સન્તોષ ત્યારે જ બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમ કાચબો ચારે બાજુથી પોતાનાં અંગોને સંકોચી લે છે, તેમ મનુષ્ય બધી બાજુએથી પોતાની કામનાઓને જ્યારે સમેટી લે તે સમયે તરત જ આત્મજ્યોતિ:સ્વરૂપ પરમાત્માનો પોતાના મનમાં અનુભવ થવા લાગે છે. જ્યારે મનુષ્ય કોઈથી પણ ભય ધારણ કરતો નથી ત્યારે તેનાથી પણ કોઈને ડર થતો નથી. તેવો મનુષ્ય કામ અને દ્વેષને જીતી લે છે તથા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે.

કેટલાક લોક શાન્તિની પ્રશંસા કરે છે, અને કેટલાક યુદ્ધના ગુણ ગાય છે. કેટલાક બન્નેને પણ આવશ્યક માને છે. કેટલાક યજ્ઞને જ સારો માને છે અને કેટલાક સંન્યાસ અને દાનને. કેટલાક બધું જ છોડીને ભગવાનના ધ્યાનમાં મગ્ન રહે છે અને કેટલાક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પ્રજાનું પાલન કરતા રહેવામાં જ

સારું માને છે. પરન્તુ આ બધી બાબતો ઉપર વિચાર કરીને બુદ્ધિમાનોએ તો એમ જ નિશ્ચય કર્યો છે કે કોઈ પણ વસ્તુનો દ્વેષ ન કરવો, સત્ય બોલવું, દાન આપવું, સર્વ પર દયા રાખવી, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, પોતાની જ સ્ત્રીથી પુત્રોત્પત્તિ કરવી તથા નમ્રતા, લજ્જા અને ધૈર્ય—આ જ મુખ્ય ધર્મો છે અને સ્વાયંભુવ મનુએ પણ આમ જ કહ્યું છે.

'રાજન્! આપ પણ પ્રયત્નપૂર્વક આ જ ધર્મનું પાલન કરો. રાજાનો એ ધર્મ છે કે તેણે ઇન્દ્રિયોને સદા પોતાના આધીન રાખવી, પ્રિય તથા અપ્રિયમાં સમાન રહેવું. યજ્ઞ કરતાં જે બાકી રહે તે જ અન્નનું સેવન કરવું, શાસ્ત્રનાં રહસ્યોને જાણવાં, દુષ્ટોનું દમન કરતા રહેવું, સત્પુરુષોની રક્ષા કરવી, પ્રજાને ધર્મમાર્ગ પર લઈ જઈને તેની સાથે ધર્મ અનુસાર વ્યવહાર કરવો અને અંતમાં પુત્રને રાજગાદી સોંપીને વનમાં ચાલ્યા જવું. વનમાં પણ ફળ-મૂળ વગેરેથી નિર્વાહ કરતાં આળસ છોડીને શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોનું જ વિધિપૂર્વક આચરણ કરવું. જે રાજા આ પ્રમાણે વર્તે છે તે જ ધર્મને જાણનાર છે. તેનાથી આ લોક અને પરલોક બંને સુધરે છે. આ પ્રમાણે ધર્મને અનુસરનારા સત્ય દાન અને તપમાં લાગ્યા રહેનારા, દયા, દાન વગેરે ગુણોવાળા, કામ-ક્રોધ વગેરે દોષોથી રહિત, સર્વદા પ્રજાના પાલનમાં તત્પર રહેનારા તેમ જ ગાયો અને બ્રાહ્મણોની રક્ષાને માટે યુદ્ધ કરનારા અનેક રાજાઓ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, આ પ્રમાણે રુદ્રો, વસુઓ આદિત્યો સાધ્ય વગેરે ગણદેવતાઓ અને અનેક રાજર્ષિઓએ પણ આ ધર્મનો આશ્રય લીધો હતો, તથા નિરન્તર સાવધાન રહીને પોતાના પવિત્ર કર્તવ્યોનું આચરણ કરીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

વૈશમ્પાયન કહે છે—આ પ્રમાણે જ્યારે દેવસ્થાન મુનિનું ભાષણ (બોલવું) પૂરું થયું ત્યારે અર્જુને પોતાના ઉદાસ બની ગએલા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરને ફરી કહ્યું: 'રાજન્! આપ ધર્મજ્ઞ છો. આપે ક્ષત્રિયધર્મ અનુસાર જ આ દુર્લભ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. તો પછી આપ આટલા દુઃખી કેમ છો? મહારાજ! આપ ક્ષાત્ર ધર્મનો વિચાર કરો. ક્ષત્રિયને માટે તો યુદ્ધમાં મરી જવું એ અનેક યજ્ઞોથી અધિક છે. તપ અને ત્યાગ તો બ્રાહ્મણોના ધર્મ છે. બીજાના ધનથી પોતાનો નિર્વાહ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. આપ તો સર્વ ધર્મોને જાણો છો, ધર્માત્મા છો, બુદ્ધિમાન છો કર્મ કરવામાં કુશળ છો અને સંસારમાં આગળ-પાછળની બધી વાતો ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા છો. તથા પોતાના ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને આપે આ નિષ્કણ્ટક રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. આથી હવે આપ મનને દૃઢ બનાવીને યજ્ઞ-દાન વગેરે કરો. જુઓ, ઇન્દ્ર કશ્યપ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો, પરન્તુ પોતાનાં કર્મોથી તે ક્ષત્રિય બની ગયો હતો. તેણે નવ્વાણું પાપી જાતિઓનો સંહાર કર્યો હતો. લોકમાં તેનું તે કર્મ પ્રશંસનીય ગણાયું હતું. આથી જે કંઈ થઈ ગયું છે તેને માટે આપ શોક ન કરો. તે બધા વીરો તો ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર શસ્ત્રોથી મરાઈને પરમ ગતિને જ પ્રાપ્ત થયા છે.'

મહર્ષિ વ્યાસનું શંખ, લિખિત અને રાજા હયગ્રીવનાં દૃષ્ટાન્તો આપીને યુધિષ્ઠિરને પ્રજાપાલન માટે ઉત્સાહિત કરવું

વૈશંપાયન કહે છે—જનમેજય! અર્જુને આ પ્રમાણે સમજાવતાં કુન્તીનન્દન યુધિષ્ઠિરે કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ત્યારે મહર્ષિ વ્યાસ કહેવા લાગ્યા: "સૌમ્ય! અર્જુનનું કહેવું ઘણું સારું છે; ગૃહસ્થધર્મ બહુ ઉત્તમ છે અને શાસ્ત્રોમાં તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ધર્મજ્ઞ! તમે શાસ્ત્ર અનુસાર સ્વધર્મનું જ આચરણ કરો. તમારે માટે ઘર છોડીને વનમાં જવાનું (શાસ્ત્રનું) વિધાન નથી. જુઓ, દેવતાઓ, પિતૃઓ, અતિથિઓ અને સેવકો—આ સર્વનો નિર્વાહ ગૃહસ્થના દ્વારા જ થાય છે. માટે તમે તે બધાનું પાલન કરો. પશુ-પક્ષીઓ અને સમસ્ત પ્રાણીઓનું પેટ પણ ગૃહસ્થને લીધે જ ભરાય છે તેથી ગૃહસ્થ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તમને વેદનું પૂરું જ્ઞાન છે. અને તમે તપસ્યા પણ ખૂબ જ કરી છે. તેથી પોતાના આ પૈતૃક રાજ્યનો ભાર ઉઠાવવામાં તમે દરેક રીતે સમર્થ છો. રાજન્! તપ, યજ્ઞ, વિદ્યા, ભિક્ષા, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ,

ધ્યાન, એકાન્તસેવન, સન્તોષ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન-આ બધી વસ્તુઓ તો બ્રાહ્મણોને જ સિદ્ધિ આપનારી છે. ક્ષત્રિયોના ધર્મ જો કે તમે જાણો જ છો, તો પણ હું તેમને કહું છું—યજ્ઞ, વિદ્યાભ્યાસ, શત્રુઓ ઉપર ચઢાઈ, રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી, દંડ દેવો, દબદબો રાખવો, પ્રજાનું પાલન કરવું, સમસ્ત વેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તપ, સદાચાર, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને સુપાત્રને દાન આપવું-ક્ષત્રિયને માટે આ બધાં કર્મો તેને આ લોક અને પરલોક બંનેમાં સફળતા આપનારાં છે. તેમાં પણ દંડ ધારણ કરવો એ તેનો સૌથી મુખ્ય ધર્મ છે, તેને માટે ક્ષત્રિયમાં સર્વદા બળ રહેવું જોઈએ. રાજન્! ક્ષત્રિયોને તો આ ધર્મો દ્વારા જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે રાજર્ષિ સુદ્યુમ્ને દંડધારણ દ્વારા જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એ વિષેનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ તમે ધ્યાન દઈને સાંભળો.

શંખ અને લિખિત નામના બે ભાઈ હતા. તેઓ બહુ તપસ્વી હતા. બાહુદા નદીના તીર ઉપર તેમના ફળ-ફૂલથી ભરપૂર બે જુદાજુદા રમણીય આશ્રમો હતા. એક વખત લિખિત શંખના આશ્રમે આવ્યા. દૈવયોગે એ વખતે શંખ બહાર ગયા હતા. આ વખતે લિખિતે ત્યાંનાં ઘણાં પાકેલાં ફળ તોડી લીધાં અને ત્યાં જ બેસીને ખાવા લાગ્યા. એટલામાં જ શંખ ત્યાં આવી ગયા. તેમણે લિખિતને ફળ ખાતા જોઈ કહ્યું: 'ભાઈ! તમને આ ફળ ક્યાંથી મળ્યાં?' ત્યારે લિખિતે પોતાના મોટા ભાઈની પાસે

જઈને હસતાં-હસતાં કહ્યું: "મેં આ સામેનાં વૃક્ષો ઉપરથી જ તોડ્યાં છે." આ ઉપર શંખે કહ્યું: 'તમે મને પૂછ્યા વિના જ ફળ તોડ્યાં એ તો ચોરી છે. માટે તમે રાજાની પાસે જાઓ અને તમારું આ કામ રાજાને કહી સંભળાવો કે 'રાજન્! આપ્યા વિના બીજાની ચીજ લઈને મેં ચોરીનો ગુનો કર્યો છે. માટે આ મારા કર્મ ઉપર આપ આપના ધર્મનો વિચાર કરીને ચોરને જે શિક્ષા આપવામાં આવે છે તે મને કરો.'

ત્યારે ભાઈની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને લિખિત સુદ્યુમ્ન રાજાની પાસે આવ્યા, અને તેને બોલ્યા-'રાજન્! મેં રજા લીધા વિના જ મારા મોટા ભાઈનાં ફળ ખાધાં છે. તેથી આપ મને દંડ કરો.'

" સુદ્યુમ્ને કહ્યું: 'બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! જો આપ રાજાને દંડ કરવાનો અધિકાર સમજો છો તો ક્ષમા કરવાનો અધિકાર પણ તેને છે જ. તેથી હું આપને ક્ષમા કરું છું. તે સિવાય મારા લાયક કોઈ સેવા હોય તો તેને માટે મને આજ્ઞા કરો. હું તેનું પાલન કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

પરન્તુ રાજાએ ખૂબ જ પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ લિખિતે દણ્ડ કરવાનો જ આગ્રહ કર્યો. તે સિવાય બીજી કોઇ વાતનો લિખિતે સ્વીકાર ન કર્યો. ત્યારે રાજાએ ચોરીના દણ્ડના નિયમ પ્રમાણે તેમના બને હાથના કાંડાં કપાવી નંખાવ્યાં. આ પ્રમાણે દણ્ડ પ્રાપ્ત કરીને તેઓ શંખની પાસે આવ્યા અને અત્યન્ત દીન બનીને તેમને પ્રાર્થના કરી કે 'મને દણ્ડ પ્રાપ્ત થઇ ગયો છે. મને મન્દ બુદ્ધિવાળાને આપ ક્ષમા કરો.'

"શંખે કહ્યું; 'ભાઇ હું તમારા ઉપર કુપિત થએલો નથી. તમે તો ધર્મને જાણનારા છો. તમારાથી ધર્મનું ઉલ્લંઘન થઇ ગયું હતું. તેનો જ તમને દણ્ડ મળ્યો છે. હવે તમે જલદી બાહુદા નદીના તટ ઉપર જઇને વિધિ પ્રમાણે દેવતાઓ અને પિતૃઓનું તર્પણ કરો. અને હવેથી કદી પણ અધર્મ તરફ મનને વાળશો નહિ.

શંખની વાત સાંભળી લિખિતે બાહુદાના પુનિત જળમાં સ્નાન કર્યું અને પછી જ્યાં તેઓ તર્પણ કરવા તૈયાર થયા કે તે જ સમયે તેમની ભુજાઓમાંથી કમળ સમાન બે હાથ પ્રકટ થઇ ગયા, આથી તેમને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું અને જઇને તેમણે પોતાના ભાઇને તે હાથ બતાવ્યા. શંખે કહ્યું, "ભાઇ! તમે શંકા ન કરો; મેં મારા તપના પ્રભાવથી જ આ હાથ ઉત્પન્ન કરી દીધા છે," આ ઉપર લિખિતે પૂછ્યું; 'વિપ્રવર! જો આપના તપનો એવો પ્રભાવ છે તો આપે પહેલેથી ચોરીના પાપમાંથી જ મારી શુદ્ધિ કેમ ન કરી?' શંખ બોલ્યા; 'તમારું કહેવું ઠીક છે, પરન્તુ તમને દણ્ડ દેવાનો અધિકાર મને નથી, એ તો રાજાનું જ કામ છે. તેનાથી રાજાની પણ શુદ્ધિ થઇ છે અને પિતૃઓ સહિત તમે પણ પવિત્ર થઇ ગયા છો.' આવી જ રીતે પ્રચેતાઓના પુત્ર દક્ષે પણ ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રજાઓનું પાલન કરવું એ જ ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ છે. તેથી રાજન્! આપ શોક ત્યજો. તમારા ભાઇ અર્જુનની હિતકારક વાત પર ધ્યાન આપો. ક્ષત્રિયનું પ્રધાન કર્તવ્ય તો દણ્ડ ધારણ કરવો એ જ છે, મુંડ મુંડાવવાનું કામ તેનું નથી.

"તાત! વનમાં રહેતી વખતે તમારા ધીર-વીર ભાઇઓએ જે મનોરથો કર્યા હતા તેમને હવે સફળ થવા દો. તમે નહુષપુત્ર યયાતિની પેઠે પૃથ્વીનું પાલન કરો, પોતાના ભાઇઓની સાથે ધર્મ, અર્થ અને કામનો ભોગ કરો. ત્યારપછી પ્રસન્નતાથી વનમાં ચાલ્યા જજો. પહેલાં યાચકો, પિતૃઓ અને દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થઇ જાઓ. તેની પછી આ બધું કરશો. હમણાં તો સર્વમેધ અને અશ્વમેધ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરો. તમારા ભાઇઓ સહિત તમે જો મોટીમોટી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરશો તો તમને અતુલ યશ પ્રાપ્ત થશે. રાજન્! હું તમને જે વાત કહી રહ્યો છું; તેના ઉપર ધ્યાન આપો. તે પ્રમાણે કરવાથી તમે તમારા ધર્મથી ભ્રષ્ટ નહિ થાઓ. જુઓ, જે રાજા, ઉપજના છઠ્ઠા ભાગનો કર લેવા છતાં પણ પ્રજાનું રક્ષણ નથી કરતો, તે પ્રજાના ચોથા ભાગના પાપનો ભાગી થાય છે. રાજા જો ધર્મશાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરે તો પતિત બને છે અને જો તેને અનુસરે તો નિર્ભય બને છે. જો તે કામ-ક્રોધ છોડીને પિતા સમાન સંપૂર્ણ પ્રજા ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખે તો તેને પાપનો સ્પર્શ નથી થતો. શત્રુઓને પોતાના તેજ અને બુદ્ધિના બળ વડે કાબુમાં રાખવા જોઇએ. પાપીઓના ભેગા. કદી મળવું ન જોઇએ તથા પોતાના રાજ્યમાં પુણ્યકર્મો કરતા રહેવું જોઇએ. શૂરવીરો, સત્કર્મ કરનારા વિદ્વાનો અને વેદને જાણનારાઓની વિશેષ રક્ષા કરવી જોઇએ. જેઓ બહુશ્રુત (શાસ્ત્રજ્ઞ) હોય તેમને ધર્મકૃત્યોમાં જોડવા જોઇએ. અને ગમે તેટલો ગુણવાન્ હોય તો પણ એક જ માણસનો કદી પૂરો વિશ્વાસ ન કરવો જોઇએ. જે રાજા પ્રજાની રક્ષા નથી કરતો, વિનયહીન છે, અભિમાની છે, યોગ્ય પુરુષોનો સત્કાર નથી કરતો અને ગુણોમાં પણ દોષદૃષ્ટિ કરે છે, તે પાપી બની જાય છે, લોકોમાં તેને ક્રૂર ગણવામાં આવે છે. કેટલીક્વાર પ્રજાના માણસો રાજાનું રક્ષણ ન મળવાને લીધે અનાવૃષ્ટિ વગેરે દૈવી આપત્તિઓથી નષ્ટ થઇ જાય છે તથા ચોરો વગેરેના ઉપદ્રવોથી દુઃખી થાય છે. તેમાં રાજા જ દોષનો ભાગી બને છે. પરન્તુ પૂરેપૂરો વિચાર કરીને ન્યાયપૂર્વક દરેક રીતે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જો રાજાને તેમાં સફળતા ન મળે તો તેવી સ્થિતિમાં રાજાને કશો દોષ લાગતો નથી.

"રાજન્! આ વિષે હું આપને રાજર્ષિ હયગ્રીવનો પ્રસંગ સંભળાવું છું. તે ખૂબ શૂરવીર અને પવિત્ર કર્મ કરનારો હતો. તેણે સંગ્રામમાં પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દીધા હતા. પરન્તુ પાછળથી નિઃસહાય થઇ જતાં તેને શત્રુઓએ હરાવીને મારી નાખ્યો. તે શત્રુઓનું દમન અને પ્રજાનું પાલન કરવામાં બહુ કુશળ હતો. આથી તેને મોટી કીર્તિ પણ મળી હતી. તેણે વિચારપૂર્વક

ન્યાયી રીતે પોતાના રાજ્યનું પાલન કર્યું અને અહંકારનો સ્પર્શ ન થવા દીધો તેમજ અનેક યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કર્યું. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ લોકોને પોતાના પવિત્ર યશથી વ્યાપ્ત કરીને તે મહાત્મા સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવી રહ્યો છે. તેણે યજ્ઞ વગેરેના અનુષ્ઠાનથી દૈવી અને દંડનીતિથી મનુષ્યલોકની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તથા ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર પ્રજાનું પાલન કર્યું હતું. તે મોટો વિદ્વાન, ત્યાગી, શ્રદ્ધાળુ, અને કૃતજ્ઞ હતો: આ લોકમાં તેણે અનેક પુણ્યકર્મો કર્યાં અને પછી દેહ ત્યજીને તેણે મોટા પવિત્ર પુરુષોને મળનાર પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત કર્યો.

વ્યાસનું યુધિષ્ઠિરને કાળનો મહિમા કહેવું તથા યુધિષ્ઠિરનું અર્જુન પ્રત્યે ફરી પોતાનો શોક પ્રકટ કરવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! વ્યાસની વાત સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું; ભગવન્! આ પૃથ્વીના રાજ્ય અને વિવિધ પ્રકારના ભોગોથી મારા મનને પ્રસન્નતા નથી. મને તો આ શોક ખાઈ જાય છે. જેમના પતિ અને પુત્રો નષ્ટ થઈ ગયા છે એવી આ અબળાઓનો વિલાપ સાંભળી મને જરા પણ ચેન પડતું નથી."

રાજા યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહેતાં વેદોના પારગામી શ્રીવ્યાસે કહ્યું; 'રાજન્! જે લોકો માર્યા ગયા છે તેઓ તો હવે કોઈ પણ કર્મ અથવા યજ્ઞ વગેરેથી મળી શકે એમ નથી. એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે તેમને લાવી દે. મનુષ્ય બુદ્ધિ અથવા શાસ્ત્રના જ્ઞાન વડે પણ, ગમે તે વખતે ગમે તે વસ્તુને મેળવી લઈ શકતો નથી. કોઈકોઈ વાર તો મૂર્ખ મનુષ્યને પણ ઉત્તમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ખરું જોતાં તો કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થવામાં કાળ જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. કારીગરી, મન્ત્ર અને ઔષધિઓ પણ દુર્ભાગ્યને વખતે કામ નથી આપતી, અને વખત આવતાં જ્યારે ભાગ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે આ વસ્તુઓ જ સફળતા અને આબાદી પ્રાપ્ત કરાવે છે. વખત આવ્યે જ વરસાદ પણ વરસે છે અને વખત વગર ઝાડો ઉપર ફળ-ફૂલ પણ બેસતાં નથી. જ્યાંસુધી અનુકૂળ સમય નથી આવતો ત્યાંસુધી પક્ષીઓ, સર્પ, મૃગ, હાથી અને પશુઓમાં કામનો ઉન્માદ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, સ્ત્રીઓ પણ ગર્ભ ધારણ કરતી નથી. ઠંડી, ગરમી અને વરસાદની ઋતુઓ પણ નથી આવતી. કોઈનો જન્મ અથવા મરણ નથી થતાં, બાળક બોલવાની શરૂઆત નથી કરતું, મનુષ્ય પર યૌવન નથી આવતું અને વાવેલા બીજને અંકુર પણ નથી ફૂટતો આ પ્રમાણે સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત, ચન્દ્રમાની વૃદ્ધિ અને ક્ષય, અને સમુદ્રની ભરતી અને ઓટ પણ સમય વગર નથી થતાં. રાજન્! આ વિષયમાં રાજા સેનજિત્‌નો કહેલો પ્રાચીન ઉપદેશ હું તમને સંભળાવું છું.

"રાજાએ કહ્યું હતું કે આ દુઃસહ કાલચક્ર દરેકના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. પૃથ્વીના બધા પદાર્થો સમય આવતાં નષ્ટ થઈ જાય છે. ધન, સ્ત્રી, પુત્ર અથવા પિતાનો નાશ થતાં પુરુષ 'હાય! આ કેવું દુઃખ છે!' એવો વિચાર કરીને જ પછી તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરે છે. પરન્તુ તમે મૂર્ખ બનીને શોક શા માટે કરો છો? જેઓ શોકરૂપ જ હતા તેમને માટે શોક શો કરવો? તમે તમને દુઃખી માનશો તો તમારા દુઃખની વૃદ્ધિ થશે અને બીજો તેમ તમારો ભય વધશે. આ શરીર મારું નથી તેમજ આ સમસ્ત પૃથ્વી પણ મારી નથી. જેવી રીતે આ મારી છે તેવી રીતે જ બીજાં બધાંની પણ છે. આવી દૃષ્ટિ રાખવાથી જીવ ફરી મોહમાં નથી ફસાતો. શોકના અને હર્ષના હજારો પ્રસંગો હોય છે, પરન્તુ તેમનો પ્રભાવ રોજ મૂર્ખાઓ ઉપર જ પડે છે, સમજુઓ ઉપર નહિ: સંસારમાં તો કેવળ દુઃખ જ છે. સુખ તો છે જ નહિ. તેથી લોકોને દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં સુખની પાછળ દુઃખ અને દુઃખની પાછળ સુખ લાગેલું જ રહે છે. પણ સુખનો અન્ત તો દુઃખમાં જ થાય છે. કોઈ કોઈ વાર દુઃખથી પણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જેને નિત્ય સુખની ઈચ્છા હોય તેણે સુખદુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. સુખ અથવા દુઃખ,

નથી અને કોઈ છૂટી શકે એમ પણ નથી. આ પ્રમાણે કાળના પ્રભાવથી બધા જીવોનો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે. વાયુ, આકાશ, અગ્નિ, ચન્દ્રમા, સૂર્ય, દિવસ, રાત, નક્ષત્ર, નદી અને પર્વતોને પણ કાળના સિવાય બીજો કોણ બનાવે છે અને સ્થિર રાખે છે? ઠંડી, ગરમી અને વર્ષાનું ચક્ર પણ કાળના યોગથી ચાલે છે. આ જ વાત મનુષ્યોના સુખદુઃખ માટે પણ છે. રાજન્! જ્યારે મનુષ્ય પર મૃત્યુ અથવા વૃદ્ધાવસ્થાની ચઢાઈ થાય છે ત્યારે, ઔષધિ મન્ત્ર, હોમ અને જપ–કોઈ પણ તેને બચાવી શકતું નથી. જેવી રીતે સમુદ્રમાં બે લાકડાં કોઈ વાર મળે છે અને કોઈવાર છૂટાં પડે છે તેવી જ રીતે અહીં જીવોનો સંયોગ થાય છે. આ સંસારમાં આપણાં હજારો માતા–પિતા અને સેંકડો સ્ત્રીપુત્રો થઈ ચૂક્યાં છે. પરન્તુ વિચાર કરી જુઓ કે તેઓ કોનાં થયાં અને આપણે કોના થયા? આ જીવનો કદી કોઈ સમ્બન્ધી થયો નથી ને થવાનો પણ નથી. રસ્તામાં ચાલનારા વટેમાર્ગુઓની પેઠે જ આપણો સ્ત્રી, બન્ધુ અને સુહૃદોની સાથે સમાગમ થાય છે. તેથી વિવેકી પુરુષે પોતાના મનમાં એનો જ વિચાર કરવો જોઈએ કે—હું ક્યાં છું? ક્યાં જઈશ? હું કોણ છું? અહીં શા કારણથી આવ્યો છું અને મારે માટે કોઈનો શોક કરવો? આ સંસાર અનિત્ય છે. ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે. તેમાં માતા–પિતા, ભાઈ મિત્રોનો સમાગમ રસ્તામાં મળેલા વટેમાર્ગુઓ જેવો જ છે.

કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરુષે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી, પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ અને દેવતાઓનું પૂજન કરવું, યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવું તથા ધર્મપૂર્વક અર્થ અને કામનું સેવન કરવું. હાય! આ સંસાર કાળરૂપ અગાધ સમુદ્રમાં ડુબી રહ્યો છે. તેમાં ઘડપણ અને મૃત્યુ જેવા મહાન મગરો ભરેલા છે. વૈદ્યો પણ દવાઓ ખાધા કરે છે, તરેહતરેહની ભસ્મો અને ઘી ખાય છે, તો પણ તેઓ સમુદ્ર જેમ પોતાના કિનારાને ઓળંગી નથી શકતો તેમ મૃત્યુની પાર નથી જઈ શકતા. જે રસાયન જાણનારા વૈદ્યો તરેહતરેહની રસાયનિક વસ્તુઓનું સેવન કરે છે, તેમને પણ ઘડપણથી ખખડી ગયેલા જોવામાં આવે છે. આવી જ રીતે તપસ્વી, સ્વાધ્યાયશીલ, દાની અને મોટામોટા યજ્ઞ કરનારાઓ પણ ઘડપણ અને મૃત્યુને પાર નથી કરી શકતા. જન્મ લેનાર દરેક જીવોનાં દિવસ, રાત, માસ, અને વર્ષ એક વખત ગયા પછી ફરી પાછાં નથી આવતાં. મૃત્યુનો આ લાંબો રસ્તો બધા જીવોને કાપવો પડે છે. આ માર્ગમાં ચાલી રહેલા જીવનો જો પોતાના શરીરની સાથે જ ઘણો વખત સંબંધ નથી રહેતો તો બીજા સંબંધીઓની સાથે કેવી રીતે રહી શકે. રાજન્! આજ તમારા બાપ–દાદા ક્યાં ગયા? હવે નથી તમે તેમને જોતા કે તેઓ તમને જોતા, સ્વર્ગ અને નરકને મનુષ્યો આ આંખોથી નથી જોઈ શકતા. તેમને જોવા માટે તો સત્પુરુષો શાસ્ત્રરૂપી નેત્રોથી જ કામ લે છે; માટે તમે શાસ્ત્રઅનુસાર જ આચરણ કરો.

મનુષ્યે પહેલાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ. ત્યારપછી તેણે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને પિતૃઓ અને દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થવા માટે સન્તાનોત્પત્તિ અને યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ આવા સૂક્ષ્મદર્શી ગૃહસ્થે પોતાના હૃદયનો શોક છોડી આ લોક, સ્વર્ગલોક અથવા પરમાત્માની આરાધના કરવી જોઈએ. જે રાજા, શાસ્ત્ર અનુસાર ધર્મનું આચરણ અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરે છે તેનો સંપૂર્ણ ચરાચર લોકમાં સુયશ ફેલાઈ જાય છે.

વ્યાસ કહે છે—યુધિષ્ઠિર! અશ્મા મુનિની પાસેથી આ પ્રમાણે ધર્મનું રહસ્ય જાણીને રાજા જનકની બુદ્ધિ શુદ્ધ બની, તેના બધા મનોરથ પૂરા થઈ ગયા અને તે શોકરહિત થઈ મુનિની આજ્ઞા લઈ પોતાના ભવનમાં ચાલ્યો ગયો. આ પ્રમાણે તમે પણ શોક છોડીને ઉભા થઈ જાઓ, મનને પ્રસન્ન કરો અને ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર આ જીતેલી પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવો.

નારદજીએ સૃંજયને કહેલાં અનેક રાજાઓનાં દૃષ્ટાન્તો સંભળાવીને શ્રીકૃષ્ણનું યુધિષ્ઠિરને સમજાવવું

વૈશમ્પાયન બોલ્યા—રાજન્! વ્યાસજીનો આ ઉપદેશ સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરે કંઈ પણ કહ્યું નહિ. તેમને ચુપ જોઈને અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: "માધવ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર બન્ધુઓના શોકથી અત્યન્ત પીડિત

છે તેઓ શોકસાગરમાં ડૂબી જઇ રહ્યા છે. આપ તેમને ધૈર્ય બંધાવો.'

અર્જુને આ પ્રમાણે કહેતાં કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે જઇને બેસી ગયા. ધર્મરાજ શ્રીકૃષ્ણની વાત ટાળી શકે તેમ ન હતા. કારણ કે બચપણથી જ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ તેમની અર્જુન કરતાં પણ અધિક પ્રીતિ હતી. પછી શ્રીશ્યામસુન્દરે તેમનો

હાથ પકડીને તેમને પોતાનાં વચનોથી પ્રસન્ન કરતાં કહ્યું: 'રાજન્! હવે આપ શોક ન કરો. તે આપના શરીરને સૂકવી નાખે છે. જે લોકો આ રણાંગણમાં માર્યા ગયા છે, તેઓ હવે પાછા મળે એવો તો સંભવ જ નથી. જેમ જાગી જતાં સ્વપ્નામાં પ્રાપ્ત થએલો બધો લાભ વ્યર્થ બની જાય છે, તેવી જ રીતે આ મહાયુદ્ધમાં જે ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા છે તેમને તો તમે ગએલા જ સમજો. તે બધાએ મોટા મોટા વીરોની સામે સીધું થઇને પોતાનાં પ્રાણ ત્યજ્યા છે. શસ્ત્રોથી માર્યા જવાને લીધે તેઓ બધા સ્વર્ગમાં જ ગયા છે, આપ તેમને માટે શોક ન કરો. તેઓ બધા શૂરવીર, ક્ષાત્રધર્મમાં તત્પર રહેનાર, અને વેદ-વેદાંગના પારદર્શી હતા. તેમણે વીરોને યોગ્ય ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેથી આપ કોઇ પ્રકારની ચિન્તા ન કરો. આ વિષયમાં હું આપને એક પ્રાચીન પ્રસંગ સંભળાવું છું.

"એક વાર રાજા સંજય પુત્રશોકમાં ડૂબેલા હતા. તે વખતે તેમને શ્રી નારદજીએ કહ્યું; 'સંજય! સુખ-દુઃખથી તો હું, તમે અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાંથી કોઇ પણ છૂટી શકતું નથી. તેથી તેને માટે શો શોક કરી શકાય. તમે તમારા શોકને શાન્ત કરો અને હું જે વાત કહું છું તેના ઉપર ધ્યાન આપો. આ પ્રાચીન રાજાઓનો બહુ સુન્દર પ્રસંગ છે. આને સાંભળવાથી ક્રૂર ગ્રહોની શાન્તિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે.

'રાજન્! આપણે સાંભળીએ છીએ કે રાજા સુહોત્ર મરી ગયો. તે એક મહાન અતિથિસત્કાર કરનાર હતો. ઇન્દ્રે એક વર્ષ સુધી તેના રાજ્યમાં સુવર્ણની વર્ષા કરી હતી. તેના રાજ્યસમયમાં પૃથ્વીનું વસુમતી નામ સાર્થક બની ગયું હતું. (વસુ એટલે ધન-ધાન્ય. તે વખતે પૃથ્વી વસુમતી એટલે ધનધાન્યથી ભરપૂર હતી) તે વખતે નદીઓમાં સોનું જ વહેતું હતું. ઇન્દ્રે નદીઓના કાચબા, માછલાં, મગર, છીપ અને શંખલાઓને પણ સોનાનાં બનાવી દીધાં હતાં. રાજા સુહોત્રે એ બધા સુવર્ણને કુરુજાંગલ દેશમાં એકઠું કરાવડાવ્યું અને એક મહાન યજ્ઞ કરીને તેને બ્રાહ્મણોને આપી દીધું, સંજય! તે રાજા સુહોત્ર અર્થ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ—ચારેમાં તમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો, અને તમારા પુત્ર કરતાં પણ અધિક પુણ્યવાન હતો. પરન્તુ તે પણ અન્તે મરી ગયો. તેથી તમારે પોતાના પુત્રનો શોક ન કરવો જોઇએ.

'સંજય! ઉશીનરનો પુત્ર શિબિ પણ મરી ગયો હતો. પ્રજાપતિ બ્રહ્મા પણ, રાજ્યશાસન ચલાવવામાં તેના જેવો કોઇ રાજા થયો નથી અને થશે નહિ એમ માનતા હતા. તમારો પુત્ર તો નહોતો દક્ષિણા આપનારો કે ન હતો યજ્ઞ કરાવનારો. તમારી અને તમારા પુત્રની અપેક્ષાએ તો રાજા શિબિ અર્થ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ-ચારે બાબતોમાં અધિક હતો. પરન્તુ તે પણ મરી ગયો, તેથી તમે તમારા પુત્રને માટે શોક ન કરો.

દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતે હજાર અશ્વમેધ અને સો રાજસૂય યજ્ઞો કર્યા હતા. તે પણ તમારા અને તમારા પુત્રના કરતાં અર્થ વગેરે ચારે બાબતોમાં વધારે હતો. પરન્તુ તે પણ કાળના ગાલમાં ચાલ્યો જ ગયો; માટે તમે તમારા પુત્રને માટે શોક ન કરો.

'સંજય! સંભળાય છે કે દશરથના પુત્ર રામ પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન પાળતા હતા. તેમના રાજ્યમાં કોઇ પણ સ્ત્રી વિધવા અથવા અનાથ ન હતી. મેઘ

થઈ ગયો છે. આપનાં વચનો સાંભળવાની મારી ઇચ્છા હજુ શાન્ત નથી થઈ. અમૃતપાનની પેઠે મારી ઇચ્છા ચાલુ જ રહી છે. છતાં પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે એકવાર આપની કૃપાથી પુત્રની સાથે મારો મેળાપ થાય.

નારદજી બોલ્યા—રાજન્! મહર્ષિ પર્વતે તમને સુવર્ણષ્ઠીવી નામનો પુત્ર આપ્યો હતો. તે તો હવે નષ્ટ થઈ ચૂક્યો. તેને સ્થાને હું તમને હજાર વર્ષ સુધી જીવનારો હિરણ્યનાભ નામનો બીજો પુત્ર આપું છું.

શ્રીકૃષ્ણની આ વાત સમાપ્ત થતાં નારદજીએ પણ તેમનાં વચનોને અનુમોદન આપ્યું અને રાજા યુધિષ્ઠિરને સુવર્ણષ્ઠીવીનું બધું ચરિત્ર સંભળાવીને કહ્યું કે 'રાજન્ જ્યારે સૃંજયે પોતાના મૃત પુત્રને જીવતો કરવા માટે ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે મેં તેને સજીવ કરી દીધો. આથી તેનાં માતાપિતાને બહુ જ પ્રસન્નતા થઈ. પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી સુવર્ણષ્ઠીવીએ અગિયારસો વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું. તે પછી તે સ્વર્ગે સિધાવ્યો. ધર્મરાજ! હવે તમે પણ તમારા હૃદયનો સંતાપ દૂર કરી દો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસજીના કહેવા પ્રમાણે તમારા બાપદાદાઓના રાજ સિંહાસન ઉપર બેસીને રાજ્યનો ભાર સંભાળો. અને મોટામોટા યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરો. આ રીતે તમે પણ અભીષ્ટ લોકને પ્રાપ્ત કરશો.'

શ્રીવ્યાસનું રાજા યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનો ઉપદેશ કરવુ

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! નારદજીની વાત સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિર ચુપ થઈ ગયા. આ સમયે તેમને શોકગ્રસ્ત જોઈને સર્વ પ્રકારના ધર્મનું રહસ્ય જાણનારા મહર્ષિ વ્યાસે કહ્યું-'યુધિષ્ઠિર! રાજાઓનો ધર્મ તો પ્રજાનું પાલન કરવાનો જ છે. તેથી તમે તમારા પૈતૃક રાજસિંહાસનનો સ્વીકાર કરો. વેદોમાં તપને તો બ્રાહ્મણોના જ ધર્મ તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે. ક્ષત્રિયને સર્વ પ્રકારના ધર્મોનું રક્ષણ કરવાનું છે. જે મનુષ્ય વિષયોમાં આસક્ત થઈને ધર્મવિધિનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે લોકમર્યાદાને નષ્ટ કરનારો છે. ક્ષત્રિયે પોતાના બાહુબળથી તેનું દમન કરવું જોઈએ. જો કોઈ મોહવશ થઈને શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન વર્તે તે પોતાનો સેવક હોય, પુત્ર હોય, તપસ્વી હોય અથવા ગમે તેવો કેમ ન હોય, તે પાપીનું સર્વ પ્રકારે દમન કરવું અને જો તે ન માને તો તેનો નાશ કરવો. જે રાજા આથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે તેને પાપ લાગે છે. જે રાજા નષ્ટ થઈ રહેલા ધર્મની રક્ષા નથી કરતો તે ધર્મનો ઘાત કરનારો છે તમે તો, તે ધર્મઘાતીઓનો જ નાશ કર્યો છે. તેથી તમે તો તમારા ધર્મમાં જ સ્થિત છો. તો પછી શોક શા માટે કરો છો? રાજાનો તો આ જ ધર્મ છે કે દુષ્ટોનો વધ કરવો, સુપાત્રોને દાન દેવાં અને પ્રજાની રક્ષા કરવી.'

રાજા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—તપોધન! આપ સર્વ ધર્મજ્ઞોમાં શિરોમણિ છો. આપે તે ધર્મનું તત્ત્વ સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે. આપનાં વચનોમાં મને જરાપણ સંદેહ નથી. પરન્તુ ભગવન્! આ રાજ્યને માટે મેં અનેક અવધ્ય પુરુષોનો વધ કરી નાખ્યો છે. મારાં તે કર્મો જ મને બાળી રહ્યાં છે.

વ્યાસ બોલ્યા-રાજન્! ઉદ્ધત પુરુષોને દંડ આપવો એ રાજાનું કર્તવ્ય છે. આ નિયમ અનુસાર જ તમે કૌરવોને માર્યા છે. તેથી હવે તમે મનને શોકગ્રસ્ત ન કરો. તમારું કામ દોષવાળું જણાય તો પણ પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાના હેતુથી જ તે થયેલું હોવાથી તમારે આ પ્રમાણે ગ્લાનિ ન કરવી જોઈએ. આ તમને શોભતું નથી. શાસ્ત્રમાં જે પાપ કર્મોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવવામાં આવેલાં છે, તે પણ શરીરધારી જ કરી શકે છે, શરીર છોડી દીધા પછી તો તે પણ નથી કરી શકાતાં માટે રાજન્! જો તમે જીવતા રહેશો તો પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરી શકશો. પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના જ જો શરીર છૂટી જશે તો તમારી થે કેવળ પશ્ચાતાપ જ લાગેલો રહેશે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું-દાદાજી! મેં રાજ્યના લોભથી પોતાના પુત્રો, પૌત્રો, ભાઈ, કાકા, સસરા, ગુરુ, મામા, દાદા અનેક વીર ક્ષત્રિયો, સંબંધીઓ, સુહૃદો, ભાણીભાણેજો, જાતિભાઈઓ અને જુદાજુદા દેશોમાંથી આવેલા રાજાઓનો વધ કરાવી નાખ્યો છે. તેનું મને શું ફળ મળશે! આ ચિન્તામાં હું રાત-દિવસ બળતો રહું છું. જ્યારે આ પૃથ્વીને હું તે પરાક્રમી ઐશ્વર્યશાળી રાજાઓથી રહી

જોઉં છું, અને આ ભયાનક જ્ઞાતિવધ તથા આ સંગ્રામમાં માર્યા ગએલા સેંકડો શત્રુપક્ષના વીરો અને બીજા કરોડો લોકોને યાદ કરું છું તો મને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થાય છે. આહ! આજ જે અબળાઓ પોતાના પુત્રો, પતિ અને ભાઈઓથી શૂન્ય બની ગઈ છે, તેઓની શી દશા હશે? તેણીઓ તેમના વહાલાઓનો નાશ કરનારા એવા અમને ગાળો દઈ રહી હશે. અને અત્યન્ત દીન થઈને પૃથ્વી ઉપર પછાડો ખાઈ રહી હશે. વિપ્રવર! તે સ્ત્રીઓનો પોતાના મૃત સમ્બન્ધીઓ ઉપર જે પ્રેમ છે તેનાથી મને તો એવો જ નિશ્ચય થાય છે કે તે નિઃસંદેહ પ્રાણ ત્યજી દેશે. ધર્મની ગતિ બહુ સૂક્ષ્મ છે. તેથી આ પ્રમાણે અમને સ્ત્રીહત્યાનું પણ પાપ લાગશે. અમારા સુહૃદોને મારીને અમે બહુ મહાન પાપ કર્યું છે. એથી હવે અમારે શિર નીચું કરીને નરકમાં જ પડવું પડશે. માટે હવે અમે ભીષણ તપશ્ચર્યા કરીને અમારા શરીરને ત્યજી દઈશું. આપ તપસ્યા કરવા માટે કોઈ યોગ્ય તપોવન જાણતા હો તો બતાવવાની કૃપા કરો.

વ્યાસે કહ્યું—રાજન્! તમે ક્ષત્રિયોમાં અગ્રગણ્ય છો. તમે તમારા ધર્મ અનુસાર જ આ ક્ષત્રિયોને માર્યા છે. માટે તમે શોક ન કરો. તેઓ બધા તો પોતાના જ અપરાધથી માર્યા ગયા છે. તમે ભીમ, અર્જુન, અથવા નકુળ સહદેવ તેમને મારનારા નથી. તેમનો સંહાર તો કાળે જ કર્યો છે. કાળને કોઈ માતા નથી કે કોઈ પિતા નથી. તે કોઈના ઉપર દયા પણ નથી કરતો. તે તો માત્ર પ્રજાનાં કર્મોનો સાક્ષી જ છે. તમારું યુદ્ધ તેને માટે એક નિમિત્તરૂપ જ હતું. તે ગમે તે પ્રકારે એક પ્રાણીદ્વારા બીજાની હત્યા કરાવતો રહે છે. આ સંહારકર્મને માટે તે એક ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. તે સિવાય તમારે કૌરવોના વિનાશકારક કર્મો ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ, કે જે કર્મોને લીધે તેઓને કાળના ગાળામાં જવું પડ્યું છે. જે પ્રમાણે સુથારનું બનાવેલું યન્ત્ર સુથારને આધીન રહે છે. તેવી જ રીતે આ સંપૂર્ણ જગત કાળને આધીન છે. કાળની પ્રેરણાથી જ તેની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે. છતાં પણ તમારા ચિત્તમાં જે આ બધાને મરાવ્યાનો વ્યર્થ સન્તાપ થઈ રહ્યો છે, તેના દોષથી છૂટવા માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લો. રાજન્! પૂર્વકાળમાં રાજ્યલક્ષ્મીને માટે જ દેવતાઓ અને અસુરો વચ્ચે બાર હજાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ થયેલું સાંભળવામાં આવે છે, તેમાં દેવતાઓએ દૈત્યોનો સંહાર કરીને સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનું અધિપતિપણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જે લોકો ધર્મનો નાશ કરવા ચાહે છે અને અધર્મને ફેલાવનારા છે તેમને મારી જ નાખવા જોઈએ. તેથી જ દેવતાઓએ પણ તે યુદ્ધમાં શાલવૃક નામના અઠ્ઠાસી હજાર દૈત્યોને મારી નાખ્યા હતા. જો એક માણસને મારવાથી કુટુમ્બના બાકીના માણસોને સુખ મળે અથવા એક કુટુમ્બને સાફ કરવાથી દેશમાં શાન્તિ સ્થપાતી હોય તો તેને નષ્ટ કરવામાં કશો દોષ નથી. રાજન્! કોઈ સમય અધર્મ જેવું દેખાતું કામ જ ધર્મ બની જાય છે અને ધર્મ જેવું દેખાતું કામ અધર્મ થઈ જાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ધર્મ અને અધર્મનું રહસ્ય સારી રીતે સમજીને કામ કરવું જોઈએ. ધર્મરાજ! તમે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરેલું છે તેથી ધર્મ અને અધર્મની બાબતમાં વિવેક વડે તમારી બુદ્ધિને સ્થિર રાખો. જુઓ, પૂર્વકાળમાં દેવતાઓનો જે ધર્મમાર્ગ હતો તેને જ તમે અનુસર્યા છો. તમારા જેવા ધર્મપ્રાણ પુરુષને કદી નરકનું દર્શન નથી થતું. આથી તમે તમારા ભાઈઓને અને સુહૃદ્-સમ્બન્ધીઓને ધૈર્ય આપો. જે પુરુષ હૃદયમાં પાપની ભાવના રાખીને કોઈ ખરાબ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને એવું કામ કરવા છતાં પણ જરાય લજ્જિત નથી થતો, તેને જ પાપના ભાગી બનવું પડે છે. એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. એવા માણસને માટે પાપનું કશું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી કે તેનું પાપ દૂર પણ નથી થતું. તમારું હૃદય તો શુદ્ધ હતું. યુદ્ધની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ શત્રુના અપરાધને લીધે તમારે યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને હવે આ કર્મ કરીને પશ્ચાત્તાપ પણ કરી રહ્યા છો. આને માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ બહુ યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેનું અનુષ્ઠાન કરો. તમે નિષ્પાપ બની જશો. ઇન્દ્રે પણ મરુતોની સહાયથી પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને એક પછી એક સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. આથી જ તે 'શતક્રતુ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ પ્રમાણે સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવીને તે પાપોથી મુક્ત થયો હતો, સ્વર્ગલોકમાં દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ તેની ઉપાસના કરે છે. તમે પણ આ વસુન્ધરાને (પૃથ્વીના રાજ્યને) પોતાના પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરી છે. અને પોતાના બાહુબળથી જ રાજાઓને પરાસ્ત કર્યા છે. હવે તમે પોતાના મિત્રોની સાથે તે રાજાઓના દેશો અને રાજ-

ધાનીઓમાં જઈને તેમના ભાઈ, પુત્રો અથવા પૌત્રોનો પોતપોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો. જે રાજાઓના વારસો હજુ ગર્ભમાં જ છે, તેમની પ્રજાને સમજાવીને સાન્ત્વના આપો. આ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રજાનું મનોરંજન કરતા રહીને આપ પૃથ્વીનું પાલન કરો. જે રાજાઓને પુત્રો નથી, તેમની ગાદીઓ ઉપર પુત્રીનો જ અભિષેક કરી દો. ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રાજ્યમાં શાન્તિ સ્થાપત કરીને તમે અસુરોના ઉપર વિજય મેળવનાર ઇન્દ્રની સમાન અશ્વમેધ યજ્ઞદ્વારા ભગવાનનું યજન કરો. રાજન્! આ યુદ્ધમાં જે ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા છે, તેમને માટે તમારે શોક ન કરવો જોઈએ. તેઓ તો કાળની શક્તિથી જ મોહિત થઈને પોતાનાં જ કુકર્મોને લીધે મોતના મુખમાં પડ્યા છે. તેમને ક્ષાત્રધર્મના પાલનનું પૂરેપૂરું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. તમને આ નિષ્કણ્ટક રાજ્ય મળ્યું છે, તેનું પાલન કરતા રહી તમે ધર્મની રક્ષા કરો, મર્યા પછી એથી જ તમને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે.

પાપ અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! કૃપા કરીને આપ એ બતાવો કે કયાં કુકર્મો કરવાથી મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી બને છે. અને એવી સ્થિતિમાં શું કરવાથી તે પાપથી મુક્ત થાય છે?

શ્રી વ્યાસે કહ્યું—જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું આચરણ ન કરતાં નિષિદ્ધ કર્મ કરી બેસે છે, તેને તે વિરુદ્ધ આચરણને લીધે પ્રાયશ્ચિત્તનું ભાગી બનવું પડે છે. જે બ્રહ્મચારી સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્તને સમયે સૂએ છે અથવા જે પુરુષના નખ અથવા દાંત કાળા હોય તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. તે સિવાય મોટાભાઈના પરણ્યા પહેલા લગ્ન કરનાર નાનો ભાઈ, બ્રાહ્મણનો વધ કરનાર, નિન્દા કરનાર, નાની કન્યાનો વિવાહ થઈ ગયા પછી તેની મોટી બહેન સાથે વિવાહ કરનાર, જેનું વ્રત નષ્ટ થયું હોય એવો બ્રહ્મચારી, દ્વિજની હત્યા કરનારો, અપાત્રને દાન આપનાર, સુપાત્રને દાન ન આપનાર, આખા ગામનો નાશ કરનાર, માંસ વેચનાર, આગ લગાડનાર, પૈસા લઈને વેદ ભણાવનાર ગુરુ અને સ્ત્રીનો વધ કરનાર, બીજાનું ઘર બાળી નાખનાર, જૂઠથી પેટ ભરનાર, ગુરુનું અપમાન અને સદાચારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર આ બધા પાપી મનાય છે. તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

તે સિવાય જે લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ ન કરવા યોગ્ય કર્મો છે, તે બતાવું છું. તમે ધ્યાનથી સાંભળો. પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવો, બીજાના ધર્મનું આચરણ કરવું, યજ્ઞ કરવાનો અધિકારી ન હોય તેવાઓ પાસે યજ્ઞ કરાવવો, ન ખાવા યોગ્ય ખાવું—અભક્ષ્ય ભક્ષણ, શરણાગતનો ત્યાગ કરવો, માતા, પિતા અને ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય હોય તેમનું ભરણપોષણ ન કરવું, દૂધ, દહીં વગેરેને વેચવું, પશુ-પક્ષીઓની હિંસા કરવી, શક્તિ હોવા છતાં યજ્ઞ વગેરે ન કરવું, ગોગ્રાસ આદિ નિત્યદાનો ન દેવાં, બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા ન આપવી અને તેમનું ધન છીનવી લેવું—આ બધાં કર્મો, ધર્મના તત્ત્વને જાણનારા પુરુષોએ, ન કરવા યોગ્ય કહ્યાં છે.

રાજન્! જે પુરુષ પિતાની સાથે ઝગડો કરે છે, ગુરુની સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરે છે, ઋતુકાળ પછી પોતાની સ્ત્રીની સાથે સહવાસ નથી કરતો, તે ધર્મનો ત્યાગ કરનારો છે. આ પ્રમાણે ઉપર જે નિષિદ્ધ કર્મો કહ્યાં તે સિવાય પણ બીજાં જે કર્મો કરવાથી મનુષ્ય કોઈ વાર પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય છે અને કોઈવાર થતો નથી તે સાંભળો:—જો યુદ્ધસ્થળમાં કોઈ વેદ-વેદાન્તનો પારગામી બ્રાહ્મણ પણ હાથમાં હથિયાર લઈને મારવા માટે આવે તો તેનો વધ કરવાથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નથી લાગતું. રાજન્! આ વિષયમાં વેદનો મન્ત્ર પણ છે. વેદવાક્ય અનુસાર જે કામોને ધર્મ ગણેલાં છે તે જ હું તમને કહી રહ્યો છું. જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થએલા આતતાયી (ક્રૂર કર્મ કરનારા) બ્રાહ્મણને મારી નાખે તો તેનાથી પણ તે બ્રહ્મહત્યારો ગણાતો નથી. અજાણતાં અથવા પ્રાણો બચાવવા માટે જો કોઈ મદિરા પી લે તો પછી ધર્માત્માઓના કહેવા પ્રમાણે તેનો ફરી સંસ્કાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જ બીજા અભક્ષ્યભક્ષણો માટે પણ સમજવું, જો કદી આવી કોઈ ભૂલ થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્તથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

ચોરી સર્વદા નિષિદ્ધ જ છે, પરન્તુ આપત્તિને વખતે જો ગુરુને માટે ચોરી કરવામાં આવે તો તેમાં દોષ નથી. જો ચોરી કરવામાં કોઇ જાતની કામના ન હોય, તેનાથી પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુ પોતાને ભોગવવાની ન હોય અને આપત્કાળને વખતે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા ગમે તેનું ધન લઇ લેવામાં આવે તો પણ ચોરીનું પાપ લાગતું નથી. પોતાના અથવા કોઇ બીજાના પ્રાણોની રક્ષાને માટે, ગુરુને માટે, એકાન્તમાં સ્ત્રીની સાથે અથવા વિવાહના પ્રસંગમાં જૂઠું બોલવાથી પણ પાપ થતું નથી. જો કોઇ કારણને લીધે સ્વપ્નમાં વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય તો તેનાથી બ્રહ્મચારીના વ્રતનો ભંગ નથી થતો, પરન્તુ તેને માટે તેણે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં ઘીની આહુતિઓ આપીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. જો મોટો ભાઇ પતિત થઇ જાય અથવા સંન્યાસ લઈ લે, તો નાના ભાઇને વિવાહ કરવામાં કશો દોષ નથી. અજાણતાં કોઇ અપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન આપવાથી તથા યોગ્ય બ્રાહ્મણનો સત્કાર ન કરવાથી પણ કોઈ દોષ લાગતો નથી. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો તિરસ્કાર કરવામાં પણ કોઇ દોષ નથી. એવું કરવાથી તો તે સ્ત્રીની શુદ્ધિ જ થાય છે. રાજન્! આ બધાં તો મેં એવાં કર્મ બતાવ્યાં કે જેમના કરવાથી દોષ નથી થતો, હવે હું વિસ્તારપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કરું છું.

રાજન્! કૃચ્છ્ર-ચાન્દ્રાયણ વગેરે તપ, અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો અને દાનદ્વારા મનુષ્ય તો જ પાપમાંથી છૂટી શકે કે જો તે ફરી તે પાપકર્મ ન કરે. જો કોઇએ બ્રહ્મહત્યા કરી હોય તો તેણે ભિક્ષા માગીને એક વખત ભોજન કરવું, પોતાનું બધું કામ પોતે જ કરવું, હાથમાં ખોપરું અને ખાટલાનો પાયો રાખવો, નિત્ય બ્રહ્મચર્યવ્રતથી રહેવું, ભિક્ષા માગતી વખતે રોજ ઊભા રહેવું, કોઇની ઈર્ષ્યા ન કરવી, પૃથ્વી ઉપર સૂવું, અને પોતાનાં કર્મો લોકોમાં જાહેર કરવાં. આ પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી કરવાથી તેની શુદ્ધિ થઇ જાય છે. અથવા પોતાની ઇચ્છાથી ગમે તે કોઇ શસ્ત્રધારી વિદ્વાનના હાથે મૃત્યુ પામે, બળતી આગમાં કૂદી પડે અથવા મુખ નીચું કરીને કોઇ પણ વેદનો પાઠ કરતાં કરતાં ત્રણ વખત સો-સો યોજનની યાત્રા કરે, કોઇ વેદને જાણનાર બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દે, અથવા જેનાથી આખી જીંદગી સુધી નિર્વાહ થઇ શકે એટલું ધન અથવા સર્વ સામાનથી ભરેલું ઘર બ્રાહ્મણને દાનમાં આપે અને નિત્ય ગાયો અને બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરવામાં તત્પર રહે તો તે પુરુષની બ્રહ્મહત્યામાંથી મુક્તિ થાય છે. જો કૃચ્છ્રવ્રત અનુસાર ભોજન કરે તો ૭ વર્ષોમાં પ્રત્યેક માસે કૃચ્છ્રવ્રત પ્રમાણે ભોજન કરવાથી ત્રણ વર્ષોમાં અને એક એક માસમાં ભોજનક્રમનું પરિવર્તન કરતાં અત્યન્ત તીવ્ર કૃચ્છ્રવ્રત અનુસાર અન્ન ખાય તો એક વર્ષમાં *બ્રહ્મહત્યાથી છૂટકારો મળે છે. આમાં જરા પણ સન્દેહ નથી. આ પ્રમાણે જો ઉપવાસ કરવામાં આવે તો તેના કરતાં પણ જલદી શુદ્ધિ થઇ શકે છે. તે સિવાય અશ્વમેધ યજ્ઞથી પણ આ પાપ છૂટી જાય છે. શ્રુતિનું કથન છે કે જે આવા (બ્રહ્મહત્યા લાગેલા) લોકો અવભૃથ સ્નાન (યજ્ઞના અન્તમાં કરવામાં આવતું સ્નાન) કરે છે, તેઓ સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. જે પુરુષ બ્રાહ્મણને માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ હોમી દે છે, તે પણ બ્રહ્મહત્યાથી છૂટી જાય છે. બ્રહ્મહત્યારો પણ જો સુપાત્ર બ્રાહ્મણને એક લાખ ગાયોનું દાન કરી દે તો તેનાં સર્વ પાપો નષ્ટ થઇ જાય છે. જે મનુષ્ય દૂઝણી પચીસ હજાર કપિલા (કાળી) ગાયો સુપાત્રોને દાન આપે છે, તે પણ સર્વ પાપોથી છૂટી જાય છે. મરણસમયે ગરીબ અને સુપાત્ર પુરુષોને એક હજાર દૂઝણી ગાયો આપવાથી પણ મનુષ્ય પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. જે રાજા સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને કામ્બોજ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલા સો ઘોડા દાન આપે છે, તે પણ પાપોથી મુક્ત થઇ જાય

* ત્રણ દિવસ સવારમાં, ત્રણ દિવસ સાંજે અને ત્રણ દિવસ વિના માગ્યે જે મળી જાય તે ખાઇ લેવું તથા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો-આ પ્રમાણે બાર દિવસનું કૃચ્છ્ર વ્રત થાય છે. આ પ્રમાણે ૭ વર્ષ સુધી રહેવાથી બ્રહ્મહત્યા છૂટી જાય છે. આ ત્રણ ત્રણ દિવસના ક્રમને બદલે અઠવાડિયા-અઠવાડિયાના ક્રમથી સવારે, સાંજે, વિના માગ્યે અને ઉપવાસથી નિર્વાહ કરે તો ત્રણ વર્ષમાં શુદ્ધિ થઇ જશે અને જો એક માસ સવારમાં ભોજન કરે, એક માસ સાંજે ભોજન કરે, એક માસ વિના માગ્યે જે મળી જાય તે ખાઇને રહે અને એક માસ ઉપવાસ કરે; આ પ્રમાણે એક વર્ષ સુધી ચાલે તો તે એક જ વર્ષમાં બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થવાય છે. [નીલકંઠી]

છે. જે મનુષ્ય કોઈ પણ એક માણસને તેનો મનોરથ પૂર્ણ થાય એટલું દાન આપી દે અને કોઈની આગળ પણ તે વાતની ચર્ચા ન કરે (તે વાત પ્રકટ ન કરે) તો તે પણ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પાણી વગરના દેશમાં, પર્વત ઉપરથી પડીને, અગ્નિ-પ્રવેશ કરીને અથવા મહાપ્રસ્થાનની વિધિ પ્રમાણે હિમાલયમાં ગળી જઈને પ્રાણ ત્યજી દેવાથી મનુષ્ય સર્વ પાપોથી છૂટી જાય છે. જો કોઈ બ્રાહ્મણે મદ્યપાન કર્યું હોય તો બૃહસ્પતિયાગ કરવાથી તેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે. એકવાર મદ્યપાન થઈ જતાં જે નિષ્કપટભાવથી જમીનનું દાન કરે અને પછી ફરી દારૂના સામું પણ ન જુએ તો પણ મદ્યપાનના પાપથી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

જે પુરુષ ગુરુપત્નીની સાથે સમાગમ કરનારો હોય તે લાલચોળ તપાવેલી લોઢાની પાટ ઉપર સુઈ જાય અથવા પોતાની મૂત્રેન્દ્રિયને કાપી નાખીને ઊંચે જોતો દૂર સુધી ચાલે અથવા આપઘાત કરે તો તે પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે. અથવા જે મહાવ્રતનું પાલન કરે (એક મહિના સુધી પાણી પણ પીધા વગર રહેવું) અથવા બ્રાહ્મણોને પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરી દે અથવા ગુરુને માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ આપી દે તે પણ આ પાપમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. જૂઠું બોલીને આજીવિકા ચલાવ-નારો અથવા ગુરુનું અપમાન કરનારો પુરુષ ગુરુને તેમની અભીષ્ટ વસ્તુ આપીને પ્રસન્ન કરીલે તો તે પાપમાંથી છૂટી જાય છે. તે સિવાય પરસ્ત્રીસંગથી જેનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ખંડિત થયું હોય તેણે બ્રહ્મહત્યા માટે બતાવેલું પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. અથવા ૭ મહિના સુધી પોતાના શરીર ઉપર કેવળ ગાયનું ચામડું ઓઢીને રહેવું જોઈએ.

જો કોઈ મનુષ્યે કોઈનું ધન ચોરી લીધું હોય તો કોઈ પણ ઉપાયથી તેને તેટલું ધન પાછું આપી દે તો તે પાપમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. જો પોતાની સ્ત્રીના ઉપર કોઈ જાતની પાપ સંબંધની શંકા જાય તો તે રજ-સ્વલા થઈને સ્નાન કરે ત્યાંસુધી તેનો સંગ ન કરવો. રાખથી જેમ વાસણ સાફ થઈ જાય છે તેમ રજસ્વલા થવાથી સ્ત્રી શુદ્ધ થઈ જાય છે. પશુપંખીઓનો વધ ...ાર અને લીલાં ઝાડને કાપનાર માણસ જો ત્રણ દિવસ સુધી પાણી પણ પીધા વિના ઉપવાસ કરે અને લોકોની આગળ પોતાનું કુકર્મ જાહેર કરી દે અને ફરી તેવું કામ ન કરે તો તે, તે પાપમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. જે પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા કરતો ન હોય, રાગદ્વેષ અને માનઅપમાનથી રહિત તેમજ ઓછું બોલનારો હોય, અલ્પાહાર કરતો હોય અને એકાન્ત પ્રદેશમાં રહીને ગાયત્રીનો જપ કરતો હોય તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. બીજાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોની શુદ્ધિ માટે, ધર્મ-અધર્મનો નિર્ણય કરનારાં પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રોથી બ્રાહ્મણોએ આ પ્રમાણેની વિધિનો નિર્ણય કર્યો છેઃ—જે પુરુષ દિવસે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ રાખે, રાત્રિમાં ખુલ્લા મેદાનમાં સૂવે, ત્રણ વખત દિવસે અને ત્રણ વખત રાત્રે વસ્ત્રો સહિત સરોવર અથવા નદીમાં ડૂબકી મારીને સ્નાન કરે અને પવિત્ર પુરુષોનો સંગ કરે તે અજાણતાં કરેલાં બધાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. મનુષ્યને પોતે કરેલાં શુભ અને અશુભ કર્મોનું ફળ મળ્યા પછી ભોગવવું પડે છે. તેમાં જે કર્મો વધારે હોય (શુભ અથવા અશુભ કર્મો) તેમનું ફળ તેને પહેલાં મળે છે. તેથી દાન, તપ અને શુભ કર્મોદ્વારા પુણ્યની જ વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. સર્વદા શુભ આચરણ કરવાથી, પાપ-કર્મથી દૂર રહેવાથી અને સુપાત્રને દાન કરવાથી મનુષ્ય પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે.

રાજન્ ! આ જ પ્રમાણે વિવેકી પુરુષને માટે ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય તથા જાણી-જોઈને અને અજાણતાં કરેલાં પાપોને માટે પણ પ્રાયશ્ચિત બનાવવામાં આવેલાં છે. જે પાપ જાણીજોઈને કરવામાં આવે છે તે વધારે થાય છે અને જે પાપ અજાણતાં થાય છે તે થોડું ગણવામાં આવે છે. ઉપર કહેલી વિધિથી પાપની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. જે આસ્તિક અને શ્રદ્ધાળુ છે તેને માટે જ આ વિધિ કહેલ છે. નાસ્તિક, અશ્રદ્ધાળુ અને દંભી તેમજ દ્વેષી પુરુષને માટે આ વિધિ કશા ઉપયોગનો નથી. જે પુરુષ મર્યા પછી સુખ ભોગવવા ચાહે છે, તેણે શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં આચરણોનું અને ધર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. રાજન્ ! તમે પોતાના પ્રાણોની રક્ષા માટે અથવા સ્વધર્મના પાલન માટે જ આ પાપીઓનો વધ કર્યો છે. તેને લીધે તમે આ પાપથી સર્વથા મુક્ત જ છો. છતાં પણ જો તમને કંઈ પશ્ચાત્તાપ થતો હોય તો પ્રાયશ્ચિત કરી લો. આમ અનાર્ય પુરુષોની પેઠે શોકમાં ભરાઈને પોતાનો નાશ ન કરો.

પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય કર્મો અન્નની અશુદ્ધિ અને દાનના અનધિકારીના વિષયમાં સ્વાયંભુવ મનુનો પ્રસંગ

વ્યાસ બોલ્યા—રાજન્! આ વિષે પૂર્વકાળનો એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ છે. એક વખત કેટલાક તપસ્વી ઋષિઓ એકઠા થઇને સ્વાયંભુવ મનુની પાસે ગયા. અને તેમને ધર્મના સ્વરૂપ વિષે પૂછવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું; 'દાન, અધ્યયન, તપ તેમજ કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કામો કોને ગણવામાં આવે છે?' આ ઉપર મનુ ભગવાને કહ્યું–'હું સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારથી ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવું છું; આપ ધ્યાન દઇને સાંભળો. શાસ્ત્રમાં જે પાપોનો ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો તેમની નિવૃત્તિ માટે મન્ત્ર-જપ, હોમ અને ઉપવાસ કરવા અને જ્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા લોકો રહેતા હોય ત્યાં રહેવું. તેમજ પુણ્યકર્મો કરવાથી, સુવર્ણનું ભક્ષણ કરવાથી, જેમાં રત્નો હોય તેવી નદીઓમાં સ્નાન કરવાથી, દેવસ્થાનોમાં જવાથી અને ઘી પીવાથી તે સમયે મનુષ્યની શુદ્ધિ થઇ જાય છે. મનુષ્યે કદી ગર્વ ન કરવો જોઇએ અને દીર્ઘ આયુષ્યની ઇચ્છા હોય તો તપ્તકૃચ્છ્રવ્રતની વિધિથી ત્રણ દિવસ સુધી ગરમ દૂધ, ગરમ ઘી અને ગરમ પાણીનું સેવન કરવું જોઇએ.

આપ્યા વગર વસ્તુને લેવી નહિ, દાન, અધ્યયન અને તપમાં તત્પર રહેવું તથા અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ અને પરોપકાર–આ બધાં ધર્મનાં લક્ષણ છે. એક જ કામ અમુક વખતે ધર્મ અને અમુક વખતે અધર્મ બની જાય છે, ચોરી કરવી, જૂઠું બોલવું, હિંસા કરવી વગેરે અધર્મ પણ અમુક અવસ્થામાં ધર્મ ગણવામાં આવે છે, વિવેકી લોકો જાણે છે કે ધર્મ અને અધર્મ–આ બન્ને ય, દેશ અને કાળના ભેદથી અધર્મ અને ધર્મ બની જાય છે. લોક અને વેદમાં ધર્મના બે ભેદ છે–પ્રવૃત્તિધર્મ અને નિવૃત્તિધર્મ. તેમાં નિવૃત્તિધર્મનું ફળ મોક્ષરૂપ અમૃતત્વ છે અને પ્રવૃત્તિધર્મનું ફળ જન્મ-મરણ છે. અશુભ કર્મોથી અશુભ ફળ મળે છે અને શુભ કર્મોથી શુભ ફળ મળે છે. જેનું ફળ–પરિણામ શુભ તે શુભ કર્મ કહેવાય છે અને જેનું ફળ અથવા પરિણામ અશુભ તે અશુભ કર્મ કહેવાય છે.

જો જાણી જોઇને કોઇ અશુભ કર્મ થઇ જાય તો તેને માટે શાસ્ત્રે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરેલું છે. રાજા જો દંડ કરવા યોગ્ય પુરુષને દંડ ન કરે તો તેની શુદ્ધિને માટે તેણે એક દિવસ-રાત ઉપવાસ કરવો જોઇએ. અને જો પુરોહિત રાજાને ઉપદેશ ન કરે તો તેની શુદ્ધિ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી થાય છે. પરન્તુ જે પુરુષો પોતાની જાતિ, આશ્રમ અથવા કુળ-ધર્મનો ત્યાગ કરી દે છે, તેમની શુદ્ધિ કોઇ પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી થઇ શકતી નથી. જો ધર્મ–અધર્મના નિર્ણયમાં કોઇ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય તો વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા દશ અથવા ત્રણ બ્રાહ્મણોને બોલાવીને તેમની પાસે તેનો નિર્ણય કરાવવો અને તેઓ જેમ કહે તેમ કરવું.

હવે અન્નની બાબતનો વિચાર કરીએ પ્રેત નિમિત્તે બનાવવામાં આવેલું અન્ન અને સૂતિકા (સુવાવડી સ્ત્રી) માટેનું અન્ન દશ દિવસ થયા સિવાય ન ખાવું જોઇએ. આ પ્રમાણે વીઆએલી ગાયનું દૂધ પણ દશ દિવસ સુધી પીવું ન જોઇએ. રાજાનું અન્ન તેજસ્વિતાને નષ્ટ કરે છે, શૂદ્રનું અન્ન બ્રહ્મતેજનો નાશ કરે છે, તેમજ સોની, દરજી, મોચી, સુથાર વગેરેનું તથા વિધવા અથવા પુત્રહીન સ્ત્રીનું અન્ન આયુષ્યને ક્ષીણ કરનાર છે. વ્યાજના ધંધા ઉપર જીવનારનું અન્ન વિષ્ટા સમાન છે. અને વેશ્યાનું અન્ન વીર્ય સમાન છે. કાયર કર્તવ્યને વેચનાર, વ્યભિચારિણી સ્ત્રી, ધોબી વૈદ્ય અને ચોકીદારનું અન્ન પણ ખાવા યોગ્ય નથી. જેનો સમાજ અથવા ગામે બહિષ્કાર કરેલો હોય, જે નાચનારીઓ દ્વારા પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હોય, અને જેણે પોતાના મોટા ભાઇના પરણતા પહેલાં લગ્ન કરી લીધું હોય તેએનું તથા બન્દીજનો (રાજાનો સ્તુતિ-પાઠ કરનારા) અને જુગારીઓનું અન્ન પણ ખાવા યોગ્ય નથી. જે ડાબા હાથથી પીરસવામાં આવ્યું હોય પાણીમાં રાખ્યે જેને બાર કલાક થયા હોય—જે વાસી હોય, જેના ઉપર દારૂના છાંટા પડ્યા હોય, જે કોઇનું એઠું હોય, જેને કુટુમ્બથી છુપાવીને પોતાને માટે રાખવામાં આવેલું હોય, તે અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી હોતું. આ પ્રમાણે જે પદાર્થો લોટ, ખાંડ શાક અથવા દૂધને બગાડીને બનાવવામાં આવ્યા હોય, તેમને પણ ખાવા ન જોઇએ. ખીર,

ખીચડી અને માલપુડા જો દેવતાને નૈવેદ્ય ધરાવવાના ઉદ્દેશથી બનાવવામાં ન આવ્યા હોય તો તેમને ખાવા ન જોઈએ. ગૃહસ્થ પુરુષ દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને કુળદેવતાઓને નૈવેદ્ય સમર્પણ કર્યા પછી જ ભોજન કરી શકે છે. તેમણે ઘરમાં પણ સંન્યાસીની પેઠે અનાસક્ત ભાવથી જ રહેવું જોઈએ. જે પુરુષ પોતાને અનુકૂળ રહેનારી સ્ત્રીની સાથે આ પ્રમાણે ઘરમાં રહે છે, તે ધર્મનું પૂરું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

ધર્માત્મા પુરુષે યશના લોભથી, ભયને લીધે અને પોતાના ઉપર ઉપકાર કરતો હોય તેવાને દાન ન આપવું જોઈએ. જેઓ બીભત્સ નાચગાન કરનારા, ભાંડ વગેરે, મદમત્ત, ઉન્મત્ત, ચોર, નિન્દાખોર, કપટી, ચારિત્ર્યહીન, દુષ્ટ અને સંસ્કારશૂન્ય છે, તેઓને પણ દાન ન આપવું જોઈએ. જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું ન હોય તેવા બ્રાહ્મણને દાન આપવું યોગ્ય નથી. વિધિહીન દાન દેવું અને દાન લેવું એ બંને ઠીક નથી. જેમ ખેરનું લાકડું અથવા પત્થરનો આધાર લઈને સમુદ્ર પાર કરવા જનારો ડૂબી જ મરે છે તેવા જ રીતે પાપી અને ક્રૂર માણસોને દાન આપનારાઓ નરકમાં ડૂબે છે. જેમ લીલાં લાકડાં સળગતાં નથી તેમ તપ, સ્વાધ્યાય અને ચારિત્ર્યથી હીન હોય તેવો માણસ દાન લઈને પાપમાં પડે છે. તેને દાન પચતું નથી. જે લોકો દુરાચારી હોય અને તેમણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો હોય તો તેમના સંસર્ગથી તે શાસ્ત્રજ્ઞાન દૂષિત થઈ જાય છે. જે બ્રાહ્મણ વેદહીન હોય, શસ્ત્ર અને જાણતો ન હોય તો પણ સન્તોષી અને બીજા દુર્ગુણોથી રહિત હોય, કોઈના દોષ જોતો ન હોય, તેને દયા કરીને જ દાન આપવું જોઈએ. આપવું એ શિષ્ટોનો આચાર છે અથવા આપવાથી પુણ્ય થાય છે-આમ સમજીને કશું આપવું ન જોઈએ. કારણ કે લાકડાનો હાથી અને ચામડાનું હરણ એ નામનાં જ હાથી અને હરણ છે, તેવી રીતે વગર ભણેલો બ્રાહ્મણ એ નામનો જ બ્રાહ્મણ છે. જેમ પાણી વગરનો કૂવો અને રાખમાં કરેલો હોમ વ્યર્થ જાય છે તેમ મુર્ખને આપવામાં આવેલું દાન પણ વ્યર્થ છે. દાન લેનારો મૂર્ખ એ દાતાનો શત્રુ છે. દાન લેવામાં તે તેના ધનની ચોરી કરે છે તેમજ દેવતાઓ અને પિતૃઓના ભાગનો (હવ્ય-કવ્યનો) નાશ કરે છે. તેને દાન આપનારો પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો, યુધિષ્ઠિર ! તમે જે પૂછ્યું હતું તે મેં આ સ્વાયંભુવ મનુના પ્રસંગદ્વારા સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યું. આ મહત્ત્વનો પ્રસંગ કલ્યાણને ઇચ્છનારા દરેક માણસોએ સાંભળવો જોઈએ.

વ્યાસજી અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું હસ્તિનાપુરમાં આવવું

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું :—મુનિશ્રેષ્ઠ ! રાજાઓ અને ચારે વર્ણોના ધર્મો હું વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું. કૃપા કરીને મને સમજાવો કે કષ્ટને સમયે તેઓએ કઈ નીતિ અનુસાર કામ લેવું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધમાં આપે મને જે કંઈ કહી સંભળાવ્યું તેથી મને બહુ હર્ષ થાય છે.

વ્યાસે કહ્યું :—યુધિષ્ઠિર ! તમારે જો ધર્મનું પૂરેપૂરું રહસ્ય સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો કૌરવોમાં વૃદ્ધ એવા ભીષ્મ પિતામહની પાસે જાઓ. તે ગંગાજીના પુત્ર સર્વજ્ઞ હોઈ સઘળા જાતના ધર્મોના રહસ્યને જાણવાવાળા છે; તેથી ધર્મને લગતી તમારા મનમાં જેટલી શંકાઓ હશે, તે સર્વનું તેઓ સમાધાન કરી દેશે. જે ધર્મશાસ્ત્રને શુક્રાચાર્ય અને દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિ જાણે છે, તે બધું કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મજીએ પૂરેપૂરા વિવરણ સાથે શુક્રાચાર્ય અને ચ્યવનજી દ્વારા મેળવી લીધું છે. બ્રહ્મચર્યવ્રતની દીક્ષા લઈ વસિષ્ઠજી પાસેથી અંગ અને ઉપાંગ સહિત તેમણે વેદોનું અધ્યયન કર્યું છે. બ્રહ્માજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પરમ તેજસ્વી સનત્કુમાર પાસેથી તેમણે અધ્યાત્મ વિદ્યા મેળવી છે, માર્કંડેય પાસેથી પૂરો યતિધર્મ શીખી લીધો છે તથા પરશુરામ અને ઇન્દ્ર પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. મનુષ્યોમાં જન્મ્યા છતાં મૃત્યુને એમણે પોતાની ઇચ્છાને આધીન કરી લીધું છે. પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળા બ્રહ્મર્ષિઓ તેમની સભાના સભાસદો હતા, જ્યારે જ્યારે જ્ઞાનયજ્ઞો થતા ત્યારે ત્યારે તેમાં કોઈ એવી વાત ન થતી કે જેને તેઓ જાણતા ન હોય. તેઓ ધર્મ અને અર્થનું

સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જાણે છે. તેઓ જ તમને ધર્મનો ઉપદેશ આપશે. થોડા જ સમયમાં હવે તેઓ પ્રાણ-ત્યાગ કરવાના છે, તેથી તેમ કરે તે પહેલાં જ તમે એમની પાસે પહોંચી જાઓ.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—ભગવન્! મેં તો મારા ભાઈભાંડુઓનો મહાભયંકર અને થરથરાવી નાખે તેવો સંહાર કર્યો છે; હું તો બધા લોકોનો અપરાધી અને પૃથ્વીનું સત્યાનાશ કાઢનાર છું, અરે! એટલું જ નહીં, તેઓ સદા નિષ્કપટ ભાવે સરળ રીતે યુદ્ધ કરતા, પરંતુ મેં તો છળકપટનો ઉપયોગ કરી તેમનો સંહાર કરાવ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં હું કેવી રીતે તેમને મારું મોઢું બતાવી શકું!

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજા યુધિષ્ઠિરની આ વાત સાંભળી ચારે વર્ણોના હિતની ઇચ્છાથી યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે તેમને કહ્યું: 'નૃપશ્રેષ્ઠ! હવે તમે શોકને જ પકડીને બેસી ન રહો, ભગવાન વ્યાસ કહે છે તે પ્રમાણે જ કરો. તેઓ અતિ તેજસ્વી અને આપના ગુરુ સમાન છે; તેમની આજ્ઞા માનો આપ બ્રાહ્મણોનું, આપના શુભાકાંક્ષી એવા અમારું, દ્રૌપદીનું અને સમસ્ત લોકનું હિત કરો.

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મોટા મનવાળા મહારાજ યુધિષ્ઠિર સર્વ લોકના હિતને સારુ પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યા. તેઓ વેદ, ઉપનિષદ, મીમાંસા અને નીતિ વગેરે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. આ વખતે પોતાના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવાથી તેમને ખૂબ જ શાન્તિ મળી. તેમણે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કર્યા અને શ્રીકૃષ્ણ વગેરે બધા સગાસંબંધીઓને સાથે લઈ તેઓ હસ્તિનાપુરે આવ્યા. નગરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તેમણે દેવતાઓનું તથા હજારો બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું, સફેદ રંગના સોળ બળદો જેને જોડ્યા હતા એવા એક નવા જ રથમાં તેઓ બેઠા. તે રથને ચામડાથી અને ઊનનાં કપડાંથી મઢી લેવામાં આવ્યો હતો અને તે રથ ધોળા રંગનો હતો. તે વખતે મહાપરાક્રમી કુન્તીપુત્ર ભીમે બળદની રાશ હાથમાં લીધી, અર્જુને કાન્તિમાન ધોળું છત્ર લીધું તથા માદ્રીપુત્ર નકુળ અને સહદેવ ચમ્મર ઢોળવા તથા પંખો નાખવા લાગ્યા. આ રીતે જ્યારે પાંચે ભાઈઓ સુસજ્જિત થઈને એક સાથે રથ પર સ્વાર થયા ત્યારે જાણે પાંચ મહાભૂત શરીર ધારણ

કરીને એકઠાં થઈ ગયાં હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. મહારાજા યુધિષ્ઠિરની પાછળ એક રથમાં યુયુત્સુ નીકળ્યો. આ કૌરવો અને પાંડવોની પાછળ શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના ઘોડાઓ જેને જોડવામાં આવ્યા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં સાત્યકિ સાથે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીકળ્યા. ધર્મરાજાની આગળ એક પાલખીમાં તેમના મોટા કાકા મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ગાન્ધારીની સાથે જતા હતા. આ સર્વની પાછળ કુન્તી અને દ્રૌપદી વગેરે કુરુકુળની સ્ત્રીઓ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે રથમાં બેસીને નીકળી. તેમની સંભાળ રાખવાનું કામ વિદુરનું હતું, તેથી તેઓ તેમની પાછળપાછળ ચાલતા હતા. તેમની પાછળ સર્વ પ્રકારના શણગારોથી સુસજ્જિત અનેક રથ, હાથી, ઘોડેસ્વાર અને પાયદળોની પલટનો હતી. આ રીતે સૂત, માગધ અને વૈતાલિકોથી કરાતી પ્રશંસા સાંભળતા મહારાજા યુધિષ્ઠિરે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમની આ સ્વારી સંસારમાં અનુપમ હતી.

હસ્તિનાપુરમાં ધર્મરાજાની સ્વારી નીકળી ત્યારે ત્યાંના નગરજનોએ આખુંયે શહેર અને રાજમાર્ગોને ખૂબ શણગાર્યાં હતાં. સડકો ઉપર સફેદ રંગનાં ફૂલ વેરવામાં આવ્યાં હતાં, અનેક ધ્વજપતાકાઓ બાંધવામાં આવી હતી અને રસ્તાઓને સાફસૂફ કરી ધૂપ

વડે સુગંધિત કરવામાં આવ્યા હતા. [રાજમહેલને સુગન્ધી પદાર્થોનાં] ચૂર્ણવડે, તરેહતરેહનાં પુષ્પો વડે અને પુષ્પોનાં તોરણો વડે ભરચક કરી દીધો હતો. શહેરના દરવાજા પર નવા કળશો મૂકવામાં આવ્યા હતા અને ઠેરઠેર પોઝારંગનાં ફૂલોના ગુચ્છા લટકાવવામાં આવ્યા હતા. ચારે તરફથી મધુર સ્તુતિવાક્યો સંભળાતાં હતાં. આ રીતે પોતાના હિતેચ્છુઓ સાથે યુધિષ્ઠિર મહારાજે ખૂબ શણગારેલા હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાંડવોના પુરપ્રવેશ સમયે હજારો પુરવાસીઓ તેમનાં દર્શન કરવા એકઠા થયા હતા. તે વખતે નગરની અનેક સ્ત્રીઓ પાંચે ભાઈઓની પ્રશંસા કરતી હતી. તેઓ લજ્જાને લીધે ધીમેધીમે કહેતી કે " પાંચાલકુમારી! તમને ધન્ય છે, કે તમને આ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સેવા કરવાનો શુભ અવસર મળ્યો છે. તમારાં બધાં શુભ કર્મો અને વ્રતોનું આ ફળ મળ્યું છે." તેમનાં આવાં પ્રશંસાવાક્યો અને અંદરઅંદરની પ્રેમપૂર્ણ વાતચીતથી એ વખતે આખું નગર ગૂંજી ઊઠયું હતું.

આ રીતે મહારાજા યુધિષ્ઠિર ધીમે ધીમે રાજમાર્ગો પરથી નીકળીને રાજમહેલને દરવાજે પહોંચ્યા. તે વખતે બધા દરબારીઓ, નગરવાસીઓ અને દેશના પ્રજાજનો તેમની સામે આવ્યા અને પ્રણામ કરી પ્રિય લાગે એવી વાતો કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા; 'મહારાજ! ધર્મ અને બળના પ્રભાવે આપનું ગુમાવેલું રાજ્ય આપે પાછું મેળવી લીધું છે એ મોટા સદ્ભાગ્યની વાત છે. આપ સો વર્ષ સુધી અમારા રાજા રહો અને ધર્મને અનુસરી પ્રજાનું પાલન કરો.' આ રીતે રાજદ્વાર પર મંગળવચનો વડે તેમનો બધાએ સત્કાર કર્યો તથા બ્રાહ્મણોએ પણ આશીર્વાદ આપ્યા. એ બધું યથાયોગ્ય રીતે સ્વીકારી મહારાજ રથ પરથી ઉતર્યા અને રાજભવનમાં પધાર્યા. મહેલની અંદરના ભાગમાં જઈ તેમણે કુલદેવતાઓનાં દર્શન કર્યાં અને રત્ન, ચંદન, માળા આદિથી તેમની પૂજા કરી. તે પછી ફરી તેઓ મહેલની બહાર આવ્યા અને ત્યાં મંગલ પાત્રો હાથમાં લઈ ઉભા રહેલા બ્રાહ્મણોનાં દર્શન કર્યાં. તે વખતે મહારાજે ગુરુ ધૌમ્ય અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ રાખી તેઓનાં પુષ્પ, મોદક, રત્ન, સુવર્ણ, ગાય અને વસ્ત્રાદિ વડે વિધિ વત્ પૂજા કરી. પછી આપની શી ઇચ્છા છે.' એમ વારંવાર પૂછીને સેવક લોકો બ્રાહ્મણોને ઇચ્છિત પદાર્થો આપવા લાગ્યા. તે પછી પુણ્યાહ વાચનનો ઘોષ થયો. તેને લઈને આખુંયે આકાશ ગૂંજી ઉઠયું. એ બધું મિત્રોને બહુ જ આનન્દદાયક, પરમ પવિત્ર અને કાનોને સુખકારક લાગ્યું. તે સમયે ચારે તરફ જયની ઘોષણા કરતા શંખ અને દુંદુભિઓના મનોરમ શબ્દો થવા લાગ્યા.

એટલામાં બ્રાહ્મણના વેશમાં છુપાયેલા રાક્ષસ ચાર્વાકે કહ્યું કે ' યુધિષ્ઠિર! અત્યારે હું આ બધા બ્રાહ્મણોની વતી બોલું છું. તમને ધિક્કાર છે, તમે ઘણા દુષ્ટ રાજા છો. તમારા ભાઈભાંડુઓની તમે હત્યા કરી છે. તમારા ગુરુજનોને મરાવીને તો હવે તમારે પણ મરી જવું એ જ વધારે સારું છે. આવું જીવન શું કામનું?

તેની આ વાત સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિર બહુ લજ્જા પામ્યા અને આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયા. પ્રત્યુત્તરમાં તેમના મ્હોંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહીં. તેમણે કહ્યું કે 'બ્રાહ્મદેવો! અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. અત્યારે મારા પર મોટી આફત આવી પડી છે. આવે વખતે આપ મને ધિક્કારો એ ઠીક નથી.'

યુધિષ્ઠિરનાં આ વચનો સાંભળી બધા બ્રાહ્મણો બોલી ઊઠયા, " મહારાજ! આ અમારો મત દર્શાવતો નથી. અમે તો આશીર્વાદ દઈએ છીએ કે આપની રાજલક્ષ્મી સદા અવિચળ રહો.' પછી તે મહાત્માઓએ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ વડે તેને ઓળખી કાઢયો અને રાજા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું—'આ દુર્યોધનનો મિત્ર, ચાર્વાક નામનો રાક્ષસ છે. તે અત્યારે સંન્યાસીનો વેશ ધરી તેનું ભલું કરવા ઇચ્છે છે. ધર્માત્મા! અમે તમને તે કહે છે એવી કોઈ વાત કહેતા નથી. તમારું અને તમારા ભાઈઓનું કલ્યાણ થાઓ.' રાજન્! ત્યારપછી એ બધા બ્રાહ્મણોએ ક્રોધે ભરાઇ હુંકાર કરીને તે રાક્ષસને મારી નાખ્યો. તે બ્રાહ્મણોના તેજથી તે ભસ્મીભૂત થઇ પડી ગયો. રાજાએ એ બધાની પૂજા કરી, અને તે સર્વે રાજાને અભિનન્દન આપતા આપતા ત્યાંથી વિદાય થયા. આનાથી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને તથા તેમના સંબંધીઓને બહુ પ્રસન્નતા થઇ.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો અભિષેક, તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા તથા તેમણે કરેલું સગાંવહાલાંઓનું શ્રાદ્ધ

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજા! હવે મહારાજ યુધિષ્ઠિર રોષ અને સંતાપથી મુક્ત થઈ, પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરી સોનાના સુંદર સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા. તેમની જ સામે એક ચકચકિત સિંહાસન પર સાત્યકિ અને શ્રીકૃષ્ણ બેઠા. તેમજ મહારાજની બન્ને બાજુએ મણિજડિત બે આસનો ઉપર ભીમસેન અને અર્જુન શોભવા લાગ્યા. એક બાજુ સુવર્ણજડિત હાથીદાંતના આસન પર નકુલ અને સહદેવ સાથે માતા કુન્તી બેઠાં. આ જ પ્રમાણે કૌરવોના પુરોહિત સુધર્મા, વિદુર, ધૌમ્ય અને કુરુરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ અલગઅલગ સુન્દર સિંહાસનો પર વિરાજમાન થયા. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જ યુયુત્સુ, સંજય અને ગાંધારી પણ આસન પર બેઠાં.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સિંહાસન પર બેસી ધોળાં પુષ્પ, અક્ષત, ભૂમિ, સુવર્ણ અને રૂપાને સ્પર્શ કર્યો. સિંહાસનની પાસે મૃત્તિકા, સુવર્ણ, જાતજાતનાં રત્ન, બધી સામગ્રીથી યુક્ત અભિષેકનું પાત્ર, જળથી ભરેલાં ત્રાંબા, ચાંદી અને માટીનાં વાસણો, પુષ્પ, અક્ષત, ધાન્ય, ગોરસ, શમી, પીપળ અને ખાખરાનાં સમિધ, મધ, ઘી અને શંખ આ બધી વસ્તુઓ એકઠી કરવામાં આવી. પછી શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી પુરોહિત ધૌમ્યે પૂર્વ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેના ખૂણામાં શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર વેદી બનાવી, તે પછી સર્વતોભદ્ર આસન પર મહારાજા યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીને બેસાડી વેદના મંત્ર દ્વારા તેમની પાસે હવન કરાવ્યો. હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉભા થયા અને તેમણે પાંચજન્ય શંખમાં પાણી ભરી ધર્મરાજનો અભિષેક કર્યો. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા બીજા દરબારીઓએ પણ પાંચજન્યદ્વારા જ મહારાજનો અભિષેક કર્યો.

અભિષેક થતાં જ નગારાં, ભેરી શરણાઈના અવાજ થવા લાગ્યા ધર્માનુસાર મહારાજાએ પ્રજાની બધી ભેટ સ્વીકારી અને તેમનામાં પણ ઇનામ અકરામો વહેંચી પ્રજાનું પણ સન્માન કર્યું. એ પછી બ્રાહ્મણોનું સ્વસ્તિવાચન થયું અને હજારો મહોરો દક્ષિણામાં આપવામાં આવી. બ્રાહ્મણોએ પ્રસન્ન થઈ, મંગળ થાઓ, તમારો જય હો, એમ બોલી આશીર્વાદ આપ્યા. પછી તેઓએ મહારાજનાં વખાણ કરી કહ્યું—'મહારાજ! મોટા ભાગ્યની વાત છે કે આપનો વિજય થયો. સ્વપરાક્રમથી તમે ધર્મનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થયા. આપશ્રી, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ બધા આજ સુધી ક્ષેમકુશળ રહ્યા છો એ પ્રજાનું સદ્ભાગ્ય જ છે. હવે આપ તરતમાં જ બાકિ કાર્યક્રમને હાથમાં લ્યો.' ત્યાર પછી એકત્ર રહેલા સજ્જનોએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનો સત્કાર કર્યો અને તેમણે પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓના સહકારથી એ વિશાળ સામ્રાજ્યનો ભાર પોતાને હસ્તક લીધો.

પ્રજાનાં અભિનન્દનનો જવાબ વાળતાં મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું; મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર મારા પિતા છે. અમારા માટે તો તેઓશ્રી ઇષ્ટદેવ જેવા છે. જે લોકો મારું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓએ તેમની આજ્ઞામાં રહેવું અને તેમને જે ગમે તે જ કરવું. સંભાળથી તેમની સેવા કરવી એ મારું પણ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જો તમે બધા મારા ઉપર કોઈ જાતની મહેરબાની કરવા ઇચ્છતા હો તો હું આટલું જ માગું છું કે અગાઉની માફક જ તેઓશ્રી પ્રત્યે સમ્માનનો ભાવ રાખજો. મારા, આપના અને આખી પૃથ્વીના સ્વામી તેઓ જ છે. આ આખો દેશ અને સમસ્ત પાંડવો તેમના જ છે. મારી આ પ્રાર્થનાનો આપ સર્વે હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર કરો.'

ત્યારપછી કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરે બધા પુરજનોને અને દેશવાસીઓને વિદાય આપી અને ભીમસેનને યુવરાજ બનાવ્યા. મહામાત વિદુરજીને રાજકાજમાં સલાહ દેવાનો નિશ્ચય કરવાનો તથા સંધિ, વિગ્રહ આદિ વાતોનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર સોંપ્યો. કયું કામ કરવાનું છે અને કયું નહિ,—એ વિચાર કરવાનું તથા આવક અને ખર્ચનો નિર્ણય કરવાનું કામ સર્વગુણસંપન્ન વયોવૃદ્ધ સંજયને સોંપ્યું. સેનામાં ભરતી કરવી તેના ખાનપાનાદિકનો બંદોબસ્ત કરવો, તથા પગાર આપવો, એ જવાબદારી નકુળને શિર આવી. શત્રુઓના દેશ પર ચડાઈ કરવી અને દુષ્ટોને કાબુમાં રાખવાના કામ પર અર્જુનની નિમણૂંક થઈ. બ્રાહ્મણ અને દેવસેવાને લગતાં તથા પુરોહિતને કરવાનાં બીજાં કામો મહર્ષિ ધૌમ્યને સોંપવામાં આવ્યાં. સહદેવને

પોતાની સાથે રાખ્યો. દરરોજ રાજાના રક્ષણની જવાબદારીનું કામ તેને સોંપાયું. જે જે માણસો જે જે કામને લાયક લાગ્યા, તે તે કામ મહારાજાએ તેઓને સોંપ્યું. તેમણે વિદુર, સંજય અને યુયુત્સુને કહ્યું—'આપ સર્વે બહુ જ સંભાળ રાખી હરનિશ મારા આ વૃદ્ધ પિતા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની સેવા કરજો. તેમનું જે કંઈ કામ હોય તે બહુ જ સારી રીતે પૂરું થવું જોઈએ. આ નગર અને પ્રાંતમાં રહેનારા લોકોનાં જે કંઈ કામકાજ હોય તે ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજની આજ્ઞા લઈ પૂરાં કરવાનાં છે.'

વૈશંપાયન કહે છે—ત્યારપછી રાજા યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા પોતાના કુટુમ્બીઓનાં અલગ અલગ શ્રાદ્ધ કરાવ્યાં. પોતાના પુત્રોના શ્રાદ્ધ સમયે ધૃતરાષ્ટ્રે અન્ન, ધન, ગાય તથા બહુમૂલ્ય રત્નોનું દાન કર્યું. સ્વયં રાજા યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને સાથે રાખી દ્રોણ, કર્ણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, વિરાટાદિ મિત્ર રાજાઓ તથા દ્રુપદ અને દ્રુપદકુમારોનાં શ્રાદ્ધ કર્યાં. પ્રત્યેકને નિમિત્તે તેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અલગ અલગ ધન, રત્ન, ગાય અને વસ્ત્ર આપીને સન્તુષ્ટ કર્યા. પોતાના હિતેચ્છુઓને ઉદ્દેશીને તેમણે અનેક ધર્મશાળાઓ, પીયાવાં અને વિસામાઓ બંધાવ્યા. આ રીતે બધાના ઔર્ધ્વદૈહિક સંસ્કાર કરીને તેઓ એમના ઋણમાંથી મુક્ત થયા, અને ધર્મ અનુસાર પ્રજાનું પાલન કરી કૃતાર્થતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી વિદુર તથા અન્ય આદર યોગ્ય કૌરવોની તેઓ પહેલાંની જ માફક સેવા કરતા અને ઉંચા અધિકારીઓનું પણ માન જાળવતા. જેમના પતિ અને પુત્રો રણભૂમિમાં માર્યા ગયા હતા તેવી કુરુવંશની બધી સ્ત્રીઓને તેઓશ્રી પોતાની સાથે રાખતા અને દયાળુ સ્વભાવને લઈને તેમના ભરણપોષણનો હમેશાં ખ્યાલ રાખતા. દીન, દુઃખી, આંધળા તથા અનાથને રહેવા માટે મકાનો બંધાવતા અને તેમને ભોજન તથા વસ્ત્રની પણ મદદ કરતા. બધાની સાથે કોમળ વર્તાવ રાખી, તેઓ બધા ઉપર કૃપા દર્શાવતા.

યુધિષ્ઠિરે કરેલી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ, ભાઈઓ તથા કુટુંબીઓનો સત્કાર અને અનેક જાતનાં દાન

વૈશંપાયન કહે છે—રાજ્યાભિષેક થઈ ગયા પછી હાથ જોડી તેઓ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા—'ભગવાન! આપની જ કૃપા, નીતિ બલ, બુદ્ધિ અને પરાક્રમને લઈને મને બાપદાદાઓનું રાજ્ય મળ્યું છે. કમલલોચન! હું આપને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. પવિત્ર અન્તઃકરણવાળા બ્રાહ્મણો અનેક નામો દ્વારા આપની સ્તુતિ કરે છે, આ સમગ્ર વિશ્વ આપની લીલા છે; આપનાથી જ તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને આપ જ તેના આત્મા છો, આપને આદર સહિત નમસ્કાર છે. આપ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ અને જયી હોવાથી 'જિષ્ણુ' કહેવાઓ છો. પ્રભો! આપ જ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વૈકુંઠ ધામના અધિપતિ વૈકુંઠ અને ક્ષર અક્ષર પુરુષથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છો. આપ પુરાણ પુરુષ પરમાત્માએ જ સાત વખત અદિતિના ગર્ભ દ્વારા અવતાર ધારણ કર્યો છે. *આપ જ પૃશ્નિગર્ભના નામથી પ્રસિદ્ધ છો ત્રણે યુગોમાં પ્રકટ હોવાને કારણે વિદ્વાન લોકો આપને જ ત્રિયુગ કહે છે. આપની કીર્તિ બહુ પવિત્ર છે, આપ ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક અને યજ્ઞસ્વરૂપ છો. આપ હંસ (શુદ્ધ આત્મા) કહેવાઓ છો. ત્રણ નેત્રોવાળા ભગવાન શંકર અને આપ એક જ છો. આપ જ વિભુ અને દામોદર છો. વારાહ, અગ્નિ, બૃહદ્ભાનુ (સૂર્ય), વૃષભ (ધર્મ), ગરુડધ્વજ, અનીકસાહ (શત્રુસેનાનો વેગ સહી શકનાર), પુરુષ (અન્તર્યામી) શિપિવિષ્ટ, યજ્ઞમૂર્તિ અને ઉરુક્રમ (વામન) વગેરે આપનાં જ નામ છે. આપ સહુથી શ્રેષ્ઠ અને ઉગ્ર સેનાપતિ છો. સત્યસ્વરૂપ, અન્નદાતા તથા સ્વામી કાર્તિકેય પણ આપ જ છો. પોતે રણથી કદી પણ વિચલિત થયા વિના શત્રુઓને પાછા હઠાવનારા આપ જ છો. વૈદિક સંસ્કારોથી યુક્ત દ્વિજ અને સંસ્કાર શૂન્ય દ્વિજ સિવાયના બીજા મનુષ્યો પણ આપનાં જ સ્વરૂપો છે. આપ જ કામના

* આદિત્ય અને વામનના રૂપમાં બે વાર સાક્ષાત્ અદિતિના ગર્ભરૂપે અને પૃશ્નિગર્ભ, શ્રીરામ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પાંચ વાર તેમના જન્માન્તરગત પૃશ્નિ વગેરે અન્ય રૂપોના ગર્ભ સ્વરૂપે અહીં ભગવાનના પ્રગટ થવાની વાત છે.

ઓની વર્ષા કરવાવાળા વૃષ છો વૃષધર્મ (ધર્મસ્વરૂપ), વૃષદર્પ (ઇન્દ્રના અહંકારનું દમન કરવાવાળા) અને વૃષાકપિ (હરિહર) પણ આપ જ છો. આપ જ સિન્ધુ (સમુદ્ર), નિર્ગુણ પરમાત્મા તથા સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ રૂપ ત્રિવિધ તેજ છો, ઉપર, નીચે અને મધ્ય —એ બધી દિશાઓમાં આપ જ છો. આપે પોતાના વૈકુંઠધામેથી આવી આ પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કર્યો છે. આપ સમ્રાટ, વિરાટ, સ્વરાટ અને દેવરાજ ઇન્દ્ર છો. આ સંસાર આપનામાંથી જ પ્રકટ થયેલો છે, આપ સર્વત્ર વ્યાપક, નિત્ય સત્તારૂપ અને નિરાકાર પરમાત્મા છો. આપ જ કૃષ્ણ (સર્વને આપની તરફ ખેંચવાવાળા) અને કૃષ્ણવર્ત્મા (અગ્નિ) છો. આપને જ લોકો અભીષ્ટસાધક, અશ્વિનીકુમારોના પિતા, કપિલ મુનિ,-વામન, યજ્ઞ, ધ્રુવ, ગરુડ તથા યજ્ઞસેન કહે છે. આપ મોરપીંછધારી અને પ્રાણીઓને માયાના બંધનમાં બાંધવાવાળા છો, આપ જ સમસ્ત આકાશમાં વ્યાપીને રહેવાવાળા મહેશ્વર અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર છો. સુબભ્રુ, (અત્યન્ત પિંગળો વર્ણ) રુક્મયજ્ઞ, સુષેણ, દુન્દુભિ, ગભસ્તિનેમિ (કાલચક્ર), શ્રીપદ્મ, પુષ્કર, પુષ્પધારી, ઋભુ, વિભુ, અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અને સદાચારી—આ નામો દ્વારા આપનું જ કીર્તન થાય છે. આપ જ જલનિધિ સમુદ્ર, બ્રહ્મા, પવિત્ર ધામ તથા ધામના જ્ઞાતા છો. ઈશ્વર! વિદ્વાન પુરુષ આપને જ હિરણ્યગર્ભ તથા સ્વધા, સ્વાહા વગેરે નામો લઇને બોલાવે છે. કૃષ્ણ! આપ જ આ જગતના આદિ કારણ છો. આપ જ તેનું સર્જન કરો છો અને આપ નામાં જ તેનો લય થઇ જાય છે. વિશ્વયોનિ! આ સંપૂર્ણ વિશ્વ આપને જ આધીન છે. શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર પરમાત્મન્! આપને વારંવાર મારા પ્રણામ છે.'

ધર્મરાજાએ આ રીતે સભામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી ત્યારે તેમણે પણ અત્યંત પ્રસન્ન થઇ રાજા યુધિષ્ઠિરને અભિનન્દન આપ્યાં. ત્યારપછી રાજાએ દરબારમાં આવેલા પ્રજાજનોને જવાની રજા આપી. તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે એ બધા પોતપોતાને ઘેર ગયા. ત્યારપછી યુધિષ્ઠિરે ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવને સાન્ત્વન દેતાં દેતાં કહ્યું—' પ્રિય બન્ધુઓ! આ મહાભારત સંગ્રામમાં શત્રુઓએ અનેક અસ્ત્રશસ્ત્ર પ્રહાર કરી તમારા શરીરને બહુ ઘાયલ કરી નાખ્યું છે તેથી તમે બહુ થાકી ગયા છો અને ખૂબ જ હેરાન થઇ ગયા છો. તો હવે જઇને પ્રસન્નતાપૂર્વક આરામ કરો. વિશ્રામ લીધા પછી તમારું ચિત્ત સ્વસ્થ થાય ત્યારપછી આવતી કાલે હું તમને બધાને મળીશ.'

ત્યારપછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી દુર્યોધનનો મહેલ ભીમસેનને આપ્યો. તેમાં ઘણી સુશોભિત અટારીઓ હતી, રત્નોનો ભંડાર ભર્યો હતો અને ઘણાં દાસદાસીઓ સેવા માટે તૈયાર હતાં. મહાબાહુ ભીમ તે મહેલમાં જવા રવાના થયા. દુર્યોધનના રાજમહેલની જેમ જ દુઃશાસનનો રાજમહેલ શણગારેલો હતો, તેમાં પણ મકાનોના દ્વારની હાર અત્યંત મનોહારી લાગતી હતી. તે ભવન સોનાનાં તોરણોથી શોભતો હતો. ધન ધાન્ય અને દાસદાસીઓથી ભરપૂર હતો. રાજાની આજ્ઞાથી એ મહેલ મહાબાહુ અર્જુનને આપવામાં આવ્યો. દુર્મર્ષણનો મહેલ તો દુઃશાસનના મહેલ કરતાં પણ ચઢીઆતો હતો. સોને અને મણિએ મઢેલો એ મહેલ કુબેરના રાજભવનને પણ મ્હાત કરે એવો હતો. ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે મહેલ નકુલને આપ્યો. દુર્મુખનો સુવર્ણ સુશોભિત મહેલ પણ કંઇ ઓછો સુન્દર ન હતો. તે સહદેવને આપવામાં આવ્યો. યુયુત્સુ, વિદુર, સંજય, સુધર્મા અને ધૌમ્ય—એ લોકો પોતપોતાનાં જૂનાં સ્થાનકોમાં જઇને વસ્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાત્યકિને સાથે લઇને અર્જુનના મહેલમાં ગયા. આ રીતે બધા રાજાઓએ પોતપોતાના સ્થાન પર ખાન-પાન કરી ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક રાત્રિ વ્યતીત કરી અને સવારે ઉઠી બધા ફરી રાજા યુધિષ્ઠિરની સેવામાં હાજર થઇ ગયા.

જનમેજયે પૂછ્યું—વિપ્રવર! રાજા યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય મેળવ્યા પછી જે જે કાર્ય કર્યાં તે બધાં ફરી સંભળાવો. સાથે સાથે ત્રિભુવન ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું પણ વર્ણન કરવાની કૃપા કરો.

વૈશંપાયનજીએ કહ્યું:—રાજા! કુન્તીનન્દન યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય મેળવ્યા પછી સર્વ પ્રથમ ચારે વર્ણોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતપોતાનાં કર્તવ્યમાં સ્થિર કર્યાં. પછી હજારો સ્નાતક બ્રાહ્મણોને એકેકને તેમણે એક એક હજાર સુવર્ણ મુદ્રાઓનું દાન કર્યું. તે ઉપરાંત જેમની આજીવિકાનો ભાર પોતાના ઉપર હતો એવા નોકરો, શરણાગતો તથા અતિથિઓને ઇચ્છાનુસાર વસ્તુઓ આપી સંતોષ્યા. ગરીબ અને દરેક

નાખનારાઓની માગણી પણ પૂરી કરી. પોતાના પુરોહિત ધૌમ્ય મુનિને પણ તેમણે હજારો ગાયો, ધન, સુવર્ણ, ચાંદી ઉપરાંત અનેક વસ્ત્રોનું દાન કર્યું. કૃપાચાર્યને ગુરુ ગણીને સન્માન કર્યું. પછી પોતાના આશ્રિતોને ખાવાપીવાની વસ્તુઓ તેમજ વિવિધ વસ્ત્રો શય્યા તથા આસનો આપી પ્રસન્ન કર્યાં, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને વિદુરજીની સેવામાં પોતાનું આખુયે રાજ્ય સમર્પિત કરી યુધિષ્ઠિર પૂરા નચિંત અને સુખી થયા.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી યુધિષ્ઠિરનું તેમની સાથે ભીષ્મની પાસે જવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—આ પ્રમાણે આખી નગરીની પ્રજાને સંતોષી યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયા અને હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. રત્નો અને સવર્ણથી ભૂષિત એક પલંગ પર ભગવાન બેઠા હતા, તેમની શ્યામસુંદર છબી નીલ મેઘની માફક સુશોભિત લાગતી હતી. શરીરમાંથી તેજના ફુવારા ફૂટતા હતા અને તેમના અંગેઅંગ પર દિવ્ય ઘરેણાં શોભતાં હતાં. તેમનું પીતામ્બરધારી શ્યામશરીર સ્વર્ણજડિત નીલમણિ સમાન જણાતું હતું. વક્ષસ્થળ પર કૌસ્તુભમણિ ચમકી રહ્યો હતો. તે મનોહર દૃશ્યની ત્રણે લોકમાં ક્યાંય પણ ઉપમા મળે તેમ નથી. તેમનાં દર્શન કર્યાં પછી ભગવાન પાસે જઇ રાજા યુધિષ્ઠિર હસતાં હસતાં બોલ્યા—'ભગવાન! આપની જ કૃપાથી અમને રાજ્ય મળ્યું છે, આપની દયાથી જ અમે વિજયી થયા છીએ અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા નથી,'

આ રીતે રાજાએ ઘણી ઘણી વાતો કરી, પરંતુ ભગવાને તેનો કંઇ પણ જવાબ વાળ્યો નહીં. તેમને એ સ્થિતિમાં જોઈ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—'ભગવાન! આ શું? આપ કોઇનું ધ્યાન કરી રહ્યા છો. આ તો મોટું આશ્ચર્ય! માધવ! આપનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં છે, શરીર જરા પણ હલતું નથી, બુદ્ધિ તથા મન પણ સ્થિર છે. આપનું આ શરીર કાષ્ઠ, દીવાલ અને પત્થરની જેમ નિશ્ચેષ્ટ બની ગયું છે. હાલતું ચાલતું નથી. હવા ન હોય એવા સ્થાનમાં જેમ દીવાની જ્યોત જરાય હલતી નથી, એકસરખી ઝગ્યા કરે છે, તેમ આપ પણ સ્થિર છો, જાણે પાષાણની મૂર્તિ હું સાંભળવાને યોગ્ય હોઉં તો અને મારાથી એ ગુપ્ત રાખવાની જરૂર ન હોય તો, આપ મારા આ સંદેહને દૂર કરો, આપને શરણે આવી હું વારંવાર યાચના કરું છું. પુરુષોત્તમ! આપ જ જગતને બનાવનારા અને ભાંગનારા છો; આપ જ ક્ષર અને અક્ષર પુરુષ છો. આપને નથી આદિ કે નથી અન્ત. આપ સર્વના આદિકારણ છો. હું આપનો શરણાગત ભક્ત છું અને માથું જમીન પર ટેકવી આપને પ્રણામ કરું છું; આપ મને આ ધ્યાનનું રહસ્ય બતાવો.'

યુધિષ્ઠિરની પ્રાર્થના સાંભળી મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં સ્થાનમાં સ્થાપી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ હસીને બોલ્યા—'ભાઇ! બાણશય્યા પર પડેલા ભીષ્મજી અત્યારે મારું ધ્યાન ધરી રહ્યા છે, તેથી મારું મન પણ તેમનામાં લાગી ગયું છે. ત્રેવીસ દિવસ સુધી પરશુરામે યુદ્ધ કર્યું તો પણ જેમને હરાવી શક્યા નહીં એ જ ભીષ્મજી બધી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને એકાગ્ર કરી મારે શરણે આવી ગયા હતા, તેથી મારું મન પણ તેમનામાં લાગી ગયું. ભગવતી ગંગાએ

જેમને વિધિપૂર્વક પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કર્યા, જેમને વસિષ્ઠજી પાસેથી શિક્ષણ મળ્યું, જેઓ સમસ્ત દિવ્યાસ્ત્રો અને અંગો સહિત ચારે વેદના જ્ઞાતા છે, સર્વ વિદ્યાઓના આધાર છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જેમની દૃષ્ટિ સામે સ્પષ્ટ દીસે છે એવા શ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા ભીષ્મજીની પાસે હું મન દ્વારા પહોંચી ગયો હતો. નરશ્રેષ્ઠ ભીષ્મજી સ્વર્ગવાસી થશે ત્યારે આ પૃથ્વી અમાવાસ્યાની રાતની જેમ શ્રીહીન થઈ જશે. તેથી આપ ગંગાપુત્ર ભીષ્મજીની પાસે જઈ તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરો અને આપના મનમાં જેટલા સંદેહ હોય, એ બધાનું નિરાકરણ તેમને પૂછો. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ, હોતા, ઉદ્‌ગાતા, બ્રહ્મા અને અધ્વર્યુની સાથે સંબંધ રાખનાર યજ્ઞાદિ કર્મો તથા ચાર આશ્રમો અને રાજાઓના સમસ્ત ધર્મો સંબંધી આપ તેમને પૂછી જુઓ. કૌરવવંશનો ભાર ઉપાડનાર ભીષ્મરૂપી સૂર્ય જ્યારે અસ્ત પામી જશે, ત્યારે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનોનો પ્રકાશ નાશ પામશે; એટલા માટે હું આપને ત્યાં જવાનું કહું છું.'

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની સાચેસાચી વાતો સાંભળી યુધિષ્ઠિરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેમની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં, તેઓ કહેવા લાગ્યા—માધવ! ભીષ્મજીનો પ્રભાવ આપ જેવો કહો છો તેવો જ છે તેમાં સંદેહ હોય જ નહિ. હું પણ તેમનો પ્રભાવ જાણું છું. તેમના મોટા સૌભાગ્ય અને પ્રભાવની વાતો મેં અનેક મહાત્મા બ્રાહ્મણો પાસેથી સાંભળી છે. આપ તો સમસ્ત જગતના વિધાતા છો; આપ જે કંઈ કહો તેમાં ફરીથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે જ નહીં. ભગવાન! આપ મારા પર અનુગ્રહ કરવા ચાહો છો, તો આપને જ આગળ કરી અમે બધા ભીષ્મજી પાસે જવાનો વિચાર રાખીએ છીએ. ઉત્તરાયણના સૂર્ય થતાં જ તેઓ દેવલોકમાં ચાલ્યા જશે, તેથી હવે તેમને પણ આપનું દર્શન મળવું જોઈએ!'

ધર્મરાજાની વાત સાંભળી મધુસૂદને પાસે જ બેઠેલા સાત્યકિને કહ્યું—'તમે રથ તૈયાર કરાવો.' આજ્ઞા મળતાં સાત્યકિ તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યા અને દારુકને કહેવા લાગ્યા, 'ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો રથ જોડી લાવો.' સાત્યકિના કથન અનુસાર દારુકે રથ તૈયાર કર્યો. ભગવાનના એ રથમાં ચારે તરફ સોનું મઢેલું હતું, અંદરનો ભાગ વિવિધ મણિઓથી સુશોભિત બનાવવામાં આવ્યો હતો. સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી તેનું તેજ ખૂબ જ ઉદ્દીપ્ત થઈ ગયું હતું. તે રથને શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના ઘોડા જોડવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે રથને તૈયાર કરી દારુક ભગવાનની પાસે આવ્યો અને હાથ જોડી તેમને આ ખબર આપી.

ભીષ્મે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ

રાજા જનમેજયે પૂછ્યું—મુનિવર! બાણશય્યા ઉપર પોઢેલા પિતામહ ભીષ્મે કઈ રીતે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો? એ વખતે તેમણે કયા યોગની ધારણા કરી?

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજા! પવિત્ર ભાવથી એકાગ્ર ચિત્તે અને સાવધાન થઈને મહાત્મા ભીષ્મના દેહત્યાગનું વૃત્તાન્ત સાંભળો. દક્ષિણાયન પૂરું થયું અને સૂર્યનારાયણ ઉત્તરાયણના થયા, તે સમયે ધ્યાનમગ્ન થઈ ભીષ્મજીએ મનને પરમાત્મામાં જોડી દીધું. તેમની આસપાસ અનેક ઉત્તમ બ્રાહ્મણો બેઠેલા હતા. વેદોના જ્ઞાતા વ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ, દેવસ્થાન, વાત્સ્ય, અશ્મક, સુમન્તુ, જૈમિનિ, પૈલ, શાંડિલ્ય, દેવલ, મૈત્રેય, વસિષ્ઠ, કૌશિક (વિશ્વામિત્ર), હારીત, લોમશ, દત્તાત્રેય, બૃહસ્પતિ, શુક, ચ્યવન, સનત્કુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તુમ્બુરુ, કુરુ, મૌદ્‌ગલ્ય, પરશુરામ, તૃણબિન્દુ, પિપ્પલાદ, વાયુ, સંવર્ત, પુલહ, કચ, કશ્યપ, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અંગિરા, કાશ્ય, ગૌતમ, ગાલવ, ધૌમ્ય, વિભાંડ, માંડવ્ય, ધૌમ્ર, કૃષ્ણાનુભૌતિક, ઉલૂક, માર્કંડેય, ભાસ્કરિ અને પૂરણ—આ અને બીજા પણ શ્રદ્ધા, દમ, શમાદિ ગુણસંપન્ન મહાભાગ્યવાન મુનિઓ ત્યાં ભીષ્મજીની આસપાસ બેઠા હતા. આ ઋષિઓની વચ્ચે ભીષ્મજી ગ્રહોથી ઘેરાયેલા ચંદ્રમાની જેવા શોભતા હતા. શરશય્યા પર પડ્યા પડ્યા જ હાથ જોડીને પવિત્ર ભાવે તેઓ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન

કરવા લાગ્યા; ધ્યાન કરતા કરતા તેઓ હર્ષ પૂર્ણ થઈ ગયા. તેમના કંઠનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. તેઓ સંસારના સ્વામી યોગેશ્વર ભગવાન વાસુદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

ભીષ્મ બોલ્યા—શ્રીકૃષ્ણના આરાધનની ઈચ્છાથી જે વાણી હું વાપરવા ઇચ્છું છું તે વિસ્તૃત હોય કે સંક્ષિપ્ત, પણ તે સાંભળી એ પુરુષોત્તમ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ, જે સ્વતઃ શુદ્ધ છે, જેમની પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ સર્વ રીતે શુદ્ધ છે. જે સર્વથી વિલક્ષણ હંસસ્વરૂપ છે અને પ્રજાનું પાલન કરવાવાળા પરમેષ્ઠી છે, તે પરમાત્માનું શરણ હું લઉં છું. સમસ્ત જગતને ધારણ કરવાવાળા શ્રીહરિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, તેમને નથી આદિ કે નથી અન્ત, તેમને નથી જાણતા દેવતા કે નથી જાણતા ઋષિ. એકમાત્ર એ નારાયણ જ સર્વને જાણે છે. નારાયણમાંથી જ ઋષિઓ પ્રગટ થયા છે, સિદ્ધો અને મોટા મોટા નાગોનો પણ તેમનામાંથી પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. દેવતા અને દેવર્ષિઓ પણ તેમના સંબંધમાં માત્ર એટલું જ જાણે છે કે તેઓ અવિનાશી પરમાત્મા છે. કિન્તુ એ એ ભગવાન નારાયણ કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યા છે—એ વાતોનું યથાર્થ જ્ઞાન દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ કે સર્પોમાંથી કોઈને યે નથી. તેમાંજ સર્વ પ્રાણીઓ સ્થિત રહે છે અને તેમાં જ તેમનો લય થાય છે. દોરામાં મણકા પરોવવામાં આવે છે તેમ એ ભૂતેશ્વર પરમાત્મામાં બધાં યે ત્રિગુણાત્મક ભૂતો પરોવેલાં છે. ભગવાન કદી પણ નાશ ન પામે એવા બેવડા સુતરના લાંબા દોરા જેવા છે; આ કાર્યકારણ રૂપ જગત તેમનામાં એ રીતે જ ગુંથાયેલું છે, જાણે કે દોરામાં મણકા આખુંય વિશ્વ તેમના આધાર પર ટકેલું છે, આ તેમની જ રચના છે. એ શ્રીહરિને હજારો મસ્તકો, હજારો પગ તથા હજારો નેત્રો છે; હજારો મુગટ, હજારો મુખ વડે તેઓ દેદીપ્યમાન છે. તેઓ જ આ જગતના પરમ આધારરૂપ છે, તેમને જ નારાયણ કહે છે. તેઓ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલથી પણ સ્થૂલ છે ભારેથી ભારે અને ઉત્તમથી ઉત્તમ છે વાદ અને ું (મંત્ર અને બ્રાહ્મણોમાં) તથા કર્મ અને ું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોમાં જે સત્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે સત્યરૂપમાં ભગવાન વાસુદેવ જ છે. તેઓ જ 'સામ' નામના સાચાઓનું પરમ તત્ત્વ છે. વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં તેમનો નિત્ય નિવાસ (સાક્ષાત્કાર) થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ, બલભદ્ર, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ આ ચાર સ્વરૂપોમાં તેઓ પ્રકટ થાય છે, અને ભક્તજન ઉક્ત ચાર દિવ્ય નામો દ્વારા તેમની પૂજા કરે છે. ભગવાન વાસુદેવની જ પ્રસન્નતા માટે હમેશાં તપ (નિત્યકર્મ) નું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. તેઓ જ સર્વની અંદર વિરાજમાન છે, તેઓ જ સર્વના આત્મા, સર્વને જાણવાવાળા સર્વ સ્વરૂપ તેમજ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા છે. જેવી રીતે અરણી અગ્નિને પ્રગટ કરે છે, તેવી રીતે દેવકીદેવીએ આ ભૂમંડળ પર રહેનારા બ્રાહ્મણો અને વેદો તેમજ યજ્ઞની રક્ષા સારૂ જેમને વસુદેવ દ્વારા પ્રકટ કર્યાં હતા, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી અનન્ય ભાવે સ્થિત રહેનારા સાધકો મોક્ષના ઉદ્દેશ્યથી પોતાના વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જે. શુદ્ધ, બુદ્ધ આત્મા રૂપ ગોવિંદનો જ્ઞાન-દૃષ્ટિએ સાક્ષાત્કાર કરે છે, જેમનાં પરાક્રમ ઇન્દ્ર અને વાયુ કરતાં પણ ઘણાં જ ચઢીઆતાં છે, જેમના તેજની સામે સૂર્યની પણ હસ્તી નથી, અને જેના સ્વરૂપ સુધી મનુષ્યનાં મન, બુદ્ધિ, તથા ઈંદ્રિયો પહોંચી શકતાં નથી, એ પ્રજાપાલકરૂપ રમેશ્વરનું હું શરણું લઉં છું.

પુરાણોમાં જેનું 'પુરૂષ' નામે વર્ણન છે, જે યુગોના આરંભમાં બ્રહ્મ અને યુગને અન્તે સંકર્ષણ કહેવાય છે, એવા ઉપાસના યોગ્ય પરમેશ્વરની હું ઉપાસના કરૂં છું. એક હોવા છતાં જે અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થયા છે સમસ્ત કામનાઓને પૂર્ણ કરનારા છે, યજ્ઞાદિક કર્મોમાં લાગી રહેલા અનેક ભક્તજનો જે પરમાત્માનું ભજન કરે છે; જેને સંસારના કોઠાગાર કહે છે, જેમનામાં જ સમસ્ત પ્રજા સ્થિત છે, પાણી ઉપર તરનારાં જલપક્ષીઓની માફક જેમની ઉપર આ આખાયે જગતની ક્રિયાઓ થઇ રહી છે, જે પરમાર્થ સત્ય સ્વરૂપ અને એકાક્ષર બ્રહ્મ (પ્રણવ) છે, સત્-અસતથી વિલક્ષણ છે, જેમને આદિ મધ્ય અને અંત નથી, જેમને દેવતાઓ પણ બરોબર જાણતા નથી, અને જેમને ઋષિઓ પણ જાણતા નથી, પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરી સર્વે દેવતા, અસુર, ગંધર્વ, સિદ્ધ, ઋષિ તથા નાગગણ જેની સદા પૂજા કર્યા કરે છે. જેઓ સંસારરૂપી દુઃખથી છોડાવવા માટે સૌથી સરસ ઔષધ છે. જે જન્મમરણથી પર

સ્વયંભૂ તેમજ દેવતા છે. તથા જે આ નેત્રો અને બુદ્ધિની પહોંચથી બહાર છે, એ ભગવાન નારાયણનું હું શરણ લઉં છું. જે આ વિશ્વના વિધાતા અને ચરાચર જગતના સ્વામી છે, જેમને સંસારના સાક્ષી તથા અવિનાશી પરમપદ કહે છે એ પરમાત્માનું હું શરણ લઉં છું.

જેઓ સુવર્ણસમાન કાન્તિવાળા અને દૈત્યોના સંહારક છે, એક હોવા છતાં પણ જેમને અદિતિ દેવીએ પોતાના ગર્ભરૂપે બાર આદિત્યોના રૂપમાં પ્રકટ કર્યા હતા એ સૂર્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. પોતાની અમૃતમય કળાઓથી જે શુક્લ પક્ષમાં દેવતાઓને અને કૃષ્ણ પક્ષમાં પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે. એ ચન્દ્રમાના રૂપમાં પ્રકટ થએલા પરમાત્માને નમસ્કાર છે. જેઓ અજ્ઞાનમય મહાન અન્ધકારથી દૂર અને જ્ઞાનાલોકથી અત્યન્ત પ્રકાશીત થાય એવા આત્મા છે, જેને જાણી લેવાથી મનુષ્ય મોતની સુંગાલમાંથી છૂટી જાય છે, એ દીપ રૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ઉકથ નામના મોટા યજ્ઞને સમયે, અગ્ન્યાધાનકાળમાં તથા મહાયાગમાં બ્રાહ્મણો જેનું બ્રહ્મ રૂપે સ્તવન કરે છે, એ વેદભગવાનને નમસ્કાર છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ જેનું આશ્રયસ્થાન છે, પાંચ પ્રકારનાં હવિષ્ય જેનું સ્વરૂપ છે, ગાયત્રી આદિ સાત છન્દ એ જ જેનાં સાત તન્તુ છે, એ યજ્ઞને રૂપે પ્રકટ થયેલા પરમાત્માને પ્રણામ છે. ચાર, ચાર, બે, પાંચ અને બે અક્ષરોવાળા મંત્રો દ્વારા જેને હવિષ્યાન્ન અર્પણ થાય છે, તે હોમ સ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. જે 'યજુઃ' નામ ધારણ કરનાર વેદરૂપી પુરુષ છે, ગાયત્રી આદિ છન્દ જેનાં હાથપગ આદિ અવયવ છે, યજ્ઞ જ જેનું મસ્તક છે તથા 'રથન્તર' અને 'બૃહત્' નામનાં સામ જ જેની સાન્ત્વનાભરી વાણી છે, એ સ્તોત્રરૂપી ભગવાનને પ્રણામ છે, જે પ્રજાપતિના હજાર વર્ષોએ પૂર્ણ થનાર યજ્ઞમાં સોનાની પાંખવાળા પક્ષીના રૂપમાં પ્રકટ થયા હતા એ હંસરૂપધારી પરમેશ્વરને પ્રણામ છે. પદોના સમૂહ જેનું અંગ છે, સન્ધિ જેના શરીરના અવયવોને જોડી રાખનાર છે, સ્વર અને વ્યંજન જેને માટે આભૂષણરૂપ છે તથા જેને દિવ્ય અક્ષર કહે છે એ પરમેશ્વરને વાણીના રૂપમાં નમસ્કાર છે. જેમણે ત્રણે લોકનું હિત કરવા માટે યજ્ઞમય વરાહનું રૂપ ધારણ કરી પૃથ્વીને રસાતલમાંથી ઉપર ઉઠાવી હતી એ વીર્ય સ્વરૂપ ભગવાનને પ્રણામ છે. પોતાની યોગમાયાનો આશ્રય લઈને પર જે શેષનાગની હજાર ફેણોઓથી બનેલા પલંગ શયન કરે છે, એ નિદ્રાસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. જેનો સમસ્ત વ્યવહાર કેવળ ધર્મને માટે જ છે. એ વશ કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે મોક્ષના સાધનભૂત વૈદિક ઉપાયો મારફત કામ લઈને સંતોની ધર્મ-મર્યાદાનો પ્રસાર કરે છે. એ સત્સ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનું આચરણ કરી તેના અલગ અલગ ફળની જેઓ ઇચ્છા રાખે છે એવા પુરુષો પૃથક્ ધર્મો દ્વારા જેની પૂજા કરે છે એ ધર્મમય ભગવાનને નમસ્કાર છે. જે અનંગની પ્રેરણાથી બધાં અંગધારી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેનાથી સમસ્ત જીવ ઉન્મત્ત થઈ જાય છે. એ કામદેવના રૂપમાં પ્રકટ થયેલા પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. જેઓ સ્થૂલ જગતમાં અવ્યક્ત રૂપે વિરાજમાન છે, મોટા મોટા મહર્ષિઓ જેના તત્ત્વનું અનુસંધાન કરે છે, સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ રૂપે બેઠા છે. એ ક્ષેત્રરૂપી પરમાત્માને પ્રણામ છે. જે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાને ભેદે કરીને ત્રિવિધ પ્રતીત થાય છે. ગુણોના કાર્યભૂત સોળ વિકારો વડે આવૃત્ત થયા છતાં પણ જે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે, સાંખ્ય મતના અનુયાયી જેને ઉક્ત સોળ વિકારોના સાક્ષી અને તેનાથી નિર્લિપ્ત સત્તરમું તત્ત્વ (પુરુષ) માને છે, એ સાંખ્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે નિદ્રાને જીતીને જેણે પ્રાણો ઉપર વિજય મેળવી લીધો છે, અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરી જે શુદ્ધ સત્વમાં સ્થિત થયા છે. એવા નિરન્તર યોગાભ્યાસમાં લાગી રહેલા યોગી જન સમાધિમાં જેના જ્યોતિર્મય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ યોગરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. પાપ અને પુણ્યનો ક્ષય થઈ ગયા પછી પુનર્જન્મના ભયથી મુક્ત થયેલા શાન્તચિત્ત સંન્યાસી જેને પ્રાપ્ત કરે છે. એ મોક્ષરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. સૃષ્ટિના એક હજાર યુગ વીત્યા પછી પ્રચંડ જ્વાળાઓથી યુક્ત પ્રલયકાળના અગ્નિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી જે સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે. એ ઉગ્ર રૂપધારી પરમાત્માને પ્રણામ છે. આ રીતે બધાં ભૂતોનું ભક્ષણ કરી જે આ જગતને જળમય કરી દે છે, અને પોતે બાળકનું રૂપ ધારણ કરી અક્ષય વટના પાંદડા પર શયન કરે છે, એ માયામય બાલમુકુન્દને નમસ્કાર છે.

જેના પર આ વિશ્વ ટકી રહ્યું છે એ બ્રહ્માંડકમલ જે ભગવાનની નાભિમાંથી પ્રકટ થયું છે, એ કમળ રૂપધારી પરમેશ્વરને પ્રણામ છે.

જેને હજારો મસ્તકો છે. જે અન્તર્યામી રૂપે સહુની અંદર વિરાજમાન છે, જેમનું સ્વરૂપ કોઈ સીમામાં બંધાઈ શકે એવું નથી. ચારે સમુદ્રોના મિલનથી એક મહાસાગર થઈ જાય છે ત્યારે જે યોગનિદ્રાનો આશ્રય લઈને શયન કરે છે. એ યોગનિદ્રારૂપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. જેના મસ્તકના વાળોની જગ્યાએ મેઘ છે, શરીરના સાંધાઓની જગ્યાએ નદીઓ છે અને જેના ઉદરમાં ચારે સમુદ્ર છે. એ જળરૂપી પરમાત્માને પ્રણામ છે. સૃષ્ટિ અને પ્રલયરૂપ સમસ્ત વિકાર જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેનામાંજ બધાનો લય થઈ જાય છે, એ કારણ રૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. રાતે પણ જે એકા રહે છે તથા જે સદા સર્વની ભલાઈ તથા બુરાઈ જોયા કરે છે. એ દ્રષ્ટારૂપી પરમાત્માને પ્રણામ છે. જેમને કોઈપણ કામ કરતાં જરા પણ રૂકાવટ થતી નથી, જેઓ ધર્મનું કામ કરવાને સદા તત્પર રહે છે તથા જેઓ વૈકુંઠધામનું સ્વરૂપ છે એ કાર્યરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. ધર્માત્મા હોવા છતાં જેઓએ ક્રોધમાં આવી જઈ ધર્મના ગૌરવનું ઉલ્લંઘન કરનાર ક્ષત્રિય સમાજનો યુદ્ધમાં એકવીશ વખત સંહાર કર્યો, એ કઠોરતાનો અભિનય કરનાર તે ભગવાન પરશુરામને પ્રણામ છે. પ્રત્યેક શરીરની અંદર જે વાયુ રૂપે સ્થિત થઈ પોતાને પ્રાણ, અપાન આદિ પાંચ સ્વરૂપોમાં વિભક્ત કરી સમસ્ત પ્રાણીઓને ક્રિયાશીલ બનાવે છે, તે વાયુરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. પ્રત્યેક યુગમાં યોગમાયાના બળથી જેઓ અવતાર ધારણ કરે છે અને, માસ, ઋતુ, અયન તથા વર્ષો દ્વારા સૃષ્ટિ અને પ્રલય કર્યા કરે છે. તે કાળરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે બ્રાહ્મણ જેમનું મુખ છે, સમસ્ત ક્ષત્રિય જાતિ જેમની ભુજા છે, વૈશ્ય જાંઘ અને ઉદર છે, તથા શુદ્ર જેના ચરણોને આશ્રિત છે, એ ચાતુર્વર્ણ્યરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. અગ્નિ જેનું મુખ છે, સ્વર્ગ મસ્તક છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથ્વી પગ છે, સૂર્ય નેત્ર છે અને [illegible]ઓ કાન છે, તે લોક રૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે.

જેઓ કાળથી પર છે, યજ્ઞથી પણ પર છે. અને આદિ છે, પરંતુ જેના પરથી પણ અત્યન્ત પર છે, જે સમસ્ત વિશ્વના આદિ છે, પરન્તુ જેના આદિ કોઈ નથી, એ વિશ્વના પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. વૈશેષિક દર્શનમાં બતાવેલાં રૂપ, રસ આદિ ગુણો દ્વારા ખેંચાઈ જે લોકો વિષયોના સેવનમાં પ્રવૃત થાય છે, તેવા લોકોની વિષયાશક્તિને જેઓ ટકાવી રાખે છે, એવા રક્ષક રૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. અન્નજલ રૂપી ઇંધણાં (લાકડાં) દ્વારા શરીરની અંદર જેઓ રસ અને પ્રાણશક્તિનો વધારો કરે છે તથા જેઓ સર્વે પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે. એ પ્રાણાત્મા પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. પ્રાણીની [illegible]ક્ષા માટે જેઓ ભક્ષ્ય ભોજ્ય, ચોષ્ય, લેહ્ય [illegible] પ્રકારના અન્નનો ભોગ [illegible]ગાવે છે. તેમજ પોતે પણ પેટની અંદર રહેલા [illegible]ન્નને અગ્નિ રૂપે પચાવે છે, એ પાકરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. જેમનું નરસિંહ રૂપ દાનવરાજ હિરણ્યકશિપુનો અંત કર[illegible]તું, તે વખતે જેનાં નેત્ર અને ડોક પરના વા[illegible]ળા દેખાતા હતા, મોટી મોટી દાઢો અને નખ જ જેનાં હથિયાર રૂપ હતાં, તે દર્પરૂપધારી ભગવાન નરસિંહને પ્રણામ છે. દેવતાઓ કે ગંધર્વ, દૈત્ય કે દાનવ કોઈ જે જેમને પૂરેપૂરા જાણી શકતા નથી. એવા સૂક્ષ્મસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. સર્વવ્યાપક ભગવાન અનન્ત નામના શેષનાગને રૂપે રસાતલમાં રહી આખાયે જગતને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે છે, તે વીર્યરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે, જેઓ આ સૃષ્ટિ પરમ્પરાની રક્ષાને માટે સમસ્ત પ્રાણીઓને સ્નેહપાશમાં બાંધી મોહમાં પડેલા રાખે છે, એ મોહ રૂપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. અન્નમયાદિ પાંચ કોષોમાં સ્થિત અંતરતમ આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી વિશુદ્ધ બોધ દ્વારા વિદ્વાન પુરુષ જેમને પ્રાપ્ત કરે છે, એ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રણામ છે.

જેમનું સ્વરૂપ કોઈ પ્રમાણનો વિષય નથી, જેમનાં બુદ્ધિરૂપી નેત્રો ચારે તરફ વ્યાપી રહ્યાં છે, તથા જેમની અંદર અનન્ત વિષયોનો સમાવેશ છે, તે દિવ્યાત્મા પરમેશ્વરને પ્રણામ છે. જેઓ જટા અને દંડ ધારણ કરે છે, લમ્બોદર શરીરવાળા છે તથા જેનું કમંડલુ જ બાણના ભાથાનું કામ દે છે, એ બ્રહ્માજીના રૂપમાં ભગવાનને પ્રણામ છે. જેઓ ત્રિશૂલ ધારણ કરવાવાળા છે અને દેવતાઓના સ્વામી છે, જેમને ત્રણ નેત્રો છે, જે મહાત્મા છે અને જેમણે પોતાના શરીર પર વિભૂતિ લગાવી છે, એવા રુદ્રરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. જેમનાં મસ્તક પર અર્ધચંદ્રનો મુગટ

અને શરીર પર સર્પનું યજ્ઞોપવીત શોભે છે, જેઓ પોતાના હાથમાં પિનાક અને ત્રિશૂળ ધારણ કરે છે, એ ઉગ્રરૂપ ધારી ભગવાન શંકરને પ્રણામ છે. જેઓ બધાં પ્રાણીઓના આત્મા છે, અને તેમનાં જન્મમૃત્યુના કારણ છે, જેમનામાં ક્રોધ, દ્રોહ અને મોહનો તદ્દન અભાવ છે એ શાન્તાત્મા પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. જેમની અંદર સર્વકાંઈ રહેલું છે. જેમાંથી સર્વકાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે. જે પોતે જ સર્વસ્વરૂપ છે, ચારે તરફ વ્યાપી રહ્યા છે અને સર્વમય છે, એ સર્વાત્માને પ્રણામ છે.

આ વિશ્વની રચના કરનારા પરમેશ્વર ! આપને પ્રણામ છે. વિશ્વના આત્મા અને વિશ્વની ઉત્પત્તિના સ્થાનભૂત જગદીશ્વર ! આપને નમસ્કાર છે. આપ પાંચે ભૂતોથી પર છો અને બધાં પ્રાણીઓ માટે મોક્ષ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છો. ત્રણે લોકોમાં વ્યાપી રહેલા આપને નમસ્કાર છે, ત્રિભુવનથી પર રહેવાવાળા આપને પ્રણામ છે, સમસ્ત દિશાઓમાં વ્યાપક આપ પ્રભુને નમસ્કાર છે, આપ તો બધા પદાર્થોથી ભરેલા પૂર્ણ ભંડાર છો, સંસારની ઉત્પત્તિ કરનારા અવિનાશી ભગવાન વિષ્ણુ ! આપને નમસ્કાર છે. હૃષીકેશ ! આપ સર્વના જન્મદાતા અને સંહારકર્તા છો.

આપ કોઈનાથી પરાજય પામતા નથી. ત્રણે લોકોમાં આપના દિવ્ય જન્મકર્મનું રહસ્ય કોઈથી જાણી શકાતું નથી. હું તો તત્ત્વદૃષ્ટિએ આપનું જે સનાતન રૂપ છે, તેની તરફ જ લક્ષ્ય રાખું છું. સ્વર્ગલોક આપના મસ્તકથી, પૃથ્વી દેવી આપના પગથી અને ત્રણે લોક આપના ત્રણ ચરણોથી વ્યાપ્ત છે. આપ સનાતન પુરુષ છો, દિશાઓ આપની ભુજાઓ, સૂર્ય આપનું નેત્ર અને પ્રજાપતિ શુક્રાચાર્ય આપના વીર્યરૂપ છે. તેજસ્વી વાયુરૂપે આપ ઉપરના સાતે લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો. જેમની કાન્તિ અળસીનાં ફૂલની માફક શ્યામ છે. શરીર પર પીતામ્બર શોભે છે, જે પોતાના સ્વરૂપથી કદી પણ ચલિત થતાં નથી, તે ભગવાન ગોવિન્દને જે લોકો નમસ્કાર કરે છે. તે કદી પણ ભય પામતા નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને એકવાર પણ જો પ્રણામ કરવામાં આવે તો તે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા પછી કરેલા સ્નાનની જેવું ફળ આપે છે, એ ઉપરાંત પ્રણામમાં એક વિશેષતા છે. દશ અશ્વમેધ કરવાવાળાનો તો ફરી આ સંસારમાં જન્મ થાય છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરનારો મનુષ્ય ફરી ભવબંધનમાં પડતો નથી. જેમણે 'શ્રીકૃષ્ણભજનનું વ્રત ધારણ કર્યું' છે, જેઓ શ્રીકૃષ્ણનું નિરન્તર સ્મરણ કરતા કરતા જ સૂઈ જાય છે અને સવારે ઊઠે છે, તેઓ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ બનીને તેમાં એવી રીતે ભળી જાય છે કે જેવી રીતે મંત્ર બોલીને હવનમાં નાખેલું ઘી અગ્નિમાં મળી જાય છે.

જેઓ નરકના ભયથી બચાવવા માટે રક્ષાગૃહનું નિર્માણ કરનારા અને સંસારરૂપી સરિતાના વમળમાંથી પાર ઉતારવા માટે કાષ્ઠની નાવ સમાન છે, તે ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર છે. જેઓ બ્રાહ્મણોના ઉપર ભાવવાળા, તથા ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતકારી છે, જેમના દ્વારા સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ થાય છે, તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ભગવાન ગોવિન્દને પ્રણામ છે. 'હરિ' એ બે અક્ષરો ભયંકર માર્ગમાં સંકટ સમયે પ્રાણ માટે વાટખર્ચી સમાન છે, 'સંસારરૂપી રોગમાંથી સાજા થવા માટે ઔષધ સમાન છે તથા સર્વ પ્રકારના શોક—દુઃખમાંથી બચાવનાર છે. જેમ સત્ય વિષ્ણુમય છે, જેમ આખો સંસાર વિષ્ણુમય છે, જેમ સર્વ કાંઈ વિષ્ણુમય છે, તે રીતે આ સત્યને પ્રભાવે મારાં બધાં પાપોનો નાશ થઈ જાઓ. દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ કમલનયન ભગવાન ! શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપનો શરણાગત ભક્ત છું અને અભીષ્ટ ગતિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું; જેથી મારું કલ્યાણ થાય એવું આપ જ વિચારો. જે વિદ્યા અને તપનું જન્મસ્થાન છે, જેને બીજો કોઈ જન્મ આપનારો નથી, એ ભગવાન વિષ્ણુનું મેં આ રીતે વાણીરૂપ યજ્ઞ વડે પૂજન કર્યું છે તે વડે એ ભગવાન જનાર્દન વિષ્ણુ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. નારાયણ જ પરબ્રહ્મ છે, નારાયણ જ પરમ તપ છે, નારાયણ જ સૌથી મોટા દેવતા છે અને ભગવાન નારાયણ જ સદા સર્વકાંઈ છે.

વૈશમ્પાયન કહે છે—ભીષ્મજીનું મન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવાઈ ગયું હતું, તેમણે ઉપર કહેલી સ્તુતિ કર્યા પછી 'नमः कृष्णाय' બોલીને તેમને પ્રણામ કર્યા. પોતાના યોગબળથી ભીષ્મજીની ભક્તિ જાણી લઈને ભગવાન અવ્યક્ત રૂપે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમને ત્રણે લોકની વાતોનું જ્ઞાન કરાવનાર દિવ્ય જ્ઞાન આપી પાછા ફર્યા. ભીષ્મજીનું બોલવું બંધ થયું એટલે

ત્યાં બેઠેલા બ્રહ્મવાદી મહર્ષિઓએ આંખમાં અશ્રુ સહિત ગદ્ગદ કંઠે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી અને તેઓ ફરી ભીષ્મજીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

આ તરફ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મજીનો ભક્તિભાવ જોઈ એકદમ ઊઠ્યા અને તરત રથ ઉપર બેઠા. શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ એક રથમાં બેઠા; બીજા રથમાં મહાત્મા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન હતા. ત્રીજામાં ભીમ, નકુલ તથા સહદેવ—એ ત્રણ ભાઈની સ્વારી હતી. કૃપાચાર્ય, યુયુત્સુ અને સંજય પણ પોતપોતાના રથમાં બેસી ભીષ્મજી પાસે જ ... એ વખતે ઘણાએ બ્રાહ્મણો માર્ગમાં પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. અને ભગવાન પ્રસન્નતાપૂર્વક એ સાંભળતા જતા હતા. કેટલાક લોકો હાથ જોડી ભગવાનના ચરણોમાં પ્રણામ કરતા હતા અને તેઓ તેમને આનન્દ આપતા ચાલ્યા જતા હતા.

પરશુરામનું ચરિત્ર

વૈશંપાયન કહે છે—ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રાજા યુધિષ્ઠિર, બાકીના પાંડવો તથા કૃપાચાર્ય વગેરે બધા પોતાના વિશાળ રથોમાં કુરુક્ષેત્રની દિશામાં આગળ વધ્યા. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રાજા યુધિષ્ઠિરને પરશુરામનું પરાક્રમ સંભળાવવા લાગ્યા,–રાજન્! આ જે પાંચ સરોવર દેખાય છે તે 'રામહ્રદ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરશુરામજીએ એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી આ કુંડોને ક્ષત્રિયોના લોહીથી ભરી દીધા હતા.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—યદુનાથ! અગાઉના વખતમાં જ્યારે પરશુરામે આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર ક્ષત્રિય વિનાની કરી મૂકી તો ફરી તેમની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ? તેમણે ક્ષત્રિયોનો સંહાર શા માટે કર્યો? મારો આ સંદેહ આપ દૂર કરો, કારણ વેદ-શાસ્ત્ર પણ કંઈ આપનાથી ચઢીઆતાં નથી.

વૈશંપાયન કહે છે—રાજા! મહારાજ યુધિષ્ઠિરના આ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે એ બધી ઘટના જેમ બની હતી તેમ કહી સંભળાવી.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—કુન્તીનંદન મેં મહર્ષીઓને મુખે જે રીતે પરશુરામજીનો પ્રભાવ, તેમના પરાક્રમ તથા જન્મની હકીકત સાંભળી, તે રીતે બધું આપને જ કહી સંભળાવું છું. સાંભળો; પ્રાચીન કાળમાં એક જહ્નુ નામના રાજા થઈ ગયા છે; તેમના પુત્રનું નામ અજ હતું. અજના પુત્ર બલાકાશ્વ અને બલાકાશ્વના પુત્ર કુશિક નામે થયા. કુશિક મોટા ધર્મજ્ઞ હતા, તેમણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘોર તપ કર્યું; તેથી સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર તેમને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા અને તેમનું નામ ગાધિ પડ્યું. ગાધિ રાજાને સત્યવતી નામે એક પુત્રી થઈ. રાજાએ ભૃગુનંદન ઋચીક મુનિ સાથે પોતાની એ પુત્રીના લગ્ન કર્યાં. સત્યવતી શુદ્ધ આચારવિચાર પાળી રહેતી હતી. તેની પવિત્રતા જોઈ ઋચીક મુનિ ખુબ પ્રસન્ન થયા, તેમણે સત્યવતીને તથા રાજા ગાધિને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે ચરુ (યજ્ઞનો દૂધપાક) તૈયાર કર્યો. પોતાની પત્નીને બોલાવીને કહ્યું–"કલ્યાણી! આ બે જાતના ચરુ છે. તેમાંથી આ તો તું પોતે ખાઈ લેજે અને આ બીજો તારી માતાને ખવરાવજે. એને લઈને તારી માતાના ગર્ભથી એક તેજસ્વી પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, જે મોટા મોટા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરશે, અને કોઈપણ ક્ષત્રિય તેને યુદ્ધમાં જીતી શકશે નહિ. એ જ રીતે તારે માટે જે ચરુ તૈયાર કર્યો છે, તે ખાવાથી તને એક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ બાળક જન્મશે, જે મન પર કાબુ રાખવાવાળો મહાન તપસ્વી તથા ધૈર્યવાન થશે."

પત્નીને આ રીતે સમજાવી તપમાં લાગ્યા રહેવાવાળા ઋચીક મુનિ વનમાં ચાલ્યા ગયા. એ જ વખતે તીર્થયાત્રાને માટે નીકળેલા ગાધિ રાજા પોતાની સ્ત્રી સાથે ઋચીકને આશ્રમે આવ્યા. સત્યવતી એ વખતે બન્ને ચરુ હાથમાં લઈ ઉતાવળી ઉતાવળી માતાની પાસે ગઈ અને તેના પતિએ જે કંઈ કહ્યું હતું, એ બધું પ્રસન્નતાપૂર્વક તેણે પોતાની માને કહી સંભળાવ્યું. તેની માતાએ ભૂલથી પોતાનો ચરુ સત્યવતીને દઈ દીધો અને તેનો ચરુ પોતે ખાઈ લીધો.

ત્યારપછી સત્યવતીએ ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરનારો ગર્ભ ધારણ કર્યો. તેની અવસ્થા જોઈ ઋચીક મુનિએ કહ્યું–"કલ્યાણી! મેં તારા ચરુમાં બ્રાહ્મણનું મહાન તેજ

સ્થાપિત કર્યું હતું અને તારી માતાના ચરુમાં ક્ષત્રિયોનું પૂર્ણ તેજ રાખી દીધું હતું; પરંતુ હવે ચરુઓની અદલાબદલી થઈ જવાથી એમ થશે નહિ. તારી માતાનો પુત્ર તો બ્રાહ્મણ થશે અને તારો પુત્ર ક્ષત્રિય થશે."

આ સાંભળી સત્યવતી કાંપી ઉઠી. તેણે પતિના ચરણો પર મસ્તક મૂકી કહ્યું:–"ભગવાન! એવી વાત ન બોલો, મને બ્રાહ્મણત્વ વિનાનો પુત્ર મળવાનો આશીર્વાદ ન આપો."

ઋચીકે કહ્યું—"કલ્યાણી! મેં એવો સંકલ્પ ન હોતો કર્યો કે તારા ગર્ભ દ્વારા એવો પુત્ર થાય, આ ભયંકર કર્મ કરનાર બાળક તો ચરુ બદલાઈ જવાને લીધેજ તારા ગર્ભથી ઉત્પન્ન થશે.

સત્યવતી બોલી—મુનિવર આપ ઈચ્છા કરો તો બધા જ લોકોની સૃષ્ટિ કરી શકો તેમ છો. તો પછી એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ કઈ મોટી વાત છે! મને તો એવો જ પુત્ર આપો કે જે શાંત અને સરળ હોય. મારો પૌત્ર ભલે ઉગ્ર સ્વભાવનો થાય, કિન્તુ મારો પુત્ર તો શાંત જ થવો જોઈએ.

ઋચીકે કહ્યું—ભદ્રે! ઠીક વાત છે; તેં જે કહ્યું તે જ પ્રમાણે થશે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—ત્યારપછી સત્યવતીએ જમદગ્નિ મુનિને જન્મ દીધો. એ મુનિ મોટા તપસ્વી, શાંત અને નિયમોનું પાલન કરવાવાળા હતા. ત્યાં કુશિક પુત્ર ગાધિને ઘેર વિશ્વામિત્રનો જન્મ થયો. તેઓમાં બ્રાહ્મણમાં ઉચિત બધા ગુણો હતા અને તેમણે બ્રહ્મર્ષિ પદવી પ્રાપ્ત કરી, જમદગ્નિને ત્યાં જે ઉગ્ર સ્વભાવવાળા પુત્રનો જન્મ થયો તે જ પરશુરામ. તેઓ સમસ્ત વિદ્યા તથા ધનુર્વેદમાં ખુબ જ પ્રવીણ થયા અને તેઓ જ ક્ષત્રિયકુળનો સંહાર કરનારા તેમજ પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેવા તેજસ્વી થયા, તેમણે ગંધમાદન પર્વત પર મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી અનેક દિવ્ય અસ્ત્ર તથા અત્યંત તેજસ્વી પરશુની પ્રાપ્તિ કરી. સંસારમાં તેમની સમાનતા કરે એવો બીજો કોઈ હતો નહિ.

આ જ સમયમાં રાજા કૃતવીર્યને એક અર્જુન નામનો અત્યંત તેજસ્વી પુત્ર થયો, જે હૈહય વંશી ક્ષત્રિયોનો સ્વામી હતો. તેણે દત્તાત્રેયની કૃપાથી હજાર હાથ પ્રાપ્ત કર્યાં હતા. તે મહા તેજસ્વી અને ચક્રવર્તી રાજા હતો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પોતાના બાહુબળે જીતેલી આ આખી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી. એકવાર અગ્નિદેવે તેની પાસે ભિક્ષા માગી અને તેણે પોતાની હજારો ભુજાઓના પરાક્રમનો વિશ્વાસ રાખી તેમને ભિક્ષા આપી. તેમના બાણોના અગ્રભાગ દ્વારા પ્રગટ થઈને અગ્નિએ અનેક ગામો, નગરો, દેશો તથા ગૌશાળાઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યાં. હવાની સહાય મળવાથી અગ્નિનો પ્રચંડ વેગ વધતો જતો હતો અને તે હૈહય રાજાને સાથે લઈને જંગલો અને પર્વતોને ભસ્મ કરી રહ્યા હતા, અગ્નિદેવે મહાત્મા આપવ મુનિના સુના આશ્રમને પણ બાળી નાખ્યો. તેથી આપવ ઋષિએ ક્રોધમાં આવી જઈ અર્જુનને એવો શાપ આપ્યો કે તેં મારા જંગલને પણ બાળ્યા વિના છોડ્યું નહિ, તેથી સંગ્રામમાં તારી આ ભુજાઓને પરશુરામ કાપી નાખશે.

અર્જુને આ શાપ પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેનો પુત્ર બહુ બળવાન હતો, તે અહંકારી અને ક્રૂર પણ હતો. શાપને લઈને તેજ પોતાના પિતાના વધનું કારણ થયો. એક દિવસ તે જમદગ્નિના ગાયના વાછરડાને ચોરી લાવ્યો. કાર્તવીર્ય અર્જુનને આની કંઈ ખબર ન હતી. વાછડાને માટે ઘોર યુદ્ધ થયું. તેમાં પરશુરામજીએ રોષમાં આવી જઈ અર્જુનની ભુજાઓને કાપી નાખી. પછી વાછડાને લઈ પોતાના આશ્રમે પાછા આવ્યા. અર્જુનના પુત્રો મોટા મૂર્ખ હતા, એ બધા ભેગા થઈ જમદગ્નિને આશ્રમે આવ્યા. તે સમયે પરશુરામજી સમિધા અને કુશ લાવવા માટે આશ્રમની બહાર ગયા હતા. આવી તક મળવાથી અર્જુનના પુત્રોએ ભાલા વડે જમદગ્નિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. પરશુરામ જ્યારે આશ્રમે આવ્યા ત્યારે પિતાના વધને લઈને તેમને ખુબ ગુસ્સો આવ્યો. તેમના ક્રોધની સીમા ન રહી. તેમણે પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હથિયાર ધારણ કર્યાં અને સૌથી પહેલાં હૈહયો ઉપર જ ચઢાઈ કરી. પોતાના પરાક્રમથી પરશુરામજીએ કાર્તવીર્યના સમસ્ત પુત્રો અને પૌત્રોનો નાશ કરી નાખ્યો અને હજારો હૈહય વંશી ક્ષત્રિયોને સાફ કરી નાખ્યા. પછી પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી તેમણે આ લોહીથી પૃથ્વીને તરબોળ કરી નાખી. એ વખતે સેંકડો ક્ષત્રિયો તેમનાથી બચી જીવતા રહી ગયા હતા. તેઓ ધીરેધીરે વધીને મહા પરાક્રમી રાજા થયા. ત્યારે પરશુરામજીએ ફરીથી અસ્ત્ર ઉઠાવ્યાં અને ક્ષત્રિયોનાં નાનાં બાળકોને સુદ્ધાં મારી નાખ્યાં,

હવે તો ક્ષત્રિયાણીઓના ગર્ભમાં જ બચ્યા રહી ગયા હતા, પરંતુ તેમાંથી પણ જેનો જન્મ થતો, તેનો પતો મેળવી તેઓ વધ કરી નાખતા હતા. તે વખતે થોડીક જ ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓ પોતાના ગર્ભને બચાવી શકી. આ રીતે એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને આ પૃથ્વી કશ્યપજીને દાનમાં દઇ દીધી. ત્યારે બાકી રહેલા ક્ષત્રિયોની જીવનરક્ષા માટે કશ્યપજીએ પરશુરામજીને કહ્યું—"રામ! તમે દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે ચાલ્યા જાવ. હવે મારા રાજ્યમાં કદી પણ નિવાસ ન કરશો.

આ સાંભળી પરશુરામજી ચાલ્યા ગયા. સમુદ્રે તેમને માટે જગ્યા ખાલી કરી દીધી અને તે ભાગ શૂર્પારક દેશના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને અપરાંત ભૂમિ પણ કહે છે. કશ્યપજીએ પરશુરામે આપેલી પૃથ્વીને સ્વીકારી તે બ્રાહ્મણોને સોંપી અને પોતે પણ વનમાં ચાલ્યા ગયા. તે વખતે કોઇ બળવાન રક્ષક ન હોવાથી ચારે તરફ અરાજકતા ફેલાઇ ગઇ. સબળ દુર્બળને સતાવવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોમાંથી કોઇની પ્રભુતા કાયમ ન રહી. કાલક્રમે પાપીઓનો પ્રભાવ વધ્યો અને પૃથ્વી દુઃખી થવા લાગી. અત્યાચારથી પીડાએલી આ વસુધા રસાતળમાં જવા લાગી. આ જોઇને કશ્યપજીએ તેને પોતાની જાંઘ વડે ટેકો આપ્યો અને તેથી જ પૃથ્વી "ઉર્વી." કહેવાણી. ત્યારે આ પૃથ્વીએ પોતાની રક્ષાને માટે કશ્યપજીને પ્રસન્ન કરી વરદાન માગ્યું—"બ્રહ્મન્! મેં ઘણા હૈહયવંશી ક્ષત્રિયોને સ્ત્રીઓની અંદર છુપાવી રાખ્યા છે. તે મારું રક્ષણ કરે, આ સિવાય પુરુવંશી વિદૂરથનો પણ એક પુત્ર જીવતો છે, જેને ઋક્ષવાન પર્વત ઉપર રીંછોએ પાળી પોષીને મોટો કર્યો છે. આ જ રીતે મહર્ષિ પરાશરે દયાવશ થઇને રાજા સૌદાસના પુત્રોનો જીવ બચાવ્યો છે. શિબિ રાજાનો પણ એક તેજસ્વી પુત્ર છે, જેનું નામ ગોપતિ છે. તેને વનમાં ગાયોએ પાળીપોષીને મોટો કર્યો છે. રાજા પ્રતર્દનનો પુત્ર વત્સ પણ જીવતો છે, એને ગાયોની ગમાણમાં વાછડાઓએ ઉછેર્યો છે. મહર્ષિ ગૌતમે દધિવાહનના પુત્રને ગંગાના કાંઠા પર છુપાવી રાખ્યો છે. મહાતેજસ્વી બૃહદ્રથ પણ જીવતો છે. અને ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર વાંદરાઓએ બચાવ્યો છે. તથા મરુત્તના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘણા ક્ષત્રિય બાળકોની સમુદ્ર રક્ષા કરી છે. આ રજપુત બાળકો જુદી જુદી જગ્યાએ મોજુદ છે. તેઓ મારું રક્ષણ કરે તો હું સ્થિર રહી શકું. આ બીચારાઓના બાપદાદાઓને પરશુરામજીએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે. ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા ક્ષત્રિયોદ્વારા હું મારું રક્ષણ ચાહતી નથી, ધાર્મિક પુરુષોના સંરક્ષણમાં જ હું તો રહીશ. આપ જલદી આનો બંદોબસ્ત કરો."

પૃથ્વીની પ્રાર્થના સાંભળી કશ્યપજીએ ઉપર કહેલા રાજકુમારોને જુદી જુદી જગ્યાએથી એકત્રિત કર્યા અને તેમનો પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન દેશોના રાજાઓ તરીકે અભિષેક કર્યો. આજે જેઓનો વંશ ચાલે છે તે તેમના જ પુત્રપૌત્રોમાંથી છે. હે રાજા! આપના પ્રશ્નના જવાબમાં મેં આ પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં તમને સંભળાવ્યો. તે રીતે જ આ વાતો થઇ હતી.

શ્રીકૃષ્ણદ્વારા ભીષ્મની પ્રશંસા, ભીષ્મદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ અને શ્રીકૃષ્ણનું ભીષ્મને ધર્મોપદેશ માટે કહેવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! આ રીતે વાતો કરતા શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર ભીષ્મજી જ્યાં બાણશૈયા પર સૂતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ પુણ્ય પ્રદેશ ઓઘવતી નદીના તટ પર હતો. દૂરથી જ ભીષ્મજીને જોઇને શ્રીકૃષ્ણ, રાજા યુધિષ્ઠિર, બીજા ચારે પાંડવો તથા કૃપાચાર્ય વગેરે બધા લોકો પોતપોતાના રથમાંથી ઊતરી ગયા અને જ્યાં ઋષિઓની મંડળી બેઠી હતી ત્યાં આવ્યા. એ બધા લોકોએ પહેલાં વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓને પ્રણામ કર્યા, પછી તેઓ બધા ભીષ્મજીની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા અને તેમની ચારે બાજુએ બેઠા. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે વાતચીત શરૂ કરી—'ભીષ્મજી! આપને બાણોના ઘા સહેવાનું જે કષ્ટ ભોગવવું પડે છે તેથી આપના શરીરમાં પીડા તો થતી નથી ને? કેમકે માનસિક દુઃખ કરતાં શારીરિક દુઃખ

વધારે પ્રબળ હોય છે, તેને સહન કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. શરીરમાં એક નાનો સરખો કાંટો પણ પેસી જાય, તો એ બહુ દુઃખ આપે છે, તો પછી બાણોના સમૂહ પર જ જેને સૂઈ રહેવું પડ્યું છે એવા આપના શરીરના સંબંધમાં તો શું જ કહેવું. તો પણ આપના સંબંધમાં એવી વાત કહેવાય નહીં, કેમકે આપ તો જાણો છો કે પ્રાણીઓનાં જન્મ અને મરણ તો ચાલ્યા જ કરે છે, તેથી આ કષ્ટને દૈવનું વિધાન સમજીને આપ ગભરાતા હશો નહીં. આપ તો દેવતાઓને પણ ઉપદેશ દેવાની શક્તિ રાખો છો, આપનું જ્ઞાન બધાથી ચઢીઆતું છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ બધું આપની આંખોની સમક્ષ છે. પ્રાણીઓનો સંહાર ક્યારે થાય છે, ધર્મનું શું ફળ છે અને ક્યારે તેનો ઉદય થાય છે, એ બધી વાત આપ જાણો છો. કેમકે આપ તો ધર્મના ભંડાર છો, આપ એક સમૃદ્ધ રાજ્યના અધિકારી હતા, આપના શરીરમાં ન તો કોઈ ખામી હતી, ન કોઈ જાતનો રોગ હતો, આપ સંપૂર્ણ રીતે સ્વસ્થ હતા અને હજારો સ્ત્રીઓની વચ્ચે રહેતા હતા, તો પણ હું આપને ઊર્ધ્વરેતા (અખંડ બ્રહ્મચર્ય સંપન્ન) જ જોઉં છું. ત્રણે લોકમાં સત્યવાદી, ધર્મપરાયણ, શૂરવીર તથા પરાક્રમી શાન્તનુનન્દન ભીષ્મ સિવાય બીજા કોઈને મેં એવો સાંભળ્યો નથી કે જે બાણોની શય્યા પર સૂઈને પોતાના તપોબળથી શરીરને માટે સ્વભાવસિદ્ધ મૃત્યુને રોકવામાં સફળ થઈ શક્યો હોય. તાત ! સત્ય, તપ, દાન અને યજ્ઞના આચરણમાં, વેદ, ધનુર્વેદ તથા નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં અને કોમળતાના વર્તાવમાં બહારની અને અંદરની શુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયોનું દમન તથા સમસ્ત પ્રાણીઓનું હિત સાધવામાં મેં આપના જેવો બીજો કોઈ મહારથી જોયો નથી. સમસ્ત દેવતા, ગંધર્વ, અસુર, યક્ષ, અને રાક્ષસોને આપ એકલા જ જીતી શકો છો, એમાં જરા પણ શક નથી. મહાબાહુ ! ગુણોમાં આપ વસુઓથી જરા પણ કમ નથી, તેથી બ્રાહ્મણો આપને નવમા વસુ કહે છે. આપ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છો, અને પોતાની શક્તિ વડે દેવતાઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ છો ! આ પૃથ્વી પર આપના જેવા ગુણોથી યુક્ત મનુષ્ય મેં ક્યાંય પણ જોયો નથી તેમજ સાંભળ્યો પણ નથી.

આપના બધા ગુણોને લઈને આપ દેવતાઓ કરતાં પણ ચઢી જાઓ એવા છો અને પોતાની તપશ્ચર્યાને લઈને ચરાચર લોકોની સૃષ્ટિ કરવા સમર્થ છો. એટલા માટે આપને એક નિવેદન છે. આ પાંડુનન્દન યુધિષ્ઠિર પોતાના કુટુમ્બીઓ અને સગાં સંબંધીઓનો નાશ થવાથી બહુ દુઃખી થાય છે. ગમે તેમ કરીને આપ તેમનો શોક દૂર કરો. શાસ્ત્રોમાં ચારે વર્ણો અને ચારે આશ્રમોના જેજે ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે, એ બધા આપ જાણો છો. ચારે વિદ્યાઓમાં જે ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, ચાર પ્રકારના હોતાઓના જે કર્તવ્ય છે, તથા યોગ અને સાંખ્યમાં જે સનાતન ધર્મનું વર્ણન છે. એ બધું આપ વિવરણ સહિત જાણો છો, ધર્મ, જાતિ અને કુળથી પણ આપ પરિચિત છો. વેદોમાં કહેલો ધર્મ અને શિષ્ટ પુરુષોએ બતાવેલો સદાચાર પણ આપને અજાણ્યો નથી. ઇતિહાસ અને પુરાણોના અર્થ આપ પૂરેપૂરા જાણો છો. ધર્મશાસ્ત્ર તો સદા આપના હૃદયમાં સ્થિત રહે છે; સંસારમાં જે કંઈ સંદેહવાળા વિષય છે, તેનું સમાધાન કરવાવાળા આપના સિવાય બીજો કોઈ નથી. એટલા માટે હે રાજા ! યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં જે શોક ઉઠ્યો રહ્યો છે તેને આપ આપની બુદ્ધિ દ્વારા શાન્ત કરો."

શ્રી કૃષ્ણની આવી વાતો સાંભળીને ભીષ્મે પોતાનું માથું જરાક ઊંચું કર્યું અને હાથ જોડી સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી—" સમસ્ત લોકોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના કારણરૂપી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર છે. હૃષીકેશ–આપ જ સૌને ઉત્પન્ન કરનારા અને આપજ સૌનો સંહાર કરનારા છો. આપ કોઈનાથી હાર પામો એવા નથી. આ વિશ્વ આપની રચના છે. આપ જ તેના આત્મા અને આપ જ તેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છો. આપ પંચ મહાભૂતોથી પર અને પ્રાણીઓને માટે મોક્ષસ્વરૂપ છો. આપને નમસ્કાર છે. ત્રણે લોકોમાં વ્યાપી રહેલા આપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે અને ત્રણે લોકોથી પર બિરાજમાન આપ પ્રભુને પ્રણામ છે. યોગેશ્વર ! આપ જ સૌને શરણ દેનારા છો, આપને નમસ્કાર છે. પુરુષોત્તમ ! આપે મારા સંબંધમાં જે વાત કહી છે. તેના જ પ્રતાપથી આ સમયે હું ત્રણેય લોકોમાં પ્રવર્તમાન આપના દિવ્ય ભાવોને જોઈ રહ્યો છું અને આપના એ સનાતન સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પણ મને થવા લાગ્યો છે. આપ જ અમાપ તેજસ્વી વાયુને રૂપે ઉપરના સાતે લોકોમાં

વ્યાપી રહ્યા છો. આકાશ આપના મસ્તકથી અને પૃથ્વી દેવી આપના ચરણોથી વ્યાપ્ત છે. સમસ્ત દિશાઓ આપની ભુજા, સૂર્ય નેત્ર તથા શુક્રાચાર્ય વીર્ય છે; અળસીના ફૂલ જેવું આપનું શ્યામ શરીર પીતામ્બર પહેરી રાખવાથી વિજળી વાળા મેઘ જેવું દેખાય છે. કમળ સમાન નેત્રોવાળા દેવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ હું આપનો શરણાગત ભક્ત છું. અને અભીષ્ટ ગતિ મેળવવા ચાહું છું. જેથી મારું કલ્યાણ થાય તેવો ઉપાય આપજ વિચારો.

શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું—પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મારા પ્રત્યે આપની પરાભક્તિ છે. તેથી જ મેં આપને મારા દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે. ભારત ! આપ મારા ભક્ત તો છો જ, આપનો સ્વભાવ પણ બહુ સરળ છે. સાથેસાથે આપ જીતેન્દ્રીય, તપસ્વી, સત્યવાદી દાતાર, તથા પરમ પવિત્ર છો. તેથી આપ આપની તપશ્ચર્યાના બળથી મારું દર્શન મેળવવાના અધિકારી છો. જ્યાં જઈને ફરી પાછું આ લોકમાં આવવું પડતું નથી, તેવો દિવ્ય લોક આપની સેવા માટે તૈયાર છે. હવે આપના જીવનના ફક્ત ૫૬ દિવસો બાકી છે તે પછી આપ આ શરીરનો ત્યાગ કરી આપનાં શુભ કર્મોના ફળરૂપ ઉત્તમ લોકમાં જશો. જુઓ આ દેવતા અને વસુ વિમાનોમાં બેસી, આકાશમાં અદૃશ્ય રૂપે રહી ઉત્તરાયણના સુર્ય થાય ત્યારે આપના આવાહનની રાહ જોઇ રહ્યા છે. જ્ઞાની પુરુષો જે લોકોમાં જઇને ફરી આ સંસારમાં આવતા નથી, ત્યાં જ આપ પણ જશો. વીરવર ! આ લોકમાંથી આપ ચાલ્યા જશો, એટલે બધું જ્ઞાન અહિંથી લુપ્ત થઇ જશે, માટે આ બધાં લોકો આપની પાસે ધર્મનું વિવેચન કરાવવા માટે અહિં આવ્યા છે, તો હવે આપ યુધિષ્ઠિરને ધર્મ અર્થ અને યોગની યથાર્થ વાતો સંભળાવી તરત જ એનો શોક દૂર કરો.

ભીષ્મનું પોતાની અસમર્થતા પ્રગટ કરવું અને ભગવાનનું તેમને વરદાન આપીને જવું તથા બીજે દિવસે ફરી સૌનાં સાથે ત્યાં આવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—શ્રીકૃષ્ણનું આવવું ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત વચન સાંભળી શાન્તનુનન્દન ભીષ્મે બે હાથ જોડી કહ્યું;–હે જગદીશ્વર! આપનું સામર્થ્ય અપાર છે. કલ્યાણકારી નારાયણ ! આપના મહિમામાં કશી ફેરફાર થતો નથી. આપની વાતો સાંભળીને હું આનંદમગ્ન થઇ ગયો છું. હું આપની સમીપ શું કહી શકાય ? કારણ કે વાણીનો જે કંઇ વિષય છે તે બધો આપની દૈવરૂપ વાણીમાં જ સ્થિત છે. જે મનુષ્ય દેવરાજ ઇન્દ્રની સમક્ષ દેવલોકનો વૃત્તાંત સંભળાવવાનું સાહસ કરી શકે તે જ આપની સમક્ષ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની વાત કરી શકે. મધુસુદન આ બાણોથી વિંધાવાથી જે કષ્ટ થઇ રહ્યું છે તેથી મારા મનમાં ખૂબ જ વેદના થાય છે; આખું શરીર પીડાતું માથું શિથિલ થઇ ગયું છે. બુદ્ધિ કામ કરતી નથી. હવે મારામાં કંઇપણ કહેવાની પ્રતિભા રહી નથી. વિષ અને આગ જેવાં આ બાણ મને નિરંતર પીડા કરી રહ્યાં છે. બળ ઓછું થતું જાય છે. પ્રાણ નીકળી જવાની ઉતાવળ કરી રહ્યા છે. કમજોરીને લઇને જીભ તાળવે ચોંટી જાય છે. આવી દશામાં હું જ્યી રીતે બોલી શકું ! ભગવાન ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, ક્ષમા કરો, હું કંઇ બોલી શકતો નથી. આપની સમક્ષ ધર્મોપદેશ કરતી વખતે બૃહસ્પતિને પણ અચકાવું પડે છે, મારી તો વિસાત જ શી છે ! મને તો દિશાઓનું જ્ઞાન નથી. તેમજ આકાશ અને પૃથ્વીનું પણ ભાન નથી. કેવળ આપની શક્તિથી જ જીવી રહ્યો છું. તેથી આપ જ જેને લઇને ધર્મરાજનું હિત થાય એવી વાત બતાવો, કેમકે આપ શાસ્ત્રોના પણ શાસ્ત્રરૂપ છો. શ્રીકૃષ્ણ ! આપ જગતના કર્તા અને સનાતન પુરુષ છો; આપ હો ત્યાંસુધી મારા જેવો કોઇ પણ મનુષ્ય કેવી રીતે ઉપદેશ કરી શકે ! ગુરુ હોય ત્યારે શું શિષ્યને ઉપદેશ દેવાનો અધિકાર છે !"

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું–ગંગાનંદન ! આપે જે વાત કહી તે બધી આપને યોગ્ય છે. કેમકે આપ સર્વ વિષયોના જ્ઞાતા છો. આ ઉપરાંત બાણોના પ્રહારથી થતા કષ્ટના સંબંધમાં આપે જે કહ્યું તેને લઇને પ્રસન્ન થઇ હું આપને વરદાન દઉં છું, તેનો સ્વીકાર કરો. હવેથી આપને ન તો ગ્લાનિ થશે કે ન મૂર્છા આવશે; ન તો

દાહ થશે કે ન રોગ આવશે, ક્ષુધા અને તૃષાનું દુઃખ પણ ચાલ્યું જશે. આપના અંતઃકરણમાં સર્વ પ્રકારના ધ્યાનનો પ્રકાશ થશે. આપની બુદ્ધિ કોઈપણ વિષયમાં અટકશે નહિ. મન સદા સત્ત્વગુણમાં સ્થિત રહેશે. તેમાં પણ રજોગુણ અને તમોગુણની અસર થશે નહિ. આપ જે કોઈ ધર્મ અથવા અર્થયુક્ત વિષયનું ચિંતન કરશો તેમાં આપની બુદ્ધિ સફળતાપૂર્વક આગળ વધતી જશે. આપ દિવ્ય દૃષ્ટિ મેળવી સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્‌ભિજ્જ અને જરાયુજ–એ ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓને જોઈ શકશો અને તમારી જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે સંસારબંધનમાં પડવાવાળા જીવોનો પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકશો.

વૈશમ્પાયન કહે છે–ત્યારપછી વ્યાસ આ બધા મહર્ષિઓએ ઋક્, યજુષ્ અને સામવેદના મંત્રો વડે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું. આકાશમાંથી ફૂલોની વૃષ્ટિ થઈ. સર્વ પ્રકારનાં વાજાં વાગવાં લાગ્યાં. એટલામાં જ સૂર્યદેવ પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત પામતા દેખાવા લાગ્યા. તે વખતે બધા મહર્ષિ ઊભા થઈ ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ તથા યુધિષ્ઠિરની પાસે જવાની રજા માગવા લાગ્યા. ત્યારે પાંડવો સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, સંજય, તથા કૃપાચાર્યે બધાને પ્રણામ કર્યા. ત્યારપછી તેમણે એ ધર્માત્મા મહર્ષિઓનું સન્માન કર્યું. અને "કાલે ફરી મળીશું" એમ કહીને એ બધા વિખરાઈ ગયા. તે પછી શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવોએ પણ જવા માટે ભીષ્મની રજા લીધી અને બધાએ પોતાના સુંદર રથો ઉપર સ્વારી કરી પછી ચતુરરંગીણી સેના સાથે એ લોકો હસ્તિનાપુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. પાંડવ મહારથીઓની આગળ અને પાછળ બન્ને બાજુએ સેના ચાલતી હતી. થોડા વખત પછી પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્રનો ઉદય થયો. ચાંદનીનો પ્રકાશ પડતાં પાંડવ સેનાને ખૂબ હર્ષ થયો. બધા યથાસમય કૌરવોની રાજધાની હસ્તિનાપુર જઈ પહોંચ્યા અને પોતપોતાના યોગ્ય મહેલોમાં જઈ વિશ્રાન્તિ કરવા લાગ્યા.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પલંગ પર સૂતા હતા. જ્યારે અર્ધો પ્રહર રાત બાકી રહી ત્યારે તેઓ જાગ્યા અને પોતાના સનાતન બ્રહ્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ શ્રુતિ અને પુરાણના જ્ઞાતા મનુષ્યો ત્યાં આવી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. શંખ મૃદંગનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો; વીણા અને બંસરીના મનોહર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા. રાજા યુધિષ્ઠિરના મહેલમાં પણ માંગલિક ગાન થવા લાગ્યાં. અહિં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શય્યાથી ઉઠી પ્રાતઃસ્નાન કર્યું, પછી ગુપ્ત ગાયત્રી-મંત્રનો જપ કરી અગ્નિની પાસે બેસી યજ્ઞ કર્યો ત્યાર પછી ચારે વેદોના જાણનારા ૧૦૦૦ એક હજાર બ્રાહ્મણોને બોલાવી પ્રત્યેકને એક એક હજાર ગાય દાનમાં આપી. પછી માંગલિક વસ્તુનો સ્પર્શ કરી સાત્યકિને આજ્ઞા કરી—"યુયુધાન! રાજમહેલમાં જઈ ખબર તો કાઢો કે રાજા યુધિષ્ઠિર ભીષ્મજીના દર્શન માટે જવા તૈયાર થયા?"

શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતાં સાત્યકિ તરત રાજાની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા—"રાજા! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મજી પાસે જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છે. માત્ર આપની જ રાહ જુએ છે. હવે આપ જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો." આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું—"ધનંજય! મારો રથ તૈયાર કરાવો. આજ સેનાને સાથે આવવાનું નથી. માત્ર આપણે જ જવાનું છે. આગળ ચાલવાવાળા લોકોને પણ રોકી રાખવા જોઈએ. આજથી ભીષ્મજી ધર્મના ગૂઢ રહસ્યોનો ઉપદેશ કરશે, માટે જેમની એ સાંભળવાની રુચિ ન હોય તેવા લોકોને સાથમાં ભેગા કરવા નથી."

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા માની તેવોજ અર્જુને બંદોબસ્ત કર્યો. તેમણે આવીને ખબર આપી કે મહારાજનો રથ તૈયાર છે, પછી યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ બધા એક રથ ઉપર સ્વાર થઈ શ્રીકૃષ્ણને ભવને આવ્યા. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા એટલે સાત્યકિ સાથે શ્રીકૃષ્ણ પણ રથ પર સ્વાર થયા. રથમાં બેઠાં બેઠાં સૌએ એક બીજાને પૂછ્યું કે રાત ક્ષેમકુશળ વીતી છે ને? પછી અરસપરસ વાતો કરતા કરતા એ બધા કુરુક્ષેત્રની દિશામાં જવા લાગ્યા અને જ્યાં ભીષ્મજી બાણશય્યા ઉપર શયન કરતા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતાં જ બધા લોકો રથમાંથી નીચે ઉતર્યા અને પોતાનો જમણો હાથ ઊંચો કરી ઋષિઓ પ્રત્યે આદરનો ભાવ બતાવવા લાગ્યા. ત્યારપછી સૌની સાથે રાજા યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મજીનાં દર્શન કર્યાં.

શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મની વાતચીત તથા ભીષ્મનું આશ્વાસન પામીને યુધિષ્ઠિરનું પ્રશ્ન પૂછવા માટે તૈયાર થવું

જનમેજયે પૂછ્યું—મહામુનિ! બાણશય્યા પર પોઢેલા ભીષ્મજીની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ પાંડવોએ શી વાતચીત કરી? આ બધું મને કહો.

વૈશમ્પાયને કહ્યું—રાજન્! એ વખતે ત્યાં નારદ આદિ મહર્ષિ તથા ઘણા સિદ્ધ પણ ત્યાં પધાર્યા હતા. મહાભારતના યુદ્ધમાં જેઓ મોતથી બચી ગયા હતા, તે યુધિષ્ઠિર આદિ રાજા તથા ધૃતરાષ્ટ્ર, કૃષ્ણ, ભીમ, અર્જુન, નકુલ, અને સહદેવ ભીષ્મજી પાસે જઈ શોક કરવા લાગ્યા. તે વખતે નારદજીએ થોડીવાર કંઈ વિચાર કર્યા પછી ત્યાં એકત્ર થયેલા રાજાઓ તથા પાંડવોને કહ્યું—'મહાનુભાવો! ભીષ્મજી ભગવાન સૂર્યની માફક હવે અસ્ત પામવાના છે, માટે આ સમયે તેમને કંઈ પૂછી લેવાનું છે; કેમકે ચારે વર્ણોના જે વિવિધ ધર્મો છે, તે સર્વને તેઓશ્રી સંપૂર્ણ જાણે છે. તેઓ વૃદ્ધ થઈ ગયા છે, તથા પોતાના શરીરને છોડી ઉત્તમ લોકોમાં જવાના છે; તેથી આપ લોકો તેમને પોતપોતાના મનની શંકાઓ પૂછો.'

નારદજીએ આમ કહ્યું એટલે બધા રાજાઓ ભીષ્મજીની નજીક આવી ગયા, પરંતુ કોઈ તેમને કંઈ પૂછવાની હિમ્મત કરી શક્યું નહીં. સહુ કોઈ એકબીજાના મ્હોં સામે જોઈ રહ્યા. પછી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું—'મધુસૂદન! પિતામહને પ્રશ્ન પૂછી શકે એવો આપના સિવાય બીજો કોઈ નથી, માટે આપ જ પહેલાં વાતચીત શરૂ કરો. તાત! અમારા સર્વમાં આપ જ સહુથી મોટા ધર્મજ્ઞ છો.' યુધિષ્ઠિરે આમ કહ્યું એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મજીને પૂછ્યું; 'રાજેન્દ્ર! આપની રાત સુખમાં વીતી છે ને? હવે તો આપની બુદ્ધિનો વિવેક જાગ્રત થયો હશે. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રકાશ થઈ ગયો છે ને? હવે આપના હૃદયમાં દુઃખ તો નથી ને? મનનો ગભરાટ દૂર થઈ ગયો છે ને?'

ભીષ્મે કહ્યું—વાસુદેવ! મારા શરીરની જલન, મનનો મોહ, થકાવટ, વિકળપણું, શોક અને રોગ—આ બધું આપની કૃપાથી તત્કાળ દૂર થઈ ગયું હતું. હવે હથેળીમાં રાખેલા ફળની માફક હું ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એ ત્રણે કાળની વાતો સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છું, વેદોમાં જે ધર્મ બતાવવામાં આવ્યા છે તથા વેદાન્તદ્વારા જેમને જાણવામાં આવ્યાં છે, એ બધા ધર્મો હું આપના વરદાનને પ્રભાવે જાણવા લાગ્યો છું. જનાર્દન! શિષ્ટ પુરુષોએ જે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, એ પણ મારા હૃદયમાં છે. હું જાતિ, દેશ અને કુળના ધર્મોથી પણ અપરિચિત નથી. ચારે આશ્રમોના ધર્મોમાં જે તત્ત્વ છે, તે પણ મારા મનમાં સ્ફુરિત થઈ ગયું છે; અત્યારે હું સંપૂર્ણ રાજધર્મોને પણ જાણું છું. જે વિષયમાં જે કંઈ કહેવા જેવું છે, એ સર્વનું હું વર્ણન કરીશ. આપની કૃપાથી હવે મારા મનમાં કલ્યાણમયી બુદ્ધિનો પ્રવેશ થયો છે. આપના ધ્યાનથી મારું બળ એટલું બધું વધી ગયું છે કે હવે હું જુવાન જેવો થઈ ગયો છું. આપની પ્રસાદીથી મારામાં હવે કલ્યાણકારી ઉપદેશ દેવાની શક્તિ આવી ગઈ છે; તો પણ હું પૂછું છું કે આપ પોતે જ યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કેમ કરતા નથી?

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—ભીષ્મજી! યશ અને શ્રેયની જડ હું જ છું. સંસારમાં જે કંઈ સત્ અસત્ પદાર્થ છે, તે સર્વ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેથી હું તો યશ વડે પરિપૂર્ણ છું જ. હવે આપના યશને વધારવો છે એટલા માટે આપને મેં ખૂબ બુદ્ધિ આપી દીધી છે. રાજન્! જ્યાં સુધી પૃથ્વી ટકી રહેશે, ત્યાં સુધી સમસ્ત લોકોમાં આપની અક્ષય કીર્તિ ફેલાઈ રહેશે. યુધિષ્ઠિરના પૂછવાથી આપ જે કંઈ ઉપદેશ કરશો તે વૈદિક સિદ્ધાન્તની જેમ આ ભૂમંડળમાં માન્ય થશે. આપના ઉપદેશોને પ્રમાણ માની જે તેમને પોતાના જીવનમાં ઉતારશે, તે મૃત્યુ પછી સર્વ પ્રકારનાં પુણ્યોનું ફળ મેળવશે. સંસારમાં આપના સુયશનો અધિકાધિક વિસ્તાર કેવી રીતે થાય, એ વાતનો વિચાર કરીને જ, મેં આપને દિવ્ય બુદ્ધિ આપી છે. રાજન્! ધર્મરાજથી બચેલા ભૂપાલો આપની પાસે ધર્મ સમજવાની ઇચ્છાથી બેઠેલા છે. તેને આપ ઉપદેશ આપો. આપની સ્થિતિ સર્વથી ઉંચી છે, આપે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું છે અને સદાચારનું પાલન કર્યું છે, તે સાથે જ આપ રાજધર્મ તથા અન્ય ધર્મોના વિશેષ જાણકાર છો. જન્મથી લઈને આજ સુધી કોઈએ પણ આપનામાં કંઈ દોષ દેખા જેવું જોયું નથી. સર્વ રાજાઓ આ

વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે આપ સર્વ ધર્મોના જ્ઞાતા છો. આપે સદા દેવતાઓ અને ઋષિઓની ઉપાસના કરી છે, તેથી આપે અવશ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. વિદ્વાનોને જ્યારે પ્રશ્ન કરવામાં આવે, ત્યારે તેમણે સાંભળવાની ઇચ્છાવાળાઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ, એવો બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ તેમનો ધર્મ બનાવ્યો છે. પ્રશ્ન પૂછવા છતાં જે ઉપદેશ ન કરે તેને મોટો દોષ લાગે છે; માટે જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન કરનાર આ લોકોને આપ જરૂર ઉપદેશ કરો.

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી મહા તેજસ્વી ભીષ્મજી બોલ્યા—ગોવિન્દ! આપની કૃપાથી મારું મન અત્યારે સ્થિર છે અને વાણીમાં પણ બળ આવી ગયું છે. હવે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર મને ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નો ભલે પૂછે; તેથી મને આનન્દ થશે અને હું સમસ્ત ધર્મોનો ઉપદેશ કરી શકીશ. જેનામાં ધૈર્ય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધર્મ, ઓજસ, અને તેજ હમેશાં વર્તમાન છે, જેઓ સંબંધીઓ, સેવકો, શરણાગતો તથા અતિથિઓનું સદા સન્માન કરે છે, સત્ય, દાન, તપ, શૌચ, શાન્તિ, દક્ષતા તથા સ્થિરતા આદિ સાચા ગુણો જેમનામાં મોજૂદ છે, કામનાને વશ થઈ, ક્રોધથી, ભયથી, અથવા કોઈ સ્વાર્થને લઈને પણ જે કદી અધર્મ કરતા નથી, યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને તપમાં જેમની સદા પ્રવૃત્તિ રહે છે, જેમણે શાસ્ત્રોના રહસ્યનું શ્રવણ કર્યું છે તથા જેઓ નિત્ય શાન્ત રહે છે એ પાંડુનન્દન યુધિષ્ઠિર જ મને પ્રશ્ન કરે.'

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—રાજન્! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આપની પાસે આવતાં સંકોચ થાય છે, તે પોતાને અપરાધી માની ભયથી આપની સમીપ આવતાં અચકાય છે. જેઓ પૂજ્ય હતા, આદરને પાત્ર હતા, જેઓની એમના પ્રત્યે ભક્તિ હતી, તથા જે ગુરુજન, સંબંધી, બન્ધુબાંધવ તથા પૂજા યોગ્ય હતા, એ બધાને તેમણે બાણોથી છેદી નાખ્યા છે; આ પ્રકારના ડરને લઈને તેઓ આપની નજીક આવતા નથી.

ભીષ્મજી બોલ્યા—શ્રીકૃષ્ણ! જેમ દાન, અધ્યયન અને તપ આ બ્રાહ્મણોના ધર્મ છે, તેવી જ રીતે યુદ્ધમાં વિપક્ષીઓના શરીરને છેદી પાડી નાખવાં એ ક્ષત્રિયોનો પણ ધર્મ જ છે. કાકા, ભાઈ ગુરુ, સંબંધી, બન્ધુબાંધવ, સગાંવહાલાં-કોઈ પણ ભલે ન હો, પણ જો તે અસત્યને માર્ગે ચાલતાં હોય તે યુદ્ધમાં તેમને મારી નાખવા એ ધર્મ જ છે. ગુરુ પણ જો લોભવશ થઈ પાપમાં સાથ દેતા હોય અને પોતાના નિયમ-આચારનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય તો તેને જે યુદ્ધમાં મારી નાખે છે તે ધર્મજ્ઞ જ છે. લોભમાં ફસાઈ જે ધર્મની સનાતન મર્યાદા તરફ દૃષ્ટિ રાખતા નથી, તેમને યુદ્ધમાં મારી નાખનાર ક્ષત્રિયને ધર્મજ્ઞ જ સમજવો જોઈએ. યુદ્ધમાં લોહીની નદી વહેવડાવનાર ક્ષત્રિય ધર્મજ્ઞ જ ગણાય છે. સંગ્રામમાં શત્રુ લલકારે ત્યારે ક્ષત્રિયને માટે લડવું અનિવાર્ય બને છે. મનુએ કહ્યું છે કે ક્ષત્રિયો માટે યુદ્ધ ધર્મનું પોષક, સ્વર્ગ દેનારું અને લોકમાં યશ ફેલાવનારું છે.

ભીષ્મજીએ આમ કહ્યું એટલે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર વિનયપૂર્વક તેમની પાસે ગયા અને તેમની નજર સામે ઊભા રહ્યા. પછી તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકી દીધું. ભીષ્મે પણ તેમને સાન્ત્વના આપી તેમનું મસ્તક સૂંઘી કહ્યું; બેટા! બેસી જાઓ. ડરો નહીં; સંકોચ છોડી જે પૂછવું હોય તે પૂછો.'

યુધિષ્ઠિરે પૂછતાં ભીષ્મનું તેમને રાજાને યોગ્ય શિષ્ટાચાર સમજાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—ત્યારપછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મને પ્રણામ કરી સમસ્ત ગુરુજનોની આજ્ઞા લઈ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! ધર્મના જાણનારા એમ માને છે કે રાજાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, માટે આપ મને રાજાનો ધર્મ સવિસ્તર સમજાવો. રાજાના ધર્મોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ બધાનો સમાવેશ છે. ઘોડાને કાબૂમાં રાખવા માટે જેમ લગામ છે, હાથીને વશ રાખવા જેમ અંકુશ છે, તેમ સમસ્ત સંસારને મર્યાદામાં રાખવા માટે રાજધર્મ એ દોરડાનું કામ કરે છે. પ્રાચીન રાજર્ષિઓએ જેનું સેવન કર્યું છે, એ રાજધર્મોમાં મોહવશ થઈ કંઈ ભૂલ કરી બેસાય તો સંસારની વ્યવસ્થામાં ગરબડ થઈ જાય છે, અને બધા લોક આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે. સૂર્ય

દીને ઉદય થતાં જ જેમ અંધકારનો નાશ થઇ જાય છે, તે જ રીતે રાજધર્મ મનુષ્યોની અશુભ ગતિને અટકાવે છે. માટે સર્વપ્રથમ આપ રાજધર્મનું જ નિરૂપણ કરો. આપ સર્વ ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. આપના દ્વારા જ અમને બધાને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજાય તેમ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ આપને બુદ્ધમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણે છે.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—હું મહાન ધર્મને, વિશ્વવિધાતા શ્રી કૃષ્ણને અને સર્વ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી સનાતન ધર્મનું વર્ણન કરું છું. યુધિષ્ઠિર! તમે હવે એકાગ્ર થઇ મારા બતાવેલા રાજધર્મોનું તથા બીજું જે કંઇ સાંભળવા ઇચ્છતા હો તેનું શ્રવણ કરો. કુરુશ્રેષ્ઠ! રાજાને માટે સર્વપ્રથમ તો પ્રજાનું રંજન કરવું, તેને પ્રસન્ન રાખવી એ આવશ્યક છે. એટલા માટે દેવતાઓનું વિધિવત્ પૂજન અને બ્રાહ્મણોનું સન્માન કરવું એ જરૂરનું છે. કારણ, દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોના પૂજનથી રાજા ધર્મના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે અને બધી પ્રજા તેનો આદર કરે છે. બેટા! તમે વિજયને માટે સદા પ્રયત્ન કરતા રહેજો, પુરુષાર્થ વિના કેવળ દૈવથી રાજાઓનું કામ સિદ્ધ થતું નથી. કાર્યની સિદ્ધિમાં દૈવ અને પુરુષાર્થ બન્ને સાધારણ કારણ છે. તથાપિ હું તો એમાંથી પુરુષાર્થને જ ઉત્તમ માનું છું. આરંભેલું કામ બગડે તો તે માટે મનમાં દુઃખી થવું નહી. સદા પ્રયત્નમાં જ જોડાઇ રહેવું. આ રાજાઓની મુખ્ય નીતિ છે.

સત્ય સિવાય બીજી કોઇપણ ચીજ રાજાઓને સિદ્ધિ આપવાવાળી નથી, સત્યપરાયણ રાજા આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સુખ મેળવે છે. ઋષિઓને માટે પણ સત્ય જ પરમ ધન છે. એ રીતે રાજાઓને માટે સત્ય વિના બીજું કોઇ સાધન વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાવાળું નથી. જે રાજા ગુણવાન, શીલવાન મન પર કાબુ રાખનાર, કોમળ સ્વભાવનો, ધર્મપરાયણ જીતેન્દ્રિય, પ્રસન્નમુખ અને ખુબ દાન આપવાવાળો છે, તે કદી પણ રાજ્ય લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. કુરુનન્દન,! સદા કોમળતા બતાવનાર રાજાની વાત કોઇ માનતું નથી અને સદા કઠોરતાપૂર્ણ શાસન કરનાર રાજાથી બધી પ્રજા ઉદ્વેગ પામે છે, માટે તમારે સમયાનુસાર કોમળતા અને કઠોરતા બન્નેનો ઉપયોગ કરવો. બેટા! તમે બ્રાહ્મણોને કદી શિક્ષા કરશો નહી.

આ સંબંધમાં મનુએ બે શ્લોકો કહ્યા છે, તેનો ભાવ સદા અંતઃકરણમાં ધારણ કરી રાખજો. અગ્નિ જળમાંથી ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણમાંથી અને લોઢું પત્થરમાંથી પ્રકટ થયું છે. એ બધાનું તેજ બીજી જગ્યાએ કામ આવે છે, પરંતુ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર કારણમાં જઇને શાન્ત થઇ જાય છે. જ્યારે લોઢું પત્થર પર પછાડવામાં આવે છે, આગ પાણી ઉપર મૂકવામાં આવે છે, અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરવા લાગે છે, ત્યારે આ ત્રણે દુર્બળ થઇ જાય છે, દુઃખ પામે છે. આમ વિચારી તમારે હંમેશાં બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરવા. આમ વાત હોવા છતાં, જો બ્રાહ્મણ પણ ત્રણ લોકને હાનિ પહેંચાડવા લાગે તો તેને પણ બાહુબળથી પરાસ્ત કરી દંડ આપવામાં કાંઇ વાંધો નથી. આ સંબંધમાં શુક્રાચાર્યે બે શ્લોક કહ્યા છે. તેમનો અભિપ્રાય ધ્યાન દઇને સાંભળો; "બ્રાહ્મણ વેદાન્તનો વિદ્વાન પણ ભલે ને હોય જો તે શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધમાં સામનો કરવા આવતો હોય તો ધર્મપાલન કરનાર રાજાએ તેને સ્વધર્માનુસાર કેદ કરવો જ જોઇએ. તેના દ્વારા નષ્ટ થતા ધર્મની જે રક્ષા કરે છે, એ જ ધર્મજ્ઞ છે; આતતાયીને મારવાથી તે ધર્મનો નાશક થઇ જતો નથી, ક્રોધથી ભરેલા આતતાયીને તો એનો ક્રોધ જ ખાઇ જાય છે. આટલી વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી કે બ્રાહ્મણ અપરાધ કરે તો તેને દેશનિકાલની જ શિક્ષા કરવી, તેને શારીરિક શિક્ષા કરવી નહીં. વસંત ઋતુનો સૂર્ય વધુ ઠંડક આપતો નથી, તેમ સખ્ત તડકો પણ કરતો નથી. તે જ રીતે રાજાએ ન તો વધારે પડતું કોમળ થવું કે ન તો વધારે પડતું કઠોર. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ—આ ચાર પ્રમાણો દ્વારા પોતાના કોણ અને પારકા કોણ એ સમજવું જોઇએ. તમે બધી જાતનાં વ્યસનોનો ત્યાગ કરજો, કેમકે વ્યસનોમાં આસક્ત મનુષ્ય સંસારમાં અપમાન પામે છે. પ્રજાની સાથે રાજાનું વર્તન ગર્ભિણી સ્ત્રીના જેવું હોવું જોઇએ. જેમ ગર્ભ ધારણ કરતી સ્ત્રી પોતાને મનગમતા ભોજનાદિનો ત્યાગ કરી કેવળ ગર્ભસ્થ બાળકના હિતનો જ વિચાર કરે છે, તે જ રીતે ધર્માત્મા રાજાએ પણ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર ન કરતાં જેથી બધા લોકોનું હિત થાય એ જ કામ કરવું જોઇએ.

પાંડુપુત્ર! તમારે ધૈર્યનો કદી પણ ત્યાગ કરવો નહીં,

અપરાધીઓને દંડ દેતાં જે અચકાતે નથી અને જે સદા ધૈર્ય રાખે છે, તે રાજાને કદી પણ ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. નોકરોની સાથે વધારે પડતી મજાક કરવી નહીં તેમ કરવાથી જે નુકશાન થાય છે તે સાંભળો. નોકરલોકોને મોઢે ચઢાવવાથી તેઓ માલિકનું અપમાન કરી બેસે છે, પોતાની મર્યાદા સાચવતા નથી અને સ્વામીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગે છે. એટલું જ નહીં પણ તેઓ રાજા ઉપર પણ હુકમ ચલાવવા લાગે છે અને લાંચરુશ્વત લઈ ચસમપોશીદ્વારા રાજકાજમાં વિઘ્ન નાખવાનું શરૂ કરે છે.' બનાવટી આજ્ઞાપત્રિકા કાઢી રાજાના આખા રાજ્યને લૂંટી લે છે. રાણીવાસના પહેરગીરો સાથે ભળી જઈ અન્તઃપુરમાં આવવા જવા લાગે છે અને રાજાની જેવાં આભૂષણ અને વેશ પહેરી આમતેમ ફરવા લાગે છે. સ્વામીની સમક્ષ પણ નિર્લજ્જતા કરતાં અચકાતા નથી અને રાજાની ગુપ્ત વાતો પણ બહાર પાડી દે છે. ઠઠ્ઠામશ્કરી કરનાર અને નરમ સ્વભાવવાળો રાજા હોય તો નોકરવર્ગ તેની અવગણના કરવા લાગે છે અને તેની સ્વારીમાં રહેતા હાથીઘોડા તથા રથ ઉપર પણ એકલા ફરવા નીકળે છે. દરબાર ભરવાના પ્રસંગે દરબારમાં બેસી દોસ્તો જેવો બરોબરીનો દેખાવ કરવા લાગે છે, અને કહે છે રાજન, આપનાથી આ કામ થવું મુશ્કેલ છે, આપનું આવું વર્તન ઠીક નથી. રાજાને ગુસ્સામાં જોઈ હસવા લાગે છે અને તેમના તરફથી માન મળે ત્યારે પણ વિશેષ પ્રસન્ન દેખાતા નથી. રાજકીય ગુપ્ત વાતો તથા રાજાના દોષો બીજા પાસે પ્રકટ કરી દે છે અને તેની આજ્ઞા તિરસ્કાર પૂર્વક ધીરે ધીરે રમતગમત કરતાં કરતાં પૂરી કરે છે. પડખે ઊભો રહી રાજા સાંભળ્યા કરે છે અને તેઓ નિર્ભય બની તેનાં આભૂષણ પહેરવાં ખાવું પીવું, નહાવું ચંદન લગાડવું-આવી આવી મશ્કરીઓ કર્યા કરે છે. તેમના તાબામાં જે કામો સોંપવામાં આવ્યાં હોય છે, તેમને તેઓ ખરાબ છે એમ બતાવે છે અને કરવાં છોડી પણ દે છે. તેમને જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે તેથી એમને સંતોષ થતો નથી. લોકો જેમ દોરાથી બાંધેલી ચકલીઓ સાથે રમે છે, તે રીતે તેઓ રાજા સાથે રમત રમે છે અને સાધારણ જનસમાજને કહે છે કે-'રાજા તો અમારા હાથમાં રમકડું છે, તેના ઉપર તો અમારો જ હુકમ ચાલે છે.' યુધિષ્ઠિર ! રાજા જ્યારે ઠઠ્ઠામશ્કરી કરનારો અને નરમ સ્વભાવનો થઈ જાય છે ત્યારે ઉપર દર્શાવેલા અને બીજા પણ ઘણા દોષો પ્રગટ થવા લાગે છે.

રાજાના નીતિપૂર્ણ વર્તાવનું વર્ણન

ભીષ્મ કહે છે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ ઉદ્યોગી થવું જોઈએ. સ્ત્રીઓની જેમ જે કામ વિના બેઠો રહે છે, એવા રાજાની પ્રશંસા થતી નથી. આ વિષયમાં શુક્રાચાર્યે કહેલો એક શ્લોક ધ્યાનમાં રાખવો. જેમ સાપ દરમાં ભરાઈ રહેતા ઉંદરને ખાઈ જાય છે, તેમ બીજા રાજાઓ સાથે લડાઈ ન કરનાર રાજા અને ઘર ન છોડનાર બ્રાહ્મણ-આ બન્નેને પૃથ્વી ગળી જાય છે, એટલે કે તેઓ પુરુષાર્થનું સાધન કર્યા વિના જ મરી જાય છે. સન્ધિ કરવા યોગ્ય હોય તેની સાથે સન્ધિ કરવી, વિરોધને લાયક હોય તેની સાથે વિરોધ કરવો. રાજ્યના સાત અંગ છે-રાજા, મંત્રી મિત્ર ખજાનો, દેશ, કિલ્લો અને સેના. આમાંથી કોઈની પણ વિરુદ્ધમાં કોઈ આચરણ કરે તો તે ગુરુ હોય કે મિત્ર, પણ તે વધને યોગ્ય છે. મહારાજ મરુત્તનો કહેલો એક જૂનો શ્લોક છે, જે બૃહસ્પતિના મત પ્રમાણે રાજાના અધિકારને સ્પષ્ટ સમજાવે છે. તેનો ભાવ એ છે કે-ગર્વિષ્ઠ થઈને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ધ્યાન નહીં રાખનાર અને કુમાર્ગે ચાલનાર મનુષ્ય પોતાનો ગુરુ હોય તો પણ તેને શિક્ષા કરવી, એ સનાતન વિધાન છે. રાજા સગરે તો નગરલોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. તેનું નામ હતું 'અસમંજસ' પુરવાસીઓના બાળકો પકડીને તે સરયૂ નદીમાં ડૂબાડી દેતો, એટલા માટે તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. આ રીતે પ્રજાવર્ગને પ્રસન્ન રાખવો એ રાજાનો સનાતન ધર્મ છે. સત્યની રક્ષા અને વ્યવહારમાં સરળતા એ પણ રાજાને ઉચિત કર્તવ્ય છે. બીજાના ધનનું હરણ ન કરવું; જેને જે કંઈ આપવાનું હોય તે યોગ્ય સમયે આપી દેવાની વ્યવસ્થા કરવી, પરાક્રમી, ક્ષમાશીલ અને સત્યવાદી બનવું આમ કરવાવાળો રાજા કદી પણ સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતો નથી.

જે મન ઉપર અધિકાર રાખે છે, જેણે ક્રોધને જીતી લીધા છે, જેણે શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કર્યો છે, જે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પ્રયત્નમાં લાગ્યા રહે છે અને પોતાના ગુપ્ત વિચારો બીજાની પાસે પ્રગટ કરતો નથી, તે જ રાજા થવાને લાયક છે. રાજાએ ચારે વર્ણોના ધર્મોની રક્ષા કરવી જોઈએ. ધર્મસંકરતાથી પ્રજાને બચાવી લેવી એ રાજાનો ધર્મ છે. રાજાએ કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો, વિશ્વાસ યોગ્ય વ્યક્તિનો પણ અત્યન્ત વિશ્વાસ ન કરવો. રાજનીતિના છ[1] ગુણ છે–સન્ધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સમાશ્રય–આ બધાના ગુણદોષો પર સદા નજર રાખવી. યમરાજાની સમાન ન્યાયકર્તા થવું અને કુબેરની જેમ ધનભંડાર એકઠો કરવો. સ્થાનવૃદ્ધિ તથા ક્ષયના હેતુભૂત દશ[2] વર્ગોનું સદા ધ્યાન રાખવું. જેના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા ન હોય, તેનું પોષણ કરવું. રાજાએ સદા પ્રસન્નવદન રહેવું અને હસીને વાત કરવી જોઈએ, વૃદ્ધોની સેવા કરવી, આળસ અને લોભનો ત્યાગ કરવો. સત્પુરુષોના વ્યવહારમાં મન જોડવું, સન્તુષ્ટ સ્વભાવ રાખવો. ઉત્તમ પુરુષોનું ધન છીનવી ન લેવું. દુષ્ટોની પાસેથી ધન લઈ સત્પુરુષોને દાન કરવું, પોતે દંડ અને કર લેવો તથા બીજાઓને દાન પણ કરવું, મનને વશ રાખવું, યોગ્ય સમયે દાન કરવું અને સદા શુદ્ધ સદાચારી રહેવું.

જે શૂરવીર અને ભક્ત હોય, જેને દુશ્મન ફોડી ન શકે, જે કુલીન, નીરોગી અને શિષ્ટ હોય તથા શિષ્ટ પુરુષોની સાથે સંબંધ રાખતા હોય, પોતાના સમ્માનના રક્ષક હોય, બીજાઓનું અપમાન કરતા ન હોય, ધર્મપરાયણ, સચ્ચરિત્ર અને પર્વતો જેવા અચળ હોય, શાસ્ત્રોના વિદ્વાન, લોકવ્યવહારના જ્ઞાતા અને શત્રુઓની ગતિવિધિ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા હોય–એવા લોકોને જ પોતાના સહાયક રાખવા.

તેમને પોતાના જેવી જ સુખભોગની સગવડ આપવી. રાજાને ઉચિત છત્રધારણ અને હકૂમત ચલાવવી–આ બે વાતોનો અધિકાર પોતાની પાસે તેમના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રાખવો. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બન્ને રીતે તેમના પ્રત્યે એકસરખો વર્તાવ રાખવો. આમ કરનાર રાજા કદી પણ દુઃખી થતો નથી. જે સર્વ તરફ સન્દેહની નજરે જોતો હોય, અને સર્વના ધનનું અપહરણ કરતો હોય એ લોભી અને કુટિલ રાજા એક દિવસ પોતાના જ માણસોના હાથે માર્યો જાય છે. જે રાજા અંદર અને બહારથી શુદ્ધ રહી પ્રજાના હૃદયને જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શત્રુઓનું આક્રમણ થતાં પણ તેના તાબામાં આવતો નથી. વખતે પરાસ્ત થાય તો પણ પછી તેની પ્રજાની સહાયતાથી પૂર્વવત્ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે ક્રોધ કરતો નથી, કોઈ વ્યસનમાં ફસાતો નથી, સાધારણ કર લે છે અને ઇંદ્રિયો પર કાબૂ રાખે છે, તે રાજા બધાનો વિશ્વાસપાત્ર બને છે. જે બુદ્ધિમાન, ત્યાગી, શત્રુઓની નબળાઈ સમજવામાં પ્રવીણ, ચારે વર્ણોના ન્યાય-અન્યાયને જાણનાર, કામમાં તત્પર, ક્રોધને જીતનાર, ઉદારચિત્ત, કોમળ સ્વભાવનો અને આત્મપ્રશંસાથી દૂર રહેનાર છે, જેના રાજ્યમાં મનુષ્યો નિર્ભય ફરી શકે છે, એ રાજા સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

---

૧ શત્રુ પર ચડાઈ કરવામાં આવે અને જો તે પોતાના કરતાં વધારે બળવાન માલૂમ પડે તો તેની સાથે સંપ કરી લેવો તેનું નામ સન્ધિ. જો બન્નેમાં સમાન બળ હોય તો લડાઈ ચાલુ રાખવી તેનું નામ વિગ્રહ છે. જો શત્રુ નબળો હોય તો તેના કિલ્લા વગેરે પર હલ્લો કરવો તેનું નામ 'યાન' કહેવાય છે. જો પોતાના ઉપર શત્રુનું આક્રમણ થાય તો અને શત્રુનો પક્ષ પ્રબળ માલૂમ પડે તો એ વખતે કિલ્લામાં છૂપાઈ જઈ પોતાનું રક્ષણ કરવું તેનું નામ 'આસન'. જો ચડાઈ કરનાર શત્રુ મધ્યમ શ્રેણીનો હોય તો દ્વૈધીભાવનો આશરો લેવો જોઈએ. તેમાં ઉપરથી કંઈ બતાવવામાં આવે અને અંદરથી કોઈ બીજો જ દાવ હોય છે. અર્ધી .. કિલ્લામાં રાખી આત્મરક્ષા કરવી અને અર્ધી .. મોકલી શત્રુની અન્ન વગેરે સામગ્રી કબજામાં લેવી એ કામને દ્વૈધીભાવ કહે છે. કોઈ મિત્ર રાજાની સહાયતા લેવી તેનું નામ 'સમાશ્રય.'

૨ મંત્રી, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, (કિલ્લો) ખજાનો અને દંડ આ પાંચ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. પોતાના અને શત્રુના આ પાંચ 'દશવર્ગ' કહેવાય છે. જો બન્ને પક્ષના મંત્રી વગેરે સમાન હોય તો એ સ્થાનના હેતુ થાય છે, એટલે કે બન્ને પક્ષની સ્થિતિ કાયમ રહે છે. જો પોતાના પક્ષમાં તેની અધિકતા હોય તો એ વૃદ્ધિના સાધક બને છે અને કમ હોય તો ક્ષયના કારણ બને છે.

જેના રાજ્યમાં રહેનારા નાગરિક ન્યાયઅન્યાયને સમજે છે, જેના દેશના લોકો પોતાનાં ધર્મકર્મોમાં જોડાયેલા, શરીરમાં અનાસક્ત, જિતેન્દ્રિય, આજ્ઞાપાલક, કજીઆથી દૂર અને દાનમાં રુચિ રાખવાવાળા હોય તે જ વાસ્તવમાં રાજા છે. જે રાજાના રાજ્યમાં છળ, કપટ, કૂટનીતિ, માયા અને માત્સર્યનો સર્વથા અભાવ હોય તેનાથી જ સનાતન ધર્મનો નિર્વાહ થઇ શકે છે. જે વિદ્વાનોનો આદર કરે અને શાસ્ત્રોના ચિન્તન તથા પરોપકારનાં કાર્યોમાં લાગ્યો રહે, જે સત્પુરુષોને માર્ગે ચાલે, શત્રુ જેના ગુપ્ત વિચારોને ન જાણે, જેના જાસુસોને કોઇ ઓળખી ન શકે, એવો રાજા જ રાજ્ય ચલાવવા યોગ્ય છે. રાજ્યની ઇચ્છાવાળા રાજા માટે પ્રજાની રક્ષાથી વધુ ચઢીઆતો કોઇ ધર્મ નથી. મનુએ રાજધર્મનું વર્ણન કરતાં બે શ્લોકો કહ્યા છે જેનો ભાવાર્થ આવો છે. સમુદ્રની મુસાફરીમાં જેમ તૂટેલી નૌકાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે દરેક મનુષ્યે ઉપદેશ ન દેનાર આચાર્ય, વેદમંત્રનું ઉચ્ચારણ ન કરનાર ઋત્વિક્, રક્ષા ન કરનાર રાજા, કડવાં વેણ બોલનારી સ્ત્રી, ગામની અંદર રહેવાની ઇચ્છાવાળા ગોવાળ અને જંગલમાં રહેવાની ઇચ્છા કરનાર હજામ—આ છનો ત્યાગ કરવો.

રાજ્યશાસનનાં કેટલાંક સાધનોનું વર્ણન

ભીષ્મ બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! આ પ્રજાપાલન સમસ્ત ધર્મોનો સાર છે. ભગવાન બૃહસ્પતિજી પણ આ ન્યાયને અનુકૂળ ધર્મની પ્રશંસા કરે છે. તેમના ઉપરાંત ભગવાન વિશાલાક્ષ, તપસ્વી શુક્રાચાર્ય, ઇન્દ્ર, દક્ષ, મનુ, ભરદ્વાજ અને રાજધર્મની રચના કરનાર અનેક વેદવાદીઓએ પણ પ્રજાપાલનની પ્રશંસા કરી છે. હવે હું તમને રાજાઓનાં કેટલાંક સાધનો કહી સંભળાવું છું—ગુપ્તચર (જાસુસ) રાખવા, બીજા દેશોમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ (રાજદૂત) નીમવા, વખતસર પગાર અને ભથ્થું આપવું, યુક્તિ સહિત કર વસૂલ કરવા, અન્યાય કરી પ્રજાનું શોષણ કરવું નહિ. સારા માણસો સાથે સંપ રાખવો; વીરતા, કાર્ય-કુશળતા, સત્ય. પ્રજાનું હિતચિંતન, કુલીન મનુષ્યોને પોતાની પાસે રાખવા, સંગ્રહ કરવા લાયક ધાન્યાદિ એકઠું કરવું, બુદ્ધિમાનને પોતાના સહાયક બનાવવા, સેનાને ઉત્સાહ આપવો, પ્રજાની જાતે જ સંભાળ રાખવી, કામ કરવામાં કષ્ટની દરકાર ન કરવી, ખજાનાની વૃદ્ધિ કરવી, જાતે નગરીના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી, આ વિષયમાં બીજા કોઇ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહીં, નગરજનોએ વિરુદ્ધમાં કંઇ મંડળી જમાવી હોય તો તેમાં ફાટફુટ પાડવી, શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થ તરફ યોગ્ય નજર રાખ્યા કરવી, સેવકોમાં પણ તડાં પડવા ન દેવા, પોતે જાતે નગરનું નિરીક્ષણ કરવું, નીતિધર્મનું પાલન કરવું અને દુષ્ટોને પોતાના દેશમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા—આ બધી વાતો રાજધર્મનાં મૂળ છે. બળવાન પુરુષોએ પોતાના દુર્બળ શત્રુઓને પણ નાના સમજવા નહીં. આગ થોડી હોય તો પણ બાળી નાખે છે અને ઝેર બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં હોય તો પણ મૃત્યુ થાય છે. જે રાજાઓ ક્રૂર હોય છે તે પોતાના વિશાળ રાજ્યને કાબૂમાં રાખી શકતા નથી અને જેઓ બહુ નરમ સ્વભાવના હોય છે, તેઓ આ ઉચ્ચ પદનો ભાર ઉપાડી શકતા નથી. એટલા માટે રાજાએ ક્રૂરતા અને નરમાશ એ બન્નેનો યોગ્ય મેળ સાધવો. યુધિષ્ઠિર! મેં તમને આ થોડોક રાજધર્મ સમજાવ્યો હવે તમને જે વાતોમાં શંકા હોય તે પૂછી જુઓ.

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન્! ભીષ્મજીનું કહેવું સાંભળી ભગવાન વ્યાસ, દેવસ્થાન, અશ્મ, વાસુદેવ, કૃપ, સાત્યકિ અને સંજય બહુજ ખુશ થયા અને 'બહુ સારું' બહુ સારું, એમ બોલી તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, પછી કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે આંખમાં આંસુ સહિત તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને કહ્યું—દાદાજી! હવે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી છે, એટલે હું કાલે આપને મારી શંકાઓ પૂછીશ.

ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણ, કૃપાચાર્ય અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવોએ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા, ભીષ્મજીની પરિક્રમા કરી અને પાછા રથમાં સવાર થઇ દૃષદ્વતી નદીને કાંઠે આવ્યા. ત્યાં સ્નાન, તર્પણ, સંધ્યોપસ્થાન અને જપ આદિ કર્યા પછી હસ્તિનાપુર આવ્યા.

બ્રહ્માજીના નીતિશાસ્ત્રનું તથા રાજા પૃથુના પ્રસંગનું વર્ણન

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! બીજે દિવસે સવારમાં જ પાંડવો અને યાદવો નિત્યકર્મથી પરવારી રથમાં બેસી કુરુક્ષેત્ર તરફ રવાના થયા. ભીષ્મજી પાસે પહોંચી તે બધાએ વ્યાસાદિ મહર્ષિઓને પ્રણામ કર્યા અને તેમની પાસેથી આશીર્વાદ મેળવી તેઓ ભીષ્મજીની ચારે બાજુ બેસી ગયા. પછી પરમતેજસ્વી રાજા યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મજીનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી હાથ જોડી પૂછ્યું, "પિતામહ ! લોકોમાં જે આ રાજા શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ, એ મને સમજાવવાની કૃપા કરો. જેને આપણે રાજા કહીએ છીએ એ પણ એક મનુષ્ય જ છે. તેનું શરીર અને તેના પ્રાણ પણ બીજા પુરુષોના જેવા જ છે તથા જન્મમરણાદિ સર્વ ગુણોમાં પણ તે બીજા મનુષ્યો જેવા જ છે. છતાં પણ શૂરવીર અને સત્પુરુષોથી ભરેલી આ આખી પૃથ્વીનું તે એકલો જ કેમ પાલન કરે છે ? મને આનું યથાર્થ કારણ જાણવાની ઇચ્છા છે, માટે આપ મને આ વાતનું પૂરું રહસ્ય સમજાવવાની કૃપા કરો.'

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્ ! સત્યયુગના આરંભમાં રાજ્ય અથવા તો રાજા નામની કોઈ વસ્તુ ન હતી. તે વખતે ન તો કોઈ દંડ હતો, ન તો કોઈ દંડ દેનારો હતો. આખી પ્રજા અરસપરસ ધર્મના સંબંધ પ્રમાણે જ એકબીજાનું રક્ષણ કરતી હતી. પછી બધા લોકો મોહમાં પડી ગયા, તેથી તેમની વિવેકબુદ્ધિ નાશ પામી ગઈ અને વિવેકનો નાશ થવાથી ધર્મબુદ્ધિ પણ ચાલી ગઈ. બધા લોભમાં ફસાઈ પડયા અને જે વસ્તુ જેની પાસે ન હતી તે મેળવવા માટે તલસવા લાગ્યા. એટલામાં જ 'કામ' નામના એક બીજા દોષે તેમને દબાવી દીધા. પછી તેમને 'કામ'ને આધીન જોઈને તેમના ઉપર રાગે પણ પોતાની સત્તા જમાવી. આ રીતે રાગને આધીન થઈ તેઓ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને ભૂલી ગયા. તેથી ગમ્ય અને અગમ્ય, નિન્દાયોગ્ય અને પ્રશંસાયોગ્ય, ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય અને દોષ અદોષ—એ કોઈ વાત તેમની દૃષ્ટિએ ત્યાગ કરવા લાયક રહી નહીં. આ રીતે માનવ-સમાજમાં ધર્મવિપ્લવ થઈ જવાથી વેદ પણ લુપ્ત થવા લાગ્યા અને વેદનો લોપ થઈ જવાથી ધર્મમર્યાદા પણ નાશ પામી. આને લઈને દેવતાઓ બહુ કષ્ટ પામવા લાગ્યા અને તેઓ બ્રહ્માજીને શરણે ગયા. બ્રહ્માને હાથ જોડી તેમણે કહ્યું, ભગવાન ! મનુષ્યલોકમાં સનાતન વેદ હતા, તેનો લોભ મોહ આદિ દૂષિત ભાવોએ નાશ કરી નાખ્યો છે; આથી અમને બહુ ડર લાગે છે. ભગવાન ! વેદનો નાશ થવાથી ધર્મ પણ નાશ પામવા લાગ્યો છે. મનુષ્યોએ યજ્ઞયાગાદિ સર્વે શુભકર્મો છોડી દીધાં છે; તેથી અમે તો મોટા સંશયમાં પડી ગયા છીએ. આપ અમારે માટે જે કંઈ હિતકર હોય એવો કોઈ ઉપાય વિચારો.'

ત્યારે સ્વયંભૂ ભગવાન બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું, 'દેવતાઓ ! ડરો નહીં, હું તમારા કલ્યાણનો રસ્તો શોધી કાઢું છું.' ત્યારપછી તેમણે પોતાની બુદ્ધિ વડે એક લાખ અધ્યાયોનું એક નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું. તેની અંદર અર્થ, ધર્મ, કામ—આ ત્રિવર્ગનું વર્ણન હતું. એ ગ્રંથ ત્રિવર્ગ નામે વિખ્યાત થયો. ચોથો વર્ગ મોક્ષ છે, તેનું ફળ અને ગુણ આનાથી અલગ છે. યુધિષ્ઠિર ! આ શાસ્ત્રોમાં સામ, દાન, દંડ, ભેદ તથા ઉપેક્ષા—આ પાંચે ઉપાયોનું પૂરેપૂરું વર્ણન છે. ભય, સત્કાર અને ધનવડે કરવામાં આવતી હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ સન્ધિઓનું, ચડાઈ કરવાના ચાર પ્રકારના અવસરોનું તથા અર્થ, ધર્મ અને કામના વિસ્તારનું પણ આમાં સારું નિરૂપણ છે. આ ઉપરાંત તેની અંદર જાહેર અને ગુપ્ત સેનાઓનું પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; આમાં જાહેર સેના આઠ પ્રકારની છે અને ગુપ્ત સેનાના અનેક ભેદ છે. રથ, હાથી, ઘોડા, પાયદળ, લડાઈમાં પકડાયેલા લોકો, નૌકા, દૂત અને યુદ્ધ સંબંધી આવશ્યક વાતોનો ઉપદેશ કરનારા—આ જાહેર સેનાના આઠ અંગ છે. એટલું જ નહીં પણ આમાં માર્ગના ફાયદા, ભૂમિના ગુણ, રથ, હાથી, ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ સેનાની ભરતી કરવા સંબંધમાં અને ઉપાયો, જાતજાતની વ્યૂહરચના, અનેક પ્રકારનું યુદ્ધકૌશલ્ય, યુદ્ધ કરવાની અને તેમાંથી છટકી જવાની રીતિઓ તથા શસ્ત્રોના રક્ષણનો ઉપાય પણ બતાવવામાં આવેલ છે. દૂતની શક્તિને લઈને થનારી રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ, શત્રુ, મિત્ર અને તટસ્થોના વિભાગ, બળવાનનો નાશ અને અવરોધ, શાસન સંબંધી અનેક સૂક્ષ્મ કાર્યો, મલ્લોની કુસ્તી અને શસ્ત્ર-સંચાલનની વિધિઓ, જેના ભરણપોષણની કંઈ વ્યવસ્થા ન હોય

તેમનું પાલન અને તેમની સંભાળ, સુપાત્રને દાન દેવું, વ્યસનોથી બચવું રાજાના ગુણ, સેનાપતિનાં લક્ષણ, અર્થ, ધર્મ અને કામનાં સાધન તથા તેના ગુણદોષ. પોતાના આશ્રિતોની આજીવિકાનો વિચાર, સર્વ પ્રત્યે શંકાની નજર, પ્રમાદથી બચવું, જે વસ્તુ ન મળી હોય તે મેળવવી અને પ્રાપ્ત વસ્તુની વૃદ્ધિ કરવી, વૃદ્ધિ પામેલી વસ્તુઓનું સુપાત્રે દાન, ધર્મને વાસ્તે ધનનો ઉપયોગ તથા ભોગ અને દુઃખનિવૃત્તિમાં પણ ધનનો ઉપયોગ કરવો–આ બધી બાબતોનું આ શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે. કામ અને ક્રોધથી થનાર દસ ઉગ્ર સંકટોનો પણ એમાં ઉલ્લેખ છે. નીતિશાસ્ત્રના આચાર્યોએ મૃગયા, દ્યૂત મદ્યપાન અને સ્ત્રીપ્રસંગ–આ ચાર કામજનિત તથા વાણીની કડવાશ, ઉગ્રતા, મારપીટ, શરીરને કેદ કરી લેવું, ત્યાગી દેવું અને આર્થિક હાનિ પહોંચાડવી–આ ૭ ક્રોધથી થનારાં સંકટો ગણાવ્યાં છે. જાતજાતનાં યંત્રો તથા તેની ક્રિયાઓનો, શત્રુના મુલકને પીડવાનો તથા તેની સેના પર હલ્લો કરવાનો અને તેનાં નિવાસસ્થાનોનો નાશ કરવાનો પણ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે. પુરાણી ઇમારતો અને વૃક્ષોનો ધ્વંસ કરવો, ખેતી કરવાની વિધિ, સેનાની સામગ્રી, કવચ ધારણ અને કવચ વગેરે બનાવવાની વિધિ–આ બધી વાતો આ શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવી છે ઢોલ, નગારાં, શંખ અને દુંદુભિ આદિ રણવાદ્યોને બજાવવાં, મણિ, પશુ, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, દાસદાસી અને સુવર્ણ–આ ૭ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા તથા શત્રુઓની આ ૭ ચીજોનો નાશ કરવો–નવા જીતેલા પ્રાન્તમાં શાન્તિ સ્થાપવી, સત્પુરુષોનો સત્કાર, વિદ્વાનો સાથે સમાગમ વધારવો, દાન અને હોમની વિધિ, ભોજનની વ્યવસ્થા, સર્વદા આસ્તિક બુદ્ધિ રાખવી, એકલા હોવા છતાં ઉઠવાબેસવાની રીતિ, સત્યતા, મધુર ભાષણ તથા ઉત્સવ અને સમાજ આદિ અવસરો વખતે થનારી ઘરગથ્થુ વાતો–આ સર્વનું આ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ થયું છે. દેશ, જાતિ અને કુળના ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ–આ ચાર પદાર્થોનાં લક્ષણ અને તેમને મેળવવાનો ઉપાય તથા જે સાધનોથી મનુષ્યનું આપધર્મથી પતન ન થાય, એ સર્વનું આમાં વર્ણન છે. આ નીતિશાસ્ત્રની રચના પૂરી થતાં પછી બ્રહ્માજીને ખૂબ હર્ષ થયો અને તેમણે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને એ કહી બતાવ્યું.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું–આ દંડનીતિથી વિખ્યાત વિદ્યા આ ત્રણ લોકમાં વિદ્યમાન છે. ખરી રીતે તો દંડથી રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલે છે. આ દંડનીતિ ૭ ગુણોથી યુક્ત છે. મહાત્માઓમાં એ અગ્રસ્થાન ભોગવશે આ શાસ્ત્રમાં ધર્મ અર્થ, કામ, મોક્ષ–સર્વનો વિચાર છે.

પછી સર્વપ્રથમ ભગવાન શંકરે આ નીતિશાસ્ત્રને ગ્રહણ કર્યું. તેમણે જીવોનું આયુષ્ય ઓછું થતું જોઇને આ શાસ્ત્રને સંક્ષિપ્ત કર્યું એ ગ્રંથ 'વૈશાલાક્ષ' કહેવાયું. એને ઇન્દ્રે ગ્રહણ કર્યું. એમાં કુલ દસ હજાર અધ્યાય હતા. પછી ભગવાન ઇન્દ્રે પણ એને સંક્ષિપ્ત કર્યું. અને તેમાં કેવળ પાંચ હજાર અધ્યાય રહ્યા, પછી એ ગ્રંથ બાહુદંતક કહેવાયો. ત્યારપછી બૃહસ્પતિએ તેને ત્રણ હજાર અધ્યાયમાં સંકુચિત કર્યો. એ ગ્રંથ "બાર્હસ્પત્ય" નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. પછી યોગાચાર્ય શુક્રાચાર્યે તેને સંક્ષિપ્ત કરી એક હજાર અધ્યાયોમાં રચ્યો. એ રીતે મહર્ષિઓએ મનુષ્યનું આયુષ્ય ઘટતું જતું જોઇ લોકહિતની દૃષ્ટિએ આ શાસ્ત્રને બહુ જ સંક્ષિપ્ત કરી દીધું

આ નીતિશાસ્ત્રની રચના પછી મૃત્યુની માનસપુત્રી સુનીથા દ્વારા રાજા અંગને ત્યાં વેનનો જન્મ થયો. તે રાજાએ રાગદ્વેષને આધીન થઇ પ્રજામાં અધર્મનો પ્રચાર કર્યો. આ જોઇ વેદવાદી મુનિજનોએ તેને અભિમંત્રિત કુશવડે મારી નાખ્યો. પછી દેશમાં

અરાજકતાને ફેલાએલી જોઇને તેઓએ વેનના જમણા હાથનું મંથન કર્યું. તેમાંથી એક ઇન્દ્ર જેવો રૂપવાન પુરુષ પ્રગટ થયો. તેના શરીર પર કવચ શોભતું હતું. તેની કમરમાં તલવાર લટકતી હતી. તથા ખભા ઉપર ધનુષ્યબાણ હતાં. તે વેદવેદાંતનો જ્ઞાતા અને ધનુર્વેદમાં પારંગત હતો. તે વેનપુત્રે હાથ જોડી ઋષિઓને કહ્યું: "મુનિગણ! મને ધર્મ અને અર્થનો નિર્ણય કરનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ મળી છે. તે દ્વારા મારે શું કરવું જોઇએ, એ ઠીક ઠીક બતાવો. દેવતા અને મહર્ષિઓએ કહ્યું—"જે કાર્યમાં તને ધર્મની સ્થિતિ માલુમ પડે, તે કાર્ય નિશંક બની કર. પ્રિય–અપ્રિયની પરવા ન કરવી, સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો. કામ, ક્રોધ, લોભ અને માનને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા, સર્વદા ધર્મ પર દૃષ્ટિ રાખો અને જે મનુષ્ય ધર્મથી ચલિત થતો દેખાય તેનું તારા બાહુબળથી દમન કરવું. વેનપુત્રે કહ્યું—"મહાનુભાવો! બ્રાહ્મણ તો મારે મન સદા વંદન કરવા લાયક છે. તેમને હું શિક્ષા કરી શકીશ નહીં." મુનિઓએ કહ્યું "બહુ સારૂ."

હવે વેદનિધિ ભગવાન શુક્રાચાર્ય તેના પુરોહિત થયા અને વાલખિલ્યે મંત્રીનુ કામ સંભાળ્યું આ વેનપુત્ર પૃથુ વિષ્ણુ ભગવાનથી આઠમી પેઢીએ થયો, એમ સાંભળ્યું છે કે પૃથુના સમયમાં પૃથ્વી ખૂબ ઉંચી નીચી હતી. તેણે જ પત્થર નંખાવીને પૃથ્વીને સમતલ કરી છે. કહે છે કે ભગવાન વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, દેવગણ, પ્રજાપતિ, ઋષિ અને બ્રાહ્મણ—આ સર્વેએ મળીને પૃથુનો અભિષેક કર્યો હતો. સ્વયં પૃથ્વી દેવી પણ રત્નોની ભેટ લઇ તેની સેવામાં ઉપસ્થિત થઇ હતી. સમુદ્ર, હિમાલય, અને ઇન્દ્રે તેને અક્ષય ધન આપ્યું હતું. તથા યક્ષ અને રાક્ષસોના સ્વામી ભગવાન્ કુબેરે પણ મોટો ધનભંડાર ભેટ તરીકે આપ્યો હતો.

યુધિષ્ઠિર! રાજા પૃથુના સંકલ્પથી જ કરોડો હાથી, રથ, ઘોડા અને પાયદળ વગેરે થઇ ગયા. તેના રાજ્યમાં બુઢાપાનો, દુષ્કાળ, આધિવ્યાધિ તથા સર્પ, ચોરનો અથવા એ બીજાથી કોઇ પ્રકારનો ભય ન હતો. જે વખતે તે સમુદ્ર ઉપર થઇને જતો ત્યારે તેનું જળ સ્થિર થઇ જતું અને પર્વત પણ તેને રસ્તો દેતા. તેણે આ પૃથ્વીમાંથી સત્તર પ્રકારના ધાન્ય દોહી કાઢ્યાં હતાં. મહાત્મા પૃથુએ આ લોકમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરી હતી. અને સમસ્ત પ્રજાનું રંજન કર્યું હતું, તેથી એ "રાજા" નામે વિખ્યાત થયો. ક્ષતિથી બ્રાહ્મણોનું ત્રાણ કરવાને લીધે તે "ક્ષત્રિય" કહેવાયો. અને ધર્મ અનુસાર ભૂમિને પ્રથત (પાલિત) કરી હતી. તેથી તેનું નામ "પૃથિવી" પડી ગયું. સ્વયંમ ભગવાન્ વિષ્ણુએ તેના સંબંધમાં એવી મર્યાદા કરી દીધી હતી કે "રાજન્! કોઇ પણ પુરુષ તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશે નહિ, તારાથી ચઢિયાતો થશે નહિ. રાજા પૃથુના શરીરમાં સ્વયં ભગવાન વિષ્ણુનો આવેશ હતો તેથી સમસ્ત સંસાર તેને દેવતાની માફક માન આપી તેની સામે નીચો ઝુકતો હતો.

રાજા! એટલા માટે શુભચરોદ્વારા પ્રજાની ગતિવિધિ પર દૃષ્ટિ રાખી તમારે સર્વદા તેનું દંડનીતિ અનુસાર પાલન કરવું જોઇએ. એમ ન બનવું જોઇએ કે પ્રજાની સાથે મળી જઇ કોઇ શત્રુ તમારો પરાભવ કરે. જો રાજા શુભ કર્મ કરે તો તે પ્રજાના ભલા માટે જ થાય છે. એના દૈવી ગુણો સિવાય બીજુ એવું શું કારણ હોઇ શકે જેથી આખો દેશ એક વ્યક્તિને આધીન રહે. રાજા પણ બીજા મનુષ્યોની જેવો જ છે. તો પણ આ આખોયે લોક તેની એકની જ આજ્ઞામાં બંધાઇ રહે છે. રાજાના દંડનું મોટું મહત્ત્વ છે. તેને લઇને આખા રાષ્ટ્રમાં નીતિ અને ન્યાયનું આચરણ થાય છે.

યુધિષ્ઠિર! બ્રહ્માજીના આ નીતિશાસ્ત્રમાં પુરાણોનો આવિર્ભાવ, મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ નક્ષત્રોનો વંશ, ચારે આશ્રમ, ચાર પ્રકારના હોત્ર કર્મ, ચારે વર્ણ, ચાર પ્રકારની વિદ્યા, ઇતિહાસ, વેદ, ન્યાય, તપ, જ્ઞાન, અહિંસા, સત્ય અને અસત્ય, વૃદ્ધ જનોની સેવા, દાન, શૌર્ય, જાગૃતિ, દયા—આ બધા વિષયોનું વર્ણન છે. વધારે શું કહું! જે કંઇ આ પૃથ્વી ઉપર છે અને જે કંઇ તેની નીચે છે, તે બધાનો આ બ્રહ્માજીના શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે.

ભરતશ્રેષ્ઠ! આ રીતે રાજાઓનું જે કંઇ મહત્ત્વ છે તે બધું મેં તમને સંભળાવી દીધું. હવે બોલો કે બીજું શું તમને કહું!

રાજા યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરતાં ભીષ્મનું ચારે વર્ણો અને આશ્રમોના ધર્મો કહી સંભળાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે પિતામહ ભીષ્મને પ્રણામ કરી તથા હાથ જોડી પૂછ્યું, 'પિતામહ ! ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ અને રાજાઓના કયા કયા ધર્મ મનાય છે ? એ ધર્મોનું જુદું જુદું વર્ણન કરો. જે કર્મોથી દેશની વૃદ્ધિ થાય અને રાજા, પુરવાસી તથા રાજસેવકોની ચડતી થાય એવાં કયાં કયાં કર્મો છે ? કેવા ખજાના, દંડ, કિલ્લા, સહાયક, મંત્રી, ઋત્વિક, પુરોહિત અને આચાર્યોનો રાજાએ ત્યાગ કરવો જોઈએ ? વિપત્તિને સમયે કઈ જાતનાં માણસોમાં વિશ્વાસ મૂકવો અને કેવા માણસોથી પૂરેપૂરા ચેતતા રહેવું ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—ધર્મનો મહિમા મોટો છે માટે હું ધર્મને, વિધાતા શ્રીકૃષ્ણને તેમજ ઉપસ્થિત બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી સનાતન ધર્મનું વર્ણન કરું છું. અક્રોધ, સત્યભાષણ, ધનને વહેંચી લઈ ભોગવવું, ક્ષમા, પોતાની સ્ત્રીમાં સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાં, શૌચ, અદ્રોહ, સરલતા અને પાળવા યોગ્ય વ્યક્તિઓનું પાલન કરવું—આ નવ ધર્મો બધા વર્ણો માટે એકસરખા છે. હવે બ્રાહ્મણોના ધર્મ બતાવું છું. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું એ બ્રાહ્મણોનો પુરાતન ધર્મ છે. આ ઉપરાંત સ્વાધ્યાય એ પણ તેમનો પ્રધાન ધર્મ છે, કારણ તેનાથી એનાં સર્વ કર્મોની પૂર્તિ થઈ જાય છે. પોતાના ધર્મમાં સ્થિત, શાન્ત અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી તૃપ્ત બ્રાહ્મણને કોઈ રીતે અસત્કર્મનો આશ્રય લીધા વિના જ ધનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તેણે એ ધનને દાન અથવા યજ્ઞમાં લગાવી દેવું. સત્પુરુષોએ ધન વહેંચી લઈ ભાગ પાડી પછી જ તેનો ઉપભોગ કરવો જોઈએ, એવો વિદ્વાનોનો મત છે. બ્રાહ્મણ કેવળ સ્વાધ્યાયથી કૃતકૃત્ય થાય છે, બીજાં કર્મો તે કરે કે ન કરે. દયાની પ્રધાનતા હોવાથી તે સર્વ જીવોનો મિત્ર કહેવાય છે.

રાજન્ ! હવે ક્ષાત્રિયના ધર્મ સાંભળો. ક્ષત્રિયે દાન કરવું જોઈએ. પણ માગવું નહીં. એ જ રીતે યજ્ઞ કરવા જોઈએ, પણ યજ્ઞ કરાવવા નહીં. તે વેદાદિનું અધ્યયન કરે પણ બીજાને અભ્યાસ કરાવે નહીં, પ્રજાનું પાલન કરે, લૂંટારાને મારવામાં તત્પર રહે અને રણભૂમિમાં પરાક્રમ બતાવે. જે રાજા શાસ્ત્રજ્ઞ અને મોટામોટા યજ્ઞ કરવાવાળા છે અને જે યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ પુણ્યલોક મેળવે છે. જે રીતે દાન, સ્વાધ્યાય અને યજ્ઞ રાજાઓના કલ્યાણમાં સહાયક છે, તે રીતે યુદ્ધ પણ તેને માટે મોક્ષનું સાધન છે. માટે ધર્મના ઉપાર્જન માટે રાજાએ અવશ્ય યુદ્ધ કરવું. પોતાની બધી પ્રજાને ધર્મમાં સ્થિત રાખી તેમના દ્વારા પોતપોતાને યોગ્ય ધર્મકૃત્ય કરાવવાં જોઈએ. પ્રજાપાલનથી જ રાજા કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે! બીજું કોઈ કર્મ તે કરે કે ન કરે. તેનામાં બળની પ્રધાનતા છે, માટે તે પ્રજાનો ઇન્દ્ર કહેવાય છે.

હવે હું વૈશ્યના ધર્મ સંભળાવું છું. દાન, અધ્યયન યજ્ઞ અને પવિત્ર સાધનોદ્વારા ધન એકઠું કરવું—એ તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. આ ઉપરાંત ઘણી સંભાળપૂર્વક તેણે બધી જાતનાં પશુઓને પાળીને ઉછેરવાં જોઈએ. શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણ કરે તો તેને 'વિકર્મ' કહે છે. પશુપાલન કરવાથી વૈશ્યને ખૂબ સુખ મળે છે માટે તેણે પશુપાલન નહીં કરું એવો વિચાર કદી પણ કરવો નહીં.

હવે તમને શૂદ્રના ધર્મ કહું. બ્રહ્માજીએ શૂદ્રોને ત્રણ વર્ણના દાસત્વ માટે સર્જેલ છે, માટે તેણે તેમની સેવામાં જોડાઈ રહેવું. તેમની સેવા કરવાથી જ શૂદ્રને મોટું સુખ મળે છે. શૂદ્રે કદી ધનસંચય કરવો નહીં, કારણ ધનસંચય કરવાથી તેની પાપમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને પોતાનાથી મોટા એવા બ્રાહ્મણો વગેરેને પોતાને આધીન રાખવાનું શરૂ કરે છે. તેને કોઈ ધાર્મિક કૃત્ય કરવું હોય તો રાજાની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી તેમ કરી શકે છે. હવે હું તેની આજીવિકા સંબંધી કહું છું, ત્રણે વર્ણોએ શૂદ્રનું ભરણપોષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. તેણે કરેલી સેવાના બદલામાં તેને વપરાયેલાં કપડાંલત્તાં વગેરે આપવાં જોઈએ. પોતાને વાપરવા યોગ્ય ન રહ્યાં હોય એવાં કપડાં અવશ્ય તેમને જ આપવાં જોઈએ, કારણ ધર્મ પ્રમાણે એ તેની સંપત્તિ છે. સેવાપરાયણ શૂદ્ર ગમે તે બ્રાહ્મણની પાસે જાય તો તે બ્રાહ્મણે તેની આજીવિકાનો પ્રબંધ કરી દેવો જોઈએ—એમ ધર્મજ્ઞ

પુરુષો રહે છે. કોઈએ પણ પોતાના સ્વામીનો ગમે તેવી આપત્તિ હોય તે છતાં ત્યાગ ન કરવો. જો સ્વામી સન્તાનહીન હોય તો તેણે જ પિંડદાન કરવું જોઈએ અને વૃદ્ધ અથવા દુર્બળ હોય તો તેનું ભરણપોષણ પણ કરવું જોઈએ. આ કામમાં પોતાનું ધન વપરાઈ જાય તો પણ ઉત્સાહથી સ્વામીના ભરણપોષણમાં ઉત્સાહ સહિત લાગ્યું રહેવું, કારણ ખરી રીતે એ ધન શૂદ્રનું પોતાનું નથી ગણાતું, તેના પર તો તેના સ્વામીનો અધિકાર છે.

શાસ્ત્રોમાં ત્રણે વર્ણો માટે યજ્ઞનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તથા શૂદ્રને માટે મંત્રહીન યજ્ઞની વિધિ છે. સ્વાહાકાર, વષટ્કાર અને મન્ત્ર-એમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી. માટે શૂદ્રે શ્રૌત યજ્ઞની દીક્ષા ન લેતાં અને કેવળ પાકયજ્ઞો જ કરવા. આ પાકયજ્ઞોની દક્ષિણા, એક[1] પૂર્ણપાત્ર કહેવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ણો જે યજ્ઞ કરે છે, તેનું ફળ શૂદ્રોને પણ મળે છે, કેમકે શ્રદ્ધાયજ્ઞ જ સર્વયજ્ઞોમાં પ્રધાન છે. યજ્ઞ કરવાવાળાઓના પણ પરમ દેવ શ્રદ્ધા જ છે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રોના પરમ દેવ છે. માટે પોતાની શ્રદ્ધાને બળે શૂદ્ર પોતાના સ્વામીએ કરેલા યજ્ઞોના ફળનો અધિકારી થાય છે. શૂદ્રને ઋક્, સામ અને યજુર્વેદનો અધિકાર નથી તેમ છતાં તેના ઇષ્ટદેવ પ્રજાપતિ છે. આ જાતના માનસિક યજ્ઞનો અધિકાર બધા વર્ણોને છે. જે શ્રદ્ધાસંપન્ન દ્વિજ યજ્ઞને તેના વિધિવિધાન સાથે જાણે છે અને જેનો આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ પાકો નિશ્ચય છે તે જ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનનો ખરો અધિકારી છે. જો કોઈ ચોર પાપી અથવા મહાપાપી પણ યજ્ઞદ્વારા ભગવાનની પૂજા કરવા ઉત્સુક હોય તો તેને પણ 'સાધુ' જ કહેવો જોઈએ. ઋષિઓ પણ આવા માણસની પ્રશંસા કરે છે. માટે આટલું નક્કી છે કે બધા વર્ણોએ અને તેટલા પ્રમાણમાં યજ્ઞ કરવા, ત્રણે લોકમાં યજ્ઞ સમાન બીજો કોઈ ધર્મ નથી. માટે મનુષ્યે દ્વેષરહિત થઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર યજ્ઞયાગાદિક કરવાં.

યુધિષ્ઠિર ! હવે તમે ચારે આશ્રમોનાં નામ અને કર્મ સાંભળો. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ-એ ચાર આશ્રમ છે. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો મહિમા મોટો છે. બ્રહ્મચર્યમાં જટાધારણ અને ઉપનયન સંસ્કાર દ્વારા દ્વિજત્વ મેળવી વેદાધ્યયન કરવું, પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં અગ્ન્યાધાનાદિ કર્મો દ્વારા ત્રણે ઋણોથી મુક્ત થઈ ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરવો અને સ્ત્રી સાથે અથવા તેના સિવાય વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો. આ આશ્રમમાં આરણ્યક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી વનવાસીઓના ધર્મ શીખવા અને પછી બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સંન્યાસી થઈ ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી વિરક્ત થઈ જવું. મહારાજ ! મોક્ષની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યા પછી જ સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર છે.

સંન્યાસીઓએ મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો, જ્યાં સૂર્યાસ્ત થાય ત્યાં રહી જવું, કોઈ ચીજની ઇચ્છા ન કરવી, પોતાને માટે કુટી બાંધવી નહીં, અને જે મળે તેથી નિર્વાહ કરી લેવો, બધી જાતની કામનાઓનો ત્યાગ કરવો, સર્વ પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો, ભોગોથી દૂર રહેવું અને હૃદયમાં કોઈ જાતનો વિકાર આવવા દેવો નહીં. આ બધા ધર્મોને લઈને આ આશ્રમ સાક્ષાત્ ક્ષેમધામ એટલે કે કલ્યાણનું સ્થાન છે. તેમાં પહોંચી પુરુષ અવિનાશી પરમાત્મા સાથે એકતા પામી જાય છે.

હવે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ સંભળાવું છું જે પુરુષ વેદોનું અધ્યયન કરી સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરનારો સન્તાન ઉત્પન્ન કરીને આ આશ્રમના મુખ્ય ધર્મોનું પાલન કરે છે, તે પણ ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી વિરક્ત થઈ જાય છે. ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીથી જ સંતોષ માનવો, ઋતુકાળમાં સ્ત્રીસમાગમ કરવો, શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, શઠતા અને કપટથી દૂર રહેવું, યોગ્ય પ્રમાણમાં આહાર કરવો, દેવતાઓની આરાધનામાં તત્પર રહેવું બીજાના ઉપકારોને યાદ રાખવા, સત્ય અને મૃદુ ભાષણ કરવું, દયા-ક્ષમાથી યુક્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયસંયમ કરવો, ગુરુ અને શાસ્ત્રોની આજ્ઞા માનવી, બ્રાહ્મણોને નિરન્તર અન્નદાન દેવું, અને મત્સર દ્વેષ દૂર રહેવું, બીજા સર્વ આશ્રમોનું પોષણ કરવું અને સર્વદા યજ્ઞયાગાદિમાં જોડાઈ રહેવું.

બ્રહ્મચારીએ એકમાત્ર આચાર્યની સેવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ, ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી પોતાના વ્રતનું પાલન કરવું, વેદોનો અભ્યાસ કરવો અને નિત્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. સદા ગુરુજીને પ્રણામ કરવા તથા સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય અને અતિથિપૂજન-આ ૭ કર્મોનું નિષ્કામભાવે આચરણ કરવું. આ બધા બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ છે.

[1] પૂર્ણપાત્રનું પરિમાણ આવું છે-આઠ મૂઠી અન્નને 'કિંચિત્' કહે છે. આઠ 'કિંચિત્'નું એક 'પુષ્કલ' ચાર અને ચાર પુષ્કલનું એક 'પૂર્ણપાત્ર' આ રીતે બસોછપ્પન મૂઠીનું એક પૂર્ણપાત્ર થાય છે.

સર્વસાધારણના ધર્મ, રાજધર્મની મહત્તા અને તે વિષયમાં ઇન્દ્રરૂપધારી ભગવાન વિષ્ણુ અને રાજા માન્ધાતાના સંવાદનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ ! હવે આપ એવા ધર્મોનું વર્ણન કરો કે જેથી કલ્યાણ થાય, સુખ અને પુણ્ય મળે, જે હિંસાહીન હોય અને સર્વ લોકોમાં માનનીય હોય અને જેનું સુગમતાથી પાલન થઈ શકે.

ભીષ્મજી બોલ્યા—ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઉક્ત ચાર આશ્રમો બ્રાહ્મણને માટે જ કહેવામાં આવ્યા છે. અન્ય ત્રણ વર્ણે તેનું અનુકરણ કરવાનું નથી. આ જ રીતે જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વા શૂદ્રના ધર્મોનું સેવન કરે તે મન્દમતિની આ લોક અને પરલોકમાં નિન્દા થાય છે, અને મૃત્યુ પછી નરકમાં જાય છે. જે બ્રાહ્મણ છ કર્મોમાં તત્પર રહે છે, ચારે આશ્રમોમાં તે તે આશ્રમના ધર્મો બરાબર પાળે છે, તેમજ તપસ્વી, નિરપેક્ષ અને ઉદાર છે, તેને અક્ષય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુરુષ જે જાતનું કર્મ કરે તેનામાં તેવા ગુણ આવી જાય છે.

રાજન્ ! ધનુષ્યની દોરી ખેંચવી, શત્રુને હરાવવો, ખેતી, વ્યાપાર અને પશુપાલન કરવું અથવા ધન માટે બીજાની સેવા કરવી—આ બધું બ્રાહ્મણો માટે બિલકુલ અકર્તવ્ય છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જો ગૃહસ્થ હોય તો તેણે છ કર્મનું સેવન કરવું અને તેમ કરી કૃતકૃત્ય થયા પછી તેણે વનમાં રહેવું એ તેને માટે સારું છે. બ્રાહ્મણે રાજસેવા, ખેતીનું ધન, વ્યાપાર દ્વારા આજીવિકા, કુટિલતા; પરસ્ત્રીગમન, વ્યાજ—આ બધાથી સર્વદા દૂર રહેવું. જે બ્રાહ્મણ દુશ્ચરિત્ર, ધર્મહીન, કુલટાનો સ્વામી, ચુગલીખોર, નાચનારો, રાજસેવક અથવા કોઈ બીજું વિકર્મ કરવાવાળો હોય, તો તે અત્યન્ત અધમ છે, તેને તો શૂદ્ર જ જાણવો અને તેને શૂદ્રની પંગતમાં બેસાડી ભોજન કરાવવું જોઈએ. એવા બ્રાહ્મણને દેવ-પૂજન આદિ કાર્યોથી દૂર રાખવો. જે બ્રાહ્મણ મર્યાદા વિનાનો, અપવિત્ર, ક્રૂર સ્વભાવવાળો, હિંસા કરનારો અને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરી ચાલતો હોય તેને હવ્ય, કવ્ય અથવા બીજાં દાન દેવાં એ ન દીધા બરાબર જ છે. બ્રાહ્મણ તો તે જ કે જે જિતેન્દ્રિય, સોમપાન કરનાર, સદાચારી, કૃપાળુ, સહનશીલ, નિરપેક્ષ, સરલ, મૃદુ અને ક્ષમાવાન હોય. આથી વિપરીત ચાલનારો જે પાપરાયણ છે તેને શું બ્રાહ્મણ કહેવાય !

રાજન્ ! ક્ષત્રિયે તો પહેલાં ધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું પાલન કરવું. રાજસૂય, અશ્વમેધ તથા બીજા યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવું, શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને દાન દેવું, સંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો, પછી પ્રજાની રક્ષા માટે રાજ્ય ઉપર પોતાના પુત્રનો અભિષેક કરવો અને જો પુત્ર યોગ્ય ન હોય તો બીજા ક્ષત્રિયકુમારને દત્તક લઈ રાજ્યનો અધિકારી બનાવવો. આ રીતે પિતૃયજ્ઞો દ્વારા પિતરોનું તથા યજ્ઞાનુષ્ઠાન અને વેદના અધ્યયનથી દેવતા અને ઋષિઓનું સારી રીતે પૂજન કરી જે ક્ષત્રિય અન્ત સમયે અન્ય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે તે ક્રમ પ્રમાણે તેનો સ્વીકાર કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ ક્ષત્રિયને સંન્યસધર્મનું પાલન કરતી વખતે પણ માત્ર જીવનરક્ષા માટે જ ભિક્ષા લેવાનો અધિકાર છે, પોતાની સેવા કરાવવા માટે એમ કરવું એ ઠીક નથી. બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા ત્રણ વર્ણોએ ચારે આશ્રમધર્મોનું પાલન કરવાની જરૂર નથી. ક્ષત્રિય માટે રાજધર્મની પ્રધાનતા છે. આમ પણ રાજાનો ધર્મ સર્વધર્મોમાં મુખ્ય છે. તે દ્વારા જ બધા વર્ણોનું પાલન થાય છે. રાજધર્મોમાં સર્વ પ્રકારના દાનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને દાનને જ સૌથી મુખ્ય અને પુરાતન ધર્મ કહેવામાં આવે છે. જો રાજદંડ ન હોય તો ત્રણ વેદનો નાશ થઈ જાય અને તેનો નાશ થતાં સર્વે ધર્મોનો લોપ જ થઈ જાય. આમ પુરાતન રાજધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી બધા આશ્રમોના ધર્મને હાનિ પહોંચે છે. રાજધર્મમાં સર્વ પ્રકારની દીક્ષાઓનો સમાવેશ છે અને સમસ્ત વિદ્યાઓ અને સમસ્ત લોકો પણ રાજધર્મને જ આધીન છે. તેથી ક્ષત્રિય માટે તો રાજધર્મ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

યુધિષ્ઠિર ! આ વાત તો હું પહેલાં જ કહી ગયો કે બ્રાહ્મણોના બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ—આ ત્રણે આશ્રમોના ધર્મોનો ગૃહસ્થના ધર્મોમાં અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે તથા ક્ષત્રિયોના ધર્મ ત્રણે વર્ણોના આશ્રયરૂપ છે. કારણ સમસ્ત લોક અને પુણ્યકર્મોનો આધાર રાજધર્મ જ છે. આ સંબંધમાં હું ધર્મ અને અર્થનો

વનપ્રસ્થ અને વેદત્રયીના જ્ઞાતા બ્રાહ્મણોને ખૂબ ધન આપે છે તેને વાનપ્રસ્થીને પ્રાપ્ત થનારા લોક મળે છે. જે બાળક, વૃદ્ધ અને સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા દર્શાવે છે, તે રાજાને સર્વ પ્રકારના પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે

જો કોઈ આતતાયીથી ગભરાઈને શરણે આવે તો તેની રક્ષા કરનાર રાજાને ગૃહસ્થાશ્રમીના લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે જે સર્વ પ્રકારનાં ચરાચર પ્રાણીઓની રક્ષા અને પૂજા કરે છે તથા જે પૂજનીય અને આત્મજ્ઞ સત્પુરુષોનું પાલન કરે છે, તેને પણ ગૃહસ્થીને મળનાર પુણ્યલોકો જ મળે છે. જે પુરુષ વિધાતાએ રચેલા ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે, તે સર્વ આશ્રમો દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર પુણ્યફળને મેળવે છે. ગમે તે આશ્રમમાં હોય તો પણ મનુષ્યે સ્થાન, કુળ અને આયુષ્યનું ભાન રાખવું જોઈએ. ખૂબ સંપત્તિ અને ભેટો દ્વારા જે પ્રાણીઓનો સત્કાર કરે છે તથા સર્વે અવસ્થાઓમાં જે ધર્મ પર જ દૃષ્ટિ રાખે છે તે રાજા સર્વ આશ્રમનાં ફળ મેળવે છે. જે રાજાના રાજ્યમાં સુરક્ષિત રહી ધર્મકુશળ પુરુષ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે છે, તેને તેઓના પુણ્યનો અંશ મળે છે. જે રાજા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોની રક્ષા કરતો નથી, તેને તે પુરુષોના પાપના જ ભાગીદાર થવું પડે છે. જે લોકો ધાર્મિક પુરુષોનું રક્ષણ કરવામાં રાજાની સહાયતા કરે છે, તેને બીજાના ધર્મનો અંશ મળે છે. યુધિષ્ઠિર ! આ વાત સર્વથા સ્પષ્ટ છે કે આપણે જેમાં સ્થિત છીએ તે ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમોમાં શ્રેષ્ઠ છે; જે પુરુષ દંડ અને ક્રોધ ત્યાગી સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની સમાન સમજે છે, તે આ લોકમાં અને મૃત્યુ પછી પરલોકમાં સુખ મેળવે છે જ્યારે જીવના હૃદયમાં સંસારના કોઈ પણ ભોગ પ્રત્યે આસક્તિ રહેતી નથી તો તે સત્યમાં સ્થિત થાય છે અને તે વખતે તેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

રાજન્ ! વેદાધ્યયનમાં મગ્ન, સત્કર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોના તથા બીજા સર્વ લોકોના રક્ષણનો તમે પ્રયત્ન કરો. જુઓ વનમાં અને વિભિન્ન આશ્રમોમાં રહી લોકો જેટલો ધર્મ કરે છે, તેના કરતાંયે તેમનું રક્ષણ કરનાર રાજાને સોગણું પુણ્ય મળે છે. મેં તમને કેટલાય પ્રકારના રાજધર્મો કહી સંભળાવ્યા. એ અત્યન્ત પ્રાચીન અને સનાતન છે. તમે તે પ્રમાણે વર્તો. જો તમે પ્રજાપાલનમાં તત્પર રહેશો તો ચારે આશ્રમ અને વર્ણોના ધર્માચરણનું ફળ મેળવશો.

પ્રજાના અભ્યુદય માટે રાજાની આવશ્યકતાનું નિરૂપણ તથા આ વિષયમાં બૃહસ્પતિ અને રાજા વસુમનાના સંવાદનો ઉલ્લેખ

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ ! તમે ચારે આશ્રમ અને વર્ણોના ધર્મ કહ્યા. હવે આપ મને રાષ્ટ્રનું પ્રધાન કર્તવ્ય સંભળાવો.

ભીષ્મે કહ્યું—રાજાનો અભિષેક કરવો એ રાષ્ટ્રનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. કારણ સ્વામી અને સેના વિનાના રાજ્યનો લૂંટારા નાશ કરે છે. જે દેશમાં કોઈ રાજા ન હોય તેમાં ધર્મની પણ સ્થિતિ રહેતી નથી. ત્યાં લોકો અંદરઅંદર એકબીજાને ખાવા માંડે છે. આથી રાજહીન સ્થિતિને ધિક્કાર છે. અરાજક દેશમાં રહેવું એ હું કોઈને માટે સારું સમજતો નથી. તેના પર જો કોઈ રાજ્યલોભી પ્રબળ શત્રુ આક્રમણ કરે તો આગળ આવી તેનું સ્વાગત કરવું એ જ સારું, કારણ સંસારમાં અરાજકતાથી વધારે ખરાબ પાપ બીજું કોઈ નથી. તેથી જેને ઉન્નતિની ઇચ્છા હોય તેણે સર્વદા પોતાના દેશ પર કોઈક રાજા રાખવો જ જોઈએ. જે દેશમાં કોઈ રાજા ન હોય ત્યાંના લોકો ધન કે સ્ત્રીનું સુખ ભોગવી શકતા નથી. એવી સ્થિતિમાં પાપીઓને પણ ચેન પડતું નથી, કારણ એકનું ધન બે છીનવી લે છે અને બીજા અનેક મળી તે બેઉનું સર્વસ્વ લૂંટી લે છે. ત્યાં જે દાસ ન હોય તેને પણ દાસ બનાવાય છે, સ્ત્રીઓને બળાત્કારે છીનવી લેવામાં આવે છે. એથી જ દેવતાઓએ પ્રજાનું પાલન કરનાર રાજાઓનું સર્જન કર્યું છે. જો પૃથ્વીમાં કોઈ દંડધારી રાજા ન હોય તો પાણીમાં માછલીની જેમ બળવાન દુર્બળને ગળી જાય.

સાંભળ્યું છે કે રાજા વિનાની હોવાથી પૂર્વકાળમાં

પ્રાણીઓ પ્રજાઓ નાશ પામી ગઈ હતી. પછી તે દુઃખી થઈ બ્રહ્મા પાસે ગઈ અને તેમને કહેવા લાગી 'ભગવન્! રાજા વિના તો અમારો નાશ થઈ જશે. આપ અમને કોઈ રાજા આપો.' એટલે બ્રહ્માજીએ મનુને આજ્ઞા કરી, પણ મનુએ રાજ્યનો ભાર લેવાની ના પાડી.

તેઓ કહેવા લાગ્યા, 'હું પાપથી બહુ જ ડરું છું. રાજ્ય કરવું બહુ મુશ્કેલ કામ છે. ખાસ કરીને મનુષ્યોમાં તો વળી તે વધારે મુશ્કેલ છે. કારણ તેમનું આચરણ સર્વદા અસત્યપૂર્ણ હોય છે.' ત્યારે પ્રજાએ કહ્યું; 'તમે એ વાતની બીક રાખો મા. પાપ તો કરનારને જ લાગશે. તમે મોટા બળવાન અને પ્રતાપી રાજા થશો, કોઈ પણ તમને દબાવી શકશે નહીં અને તમારે લઈને અમને બધાને સુખ થશે. તમારાથી રક્ષણ પામેલી પ્રજા જે ધર્મ કરશે તેનો ચતુર્થાંશ તમને મળશે. એ ધર્મના પ્રભાવથી તમે અમારું પણ પોષણ કરી શકશો. હવે તમે વિજય માટે નીકળો અને શત્રુઓનું માનમર્દન કરો. તમને સદા વિજય પ્રાપ્ત થાઓ.' પ્રજાજનોની આ આજ્ઞા મળતાં મનુ મહારાજ ખૂબ મોટી સેના લઈને વિજય માટે નીકળ્યા. તેમની મહત્તા જોઈ બધા લોકો દંગ થઈ ગયા અને ધર્મકર્મમાં મન દેવા લાગ્યા. આ રીતે મનુએ બધે ઘૂમી પાપીઓનું દમન કર્યું અને પ્રજાને પોતાના કર્મમાં જોડી. તેથી જે મનુષ્યને ઐશ્વર્યની ઈચ્છા હોય તેણે સર્વ પ્રથમ પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે કોઈ રાજાને નિયુક્ત કરવો જોઈએ અને તેને ભક્તિપૂર્વક હમેશાં નમસ્કાર કરવા જોઈએ. આ સંસારમાં જેનો પોતાનાં માણસો આદર કરે છે, તેને બીજા માણસો પણ માન આપે છે અને સ્વજનો જેનો તિરસ્કાર કરે છે તેનો બીજા લોકો પણ તિરસ્કાર કરે છે. રાજાઓનો બીજાઓ દ્વારા તિરસ્કાર થવો એ સર્વને માટે દુઃખદાયી છે. માટે પ્રજાએ તેને વસ્ત્ર, છત્ર, આભરણ, અન્ન, પાન, ભવન, આસન, શય્યા વગેરે સર્વ પ્રકારની ભેટ આપવી જોઈએ. આ જાતના વૈભવને લીધે તે ઓજસ્વી થઈ જાય છે અને તેનામાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ આવી જાય છે.

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી! બ્રાહ્મણો રાજાને દેવરૂપ કેમ બનાવે છે? કૃપા કરી મને આ રહસ્ય સમજાવો.

ભીષ્મ બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! આ વાત રાજા વસુમનાએ બૃહસ્પતિને પૂછી હતી ત્યારે બૃહસ્પતિએ તેને કહ્યું, 'રાજન્! લોકોમાં જે ધર્મ જોવામાં આવે છે. તેનું મૂળ કારણ રાજા છે. રાજાના ડરને લીધે પ્રજા આપસમાં એકબીજાને હેરાન કરતી નથી. જ્યારે પ્રજા મર્યાદા તોડવા લાગે છે અને લોભવશ થઈ જાય છે, ત્યારે રાજા જ તેનામાં શાંતિ સ્થાપે છે. રાજા ન હોય તો થોડા જળમાં રહેતી માછલીઓ અને વનમાં રહેતા પક્ષીઓની માફક પ્રજા પણ અરસપરસ ઝગડા કરી સાધારણ વાતમાં નાશ પામી જાય. પછી તો બળવાન નિર્બળની વહુદીકરીઓને છીનવી લે અને જો તેઓ સીધી રીતે આપે નહીં તો તેઓના પ્રાણ લેતાં પણ અચકાય નહી. મનુષ્યો પાસે જે વાહન, વસ્ત્ર, અલંકાર અને જાતજાતનાં રત્ન હોય તેને પાપી લોકો લૂંટી લે. રાજા રક્ષા ન કરે તો ધર્માત્માઓને અનેક લાઆઘાત સહેવા પડે, અધર્મનો જ પ્રચાર થવા લાગે, પાપી લોકો માતાપિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય અતિથિ અને ગુરુઓને પણ દુઃખ દેવા લાગે; ધનવાનોને મોત અને બંધનના કલેશ ભોગવવા પડે. કોઈપણ મનુષ્ય કોઈ વસ્તુ પર પોતાનો હક કરી શકે નહી, લોકો અકાળે જ કાળની ઝડીમાં ફસાવા લાગે, દેશમાં

આ લોક અને પરલોકને પોતાના તાબામાં લઈ લે છે. રાજા પણ દમન, સત્ય અને સહૃદયતાથી પૃથ્વીનું શાસન ચલાવે છે તથા મોટામોટા યજ્ઞો કરી સનાતન સ્વર્ગસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે" બૃહસ્પતિના આવા ઉપદેશથી કોસલરાજ વસુમના બહુ સંભાળથી પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.

રાજાનાં પ્રધાન કર્તવ્યોનું તથા યુગનિર્માણમાં દંડનીતિની પ્રધાનતાનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! રાજાનાં પ્રધાન કર્તવ્યો કયાં? તેણે દેશની રક્ષા કેવી રીતે કરવી? શત્રુઓને કેવી રીતે જીતવા? દૂતોને કેવી રીતે નીમવા તથા ચારે વર્ણ અને પોતાના સેવકો, સ્ત્રી અને પુત્રોને કેવી રીતે પોતાના વિશ્વાસમાં લેવા?

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજા! તમે સાવધાન થઈ રાજાના આચરણની વાત સાંભળો. રાજા અને તેના પ્રતિનિધિએ આરંભમાં શું કરવું? એ હું તમને કહું છું. પહેલાં તો રાજાએ પોતાના મનને જીતવું જોઈએ, ત્યારપછી શત્રુઓનો પરાભવ કરવાનો યત્ન કરવો. પાંચ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી તેનું નામ મનનો વિજય છે. જિતેન્દ્રિય રાજા જ શત્રુઓનું દમન કરી શકે છે. તેણે કિલ્લામાં, રાજ્યને સીમાડે તથા નગર અને ગામના બગીચામાં સેનાને ગોઠવવી જોઈએ. આ રીતે બધા પડાવો નાખ્યા હોય ત્યાં, ગામ તથા નગરોની અંદર અને મહેલની આસપાસ પણ થોડી ઘણી કુમક મળે તેવી સેના રાખવી. જેઓની સારી રીતે પરીક્ષા કરી લીધી હોય, જોવામાં જે મૂર્ખ, આંધળા અને બહેરા જેવા માલૂમ પડતા હોય તથા ભૂખતરસ અને શ્રમ સહન કરી શકે તેવા હોય તેમને ગુપ્તચર તરીકે રાખવા. મન્ત્રી, મિત્ર અને પુત્રો ઉપર પણ નજર રાખવા આવા ગુપ્તચરો યોજવા. આ રીતે નગર, દેશ અને સામન્તોના રાજ્યમાં પણ યુક્તિપૂર્વક તે લોકોને નીમવા, તે એવી રીતે કે અરસપરસ તેઓ પણ એકબીજાને ઓળખે નહીં. પોતાના ગુપ્તચરો દ્વારા રાજાએ બજારો, વિહારો, સમાજો, સંન્યાસીઓ, બગીચાઓ, પંડિતોની સભાઓ, પ્રાન્તો, ચોરાઓ, સભાસ્થાનો અને ધર્મશાળાઓમાં રહેતા શત્રુઓના ગુપ્તચરોનો પણ પત્તો મેળવી લેવો જોઈએ. પહેલેથી જ શત્રુના દૂતનો પત્તો મેળવી લ્યે તો તેથી તેને ઘણો ફાયદો થાય છે.

રાજાને જો પોતાનો પક્ષ નબળો લાગે તો શત્રુને તેની કમજોરી જણાય ત્યારપહેલાં જ તેણે સન્ધિ કરી લેવી. જો સંધિ કરવામાં લાભ માલૂમ પડે તો તેમાં જરા પણ ઢીલ કરવી નહીં. જે રાજા ગુણવાન, ઉત્સાહી, ધર્મજ્ઞ અને સદાચારી હોય તેની સાથે ધર્માનુસાર પ્રજાપાલન કરનારા રાજાએ અવશ્ય સંપ કરી લેવો. જો રાજાને પોતાની સ્થિતિ મુશ્કેલ માલૂમ પડે તો જે અપરાધીઓને પહેલાં છોડી દીધા હતા અને જેનો જનતા દ્વેષ કરતી હોય તેમને પૂરેપૂરા તારાજ કરી દેવા. તેમજ જેમના તરફથી કોઈ પણ જાતના ઉપકાર અથવા અપકારનો સંભવ ન હોય અને જે પોતે માથું ઊંચકી શકે તેવા ન હોય તેવાની ઉપેક્ષા કરવી. જે રાજામાં શત્રુને દબાવવાનું સામર્થ્ય હોય અને જેની સેના મજબૂત હોય તેણે પોતાની રાજધાનીની વ્યવસ્થા કરી જે વખતે શત્રુ બીજા સાથે યુદ્ધમાં લાગ્યો હોય, અસાવધાન અથવા નબળો હોય તે વખતે પોતાની સેનાને તેના પર હલ્લો કરવાની આજ્ઞા દેવી. શત્રુ પોતાનાથી બળવાન હોય તો પણ સર્વદા તેને આધીન ન રહેવું. નબળા હોવા છતાં ગુપ્ત રીતે શત્રુની શક્તિનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું અને તેના મંત્રી અને પ્રીતિપાત્ર માણસોમાં ફૂટ પાડવી.

જે રાજા રાષ્ટ્રનું હિત ચાહે તેણે કાયમ યુદ્ધમાં લાગ્યું રહેવું નહીં. બૃહસ્પતિએ સામ, દાન, ભેદ—ત્રણ ઉપાયો વડે અર્થની પ્રાપ્તિ બતાવી છે. રાજાએ પ્રજાની આવકનો છઠ્ઠો ભાગ તેના રક્ષણ માટે કર તરીકે લેવો જોઈએ. રાજાએ પોતાની પ્રજા ઉપર પુત્ર-પૌત્રો જેટલો પ્રેમ રાખવો, કિન્તુ ન્યાયને વખતે પ્રેમવશ પક્ષપાત કરવો નહીં. ન્યાય કરતી વખતે વાદીપ્રતિવાદીની હકીકત સાંભળવા માટે બધું સમજનાર વિદ્વાનોની નિમણૂક કરવી જોઈએ, કારણ ન્યાયની શુદ્ધિ જ રાજ્યનો આધાર છે. ખાણ, મીઠું, નદીના ઘાટ અને હાથીઓ પર કર ઉઘરાવવા પોતાના વિશ્વાસપાત્ર અને હિતચિન્તક માણસને મંત્રી તરીકે નીમવા જોઈએ. જે રાજા સારી રીતે ન્યાય કરે છે, તેને જ

ધર્મપ્રાપ્તિ થાય છે. ન્યાયનિષ્ઠ થવું એ રાજાનો પ્રધાન ધર્મ છે. તે ઉપરાન્ત તેણે વેદવેદાંગોને જાણનાર, તપોનિષ્ઠ, દાનશીલ અને યજ્ઞયાગપરાયણ પણ રહેવું. રાજામાં આ બધા ગુણો નિરન્તર સ્થિર હોવા જોઈએ.

જો કોઈ દુર્બળ રાજાને કોઈ બળવાન શત્રુ દબાવવા લાગે તો કિલ્લામાં રહ્યું જવું એ ડહાપણની વાત છે અને પોતાના મિત્રો સાથે મળીને સામ, ભેદ યા યુદ્ધના સંબંધમાં તેમનો મત લે. જો યુદ્ધ કરવાનો જ નિશ્ચય થાય તો પશુપાળોઓને વનમાંથી ઉપાડી માર્ગો પર લઈ આવે અને ગાયોને હંકારી ગામડાંમાં લઈ જાય. ધનવાન અને સેનાના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓને વારંવાર ધીરજ આપી ગુપ્ત અને દુર્ગમ સ્થાનોમાં પહોંચાડી દે અને રાજ્યના સમસ્ત અનાજ ઉપર પોતાનો કબજો રાખે. નદીના પૂલોને તોડી નંખાવે, જે કિલ્લાઓમાં શત્રુઓના છુપાઈ જવાનો સંભવ રહે તેને તોડાવી નાખે, દેવાલયોના વૃક્ષો સિવાયનાં બીજાં નાનામોટાં ઝાડોને ઉખેડાવી નાખે, જે ઝાડો ખૂબ ફેલાયાં હોય તેનાં ડાળાઓ કપાવી નાખે, નગરની ચારે બાજુએ બુરજો બંધાવે, તે ઉપર દુર્ગરક્ષકો નીમે અને તેની ચારે તરફની ખાઈને પાણીથી ભરાવી લે અને તેની અંદર મગરમચ્છો પણ નખાવે. નગરમાં હવા આવે એટલા માટે અને સંકટ સમયે નાસી છૂટવા માટે કોટમાં બારીઓ અને ઝરૂખાઓ મૂકાવવા અને દરવાજાની જેમ તેની પણ ખૂબ જ ચોકસાઈ રાખવી. આ ઝરૂખાઓ ઉપર પણ મોટી મોટી તોપો અને બીજાં યુદ્ધનાં સાધનો રાખવાં અને તે ઉપર પોતાનો જ કાબુ રાખવો. કિલ્લાની અંદર બળતણ મોટા પ્રમાણમાં એકઠું કરી લેવું તથા નવા કુવાઓ ખોદાવવા અને જૂના કુવાઓને સાફ કરાવવા. જે ઘરો ઉપર છાપરાં હોય તેને માટી લીંપાવી દેવી અને ચૈત્ર માસમાં આગ ન લાગે એટલા માટે ખેતરનાં ઘાસ ઉખડાવી નાખવાં. દિવસે અગ્નિહોત્ર સિવાય બીજા કોઈ કારણ માટે આગ બાળવા દેવી નહીં અને લુહારની ભઠ્ઠી અને સૂતિકાગૃહમાં પણ બહુ જ સાવધાની રાખી આગ બાળવી. નગરના રક્ષણ માટે ઢંઢેરો પીટાવવો કે જે માણસ દિવસના [illegible]ગમાં આગ બાળશે તેનો સખત દંડ કરવામાં [illegible]વશે. આવે વખતે ભીખારી, હીજડા, ગાંડા અને નટોને નગર બહાર કાઢી મૂકવા, રાજમાર્ગો પહોળા કરવા તથા યોગ્ય રીતે બજારની વ્યવસ્થા કરવી.

ખાઈઓ અને રાજમહેલ તથા બગીચા એવી યુક્તિથી તૈયાર કરાવવા કે જેથી બીજા કોઈ તે બધું જોઈ ન શકે. આ સ્થિતિમાં ઘાયલની સેવા માટે તેલ, ઘી, મધ અને બીજી બધી ઔષધિઓનો સંગ્રહ પણ કરવો જોઈએ. એ ઉપરાંત ઝેરમાં બોળેલા બાણનો પણ સંગ્રહ કરવો. તેમજ સર્વ-જાતનાં શાસ્ત્રો શક્તિ, ઋષ્ટિ, પ્રાસ અને કવચ, ફળમૂળ અને ચાર પ્રકારના વૈદ્યને પણ તૈયાર રાખવા. આવે વખતે જે સેવક, મન્ત્રી અથવા પુરવાસી પ્રત્યે શકાની નજર હોય તેમને રાજાએ પોતાના કાબૂમાં લઈ લેવા. જ્યારે જ્યારે કોઈ કાર્યમાં સફળતા મળે ત્યારે તેમાં સહાયતા કરનાર લોકોનો ખૂબ ધન, યોગ્ય ઈનામ અને મીઠાં વચનો દ્વારા સત્કાર કરવો.

પોતાનું શરીર, મંત્રી, કોષ, સેના, મિત્ર, રાષ્ટ્ર અને નગર—આ સાતને રાજ્ય કહે છે. રાજાએ ખૂબ સંભાળ રાખી તેનું રક્ષણ કરવું. જે રાજા ૭ ગુણ, ત્રણ વર્ગ અને ત્રણ પરમવર્ગ—આ બધું જાણે છે, તે આ પૃથ્વી ભોગવી શકે છે. તેમાં જે છ ગુણ કહેવાય છે તે સાંભળો, સન્ધિ કરી શાન્તિથી બેસવું, ચડાઈ કરવી, શત્રુ સાથે યુદ્ધ જાહેર કરવું, છાપો મારી શત્રુને ડરાવી બેસી જવું, શત્રુઓમાં ફાટફૂટ પડાવવી તથા કિલ્લાનો અથવા બીજા રાજાનો આશ્રય લેવો. ત્રણ વર્ગ આ—ક્ષય, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિ. તથા અર્થ ધર્મ, અને કામ—એ ત્રણ પરમવર્ગ. આ સર્વનું યથાસમય સેવન કરવું. આંગિરાના પુત્ર દેવર્ષિ બૃહસ્પતિનું કહેવું છે કે, 'સર્વ પ્રકારનાં કર્તવ્યોને પૂરાં કરી પૃથ્વીનું સારી રીતે પાલન કરવાથી અને પ્રજાની રક્ષાથી રાજાને પરલોકમાં સુખ મળે છે. જે રાજાએ સારી રીતે પોતાની પ્રજાનું પાલન કર્યું છે, તેને તપસ્યા કે યજ્ઞાદિની જરૂર નથી; એ તો બધા ધર્મોનો જાણકાર છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! મને સમજાવો કે દંડનીતિ અને રાજા એ બેને કેવી રીતે ઉપયોગમાં આવે તો સફળતા મળી શકે.

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્! દંડનીતિને લઈને રાજા અને પ્રજાનું જે મહાભાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, તેનું હું બુદ્ધિમાં ઉતરે એવા શબ્દોમાં વર્ણન કરું છું. રાજા જો દંડનીતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે તો એ નીતિ ચારે વર્ણોને તેમના ધર્મમાં સ્થિત રાખે છે અને તેમને અધર્મને રસ્તે જવા દેતી નથી. આમ જ્યારે મર્યા-

દનો નાશ થતો નથી અને કુશળ રહેવાથી જ્યારે પ્રજાને કોઈ ખટકો રહેતો નથી, ત્યારે ત્રણે વર્ણો શાસ્ત્ર અનુસાર સમતામાં રહેવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં માનવજાતનું હિત સમાયેલું છે. તમને આ સંદેહ તો થવો જ ન જોઈએ કે રાજાની સ્થિતિ સમયને આધીન છે કે સમય રાજાની સ્થિતિને આધીન છે. કારણ ખરેખર તો સમય જ રાજાને આધીન છે. જ્યારે રાજા દંડનીતિનો પુરો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પૂરે-પૂરો સત્યયુગ પ્રવર્તે છે એ સત્યયુગમાં ધર્મ જ ધર્મ હોય છે, અધર્મનું તો ક્યાંય નામનિશાન દેખાતું નથી તથા કોઈ વર્ણની અધર્મમાં રુચિ થતી નથી. તે વખતે પ્રજાનું યોગક્ષેમ સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ થાય છે અને વૈદિક ગુણોનો વિસ્તાર થાય છે. બધી ઋતુ સુખ અને સ્વાસ્થ્યમાં વધારો કરે છે, લોકોનાં મન પ્રસન્ન થાય છે, મનુષ્યનું આયુષ્ય ટુંકું નથી હોતું, કોઈ સ્ત્રી વિધવા થતી નથી, કોઈ ગરીબ દેખાતું નથી. ખેડયા-વાવ્યા વિના જ પૃથ્વીમાં અનાજ પાકે છે, ઔષધિ સહેલાઈથી મળે છે અને છાલ પાંદડાં ફળ અને મૂળીઆમાં રસ આવી જાય છે. આ બધા સત્યયુગના ધર્મ છે.

ત્યારપછી જ્યારે રાજા ધર્મનો ચોથો ભાગ છોડી ત્રણ ભાગ પ્રમાણે વર્તે છે ત્યારે ત્રેતાયુગનો આરંભ થાય છે, તે વખતે ધર્મના ત્રણ અંશ સાથે અધર્મનો પણ એક અંશ હોય છે અને પૃથ્વીને ખેડી બી વાવવાથી જ અન્ન અને ઔષધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી જ્યારે રાજા નીતિનો અર્ધો ભાગ ત્યાગી કેવળ અર્ધા ભાગનું જ અનુસરણ કરે છે ત્યારે દ્વાપરયુગ આવે છે. તે વખતે અધર્મના બે અંશ ધર્મના બે અંશ સાથે મળે છે અને પૃથ્વીને ખેડવા અને બી વાવ્યા છતાં અધું ફળ મળે છે. છેવટે દંડનીતિ તદ્દન છોડી રાજા પ્રજાને દુઃખ દેવા લાગે છે તો કલિયુગ દેખાય છે. આ યુગમાં અધર્મની જ પ્રધાનતા હોય છે. ધર્મ ક્યાંય દેખાતો નથી. બધા વર્ણોનું મન પોતાના ધર્મ પરથી ઉઠી જાય છે. શૂદ્રો ભિક્ષા માગી અને બ્રાહ્મણો સેવા કરી આજીવિકા ચલાવે છે. યોગક્ષેમનો નાશ થાય છે, વર્ણસંકરતા ફેલાય છે. વિધિવત્ નહીં થવાથી વૈદિક કર્મ ફળ દેતાં નથી. ઋતુઓ સુખકારી રહેતી નથી, એ બધી રોગના કારણરૂપ બને છે, મનુષ્યોના સ્વર, વર્ણ અને મન મલિન થઈ જાય છે. બધે જાતજાતના રોગ ફેલાય છે. લોકો અકાળે મરવા લાગે છે, દેશમાં વિધવાઓનો વધારો થાય છે, પ્રજા ક્રૂર બની જાય છે, વરસાદ પણ ક્યાંક ક્યાંક જ થાય છે અને ખેતી પણ બધે થતી નથી. આ રીતે સત્યયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગની રચના કરનાર રાજા જ છે. જો રાજા સત્યયુગની રચના કરે તો તેને અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્રેતાની રચના કરે તો તેને અક્ષય સ્વર્ગ મળતું નથી, દ્વાપરની સૃષ્ટિ કરે તો પોતાના પુણ્ય અનુસાર માત્ર થોડો સમય તે સ્વર્ગમાં રહે છે અને જો કલિયુગ ચલાવે તો તે મોટા પાપનો ભાગી થાય છે. તેથી તેને નરક ભોગવવું પડે છે. અને પ્રજાના પાપમાં ડુબી અપયશ અને પાપનો અધિકારી થાય છે. માટે ક્ષત્રિયે દંડનીતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. જો તેનો બરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ નીતિ માતાપિતાની જેમ લોકોની વ્યવસ્થા અને તેમનું પાલન કરે છે. બધાં પ્રાણી દંડનીતિને આધારે જ ટકી રહેલાં છે અને દંડનીતિથી યુક્ત રહેવું એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે. આથી યુધિષ્ઠિર! તમે નીતિનિષ્ઠ બની ધર્માનુસાર પ્રજાનું પાલન કરો. એમ કરવાથી તમે દુર્જય સ્વર્ગલોક મેળવશો.

રાજાને આ લોક અને પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છત્રીસ ગુણોનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—પિતામહ! કેવું આચરણ કરવાથી રાજા આ લોક અને પરલોકમાં સુખ આપવાવાળા પદાર્થો સરળતાથી મેળવી શકે છે?

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્! એવા છત્રીસ ગુણ છે. એ ગુણો પ્રમાણે જો રાજા પોતાનું વર્તન રાખે તો તેનામાં આ વાત આવે. હવે હું ક્રમ પ્રમાણે તે ગુણોનું વર્ણન કરું છું-(૧) ધર્મનું આચરણ કરે પણ કટુતા આવવા ન દે. (૨) આસ્તિક હોય પણ

ભોગ સાથે પ્રમત્ત વર્તન છોડે નહીં. (૩) ક્રૂરતા વિના જ અર્થસંગ્રહ કરે. (૪) મર્યાદાના નિયમમાં રહીને જ વિષયો ભોગવે. (૫) દીનતા લાવ્યા વિના જ પ્રેમ ભાષણ કરે (૬) શૂરવીર બને પણ વધારીને વાતો ન કરે. (૭) દાન દે પણ અપાત્રને નહીં (૮) સ્પષ્ટ વ્યવહાર કરે પણ કઠોરતા આવવા ન દે. (૯) દુષ્ટોની સાથે હળેમળે નહીં. (૧૦) સગાં સાથે કજીયો ન કરે (૧૧) જે રાજભક્ત ન હોય એવા દૂતો દ્વારા કામ ન લે. (૧૨) કોઈને દુઃખ પહોંચાડ્યા વિના જ પોતાનું કામ કરે (૧૩) દુષ્ટોને પોતાની વાત ન કરે. (૧૪) સાધુઓનું ધન પડાવી ન લે. (૧૫) પોતાના ગુણોનું વર્ણન ન કરે. (૧૬) નીચનો આશ્રય લ્યે નહીં (૧૭) પૂરી તપાસ કર્યા વિના શિક્ષા કરે નહી. (૧૮) ગુપ્ત મંત્રણા પ્રકટ ન કરે (૧૯) લોભીઓને ધન ન આપે. (૨૦) જેણે કોઈવાર અપકાર કર્યો હોય તેનો વિશ્વાસ ન કરે (૨૧) કોઈની ઈર્ષા ન કરે અને સ્ત્રીઓની રક્ષા કરે. (૨૨) શુદ્ધ રહે અને કોઈનો તિરસ્કાર ન કરે. (૨૩) સ્ત્રીઓનું વધારે પડતું સેવન ન કરે. (૨૪) સ્વાદિષ્ટ હોય છતાં અહિતકર પદાર્થ ખાય નહીં. (૨૫) નિરભિમાન થઈ માનપાત્રને માન આપે (૨૬) ગુરુની નિષ્કપટ ભાવે સેવા કરે. (૨૭) દમ્ભ વિના દેવપૂજન કરે. (૨૮) પવિત્ર રસ્તે ધન મેળવે. (૨૯) સ્નેહથી વડીલોની સેવા કરે. (૩૦) કાર્યકુશળ હોય પણ વખતનું ધ્યાન રાખે. (૩૧) નજીવી બાબતની ખુબ લાંબીચોડી વાત ન કરે. (૩૨) કોઈના પર કૃપા કરતી વખતે આક્ષેપ ન કરે. (૩૩) એકએક કોઈ ઉપર પ્રહાર ન કરે. (૩૪) શત્રુઓને મારી શોક ન કરે. (૩૫) એકાએક ક્રોધ ન ન કરે, (૩૬) જેણે પોતાનું ભુંડું કર્યું હોય તેના પ્રત્યે નરમાશવાળું વર્તન ન કરે. રાજન્ ! જો તમારૂં હિત ચાહો તો રાજ્ય પર સ્થિર રહી આ જાતનો વ્યવહાર ચલાવો. આમ કરશો નહિ તો મોટી આફતમાં આવી પડશો. જે રાજા આ બધા ગુણો પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ લોકમાં સુખ પામે છે અને અને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં માન મેળવે છે.

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! પિતામહ ભીષ્મનો આ ઉપદેશ સાંભળી પાંડવશ્રેષ્ઠ મહારાજ યુધિષ્ઠિરે તેમને પ્રણામ કર્યા.

રાજધર્મનું વર્ણન, રાજાને વિદ્વાન પુરોહિતની આવશ્યકતા બન્ને વચ્ચે મેળ રહેવાથી લાભ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! કેવી રીતે પ્રજાનું પાલન કરવાથી રાજા ચિન્તામુક્ત થાય છે અને ન્યાય કરવામાં ભૂલ કરતો નથી ?

ભીષ્મે કહ્યું—રાજન્ ! સવિસ્તર રાજધર્મોનું વર્ણન કરું તો તેનો કદી અન્ત આવશે નહી. તેથી સંક્ષેપમાં કહું છું. વેદ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પધારે ત્યારે તરત જ ઉભા થઇ તેનું સ્વાગત કરવું, બેસવાને આસન દેવું, તેમની યથાવિધિ પૂજા કરી ચરણમાં પ્રણામ કરવા, ત્યારપછી પુરોહિતની સલાહ લઇ [illegible] બધાં રાજકાર્ય કરવાં. ધાર્મિક અને માંગલિક [illegible]યો કરી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવો અને [illegible]ની સિદ્ધિ તથા વિજય માટે તેમના મુખથી આશીર્વાદ લ્યો. સરલ સ્વભાવધારી રાજાએ ધૈર્ય તથા બુદ્ધિના બળે સત્યનો આશ્રય લેવો અને કામ-ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. કામ અને ક્રોધનો આશ્રય લઇ જે રાજા ધન કમાવા ઇચ્છે છે એ મૂર્ખ ધર્મને તો છોડી બેસે છે, પરંતુ ધન પણ તેને હાથ આવતું નથી. લોભી અને મૂર્ખને તમે ધન એકઠું કરવાના કામમાં ન લગાડતા. બુદ્ધિમાન અને નિર્લોભીને જ બધાં કામ સોંપવાં. મૂર્ખને સત્તા દેવાથી એ કામ કરવું તો બરાબર જાણતો નહીં હોવાથી કામ અને ક્રોધને વશ થઈ અયોગ્ય ઉપાયોથી પ્રજાને પીડે છે. પ્રજાએ ઉત્પન્ન કરેલ અનાજનો છઠ્ઠો ભાગ 'કર' રૂપે લઇને શાસ્ત્ર અનુસાર અપરાધીઓને શિક્ષા કરીને અને પોતાના સંરક્ષણમાં રહેતા વેપારીઓ પાસેથી કર ઉઘરાવી ધન-સંગ્રહ કરવો જોઈએ. રાજાએ ધર્મ પ્રમાણે કર લેવો જોઇએ અને શાસ્ત્રમાં બતાવેલી નીતિ પ્રમાણે કામ કરી, સાવધાન થઇ પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાના યોગ-ક્ષેમની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. આળસ છોડી, રાગદ્વેષ રહિત થઇ જે પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, દાન દે છે અને

નિરંતર ન્યાયપરાયણ બને છે તે રાજા પ્રત્યે પ્રજાનો ખૂબ પ્રેમ હોય છે લોભને વશ થઈ તમે કદી અધર્મે ધન પેદા કરવાની ઇચ્છા કરશો નહીં. કેમકે અયોગ્ય રસ્તે મેળવેલું ધન બુરાં કામોમાં જ નાશ પામે છે. જે ધનલોભી રાજા મોહવશ થઈ પ્રજા પાસેથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વધારે કર લઈ તેને પીડે છે, તે પોતાને જ હાથે પોતાનો નાશ કરે છે. દૂધને લેજે ગાયનું આઉ કાપી લેવાથી દૂધ મળતું નથી, તેમ અન્યાયે પ્રજાને ચૂસવાથી દેશની ઉન્નતિ થતી નથી. ધીરે ગાયને પાળે તેને જ રોજ દૂધ મળે છે, તે રીતે યોગ્ય ઉપાયે રાષ્ટ્રની રક્ષા કરનાર રાજાને જ તેનો લાભ મળે છે. માતા સ્વયં તૃપ્ત હોય તો જ બાળકને પૂરતું દૂધ પાઈ શકે છે, તે જ રીતે રાજાથી સુરક્ષિત હોય તો જ આ પૃથ્વી યથેચ્છ અન્ન અને સુવર્ણ આપે છે. જેમ માળી ઝાડોને પાણી પાઈ મોટાં કરે છે, તે રીતે તમારે પણ પ્રજાને ઉન્નતિશીલ બનાવવી. આવું વર્તન રાખશો તો લાંબા વખત સુધી રાજ્યનું રક્ષણ કરી તમે તેમાંથી સુખ મેળવી શકશો. ભારત! તમે ખૂબ કંગાલ થઈ જાઓ છતાં પણ ધનવાન જોઈ બ્રાહ્મણો પાસેથી ધન લેવાની ઇચ્છા કરશો નહીં. બ્રાહ્મણોને યથાશક્તિ ધન અને આશ્વાસન દેવાથી તથા તેમનું રક્ષણ કરવાથી જ તમને ઉત્તમ લોક મળશે.

આ રીતે ધર્મને અનુકૂળ વર્તન રાખી તમે પ્રજાનું પાલન કરો, આથી તમારે કદી પશ્ચાત્તાપ કરવો નહીં પડે. પ્રજાનું રક્ષણ એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે, બધાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા અને તેમનું રક્ષણ, એ બેથી મોટો કોઈ ધર્મ નથી. રક્ષણકાર્યમાં જોડાઈ રાજા બધા પર દયા કરે છે, તેથી ધર્મજ્ઞ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તે સૌથી મોટો ધર્માત્મા છે. ભયમાંથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજા એક દિવસ પણ બેપરવા રહે, તો એ પાપનું ફળ તેને એક હજાર વર્ષો સુધી ભોગવવું પડે છે. એ રીતે એક દિવસ ધર્મ અનુસાર પ્રજાનું પાલન કરવાથી જે પુણ્ય મળે છે, તેનું ફળ દસહજાર વર્ષો સુધી સ્વર્ગમાં રહીને તે ભોગવે છે. બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ લોકો પોતાના ધર્મોનું પાલન કરી અંતે જે લોક મેળવે છે, તે લોકને રાજા એક ક્ષણ પણ ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરવાથી પ્રાપ્ત કરે છે. માટે કુન્તીનન્દન! ખૂબ ધ્યાનથી મારા કહેવા પ્રમાણે ધર્મનું પાલન કરો તેથી તમને પુણ્યનું ફળ મળશે અને મનમાં કદી કોઈ ચિન્તા રહેશે નહીં.

યુધિષ્ઠિર! ધર્મ અને અર્થને બરાબર સમજવા મુશ્કેલ છે, એમ સમજી રાજાએ પ્રત્યેક કાર્યમાં સાચી સલાહ માટે એક કુશળ વિદ્વાનને પુરોહિત તરીકે રાખવો. રાજા અને પુરોહિત બન્ને ધર્મના અને રાજનીતિના ગૂઢ વિચારોને જાણનાર હોય, તો રાજ્યની પ્રજાનું સર્વ રીતે ભલું થાય છે. જો બન્ને ધર્મપર આસ્થાવાળા અને એક-બીજાના વિશ્વાસપાત્ર હોય, અત્યન્ત તપસ્વી અને એકબીજાના હિતેચ્છુ હોય, બન્નેનાં હૃદય-બન્નેના વિચાર એકસરખા હોય તો તેઓ પોતાની પ્રજાને ઉન્નતિશીલ બનાવે છે. અને દેવતાઓ તથા પિતૃઓની પણ તૃપ્તિ કરે છે. જો બ્રાહ્મણ (પુરોહિત) અને ક્ષત્રિય (રાજા) બન્નેમાં એકબીજા પ્રત્યે સદ્ભાવ હોય તો પ્રજાને સુખ મળે છે અને બન્નેમાં અણબનાવ હોય તો પ્રજાનો સર્વનાશ થાય છે. આ સંબંધમાં રાજા પુરૂરવા અને મહર્ષિ કશ્યપના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, તે સાંભળો.

રાજા પુરૂરવાએ પૂછ્યું—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એક-બીજાનો ત્યાગ કરે ત્યારે બીજા વર્ણના લોકોએ કોને મુખ્ય સમજવા અને પ્રજાએ કોનો પક્ષ લેવો?

કશ્યપે કહ્યું—જ્યાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો વિરોધ કરે છે, ત્યાં ક્ષત્રિયના રાજ્યનો નાશ થાય છે, ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો ત્યાગ કરે છે તો વેદું વેદાધ્યાન અટકી પડે છે, તેના પુત્રોમાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેના ઘરમાં દહીં વલોવાતું નથી કે યજ્ઞ થતા નથી, તેનાં બાળક વેદાધ્યયન કરી શકતાં નથી. બ્રાહ્મણને ત્યાગનાર ક્ષત્રિયને ઘેર ધનમાં વધારો થતો નથી, તેનાં સન્તાન ભણતાં નથી કે યજ્ઞ કરતાં નથી. એ ક્ષત્રિય પોતાના પદથી ભ્રષ્ટ થઈ લૂંટારાની જેમ લૂંટફાટ કરવા લાગે છે. માટે બન્નેએ મળીને રહેવું જોઈએ. હળીમળીને રહેવાથી બન્ને એક બીજાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે. બ્રાહ્મણની ઉન્નતિનો આધાર ક્ષત્રિય છે અને ક્ષત્રિયની ઉન્નતિનો આધાર બ્રાહ્મણ છે. એ બન્ને જાતિ એકબીજાનો આશ્રય કરીને રહે છે ત્યારે તેમનું ગૌરવ વધે છે અને જો પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી તેમની મૈત્રી તૂટે છે તો બધું નાશ પામે છે. ચારે વર્ણની પ્રજામાં મોહ વ્યાપી જાય છે. તેમને પોતાનું કર્તવ્ય સૂઝતું નથી, તેથી તેમનો નાશ થાય છે. બ્રાહ્મણરૂપી વૃક્ષ જો સુરક્ષિત રહે તો તે સુખ અને સુવર્ણની વર્ષા કરે છે અને જો તેની રક્ષા ન થાય તો તેથી નિરંતર દુઃખ અને પાપની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યાં બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણો લૂંટારાઓના ઉપદ્રવથી પીડાઈ વેદની શાખાનો સ્વાધ્યાય કરી શકતા નથી અને એટલા માટે પોતાનું રક્ષણ ઇચ્છે છે [તેમ છતાં કોઈ રક્ષક ન હોવાથી તેમની રક્ષા થતી નથી] તે દેશમાં પાણી પડતું નથી અને મહામારી તથા દુકાળ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો વધી જાય છે. જેમ સૂકાં લાકડાંની સાથે ભળવાથી લીલાં લાકડાં પણ બળી જાય છે, તેમ પાપીઓના સંસર્ગથી ધર્માત્માઓને પણ તેમના જેવી શિક્ષા ભોગવવી પડે છે. માટે પાપીઓનો સંગ કરીશ કરવો નહીં. પુણ્યાત્માઓને મળનારા બધા લોકો સુખની ખાણ અને અમૃતની ઝેલ હોય છે જ્યાં કોઈને દીવા બળે છે, ત્યાં સુવર્ણ સમાન પ્રકાશ કોઈને નથી મૃત્યુનો પ્રવેશ કે નથી બ્રહ્મચારી મૃત્યુ. કોઈ પ્રકારનું દુઃખ પણ નથી અનુભવે છે. પાપીને પછી તે લોકોમાં જઈ ત્યાં અતિશય શોક અને માટે છે અંધકારમય પુરુષ ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી દુઃખ હોય છે. ત્યાં તેને ચેન પડતું નથી, પોતાને પીડા ભોગવે છે કર્યા કરે છે.

માટે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોમાં પરસ્પર અણબનાવ હોય તો પ્રજાને અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ બધી વાતો સમજી રાજાએ એક વિદ્વાન પુરોહિત નક્કી કરી લેવો જ જોઈએ. રાજ્યાભિષેક પહેલાં જ પુરોહિતને પસંદ કરી લેવા. કારણ ધર્મ અનુસાર બ્રાહ્મણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વેદવેત્તા વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે સૌથી પહેલાં બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તેઓ સહુ વર્ણોમાં જ્યેષ્ઠ, માનયોગ્ય અને પૂજનીય છે. એટલું જ નહીં પણ તેઓ સર્વ વસ્તુને પહેલાં ભોગવવાના અધિકારી છે. માટે બળવાન હોવા છતાં રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તેણે ધર્માનુસાર બધી ઉત્તમ વસ્તુઓ પહેલાં બ્રાહ્મણોને નિવેદન કરવી. બ્રહ્મજાતિ ક્ષત્રિયોને ઉન્નતિશીલ બનાવે છે અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોની ઉન્નતિના કારણરૂપ છે, માટે રાજાએ સદા બ્રાહ્મણનું સન્માન કરવું.

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની સમ્મિલિત શક્તિનો પ્રભાવ તથા રાજાના ધર્મને અનુકૂળ વ્યવહારોનું વર્ણન

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર! રાજ્યની વૃદ્ધિ અને રક્ષા રાજાને આધીન છે અને રાજાનું સંરક્ષણ તથા તેનો અભ્યુદય પુરોહિતને લઈને છે. જ્યાં બ્રાહ્મણ પોતાના તેજને લઈને પ્રજાનો અદૃષ્ટ ભય દૂર કરે છે અને રાજા પોતાના બાહુબળથી તેના પ્રત્યક્ષ ભયનું નિવારણ કરે છે, તે રાજ્યમાં સુખ અને શાન્તિ વધતાં જાય છે. આ વિષયમાં જાણકારો રાજા મુચુકુન્દ અને કુબેરના સંવાદરૂપે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપ્યા કરે છે. એકવાર મહારાજા મુચુકુન્દે આખી પૃથ્વી ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી પોતાના બળની પરીક્ષા કરવા અલકાપતિ કુબેર ઉપર ચડાઈ કરી. આ જોઈ કુબેરે તેનો સામનો કરવા રાક્ષસોની સેના મોકલી. એ રાક્ષસો મુચુકુન્દની સેનાને સંહારવા લાગ્યા. એટલે મુચુકુન્દે પોતાના વિદ્વાન પુરોહિત વસિષ્ઠને વિનંતિ કરી.

ત્યારે વસિષ્ઠે ઉગ્ર તપને પ્રભાવે એ રાક્ષસોનો નાશ કર્યો.

ત્યારે કુબેરે રાજા મુચુકુન્દ પાસે આવી કહ્યું—'રાજન્! અગાઉ પણ તમારા જેવા બળવાન રાજા થઈ ગયા છે અને તેમને પણ પુરોહિતોની મદદ મળી હતી, પરંતુ મારી સાથે તમે જેવું વર્તન ચલાવી રહ્યા છો, તેવું કોઈએ કર્યું નથી. કોઈએ મારા પર ચઢાઈ કરી નથી. મહારાજ! જો તમારી ભુજાઓમાં બળ હોય તો બતાવો, બ્રાહ્મણના બળ પર આટલો ગર્વ શું કરી રહ્યા છો?'

કુબેરની વાત સાંભળી મુચુકુન્દે જવાબ આપ્યો—'ધનપતિ! બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બન્નેને બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે. બન્નેનું મૂળ એક છે. બ્રાહ્મણમાં મંત્ર અને તપનું બળ હોય છે, ત્યારે ક્ષત્રિયોમાં અસ્ત્ર અને ભુજાઓનું. તેઓનું બળ જુદું પડી જાય તો તેઓ સંસારનું રક્ષણ કરી શકે નહીં. માટે બન્નેએ એક-સાથે રહીને જ પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. હું પણ આ નીતિ પ્રમાણે કામ કરું છું, તો પછી આપ શા માટે મારા પર આક્ષેપ કરો છો!

ત્યારે કુબેરે મુચુકુન્દને કહ્યું—'રાજન! હું તો કોઈને રાજ્ય દેતો નથી, તેમજ કોઈનું રાજ્ય છીનવી પણ લેતો નથી, તો પણ આજે હું તમને સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય આપું છું તમે તેનો ઉપભોગ કરો.' તેમણે આમ કહ્યું એટલે મુચુકુન્દ બોલ્યા—'મહારાજ! હું આપનું દીધેલું રાજ્ય ચાહતો નથી. હું તો મારા બાહુબળે મેળવેલું રાજ્ય જ ભોગવીશ.'

ભીષ્મ કહે છે—મુચુકુન્દને આ જ રીતે ક્ષત્રિય ધર્મમાં આસક્ત જોઈ કુબેરને મોટો વિસ્મય થયો. ત્યાર-પછી રાજા મુચુકુન્દ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા. અને ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરી પોતાની ભુજાઓના બળે મેળવેલી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આ રીતે જે ધર્મજ્ઞ રાજા પહેલાં બ્રાહ્મણનો આશરો લઈ તેની સહાયતાથી રાજ્યકાર્યમાં જોડાય છે, તે અજીતેલી પૃથ્વીને પણ જીતી મહાન યશનો ભાગી બને છે. સન્ધ્યાવંદન, તર્પણ આદિ પોતાનાં કર્મોમાં બ્રાહ્મણે સદા સંલગ્ન રહેવું જોઈએ; ક્ષત્રિયે પણ સદા શસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ વધારવો. સંસારમાં જે કાંઈ છે તે બધું આ બેને આધીન છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! રાજાનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ, જેથી પ્રજાની ઉન્નતિ થાય અને પોતાને પણ પુણ્યલોકો પર અધિકાર થાય!

ભીષ્મે કહ્યું—કુન્તીનન્દન! રાજાએ સદા દાન, યજ્ઞ, ઉપવાસ અને તપ આદિ શુભ કર્મો કર્યા કરવાં અને ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરવું. જો ધાર્મિક પુરુષ ઘેર આવે તો ઉભા થઈ તેનું સ્વાગત કરવું અને ધન વગેરે દઈ સત્કાર કરવો, કારણ જ્યારે રાજાને ધર્મનો આદર કરતો જુવે, ત્યારે દેશમાં પણ બધે તેનો આદર થાય છે. જેવું કામ રાજા કરે, તેવું કરવાનું પ્રજા પણ પસંદ કરે છે. યમરાજની જેમ શત્રુઓને શિક્ષા કરવા રાજાએ સદા તત્પર રહેવું અને લૂંટારાઓને પકડી મારી નાખવા. સ્નેહ અને સ્વાર્થવશ થઈને કોઈ દુષ્ટના અપરાધને ક્ષમા ન કરવો. રાજા દ્વારા સારી રીતે રક્ષણ પામેલી પ્રજા જે કંઈ ધર્મ, સ્વાધ્યાય, દાન, હવન અને પૂજન આદિ કર્મ કરે છે, તેનો ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે. તે પ્રજાની રક્ષા ન કરે તો તેવી દશામાં તેના રાજ્યની અંદર જે કંઈ પાપ થાય છે તેનો ચોથો ભાગ પણ તેને જ ભોગવવો પડે છે. કેટલાકનો મત તો એવો છે કે એ અવસ્થામાં રાજાને પ્રજાનાં બધાં પાપના પૂરા ભાગીદાર બનવું પડે છે અને કેટલાકના મતમાં તેને અર્ધું પાપ લાગે છે. આવા રાજાને ક્રૂર અને મિથ્યાચારી સમજવામાં આવે છે.

હવે આવાં પાપોમાંથી રાજાનો છુટકારો થાય એવા ઉપાયોનું હું વર્ણન કરું છું. ચોરોએ કોઈનું ધન લૂંટી લીધું હોય અને તેનો પત્તો લગાડી પાછું મેળવી આપવા રાજા અસમર્થ હોય તો પોતાના ખજાનામાંથી રાજાએ એટલું ધન પ્રજાને આપી દેવું, જો આમ પણ ન થાય તો રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ પાસેથી આગ્રહે પાછું વસૂલ કરીને આપવું. બ્રાહ્મણની જેમ તેના ધનનું રક્ષણ કરવાની પણ બધા વર્ણોની ફરજ છે. જે બ્રાહ્મણોને પીડે, તેને પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવો નહીં. બ્રાહ્મણોની કૃપા થવાથી કૃતાર્થ થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ મેઘ અને પક્ષી, વૃક્ષને આશ્રયે જીવન ગાળે છે, તેમ સર્વ મનુષ્યો રાજાનો આશરો લઈ જીવન ધારણ કરે છે. કામી, ક્રૂર, અને લોભી રાજા પ્રજાનું પાલન કરી શકતો નથી.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! મારા સુખ માટે હું એક ક્ષણ પણ રાજ્યની ઇચ્છા કરતો નથી. મને તો ધર્મ માટે જ રાજ્ય પસંદ હતું, પરંતુ આમાં તો ધર્મ નથી. આથી આમાં રાજ્ય લઈ શું કરું! હવે

તો હું ધર્મ કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં જઇશ અને ત્યાંની પવિત્ર ઝાડીમાં રહી ધર્મની આરાધના કરીશ. રાજ્યનો તદ્દન ત્યાગ કરીશ અને જિતેન્દ્રિય બની મુનિની જેમ ફળમૂળનો આહાર કરી જીવન ગાળીશ.

ભીષ્મે કહ્યું-તમારી બુદ્ધિમાં કોમળતા વિશેષ છે તેની મને ખબર છે, પણ રાજા માટે એ ગુણ નથી. કેવળ કોમળ સ્વભાવનો મનુષ્ય રાજ્યસાધન કરી શકતો નથી. અત્યન્ત ધાર્મિક, કોમળ. દયાળુ જોઇ લોકો તમને કાયર ગણવા લાગશે, તમારા તરફ એ લોકોને માનબુદ્ધિ રહેશે નહીં તમારા બાપદાદાના વ્યવહારને સ્વીકારો, જે રીતે તમે રહેવા માગો છો, તે રીતે રાજા રહે નહીં; આમ વિકળ અને કોમળ બનવાથી તમને પ્રજાપાલનનું ફળ મળશે નહીં. તમારા પિતા પાંડુ તમારે માટે શૂરતા, બળ અને સત્યની જ યાચના કરતા હતા; કુન્તી પણ એવી પ્રાર્થના કરતાં કે તમારી મહત્તા અને ઉદારતા વધે. દાન, વેદાધ્યયન, યજ્ઞ અને પ્રજા-પાલન આ કર્મો કરવા માટે જ તમારો જન્મ થયો છે. રાજધર્મના જ્ઞાતા પુરુષ રાજ્ય મેળવ્યા પછી કોઇને દાનથી, કોઇને બળથી અને કોઇને મધુર વાણીથી પોતાને વશ કરે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું-તાત! સ્વર્ગ મેળવવું ઉત્તમ સાધન કયું?

ભીષ્મે કહ્યું-ભયભીત થયેલો માણસ જેની પાસે જઇ એક ક્ષણ પણ શાન્તિ મેળવી શકે, એ સ્વર્ગનો સૌથી વધારે હકદાર છે. માટે તમે આનન્દથી કુરુદેશના રાજા બનો અને સત્પુરુષોનું રક્ષણ તથા દુષ્ટોનો સંહાર કરી સ્વર્ગ પર તમારો હક મેળવો. સર્વ પ્રાણીઓ જેમ મેઘનો અને પક્ષીઓ વૃક્ષનો આશ્રય કરી જીવન-નિર્વાહ ચલાવે છે, તે રીતે સહૃદયી અને સજ્જન પુરુષો તમારે આશરે રહી જીવન ચલાવે. જે રાજા હિમ્મતવાન, શૂર, પ્રહાર કરનાર, દયાળુ, જિતેન્દ્રિય પ્રજા ઉપર સ્નેહ રાખનાર અને દાતા હોય છે, તેને આશરે રહી મનુષ્ય જીવનનિર્વાહ કરે છે.

ઉત્તમ-અધમ બ્રાહ્મણો સાથે રાજાનો વર્તાવ અને કેકયરાજાનું ઉપાખ્યાન

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—પિતામહ! કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાના વર્ણને ઉચિત કામોમાં લાગ્યા રહે છે અને કેટલાક તેથી વિપરીત કર્મો કરે છે, તેમાં ફેર શું છે, એ મને સમજાવો.

ભીષ્મે કહ્યું—જેનામાં વિદ્વત્તા અને ઉત્તમ લક્ષણો હોય. જેની બધે સમાન દૃષ્ટિ હોય, એવા બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મા સમાન ગણ્યા છે. ઋગ્, યજુ અને સામવેદનું અધ્યયન કરી જે પોતાનાં કર્મોમાં જોડાઇ રહે છે, તે બ્રાહ્મણો દેવ સમાન છે, જેણે પોતાના વર્ણનાં કર્મો છોડી દીધાં છે તથા જે કુમાર્ગે ચાલી બ્રાહ્મણત્વથી ભ્રષ્ટ થઇ ગયા છે, એ બ્રાહ્મણ શૂદ્ર જેવા છે. એ જ રીતે જેઓએ વેદનો અભ્યાસ કર્યો નથી, જે અગ્નિહોત્ર કરતા નથી તેઓ પણ શૂદ્ર સમાન છે. આ બધા પાસેથી ધાર્મિક રાજાને કર લેવાનો હક છે, ન્યાયાલયમાં આરોપીઓને બોલાવવાનું કામ કરનાર, દેવમં-[illegible] પગાર લઇ પૂજા કરનાર, જોશી, ગામનો પુરોહિત અને રસ્તે કર વસુલ કરનાર—આ પાંચ જાતના બ્રાહ્મણો ચંડાળ જેવા છે. ઋત્વિજ, રાજ-પુરોહિત મન્ત્રી, રાજદૂત અને જાસુસનું કામ કરનાર બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય જેવા છે. ઘોડેસ્વાર, હાથીસ્વાર રથી અને પાયદળ સિપાહીનું કામ કરનાર બ્રાહ્મણ વૈશ્ય જેવા ગણાય છે. જો રાજાના ખજાનામાં ઊણપ હોય તો તે આવા બ્રાહ્મણો પાસેથી કર લઇ શકે છે. દેવ બ્રહ્મા અને દેવતા જેવા બ્રાહ્મણો પાસેથી કર લેવો ન જોઇએ. બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા બધા વર્ણોના ધનનો રાજા સ્વામી છે. અને જે પોતાના વર્ણથી વિપરીત ધર્મનું પાલન કરે છે. તે બ્રાહ્મણોના ધન પર રાજાનો હક છે. કર્મભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણને રાજાએ ક્ષમા કરવી નહીં, પરંતુ ધર્મ ઉપર અનુગ્રહ કરવા, તેને શિક્ષા કરી ધર્માત્મા બ્રાહ્મણોના વર્ગમાંથી તેને અલગ કરી દેવો. જીવિકાનું કોઇ સાધન ન હોવાથી જો વેદવેત્તા સ્નાતક ચોરી કરવા માંડે તો તેના ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત રાજાએ કરવો જોઇએ. આજીવિકા મળ્યા છતાં જો તે ચોરી કરવી છોડે નહીં તો તેને સહકુટુમ્બ રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવો.

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—પિતામહ! કયા કયા મનુષ્યોના

ધન ઉપર રાજાનો હક્ક થાય છે અને રાજાએ કેવું વર્તન રાખવું ?

ભીષ્મે કહ્યું—બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા સર્વ વર્ણોનો રાજા સ્વામી છે તથા જે પોતાનાં કર્મોથી ભ્રષ્ટ થયા છે તે બ્રાહ્મણોના ધન ઉપર પણ રાજાનો હક્ક છે. તેણે કર્મભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે બેદરકાર ન રહેવું. તેઓને શિક્ષા કરી સીધે રસ્તે ચલાવવા એ રાજાનો ધર્મ છે, તેનું પાપ રાજાને જ લાગે છે. આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાન્ત અપાય છે. સાંભળો. પ્રાચીન સમયની વાત છે, કેકયરાજા વનમાં રહી તપ અને સ્વાધ્યાય કરતા હતા. એક દિવસ એક ભયંકર રાક્ષસે એમને પકડયા. આ જોઈ રાજાએ તે રાક્ષસને કહ્યું—'મારા રાજ્યમાં એક પણ ચોર, દુરાચારી અને દારૂ પીનાર નથી. અગ્નિહોત્ર અને યજ્ઞ ન કરનાર પણ કોઈ નથી. તો મારા શરીરમાં તારો પ્રવેશ ક્યાંથી થયો ? વિદ્વાન અને તપસ્વી ન હોય એવો એકે બ્રાહ્મણ મારા રાજ્યમાં નથી. મારી પ્રજા પૂરતી દક્ષિણા દીધા વિના યજ્ઞ કરતી નથી. વ્રત ધારણ કર્યા વિના કોઈ વેદ વાંચતું નથી. બ્રાહ્મણો અધ્યયન, અધ્યાપન, યજન, યાજન અને દાન તથા પ્રતિગ્રહ—આ છ કર્મો કર્યા જ કરે છે અને આજીવિકા ચલાવે છે. બધા બ્રાહ્મણો મૃદુ સ્વભાવના, સત્યવાદી, પોતાના ધર્મનું પાલન કરનાર તથા મારા માનપાત્ર છે, બધાને રાજ્ય તરફથી વૃત્તિ મળે છે. મારા રાજ્યના ક્ષત્રિયો કોઈની પાસે યાચના કરતા નથી, પોતે દાન આપે છે, સત્યવાદી અને ધાર્મિક છે, વેદ શીખે છે, શીખવતા નથી, યજ્ઞ કરે છે, કરાવતા નથી, બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરે છે અને સંગ્રામમાં કદી પીઠ બતાવતા નથી. મારે ત્યાંના વૈશ્યો પણ પોતાના કર્તવ્યપરાયણ છે. છળકપટ છોડી તેઓ ખેતી, ગોરક્ષા અને વ્યાપારદ્વારા આજીવિકા ચલાવે છે. પ્રમાદમાં વખત ગાળતા નથી. સદા કામમાં લાગ્યા જ રહે છે, ઉત્તમ વ્રતોનું પાલન અને સત્યભાષણ કરે છે. અભ્યાગતોને આપ્યા પછી ખાય છે તથા બધાના હિતનું ધ્યાન રાખે છે. ઇન્દ્રિયસંયમ અને પવિત્રતા કદી પણ છોડતા નથી. મારા રાજ્યના શૂદ્ર પણ કર્તવ્યવિમુખ નથી. તે આ બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની સેવાથી આજીવિકા ચલાવે છે અને કોઈની નિન્દા કરતા નથી.

'હું પણ દીનદુઃખી, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, રોગી તથા સ્ત્રીઓને અન્નવસ્ત્ર આપ્યા જ કરું છું. મારા કુળધર્મ તથા જાતિધર્મની પરમ્પરાનો કદી લોપ થવા દેતો નથી. મારા રાજ્યના તપસ્વીઓની મેં હંમેશાં પૂજા અને રક્ષા કરી છે, સત્કારપૂર્વક તેમને મેં જરૂરી વસ્તુઓ આપી છે. દેવતા, પિતૃ તથા અતિથિ વગેરેને તેમનો ભાગ અર્પણ કર્યા વિના હું કદી ભોજન કરતો નથી, પારકી સ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ કરતો નથી. વિદ્વાનો, વૃદ્ધો અને તપસ્વીઓનો તિરસ્કાર કરતો નથી. આખો દેશ ઊંઘતો હોય છે, ત્યારે પણ હું તેના રક્ષણ માટે જાગતો રહું છું. મારા પુરોહિત આત્મજ્ઞાની, તપસ્વી અને સર્વ ધર્મના જ્ઞાતા છે; તેઓ મોટા બુદ્ધિમાન અને આખા રાજ્યના સ્વામી છે. ધનદાન દ્વારા હું વિદ્યા મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું, સત્યભાષણ અને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરી પુણ્ય લોકો પર મારો હક્ક મેળવવા ચાહું છું અને સેવા દ્વારા ગુરુજનોને અનુકૂળ રાખું છું. મારા રાજ્યમાં વિધવા નથી અને અધમ, ધુતારા, ચોર, અનધિકારીઓ દ્વારા યજ્ઞ કરાવનાર તથા પાપપરાયણ બ્રાહ્મણોનો પણ અભાવ છે. તેથી મને રાક્ષસોનો જરાયે ભય નથી.'

રાક્ષસે કહ્યું—કેકયરાજ ! આપ સર્વ અવસ્થાઓમાં ધર્મ પર દૃષ્ટિ રાખો છો, તેથી આપનું ભલું થાઓ, આપને આપને ઘેર જાઓ હું આપને મુક્ત

થઈ હોય અને ક્ષત્રિય જાતિ પણ દુર્બળ પડી ગઈ હોય તે વખતે, જ્યારે બધી જાતિના લોકો બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અત્યાચાર કરતા હોય, ત્યારે બ્રાહ્મણોની, ધર્મની અને પોતાની રક્ષા માટે, પ્રાણોની પણ પરવા કર્યા વિના જે લોકો ક્રોધપૂર્વક લડે છે, તે મનસ્વી પુરુષોને શુભ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રાહ્મણોની રક્ષા માટે સર્વેને શસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર છે. યજ્ઞ, વેદાધ્યયન, તપસ્યા અને નિરાહાર વ્રત કરનારા લોકોને જે ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેના કરતાં પણ બ્રાહ્મણો માટે પ્રાણ દેનાર શૂરવીરને વધારે ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણો પણ જો ત્રણે વર્ણની રક્ષા માટે શસ્ત્ર ધારણ કરે તો તેમને દોષ લાગતો નથી. જે લોકો બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરનાર દુરાચારીને દબાવવા માટે યુદ્ધની જ્વાળામાં પોતાના શરીરની આહુતિ આપે છે. તે વીરોને નમસ્કાર છે. મનુએ કહ્યું છે કે એવા લોકોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞને અન્તે અવભૃથ સ્નાન કરનાર પાપ રહિત બની પવિત્ર થઈ જાય છે. સૌની સાથે મૈત્રીનો વ્યવહાર કરનાર ધર્માત્માઓ પણ દેશ-કાળની પરિસ્થિતિ અનુસાર બીજાઓની રક્ષા માટે કઠોર વર્તન-હિંસારૂપી પાપ કરે છે, તો પણ તેમને ઉત્તમ ગતિ જ મળે છે. પોતાની રક્ષા માટે, બીજી જાતિઓમાં જો કોઈ બુરાઈ આવતી દેખાય તો તેને અટકાવવા માટે, તથા દુષ્ટોને શિક્ષા કરવા માટે–આ ત્રણ પ્રસંગોએ જો બ્રાહ્મણ પણ શસ્ત્ર ગ્રહણ કરે તો તેમાં કોઈ દોષ નથી.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! લુંટારાઓ માથું ઊંચકે, ક્ષત્રિયો નિર્બળ હોય, સર્વ વર્ણના લોકો એક-બીજાની સ્ત્રીઓ સામે બળાત્કાર કરવા લાગે અને પ્રજાની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય સૂઝે નહીં, તો એવી અવસ્થામાં જો કોઈ બળવાન બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર, ધર્મની રક્ષા માટે દંડ ધારણ કરી પ્રજાને લુંટારાઓના હાથથી બચાવે તો તે રાજા થઈ શકે કે નહીં, રાજકાર્ય કરી શકે કે નહીં ?

ભીષ્મે કહ્યું—બેટા ! અપાર સંકટમાંથી જે પાર ઉતારે, નૌકા વિના ડૂબતાને નાવરૂપ થઈ જે બચાવે તે શૂદ્ર હોય કે બીજો હોય, તોપણ સર્વથા સન્માનને યોગ્ય છે. લુંટારાઓના આક્રમણનો ભોગ બનેલી દુઃખી અનાથ પ્રજાને જેને શરણે જવાથી સુખ મળે, તેને પોતાનો બાંધવ સમજી પ્રેમથી સત્કારવો જોઈએ. બીજા-ઓનું દુઃખ દૂર કરનાર મનુષ્ય કોઈપણ ભલે ને હોય, પરંતુ તે આદરને યોગ્ય છે. લાકડાનો હાથી, ચામડાનું હરણ, હીજડો મનુષ્ય, ખારાવાળી ખેડાય નહીં એવી જમીન, વરસે નહીં એવું વાદળું, નિરક્ષર બ્રાહ્મણ અને રક્ષણ નહીં કરનારો રાજા–આ બધા તદ્દન નકામા છે. જે સદા સત્પુરુષોની રક્ષા કરે અને દુષ્ટોને દંડે તેને જ રાજા બનાવવો જોઈએ. તે જ આખા દેશનો ભાર ઉપાડી શકે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! યજ્ઞના ઋત્વિજ કેવા હોવા જોઈએ.

ભીષ્મે કહ્યું–બેટા ! જે ઋક્, સામ અને યજુ-વેદના જાણકાર, મીમાંસાના વિદ્વાન અને રાજાને માટે શાંતિપુષ્ટિ આદિ કર્મ કરનારા હોય તેઓ જ ઋત્વિજ થવાને યોગ્ય છે. તે બધા એકસરખા વિચારના, એકબીજાના હિતૈષી, સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા, દયાળુ, સત્ય-વાદી, વ્યાજ ન લેનારા તથા સરળ સ્વભાવના હોવા જોઈએ. આજ રીતે જે વિદ્વાન દ્રોહ અને અભિમાન વિનાના, લજ્જા–ક્ષમા–શમ–દમ આદિ ગુણોથી યુક્ત, બુદ્ધિમાન, સત્યવાદી, ધીર, અહિંસક, રાગદ્વેષ વિનાના કુલીન, શ્રોત્રિય, સદાચારી અને જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ હોય તે જ બ્રહ્માના આસન પર બેસવા યોગ્ય છે. તાત ! આ બધા ઋત્વિજો મહાન અને સન્માનને યોગ્ય છે.

મિત્ર અને અમિત્રની ઓળખ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! નાનામાં નાનું કામ પણ કોઈની મદદ વિના એકલા કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તો પછી રાજાનું કામ તો બીજાની સહાયતા વિના થાય જ કેવી રીતે ! તેથી મંત્રી હોવો જરૂરી છે. રાજાનો મંત્રી કેવો હોવો જોઈએ તે હવે આપ કહો. તેનો સ્વભાવ અને આચરણ કેવાં હોવાં જોઈએ, કેવો વ્યક્તિનો વિશ્વાસ કરવો અને કેવાનો નહીં ?

ભીષ્મે કહ્યું—રાજાના મિત્રના ચાર પ્રકાર છે,

સહાર્ય, ભજમાન, સહજ અને કૃત્રિમ.* પાંચમા પ્રકારનો મિત્ર ધર્માત્મા હોય છે; તે કોઈ એકનો પક્ષપાતી હોતો નથી, તેમજ બન્ને પક્ષોના પૈસા લઈ કપટ કરી બન્નેનો મિત્ર પણ બનતો નથી. જ્યાં ધર્મનું પલ્લું મજબૂત હોય તે પક્ષનો આશરો એ લે છે અથવા જે રાજા ધર્મ પ્રમાણે વર્તતો હોય તેજ તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. ઉપર જણાવ્યા તે મિત્રોમાંથી ભજમાન અને સહજ એ બન્ને શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. બાકીના બે પ્રત્યે તો હમેશાં શંકાની નજરે જોતા રહેવું. રાજાએ મિત્રોનું રક્ષણ કરવામાં કદી બેદરકાર ન રહેવું, કારણ એવા રાજાનો બધા લોકો તિરસ્કાર કરે છે. મનુષ્યનું ચિત્ત ચંચલ હોય છે, સારો માણસ ખરાબ અને ખરાબ માણસ સારો થઈ જાય છે. માટે કોના પર કોણ વિશ્વાસ કરે? તેથી મુખ્યમુખ્ય કામો બીજા પર છોડ્યા વિના પોતાની નજર આગળ જ કરાવવાં. કોઈના ઉપર પણ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવાથી ધર્મ અને અર્થ બન્નેનો નાશ થાય છે. બીજા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ મૂકવો એટલે અકાળ મૃત્યુને વેચાતું લીધું એમ સમજવું; અંધ વિશ્વાસુ ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે. જેનો વિશ્વાસ તે કરે છે, તેની ઇચ્છા ઉપર જ તેના જીવનનો આધાર રહે છે. એટલા માટે રાજાએ કેટલાક માણસોનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ અને તેમનાથી ચેતતા પણ રહેવું જોઈએ. આ જ સનાતન રાજનીતિ છે.

પોતે હયાત ન હોય ત્યારે જે મનુષ્યનો રાજ્ય પર કબ્જો થાય તેમ હોય તેનાથી તો સદા ચેતતા રહેવું. ડાહ્યા માણસો તેની શત્રુમાં ગણત્રી કરે છે. જે મનુષ્ય રાજાની ઉન્નતિ જોઈ તેની વધારે ઉન્નતિ ઇચ્છે અને અવનતિ જોઈ ખુબ દુઃખી થાય, તે ઉત્તમ મિત્ર છે. પોતાની હયાતી ન હોય તો જે વ્યક્તિને વિશેષ હાનિ પહોંચે એમ હોય. તેનો પિતા સમાન વિશ્વાસ કરવો. તેમજ જ્યારે પોતાનું ધન વધે ત્યારે યથાશક્તિ તેને પણ સમૃદ્ધિશાળી બનાવવો. ધર્મના કામોમાં પણ જે રાજાને નુકશાન થવા દેતો નથી, તેનું નુકશાન થતું જોઈને જેને ભય થાય છે, તેને જ ઉત્તમ મિત્ર જાણો. નુકશાન ઇચ્છનારને તો શત્રુ જ ગણવાના છે. મિત્રની ઉન્નતિ જોઈ જેને ઈર્ષા થતી નથી અને તેની વિપત્તિ જોઈ જે ગભરાઈ જાય છે તે મિત્ર પોતાના આત્મા જેવો છે. જેનાં રૂપરંગ સુંદર અને સ્વર મીઠો હોય, જે ક્ષમાશીલ, ઈર્ષા વિનાનો, પ્રતિષ્ઠિત અને કુલીન હોય, તેની ગણના ઉપર કહેલા મિત્રથી પણ વધારે ઉંચી છે. જેની બુદ્ધિ સારી અને સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હોય, જે કાર્ય સાધવામાં કુશળ અને સ્વભાવે દયાળુ હોય, કોઈવાર માન અથવા અપમાન થઈ જતાં જેના હૃદયમાં બૂરો ભાવ આવતો નથી, એવો મનુષ્ય જો ઋત્વિજ, આચાર્ય અથવા સમ્માનિત મિત્ર હોય તો તેને તમે તમારા ઘરમાં મંત્રી બનાવી શકો છો, એ વિશેષ રૂપે તમારા આદરને પાત્ર છે, તેને રાજ્ય સંબંધી ગુપ્ત વિચારો તથા ધર્મ અને અર્થની વાતોથી પરિચિત રાખવો. તેના ઉપર તમારે પિતા સમાન વિશ્વાસ રાખવો. એક કામ પર એક જ વ્યક્તિની નિમણૂક કરવી, બે કે ત્રણની નહીં; તેથી અરસપરસ દ્વેષ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. કારણ એક જ કાર્ય ઉપર નિમાયેલી અનેક વ્યક્તિઓમાં સાધારણ રીતે મતભેદ રહ્યા કરે છે.

કીર્તિને જે મુખ્ય ગણતો હોય અને સદા મર્યાદાની અંદર રહેતો હોય, શક્તિશાળી પુરૂષો સાથે દ્વેષ અથવા ઝગડો ન કરતો હોય, ઇચ્છા, ભય, લોભ અથવા ક્રોધને લીધે પણ જે ધર્મનો ત્યાગ ન કરતો હોય, જેનામાં કાર્યકુશળતા તથા આવશ્યકતા પ્રમાણે વાતચીત કરવાની પૂરી યોગ્યતા હોય, તેને તમે તમારો મુખ્ય મંત્રી બનાવજો. જે કુલીન, શીલવાન, સહનશીલ હોય ડીંગ મારતો ન હોય, શૂરવીર, આર્ય, વિદ્વાન તથા કર્તવ્ય, અકર્તવ્ય સમજવામાં કુશળ હોય, તેને અમાત્યના પદ ઉપર બેસાડજો અને તેને સત્કારપૂર્વક સુખ-સગવડ આપજો. એ તમારો ઉત્તમ સહાયક સાબીત થશે અને બધી જાતનાં કામોની સંભાળ રાખશે.

યુધિષ્ઠિર! કુટુંબીઓને મૃત્યુ સમાન સમજી તેનાથી સદા ડરતા રહેજો. જેમ પડોશી રાજા પોતાની પાસેના રાજાની ઉન્નતિ સહી શકતો નથી, તેમ એક કુટુંબી

*સહાર્ય મિત્ર અમુક શરત પર એકબીજાની સહાયતા કરે છે. 'અમુક શત્રુ ઉપર આપણે બન્ને મળીને ચઢાઈ કરીએ, વિજય મળતાં બન્ને તેનું રાજ્ય અડધું અડધું વહેંચી લેશું'–આવી શરતો સહાર્ય મિત્રોમાં હોય છે. જેની સાથે વંશપરંપરાગત મિત્રતા હોય તેને 'ભજમાન' કહે છે. જેની સાથે નજીકનું સગપણ હોય તેને 'સહજ' મિત્ર કહે છે અને ધનાદિ આપી પોતાના બનાવેલા લોકો 'કૃત્રિમ' મિત્ર કહેવાય છે.

સ્થાને અમુક કામ કર્યું છે, રાજાના ખજાનામાંથી ચોરી પણ કરી છે, તેની જાણ અમુક અમુક વ્યક્તિઓને છે, તેથી જલદી રાજા પાસે આવી તમારો ગુન્હો કબૂલ કરી લ્યો.' આજ રીતે તેમણે બીજા કેટલાક માણસોને પણ કહ્યું. તેઓએ પણ ખજાનામાંથી ચોરી કરી હતી. તેઓ બધાને કહેતા, 'મારા કાગડાની કોઈ પણ વાત આજસુધીમાં જૂઠી ઠરી નથી, તમે બધા જરૂર અપરાધી છો.'

આ રીતે મુનિએ રાજ્યના અધિકારીઓનો તિરસ્કાર કર્યો એટલે એ બધાએ ભેગા મળી મુનિ સૂઇ ગયા ત્યારે તેના કાગડાને મરાવી નાખ્યો. સવારે ઉઠયા ત્યારે કાગડાને બાણથી વીંધાઈ મરી ગએલો જોઇ તેમણે રાજા ક્ષેમદર્શી પાસે જઇ કહ્યું—'રાજન્! આપ પ્રજાના પ્રાણ અને ધનના સ્વામી છો, હું આપની પાસે અભયની યાચના કરું છું. જો આજ્ઞા હોય તો હું આપના હિતની વાત કહું.' રાજાએ કહ્યું; વિપ્રવર! હું મારું હિત ઇચ્છું છું અને આપ મારા હિતની જ વાત કરવાના છો, તેથી ક્ષમા કેમ નહીં કરું! હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું આપના કહેવા પ્રમાણે કામ કરીશ, આપ અચકાયા વિના જે કહેવું હોય તે કહો.' મુનિએ કહ્યું—આપના અધિકારીઓમાં કોણ અપરાધી છે અને કોણ નિરપરાધી—આ વાતનો પત્તો મેળવી તથા આપના ઉપર સેવકો તરફથી ભય આવવાનો છે—એમ જાણી રાજ્યની બધી હકીકત કહેવા માટે હું આપની પાસે આવ્યો છું. નીતિજ્ઞ પુરુષોનું કહેવું છે કે જેનું રાજાની સાથે ઉઠવું બેસવું થાય છે તેમને ઝેરી સાપનો સહવાસ થાય છે એમ સમજવું. કારણ રાજાના જેમ ઘણા મિત્રો હોય છે, તેમ શત્રુઓ ઘણા હોય છે. રાજાની પાસે રહેનારાઓને એ બધા તરફથી ભય રહે છે. ખુદ રાજા તરફથી ક્ષણે ક્ષણે જોખમ રહે છે. પોતાનું ભલું ચાહનો હોય તેણે રાજાની પાસે કદી પણ ગફલતમાં રહેવું નહી. બળતી આગની પાસે માણસ જેમ સાવચેત થઇને રહે છે, તેવી રીતે શિક્ષિત પુરુષે રાજાની પાસે સાવધાનીથી રહેવું. રાજા પ્રાણ અને ધન બન્નેનો સ્વામી છે; તે જ્યારે ક્રોધ કરે છે ત્યારે વિષધર સાપ જેવો ભયંકર થઇ જાય છે. માટે સેવકોએ પોતાનો જીવ હથેળીમાં રાખી ખૂબ સંભાળથી રાજાની સેવા કરવી. મોઢેથી કંઇ ખરાબ વાત નીકળી ન જાય, બેસતાં ઉઠતાં, ચાલતાં ફરતાં અને ઇશારો કરતી વખતે કોઈ બેઅદબી થઇ ન જાય તથા શરીરથી કોઇ કુચેષ્ટા થઇ ન જાય-આ બધી બાબતોની ખૂબ સંભાળ રાખવી, જો રાજા પ્રસન્ન થાય તો દેવતાની જેમ બધા મનોરથો પૂર્ણ કરે છે અને જો ગુસ્સે થાય તો આગની જેમ જડમૂળથી ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે.

મારા જેવો મંત્રી આપત્તિને વખતે બુદ્ધિ દ્વારા સહાયતા કરે છે. રાજન્! મારો કાગડો આપના કાર્ય માટે જ માર્યો ગયો છે, તે આપ જાણતા નથી. પરંતુ તે માટે હું આપને અને આપના મિત્રોને દોષ દઇ નથી શકતો. આપ પોતે જ આપનું હિત અને અહિત સમજો અને પોતે જ રાજ્યના કાર્યને સંભાળો, બીજાની દેખરેખ ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહી. જે લોકો આપના ઘરમાં જ રહીને આપનો ખજાનો લૂટે છે, તેઓ પ્રજાનું ભલું ચાહનારા નથી; તે લોકોએ જ મારી સાથે વેર બાંધ્યું છે. જેઓ આપનો વિનાશ કરી આ રાજ્ય પડાવી લેવા માગે છે, તેઓ એટલા માટે અન્તઃપુરમાં આવતાજતા નોકરો સાથે મળી કોઈ કાવતરું કરવા માગે છે. એમ કરવાથી જ તેમનું કામ થાય તેમ છે, બીજી રીતે નહી. માટે આપે સાવધાન થઈ જવું. હું કોઇ બીજી ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો ન હતો, તો પણ કાવતરાખોરોએ કપટ કરવાની ઇચ્છાથી મારા કાગડાને મારી નાખી યમ લોકમાં પહોંચાડી દીધો. આ વાત મને મારા તપોબળથી માલુમ પડી છે. જેમ હિમાલયની ગુફામાં ઘાટીઓ, પત્થર અને કાંટા હોય છે, તેની અંદર સિંહ અને વાઘ રહે છે તથા આ બધાં કારણોથી તેમાં બેસવું અને રહેવું મુશ્કેલ બને છે, તે જ રીતે દુષ્ટ અધિકારીઓને લઇને કોઈને પણ અહીં રહેવું મુશ્કેલ છે. આ સ્થાનમાં રહેવામાં સાર નથી, અહીં સારા અને નરસા બધાની એકસરખી ગતિ છે. પાપી અને પુણ્યાત્મા (અપરાધી અને નિરપરાધી) બન્ને માર્યા જવાનો અંદેશો રહે છે. ન્યાયની રીતે તો પાપીને શિક્ષા થવી જોઇએ અને પુણ્યાત્માની કાંઈ ખરાબી થવી જોઇએ નહીં. પરંતુ આ રાજ્યમાં એમ થતું નથી, માટે અહીં રહેવું ઠીક નથી. સમજદાર મનુષ્યે તો જલદી અહીંથી ખસી જવું જોઇએ. સીતા નામની એક નદી છે, જેમાં નાવડી જ ડુબી જાય છે; એવી જ આપને ત્યાંની પણ રાજનીતિ છે. આમાં મારા જેવા સહાયકોની પણ ડુબી જવાની

આવેલા રહે છે. હું તો આને બધાનો નાશ કરનારી એક જાતની ફાંસી જ સમજું છું.

રાજન્ ! જેઓને આપે જ મંત્રી બનાવ્યા છે, આપે જ જેઓનું પાલન કર્યું છે, તેઓ જ આપની સાથે મેળ રાખી આપના જ હિતનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. રાજાઓની સાથે રહેનારા અધિકારીઓનાં શીલ અને સ્વભાવ જાણવાને હું ઇચ્છતો હતો, તેથી ખૂબ બીતો બીતો સાવધાનીથી રહ્યો છું—જેવી રીતે સાપવાળા મકાનમાં કોઈ રહે તેમ. આ દેશનો રાજા જિતેન્દ્રિય છે કે નહીં ? તેની અંદર રહેનારા સેવકો તેને વશ તો છે ને ? રાજા ઉપર તેમનો પ્રેમ તો છે ને ? અથવા આ રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર પ્રેમ તો રાખે છે ને ? આ બધી વાતો જાણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો હતો. જેમ ભૂખ્યાને ભોજન સારું લાગે છે, તેમ આપને જોઈ મને ખૂબ આનન્દ થયો; પરન્તુ આપના મંત્રીઓ મારા ઉપર એમ લાગતું નથી. હું આપનું ભલું કરનારો છું—એ જ આ લોકોએ મારામાં સૌથી મોટો દોષ જોયો છે. જો કે હું એ લોકોનો દ્રોહ કરતો નથી, તો પણ મને દ્રોહી ગણી એ લોકો મારા તરફ દોષિત નજરે જુવે છે. જેની પીઠ આપણે તોડી નાખી હોય એવા સાપની જેમ દુષ્ટ હ્રદયવાળા શત્રુથી સદા ડરતા રહેવું જોઈએ. એટલા માટે હું હવે અહીં રહેવા માગતો નથી.

રાજાએ કહ્યું—બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! આપ મારા મહેલમાં રહો, હું આપને ખૂબ માનપૂર્વક અને સત્કાર સાથે રાખીશ. જેઓ આપને રહેવા દેવા ઇચ્છશે નહીં તેઓ પોતે જ અહીં રહી શકશે નહીં. ત્યારપછી એ લોકો સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો, તેનો વિચાર આપ જ કરજો. ભગવાન્ ! જે રીતે રાજદંડને હું સારી રીતે ધારણ કરી શકું અને મારાથી સારાં જ કામ થયા કરે, એ બધું વિચારી આપ મને કલ્યાણને માર્ગે ચલાવો.

મુનિએ કહ્યું—રાજન્ ! પહેલાં તો સભાને મારવાનો જે ગુન્હો છે તેને બહાર આવવા દીધા વિના જ, દરેક મંત્રીનો અધિકાર એકએક કરી છીનવી લઈ તેમને નિર્બળ બનાવો. ત્યારપછી અપરાધના કારણનો પૂરેપૂરો પત્તો મેળવી ધીમેધીમે એકએક વ્યક્તિને મોતની શિક્ષા કરો. એકએક કરી મારવાનું એટલા માટે કહું છું કે ઘણા માણસો ઉપર જ્યારે એક જ જાતનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે એ બધા મળી જઈ એક થઈ જાય છે; એ સ્થિતિમાં તેઓ મોટામાં મોટા કાંટાઓનો પણ ભૂકો કરી નાખે છે, માટે આ ગુપ્ત વિચાર બીજાની પાસે જાહેર ન થઈ જાય એ બીકથી હું આ વાત તમને કહું છું.

રાજન્ ! હવે હું આપને મારી ઓળખાણ આપું છું. મારો આપની સાથે જૂનો સંબંધ છે. હું આપના પિતાનો આદરને લાયક મિત્ર છું, મારું નામ છે કાલકવૃક્ષીય મુનિ. જ્યારે આપના રાજ્ય ઉપર ભય આવ્યો અને આપના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો, તે વખતે બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરી હું તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. આપના ઉપર ખૂબ સ્નેહ હોવાને લીધે હું ફરીથી અહીં આવ્યો છું અને આપને આ વાતો સમજાવી રહ્યો છું. તેનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે આપ ફરી કોઈના સકંજામાં ફસાઓ નહીં. આપે સુખ અને દુઃખ બન્ને જોયાં છે, આ રાજ્ય આપને દૈવની ઇચ્છાથી મળ્યું છે, તો પણ તેને મંત્રીઓને સોંપવાની ભૂલ કેમ કરો છો ?

ત્યારપછી વિપ્રવર કાલકવૃક્ષીયના ફરી આવવાથી રાજપરિવારમાં મંગલપાઠ થવા લાગ્યા, પુરોહિતના વંશમાં પણ બધાને આનન્દ થયો. કાલકવૃક્ષીય મુનિએ પોતાની બુદ્ધિને બળે કોસલ નરેશને પૂર્વવત્ ચક્રવર્તી રાજા બનાવ્યો. ત્યારપછી તેણે ઘણાં ઉત્તમ યજ્ઞ કર્યા. કોસલરાજે પુરોહિતનાં હિતકારી વચન સાંભળ્યાં અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે બધાં કાર્યો કર્યાં, તેથી તેણે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો.

સભાસદ આદિનાં લક્ષણ તથા ગુપ્ત સલાહ સાંભળવાના અધિકારી

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! રાજાના સભાસદ, સહાયક સુહૃદ, પરિચ્છદ (સેનાપતિ વગેરે) તથા મંત્રી કેવા હોવા જોઈએ ?

ભીષ્મે કહ્યું—બેટા ! જે લજ્જાવાન, જિતેન્દ્રિય, સત્યવાદી, સરળ અને ગમે તે વિષય ઉપર સારી રીતે બોલી શકે એવા હોય તેને તમે સભાસદ બનાવજો. મંત્રી, શૂરવીર, વિદ્વાન, બ્રાહ્મણ, અધિક સંતોષી તથા કાર્યમાં ખૂબ ઉત્સાહ દેખાડનાર મનુષ્યોને જ સહાયક

બનાવવાની ઇચ્છા કરજો. જે કુલીન હોય, પોતાની શક્તિને છુપાવતો ન હોય. સુખમાં, દુઃખમાં, બિમારીમાં અથવા ધાયલ થયા છતાં પણ જે સાથ છોડતો ન હોય તે મિત્ર બનાવવા લાયક છે; જે પોતાના જ દેશમાં અને સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, બુદ્ધિમાન, રૂપવાન, બહુજ્ઞ, નિર્ભય તથા પ્રેમ રાખનારો હોય તે જ તમારો પરિગ્રહ (સેનાપતિ) થવાને લાયક છે. સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, શીલવાન, ઇસારામાં સમજી જનારા, દયાળુ, દેશકાળના વિધાનને સમજવાવાળા અને સ્વામીનું હિત ચાહનારા મનુષ્યોને તમે બધાં કાર્યોમાં તમારા મંત્રીઓ બનાવજો. કારણ વિદ્વાન, સત્યવાદી, સદાચારી, ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા, અને હમેશાં સત્ય દેનારા મહાન પુરુષો તમારો કદી પણ ત્યાગ કરશે નહીં. જેઓ કોઈ ઇચ્છાથી, ભયથી, ક્રોધથી અથવા લોભથી પણ ધર્મનો ત્યાગ કરી શકે નહીં, જેઓ નિરભિમાની, સત્યવાદી, શાન્ત, મનને જીતવાવાળા, બીજાઓથી સમ્માનિત તથા પ્રત્યેક અવસ્થાના અનુભવવાળા મનુષ્ય હોય તેને તમારે ગુપ્ત સલાહકાર બનાવવા. જેમની સાથે કોઈ ને કોઈ સંબંધ હોય, જે સારા કુળમાં જન્મ્યા હોય, વિશ્વાસપાત્ર હોય, સ્વદેશભક્ત અને લોભથી ફૂટી જાય એવા ન હોય તથા વ્યભિચારના દોષ વિનાના હોય, જે ઉત્તમ જાતના હોય, જે વેદને રસ્તે ચાલનારા હોય અને બાપદાદાથી રાજ્યની નોકરી કરતા આવ્યા હોય અને જેમનામાં અહંકારનું નામનિશાન ન હોય એવા લોકોને જ મંત્રી બનાવવા જોઈએ. જેમનામાં વિનયવાળી બુદ્ધિ, સારો સ્વભાવ, તેજ, ધીરતા, ક્ષમા, પવિત્રતા, પ્રેમ અને સ્થિરતા હોય તેમના આ ગુણોની પરીક્ષા કરીને જો તેઓ રાજના કાર્યભારને ઉપાડવામાં પ્રૌઢ તથા નિષ્કપટ સાબીત થાય તો તેમને મંત્રી બનાવવા જોઈએ. આવા પંચ મંત્રીઓની જરૂર પડે છે. એ બધાએ બોલવામાં કુશળ, શૂરવીર અને દરેક વાત સારી રીતે સમજે એવા નિપુણ હોવા જોઈએ. જેઓ મૂર્ખ અને દુર્બુદ્ધિ હોય તેઓ માત્ર કામ હાથમાં લે તેથી જ કાંઈ તેમને તેના વિશેષ પરિણામનું જ્ઞાન થઈ જતું નથી.

મંત્રીનો રાજા પ્રત્યે અનુરાગ ન હોય તેનો વિશ્વાસ ...ો એ ઠીક નથી; એટલા માટે તેની સમક્ષ ગુપ્ત ... તો પ્રગટ કરવા નહીં. એ કપટી મંત્રી જો ગુપ્ત વિચારોને જાણી લે તો બીજા મંત્રીઓને મેળવી લઈ, જેમ આગ હવાથી ભરેલાં કાણાંઓમાં ઘુસી જઈ આખાયે વૃક્ષને ભસ્મ કરી નાખે છે તેમ રાજાનો નાશ કરી નાખે છે. જેનો સ્વભાવ સરળ નથી, તે અનુરક્ત હોય, બુદ્ધિમાન હોય તથા બીજા સારા ગુણોથી યુક્ત હોય તો પણ ગુપ્ત સલાહ સાંભળવાનો અધિકારી નથી.

જેનો શત્રુની સાથે સંબંધ હોય, તથા નગરના મનુષ્યો પ્રત્યે જેની માનબુદ્ધિ ન હોય તેને મિત્ર ગણવો નહીં; તે તો શત્રુ જ છે, તેને ગુપ્ત સલાહ સાંભળવાનો અધિકાર નથી. મૂર્ખ, અપવિત્ર, જડ, શત્રુસેવક, બનાવીને વાત કરનાર, ક્રોધી અને લોભી મનુષ્ય પણ શત્રુ જ છે. તેની પાસે ગુપ્ત મંત્રણા પ્રગટ કરવી નહીં. કોઈ સન્માનને લાયક, ખૂબ મોટો વિદ્વાન અને પ્રેમી પણ ભલે હોય, છતાં જો તે નવો જ આવ્યો હોય તો તે પણ ગુપ્ત મંત્રણા સાંભળવાનો અધિકારી નથી. જેના પિતાને પોતાના અધર્મી આચરણને લઈને અગાઉ અપમાનપૂર્વક કાઢી મૂકવામાં આવેલો હોય અને તેના એ પુત્રને સન્માનપૂર્વક પિતાના પદ ઉપર નીમવામાં આવ્યો હોય. તો તેને પણ પોતાના ગુપ્ત વિચારો જણાવવા નહીં.

જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ અને ધારણાશક્તિ પ્રબળ હોય, જે સ્વદેશમાં જ જન્મ્યો હોય, શુદ્ધ આચરણવાળો અને વિદ્વાન હોય તથા પરીક્ષા કરતાં બધા પ્રકારનાં કામોમાં પ્રમાણિક સાબીત થયો હોય તે ગુપ્ત સલાહ સાંભળવાનો અધિકારી છે. જે જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી સંપન્ન, પોતાના પક્ષના અને શત્રુપક્ષના લોકોની પ્રકૃતિને પારખનાર હોય તથા રાજાનો પોતાનો ગાઢ મિત્ર હોય તેને જ ગુપ્ત સલાહ સંભળાવવી. જે સત્યવાદી, શીલવાન, ગંભીર, લજ્જાવાન અને કોમળ સ્વભાવનો હોય તથા પેઢી દર પેઢીથી રાજાની સેવામાં રહેતો આવ્યો હોય તે પણ મંત્રણા સાંભળવાનો અધિકારી છે. સંતોષી, સત્પુરુષો દ્વારા સમ્માનિત, સત્યવાદી, ચતુર, પાપ પ્રત્યે તિરસ્કારબુદ્ધિવાળો, રાજકીય મંત્રણાને સમજવાવાળો, સમયને ઓળખનારો અને શૂરવીર મનુષ્ય પણ સલાહ સાંભળવા લાયક મનાય છે. જે રાજા લાંબા વખત સુધી રાજદંડ ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે આખા જગતને સમજાવી પોતાને વશ કરી લેવાની શક્તિ રાખતો હોય એવા માણસને પોતાના ગુપ્ત વિચારો દર્શાવવા જોઈએ. નગર અને દેશના લોકો જેના ઉપર ધર્મને લઈને વિશ્વાસ કરતા હોય, જે નીતિનો

પંડિત હોય, તે ગુપ્ત મંત્રણા સાંભળવાનો અધિકારી છે. એટલા માટે જે ઉપર કહેલા બધા ગુણોથી સંપન્ન હોય અને લોકોની પ્રકૃતિને ઓળખનારો હોય એવા માણસને જ માનપૂર્વક મંત્રીના પદ ઉપર નીમવો જોઈએ. ઓછામાં ઓછા ત્રણ મંત્રી હોવા જોઈએ. મંત્રીએ રાજા, અમાત્ય, સેનાધ્યક્ષ આદિ પ્રધાનમંડળનાં તથા શત્રુઓનાં છિદ્રોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ, કેમકે મંત્રીઓની નેક સલાહ એ રાજાના રાજ્યની જડ છે. તેના આધાર ઉપર જ રાજ્યનો અભ્યુદય થાય છે. જેમ કાચબો પોતાનાં બધાં અંગો સમેટી રાખે છે, તે જ રીતે રાજાએ પણ પોતાના ગુપ્ત વિચારોને છુપાવી રાખવા જોઈએ. જે મંત્રી રાજ્યની ગુપ્ત મંત્રણાને છૂપી રાખે છે તે બુદ્ધિમાન છે. મંત્રણા જ રાજાનું કવચ છે, સેના આદિ તો માત્ર શરીર છે.

રાજદૂત રાજ્યની જડ છે અને ગુપ્ત મંત્રણા તેનું બળ છે. જો મંત્રીઓ મદ, ક્રોધ, માન અને ઈર્ષા ત્યાગી રાજાનું અનુસરણ કરે તો તેઓ સુખી થાય છે. જે પાંચ પ્રકારના છળથી રહિત હોય એવા મંત્રીઓ સાથે ગુપ્ત પરામર્શ કરવો જોઈએ. પહેલાં ત્રણે મંત્રીઓની અલગ અલગ સલાહ જાણી લઈ રાજાએ તેના ઉપર વિચાર કરવો, પછી પોતાનો જે નિર્ણય હોય અને બીજાઓના જે નિર્ણય હોય તેને ધર્મ અર્થ તથા કામના તત્ત્વને જાણનારા પુરોહિત બ્રાહ્મણને જણાવીને તેની સલાહ પૂછવી. એ સમયે તે જે કંઈ નિર્ણય કરે તે ઉપર જો બધાનો એકમત થાય તો તે વિચારને કાર્યના રૂપમાં મૂકવો. મંત્રણાને જાણનારા વિદ્વાન કહે છે કે—સદા આ રીતે મંત્રણા કરવી અને જે વિચાર પ્રજાને પોતાને અનુકૂળ બનાવવામાં વધારે પ્રબળ લાગે તેને કામમાં લેવો. જ્યાં ગુપ્ત વિચાર કરવામાં આવતો હોય ત્યાં અથવા તેની આસપાસ કાણા, કૂબડા, અશક્ત, લંગડા, આંધળા, મૂર્ખા, સ્ત્રીઓ અને હીજડાઓને આવવા દેવા નહીં. મહેલના સૌથી ઉપરના મજલા ઉપર બેસી, અથવા શાંત અને ખુલ્લા મેદાનમાં જ્યાં આસપાસ ઘાસ કે છોડ ઉગ્યા ન હોય એવી જગામાં બેસી યોગ્ય સમયે ગુપ્ત પરામર્શ કરવો જોઈએ.

રાજાની વ્યાવહારિક નીતિ અને તેને રહેવા લાયક નગરનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા લોકોને પ્રેમ અને અક્ષય કીર્તિ મળે એટલા માટે રાજાએ કેવી રીતે પ્રજાનું પાલન કરવું ?

ભીષ્મે કહ્યું—જે રાજા પોતાનો ભાવ શુદ્ધ રાખી નિષ્કપટ વ્યવહાર વડે પ્રજાપાલનમાં તત્પર રહે, તે ધર્મ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેના લોકપરલોક બન્ને સુધરે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—મહાપ્રાજ્ઞ ! આ તો સમજાવો કે રાજાનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ ? અને તે કેવા માણસોને સાથે રાખી વ્યવહાર કરે ? હું તો જ્ઞાનીથી માનું છું કે આપે અગાઉ જે ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તે કોઈપણ એક માણસમાં મળી શકે એમ નથી.

ભીષ્મે કહ્યું—બેટા ! તમારું કહેવું ઠીક છે. વાસ્તવમાં એ બધા ગુણોથી યુક્ત કોઈ એક પુરુષ મેળવવો મુશ્કેલ છે. તેથી રાજા કેવી રીતે અને કેવા લોકોનું મંત્રીમંડળ બનાવે તે હું તમને ટૂંકામાં કહું છું. વેદવિદ્યાના વિદ્વાન, સ્નાતક, બહારથી અને અંદરથી શુદ્ધ અને નિર્ભય હોય એવા ચાર બ્રાહ્મણ, શરીરે બળવાન અને શસ્ત્રવિદ્યાને જાણનારા આઠ ક્ષત્રિય, ધનધાન્યસંપન્ન એકવીસ વૈશ્ય, વિનયશીલ તથા પવિત્ર આચારવિચારવાળા ત્રણ શૂદ્ર આઠ[1] ગુણોવાળો અને પુરાણવિદ્યાને જાણનારો, એક સૂત જાતનો મનુષ્ય—આ બધા લોકોનું એક મંત્રીમંડળ બનાવવું. આ મંડળના પ્રત્યેક સભાસદની ઉમ્મર લગભગ પચાસ વર્ષની હોવી જોઈએ. આખુયે મંડળ નિર્ભય, કોઈની નિન્દા નહીં કરનારું, અધિકાર પ્રમાણે

૧ સેવા કરવા સદા તત્પર રહેવું, વાત ધ્યાનથી સાંભળવી, તેને બરાબર સમજવી, યાદ રાખવી, કઈ વાતનું કેવું પરિણામ આવશે—તેનો વિચાર કરવો, જો અમુક રીતે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો શું કરવું ?—આ રીતે તર્કવિતર્ક કરવો, શિલ્પ અને વ્યવહારનું ધ્યાન રાખવું અને તત્ત્વનો બોધ હોવો—આ આઠ ગુણો પૌરાણિક સૂતમાં હોવા જોઈએ.

સુંતરસ્મૃતિનું જ્ઞાતા, વિનયશીલ, સમદર્શી, વાદિ-પ્રતિવાદીના મામલાની પતાવટમાં હોશિયાર, લોભરહિત તથા સાત * પ્રકારના દુર્વ્યસનોથી દૂર રહેનારું હોવું જોઈએ. તેમાંથી આઠ પ્રધાન મંત્રીઓની ચુંટણી કરી રાજાએ તેની સાથે ગુપ્ત સલાહ-મંત્રણા કરવી. એ બધાના મતથી જે વાત નક્કી થાય તેનો દેશમાં પ્રચાર કરવો અને પ્રત્યેક દેશવાસીને તે સમજાવવી. યુધિષ્ઠિર ! આવો વ્યવહાર ચલાવી તમારે પ્રજાની દેખરેખ રાખવાની છે. જે રાજા પ્રજાની સાથે અન્યાયી વર્તન રાખે, ધર્મ પ્રમાણે તેનું પાલન કરે નહીં, તેના હૃદયમાં કાયમ બીક રહ્યા કરે છે તથા તેનો પરલોક પણ બગડે છે. રાજાનો મંત્રી હોય કે રાજકુમાર હોય, પણ ન્યાય જ જેની જડ છે એવા ન્યાયાસન પર બેસી જો તે ધર્મ પ્રમાણે પ્રજાની રક્ષા કરે નહીં, તેમ જ રાજ્યના બીજા અધિકારીઓ પણ પ્રજા સાથે અયોગ્ય વર્તન ચલાવે તો રાજાની સાથે જ તેમને પણ નરકમાં જવું પડે છે. બળવાનોના અત્યાચારથી પીડિત દીનદુઃખી અને નિર્બળ મનુષ્યો દુઃખનો પોકાર મચાવતા આવે, તે વખતે રાજાએ જ એ અનાથોના નાથ (રક્ષક) થવું જોઈએ. પાપીને તેમના અપરાધ અનુસાર શિક્ષા કરવી જ જોઈએ. તેઓમાંથી જે ધનવાન હોય તેમની સંપત્તિ પડાવી લેવી જોઈએ, અને જે ગરીબ હોય તેમને જેલખાનામાં કેદ કરવા જોઈએ તથા જે બહુ જ દુષ્ટ હોય તેમને ફટકારી સીધા રસ્તા પર લાવવા જોઈએ.

જે રાજાનું ખૂન કરવાની કોશિષ કરે, ઘરમાં આગ લગાડે, ચોરી કરે અથવા વર્ણસંકર સંતાન પેદા કરે-એવા માણસને અનેક પ્રકારની સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ. રાજા રાગદ્વેષથી રહિત અને સમત્વભાવે યુક્ત હોય અને અપરાધને લાયક હોય તેને યોગ્ય રીતે શિક્ષા કરતો હોય તો તેથી તેને પાપ લાગતું નથી, ઉલટું તેના દ્વારા તો સનાતન ધર્મનું પાલન થાય છે. પરન્તુ જે મૂર્ખ મનમાન્યો દંડ દેતો હોય, તે તો આ લોકમાં કલંકિત જ થાય છે; મુઆ પછી તેને નરકમાં પણ જવું પડે છે. બીજાઓની ફરિયાદ માત્ર સાંભળી કોઈને પણ શિક્ષા કરે નહીં, અપરાધનો બરાબર નિર્ણય કર્યા પછી શિક્ષા કરે અથવા છોડી મુકે. ગમે તેવી આપત્તિમાં હોય છતાં પણ રાજાએ દૂતનો વધ કરવો નહીં, દૂતની હત્યા કરનારો રાજા પોતાના મંત્રીઓ સાથે નરકમાં જાય છે. દૂતમાં સાત ગુણ હોવા જોઈએ-તે સારા કુળમાં જન્મેલો હોવો જોઈએ, તેનું કુટુંબ મોટું હોવું જોઈએ, તેનામાં બોલવાની શક્તિ જોઈએ, તે કાર્યકુશળ, પ્રિય બોલનારો, સત્યવાદી તથા સ્મરણશક્તિવાળો હોવો જોઈએ. રાજાના પ્રતિહારી (દ્વારપાળ) તથા અંગરક્ષકમાં પણ આ ગુણ હોવા જોઈએ. મંત્રી સંધિવિગ્રહના અવસરને જાણનારો, ધર્મશાસ્ત્રનો તત્ત્વજ્ઞ, બુદ્ધિમાન, ધીર, લજ્જાશીલ, રહસ્યને ગુપ્ત રાખનારો, કુલીન, સાહસિક તથા શુદ્ધ હૃદયવાળો હોય તો ઉત્તમ. સેનાપતિમાં પણ આવા ગુણો હોવા જોઈએ. આ ઉપરાંત મોરચાબંધી, યંત્ર વાપરતાં અને જુદીજુદી જાતનાં શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરતાં પણ તેને સારી રીતે આવડવું જોઈએ. તે પરાક્રમી હોવો જોઈએ. ઠંડી, ગરમી, તોફાન અને વર્ષાનાં કષ્ટોને ધૈર્યથી સહેનારો તથા શત્રુઓની કમજોરીને સમજનારો હોવો જોઈએ. રાજાએ બીજાઓને પોતાના પ્રત્યે વિશ્વાસ પેદા કરાવવો જોઈએ, પણ પોતે કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહીં. પોતાના પુત્રનો પણ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ કરવો એ તેને માટે સારું નથી. આ જે મેં તમને સમજાવ્યું તે નીતિશાસ્ત્રનું તત્ત્વ છે. કોઈનો પણ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ કરવો નહીં એ રાજાઓનો છૂપો રાખવા જેવો મોટો ગુણ છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! રાજાએ કેને કેવી રીતે નગરમાં રહેવું, પહેલેથી તૈયાર રાજધાનીમાં કે નવું નગર વસાવીને રહેવું ?

ભીષ્મે કહ્યું—જ્યાં સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ મોટા પ્રમાણમાં ભરી હોય એવા છ જાતના કિલ્લાઓનો આશ્રય લઈને નવું નગર વસાવવું જોઈએ. પહેલો છે ધન્વદુર્ગ; જેની ચારે તરફ દૂરદૂર સુધી નિર્જળ પ્રદેશ હોય (રેગિસ્તાન) તેને ધન્વદુર્ગ કહે છે. બીજો મહીદુર્ગ (સમતળ જમીનની અંદર બનાવેલો કિલ્લો) છે, ત્રીજો ગિરિદુર્ગ (પહાડના શિખર પર બનાવેલો કિલ્લો), ચોથો મનુષ્યદુર્ગ (ફોજ કિલ્લો), પાંચમો મૃત્તિકાદુર્ગ (રેતીના ઉંચા ઢગલાઓનો કિલ્લો) અને વનદુર્ગ (વાંસ આદિનો ગાઢ જંગલનો કિલ્લો) જે

* શિકાર, જુગાર, પરસ્ત્રીપ્રસંગ અને મદિરાપાન-આ ચાર કામજનિત દોષ તથા મારવું, ગાળો દેવી અને બીજાની ચીજો બગાડવી-આ ત્રણ ક્રોધજનિત દોષ મળીને સાત દુર્વ્યસન કહેવાય છે.

નગરમાં આમનિ કોઈ ને કોઈ દુર્ગ હોય, જ્યાં અન્ન અને અસ્ત્રશસ્ત્રોની અધિકતા હોય, જેની ચારે તરફ મજબૂત કિલ્લો હોય અને જેની આસપાસ પહોળી અને ઊંડી ખાઈ હોય, જ્યાં હાથીઘોડા પુષ્કળ હોય, વિદ્વાન અને કારીગર લોકો વસતા હોય, જરૂરી વસ્તુઓથી ભરેલા અનેક ભંડાર હોય, ધાર્મિક તથા કાર્યદક્ષ મનુષ્યોનો વાસ હોય, ચૌટાઓ અને બજારો જેની શોભામાં વધારો કરતા હોય, વેપારને માટે જે પ્રસિદ્ધ સ્થાન હોય, જ્યાં પૂર્ણ શાંતિ હોય, ક્યાંયથી ભય આવવાનો સંભવ ન હોય, જેમાં મોટામોટા શૂરવીર અને ધનાઢ્ય રહેતા હોય, જ્યાં વેદમંત્રોનો ધ્વનિ ગુંજ્યા કરતો હોય. તથા જ્યાં સદા સામાજિક ઉત્સવ થતા હોય અને દેવપૂજનનો ક્રમ ચાલૂ હોય–એવા નગરની અંદર પોતાને વશ રહેનારા મંત્રીઓ તથા સેના સાથે રાજાએ પોતે નિવાસ કરવો જોઈએ. રાજાએ તે નગરનો ખજાનો, સેના તથા વ્યાપારને વધારવો જોઈએ, મિત્રોની સંખ્યા પણ વધારે. નગર અને પ્રાન્તની બધી ખામીઓ દૂર કરવી. અન્નભંડાર તથા અસ્ત્રશસ્ત્રના ભંડારને સંભાળ-થી વધારવો. સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓનાં સંગ્રહસ્થાનોને પણ વધારવાં, યંત્રો તથા અસ્ત્રશસ્ત્રનાં કારખાનાંઓની ઉન્નતિ કરવી. લાકડાં, લોઢું, ભૂસી, કોલસા, વાંસ, તેલ, ઘી, મધ, ઔષધ, અનાજ, અસ્ત્રશસ્ત્ર, બાણ, દાભ, નેતર, તથા મુંજ આદિ સામગ્રીનો સંઘરો કરવો. વાવ, કૂવા, ખૂબ જ પાણીવાળા જળાશયો તથા દૂધવાળાં વૃક્ષોનું હંમેશાં રક્ષણ કરવું. આચાર્ય, ઋત્વિજ, પુરોહિત, મહાન ધનુર્ધર, કારીગર, જ્યોતિષી અને વૈદ્યોનો સંમાનથી સત્કાર કરવો.-વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, જિતેન્દ્રિય કાર્યકુશળ, શૂરવીર, બહુશ્રુત, તથા સાહસિક મનુષ્યોને જ બધાં કામ સોંપવાં. રાજાએ ધાર્મિક પુરુષોનું ધ્યાન રાખી સન્માન કરવું અને પાપીઓને શિક્ષા કરવી. સર્વે વર્ણોને પોતપોતાના કામમાં જોડવી. જાસુસો દ્વારા નગર અને દેશની અંદરના તથા બહારના સમાચાર જાણી તે અનુસાર કામ કરવું. જાસુસોને મળવું, ગુપ્ત મંત્રણા કરવી, ખજાનાની તપાસણી કરવી તથા ખાસ કરીને અપરાધીઓને દંડવાનું કાર્ય રાજાએ પોતાના હાથમાં રાખવું, કારણ તે ઉપર જ રાજ્ય ટકી શકે છે. ગુપ્તચર રૂપી નેત્રો દ્વારા સદા આ વાતનું ધ્યાન રાખવું કે મારા શત્રુ, મિત્ર તથા તટસ્થ વ્યક્તિ નગર કે પ્રાન્તમાં ક્યારે શું કરવા ઇચ્છા રાખે છે. તેમની હીલચાલ જાણી લીધા પછી સાવધાન થઈ તેનો પ્રતિકાર કરે. ભક્તોનો આદર કરવો અને દ્વેષીને કેદમાં નાખવો.

હંમેશાં વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞ કરવા, કોઈને પણ દુઃખ કર્યા વિના દાન આપવું. પ્રજાજનોની રક્ષા કરવી અને જેથી ધર્મમાં હરકત પડે એવું કોઈ પણ કામ થવા ન દે. દીન, અનાથ, વૃદ્ધ, તથા વિધવાઓની આજીવિકાની વ્યવસ્થા કરે, તેમના યોગક્ષેમનો ખ્યાલ રાખે. પોતાના રાજ્યમાં જે તપસ્વી હોય, તેમને પોતાના શરીર સંબંધી, કાર્ય સંબંધી અને દેશને લગતા સમાચાર જણાવ્યા કરે; અને તેમની સાથે સદા વિનીત ભાવે રહે. જેણે પોતાના સમસ્ત સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા કુલીન અને બહુશ્રુત તપસ્વીનો શય્યા, આસન અને ભોજન આપી સત્કાર કરવો. ગમે તેવી આપત્તિનો સમય હોય તો પણ રાજાએ તપસ્વીનો વિશ્વાસ રાખવો; કારણ તેમનો તો ચોર સુદ્ધાં વિશ્વાસ કરે છે. ઓછામાં ઓછા ચાર તપસ્વીઓને પોતાના સહાયક જરૂર બનાવવા. તેમાંથી એક પોતાના રાજ્યમાં, એક શત્રુના રાજ્યમાં, એક જંગલમાં અને એક પોતાના સામન્તોના નગરમાં રહેનારો હોવો જોઈએ. એ બધાને આદર અને સત્કાર સહિત જરૂરી વસ્તુઓ આપ્યા કરવી. પોતાના રાજ્યના તપસ્વીઓની જેમ શત્રુઓના રાજ્યમાં રહેવાવાળા તપસ્વીઓનું પણ સન્માન કરવું, કારણ કે કોઈ આપત્તિને વખતે જ્યારે રાજા શરણાર્થી થઈને આવે ત્યારે તેઓ તેને ઇચ્છાનુસાર આશ્રય આપે છે. યુધિષ્ઠિર! તમારા પૂછવા પ્રમાણે રાજાએ જે રીતે નગરમાં રહેવું જોઈએ તેનાં લક્ષણ મેં સંક્ષેપમાં બતાવ્યાં.

રાષ્ટ્રની રક્ષા તથા વૃદ્ધિના ઉપાય અને પ્રજા પાસેથી કર લેવાની રીત

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—ભરતસિંહ! હવે હું એ જાણવા માગું છું કે રાષ્ટ્રની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કેવી રીતે કરવી?

ભીષ્મે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! એક ગામનો, દસ ગામનો, વીસ ગામનો, સો ગામનો તથા હજાર ગામનો એક એક અધિપતિ નીમવો જોઈએ. એક ગામના માલિકની એ ફરજ છે કે તેણે ગામવાસીઓના બધા મામલાઓ અને તે ગામમાં જે ગુન્હા થતા હોય તેનો બધાનો પત્તો મેળવવો અને તેનો પૂરો રિપોર્ટ

દસ ગામના અધિપતિ પાસે મોકલવો. આજ રીતે દસ ગામવાળો વીસ ગામવાળા પાસે, વીસ ગામવાળો સો ગામવાળા પાસે તથા સો ગામવાળો હજાર ગામના અધિકારી પાસે પોતાના ગામનો રિપોર્ટ મોકલવો. (પછી હજાર ગામનો અધિપતિ પોતે જ રાજા પાસે જઈ પોતાને મળેલો રિપોર્ટ રજુ કરે.) ગામની જે ઉપજ હોય તે ગામના માલિકના જ તાબામાં રહે. તે લોકો પગાર તરીકે તેમાંથી અમુક ભાગનો જ ઉપભોગ કરી શકે. પોતાની ઉપજમાંથી તે દસ ગામના માલિકને કર આપે. દસ ગામના અધિકારીઓ વીસ ગામના માલિકને કર આપે. તે લોકો એનાથી પોતાનું ભરણપોષણ કરે. સો ગામનો માલિક હોય તેને એક ગામની આવક આપવી; તે ગામ મોટી વસ્તીવાળું અને સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ તથા તેની વ્યવસ્થા બીજા કેટલાક માલિકોને સુપ્રત કરવી જોઈએ. (જો કેવળ તે એકના જ તાબામાં મૂકવામાં આવે તો લોભવશ પ્રજાની સતામણીનો ભય રહે છે.) આ રીતે એક હજાર ગામના માલિકોને માટે એક જિલ્લાની આવક આપવી જોઈએ. આ માલિકોને હસ્તક યુદ્ધ સંબંધી તથા ગામોની વ્યવસ્થા સંબંધી જે કાર્યો સોંપવામાં આવેલાં હોય તેની તપાસણી માટે એક મંત્રી (ગવર્નર) નીમવો જોઈએ; તે ધર્મનો જાણનાર અને આળસ વિનાનો હોવો જોઈએ અથવા પ્રત્યેક મોટા મોટા નગર (જીલ્લા)માં એક એક અધ્યક્ષ (કલેક્ટર) નીમવો જોઈએ. તેણે ત્યાંના દરેક કાર્યનું ધ્યાન રાખવું અને તે બધાની સારી વ્યવસ્થા કરવી. તે પોતપોતાના મંડળના બધા ગ્રામાધ્યક્ષોને ત્યાં જઈ તેમનાં કાર્યોની તપાસણી કરે. દરેક નગરાધ્યક્ષ પાસે ગુપ્તચર હોવા જોઈએ. તેઓએ ગ્રામાધ્યક્ષોના પ્રજાની સાથે થતા વર્તનની સૂચના નગરાધ્યક્ષને આપ્યા કરવી. પૂરી તપાસ પછી જે લોકો પ્રજાને ચૂસનારા, પાપી, બીજાનું ધન પડાવી લેનારા અને શઠ માલુમ પડે એવા અધિકારીઓથી તેણે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

માલની ખરીદી અને વેચાણ, રસ્તાનું અંતર, માલ લાવવાનું ખર્ચ, તેના ઉપર ચડતું બીજું ખર્ચ અને બચતનો વિચાર કરીને જ વેપારીઓ પર ટેક્સ નક્કી કરવો જ રીતે માલની તૈયારી, તેની ખપત તથા કામગીરીની મધ્યમ-ઉત્તમ શ્રેણીનો વિચાર કરીને કારીગર વર્ગ પાસેથી કર વસૂલ કરવો જોઈએ. એટલો બધો કર ન લેવો જોઈએ કે કર ભરનારને ભારે થઈ પડે. તેનું કામ અને નફો જોઈને જ બધું નક્કી કરવું. વધારે લોભને લઈને પોતાના આધારભૂત રાજ્ય તથા પ્રજાઓના જીવનરૂપ ખેતીવાડી વગેરેને સાફ ન કરી નાખવો. તૃષ્ણાને રોકી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવવો, કારણ વધારે પડતું ચૂસનાર રાજાનો સમસ્ત પ્રજા દ્વેષ કરવા લાગે છે. એવી દશામાં તેનું કલ્યાણ ક્યાંથી થાય! જેના ઉપરથી પ્રજાનો પ્રેમ ઉતરી જાય છે, તેને કોઈ ફાયદો થતો નથી. બુદ્ધિમાન રાજાએ વાછડાની જેમ રાષ્ટ્રમાંથી લાભ મેળવવો. લાંબા કાળ સુધી દૂધ પી બળવાન થયા પછી જ તે ભારે બોજો ઉઠાવી શકે છે અને ગાયને વધારે પડતી દોહી લેવાથી દૂધ ન મળવાને લીધે તે કમજોર થઈ જાય છે તો કામ કરી શકતો નથી; તે જ રીતે રાજ્યનું પણ વધારે પડતું દોહન કરવાથી તેની પ્રજા દરિદ્ર થઈ જાય છે અને પછી કોઈ મોટું કામ કરી શકતી નથી. જે રાજા દેશ પર અનુગ્રહ કરી તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેની યોગ્ય આવકમાંથી પોતાનું ખર્ચ ચલાવે છે, તેને ખૂબ લાભ થાય છે. (પોતાને ત્યાં તૈયાર થએલો માલ વેચવા માટે બહાર મોકલવાથી જે આવક થાય તેને નિર્યાત કહે છે.) વિપત્તિને સમયે કામ આવે એટલા માટે રાજાએ નિર્યાતનું ધન વધારવું જોઈએ અને પોતાના દેશને ઘરમાં રાખેલો ખજાનો સમજવો જોઈએ.

કોઈ આફત આવી પડે અને તે વખતે ધનની જરૂર હોય તો દેશની પ્રજાને માથે ઝઝૂમતા ભયનું ભાન કરાવવું જોઈએ. તેમને કહેવું જોઈએ—'સજ્જનો! આપણા દેશ પર મોટી આપત્તિ આવી પડી છે, શત્રુઓના આક્રમણનું મોટું જોખમ છે, મારા દુશ્મન ઘણા લૂંટારાઓની મદદથી આ દેશને હેરાન કરવા માગે છે. આ મહાન આફત અને ભયથી તમારા રક્ષણ માટે હું ધન માગું છું. સંકટ દૂર થશે એટલે હું તમારું બધું ધન પાછું આપી દઈશ. શત્રુ આવી પહોંચશે તો તમારું બધું ધન જોરજુલમથી લૂંટી લેશે અને ફરી પાછું આપશે નહીં. તે ઉપરાંત તેમના આવવાથી તમારા બાલબચ્ચાંની જીંદગી પણ જોખમમાં આવી પડશે. બાલબચ્ચાંના રક્ષણ માટે જ ધન એકઠું કરવામાં આવે છે. મને તમારી સહાયતા મળશે તો હું એ બધાનું રક્ષણ કરી તમને આનન્દ આપીશ. મારી શક્તિ વાપરી દેશને અને તમને દુઃખી થવા દઈશ નહીં.

બળવાન બળદ જેમ મુશ્કેલીને પ્રસંગે ભારે બોજો ઉઠાવે છે તેમ આ આફતને સમયે તમારે પણ થોડો ભાર ઉપાડવો પડશે.'

' સમયની ગતિવિધિ જાણનાર રાજાએ આ રીતે મધુર વાણીથી સમજાવીને પ્રજા પાસેથી ધન લેવું જોઈએ. 'નગરના રક્ષણ માટે કોટ કરાવવો છે, સેવકોનું ભરણપોષણ કરવું છે, યુદ્ધનો ભય ટાળવો છે તથા સર્વના યોગક્ષેમનો વિચાર કરવો છે, આ બધી વાતોની આવશ્યકતા બતાવી વ્યાપારીઓ ઉપર કર નાખવો જોઈએ. રાજા વ્યાપારીઓના નફાનુકસાનનો વિચાર કર્યા વિના તેને રંજાડે છે તો તેઓ રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા જાય છે અને જંગલમાં રહેવા લાગે છે, માટે તેઓની સાથે કઠોર નહીં પણ કોમળ વર્તન રાખવું જોઈએ. વેપાર કરનારને ધીરજ દેવી. તેમનું રક્ષણ કરવું, ધનની મદદ કરવી, તેમની સ્થિતિ ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો તથા તેમને જરૂરી વસ્તુઓ આપી સદા તેમનું પ્રિય કરવું. વેપારીઓને તેમના શ્રમનું ફળ સદા દેતાં રહેવું, કારણ તેઓ જ દેશના વાણિજ્ય વ્યવસાયની તથા ખેતીવાડીની ઉન્નતિ કરે છે. બુદ્ધિમાન રાજાએ સદા તેમના ઉપર પ્રેમ રાખવો. સાવચેત રહી તેમની સાથે દયાળુ વર્તન રાખવું. તેમના પર હળવો કર નાખવો અને તેઓ ક્ષેમકુશળ દેશમાં ફરી શકે એવી ગોઠવણ કરવી. યુધિષ્ઠિર! રાજા માટે આથી વધારે હિતકારી બીજું એકે કામ નથી.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી! કોઈ આફત ન હોય છતાં રાજા ખજાનો વધારવા ઇચ્છે તો તેણે કેવા ઉપાયો કામમાં લેવા?

ભીષ્મે કહ્યું—ધર્મની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ દેશ અને કાળની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રાખી પોતાની બુદ્ધિ અને બળ અનુસાર પ્રજાના હિતસાધનમાં મગ્ન રહેવું અને સદા તેનું પાલન કરવું, પ્રજાનું ભલું થાય એવાં કાર્યોનો આખાયે દેશમાં પ્રચાર કરવો. જેમ ભમરો ધીરેધીરે ફૂલનો રસ ચૂસે છે, ફૂલના ઝાડને કાપતો નથી, જેમ મનુષ્યો વાછડાને દુઃખી કર્યા વિના ધીરેધીરે ગાયને દૂવે છે. તેનાં આંચળ અને આઉને કચરી નાખતા નથી અને જેવી રીતે જળો ધીરે ધીરે શરીરનું લોહી ચુસી લે છે, તેવી રીતે રાજાએ પણ કોમળતા વાપરી રાષ્ટ્રનો કર વસૂલ કરવો. જેમ વાઘણ પોતાનાં બચ્ચાંને દાંત વડે પકડી અહીં તહીં લઈ જાય છે, પરન્તુ તેને ઇજા કરતી નથી, તે જ રીતે નરમાશથી જ રાજાએ પોતાના રાજ્યને દોહવું-ધીરેધીરે ધનસંચય કરવો. વિશેષ પ્રસંગોએ પ્રજાને બધું સમજાવી ખાસ કર વસૂલ કરવો, અને તે પણ અયોગ્ય સમયે અને અયોગ્ય કર્યો માટે નહીં. કલાલો, વેશ્યાઓ કુટણીઓ, વેશ્યાઓ, દલાલો, જુગારીઓ તથા એવા હલકા ધંધા કરનારાઓ બીજા જે હોય તે દેશને પાતાળમાં લઈ જનારા છે. એ બધાને શિક્ષા કરી દાબમાં રાખવા જોઈએ. નહીં તો તેઓ રાજ્યમાં રહી સજ્જનોને તોબા પોકરાવશે.

મનુએ પહેલેથી જ બધાં પ્રાણીઓ માટે એક નિયમ બનાવી રાખ્યો છે કે આપત્તિ સિવાય બીજે કોઈ વખતે કોઈની પાસે કંઈ ન માગવું. એમ ન હોત તો બધા લોકો ભીખ માગીને જ પોતાનો નિર્વાહ કરત, કોઈપણ કામમાં મન લગાવત નહીં—આવી સ્થિતિમાં આખો સંસાર નાશ પામત. રાજા જ બધાને નિયમવશ રાખી શકે છે. જે રાજા પ્રજાને મર્યાદામાં રાખતો નથી તેને જાતે પ્રજાવર્ગના પાપનો ચોથો ભાગ ભોગવવો પડે છે, જો બધાને મર્યાદાવશ રાખે તો પ્રજાના પુણ્યનો ચોથો ભાગ પણ તેને મળે છે, તેથી રાજાએ બધા પાપીઓને શિક્ષા કરી દાબમાં રાખવા જોઈએ.

ઉપર કહ્યાં તે દારૂનાં પીઠાં તથા વેશ્યાવાડા વગેરે સ્થળો પર અટકાયત મૂકવી જોઈએ, કેમકે એ બધાને લઈને માણસોમાં આસક્તિ વધે છે. આસક્ત માણસ માંસ ખાય છે, દારૂ પીએ છે, અને પરધન તથા પારકી સ્ત્રીનું હરણ કરે છે. પોતે તો કરે જ છે, પણ બીજા બધાને યે એમ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. જે લોકોની પાસે કંઈ હોય નહીં, તે જો આપત્કાળમાં યાચના કરે તો તેને ધર્મ સમજી અને દયા કરીને જ દેવું જોઈએ, કોઈ જાતના ભય કે દબાણને વશ થઈને નહીં. તમારા રાજ્યમાં ભીખમંગા અને લૂંટારા હોવા જોઈએ નહીં, કારણ તેઓ તો કેવળ પ્રજાનું ધન હરે છે, તેની ઉન્નતિ કરતા નથી. જેઓ જીવો ઉપર દયા કરે અને પ્રજાની ઉન્નતિમાં સહાયક થાય એવા લોકોની જ સંખ્યા રાજ્યમાં વધવી જોઈએ. પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર લોકોને રાજ્યમાં રહેવા દેવા નહીં. જે અધિકારી વધારે પડતો કર વસૂલ કરતો હોય તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ તથા તે કેટલો કર લે છે, તેની તપાસ કરવા નિરીક્ષક નીમવો જોઈએ.

ખેતી, ગૌરક્ષા, વેપાર તથા આવા બીજા ધંધાઓમાં ખૂબ માણસોને કામે લગાડવાં જોઈએ. ઉપર જણાવેલા ધંધા કરનારાઓને દરેક જાતની મુશ્કેલીમાંથી બચાવવા જોઈએ. દેશના ધનવાન લોકોને રાજાએ આમંત્રણ આપી ખાનપાન માટે બોલાવવા જોઈએ અને તેઓનું યોગ્ય સન્માન કરી કહેવું કે, 'આપ લોકો મારા સહાયક બનીને પ્રજા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરો.' ધનવાન લોકો દેશનું એક પ્રધાન અંગ છે તથા બીજા બધાં પ્રાણીઓના આધારરૂપ છે. વિદ્વાન, શૂરવીર, ધનવાન, ધર્મનિષ્ઠ સ્વામી, તપસ્વી, સત્યવાદી તથા બુદ્ધિમાન, મનુષ્ય જ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે. એટલા માટે યુધિષ્ઠિર! તમે બધાં પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ રાખો, અને સત્ય, સરલતા, ક્ષમા તથા દયા આદિ સદ્ધર્મોનું પાલન કરો. એમ કરવાથી તમને દંડ ધારણ કરવાની યોગ્યતા, ખજાનો, મિત્ર તથા રાજ્ય—એ બધાની પ્રાપ્તિ થશે.

રાજાના નીતિપૂર્ણ વર્તનની અને તેના દ્વારા ધર્મપાલનની આવશ્યકતા

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર! જે વૃક્ષોનાં ફળ ખાવાના કામમાં આવે છે, તેને તમારા રાજ્યમાં કપાવા દેવાં નહીં. ધર્મ પ્રમાણે મૂળ અને ફળ બ્રાહ્મણનું ધન ગણવામાં આવે છે, એ દૃષ્ટિએ પણ તેને કાપવાં ઠીક નથી. પોતાની આજીવિકા નહીં ચાલવાથી જો બ્રાહ્મણ નિર્બળ થઈ જાય અને એ રાજ્ય છોડી બીજે જવાની તૈયારી કરે. તો રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તેણે તે બ્રાહ્મણ અને તેના કુટુમ્બ માટે ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરવો. એમ કરવાથી તેઓ ચોક્કસ પાછા ફરશે; એટલું કરતાં છતાં જો તેઓ કંઈ બોલે નહીં તો પ્રાર્થના કરવી કે, 'ભગવન્! મારા પહેલાંના અપરાધ તરફ નજર ન કરો, તે ભૂલી જાઓ.' આ રીતે વિનયપૂર્વક તેને પ્રસન્ન કરવા એ રાજાનો સનાતન ધર્મ છે. ખેતી, પશુપાલન, વેપાર—એ તો આ લોકની આજીવિકા છે, પરંતુ ત્રણે વેદ તો ઉપલા લોકમાં પણ રક્ષણ કરે છે. જે લોકો એ વેદવિદ્યાના અધ્યયનમાં યા યજ્ઞયાગાદિમાં હરકત કરે છે, તે ધાડપાડુઓ છે, તેનો વધ કરવાને માટે જ બ્રહ્માજીએ ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. યુધિષ્ઠિર! તમે શત્રુઓને જીતો, પ્રજાનું રક્ષણ કરો, વિવિધ યજ્ઞો કરો અને સંગ્રામમાં વીરતાથી લડો, કદી પણ પીઠ બતાવો નહીં.

બધા લોકોના ભલા માટે હંમેશાં રાજાએ યુદ્ધને માટે તત્પર રહેવું અને શત્રુઓની ગતિવિધિનો પત્તો લગાડવા ચારે તરફ ગુપ્તચરોની વ્યવસ્થા કરવી. જે લોકો પોતાના અન્તરંગ અથવા આત્મીય હોય, તેમનાથી બહારના લોકોનું રક્ષણ કરો અને બહારના લોકોથી અન્તરંગ લોકોને બચાવો. પછી સર્વથી પોતાની રક્ષા કરીને આ પૃથ્વીનું પણ રક્ષણ કરો. મારામાં કંઈ નબળાઈ છે? કઈ જાતની આસક્તિ છે? હજી પણ દૂર થઈ નથી એવી મારામાં કઈકઈ બુરાઈ છે અને શેને લીધે મારામાં દોષ આવે છે? આ બધી બાબતોનો તમારે વિચાર કર્યા કરવો, કાલ સુધીના મારા વર્તનની લોકો વખાણ કરે છે કે નહીં? હવે પછીનું મારું વર્તન લોકોના જાણવામાં આવે તો તેઓ તેની પ્રશંસા કરશે કે નહીં? પ્રાંતોમાં અને આખા દેશમાં મારો યશ લોકોને સારો લાગે છે?—આ બધી વાતો જાણવા માટે વિશ્વાસપાત્ર ગુપ્તચરોને પૃથ્વી પર ચારે તરફ ફરતા રાખવા.

તાત યુધિષ્ઠિર! જેઓ ધર્મજ્ઞ, ધૈર્યવાન અને સંગ્રામમાં કદી પીઠ નહીં દેખાડનારા શૂરવીર છે, રાજ્યમાં રહીને જેઓ આજીવિકા ચલાવે છે અથવા જેઓ રાજાને આશરે જીવે છે તથા જે અમાત્ય અને તટસ્થ વર્ગના લોકો છે, તેઓ તમારી પ્રશંસા કરે કે નિન્દા, તમારે તો બધાનો સત્કાર જ કરવો; કારણ કોઈનુંયે કોઈ પણ કામ સર્વથા બધા લોકોને સારું જ લાગે એ સંભવિત નથી; બધાં પ્રાણીઓને શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થ હોય છે. ભારત! માલ ખરીદનાર વેપારી તમારા રાજ્યમાં વધારે પડતા કરના બોજાથી પીડાતા તો નથીને? ખેડુતો વધારે પડતી ચીપિ-ટોને લીધે તમારું રાજ્ય છોડીને જતા રહેતા તો નથીને? કેમકે ખેડુત જ રાજાનો ભાર ઉપાડે છે અને તેઓ જ બીજા લોકોનું ભરણપોષણ પણ કરે છે. તેમણે આપેલા અનાજ વડે જ દેવતા, પિતૃ, મનુષ્ય, સર્પ, રાક્ષસ અને પશુપક્ષી—બધાની આજીવિકા ચાલે છે.

રાષ્ટ્રની સાથે રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું તેનું મેં આ વર્ણન કર્યું, તેથી રાજાઓનું રક્ષણ થાય છે.

આ વિષય સંબંધે વધારે વાત પણ કહું છું. બ્રહ્મવેત્તા ઉતથ્ય ઋષિએ પ્રસન્ન થઈને યુવનાશ્વના પુત્ર માન્ધાતાને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો એ બધું તમને સંભળાવું છું, સાંભળો–

ઉતથ્યે કહ્યું—માન્ધાતા ! રાજા ધર્મની રક્ષા અને પ્રચારને માટે હોય છે, વિષયસુખોના ઉપભોગ માટે નહીં. તમારે આ જાણવું જોઈએ કે રાજા આખાયે જગતનો રક્ષક છે, જો તે ધર્માચરણ કરે તો દેવતા થાય અને ધર્મનો ત્યાગ કરે તો નરકમાં પડે. ધર્મ ઉપર જ બધાં પ્રાણીઓની સ્થિતિ ટકે છે, અને ધર્મ રાજાઓને આધારે રહે છે. મોટા ધર્માત્મા અને શ્રી સમ્પન્ન રાજા ધર્મનું સાક્ષાત્સ્વરૂપ કહેવાય છે, જો તે ધર્મનું પાલન કરતો નથી તો દેવતાઓ તેની નિન્દા કરે છે અને તે પાપની મૂર્તિ ગણાય છે. જે પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત રહે છે તેમના જ અભીષ્ટની સિદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે. આખો સંસાર એ મંગલમય ધર્મનું જ અનુસરણ કરે છે. જો રાજા પાપને ન અટકાવે તો તો દેશમાં ધાર્મિક વર્તનનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે અને બધી તરફ મહાન અધર્મ ફેલાઈ જાય છે, જેથી પ્રજા રાત દિવસ ભયમાં રહે છે. 'આ મારી વસ્તુ છે, આ મારી નથી,' એમ કહેવું મુશ્કેલ બને છે. સત્પુરુષોએ નક્કી કરેલી કોઈ પણ ધાર્મિક વ્યવસ્થા રહી શકતી નથી,' પાપનું બળ વધી જાય છે ત્યારે મનુષ્યને માટે પોતાની સ્ત્રી, પોતાનાં પશુ અને પોતાનું ખેતર કે ઘરનું ઠેકાણું રહેતું નથી. દેવતાઓની પુજા બંધ પડે છે, પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધ અટકી પડે છે, અતીથીઓનો સત્કાર થતો નથી. દ્વિજો વ્રતધારણ (બ્રહ્મચર્યપાલન) કરીને વેદાધ્યયન કરતા નથી. બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરતા નથી ક્ષુદ્ર જંતુઓની જેમ મનુષ્યોનું મન ગભરાટમાં રહે છે.

આ લોક અને પરલોક બન્ને પર નજર રાખી ઋષિઓએ પોતે જ રાજાની રચના કરી છે. તેઓએ વિચાર્યું કે, 'રાજા સર્વ પ્રાણીઓમાં મહાન અને ધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ થશે.' તેથી જેમાં ધર્મ વિરાજીત હોય તેને જ રાજા કહે છે. તેથી રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તેણે ધર્મનું પાલન અને પ્રચાર કરવો, ધર્મના વધવાથી સમસ્ત પ્રાણીઓનો અભ્યુદય થાય છે, અને અને તેના ઘટાડાથી બધાને નુકશાન થાય છે, માટે ધર્મનો લોપ થવા દેવો નહીં. બ્રહ્માએ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે જ ધર્મનું સર્જન કર્યું છે, તેથી પોતાના દેશમાં ધર્મનો પ્રચાર કરાવવો જોઈએ, આ પ્રજાજનો ઉપર મોટો અનુગ્રહ થશે. ધર્માચરણ પૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરે છે તે જ રાજા છે. એટલા માટે તમે પણ કામ અને ક્રોધને ત્યાગી ધર્મની જ રક્ષા કરો. ધર્મ જ રાજાનું સૌથી વધારે કલ્યાણ કરનાર છે.

ધર્મનું મૂળ છે બ્રાહ્મણ; માટે બ્રાહ્મણોનું સદા સન્માન કરવું. બ્રાહ્મણોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાથી રાજા ઉપર આફત આવે છે, રાજન ! ગર્વ એ સંપત્તિનું સન્તાન છે, અને તે અધર્મના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેણે ઘણાયે દેવતાઓ અસુરો અને રાજર્ષિઓનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે. તેને જે જીતી લે તે જ રાજા થાય; ગર્વથી પરાજિત થાય તો તે દાસ જ કહેવાય. જો તમે લાંબા વખત સુધી રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજમાન રહેવા ચહાતા હો તો એવું વર્તન રાખો કે જેથી તમારા દ્વારા ગર્વ અને અધર્મને પ્રોત્સાહન મળે નહીં. દારૂડીઆ, અસાવધાન, બાળક તથા ગાંડાઓથી દૂર રહો, તેમના પરિચયમાં પણ ન આવો અને જો તેઓ એક સાથે રહી સેવા કરવા માગે તો તેઓની સેવાથી તો હમેશાંજ દૂર ભાગો. એ જ રીતે એકવાર કેદમાં પૂરેલા મંત્રીથી, પારકી સ્ત્રીઓથી, ઉંચાનીચા અને દુર્ગમ પહાડથી અને હાથી, ઘોડા તથા સાપથી બચીને રહેવું. કૃપણતા, અભિમાન, દંભ તથા ક્રોધનો હમેશાં ત્યાગ કરવો. વંધ્યાઓ, વેશ્યાઓ, પારકી સ્ત્રીઓ અને કુંવારી કન્યાઓના સમાગમમ આવવું નહીં. રાજા ધર્મ પ્રત્યે ધ્યાન આપતો નથી તો ઉત્તમ કુળોમાં વર્ણસંકર મનુષ્યોના અંશથી પાપી અને રાક્ષસો જન્મે છે નપુંસક, કાણાં, લંગડાં, લુલાં, મુર્ખાં તથા બુદ્ધિ વગરનાં બાળકોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલા માટે પ્રજાના હિતનો ખ્યાલ રાખી રાજાએ મોટા પ્રમાણમાં ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ.

રાજાઓની બેદરકારીથી બીજા પણ ઘણા મોટા મોટા દોષો પ્રગટ થાય છે. વર્ણસંકરોને જન્મ દેનારાં પાપ કર્મોની વૃદ્ધિ થાય છે, ઉનાળામાં ઠંડી અને ઠંડીમાં ગરમી પડવા લાગે છે. કેટલીક વાર જરા પણ વરસાદ પડતો નથી અને કેટલીકવાર વધારે પડતો વરસાદ થાય છે. પ્રજામાં જાતજાતના રોગો ફેલાઈ જાય છે. આકાશમાં ધૂમકેતુ જેવા તારાઓ ઉગે છે, અશુભ ગ્રહો જોવામાં આવે છે

તથા રાજાનો વિનાશ સૂચવતા વિવિધ ઉત્પાતો નજરે પડે છે. જે રાજા પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. પહેલાં તો તેની પ્રજાનો નાશ થાય છે, ત્યારપછી તેનો પોતાનો પણ નાશ થાય છે, જ્યારે બે માણસો મળી એકની વસ્તુ ઝુંટવી લે છે અને ઘણા મળીને બેના વસ્તુ લૂંટી લે તથા કુંવારી કન્યા પર બળાત્કાર થવા લાગે છે, તે વખતે આ બધા અપરાધોનો દોષ રાજા ઉપર જ ચડાવવામાં આવે છે. ધર્મ છોડીને રાજા જ્યારે આળસુ થઇ જાય છે ત્યારે કોઇ પણ મનુષ્ય પોતાના ધનને પોતાનું કહી શકતો નથી.

ધર્માચરણથી લાભ તથા રાજાના ધર્મ

ઉતથ્યે કહ્યું છે—રાજના રાજા ધર્મનું આચરણ કરે અને યોગ્ય સમયે વર્ષા થાય, તો તેથી જે ધન-ધાન્યાદિ સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે વડે ખુબ સારી રીતે પ્રજાનું પાલનપોષણ થાય છે. સત્યયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગ-આ બધા રાજાના આચરણમાં રહેલા છે; રાજા જ યુગનો પ્રવર્તક હોવાથી યુગ કહેવાય છે. ચારે વર્ણ, ચારે વેદ અને ચારે આશ્રમ આ બધાં રાજાની બેદરકારીથી નાશ પામે છે. રાજા ધર્મ પ્રત્યે બેદરકાર બની જાય તો ગાર્હપત્ય, આહવાનીય અને દક્ષિણાગ્નિ આ ત્રણ અગ્નિ, ઋક્, સામ અને યજુષ આ ત્રણ વેદ અને દક્ષિણાઓ સાથે સંપૂર્ણ યજ્ઞ પણ વિકૃત થઈ જાય છે. રાજા જ પ્રાણીઓને જન્મ દેનારો તથા રાજા જ તેમનો નાશ કરનારો છે. ધર્માત્મા થાય તો તે જીવનદાતા છે અને પાપી થાય તો તે વિનાશકારી છે. રાજા અસાવધાન રહે તો તેની સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ તથા મિત્ર બધાં મળી શોક કરે છે, તેના હાથી, ઘોડા, ગાય, ઉંટ, ખચ્ચર અને ગધેડાં વગેરે પશુઓ દુઃખી થાય છે. વિધાતાએ દુર્બળ પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે જ બળવાન રાજાની ઉત્પત્તિ કરી છે. નિર્બળ પ્રાણીઓનો મહાન સમુદાય રાજાના ઉપર જ ટકી રહ્યો છે. રાજન્! દુર્બળ મનુષ્ય મુનિ અને ઝેરી સાપોની દૃષ્ટિને હું ખૂબ દુસહ સમજું છું. એટલા માટે તમે દુર્બળને કદી પણ હેરાન કરશો નહીં. તેઓ જે કુળને પોતાના ક્રોધાગ્નિ વડે બાળી નાખે છે, તેમાં ફરી કોઇ અંકુર ફુટતો નથી, તે જડમૂળથી ભસ્મ થઇ જાય છે. એટલા માટે પોતાના બળના અહંકારમાં નબળા મનુષ્યોને ચુસવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં; જેમ આગ પોતાના આશ્રયમાં રહેલાં લાકડાંઓને બાળી નાખે છે, તેમ દુર્બળની દૃષ્ટિ તમને ભસ્મ કરી ન નાખે તેનું તમે ધ્યાન રાખજો. ખોટા અપરાધ ચડાવવાથી જ્યારે દીનદુર્બળ મનુષ્યો કકળવા લાગે છે, ત્યારે તેમની આંખમાંથી જે આંસુ પડે છે કલંક લગાડનાર રાજાઓના પુત્રો અને પશુઓને નાશ કરી નાખે છે. જેમ પૃથ્વીમાં વાવેલું બીજ તરત ફળ દેતું નથી, તેમ કરેલું પાપ તત્કાળ ફળ દેતું નથી, (સમય પાકતાં તેનું ફળ મળે છે.) જ્યાં નિર્બળ મનુષ્ય માર્યો જાય છે અને તેનું રક્ષણ કરનાર કોઇ નીકળતો નથી ત્યાં તેને સતાવનાર પાપીને દૈવ તરફથી ભયંકર શિક્ષા કરવામાં આવે છે.

જ્યારે દેશના લોકો ટોળેટોળામાં ભીખ માગતા ફરે છે તો એક દિવસ તેઓ રાજાનો અવશ્ય નાશ કરી નાખે છે. જો રાજા કામ કે લોભને વશ થઇને કોઇ ગરીબની આર્તભરી પ્રાર્થનાને ઠોકર મારીને એનું ધન અન્યાયથી ઝૂંટવી લે તો સમજી લેવું કે એનો વિનાશ નજીકમાં જ છે. રાજ્યની પ્રજા જ્યારે રાજાનાં ગુણગાન કરવા સાથે ધર્માચરણ તથા વૈદિક સંસ્કારોનું વિધિયુક્ત પાલન કરે છે તો તેવે વખતે રાજા પુણ્યનો ભાગીદાર બને છે અને એ જ પ્રજા જ્યારે ધર્મના સ્વરૂપને ન સમજતાં અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે રાજાને પણ પ્રજાના એ પાપના ભાગીદાર બનવું પડે છે. જ્યાં પાપી મનુષ્યો છડેચોક પાપ-જુલમ કરતાં નિર્ભય ફરી રહ્યા હોય છે તે રાજ્યમાં કલિયુગ આવ્યો છે એમ સત્પુરુષો કહે છે. પરંતુ જ્યારે રાજા દુષ્ટ માણસોને સજા કરે છે તો એના રાજ્યમાં સર્વત્ર અભ્યુદય થવા લાગે છે.

પોતાના આશ્રયે રહેનારાઓને વહેંચીને પછી જમવું, પ્રધાનોનો અનાદર કરવો અને સત્તા બળના અભિમાનમાં અંધ બની રહેનારાઓનું દમન કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે. મન, વાણી અને શરીરથી તમામ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તથા અપરાધ પોતાનો પુત્ર કરે તો તેને પણ ક્ષમા ન કરવી એ રાજાનો ધર્મ

છે. દેશનું રક્ષણ, લૂંટારાઓનો સર્વનાશ અને સંગ્રામમાં વિજય પ્રિય રાજાના મટે ધર્મ માનવામાં આવ્યા છે. પોતાની પ્રિય વ્યક્તિ પણ જો વાણીથી યા ક્રિયાથી પાપકર્મ કરે તો રાજાનું એ કર્તવ્ય છે કે તે એને ક્ષમા ન કરતાં શિક્ષા કરે. શરણે આવેલાઓનું પોતાના પુત્ર સમ જતન કરે અને ધર્મની મર્યાદાનો ભંગ ન થવા દે. જે વખતે રાજ્યના લોકો રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞ કરે અને એમાં સારી રીતે દક્ષિણા આપે તે વખતે રાજાવડે ધર્મપાલન થયું એમ મનાય છે. દીન દુઃખી વૃદ્ધ તથા અનાથોનાં આંસુ લૂછીને એમને સુખી કરવાં, મિત્રો વધારવા, શત્રુઓનો સંહાર કરવો, સાધુ-પુરુષોનું સન્માન કરવું, સત્યનું પાલન, ભૂમિદાન, અતિથિસત્કાર અને સેવકોનું પોષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે. જેનામાં નિગ્રહ અને અનુગ્રહ બન્ને રહેલાં છે, જે દુષ્ટોને શિક્ષા કરે છે, અને સત્પુરુષોની સંભાળ લે છે એ રાજાને આ લોક તથા પરલોકમાં પણ સુખ મળે છે. રાજા દુષ્ટોને સજા કરવાથી યમ અને ધાર્મિક મનુષ્યો પર અનુગ્રહ કરવાથી એમના માટે પરમેશ્વર સમાન છે. જ્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખે છે, તો રાજ્ય શાસનમાં તે સમર્થ બને છે અને જ્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં નથી રાખતો તો પોતાની મર્યાદાથી નીચે ઊતરી જાય છે. ઋત્વિક, પુરોહિત તથા આચાર્યનો સત્કાર કરે, એમનો અનાદર ન થવા દે તથા એમની સાથે ઉચિત વર્તન કરે એ રાજાનો ધર્મ છે. જેમ યમરાજા બધા જ પ્રાણીઓ પર સમદૃષ્ટિથી શાસન કરે છે એ જ રીતે રાજાએ પણ કશાય ભેદભાવ વિના બધા લોકોને-પ્રાણીઓને નિયંત્રણમાં રાખવા જોઈએ. આળસ તજીને ક્ષમા, વિવેક, ધીરજ અને સદ્બુદ્ધિનું શિક્ષણ રાજાએ લેવું જોઈએ, બધા જ પ્રાણીઓના સામર્થ્યનું જ્ઞાન રાજાએ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. મધુર વચન બોલવું તથા નગર અને દેશના લોકોનું રક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ.

તાત ! રાજ્યનું રક્ષણ તો એ જ કરી શકે કે જે બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર હોવા સાથે જે દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાની યુક્તિ પણ જાણતો હોય. જે શિક્ષા કરવામાં અશક્ય છે, તે મૂર્ખ અને કાયર મનુષ્ય રાજ્યનું રક્ષણ શું કરવાનો હતો ? તમારે સુંદર, કુલીન, રાજભક્ત અને વિદ્વાન-જ્ઞાની મંત્રીઓને સાથે રાખીને આશ્રમવાસી તપસ્વીઓ તથા અન્ય લોકોના બુદ્ધિની પણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એથી તમને તમામ ભૂતો-પ્રાણીઓના પરમ-ધર્મનું જ્ઞાન થશે અને પછી તમે સ્વદેશમાં રહો કે પરદેશમાં, ક્યાંય પણ તમારો ધર્મ નષ્ટ નહિ થાય. આ પ્રકારે વિચાર કરવાથી ધર્મ જ અર્થ અને કામ કરતા વધુ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ થાય છે. ધર્માત્મા પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ સુખ પામે છે. જો મનુષ્યોનો આદર કરવામાં આવે તો તેઓ પોતાને માન આપનારના હિતને માટે પોતાનાં પુત્રો અને સ્ત્રીઓ પણ ન્યોચ્છાવર કરી દે છે. બધા જ પ્રાણીઓને લોકોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવા, એમને કંઈક બદલો આપવો, મીઠી વાણી બોલવી, આળસનો ત્યાગ કરવો અને પવિત્ર રહેવું-આ બધાં રાજાના ઐશ્વર્યને વધારનારાં સાધનો છે. માન્ધાતા ! તમે આ બધી વાતોની ઉપેક્ષા ન કરશો. ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ તથા તમામ રાજર્ષિઓએ એવું જ વર્તન કર્યું છે, અને તમે પણ એનું પાલન કરો. જે રાજા ધર્મનું આચરણ કરે છે એના સુયશને દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો સદાય ગાયા કરે છે.

ભીષ્મ કહે છે:—ઉતથ્ય મુનિના આ પ્રકારના ઉપદેશનું માંધાતાએ નિર્ભયતાથી પાલન કર્યું અને કોઈનીય સહાય વિના આખીયે પૃથ્વી પર અધિકાર મેળવ્યો, રાજન યુધિષ્ઠિર ! તમે પણ માંધાતાની જેમ જ ધર્મનું પાલન કરીને આ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો.

રાજાનાં આચરણો અંગે વામદેવજીના ઉપદેશનો ઉલ્લેખ

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—પિતામહ ! જે ધર્મનિષ્ઠ રાજા પોતાના ધર્મમાં સ્થિત રહે એણે કેવું વર્તન કરવું જોઈએ ?

ભીષ્મજી બોલ્યા:—રાજન્ ! આ વિષયમાં તત્ત્વદર્શી મહાત્મા વામદેવજીના ઉપદેશ રૂપે એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. વસુમના નામના એક વિચારવંત, ધર્મપરાયણ અને પવિત્ર રાજાએ એકવાર પરમ તપસ્વી મુનિવર્ય વામદેવજીને પૂછ્યું હતું કે "ભગવન્ ! આપ

મને એવો ઉપદેશ આપો કે જેનું આચરણ કરવાથી હું ધર્મચ્યુત ન બનું." એ સાંભળી મહાતેજસ્વી તપોનિષ્ઠ ભગવાન વામદેવજીએ કહ્યું—"રાજન્! તમે ધર્મનું જ અનુશીલન કરો, ધર્મથી વિશેષ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. જે રાજાઓ ધર્મમાં જ સ્થિત રહે છે, તેઓ સમગ્ર પૃથ્વીને પોતાને કબજે કરી લે છે. જેની દૃષ્ટિમાં અર્થસિદ્ધિ કરતાં ધર્મનું મહત્ત્વ વિશેષ છે અને જે ધર્મની જ વૃદ્ધિનો વિચાર કરે છે, તે ધર્મપાલનને લીધે શોભા પામે છે. એથી ઊલટું જે રાજા અધર્મી બનીને બળાત્કારે એવું આચરણ કરે છે એને ધર્મ અને અર્થ શીઘ્ર જ તજી જાય છે. જે દુષ્ટ રાજા પોતાના પાપી પ્રધાનોની સહાયથી ધર્મની હાનિ કરે છે, તે પોતાના પરિવાર સહિત પ્રજા દ્વારા વધ (મૃત્યુ)ને પામે છે અને એનો સર્વનાશ થતાં વાર નથી લાગતી. પરંતુ જે હિતકર વાતોને ગ્રહણ કરનાર, ઈર્ષારહિત, જિતેન્દ્રિય અને બુદ્ધિમાન હોય છે એ રાજાના સુખની વૃદ્ધિ નદીઓના પ્રવાહથી સમુદ્રની થતી વૃદ્ધિની જેમ થાય છે. રાજાએ પોતે ધર્મ, અર્થ, કામ, બુદ્ધિ અને મિત્રોથી સંપન્ન હોવા છતાં પણ કદી પોતાને પૂર્ણ [યોગ્ય] ન માનવો જોઈએ. આ બધાં ધર્માચરણ જ રાજાની આ લોકની યાત્રાનો આધાર છે. એમના દ્વારા જ એને યશ, કીર્તિ-વૈભવ અને પ્રજાની પ્રાપ્તિ થયા છે. પરંતુ જે રાજા કંજૂસ સ્નેહરહિત, પ્રજાને અનેક રીતે પીડનારો અને બુદ્ધિહીન હોય છે તથા જેનામાં અપરાધીને ઓળખવાની શક્તિ નથી, એની લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે અને મરવા પછી તેને નરકમાં જવું પડે છે. તથા જે અન્યનું માન સાચવનારો, દાની, મધુભાષી, ધર્મના વિષયમાં ગુરુની અનુમતિથી ચાલનારો, પોતાના અર્થને પોતે જ સમજનાર અને ધર્મને જ વિશેષ આદરથી માનનારો હોય છે, તે રાજા લાંબા સમય સુધી સુખ ભોગવે છે.

"જે રાજ્યમાં પોતાના ખજાના ઘમંડથી રાજા નિર્બળો પર અનાચાર કરવા માંડે છે ત્યાં એના અનુચરીઓ પણ એનું જ અનુકરણ કરીને પોતાનો આજી-[illegible] મગાવી લે છે. એ લોકો તો એ પાપી રાજાનું જ [illegible] કરે છે. એ બધી લોકોમાં નિંદા-સ્વેચ્છાચાર ફેલાઈ જવાથી બહુ જ જલદી તે રાજ્યનો નાશ થાય છે.

"પોતે જો કોઈનું અહિત કર્યું હોય તો એનું હિત કરવું એ રાજાનું કારણ છે. આ પ્રકારે જો અપ્રિય મનુષ્યનું પણ જો રાજા હિત કરે તો અપ્રિય મનુષ્ય પણ ટૂંક સમયમાં જ પ્રિય બની જાય છે. રાજા, અસત્ય ભાષણ-વચન ન બોલે, કોઈના ય કહ્યા વિના જ અન્યનું હિત કરે; કોઈ કામનાથી, ક્રોધમાં આવીને અથવા ક્રોધવશ થઈ ધર્મનો ત્યાગ ન કરે, કોઈ કંઈ પૂછે તો એનો યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં ઢીલ ન કરે. વગર વિચાર્યે કોઈ પણ વાત મુખથી ન કાઢે, કોઈ કામમાં ઉતાવળ ન કરે, અને કોઈનો પણ દ્વેષ ન કરે એવાં આચરણથી શત્રુ પણ પોતાને વશ થઈ જાય છે. જો કોઈ પોતાને પ્રિય બની જાય તો બહુ આનંદમાં (જોશમાં) ન આવી જાય અને અપ્રિય બને તો ગભરાય નહિ. જો આવક ઓછી થાય તો તેનો શોક ન કરે, એવે સમયે પણ પ્રજાના હિતનું જ ચિંતન કરે. રાજ્યના જે જે મોટાં કામ હોય, તે તે કામો પર જિતેન્દ્રિય, અત્યંત યોગ્ય, પવિત્રાત્મા, શક્તિશાળી અને પ્રીતિવાન મનુષ્યોને નીમે. આ રીતે જેમનામાં આ બધા ગુણો હોય અને જે રાજાને પ્રસન્ન પણ રાખી શકે તેમ હોય તથા સ્વામીનું કામ કરવામાં સદા સાવધ રહેતો હોય, એને રાજધનની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપે. જે રાજા મૂર્ખ, ઇન્દ્રિયલોલુપ, લોભી, દુરાચારી, દુષ્ટ, કપટી, હિંસક, દુષ્ટબુદ્ધિ, અવિદ્વાન, અનુદાર, દારૂડિયા, જુગારી, પરસ્ત્રીલંપટ તથા વિલાસપ્રિય પુરુષોને અમાત્યના પદ પર નિયુક્ત કરે છે, તેની રાજ્યલક્ષ્મી નાશ પામે છે. જે રાજા પોતાના શરીરનું રક્ષણ અને રક્ષિતોની રક્ષાનો યોગ્ય પ્રબંધ કરે છે એની પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે અને એને અવશ્ય મહત્તા પ્રાપ્ત થાય છે.

"હે રાજન્! આ જગતમાં બધા પદાર્થો નાશવંત છે, કોઈ પણ વસ્તુ નિરાપદ નથી; એટલે રાજાએ ધર્મમાં જ સ્થિર-દૃઢ રહીને ધર્માનુસાર પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. કિલ્લાની રક્ષાનાં સાધનો, યુદ્ધની સામગ્રી ન્યાયની વ્યવસ્થા, મંત્રીઓ સાથે સત્ય વિચારવિનિમય, અને પ્રજાને યથાસમય સુખ આપવું, આ પાંચ વસ્તુઓથી રાજ્યની ઉન્નતિ થાય છે. એક જ પુરુષ આ બધી વાતો પર સદાય ધ્યાન આપી ન શકે આથી એ બધું યોગ્ય અધિકારીઓને સોંપી દેવાથી રાજા લાંબા સમય સુધી રાજ્ય ભોગવી શકે છે. જે પુરુષ દાની, મૃદુ સ્વભાવનો,

ચરિત્રવાન, અને દુઃખના વખતે પોતાના માણસોને કદી ન તજનારો હોય છે એને જ લોકો રાજા બનાવે છે. પરંતુ જે પ્રતિકૂળ મનનો હોવાને લીધે પોતાના હિતેચ્છુઓની વાત નથી સાંભળતો, સદાય બેપરવા રહે છે અને બુદ્ધિમાનોના આચરણોનું અનુસરણ નથી કરતો, ક્ષાત્રધર્મથી ચ્યુત થાય છે. જે મુખ્ય પ્રધાનોની અવહેલના કરીને હલકી કક્ષાના માણસોને પોતાના પ્રિયજન બનાવે છે, દેવવશ પોતાના સદ્ગુણી સંબંધીઓનું પણ સન્માન નથી કરતો તથા જે ચંચળ ચિત્તવાળો તથા ક્રોધી છે, તે તો સદા મૃત્યુની જ નજીકમાં રહે છે. અયોગ્ય સમયે કર ન લે, અપ્રિય થવાથી દુઃખી ન થાય, પ્રિય થવાથી હર્ષથી ફુલાઈ ન જાય, સદા શુભ કામોમાં જ વ્યસ્ત રહે, એ વાતનું ધ્યાન રાખે કે કોણ મને ચાહે છે, કોણ કેવળ ભયથી આશ્રયે આવ્યો છે અને કોણ અધ્રુવ સ્થિતિમાં છે તથા પોતે બળવાન થયા છતાં પણ પોતાના નિર્બળ શત્રુનો કદીય વિશ્વાસ ન કરે. જે લોકો પાપ બુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓ પોતાના સર્વગુણસંપન્ન અને પ્રિયભાષી સ્વામીનો પણ દ્રોહ કરવાનું નથી ચૂકતા; એટલા માટે એવા લોકોનો રાજાએ કદી વિશ્વાસ ન કરવો.

"જો રાજ્યની સ્થિતિ-પાયા મજબૂત ન હોય તો રાજાએ પોતાના અધિકાર બહારના પ્રદેશો પર અધિકાર મેળવવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ; કેમકે જે પોતે જ નિર્બળ છે, જેના પાયા જ ઢીલા છે એ રાજાને આથી લાભ થવાનો સંભવ નથી. પરંતુ જે રાજાનો દેશ પ્રશસ્ત, ધનધાન્યથી પૂર્ણ, રાજ્યભક્ત અને સંતુષ્ટ હોય તથા જેના પ્રધાનો સુયોગ્ય હોય અને સૈનિકો સંતુષ્ટ, સુશિક્ષિત અને શત્રુઓનો નાશ કરવામાં સમર્થ હોય, તે જ નાનકડી સેનાથી પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે રાજાના પુરવાસીઓ તથા દેશવાસીઓ અન્ય જીવો પર દયા કરનારા તથા ધનસંપન્ન હોય છે, એ રાજ્યના પાયા મજબૂત કહેવાય છે જે રાજાનો વૈભવ દિનપ્રતિદિન વધી રહ્યો હોય, જે બધા જ પ્રાણીઓ પર દયા રાખે, કામ કરવામાં ઉત્સાહી-સ્ફૂર્તિવાળો હોય અને જે પોતાના શરીરના રક્ષણમાં સાવધ હોય, તે રાજાના રાજ્યની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે. બુદ્ધિમાન રાજાએ કદી પણ એવું કામ ન કરવું જોઈએ કે જે કામને વિદ્વાન-જ્ઞાની પુરુષો અપ્રશસ્ત માનતા હોય; એવાં કામોમાં જ રાજાએ મન પરોવવું જોઈએ કે જેથી બધાનું કલ્યાણ થાય. જે રાજા આ પ્રકારે વર્તે છે, તે પોતાના આ લોક અને પરલોક બંને સુધારીને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે."

ભીષ્મજી કહે છેઃ—વામદેવજીના આવા ઉપદેશથી રાજા વસુમનાએ બધાં જ કામો એ રીતે કર્યાં. જો તમે પણ એવું જ આચરણ કરો તો નિઃશંક બંને લોકમાં તમે સુખ પામશો.

યુદ્ધનીતિનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! જો કોઈ ક્ષત્રિય રાજા બીજા ક્ષત્રિય રાજા પર ચઢાઈ કરે તો એની સામે એણે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું જોઈએ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! જો તેણે કવચ ન પહેર્યું હોય તો એની સાથે યુદ્ધ કરવું ન જોઈએ. હા, કવચ (બખ્તર) પહેરીને આવે તો પોતે પણ તૈયાર થઈ જાય અને એક પુરુષની સામે એકલો જ યુદ્ધ કરે. જો તે રાજા સૈન્ય લઈને આવ્યો હોય તો પોતે પણ સૈન્ય લઈને એને પડકારે. જો તે કપટથી યુદ્ધ કરે તો પોતે પણ કપટપૂર્વક યુદ્ધ કરે અને ધર્મયુદ્ધ કરે તો પોતે પણ ધર્માનુસાર એનો સામનો કરે. જો શત્રુ રાજા કોઈ સંકટમાં આવી પડે તો એના પર પ્રહાર ન કરે તથા ડરેલા અને હારેલા શત્રુ પર વાર ન કરે. જે નિર્બળ હોય, જેનો પુત્ર ન હોય, જેનાં શસ્ત્રો નષ્ટ થઈ ગયાં હોય, જે આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, જેના ધનુષની દોરી તૂટી ગઈ હોય અથવા જેનું વાહન નષ્ટ થઈ ગયું હોય, એના પર કદીય પ્રહાર ન કરે. એવો પુરુષ પોતાની છાવણીમાં આવી જાય તો એની સારવાર કરાવે તથા એને એના ઘેર પહોંચાડી દે—આ જ સનાતન ધર્મ છે એટલે ધર્માનુસાર યુદ્ધ કરવું જોઈએ આ વાત સ્વાયંભુવ મનુએ પણ કહી છે. સત્પુરુષોમાં સદા સજ્જનોનો જ ધર્મ રહ્યો છે. એમાં દૃઢ રહીને એને નષ્ટ ન કરે. જે ક્ષત્રિય ધર્મયુદ્ધમાં અધર્મથી

વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, તે પાપી છે અને પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે. આ પ્રકારે અધર્મથી વિજય મેળવવો એ દુષ્ટ પુરુષોનું કામ છે. સત્પુરુષે તો અધર્મીને પણ ધર્મથી જીતવો જોઈએ. ધર્મપૂર્વક તો મૃત્યુ પામવુ સારું છે પરંતુ પાપદ્વારા વિજય મેળવવો તે પણ યોગ્ય નથી. હા, એટલું અવશ્ય છે કે અધર્મનું ફળ તરત જ નથી મળતું. પરંતુ તે મૂળ અને શાખા બન્નેનો નાશ કરીને જ રહે છે. પાપી પુરુષ કોઈ પાપપૂર્ણ ઉપાયોથી ધન પામીને બહુ જ ખુશ થાય છે અને 'ધર્મ' જેવું કંઈ છે જ નહિ'—એમ માનીને પવિત્ર પુરુષોની મશ્કરી કરે છે. આ પ્રકારે તે પાપી પાપદ્વારા આગળ વધતાં અંતે એ પાપમાં જ ફસાઈ જાય છે. એને ધર્મ પર શ્રદ્ધા રહેતી નથી અને અંતે તે વિનાશની ગર્તામાં જ ડૂબે છે. જે રીતે નદીના કિનારે ઊભેલું વૃક્ષ મૂળ સહિત નદીમાં તણાઈ જાય છે, એ જ રીતે તે પણ સમૂળ નાશ પામે છે. પત્થર પર ફેંકેલા ઘડાની જેમ તેના ટુકડેટુકડા થઈ જાય છે અને બધા લોકો એની નિંદા કરે છે. એટલે રાજાએ ધર્મપૂર્વક જ ધન અને વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ.

રાજન્ ! અધર્મ દ્વારા પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાજાએ કદી પણ ન કરવી જોઈએ. અધર્મથી વિજય મેળવીને કોણ સુખી થઈ શકે છે ! અધર્મથી મેળવેલો વિજય તો અસ્થાયી અને સ્વર્ગથી નીચે પતન કરાવનારો હોય છે. એ રાજા અને રાજ્ય બંનેનો નાશ કરી દે છે. જે યોદ્ધાનું કવચ તૂટી ગયું હોય, જે "હું આપનો જ છું" એમ કહી રહ્યો હોય, જે હાથ જોડીને ઊભો હોય અથવા જેણે પોતાનાં શસ્ત્રો મૂકી દીધાં હોય તેને કેદ કરી લેવો પણ મારવો નહિ. એક વર્ષ સુધી કેદમાં રાખ્યા બાદ એનો નવો જન્મ થાય છે અને તે વિજયી રાજાના પુત્ર સમાન બની જાય છે; એટલા માટે એક વર્ષ પછી એને મુક્ત કરી દેવો જોઈએ. જો પોતાના પરાક્રમથી કોઈ કન્યાને હરી લાવે તો એક વર્ષ સુધી એ કન્યાને કોઈ જ પ્રશ્ન ન પૂછે. એ પછી પણ જો પૂછવા છતાં તે અન્યની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે તો એ કન્યાને મુક્ત કરી દેવી જોઈએ.

એ પ્રકારે ધન કે દાસ-દાસી જે કાંઈ પોતાના પરાક્રમથી જીતીને લાવે, એને પણ એક વર્ષથી પોતાની પાસે રાખીને પછી એના સ્વામીને પાછી સુપ્રત કરી દે જો ચોર આદિ અપરાધીઓનું ધન છીનવી લીધું હોય તો તે પણ પોતાની પાસે ન રાખે, પરંતુ તે ધન સાર્વજનિક કામોમાં વાપરી નાખે અને જો ગાય છીનવી લાવ્યો હોય તો તે ગાય બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દે

બંને પક્ષની સેનાઓ વચ્ચે લડાઈ થતાં જો એમની વચ્ચે સંધિ કરાવવાની ઇચ્છાથી કોઈ બ્રાહ્મણ આવી ચઢે તો એ જ વખતે યુદ્ધ બંધ કરી દેવું જોઈએ. જો બંનેમાંથી કોઈપણ પક્ષ બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરે તો તે સનાતન કાળની મર્યાદાનો ભંગ કરે છે અને એવા ક્ષત્રિયને જાતિ બહાર મૂકવો જોઈએ અને એવા ક્ષત્રિયોને ક્ષત્રિયોની સભામાં સ્થાન આપવું ન જોઈએ, કેમકે તે અધમ છે. જે રાજાને વિજયની ઇચ્છા હોય તેણે આવાં આચરણો નહિ કરવાં જોઈએ. જે વિજય ધર્મયુદ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે એથી વિશેષ - અન્ય કોઈ લાભ નથી. આક્રમણ કરનાર રાજાએ વિજય મળ્યા પછી એ દેશના ક્રોધિત થયેલા લોકોને સમજાવીને તથા ઇનામો આપીને પ્રસન્ન કરી લેવા જોઈએ. એ જ રાજાઓની મુખ્ય નીતિ છે. એમ ન કરતાં જો એ લોકો સામે કડકાઈથી વર્તવામાં આવે તો તેઓ દુઃખી થઈને પોતાના દેશમાંથી ચાલ્યા જાય છે અને તે રાજાના શત્રુઓ સાથે મળીને વિજયી રાજાના વિપત્તિકાળની રાહ જુએ છે. જ્યારે પણ તેવો સમય આવે કે તરત જ તેઓ શત્રુઓની સહાયથી આવીને એ રાજાને દબાવે છે.

જે રાજાનો દેશ વિસ્તૃત, ધન-ધાન્યથી ભરપૂર અને રાજ્યભક્ત હોય છે તથા જેનાં સેવકો અને પ્રધાનો સંતુષ્ટ રહે છે જે રાજા ઋત્વિક, પુરોહિત, આચાર્ય તથા અન્યાન્ય શાસ્ત્રવિદોનો સત્કાર કરે છે, એ જ લોકમતિ-લોકરુચિને જાણનારો કહેવાય છે. એ જ પ્રાચીન કાળના ધર્મજ્ઞ રાજાઓનો ધર્મ છે. જે રાજા પોતાના વૈભવની વૃદ્ધિ ઇચ્છતો હોય તેણે સર્વ રીતે યુદ્ધકૌશલ્યથી વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ, કપટ કે દંભદ્વારા નહિ.

યુદ્ધમાં થનારી હિંસાના પ્રાયશ્ચિત્ત અને વીર તથા કાયરોને પ્રાપ્ત થનારા લોકનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! ક્ષત્રિયધર્મથી વિશેષ પાપપૂર્ણ તો કોઈ ધર્મ નથી; કેમકે રાજા તો કૂચ કરતા અને યુદ્ધ કરતા વખતે અનેક મનુષ્યોની હત્યા કરે છે. તો કૃપા કરી એ સમજાવો. એવું કયું કર્મ છે જે દ્વારા એને પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થઈ શકે !

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! પાપીઓને શિક્ષા અને સત્પુરુષોને આશ્રય આપવાથી તથા યજ્ઞાનુષ્ઠાન અને દાન કરવાથી રાજાઓ સર્વ પ્રકારના દોષોથી શુદ્ધ થાય છે. એ સાચું છે કે વિજયપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી પ્રથમ તો રાજાઓ જીવોને કષ્ટ આપે છે, પરંતુ વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી વળી જ પ્રજાની ઉન્નતિ પણ કરે છે. તેઓ દાન, યજ્ઞ, અને તપના પ્રભાવથી પોતાના બધાં પાપોનો નાશ કરે છે અને પછી તો એમનાં પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જે રીતે ખેડૂત ખેતરની સફાઈ માટે નકામા ઘાસ-ઝાંખરને ઉખેડી નાખે છે, પરંતુ તેથી ખેતીના પાકને કંઈ નુકસાન નથી થતું, એ જ રીતે જે શસ્ત્રો ચલાવીને અનેક પ્રકારે સૈન્યને સંતપ્ત કરી રહ્યા હોય છે, એ રાજાના એ કર્મનું પૂરેપૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત આ જ છે કે પછી યુદ્ધમાંથી બચેલા લોકોની ઉન્નતિ થાય છે. જે રાજા પ્રજાને ધનક્ષય, પ્રાણનાશ અને દુઃખોથી બચાવે છે તથા લૂંટારાઓથી એના પ્રાણની રક્ષા કરે છે, તે રાજા ધનદાયક અને સુખપ્રદ મનાય છે. જે નિર્ભય બનીને શત્રુઓ પર બાણવર્ષા કરે છે, એથી મોટો દેવતા આ સંસારમાં બીજો કોઈ નથી મનાતો. જેનાં શસ્ત્રો સંગ્રામભૂમિમાં શત્રુની ત્વચાને જેટલા ભાગમાં છેદે છે, એટલા જ સર્વપ્રકારની કામનાઓ પૂરનારા અવિનાશી લોકની એને પ્રાપ્તિ થાય છે. તેના શરીરમાંથી જેટલું રક્ત યુદ્ધભૂમિમાં વહે છે તેને લીધે જ તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે; ધર્મજ્ઞ પુરુષો એમ માને છે કે ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે. એથી એમનું તપ જ વધે છે. સામા પક્ષના વીરોથી પોતાને બચાવવા ઇચ્છતા ડરપોક પુરુષો તો વીરોની પાછળ જ રહ્યા કરે છે; જેઓ આ કાયરોનું રક્ષણ કરે છે તેઓ જ પુણ્યના ભાગીદાર બને છે. વીરપુરુષો તો શત્રુઓનો સામનો કરે છે, અને તેમની સાથે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત જ થાય છે. તથા કાયરો પોતાના સાથીઓને સંકટમાં મૂકીને મેદાન છોડી નાસી જાય છે. જે ક્ષત્રિય આવું કુત્સિત આચરણ કરે એને લાકડી તથા પથરાઓથી મારી નાખવા, અથવા જીવતો અગ્નિમાં સળગાવી દેવો યા તો પશુની જેમ ખૂબ મારીને મારી નાખે. રાજન્ ! ક્ષત્રિયને માટે ઘરમાં મૃત્યુ પામવું શ્રેય નથી. જેને શૂરવીરતાનું અભિમાન હોવું જોઈએ એમને માટે આવું મૃત્યુ એ દુર્બળતા અને અધર્મરૂપ તથા નિંદનીય છે. જે ક્ષત્રિય રોગશય્યામાં પડીને હાથરી અને દુર્ગન્ધીયુક્ત બનીને 'હાય ! બહુ દુઃખ થાય છે. ભારે દરદ છે. હું બહુ પાપી છું.' એમ બડબડે છે અને પોતાના સ્વજનોને શોકાતુર કરી દે છે,' તે નિંદનીય જ છે. સાચો ક્ષત્રિય તો પોતાના જાતિબંધુઓની સાથે શત્રુઓનો સંહાર કરતાં કરતાં એમનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ઘવાઈને જ મરવા ઇચ્છે છે. તે કદીય યુદ્ધભૂમિમાં પાછો પગ નથી ધરતો અને પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતાં તમામ શક્તિથી શત્રુઓનો સામનો કરે છે. એથી એને ઇન્દ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, આવો શૂરવીર, જો દીનતાને પોતાની પાસે આવવા જ ન દે અને શત્રુઓથી ઘેરાઈને માર્યો જાય તો પણ તે અક્ષય લોકને પામે છે.

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—પિતામહ ! જે શૂરવીર યુદ્ધમાં પીઠ નથી દેખાડતો અને રણાંગણમાં પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરે છે એમને કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે—એ કૃપા કરી કહો.

ભીષ્મજી બોલ્યા:—રાજન્ ! આ વિષયમાં રાજા પ્રતર્દન અને મિથિલેશ્વર જનકના યુદ્ધનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. સર્વ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન જાણનાર મિથિલાધીશે પોતાના યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ અને નરકનું બતાવતાં કહ્યું હતું કે:-" હે વીરો ! જુઓ, આ તેજોમય લોક સંગ્રામમાં નિર્ભય બનીને ઝૂઝનારાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ પ્રકારની કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર છે, અને જુઓ, આ નરક દેખાય છે. જે લોકો યુદ્ધમાંથી ભાગી જાય છે, એમની આ લોકમાં સદાય નિંદા થયા છે અને અંતે આ નરકમાં જ એમને જવું પડે છે. આ જોઈને હવે તમે પ્રાણનો મોહ તજીને શત્રુઓને પડકાર કરો, યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડીને નરકમાં ન જાઓ.

શૂરવીરોને સ્વર્ગનું સુંદર દ્વાર તો પ્રાણનો મોહ તજવાથી જ મળે છે."

રાજા જનકના આવા ઉદ્‌ગારોથી પ્રેરાઈને મૈથિલ વીરોએ શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન કર્યા. અતઃ ધીર પુરુષે સદા સંગ્રામમાં આગળ જ રહેવું જોઈએ. ગજારોહીઓ-હાથી પર બેસનારાઓની વચ્ચે રથીઓને ગોઠવે, એમની વચ્ચે ઘોડેસ્વારો અને પાયદળ સેનાને ગોઠવે. જે રાજા પોતાના સૈન્યનો આ પ્રકારનો વ્યૂહ બનાવે છે તે સર્વદા પોતાના શત્રુઓ પર વિજય મેળવે છે. એટલા માટે તમારે પણ સદા તમારી સેનાનું સંગઠન આ રીતે જ કરવું જોઈએ. જે યોદ્ધો રણભૂમિમાંથી એકદમ નાસી જાય છે એના પર વીરપુરુષો પ્રહાર કરતા નથી. માટે નાસતા યોદ્ધા પાછળ બહુ ન પડવું. સ્થાવર પદાર્થ ચાલનારા જીવોનું અન્ન છે, દાઢો વિનાનાં પ્રાણીઓ એ દાઢવાળાંઓ માટેનું અન્ન છે, પાણી તરસ્યાનું અન્ન છે અને કાયર પુરુષ શૂરવીરોનું અન્ન છે. એટલે જ ભયભીત પુરુષ હાથ જોડીને વારંવાર નમન કરતો વીરોના શરણે આવે છે. આ સમસ્ત લોક શૂરવીરોની ભુજાઓ પર બાળકની જેમ લટકેલો છે. એટલે વીર પુરુષોનું સદા સન્માન થવું જોઈએ. શૌર્યથી વિશેષ ત્રણે લોકમાં અન્ય કોઈ ચીજ નથી. શૂરવીર જ બધાનું પાલન કરે છે અને આખું જગત એનું આશ્રિત છે.

સૈન્યસંચાલનની વિધિ, યોદ્ધાઓનાં લક્ષણ અને વિજયનાં ચિહ્નોનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વિજયાભિલાષી રાજા જે રીતે કાયરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ધર્મનું થોડુંક ઉલ્લંઘન કરીને પણ પોતાની સેનાને લઈ જાય છે તે મને સમજાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યા.—હે રાજન્ ! કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે ધર્મ સત્ય પર ટકે છે. કોઈ કહે છે કે તેનો આધાર યુક્તિવાદ છે. કોઈના મત પ્રમાણે સત્પુરુષોનાં આચરણ જ એનો આધાર છે અને કોઈ એને સાધનાધીન માને છે. લોકમાં કાર્યસાધન માટે સરલ અને કુટિલ બે પ્રકારની બુદ્ધિથી કામ લેવાય છે. રાજાએ આ બન્નેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. બની શકે ત્યાં સુધી જાણી જોઈને કુટિલ બુદ્ધિથી કામ ન લે, પરંતુ જો શત્રુ પર ચઢાઈ કરે તો એ બુદ્ધિ વડે એને દબાવીને વશ કરે. જો શત્રુ પર ચઢાઈ કરવી હોય તો લોઢાના ખીલા, કવચ, ચામર તીક્ષ્ણ ધારવાળાં શસ્ત્રો પીળાં અને લાલ રંગનાં કવચ, રંગબેરંગી ધ્વજાપતાકાઓ ઋષ્ટિ, તોમર, તલવાર, ફરસીઓ, ભાલા, અને ઢાલ આ બધું મોટી સંખ્યામાં તૈયાર કરાવે. જો સેના તૈયાર હોય અને યોદ્ધાઓ પણ શત્રુ પર વિજય મેળવવા ઉત્સુક હોય તો ચૈત્ર કે માગશર માસમાં ચઢાઈ કરવા શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે એ વખતે ખેતરનો પાક તૈયાર થયો હોય છે પૃથ્વી પર પાણી પણ પુષ્કળ હોય છે, અને ઋતુ પણ બહુ ઠંડી કે બહુ ગરમ નથી હોતી. એટલા માટે એ સમયે જ ચઢાઈ કરવી અથવા જે સમયે શત્રુ આપત્તિમાં હોય એ સમયે એના પર આક્રમણ કરી દે શત્રુને દબાવવા માટે આ જ અવસર સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાયો છે. સૈન્યની કૂચને માટે ચોરસ રસ્તાઓ કે જેની નજીકમાં ઘાસ અને પાણી હોય તેવા રસ્તા સારા. વનમાં વિચરનારા દૂતોને આ વિષે સારું જ્ઞાન હોય છે, એટલે વિજય ઇચ્છનારાઓ વીર સેનાના માર્ગદર્શન માટે આ દૂતો-ભોમિયાઓને જ નીમે છે. સેનાની આગળ કુલીન અને શક્તિશાળી યોદ્ધાઓની ટુકડી રાખવી.

શત્રુથી પોતાની સેનાનો બચાવ કરવા માટે કિલ્લો એવો હોવો જોઈએ કે જેની ચારે બાજુ પાણીથી ભરેલી ખાઈઓ હોય અને ઊંચા દુર્ગો બાંધેલા હોય. આનાથી શત્રુઓના આક્રમણથી રક્ષણ થાય છે. યુદ્ધકલાકુશળ લોકો છાવણી નાખવા માટે કેટલીય સુવિધાઓને નજરમાં રાખીને મેદાન કરતાં જંગલમાં છાવણી નાખવી વધુ પસંદ કરે છે. ત્યાં થોડા જ ભાગમાં સૈન્યનો પડાવ થઈ શકે છે એ સિવાય ત્યાં પાયદળોને છુપાવવાની, શત્રુ પર આક્રમણ કરવાની અને સંકટ આવતાં છુપાઈ જવાની અનેક સગવડો હોય છે.

યોદ્ધાઓએ સપ્તર્ષિઓને પાછળ રાખીને પર્વતની જેમ અવિચળ રહી યુદ્ધ કરવું જોઈએ. સેનાને એવી રીતે રાખવી કે જેમ સૂર્ય, વાયુ અને શુક્ર પોતાની પાછળ રહે. જો આ બધા એક બાજુએ ન હોય તો એ બધામાં પૂર્વ બાજુ શ્રેષ્ઠ છે. એને જ પોતાની

પાછળ રાખે. ઘોડેસવારોની સેના માટે યુદ્ધવિદ્યાવિશારદો ખુલ્લું મેદાન પસંદ કરે છે. કે જેમાં કીચડ, પાણી, બંધ, અને ટેકરા ન હોય; જ્યાં કાદવ અને ખાડા ન હોય તેવા મેદાનને રથસેના માટે, અને જ્યાં ઊંચાં નીચાં વૃક્ષો તથા જળ હોય તેવા સ્થળને ગજારોહી સેના માટે ઉપયુક્ત બતાવ્યું છે અને જે ભૂમિ દુર્ગમ, ઊંચીનીચી, વાંસ અને ઝાડીથી ભરપૂર હોય તથા પહાડો અને જંગલો હોય તે પાયદળ માટે સારી માનવામાં આવી છે. જે સેનામાં રથ અને ઘોડાઓ વિશેષ હોય એને માટે સૂકા દિવસો અને જેમાં હાથી તથા પાયદળ વિશેષ હોય તેને માટે વર્ષાકાલ વધુ યોગ્ય છે. આ બધા ગુણોને ધ્યાનમાં રાખીને દેશકાળ અનુસાર વ્યવહાર કરવો. જે રાજા આ બધી વાતોનો વિચાર કરી શુભ તિથિ અને નક્ષત્રમાં ચઢાઈ કરે છે તે પોતાની સેનાનું યોગ્ય સંચાલન કરતો વિજય પામે છે.

જે યોદ્ધા સૂઈ રહ્યા હોય, તરસ્યા હોય, થાકેલા હોય, અથવા આમતેમ નાસી રહ્યા હોય એમના પર હુમલો—પ્રહાર ન કરવો. શસ્ત્રો અને કવચ ઉતારી નાખ્યા પછી, યુદ્ધ ભૂમિમાંથી જતી વખતે, પાણી તથા ભોજન ગ્રહણ કરતી વખતે કોઈને ન મારે. આ રીતે જેઓ બહુ ગભરાયેલા હોય, ઘાયલ, દુર્બળ બન્યા હોય, અસાવધાન હોય, બીજા કામમાં લાગ્યા હોય, બહાર ફરતા હોય, છાવણી તરફ નાસી રહ્યા હોય એમના પર પણ પ્રહાર ન કરે.

જે શત્રુની સેનાને છિન્નભિન્ન કરી શકતા હોય અને પોતાની સેનાને સંગઠિત કરી શકતા હોય, એમને પોતાની સાથે ભોજન કરાવવું જોઈએ અને સાથે જ રાખવા જોઈએ, તથા બમણું વેતન આપવું જોઈએ. સેનામાં યોદ્ધાને દસ દસ સૈનિકોના નાયક બનાવવા અને યોદ્ધાને સોસોના, તે પછી એક હજારના—એમ અધ્યક્ષ નીમે. મુખ્યમુખ્ય સુભટોને એકત્ર કરીને એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવે કે આ સંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે અંત સુધી અમે એકબીજાને ત્યજીશું નહિ. એમને એ પણ સમજાવી દે કે યુદ્ધના મેદાનમાંથી નાસી જવામાં અનેક દોષ રહેલા છે. આથી પોતાના હેતુની હાનિ, ભાગતી વખતે શત્રુના હાથે વધ અને અપકીર્તિ તો થાય જ છે. લોકોની અનેક પ્રકારની નિંદા, અપ્રિય વાતો સાંભળવી પણ પડે છે. જે લોકો યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડે છે તેઓ તો નામમાત્રના જ મનુષ્ય છે. તેઓ કેવળ યોદ્ધાઓની સંખ્યા વધારનારા છે. એમને આ લોક કે પરલોકમાં ક્યાંય સુખ નથી મળતું. એટલા માટે નિશ્ચય કરો કે અમે સ્વર્ગની ઇચ્છાથી સંગ્રામમાં પોતાના પ્રાણ હોમી દઈશું બસ. કાંતો વિજયને વરીશું અથવા તો યુદ્ધમાં મરીને સદ્‌ગતિ પામીશું. જે લોકો આ રીતે પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દે છે તેઓ નિર્ભય થઈને શત્રુની સેનામાં ઘુસી જાય છે.

સેનાની વ્યૂહરચના કરતી વખતે સૌથી આગળ તલવારધારી પુરુષોની ટુકડી, એની પાછળ રથ-સૈન્ય અને વચ્ચે કુટુંબીજનોને રાખવા. શત્રુઓ પર આક્રમણ કરવા માટે પાછળ ચાલનારા પદાત-(પાયદળ) ઓને ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ, અથવા એમને કેવળ સેનાની વિપુલતા દેખાડવા માટે જ સાથે રાખે. જો થોડા સૈનિકોને બહુ જ વધારે સૈનિકો સાથે લડવું પડે તો એમણે 'સૂચીમુખ' નામનો વ્યૂહ બનાવવો જોઈએ. અને એવી ગર્જનાઓ કરવી જોઈએ કે; "જુઓ, જુઓ, શત્રુઓ નાસી રહ્યા છે. આપણી મિત્ર સેના આવી ગઈ છે, વિના સંકોચે પ્રહાર કર્યે જાઓ." આ પ્રકારે ભારપૂર્વક ગર્જના કરતાં સાહસથી શત્રુ પર પ્રહાર કરે. જે લોકો સેનાની આગળ હોય એમણે ખૂબ ગર્જનાઓ ને કોલાહલ કરીને ક્રકચ, રણશીંગાં, ભેરી, મૃદંગ અને ઢોલ વગેરે વગાડવાં જોઈએ.

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—પિતામહ! યુદ્ધ કરવામાં કેવા સ્વભાવ, આચરણ અને રૂપવાળા યોદ્ધાઓ ઉપયુક્ત થાય તથા એમનાં કવચ, શસ્ત્રો વગેરે કેવાં હોવાં જોઈએ.

ભીષ્મજી બોલ્યાં—રાજન્! શસ્ત્ર અને વાહન તો યોદ્ધાઓમાં દેશકાળ અનુસાર જ હોવાં જોઈએ, તથા પોતાના કુળાચાર પ્રમાણે જ તેઓ યુદ્ધકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ગાંધાર અને સિંધુસૌવીર દેશોના યોદ્ધાઓ દાંતીવાળા પ્રાસથી યુદ્ધ કરે છે. તેઓ ખૂબ નિડર અને બળવાન હોય છે. ઉશીનર દેશના વીરો બધા જ પ્રકારનાં શસ્ત્રોમાં કુશળ અને ખૂબ બળવાન હોય છે. પૂર્વી યોદ્ધાઓ ગજયુદ્ધમાં નિષ્ણાત હોય છે. તેઓ કપટયુદ્ધ કરવું બહુ સારી રીતે જાણે છે યવન, કમ્બોજ અને મથુરા તરફના યોદ્ધાઓ મલ્લયુદ્ધમાં પારંગત હોય છે. અને દક્ષિણ વીરો તલવાર ચલાવવામાં પારંગત હોય છે જે યોદ્ધાઓની વાણી અને નેત્ર સિંહ કે વાઘ સમાન હોય, તેઓ ખૂબ જ સહાયક હોય છે. જેમના શબ્દો

મેઘ સમાન, મુખ ક્રોધયુક્ત, શરીર ઉંટ જેવાં અને નાક તથા જીભ વાંકી હોય તેઓ બહુ દૂર સુધી દોડનારા અને દૂરથી જ શત્રુ પર નિશાન છોડનારા હોય છે. જેમનાં શરીર બિલાડીની જેમ વાંકાં અને દેહના વાળ અને ચામડી પાતળાં હોય છે તેઓ અત્યંત શીઘ્રતાવાળા ચંચળ અને મુશ્કેલીથી કાબૂમાં આવે એવા હોય છે. જેમનાં શરીર સુગઠિત, છાતી પહોળી અને અંગ-પ્રત્યંગ સુડોળ હોય છે તે વીરો યુદ્ધનું નામ સાંભળતા જ ક્રોધમાં આવી જાય છે. અને એમને યુદ્ધ કરવામાં જ આનંદ આવે છે. જેમનાં નેત્રો તિરછાં, કપાળ ઊંચાં, અને નીચેના હોઠ પાતળા હોય છે, જેમની ભુજાઓ પર વજ્રનું અને આંગળીઓ પર ચક્રનાં ચિહ્નો હોય છે તથા જેમની નાડીઓ દેખાતી હોય છે તેઓ યુદ્ધના આરંભમાં જ અત્યંત વેગથી શત્રુસેનામાં ઘુસી જાય છે અને મદોન્મત્ત હાથીઓની જેમ ખુબ જ દુર્ધર્ષ (જીતવા કઠિન) હોય છે. જેમનાં વાળ આગળથી પીળા અને વાંકડિયા હોય, પાંસળીઓ, હડપચી અને મુખ પહોળા તથા ખભા ઊંચા હોય છે, ગરદન મોટી અને પિંડીઓ ભારે હોય છે તથા માથું ગોળ અને કંઠ કઠોર હોય છે, તેઓ અત્યંત ક્રોધી હોય છે, અને યુદ્ધમાં શત્રુ પર એકદમ તૂટી પડે છે. જેમને ધર્મનું જ્ઞાન નથી, જે અભિમાની ઉગ્ર તથા દેખાવમાં ભયંકર હોય છે, તેઓ પણ જીવવા-મરવાની પરવા તજીને યુદ્ધ કરે છે, કદી પાછો પગ નથી ધરતાં. તેઓ સાહસથી શત્રુઓના પ્રહારો સહેજ છે ને એમના પર પ્રહાર પણ કરે છે. એ અધર્મી પુરુષોને મર્યાદાપાલનનો ખ્યાલ નથી રહેતો, એટલે એમને મીઠી વાર્તાથી સમજાવીને કાબૂમાં રાખવા જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! સેનાના વિજયનાં શુભ લક્ષણો કેવાંવાં છે? હું એ જાણવા ઇચ્છું છું.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! જે લક્ષણોને જોઈને સેનાના વિજયનું અનુમાન થાય છે એ તને કહું છું. સાંભળો-દૈવ કોપથી જ મનુષ્યો પર કાલ (મૃત્યુ વિનાશ) ની પ્રેરણા થાય છે. આ બધા પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જાણીને વિદ્વાનો એનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે, જપ હોમ વગેરે માંગલિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને દૈવી ઉપદ્રવને શાંત કરે છે. ને જે સેના ના વાહન અને સૈનિકો પ્રસન્ન તથા ઉત્સાહી દેખાય, એમનો વિજય અવશ્ય થાય છે. જે સેનાની રણયાત્રા - વખતે પાછળથી મંદ મંદ હવા ચાલે, સામે ઇન્દ્રધનુષ્યનો ઉદય થાય, વાદળાં હોય, થોડી થોડી વારે વાદળોની છાયા બદલાતી રહે, અને શિયાળ, ગીધ તથા કાગડાઓ અનુકુળ દિશામાં આવી જાય તો વિજય મળવામાં સંદેહ નથી હોતો. ધુમાડા વિનાની અગ્નિજ્વાળાઓ ઉપર-ઉંચે ઉંચે જતી હોય અથવા જમણી બાજુ જતી દેખાય તથા હોમના પવિત્ર સુગંધી આવે-આ બધાં ભાવિ વિજયનાં શુભ ચિહ્નો છે. શંખોનો ગંભીર ધ્વનિ, રણભેરીનો પ્રચંડ નાદ, અને યોદ્ધાઓનું અનુકૂળ રહેવું એ પણ ભાવી વિજયનાં લક્ષણો છે. સેના કૂચ કરે તે સમયે હરણોનાં ઝુંડ પાછળ કે ડાબી બાજુ દેખાય અને યુદ્ધ વખતે જમણી બાજુ રહે તે શુકન છે. પરંતુ સામે દેખાય તે શુભ નથી. હંસ, ક્રૌંચ, શતપત્ર અને નીલકંઠ આદિ પક્ષીઓ મંગલસૂચક અવાજ કરતાં હોય અને સૈનિકો ઉત્સાહિત તથા આનંદી દેખાય તો ભાવી વિજયનું અનુમાન થાય છે. જેમની સેના અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો-યંત્રો, કવચ તથા ધ્વજાઓથી સુશોભિત હોય, જેમના જુવાન લક્ષ્યવેધીઓના ચહેરા પર આનંદની ચમક હોય તથા દુશ્મનોને જેમની સેના તરફ જોવાની હિંમત પણ ન થયા તેઓ નિશ્ચય પોતાના શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. જેમનાં સૈનિકો સ્વામીની સેવામાં ઉત્સાહિત, અહંકાર રહિત એકબીજાનું હિત ચાહનારા, તથા સદાચારી હોય, એ સર્વ વિજયના શુભ લક્ષણો છે. જ્યારે યોદ્ધાઓને તેમનાં પ્રિય શબ્દ, સ્પર્શ તથા સુગંધ પ્રાપ્ત થાય અને એમનામાં ધીરજનો સંચાર થઈ રહ્યો હોય તો એ પણ વિજયના દ્વાર સમાન છે જો યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કાગડો જમણી બાજુએ અને પ્રવેશ બાદ ડાબી બાજુએ અવાજ કરતો આવે તો તે શુભ લક્ષણ છે. પાછળની બાજુ હોય તો તે પણ કાર્યસિદ્ધિ કરે છે પરંતુ સામે હોય તો વિઘ્નોમાં વિઘ્નો ઊભાં કરે છે. યુધિષ્ઠિર! ચતુરંગી સેનાને એકત્ર કરીને પછી તમારે પ્રથમ સામનીતિથી શત્રુ સાથે સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. યુદ્ધમાં મારકાપ કરવા પછી જે વિજય મળે છે, તે ઉત્તમ નથી મનાતો અને તે પણ અચાનક કે દૈવ ઇચ્છાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એનો અગાઉથી કોઈ જ નિશ્ચય નથી રહેતો.

એ સિવાય મોટી સેનામાં પણ ભંગાણ પડે છે

અને પછી એને રોકવા મુશ્કેલ બને છે. જેવી રીતે હરણોનાં ઝુંડ એકના નાસવાથી બધાં ભાગે છે તેવી દશા મોટા લશ્કરની પણ થાય છે. એમાં ગમે તેટલા બળવાન વીરો કેમ ન હોય—કેટલાક ભાગે છે એ જોઈને બીજાઓ પણ નાસવા લાગે છે. જો કે એમને નાસવાના કારણની ખબર નથી રહેતી. પરંતુ સારા કુળમાં ઉત્પન્ન, પરસ્પર સંગઠિત અને રાજા દ્વારા સન્માનિત પાંચ છ વીરો પણ જો મરવું—મારવાનો કૃતનિશ્ચય કરીને યુદ્ધમાં ટકી રહે તો તેઓ શત્રુઓને જીતી લે છે. જ્યાંસુધી સંધિ થવાની શક્યતા હોય ત્યાં સુધી યુદ્ધ કરવું ન જોઈએ. પહેલાં સામનીતિનો આશ્રય લઈને શત્રુને સમજાવવાનો કોશિષ કરવી, તે ન ચાલે તો ભેદનીતિથી એનામાં ફૂટ ઉત્પન્ન કરવી, તેમાં સફળતા ન મળે તો પછી દાનનીતિનો પ્રયોગ કરવો. ધન આપીને શત્રુના સહાયકોને પોતાના બનાવવા. જ્યારે આ કોઈ પણ પ્રકારે યુદ્ધ રોકી શકાય નહિ ત્યારે જ છેવટે યુદ્ધ કરવું જોઈએ.

હે કુંતીનંદન! સત્પુરુષો જ ક્ષમા કરવી જાણે છે, દુષ્ટો નહિ. ક્ષમા કરવા કે—ન કરવાના હેતુઓ હવે તમને બતાવું છું. એ બરાબર સમજજો. જે રાજા શત્રુઓને જીતી લીધાં પછી એમના અપરાધ ક્ષમા કરે છે, એની કીર્તિ વધે છે. શત્રુ પણ એના પર વિશ્વાસ કરવા લાગે છે, રાજાએ જીતાયેલા શત્રુને ક્રોધ વિનાજ પોતાના પુત્રની જેમ જીતવો જાઈએ, તેનો વિનાશ ન કરે. યુધિષ્ઠિર! રાજા જો ઉગ્ર સ્વભાવનો હોય તો બધા તેની અવગણના કરે છે, માટે રાજાએ જરૂર પ્રમાણે જ ઉગ્રતા અને કોમળતા ધારણ કરવી જોઈએ.

શત્રુપર પ્રહાર કરતાં પહેલા અને પ્રહાર કરતાં પણ એની સાથે પ્રિય વચન બોલે. પ્રહાર પછી પણ શોક દર્શાવતા એના પ્રત્યે દયા દર્શાવે અને તેને કહે કે; 'અરે આ યુદ્ધમાં મારા સૈનિકોએ જે આટલા બધા વીરોનો સંહાર કર્યો છે તે મને ગમતું નથી એથી મને આનંદ નથી. મેં તો ઘણીવાર મના કરી તો પણ એમણે મારું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. ઓહ! આ વીરો હણવા યોગ્ય તો ન જ હતા. એમણે સંગ્રામમાંથી કદી પાછા પગ નથી કર્યા, એવા સત્પુરુષો આ સંસારમાં દુર્લભ છે. મારા જે સૈનિકોએ આ શૂરવીરોએ વધ કર્યો છે તેમની દ્વારા મારું ઘણું અપ્રિય—અહિત કાર્ય થયું છે.

શત્રુપક્ષના બચેલા વીર સૈનિકો સમક્ષ પોતે આ રીતે ખેદ દર્શાવીને એકાંતમાં જઈને પોતાના બહાદુર સૈનિકોની પ્રશંસા કરે જેમણે શત્રુવીરોનો વધ કર્યો હોય, એમનું વિશેષ સન્માન કરે આ રીતે શત્રુને મારનારા પોતાના સૈનિકોમાં ઘાયલ થયા હોય અથવા માર્યા ગયા હોય, એમને થયેલા નુકસાન અંગે શોક પ્રકટ કરે; એમને ધીરજ આપે એમ કરવાથી રાજાને બધા લોકોની સહાનુભૂતિ—પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે જે બધી જ સ્થિતિ અવસ્થામાં સામ વગેરે નીતિઓથી કામ લે છે, તે ધર્મજ્ઞ રાજા સર્વને પ્રિય થાય છે, એનાથી કોઈને ભય નથી રહેતો. બધા પ્રાણીઓ એનો વિશ્વાસ કરે છે. વિશ્વાસપાત્ર બનવાથી તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાષ્ટ્રનો ઉપભોગ કરી શકે છે, એવા રાજાએ બધાના વિશ્વાસને પાત્ર બનવું જોઈએ અને ભૂમંડલની—દેશની રક્ષા કરવી જોઈએ.

કાલકવૃક્ષીય મુનિનો ઉપદેશ—રાજ્ય, કોષ અને સેના આદિથી વંચિત અસહાય રાજાનું કર્તવ્ય

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! જો રાજા ધર્માત્મા હોય અને ઉદ્યમ કરવા છતાં પણ જો ધન ન મેળવી શકે, તો તે દુર્ગતિમાં મંત્રી એને કષ્ટ આપે અને એની પાસે કોષ તથા સેના પણ ન રહે તો સુખ ઇચ્છનાર એ રાજાએ શું કરવું જોઈએ?

ભીષ્મે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! તમારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું રાજકુમાર ક્ષેમદર્શીનો ઇતિહાસ સંભળાવું છું જે ધ્યાનથી સાંભળો. પ્રાચીન કાળની વાત છે, એકવાર કોશલરાજ ક્ષેમદર્શીને મોટી વિપત્તિનો સામનો કરવો પડ્યો. એનું સૈન્યબળ નષ્ટ પામ્યું. એ વખતે તે કાલકવૃક્ષીય મુનિ પાસે ગયા અને એમના ચરણમાં પ્રણામ કરીને આ વિપત્તિમાં મુક્ત થવાનો ઉપાય પૂછ્યો.

રાજકુમારે કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! મનુષ્ય ધનનો ભાગીદાર માનવામાં આવે છે. પરંતુ મારા જેવો પુરુષ

વારંવાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ જો રાજ્ય ન મેળવી શકે તો એણે શું કરવું જોઈએ ? આત્મઘાત કરવો, દીનતા દાખવવી, અન્યને શરણે જવું તથા આ જ પ્રકારનાં અઘટિત કૃત્યો હું કરવા નથી ઇચ્છતો—એ સિવાય અન્ય શો ઉપાય કરવો જોઈએ ? મારી પાસે પણ ધન હતું પરંતુ એ બધું સ્વપ્નાની જેમ ઊડી ગયું. હું એમ માનું છું કે જેઓ પોતાની વિપુલ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી દે છે, તેઓ બહુ મુશ્કેલ કામ કરે છે. મારી પાસે તો હવે ધન જેવું કાંઈ જ રહ્યું નથી. તો પણ એનો મોહ નથી છોડી શકતો. હું રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ, દીન અને આર્ત છું; આ શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું. તો જે ઉપયોગી મને સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એવો ઉપદેશ આપો.

કોશલરાજકુમારના આવા પ્રશ્નથી મહાતેજસ્વી મુનિવર કાલકવૃક્ષીયે એમને એવો ઉત્તર આપ્યો:રાજકુમાર! તમે જે કોઈ વસ્તુને એવી માનો છો કે તે 'આ છે' એને પ્રથમથી જ તે નથી એમ જ માનો. જે બુદ્ધિમાન આ સમજ ધરાવે છે તે અત્યંત કઠિનતમ આપત્તિમાં છતાં પણ તેને દુઃખ નથી થતું. જે વસ્તુ પહેલાં થઈ ગઈ હતી અને જે થવાની છે એ બધી ખોટી જ છે; જે આ સત્ય સમજી લે છે તેને શોક થતો નથી. આ વાત સારી રીતે સમજી લેવા પછી કોઈને ચિંતા શી રહે ? જેની ઉત્પત્તિ થાય છે, એનો નાશ પણ થાય છે, જે ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું છે તે વસ્તુ પણ નાશ પામવાની જ. જો શોકમાં એટલી શક્તિ નથી કે તે એને નાશમાંથી બચાવી શકે. એવી સ્થિતિમાં શોક કરવો વ્યર્થ છે. રાજકુમાર ! એ તો બતાવો કે આજે તમારા પિતા ક્યાં છે ? તમારા દાદા ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે ? આજે તમે ન તો એમને જોઈ શકો છો, ન એ તમને જોઈ શકે છે. આ શરીર અનિત્ય છે, એ વાત તમે પણ સારી રીતે સમજો છો તો પછી એ લોકોને માટે શોક શા માટે કરો છો ? જરા બુદ્ધિથી વિચાર તો કરો કે એક દિવસ તમે પોતે પણ નહિ રહો. હું, તમે, તમારા મિત્રો અને શત્રુઓ આ બધામાંથી કોઈ જ રહેવાનું નથી, એક દિવસ બધાનો અંતિમ નાશ નિશ્ચિત જ છે. આજે જેઓ ૨૦ થી ૩૦ વર્ષની ઉંમરના છે તે બધા આગામી સો વર્ષ પહેલાં જ આ દુનિયામાંથી ચાલ્યા જશે. આવી સ્થિતિમાં પણ મનુષ્ય જો બહુ મોટી સંપત્તિને તજી ન શકે તો ઓછામાં ઓછું એની મમતાનો ત્યાગ તો કરે જ. આ વસ્તુ મારી નથી એમ માનીને પોતાનું કલ્યાણ તો કરે જ. જે વસ્તુ ભવિષ્યમાં મળવાની છે, એને એમ જ માને કે તે મારી નથી' તથા જે મળીને પણ ચાલી ગઈ છે એના વિષે પણ એવો જ ભાવ રાખે કે 'એ મારી ન હતી.' 'પ્રારબ્ધ જ સૌથી વધુ બળવાન છે. એ જ આપે છે અને એ જ લઈ લે છે એમ માનીને ચાલનાર મનુષ્ય જ વિદ્વાન છે' એવા મનુષ્યો સત્પુરુષોમાં સ્થાન પામે છે.'

રાજકુમારે કહ્યું—હું તો એમ જ માનું છું કે આખું રાજ્ય મને અનાયાસે દૈવયોગે જ મળ્યું હતું; અને હવે મહાબલિ કાળે એ બધું જ છીનવી લીધું છે. એટલા માટે હવે જ્યાં જે કાંઈ મળી જાય છે એનાથી જ હું મારો જીવનનિર્વાહ ચલાવું છું.

મુનિએ કહ્યું—રાજકુમાર ! યથાર્થ તત્ત્વનો નિશ્ચય થઈ જવાથી મનુષ્ય કોઈ પણ વાત માટે ભૂત અને ભવિષ્યનો શોક નથી કરતો. તમારે પણ એમ જ કરવું જોઈએ. શું તમે દૈવવશ જે કાંઈ તમને મળી જાય એટલાથી પહેલાંના જેટલા જ આનંદપૂર્વક રહી શકશો ? આજ રાજલક્ષ્મીથી વંચિત થઈ જવાથી શું તમે શુદ્ધ હૃદયથી શોકનો ત્યાગ કરી દેશો ? પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળરૂપ જ્યારે મનુષ્યની ભોગ-સામગ્રી છીનવાઈ જાય છે ત્યારે પોતાની દુર્બુદ્ધિને કારણે તે વિધાતાને દોષ દેવા લાગે છે અને સ્વતઃ પ્રાપ્ત થયેલા પરિમિત પદાર્થોથી એને સંતોષ નથી થતો. સંસારના મનુષ્યો સામાન્યતઃ ઇર્ષ્યા અને અહંકારથી ભરેલા હોય છે, પરંતુ તમે તો એવા નથી ને ? સહસા બીજાઓની સંપત્તિ જોઈને તમારા મનમાં અદેખાઈની આગ તો નથી સળગી ? યોગધર્મને જાણનારા ધર્માત્મા અને ધીર મનુષ્ય પોતાની રાજ્યલક્ષ્મી તથા પુત્ર-પૌત્રોનો પણ પોતે જ ત્યાગ કરી દે છે. જો કે ધન અતિ દુર્લભ છે તો પણ તે અનિષ્ટ છે એમ માનીને સાધારણ મનુષ્યો પણ એનો ત્યાગ કરી દે છે જ્યારે તમે તો સમજુ છો, તમને ખબર છે કે ભોગ પ્રારબ્ધને આધીન અને અસ્થિર છે, તો પણ ન ચાહવા લાયક વિષયોને ચાહો છો, અને એને માટે અત્યંત દીનતા-હીનતા દેખાડીને શોક પ્રગટ કરો છો ! ભાઈ ! આ કામનાઓ તજી દો અને એ બુદ્ધિને જાણવા પ્રયત્ન કરો કે જેનાથી

જીવનું કલ્યાણ થાય છે. જે તમને અર્થરૂપે દેખાય છે તે બધા જ ખરેખર અનર્થ જ છે તમે અર્થોને અનર્થ રૂપ જ માનો. આ ભોગ-પદાર્થોની પાછળ કેટલાય લોકોની સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે. અન્ય લોકો ભોગજનિત સુખને અક્ષય માનીને એને જ માટે ધનની ઇચ્છા કરે છે. કેટલાય મનુષ્યો ધનસંપત્તિમાં એવા તો ડૂબી જાય છે કે એમને એથી વિશેષ સુખનાં સાધન અન્ય કોઈ દેખતાં જ નથી. પરંતુ અનેક કષ્ટથી કમાવેલા એમનું એ અભીષ્ટ ધન જો નશ પામે છે તો એમના સન્માનનો કિલ્લો જ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. એ વખતે એમને ધન પરથી વૈરાગ્ય થઈ આવે છે. થોડા જ મનુષ્યો એવા છે જેઓ પોતાના વાસ્તવિક કલ્યાણને ઇચ્છે છે અને પરલોકમાં સુખ મળવાની ઇચ્છાથી લૌકિક ભોગોથી વિરક્ત થઈ ધર્મનું શરણ લે છે. થોડાક તો એવા છે જેઓ ધનના લોભમાં પડીને પ્રાણ પણ ગુમાવી દે છે; તે જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધન મેળવવા સિવાય બીજો માનતા જ નથી; એમની દીનતા અને મૂર્ખતા તો જુઓ, કે જેઓ આ અનિત્ય જીવન માટે મોહવશ ધનમાં જ દૃષ્ટિ રાખી રહ્યા છે. સંગ્રહનો અંત વિનાશ છે, જીવનનો અંત મરણ છે અને સંયોગનો વિયોગ સમજીને પણ કોણ આમાં ચિત્ત પરોવશે? રાજન્! મનુષ્ય ધનને તજે કે ધન મનુષ્યને તજે—ગમે તે બને—પણ એક દિવસ એવું બનવાનું એ તો નક્કી જ છે. આ વાતને જાણનાર કયો મનુષ્ય છે જે ધન માટે ચિંતા કરશે?

આ આપત્તિ માત્ર તમારા પર જ આવી નથી, બીજાઓનાં પણ ધન અને મિત્રો નાશ પામ્યા છે એવું જાણીને તમારા મન વાણી અને ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખો. ગભરાઓ નહિ, તમે તો ઉત્તમ જ્ઞાનવાળા છો, તમારા જેવો વ્યક્તિએ શોક કરવો ન જોઈએ. તમારી ઇચ્છા બહુ જ નજીવી છે. તમારામાં ચંચળતાનો દોષ નથી, તમારું હૃદય કોમળ અને બુદ્ધિ એક નિશ્ચયપર સ્થિર રહેનારી છે, તથા તમે જીતેન્દ્રિય અને બ્રહ્મચારી છો; તમારા જેવા મનુષ્યે શોક ન કરવો જોઈએ, તમારે કપટપૂર્ણ અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વૃત્તિનો આશ્રય લેવો જોઈએ નહી. ક્રૂરતાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ અત્યંત દૂષિત અને પાપપૂર્ણ વૃત્તિઓ છે. કાયર મનુષ્યો જ એનો આશ્રય લે છે, તમે તો કંદમૂળથી જ તમારો નિર્વાહ કરતા એકલા જ વનમાં વિચર્યા કરો. પ્રાણોનો સંયમ કરીને મનને કાબૂમાં રાખો અને પ્રાણીમાત્રના હિતકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. સર્વ પર દયા રાખો. જંગલી કંદમૂળથી જ સંતોષ થઈને જંગલોમાં એકલાં વિચરવું એ જ વિદ્વાનને યોગ્ય વૃત્તિ છે.

કાલકવૃક્ષીય મુનિનો કૂટનીતિનો ઉપદેશ અને ક્ષેમદર્શીને રાજા જનક સાથે મુલાકાત કરાવવી

મુનિએ કહ્યું—રાજકુમાર! હવે હું તમને રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે એક નીતિ સમજાવું છું. જો એ પ્રમાણે કાર્ય કરશો તો તમને પુનઃ મહાન રાજ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકશે. કામ, ક્રોધ, દર્પ ભય અને દંભનો ત્યાગ કરીને શત્રુની પણ સેવા કરો. એને હાથ જોડીને નમસ્કાર કરો. ઉત્તમ તથા વિશુદ્ધ વ્યવહારથી એના વિશ્વાસ પાત્ર બનો. વિદેહરાજ જનક જો કે તમારા શત્રુ છે તો પણ જો તમે એમને પ્રસન્ન કરી શકો તો તે તમને ઘણું ધન આપશે. કેમકે તે સત્યપ્રતિજ્ઞ છે. જો કદી એવું બને તો તમને અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળા, દુર્વ્યસનોથી મુક્ત તથા ઉત્સાહી સહાયક મળી જશે. જે મનુષ્ય શાસ્ત્ર અનુકૂળ આચરણ કરતો પોતાના મન અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખે છે, તે પોતાનો તો ઉદ્ધાર કરે જ છે, સાથે પ્રજાને પણ પ્રસન્ન કરે છે. રાજા જનક મહાન ધીર અને શ્રીસંપન્ન છે. જ્યારે તે તમારો સત્કાર કરશે ત્યારે બધા લોકો તમારા ઉપર વિશ્વાસ કરશે. પછી તમે મિત્રોની સેના એકઠી કરીને સારાસારા મન્ત્રીઓની સલાહ લેજો. તે પછી શત્રુના શત્રુની સાથે મળીને શત્રુસેનાનો નાશ કરજો.

અથવા અત્યંત ઉત્તમ પદાર્થો સ્ત્રીઓ, ઓઢવા પાથરવાનાં સુંદર વસ્ત્રો, સારા પલંગો, આસન અને સવારીઓ, ખૂબ ધન ખરચીને બનાવેલા મહેલો, વિવિધ પ્રકારના રસો, સુગંધિત પદાર્થો અને ફુલોમાં શત્રુને આસક્ત કરીને તથા એનામાં જુદીજુદી જાતના

પશુઓ અને પક્ષીઓને પાળવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરો; જેથી આ બધા વ્યસનોમાં વધુ ધન ખર્ચ કરવાના કારણે તે શત્રુની આર્થિક શક્તિ નાશ પામે.

બુદ્ધિમાનોના વિશ્વાસના પાત્ર બનીને શત્રુના રાજ્યમાં ભ્રમણ કરો અને કૂતરા, હરણ તથા કાગડાઓની જેમ ચોકસા રહીને ક્ષત્રધર્મનું પાલન કરો. *શત્રુ પાસે એવાં કામ શરૂ કરાવો કે જેથી પૂરાં કરતાં મુશ્કેલ થઈ પડે. બળવાનો સાથે એ શત્રુતા કરાવી દો. મોટા મોટા બગીચા, કિંમતી પલંગો, બિછાના, તથા ભોગવિલાસનાં સાધનોમાં એની પાસે બરાબર ખર્ચ કરાવીને એની તિજોરી ખાલી કરાવી દો. શત્રુનો ખજાનો ખાલી થતાં જ તે વશમાં આવી જાય છે. બની શકે તો શત્રુ પાસે વિશ્વજિત યજ્ઞ કરાવીને એ દ્વારા એની સંપત્તિ દક્ષિણારૂપમાં દાનમાં ખર્ચાવી દો. એથી તમારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. પછી કોઈ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાના પુરુષને બોલાવીને શત્રુ સમક્ષ એવો ઉપદેશ કરાવો, કે જેથી એ રાજ્યત્યાગ કરવા ઇચ્છા કરે. જો એનું શરીર નિરોગી હોય તો સિદ્ધ ઔષધનો પ્રયોગ કરીને એને મારી નખાવો. એમના ઘોડા, હાથી અને મનુષ્યોને પણ કૃત્રિમ ઉપાયોથી મોતને શરણ કરી દો. આ તથા અન્ય પણ અનેક દંભપૂર્ણ ઉપાયો છે જેના વડે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય શત્રુનો સર્વનાશ કરી શકે છે.

રાજકુમારે કહ્યું—બ્રહ્મન્! હું કપટ અને દંભનો આશ્રય લઈને જીવવા નથી ઇચ્છતો. અધર્મથી મને ગમે તેટલી વિપુલ સંપત્તિ મળતી હોય, તો પણ મને એની સ્પૃહા નથી. આ દુર્ગુણોનો તો મેં પ્રથમ જ ત્યાગ કરી દીધો છે, જેથી કોઈને પણ મારા પર સંદેહ ન આવે અને મારું તથા સર્વનું હિત જ થાય. ક્રૂરતાનો વર્તાવ કરીને મને આ જગતમાં જીવવાની ઇચ્છા નથી. એટલે હું અધર્મનું આચરણ નહિ કરી શકું. અને આપે પણ એવું કરવાનો ઉપદેશ મને આપવો જોઈએ નહિ.

મુનિએ કહ્યું—રાજકુમાર! તમે જેવું બોલો છો તેવા જ ગુણો તમે ધરાવો છો. સ્વભાવે જ તમે ધર્માત્મા છો અને બુદ્ધિ દ્વારા તમને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન છે, એટલા માટે તમારા અને રાજા જનકના કલ્યાણને માટે હવે હું જાતે જ પ્રયત્ન કરીશ. અથવા તમારાં બંનેનો એવો સંબંધ કરાવી દઈશ જે સ્વાભાવિક અને ચિરસ્થાયી થશે. તમારો જન્મ ઉચ્ચ કુળમાં થયો છે, તમે વિદ્વાન, દયાળુ તથા રાજ્ય સંચાલનની કળામાં નિપુણ છો, તમારા જેવા યોગ્ય પુરુષને કોણ પોતાનો મંત્રી નહિ બનાવે? જો કે તમને રાજ્યભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે અને તમે બહુ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યા છો તો પણ તમે ક્રૂરતાથી અપનાવી, દયાયુક્ત વર્તાવથી જ જીવન વીતાવવા ચાહો છો. એટલે જ્યારે વિદેહી જનકરાજા મારા આશ્રમમાં આવશે ત્યારે એ વખતે હું એમને જે આજ્ઞા કરીશ, તેનું તે સંપૂર્ણપણે પાલન કરશે.

આ પ્રકારે આશ્વાસન આપીને મુનિએ રાજા વિદેહને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું:—"રાજન્!

---

*જેમ કૂતરા બહુ જ જાગે છે, એ જ રીતે શત્રુની પ્રતિક્રિયા જાણવા માટે બરાબર જાગતા રહો. જેમ હરણ બહુજ સાવધ—ચોકતા રહે છે, જરા પણ શંકા થતાં જ ભાગવા માંડે છે, એ જ રીતે દરેક પળે સાવધાન રહેવું; ભય આવતાં પહેલાં જ ત્યાંથી ખસી જવું તથા જેમ કાગડાઓ મનુષ્યની ચેષ્ટાઓ જોતા જ રહે છે, કોઈનો હાથ ઊપડતાં જોઈને તરત જ ઊડી જાય છે; એ રીતે-શત્રુના દરેક કર્મ ઉપર ખ્યાલ રાખીને સદા નજર રાખવી.

આ રાજકુમાર ઉચ્ચ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. એની આન્તરિક વાતોથી પણ હું પરિચિત છું. એનું હૃદય દર્પણ જેવું વિશુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે; શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર જેવું ઉજ્જવલ છે. મેં દરેક રીતે એની પરીક્ષા કરી લીધી છે. એની અંદર દુર્ભાવનાનો અંશ પણ નથી. માટે તમે એની સાથે સંધિ કરી લો અને જેવો મારા પર વિશ્વાસ રાખો છો તેવો જ એના પર પણ રાખો. કોઈ પણ રાજ્ય મંત્રીઓ વિના તો ત્રણ દિવસ પણ ચલાવી શકાય નહિ, અને મંત્રી, શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરુષને જ બનાવવો જોઈએ. ધર્માત્મા રાજાઓને માટે જગતમાં મંત્રી સિવાય અન્ય કોઈ સહાયક-સહારો નથી. આ રાજકુમાર મહાત્મા છે, એણે સત્પુરુષોના માર્ગનો આશ્રય લીધો છે જો તમે ધર્મને સત્કાર આપીને એને સન્માનપૂર્વક લઈ આવશો તો તે તમારા સર્વ શત્રુઓને પોતાને આધીન કરી લેશે. મારી વાત માનીને તમે યુદ્ધ કર્યા વિના જ આને વશમાં લો, મંત્રી બનાવીને એના હિતસાધનમાં જ લાગી રહો. કોઈનો પણ જય કે પરાજય સદાય ટકતો નથી; એટલે જેમ બીજાઓની સંપત્તિ લૂટીને પોતે જ ભોગવો છો, તેવી જ રીતે બીજાઓને પણ પોતાની સંપત્તિ ભોગવવાનો અવસર આપવો જોઈએ. જેઓ બીજાઓનો નાશ કરે છે એમને પોતાનો નાશ થવાનો ભય પણ સદાય રહ્યા જ કરે છે."

આમ મુનિના કહેવાથી રાજા જનકે એમનું ખૂબ સન્માન કર્યું અને એમની વાતને અનુમોદન આપતાં કહ્યું:-"મુનિવર! આપ મહાન બુદ્ધિમાન છો, આપે અનેક શાસ્ત્રો શ્રવણ કર્યાં છે તથા બીજાઓનું કલ્યાણ ઇચ્છો છો; એટલે આપની જે આજ્ઞા હોય એનો સ્વીકાર કરવામાં અમારા બંનેનું શ્રેય જ છે. મારા માટે તો જે આજ્ઞા આપે કરી છે, તે સર્વ પૂર્ણ કરીશ. આ તો મારા પરમ કલ્યાણની વાત છે. એમાં બીજો કોઈ વિચાર કરવાની કશી જ જરૂર નથી."

ત્યારપછી મિથિલનરેશે કોશલરાજકુમારને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું રાજન્! મેં ધર્મ અને નીતિનો આશ્રય લઈને આખાયે જન્મભર વિજય મેળવ્યો છે. પરંતુ આપે તો આપના ગુણોથી આજે મને પણ પરાજિત કરી દીધો. એટલે હું આપનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કરું છું. આપ મારે ત્યાં પધારો." એ પછી બંનેએ મુનિની પૂજા કરી અને પછી બંને સાથે જ ઘેર ગયા. વિદેહી જનકે કૌશલ્યને પોતાના મહેલમાં લઈ જઈને પાદ્ય, અર્ઘ્ય, આચમનીય તથા મધુપર્કથી એનું ઉચિત વિધિવત્ પૂજન કર્યું અને એની સાથે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી દીધાં. પહેરામણીમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નોની ભેટ આપી. આ જ રાજાઓનો પરમ ધર્મ છે; તેમણે પરસ્પર સંપીને જ રહેવું જોઈએ.

માતા, પિતા અને ગુરુની સેવાનો ઉપદેશ-સત્યની ઓળખ તથા વ્યાવહારિક નીતિનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—ભારત! ધર્મનો માર્ગ બહુ જ મોટો છે, અને એની અનેક શાખાઓ છે; આ બધામાંથી કયા ધર્મને આપ સહુથી મુખ્ય શ્રેષ્ઠ અને વિશેષ રૂપે આચરણ કરવા યોગ્ય માનો છો, કે જેનું અનુષ્ઠાન કરીને હું આ લોક તથા પરલોકમાં પણ ધર્મનું ફળ પામી શકું

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! હું તો માતા, પિતા તથા ગુરુજનોના પૂજાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ સમજું છું. એનું પાલન કરનાર મનુષ્ય પુણ્યલોકો પર તો વિજય મેળવે જ છે, પરંતુ આ સંસારમાં પણ એને મહાન યશ પ્રાપ્ત થાય છે. માતા, પિતા અને ગુરુજન જે કાંઈ કામની આજ્ઞા કરે, તે ધર્માનુકૂળ હોય કે ધર્મવિરુદ્ધ પરંતુ એનું પાલન કરવું જ જોઈએ. બીજા કોઈ કામ ધર્માનુકૂળ હોવા છતાં પણ જો એમની આજ્ઞા ન મળે તો તે ન કરવાં જોઈએ. જે કામને માટે એમની આજ્ઞા હોય એ જ ધર્મ છે, એવો નિશ્ચય રાખવો જોઈએ.

માતા, પિતા અને ગુરુ એ જ ત્રણ લોક ત્રિલોક છે એ જ ત્રણ આશ્રમો છે, એ જ ત્રણે વેદ છે. અને એ જ ત્રણે અગ્નિ છે. પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ, માતા દક્ષિણાગ્નિ અને ગુરુ આહવનીયાગ્નિ છે, લૌકિક અગ્નિઓ કરતાં માતા-પિતા આદિ ત્રિવિધ અગ્નિઓનું ગૌરવ

વિશેષ છે. આ ત્રણેની સેવામાં જો ભૂલ ન કરો તો તમે ત્રણે લોકોને જીતી લેશો. પિતાની સેવાથી આ લોકને, માતાની સેવાથી પરલોકને, અને ગુરુની સેવાથી બ્રહ્મલોકને તરી જશો. માટે તમે એમની સાથે સદાય સારું વર્તન રાખો. એમ કરવાથી તો ઉત્તમ યશ પરમ કલ્યાણ અને મહાન ફળ દેનાર ધર્મને પામશો.

આ ત્રણેની આજ્ઞાનું કદી પણ ઉલ્લંઘન ન કરો. એમને ભોજન કરાવ્યા પહેલાં કદી ભોજન ન કરવું અને સદા એમની સેવામાં મગ્ન રહેવું આપ સર્વોત્તમ પુણ્ય છે એના જ આચરણથી તમે કીર્તિ, પવિત્ર યશ તથા ઉત્તમ લોકો પર વિજય પામશો. જેણે આ ત્રણેનો આદર કર્યો છે અને જેનાથી એમનો અનાદર થયો છે, એનાં બધાં જ શુભકર્મો વ્યર્થ થાય છે. જેણે આ ત્રણે ગુરુજનોનું સન્માન નથી કર્યું, એને માટે ન તો આ લોક છે ન પરલોક અને ન આ લોકમાં યશ મળે છે ન પરલોકમાં સુખ—હું તો સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને આ ગુરુજનોને જ અર્પણ કરી દેતો હતો; એથી એ કર્મોનાં પુણ્ય સો ગણાં અને હજારગણાં વધી ગયાં છે. તથા એનું જ આ ફળ છે કે આજે ત્રણે લોક મારી દૃષ્ટિ સામે રમે છે,

દસ શ્રોત્રિયોથી એક આચાર્ય (કુલગુરુ કે દીક્ષાગુરુ) મહાન છે, દસ આચાર્યો કરતાં એક ઉપાધ્યાય (વિદ્યાગુરુ) મહાન છે, દસ ઉપાધ્યાયો કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ પિતાનું અને દસ પિતાઓ કરતાં એક માતાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. માતા તો સમગ્ર પૃથ્વી કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વ છે, એના જેવું ગૌરવ અન્ય કોઈનું પણ નથી. પરંતુ મારો એવો વિશ્વાસ છે કે ગુરુ (આચાર્ય) નું સ્થાન માતા–પિતા કરતાં પણ વિશેષ ઊંચું છે. માતા પિતા તો કેવળ આ શરીરને જન્મ આપે છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપનાર આચાર્ય દ્વારા આવા જે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે દિવ્ય છે, અજર અમર છે. માતા-પિતા, કદી જો કોઈ અપરાધ કરે તો પણ એમના પર કદીય હાથ ઉગામવો ન જોઈએ.

જે લોકો વિદ્યા ભણીને ગુરુનો આદર નથી કરતા, નજીક રહેવા છતાં પણ મન, વાણી અથવા ક્રિયા દ્વારા ગુરુની સેવા નથી કરતા, એમને ગર્ભમાં રહેલા બાળકની હત્યાનું પાપ લાગે છે. સંસારમાં એમનાથી વધુ પાપી અન્ય કોઈ નથી. જેમ ગુરુઓનું કર્તવ્ય શિષ્યોને આત્મોન્નતિના માર્ગે ચલાવવાનું છે. એ જ રીતે શિષ્યોનું કર્તવ્ય છે, ગુરુઓની સેવા કરવી. મનુષ્ય જે કર્મથી પિતાને પ્રસન્ન કરે છે એનાથી પ્રજાપતિ બ્રહ્માજી પણ પ્રસન્ન થાય છે તથા જેવા વર્તનથી તે માતાને પ્રસન્ન કરે છે તેનાથી સમગ્ર પૃથ્વીની પૂજા થઈ જાય છે. પરંતુ જે વ્યવહારથી શિષ્ય પોતાના ગુરુને પ્રસન્ન કરી લે છે, એનાથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પૂજા સંપન્ન થાય છે. એટલે ગુરુ માતા–પિતા કરતાં પણ વિશેષ પૂજનીય છે. માતા પિતા અને ગુરુ કદી પણ અપમાન કરવા યોગ્ય નથી. એમની કોઈ પણ કાર્યની નિંદા કરવી જોઈએ નહિ; ગુરુઓનાં સત્કારને જ દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ સ્વીકાર કરે છે. જે લોકો મનથી અથવા ક્રિયા દ્વારા ઉપાધ્યાય, પિતા અને માતાનો દ્રોહ કરે છે તથા જેઓ પિતા–માતા દ્વારા પોતાના પાલન પોષણ કરાવીને મોટા થઈને એમનું પાલન પોષણ નથી કરતા એમને ગર્ભહત્યાનું પાપ લાગે છે, જગતમાં એમનાથી મોટો બીજો કોઈ પાપી નથી. મિત્રદ્રોહી કૃતઘ્ન, સ્ત્રીહત્યારો અને ગુરુનો વધ કરનારો આ ચારે પ્રકારના પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અમે કોઈ જ પ્રાયશ્ચિત સાંભળ્યું નથી. એટલે માતા પિતા, અને ગુરુની સેવા જ મનુષ્યનો સૌથી મહાન ધર્મ છે, એ જ કલ્યાણનું સાધન છે; એથી વિશેષ અન્ય કોઈ કાર્ય નથી,

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું;—ભારત ! જે મનુષ્ય ધર્મમાર્ગમાં સ્થિત દૃઢ રહેવા ઇચ્છતો હોય, એણે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ! સત્ય અને અસત્યની પરીક્ષા શી ! ક્યારે સત્ય બોલવું જોઈએ તથા ક્યારે અસત્ય ! તથા ધર્મનાં લક્ષણ શાં ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું:—રાજન્ ! સત્ય બોલવું એ જ ઉત્તમ છે. સત્યથી વિશેષ કંઈ જ નથી, પરંતુ સંસારમાં મનુષ્યો સત્ય અસત્યને યોગ્ય રીતે નથી સમજી શકતા. એથી જ આ તમને સમજાવી રહ્યો છું જ્યાં અસત્યનું પરિણામ સત્ય અને સત્યનું પરિણામ અસત્ય થતું હોય ત્યાં સત્ય ન બોલતાં અસત્ય જ બોલવું ઉચિત છે, એટલે , પરિણામ સાથે સત્ય અસત્યનો નિર્ણય કરીને જે સત્ય બોલે છે, તે જ ધર્મજ્ઞ છે. જે અનાર્ય છે, જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી, જે અત્યંત કઠોર સ્વભાવનો છે તે મનુષ્ય પણ ક્યારેક અંધ પશુને મારનારા બલાક નામના બહેલિયાની જેમ મહાન

પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. પ્રાણીઓનાં અભ્યુદય અને કલ્યાણને માટે જ ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે; જેની વડે આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે તેજ ધર્મ છે ધર્મનું નામ ધર્મ એટલા માટેજ પડ્યું છે કે તે બધાને ધારણ કરે છે, અધોગતિમાં પડતાં બચાવે અને જીવનનું રક્ષણ કરે છે; ધર્મથીજ તમામ પ્રજા જીવન ધારણ કરી રહી છે, એટલે જે કર્મથી પ્રાણીઓનાં જીવનનું રક્ષણ થાય એજ ધર્મ છે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ, જીવોની હિંસા ન થાય, એને માટેજ ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે; એટલે જે કર્મ અહિંસાયુક્ત હોય તેજ ધર્મ છે.

જો ચોર કોઈનું ધન લૂંટવાની ઇચ્છાથી એનું ઠેકાણું પૂછતો હોય તો ઘર ન બતાવવાથી પેલા ધનિકનો બચાવ થઈ જતો હોય તો તેને કશો જ ઉત્તર આપવો ન જોઈએ. પરંતુ જો ન બતાવવા માટેનો મનમાં સંદેહ થાય તો અને એને માટે કંઈક ને કંઈક બતાવવું જરૂરી લાગે તથા શપથ (સોગંદ) ખાવાથી પણ પાપીઓના હાથમાંથી છુટકારો મળતો હોય તો તે વખતે સત્યને બદલે અસત્ય બોલવું જ યોગ્ય છે. આવા અવસરો માટે શાસ્ત્રકારોએ આજ નિશ્ચય કર્યો છે. પોતાની શક્તિ હોય ત્યાંસુધી પાપીઓને ધન આપવું ન જોઈએ કેમકે પાપીઓને અપેલું ધન દાતાઓને જ સંકટમાં નાખે છે. જો દેણદારને પોતાને વશ કરીને એની પાસેથી શારીરિક સેવા કરાવીને ધન વસુલ કરવા ઇચ્છે છે. તેના દાવાને યોગ્ય સાબિત કરવા માટે જો કોઈને સાક્ષી આપવી પડે અને તે સાક્ષી કરેલા જેટી સત્ય હકીકતોને છુપાવે તો તે સાક્ષી ને લેણદાર બધા જ મિથ્યાવાદી થાય છે પરંતુ પ્રાણસંકટ વખતે, લગ્નાદિ પ્રસંગે અને ધન તથા અન્યના ધર્મના રક્ષણ માટે જરૂર પડ્યે અસત્ય બોલી શકાય છે. કોઈ નીચ માનવી પણ જો બીજાઓની કાર્યસિદ્ધિ માટે ધર્મને માટે ભીખ માગે તો એને આપવાનો નિર્ણય કર્યા પછી તેને અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ. જો કોઈ ધર્માચરણથી ભ્રષ્ટ થઈ ને પાપમાર્ગે ચાલી જાય એને અવશ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. જે દુષ્ટ ધર્મમાર્ગથી દૂર હટીને સદાય આસુરી પ્રવૃત્તિમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે અને ધર્મ ત્યજીને પાપકર્મથી જીવનનિર્વાહ ચલાવવા ઇચ્છે છે, એવા કપટી પાપાત્માને કોઈપણ ઉપાયે મારી નાખવો જોઈએ, કેમકે બધા જ પાપીઓનો એ જ સિદ્ધાંત હોય છે કે ગમે તેમ કરીને પણ ધનનો સંગ્રહ કરવો. એવા લોકો બીજાઓને અસહ્ય દુઃખ આપે છે. છળકપટના મંદિરમાં જ વસે છે એમને ન દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે નમનુષ્યલોક. પ્રેતની જે ગતિ થાય છે, એ જ ગતિ એમની પણ થાય છે. જેઓ યજ્ઞ કરતા ન હોય, તપસ્યાથી દૂર રહેતા હોય એવા મનુષ્યોનો સંગ તમારે કદી પણ ન કરવો.

પાપીઓનો તો એ જ નિશ્ચય હોય છે કે ધર્મ જેવું કાંઈ છે જ નહિ. એવા લોકોને મારી નાખે એને પાપ નથી લાગતું. કપટપૂર્વક જીવનાર મનુષ્ય કાગડા અને ગધેડા જેવો છે. મૃત્યુ પછી તે જ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. જે મનુષ્ય અન્યની સાથે જેવું વર્તન કરે, તેવું જ વર્તન સામા માણસોએ તેની સાથે તેમ કરવું જોઈએ; આજ ધર્મ (ન્યાય) છે. કપટી સાથે કપટ અને સદાચારી સાથે સદાચારપૂર્વક જ વર્તે.

જુઓ કર્ણપર્વ અધ્યાય ૬૯ * શ્લોક ૩૮ થી ૪૫ સુધી

દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાયો અને મનુષ્યસ્વભાવના પરિચય માટે વાઘ તથા શિયાળની કથા

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—પિતામહ! જગતના જીવો ભિન્નભિન્ન ભાવનાને લીધે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવી રહ્યા છે; આ દુઃખોથી એમની મુક્તિ જે રીતે થાય તે ઉપાયો આપ મને કૃપા કરી બતાવો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું:—રાજન! જે દ્વિજ પોતાના મનને વશ કરીને શાસ્ત્રોના ચારે આશ્રમો પ્રમાણે રહેતા સયે એને યોગ્ય આચરણ કરે છે, તે દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે. જેઓ દંભ નથી કરતા, જેમની જીવિકા નિયમિત છે, જેઓ વિષયોના આવેશ અને ઇચ્છાને રોકે છે, માર ખાવા છતાં પણ કોઈને મારતા નથી, જો તે બીજાઓને આપે છે પણ બીજાઓ પાસેથી માગતા નથી, અતિથિઓને સદા આશ્રય આપે છે,

ક્યારે પણ કોઇની નિંદા નથી કરતા, માતા પિતાની સેવા કરે છે તથા નિયમે ઊંઘતા નથી તેઓ આ બધાં દુઃખોથી મુક્ત થઇ જાય છે.

જેઓ મન, વાણી અને કર્મથી પાપ નથી કરતા, કોઈ પણ જીવને દુઃખ નથી આપતા, રાજા હોવા છતાં પણ લોભવશ થઇ પ્રજાનું ધન નથી લઇ લેતા અને દેશનું બધી રીતે રક્ષણ કરે છે એને કદી દુઃખ ભોગવવાં નથી પડતાં. જેઓ પોતાની સ્ત્રી સાથે ધર્માનુંકુળ સમાગમ કરે છે તથા જેઓ યુદ્ધમાં મૃત્યુના ભય તજીને ધર્મપૂર્વક વિજય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેઓ આ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. જે લોકો મૃત્યુનું જોખમ વહોરીને પણ જૂઠું નથી બોલતા, એમના પર બધા જ લોકોને વિશ્વાસ હોય છે તેઓ કદી દુઃખ નથી ઉઠાવતા. જેમનાં શુભ કર્મ માત્ર દેખાવ પૂરતાં નથી હોતાં જેઓ સદૈવ મીઠી વાણી બોલે છે, જેમનું ધન ધર્મકાર્યમાં વપરાય છે, તેઓ દુસ્તર આપત્તિઓને પણ પાર કરી જાય છે. જેઓ તપસ્યા કરે છે, નાનપણથી જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે અને વેદવિદ્યા તથા વ્રતપાલનમાં નિપુણ હોય છે. જેમના રજોગુણ અને તમોગુણ શાંત થઇ ગયા છે, એ જેઓ સદાય સત્વગુણમાંજ દૃઢ સ્થિત રહે છે, જેમનાથી અન્ય પ્રાણીઓને કદી ભય નથી લાગતો તથા જેવો પોતે પણ અન્યત્ર ભય નથી પામતા અને સમગ્ર જગતને આત્મવતજ જુએ છે. તેઓ કઠિનમાં કઠિન સંકટમાંથી પણ સુખરૂપ પસાર થઇ જાય છે.

પારકી સંપત્તિ જોઇને મનમાં જેને ઇર્ષ્યા નથી થતી, જેઓ સત્ય પુરુષ છે અને ગ્રામ્ય [જંગલી] વિષયભોગોથી સદાય દૂર જ રહે છે, જેઓ સત્ય દેવતાઓને પ્રણામ કરે છે તથા સર્વ ધર્મોનો શ્રવણ કરે છે, જેમનામાં શ્રદ્ધા અને શાંતિ રહેલાં છે, જેઓ સ્વયં આદર નથી ઇચ્છતા, પરંતુ બીજાઓનો આદર કરે છે, જેમનામાં પોતાના ક્રોધને રોકવાની શક્તિ છે, અને જેઓ અન્યના ક્રોધને પણ શાંત કરી દે છે, તથા કોઇના પર કદી પણ ક્રોધ નથી કરતા, તેઓ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી પાર થઇ જાય છે. જેઓ જન્મથી જ મદ્યમાંસ ને મદિરાનું સેવન નથી કરતા, જેઓ સ્વાદને માટે નહિ પણ જીવન (શરીર)ના રક્ષણ માટે જ ભોજન કરે છે, વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે નહિ પરંતુ સંતાનની ઇચ્છાથી જ મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, જેઓ સત્ય જણાય તે જ બોલે છે અને પ્રાણી માત્રના અધીશ્વર ભગવાન નારાયણની ભક્તિ કરે છે તેઓ ભયંકર દુઃખોથી પણ પાર થઇ જાય છે. નારાયણનું શરણ લેનારા ભક્ત દુઃખોથી મુક્ત થાય છે એમાં શંકા જ નથી, બીજું તો શું પણ આ પ્રસંગ [આ અધ્યાય]. પણ દુઃખોથી તારનાર છે, જે લોકો એને વાંચે છે કે બ્રાહ્મણોના મુખથી શ્રવણ કરે છે તેઓ પણ દુઃખમુક્ત બને છે આ પ્રકારે અહિં સંક્ષેપમાં મનુષ્યોને માટે આ કર્તવ્યો બતાવવામાં આવ્યા છે જેથી તેઓ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ વિપત્તિના બંધનોથી મુક્ત થાય છે

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—તાત ! અત્યંત કઠોર સ્વભાવના મનુષ્યો દેખાવે તો શાંત અને કોમળ રહે છે તથા કોમળ સ્વભાવના માણસો દેખાવે કઠોર-દેખાય છે; આવા મનુષ્યોને કેવી રીતે જાણવા ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું:—યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં વાઘ અને શિયાળના સંવાદ રૂપે એક પ્રાચીન કથા છે. તે તમને હું સંભળાવું છું. ઘણાં વખત પહેલાંની વાત છે. પુરિકા નામે એક નગરી જે ધનધાન્યથી વૈભવથી પૂર્ણ હતી તે નગરમાં પૌરિક નામે રાજા હતો એ રાજા અત્યંત ક્રૂર અને નીચ હતો, હમેશાં અન્ય જીવોની હિંસા કર્યા કરતો. ધીમે-ધીમે એનું આયુષ્ય પૂરું થયું. મૃત્યુ પછી પોતાના પૂર્વકર્માના ફળરૂપે એ શિયાળની યોનિમાં જન્મ્યો, પરંતુ એને પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ રહ્યું હતું. એથી આ અધમ યોનિમાં પૂર્વ વૈભવની સ્મૃતિ થતાં તેને અત્યંત ખેદ અને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. હવે એણે કોઈ પણ જીવની હિંસા જ કરવી છોડી દીધી અને સત્ય બોલવાનો નિયમ કર્યો તથા પોતાના આ વ્રતનું દૃઢતાથી પાલન કરવા લાગ્યો. દિવસભરમાં એક વખત નિશ્ચિત સમયે તે ભોજન કરતો અને તે પણ વૃક્ષો પરથી આપોઆપ નીચે પડતાં ફળોનોજ. એણે સ્મશાનભૂમિમાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. કેમકે ત્યાંજ એનો જન્મ થયો હતો. જન્મભૂમિના સ્નેહને લીધે બીજે સ્થળે જવાનું એને મન થતું ન હતું.

શિયાળના આ પવિત્ર આચારવિચાર એના જાતિબંધુઓને સારા ન લાગ્યા. એમના માટે આ વાત

અસહ્ય થઈ પડી. આથી તેઓ તેને ચલિત કરવા માટે પ્રેમ અને વિનયપૂર્ણ વાતો સંભળાવવા લાગ્યા. એમણે કહ્યું: "ભાઈ શિયાળ! તું તો માંસાહારી જીવ છે, અને શ્મશાનભૂમિમાં રહે છે, તો પણ પવિત્ર આચાર-વિચારથી રહેવા ઇચ્છે છે એ તારા અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. ભાઈ! અમારા જેવો જ બનીને રહે, તારા માટે ભોજન અમે લાવી આપીશું, તું આ શૌચ-આચારના ઢોંગ છોડીને ચુપચાપ ખાઈ લેજે ને! તારી જાતિનો તો સદાય આ જ આહાર છે, તારે પણ એમ જ સમજવું જોઈએ."

એમની આવી વાતો સાંભળીને એ શિયાળ સાવધ બની ગયું અને મીઠાં તથા યુક્તિયુક્ત વચનોથી એમને સમજાવતાં બોલ્યું:—"ભાઈઓ આપણાં ક્રૂર વ્યવહારને લીધે જ આપણો (શિયાળોનો) કોઈ વિશ્વાસ નથી કરતું. સારા સ્વભાવ અને આચરણથી જ કુળની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. એટલે હું પણ એવાં જ કર્મ કરવા ચાહું છું કે જેથી આપણા બધાની કીર્તિ વધે. મારા શ્મશાનભૂમિમાંના નિવાસ અંગે હું એક સ્પષ્ટતા કરવા ઇચ્છું છું. તે સાંભળો—આશ્રમ બનાવીને રહેવું એ જ કાંઈ ધર્મમાં અભિપ્રેત નથી. કોઈ પણ શુભ કર્મ આત્માની પ્રેરણાથી જણાય છે. આશ્રમમાં રહીને પણ જો કોઈ ગાયની હત્યા કરે તો શું તેને પાપ નથી લાગતું? અથવા આશ્રમમાંથી અલગ શ્મશાન વગેરે સ્થળે રહીને પણ જો કોઈ ગાયનું દાન કરે તો શું તે વ્યર્થ જશે? એથી શું પુણ્ય નહિ થાય? તમારા બધાનાં જીવન અસંતોષથી નિંદનીય, ધર્મહાનિને લીધે દૂષિત તથા આ લોક અને પરલોકમાં અનિષ્ટ ફળ આપનારાં છે એથી જ હું એને પસંદ નથી કરતો.

શિયાળના એ જ આચારવિચારની ચર્ચા ચારે બાજુ ફેલાઈ ગઈ. દરમ્યાન એક વાઘે જાતે આવીને એનું ખાસ સન્માન કર્યું તથા એને શુદ્ધ અને બુદ્ધિમાન માનીને પોતાનું મંત્રીપદ સ્વીકારવા એને વિનંતિ કરી.

વાઘ બોલ્યો—હે સૌમ્ય! હું આપના સ્વરૂપથી પરિચિત છું. તમે મારી સાથે ચાલીને રહો અને મનપસંદ ભોગ ભોગવવો. એક વાતની તમને સૂચના આપી દઉં, કે અમારી જાતિનો સ્વભાવ કઠોર હોય છે તે આખી દુનિયા જાણે છે. જો તમે કોમળતાયુક્ત વ્યવહારથી મારા હિતકાર્યમાં પ્રસન્ન રહેશો તો આપનું પણ શ્રેય થશે.

શિયાળે કહ્યું—હે મૃગરાજ! આપે મારા માટે જે શબ્દો કહ્યા તે આપને માટે યોગ્ય જ છે. તથા આપ જે ધર્મ અને અર્થસાધનમાં કુશળ એવા સ્વભાવના સહાયકો શોધી રહ્યા છો—એ પણ ઉચિત જ છે. હે મહાભાગ! તે માટે આપને જેના પ્રત્યે અનુરાગ હોય જેમને નીતિનું જ્ઞાન હોય, જેઓ સંધિ કરાવવામાં કુશળ, વિજયાભિલાષી, લોભ વિનાનો, બુદ્ધિમાન, હિતૈષી તથા ઉદાર હૃદયવાળો હોય એવી વ્યક્તિઓને સહાયક બનાવીને પિતા અને ગુરુની જેમ તેનું સન્માન કરો. આપ મને જે ભગવડો આપી રહ્યા છો, એની મને જરાય ઇચ્છા નથી. આપની જૂના નોકરોના સ્વભાવ સાથે મારો મેળ નહિ બને. તેઓ દુષ્ટ પ્રકૃતિના જીવો છે, આપને મારી તરફ સદાય ભંભેરતા રહેશે. એમનો પ્રતાપ ખૂબ જ વ્યાપેલો છે કે જેથી તેઓને મારે આધીન રહેવું પસંદ નહિ પડે. આ બાજુ મારો સ્વભાવ પણ વિલક્ષણ છે; હું પાપીઓના કઠોર વર્તનને સહી શકતો નથી. હું દૂરના ભાવીની વાત વિચારું છું. મારો ઉત્સાહ કદીય ઓછો થતો નથી, મારામાં બળ પણ વિશેષ છે. હું સ્વયં કૃતાર્થ છું. અને પ્રત્યેક કાર્ય સફળતાપૂર્વક કરી શકું છું. મને કોઈની સેવા સુશ્રૂષાનું લેશ પણ જ્ઞાન નથી. સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વનમાં ફરું છું. મારા જેવા વનવાસીઓનાં જીવન આસક્તિથી રહિત અને નિર્ભય હોય છે. એક સ્થળે મુશ્કેલીથી પાણી મળતું હોય, અને અન્ય સ્થળે સ્વાદિષ્ટ પણ ભય આપનાર અન્ન પ્રાપ્ત થતું હોય—આ બંનેનો વિચાર કરીને જોઉં છું તો મને ત્યાં જ સુખ ભાસે છે જ્યાં ભય નથી. રાજાની પાસે રહેવામાં સદાય ભય જ રહે છે. રાજસેવકોમાંથી જેટલા લોકો અન્યોની દ્વારા નિરૂપેલા જૂઠા કલંકને લીધે રાજાના હાથે માર્યા ગયા છે એટલા સાચા અપરાધીઓ નથી માર્યા ગયા. મૃગરાજ! જો મારી પાસે મંત્રીપદનું કામ કરાવવું હોય તો આપની પાસે એક શરત કરાવવા ઇચ્છું છું; એ શરત પ્રમાણે જ આપે મારી સાથે વર્તવું પડશે. "મારી આત્મીય વ્યક્તિઓનું આપ સન્માન કરો, એમની હિતકર વાતો સાંભળો. હું આપના અન્ય મંત્રીઓ સાથે કદી મંત્રણા નહિ કરું. એકાંતમાં માત્ર આપને જ … હો મંત્રણા અને આપના હિતની

વતો કહીશ. આપ પણ આપના જાતિભાઈઓના કામમાં મને હિતાહિતની વાત ન પૂછશો. મારી સાથે મંત્રણા કર્યા પછી આપના પહેલાંના મંત્રીઓની ભૂલ સાબીત થાય તો એમને પ્રાણદંડ ન આપશો તથા ક્રોધમાં આવીને મારા આત્મીયજનો પર પણ પ્રહાર ન કરશો.

વાઘે "એમ જ થશે" કહીને શિયાળને ભારે માન આપ્યું. શિયાળે પણ એના મંત્રી (પ્રધાન) બનવાનું સ્વીકારી લીધું. પછી તો બધે એમનો ખુબ આદરસત્કાર થવા માંડ્યો. પ્રત્યેક કાર્યમાં એની પ્રશંસા થવા લાગી. આ બધું જોઈ–સાંભળીને જૂના સેવકો તથા મંત્રીઓ ઈર્ષ્યાગ્નિથી બળવા લાગ્યા, બધા દ્વેષ કરવા લાગ્યા. એમનામાં દુષ્ટતા ભરી હતી એટલે તેઓ સંપ કરીને વારંવાર એકત્રિત થઈને શિયાળ પાસે આવતા અને પોતાનો મિત્રભાવ દર્શાવતા એને સમજાવીને પોતાના જેવો બનાવવાની કોશિશ કરતા. શિયાળનાં આવવા પહેલાં એમની રહેણી કરણી જુદી જ હતી. બીજાઓની મસીલ્લો ઝુંટવીને તેઓ પોતે ઉપયોગ કરતા હતા. પરંતુ હવે એમની દાળ ગળતી ન હતી. તેઓ કોઈનું પણ ધન લેવા શક્તિમાન ન હતા. કેમકે શિયાળે એમના પર સખ્ત પ્રતિબંધો મુકયા હતા. તેઓ ચાહતા હતા કે શિયાળ ચલિત થઈ જાય, એટલે અનેક પ્રકારની વાતોમાં ફોસલાવીને ફસાવવા અને ઘણું ધન આપવાનો લોભ દેખાડતા હતા,

પરંતુ શિયાળ અત્યંત બુદ્ધિમાન હતું. એ એમની ચાલબાજીમાં ફસાયું નહિ. એણે ધીરજ ન ગુમાવી. ત્યારે ઉલટે એ નોકરોએ એને મારી નાખવાના સોગંદ લીધા અને સહુએ મળીને એ માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એક દિવસ એમણે વાઘને ખાવા માટે જે માંસ તૈયાર કરીને રાખવામાં આવ્યું હતું તે ચોરીને પેલા શિયાળની ગુફામાં જઈને મૂકી દીધું. શિયાળે મંત્રી-પદ સ્વીકારતાં પહેલાં જ વાઘ સાથે નક્કી કરી લીધું હતું કે રાજન્ ! જો તમે મારી સાથે મિત્રતા રાખવા ઈચ્છતા હો તો કોઈના ભંભેરવાથી ઉશ્કેરાઈ ને મારો વિનાશ ન કરશો.

આ બાજુ વાઘને જ્યારે ભૂખ લાગી અને તે ભોજન માટે ઊઠ્યો તો એના માટે રાખેલું માંસ ન દેખાયું. વાઘે ચોરને શોધી લાવવા માટે નોકરોને આજ્ઞા કરી. ત્યારે જે લોકોએ કાવતરું કર્યું હતું તેઓએ વાઘને જણાવ્યું કે;–"મહારાજ ! પોતાને મહાબુદ્ધિમાન અને પંડિત માનનાર પેલા શિયાળે જ આપનું માંસ ચોરી લીધું છે." શિયાળની આ ચપળતા સાંભળીને વાઘ ગુસ્સે થઈ ગયો અને એને મારી નાખવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. આ વખતે શીયાળ વિરુદ્ધ ભંભેરણી કરવાનો લાગ જોઈને અગાઉના મંત્રીએ કહ્યું:–"રાજન્ એ તો માત્ર વાતો પૂરતો જ ધર્માત્મા બની બેઠો છે. સ્વભાવે તો એ મહા કુટિલ છે. અંદરથી પાપી છે પણ ઉપર ઉપરથી ધર્મનો ઢોંગ રચ્યો છે. એના બધા જ આચાર વિચાર દેખાવ પૂરતા જ છે" એટલું કહીને થોડી જ વારમાં તેઓ શીયાળની ગુફામાંથી પેલું માંસ ઉઠાવી લાવ્યા. વાઘે એમની વાતો સાંભળી અને તે માટે નક્કી થયું કે શિયાળ જ આ માંસ લઈ ગયું હતું માટે એણે એને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી.

વાઘની આ વાત જ્યારે એની માતાને કાને આવી ત્યારે તે બહુ જ હિતકારી વચનોથી એને સમજાવવા માટે આવી અને કહેવા લાગી "પુત્ર ! આ બાબતમાં મને કંઈક કપટપૂર્ણ કાવતરું થયું હોવાની ગંધ આવે છે માટે એના પર વિશ્વાસ રાખવો ન જોઈએ. કામમાં ભૂલ–ચૂક થતાં જેમનાં મનમાં પાપ હોય છે તેઓ અન્ય જ નિર્દોષને જ તે બદલ દોષી ઠરાવે છે, કોઈને પોતાથી ઉચ્ચ સ્થાને જોઈને લોકો મોટે ભાગે ઈર્ષાથી બળી મરે છે. તેઓ એની ઉન્નતિ જોઈ–સહી શકતા નથી. કોઈ ગમે તેટલો શુદ્ધ ભલેને હોય–એના પરપણ દોષારોપણ કરી જ દે છે. લોભીઓ શુદ્ધ સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓનો અને આળસુઓ તપસ્વીઓનો સદાય દ્વેષ કરે છે, એ જ રીતે મૂર્ખ લોકો પંડિતોનો, દરિદ્રો ધનિકોનો પાપીઓ ધર્માત્માઓનો અને કદરૂપાઓ સૌન્દર્યવાનોનો–રૂપવાનોનો દ્વેષ કર્યા જ કરે છે. વિદ્વાનોમાં પણ કેટલાક એવા અવિવેકી, લોભી અને કપટી હોય છે, જેઓ બૃહસ્પતિ જેવી બુદ્ધિ ધરાવનાર નિર્દોષ વ્યક્તિના પણ દોષ જ કાઢ્યા કરે છે. એક તો જ્યારે ઘરમાં બધું સુમસામ હતું ત્યારે તારા માંસની ચોરી થઈ છે અને બીજી બાજુ એવી વ્યક્તિ છે કે જે માંસ આપવા છતાં પણ લેવા નથી ઈચ્છતી–આ બન્ને વાતનો વિચાર કરો. સંસારમાં અનેક અસભ્ય પ્રાણીઓ સભ્ય જેવા અને અનેક સજ્જનો અસભ્ય જેવા દેખાય છે. માટે એમની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. આકાશ ઊંધી કડાઈના જેવું અને આગિયો અગ્નિ જેવો દેખાય છે છતાં

પણ ન તો આકાશમાં કડાઈ છે, ન આગિયામાં અગ્નિ છે; માટે નજર સામે દેખાતી વસ્તુની પણ તપાસ કરવી જોઈએ. જે જોઈ વિચારીને પછી જ કોઈ બાબતમાં પોતાનો વિચાર (નિર્ણય) પ્રગટ કરે છે એને કદી પસ્તાવું નથી પડતું. રાજાને માટે કોઈને મારી નાખવો એ મુશ્કેલ કામ નથી પરંતુ એથી એની શોભા નથી વધતી. શક્તિશાળી પુરુષોમાં જો ક્ષમાનો ગુણ હોય તો એની જ પ્રશંસા થાય છે, એ વડે જ એની યશ-કીર્તિ વધે છે. પુત્ર! જરા વિચારો તો, તમે પોતે શિયાળને મંત્રીપદ પર બેસાડયો છે અને તમારા સામંતોમાં એની ખ્યાતિ વધી ગઈ છે. આવો સુપાત્ર મંત્રી અતિ કઠિનતાથી મળે છે, એ તમારો મહાન હિતેચ્છુ છે, માટે તમારે સદાયે એની રક્ષા કરવી જોઈએ, જેઓ બીજાઓ પર મિથ્યા કલંક લગાવીને નિર્દોષને પણ અપરાધી માનીને સજા કરે છે તે રાજા દુષ્ટ મંત્રીઓ સાથે રહેવાના કારણે શીઘ્ર જ વિનાશના મોમાં પડે છે."

વાઘની માતા આ પ્રકારે ઉપદેશ દઈ રહી હતી તેજ વખતે શત્રુદળમાંથી એક ધર્માત્મા વ્યક્તિ ઊઠીને વાઘ પાસે આવી. તે શિયાળનો જાસુસ હતો. એણે જે રીતે આ કાવતરું રચાયું હતું તેની સ્પષ્ટતા કરી દીધી એથી આ વાઘને શિયાળની નિર્દોષતાનો પુરાવો મળી ગયો અને એણે મંત્રીનો સત્કાર કરીને એને આરોપમાંથી મુક્ત કરી દીધો તથા અત્યંત સ્નેહથી એને વારંવાર ગળે લગાડયો.

શિયાળ નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ-જ્ઞાતા હતું. એણે વાઘની આજ્ઞા લઈને ઉપવાસ કરીને આમરણાંત અનશન કરવાનો વિચાર કર્યો. વાઘે એને આ કામથી રોક્યું અને એનો સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો. એ વખતે સ્નેહને લીધે બંન્નેના ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ બની ગયાં હતાં. માલિકની આ સ્થિતિ જોઈને શિયાળનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તે એને પ્રણામ કરીને ગદ્ગદ થઈ બોલ્યું:-"રાજન્! પહેલાં તો આપે મને માન આપ્યું-પછી અપમાનિત કર્યો. શત્રુ જેવી સ્થિતિમાં મને મૂકી દીધો. હવે હું આપની પાસે રહેવાને યોગ્ય નથી. જેમને તેમના પદ પરથી દૂર કરવામાં આવ્યા છે, માનભર્યા સ્થાનેથી નીચે પાડી દેવામાં આવ્યા છે, જેમનું બધું છીનવી લેવામાં આવ્યું છે, જેઓ દુર્બળ લોભી ક્રોધી અને ડરપોક હોય, જેમને દગો દેવામાં આવ્યો હોય, જેમનું ધન લૂંટી લેવામાં આવ્યું હોય તથા જેમને દુઃખ આપવામાં આવ્યું હોય-એવા સેવકો શત્રુઓની જ ગરજ સારે છે. આપે પરીક્ષા કરીને યોગ્ય સમજીને જ મને મંત્રીપદ આપ્યું હતું અને પછી આપે આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને મારું અપમાન કર્યું છે. એવી સ્થિતિમાં હવે આપનો મારા પર વિશ્વાસ નહિ રહે અને મને પણ આપના પર વિશ્વાસ ન હોવાથી ઉદ્વેગમાં-ચિંતામાં પડી જઈશ. આપ મારા પર શંકા કરશો અને હું કદાચ આપથી ડરતો રહીશ. આ બાજુ અન્યનાં દોષ શોધનારાઓ—આપનો સેવકવર્ગ હાજર જ છે. એમને મારા પ્રત્યે જરા પણ સ્નેહ નથી તથા એમને સંતુષ્ટ રાખવા એ મારા માટે અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. પ્રેમનું બંધન જ્યારે એક વાર તૂટી જાય છે તો પછી એનું સંધાન મુશ્કેલીથી જ થાય છે અને જે સ્નેહથી આબાધ હોય છે તેમનાં બંધન મુશ્કેલીથીજ તૂટે છે, પરંતુ જે વારંવાર તૂટયા છે અને જોડાઈ રહે છે, એમનામાં સ્નેહ હોતો જ નથી. રાજાઓનાં ચિત્ત ચંચળ હોય છે, સુયોગ્ય વ્યક્તિને ઓળખવી એ એમને માટે કઠિન કાર્ય છે. સેંકડોમાં કોઈક જ એવો નીકળે છે જે બધી રીતે સમર્થ હોય અને કોઈના પર પણ શંકા ન કરતો હોય.

આ પ્રકારે ધર્મ, અર્થ કામ તથા યુક્તિ-પૂર્ણ સાંત્વના આપતાં વચનો કહીને શિયાળે વાઘને પ્રસન્ન કર્યો અને પછી પોતે વનમાં ચાલ્યું ગયું. તે મહા બુદ્ધિમાન હતું, એટલે વાઘની અનેક વિનંતિઓને ન માનતાં મૃત્યુપર્યંત નિરાહાર રહેવાનું વ્રત લઈને એક સ્થાન પર જઈ બેસી ગયું, અને અંતે શરીર-ત્યાગ કરીને સ્વર્ગલોકમાં પહોંચી ગયું.

શક્તિશાળી શત્રુની સામે નમ્ર થવાનો અને મૂર્ખની વાતો પર ધ્યાન ન આપવાનો ઉપદેશ તથા રાજા અને રાજસેવકોના ગુણોનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—"ભારતશ્રેષ્ઠ! રાજા એક દુર્લભ રાજ્યને પામીને પણ જો સૈન્ય-ખજાનો વગેરે સાધનોથી વંચિત હોય તો, તે પોતાનાથી બળમાં ખૂબ જ ચઢિયાતા શત્રુની સામે કેવી રીતે ટકી શકે?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—"આ વિષયમાં સમુદ્ર અને નદીઓના સંવાદ રૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ હું તને આપું છું. એક વખત સરિતાઓના સ્વામી સમુદ્રએ સરિતાઓને પોતાના મનની એક શંકા આ રીતે પૂછી:—"હે નદીઓ! હું જોઉં છું કે જ્યારે તમારામાં પૂર આવે છે તે વખતે મોટાં મોટાં વૃક્ષો જડમૂળ અને ડાળીઓ સહિત ઉખાડીને તમે પ્રવાહમાં ખેંચી લાવો

છો પરંતુ એમાં નેતરનું કોઈ ઝાડ નથી દેખાતું. નેતરનું ઝાડ તો નહિ જેવું જ બહુ જ પાતળું હોય છે એમાં કંઈ દમ તો હોતો નથી, અને વળી ખાસ તમારા કિનારા પર જ એ ઊગે છે. તો પણ તમે એને ન લાવી શક્યાં! એનું શું કારણ છે? અને કમજોર તમે માનીને એની ઉપેક્ષા તો નથી કરતાં ને? અથવા એણે તમારા બધાંની પર કંઈ ઉપકાર તો નથી કર્યો! કેમ નેતરનું ઝાડ તમારા કિનારો તજીને નથી આવતું? આ વિષયમાં હું તમારા બધાના વિચારો જાણવા ઇચ્છું છું.

આ સાંભળીને ગંગાજીએ યુક્તિયુક્ત અર્થપૂર્ણ તથા દિલને અસર કરનારી વાત કહી:—"નાથ! આ વૃક્ષો પોતાના સ્થાન પર અક્કડપણે ઊભા રહે છે, અમારા પ્રચંડ, પ્રબળ પ્રવાહ આગળ નમતાં નથી. આવા પ્રતિકૂળ વર્તનને લીધે જ તેમને પોતાનું સ્થાન છોડવું પડે છે. પરંતુ નેતરનાં ઝાડ તો નદીના વેગને જોઈને જ નમી પડે છે, તેઓ સમય અનુસાર કેમ વર્તન કરવું તે સારી રીતે જાણે છે; સદાય અમારે આધીન રહે છે, અક્કડીને ઊભાં નથી રહેતાં, એટલે પોતાનાં અનુકૂળ આચરણને લીધે એમને સ્થાન છોડીને અહિં આવવું નથી પડતું. જે છોડવાઓ, વૃક્ષો કે લતાઓ વેલીઓ હવા અને પાણીના વેગ આગળ નમી પડે છે તથા વેગ શાંત થયા પછી જ માથું ઊંચું કરે છે એમનો કદી તિરસ્કાર નથી થતો.

ભીષ્મજી કહે છે—"યુધિષ્ઠિર! આ પ્રકારે જે રાજા વિશેષ બળશાળી તથા વિનાશ કરવામાં તેમજ શત્રુના પહેલા વેગને માથું નમાવીને સહી લેતો નથી તે જલદી જ નાશ પામે છે. અને જે બુદ્ધિમાન પોતાના તથા શત્રુના સાર, અસાર, બળ અને પરાક્રમને જાણીને એ પ્રમાણે વર્તે છે, તેનો કદી પરાજય થતો નથી. એટલે જ્યારે પણ શત્રુને પોતાના કરતાં વધુ બળવાન બનેલો જુએ ત્યારે વિદ્વાન પુરુષે નેતરના ઝાડની જેમ નમ્ર બની જવું જોઈએ. આ જ બુદ્ધિમાનનું લક્ષણ છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—"ભારત! જો કોઈ ધૂર્ત, મૂર્ખ મધુર કે કડવા શબ્દોમાં ભરસભામાં કોઈ વિદ્વાન પુરુષની નિંદા કરે તો તે વિદ્વાને તેની સામે કેવી રીતે વર્તન કરવું જોઈએ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—"પુત્ર! જે નિંદા કરનાર ઉપર ક્રોધ નથી કરતો, તે એના પુણ્યને લઈ લે છે અને પાપને પીછ નાખે છે. માટે કડવું વચન બોલનારને અજ્ઞાની માનીને એની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. એ મૂર્ખ તો પાપ કરીને પોતાનાં વખાણ કરતો સદાય એમ જ કહ્યા કરે છે કે મેં ફલાણા ભદ્રપુરુષોને ભરસભામાં

એવી વાતો સંભળાવી દીધી કે તે શરમથી ચૂપ થઈ ગયો, આમ પોતાનાં નિંદનીય કર્મનો ઉલ્લેખ કરીને તે પોતાની વખાણ કરે છે અને શરમાતો પણ નથી. આવા કપટી પુરુષોની સત્વર ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. જેમ જંગલમાં કાગડાઓ વ્યર્થ જ કાં કાં કર્યા કરે છે, તેમ જ મૂર્ખ મનુષ્યો પણ વ્યર્થ જ અન્યની નિંદા અને પોતાનાં અનુચિત આચરણો ને કર્મોથી પોતાના મિત્ર સર્વને આમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે, સંસારમાં જેમના માટે ગમે તે કહેવું કે કરી નાંખવું સરળ છે, એવા માણસો સાથે વાત પણ કરવી ન જોઈએ. જે પ્રત્યક્ષમાં પ્રશંસા અને પાછળ નિંદા કરે છે એ તો કેવળ શ્વાન સમાન જ છે, એના આ લોક અને પરલોક બંને નષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે એવા પાપીનો તો તરત જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—દાદાજી! હવે હું આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ મને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી રાજ્યનું હિત થાય, જે વર્તમાન તથા ભાવિમાં કલ્યાણ અને અભ્યુદય આપે તથા જેનાથી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થાય; કેમકે આપ તત્ત્વ મહાબુદ્ધિમાન વિદ્વાન જ આપણા વંશના હિતને અનુકૂળ સદા રાજધર્મનો ઉપદેશ કરો છો. રાજા એકલો જ આખા રાજ્યનું રક્ષણ નથી કરી શકતો; એટલે જ એણે કેવા અને કયા ગુણવાળા સેવકો રાખવા જોઈએ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—"પુત્ર! કોઈ પણ સહાયકો વિના કોઈ એકલો રાજ્ય ચલાવી જ ન શકે. એ સિવાય કોઈ અર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી; જો થાય તો પણ એનું રક્ષણ કરવું અશક્ય બને છે; માટે સેવકો-મંત્રીઓ તો જોઈએ જ. જેના સેવકો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સંપન્ન, હિતેચ્છુ, કુલીન તથા પ્રેમી હોય, એ જ રાજા સુખ પામે છે, જેના સેવકો રાજાના સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી રહેતા હોય, એની આર્થિક ઉન્નતિની સતત ચિંતા કરે, અને સત્યવાદી હોય, તે જ રાજ્યનું સુખ ભોગવે છે. જેનો દેશ દુઃખી ન થાય, જે પોતે જ ખોટા વિચારો ન કરતાં સદા સન્માર્ગ પર ચાલે છે, તે જ રાજા રાજ્યસુખનો ભોક્તા બને છે. વિશ્વાસપાત્ર, સંતોષી તથા કોષવધારવામાં યત્નશીલ કોષાધ્યક્ષ દ્વારા જેના કોષમાં વૃદ્ધિ થયા કરે છે તે જ રાજા ઉત્તમ છે. જો લોભથી દ્રોહી ન બને, પ્રેમી, સુપાત્ર, વિશ્વાસપાત્ર, તથા નિર્લોભ મનુષ્ય ધન આદિ ભંડારના રક્ષણ માટે નિયુક્ત હોય. તો તેની વિશેષ ઉન્નતિ થાય છે. જેના નગરમાં કર્માનુસાર ફળ આપનારા શંખમુનિકૃત ન્યાયનું પાલન થાય છે, તે જ રાજા પોતાના ધર્મનું ફળ પામે છે. જે રાજ્યમાં ઉત્તમ લોકોને સેવામાં જોડે છે અને સમયાનુસાર રાજનીતિના સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ (ભેદનીતિ) તથા સમાશ્રય જાતના ૭ ગુણોનો ઉપયોગ કરે છે, એને જ ધર્મનું ફળ મળે છે.

બુદ્ધિમાન રાજાએ પ્રથમ સેવકોની સત્યતા, શુદ્ધતા, સરળતા, સ્વભાવ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, સદાચાર, કુલીનતા, જીતેન્દ્રિયતા, દયા, બળ, પરાક્રમ, પ્રભાવ, વિનય અને ક્ષમા આદિ ગુણો વિષે માહિતી મેળવે, પછી જે કાર્ય માટે જે યોગ્ય લાગે તે પ્રબંધ કરે. કદી યથોચિત-તપાસ વિના કોઈને પણ મંત્રી (પ્રધાન) ન બનાવે; કેમકે નીચ કુળના મનુષ્યનો સહવાસ થવાથી રાજાને સુખ મળતું જ નથી. ન એની ઉન્નતિ પણ થાય છે. જો રાજા વિના અપરાધે પણ કોઈ કુલીન પુરુષનો તિરસ્કાર કરે તો તે પોતાની [illegible] ને લીધે રાજાનું અનિષ્ટ વિચારી નથી શકતો. પરંતુ નીચ કુળનો મનુષ્ય સાધુચરિત રાજાના આશ્રય પામીને તેના અપ્રાપ્ય ઐશ્વર્યને ભોગવે છે છતાં જો એકાદ વાર પણ રાજાથી એની ટીકા થઈ જાય તો તે રાજાનો શત્રુ બની જાય છે. એટલા માટે રાજાએ કુલીન, શિક્ષિત, બુદ્ધિમાન, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત, શાસ્ત્રજ્ઞ, તત્ત્વજ્ઞ, સહનશીલ, પોતાના જ દેશના વાસી, કૃતજ્ઞ, બળવાન, ક્ષમાવાન, જિતેન્દ્રિય, નિર્લોભ, જે કાંઈ મળે તેટલાથી જ સંતોષ રાખનાર, પોતાના સ્વામી તથા મિત્રોનું હિત ઇચ્છનાર, સદા મનને વશ રાખનાર, હિતૈષી, ઉદ્યમી, સમય અને વિગ્રહના સમયને ઓળખનાર, નગર અને દેશના લોકોનો પ્રિય, ખાઈ અને સુરંગ ખોદવાના તથા વ્યૂહરચનાનો નિષ્ણાત, સેનાનો ઉત્સાહ વધારી શકે, આકૃતિ અને હાવભાવથી જ માણસની પરીક્ષા કરી શકે, અહંકાર રહિત, નિર્ભીક, કાર્યદક્ષ, બળવાન, ઉચિત કામ કરનાર, શુદ્ધ, રાજનીતિમાં પ્રવીણ, ગુણવાન, ઉદ્યોગી શિલ્પોમાં વિદ્વાન, સરળ સ્વભાવનો, મીઠું બોલનાર, ધીર, શૂરવીર તથા દેશકાળ અનુસાર કામ કરનાર હોય એવા પુરુષને જ મંત્રીપદે નીમવો જોઈએ.

જે રાજા આવા યોગ્ય પુરુષને મંત્રી બનાવે છે, અને કદી તેનો અનાદર નથી કરતો, એનું રાજ્ય ચંદ્રના તેજની પેઠે ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે. રાજાએ પણ આવા ગુણો કેળવવા જોઈએ. સાથે જ એનામાં શાસ્ત્રજ્ઞાન, ધર્મપરાયણતા અને પ્રજાપાલન આદિ ગુણો પણ હોવા જોઈએ. રાજા ધીર, ક્ષમાવાન, પવિત્ર અને સમયને ઓળખનાર, મોટાઓની સેવા કરનાર, શાસ્ત્રવિદ્, બુદ્ધિમાન, સ્મરણશક્તિવાળો, ન્યાયી, જિતેન્દ્રિય, પ્રિયભાષી, શત્રુને પણ ક્ષમા કરનાર, શ્રદ્ધાળુ અને દુઃખીઓને સહાય કરનાર હોવો જોઈએ. તે અહંકારી ન બને, કર્તવ્યપરાયણ, પોતાના ભક્તો પર પ્રેમ રાખનાર, સારા માણસોને એકઠા કરી આશ્રય આપે, જડતાનો ત્યાગ કરે, સદા આનંદી રહે, સેવકોનો સદાય ખ્યાલ રાખે, ક્રોધ ન કરે, ઉદારહૃદયી બને; રાજદંડનો કદી ત્યાગ ન કરે, પરંતુ એનો ન્યાયપૂર્વક ઉપયોગ કરે; ગુપ્તચરો દ્વારા પ્રજાની તમામ સ્થિતિ પર દૃષ્ટિ રાખે તથા ધર્મ અને અર્થના વિષયમાં હંમેશાં કુશળ રહેવું જોઈએ. આવા સેંકડો ગુણોવાળો રાજા જ પ્રજાને પ્રિય ને વાંછનીય થાય છે.

રાજન્ ! રાજ્યની રક્ષામાં સહાય કરનારા તમામ સૈનિકો પણ આવા સારા ગુણોવાળા હોવા જોઈએ એ માટે ઉત્તમ પુરુષોની તપાસ કરવી જોઈએ અને એમનું કદી અપમાન કરવું ન જોઈએ. જેના યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં વીરતા દાખવનાર, કૃતજ્ઞ, શસ્ત્ર ચલાવવામાં પ્રવીણ, નિર્ભય, ધર્મશાસ્ત્રના જ્ઞાતા તથા ધનુર્વિદ્યામાં પારંગત હોય છે આ પૃથ્વીનું રાજ્ય એ જ રાજાને આધીન થાય છે.

જે રાજા સેવકોના ગુણ અને સ્વભાવને જાણીને એમને યોગ્ય કાર્યો પર નિયુક્ત કરે છે એને જ રાજ્યનું (સુખ) ફળ મળે છે. મંત્રીપદ પર એવા જ મનુષ્યોને બેસાડવા જોઈએ કે જેમનામાં એ પદને અનુરૂપ ગુણ અને એ કામને સંભાળવાની ક્ષમતા હોય, જેઓ નોકરોને તેમને યોગ્ય કામની સોંપણી કરે છે; એ રાજા રાજ્યથી લાભ મેળવે છે એટલા માટે મૂર્ખ, શઠ, બુદ્ધિહીન, ઇન્દ્રિયલોલુપ તથા નીચ કુળના મનુષ્યોને રાજ્યકાર્યમાં કદી પણ જોડવા નહિ. જેઓ સજ્જન, કુલીન, શૂરવીર, જ્ઞાની, પરનિંદાથી દૂર રહેનાર, ઉત્તમ, પવિત્ર અને કાર્યદક્ષ હોય તે લોકો જ રાજાના મંત્રી થવાને યોગ્ય છે. આવા સહાયકોને મેળવીને તો સારી પૃથ્વીને જીતી શકાય છે. જેઓ આજ્ઞા મળતાં જ છોડેલા તીરની જેમ ત્વરિત સ્વામીના કાર્યમાં લાગી જાય છે અને સદાય એના હિતનું ધ્યાન રાખે છે, એવા સેવકોને બરાબર ધીરજ આપવી જોઈએ. રાજાએ યત્નપૂર્વક પોતાના કોષની રક્ષા કરવી જોઈએ કેમકે એ જ રાજ્યનો આધાર છે, એનાથી જ રાજાનો અભ્યુદય થાય છે. યુધિષ્ઠિર ! ભંડારોમાં પણ સારાં સારાં અનાજ ભરી રાખવાં જોઈએ. અને એના રક્ષણનો ભાર સત્પુરુષોના પર છોડી દેવો જોઈએ. આમ ધન અને ધાન્ય બંનેનો સંગ્રહ કરવો. પોતાના યુદ્ધનિપુણ યોદ્ધાઓ સદા અભ્યાસમાં રત રહે તેવો પ્રબંધ કરવો. ભાઈઓ મિત્રોની પણ સંભાળ રાખવી. મિત્રો તથા સ્નેહીઓની સાથે રહીને પ્રજાજનોનાં કાર્યો સિદ્ધ કરવાં અને એના હિતકાર્યમાં જ રત રહેવું.

રાજધર્મ અને દંડના સ્વરૂપનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—" પિતામહ ! હવે આપ મને પ્રાચીન રાજાઓના ધર્મ (રાજધર્મ) કહી સંભળાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યાઃ—યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિયનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવી. પરંતુ એ કેવી રીતે કરાય ! એ હું તને સમજાવું છું. જુઓ, રાજાએ સમય પ્રમાણે ઉગ્ર શાંત, એવાં અનેક રૂપ ધારણ કરવાં જોઈએ. જે કાર્યને માટે જે હિતકાર લાગે તેમાં તેવું જ રૂપ પ્રગટ કરવું ઇષ્ટ છે. (દૃષ્ટાંતઃ—અપરાધીને શિક્ષા કરતી વખતે ઉગ્ર અને ગરીબ પર કૃપા કરતી વખતે શાંત ને દયાળુતા.) આમ અનેક ભાવ-રૂપ ધારણ કરનાર રાજાનું કોઈ પણ કામ બગડતું નથી. જેમ શરદ ઋતુમાં મોર બોલતા નથી, એમ જ રીતે રાજા પણ મૌન રહીને જ રાજકીય ગુપ્ત વિચારોને પ્રગટ ન થવા દે. બોલવું જ પડે તો મીઠી વાણી બોલે અને તે પણ બહુ જ ટૂંકમાં.

રાજા સર્વનું હિત કરે, પરંતુ ધર્મમાં વિઘ્ન ન ઊભાં થવા દે. જેના સદ્વ્યવહારથી પ્રસન્ન એવી પ્રજા એને પોતાનો પ્રિય ગણે છે તે રાજા પરંત

સમાન અચલ બની રહે છે (રાજ્યગાદી પર) જેવી રીતે સૂર્ય દરેક વસ્તુ પર સમાન ભાવે પોતાનાં કિરણો ફેંકે છે એ જ રીતે રાજા ન્યાય કરતી વખતે કોઈનો પણ પક્ષ ન કરે. પ્રિય અને અપ્રિય બન્નેને સમાન માની કેવળ ધર્મની જ રક્ષા કરે. જે કુળધર્મ-પ્રકૃતિધર્મ અને દેશધર્મને જાણનાર તથા મિષ્ટભાષી, જેમનાં ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હોય, જેઓ હિતકાર્યમાં રત રહેનાર, ધૈર્યવાન, નિર્લોભી, શિક્ષિત, જીતેન્દ્રિય, ધર્મનિષ્ટ તથા ધર્મ અને અર્થનું રક્ષણ કરનાર હોય એવા પુરુષોને રાજાએ બધાં (અર્થતંત્રનાં) કાર્યોમાં જોડવા જોઈએ.

આમ સદા સાવધાન રહીને રાજ્યના પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ અને એની સમાપ્તિ કરે. મનમાં સંતોષ રાખે અને ગુપ્તચરોની સહાયથી દેશની તમામ સ્થિતિથી જાણકાર રહે. જેના ક્રોધ અને હર્ષ નિષ્ફળ નથી જતા જેની દયાથી સર્વ પરિચિત હોય, એ જ રાજધર્મ જાણે છે. જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી સંસારને જુએ છે, એ જ રીતે રાજા પણ પોતાનાં નેત્રોથી રાજ્યનું નિરીક્ષણ કરે. રાજ્યમાં ભ્રમણ કરતા ગુપ્તચરો (જાસૂસો)ની વાતો (અહેવાલો) જાણે અને સ્વયં પોતાની બુદ્ધિથી પણ વિચાર કરે. જેવો વખત આવે તે અનુસાર કામ કરે. અને પોતાના અર્થસંગ્રહની બીજાને ખબર પડવા દે નહિ. જેમ ગાયનું પાલન કરવા સાથે રોજ તેનું તેનું દૂધ દોહવામાં આવે છે તે રીતે રાજ્યની રક્ષા કરનાર રાજાએ પ્રજા પાસેથી કર લેવો જોઈએ. જેમ મધમાખી ક્રમવાર ફૂલોનો થોડો થોડો રસ-મધ એકત્ર કરે છે એ જ રીતે રાજાએ પણ તમામ પ્રજા પાસેથી કર લઈને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

રાજ્યનું રક્ષણ અને વેતન વગેરે આપવા પછી જે ધન બચે, એ ધન ધર્મકાર્યમાં વાપરે અને પોતાના ઉપયોગમાં પણ લે. શાસક રાજાએ બને ત્યાં સુધી રાજકોષમાંથી અંગત ખર્ચ ન કરવો જોઈએ. થોડું પણ જે ધન મળતું હોય એનો તિરસ્કાર ન કરે, શત્રુને નાનો (હીન) ન માને, બુદ્ધિથી પોતાની સ્થિતિને સમજતો રહે અને મૂર્ખાઓ પર વિશ્વાસ ન કરે. સ્મરણશક્તિ, ચતુરતા, સંયમ, બુદ્ધિ, શરીર, ધીરજ, વીરતા, અને દેશકાળની પરિસ્થિતિથી બેદરકાર ન રહેવું-આ આઠ ગુણો સંપત્તિ (શ્રી) વધારવાનાં મુખ્ય સાધનો છે. શત્રુ, આગ, કુટુમ્બ કે ઝેર ભલે તે હોય તો પણ અસાવધ રહેનાર મનુષ્યોનો તે નાશ જ કરી નાખે છે. એ તો લાગ મળતાં જ રાજાની જડ ઉખાડી નાખે છે. માટે જે સમયને ઓળખે છે, એ જ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. દ્વેષ રાખનાર શત્રુ નિર્બળ હોય કે બળવાન, પણ તે રાજાની કીર્તિનો નાશ કરે છે; એટલા માટે મનને વશમાં રાખનાર રાજા શત્રુ પ્રત્યે બેપરવા ન રહે. હાનિ-લાભ, રક્ષણ અને સંગ્રહ વગેરેને સારી રીતે સમજીને બુદ્ધિમાન પુરુષ શત્રુ સામે સંધિ કે વિગ્રહ કરે, એ માટે બુદ્ધિની સહાય લે. પરિમાર્જિત નિર્મળ બુદ્ધિ બળવાનોને પણ છક્કડ ખવરાવે છે. વધતા જતા બળની રક્ષા બુદ્ધિ જ કરે છે. બળમાં ખૂબ વધેલા શત્રુને પણ બુદ્ધિથી વિપત્તિમાં નાખી શકાય છે, એટલે બુદ્ધિથી વિચારવા પછી જે કામ થાય છે તે જ ઉત્તમ હોય છે-જેણે સર્વ પ્રકારના દોષોનો ત્યાગ કર્યો છે એ વીર રાજા નાનકડી સેનાના બળથી પણ બધા જ ભોગો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

રાજા પ્રજા પર સ્નેહ રાખીને જ એની પાસેથી કર વસૂલ કરે. એને વધુ સમય સુધી સતાવીને એના પર વીજળીની સમાન તૂટી પડીને પોતાનો પ્રભાવ ન દેખાડે. લોભી મનુષ્ય બીજાઓનાં ધન, ભોગ-સામગ્રી, સ્ત્રી-પુત્ર તથા સમૃદ્ધિ વગેરે બધું જ હરણ કરી લેવા ઇચ્છે છે, એનામાં બધા જ પ્રકારના દોષો (દુર્ગુણો) પ્રગટ થાય છે; એટલા માટે લોભીને પોતાને ત્યાં ન રાખે. જે રાજાએ ધર્માત્મા બ્રાહ્મણો પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે, જે મંત્રીઓથી સુરક્ષિત, પ્રજાનો વિશ્વાસપાત્ર તથા કુલીન છે, તે પોતાને કર આપનારા સામંત-નરેશોને કાબૂમાં રાખી શકે છે. રાજન્! મેં સંક્ષેપમાં જે રાજધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે, એને બુદ્ધિથી વિચારીને ધારણ કરો. જે આ સારી રીતે સમજીને એનું આચરણ કરે છે, તે જ પોતાના રાજ્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરી શકે છે. જેનાં સુખ-ભોગ કે, અન્યાય તથા હત્યાના બળ પર સ્થિત છે તે રાજાની પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ નથી થતી, અને એનું એ રાજ્ય સુખ પણ વધુ દિવસો નથી ટકતું.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—પિતામહ! આપે સનાતન રાજધર્મનું વર્ણન કર્યું, એથી એ જ્ઞાન થાય છે કે દંડ જ સર્વનો ઈશ્વર છે. દંડના જ આધારે બધું અવલંબિત છે. દેવતા, ઋષિ, પિતૃઓ, મહાત્મા, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ તથા સંસારની તમામ પ્રાણીઓ માટે

દંડ જ કલ્યાણનું સાધન છે. એના પર જ ચરાચર જગત પ્રતિષ્ઠિત છે; અતઃ હું એ જાણવા ઇચ્છું છું કે દંડ શું છે? એનું સ્વરૂપ શું છે? અને કોના આધારે એ સ્થિત છે? સાથેસાથે એ પણ સમજાવો કે દંડનું ઉપાદાન શું છે? એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? એનો આકાર કેવો છે અને કઈ રીતે સાવધાન રહીને તમામ પ્રાણીઓ પર શાસન કરવા માટે તે જાગ્રત રહે છે?

ભીષ્મજીએ કહ્યું:—કુરુનંદન! દંડનું જે સ્વરૂપ છે તે તેથા એનો વ્યવહાર કેવી રીતે કરાય તે હું બધું હું તને બતાવું છું સાંભળ! આ સંસારમાં બધું જ દંડને આધીન છે. એની ગણના ધર્મમાં છે, એને જ વ્યવહાર (ન્યાય) પણ કહે છે. લોકમાં કોઈ પણ રીતે ધર્મ અને ન્યાયનો લોપ ન થાય એ માટે દંડ આવશ્યક છે. વ્યવહારના રક્ષણને કારણે જ તે વ્યવહાર કહેવાય છે. પૂર્વકાળમાં મનુ ભગવાને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે જે રાજા પ્રિય-અપ્રિયને સમાન માનીને પક્ષપાત ન કરતાં દંડનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરે તે પ્રજાનું પાલન કરે છે. એના એ કાર્યને કેવળ ધર્મ જ માનવામાં આવે છે. મેં આ જે દંડની વાત કહી છે, તે બ્રહ્મજીનું મહાન વચન છે અને એને સર્વપ્રથમ મનુજીએ (લોકમાં) કહ્યું છે-પ્રગટ કર્યું છે. એથી એને 'પ્રાગ્વચન' કહે છે તથા વ્યવહારનું પ્રતિપાદન કરવાને લીધે એને 'વ્યવહાર' પણ કહ્યો છે. દંડનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ થવાથી સદા ધર્મ, અર્થ અને કામની સત્તા ટકી રહે છે. એટલા માટે દંડ મહાન દેવતા છે. એનું સ્વરૂપ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન તેજસ્વી છે. તલવાર, ધનુષ, ગદા, શક્તિ, ત્રિશૂળ, મુદ્ગર, બાણ, મુસળ, ફરશી, ચક્ર પાશ, દંડ, ઋષ્ટિ, તોમર તથા અન્ય બીજાં જે પ્રહારક અસ્ત્ર-શસ્ત્રો છે એ બધાના રૂપમાં દંડ જ મૂર્ત થઈને વિચરે છે. એ જ અપરાધીઓને ભેદે છે, છેદે છે, પીડા દે છે, કાપે છે, ચીરે છે, ફાડે છે, તથા મારે છે. આમ દંડ જ સંસારમાં ચારે તરફ વ્યાપક રૂપે દોડતો ફરે છે.

દંડ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી તે ભગવાન વિષ્ણુ છે અને મનુષ્યોનો આશ્રય હોવાથી નારાયણ કહેવાય છે. તે મહાન સનાતન સ્વરૂપને ધારણ કરે છે એટલે એને મહાપુરુષ કહે છે. એ જ રીતે દંડનીતિને બ્રહ્મજીની કન્યા કહેવામાં આવી લક્ષ્મી વૃત્તિ, સરસ્વતી, અને જગન્માતા પણ એનું જ નામ છે. આમ દંડના અનેક સ્વરૂપો છે. અર્થ-અનર્થ, સુખ દુઃખ, ધર્મ-અધર્મ, બળ-અબળ, દુર્ભાગ્ય-સૌભાગ્ય, ગુણ-દોષ, કામ-અકામ, ઋતુ-માસ, રાત-દિવસ, ક્ષણ, પ્રમાદ-અપ્રમાદ, હર્ષ-ક્રોધ, શમ-દમ, દૈવ-પુરુષાર્થ, બંધ-મોક્ષ, ભય અભય, હિંસા અહિંસા, તપ યજ્ઞ, સંયમ, ગદ-પ્રમાદ દર્પ, દંભ, ધૈર્ય, નીતિ-અનીતિ, શક્તિ અશક્તિ, માન અપમાન, વ્યય અવ્યય, વિનય, દાન, કાલ અકાલ, સત્ય અસત્ય, જ્ઞાન શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા, અકર્મણ્યતા ઉદ્યોગ લાભ હાનિ, જય પરાજય, કઠોરતા કોમળતા, મૃત્યુ, આવાગમન, વિરોધ અવરોધ, કર્તવ્ય, અકર્તવ્ય, અસૂયા અનસૂયા, લજ્જા અલજ્જા, સંપત્તિ વિપત્તિ, સ્થાન, તેજ, કર્મ, પાંડિત્ય, વાક્શક્તિ, તથા તત્ત્વબોધ આ બધા દંડના જ અનેક રૂપો છે.

યુધિષ્ઠિર! સંસારમાં જો દંડની વ્યવસ્થા ન હોત, તો સર્વ લોકો એકબીજાને પીસી નાખત. દંડના ભયથી જ કોઈ કોઈના પર હાથ નથી ઉપાડતો. દંડથી રક્ષિત રહીને જ પ્રજા પોતાના રાજાની દિન દિન ઉન્નતિ કરે છે. માટે દંડ જ સર્વનો આશ્રયદાતા છે, એ જ આ જગતને સીધું, સત્યમાં સ્થાપિત કરે છે. સત્યમાં જ ધર્મ સ્થિત છે અને ધર્મ બ્રાહ્મણોમાં રહે છે, ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ વેદોનો સ્વાધ્યાય કરે છે, વેદોથી જ યજ્ઞો પ્રગટ થયા છે. યજ્ઞથી જ દેવો પ્રસન્ન રહે છે પ્રસન્ન થયેલા દેવો ઇન્દ્રને નિત્ય પ્રાર્થના કરે છે, એથી ઇન્દ્ર પ્રજાજનો પર કૃપા કરીને (વર્ષાથી ખેતી ઉપજાવે છે) એમને અન્ન આપે છે, અને પ્રાણી-માત્રના પ્રાણ અન્ન પર જ અવલંબે છે. એટલા માટે દંડથી જ પ્રજાની સ્થિતિ દૃઢ થાય છે. એજ એની રક્ષા માટે સદૈવ જાગ્રત રહે છે. તે સાવધ રહેનાર અને અવિનાશી છે તથા રક્ષારૂપી પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાને લીધે તે ક્ષત્રિય છે, ઈશ્વર, પુરુષ, પ્રાણ, સત્ત્વ, ચિત્ત, પ્રજાપતિ, ભૂતાત્મા, તથા જીવ-આ દંડના આઠ નામો છે. ઉત્તમ કુળ, અત્યંત ધનવાન મંત્રી, બુદ્ધિપ્રભા, ઓજસ અને સાહસ-રૂપી બળ તથા (હવે આગળ કહીશ તે) અષ્ટાંગ બળથી ઉપાર્જન કરવા યોગ્ય જે ધન, ધાન્ય અને પ્રજાના વગેરેનું બળ છે, એ સર્વનો સમેલ રાજા પાસે થવો હોવો જોઈએ. હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ, નૌકા, બેગાર, દેશની પ્રજા તથા બકરી આદિ પશુઓ-આ આઠ અંગોવાળાં બળ છે, રથી, હાથીસવાર ઘોડેસવાર

પાખંડી, મંત્રી, વૈદ્ય ભિક્ષુક, વકીલ, જ્યોતિષી, દૈવને અનુકૂળ બનાવવા માટે પૂજાપાઠ કરનારા, કોષ, મિત્ર, ધાન્ય તથા અન્ય સર્વ સામગ્રી–આ સાત પ્રકૃતિ તથા આઠ અંગોયુક્ત સેનાનું શરીર છે અને સેના દંડની જ અંતર્ગત છે. એટલે દંડ જ રાજ્યનું મુખ્ય અંગ છે; એ જ એની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ છે.

ઈશ્વરે પ્રયાસ કરીને જાતિના રક્ષણ માટે ક્ષત્રિયના હાથમાં દંડનો અધિકાર આપ્યો છે. સર્વ પ્રત્યે સમાનભાવે (પક્ષપાત વિના ઉપયોગ કરવાથી દંડના સ્વરૂપની રક્ષા થાય છે. રાજાને માટે દંડરૂપ ધર્મથી અધિક કોઈ પૂજ્ય નથી. બ્રહ્માજીએ સ્વધર્મની સ્થાપના તથા લોકરક્ષાને માટે જ દંડ–નીતિમય ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે.

જે દંડ છે તે જ સનાતન વ્યવહાર છે જે વ્યવહાર છે તે જ વેદ છે. જે વેદ છે તે જ ધર્મ છે, અને જે ધર્મ છે તે જ સત્પુરુષોનો માર્ગ છે. સત્પુરુષ છે લોક પિતામહ બ્રહ્માજી. જે સર્વપ્રથમ પ્રગટ્યા છે. એમણે પ્રથમ દેવતા અસુર, રાક્ષસ મનુષ્ય તથા સર્પ આદિવાળા તમામ લોકોની રચના કરી. પછી વાદીપ્રતિવાદીના વિવાદના નિર્ણયરૂપ જે વ્યવહાર (ન્યાય) છે, તેનો ઉપદેશ કર્યો. બ્રહ્માજીએ ન્યાય કરતી વખતે ન્યાયકર્તા સમક્ષ આ આદર્શ મૂક્યો છે કે જો માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી તથા પુરોહિત પણ પોતાના ધર્મમાં સ્થિત ન રહે તો રાજાએ એમને દંડ (શિક્ષા) કરવો જોઈએ. એને માટે કોઈ પણ અદંડનીય ક્ષમ્ય નથી.

દંડની ઉત્પત્તિ તથા એ ક્ષત્રિયોના હાથમાં સોંપાયો તેની પરંપરાનું વર્ણન

ભીષ્મ કહે છે– આ દંડની ઉત્પત્તિ વિષેનો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તને સંભળાવું છું. અંગદેશમાં વસુહોમ નામે એક બહુ જ પ્રસિદ્ધ રાજા હતા. તે મહાન ધર્માત્મા હતા. એક વખત, રાજા વસુહોમ પોતાની રાણીને સાથે લઈને પિતૃઓ, દેવતાઓ તથા ઋષિઓના પૂજિત સ્થળ 'મુંજપૃષ્ઠ' ગયા. ત્યાં જ એક કાળે મુંજવટની નીચે પરશુરામે પોતાની જટાઓ બાંધી હતી. અને ત્યારથી જ ઋષિઓએ તે સ્થાનનું નામ 'મુંજપૃષ્ઠ' રાખ્યું હતું એ સ્થળે ભગવાન શંકર વાસ કરે છે. રાજા વસુહોમે ત્યાં રહીને અનેક વેદોક્ત ગુણો ધારણ કર્યા. પોતાના તપના પ્રભાવે દેવર્ષિ સમા બન્યા અને બ્રાહ્મણોમાં એમનું અત્યંત સન્માન થવા લાગ્યું.

એક દિવસ રાજા માંધાતા એમના દર્શને ગયા. મહારાજ વસુહોમને તપસ્યામાં લીન જોઈને તેમને અત્યંત વિનમ્ર ભાવે પાસે જઈ પ્રણામ કરી ઊભા રહ્યા. એ વખતે અંગરાજે પણ પાદ્ય અર્ઘ્ય આપી રાજા માંધાતાનો આતિથ્ય સત્કાર કર્યો, કુશળસમાચાર પૂછ્યા. અને પછી પ્રજા સાથે કરાયેલા સદ્વર્તન તથા સેવકોની સ્થિતિ વિષે પૂછતાં કહ્યું–"મહારાજ! કહો હું આપની શી સેવા કરું!"

માંધાતાએ કહ્યું–રાજન્! આપે બૃહસ્પતિના સિદ્ધાંતોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, ને શુક્રાચાર્યના નીતિશાસ્ત્રના પણ વિશારદ છો. એટલે હું એ જાણવા માગું છું કે દંડની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? એનાં કાર્ય–કારણ શાં છે? તથા એના પાલનનો ભાર ક્ષત્રિયો પર શા માટે મૂક્યો છે? શિષ્યભાવથી આપને આ પ્રશ્ન પૂછું છું, કૃપા કરી મને સમજાવો.

વસુહોમે કહ્યું– રાજન્! દંડ સમસ્ત જગતને નિયમનમાં રાખનારો છે, એ જ ધર્મનો આત્મા છે; એનો ઉદ્દેશ છે–પ્રજાને ઉચ્છૃંખલતાથી બચાવવી. એની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ તમને કહું છું તે સાંભળો. એવું સાંભળ્યું છે કે એક વખત લોકપિતા બ્રહ્માજીએ યજ્ઞ કરવા ઇચ્છ્યું, પરંતુ તેમને યોગ્ય ઋત્વિજો ન મળ્યા એટલે એમણે પોતાના મસ્તકમાં ગર્ભ ધારણ કર્યો, આ ગર્ભ એક હજાર વર્ષો સુધી એમના મસ્તકમાં રહ્યો. હજાર વર્ષ પૂરા થયા પછી બ્રહ્માજીને છીંક આવી ને તે સાથે જ પેલો ગર્ભ નાક વાટે બહાર નીકળી પડ્યો. એમાંથી જે બાળક જન્મ્યો તે પ્રજાપતિ ક્ષુપના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અને તે જ બ્રહ્માજીના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ બન્યા. (યજ્ઞની દીક્ષા લેવાથી બ્રહ્માની આકૃતિમાં વિનય અને શાન્તિના ભાવો અંકિત થતા દેખાવા લાગ્યા પ્રજા પર શાસન કરતી વખતે જે ઉગ્રતા હતી તે ન રહી એટલે) આ યજ્ઞ

શરૂ થતાં જ શાંત રૂપનું પ્રાધાન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ યંત્ર દંડ અદશ્ય થઈ ગયો પ્રજાનો દંડનો ભય જતો રહ્યો.

દંડ લુપ્ત થતાં જ પ્રજામાં વર્ણસંકરતા, (વ્યભિચાર)ની માત્રા વધતી ગઈ. કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, ભક્ષ્ય અભક્ષ્ય પ્રેમ અપ્રેમ, તથા ગમ્ય અગમ્યનો વિચાર નાશ પામ્યો, બધા એકબીજાને હણવા લાગ્યા, પોતાના અને બીજાના ધનને એકસરખું સમજવા લાગ્યા. જેમ કૂતરાઓ માંસના ટુકડાને પરસ્પર ખેંચા ખેંચીને તોડા-તોડ કરે છે તેવી રીતે મનુષ્યો પણ એકબીજાનું ધન લૂંટવા લાગ્યા. બળવાનો નિર્બળોને મારવા લાગ્યા. સર્વત્ર ઉચ્છૃંખલતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું.

આ જોઈને બ્રહ્માજીએ સનાતન ભગવાન શ્રી વિષ્ણુનું પૂજન કરીને વરદાની મહાદેવજીએ કહ્યું:—હે ભગવાન ! હવે આપ જ કૃપા કરી એવું કહો કે જેથી પ્રજામાં વર્ણસંકરતા ન ફેલાય ! ત્યારે ભગવાન શૂલપાણિએ કંઈક વિચારીને પોતાની જાતને જ દંડ રૂપે પ્રગટ કર્યા, અને એથી ધર્મનું આચરણ થતું જોઈને નીતિદેવી સરસ્વતીએ લોક-ખ્યાત દંડનીતિની રચના કરી. પછી ત્રિશૂલધારી ભગવાન શંકરે થોડીવાર વિચાર કરીને એક એક સમૂહનો એક એક રાજા બનાવ્યો એમણે ઈન્દ્રને દેવોનો, યમને પિતૃઓનો, કુબેરને ધન અને રાક્ષસોનો, મેરુને પર્વતોનો, સમુદ્રને સરિતાઓના વરુણને જળ અને અસુરોનો, મૃત્યુને પ્રાણોનો, વસિષ્ઠને બ્રાહ્મણોનો, અગ્નિને વસુઓનો, સૂર્યને તેજનો, ચંદ્રમાને તારાઓનો અને ઓષધિઓનો, કુમાર કાર્તિકેયને ભૂતોનો તથા કાળને બધાનો એમ રાજાઓ બનાવ્યા, એ પછી ભગવાન શૂલપાણિ પોતે જ રુદ્રોના રાજા બન્યા. બ્રહ્માપુત્ર ક્ષુપને એમણે જ તમામ પ્રજાઓનું આધિપત્ય આપ્યું.

ત્યારપછી, બ્રહ્માજીનો એ યજ્ઞ વિધિપૂર્વક પૂરો થઈ ગયો એટલે મહાદેવજીએ ધર્મરક્ષક ભગવાન વિષ્ણુનો સત્કાર કરી એમને એ દંડ આપ્યો. વિષ્ણુએ એ દંડ અંગિરાને આપ્યો. અંગિરાએ ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રે મરીચિને, મરીચિએ ભૃગુને. ભૃગુએ ઋષિઓને, ઋષિઓએ લોકપાલકોને- લોકપાલોએ ક્ષુપને, ક્ષુપે વૈવસ્વત મનુને તથા મનુએ સૂક્ષ્મ ધર્મ અને અર્થની રક્ષા માટે એ પોતાના પુત્રોને સોંપ્યો. એટલે ધર્માનુસાર ન્યાયઅન્યાયનો વિચાર કરીને જ દંડનું વિધાન કરવું જોઈએ, મનસ્વી રીતે નહિ, દુષ્ટોનું દમન કરવું એ જ દંડનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

અપરાધી પાસેથી જે ધન આદિ વસૂલ કરવામાં આવે છે તે પણ લોકો પર ધાક બેસાડવા માટે જ—ખજાનો ભરવા માટે નહિ. નાનાશા અપરાધ માટે પ્રજા (માણસો) પર શસ્ત્ર ચલાવવું, તેને મારી નાખવી, એના શરીરને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ આપવી તથા દેશનિકાલ કરવા એ યોગ્ય નથી. વૈવસ્વત મનુએ પ્રજાના રક્ષણ માટે જ પોતાના પુત્રને આ દંડ સોંપ્યો હતો, અને એ જ દંડ ઉત્તરોત્તર પ્રજાના રક્ષણાર્થે નિરંતર જાગ્રત રહે છે.

પ્રજાનું પાલન અને દંડનો અધિકાર બ્રહ્માજી પાસેથી મહાદેવજીને, એમની પાસેથી વિશ્વેદેવોને, વિશ્વેદેવો પાસેથી ઋષિઓને, ઋષિઓ પાસેથી સોમને, સોમ પાસેથી સનાતન દેવોને, દેવો પાસેથી બ્રાહ્મણોને મળ્યો, એ વખતે બ્રાહ્મણો જ લોકરક્ષા માટે જાગ્રત રહેતા હતા. પછી બ્રાહ્મણો પાસેથી જ આ અધિકાર ક્ષત્રિયોને મળ્યો. ત્યારથી તે અત્યાર સુધી ક્ષત્રિયો જ ધર્માનુસાર જગતની રક્ષા કરતા આવ્યા છે. દંડ જ સર્વને વશ રાખે છે આ કાળરૂપ દંડ સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પણ જાગ્રત રહે છે. એ રીતે તમામ લોકો (સૃષ્ટિઓ)નો ધારક તથા પ્રજાપતિ છે. એ જ સાક્ષાત્ મહાદેવજીનું સ્વરૂપ છે. ધર્મજ્ઞ રાજાએ ન્યાયાનુસાર દંડનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ભીષ્મજી કહે છે:—જે રાજા વસુહોમે કહેલા સિદ્ધાંતને સાંભળે છે અને સાંભળીને એ પ્રમાણે બરાબર વર્તે છે. એની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રકારે દંડ વિષે જેટલી વાતો છે તે સર્વ મેં તમને કહી. દંડ જ સમગ્ર જીવને નિયમમાં રાખનારો છે.

ત્રિવર્ગનો વિચાર અને આંગિરષ્ટ તથા કામંદકનો સંવાદ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—તાત હવે હું ધર્મ અર્થ અને કામનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે જાણવા ઇચ્છું છું. ધર્મ અર્થ અને કામ કરવાનો ઉદ્દેશ શો છે? એમની ઉત્પત્તિનું કારણ શું છે? એ ત્રણે કોઈ કોઈ (વખતે) એક સાથે જ અને ક્યારેક અલગ અલગ કેમ રહે છે?

• ભીષ્મજીએ કહ્યું-સંસારમાં જ્યારે મનુષ્યોનાં ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને તેઓ ધર્મપૂર્વક કોઈ અર્થની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરી પ્રવૃત્તિ કરે છે એ વખતે કાળ, કારણ તથા સમ્યક્ કર્માનુષ્ઠાન વશ ધર્મ અર્થ અને કામ ત્રણે એક સાથે જ સંયુક્ત રીતે પ્રગટ થાય છે. એ બધામાં ધર્મ તો અર્થનું કારણ છે અને કામ અર્થનું ફળ કહેવાય છે. પરંતુ આ ત્રણેનું મૂળ કારણ છે સંકલ્પ. સંકલ્પ વિષયરૂપ છે અને બધાય વિષયો ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગ માટે છે. આ જ ધર્મ, અર્થ, અને કામનું મૂળ છે. એનાથી નિવૃત્ત થવું એનું જ નામ મોક્ષ છે. જો મનુષ્ય એ પ્રાપ્ત કરી શકે તો તે મહાત્માઓની વાત છે. અર્થ-સિદ્ધિ માટે જાણી-જોઈને ધર્માનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ ક્યારેક અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, ક્યારેક નથી થતી, એ સિવાય ક્યારેક ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યોથી પણ અર્થસિદ્ધિ થાય છે. અને ક્યારેક અર્થનો નાશ પણ થાય છે. ફળની ઇચ્છા એ ધર્મનો મળ છે, કેવળ દાટીને રાખી મૂકવું એ ધનનો મળ છે અને રજગુણથી વર્જિત—સંતાનોત્પત્તિના ઉદ્દેશથી રહિત કેવળ આમોદ-પ્રમોદ પર જ દૃષ્ટિ રાખવી એ કામનો મળ છે.

આ વિષયમાં જ્ઞાનીઓ આંગરિષ્ઠ રાજા અને કામંદક ઋષિનો વાર્તાલાપ સંભળાવે છે. આ પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, એક વખતે કામંદક ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં બેઠા હતા ત્યારે રાજા આંગરિષ્ઠે એમને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું—"હે મુનિવર! જો રાજા કામ અને મોહને વશ થઈ પાપ કરી બેસે તો પછી એણે પશ્ચાત્તાપ થાય તો એ પાપને દૂર કરવા માટે શું પ્રાયશ્ચિત છે!"

કામંદકે કહ્યું—"રાજન્! જે ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરીને કેવળ કામનું જ સેવન કરે છે, એની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. બુદ્ધિનાશ એટલે જ મોહ. અને તે મોહ ધર્મ અને અર્થ બંનેનો નાશ કરે છે. એથી મનુષ્યમાં નાસ્તિકતા આવે છે ને તે દુરાચારી બને છે. એવે વખતે પ્રજા એને સાથ નથી આપતી; સાધુ બ્રાહ્મણો પણ એને તજી દે છે. પછી તો એનું જીવન જ જોખમી બને છે અને અન્તતો ગત્વા તે પ્રજાના હાથે માર્યો પણ જાય છે. આવે વખતે આચાર્ય પણ એના ઉપાયમાં એમ કહે છે કે—"તે (રાજા) પોતાના પાપોની નિંદા, નિરંતર વેદોનો સ્વાધ્યાય અને બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરે. ઉદાર અને ક્ષમાવાન બ્રાહ્મણોની સેવા કરે, જળમાં ઊભા રહી ગાયત્રીનો જપ કરે, સદાય આનંદી રહે. પાપીઓને રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકી ધર્માત્માઓનો સત્સંગ કરે, મધુર વાણી તથા ઉત્તમ કર્મદ્વારા સર્વને પ્રસન્ન રાખે અને અન્યની પ્રશંસા કરે. જે રાજા આ પ્રકારે પોતાનું આચરણ બનાવે છે તે જ શીઘ્રતાથી નિષ્પાપ થઈ સર્વના આદરને પાત્ર બને છે. અને તે પોતાના મહાભયંકર પાપોનો નાશ કરી નાખે છે.

શીલ-નિરૂપણ—ઇન્દ્ર અને પ્રહ્લાદની કથા

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—નરમેન્દ્ર! મનુષ્યો આ સંસારમાં ધર્મ પાળવા માટે શીલની જ આવશ્યકતા સમજે છે, અને મનુષ્યોના શીલની જ પ્રશંસા થાય છે. (શીલ એટલે ઉત્તમ ગુણો અથવા સ્વભાવ) માટે શીલનાં શાં લક્ષણ છે તે જો હું સાંભળવાનો અધિકારી હોઉં તો આપ મને તે બતાવવાની કૃપા કરો. અને તે શીલ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ બતાવો!

ભીષ્મે કહ્યું—રાજન્! ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ્યારે તમારો રાજસૂય યજ્ઞ થયો હતો તે વખતે તમારી અસાધારણ સમૃદ્ધિ અને ઉત્તમ સભાભવન જોઈને દુર્યોધનને બહુ સન્તાપ થયો. ઇન્દ્રપ્રસ્થથી પાછા ફર્યા પછી તેણે પોતાના પિતાને તે બધી વાત કહી સંભળાવી. ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે તેને કહ્યું: 'બેટા! તું યુધિષ્ઠિરનાં જેવી અથવા તેમના કરતાં પણ અધિક રાજ્યલક્ષ્મી મેળવવા ચાહતો

હોય તે. શું કહવાળો બને, શીલથી ત્રણે લોક જીતી શકાય છે. શીલવાનોને માટે આ સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ નથી માન્ધાતાએ એક જ રાતમાં, જનમેજયે ત્રણ રાતોમાં અને નાભાગે સાત રાતોમાં જ આ પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ બધા રાજાઓ શીલવાન તથા દયાળુ હતા. આથી તેમના ગુણોથી આકર્ષિત થઈને આ પૃથ્વીની પ્રજા પોતાની મેળે જ તેમને આધીન બની ગઈ હતી.

દુર્યોધને પૂછ્યું—ભારત! જે શીલ વડે તે રાજાઓએ સ્હેજમાં આ ભૂમંડલનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું તે શીલ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે?

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—આ વિષયમાં પહેલાંના વખતની જનેલી એક વાત છે, શીલ બાબતની વાત નીકળતાં નારદજીએ આ પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો હતો. પહેલાં દૈત્યોના રાજા પ્રહ્લાદે પોતાના શીલના બળ વડે ઇન્દ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું અને ત્રણે લોકને પોતાને વશ કરી લીધા હતા. આ વખતે ઇન્દ્રે બૃહસ્પતિની પાસે જઈને તેમને પોતાનું ઐશ્વર્ય પાછું મળે એવો ઉપાય પૂછ્યો. બૃહસ્પતિએ આ બાબતનું બરાબર જ્ઞાન થવા માટે ઇન્દ્રને શુક્રાચાર્યની પાસે મોકલ્યો. ઇન્દ્ર પ્રસન્નતાથી શુક્રાચાર્યની પાસે જઈને પોતાને ઐશ્વર્ય પાછું મળવાનો ઉપાય પૂછ્યો. શુક્રાચાર્ય બોલ્યા—'આ વિષયનું બરાબર જ્ઞાન મહાત્મા પ્રહ્લાદને છે.' આ સાંભળી ઇન્દ્ર બહુ રાજી થયો અને બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને પ્રહ્લાદની પાસે ગયો. ત્યાં જઈને તેણે કહ્યું; 'રાજન્! હું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય જાણવા ચાહું છું; આપ તે બતાવવાની કૃપા કરો.' પ્રહ્લાદે કહ્યું; 'વિપ્રવર! હું આ ત્રણે લોકોનું રાજ્ય સંભાળવામાં રોકાએલો છું; તેથી આપને ઉપદેશ આપવાનો મારી પાસે વખત નથી.' બ્રાહ્મણે કહ્યું; 'મહારાજ! જ્યારે આપને વખત મળે ત્યારે હું આપની પાસેથી ઉત્તમ આચરણનો ઉપદેશ લેવા ચાહું છું.'

બ્રાહ્મણની સાચી નિષ્ઠા જોઈને પ્રહ્લાદ બહુ પ્રસન્ન થયા અને યોગ્ય સમય આવતાં તેમણે તેને તે જ્ઞાનનું તત્ત્વ સમજાવ્યું. બ્રાહ્મણે પણ તેમના પ્રત્યે પોતાની ઉત્તમ ગુરુભક્તિ વ્યક્ત કરી. તેણે પ્રહ્લાદની ઇચ્છાને અનુસરીને યોગ્ય રીતે તેમની સેવા કરી. પછી સમય મળતાં બ્રાહ્મણે પ્રહ્લાદને અનેકવાર એ પ્રશ્ન કર્યો કે-'આપને આ ત્રણ લોકનું ઉત્તમ રાજ્ય કેવી રીતે મળ્યું? તેનું કારણ મને બતાવો.'

પ્રહ્લાદે કહ્યું—વિપ્રવર! હું કદી રાજાપણાનું અભિમાન રાખી બ્રાહ્મણોની નિન્દા નથી કરતો; પરંતુ જ્યારે મને તેઓ શુક્રાચાર્યની નીતિનો ઉપદેશ કરે છે, તે વખતે સ્થિરતાથી તેમની વાતો સાંભળું છું અને તેમની આજ્ઞાને મસ્તકે ચઢાવું છું. શક્તિ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યજીની નીતિના માર્ગ પર ચાલું છું; બ્રાહ્મણોની સેવા કરું છું, કોઈના દોષ જોતો નથી, ધર્મમાં આસ્થા રાખું છું; ક્રોધને જીતી મનને કાબૂમાં રાખી ઇન્દ્રિયોને પણ વશ કરવાનો સદા પ્રયત્ન કરતો રહું છું. મારો આવો સ્વભાવ જોઈને જ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સારાસારા ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. અને હું તેમનાં વચનામૃતોનું પાન કરી શકું છું. તેથી નક્ષત્રોના રાજા ચન્દ્રમાની પેઠે હું પણ મારી પ્રજાને પ્રસન્ન કરતો તેના ઉપર રાજ્ય કરું છું. શુક્રાચાર્યજીનું નીતિશાસ્ત્ર તો આ પૃથ્વી ઉપર અમૃત સમાન છે. તે એક ઉત્તમ નેત્ર જ છે અને તે જ શ્રેય-પ્રાપ્તિનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે.

પ્રહ્લાદ પાસેથી આ પ્રમાણે ઉપદેશ મળ્યા પછી પણ તે બ્રાહ્મણ તેમની સેવામાં લાગ્યો જ રહ્યો. ત્યારે તેમણે કહ્યું; 'વિપ્રવર! તમે મારી ગુરુની પેઠે સેવા કરી છે. તમારા આ વર્તાવથી પ્રસન્ન થઈને હું તમને વરદાન આપવા ચાહું છું. તમારી જે ઇચ્છા હોય તે માગી લો; હું તેને જરૂર પૂરી કરીશ.'

બ્રાહ્મણે કહ્યું—મહારાજ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો અને મારું પ્રિય કરવા ચાહતા હો તો 'આપનો સ્વભાવ મને પ્રાપ્ત થાય' એ જ વર મને આપો. આપના જેવું શીલ (સ્વભાવ) પ્રાપ્ત કરવાની મને ઇચ્છા છે.

બ્રાહ્મણે આ પ્રમાણે વરદાન માગતાં પ્રહ્લાદને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેમને લાગ્યું કે આ કોઈ સાધારણ માણસ નહિ હોય. તો પણ તેમણે 'તથાસ્તુ' કહીને તેને વરદાન આપી દીધું. વરદાન મેળવીને બ્રાહ્મણ-વેષધારી ઇન્દ્ર તો ચાલ્યો ગયો, પરંતુ પ્રહ્લાદના મનમાં બહુ ચિન્તા થઈ. 'શું કરવું?' તેનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા પણ કશો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. એટલામાં તેમના શરીરમાંથી પરમ કાન્તિમાન આકૃતિવાળું તેજ પ્રકટ થયું. તેને જોઈને પ્રહ્લાદે પૂછ્યું—'આપ

કોણ છો? ઉત્તર મળ્યો—'હું શીલ છું. તમે મારો ત્યાગ કર્યો તેથી હું જઈ રહ્યું છું. હવે જે બ્રાહ્મણ તમારો શિષ્ય થઈને એકાગ્ર ચિત્તથી આપના સંગમાં અહીં રહેતો હતો તેના શરીરમાં હું નિવાસ કરીશ.' આ પ્રમાણે કહીને તે તેજ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયું અને તેણે ઇન્દ્રના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.

શીલ અદૃશ્ય થતાં જ એવો જ બીજું તેજ તેમના શરીરમાંથી પ્રગટ થયું. પ્રહ્લાદે તેને પણ પૂછ્યું, 'આપ કોણ છો?' તેણે કહ્યું; 'પ્રહ્લાદ! તમે મને ધર્મ જાણો. હું પણ તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણના પાસે જ જઈ રહ્યો છું કારણ કે જ્યાં શીલ (ઉત્તમ સ્વભાવ) હોય ત્યાં જ હું રહું છું.' આમ કહીને જેવું તે તેજ વિદાય થયું કે ત્રીજું તેજોમય સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. તેમણે તેને પણ તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેણે ઉત્તર આપ્યો; 'અસુરેન્દ્ર! હું સત્ય છું અને ધર્મની પાછળ જાઉં છું.' સત્યના ગયા પછી બીજો એક મહાબળવાન પુરુષ પ્રગટ થયો. પ્રહ્લાદે તેને પૂછતાં તેણે કહ્યું; 'પ્રહ્લાદ! મને સદાચાર સમજો. જ્યાં સત્ય હોય ત્યાં જ હું પણ રહું છું.' તેના ચાલ્યા ગયા પછી તેમના શરીરમાંથી મોટી ગર્જના કરતો એક તેજસ્વી પુરુષ પ્રગટ થયો. પ્રહ્લાદે તેનો પરિચય પૂછતાં તે બોલ્યો; 'હું બળ છું. અને જ્યાં સદાચાર ગયો છે ત્યાં જ હું પણ જઈ રહ્યો છું.' આ પ્રમાણે કહીને તે ચાલ્યો ગયો.

ત્યારપછી પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી એક પ્રભામય રૂપવતી દેવી પ્રગટ થઈ. તેને પૂછતાં તેણે બતાવ્યું કે 'હું લક્ષ્મી છું. તમે મને ત્યજી દીધી છે તેથી હું અહીંથી ચાલી જાઉં છું. કારણ કે જ્યાં બળ હોય ત્યાં જ હું પણ રહું છું.' પ્રહ્લાદે ફરી પ્રશ્ન કર્યો—'દેવિ! તમે ક્યાં જાઓ છો? તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ કોણ હતો? હું આનું રહસ્ય જાણવા ચાહું છું!' લક્ષ્મી બોલી: 'જેને તમે ઉપદેશ આપ્યો છે તે બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણના રૂપમાં સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર હતા; ત્રણે લોકમાં તમારું જે ઐશ્વર્ય ફેલાયેલું હતું તે તેમણે હરી લીધું. હે ધર્મજ્ઞ! તમે શીલ વડે જ ત્રણે લોક ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ જાણીને ઇન્દ્ર તમારું શીલ લઈ ગયા છે. ધર્મ, સત્ય, સદાચાર, બળ અને હું (લક્ષ્મી) આ બધા શીલના જ આધારથી રહે છે. શીલ જ સર્વનું મૂળ છે.'

આ પ્રમાણે કહીને લક્ષ્મી તથા શીલ વગેરે બધા ગુણો ઇન્દ્રની પાસે ચાલ્યા ગયા. આ વાત સાંભળીને દુર્યોધને ફરી પોતાના પિતાને પૂછ્યું: 'કુરુનંદન! હું શીલનું તત્ત્વ જાણવા ચાહું છું. આપ મને તે સમજાવો અને જે રીતે તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેનો ઉપાય પણ બતાવો.'

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું- બેટા! શીલનું સ્વરૂપ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય આ બન્ને મહાત્મા પ્રહ્લાદે પહેલાં જ બતાવ્યા છે. હવે હું સંક્ષેપમાં શીલની પ્રાપ્તિના ઉપાય બતાવું છું. તે ધ્યાન દઈને સાંભળ:- મન, વાણી અને શરીરથી કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો, સર્વ પર દયા કરવી, પોતાની શક્તિ અનુસાર દાન આપવું— આ જ ઉત્તમ શીલ છે જેની બધા લોકો પ્રશંસા કરે છે, પોતાના જે કોઈ કાર્ય અથવા પ્રયત્નથી બીજાઓનું હિત ન થતું હોય તથા જેને કરતાં જતાં જ સંકોચ લાગતો હોય અન્તરાત્મા ના પાડતો હોય, તેવું કાર્ય કદી પણ ન કરવું જોઈએ. જે કામ કરવાથી માનવસમાજનું હિત થાય,

યમ અને ગૌતમનો સંવાદ તથા આપત્તિના સમયે રાજાના ધર્મોનું વર્ણન

લોકો જેની પ્રશંસા કરે તેવું જ કાર્ય યોગ્ય રીતે કરવું જોઈએ. ટૂંકમાં શીલનું સ્વરૂપ આ જ છે. રાજા! આ તત્ત્વને બરાબર રીતે સમજી લે અને જો યુધિષ્ઠિર કરતાં પણ વધારે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા ચાહતો હોય તો પૂરો શીલવાન બન.

ભીષ્મ કહે છે—કુન્તીનંદન રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રને આ ઉપદેશ આપ્યો હતો. તમે પણ આ પ્રમાણે આચરણ કરો. તેથી તમને પણ તેવું ફળ પ્રાપ્ત થશે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—દાદાજી! જેમ અમૃતને પીતાં પીતાં તૃપ્તિ નથી થતી અને તેને પીવાની ઇચ્છા વધતી જ જાય છે, તેવી રીતે આપનો ઉપદેશ સાંભળવાથી મારું મન ધરાતું નથી. અને જેમજેમ સાંભળું છું તેમતેમ વધુ સાંભળવાની ઇચ્છા થયા કરે છે, તેથી

ફરીથી ધર્મની જ વાતો કહો. આપના ધર્મોપદેશરૂપી અમૃતનું પાન કરવાથી મને તૃપ્તિ નથી થતી.

ભીષ્મે કહ્યું—હવે તમને એક પ્રાચીન ઈતિહાસ સંભળાવું છું; પારિયાત્ર નામના પર્વત ઉપર મહર્ષિ ગૌતમનો મહાન આશ્રમ છે. ત્યાં ગૌતમે સાઠ હજાર વર્ષો સુધી તપ કર્યું હતું. એક દિવસ તે મહામુનિ ઉગ્ર તપસ્યા કરી રહ્યા હતા તે વખતે તેમના આશ્રમ ઉપર સ્વયં યમરાજ પધાર્યા. તેમની સાથે મળીને તેમનાં દર્શનથી સન્તુષ્ટ થઈને યમરાજે તેમનો ખૂબ આદર કર્યો અને તેમને પૂછ્યું:— ' કહો, હું આપની શું સેવા કરું ?

ગૌતમે કહ્યું-ધર્મરાજ ! કૃપા કરીને મને એ બતાવો કે કયું કામ કરવાથી મનુષ્ય માતા–પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે ? તથા પવિત્ર તેમજ દુર્લભ લોક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?

યમરાજે કહ્યું:—મનુષ્યે તપ કરવું, અંદર-બહારથી પવિત્ર રહેવું તથા હંમેશાં સત્ય બોલવારૂપ ધર્મનું પાલન કરવું અને દરરોજ માતા–પિતાની સેવામાં લાગેલા રહેવું જોઈએ, તથા પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપીને અશ્વમેધ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, તેનાથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! જો રાજાના દુશ્મનો વધી જાય, મિત્રો તેનો સાથ છોડી દે તથા તેની પાસે ખજાનો અને સેના પણ ન રહે અને દુષ્ટ મન્ત્રીઓને લીધે રાજ્યનો ભેદ પણ ફૂટી જાય તો આવા દુર્બળ રાજા ઉપર જ્યારે શત્રુ ચઢી આવે અને સામ–નીતિથી સન્ધિ થઈ શકવાની કોઈ સંભાવના રહી ન હોય એવે સમયે શું કરવાથી તે રાજાનું ભલું થઈ શકે છે ?

ભીષ્મે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! આ તો તમે ખૂબ ગુપ્ત વિષયનો પ્રશ્ન કર્યો. જો તમે આ પ્રશ્ન ન કર્યો હોત તો રાજાના એવા સમયના ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું મને સઙ્ગત નહિ. ધર્મનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ છે. શાસ્ત્રોના અવલોકનદ્વારા તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શાસ્ત્રના ધર્મનું શ્રવણ કરીને તેનું પાલન કરનારો અને સદાચારપૂર્વક પવિત્ર જીવન વ્યતીત કરનારો મનુષ્ય વિરલ જ હોય છે. ઉપર જણાવેલા સંકટના સમયે રાજાઓના જીવનની રક્ષાનો ધર્મયુક્ત ઉપાય હું બતાવું છું. તે ધ્યાન દઈને સાંભળો.

આપત્તિના સમયે પણ જો પ્રજાને દુઃખ દઈને ધન વસુલ કરવામાં આવે તો તે રાજાને માટે મૃત્યુ સમાન બને છે, એવો સર્વનો મત છે. પુરુષ જેમજેમ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે, તેમતેમ તેનું જ્ઞાન વધતું રહે છે. પછી તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં જ તેને વધારે રસ પડવા લાગે છે અને તે દ્વારા તે સંકટમાંથી બચવાનો ઉપાય પોતાની મેળે જ ખોળી કાઢે છે.

હવે તમારા પ્રશ્ન પ્રમાણેનો પ્રસંગ કેવો થાય તે માટે સાંભળો. ખજાનો નષ્ટ થવાથી જ રાજાના બળનો નાશ થઈ જાય છે. તેથી તેણે પ્રજા પાસેથી ધન લઈને પોતાના કોષને વધારવો. પછી સારો સમય આવતાં પ્રજાને ધન વગેરે આપીને તેને પ્રસન્ન કરવી. આ જ તેનો ધર્મ છે. પ્રાચીન કાળના રાજાઓએ પણ આપત્તિના સમયે આ જ ઉપાયધર્મનો આશ્રય લીધેલો છે. સામર્થ્યશાળી પુરુષોનો ધર્મ જુદો છે અને વિપત્તિગ્રસ્ત મનુષ્યોનો જુદો છે. તેથી પહેલાં કોષસંગ્રહ કરીને પછી ધર્મનું પાલન કરવું.

રાજાએ એવો વર્તાવ કરવો જોઈએ કે જેથી તેનો ધર્મ પણ તૂટે નહિ અને તેને શત્રુને આધીન પણ ન બનવું પડે. જેથી તેના ઉપર વિપત્તિ પણ ન આવી પડે. દરેક પ્રકારના ઉપાયદ્વારા પોતાના ઉદ્ધારને માટે જ પ્રયત્ન કરવો. ધર્મવેત્તાઓએ ધર્મમાં નિપુણ થવું જોઈએ અને ક્ષત્રિયોએ યુદ્ધવિદ્યા અને બાહુબળમાં. જેમ આજીવિકા વિના દુઃખી થતો બ્રાહ્મણ યજ્ઞના અનધિકારી પાસે પણ યજ્ઞ કરાવી લે છે અને જેઓનું અન્ન ન ખાવું જોઈએ તેમનું પણ ખાઈ લે છે તેવી જ રીતે આજીવિકાહીન ક્ષત્રિય પણ તપસ્વી અને બ્રાહ્મણ સિવાય બધાનું ધન લઈ શકે છે. તેણે ખજાનો અને સેના નષ્ટ થઈ જતાં બધા લોકોદ્વારા અપમાનિત થવા છતાં પણ કદી ભીખ ન માગવી જોઈએ તથા વૈશ્ય અથવા શૂદ્રની સેવા કરીને ગુજરાન ન ચલાવવું જોઈએ. ક્ષત્રિય પોતાના ધર્મ અનુસાર યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને જ ધન પ્રાપ્ત કરે એ ઉત્તમ છે. તેણે પોતાની જાતિવાળાઓ પાસેથી પણ ભીખ માગીને નિર્વાહ ન કરવો જોઈએ.

આપત્તિને વખતે રાજાએ અને રાજ્યની પ્રજાએ એકબીજાને સહાય કરવી જોઈએ. જેમ પ્રજા ઉપર સંકટ આવી પડે ત્યારે રાજા હમેશાં ધન ખર્ચીને તેને આપત્તિમાંથી બચાવી લે છે, તેવી જ રીતે

રાજા પર સંકટ આવી પડતાં પ્રજાએ પણ તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. જીવનનિર્વાહ માટે દુઃખ પડે તો પણ રાજાએ ખજાનો, રાજદંડ, સેના, સલાહકારો તથા રાજ્યનાં બીજાં ઉપયોગી સાધનોને દૂર ન કરવાં જોઈએ. મહાન માયાવી શમ્બરાસુરનું કહેવું છે કે મનુષ્યે પોતાના ખાવાના અનાજમાંથી પણ બચાવીને બીજની રક્ષા કરવી જોઈએ. ધર્મજ્ઞ પુરુષોનો પણ આ જ મત છે. જેના રાજ્યની પ્રજાને અન્નનું દુઃખ હોય અને લોકો જીવનનિર્વાહ માટે વિદેશમાં ફાંફાં મારી રહ્યા હોય એ રાજાને ધિક્કાર છે. રાજાનો આધાર ખજાનો અને સેના છે, તેમાં સેનાનો આધાર ખજાનો છે અને સેના બધા ધર્મોની રક્ષાનો આધાર છે. અને ધર્મ પ્રજાનો આધાર છે. એથી રાજાએ સર્વના આધારરૂપ ખજાનાને વધારવો જોઈએ. જો ખજાનો જ ન હોય તો સેના કેવી રીતે રહી શકે? માટે આપત્તિને વખતે ખજાના માટે ધન મેળવવા રાજાને પ્રજાને જરાક દબાવવી પડે તો પણ તેને બહુ દોષ નથી લાગતો. યુધિષ્ઠિર! રાજાને માટે રાજ્યની રક્ષાથી અધિક બીજો કોઈ ધર્મ નથી. આ જ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે. ઉપર જે પ્રજાને કંઈક કષ્ટ આપીને ધન લેવાની વાત બતાવવામાં આવી તે તો કેવળ આપત્તિકાળ માટેની જ છે. એ હંમેશને માટેની નથી. માટે ધર્મથી જ સર્વદા કોષનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. તેને માટે કદી અધર્મનો આશ્રય ન લેવો જોઈએ.

આપત્તિ વખતે રાજાનું કર્તવ્ય તથા મર્યાદાનું પાલન કરનારા શત્રુઓની સદ્‌ગતિનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! જે રાજાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, જે દીર્ઘસૂત્રી હોય, જેનાં શહેરો અને રાષ્ટ્રને શત્રુઓએ વહેંચી લીધાં હોય, જેના મન્ત્રીઓ એકમત ન હોય, જે નિર્બળ થઈ ગયો હોય અને શત્રુઓથી ગભરાટમાં પડેલો હોય તેવા રાજાએ શું કરવું જોઈએ?

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્! બહારથી આવનારા શત્રુઓ જો ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ અને પવિત્ર આચરણોવાળા હોય તો તેમની સાથે તુરત સન્ધિ કરી લઈ પોતાના રાજ્યને શત્રુના હાથમાં જતું બચાવી લેવું, ખજાનો અને સેનાનો ત્યાગ કરવાથી જ જો છુટકારો મળતો હોય તો એવી સ્થિતિમાં ધર્મને જાણનાર કયો મનુષ્ય પોતાના શરીરને સંકટમાં નાખશે?

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી! જો મંત્રીઓ ફૂટી ગયા હોય, નગરો અને ગામોને શત્રુઓ રોળી રહ્યા હોય, ખજાનો પણ ખલાસ થઈ ગયો હોય અને પોતાની ગુપ્ત યોજનાઓ પણ ખુલ્લી થઈ ગઈ હોય તો એવી દશામાં રાજાએ શું કરવું જોઈએ?

ભીષ્મ બોલ્યા—એવી સ્થિતિમાં તુરત સન્ધિ કરી લેવી જોઈએ અથવા એકદમ પોતાનું પરાક્રમ બતાવીને શત્રુને રાજ્યમાંથી બહાર કાઢી મૂકવો જોઈએ, આ વખતે જો પોતાનું મૃત્યુ થઈ જાય તો પણ તે પરલોકમાં પોતાનું હિત કરનારું થાય છે, જો સેનાનો પોતાના પ્રત્યે પ્રેમ હોય અને તેનામાં ઉત્સાહ પણ હોય તો તે સેના થોડી હોય તો પણ તેના વડે રાજા પૃથ્વીને જીતી શકે છે. જો તે યુદ્ધમાં મરી જાય તો સ્વર્ગમાં જાય છે અને શત્રુને હરાવે તો પૃથ્વીને ભોગવે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! જ્યારે રાજા લોકોની રક્ષા કરવાનો પોતાનો ધર્મ સાચવી ન શકે અને આજીવિકાનાં બધાં સાધનો લુંટારાઓના હાથમાં જતાં રહે તો તેણે શું કરવું જોઈએ? તથા આવા આપત્તિના વખતમાં જે બ્રાહ્મણ દયાવશ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્ર વગેરેને છોડી ન શકે તેણે કેવી રીતે પોતાની આજીવિકા ચલાવવી?

ભીષ્મ બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! એવી સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણે તો પોતાના જ્ઞાનના બળથી જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ. અને રાજાને જો ફરી પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો, તે, કોઈપણ પ્રકારે રાજ્યની અવસ્થામાં ફેરફાર કર્યા વગર પ્રજાને પોતાની સમજીને તેની રક્ષા માટે સેના આપ્યા વિના પણ તેની પાસેથી ધન લઈ શકે છે, પરંતુ વિપત્તિમાં પડ્યા છતાં પણ

પોતાના ઋત્વિજો, પુરોહિતો, આચાર્ય અને બ્રાહ્મણો વગેરે આદરણીય વ્યક્તિઓને તેણે સતાવવી નહિ. તેમજ તેમની પાસેથી ધન પણ લેવું નહિ. આ સર્વ લોકોને માટે પણ પ્રમાણભૂત વાત છે. સર્વ મનુષ્યોએ આના ઉપર જ વિશ્વાસ કરીને આ પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ. જો ગામો અથવા નગરોના કેટલાક લોકો રોષને લીધે રાજાની પાસે એકબીજાની નિન્દા અથવા વખાણ કરે તો તેમની વાત ઉપરથી કોઈનો સત્કાર અથવા તિરસ્કાર કરવો નહિ. કારણ કે બીજાઓની નિન્દા કરવાનો દુષ્ટ લોકોનો સ્વભાવ જ હોય છે. તથા સત્પુરુષો સર્વદા બીજાના ગુણો જ કહે છે. જે ધર્મ ભગવાનના અવતારો તથા સત્પુરુષોએ આચરેલો હોય અને પવિત્ર લોકો જેને હૃદયપૂર્વક સત્કારી રહ્યા હોય તે જ ધર્મનું રાજાએ પણ પાલન કરવું જોઈએ, અને સત્પુરુષો જે વિનયયુક્ત માર્ગે ચાલ્યા હોય તે જ માર્ગને પોતે પણ અનુસરવું જોઈએ. મોટામોટા રાજર્ષિઓએ આ જ પ્રમાણે આચરણ કરેલું છે.

'રાજન્ ! રાજાએ પોતાના શત્રુના રાજ્યમાંથી ધન લઈને ખજાનો ભરવો જોઈએ, ખજાના વડે ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી. આનાથી જ રાજ્યના પાયા મજબુત થાય છે, કોષની રક્ષા કરવી અને તેને વધારવો એ રાજાનો હંમેશનો ધર્મ છે. પણ જો રાજા બળહીન હોય તો તેની પાસે કોષ કેવી રીતે રહી શકે ! કોષ ન હોય તેની પાસે સેના કેવી રીતે રહી શકે અને સેના વગર રાજ્ય કેવી રીતે ટકી શકે ! તથા રાજ્યહીનની પાસે લક્ષ્મી કેવી રીતે રહી શકે ! એટલે રાજાએ સદા કોષ, સેના અને મિત્રોમાં વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. જેમ સૂકું લાકડું તૂટે છે પણ વળતું નથી, એ જ રીતે ભલે મૃત્યુ આવે પણ રાજાએ કોઈથી કદીએ દબાવું ન જોઈએ. રાજાએ પ્રજાને પ્રસન્ન કરે એવી લોકમર્યાદા સ્થાપવી જોઈએ. સાધારણ કામમાં પણ મર્યાદાનું ભાન લોકોને હોય જ છે. એવા પણ લોકો છે જેઓ આ લોક, પરલોક કે ધર્મ કશાને માનતા નથી; એવા નાસ્તિકોનો વિશ્વાસ જ કરવો ન જોઈએ. યુદ્ધથી દૂર રહેનારને મારવા, પરસ્ત્રી પર બળાત્કાર, કૃતઘ્નતા, બ્રાહ્મણનું કે કોઈનું ધન છીનવી લેવું, ઓનું અપહરણ, તથા ગામડાં પર આક્રમણ કરી કબજે કરવું—આવાં કામો તો ડાકુઓ પણ નથી કરતા.

યુધિષ્ઠિર ! જે દસ્યુ (ડાકુ) મર્યાદાનું પાલન કરે છે એની દુર્ગતિ થતી નથી. આ વિષે એક પ્રાચીન કથા છે કાયવ્ય નામના એક નિષાદપુત્રે દસ્યુ હોવા છતાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે ઘણો બુદ્ધિમાન, શૂરવીર શાસ્ત્રજ્ઞ, દયાળુ, 'આશ્રમધર્મનું' પાલન કરનાર, બ્રાહ્મણભક્ત તથા ગુરુપૂજક હતો. નિષાદ જાતિની સ્ત્રીના પેટે ક્ષત્રિયથી તે ઉત્પન્ન થયો હતો. રોજ સવાર-સાંજ તે વનમાં હરણોના ટોળાને ઉશ્કેરતો હતો. દેશકાળનું સારું જ્ઞાન હતું. તે પારિયાત્ર પર્વત પર ફર્યા કરતો. બધી જાતનાં પ્રાણીઓના સ્વભાવનું તેને જ્ઞાન હતું. અચૂક નિશાન તાકનાર હતો, તથા એનાં આયુધો ઉત્તમ કોટિનાં હતાં. એકલો જ હજારોની સેનાને જીતી લેતો તથા એ વિશાળ વનમાં પોતાના અંધ અને બહેરાં માતા-પિતા તથા અન્ય વૃદ્ધોની સેવા કરતો માનનીય પુરુષોનો સત્કાર કરી, એમને ભોજન કરાવી, તેમની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરતો.

એકવાર અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ કરનારા હજારો દસ્યુઓએ આવીને એને કહ્યું કે: "તમે દેશકાળ તથા મહત્ત્વના જ્ઞાતા, બુદ્ધિમાન, શૂરવીર ને દૃઢવ્રત છો; માટે અમારી સલાહથી તમે અમારા સરદાર બનો. અમે તમારા કહેવા મુજબ જ વર્તીશું. માતા-પિતાની જેમ તમે અમારી રક્ષા કરો.

આથી કાયવ્યે કહ્યું:-પ્રિય બંધુઓ ! તમે કદી સ્ત્રી, ડરપોક, બાળક ને તપસ્વી પર હાથ ન ઉપાડશો. જે લડવા ન ઇચ્છે તેને મારશો નહિ. સ્ત્રીઓને બળાત્કારથી પકડશો નહિ, સ્ત્રીહત્યાથી સદા દૂર રહેજો બ્રાહ્મણોના સદા ધ્યાન રાખજો, એમના રક્ષણ માટે જરૂર પડે તો યુદ્ધ કરજો, સત્યને ન તજશો અને જે ઘરોમાં દેવતા પિતૃ અતિથિ—પૂજન થતું હોય એમાં કદી વિઘ્ન ન નાખશો. તમામ પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણ જ ખાસ રક્ષા કરવા યોગ્ય છે. માટે જરૂર પડે આપણે સર્વસ્વ તજીને પણ એમની સેવા કરવી જોઈએ. જુઓ બ્રાહ્મણો ક્રોધમાં આવીને જેનું અહિતચિંતન કરે છે તેની ત્રણ લોકમાં કોઈજ રક્ષા કરી શકતું નથી, જે બ્રાહ્મણની નિંદા કરે છે કે એનો નાશ ઇચ્છે છે તેના સર્વોદયથી અંધકારની જેમ વિનાશ થાય છે. જે મનુષ્ય સત્પુરુષોને પીડે એનો વધ કરવાનું શાસ્ત્રો કહે છે, દસ્યુની સ્થાપના પોતાનું ધન વધારવા માટે નહીં પણ દુષ્ટોના દમન

માટે યશું છે. દસ્યુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને પણ જે ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર વર્તે છે તે લુટારો હેવા છતાં પણ શીઘ્ર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (જુઓ, આ વાતો તમને મંજૂર હોય તો હું તમારો સરદાર બનું.)

ભીષ્મજી કહે છેઃ-યુધિષ્ઠિર એ સર્વેએ કાયવ્યની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું એથી સર્વેની ઉન્નતિ થઈ ને પાપ કરવું છોડી દીધું. આ પુણ્યકર્મથી કાયવ્યને મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, કેમકે એમ કરીને એણે સત્પુરુષોનું રક્ષણ કર્યું ને દસ્યુઓને પાપથી બચાવ્યા. જે પુરુષ નિત્ય આ કાયવ્યચરિત્રનું મનન કરે છે તે કોઈ પણ પ્રાણીના ભયથી મુક્ત બને છે.

રાજાને માટે ધનસંગ્રહનું સ્થાન તથા અનાગત વિપત્તિથી સાવધ રહેવા માટે ત્રણ મત્સ્યોનું દૃષ્ટાંત

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! જે રીતે રાજાઓ પોતાનો કોષ ભરે છે એ વિષે બ્રહ્માજીએ કહેલી કેટલીક કથાઓ મહાત્માઓ ગાય છે. રાજાએ યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરનારા દ્વિજોનું ધન તથા દેવોત્તર સંપત્તિ લેવાં ન જોઈએ. હા, લુંટારાઓ અને જે ધર્મ કર્મ નથી કરતા એમનું ધન લઈ શકે છે. જે હવિષ્યાન્નથી દેવતા, પિતૃ અને અતિથિઓનું પુજન નથી કરતો તેનું ધન નિરર્થક છે એમ ધર્મજ્ઞ પુરુષો કહે છે. આવું ધન છીનવી રાજાએ પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. જે રાજા દુષ્ટોનું ધન છીનવીને સત્પુરુષોને આપે છે તે દરેક પ્રકારના ધર્મનો જ્ઞાતા છે. પૃથ્વી પરની ધૂળ પીસાવાથી બારીક બને છે તેમ વારંવાર વિચાર કરવાથી ધર્મનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ બનતું જાય છે.

યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષ સમય પહેલાં જ વ્યવસ્થા કરી લે છે તેને 'અનાગત વિધાતા' કહે છે અને જેને બરાબર સમયે જ કામ કરવાની યુક્તિ સૂઝે છે તેને 'પ્રત્યુત્પન્નમતિ' કહે છે. આ બન્ને સુખ પામી શકે છે પણ દીર્ઘસૂત્રી (પશ્ચાદ્બુદ્ધિ) તો નાશ જ પામે છે. હું તમને દીર્ઘસૂત્રીના કર્તવ્યાકર્તવ્ય અંગે એક સુંદર આખ્યાન સંભળાવું છું—ધ્યાનથી સાંભળો. એક થોડા પાણીવાળા તળાવમાં ઘણાં માછલાંઓ હતાં, જેમાં ત્રણ કાર્યકુશળ મત્સ્ય હતા, ત્રણે સાથે જ રહેતા હતા. એમનામાં એક દીર્ઘકાલજ્ઞ (અનાગત વિધાતા), બીજો પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને ત્રીજો દીર્ઘસૂત્રી હતો. એક દિવસ માછીમારોએ એ તળાવમાંથી નાળાં કાઢીને તેનું બધું પાણી આજુબાજુની નીચી જમીનમાં વાળવા માંડ્યું. તળાવનું પાણી ઘટતું જાઈને દીર્ઘદર્શીએ આગામી ભયની આશંકાથી પોતાના સાથીઓને કહ્યું–"આ જળાશયમાં રહેનારા બધા પર આપત્તિ આવે છે, માટે આપણો નીકળી જવાનો માર્ગ બંધ થાય તે પહેલાં જલદીથી અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ. જો તમને બધાને મારી સલાહ યોગ્ય લાગે તો ચાલો આપણે બધા બીજે સ્થાને જતા રહીએ.' આ સાંભળીને દીર્ઘસૂત્રીએ કહ્યું–'તમારી વાત તો ઠીક છે, પણ મારો એવો વિચાર છે કે હમણાં ઉતાવળ ન કરવી.' પછી પ્રત્યુત્પન્નમતિએ કહ્યું કે–'અરે ! જ્યારે વખત આવશે ત્યારે યુક્તિ શોધી કાઢવામાં હું નિષ્ણાત છું.' આ ત્રણેના આવા વિચાર જોઈ મહામતિ દીર્ઘદર્શી તો એ જ નાળામાં થઈ બીજે સ્થળે ચાલ્યો ગયો.

થોડા વખત પછી જ્યારે બધું પાણી નીકળી ગયું ત્યારે માછીઓએ અનેક જાળો દ્વારા બધી માછલીઓને ફસાવી લીધી. ત્યારે દીર્ઘસૂત્રી પણ એમાં ફસાઈ ગયો. માછીઓએ જાળ બહાર કાઢી ત્યારે પ્રત્યુત્પન્નમતિ પણ એમાં ઘુસીને બધાની સાથે અચેત થઈ પડ્યો. માછીઓએ બધી માછલીઓને લઈ ત્યાંથી બીજા ઉંડા તળાવ પર ગયા અને ત્યાં એ બધાને ધોવા લાગ્યા; એ જ વખતે પ્રત્યુત્પન્નમતિ ધામે રહીને જાળમાંથી નીકળી પાણીમાં ઘુસી ગયો પણ મંદબુદ્ધિ દીર્ઘસૂત્રી અચેત થઈને મરી ગયો.

આમ જે મનુષ્ય મોહવશ થઈને સમયને ઓળખતો નથી, તે દીર્ઘસૂત્રી મત્સ્યની જેમ જલદી નાશ પામે છે. પોતે કાર્યકુશળ હોવાના અભિમાનમાં જે પહેલેથી ઉપાય નથી કરતો તે પ્રત્યુત્પન્નમતિની જેમ સંશયમાં પડી જાય છે. એથી જ કહ્યું છે કે અનાગતવિધાતા અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ એ જ સુખી રહે છે અને દીર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે. ઋષિઓએ એમને જ ધર્મ અને મોટા શાસ્ત્રમાં પ્રધાન અધિકારી માન્યા છે તથા તેઓ જ અધર્મના અધિકારી પણ છે. જે પુરુષ દેશ કાળ, સમજીને સાવધાનીથી સારી રીતે કામ લે છે તે અવશ્ય એનું ફળ પામે છે.

શત્રુઓથી ઘેરાયેલા રાજાના કર્તવ્ય વિષે બિલાડા અને ઊંદરનું આખ્યાન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—હે ભારતશ્રેષ્ઠ! શત્રુઓથી ઘેરાયેલો હોવા છતાં રાજા જેને લીધે મોહવશ નથી થતો એવી બુદ્ધિ વિષે હું જાણવા ઇચ્છું છું. અનેક બળવાન શત્રુઓ જ્યારે કોઈ નિર્બળ રાજાને મળી જવા તૈયાર થાય ત્યારે એ અસહાય, એકલા રાજાએ શું કરવું જોઈએ? તે એ બધામાંથી કોની સાથે યુદ્ધ અને કોની સાથે સંધિ કરે? અને પોતે બળવાન હોવા છતાં શત્રુઓથી ઘેરાઈ જાય તો શું કરવું જોઈએ? રાજાનું તો મુખ્ય કર્તવ્ય યુદ્ધ જ છે—અને આપ જેવા સત્યનિષ્ઠ અને જીતેન્દ્રિય મહાપુરુષ સિવાય અન્ય કોઈ આ વિષે કહી પણ ન શકે, માટે આપ મને એ વિષે સમજાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—પુત્ર! તમે ઉચિત–પ્રશ્ન જ પૂછ્યો છે. આપત્તિકાળે શું 'કરવું' તે બધા નથી જાણતા. હું તમને એ સમજાવું છું. ધ્યાનથી સાંભળો. ભિન્નભિન્ન કાર્યોના ભિન્ન પ્રભાવોથી શત્રુ મિત્ર પણ બને છે અને મિત્ર શત્રુ પણ બને છે. ખરી રીતે શત્રુ–મિત્રની સ્થિતિ સદાય સરખી નથી રહેતી. એટલે પોતાના કર્તવ્ય–અકર્તવ્યનો વિચાર તથા દેશકાળનો વિચાર કરીને કોઈના પર વિશ્વાસ તો કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. જો પ્રાણ સંકટમાં હોય તો શત્રુ સાથે સુલેહ કરીને પ્રાણ બચાવવા. આ વિષે વડના ઝાડ પર રહેનાર એક ઊંદર અને બિલાડાની કથા–સંવાદ તને સંભળાવું છું.

કોઈ વનમાં એક વડનું ઝાડ જે અનેક વેલીઓ ને વાવાઝોડાઓથી ઘેરાયેલું હતું. તેમાં અનેક પક્ષીઓ રહેતાં હતાં. એ ઝાડ બહુ જ લાંબે સુધી પથરાયેલું હતું ને બહુ ઘટાદાર હતું. એનો છાંયડો ખૂબ શાંતિપ્રદ હતો. એ વૃક્ષ પર અનેક સર્પ અને જંગલી જીવો રહેતા. એના મૂળમાં સો કાણાંવાળો એક બખોલ બનાવીને એક પલિત નામનો ઊંદર રહેતો હતો, તે બુદ્ધિમાન હતો. એની ડાળી પર એક લોમશ નામનો બીલાડો રહેતો હતો. લાંબા સમયથી પક્ષીઓને ખાઈને તે બીલાડો મોજથી ત્યાં રહેતો હતો. એકવાર એક ચંડાળે આવીને એ વનમાં ડેરો જમાવ્યો. સૂર્યાસ્ત થતાં તે ચંડાળ પોતાની જાળ પાથરતો અને એના તાંતણાની દોરીને બરાબર ગોઠવીને આરામથી ઝુંપડીમાં સૂઈ જતો. રાત્રે અનેક જંગલી જીવો એ જાળમાં ફસાઈ જતા, તે સવારે તે બધાને પકડી લેતો. બીલાડો જોકે બહુ જ સાવધ રહેતો છતાં તે પણ એક દિવસ એમાં ફસાઈ ગયો. આ જોઈને પલિત ઊંદર નિર્ભય થઈને વનમાં આહાર માટે ફરવા લાગ્યો. એટલામાં એની નજર ચંડાળે જીવોને લોભાવવા નાખેલા માંસના ટુકડાઓ પર પડી. એટલે તે જાળ પર ચઢીને એને ખાવા લાગ્યો. માંસ ખાવામાં એ તલ્લીન હતો ને મનોમન જાળમાં ફસાયેલા પોતાના શત્રુઓ માટે આનંદ માનતો હતો. એટલામાં એની નજર એક અન્ય શત્રુ પર પડી, જે હરિણ નામનો નોળીયો હતો, ને જે પૃથ્વીમાં બખોલ બનાવીને રહેતો હતો. ઊંદરની ગંધ આવતાં જ તે બહાર આવ્યો. આમ આ બાજુ નોળીયો પોતાના ભક્ષને પકડવા માટે તલપાપડ બની ઊભો હતો ત્યાં ઊંદરે ઊપર જોયું તો વડના ઝાડ પર એક બીજો શત્રુ પણ તૈયાર હતો. એ હતો વડની બખોલમાં રહેનારો ચંદ્રક નામનો ઘુવડ. આમ ઘુવડ અને નોળીયો બંનેની વચ્ચે ફસાયેલો ઊંદર ચિંતામાં ડૂબી ગયો.

એ જ વખતે એને એક વીચાર આવ્યો, કે આપત્તિમાં પડેલા જીવનો વિનાશ નજીક હોય ત્યારે તેણે ગમે તેમ કરીને પોતાનો પ્રાણ બચાવવો જોઈએ, અત્યારે મારા પર જે વિપત્તી આવી છે તેમાં પ્રાણ જવાના એ ચોક્કસ. જો હું જમીનમાં ઊતરીને નાસી જઉં તો નોળીયો મને ખાઈ જશે. અહીં રહીશ તો ઘુવડ ઉપાડી જશે ને જો જાળ કાપી નાખીશ તો બીલાડો મને નહી છોડે. આવી સ્થિતિમાં મારા જેવાએ ગભરાવું ન જોઈએ. બીલાડો મારો ક્રૂર શત્રુ છે, પરંતુ અત્યારે તો એ પણ આપત્તિમાં છે. ઠીક જોઉં તો ખરો, પોતાના સ્વાર્થ માટે એ મૂર્ખ મારી વાત માને છે કે નહી! સંભવ છે કે વિપત્તીમાં પડયો હોઈ આ વખતે તે મારી સાથે સુલેહ કરે. આચાર્યોનો મત છે કે આફત આવી પડે તો જીવરક્ષા માટે બળવાન વ્યક્તિએ પોતાના નજીકના શત્રુ સાથે મેળ કરી લેવો જોઈએ. બુદ્ધિમાન શત્રુ સારો પણ મૂર્ખ મિત્ર નકામો. અત્યારે મારો બચાવ બિલાડાદ્વારા થઈ શકે તેમ છે માટે હું એના જીવનની રક્ષા માટે સંમતિ આપું છું.

પછી એ પરિણામદર્શી ઊંદરે બિલાડાને સમજાવીને કહ્યું–'ભાઈ ! હજી જીવો છો ને ! હું અત્યારે તમારા મિત્ર તરીકે બોલું છું, ને ઇચ્છું છું કે તમે બચી જાઓ. કેમકે એમાં આપણા બંનેનું હિત છે. ભાઈ ! ડરશો નહિ. તમે આનંદથી જીવતા રહી શકશો. જો તમે મને મારો નહિ તો હું તમને બચાવી શકું છું. ખૂબ વિચાર કરીને એક ઉપાય શોધ્યો છે. એથી આપણા બંનેનું હિત સધાશે. જુઓ, આ નોળિયાને ઘુવડ મને મારવા તાકીને જ બેઠા છે. હજુ એમણે આક્રમણ નથી કર્યું એથી જ હું બચ્યો છું. ચપળ નયનવાળો ઘુવડ ઉપર બેઠો ઘુઘુ કરે છે અને મારી તરફ જ જોઈ રહ્યો છે. તે દુષ્ટનો મનોભંગ કરે છે, સત્પુરુષોમાં તો સાત પગલાં સાથે રહેવાથી મિત્રતા થઈ જાય છે.–તમે તો બુદ્ધિમાન છો, એટલે મારા મિત્ર જ છો. હવે મને તમારો ભય નથી. આટલા દિવસ સાથે રહ્યા તેથી હું મારો ધર્મ (પડોશીનો) બજાવીશ. મારી સહાય વિના તો તમે આ જાળ કાપી નહિ શકો. હા, તમે જો મને ન મારો તો હું તમને બંધનમુક્ત કરી શકું. એટલે મારી ઇચ્છા છે કે આપણી વચ્ચે પ્રેમ વધે અને રોજ આપણો સમાગમ થાય. જુઓ જ્યારે કોઈ કોઈ પુરુષ લાકડીના ટેકે કોઈ નદી ઓળંગે છે ત્યારે એ લાકડીને કિનારે મૂકી દે છે અને એ લાકડી એને પાર કરી દે છે. આ રીતે આપણી વચ્ચે પણ મેળ થઈ શકે છે. હું તમને આ આપત્તિમાંથી મુક્ત કરીશ અને તમે મને બચાવશો.

આમ જ્યારે પલિત ઊંદરે બંનેના હિતની વાત કહી ત્યારે એને યોગ્ય સમજીને બિલાડાએ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરીને એની પ્રશંસા કરી અને કહ્યું:–"હે સૌમ્ય ! તમે મને બચાવવા ઇચ્છો છો એથી મને ખૂબ આનંદ થાય છે. અત્યારે હું ભારે આપત્તિમાં પડ્યો છું અને મારાથીય મોટી આફત તમારા પર તોળાઈ રહી છે. માટે આપણે બંને સંકટગ્રસ્તોએ તુરત જ સંધિ કરવી જોઈએ. સમયને અનુસરીને તમારું કામ કરવાનો હું યત્ન કરીશ. આ આપત્તિ દૂર કરવાનો તમારો ઉપકાર વ્યર્થ નહિ જાય. આ વખતે મારું અપમાન થઈ ચૂક્યું છે, તમારા પ્રત્યે મને ભક્તિભાવ ઉપજે છે, હવે હું તમારે શરણે છું અને જેમ જેમ કહેશો તેમજ કરીશ.

લોમશ બિલાડાએ આમ કહેવાથી પલિત ઊંદરે તેને અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે :—અત્યારે મને નોળીયાની ખૂબ બીક લાગે છે, હું તમારી નીચે (પેટમાં) સંતાઈ જવા માગું છું- તમે મારો બચાવ કરજો, મારશો નહિ, કારણ પેલો દુષ્ટ ઘુવડ પણ મારો દુશ્મન બની ઊભો છે, એનાથી પણ તમે મને બચાવજો એ, પછી હું તમારી જાળ કાપી નાખીશ. આ વાત હું તમને સોગંદપૂર્વક કહું છું.

ઊંદરની આ વાત સાંભળીને બિલાડાએ એની તરફ આનંદથી જોયું અને સ્વાગત કરતાં મિત્રભાવે કહ્યું તમે જલદી અહિં આવી જાઓ, ભગવાન તમારું કલ્યાણ કરે, તમે તો મારા પ્રાણપ્રિય મિત્ર છો. અત્યારે તો તમારી કૃપાથી જ મારા પ્રાણ બચશે. માટે મિત્ર ! આવો આપણે બંને સુલેહ કરીએ. ભાઈ ! આ સંકટ દૂર થયા પછી હું મારા મિત્રો, તથા બંધુ બાંધવો સહિત તમારા હિતમાં જ કામ કરીશ.

ઊંદર બોલ્યો:—સૌમ્ય ! આ સંકટમાંથી બચીને હું તમારો પ્રેમ પામીશ. જ્યારે તમે મારું હિત કરશો તો હું પણ તેમજ કરીશ, જો કે ઉપકારના બદલામાં ઘણું બધું આપવા છતાં પ્રથમ ઉપકાર કરનારના સત્કર્મની બરાબરી ન થઈ શકે. કેમકે પાછળવાળો તો ઉપકૃત થયા પછી ઉપકાર કરે છે, પરંતુ પહેલે એ તો કશા કારણ વિના જ તેમ કરે છે.

ભીષ્મજી કહે છે:—યુધિષ્ઠિર ! આમ બિલાડાને તેનો સ્વાર્થ સારી રીતે સમજાવીને ઊંદર તેની ગોદમાં લપાઈ ગયો. બિલાડાએ એને નિઃશંક કરી દીધો જેથી તે જાણે માની ગોદમાં હોય તેમ સૂઈ ગયો. જ્યારે નોળિયાએ અને ઘુવડે તેને આ રીતે છુપાએલો જોયો તો તેઓ નિરાશ થઈ ગયા અને આ બંને વચ્ચે આવો પ્રેમ જોઈ ભારે આશ્ચર્ય પામ્યા. અંતે નિરાશ થઈ બંને પોતાના ઠેકાણે ચાલ્યા ગયા. દેશ કાળનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા આ ઊંદરે પછી પેલા બિલાડાના શરીર પર ચઢીને ચંડાળના આવવાની રાહ જોતો જાળ કાપવા માંડી. બિલાડો આ બંધનથી અકળાઈ ગયો હતો, એણે જોયું કે ઊંદર જાળ કાપવામાં ઝડપ નથી કરતો એટલે એણે એ વિષે ઉતાવળ કરવા એને ચેતવતાં કહ્યું તમે ઉતાવળ કેમ નથી કરતાં, જુઓ પેલો ચંડાળ આવતો હશે માટે એના આવવા પહેલાં જ જાળ કાપી નાખો.

એ સાંભળી ઊંદરે કહ્યું–'ભાઈ ચૂપ રહો, ગભરાશો નહિં હું સમયને સારી રીતે ઓળખું છું. યોગ્ય સમયે

હું કદી ભૂલીશ નહિ. અયોગ્ય સમયે જે કામ કરવામાં આવે છે તેથી હિત નથી સધાતું, પરંતુ જો યોગ્ય સમયે તે કરવામાં આવે તો એથી ઘણો લાભ થાય છે. જો મેં પહેલાં જ તમને છોડી મૂક્યા હોત તો મને જ તમારાથી ભય થાત. માટે સમયની રાહ જુઓ. ઉતાવળ શા માટે કરો છો? ચંડાળ હથીયાર લઈને આવતો દેખાશે કે તુરતજ હું તમને જરાક ભયભીત થતાં જોઈ બંધન કાપી નાખીશ. એ વખતે છુટતાની સાથે જ તમે ભયને લીધે ઝટપટ વૃક્ષ પર ચઢી જશો ને હું પણ મારી જખે.લગાં જતો રહીશ.'

ઉંદરની આ વાત સાંભળીને બિલાડાએ કહ્યું; 'સારા માણસો મિત્રોનું કામ પ્રેમથી કરે છે. તમારી જેમ નહિ. મેં તો તમને આપત્તમાં જોઈને તરત જ બચાવી લીધા. એ રીતે તમારે પણ ઝડપથી મારું કામ કરવું જોઈએ. તમે એવું કરો જેનાથી આપણા બન્નેનું હિત થાય. આ જમાઉ અજ્ઞાનવશ મારાથી તમારું કંઈ અહિત થયું હોય તો તે મનમાં ન લાવશો. હું તમારી ક્ષમા માગું છું. તમે મારા પ્રત્યેના તમારા પૂર્વગ્રહને (મન-મેલને) દૂર કરી દો.'

ઊંદર ઘણો બુદ્ધિશાળી નીતિજ્ઞ હતો, એણે બિલાડાને કહ્યું-'જે મિત્રથી ભયની શક્યતા હોય, એની સાથે તો સાપના મુખથી હાથને દૂર જ રાખનાર બાજીગરની જેમ જ કામ લેવું જોઈએ જે વ્યક્તિ બળવાનની સાથે સંધિ કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવામાં ધ્યાન ન આપે તો તેની એકપતા અપથ્ય ભોજનની જેમ અહિતકર નીવડે છે, એવા મિત્રોનાં કામ તો અધૂરાં જ રાખવાં જોઈએ. જ્યારે ચંડાળ આવશે ત્યારે તમને એની બીકથી નાસી જવાનું જ સૂઝશે. એ વખતે તમે મને નહિ પકડી શકો. મેં ઘણા તાંતણા તો કાપી નાખ્યા છે, હવે એક જ દોરી બાકી છે, જે વખતે કાપી નાખીશ. ગભરાઓ નહિ.

આમ વાત કરતાં કરતાં રાત વીતી ગઈ. બિલાડાનો ભય વધતો જતો હતો. સવાર થતાં જ પરિઘ ચંડાળ હાથમાં શસ્ત્રો લઈ આવતો દેખાયો. એ સાક્ષાત યમદૂત જેવો દેખાતો હતો. એને જોઈને જ બિલાડો ભયથી વ્યાકુળ બની ગયો. પણ ઉંદરે એને જોઈને તરત જ રહેલો બંધ કાપી નાખ્યો. જાળમાંથી છૂટતાં જ બિલાડો એ જ ઝાડ પર ચઢી ગયો અને ઊંદર એ ભયાનક શત્રુના પંજામાંથી છૂટીને પોતાના દરમાં ઘુસી ગયો

ચંડાળે જાળને આમ તેમ ફેરવીને જોયું તો નિરાશ થઈને એને ઉઠાવી ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

આ સંકટમાંથી છૂટીને ઝાડ પર બેઠેલા બિલાડાએ દરમાં ઘુસાયેલા ઊંદરને કહ્યું-' ભાઈ ! તમે મારી સાથે કશી જ વાતચીત કર્યા વિના કેમ આ દરમાં ઘુસી ગયા? હું તો તમારો કૃતજ્ઞ છું. તમે મારા પર ભારે ઉપકાર કર્યો છે, હજી શું તમને મારા માટે કંઈ શંકા છે? તમે સંકટ વખતે મારો વિશ્વાસ કર્યો ને મને જીવનદાન દીધું. તમારી શક્તિ મુજબ તમે મારો પૂરો સત્કાર કર્યો છે. હવે તો હું તમારો મિત્ર બન્યો છું અને તમારે હવે મારી સાથે આ મિત્રતાનું સુખ ભોગવવું જોઈએ. મારા જે મિત્રો અને બંધુ બાંધવો છે તે બધા જ શિષ્ય ગુરુની સેવા કરે છે તે રીતે તમારી સેવા કરશે. હું પણ તમારો ને તમારા મિત્રો-બંધુઓનો પૂર્ણ સત્કાર કરીશ. ભલા, એવો કયો કૃતજ્ઞ હશે જે પોતાના જીવનદાતાનો સત્કાર કરવા ન ઇચ્છે? તમે મારા, મારા શરીરના ને મારા ઘરના સ્વામી છો; મારી જે કંઈ સંપત્તિ છે તેના તમે જ વ્યવસ્થાપક બનો. તમે ઘણા બુદ્ધિશાળી છો, આજથી મારું મંત્રીપદ સ્વીકારો અને પિતાની જેમ મને શિ-

પદેશ આપો. હું મારા પ્રાણના સાનંદ ખઇ રહ્યુ છું કે હવે તમે મારાથી કોઇ રીતે ડર ન રાખશો. બુદ્ધિમાં તો તમે સાક્ષાત્ શુક્રાચાર્ય જ છો. તમારા મંત્રબળથી જીવતદાન દઈને તમે મને તમારે આધીન કરી લીધો છે.

બિલાડાની આવી મીઠી મીઠી વાતો સાંભળી ને નીતિજ્ઞ ઉંદરે તેને કહ્યું–' ભાઇ સાહેબ ! જેનાં જીવતા રહેવામાં મનુષ્ય પોતાનો લાભ અને મૃત્યુમાં હાનિ સમજે છે એ જ એનો મિત્ર બની શકે છે, અને આ મિત્રતા પણ ત્યાં સુધી જ નભી રહે છે જ્યાં સુધી પોતાના સ્વાર્થમાં વિરોધ નથી આવતો. મિત્રતા એ કોઇ સ્થાયી વસ્તુ નથી, શત્રુતા પણ કાયમ નથી રહેતી. સ્વાર્થની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાથી જ મિત્રો અને શત્રુઓ બન્યા કરે છે. સમયના ફરવા સાથે ઘણીવાર મિત્રો પણ શત્રુ બની જાય છે અને શત્રુઓ મિત્ર બની જાય છે. જે વ્યક્તિ મિત્રનો સદાય વિશ્વાસ કરે છે તે શત્રુઓ પર શંકા જ સેવ્યા કરે છે, નીતિશાસ્ત્રનો ખ્યાલ કરીને કોઇથી પ્રેમ નથી કરતો. એનો કોઇ વખત સર્વથા નાશ જ થાય છે. પિતા, માતા, પુત્ર, મામા, ભાણેજ તથા સર્વ સગા–સંબંધીઓ સ્વાર્થ પૂરતા જ એકબીજા સાથે બંધાયેલા રહે છે. પોતાનો પ્રિય પુત્ર પણ જો પતિત બને છે તો માબાપ એને તજી દે છે. સંસારમાં બધા લોકો સદાય પોતાનું જ રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે. માટે તમે સ્વાર્થને જ બધાનો સાર માનો. બધા જીવો સ્વાર્થના જ સાથી છે. સંસારમાં મને તો કોઇનો ય પ્રેમ નિષ્કારણ નથી દેખાતો. જો કે ક્યારેક ક્યારેક કોધવશ ભાઇઓમાં ને પતિ–પત્નીમાં પણ ઝઘડાઓ થાય છે, તો પણ એમનામાં સ્વાભાવિક જ પ્રેમ રહે છે. અન્ય લોકો સાથે એ રીતનો પ્રેમ નથી રહી શકતો. બીજાઓને તો કંઇ મળવાથી અથવા મીઠીમીઠી વાતો સાંભળીને જ પ્રેમ થાય છે. આપણો પ્રેમ પણ માત્ર એક કારણથી ઉત્પન્ન થયો હતો. હવે તમારે એ કારણ નથી રહ્યું ત્યારે એ પ્રીતિ પણ નથી રહી. બતાવો, કયા કારણથી હું એમ માનું કે તમે મને પ્રેમ કરો છો ? આજે જ તમે મારા શત્રુ બનો છો ને મિત્ર પણ. અગાઉ પણ આપણી વચ્ચે પ્રીત હતી જ્યાં સુધી એ માટે કારણ હતું. એ કામ પૂરું થયા પછી આપણે પુનઃ પરસ્પર શત્રુ બની ગયા છીએ. તમારું કામ પતી ગયું અને મારી આફત પણ ટળી, હવે તો માત્ર મને ખાઇ જવા સિવાય મારાથી તમારું કોઇ પ્રયોજન સિદ્ધ થઇ શકે તેમ નથી. હું તમારું ભક્ષ્ય છું અને તમે મારા ભક્ષક છો. હું દુર્બળ છું અને તમે બળવાન. આપણો સમાન સંબંધ નથી. માટે અલગ થયા પછી હવે આપણી વચ્ચે મેળ ન થઇ શકે. હું સારી રીતે જાણું છું તમને ભૂખ લાગી છે અને તમારો ભોજનનો વખત થયો છે. માટે આપ મને ફોસલાવીને તમે તમારું ભક્ષ્ય ઇચ્છો છો. એટલે જ તમે સ્ત્રી–પુત્રો સાથે બેસીને મારી સાથે મેળ કરવા નીકળ્યા છો; પણ મિત્ર ! તમે મારી જે સેવા કરવા ઇચ્છો છો તે કરાવવાની મારામાં યોગ્યતા નથી. જ્યારે તમારાં પ્રિય સ્ત્રી–પુત્રો મને તમારી પાસે બેઠેલો જોશે એટલે મને ખાઇ ગયા વગર તેઓ રહેશે ખરા ! માટે હું તમારી સાથે રહી શકું તેમ નથી. આપણા સમાગમનો સમય હતો તે તો વીતી ગયો. જે પોતાનો શત્રુ હોય, દુષ્ટ હોય, સંકટમાં આવી પડ્યો હોય, ભૂખ્યો હોય અને ભોજનની શોધમાં હોય એની પાસે કોઇપણ સાધારણ બુદ્ધિવાળો શી રીતે જાય ? માટે ભાઇ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, હું તો જાઉં છું; મને તો તમારો દૂરથી જ ભય લાગે છે. હવે તમે પાછા જાઓ. જો તમને કેટલો ઉપકારનો ખ્યાલ છે તો સૌહાર્દમિત્રભાવ જાળવજો. કદી લાગ જોઇને મને મારી ન નાખશો, જો ખરેખર તમારી દૃષ્ટિ સ્વાર્થમય નથી તો બતાવો, હું તમારું શું કામ કરું ? હું તમને બધું આપી શકું પણ મારી જાતને તો ન જ સોંપી શકું. પોતાના રક્ષણ માટે તો સંતાન, રાજ્ય, ધન બધાનો ત્યાગ કરી શકાય છે. વિશેષ તો શું, બધું દઇને પણ આત્મરક્ષા કરવી જોઇએ, કેમકે અમે સાંભળ્યું છે કે જીવતો નર ભદ્રા પામે.

ઉંદરે આમ સાફસાફ સંભળાવી દીધું એટલે બિલાડાએ શરમાઇને કહ્યું–ભાઇ ! હું સત્યના સોગંદ ખાઇને કહું છું કે મિત્રદ્રોહ કરવો એ ભારે પાપ છે, તમે મારું ભલું કર્યું છે–એને તો હું તમારી બુદ્ધિમત્તા માનું છું. તમે મને ભારે નીતિયુક્ત વાત કહી છે. તમારા વિચારો મારા જેવા જ છે. પરંતુ આ વિષે મારી તરફથી કંઇ જ વિપરીત ન માનવું જોઇએ. તમે પ્રાણદાન આપીને મારી મિત્રતા કરી અને હું પણ ધર્મને જાણનાર, ગુણગ્રાહક ને કૃતજ્ઞ છું. તમારા પ્રત્યે મને ખાસ પ્રેમ છે માટે તમારે પણ મારી સાથે એમ જ વર્તવું જોઇએ. તમારા કહેવાથી તો હું મારા ભાઇ-

સાધુઓને પણ તજી દઉં. અમારા જેવા મનસ્વીઓ પર તો બધા બુદ્ધિમાનોને વિશ્વાસ આવે છે. માટે તમારે મારા પર શંકા ન કરવી જોઈએ.

આમ બિલાડાએ અતિ પ્રશંસા કરી એટલે ગંભીર સ્વભાવના ઉંદરે કહ્યું–ખરેખર! તમે સાધુ છો. આપના મુખેથી મેં જે સાંભળ્યું તે બધું ઠીક છે. મને એથી આનંદ છે. પરંતુ હું આપનો વિશ્વાસ કરી શકતો નથી. આ વિષયમાં શુક્રાચાર્યજીએ બે વાત કહી છે–તે ધ્યાનથી સાંભળો–(૧) જ્યારે બે શત્રુઓ પર એક જ પ્રકારનું સંકટ આવી પડે તો નિર્બળે સબળ શત્રુ સાથે ખૂબ સાવધાનીથી ને યુક્તિથી કામ લેવું જોઈએ. અને કામ પતી જાય પછી એનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહિ. (૨) જે અવિશ્વાસુ હોય તેનો કદી પણ વિશ્વાસ ન કરે અને જે વિશ્વાસપાત્ર હોય તેનામાં અત્યંત વિશ્વાસ પણ ન મૂકે; તથા પોતા માટે સદાય બીજાઓનો વિશ્વાસ મેળવે, પરંતુ પોતે બીજાઓનો વિશ્વાસ ન કરે, નીતિશાસ્ત્રનો આ જ સંક્ષિપ્ત સાર છે, કે કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો તે જ ઉત્તમ છે. માટે શત્રુ પર વિશ્વાસ ન રાખવામાં જ જીવનું હિત મનાયું છે. હે લોમશજી! આપ જેવાએ તો સદા મારું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. અને એમ આપ પણ હમેશાં પારાધીઓથી બચતા રહો,

પારધી (ચંડાળનું) નામ સાંભળતાં જ બિચારો ખૂબ ડરી ગયો અને ત્યાંથી તરત જ સરકીને ચાલ્યો ગયો તથા ઊંદર પણ દરમાં ઘુસી ગયો.

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! આમ દુર્બળ અને એકલો હોવા છતાં પણ ઊંદરે પણ પોતાના બુદ્ધિબળથી અનેક પ્રબળ શત્રુઓને થાપ આપી. માટે સંકટ સમયે બુદ્ધિમાન પુરુષે શત્રુ સાથે પણ મેળ કરી લેવો જોઈએ. જુઓ, ઉંદર અને બિલાડાએ બંને એકબીજાનો આશ્રય લઈને સંકટમાંથી છૂટી ગયા હતા. આ દૃષ્ટાંતથી મેં તમને ક્ષાત્રધર્મનો માર્ગ જ દાખવ્યો છે. જે પુરુષ ભય આવતાં પહેલાં એનાથી સાવચેત રહે છે એની સામે મોટે ભાગે ભય આવતો જ નથી. પરંતુ જે નિઃશંક થઈને બીજામાં વિશ્વાસ મૂકી દે છે, તેને–ભારે ભયનો સામનો કરવો પડે છે. જે મનુષ્ય નિર્ભય રીતે રહે છે તે કોઈ રીતે બીજાની સલાહ નથી સાંભળતો, પરંતુ જે પોતાને અજ્ઞાની માને છે તે જ વારંવાર આપ્તજન પાસે જાય છે. માટે મનુષ્યે નિર્ભયતા દાખવવા છતાં ડરનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ અને વિશ્વાસ પ્રદર્શિત કરવા છતાં પણ બીજાઓનો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ.

રાજન્! આમ સંધિ અને વિગ્રહના સમયનો વિચાર કરી સંકટથી બચવાનો ઉપાય કરવો, જ્યારે પોતાની તથા શત્રુની ઉપર એકસરખું સંકટ આવે તો બળવાન શત્રુ સાથે એકતા કરી લેવી, એની સાથે રહેવા છતાં ખૂબ યુક્તિથી કામ લેવું અને કામ પૂરું થાય તે પછી ફરી એનો વિશ્વાસ ન કરવો. આ નીતિ અર્થ ધર્મ અને કામ–ત્રણેને સિદ્ધ કરનારી છે. આ પ્રમાણે વર્તના કરીને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરો અને તમારી પ્રજાનું પાલન કરો. બ્રાહ્મણોનો સદા સંસર્ગ રાખવો. એમનો સત્સંગ આ લોક અને પરલોક બંને માટે કલ્યાણપ્રદ છે. રાજન્! મેં તમને જે ઊંદર ને બિલાડાનું દૃષ્ટાંત સંભળાવ્યું તે સંધિ ને વિગ્રહ અને વિષયમાં ખાસ બુદ્ધિપ્રેરક છે રાજાએ સદા આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને શત્રુઓ સાથે વર્તવું જોઈએ.

શત્રુથી સદા સાવધ રહેવા વિષે રાજા બ્રહ્મદત્ત અને પૂજની ચકલીનો પ્રસંગ તથા બ્રાહ્મણસેવાનું માહાત્મ્ય

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—હે મહાબાહો! આપના કહેવા પ્રમાણે શત્રુનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ, તો રાજા જો કેઈનામાં વિશ્વાસ ન મૂકે તો રાજ્ય વ્યવસ્થા શી રીતે કરશે! આપની આ અવિશ્વાસની વાત સાંભળીને હું મૂંઝવણમાં પડી ગયો છું. તો કૃપા કરી મારી શંકા દૂર કરો

ભીષ્મજી બોલ્યાઃ—રાજન્! આ વિષે રાજા બ્રહ્મદત્તને તેના મહેલમાં રહેતી પૂજની નામે ચકલી સાથે જે સંવાદ થયો હતો, તે કહું છું. કાંપિલ્ય નગરમાં રાજા બ્રહ્મદત્તનો મહેલ હતો. તેના અંતઃપુરમાં આ ચકલી રહેતી હતી. એ પક્ષીની યોનિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં બધા પ્રાણીઓની બોલી સમજતી

હતી. એક દિવસ રાજાને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો તે જ દિવસે આ ચકલીએ એક બચ્ચાને જન્મ આપ્યો. ચકલી રોજ સમુદ્રકિનારે જતી અને ત્યાંથી ફળ લાવતી એમાંથી એક રાજકુમારને આપતી અને બીજાથી પોતાના બચ્ચાને પોષતી. જે ફળો લાવતી તે અમૃત જેવું સ્વાદિષ્ટ તથા બળ–તેની વૃદ્ધિ કરનારાં હતાં એ ફળ ખાઈ ખાઈને રાજપુત્ર બહુ હૃષ્ટપુષ્ટ થયો. એક દિવસ ધાવ એને ખોળામાં લઈને ફરતી હતી. એટલામાં બાળકની દૃષ્ટિ ચકલીના બચ્ચા પર પડી. રાજકુમાર બાળ સ્વભાવે ધાવની ગોદમાંથી ખસી ગયો ને પેલા બચ્ચા સાથે રમવા લાગ્યો, ત્યાં એકલા રમતાં એણે બચ્ચાને જોરથી દબાવીને મારી નાખ્યું. તે પછી ધાવ પાસે ચાલ્યો ગયો. ચકલી જ્યારે પાછી આવી એણે જોયું કે રાજકુમારે તેના બચ્ચાને મારી નાખ્યું હતું. પોતાના બચ્ચાની આવી દશા જોઈ તેની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં, તે વ્યાકુળ બની ગઈ અને કહેવા લાગી: ક્ષત્રિયોનો સંગ કરવો તથા એમની સાથે પ્રેમ કરવો કે સંસર્ગ રાખવો ઉચિત નથી, તેઓ સદા અપકાર જ કરે છે. એમનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ, જુઓ. આ રાજકુમાર કેવો કૃતઘ્ન વિશ્વાસઘાતી છે; સારું આજે હું એનો પૂરેપૂરો બદલો લઈશ. એમ વિચારીને તેણે પોતાના પંજાથી રાજકુમારની બંને આંખો ફોડી નાખી.

૭ આ જોઈને રાજા બ્રહ્મદત્તે વિચાર કર્યો કે ચકલીએ રાજકુમારના કુકર્મનો બદલો જ લીધો છે. એટલે એણે ચકલીને કહ્યું:–પૂજની! અમે તારો અપરાધ કર્યો હતો એનો તેં બદલો લીધો છે. હવે આપણે બંને સરખાં થઈ ગયાં. માટે તું આનંદથી અહિં રહે. અન્ય કોઈ સ્થળે ન જઈશ.

પૂજની બોલી:–રાજન્! કોઈની સાથે વેર બંધાય તે પછી એની મીઠી મીઠી વાતોથી ભરમાઈને એના પર વિશ્વાસ ન કરાય. એમ કરવાથી વેર તો દૂર થતું જ નથી, પણ એ વિશ્વાસ મુકનાર જ માર્યો જાય છે. એકવાર વેર બંધાઈ જાય તો પછી એના પુત્ર–પૌત્રો પણ વેર લીધા વિના રહેતા નથી. માટે જેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો હોય એનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જે અવિશ્વાસુ છે એનો વિશ્વાસ ન કરવો ને વિશ્વાસપાત્ર હોય તેના પર હદબહારનો વિશ્વાસ ન મુકવો. વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થનાર વિપત્તિ જીવનો સમૂળગો નાશ

કરે છે. માટે જ્યારે આપણી વચ્ચે વેર બંધાયું છે ત્યારે હવે મેળની સંભાવના નથી. હું જે નિમિત્તથી અહિં રહેતી હતી તેનો નાશ થઈ ગયો. ઘણા દિવસો સુધી હું અહિં માનપૂર્વક રહી પણ હવે આપણે વેર થઈ ગયું માટે મારે અહિંથી જલદી ચાલ્યા જ જવું જોઈએ.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું:–જે વ્યક્તિ અપકાર પર અપકાર કરે છે તે અપરાધી નથી મનાતો. એમ તો અપકાર કરનાર ઋણમુક્ત બને છે. માટે તું આનંદથી અહિં રહે, કયાંય ન જા.

પૂજની બોલી:–રાજન્! જેના પર અપકાર કર્યો હોય અને જે અપકાર કરે છે એમની વચ્ચે મેળ થઈ જ ન ન શકે. કેમકે બંનેના હૃદયમાં ડંખ રહે જ છે.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું—પૂજની! એવી વેર જો શાંત થઈ જાય છે અને અપકાર કરનારને પાપનું ફળ ભોગવવું નથી પડતું માટે અપકાર સહન કરનારને અપકારી વચ્ચે પુનઃ એકતા પણ થઈ શકે છે.

પૂજની બોલી—આ રીતે વેર કદી નાશ નથી પામતું, અને મને શત્રુએ આશ્વાસન આપ્યું છે એમ માનીને એનો કદી વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ. એવે વખતે વિશ્વાસ કરવાથી પ્રાણ ગુમાવવા પડે છે. માટે ફરી મોં ન બતાવવું એ જ ઉત્તમ છે.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું—જો પરસ્પર વેર રાખનારા સાથે-સાથે રહે તો અંતમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. પછી એમનામાં વેર નથી રહેતું.

પૂજની બોલી—રાજન્! પંડિતો સારી રીતે જાણે છે કે વેર પાંચ કારણોથી થાય છે, (૧) સ્ત્રીને લીધે, (૨) ઘર ને જમીનને લીધે, (૩) કટુ વાણીથી, (૪) પરસ્પર ધાકધમકી આપવાથી અને (૫) અપરાધ કરવાથી. જેમ વડવાનલ કદી શાંત થતો નથી તેમ ક્રોધાગ્નિ પણ ધનથી, સમજાવવાથી, કે ધાકધમકીથી શાંત નથી થતો. વેરથી ઉત્પન્ન થયેલી આગ એક વખતે સ્વાહા કર્યા વિના કદી શાંત થતી નથી. જેણે પ્રથમ અપકાર કર્યો છે તે ધન અને માનદ્વારા ગમે એટલો સત્કાર કરે તો પણ તેનો વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ. અત્યાર સુધી તો મેં તમારા પર કંઈ અપકાર કર્યો ન હતો ને એથી મને કોઈ હાનિ આપે નહોતી પહોંચાડી; એટલે જ હું આ મહેલમાં રહેતી હતી. પરંતુ હવે હું આપનો વિશ્વાસ કરી શકું તેમ નથી.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું—પૂજની! સંસારમાં કાળને કારણે જ વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ થાય છે. કાળની જ પ્રેરણાથી લોકો એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એમાં કોણ કોનો અપરાધ કરે છે! જન્મ અને મૃત્યુનો પ્રેરક પણ સમાનરૂપે કાળ જ છે. કાળને લીધે જ જીવનનો અંત આવે છે, માટે જે કાંઈ થયું તેમાં હું તારો કંઈ અપરાધ નથી માનતો. તું આનંદથી રહે, તને કોઈ કામ નહિ આપીએ. તારાથી જે અપરાધ બન્યો છે તે મેં ક્ષમા કર્યો; ને તું પણ મને ક્ષમા કર.

પૂજની બોલી—જો આપ કાળને જ સર્વ ક્રિયાઓનું કારણ માનો છો તો કોઈને કોઈની સાથે વેર જ થવું ન જોઈએ, તો પછી પોતાના સગા-સંબંધીઓના મૃત્યુનો બદલો લોકો શા માટે લે છે? શોકાતુર બની શા માટે આવું આક્રંદ કરે છે? વાસ્તવમાં દુઃખનું કારણ ઉદ્વેગ છે, ને સુખ તો સૌને પ્રિય છે. દુઃખનાં અનેક રૂપ છે. વૃદ્ધત્વ, ધનહાનિ, અપ્રિય પુરુષો સાથે નિવાસ, અને પ્રિયજનોનો વિયોગ એ બધાં દુઃખો છે. વધ અને બંધનથી પણ બધાને દુઃખ થાય છે, તથા સ્ત્રીને કારણે અને સ્વાભાવિક રીતે પણ દુઃખ થાય જ છે. રાજન્! આપે મારા પર જે અપકાર કર્યો છે અને અમે આપનો જે અપરાધ કર્યો છે. તે તો આપણે સો વર્ષે પણ ભૂલી શકીએ તેમ નથી. આમ પરસ્પર અપકાર કરવાને લીધે હવે આપણો મેળ થઈ શકે તેમ નથી. આપ જેમ જેમ આપના પુત્રની અવદશાનો વિચાર કરશો તેમતેમ આપનું વેર તાજું થતું રહેશે. હવે આવા મરણાંત વેર થઈ જવા પછી આપ પ્રીત કરવા ઇચ્છતા હો તો એ માટીના ફૂટેલા ઘડાની જેમ ફરી સંધાઈ શકે તેમ નથી. જ્યારે કોઈ કુળમાં દુઃખદ વેર બંધાય છે તો તે શાંત નથી થતું. એને યાદ કરનારા આવ્યા જ કરે છે. અને કુટુંબમાં એક પણ વ્યક્તિ મોજુદ હોય છે ત્યાં સુધી તે વેરાગ્નિ શાંત થતો જ નથી. માટે કોઈનું કંઈ અહિત કર્યા પછી પણ રાજાએ એનો વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું—અવિશ્વાસ કરવાથી તો મનુષ્ય સંસારમાં કશું જ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, જો મનમાં એક જાતનો ભય જ રહ્યા કરે તો એનું જીવન ધૂળમાં મળી જશે.

પૂજની બોલી—રાજન્! જેના બને પગોમાં ઘા થઇ હોય છતાં પણ તે પગથી ચાલ્યા કરે તો ગમે તેવી સાવચેતી રાખવા છતાં એના પગમાં જખમ થવાનો જ. જે પુરુષ દુઃખતી આંખોને હવામાં ખુલ્લી રાખે છે તેની આંખોની પીડા હવાને લીધે અવશ્ય વધી જવાની. જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના અજ્ઞાનથી ભયાનક માર્ગે જાય એનું જીવન એ માર્ગમાં જ સમાપ્ત થઇ જાય છે, વર્ષાના સમય વિના જે ખેડૂત ખેતર ખેડે છે, એનો પરિશ્રમ વ્યર્થ જ જાય છે. અને તેને પાક નથી મળતો. જે હિતકારી ભોજન કરે છે તેને માટે તે અન્ન અમૃત સમ નીવડે છે. પણ જે પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના કુપથ્ય ભોજન કરે છે એના જીવનનો તે અન્નની સાથે જ અંત આવે છે. દૈવ અને પુરુષાર્થ આ બને એક બીજાના આશ્રયે રહે છે, પરંતુ ઉદાર પુરુષ સદા શુભ કર્મ કરે છે ને નપુંસકો દૈવના ભરોસે પડી રહે છે. જે પુરુષ કર્મ નથી કરતો તે દરિદ્રતામાં ફસાઈને સદા અનર્થોનો શિકાર બની રહે છે. માટે મનુષ્યે પોતાનું બધું હોડમાં મૂકીને પણ પોતાના હિતનું કામ કરવું જોઈએ. વિદ્યા, શૂરવીરતા, દક્ષતા, બળ, અને ધીરજ આ પાંચ મનુષ્યના સ્વાભાવિક મિત્રો છે. બુદ્ધિમાનો સદાએ ગુણોના સહવાસમાં રહે છે. ઘર, સોનું, ચાંદી, પૃથ્વી (જમીન) સ્ત્રી અને સહૃદ્ગુરુ આ મધ્યમ કોટિના મિત્રો છે, એ તો મનુષ્યને દરેક સ્થળે મળી શકે છે.

જે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તો સર્વ સ્થળે આનંદમાં જ રહે છે, તેની પાસે બહુ જ થોડું ધન હોય તો પણ તે બધાનું જ રહે છે. દક્ષતાથી કામ કરીને સંયમથી સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે. પરંતુ બુદ્ધિહીન પુરુષ ઘર, જમીન, સ્વદેશ અને સ્વજનોની ચિંતામાં પડીને સદા દુઃખી જ રહ્યા કરે છે. જો પોતાની જન્મભૂમિમાં હોય અને દુકાળ આવે તો ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યો જાય; રહેવું હોય તો સન્માનપૂર્વક જ રહે. માટે હું અન્ય સ્થાને જઈશ. અહિં રહેવું મારે માટે અસંભવ છે. દુષ્ટ સ્ત્રી, દુષ્ટ પુત્ર, કુટિલ રાજા, દુષ્ટ મિત્રો, દૂષિત સંબંધ અને દુષ્ટ દેશને તો દૂરથી જ તજી દેવા જોઈએ. કુપુત્ર પર વિશ્વાસ કેવી રીતે થાય? અને દુષ્ટ સ્ત્રી પર પ્રેમ શી રીતે આવે? કુરાજ્યમાં શાંતિ મળે જ નહિ અને દુષ્ટ દેશમાં પણ નિર્વાહ ન થઈ શકે. કુમિત્રનો સ્નેહ પણ સ્થિર નથી રહેતો. માટે એની સાથે મેળ કરીને રહેવું કઠિન જ છે. સ્ત્રી તો એ છે કે જે મધુરં વાણી બોલે છે, પુત્ર એ જેનાથી પ્રીતિ સુખ મળે. મિત્ર એ છે કે જેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય અને દેશ એ કે જેમાં નિર્વાહ થઈ શકે તથા રાજા એ જ માનવો કે જેના રાજ્યમાં કોઈ પ્રકારનો અત્યાચાર ન થતો હોય, લોકો નિર્ભય હોય અને ગરીબોનું પાલન કરતા હોય, જે દેશનો રાજા ગુણવાન અને ધર્મપરાયણ હોય છે ત્યાં સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સંબંધી અને ભાઈ ભાંડુઓ બધાની અનુકૂળતા થાય છે અધર્મી રાજાના અત્યાચારથી પ્રજાનો નાશ થાય છે. વાસ્તવમાં ધર્મ, અર્થ, કામ આ ત્રણેનું મૂળ રાજા છે. માટે એણે સાવધ રહીને સદા પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. રાજાને કરરૂપે પ્રજાની આવકનો છઠ્ઠો ભાગ લઈને એને ઉચિત કાર્યોમાં ખરચે. જે રાજા પ્રજાનું યોગ્ય રીતે રક્ષણ નથી કરતો તે ચોર સમાન જ છે. પ્રજાને અભયદાન દઈને રાજા લોભવશ તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તે રાજા પ્રજાનો દોષ વહોરીને અંતે નર્કમાં જાય છે. અને જો તે અભયવચન આપીને એવું જ વર્તન રાખે તો પ્રજાનું ધર્માનુસાર પાલન કરવાને લીધે તે સર્વને સુખી કરનારો મનાય છે પ્રજાપતિ મનુએ ગુણોના દૃષ્ટિએ રાજાને માતા, પિતા, ગુરુ રક્ષક, અગ્નિ કુબેર, અને યમરૂપે વર્ણવ્યો છે. પ્રજા પર પ્રેમ રાખવાને લીધે તે રાષ્ટ્રનો પિતા છે. પ્રજાનું પાલન કરે છે ને દીન-દુખીઓની સંભાળ લે છે માટે માતા સમાન છે. પ્રજાનું અનિષ્ટ કરનારાઓને તે અગ્નિની જેમ બાળતો રહે છે અને યમની જેમ દુષ્ટોનું દમન કરે છે પોતાના પ્રિય-પ્રેમી જનોને ધન આપવાને કારણે તે કુબેર જેવો છે અને ધર્મોપદેશ આપવાને કારણે તે ગુરુ છે તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે માટે રક્ષક છે. જે રાજા પોતાના ગુણોથી તમામ પ્રજાજનોને પ્રસન્ન રાખે છે તેનું રાજ્ય કદી નાશ પામતું નથી. માટે પુરવાસીઓ અને દેશવાસીઓને પ્રસન્ન કરવાના કળા જે રાજાને આવડે છે તે આ લોક અને પરલોકમાં સુખ પામે છે. જે રાજાની પ્રજા સદા કરભારથી પીડિત અને ભિન્નભિન્ન અનર્થોથી દુઃખી રહે છે તે રાજાને જરૂર નીચું જોવું પડે છે, એથી ઊલટું જેની પ્રજા સરોવરના કમળની સમાન વિકસિત થતી રહે છે, તે સર્વ પ્રકારના પુણ્ય ફળોનો ભોક્તા બને છે અને સ્વર્ગમાં પણ સન્માન પામે છે.

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! બ્રહ્મદત્તને આમ કહીને તેની આજ્ઞા લઈ તે ચકલી સ્વેચ્છાનુસાર ઊડીને જતી રહી. આમ તમને રાજા બ્રહ્મદત્ત અને પૂજનીનો સંવાદ સંભળાવ્યો હવે તમે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો?

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! શું એવી કોઈ મર્યાદા છે કે જેનું કદી ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ? આપ સત્પુરુષ-શ્રેષ્ઠ છો, કૃપા કરી એનું વર્ણન કરો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—મનુષ્યે સદા વિદ્વાન, તપસ્વી શાસ્ત્રજ્ઞ અને સદાચારનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી જોઈએ. તમે સદા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે દેવોની જેમ જ જુઓ. બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન રહે છે તો મનુષ્યોને મોટો સુયશ મળે છે ને તેઓ અપ્રસન્ન થઈ જાય છે તો તેને માટે ભારે સંકટ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન રહે તે અમૃત સમાન અને કોપ કરે તો સાક્ષાત્ વિષ સમાન બની જાય છે.

શરણાગતના રક્ષણ વિષે એક પારધી અને કબૂતર-કબૂતરીનો પ્રસંગ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—દાદાજી! શરણમાં આવેલાનું રક્ષણ કરનાર પુરુષનું કર્તવ્ય શું છે? તે આપ મને સમજાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્! શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ મહાન ધર્મ છે. આવો પ્રશ્ન તમારે પૂછવો જ જોઈતો હતો. શિબિ આદિ રાજાઓએ તો શર-

આગતની રક્ષા કરીને સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એમ પણ સાંભળ્યું છે કે એક કબૂતરે પોતાનું માંસ આપીને શરણાગત શત્રુનો વિધિવત્ સત્કાર કર્યો હતો.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! કબૂતરે શરણાગતને પોતાનું માંસ કઈ રીતે ખવડાવ્યું અને એથી એને કઈ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થઈ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્! અને આ કથા બધા પાપનો નાશ કરનારી છે. પરશુરામે તે રાજા મુચુકુંદને કહી હતી. પૂર્વે રાજા મુચુકુંદે પરશુરામને આ વાત પૂછી હતી. એની સાંભળવાની ઇચ્છા જોઈને પરશુરામે એને આ કથા જેમાં કબૂતરની મુક્તિનો પ્રસંગ વર્ણિત છે, તે સંભળાવી હતી.

પરશુરામજીએ પૂછ્યું:—રાજન્! હું તમને ધર્મના નિર્ણય અને અભીષ્ટ અર્થવાળી એક કથા કહું છું, તે ધ્યાનથી સાંભળો. કોઈ કાળે એક ગાઢ વનમાં એક મોટો બિહામણો પારધી રહેતો હતો, એનો વર્ણ કાગડા જેવો હતો. એની ક્રૂરતાને લીધે એના સગા-સંબંધીઓએ એનો ત્યાગ કર્યો હતો. વસ્તુતઃ જેનું આચરણ પાપમય હોય, એનાથી બુદ્ધિમાનોએ સદા દૂરજ રહેવું જોઈએ. જે મનુષ્ય ક્રૂર, દુષ્ટહૃદયી અને પ્રાણીઓની હત્યા કરનારો હોય છે એને બધાં પ્રાણીઓથી સદા ઉદ્વેગ રહ્યા કરે છે. એનું નિત્ય એ જ કામ હતું કે તે જાળ લઈને જતો અને અનેક પક્ષીઓને મારીને એમને બજારમાં વેચી આવતો. એ સિવાય બીજો ધંધો એનો સારો ન લાગતો.

એકવાર જ્યારે તે વનમાં હતો, ત્યારે ભયંકર આંધી ચઢી, થોડી વારમાં આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું અને વિજળીઓ ચમકવા લાગી. ઈન્દ્રદેવે મુશળધાર વર્ષા કરીને વાતવાતમાં બધી પૃથ્વી જળમય કરી દીધી. વર્ષાના વેગથી અનેક પક્ષીઓ મરીને પૃથ્વી પર પડવા. એ વખતે પારધીની નજર એક કબૂતરી પર પડી જે ઠંડીથી ધ્રૂજતી પૃથ્વી પર પડી હતી. એ વખતે પારધી પોતે પણ જો કે સંકટમાં હતો, છતાં એણે એને ઉઠાવીને પાંજરામાં પૂરી દીધી. એ પાપાત્મા હતો અને નિત્ય પાપ કર્યા કરતો એટલે આ વખતે પણ એણે પાપ જ કર્યું. એટલામાં વૃક્ષોની કુંજમાં એક મેઘ સમાન ઘટાયુક્ત વૃક્ષ દેખાયું. એના પર અનેક પક્ષીઓએ વાસ કર્યો હતો. થોડી જ વારમાં વાદળો વિખરાયા અને આકાશ સ્વચ્છ બન્યું. પારધી ટાઢથી ખૂબ ધ્રૂજતો હતો. એણે આમતેમ જોઈને વિચાર કર્યો કે, 'મારી ઝૂંપડી તો બહુ દૂર છે, માટે આજે અહિં જ રહી જાઉં.' એમ વિચારીને તે એ ઝાડ નીચે જ રાત રહેવાના વિચારથી હાથ જોડીને પ્રણામ કરતાં બોલ્યો. 'આ વૃક્ષ પર જે દેવો નિવાસ કરતા હોય, એમનું શરણ હું લઉં છું.' આ પ્રાર્થના કરીને તે પાંદડાં પાથરીને એક પત્થર પર માથું રાખીને સૂઈ ગયો.

રાજન્! એ ઝાડની ડાળ પર ઘણા દિવસોથી એક કબૂતર રહેતું હતું. એની કબૂતરી સવારથી જ દાણા ચરવા ગઈ હતી, પણ હજી પાછી ફરી ન હતી. અત્યારે રાત થએલી જોઈને કબૂતરને દુઃખ થયું. તે કહેવા લાગ્યો— 'અરે! આજ તો ભારે આંધી થઈ હતી, ને મારી પ્રિય કબૂતરી હજીસુધી આવી નથી. આનું શું કારણ હશે? વનમાં એ કુશળ હશે કે નહિ? એના વિના આજ મારો માળો સૂનકાર ભાસે છે. વાસ્તવમાં ઘરને ઘર નથી કહેવાતું, પણ ગૃહિણીને જ ઘર કહે છે. જે ઘરમાં ગૃહિણી ન હોય તે જંગલ સમાન જ છે. જો આજ મારી પ્રિયભાષિણી પ્રિયા પાછી ન ફરે તો હું પણ જીવીને શું કરીશ? એ એવી પતિવ્રતા હતી કે હું સ્નાન ન કરું ત્યાંસુધી તે પણ ન કરતી ને મારા ખાધા વિના તે ખાતી પણ નહિ. એ જ રીતે હું બેસતો તો તે બેસતી ને હું સૂઈ જતો તો તે પણ સૂઈ જતી. જો મને પ્રસન્ન જોતી તો તેનું મુખ ખીલી ઊઠતું ને ઉદાસ જોતી તો પોતે પણ ઉદાસ બની જતી. હું કયાંય બહાર જતો તો તેનો ચહેરો ઉતરી જતો ને ક્રોધ કરતો તો તે મીઠા શબ્દોથી મને શાંત કરી દેતી. તે ધણી પતિવ્રતા, પતિની આશ્રિત અને પતિને પ્રિય-હિત કરવામાં તત્પર રહેનારી હતી. એ તપસ્વિની મારા પ્રત્યે ભારે પ્રેમ અને અનુરાગ રાખતી અને મારી મોટી ભક્તા હતી. પુરુષના ધર્મ, અર્થ અને કામમાં સ્ત્રી જ પ્રધાન સહાયક હોય છે. વિદેશમાં પણ તે વિશ્વસનીય મિત્રનું કામ કરતી, પુરુષની સર્વોત્તમ સંપત્તિ એની પત્ની જ કહેવાય છે. જે પુરુષ રોગગ્રસ્ત હોય અને બહુ દિવસોથી સંકટમાં પડયો હોય તો એને માટે સ્ત્રી સમાન અન્ય કોઈ ઔષધ નથી. સ્ત્રી સમાન પુરુષનો કોઈ બંધુ નથી અને ધર્મસાધનમાં એના જેવો કોઈ

સહાયક નથી. જેના ઘરમાં સાધ્વી અને મધુરભાષિણી પત્ની નથી તેણે વનમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. એને માટે તો ઘર ને વન બંને સરખાં છે.

ભીષ્મજી કહે છે—કબૂતરના આ પ્રમાણેના વિલાપને પારધીના પીંજરામાં પડેલી કબૂતરીએ એનું રુદન સાંભળીને કહ્યું;–'અહો ! મારું મહા સૌભાગ્ય છે જે મારા પ્રિય પતિદેવ મારાં આવાં ગુણગાન કરી રહ્યા છે. સ્ત્રીનો ઇષ્ટદેવ તો પતિ જ છે. જેનાથી પતિ અપ્રસન્ન રહે છે તે પત્ની દાવાનળથી દગ્ધ થયેલા પુષ્પ અને ગુચ્છની જેમ ભસ્મ થઈ જાય છે. અસ્તુ ! હવે મારી આપ કશી ચિંતા ન કરો હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે આપનાથી બની શકે તો એક શરણાગતની રક્ષા કરો. જુઓ, આ પારધી ઠંડી અને ભૂખથી વ્યાકુળ છે. આપ એનો સત્કાર કરો. સ્વામિન્ ! શરણાગતની હિંસા કરનારને જગન્માતા ગાય અને બ્રાહ્મણની હત્યા સમાન પાપ લાગે છે. ભગવાને આપણી જાતિ વિનમ્ર બનાવી છે. આપણા જાતિધર્મ અનુસાર આપ જેવા મનસ્વીએ એવું આચરણ કરવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ યથાશક્તિ પોતાના આશ્રમધર્મનું પાલન કરે છે તે મૃત્યુ પછી અક્ષય લોકને પામે છે. માટે આપ આપના દેહની મમતા તજીને ધર્મ અને અર્થને જ. દૃષ્ટિમાં રાખીને આ પારધીનો એવો સત્કાર કરો જેથી એનું મન પ્રસન્ન થાય. મારી આપ કશી ચિંતા ન કરશો. શરીરયાત્રાનો નિર્વાહ કરવા માટે આપને અનેક સ્ત્રીઓ મળી જશે. આમ પીંજરામાં પડેલી એ તપસ્વિની કબૂતરીએ પોતાના પતિને કહ્યું અને અત્યંત દુઃખી થઈને પતિ પ્રત્યે જોઈ રહી.

સ્ત્રીની આ ધર્માનુકૂળ અને યુક્તિયુક્ત વાત સાંભળીને કબૂતરને પ્રસન્નતા થઈ અને એની આંખો આનંદાશ્રુથી ઊભરાઈ. એણે અહાર્ય પક્ષી હત્યાથી નિર્વાહ કરનાર પારધી પ્રત્યે જોઈને એનો યથોચિત સત્કાર કરતાં કહ્યું–'કહો, હું આપની શી સેવા કરું ?' આપ મારે આંગણે પધાર્યા છો. ઘેર આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો એ બધાનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ પંચયજ્ઞના અધિકારી ગૃહસ્થનો તે મુખ્ય ધર્મ છે. જે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ મોહવશ થઈ પંચમહાયજ્ઞ નથી કરતો, એને ધર્માનુસાર ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ નથી મળતાં. માટે આપની જે ઇચ્છા હોય તે કહો. મનમાં કશું જ દુઃખ ન આણશો. આપ જે કહેશો તે હું કરીશ જ,

એની આ વાત સાંભળીને પારધીએ કહ્યું–મને ઠંડીથી ખૂબ પીડા થાય છે, માટે એનાથી બચવાનો કંઈ ઉપાય કરો ! આ સાંભળીને કબૂતરે જમીન પર પાંદડાં એકઠાં કર્યાં અને એ સળગાવવા ચિનગારી લાવવા જોરથી ઊડી ગયું. તે લુહારના ઘેરથી દેવતા લઈ આવ્યું અને એ સૂકા પાંદડાંમાં આગ લગાવી, પારધી તાપવા લાગ્યો. એથી એના શરીરમાં ગરમી આવવાથી એના હોશ ઠેકાણે આવ્યા. પછી એણે અત્યંત આનંદિત થઈને અશ્રુભરી આંખોએ કબૂતર પ્રત્યે જોઈને કહ્યું:– મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે, મને કંઈક ભોજન આપો એમ ઇચ્છું છું.

પારધીની આ વાત સાંભળીને કબૂતર ચિંતામાં પડી ગયો. હવે શું કરું ! એ વખતે એને પોતાની અશક્તિ પર ખેદ થયો, પરંતુ થોડી જ વારમાં એને કંઈક યાદ આવ્યું ને કહેવા લાગ્યો, 'સારું', જરા ઊભા રહો. હું હમણાં આપને માટે ભોજનનો પ્રબંધ કરું છું. એમ કહીને એણે સૂકા પાંદડામાં આગ લગાવી અને પછી અત્યંત હર્ષભર્યા સ્વરે કહ્યું:–પહેલાં ઋષિ, દેવો અને પિતૃઓ પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે અતિથિ-

સત્કાર એ મહાન પુણ્યકાર્ય છે. સૌમ્ય! આજ આપ અમારા અતિથિ છો માટે મેં આપનો સત્કાર કરવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો છે. આપ સદા મારા પર કૃપા-દૃષ્ટિ રાખજો! એમ કહીને તે પક્ષી પ્રસન્ન ચિત્તે અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને આગમાં કુદી પડ્યું. કબૂતરને આગમાં પડેલું જોઈ પારધી મનોમન વિચારવા લાગ્યો, | 'મેં આ શું કર્યું! હાય! હું ભારે ક્રૂર છું. હું તો મારા કર્મથી નિંદાપાત્ર છું. નિઃસંદેહ આથી મને મોટું પાપ લાગશે.' આમ એણે ભારે વિલાપ કર્યો અને વારંવાર પોતાના કાર્યની નિંદા કરી.

જો કે આ વખતે પારધીને સખ્ત ભૂખ લાગી હતી, તો પણ કબૂતરને આગમાં પડેલું જોઈ તે કહેવા લાગ્યો: 'હાય! હું બહુ જ ક્રુર અને મૂર્ખ છું, મેં આ શું કર્યું! મારું જીવન તો દુઃખમય છે. હું તો નિત્ય જ આવાં પાપ કરું છું. હું ખરેખર અવિશ્વાસનીય, દુષ્ટબુદ્ધિ અને ક્રૂર છું, બધાં શુભ કર્મો તજીને મેં આ પક્ષીઓને ફસાવવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો છે. જુઓ આ કબૂતર કેવું ધર્માત્મા છે! આગમાં પડીને મને માંસ આપ્યું અને એમ કરીને એણે ધર્મનો પણ ઉપદેશ કર્યો. હવે હું પણ સ્ત્રી-પુત્રોનો મોહ તજીને પ્રાણત્યાગ કરીશ. આજથી હું સર્વપ્રકારના ભોગોનો ત્યાગ કરીને ભૂખ તરસ અને તાપ સહીને શરીરને સૂકવી નાખીશ અને વિવિધ પ્રકારે ઉપવાસ કરીને પરલોક જઈશ. અહો! પોતાનું શરીર હોમીને આ કબૂતરે બતાવી દીધું કે અતિથિસત્કાર કેવી રીતે કરવો જોઈએ! માટે હવે હું પણ ધર્માચરણ કરીશ. મનુષ્યોનો સર્વોત્તમ આશ્રય ધર્મ જ છે.' એમ વિચારીને એ પારધીએ લાઠી, સળિયા, જાળ અને પાંજરું ફેંકી દઈ એ કબુતરીને છોડી દીધી અને મહાપ્રસ્થાનનો નિર્ણય કરી ત્યાંથી તપ કરવા ચાલ્યો ગયો.

પારધીના ચાલ્યા ગયા પછી કબૂતરી પતિનું સ્મરણ કરતાં શોકાકુલ થઈ ગઈ અને દુઃખથી વિલાપ કરતી કહેવા લાગી:—'પ્રિયતમ! તમે મારું કદી અપ્રિય કર્યું હોય એવું મને યાદ નથી. તમે નિત્ય મારું લાલન કરતા ને મારો માનથી સત્કાર કરતા. મેં તમારી સાથે ઘણું સુખ ભોગવ્યું છે, હવે મારે માટે એ કશું જ ન રહ્યું. સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ અને પુત્રથી થોડાક જ સહારા મળે છે, એને અપાર સુખ દેનાર તો એનો પતિ જ છે. આવી એવી કઈ નારી હશે જે પોતાના પતિનો આદર ન કરે! સ્ત્રીને માટે પતિ સમાન અન્ય કોઈ નાથ નથી અને ન પતિ સિવાય કોઈ સુખ. એને માટે તો ધન અને સર્વસ્વ છોડીને પતિ જ એકમાત્ર ગતિ છે. નાથ! હવે તમારા વિના મારા જીવવાનો શો અર્થ છે? એવી કઈ સતી સ્ત્રી હશે જે પતિ વિના જીવતી રહેવા ઇચ્છે?' આમ એ કબૂતરીએ અત્યંત દુઃખી થઈને કરુણ આક્રંદ કર્યું અને પછી બળતી આગમાં કૂદી પડી. એણે જોયું કે રંગબેરંગી ફૂલોની માળા પહેરીને અને વિચિત્ર વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈ એનો પતિ એક વિમાન પર બેઠો છે. અને અનેક મહાપુરુષો એની સેવામાં ઊભા છે. આમ પુણ્યકર્મા મહાત્માઓનાં સેંકડો વિમાનો સાથે તે પોતાની પત્ની સહિત સ્વર્ગે સંચર્યો અને ત્યાં પોતાના પુણ્યકર્મના પ્રતાપથી સત્કૃત થઈને આનંદથી વિહાર કરવા લાગ્યો.

પારધીએ જ્યારે આ બંનેને વિમાન પર ચઢીને આકાશમાં જતાં જોયાં તો એમની એવી સદ્ગતિ જોઈને એને અત્યંત સંતોષ થયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે 'હું પણ આવી રીતે તપસ્યા કરીને પરમગતિ પ્રાપ્ત કરીશ' એવો વિચાર કરીને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને મમતા તજીને માત્ર પવન પર જ નિર્વાહ કરતો ઉદ્યમ રહિત થઈ કંટકાકીર્ણ વનમાં ઘુસ્યો. એનું આખું શરીર છોલાઈને લોહીલુહાણ થઈ ગયું. એટલામાં પવનથી વૃક્ષોનું ઘર્ષણ થતાં વનમાં આગ લાગી. આ આગ પ્રચંડ હતી. એની પ્રચંડ જ્વાળાઓમાં ચારેતરફ ચિનગારીઓ ઊડવા લાગી અને હરણ તથા પક્ષીઓથી ભરેલું એ આખું વન બળીને ખાક થવા લાગ્યું. આ જોઈને પારધી પણ આનંદથી શરીર છોડવા માટે એ પ્રજ્વલિત અગ્નિ તરફ ધસ્યો અને આનંદ પામતો ભસ્મ થઈને પરમગતિને પામ્યો. થોડી વારમાં જ એણે જોયું કે પોતે મહા આનંદથી સ્વર્ગમાં વિરાજ્યો છે અને અનેક યક્ષ, ગંધર્વો અને સિદ્ધોની વચ્ચે ઇન્દ્રની જેમ શોભી રહ્યો છે.

આમ, એ કબૂતર, કબૂતરી અને પારધી ત્રણે પોતાના પુણ્યથી સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. જે સ્ત્રી આ પ્રકારે પતિને અનુસરે છે, તે કબૂતરીની જેમ સ્વર્ગમાં બિરાજે છે. રાજન્! શરણાગતની રક્ષા કરવી એ મહાપુણ્યનું કામ છે. એમ કરવાથી ગૌવધના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે. આ પાપનાશક પવિત્ર ઇતિહાસ સાંભળવાથી મનુષ્ય દુર્ગતિ ન પામતાં સ્વર્ગસુખ પામે છે.

અબુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં પાપની નિવૃત્તિ વિષે રાજા જનમેજય અને ઇન્દ્રોત મુનિનો પ્રસંગ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—પિતામહ! જો કોઈ પુરુષ અજાણતાં કોઈ પાપકર્મ કરી બેસે તો એમાંથી તે કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્! આ વિષે એક પ્રાચીન પ્રસંગ જે શુનકના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા ઇન્દ્રોત મુનિએ રાજા જનમેજયને કહ્યો હતો તે હું તમને કહું છું પૂર્વે પરીક્ષિતનો પુત્ર રાજા જનમેજય* મહાપરાક્રમી હતો. એનાથી અજાણમાં જ બ્રહ્મહત્યાનું પાપ થઈ ગયું. એથી એના તમામ પુરોહિતો અને બ્રાહ્મણોએ એનો ત્યાગ કર્યો. આ પાપાગ્નિથી એ રાતદિવસ બળતો હતો, એટલે રાજ્ય છોડીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં એણે ઉગ્ર તપ આદર્યું. એણે આખી પૃથ્વી પર દેશેદેશ ભમીને અનેક બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મહત્યાની નિવૃત્તિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પૂછ્યું. ફરતાફરતા તે મહાતપસ્વી ઇન્દ્રોત મુનિ પાસે આવ્યો અને એમનાં ચરણ પકડી લીધા. રાજાને જોઈને ઋષિએ એનો ભારે તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું 'અરે મહાપાપી! તું અહિં ક્યાંથી આવ્યો? મારું તારે શું કામ છે? તું અહિંથી ચાલ્યો જા તું અહિં રોકાય તેવું મને નથી ગમતું. બ્રાહ્મણને મારવાથી તારું ચિત્ત અશુદ્ધ બન્યું છે. તું સદા પાપનું જ ચિંતન કરે છે, માટે તારું જીવન વ્યર્થ અને અત્યંત ક્લેશમય છે. જો તારા જ કરતૂકોથી તારા પિતૃઓનો વંશ નર્કમાં પડયો છે. એમણે તારા પર જે જે આશાઓ રાખી હતી તે બધી વ્યર્થ ગઈ, જેમનું પૂજન કરવાથી મનુષ્યો સ્વર્ગ આયુષ્ય યશ અને સંતાન પ્રાપ્ત કરે છે એ બ્રાહ્મણોનો તું નિષ્કારણ દ્વેષ કરે છે. હવે તારા પાપને લીધે તું વર્ષો સુધી ઊંધા માથે નર્કમાં પડી રહીશ. ત્યાં લોઢા જેવી ચાંચવાળા ગીધ અને મોર તને ચાંચો મારી મારીને દુઃખી કરશે અને એ પછી પણ તારે કોઈ પાપયોનીમાં જન્મ લેવો પડશે. જો તું એમ માનતો હોય કે અત્યારે આ લોકમાં શું છે? તો એ અંતનો નિશ્ચય તને યમદૂત કરાવી દેશે.

---

* આ પરીક્ષિત અને જનમેજય તે અર્જુનના પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર નથી.

મુનિવર ઇન્દ્રોતનાં આ વચનો સાંભળીને રાજા જનમેજયે કહ્યું; 'હે મુનિ! હું અવશ્ય ધિક્કારને પાત્ર છું અને આપે મને જે કાંઈ કહ્યું તે યોગ્ય છે. હું આપની કૃપાનો ભિક્ષુક છું. પરિતાપની આગમાં મારી બધી પાપરાશિને હું બાળી ચૂક્યો છું. મારાં કુકર્મો યાદ આવતાં જ મને ચેન નથી પડતું. સાચું જ કહું છું, મને યમરાજનો બહુ ડર લાગે છે, મારા હૃદયમાં જે પાપનો ડંખ સાલી રહ્યો છે એને કાઢી નાખ્યા સિવાય હું જીવીશ કેવી રીતે? માટે આપ કૃપા કરી મને એમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય બતાવો. હું ઇચ્છું છું કે મારો વંશ નાશ ન પામે, એ સંસારમાં ચાલુ રહે. મારાં કર્મો માટે મને બહુ જ ખેદ છે, હવે તો ગમે તેમ કરી મારું રક્ષણ કરો. પંડિતો બાળકની બુદ્ધિ પર ધ્યાન નથી આપતા અને પિતા જેમ પુત્રના અપરાધને ગણતો નથી તેમ મારી બુદ્ધિ અને કર્મ ન જોતાં આપ મારા પર કૃપા કરો.

ઇન્દ્રોતે કહ્યું—તમે બ્રાહ્મણોની શક્તિ અને વેદશાસ્ત્રોમાં કહેલા એમના મહાત્મ્યને તો જાણો જ છો, માટે બ્રાહ્મણોને શરણે જાઓ. અને એવું કામ કરો કે જેથી તમને શાંતિ મળે. પ્રસન્ન બ્રાહ્મણોને શરણે જવાથી પરલોકમાં તમારું રક્ષણ થશે, અથવા જો તમે તમારા પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા હો તો સદા ધર્મ પર જ નજર રાખો.

જનમેજયે કહ્યું—હું મારાં પાપોથી બહુજ સંતપ્ત છું, હવે પછી હું કદી ધર્મનો લોપ નહિં કરું. મને કલ્યાણની કામના છે અને હવે હું આપની સેવામાં ઉપસ્થિત છું, માટે આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

ઇન્દ્રોતે કહ્યું:—રાજન્! હું પણ એ જ ઇચ્છું છું કે તમે દંભ અને માન તજીને મારા પર સાચી પ્રીત રાખો. બધા પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહો અને ધર્મ પર જ દૃષ્ટિ રાખો, હું હવે કેવળ ધર્મ સમજીને જ તમારો સ્વીકાર કરું છું એટલે મારો આ મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજી લો કે તમારે બ્રાહ્મણો પ્રત્યે પૂર્ણ સદ્ભાવ રાખવો જોઈએ, તમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરો કે હું કદી બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહીં કરું.

જનમેજય બોલ્યો—બ્રહ્મન્! હું આપનો ચરણ-

સ્પર્શ કરીને પ્રતિજ્ઞા કરું છું; કે હવેથી હું મન, વચન કે કર્મથી બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહિ કરું.

ઈન્દ્રોતે કહ્યું—રાજન્ ! હવે તમારૂં ચિત્ત બદલાઈ ગયું છે. માટે હું તમને ધર્મોપદેશ કરીશ. લોકો કહે છે કે જો રાજા ચારિત્રહીન હોય તો અવશ્ય તે આખા રાષ્ટ્રનો નાશ કરે છે. તમે પણ પહેલાં એવા જ હતા, પરંતુ હવે તમારી દૃષ્ટિ ધર્મ પ્રત્યે છે. સંપન્ન મનુષ્ય ઉદાર, કૃપણ કે તપસ્વી બધું જ થઈ શકે છે, પરંતુ વિચાર વિના કોઈ કામ કરવામાં આવે તો એથી દુઃખ થાય છે. પ્રત્યેક કામ સમજી વિચારીને કરવું એ જ સારૂં છે, યજ્ઞ. દાન, દયા, વેદ અને સત્ય આ પાંચે પવિત્ર છે. એના વિના સારી રીતે કરેલું તપ પણ પરમ પવિત્ર છે. અને રાજાને પૂર્ણતઃ પવિત્ર કરે છે; એનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાથી તમે પરમ કલ્યાણકારી ધર્મ ઉપલબ્ધ કરી શકો છો. આ રીતે પવિત્ર ક્ષેત્રોની યાત્રાથી પણ ઘણું પુણ્ય મળે છે. કુરુક્ષેત્ર પવિત્ર સ્થાન છે, એથી વિશેષ પવિત્ર સરસ્વતી નદી છે, અને એથી એ વધુ પવિત્ર તીર્થ અનેક છે. અને એમાં પણ પૃથૂદક સૌથી વધુ પવિત્ર છે. એમાં સ્નાન કરવાથી અને જળ પીવાથી મનુષ્યને મૃત્યુનો ભય નથી રહેતો. અર્થાત્ જીવન સફળ થઈ જાય છે. તમે જો મહાસરોવર, પુષ્કર, પ્રભાસ, ઉત્તર-માનસરોવર, કાલોદક તથા દષદ્વતી અને સરસ્વતી નદીના સંગમ માનસરોવર આદિ તીર્થોમાં જઈને સ્નાન કરશો તો તમને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થશે.

વિશેષમાં તમારે બ્રાહ્મણોની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તેઓ તમારો તિરસ્કાર અને વિવિધ રીતે ઉપેક્ષા કરે તો પણ તમે એવો નિયમ કરો કે 'હું એમને કદી કષ્ટ નહિ આપું.' આ પ્રકારે તમારા સર્વ કાર્ય કરતાં કરતાં તમે જ પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકશો. જો મનુષ્યથી કોઈ અપરાધ થઈ જાય તો એ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી તે પાપથી મુક્ત બને છે. જો બીજી વાર પાપ થઈ જાય તો 'હવે એવું પાપ નહિ કરું' એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાથી પાપમુક્ત થઈ શકે છે. તથા એવો નિશ્ચય કરે કે 'હવે ભવિષ્યમાં સદાય ધર્માચરણ જ કરીશ.' તો ત્રીજીવારના પાપમાંથી મુક્તિ પામે છે. અને તે પવિત્રભાવથી તીર્થયાત્રા કરતો રહે તો અનેક પાપોથી છૂટી જાય છે. જો મનુષ્યને કલંક લાગ્યું હોય તો એક વર્ષ સુધી અગ્નિની ઉપાસના કરવાથી એ મુક્ત થઈ શકે છે, ગર્ભહત્યા કરનાર પુરુષનું પાપ ત્રણ વર્ષની અગ્નિ-ઉપાસનાથી અથવા મહાસર, પુષ્કર, પ્રભાસ અને ઉત્તર-માનસરોવર આદિ તીર્થોમાં સો યોજન સુધી યાત્રા કરવાથી છુટી જાય છે. જે મનુષ્યે જે પ્રાણીની હિંસા કરી હોય તે એ જ જાતના એટલા પ્રાણીઓની મૃત્યુમાંથી રક્ષા કરે તો મુક્ત બને છે. મનુજી કહે છે કે જળમાં ડુબકી મારીને ત્રણવાર અઘમર્ષણ-મંત્ર જપવાથી મનુષ્ય જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞ પછી અવભૃથ સ્નાન કરવાથી મુક્ત બને છે તેમ પાપોથી મુક્ત બને છે, એથી તુરત જ સર્વ પાપ નાશ થાય છે, અને સન્માન મળે છે અને પ્રાણીમાત્ર પ્રસન્ન થઈને એની સામે જડ તથા મુંગા બની જાય છે.' બૃહસ્પતિજીનો મત છે કે 'જો મનુષ્ય પહેલાં અજાણતાં પાપ કરે, પછી બુદ્ધિપૂર્વક પુણ્યકર્મ કરે તો એથી એનાં પ્રથમનાં પાપ-ક્ષારથી જેમ વસ્ત્રનો મેલ નાશ પામે છે તેમ નાશ પામે છે.' સૂર્ય જેમ પ્રાતઃકાળે ઉદિત થઈને રાત્રિના અંધકારનો નાશ કરે છે, એ જ રીતે શુભ કર્મો કરીને મનુષ્ય પોતાનાં સર્વ પાપોનો નાશ કરી દે છે.

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્ ! રાજા જનમેજયને આવો ઉપદેશ કરીને મુનિવર ઇન્દ્રોતે એની પાસે વિધિપૂર્વક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યો. એનાથી એનાં સર્વ પાપો નાશ પામ્યાં અને તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન દેદીપ્યમાન થવા લાગ્યો..

મૃતકની પુનર્જીવન પ્રાપ્તિ વિષે એક બ્રાહ્મણબાળકના જીવતા થવાનો પ્રસંગ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! આપે કદી એવું સાંભળ્યું છે કે જે એક વાર મરીને ફરી પાછો જીવતો થઈ શકે ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! પૂર્વકાળમાં નૈમિષારણ્યમાં ગીધ અને શિયાળ વચ્ચે એક સંવાદરૂપે ઘટના બની હતી તે સાંભળો. એકવાર કોઈ બ્રાહ્મણનો ઘણા પ્રયાસે મળેલો સુંદર બાળક મૃત્યુ પામ્યો. એના કેટલાક સંબંધીઓ શોકાકુળ થઈ રોતા-કકળતા એને સ્મશાન લઈ ગયા. તેઓ બાળકને છાતીએ વળગાડી કરુણ ક્રંદન કરવા લાગ્યા. એમણે એને જમીન પર મૂકી તો દીધો પરંતુ ત્યાંથી પાછા ફરવાની હિંમત ન થઈ, એવું રુદન સાંભળીને ત્યાં એક ગીધ આવ્યો અને એમને કહેવા લાગ્યો—'હવે તમે તમારા આ એકમાત્ર બાળકને છોડી ચાલ્યા જાઓ, વ્યર્થ વિલંબ ન કરો. જે લોકો મૃતક સંબંધીઓને લઈને સ્મશાનમાં આવે છે અને જે નથી આવતા એ બધાને પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થતાં સંસારથી વિદાય લેવી જ પડે છે. આ સ્મશાનભૂમિ ગીધો અને શિયાળોથી ભરેલી છે, એમાં સર્વત્ર નરકંકાલો જ દેખાઈ રહ્યાં છે. માટે એ બધા જીવો માટે ભયાવહ છે. તમારે અહિં વધુ વાર રોકાવું ન જોઈએ. પ્રાણીઓની ગતિ એવી છે કે એકવાર કાળનાં મોંમાં પડ્યા પછી કોઈ જીવ પાછો નથી ફરતો. આ મૃત્યુલોકમાં જે પણ જન્મે છે એને એક દિવસ મરવું જ પડે છે. જુઓ, હવે સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચલમાં પહોંચી ગયા છે માટે આ બાળકનો મોહ છોડીને તમે તમારે ઘેર જાઓ.'

યુધિષ્ઠિર ! એ ગીધની વાત સાંભળીને તે સર્વ બાળકને ત્યાં જમીન પર સુવાડીને રડતા-કકળતા ઘેર જવા લાગ્યા. એટલામાં એક શ્યામ રંગનો શિયાળ પોતાની બખોલમાંથી નીકળીને બહાર આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો—'મનુષ્યો ! વાસ્તવમાં મહા સ્નેહશૂન્ય છો, હજી તો સૂર્યાસ્ત પણ નથી થયો, આટલા બધા ડરો છો શા માટે ? થોડોક તો પ્રેમ રાખો, સંભવ છે કે કોઈ શુભ ઘડીના પ્રભાવે તમારો બાળક જીવતો થાય. તમે કેવા નિર્દયી છો ! તમે પુત્ર સ્નેહને તિલાંજલિ આપીને આ સુકુમાર બાળકને પૃથ્વી પર ઘાસ પાથરીને સુવાડી દીધો છે, અને આ ભયંકર સ્મશાનમાં મૂકીને જવા તૈયાર થઈ ગયા છો. શું આ બાળક પ્રત્યે તમને જરાય સ્નેહ નથી ? જુઓ, પશુ-પક્ષીઓને પોતાનાં બચ્ચાં પર કેવો સ્નેહ હોય છે ! જો કે એમનું પાલન-પોષણ કરવા છતાં પણ એમને આ લોક કે પરલોકમાં એમનાથી કશું જ ફળ નથી મળતું. પરંતુ મનુષ્યોમાં તો સ્નેહ જ કર્યાં છે કે જેથી એમને શોક થાય ! અરે ! હજી ઘણી વાર સુધી આંસુ વહાવો અને પ્યારથી ધરાઈને એને નિરખો. શરીર ક્ષીણ થતાં, મુકદમામાં ફસાયેલા અને સ્મશાન તરફ જતા પુરુષોને એના ભાઈ-ભાંડુઓ જ સાથ આપે છે—અન્ય લોકો નહિં. હાય ! આ કમળનયન બાળકને તજીને જવા માટે તમારા પગ શી રીતે ઉપડે છે !' શિયાળની આ વાત સાંભળીને તેઓ બધા એક વખતે શબ પાસે પાછા ફર્યા.

હવે પેલો ગીધ કહેવા લાગ્યો;—'અરે ! બુદ્ધિહીન મનુષ્યો ! આ અત્યંત તુચ્છ, મંદબુદ્ધિ શિયાળની વાતોમાં આવી તમે પાછા કેમ ફર્યા ! સૂકા લાકડા જેવા, આ પંચભૂતોએ છોડેલા ચેષ્ટાહીન શરીરને માટે તમે કેમ શોક કરો છો ! હવે તમે ઉગ્ર તપસ્યા કરો, એનાથી તમારાં પાપો નાશ પામશે. જુઓ, તપસ્યાના પ્રભાવથી બધું મળી શકે છે, વ્યર્થ વિલાપ કરવામાં શું છે ! ધન, ગાય, સોનું, મણિ, રત્ન અને પુત્ર બધાનું મૂળ તપ જ છે, તપથી જ આ સર્વ ચીજો મળે છે. મનુષ્ય પોતાના પૂર્વજન્મના કર્મ અનુસાર સુખદુઃખ લઈને જ જન્મે છે. બધા લોકો પોતપોતાના પાપ-પુણ્યોથી બંધાયેલા છે અને અંતે મૃત્યુમાર્ગે જ જાય છે. માટે તમે પ્રયત્નપૂર્વક ધર્માચરણ કરો, અધર્મમાં મન ન પરોવો. તથા દેવો અને બ્રાહ્મણો સાથે સમયાનુસાર વર્તન કરો. શોક અને દીનતા તજી દો, પુત્રની મોહ-મમતાથી દૂર જાઓ, અને અહિં ખુલ્લા મેદાનમાં છોડીને ચાલ્યા જાઓ. જુઓ, કોઈ ભલે એટલું પ્રિય હોય, અહિ મૂકીને પછી કોઈનાથી ભાઈ-ભાંડુઓ અહિં વધુવાર નથી રોકાતા, એમને પોતાના સ્નેહબંધન તોડીને આંસુભરી આંખે અહિંથી પાછા જવું પડે છે. બુદ્ધિમાન હોય કે મૂર્ખ, ધનવાન હોય કે નિર્ધન, એને પોતાના શુભાશુભ કર્મને લીધે કાળને આધીન થવું જ પડે છે. આપ શોક કરીને

જ તમે શું મેળવશો! બધાનો શાસન્તા કાળ જ છે. જે સર્વને સમાન દૃષ્ટિથી જુએ છે, આ કરાલ કાળ યુવાન, બાળક, વૃદ્ધ અને ગર્ભસ્થાન જીવોને પણ ગળી જાય છે. આ સંસારની ગતિ જ એવી છે.

આ ઉપર શિયાળે કહ્યું:–અરે! તમે તો પુત્રસ્નેહમાં બહુ જ ચિંતાતુર હતા, પરંતુ આ મંદમતિ ગીધે તમારા સ્નેહને શિથિલ કરી નાખ્યો છે. એટલે જ એની સરળ યુક્તિયુક્ત અને વિશ્વાસનીય વાતોમાં ફસાઈને તમે તમારા સ્નેહને તિલાંજલિ આપીને ઘર તરફ પાછા જવા તૈયાર થયા છો. આખરે એ પણ તમારા જ રક્તમાંથી બનેલો છે, તમારા અર્ધા શરીર સમાન છે, અને પિતૃવંશની વૃદ્ધિ કરનારો છે. એને વનમાં છોડીને તમે ક્યાં જશો? સારું, એટલું કરો કે જ્યાંસુધી સૂર્યાસ્ત થાય ત્યાંસુધી અહિં રોકાઓ અને પછી તમે એને સાથે લઈ જાઓ અથવા અહિં જ રોકાજો.

ગીધે કહ્યું—મનુષ્યો મને જન્મ પામ્યે આ જ એક હજાર વર્ષ થયાં પણ મેં કદી કોઈ સ્ત્રી, પુરુષ કે મનુષ્યને મર્યા પછી જીવતો થતાં નથી જોયો. જુઓ, એનો મૃતદેહ નિસ્તેજ અને લાકડા જેવો બની ગયો છે. એના પ્રાણહીન શરીરને તજીને તમે ચાલ્યા કેમ નથી જતા? તમારો આ સ્નેહ અને પરિશ્રમ વ્યર્થ જ છે, એથી કશી ફળપ્રાપ્તિ થવાની નથી. હું તમને કઠોર વાતો કરું છું પરંતુ એમાં હેતુ સમાયો છે અને તે મોક્ષધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે મારી વાત માનીને તમે તમારે ઘેર ચાલ્યા જાઓ. કોઈ મરેલા સંબંધીને જોઈને તથા એનાં કર્મોને યાદ કરવાથી તો મનુષ્યનો શોક બેવડો બમણો થઈ જાય છે.

ગીધની આ વાત સાંભળીને સૌ પાછા ફરવા લાગ્યા. એ જ વખતે શિયાળ તરત એમની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો;–'ભાઈઓ, જુઓ તો ખરા, આ બાળકનો રંગ કેવો સોના જેવો દેદીપ્યમાન છે! એ એક દિવસ એના પિતૃઓને પિંડદાન દેશે. તમે આ ગીધની વાતોમાં આવીને એને કેમ છોડી જાવ છો? એને તજીને જવાથી તમારો સ્નેહ–વિયોગ–વ્યથા અને રોવા-કકળવાનું તો ઓછું થશે નહિ; હા, તમારો સંતાપ અવશ્ય વધી જશે. એકવાર રાજર્ષિ શ્વેતનો પણ બાળક મરી ગયો હતો, પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ શ્વેતે એને પુનઃ જીવતો કર્યો હતો. આજ રીતે જો તમને કોઈ સિદ્ધ, મુનિ કે દેવતા મળી જાય તો તે તમારા પર કૃપા કરી શકે.'

શિયાળની આ વાત સાંભળીને બધા લોકો પાછા સ્મશાનભૂમિમાં આવ્યા અને એ બાળકનું માથું ખોળામાં લઈ ભારે કલ્પાંત કરવા લાગ્યા. એમનું રુદન સાંભળીને ગીધ પાસે આવીને બોલ્યું કે;–'અરે લોકો! તમે આ બાળકને તમારા આંસુઓથી શા માટે ભીંજવી રહ્યા છો? એ તો ધર્મરાજની આજ્ઞાથી સદાને માટે સૂઈ ગયો છે. જેઓ મહા તપસ્વી, ધર્મ અને બુદ્ધિમાન છે એમને પણ અંતે સ્મશાનભૂમિનો જ આશ્રય લેવો પડે છે; માટે વારંવાર પાછા ફરીને શોક કરવાથી કશો જ લાભ નથી. હવે એના પુનર્જીવનની કોઈ જ આશા નથી. જે વ્યક્તિ એક વાર શરીરનો સંબંધ તોડીને મરી જાય છે તે ફરી એ શરીરમાં નથી આવી શકતો. જો સેંકડો શિયાળ પણ એને માટે પોતાના શરીરનું બલિદાન આપે તો પણ આ બાળક જીવી નહિ શકે. હા, જો રુદ્રદેવ, સ્વામિકાર્તિકેય, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ એને વરદાન આપે તો તે જીવી શકે. તમારા આંસુથી, લાંબાલાંબા ડુસકાં ભરવાથી કે માથું પછાડીને રોવાથી એને પુનર્જીવન નહિ મળી શકે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે અપ્રિય આચરણ, કટુ ભાષણ, અન્યનો દ્રોહ, અધર્મ તથા અસત્યનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા ધર્મ સત્ય, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ન્યાય, સર્વભૂતદયા, અકુટિલતા અને સુજનતા આદિ ગુણો પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદિત કરવા જોઈએ. હવે મરવા પછી આ બાળક માટે રડીરડીને તમે શું કરી લેશો!'

ગીધના આવા વચનથી એ બાળકને જમીન પર છોડીને તેઓ રોતા કકળતા ઘર તરફ જવા લાગ્યા. એટલે શિયાળે આવીને કહ્યું-'અરે! ધિક્કાર છે તમને!. તમે આ ગીધની વાતોમાં આવીને બુદ્ધિહીનોની જેમ પુત્રસ્નેહને તિલાંજલી આપી જઈ રહ્યા છો! આ ગીધ તો મહાપાપી છે. એની વાતો સાંભળીને તમે આ રૂપવાન અને કુળની શોભા વધારનાર બાળકને તજી ક્યાં જશો? હું સાચે જ કહું છું કે મને તો મારા મનથી આ બાળક જીવતો જ જણાય છે. એનો નાશ નથી થયો, જુઓ, તમારા સુખની ઘડી નજીક છે. નિશ્ચય રાખો, તમને અવશ્ય સુખ મળશે જ.

ગીધ બોલ્યો—આ વન્ય પ્રદેશ ભૂતોથી ભરેલો છે; એમાં અનેક યક્ષ રાક્ષસ રહે છે માટે આ ભયાનક છે. તમે આ બાળને અહિં મૂકીને સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ એનું ક્રિયાકર્મ કરી નાખો. આ ભયાનક સ્થાનમાં જે જીવ રહે છે, તે બધા વિકરાળ શરીરવાળા ને માંસાહારી છે. રાત્રે એ તમને સતાવશે. આ વન્ય ભૂમિ ઘણી બિહામણી છે. અહિં રોકાવાથી તમને ડર લાગશે. આ બાળકનું શરીર તો હવે કાષ્ઠ સમાન જ નિષ્પ્રાણ છે તમે એને છોડીને ચાલ્યા જાઓ.

શિયાળે કહ્યું—થોભો થોભો, જ્યાંસુધી સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાંસુધી અહિં કશો જ ભય નથી. ત્યાં સુધી તો તમે સ્નેહથી આ બાળકને જોતા રહો અને યથેચ્છ વિલાપ કરો. જો તમે આ ગીધની કઠોર અને ગભરાવનારી વાતોથી દોરવાઇ જશો તો આ બાળક સદાને માટે ખોઈ બેસશો.

ભીષ્મજી કહે છે:—રાજન્ ! તે ગીધ અને શિયાળ બન્ને ભૂખ્યાં હતાં. પરંતુ ગીધ તો એમ જ કહેતો રહ્યો કે હવે સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો છે અને શિયાળે એમ જ કહ્યા કર્યું કે હજી સૂર્યાસ્ત નથી થયો. વાસ્તવમાં બન્ને પોતનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માગતા હતા. બન્નેમાં જ્ઞાન-ચાતુર્ય હતું એટલે એમની વાતો માનીને તેઓ ઘડીક ઘેર જવા તૈયાર થતા તો વળી પાછા રોકાઇ જતા. સ્વાર્થકુશળ ગીધ અને શિયાળ બન્નેએ એમને મૂંઝવણમાં નાખી દીધા અને તેઓ શોકમગ્ન થઇ ત્યાં જ વિલાપ કરતા ઊભા રહ્યા. એ જ વખતે શ્રી પાર્વતીજીની પ્રેરણાથી ભગવાન શંકર એમની સમક્ષ પ્રગટ થયા અને એમને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે તે બધા અત્યંત નમ્ર અને દુઃખી થઇને બોલ્યા કે 'ભગવાન્! આ એકમાત્ર પુત્રના વિયોગથી અમે મરવા જેવા થઇ ગયા છીએ અને એ પુનઃ જીવતો થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ. માટે આપ આ બાળકને જીવતદાન દઇને અમને મૃત્યુથી બચાવો.' અનુસારી આપે ત્યારે એમણે આ રીતે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી તો ભગવાને એને જીવતો કર્યો અને સો વર્ષનું આયુષ્ય આપ્યું. તથા એ ગીધ અને શિયાળને પણ ભૂખ ન લાગે તેવું વરદાન આપ્યું. આ વરદાન મળતાં તેમણે ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને બધા હર્ષભેર કૃતકૃત્ય થતાં ઘેર તરફ ચાલી નીકળ્યા.

રાજન્! જો કોઇ વ્યક્તિ દૃઢ નિશ્ચયથી કોઇ કાર્ય પાછળ મંડ્યો રહે, અને એનાથી કંટાળે નહિ તો ભગવાનની કૃપાથી તેને તરત જ સફળતા મળે છે. જુઓ, ભગવાન શંકરની કૃપાથી એ દુઃખી મનુષ્યો સુખ પામ્યા અને બાળક પુનઃ જીવતો થવાથી ચકિત અને આનંદિત થયા તથા તેને લઇને ઉત્સાહથી નગરમાં ચાલ્યા ગયા. જે પુરુષ ધર્મ, અર્થ, અને મોક્ષનો માર્ગ દાખવનારા આ આખ્યાનને સાંભળે છે તે આ લોક અને પરલોકમાં નિરંતર સુખ પામે છે.

પ્રબળ શત્રુથી બચવાના ઉપાય બતાવવા માટે સેમલવૃક્ષ અને વાયુનો પ્રસંગ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:-પિતામહ ! જો કોઈ નિર્બળ મનુષ્ય મૂર્ખતાથી બળવાન પાડોશી મનુષ્ય સાથે વેર બાંધે અને તે પાડોશી આક્રમણ કરે તો એણે કેવી રીતે પોતનો બચાવ કરવો જોઇએ !

ભીષ્મજી બોલ્યા—ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ વિષે સેમલવૃક્ષ અને વાયુના સંવાદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બહુજ પ્રસિદ્ધ

છે. ઘણા વખત પહેલાં હિમાલય પર એક વિશાળ લીલાછમ પાંદડાઓ અને લાંબી લાંબી ડાળીઓથી ભરપુર સેમલનું વૃક્ષ હતું. એની નીચે અનેક મસ્ત હાથી અને મૃગ વગેરે વિશ્રામ કરતા. એની ઘટા ખૂબ જ મોટી હતી અને તેનો ઘેરાવો ચારસો હાથ જેટલો હતો. અનેક વેપારીઓ અને વનમાં રહેનારા તપસ્વીઓ રસ્તે ચાલતાં તે વૃક્ષની નીચે વિશ્રામ કરતા. એક દિવસ શ્રી નારદજી ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તેમણે લાંબી અને શુભતી આ ડાળીઓવાળા વૃક્ષ પાસે જઈને તેને કહ્યુ:-' શાલ્મલે ! તમે બહુ રમણીય ને મનોહર છો, વૃક્ષપ્રવર ! તમારાથી અમને નિત્ય ભારે સુખ મળે છે, તમારી છત્રછાયામાં અનેક પક્ષી, હરણ અને હાથીઓ નિવાસ કરે છે હું જોઉં છું, કે તમારી લાંબી અને ઘટાદાર ડાળીઓને પવન કદી તોડતો નથી, તો શું પવનદેવને તમારા પર ખાસ પ્રેમ છે કે તે તમારા મિત્ર છે, જેથી તે આ વનમાં સદાય તમારું રક્ષણ કરે છે ? અરે ! આ પવન જ્યારે આવેશમાં આવે છે ત્યારે નાના મોટા બધા જ વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોને પણ ઉખેડી નાખે છે. અલબત્ત, ભીષણ હોવા છતાં પણ તમારી સાથે મિત્રતા કે બંધુભાવને માનીને જ તે સદા તમારું રક્ષણ કરે છે. એમ લાગે છે કે તમે વાયુ સમક્ષ ખૂબ જ નમ્ર થઈને કહેતા હશો કે ' હું તો આપનો જ છું ' જેથી તે તમારી રક્ષા કરે છે.

સેમલે કહ્યું:—બ્રહ્મન્ ! વાયુ ન તો મારો મિત્ર છે, ન બંધુ, ન સુહૃદ. એ બ્રહ્મા પણ નથી કે મારી રક્ષા કરે, પરંતુ મારામાં જ એવું ભયંકર બળ તથા પરાક્રમ છે કે જેની સામે વાયુની શક્તિ અઢારમા ભાગની પણ નથી. જે વખતે વૃક્ષ, પર્વત, તથા બીજી વસ્તુઓને તોડતો ફોડતો મારી પાસે આવે છે કે તેજ વખતે મોટા પરાક્રમથી હું તેની ગતિને થંભાવી દઉં છું.

નારદજીએ કહ્યું:—શાલ્મલે ! તમારી આ દષ્ટિ ખરેખર યોગ્ય નથી. સંસારમાં વાયુ સમાન બળવાન કોઈ નથી, એની બરાબરી તો ઈન્દ્ર, યમ, કુબેર અને વરુણ પણ નથી કરી શકતા, તો તમારી તો વાત જ ક્યાં ? જીવ સંસારમાં જેટલી ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે બધી પ્રાણપ્રદ વાયુને લીધે જ છે. તમે ખરેખર સારહીન તથા દુર્બુદ્ધિવાન છો, માત્ર બડાઈ જ કરતાં આવડે છે, એટલે જ તમે જુઠું બોલો છો. ચંદન, સ્પંદન, સલ, સરલ, દેવદાર, નેતર અને ધન્વન આદિ જે તમારાથી પણ વધુ બળવાન વૃક્ષો છે તેઓ પણ વાયુને સારી રીતે જાણે છે. તેઓ પોતાના અને વાયુના બળને પણ જાણે છે અને એટલે જ તેની આગળ માથું નમાવે છે. તમે વાયુના અનંત બળને નથી જાણતા એ કેવળ તમારો મોહ જ છે. સારૂં, તો હું હવે વાયુ પાસે જઈને તમારી આ વાત તેને કહું છું.

ભીષ્મજી કહેછેઃ–રાજન ! શાલ્મલિને આ રીતે ધમકાવીને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા નારદે વાયુદેવ પાસે જઈને બધી વાત કરી. આથી વાયુને ખૂબ ક્રોધ થયો અને તે સેમલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યોઃ- શાલ્મલે ! નારદજી અહિંથી નીકળ્યા ત્યારે તેં એમની પાસે મારી નિંદા કરી હતી ! તને ખબર નથી કે હું સાક્ષાત વાયુદેવ છું. જો, હું હમણાં જ તને મારી શક્તિનો પરચો બતાવું છું. બ્રહ્માજીએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરતી વખતે તારી છાયામાં વિશ્રામ કર્યો હતો એટલે જ અત્યાર સુધી હું તારા પર કૃપાદષ્ટિ રાખતો આવ્યો અને તેથી જ તું મારા ઝપાટાઓથી બચી જતો. પણ હવે તો તું એક સાધારણ જીવની જેમ મારી અવજ્ઞા કરવા લાગ્યો. સારૂં, તે લે, હું તને મારું રૂપ દેખાડું છું, જેથી ફરી કરી મારો તિરસ્કાર કરવાની તારી હિંમત ન ચાલે.

વાયુના આ શબ્દો સાંભળીને સેમલે હસીને કહ્યું—'પવનદેવ ! જો તમે મારા પર કોપે ભરાયા હો તો અવશ્ય તમારું રૂપ દેખાડો. જોઉં તો ખરો. કે ક્રોધ કરીને તમે મને શું કરી નાખો છો. હું તમારાથી બળમાં ખૂબ ચડિયાતો છું એટલે મને તમારો જરાય ડર નથી. અરે ! વધુ બળવાન તો એ જ હોય છે કે જેનામાં બુદ્ધિબળ છે. કેવળ શારીરિક બળ જ કાંઈ ખરેખર બળ નથી ગણાતું.'

શાલ્મિલનો આ જવાબ સાંભળીને વાયુ બોલ્યો– 'સાર, કાલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડીશ.' એટલામાં રાત પડી. શાલ્મલિ તો પોતે વાયુથી બળવાન ન હતો એટલે વિચાર્યું કે મેં નારદને જે કાંઈ કહ્યું હતું તે યોગ્ય ન હતું, બળમાં તો વાયુ કરતાં હું બહુ નિર્બળ છું, એમાં શંકા નથી હું. તો અન્ય વૃક્ષો કરતાં પણ નિર્બળ છું. પરંતુ બુદ્ધિમાં મારા જેવા એમનામાં કોઈ નથી, માટે હું બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને વાયુના ભયથી છૂટી શકીશ. જો બીજાં વૃક્ષો પણ આ જ રીતે બુદ્ધિનો

આશ્રય લઈને વનમાં રહેશે તો એમને પણ વાયુનો ક્રોધ કશું જ નુકસાન કરી નહિ શકે.

ભીષ્મજી કહે છે—આવો વિચાર કરીને સેમલે પોતાની ડાળીઓ, પાંદડાં, ફૂલ વગેરે જાતે જ નીચે પાડી દીધાં અને સવારે આવનાર વાયુની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યું. સમય થતાં જ વાયુ કોપથી સમસમ કરતો અને અનેક વિશાળ વૃક્ષોને ધરાશાયી કરતો ત્યાં આવ્યો. આવતાં જ્યારે એણે જોયું કે સેમલ તો પોતાની ડાળીઓ વગેરે બધું પાડી નાખીને ઠુંઠા જેવું બનીને ઊભું છે તો એનો બધો ક્રોધ ઓગળી ગયો, અને હસીને સેમલને પૂછ્યું:–અરે સેમલ! હું પણ ક્રોધમાં આવીને તને આવું જ (ઠુંઠા જેવું) બનાવી દેવા ઇચ્છતો હતો. તારાં ફૂલો, સ્કન્ધ, અને ડાળીઓ તો નાશ પામ્યા છે. તથા અંકુરો ને પાંદડાં પણ ખરી પડયાં છે તારી કુમતિથી તું મારા બળ ને પરાક્રમનો શિકાર બન્યું છે.

વાયુની આવી વાતો સાંભળીને સેમલને અત્યંત સંકોચ થયો અને તે નારદજીએ કહેલી વાતો યાદ કરતાં બહુ જ પસ્તાવા લાગ્યું. રાજન્! આમ જે વ્યક્તિ દુર્બળ હોય છતાં બળવાન શત્રુનો વિરોધ કરે છે તે સેમલવૃક્ષની જેમ જ દુઃખી થાય છે. માટે બળવાન શત્રુઓ સાથે કદી વેર બાંધવું ન જોઈએ. કેમકે તણખલાઓમાં જેમ જલદી આગ લાગે છે, તેમ જ બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ તેના નાશનો ઉપાય શોધી જ કાઢે છે. વસ્તુતઃ બળ અને બુદ્ધિ સમાન બીજી કોઈ ચીજ મનુષ્ય પાસે નથી; માટે સમર્થ પુરુષોએ બાળક, મૂર્ખ, અંધ, બહેરા, અને પોતાથી વિશેષ બળવાનના વ્યવહારને સદા સહી લેવો જોઈએ. આ ગુણ તમારામાં ખૂબ જ જોઉં છું. ભરતશ્રેષ્ઠ! મેં તમને અત્યાર સુધી રાજધર્મ અને આપદ્ધર્મ સમજાવ્યા. કહો હવે શું સંભળાવું?

લોભમાં પાપ, શિષ્ટ પુરુષોનાં લક્ષણો, અજ્ઞાનના દોષો તથા દમની પ્રશંસા

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—ભરતશ્રેષ્ઠ! પાપનું અધિષ્ઠાન શું છે અને કોનાથી એની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે હું જાણવા માગું છું.

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્! સાંભળો! લોભ એ મહાન ગ્રાહ છે અને તેનાથી જ પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે. લોભથી જ પાપ, અધર્મ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મનુષ્ય જેનાથી પાપી બને છે, એ કપટનું મૂળ લોભ જ છે. લોભથી જ કામ, ક્રોધ, મોહ, માયા, અભિમાન અને અનમ્રતા જન્મે છે. લોભથી જ અક્ષમા નિર્લજ્જતા, શ્રીનાશ, ધર્મક્ષય, ચિંતા અને અપકીર્તિ જન્મે છે, તથા લોભથી જ કૃપણતા, અત્યંત તૃષ્ણા, કુકર્મમાં પ્રવૃત્તિ, કુલાભિમાન, રૂપ અને ઐશ્વર્યનો મદ, બધા પ્રાણીઓનો દ્રોહ, સર્વનો તિરસ્કાર, સર્વ પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને નિષ્ઠુરતા વગેરે દોષો જન્મે છે. અન્યનું ધન પડાવી લેવું, વ્યભિચાર વાણી ને મનની ચંચળતા, નિંદામાં રુચિ, કામવાસના તથા સ્વાદની લોલુપતા, અસત્ય બોલવાની પ્રવૃત્તિ, બીજાઓ પ્રત્યે ઘૃણા કરવી અને બખાં મારવાં, મત્સરતા અને અયોગ્ય કર્મ કરવાં–આ સર્વ દુર્ગુણોનું કારણ લોભ જ છે. મનુષ્ય વૃદ્ધ થવા છતાં પણ તેનો લોભ ઘટતો નથી, અનેક નદીઓના જળપ્રવાહને પી જવા છતાં સાગર જેમ કદી તૃપ્ત નથી થતો તેમ એને કેટલા ભોગ-પદાર્થો મળવા છતાં એ લોભનું પેટ ભરાતું નથી. રાજન્! એના મહા રૂપને તો દેવો, ગંધર્વો, અસુરો નાગ તથા સંસારના અન્ય પ્રાણીઓમાં એ કોઈ જાણતું નથી માટે સંયમશીલ પુરુષો તો ગમે તે રીતે મોહ અને લોભને જ કાબૂમાં રાખવા જોઈએ. લોભી મનુષ્યમાં દંભ, દ્રોહ, નિંદા, ચાડી, અને મત્સર આ બધા દોષો રહે જ છે વિદ્વાનો મોટાં મોટાં શાસ્ત્રો કંઠસ્થ કરી શકે છે, સર્વ પ્રકારની શંકાઓનું સમાધાન કરી શકે છે, પરંતુ આ પાપીની જાળમાં ફસાઈને તેઓ પણ સદા દુઃખ ભોગવે છે. એમનામાં દ્વેષ અને ક્રોધ વિશેષ હોય છે, શિષ્ટાચાર રહેતો નથી, વાતચીતમાં મીઠા પરંતુ અંદરથી બહુ જ કઠોર થઈ જાય છે. એમની સ્થિતિ ઘાસથી ઢંકાયેલા કૂવા જેવી હોય છે તેઓ અત્યંત ક્ષુદ્ર અને ધર્મના નામે સંસારને છેતરનારા બની જાય છે. તેઓ અનેક મનમાન્યા માર્ગો (શાસ્ત્રો) બનાવે છે અને સત્પુરુષોએ બનાવેલા માર્ગો અને ધર્મોનો નાશ કરવામાં જ રહ્યા કરે છે. આ લોભવશ દુરાત્માઓને લીધે સમાજના જે જે અંગમાં વિકાર થઈ જાય છે તેઓ પણ કુકર્મ કરવા માંડે છે.

હવે હું તમને શિષ્ટ પુરુષોનું વર્ણન સંભળાવું છું.

એમને જ તમે તમારા મનના સંદેહો વિષે પૂછજો. એમનો સંગ કરવાથી મનુષ્યને પુનર્જન્મ કે પરલોકનો ભય નથી રહેતો. એ લોકો માંસાહાર કરતા નથી. તેઓ પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન માને છે, એમને શિષ્ટાચાર અને ઇન્દ્રિયસંયમ પ્રિય હોય છે, સુખ અને દુઃખમાં એમને સમદષ્ટિ હોય છે, તથા સત્ય જ એમનું પરમ લક્ષ્ય હોય છે. તેઓ આપતા નથી તેમ લેતા પણ નથી. સ્વભાવે તેઓ ઘણા દયાળુ અને પિતૃ, દેવતા અને અતિથિઓના સેવક હોય છે, તથા પર-હિતમાં સદા ઉદ્યત રહે છે, તેઓ સર્વપર ઉપકાર કરવાવાળા, સર્વ પ્રકારના ધર્મોનું પાલન કરનારા, અન્યને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપનારા, અને મહાન વીર હોય છે. પોતાના નિશ્ચયથી એમને કોઈપણ ડગાવી શકતું નથી, તથા આચરણમાં પૂર્વવર્તી સત્પુરુષોના આચરણથી કશો ભેદ હતો નથી. તેઓ કોઈને ડરાવનાર, ચંચળ સ્વભાવના કે ક્રૂર હોતા નથી, અને સદા સન્માર્ગ પર જ સ્થિત રહે છે. સત્પુરુષોએ સદા એમનો જ સંગ કરવો જોઈએ. તેઓ પ્રધાન્તઃ અહિંસા-વૃત્તિવાળા હોય છે. કામક્રોધ, મમતા, તથા અહંકાર એમનામાં હોતાં નથી. એ સદાચારી, અને મર્યાદાનું પાલન કરનારા હોય છે. તમે એમની સેવા કરજો અને કંઈ પુછવું હોય તે તેમને જ પૂછજો રાજન્! એમનો ધર્મ કેવળ ધન મેળવવા માટે નથી હોતો. તેઓ શરીરની આવશ્યક ક્રિયાઓ જેમ જ ધર્મને પણ પોતાનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય જ માને છે. એમનામાં ભય, ક્રોધ, ચપળતા અને શોકનો અભાવ હોય છે. તેઓ ધર્મનો ઢોંગ-દંભ નથી કરતા તેમ એમના ધર્મપાલનમાં કોઈ સ્વાર્થ પણ નથી હોતો. તેઓ લોભ અને મોહરહિત તથા સત્ય અને સરળ હોય છે. એવા પુરુષો પર તમારે સદા પ્રેમ રાખવો. તેઓ સદા સત્પુરુષો અને સમદર્શી હોય છે. એમની દૃષ્ટિમાં લાભ-હાનિ, સુખ દુઃખ, પ્રિય અપ્રિય તથા જીવન અને મરણમાં કશો ભેદ નથી હોતો. તેઓ દૃઢ, પરાક્રમી, ઉન્નતિશીલ અને સત્વમય માર્ગને અનુસરનારા હોય છે. તમે જીતેન્દ્રિય થઈને અત્યંત સાવધાનીથી એ ધર્મપ્રિય અને દિવ્યગુણવાળા મહાનુભાવોની સેવા કરજો. તેઓ મહા ગુણવાન હોય છે અન્ય લોકો તો કેવળ ખાલી વાતો કરનારા જ હોય છે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—તાત! આપે સર્વ અનર્થોના આધારભૂત લોભનું વર્ણન તો કર્યું, હવે હું અજ્ઞાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું.

ભીષ્મજી બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! જે મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ પાપ કરે છે અને એથી થનાર હાનિને સમજતો નથી તથા સાધુ પુરુષોનો દ્વેષ કરે છે એની સંસારમાં નિંદા થાય છે. અજ્ઞાનથી જ જીવ નર્કમાં પડે છે, એનાથી જ એની દુર્દશા થાય છે, તથા ક્લેશ કરે છે અને આપત્તિઓમાં ફસાય છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ, હર્ષ, શોક, અહંકાર, કામ, ક્રોધ, દર્પ, તંદ્રા, આળસ, ઇચ્છા, સંતાપ, અન્યની ઉન્નતિ જોઈ દાઝે બળવું અને પાપ કરવું—આ બધા લક્ષણો અજ્ઞાનમાં સમાયાં છે. રાજન! અજ્ઞાન અને લોભ-એ બંનેને એક જ માનો, કેમકે એમનાથી એક જ જાતનું પરિણામ-એક સરખી જ બુરાઈ થાય છે. લોભથી જ અજ્ઞાન પ્રગટે છે અને લોભ વધવાથી અજ્ઞાન પણ વધે છે. જ્યાં સુધી લોભ રહે છે, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન પણ રહે છે અને લોભના નાશથી અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. અજ્ઞાન અને લોભના લીધે જીવને અનેક પ્રકારની યોનિયોમાં ભટકવું પડે છે. અજ્ઞાનથી લોભ અને લોભથી જ તમામ દોષો જન્મે છે; માટે લોભનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. જનક, યુવનાશ્વ, વૃષાદર્ભિ, પ્રસેનજિત તથા અન્ય અનેક રાજાઓ લોભનો ત્યાગ કરવાથી જ દિવ્યલોકને પામ્યા હતા. યુધિષ્ઠિર! તમે પણ લોભનો ત્યાગ કરો, એથી તમને આ લોક અને પરલોકમાં સુખ મળશે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! સંસારમાં શ્રેયનું પ્રતિપાદન કરનારાં અનેક દર્શન (મત) છે પરંતુ આપ જેને શ્રેય માનતા હો, જે લોક અને પરલોક બંને માટે શ્રેયસ્કર હોય—એ મને બતાવો. ધર્મનો માર્ગ અત્યંત વિકટ છે, એમાંથી અનેક શાખાઓ નીકળી છે; એમાંથી કયો ધર્મ-સર્વોત્તમ-ગમે તે ભોગે પાલન કરવા યોગ્ય મનાયો છે! તથા અનેક શાખાઓ યુક્ત આ મહાન ધર્મનું વાસ્તવિક મૂળ શું છે!—આ સર્વ વાતો મને પૂર્ણરૂપે સમજાવો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! જે ઉપાયોથી તમે શ્રેયને પામો, એ હું તમને બતાવું છું. સાંભળો. જેમ અમૃત પીવાથી તૃપ્તિ થઈ જ જાય છે તેમજ આ જ્ઞાન પામીને તમે તૃપ્ત થઈ જશો. ધર્મમાં અનેક વિધાન છે, તેમજ મહર્ષિઓએ પોતપોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે વર્ણન

કહ્યું છે. એ સર્વનો સાર છે દમ. મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને જાણનારા વૃદ્ધ પુરુષો દમને મુક્તિનું સાધન કહે છે. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો માટે તો દમ જ સનાતન ધર્મ છે. એનાથી જ એમનાં શુભ કર્મો યથાવત્ સિદ્ધ થાય છે. દમ બ્રાહ્મણને માટે દાન, યજ્ઞ અને સ્વાધ્યાયથી પણ વિશેષ છે. દમ તેમની વૃદ્ધિ કરે છે, તે ઘણું પવિત્ર સાધન છે. દમથી પાપરહિત થયેલો તેજસ્વી પુરુષ પરમપદને પામે છે. સંસારમાં દમ સમાન અન્ય કોઈ ધર્મ મેં નથી સાંભળ્યો. બધા ધર્મવાળાઓ દમની પ્રશંસા કરે છે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તથા મનોનિગ્રહવાળો મનુષ્ય આલોક અને પરલોકમાં સુખ પામે છે. એનું મન સદા પ્રસન્ન રહે છે. જેની ઇન્દ્રિયો અને મન કાબૂમાં નથી, એને વારંવાર દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. તથા તે પોતાના જ દોષોથી બીજા અનેક અનર્થો પણ ઊભા કરી દે છે. ચારે આશ્રમોમાં દમને ઉત્તમ માનવામાં આવ્યો છે જે મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં દમ (સંયમ)નો ઉદય થયો છે. એમનાં લક્ષણો આ છે–ક્ષમા, ધીરજ, કોમળતા, લજ્જા, સ્થિરતા, ઉદારતા, અક્રોધ, સંતોષ, મીઠી વાણી, કોઈને કષ્ટ ન આપવું, અન્યના દોષ ન જોવા–આ બધા ગુણો જેમનામાં દેખાય તે પુરુષોમાં સંયમનો ઉદય છે એમ માનવું જોઈએ. તેઓ ગુરુજનોનો આદર અને પ્રાણીમાત્ર પર દયા રાખે છે.

સંયમી પુરુષ ચાડીચુગલી, અસત્ય, પરનિંદા, કામ, ક્રોધ, લોભ, દર્પ, ડીંગ મારવી, રોષ, ઈર્ષ્યા, અને અન્યનું અપમાન–આ દુર્ગુણોનું કદી સેવન નથી કરતો. સંયમી પુરુષની કદી નિંદા નથી થતી, એના મનમાં કોઈ કામના નથી હોતી. "હું તારો છું, તું મારો. મારામાં એમનો સ્નેહ છે. ને એમનામાં મારો" આ જાતના પ્રથમના સંબંધોને તેઓ મનમાં નથી રાખતા. જેઓ અન્યની નિંદા અને પ્રશંસાથી દૂર રહે છે–એમની મુક્તિ થઈ જાય છે. જેઓ સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખનારા તથા સુશીલ, આસક્તિહીન હોય છે તેઓ મૃત્યુ પછી મહાન ફળને પામે છે. સદાચારી, સુશીલ, આનંદી, અને આત્માના સ્વરૂપને જાણનારા વિદ્વાન પુરુષ આ લોકમાં સન્માન અને પરલોકમાં સદ્‌ગતિને પામે છે. આ જગતમાં જે કેવળ શુભ (કલ્યાણપ્રદ) કર્મ છે, જેનું આચરણ સત્પુરુષોએ કર્યું છે, તે જ જ્ઞાની-મુનિઓનો માર્ગ છે. તે સ્વભાવે જ એનું આચરણ કરે છે, એમને તજતો નથી. જ્ઞાનસંપન્ન જિતેન્દ્રિય પુરુષ ઘર તજીને વનનો આશ્રય લે છે અને ત્યાં દેહત્યાગના સમય સુધી નિર્દ્વંદ્વ વિચરે છે. આવો જ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. જેને પ્રાણીઓનો ભય નથી તથા જેનાથી પ્રાણીઓને ભય થતો નથી, તે દેહાભિમાન રહિત મહાત્મા કદાપી ડરતો નથી. તે સર્વ પ્રાણીઓમાં સમભાવ રાખે છે ને સર્વને મિત્રની જેમ અભય આપતો વિચરે છે. આકાશમાં ઊડતા પક્ષીઓ અને જળચરોની ગતિ જેમ દેખાતી નથી તેમ. જ્ઞાનીની ગતિ પણ જાણવામાં આવતી નથી. જે ઘરબાર તજીને મોક્ષ માટે જ ઉદ્યોગ કરે છે, તે તેજોમય લોકને પામે છે.

બ્રહ્મરાશિથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતામહ (બ્રહ્માજી)નું જે ઉત્તમ ધામ છે તે મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયમથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, જેને કોઈપણ પ્રાણી સાથે વિરોધ નથી, જે જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં જ લીન છે, એવા જ્ઞાનીને આ લોકમાં પુનર્જન્મ લેવાનો ભય રહેતો નથી, પછી એને પરલોકનો ભય ક્યાંથી થાય? સંયમમાં એક જ દોષ છે, બીજો નહિ. અને તે એ કે ક્ષમાશીલ હોવાને લીધે લોકો એને નિર્બળ માને છે. પરંતુ એમાં બહુ મોટો ગુણ રહેલો છે, ક્ષમા ધારણ કરવાથી અનેક ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; કેમકે ક્ષમાથી મનુષ્યમાં સહનશક્તિ આવે છે. સંયમી પુરુષને વનમાં જવાની જરૂર નથી અને અસંયમીને વનમાં રહેવાથી કશો લાભ નથી. સંયમશીલ પુરુષ જ્યાં વસે છે ત્યાં જ વન છે, તે જ આશ્રમ છે.

વૈશંપાયનજી કહે છે–ભીષ્મજીની આ વાતો સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિર આનંદમાં ડૂબી ગયા, જાણે અમૃત પીને તૃપ્ત થઈ ગયા હોય. તેઓ ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મજીને વારવાર પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા એટલે ભીષ્મજીએ પ્રસન્ન થઈને એમના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું.

તપ અને સત્યનો મહિમા, કામ ક્રોધાદિ દોષોનું વર્ણન તથા નૃશંસ (નિર્દય) પુરુષનાં લક્ષણો

ભીષ્મજી બોલ્યા—વિદ્વાન પુરુષો કહે છે કે આ સારાયે જગતનું મૂળ કારણ છે તપ. જે મૂર્ખે કદી તપ નથી કર્યું એને કદી પોતાનાં કર્મોમાં સફળતા નથી મળતી, પ્રજાપતિએ તપથી જ બધા સંસારની રચના કરી છે તથા ઋષિઓએ તપથી જ વેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિધાતાએ બધા પ્રકારનાં મૂળ અને અન્નને તપથી જ ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તપસિદ્ધ મહાત્મા પુરુષ ત્રણે લોકને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. પ્રત્યેક સાધનનું મૂળ તપસ્યા જ છે. સંસારમાં જે દુર્લભ વસ્તુ છે તે પણ તપસ્યાથી સુલભ બની જાય છે. દારૂડિઓ, ચોર, ગર્ભહત્યા કરનાર, ગુરુપત્ની સાથે સંભોગ કરનાર મનુષ્યો પણ ખરી રીતે તપ કરીને જ પાપથી છૂટી શકે છે.

તપસ્યાનાં અનેક રૂપો છે. પરંતુ તેમાં નિરાહાર રહેવું એનાથી મહાન તપ એક નથી. દાનથી વિશેષ દુષ્કર અન્ય ધર્મ નથી, માતાની સેવાથી વિશેષ મોટો કોઈ આશ્રમ નથી, ત્રણે વેદોના વિદ્વાનોથી શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય કોઈ નથી અને સંન્યાસ તો મહાન તપ છે. ઋષિ, પિતૃ, દેવતા, મનુષ્ય, તથા અન્ય જે ચરાચર જીવો છે તે તપસ્યામાં જ રત રહે છે. તપસ્યાથી જ સર્વેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓને પણ તપસ્યાથી જ આટલી મહાન સિદ્ધિ મળી છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! બ્રાહ્મણ, ઋષિ, પિતૃ, અને દેવતા-આ બધા સત્યભાષણરૂપ ધર્મની પ્રશંસા કરે છે, માટે હવે હું એ જાણવા માંગું છું કે સત્ય શું છે ? એનું લક્ષણ શું છે ? એ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? તથા સત્યપાલનથી શો લાભ થાય છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! સત્પુરુષો સદા સત્યરૂપ ધર્મનું પાલન કરે છે. સત્ય સનાતન ધર્મ છે. સત્યનો આદર કરવો જોઈએ.: કેમકે સત્ય જ જીવની પરમ ગતિ છે. સત્ય જ ધર્મ, તપ, યોગ તથા સનાતન બ્રહ્મ છે, સત્ય જ પરમ યજ્ઞ છે. સત્ય પર જ બધું ટકેલું છે. હવે હું તમને ક્રમશઃ સત્યનો આચાર, લક્ષણો તથા તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવું છું. બધા લોકમાં સત્યના, (તેના વધારાના) તેર ભેદ મનાયા છે-સત્ય, સમતા, દમ, મત્સરતાનો અભાવ, ક્ષમા, લજ્જા, તિતિક્ષા, સહનશીલતા, અન્યના દોષ ન જોવા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યતા (શ્રેષ્ઠ આચરણ) ધૈર્ય, અહિંસા, અને દયા—આ બધાં સત્યનાં સ્વરૂપો છે.

નિત્ય અવિનાશી અને અવિકારી થવું એજ સત્યનું લક્ષણ છે. કોઈની પણ સાથે વિરોધ ન કરવો તેને યોગ કહે છે અને એનાથી જ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાગ-દ્વેષ તથા કામક્રોધનો નાશ કરીને પોતામાં, પોતાના , પ્રિય મિત્રો તથા શત્રુઓમાં પણ સમભાવ રાખવો-તે સમતા છે. અન્યની કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા ન કરવી, સદા ગંભીરતા અને ધીરતા રાખવી તથા નિર્ભય અને (મનમાં) રાગરહિત રહેવું-આ બધા દમ (મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયમ)નાં લક્ષણો છે; એ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્વાનો આને અમત્સરતા કહે છે. સદા સત્યનું પાલન કરવાથી જ મનુષ્ય મત્સરતાનો ત્યાગ કરી શકે છે. સહન કરવા અને ન કરવા યોગ્ય તથા પ્રિય અને અપ્રિય વચન સાંભળીને પણ જે ક્ષમા કરે છે તે સત્પુરુષ મનાય છે. સત્ય બોલવામાં જ ક્ષમાનો ગુણ આવે છે. જે બુદ્ધિમાન સારી રીતે બીજાનું હિત કરે છે અને મનમાં ખેદ નથી કરતો, જેનાં મન અને વાણી સદા શાંત રહે છે, તેને લજ્જાવાન કહે છે. આ લજ્જાનો ગુણ ધર્માચરણથી પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ ખાતર કષ્ટ સહેવાં તેને તિતિક્ષા (સહનશીલતા) કહે છે. લોકો સમક્ષ આદર્શ રજુ કરવા માટે એનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ. તિતિક્ષા ધીરજથી પ્રાપ્ત થાય છે, રાગ-દ્વેષથી મુક્ત થવા વિના ત્યાગની સિદ્ધિ નથી થતી. જે મનુષ્ય પોતાને પ્રગટ ન કરતાં આસક્તિરહિત થઈને યત્નપૂર્વક અન્યનું હિત કરતો રહે છે તેના એ શ્રેષ્ઠ આચરણને જ આર્યતા કહે છે. સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી મનમાં વિકાર ન થાય તેને જ ધૈર્ય કહે છે. જે પોતાની ઉન્નતિ ચાહે છે, એ બુદ્ધિમાને સદા ધૈર્ય ધારણ કરવું જોઈએ, સદા ક્ષમા કરે, સત્ય બોલે તથા હર્ષ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરી દે, આવા આચરણવાળા વિદ્વાન પુરુષને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મન, વાણી તથા કર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો, સર્વ પર અનુગ્રહ કરવો તથા દાન આપવું-આ મનુષ્યોના સનાતન ધર્મો છે, આ પ્રકારે પુરુ-

પૂર્વક બતાવેલા ઉપરોક્ત બધા ધર્મો સત્યનાં જ સ્વરૂપો છે, એ દ્વારા મનુષ્ય સત્યનું સેવન કરતો સત્યને વૃદ્ધિંગત કરે છે. રાજન્! સત્યના ગુણોનો પાર પામવો અસંભવ છે; માટે બ્રાહ્મણ, પિતૃ અને દેવતાઓ બધા જ સત્યની પ્રશંસા કરે છે. સત્યથી મહાન અન્ય કોઈ ધર્મ નથી અને અસત્યથી મહાન કોઈ પાપ નથી. સત્ય જ ધર્મનો આધાર છે, માટે સત્યનો કદી લોપ કરવો ન જોઈએ. સત્યથી દાનનું, દક્ષિણાસહિત યજ્ઞનું, ત્રિવિધ અગ્નિઓમાં હવનનું અને ધર્મનિર્ણય કરનારા વેદોના સ્વાધ્યાયનું પણ ફળ મળી જાય છે. જો એક તરફ એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞનું અને બીજી તરફ સત્યનું ફળ ત્રાજવામાં મૂકવામાં આવે તો એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞના ફળ કરતાં સત્યનું ફળ વધી જશે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું–પિતામહ! ક્રોધ, કામ, શોક, મોહ, વિધિત્સા (નવાં નવાં કામ શરૂ કરવાની ઈચ્છા), પરાસુતા (કઠોરતાપૂર્ણ કર્મ કરવાં), લોભ, મત્સર, ઈર્ષ્યા, દોષદૃષ્ટિ, કૂરતા, અને ભય–આ દોષો કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને સમજાવો!

ભીષ્મજીએ કહ્યું–યુધિષ્ઠિર! તમે કહેલા તેર દોષો પ્રાણીમાત્રના પ્રબળ શત્રુઓ છે. તે મનુષ્યોને ચારે બાજુથી ઘેરી રહે છે. જે સાવધ નથી રહેતો, તેને આ શત્રુઓ પીડા આપે છે. મનુષ્યને જોતાં જ તેઓ વરુની જેમ તેના પર તૂટી પડે છે અને બળપૂર્વક એનો નાશ કરી દે છે એમનાથી જ સર્વને દુઃખ સાંપડે છે અને એમની જ પ્રેરણાથી મનુષ્યો પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે બધા કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે વધે છે અને કઈ રીતે નાશ પામે એ હું તમને કહું છું. સૌથી પહેલાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ બતાવું છું. ધ્યાનથી સાંભળો. ક્રોધ લોભથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્યમાં દોષ જોવાથી વધે છે. ક્ષમાથી તેની વૃદ્ધિ અટકે છે અને ધીરે ધીરે એનાથી જ તે દૂર થાય છે. કામની ઉત્પત્તિ સંકલ્પથી થાય છે, તે સેવન કરવાથી વધે છે, અને આસક્તિ છેદન થવાથી તત્કાળ નાશ પામે છે. બીજાઓના દોષ જોવા એનું નામ જ અસૂયા, તે ક્રોધ તથા લોભથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને પ્રાણીમાત્ર પર દયા, મનમાં વૈરાગ્ય તથા આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી નાશ પામે છે મોહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પાપના અભ્યાસથી વધે છે. અને મહાત્મા પુરુષોના સત્સંગથી શીઘ્ર નાશ પામે છે. જ્યારે મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનના વિરોધી શાસ્ત્રો વાંચે છે, તો એને (સ્વર્ગાદિની કામનાથી) નવાં નવાં કર્મ કરવાની ઈચ્છા (વિધિત્સા) થાય છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી એ નિવૃત્ત થાય છે, જેને માટે પ્રેમ હોય એના વિયોગથી શોક થાય છે, પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય એમ સમજી લે કે શોક વ્યર્થ છે, એથી કંઈ લાભ નથી, તો તુરત જ એની શાંતિ થાય છે.

પરાસુતા અર્થાત્ કઠોર કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ ક્રોધ, લોભ અને અભ્યાસથી થાય છે. તથા એની નિવૃત્તિ સર્વ પ્રાણી પર દયા કરવાથી ને મનમાં વૈરાગ્ય થવાથી થાય છે. સત્યનો ત્યાગ તથા દુષ્ટોનો સંગ કરવાથી મત્સર જન્મે છે અને સત્પુરુષોની સેવા કરવાથી એ નિવૃત્ત થાય છે. પોતાના ઉત્તમ કુળ, વિશેષ જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનું અભિમાન થવાથી મનુષ્યને 'મદ' ચઢે છે, પરંતુ એનું સાચું સ્વરૂપ સમજાતાં તરત જ તે ઊતરી જાય છે, મનમાં કામના થવાથી અને અન્યની ઉન્નતિ જોવાથી ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. તથા વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા એનો નાશ થાય છે સમાજના ભ્રષ્ટ અને નીચ મનુષ્યોની દ્વેષપૂર્ણ તથા અપ્રામાણિક વાતો સાંભળીને ભ્રમમાં પડવાથી અન્યની નિંદા કરવાની ટેવ પડે છે, પરંતુ સારા મનુષ્યોના વર્તન પ્રતિ જોતાં તે ટેવ જતી રહે છે, જે લોકો પોતાની નિંદા કરનાર બળવાન મનુષ્યથી બદલો લેવા અશક્ત હોય છે. એમના હૃદયમાં પ્રબળ અસૂયા (દોષ જોવાની વૃત્તિ) પેદા થાય છે, પરંતુ દયાભાવ જાગૃત થતાં જ એનો નાશ થાય છે. હંમેશાં કૃપણ મનુષ્યોને જોવાથી પોતાનામાં કૃપણતા આવી જાય છે, પરંતુ જ્યારે ધર્મમાં સ્થિત થઈને તેના, (કૃપણતાના) દોષને સમજી લે ત્યારે તે આપોઆપ શાંત થાય છે. પ્રાણીઓમાં ભોગો પ્રત્યે જે લોભ દેખાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે છે. ભોગોની ક્ષણિકતા જોવા અને જાણી લેવાથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે. શાંતિ ધારણ કરવાથી ઉપરોક્ત બધા દોષો જીતી શકાય છે. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં આ બધા દોષો હતા; અને તમે સત્ય ગ્રહણ કરવા ઇચ્છો છો, એટલે શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સેવા કરીને તમે આ બધા પર વિજય મેળવ્યો છે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—પિતામહ! સાધુ પુરુષોના દર્શન

૧. અહિંસા છે, ૨. દયા છે.

અને સેવનથી હું જાણી શક્યો છું કે કોમળતાપૂર્વક કેવી રીતે વર્તી શકાય ! પરંતુ નૃશંસ (ક્રૂર) મનુષ્યો અને એમના કર્મોની મને જરાય જાણ નથી, નૃશંસ પુરુષ આ લોક અને પરલોકમાં પણ શોકાગ્નિથી બળી મરે છે, માટે આપ મને એવા મનુષ્યો અને તેમનાં કર્મોનો પરિચય આપો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું–રાજન્ ! નૃશંસ મનુષ્યના મનમાં બહુ જ ઘૃણિત ઇચ્છાઓ હોય છે. તે હિંસક કર્મો જ કરવા ઇચ્છે છે. પોતે તો અન્યની નિંદા કરે જ છે અને બીજાઓ પણ તેની નિંદા કરે જ છે જો એમની ઇચ્છાનુકૂળ કામ ન થાય તો તે પોતાને વંચિત માને છે. આપેલા દાનના વારંવાર વખાણ કરે છે તથા બેઇમાની, નીચતા, છેતરપિંડી અને શઠતા કરવાનું ચૂકતા જ નથી. ભોગ્ય વસ્તુનો એકલા જ ઉપભોગ કરે છે, પોતાના અતિથિને નથી આપતો પોતાના વર્ગમાં રહેનારાની પ્રશંસા અને આશ્રયો પર દોષયુક્ત આક્ષેપો કર્યા કરે છે. એનામાં વર્ણસંકરતા હોય છે. નૃશંસ કર્મ કરનાર મનુષ્ય સદા હિંસા માટે ફર્યા કરે છે ગુણ–અવગુણને સરખા જ સમજે છે, જૂઠું જ વિશેષ બોલે છે તથા બહુ જ લાલચુ અને સંકુચિત મનનો હોય છે. તે ધર્માત્મા ને ગુણીજનોને પાપી માને છે અને પોતાના સ્વભાવ અનુસાર કોઇના પર વિશ્વાસ નથી કરતો જ્યાં અન્યની બદનામી થતી હોય, ત્યાં એમનાં ગુપ્ત દોષોને તે પ્રગટ કરી દે છે અને પોતાના તથા અન્યના અપરાધ સરખા હોવા છતાં પણ સ્વાર્થ માટે અન્યનો સર્વનાશ કરે છે. જે એના પર ઉપકાર કરે છે એને તે પોતાની જાળમાં ફસાયેલો માને છે અને ઉપકાર કરનારને કદાચ ધન આપે છે તો એ બદલ ઘણા દિવસ સુધી પશ્ચાત્તાપ કરે છે. જે મનુષ્ય બીજાઓ જોતા રહે છતાં પોતે એકલો જ ઉત્તમ ભોજન ચટ કરી જાય છે એને પણ નૃશંસ જ કહેવો જોઇએ. જે પહેલાં બ્રાહ્મણને આપીને પછી પોતાનો ભાઇ–ભાંડુઓ સાથે ભોજન કરે છે, તે આ લોકમાં સુખ પામે છે ને મૃત્યુ બાદ સ્વર્ગ પામે છે. યુધિષ્ઠિર ! આ નૃશંસ પુરુષનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે, તે સમજી મનુષ્યોએ નૃશંસ મનુષ્યથી સદા દૂર જ રહેવું જોઇએ.

પાપ અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્ ! બધા વેદો અને ઉપનિષદોનો નિષ્ણાત વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જો યજ્ઞ કરતો હોય અને તેનું ધન કોઇ ચોરી લે અથવા તે નિર્ધન હોય તો રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તે એને આચાર્યની દક્ષિણા આપવા, પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા તથા અધ્યયન કરવા માટે ધન આપે. વેદવેત્તા બ્રાહ્મણે રાજાની પાસે પોતાની મહત્તાનું વર્ણન કરવું ન જોઇએ. બ્રાહ્મણ આ જગતનો કર્તા, શાસક, રક્ષક અને દેવતા કહેવાય છે. માટે એને અમંગલ તથા કટુ વચનો ન કહેવાં જોઇએ. ક્ષત્રિય પોતાના બાહુબળથી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ધનના બળથી અને બ્રાહ્મણ મંત્ર તથા હવનની શક્તિથી સંકટ સમયે પોતપોતાનું રક્ષણ કરે. કન્યા, યુવતી, મંત્ર ન જાણનાર, મૂર્ખ અને સંસ્કારહીન પુરુષ–એમને અગ્નિમાં હવન કરવાનો અધિકાર નથી; તેઓ જેના યજ્ઞમાં હવન કરે છે, તેની સાથે જ પોતે પણ નર્કે જાય છે. મનુષ્ય જે કંઇ પુણ્યકર્મ કરે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખીને કરે. પૂરી દક્ષિણા આપ્યા વિના યજ્ઞ ન કરે. દક્ષિણા વિનાનો યજ્ઞ પ્રજા તથા પશુનો નાશ કરે છે તથા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં પણ વિઘ્ન કરે છે; એટલું જ નહિ પણ તે ઇન્દ્રિયો, યશ, કીર્તિ તથા આયુષ્યને ક્ષીણ કરે છે.

જે બ્રાહ્મણ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરે છે, જેણે અગ્નિના ઘરમાં સ્થાપના નથી કરી તથા જે વૈદિક રીતે હવન કરે છે તે બધા પાપી છે. જે ગામમાં બધા એક જ કૂવાનું પાણી પીતા હોય, ત્યાં બાર વર્ષ રહેવાથી તથા શૂદ્ર જાતની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાથી બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર થઇ જાય છે. જો બ્રાહ્મણ એક રાત પણ કોઇ નીચ વર્ણના મનુષ્યની સેવા કરે અથવા એની સાથે રહે કે એક જ આસન પર બેસે તો એથી એને પાપ લાગે છે, તે પાપ ત્રણ વર્ષનું વ્રત પાળીને પૃથ્વી પર વિચરવાથી નાશ પામે છે. પરિહાસમાં, સ્ત્રી પાસે, લગ્ન-પ્રસંગે, ગુરુના હિત માટે અથવા પોતાના પ્રાણ બચાવવાના ઉદ્દેશથી જૂઠ બોલવામાં દોષ નથી. આ પાંચે સ્થળે અસત્ય બોલવામાં પાપ

નથી મનાયું. નીચ વર્ણ પાસે ઉત્તમ વિદ્યા હોય તો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરવી જોઈએ. સોનું અપવિત્ર સ્થળે પડ્યું હોય તો પણ કશાય સંકોચ વિના તે લઈ લેવું જોઈએ અને વિષના સ્થાન પરથી અમૃત મળે તો તે પણ પી લેવું જોઈએ.

ગો અને બ્રાહ્મણોનું હિત વર્ણસંકરતાનો નાશ તથા પોતાના રક્ષણ માટે વૈશ્ય પણ શસ્ત્રો ઉઠાવી શકે. મદ્યપાન, બ્રહ્મહત્યા અને ગુરુપત્નીગમન–આ મહાપાપો માટે કોઈ જ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એમાંથી તો ગમે તે ઉપાયે પ્રાણાંત (આત્મહત્યા) કરવાથી જ છૂટી શકાય. આ જ શાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. દારૂ પીવાથી, અગમ્યા સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, પતિતોના સંપર્કથી અને બ્રાહ્મણેતર હોવા છતાં બ્રાહ્મણ સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવાથી મનુષ્ય શીઘ્ર પતિત થાય છે. પતિત સાથે રહીને એનો યજ્ઞ કરાવવો, એને ભણાવવો અથવા એનાં ઘરમાં પુત્ર કે પુત્રીનાં લગ્ન કરી દેવાથી મનુષ્ય એક વર્ષમાં પતિત થાય છે.

ઉપરોક્ત પાપો સિવાય અન્ય જેટલાં પાપ છે, તે બધાનાં પ્રાયશ્ચિત્તો છે. એ અનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પછી પાપની ટેવ છોડી દેવી જોઈએ. પૂર્વોક્ત (શરાબી, બ્રહ્મહત્યારા, અને ગુરુસ્ત્રીગામી–આ) ત્રણે પાપીઓ મરી જાય તો એમનો અગ્નિદાહ કર્યા વિના જ એમના ધન અને અન્નનો કુટુંબીઓએ કબજો લઈ લેવો જોઈએ; એમાં બીજો કશો જ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. (પછી તે) પોતાના મંત્રી કે ગુરુ ભલે હોય પણ જો તેઓ પતિત થઈ ગયા હોય તો ધાર્મિક રાજાએ પોતાના ધર્માનુસાર જ એમનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને સ્વયં પોતાની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તે શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એની સાથે કશી જ વાત કે વિચાર કરવો અનુચિત છે.

પાપી મનુષ્ય ધર્માચરણ અને તપ કરીને જ પોતાના પાપનો નાશ કરી શકે છે. ચોરને 'આ ચોર છે' એવું કહેનાર માણસ તે ચોરના જેટલા જ પાપના ભાગીદાર બનવું પડે છે અને જે ચોર નથી એને ચોર કહેવાથી મનુષ્યને ચોરથી બમણું પાપ લાગે છે. કુમારી કન્યા જ્યારે પોતાની ઇચ્છાથી ચરિત્રભ્રષ્ટ થાય છે તો એને બ્રહ્મહત્યાના ત્રીજા ભાગનું પાપ લાગે છે અને એને ભ્રષ્ટ કરનાર પુરુષ બાકીના પાપનો ભાગી બને છે. બ્રાહ્મણને ગાળ દેવાથી કે એને પટકીને મારવાથી મહા જ પાપ લાગે છે. સો વર્ષો સુધી એને પ્રેતની જેમ ભટકવું પડે છે અને એક હજાર વર્ષ સુધી નર્કમાં રહેવું પડે છે. માટે બ્રાહ્મણને ગાળ ન દેવી કે મારવો નહિ. બ્રાહ્મણના શરીર પર ઘા પડે તો એમાંથી નીકળેલું લોહી જેટલા રજકણોને ભીંજવે છે, એટલા વર્ષો સુધી એને મારનાર મનુષ્ય નર્કમાં રહે છે.

ગર્ભહત્યા કરનાર જો યુદ્ધમાં શસ્ત્રાઘાતથી મરી જાય અથવા સળગતી આગમાં પોતાને હોમી દે તો એ પાપથી તે મુક્ત થાય છે. મદિરા પીનાર જો મદિરાને ખૂબ ગરમ કરીને પીવે અને એથી એનું મોં દાઝી જવાથી મરણ પામે તો તે પાપથી એ મુક્ત બને છે. ગુરુપત્ની સાથે સંભોગ કરનાર પાપી જો સ્ત્રીના આકારની લોખંડની પ્રતિમા બનાવી તેને આગથી તપાવીને તેને આલિંગન કરીને પ્રાણ તજે તો તે પાપથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. બ્રહ્મહત્યા કરનાર મનુષ્ય એ મરેલા બ્રાહ્મણની ખોપરી લઈને પોતાનાં પાપ લોકોને સંભળાવતો રહે અને બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતો સવાર–સાંજ તથા બપોર ત્રણે કાળ સ્નાન અને તપસ્યા કરે તો એની શુદ્ધિ થાય છે.

આ જ પ્રમાણે જે જાણી જોઈને ગર્ભિણીની હત્યા કરે છે એને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે. મદિરા પીનાર મનુષ્ય મિતાહારી તથા બ્રહ્મચારી રહીને જમીન પર સૂવે, ત્રણ વર્ષ સુધી યા એથીય વધુ સમય અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરે, એ પછી એક હજાર બળદ અને એટલી જ ગાયોનું બ્રાહ્મણોને દાન કરે તો તે શુદ્ધ થાય છે. વૈશ્યની હત્યા કરનાર બે વર્ષ સુધી પૂર્વોક્ત નિયમ પ્રમાણે રહે અને બ્રાહ્મણને સો બળદ તથા સો ગાયો દાન કરે. શૂદ્રની હત્યા કરનાર જો એક વર્ષ ઉક્ત નિયમોનું પાલન કરીને એક બળદ અને સો ગાયો બ્રાહ્મણને દાન કરે, કૂતરો, સૂવર અને ગધેડાની હત્યા કરનાર મનુષ્ય પણ શૂદ્રની હત્યા સમાન જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. બિલાડી, નીલકંઠ, દેડકો, સાપ તથા ઉંદરને મારવાથી પણ પશુહત્યા જેટલું પાપ લાગે છે.

હવે બીજાં પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવું છું. અજાણતાં કીડી મંકોડા વગેરે નાનાં જીવોને મારી નાખવાથી તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અન્ય ઉપપાતકોમાંથી પ્રત્યેકને માટે એકએક વર્ષ સુધી વ્રત પાલન કરવું જોઈએ. ક્ષત્રિયની સ્ત્રી સાથે સંપર્ક થવાથી બે વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું

પાલન કરતા દિવસના ચોથા પ્રહરમાં એકવાર જ ભોજન કરે. પારકી સ્ત્રી સાથે રહેવા, ખાવા પીવા કે ફરવા પછી ત્રણ દિવસ સુધી કેવળ પાણી પર જ રહેવું, અગ્નિમાં અપવિત્ર પદાર્થ નાખીને એની અવહેલના કરનાર મનુષ્ય માટે પણ આ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

જે નિષ્કારણ માતા, પિતા અને ગુરુનો ત્યાગ કરે છે તે પતિત થાય છે—આ જ ધર્મ શાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. જો પત્નીએ વ્યભિચાર કર્યો હોય તો અને વિશેષતઃ આ કામ કરતાં તે પકડાઈ જાય તો એને માત્ર અન્ન અને વસ્ત્ર આપવાં તથા પારકી સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનાર પુરુષ માટે જે વ્રતરૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ તે કરે. જે પોતાના શ્રેષ્ઠ પતિને છોડીને કોઈ પાપી સાથે સમાગમ કરે છે તે કુલટાને ખુલ્લા મેદાનમાં ઊભી કરીને રાજાએ કુતરાઓ પાસે કરડાવીને મારી નાખવી. આ જ રીતે વ્યભિચારી પુરુષને લોખંડના તપાવેલા ખાટલા પર સુવાડીને એના પર લાકડાં મૂકી સળગાવી દે, કે જેથી તે પાપી એ આગમાં બળીને ભસ્મ થઈ જાય. પતિની અવહેલના કરનારી સ્ત્રીને માટે પણ આ જ શિક્ષા છે. જો પાપી પાપ કર્યા પછી એક વર્ષ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો પછી એણે બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. એના સંસર્ગમાં જો કોઈ બે વર્ષ સુધી રહે તો એ મનુષ્યે ત્રણ વર્ષ સુધી પૃથ્વી પર વિચરવું અને મુનિઓની જેમ વ્રત પાલન કરતાં ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરવો જોઈએ. ચાર વર્ષ સુધી એના સહવાસમાં રહેનારે પાંચ વર્ષ સુધી ફક્ત નિયમો સાથે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવી જોઈએ.

જે (મોટાભાઈ અવિવાહિત હોય ત્યારે) અધર્મપૂર્વક પોતે લગ્ન કરી લે છે તે પરિવેત્તા છે, અવિવાહિત ભાઈને પરિવિત્તિ કહે છે અને તે સ્ત્રી પરિવેદ્યા છે. આ ત્રણેય પતિત મનાય છે. આ ત્રણેયે જુદાજુદા પોતાની શુદ્ધિ માટે એકમાસ સુધી ચાંદ્રાયણ યા કૃચ્છ્રવ્રત કરવું જોઈએ. અથવા પરિવેત્તા પોતાની પત્ની જો મોટાભાઈ પાસે લઈ જઈને પુત્રવધૂરૂપે એને સમર્પણ કરે અને જ્યેષ્ઠની આજ્ઞાથી પુનઃ એને સ્વીકારે તો તે બંને ભાઈઓ અને તે પત્ની પણ ધર્મતઃ પાપબંધનથી મુક્ત થાય છે.

મનુષ્યો માટે આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. એમાં જેઓ દાન કરવાને સમર્થ હોય એમને માટે દાનની પણ વિધિ છે. શ્રદ્ધાળુ પુરુષને માટે એક ગાયનું દાન જ માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે આમ મેં આ સનાતન પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન કર્યું છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વિષે વિદુર તથા પાંડવોના ભિન્ન ભિન્ન વિચારો

વૈશંપાયનજી કહે છે—આમ કહીને જ્યારે ભીષ્મ શાંત થઈ ગયા ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિરે ઘેર જઈને પોતાના ચારે ભાઈઓ સાથે વિદુરજીને પ્રશ્ન કર્યો—'ધર્મ, અર્થ, અને કામ આ ત્રણમાં ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ટ (લઘુ) કોણ છે? આ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિશેષતઃ શેમાં મન પરોવવું જોઈએ? આ વિષે તમે બધા પોતપોતાના વિશ્વાસ પ્રમાણે કહો.' એવું સાંભળીને સર્વપ્રથમ વિદુરજીએ ધર્મશાસ્ત્રોનું સ્મરણ કરીને કહેવા માંડ્યું.

વિદુરજી બોલ્યા—અનેક શાસ્ત્રોનું અનુશીલન, તપ, ત્યાગ, શ્રદ્ધા, યજ્ઞ ક્ષમા, ભાવશુદ્ધિ દયા, સત્ય, અને સંયમ—એ બધાં આત્માની સંપત્તિ છે યુધિષ્ઠિર! તમે એ જ પ્રાપ્ત કરો. ધર્મથી જ ઋષિઓએ સંસાર-સાગર પાર કર્યો છે, ધર્મના જ આધારે બધા લોક (ત્રણે લોક) ટકેલા છે અને ધર્મથી જ દેવોની પણ ઉન્નતિ થઈ છે અને ધર્મમાં જ અર્થની પણ સ્થિતિ છે, મનીષી વિદ્વાન ધર્મને ઉત્તમ, અર્થને મધ્યમ અને કામને લઘુ માને છે. માટે મનને વશમાં રાખીને ધર્મને જ પોતાનું મુખ્ય ધ્યેય બનાવવું જોઈએ અને આપણે આપણા માટે જેવું ચાહતાં હોઈએ તે જ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વર્તવું જોઈએ.

વિદુરજીની વાત પૂરી થતાં અર્જુને કહ્યું—રાજન્! આ કર્મભૂમિ છે. અહીં જીવિકાના સાધન માટે કર્મોની જ પ્રશંસા થાય છે. ખેતી, વેપાર, ગોપાલન તથા ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં શિલ્પ—આ બધાં અર્થપ્રાપ્તિનાં જ સાધન છે. અર્થ જ બધાં કર્મોની મર્યાદા છે. અર્થ (ધન) વિના ધર્મ અને કામ પણ સિદ્ધ નથી થતા. ધનવાન મનુષ્ય ધનદ્વારા ઉત્તમ ધર્મનું પાલન અને

દુર્લભ કામનાઓની તૃપ્તિ મેળવી શકે છે. સર્વ પ્રકારના સંગ્રહરહિત, સંકોચશીલ, શાંત અને ભગવાં વસ્ત્રો પહેરેલા, દાઢીમૂછ વધારેલા વિદ્વાન પુરુષો પણ ધનની ઇચ્છા કરતા દેખાય છે. કેટલાક એવા છે જે સ્વર્ગ ઇચ્છે છે અને કુળપરંપરાગત નિયમોનું પાલન કરતાં પોતપોતાના વર્ણ તથા આશ્રમધર્મોનુ અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે. તો પણ એમને ધનની ઇચ્છા તો રહી જ છે. ધનવાન તે જ છે જે પોતાના ભૃત્યો (આશ્રિતો)ને ઉત્તમ ભોગ અને શત્રુઓને દંડ દઇને એમને વશ રાખે છે. મહારાજ ! મારો તો આ જ મત છે. હવે આપ નકુળ અને સહદેવની વાત સાંભળો. એ બંને પણ કંઇ કહેવા ઉત્સુક છે.'

ત્યારપછી, ધર્મ અને અર્થના જ્ઞાતા માદ્રીકુમાર નકુલ તથા સહદેવ કહેવા લાગ્યા—'રાજન્ ! મનુષ્યે ઊઠતાં, બેસતાં, સૂતાં, અને હરતાં ફરતાં પણ નાના-મોટા તમામ ઉપાયોથી દૃઢતાપૂર્વક ધન કમાવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ધન દુર્લભ અને અત્યંત પ્રિય વસ્તુ છે. એ પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્ય-સંસારમાં પોતાની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરી શકે છે. ધર્મયુક્ત અર્થ અને અર્થયુક્ત ધર્મ આ બંને અમૃત સમાન લાભદાયક છે; માટે અમે ધર્મ અને અર્થ બંનેનો સત્કાર કરીએ છીએ. નિર્ધન મનુષ્યની કામના અપૂર્ણ રહે છે, અને ધર્મહીન મનુષ્યને ધન પણ શી રીતે મળે ! માટે પહેલાં ધર્મનું આચરણ અને પછી ધર્માનુસાર અર્થનો સંગ્રહ કરવો. એ પછી કામનાઓનું સેવન કરવું જોઇએ. આ પ્રકારે ત્રિવર્ગનો સંગ્રહ કરવાથી મનુષ્યના બધા મનોરથ પૂર્ણ થાય છે.'

આમ કહીને નકુળ અને સહદેવ ચુપ થઇ ગયા, ત્યારે ભીમસેને કહેવાનું શરૂ કર્યું :—'ધર્મરાજ ! જેનામાં કામના નથી તેને ન ધન કમાવાની ઇચ્છા થાય છે, ન ધર્મ કરવાની. કામના વિનાનો કોઇ કામ (ભોગ) પણ નથી ઇચ્છતો. માટે ત્રિવર્ગમાં કામ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કોઇ ને કોઈ કામના રાખીને જ ઋષિઓ કઠોર તપસ્યામાં સંલગ્ન રહે છે. ફળ, મૂળ અને પાંદડાં ચાવીને, પવન પીને સાવધાનીથી સંયમ કરે છે, કામનાથી જ લોકો વેદોનો સ્વાધ્યાય કરે છે, શ્રાદ્ધ-યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા દાન આપે છે અને પ્રતિગ્રહ સ્વીકારે છે. વૈશ્ય, કિસાન, ગોવાળ, કારીગર અને શિલ્પકાર તથા દેવતા સંબંધી કાર્ય કરનારા [પૂજારી વગેરે] લોકો પણ કામનાથી જ પોતપોતાના ધંધામાં લાગે છે, બધાં કાર્યો કામનાથી વ્યાપ્ત છે, એટલે ધર્મ અર્થ અને કામ—આ ત્રણેનું એકી સાથે સેવન કરવું જોઇએ. જે આમાંના એકના સ્વીકાર કરે છે, તે અધમ છે. બેનો સ્વીકાર કરે છે તે મધ્યમ અને ત્રણેનો સેવનમાં રત છે તે ઉત્તમ મનુષ્ય છે.'

એટલું કહીને ભીમસેન ચૂપ થઇ ગયો એટલે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—તમે બધાએ ધર્મશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સમજ્યા છે, અને પ્રમાણોનું જ્ઞાન પણ ધરાવો છો. મારા પૂછવાથી તમે જે જે વિચારો પ્રકટ કર્યા તે બધા મેં સાંભળ્યા. હવે મારી વાત પણ સાંભળો—જે ન પાપમાં પડ્યો છે, ન પુણ્યમાં, ન અર્થોપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત છે, ન ધર્મ કે કામના સેવનમાં, જેના દૃષ્ટિમાં માટીનું ઢેફું અને સુવર્ણ સરખાં છે, એ સર્વ પ્રકારના દોષથી રહિત મનુષ્ય દુઃખ અને સુખ આપનારી સિદ્ધિઓથી સદાને માટે મુક્ત થઇ જાય છે. સ્વયં ભગવાન બ્રહ્માજીએ કહ્યું છે કે—'જેના મનમાં આસક્તિ છે, એના કદીય મુક્તિ નથી થતી પરન્તુ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ—આ ત્રિવર્ગથી રહિત છે, એ જ દુર્લભ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) ને પામે છે; માટે ગુરુતરનું જ્ઞાન એ જ સંસારનું હિત કરનાર છે.

વૈશમ્પાયનજી કહે છેઃ—રાજા યુધિષ્ઠિરે કહેલી વાતો ઘણી ઉત્તમ, યુક્તિપૂર્ણ અને સચોટ હતી એ સાંભળીને સર્વ રાજાઓ અતિ પ્રસન્ન થયા. સર્વેએ હર્ષધ્વનિ કર્યો અને એમને હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યાં પછી તેઓ એમના વચનોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મહામના યુધિષ્ઠિરે પણ એ રાજાઓની પ્રશંસા કરી અને પુનઃ ગંગાપુત્ર ભીષ્મજી પાસે જઇને એમની સાથે ધર્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો.

ત્યારપછી એ ગામમાં એક બીજો બ્રાહ્મણ આવ્યો- જે સ્વાધ્યાયશીલ, પવિત્ર, વિનયી, નિયમાનુસાર ભોજન કરનાર, બ્રાહ્મણભક્ત, વેદવિશારદ તથા બ્રહ્મચારી હતો. તે ગૌતમના જ ગામનો રહીશ અને એનો પ્રિય મિત્ર હતો. તે શૂદ્રનું અન્ન ખાતો ન હતો, એટલે એ દસ્યુઓથી ભરેલા ગામમાં બ્રાહ્મણની તપાસ કરતો તે ફરતો હતો. ફરતાફરતાં તે ગૌતમના ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો. એટલામાં ગૌતમ પણ આવી લાગ્યો. બંનેની મુલાકાત થઇ. બ્રાહ્મણે જોયું કે ગૌતમના ખભા પર હંસની લાશ છે અને હાથમાં ધનુષબાણ છે. એનું આખું શરીર લોહીથી ખરડાયેલું છે. દેખાવમાં તે રાક્ષસ જેવો જણાય છે અને બ્રહ્મત્વથી ભ્રષ્ટ થયો છે. આ સ્થિતિમાં પડેલા ગૌતમને ઓળખીને આગંતુક બ્રાહ્મણને ક્રોધ થયો, એણે એને ધિક્કારતાં કહ્યું-'અરે ! તું મોહવશ થઇને આ શું કરી રહ્યો છે ! બ્રાહ્મણ થઇને ડાકૂ કેવી રીતે બની ગયો ! જરા, તારા પૂર્વજોને તો યાદ કર, એમની કેટલી ખ્યાતિ હતી, તેઓ કેવા વેદોના પારંગત વિદ્વાન હતા ! અને તું એમના જ વંશમાં જન્મીને કેવો કુળાંગાર નીકળ્યો. હવે તો તારી જાતને ઓળખ, બ્રાહ્મણોચિત સત્ય, શીલ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, સંયમ, દયા આદિ સદ્‌ગુણોને યાદ કરીને આ લૂંટારાઓ સાથે રહેવાનું છોડી દે.'

પોતાના હિતેચ્છુ સુહૃદોના આ પ્રમાણે કહેવાથી ગૌતમ મનોમન કંઇક નિશ્ચય કરીને આર્ત સ્વરે બોલ્યો; 'દ્વિજવર ! હું નિર્ધન છું અને વેદનો એક અક્ષર પણ નથી જાણતો એટલે ધન કમાવા માટે આ બાજુ આવ્યો હતો; આજ આપના દર્શનથી મારું જીવન સફળ થયું. આપ રાત અહીં જ રહો. કાલ સવારે આપણે બંને સાથે જ અહિંથી ચાલીશું.' બ્રાહ્મણ દયાળુ હતો, ગૌતમના કહેવાથી ત્યાં રહી ગયો. પરંતુ એની કોઇ પણ વસ્તુને તેણે સ્પર્શ પણ ન કર્યો. જો કે તે ભૂખ્યો હતો અને ભોજન કરવા માટે એને ગૌતમે કહ્યું. પરંતુ એણે તો ત્યાંનું અન્ન ગ્રહણ કરવાનો સર્વથા ઇન્કાર જ કર્યો.

સવાર થતાં જ જ્યારે એ મિત્ર બ્રાહ્મણ એ સ્થળેથી ચાલ્યો ગયો તો ગૌતમ પણ ઘર બહાર નીકળ્યો અને સમુદ્ર તરફ ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં તે એક દિવ્ય અને રમણીય વનમાં પહોંચ્યો. તેની શોભા નંદનવનને પણ ટપી જાય એવી હતી. એ વનમાં યક્ષો અને કિન્નરો વિચરી રહ્યા હતા. ચારે બાજુ પક્ષીઓનો કલરવ સંભળાતો હતો. ક્યાંક મનુષ્યોના જેવા જ મુખવાળા 'ભારુન્ડ' (પક્ષી) બોલતા હતા તો ક્યાંક સમુદ્ર અને પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થતા ભૂલિંગ વગેરે પક્ષી કલ્લોલ કરી રહ્યા હતા. એટલામાં એની નજર એક અત્યંત સુંદર વડના ઝાડ પર પડી જેની શાખાઓ મંડળાકારે ચારે તરફ ફેલાયેલી હતી અને તેને લીધે તે એક મહાન છત્ર સમાન શોભતું હતું. એનાં મૂળ ચંદનમિશ્રિત જળથી સીંચાયાં હતાં. આ મનોરમ વૃક્ષને જોઇને ગૌતમને બહુ આનંદ થયો અને તેની નીચે જઇને બેઠો. એ વખતે ત્યાંના વાયુનો સ્પર્શ થવાથી એને અપાર શાંતિ મળી અને સુખાનુભવ કરતો ત્યાં જ ઊંઘી ગયો ને ત્યારે સૂર્યાસ્ત પણ થયો.

એ વખતે એક ઉત્તમ પક્ષી બ્રહ્મલોકથી ફરીને પોતાના વિશ્રામસ્થાન પર આવ્યું તે એ વૃક્ષ પર જ રહેતું હતું. એનું નામ નાડીજંઘ તે બકરાજ બ્રહ્માજીનો પ્રિય મિત્ર અને કશ્યપજીનો સુપુત્ર હતો, આ પૃથ્વી પર ધર્મરાજના નામે એ વિખ્યાત હતો. દેવકન્યાથી ઉત્પન્ન હવાને લીધે તેના શરીરની કાંતિ દેવસમાન હતી તે ઘણો વિદ્વાન હતો અને દિવ્ય તેજથી દેદીપ્યમાન હતો, ગૌતમને એ વખતે ભૂખ લાગી હતી એટલે પક્ષીને આવતું જોઇ તે તેને મારીને ખાવાના વિચારથી એના તરફ જોવા લાગ્યો.

ત્યારે રાજધર્માએ કહ્યું:-વિપ્રવર આ મારું ઘર છે, આપ અહીં પધાર્યા છો એ મારા મહાભાગ્યની વાત છે. હું આપનું સ્વાગત કરું છું સૂર્યાસ્ત થયો છે, સંધ્યા સમયે આપ મારા ઘરમાં અતિથિ તરીકે આવ્યા છો, માટે શાસ્ત્રવિધિ મુજબ હું આપની પૂજા કરીશ, રાત્રે મારો આતિથ્યસત્કાર સ્વીકારીને કાલ સવારે અહિંથી જ જો. હું મહર્ષિ કશ્યપનો પુત્ર છું. મારી માતા દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા છે. આપ જેવા ગુણવાન અતિથિનું હું સ્વાગત કરું છું.

એમ કહીને રાજધર્માએ ગૌતમનો વિધિવત સત્કાર કર્યો. શાલપુષ્પોના આસન પર તેને બેસાડ્યો. મોટી મોટી માછલીઓ લાવી તેમને પકાવીને તેને જમાડ્યો. બ્રાહ્મણ જ્યારે તૃપ્ત થઇને બેઠો એટલે તે પક્ષીએ તેનો થાક દૂર કરવા પંખો નાખવા માંડ્યો. આરામ લીધા પછી જ્યારે તે બેઠો એટલે રાજધર્માએ એનું ગોત્ર પૂછ્યું. પરંતુ

જવાબમાં એણે વિશેષ કંઈ ન કહેતાં એટલું જ કહ્યું કે, હું બ્રાહ્મણ છું અને મારું નામ ગૌતમ છે.' ત્યાર પછી રાજધર્માએ એને માટે પાંદડાનું બિછાનું તૈયાર કર્યું જે દિવ્ય પુષ્પોથી સુવાસિત હતું, ને જેમ સુગંધી ચારે તરફ પ્રસરતી હતી ગૌતમ એના પર આરામથી સૂતો. એટલે રાજધર્માએ તેને અહિં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ગૌતમે કહ્યું 'મહાપ્રાજ્ઞ ! હું દરિદ્ર છું અને ધનપ્રાપ્તિ માટે સમુદ્ર સુધી જવા ઈચ્છું છું. રાજધર્માએ પ્રસન્નતાથી કહ્યું—'દ્વિજવર ! હવે આપ સમુદ્ર સુધી જવાની ચિંતા ન કરો, અહિં જ આપનું કામ થઈ જશે. અહિંથી જ ધન લઈને ઘેર જજો, બૃહસ્પતિના મતાનુસાર ચાર પ્રકારે અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે. વંશપરંપરાથી, દૈવની અનુકૂળતાથી, કામ કરવાથી અને મિત્રની સહાયતાથી. હવે હું આપનો મિત્ર બન્યો છું. આપના પ્રત્યે મને પૂર્ણ સૌહાર્દ છે. માટે આપને અર્થપ્રાપ્તિ થાય એવો જ પ્રયત્ન કરીશ.'

ત્યારપછી સવાર પડતાં રાજધર્માએ બ્રાહ્મણના સુખનો વિચાર કરીને કહ્યું; સૌમ્ય ! આપ આ માર્ગે જશો એટલે આપનું કાર્ય સિદ્ધ થશે. અહિંયાં ત્રણ યોજન દૂર મારો એક મિત્ર રહે છે. એનું નામ છે વિરૂપાક્ષ. તે રાક્ષસોનો રાજા અને મહાબળવાન છે 'મારા કહેવાથી આપ તેના પાસે જાઓ નિઃસંદેહ તે આપની મનોકામનાઓ પૂરી કરશે' આમ કહેવાથી ગૌતમ વિરૂપાક્ષના નગર તરફ જવા લાગ્યો. તેનો થાક ઊતરી ગયો હતો. રાત્રે ઇચ્છાનુસાર મીઠાં ફળો ખાતો ખાતો તે ઉતાવળે ચાલતો મેરુવ્રજ નગરમાં પહોંચ્યો તે નગરની ચારે બાજુ પર્વતોનો કિલ્લો ને દીવાલો હતાં. એનો દરવાજો પણ એક પર્વત જ હતો નગરની રક્ષા માટે ચારે તરફ મોટીમોટી શિલાઓ અને મશીનો ગોઠવી હતી.

રાક્ષસરાજને સૂચના મળી કે તેના મિત્રએ પોતાના એક પ્રિય અતિથિને તેની પાસે મોકલ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળીને એણે સેવકોને કહ્યું—નગરદ્વારથી ગૌતમને અહિં જલ્દી બોલાવી લાવો.' આજ્ઞા મળતાં જ નોકરો બાજની ઝડપથી દરવાજા પર જઈ પહોંચ્યા અને ગૌતમને કહ્યું 'ભાઈ ! જલ્દી ચાલો, અમારા રાજા તમને મળવા માગે છે.' નિમંત્રણ સાંભળતા જ ગૌતમનો થાક દૂર થયો ને તે દોડ્યો. રાક્ષસરાજની મહાસમૃદ્ધિ જોઈને તેને મહા આશ્ચર્ય થયું હતું. તે એ સેવકો સાથે તુરત રાજમહેલે પહોંચી ગયો.

ત્યાં વિરૂપાક્ષે એનો વિધિવત્ સત્કાર કર્યો, તે પછી તેને એક ઉત્તમ આસન પર બેસાડ્યો અને રાક્ષસરાજે તેને એના ગોત્ર શાખા તથા બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં કરેલા સ્વાધ્યાય વિષે પૂછ્યું પરંતુ તે જાતિ સિવાય કશું જ બતાવી ન શક્યો એટલે રાક્ષસે પૂછ્યું—'બ્રહ્મન્ ! તમે ક્યાં રહો છો ? તમારી સ્ત્રી કઈ જાતિની છે ? એ બધું બરાબર કહો, ડરશો નહિ.' ગૌતમે કહ્યું—'મારો જન્મ તો થયો છે મધ્યદેશમાં, પરંતુ હું ભીલોના ઘરમાં રહું છું. ને મારી સ્ત્રી શૂદ્ર જાતિની છે અને મારા પહેલાં તે અન્યની પત્ની હતી. આ વાત હું આપને સત્ય જ કહું છું.'

આ સાંભળીને રાક્ષસરાજ મનોમન વિચારવા લાગ્યો, 'હવે શું કરવું ! આ જન્મે તો બ્રાહ્મણ અને મહાત્મા રાજધર્માનો સુહૃદ છે. એમણે આને મારી પાસે મોકલ્યો છે. માટે એમનું પ્રિય કાર્ય અવશ્ય કરીશ. આજ કાર્તિકની પૂર્ણિમા છે, આજે મારે ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણો ભોજન કરશે; એમની સાથે આને પણ ભોજન કરાવીને ધન આપવું જોઈએ.'

ત્યારપછી ભોજન સમયે હજારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સ્નાન કરીને રેશમી વસ્ત્રો પરિધાન કરી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાક્ષસરાજની આજ્ઞાથી સેવકોએ જમીન પર કુશાઓનાં (દર્ભનાં) સુંદર આસનો પાથરી દીધાં. બ્રાહ્મણો એના પર બેસી ગયા એટલે રાજા વિરૂપાક્ષે તલ, કુશ અને જળ લઈને તેમનું વિધિવત પૂજન કર્યું. એમનામાં વિશ્વદેવો, પિતૃઓ અને અગ્નિદેવની ભાવના કરીને સૌને ચંદનોત્સવ કર્યું અને ફૂલમાળાઓ પહેરાવી એ વખતે ઉત્તમ રીતે પૂજાયેલા બ્રાહ્મણોની શોભા વધી ગઈ. એ હીરાજડિત સુવર્ણ પાત્રોમાં ઘીનાં મોટાં પકવાનો પીરસીને તેમની સમક્ષ મૂકી દીધાં.

ભોજન પછી બ્રાહ્મણોની પાસે રત્નોનો ઢગલો કરીને વિરૂપાક્ષે કહ્યું; 'દ્વિજવરો ! આપ સર્વ આપની ઇચ્છાનુસાર આ રત્નો લો અને જેમાં આપે ભોજન કર્યું છે તે સુવર્ણપાત્રો પોતપોતાના ઘેર લઈ જાઓ.' રાક્ષસરાજે આમ કહેવાથી બ્રાહ્મણોએ રત્નો લઈ લીધાં. આમ ઉત્તમ રત્ન અને વસ્ત્રો દ્વારા સત્કાર પામીને

બ્રાહ્મણ અતિ પ્રસન્ન થયા. ત્યારપછી વિરૂપાક્ષે વિવિધ દેશમાંથી આવેલા એ બ્રાહ્મણોને કહ્યું-'બ્રાહ્મણો! આજે આપને નિયમ આ નગર રાક્ષસોથી કશાય ભય નથી, માટે મોજથી સૌ પોતપોતાને સ્થાન પહોંચી જાઓ ચિંતા ન કરો.

એવું સાંભળીને બ્રાહ્મણો ચારે દિશા તરફ ભાગવા લાગ્યા. ગૌતમ પણ સોનાનો ભાર લઈને જલદી જલદી ચાલતો પેલા વડના ઝાડ પાસે આવ્યો. તે ઘણા મુશ્કેલીથી પોતાનો ભાર ઉપાડી રહ્યો હતો. ત્યાં પહોંચતાં જ એ થાકયો બેસી પડયો. તે ભૂખથી આકુળ થઇ રહ્યો હતો. રાજધર્મા પક્ષીએ આવીને તેને પંખો નાખીને તેનો થાક દૂર કર્યો. પછી પૂજન કરીને તેના ભોજનનો પ્રબંધ કર્યો. ભોજન અને વિશ્રામ પછી ગૌતમે વિચાર કર્યો: મેં મોહ અને લોભથી સુવર્ણનો મોટો ભાર ઉપાડયો છે. હજી ઘણે દૂર જવું છે અને રસ્તામાં મારી પાસે ખાવાનું કશું જ નથી, માટે શું કરીશ? એમ વિચારતાં એ કૃતઘ્ન એવો વિચાર કર્યો કે અહીં બકરાજ રાજધર્મા મારી પાસે જ છે તો શા માટે એને મારીને મારી સાથે જ લઇ ન જઉં ને જલદી અહીંથી ચાલ્યો જઉં?

ભીષ્મજી કહે છે—એ વખતે તે પક્ષી ગૌતમ પર વિશ્વાસ મૂકીને તેની પાસે જ સૂઇ રહ્યું હતું, ત્યારે આ દુષ્ટ અને કૃતઘ્ની એને મારી નાખવા વિચારી રહ્યો હતો. એની સામે અગ્નિ સળગતો હતો, એમાંથી એક સળગતું લાકડું લઇને તેણે નિશ્ચિન્ત સૂતેલા તે રાજધર્માને મારી નાખ્યું. ને પછી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેને એ હત્યાનું પાપ દેખાયું નહિ. એ મરેલા પક્ષીની પાંખો અને વાળ તોડીને એને આગમાં શેક્યું અને સાથે લઇ લીધું. પછી સોનાની પોટલી માથા પર મૂકીને ઝાપથી ઘર તરફ ભાગવા લાગ્યો. બીજે દિવસે વિરૂપાક્ષે પોતાના પુત્રને કહ્યું: "બેટા! આજે પક્ષીશ્રેષ્ઠ રાજધર્માનાં દર્શન થયાં નથી. તેઓ પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરીને અહીં આવતા ને મને મળ્યા વિના ન જતા. આજે બે દિવસ વીત્યા છતાં તે મારે ઘેર નથી આવ્યા એથી મનમાં અનેક કુશંકાઓ જાગે છે. કોણ જાણે મારા મિત્રને શું થયું હશે? તમે જાતે એમની ખબર કાઢો. કંઇ એવું ન બને કે પેલો અધમ બ્રાહ્મણ એમને મારી નાખે? તે ઘણો નિર્દય અને દુરાચારી લાગતો હતો. એનું મોં જ એવું ભયાનક હતું કે જાણે લૂટારો જ જોઇ લો. નીચ ગૌતમ અહીંથી પાછો એમના તરફ જ ગયો હતો એટલે મને ઉદ્વેગ થઇ રહ્યો છે. પુત્ર! તમે જલદી અહીંથી રાજધર્માના સ્થાને જાઓ, અને તુરત જ ભાળ કરો કે તે જીવતા છે કે નહિ?

પિતાની આવી આજ્ઞા મળતાં જ અનેક રાક્ષસોને સાથે લઇને તે પેલા વૃક્ષ પાસે ગયો તો ત્યાં તેને રાજધર્માનું હાડપિંજર નજરે પડ્યું. આ જોઇને રાક્ષસરાજનો પુત્ર રડી પડયો, અને ગૌતમને પકડવા માટે તમામ શક્તિથી એના પાછળ પડયો. થોડે દૂર જતાં જ રાક્ષસોએ ગૌતમને પકડી લીધો અને એના પાસેથી રાજધર્માનાં હાડ અને પાંખો સિવાયની લાશ પણ મળી. એ લઇને તેઓ તુરત જ મેરુવ્રજ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં રાક્ષસોએ રાજધર્માના મૃતદેહને તથા પેલા પાપી અને કૃતઘ્ની ગૌતમને રાજા સમક્ષ રજૂ કર્યા. મિત્રની આ દશા જોઇને રાજા વિરૂપાક્ષ પોતાના મંત્રી તથા પુરોહિત સાથે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. રાજમહેલમાં હાહાકાર મચી ગયો. સ્ત્રી બાળકો સહિત આખા નગરમાં શોક છવાઇ ગયો. ત્યારપછી રાજાએ કહ્યું—'બેટા! આ પાપીનો વધ કરો અને બધા રાક્ષસો એના માંસના ટુકડા કરી ઇચ્છાનુસાર ખાઇ જાઓ. કેમકે આ પાપાત્મા સદા પાપ જ કર્યા કરે છે.'

રાક્ષસરાજના કહેવાથી પણ તે રાક્ષસોને એનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા ન થઇ. એમણે માથું નમાવી પ્રણામ કરી કહ્યું—'મહારાજ! આપ અમને એનું ભક્ષણ કરવા ન આપો. રાજાએ કહ્યું—'સારું' તમે લોકો આ કૃતઘ્નને દસ્યુઓને સોંપી દો.' આજ્ઞા મળતાં જ રાક્ષસો હાથમાં ત્રિશૂલ અને પટ્ટિશ લઇને તેના પર તૂટી પડ્યા અને તેના ટુકડેટુકડા કરીને દસ્યુઓને આપવા લાગ્યા. પરંતુ દસ્યુઓએ પણ તેનું માંસ ખાવાનો ઇન્કાર કર્યો. માંસાહારી જીવો પણ કૃતઘ્નીનું માંસ નથી ખાતા, બ્રહ્મહત્યારા, દારૂડિયા, ચોર અને પ્રતિજ્ઞાભંગ કરનારા મનુષ્ય માટે પાપથી છૂટવાનાં પ્રાયશ્ચિત બતાવ્યાં છે, પરંતુ કૃતઘ્નીના ઉદ્ધાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

તદનંતર, વિરૂપાક્ષે બકરાજ માટે એક ચિતા તૈયાર કરાવી અને અનેક રત્નો, ચંદન તથા વસ્ત્રોથી એને સજાવી. પછી બકરાજના શબને એના પર મૂકીને એમાં આગ લગાડી અને વિધિપૂર્વક દાહકર્મ કર્યું. એ જ સમયે દક્ષકન્યા સુરભિદેવી ત્યાં આવ્યા અને આકાશમાં ઉપર ઉભાં રહી ગયાં. એના મુખથી દુગ્ધમિશ્રિત ધાર નીકળી અને તે રાજધર્માની ચિતા પર પડી. એટલે તે (રાજધર્મા) ઊભા થયા અને વિરૂપાક્ષ પાસે ગયા અને બંને મિત્રો ભેટી પડયા. એટલામાં દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ વિરૂપાક્ષના નગરમાં આવી પહોંચ્યા અને બોલ્યા–' મહાભાગ્યની વાત છે કે તમારી દ્વારા રાજધર્માને પુનર્જીવન મળ્યું.' એ પછી રાજધર્માએ ઇન્દ્રને પ્રણામ કરીને કહ્યું-'સુરેશ્વર! જો આપની મારા પર કૃપા હોય તો મારા મિત્ર ગૌતમને જીવતો કરી આપો.' ઇન્દ્રએ એની વાત માની અને અમૃત છાંટીને એ બ્રાહ્મણને જીવતો કર્યો. ગૌતમ જીવતો થતાં રાજધર્મા અને અત્યંત આનંદપૂર્વક એને મિત્ર ભાવે એને ભેટયા અને એ પાપીને ધન સહિત વિદાય કરીને તેઓ પોતાના સ્થાન પર પાછા ગયા.

ગૌતમ પુનઃ ભીલોમાં આવીને રહેવા લાગ્યો. ત્યાં એણે એ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીને પેટે અનેક પાપાચારી પુત્રોને જન્મ આપ્યો. એટલે દેવોએ ગૌતમને મહાન શાપ આપતાં કહ્યું–'આ પાપી કૃતઘ્ન છે, અને બીજો પતિ કરનાર સ્ત્રીના પેટે ઘણા સમયથી સંતાન ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે. માટે એ પાપને લીધે એને ઘોર નર્કમાં પડવું પડશે.

ભીષ્મજી કહે છે કે—'ભારત! ઘણા દિવસ પહેલાં આ કથા નારદજીએ મને કહી હતી, અને એ યાદ કરીને આજ મેં તમને કહી છે. કૃતઘ્ની મનુષ્યને યશ, સ્થાન અને સુખ ક્યાંથી મળે? કૃતઘ્ન પર તો કોઈનો વિશ્વાસ રહેતો નથી. કૃતઘ્નના ઉદ્ધારનો કોઈ જ ઉપાય નથી. મનુષ્યે મિત્રદ્રોહના પાપથી અવશ્ય બચવું જ જોઈએ. કેમકે જે મિત્ર દ્રોહ કરે છે તે ઘોર નર્કમાં પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે કૃતજ્ઞ બનવું જોઈએ; લોકોને મિત્ર બનાવવા ઇચ્છા કરવી જોઈએ, કારણ કે મિત્રથી જ સર્વકાંઈ મળે છે. મિત્રની સહાયતાથી મનુષ્ય સંકટમાંથી બચી જાય છે; માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે મિત્રોનો સત્કાર અને પૂજન કરવું જોઈએ. જે કૃતઘ્ની, પાપી, નિર્લજ્જ, મિત્રદ્રોહી, કુલાંગાર, તથા પાપાચારી હોય, એવા લોકોનો સર્વદા ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. રાજન્! આ રીતે મિત્રોનો દ્રોહ કરનારા પાપપરાયણ મનુષ્યનું ચરિત્ર મેં તમને કહ્યું. હવે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો?

વૈશમ્પાયનજી કહે છે—જનમેજય! મહાત્મા ભીષ્મનાં આ વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર અત્યંત પ્રસન્ન થયા.

શોકામગ્ન ચિત્તની શાંતિ માટે રાજા સેનજિત અને બ્રાહ્મણના સંવાદનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું-'પિતામહ! અહિ સુધી આપે અને રાજધર્મ અંગે શ્રેષ્ઠ ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો, હવે આપ બધા આશ્રમોમાં શ્રેષ્ઠ આશ્રમધર્મોનું વર્ણન કરો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! વેદમાં સર્વત્ર ધર્મનું જ વિધાન છે. ધર્મમાં અનેક દ્વાર છે. સંસારમાં એવું કોઈ કર્મ-ક્રિયા નથી જેનું ફળ ન હોય. મનુષ્ય જેમજેમ સંસારના પદાર્થોને ક્ષણભંગુર માનતો થાય છે તેમતેમ તેનામાં વૈરાગ્ય આવતો જાય છે. માટે આ પ્રપંચ અનેક દોષોથી ભરેલો છે. એવો નિશ્ચય કરીને બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના મોક્ષનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—દાદાજી! ધનનો નાશ થવાથી તથા સ્ત્રી-પુત્ર કે પિતાના મૃત્યુથી થએલો શોક જેનાથી દૂર થાય તે વિચાર મને કૃપા કરીને જણાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—બેટા! જ્યારે ધન નાશ પામે અથવા સ્ત્રી, પુત્ર કે પિતાનું મૃત્યુ થાય ત્યારે 'અરે! આ સંસાર કેવો દુઃખપૂર્ણ છે' એમ વિચારીને શોકને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ વિષે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ તમને કહું છું. સેનજિત્ નામે એક રાજા હતો. તે પુત્ર-વિયોગથી અત્યંત દુઃખી હતો. એને ઉદાસ જોઈને એક બ્રાહ્મણે કહ્યું-'રાજન્! શોક કરવા યોગ્ય તો તમે પોતે જ છો, પછી બીજાને

માટે શોક કેમ કરો છો? અરે! એક દિવસે હું, તમે અને આ બધા લોકો 'પણ ત્યાં જ જવાના, જ્યાંથી આવ્યા છે'

સેનજિતે પૂછ્યું—તપોધન! આપની પાસે એવી કઈ બુદ્ધિ, તપ, સમાધિ, જ્ઞાન કે શાસ્ત્રબળ છે જેને પામીને આપને કશો વિષાદ નથી થતો?

બ્રાહ્મણે કહ્યું—જુઓ, આ સંસારમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ—બધા દુઃખગ્રસ્ત છે, તથા વિવિધ કર્મોમાં ફસાયેલા છે. હું આ શરીર તથા પૃથ્વીને મારી નથી માનતો, એ જેમ મારી છે તેમ બીજાઓની પણ છે—આવો વિચાર કરવાથી જ મને વ્યથા નથી થતી અને આ બુદ્ધિને વાપરીને જ હું હર્ષશોકથી રાહત થઈ ફરું છું. જેમ સમુદ્રમાં બે લાકડાં મળે છે ને પાછાં અલગ થઈ જાય છે, એ જ રીતે આ લોકમાં પ્રાણીઓનો સમાગમ થાય છે તથા એ જ રીતે પુત્ર, પૌત્ર, જાતિ, બંધુ અને સંબંધીઓની કલ્પના થઈ જાય છે. માટે એમનામાં વિશેષ સ્નેહ ન રાખવો જોઈએ. કેમકે એક દિવસ એમનો વિયોગ થવો નિશ્ચિત જ છે. તમારો પુત્ર કોઈ પણ અજ્ઞાત સ્થળેથી આવ્યો હતો અને ત્યાં જ પાછો ચાલ્યો ગયો છે. ન તો એ તમને જાણતો હતો કે ન તમે એને જાણતા હતા. માટે તમે એના કોણ જેથી એને માટે શોક કરી રહ્યા છો? સંસારમાં વિષયતૃષ્ણાથી જે વ્યાકુળતા થાય છે, એનું જ નામ દુઃખ છે અને એ દુઃખનો નાશ થાય તેનું જ નામ સુખ. આમ સુખથી વારંવાર દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ—આ સુખ-દુઃખનું ચક્ર ફર્યા જ કરે છે. અત્યારે તમે સુખમાંથી દુઃખની સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છો, માટે હવે સુખ પ્રાપ્ત કરશો. કોઈ પ્રાણીને સદાને માટે કેવળ સુખ કે દુઃખની પ્રાપ્તિ નથી થતી. પરંતુ મનુષ્ય સ્નેહના અનેક પ્રકારના બંધનોમાં ફસાયેલા છે. અને જળમાં વાલુનો પૂલ બનાવનારાની જેમ પોતાના કાર્યોમાં નિષ્ફળ થતા દુઃખ પામ્યા કરે છે. તેથી લોકો તેલ માટે જેમ તલને ઘાણીમાં પીલે છે, એ રીતે સર્વ લોકો અજ્ઞાનજનિત કષ્ટોમાં પીસાઈ રહ્યા છે. મનુષ્ય સ્ત્રી-પુત્રાદિ કુટુંબને માટે સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં પાપ વહોરે છે પરંતુ આ લોકમાં એને એકલાને જ એનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. જેમ વૃદ્ધ હાથી દલદલમાં (કાદવમાં) ફસાઈને પ્રાણ ગુમાવી બેસે છે. એ જ રીતે લોકો પુત્ર, સ્ત્રી અને કુટુંબની આસક્તિમાં ફસાઈને શોકસાગરમાં ડૂબી રહે છે. જ્યારે પુત્ર, સ્ત્રી કે ભાઈભાંડુઓમાંથી કોઈનો નાશ થાય છે ત્યારે દાવાનળની જેમ ભારે દુઃખમાં પડી જાય છે. પરંતુ સુખ-દુઃખ અને જન્મ-મૃત્યુ દૈવને આધીન છે, મનુષ્યને હિતેચ્છુઓ હોય કે ન હોય, તે શત્રુઓથી ઘેરાયેલા હોય કે મિત્રોથી, બુદ્ધિમાન હોય કે મૂર્ખ,—દૈવની અનુકંપા થવાથી તે સુખ પામે છે. તે સિવાય ન તો એના હિતેચ્છુઓ સુખ આપવા સમર્થ છે અને ન શત્રુઓ દુઃખ આપવા સમર્થ છે. બુદ્ધિ ન ધન આપી શકે છે ને ધન સુખ નથી આપી શકતું. વાસ્તવમાં સંસારની ગતિને કોઈ બુદ્ધિમાન જ સમજી શકે છે, અન્ય કોઈ નહિ.

જેમને બુદ્ધિયોગનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, જે દ્વન્દ્વોથી અતીત છે, અને જેમનામાં મત્સરતાનો પણ અભાવ છે, એમને અર્થ કે અનર્થ કદી જ વ્યથા નથી આપતા. પરંતુ જેમને બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત નથી, તેઓ એવી સ્થિતિ આવી પડતાં અત્યંત દુઃખી થઈ જાય છે. અતઃ બુદ્ધિમાન પુરુષ સુખ કે દુઃખ, પ્રિય કે અપ્રિય, જે પ્રાપ્ત થતું જાય, એનો ઉત્સાહથી સામનો કરે, કદીય હિંમત ન હારે. શોકનાં હજાર સ્થાન છે અને ભયના સેંકડો અવસરો છે, પરંતુ તેઓ સદાય મૂર્ખાઓ પર જ પ્રભાવ પાડે છે, બુદ્ધિમાનો પર નહિ. જે બુદ્ધિમાન, વિચારશીલ, શાસ્ત્રાભ્યાસી, ઈર્ષ્યાહીન, સંયમી, અને જીતેન્દ્રિય છે, એ મનુષ્યને શોક સ્પર્શી જ શકતો નથી. બુદ્ધિમાન પુરુષે આ નિશ્ચય પર દૃઢ રહીને જ સંયમથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જે પુરુષ ઉત્પત્તિ—વિનાશના તત્ત્વને જાણે છે એને શોક સ્પર્શી શકતો નથી. મનુષ્ય જ્યારે કોઈ પદાર્થમાં મમત્વ રાખે છે તો તે જ એના દુઃખનું કારણ બની જાય છે. તે વિષયોમાં જે જેની આસક્તિનો ત્યાગ કરતો જાય છે તે તેથી એના સુખની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પરંતુ જે પુરુષ વિષયોની પાછળ પડે છે તે વિષયોની સાથે જ નાશ પામે છે. લોકમાં જેટલા વિષયસુખ છે અને જે કોઈ દિવ્ય સ્વર્ગીય આનંદ છે, તે સર્વ તૃષ્ણાક્ષયના સુખના સોળમા ભાગ બરાબર પણ નથી. મનુષ્ય બુદ્ધિમાન, મૂર્ખ કે શૂરવીર ગમે તે હોય, પોતાના પૂર્વજન્મમાં એણે જેવાં શુભ કે અશુભ કર્મ કર્યાં હોય એને એના જેવાં જ ફળ ભોગવવાં પડે છે. આ જ રીતે જીવોને વારંવાર પ્રિય અપ્રિય અને સુખ

દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી રહે છે, આવા વિચારનો આશ્રય લઈને કામનાઓના ત્યાગરૂપી ગુણવાળો મનુષ્ય સુખથી રહે છે. છતાં સર્વ પ્રકારના ભોગોમાં દોષદૃષ્ટિ કરવી અને એમનો સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કરવો. હૃદયમાં ઉત્પન્ન થનાર આ કામ હૃદયમાં જ પુષ્ટ થઈને મન્યુ રૂપે પરિણમે છે, (જ્યારે એની સિદ્ધિમાં કોઈ વિઘ્ન આવે છે. ત્યારે) વિદ્વાનો દ્વારા એ જ પ્રાણીઓના શરીરોમાં ક્રોધના નામથી ઓળખાય છે. કાચબો જેમ પોતાના અંગોને સમેટી લે છે, એ જ રીતે આ જીવ પોતાની બધી કામનાઓને સમેટી લે છે. એને પોતાના વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ સ્વપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. જ્યારે એ કોઈથી ડરતો નથી અને એનાથી પણ કોઈ ડરતું નથી તથા એ જ્યારે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કે કોઈનો દ્વેષ નથી કરતો ત્યારે એને બ્રહ્મત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે તે સત્ય અને અસત્ય, શોક અને આનંદ, ભય અને અભય તથા પ્રિય અને અપ્રિય, બંનેનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તે પરમ શાંત ચિત્ત બને છે. જ્યારે પુરુષ મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે દૂષિત ભાવ નથી કરતો, એ સમયે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. દુષ્ચિત્ત પુરુષો માટે જે અત્યંત દુસ્ત્યજ છે, મનુષ્યના જીર્ણ થવાથી જેમાં શિથિલતા નથી આવતી, તથા જે પ્રાણની સાથે જ જનારો રોગ છે એ તૃષ્ણાને જે તજી દે છે તે જ સુખી થાય છે. રાજન્! આ વિષયમાં પિંગળાએ ગયેલી એક ગાથા પ્રસિદ્ધ છે, જેનાથી જણાય છે કે એણે કલેશપૂર્ણ સ્થિતિમાં પડીને પણ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી દેવાથી શુદ્ધ સનાતન ધર્મને પામી હતી.

એકવાર પિંગળા વેશ્યા ઘણીવાર સુધી સંકેત સ્થાન પર બેસી રહી, છતાં પણ એની પાસે એનો પ્રેમી આવ્યો નહિ. આથી એને ખારે ખેદ થયો અને શાંત થઈને એણે વિચાર કર્યો, 'મારા સાચા પ્રિયતમ સદાય સ્વસ્થ રહેનારા છે. હું ઘણા વખત સુધી તેમની સાથે રહી ચૂકી છું છતાં પણ એવી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ કે આટલા દિવસો પાસે રહ્યા છતાં પણ એમને ઓળખી ન શકી. ભલા, જેને એ મારા પ્રિયતમનો પત્તો મળી જાય છે એ અન્ય કોઈને પતિ તરીકે શા માટે સ્વીકારે? હવે હું મોહનિદ્રાથી જાગી છું. આજે મેં સર્વ કામનાઓને તજી દીધી છે. હવે ભોગોનું રૂપ ધારણ કરીને આ નરકરૂપી ધૂર્ત મનુષ્યો મને છેતરી નહીં શકે. દૈવવશ પૂર્વપુણ્યનો ઉદય થવાથી અનર્થો પણ અર્થરૂપ બની જાય છે, એટલે જ આજે નિરાશાએ મને જીતેન્દ્રિય બનાવી દીધી છે. વાસ્તવમાં જેને કોઈ પ્રકારની આશા નથી તે સુખેથી સૂઈ શકે છે. આશા ન રાખવામાં જ મહા આનંદ છે. જુઓ આશાને નિરાશામાં પરિણત કરીને આજ પિંગળા આનંદથી સૂઈ રહી છે.'

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! બ્રાહ્મણે જ્યારે આ તથા અન્ય યુક્તિઓ કહી ત્યારે રાજા સેનજિતનો શોક દૂર થયો અને ચિત્ત સ્થિર થતાં જ તે પ્રસન્ન થઈને આનંદથી જીવન વીતાવવા લાગ્યો.

કલ્યાણકામીનાં કર્તવ્યો વિષે પિતા-પુત્રનો સંવાદ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું-દાદાજી! તમામ ભૂતોનો સંહાર કરનારો આ કાળ બરાબર વિતતા આવ્યો છે. એવી સ્થિતિમાં શું કરવાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ શકે એ કૃપા કરી બતાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યાઃ-યુધિષ્ઠિર! આ વિષે એક પિતા-પુત્રનો સંવાદ ઇતિહાસ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. સાંભળો. કોઈ એક સ્વાધ્યાયશીલ બ્રાહ્મણનો મેધાવી નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતો. તે મોક્ષ, ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ તથા લોકસ્થિતિને જાણનાર હતો. એક દિવસ એણે પોતાના સ્વાધ્યાયપરાયણ પિતાને કહ્યું-'પિતાજી! મનુષ્યનું આયુષ્ય ઘણું જલદી વીતી જાય છે, એમ જાણીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ? આપ મને યથાર્થ જ ધર્મનો ઉપદેશ કરો જેથી કરીને હું એનું આચરણ કરી શકું.

પિતાએ કહ્યું:-બેટા! મનુષ્યે પ્રથમ બ્રહ્મચર્યવ્રત લઈને વેદાધ્યયન કરવું, પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પિતૃઓની સદ્‌ગતિ માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા, અને અગ્ન્યાધાન પૂર્વક યજ્ઞાદિ કરવાં. એ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહે અને પછી સંન્યાસી બને.

પુત્ર બોલ્યો- પિતાજી! આ લોક તો અત્યંત તાડિત

અને ચારે બાજુએથી ઘેરાયેલો જણાય છે; અહીં અમોઘ વસ્તુઓનું પતન થઈ રહ્યું છે; તો પણ આપ નિશ્ચિંત થઈને કેવી વાતો કરી રહ્યા છો ?

પિતાએ કહ્યું—બેટા ! તમે મને શા માટે ડરાવો છો ! ભલા, આ લોક કોનાથી તાડિત છે, કોનાથી ચારે બાજુથી ઘેરાયેલો છે. અને આ લોકમાં કઈ અમોઘ વસ્તુઓનું પતન થઈ રહ્યું છે ?

પુત્ર બોલ્યો—પિતાજી ! જુઓ, મૃત્યુ એને અત્યંત તાડિત કરી રહ્યો છે, જરાવસ્થા એને ચારે બાજુથી ઘેરી રહી છે અને દિનરાત એમાં નિત્ય પતિત થતાં (આવતાં-જતાં) રહે છે. આ વાત આપના ધ્યાનમાં કેમ નથી આવતી? અમોઘ રાત્રિઓ નિત્ય આવે છે અને ચાલી જાય છે, હું એ પણ હું સારી રીતે જાણું છું કે મૃત્યુ મારા કહેવાથી ક્ષણ પણ નથી રોકાતું. આ બધું જાણીને પણ હું મારા કલ્યાણસાધનમાં કઈ રીતે ઢીલ કરી શકું ! જ્યારે પ્રત્યેક રાત્રી વીતવાં સાથે આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે તે સમજી મનુષ્યે એમ જ સમજવું જોઈએ કે એનો દિવસ વ્યર્થ ગયો આવી સ્થિતિમાં છીછરા જળમાં રહેનાર માછલીની જેમ કયો મનુષ્ય શું સુખ માની રહે ! મનુષ્યની કામનાઓ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં જ મૃત્યુ એને ખતમ કરી નાખે છે; માટે જે કામ કલ્યાણપ્રદ હોય તે આજે જ કરી નાખો, સમયને વ્યર્થ હાથમાં જવા ન દો, કેમકે મૃત્યુ તો કામ પૂરું ન થવા છતાં પણ પ્રાણીઓને ખેંચીને લઈ જ જાય છે. જે કામ કાલે કરવાનું હોય તે, આજે જ કરો અને બપોરે કરવાનું હોય તે પહેલાં જ પૂરું કરી દો, કેમકે મૃત્યુ એ નથી જોતું કે આનું કેમ હજી પૂરું થયું છે કે નહિ ! કોણ જાણે છે કે એનું મૃત્યુ આજે જ થઈ જશે ! અતઃ યુવાવસ્થામાં જ મનુષ્યે ધર્માચરણ કરવું જોઈએ, કેમકે જીવનનો કશો ભરોસો નથી, ધર્માચરણ કરવાથી મનુષ્યનો યશ થાય છે, અને ઈહલોક તથા પરલોકમાં સુખ મળે છે. જે મનુષ્ય મોહમાં ડૂબેલો રહે છે, તે જ પુત્ર અને સ્ત્રી માટે ખટપટમાં પડ્યો રહે છે. અને કાર્ય અકાર્ય ગમે તે કરીને એમનું પોષણ કરે છે. એની પાસે પુત્ર અને પશુઓની વિપુલતા હોય છે તો એમનામાં જ એનું ચિત્ત આસક્ત રહે છે, પરંતુ એવી સ્થિતિમાં જ મૃત્યુ એને એવી રીતે ઉઠાવી લઈ જાય છે કે જેમ પારધી પોતાના સૂતેલા શિકારને લઈ જાય છે. એ વિચારે છે કે આ કામ તો, પુરું થઈ ગયું, હવે આ કરવું છે અને આ અધૂરું છે. પણ આ ધૂનમાં મગ્ન બનેલા એ પુરુષને મૃત્યુ જલદી પોતાને વશ કરી લે છે. મનુષ્ય ખેતર, દુકાન, અને ઘરના ચક્કરમાં જ પડી રહે છે, એ માટે વિવિધ કર્મો કર્યાં છે પરંતુ એનું ફળ મળે તે પહેલાં જ મૃત્યુ એને ઉઠાવીને લઈ જાય છે. મનુષ્ય દુર્બળ હોય કે સબળ, શૂરવીર હોય કે ડરપોક, મૂર્ખ હોય કે વિદ્વાન, મૃત્યુ એની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ એને ઉઠાવી લે છે. પિતાજી ! જ્યારે આ શરીરમાં મૃત્યુ, જરા વ્યાધિ અને અનેક કારણોથી થનારાં દુઃખોની પરંપરા ચાલુ રહે છે તો આપ આમ નિશ્ચિંત કેમ બેઠા છો ! મૃત્યુ અને જન્મ આ બંને તો જીવ સાથે જન્મથી જ જોડાએલાં છે. આ બંને નો બધા સ્થાવર-જંગમો સાથે સંબંધ છે. અતઃ ગામ કે નગરમાં રહીને સ્ત્રી પુત્રોમાં આસક્તિ રાખવી એ જીવને દોરડાથી બાંધી રાખવા સમાન છે. કેવળ પુણ્યાત્મા પુરુષો જ એને કાપીને નીકળી જાય છે. પાપી એને કાપી નથી શકતા. જે મનુષ્ય મન, વાણી અને શરીરથી જીવોને કષ્ટ નથી આપતો તે જીવો પણ એના જીવન અને અર્થને હાનિ નથી કરતા. સત્ય વિના કોઈ પણ મનુષ્ય મૃત્યુરોગનો સામનો નથી કરી શકતો, માટે અસત્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેમકે અમૃતત્વ સત્યમાં જ છે. અતઃ મનુષ્યે સત્યવ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. સત્યયોગમાં તત્પર રહેવું જોઈએ, અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું જોઈએ. આમ કરીને સત્ય દ્વારા જ તે મૃત્યુ પર વિજય પ્રાપ્ત કરે. અમૃત અને મૃત્યુ આ બંને આ શરીરમાં વિદ્યમાન છે. મોહથી મૃત્યુ થાય છે અને સત્યથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અતઃ હવે હું હિંસાથી અલિપ્ત રહીશ, સત્યની શોધ કરીશ, કામ અને ક્રોધને હૃદયમાંથી દૂર કરીશ, સુખ-દુઃખમાં સમભાવ રાખીશ. બધાનું હિત થાય એવું જ આચરણ કરીશ અને મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થઈશ. હું (નિવૃત્તિપરાયણ થઈને) શાંતિયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરીશ, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરીશ, મનનશીલ થઈને બ્રહ્મયજ્ઞમાં તત્પર રહીશ તથા જપરૂપ વાગ્યજ્ઞ, ધ્યાનરૂપ મનોયજ્ઞ અને ગુરુશુશ્રૂષાદિરૂપ કર્મયજ્ઞનું આચરણ કરીશ. જેની વાણી અને મન સદા એકાગ્ર રહે છે, તથા જે તપ, ત્યાગ અને સત્યમાં તત્પર રહે છે, તે સર્વ કાંઈ

પામે છે. સંસારમાં જ્ઞાન સમાન નેત્ર નથી, સત્ય સમાન તપ નથી, રાગ સમાન દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન સુખ નથી. એકાંતવાસ, સમતા, સત્યભાષણ, સદાચાર અહિંસા, સરળતા, અને સર્વ પ્રકારનાં કામ્યકર્મોની નિવૃત્તિ–આ બધા સમાન બ્રાહ્મણને અન્ય કોઈ ધન નથી. પિતાજી ! જ્યારે એક દિવસ આપે મરવાનું જ છે તો આ ધન, સ્વજન તથા સ્ત્રી આદિથી શું લેવાનું છે ! આપ આપના અંતઃકરણમાં સ્થિત રહેલા આત્માને શોધો, વિચારો તો ખરા કે આજે આપના પિતા–પિતામહ ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે !

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! પુત્રનાં વચન સાંભળીને પિતાએ જે કાંઈ કર્યું તે જ સારા ધર્મના તત્પર બનીને તમે પણ કરો.

સુખ–દુઃખનું વિવેચન અને ત્યાગનો મહિમા

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ ધની અને નિર્ધન બને સ્વતંત્ર રીતે વ્યવહાર કરે છે છતાં પણ એમને સુખ અને દુઃખ શાથી પ્રાપ્ત થાય છે ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! થોડા વખત પહેલાં આ વિષે શમ્પાક નામના એક શાંત, જીવન્મુક્ત અને ત્યાગી બ્રાહ્મણે મને કહ્યું હતું–આ સંસારમાં જે કોઈ મનુષ્ય જન્મે છે, (તે ધની હો કે નિર્ધન) એને જન્મથી જ સુખ–દુઃખ ઘેરી લે છે. વિધાતા જ્યારે એને સુખ કે દુઃખ બેમાંથી કોઈ એક માર્ગ પર લઈ જાય તો એણે સુખ પામીને પ્રસન્ન ન થવું જોઈએ તેમજ દુઃખ પામીને શોક કરી ગભરાવું ન જોઈએ. જો તમે અકિંચન રહેશો તો સુખ માણી શકશો. જે અકિંચન રહે છે તે આનંદથી સુવે–જાગે છે. સંસારમાં અકિંચનતામાં જ આનંદ છે. એ જ હિતકારક, કલ્યાણમય અને નિરાપદ છે તથા આ માર્ગમાં કોઈ જાતના શત્રુનો પણ ભય નથી. હું ત્રણે લોકમાં દૃષ્ટિ કરીને જોઉં છું તો મને અકિંચન, શુદ્ધ અને સર્વ રીતે વિરક્ત પુરુષ સમાન સુખી અન્ય કોઈ દેખાતો નથી. મેં અકિંચનતા અને રાજ્યને ત્રાજવામાં રાખીને તોલ્યાં તો ગુણોમાં ઉચ્ચ હોવાથી રાજ્ય કરતાં પણ અકિંચનતાનો ભાર વધુ થયો. અકિંચનતા અને રાજ્યમાં આ બહુ ભારે અંતર છે કે ધનવાન સદા એમ જ ગભરાયા કરે છે કે જાણે તે મોતના મોંમાં જ પડયો હોય. જે મનુષ્ય ધનને ત્યાગીને મુક્ત સ્વરૂપ બની ગયો છે એને અગ્નિ, અરિષ્ટ, મૃત્યુ કે ચોર કષ્ટનો ભય નથી રહેતો. તે સ્વેચ્છાએ વિચરે છે, પાથર્યા વિના જ પૃથ્વી પર સૂવે છે, હાથનું ઓશીકું બનાવે છે અને શાંતિથી જીવે છે. દેવો પણ એની સ્તુતિ કરે છે. ધનવાન તો ક્રોધ અને લોભને લીધે પોતાની જાતને ભૂલી જ જાય છે. એની દૃષ્ટિ ત્રાંસી (વાંકી) જ રહે છે, મોં સુકાઈ જાય છે અને ભવાં ચઢેલાં રહે છે. એને પાપ જ સૂઝયા કરે છે. જો તે આખી પૃથ્વી પણ આપી દેવા તૈયાર થાય તો એની સામે જોવું કોને ગમશે ! એ સદાય લક્ષ્મીની ગોદમાં રહે છે અને તે એ મૂર્ખને મોહમાં જ નાખતી રહે છે. જેમ વાયુ શરદનાં વાદળોને ઉપાડીને લઈ જાય છે, તે જ રીતે લક્ષ્મી એના ચિત્તને હરી લે છે. તે પોતાને મહારૂપવાન અને ધનવાન માને છે. અને એમ માને છે કે હું મોટો કુલીન અને સિદ્ધ છું. કોઈ સાધારણ માણસ નથી. આ કારણથી એનું ચિત્ત ચંચળ થઈ જાય છે. ભોગાસક્ત થવાથી તે બાપ-દાદાએ મેળવેલી સંપત્તિ ઉડાવી દે છે અને આમ ધનહીન બન્યા પછી અન્યનું ધન પડાવી લેવાના વિચારો કરે છે. આ રીતે જ્યારે તે મર્યાદાનો ભંગ કરે છે અને જ્યાંત્યાંથી ધન–સંગ્રહ માટે પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે રાજપુરુષો તેની આ પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત કરે. આમ આ પુરુષને સંસારમાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખોનો સામનો કરવો પડે છે. અતઃ અનિત્ય શરીરો સાથે જોડાયેલા પુત્રેષણા આદિ લોકધર્મ પ્રત્યે ન જોતાં પોતાનાં દૂષિત આચરણોથી અવશ્ય પ્રાપ્ત થનાર આ મહાન દુઃખોની ચિકિત્સા વિચારપૂર્વક કરવી જોઈએ. કોઈપણ મનુષ્ય ત્યાગ કર્યા વિના ન તો સુખ પામી શકે છે, ન ભગવાનને પામે છે અને ન નિર્ભય પણ થઈ શકે છે. માટે તમે સર્વસ્વ ત્યાગીને સુખી બનો.'

યુધિષ્ઠિર ! અગાઉ હસ્તિનાપુરમાં શમ્પાક મુનિએ મને આ વાતો કહી હતી. અતઃ ત્યાગ જ સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયો છે.

તૃષ્ણાત્યાગ વિષે મંકિનું દૃષ્ટાંત તથા વિદેહરાજ જનક અને મુનિવર બોધ્યની ઉક્તિઓ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! જો કોઈ મનુષ્ય અનેક પ્રકારે ઉદ્યોગ કરવા છતાં ધન ન પામે તો ધનતૃષ્ણાગ્રસ્ત રહેવા છતાં એને કઈ રીતે સુખ મળી શકે ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! સર્વપ્રત્યે સમભાવ, ધનાદિ માટે વિશેષ ખટપટમાં ન: પડવું, સત્ય બોલવું, ભોગોથી વિરક્ત રહેવું અને કર્મમાં આસક્તિ ન રાખવી—આ પાંચ ગુણ વડે મનુષ્ય સુખ પામી શકે છે. આ વિષે એકવાર મંકિએ વિરક્ત થઈને જે કાંઈ કહ્યું હતું તે ઇતિહાસ હું તમને કહું છું.

મંકિએ ધનપ્રાપ્તિ માટે બહુ પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ એને સફળતા ન મળી. પછી થોડુંઘણું જે બચ્યું હતું તે વડે એણે બે ભાર ખેંચે તેવા વાછરડા ખરીદ્યા. એક દિવસ એમને કેળવવા માટે હળમાં જોડીને ખેતરે લઈ ગયો. રસ્તામાં એક ઊંટ બેઠું હતું. મંકિ વચ્ચે મૂકીને બંને વાછરડા દોડ્યા અને જ્યારે ઊંટની ગરદન પાસે જઈ પહોંચ્યા ત્યારે ઊંટને બહુ માઠું લાગ્યું, અને ઊભું થઈને બંનેને પોતાની ગરદન પર લટકાવીને જોરથી દોડવા માંડ્યું. આમ એ ઉન્મત ઊંટથી હરાવેલા બને વાછરાને મરતા જોઈને મંકિ કહેવા લાગ્યો; "મનુષ્ય ગમે તેવો ચતુર હોય, કિંતુ એના ભાગ્યમાં ન હોય તો લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાં ય એને ધન નથી મળતું. પહેલાં અનેક નિષ્ફળતાઓનો સામનો કરવા છતાં હું ધનની પ્રાપ્તિના યત્નમાં જ લાગ્યો હતો, તો જુઓ, વિધાતાએ મારા બંને વાછરડાના બહાને જ મારા બધા પ્રયત્નો ધૂળમાં મેળવી દીધા. અત્યારે કાકતાલીય ન્યાયથી જ આ ઊંટ મારા વાછરડાં લટકાવીને આમતેમ દોડી રહ્યો છે. મારા બને પ્યારા વાછરડા ઊંટની ગરદનમાં મણિની જેમ લટકી રહ્યા છે. આ એકમાત્ર દૈવની જ લીલા છે. જો કદી કોઈ પુરુષાર્થ સફળ થતો દેખાય છે સો તપાસ કરતાં જણાય છે કે તે પણ દૈવની જ કૃપા છે. અતઃ જેને સુખની ઇચ્છા હોય, એણે વૈરાગ્યનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ. જે પુરુષ ધનપ્રાપ્તિની ચિંતા છોડીને ઉપરામ થઈ જાય છે, તે સુખેથી સૂવે છે. અહા ! શુકદેવ મુનિએ કેવું સરસ કહ્યું છે કે— જે મનુષ્યની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે : અને જે કામનાઓનો સદંતર ત્યાગ કરી દે છે એ બંનેમાં ત્યાગ કરનાર જ વધુ શ્રેષ્ઠ છે.

"ઓ કામનાઓના દાસ ! તું સર્વ પ્રકારની કામનાઓથી મુક્ત થા, શાંતિ ધારણ કર, વિષયાસક્તિ તજી દે આ અર્થવાસનાએ તને વારંવાર ઘેર્યો છે, તો પણ તું એનાથી ઉપરામ થતો નથી. તેં વારંવાર ધનસંચય કર્યો અને વારંવાર એ નાશ પામતું ગયું. ઓ મૂઢ ! ભલા, આ અર્થલોલુપતાથી તું ક્યારે તારો પિંડ છોડાવીશ. અરે ! હું કેવો મૂર્ખ છું કે જે તારું રમકડું બન્યો છું, એવો કયો પુરુષ હશે જે આમ અન્યનો દાસ બનીને રહેશે ! કામ ! ખરેખર, તારું હૃદય વજ્રનું બનેલું છે. એથી જ સેંકડો અનર્થોથી વ્યાપ્ત થવા છતાં પણ તેના ટુકડા નથી થતા. હું તારા મૂળને સારી રીતે જાણું છું. તું સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે. સારું, હું તારો સંકલ્પ જ નહિ કરું, ત્યારે તો તું મૂળસહિત નાશ પામશે. આમ તો ધનના સંકલ્પમાં સુખ છે જ નહિ, તે મળે તો પણ ચિંતા જ વધે છે અને જો એકવાર મળીને નાશ પામે તો મોત જ થઈ જાય, તથા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એ નિશ્ચય નથી થતો કે તે મળશે કે નહિ. મળે તો પણ એથી સંતોષ નથી થતો, પછી વધુ જ પીવાની ઇચ્છા વધે છે. ગંગાજળ પીને જેમ ઉત્તરોત્તર એને પીવાની ઉત્કંઠા રહ્યા કરે છે, એ જ રીતે ધનનો સ્વભાવ પણ તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ જ કરવાનો છે. હું સારી રીતે સમજ્યો છું કે તું મારો સર્વનાશ કરનાર જ. છે, માટે હવે મારો પિંડ છોડી દે. જે પ્રાણે મારા આ ભૂતસમષ્ટિ રૂપ શરીરમાં વાસ કર્યો છે તે પણ સ્વેચ્છાથી એમાં રહે અથવા ચાલ્યો જાય. તમે જો અહંકારાદિ છો, કામ અને લોભના અનુચરો છો. માટે તમારી સાથે કશો જ સંબંધ નથી, માટે હવે કામનાઓને તજીને હું સત્યનો જ આશ્રય લઈશ. હું સર્વ ભૂતોને મારા શરીરમાં જોતા થકી બુદ્ધિને યોગમાં, ચિત્તને શ્રવણ-મનન આદિમાં અને આત્માને બ્રહ્મમાં જ પરોવીશ. આ રીતે સર્વ પ્રકારની આસક્તિઓને તજીને આનંદથી સર્વત્ર વિચરીશ. જેથી ફરીવાર તું મને દુઃખોમ

ન ફેંકી શકે. કામ! તૃષ્ણા, શોક અને પરિશ્રમ એ બધાનું ઉત્પત્તિસ્થાન તું જ છે, હું તો સમજું છું કે ધનનો નાશ થવાથી જે દુઃખ થાય છે તે જ સૌથી વિશેષ છે. ધનમાં જે થોડુંક સુખાંશ ભાસે છે, તે પણ દુઃખને જ માટે છે. જે પુરુષ પાસે ધન હોવાનો સંદેહ હોય છે, એને લૂંટારાઓ મારી નાખે છે અથવા એને નિત્ય અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો આપીને સતાવે છે. આ વાત તો હું ઘણા વખતથી જાણતો હતો કે અર્થલોલુપતા દુઃખરૂપ છે. કામ! તારું પેટ ભરવું કઠિન કામ છે. તું પાતાળની જેમ ન પુરાય તેવો છે તું મને દુઃખોમાં ફસાવવા ચાહે છે, પરંતુ હવે તું મારા પર ફરી અધિકાર નહિ જમાવી શકે. દૈવવશ ધનનો નાશ થવાથી આજ મને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો છે; અતઃ હવે તદ્દન ઉપરામ થઈશ અને હું ભોગોની ઇચ્છા નહિ કરું. અત્યાર સુધી મેં અનેક દુઃખ સહ્યાં છે, હું એવો મૂર્ખ હતો કે કંઈ સમજતો જ ન હતો. હવે ધનનો નાશ થવાથી મારી બધી ખટપટ શાંત થઈ ગઈ. હવે હું આનંદથી સૂઈશ. કામ! હું મનની બધી વૃત્તિઓને તજીને તને દૂર કરી દઈશ, હવે તું મારી પાસે નહિ રહી શકે.

'જે લોકો મારો તિરસ્કાર કરશે એમને હું ક્ષમા કરીશ, જે મને કષ્ટ આપશે તેમનું કંઈ જ અહિત નહિ કરું, જે દ્વેષ કરશે એના એ વ્યવહાર પર ધ્યાન ન આપતાં તેની સાથે મધુરતાથી વાત કરીશ. હું તૃપ્ત અને સ્વસ્થચિત્ત રહીશ, તથા અનાયાસે જે કાંઈ મળશે તેનાથી જ મારો નિર્વાહ કરીશ. તું મારો શત્રુ છે, હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ થવા દઉં, તું સારી રીતે સમજી લે કે મને વૈરાગ્ય સુખ, તૃપ્તિ, શાંતિ, શમ, દમ, ક્ષમા અને સર્વભૂતદયા-આ બધા ગુણો પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. એટલે કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણાના અને કૃપણતાએ મન તજી દેવો જોઈએ. હવે હું સત્ત્વગુણનો સ્થિર થયો છું. આજે કામ અને લોભથી મુક્તિ મેળવીને હું સુખી છું અતઃ હવે અજ્ઞાનીઓની જેમ હું લોભમાં ફસાઈને દુઃખી નહિ થઉં. મનુષ્ય જે જે કામનાને તજે છે, તે તે તરફથી તે સુખી થતો જાય છે. કામનાવશ થઈને તો સદા તે દુઃખ જ પામે છે. દુઃખ, નિર્લજ્જતા, અને અસંતોષ-એ બધાં કામ અને ક્રોધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે હવે હું પરબ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છું. પણ રીતે શાંત છું અને કર્મરૂપી પાશથી મુક્ત થઈ ગયો છું. તથા મને વિશુદ્ધ આનંદનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. આ લોકમાં જે વિષયસુખ અને દિવ્ય મહાન સુખ છે, તે તૃષ્ણાના ક્ષયથી થનાર સુખના સોળમા ભાગ બરાબર પણ નથી."

રાજન્! આ પ્રકારની બુદ્ધિ પામીને મંકિ વિરક્ત થઈ ગયો અને સર્વ પ્રકારની કામનાઓ તજીને બ્રહ્માનંદ પામ્યો. એ વાછરડાઓના નાશથી એને અમરત્વ પ્રાપ્ત થયું. એણે કાળનો મૂળોચ્છેદ કર્યો અને અત્યંત સુખી થઈ ગયો. એક વાર પરમ શાંત વિદેહરાજ જનકે પણ કહ્યું હતું-મારું ધન અનંત છે, પરંતુ વસ્તુતઃ મારી પાસે કંઈ જ નથી. જો મિથિલાપુરી આગમાં સળગતી હોય તો એથી મારું કંઈ નથી બળતું.'

"કહે છે કે, એક સમય નહુષપુત્ર યયાતિએ પરમ વિરક્ત અને શાંતાત્મા બોધ્ય ઋષિને પૂછ્યું હતું-'મહાપ્રાજ્ઞ! આપ મને એવો ઉપદેશ કરો કે જેથી શાંતિ મળે. એવી કઈ બુદ્ધિ છે જેનો આશ્રય લઈને આપ શાંત અને આનંદ થઈને વિચારો છો?

બોધ્યે કહ્યું-રાજન્! હું કોઈને ઉપદેશ નથી કરતો પરંતુ અન્યના ઉપદેશાનુસાર આચરણ કરું છું. હું તમને કહેલા ઉપદેશનાં લક્ષણો બતાવું છું. એ પર તમે વિચાર કરો. પિંગળા, કુરરપક્ષી, સર્પ, સારંગ, બાણ બનાવનાર અને કુમારી આ છ મારા ગુરુ છે. મહારાજ! આશા મહા બળવાન છે. સુખ તો નિરાશામાં જ છે. પિંગળા આશાને નિરાશામાં પરિણત કરીને સુખથી સૂતી. કુરર પક્ષી માંસના ટુકડા લેવા જતું હતું એને અન્ય પક્ષીઓ મારવા લાગ્યા, ત્યારે એ ટુકડા ફેંકી દીધા પછી જ એને ચેન પડ્યું. સર્પ બીજાએ બનાવેલા દરમાં ઘુસીને જ મોજથી રહે છે. માટે ઘર બનાવવાની ખટપટ કરવી દુઃખરૂપ છે, એમાં કશું સુખ નથી. જે રીતે સારંગ પક્ષી કોઈયોય વૈર ન કરતાં અહિંસાવૃત્તિથી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, એ જ રીતે મુનિજન ભિક્ષાવૃત્તિથી આનંદથી પોતાનું જીવન વીતાવે છે. એક વાર એક બાણ બનાવનારને જોયો, એ પોતાના કામમાં એટલો એકાગ્ર હતો કે એની પાસેથી જ નીકળેલી રાજાની સ્વારીનો પણ એને ખબર ન પડી. (એક કુમારી કન્યા અનાજ છડી રહી હતી એથી એના હાથની ચૂડીઓનો અવાજ થતો હતો. એણે ચૂડીઓને તોડી બબ્બે ચૂડીઓ તે કાને કેવળ એક એક જ બંને હાથમાં રહેવા દીધી. આથી એનો અવાજ બંધ થઈ ગયો. એથી મેં પણ નિશ્ચય કર્યો કે) ઘણા લોક સાથે રહે છે તો એમનામાં કજીયો થાય છે અને બે રહે છે તો પણ વાતચીત તો થાય જ છે. માટે એ કુમારીની જેમ હું પણ એકલો જ વિચરીશ.

સંતજનોના આચરણ વિષે પ્રહ્લાદ અને અવધૂત બ્રાહ્મણનો સંવાદ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી! આપ સદાચારના નિયમોને જાણો છો, તો કૃપા કરીને એ બતાવો કે કેવું આચરણ કરતા રહીને મનુષ્યે નિઃશોક થઈ પૃથ્વી પર વિચરવું જોઈએ, તથા એવું કયું કામ છે કે જે કરવાથી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્! આ વિષે એક પુરાતન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં અસુરરાજ પ્રહ્લાદ અને અજગર મુનિનો સંવાદ છે. એક શુદ્ધચિત્ત અને નિર્વિકાર બ્રાહ્મણને પૃથ્વી પર વિચરતો જોઈને પરમ બુદ્ધિમાન પ્રહ્લાદજીએ પૂછ્યું હતું કે 'બ્રહ્મન્! આપ સ્વસ્થ, શક્તિમાન, મૃદુ, જીતેન્દ્રિય, કર્મારંભથી દૂર, અન્યના દોષો ન જોનાર, મિષ્ટભાષી અને તત્ત્વજ્ઞ થઈને પણ બાળક જેવું (નિર્દોષ) આચરણ કરનારા છો. આપને કોઈ લાભની ઇચ્છા નથી અને હાનિ થવાથી આપ કદી ચિંતા કરતા નથી. સદાય તૃપ્ત જ જણાઓ છો. આપ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પરવા ન કરતાં સાક્ષી સમાન મુક્ત રૂપે વિચરો છો. મુનિવર! આપની પાસે એવી કઈ બુદ્ધિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન કે વૃત્તિ છે? જો આપને યોગ્ય લાગે તો શીઘ્ર મને તે બતાવવા કૃપા કરો.'

પ્રહ્લાદજીના પૂછવાથી એ મતિમાન મુનિશ્રેષ્ઠે મધુર વાણીમાં કહ્યું—'પ્રહ્લાદ! જુઓ. આ જગતની ઉત્પત્તિ, હ્રાસ, વૃદ્ધિ અને નાશનું કારણ પ્રકૃતિ જ છે; માટે હું એથી ન હર્ષ પામું છું, ન વ્યથિત થાઉં છું. જેટલા સંયોગ છે એને તમે વિયોગમાં સમાપ્ત થનાર સમજો, અને જેટલા સંચય છે એનું પર્યવસાન વિનાશમાં જ જાણો. આ બધું જોઈને હું તો મારા મનને ક્યાંય નથી લગાડતો અસુરરાજ! પૃથ્વી પર જેટલાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણી છે, એ બધાનું મૃત્યુ મને તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. આકાશમાં જે નાના મોટા તારાઓ વિચરે છે તે પણ સમય આવ્યે પૃથ્વી પર પડતા દેખાય છે. આમ સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુને આધીન જોઈને સર્વમાં સમભાવ રાખીને હું આનંદથી સુખે ઊંઘું છું. જો અનાયાસે જ કંઈ મળી જાય તો ક્યારેક ભોજન કરી લઉં છું. નહિ તો દિવસો સુધી પણ ખાધા વિના જ રહું છું. ક્યારેક ચોખાની કણકી ખાઈને રહું છું અને ક્યારેક તલનો ખોળ ખાઈને રહું છું. આ રીતે સારું નરસું સર્વ જાતનું ભોજન કરું છું. હું ક્યારેક શણ, રેશમ, અને ચર્મવસ્ત્ર પહેરીને રહું છું તો ક્યારેક મૂલ્યવાન વસ્ત્રો ધારણ કરું છું. જો દૈવવશ કોઈ ધર્માનુકૂળ પદાર્થ મને મળે છે તો હું એનો ત્યાગ નથી કરતો, અને આમ કોઈ દુર્લભ ભોગની ઇચ્છા પણ નથી કરતો હું સદા આ અજગર-વૃત્તિથી જ રહું છું. આ વ્રત અત્યંત સુખદ, કલ્યાણમય, શોકહીન, પવિત્ર અને અતુલનીય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ એ સ્વીકારે છે. જે મંદમતિ છે એમને જ એ અપ્રિય છે અને તેઓ જ આનાથી દૂર ભાગે છે. મારી મતિ અવિચળ છે, હું ધર્મચ્યુત થયો નથી, મારી વૃત્તિ પરિમિત છે અને મેં ભય, રાગદ્વેષ, તથા લોભ-મોહનો ત્યાગ કર્યો છે. હું સર્વથા શુદ્ધ અંતઃકરણથી જ આ અજગર-વૃત્તિનું પાલન કરું છું. અનિયત રૂપે જે કાંઈ ફળ-ફૂલ કે ભક્ષ્ય-ભોજન મને મળે છે એનાથી જ નિર્વાહ કરી લઉં છું અને પ્રારબ્ધ અનુસાર દેશ-કાળની વ્યવસ્થા રાખું છું. આ રીતે હૃદયે પુરુષ જેનું સેવન નથી કરતા એ અજગર વ્રતનું પાલન હું કરતો રહું છું. કૃપણ લોકો અર્થસંગ્રહ માટે નિરંતર સારા-નરસા લોકોની સેવા કર્યા કરે છે એ જોઈને તથા સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, પ્રીતિ-અપ્રીતિ, અને જીવન-મરણ વિધાતાના હાથમાં છે. એમ જાણીને મેં રાગ, ભય, મોહ અને અભિમાન તજી દીધા છે, ધૈર્ય અને બુદ્ધિને ગ્રહણ કર્યાં છે તથા હવે પૂર્ણતઃ શાંત થઈ ગયો છું. મારા સૂવા-બેસવાનું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી. હું સ્વભાવથી જ દમ, નિયમ, વ્રત, સત્ય અને શૌચનું પાલન કરું છું, અને મને કોઈ ફળની ઇચ્છા નથી. આ રીતે અતિ આનંદથી હું આ અજગર વ્રતનું પાલન કરું છું. મન, વાણી અને બુદ્ધિની ઉપેક્ષા કરીને એમને પ્રિય વિષય-સુખોની દુર્લભતા તથા અનિત્યતાનું ભાન કરાવનાર અજગર-વ્રતનું પાલન કરું છું. મૂર્ખ લોકો આ આ દુષ્કર તપને બરાબર સમજી નથી શકતા, પરંતુ હું તો એને સર્વથા નિર્દોષ અને અવિનાશી માનું છું, તથા સર્વ પ્રકારના દોષ અને તૃષ્ણાઓનો નાશ કરીને મનુષ્યોમાં વિચરતો રહું છું.'

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! જે મહાપુરુષ રાગ, ભય, લોભ મોહ અને ક્રોધને તજીને આ અજગર-વ્રતનું પાલન કરે છે, તે આ લોકમાં આનંદે, વિચરે છે

મનુષ્યે સદ્‌બુદ્ધિનો આશ્રય લેવો જોઈએ—આ વિષે કાશ્યપ બ્રાહ્મણ અને ઈન્દ્રનો સંવાદ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! કૃપા કરી એ બતાવો કે મનુષ્યો બંધુજન, કર્મ, ધન અને બુદ્ધિ—આમાંથી કોનો આશ્રય લેવો જોઈએ ?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! પ્રાણીઓનો મુખ્ય આશ્રય એમની બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ જ એમનો સૌથી મોટો લાભ છે અને સંસારમાં બુદ્ધિ જ એમનું કલ્યાણ કરનારી છે. બલિરાજા, પ્રહ્‌લાદ, નમુચિ અને મંકિએ પણ બુદ્ધિબળથી જ પોતપોતાનો અર્થ સિદ્ધ કર્યો હતો. સંસારમાં બુદ્ધિથી વિશેષ અન્ય શું છે ? આ વિષયમાં ઇન્દ્ર અને કાશ્યપ બ્રાહ્મણના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. કહે છે કે પૂર્વકાળમાં કાશ્યપ નામનો એક મહાસંયમી અને તપસ્વી ઋષિપુત્ર હતો. એને ધનના મદમાં અંધ બનેલા કોઈ વૈશ્યે પોતાના રથના ધક્કાથી પાડી નાખ્યો. પડવાથી તે બહુ દુઃખી થયો અને ક્રોધવશ આવેશમાં આવીને બોલવા લાગ્યો—'દુનિયામાં નિર્ધન મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે, માટે હવે હું આત્મહત્યા કરીશ'. એને આમ ક્ષુબ્ધ બનેલો જોઈને ઇન્દ્ર શિયાળનું રૂપ ધારણ કરીને એની પાસે ગયા, અને કહેવા લાગ્યા; 'મુનિવર ! મનુષ્ય યોની પામવા માટે તો સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્સુક રહે છે, વળી એ સર્વમાં બ્રાહ્મણત્વની પ્રશંસા તો બધાએ કરી છે. આપ તો મનુષ્ય છો, બ્રાહ્મણ અને શ્રોત્રિય પણ છો. આવું દુર્લભ શરીર પામીને આપે એમાં દોષ ન જોવા જોઈએ. અરે ! જેમને ભગવાને હાથ આપ્યા છે, એમના તો બધા મનોરથ જાણે સિદ્ધ જ થઈ ગયા છે. અત્યારે જેમ આપને ધનની લાલસા છે, એ જ રીતે હું પણ કેવળ હાથ મેળવવા માટે જ ઉત્સુક છું. મારી દૃષ્ટિએ હાથ મળવાથી વિશેષ લાભ સંસારમાં અન્ય કોઈ જ લાભ નથી. જુઓ, મારા શરીરમાં કાંટો વાગ્યા છે, પરંતુ હાથ ન હોવાથી હું એ કાઢી શકતો નથી. પરંતુ ભગવાને જેમને બે હાથ આપ્યા છે તેઓ વર્ષા, શીત, અને તાપથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. જે દુઃખ હાથ વગરના દીન, દુર્બળ, અને મૂંગા પ્રાણીઓ સહન કરે છે, તેવાં દુઃખો સુભાગ્યવશ તમારે સહેવાં નથી પડતાં. ભગવાનની મહાકૃપા છે કે આપ શિયાળ, કીડા, ઉંદર, સાપ, દેડકા કે અન્ય કોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન નથી થયા. કાશ્યપ ! આપે તો આટલા લાભથી સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. એથી વિશેષ બીજું શું જોઈએ ? આપ તો સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છો. મારી દશા જુઓ, મને આ કીડા કરડી રહ્યા છે, પરંતુ હાથ ન હોવાથી એમનાથી મુક્ત થવાને અશક્ત છું. આત્મહત્યા કરવી એ મહાપાપ છે, એવું સમજીને જ હું એમ નથી કરતો, જેથી હું પુનઃ નીચ યોનિમાં ન પડું. અત્યારે હું શિયાળ યોનિમાં છું જે બહુ નીચ છે, પરંતુ એથીય નીચી કેટલીય યોનિયો છે. મનુષ્ય ધનિક થયા પછી રાજ્ય ઇચ્છે છે, રાજ્ય મળ્યા પછી દેવત્વ ઇચ્છે છે, અને પછી ઇન્દ્રપદ ચાહે છે. આમ એની તૃષ્ણા ઉત્તરોત્તર વધતી જ જાય છે. પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિથી એની તૃપ્તિ નથી થતી, તૃષ્ણાની આગ પાણીથી નથી બુઝાતી. પરંતુ લાકડાથી અગ્નિ પ્રગટે તેમ વધુ પ્રજ્વલી ઊઠે છે. શોક તો આપને છે જ, એ રીતે હર્ષ પણ થઈ શકે છે. સુખ-દુઃખ તો સાથે જ રહે છે, માટે એમાં શોક કરવા જેવું શું છે. બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો તમામ કામના અને કર્મોનું મૂળ છે. એમને તો પાંજરામાં પૂરાએલા પક્ષીની જેમ કાબૂમાં રાખવાં જોઈએ.

"જુઓ, માયાનું ચક્ર તો એવું છે કે ભંગી અને ચંડાળ પણ પોતાની યોનિયોમાં પ્રસન્ન રહે છે, તેઓ પોતાનું શરીર છોડવા નથી ઇચ્છતા. એટલું જ નહિ તમે લૂલાં લંગડાં અને પક્ષઘાતાદિ રોગથી સંતપ્ત મનુષ્યોને નિહાળો, તેઓ પણ પોતાની યોનિમાં મસ્ત-ખુશી છે. ત્યારે આપ તો બ્રાહ્મણ છો, શરીર નિરોગી અને પૂર્ણાંગ છે તથા લોકમાં આપને કોઈ બૂરા પણ નથી કહેતું. જો આપને ખરેખર જાતિભ્રષ્ટ કરનાર કોઈ સાચું કલંક પણ લાગ્યું હોય તો પણ પ્રાણત્યાગનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. આપ ધર્મપાલન માટે તત્પર બનો. જો આપ મારું કહેવું સાંભળીને તે પર વિશ્વાસ કરશો તો આપને વેદોક્ત કર્મનું વાસ્તવિક ફળ મળશે. આપ સાવધાનીથી સ્વાધ્યાય કરો, સત્ય બોલો, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખો, દાન આપો અને કોઈની પણ સ્પર્ધા ન કરો. જે બ્રાહ્મણો સ્વાધ્યાયમાં જ રત રહે છે અને યજ્ઞ-યાગાદિનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ શા

માટે કદીય ચિંતા કરે અને કોઈની બૂરી વાતનો વિચાર પણ કરે ! મારા પૂર્વજન્મમાં હું એક પંડિત હતો અને કુતર્ક કરીને વેદનિંદા કર્યા કરતો. એ વખતે તર્કવિદ્યા પર જ મને વિશેષ પ્રેમ હતો. હું સભાઓમાં અનેક પ્રકારે કુતર્ક કર્યા કરતો અને જે બ્રાહ્મણો વેદ-વિચારમાં લીન રહેતા તેમની નિંદા કરીને બાખોચોડી વાતો કર્યા કરતો. વેદોમાં મને શ્રદ્ધા ન હતી, એમાંની દરેક વાત પર શંકા કરતો અને મૂર્ખ હોવા છતાં પણ મને પોતાને પંડિત માનતો. વિપ્રવર ! આ શૃંગાલ યોનિ મારાં એ કુકર્મોનું જ પરિણામ છે. હવે હું રાત દિવસ એવું કોઈ સાધન કરવા ઇચ્છું છું કે જેથી પુન મનુષ્યયોનિ પામી શકું. એ યોનિમાં હું સંતુષ્ટ અને સાવધ રહું, યજ્ઞ, દાન અને તપમાં મારો અનુરાગ થાય, જાણવા યોગ્ય વસ્તુઓ જાણી શકું અને ત્યાજ્યને તજી શકું.

આ સાંભળી આશ્ચર્ય પામીને કાશ્યપ મુનિએ કહ્યું–અહો ! તમો તો બહુ કુશળ બુદ્ધિમાન છો.' એમ કહીને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયુ તો એને જણાયુ કે આ તો શચિપતિ ઇન્દ્ર છે એમ જાણીને એણે એમની પૂજા કરી અને એમની આજ્ઞા પામીને ઘેર પાછો ફર્યો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! જે મહાવાન અને જિતેન્દ્રિય ધનાઢ્ય પુરુષો યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરે છે, તેમને ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ વૈભવો અને સુખો મળે છે. જે મનુષ્ય જેવું કર્મ કરે છે એને તેવું જ ફળ મળે છે, અને જ્યારે એ સુખ જાય છે. ત્યારે તેનાં કર્મફળો પણ સુપ્ત થઈ જાય છે કર્મોની ગતિ એવી છે કે તે સૂતાં-બેસતાં, ચાલતાં ફરતાં અને ક્રિયા કરતી વખતે છાયાની જેમ કર્તાની સાથે જોડાયેલાં જ રહે છે. જે મનુષ્યે પોતાના પૂર્વ-જન્મોમાં જેવાં જેવાં કર્મો કર્યાં હોય છે, એમને કર્મવિધાન પ્રમાણે એવાં જ ફળ ભોગવવાં પડે છે. જેમ ફૂલ અને ફળ કોઈની યે પ્રેરણા વિના સમય થતાં પ્રગટે છે, તેમ જ અગાઉ કરેલાં કર્મ પણ પોતાના પરિપાકના સમયનું અતિક્રમણ નથી કરતાં જેમ વાછરડું હજારો ગાયોમાં પણ પોતાની માતાને ઓળખી કાઢે છે તેવી રીતે કર્મો પણ કર્મકર્તાની પાછળ લાગેલાં જ રહે છે, આગળથી પલાળી રાખેલાં વસ્ત્રો ધોવાથી જેમ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, તેમ જ જેઓ ઉપવાસ સહ તપસ્યા કરે છે. એમને કદી સમાપ્ત ન થનારાં મહાન સુખો મળે છે. જે રીતે આકાશમાં પક્ષીઓ અને જળમાં માછલીઓનાં પગલાં નથી જણાતાં તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓની ગતિની પણ ખબર નથી પડતી. અતઃ જે કામ પોતાને અનુકૂળ અને હિતકર જણાય તે જ કરવાં જોઈએ.

સંસાર અને શરીરનાં મૂળતત્ત્વોનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! આ સ્થાવર-જંગમ જગતની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ અને પ્રલય થયા પછી ક્યાં ચાલી જાય છે ? સમુદ્ર, આકાશ, પર્વત મેઘ, ભૂમિ, અગ્નિ, અને વાયુ સહિત આ લોકની રચના કોણે કરી છે ? પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, વર્ણોના વિભાગ, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના નિયમો અને ધર્માધર્મની વિધિ-આ સર્વની કલ્પના કેવી રીતે થઈ ? જીવિત પ્રાણીઓના જીવ કેવા છે ! એમાંથી જે મરે છે તે ક્યાં જાય છે. તથા આ લોકથી પરલોકમાં જવાનો શો ક્રમ છે એ બધું મને આપ સંભળાવો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! આ વિષે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. એકવાર પરમ તેજસ્વી મહર્ષિ ભૃગુ કૈલાસ પર બેઠા હતા. એમને જોઈને ભરદ્વાજ મુનિએ એમને આ જ પ્રશ્ન કર્યો એટલે ભૃગુજી બોલ્યા–'મુને ! મહર્ષિએ એમ સાંભળ્યું છે કે આરંભમાં એક માનસ દેવ હતો, તે આદિ તથા અંતથી રહિત, અભેદ્ય અને અજર-અમર હતો. તે 'અવ્યક્ત' નામથી પ્રસિદ્ધ, શાશ્વત, અક્ષય અને અવિનાશી એનાથી જ આ સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મૃત્યુ પછી એનામાં જ લીન થઈ જાય છે. એ સ્વયંભૂ મનસાદેવે પહેલાં એક તેજોમય દિવ્ય લોકની રચના કરી. એનાથી વેદસ્વરૂપ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થઈ. તે અહંકાર નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે અને તમામ જીવોને આત્મા તથા તેમની રચના કરનાર છે. આ જે પંચ-મહાભૂત છે એમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ તે બ્રહ્મા જ છે, પર્વતો એનાં અસ્થિઓ છે, પૃથ્વી મેદ અને માંસ

છે. અગ્નિ તેજ છે, નદીઓ નાડીઓ છે, ચંદ્ર અને સૂર્ય નેત્રો છે, આકાશ શિર છે, પૃથ્વી પગ છે અને દિશાઓ ભુજાઓ છે. આ અચિન્ત્ય પુરુષને જાણવો મોટો માટે પણ કઠિન છે. એ જ ભગવાન વિષ્ણુ છે અને 'અનંત' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ સમસ્ત ભૂતોમાં આત્મા અને અંતર્યામી છે. જેમનાં ચિત્ત મલિન છે તેઓ એને નથી જાણી શકતા.'

ભરદ્વાજે પૂછ્યું:—ભગવન્! આકાશ, દિશા, પૃથ્વી, અને વાયુનાં કેટકેટલાં પરિમાણ છે એ સમજાવીને મારો સંદેહ દૂર કરો.

ભૃગુજીએ કહ્યું—મુનિવર! આ આકાશ તો અનંત છે. એમાં અનેક સિદ્ધ દેવતાઓ નિવાસ કરે છે. એમાં જ એમના લોક પણ છે. એ અત્યંત રમણીય છે તથા એટલું વિશાળ છે કે એનો ક્યાંય અંત જ દેખાતો નથી. ઉપર જનારાઓને અને પૃથ્વીની નીચે (રહેનારાઓને) સૂર્ય ચંદ્ર નથી દેખતા. ત્યાં અગ્નિ સમાન તેજસ્વી દેવો સ્વયં પોતાના તેજથી જ પ્રકાશી રહે છે, પરંતુ તે તેજસ્વી નક્ષત્રગણો પણ આ આકાશનો પાર પામી શકતા નથી, કેમકે એ તો અનંત અને દુર્ગમ છે. આકાશ જ નહિ, અગ્નિ વાયુ અને જળનું પરિમાણ જાણવું પણ કઠિન હોવા માટે અસંભવ જ છે. ઋષિઓએ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં ત્રિલોકી અને સમુદ્રોનાં પરિમાણો વિષે કાંઈ કહ્યું પણ છે, જે દૃષ્ટિથી પર છે અને જ્યાં ઇન્દ્રિયો પણ પહોંચી શકતી નથી, એ પરમાત્માનું પરિમાણ કોઈ શી રીતે બતાવશે! અંતમાં, આ સિદ્ધો અને દેવોની ગતિ પણ પરિમિત જ છે; આથી પરમાત્માનું 'અનંત' નામ એના ગુણને અનુરૂપ જ છે.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું:—મુનિવર! લોકમાં આ પાંચ ધાતુ જ 'મહાભૂત' કહેવાય છે, જેમને બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આરંભમાં રચી હતી. અને જેમનાથી આ સર્વ લોક વ્યાપ્ત છે. પરંતુ બ્રહ્માજીએ તો અન્ય પણ હજારો ભૂતોની રચના કરી છે. તો પછી આ પાંચને 'ભૂત' કહેવાં ક્યાં સુધી યુક્તિસંગત છે?

ભૃગુજી બોલ્યા:—મુને! આ પાંચે અસીમ છે, તેથી એમને જ 'મહા' કહેવામાં આવે છે. અને એમનાથી જ સમસ્ત સ્થૂળ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે; અતઃ આ પાંચની જ 'મહાભૂત' એવી સંજ્ઞા ઉચિત જ છે. મનુષ્યનું શરીર પણ આ પાંચ ભૂતોનો જ સમાહાર છે. આમાં જે ચેષ્ટા છે, તે પવનનો ભાગ છે, પોલાપણું આકાશનો અંશ છે, ઉષ્મા અગ્નિનો અંશ છે, લોહી આદિ તરલ (પ્રવાહી) પદાર્થો જળના અંશ છે અને હાડ-માંસ વગેરે નક્કર પદાર્થો પૃથ્વીના અંશ છે. આ રીતે સ્થાવર જંગમ આખુંયે જગત આ પાંચ ભૂતોનું બનેલું છે તથા શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, રસના, ત્વચા અને નેત્ર—પંચક ઇન્દ્રિયો પણ એમનું જ પરિણામ છે.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—ભગવાન! આપ કહો છો કે સમસ્ત સ્થાવર-જંગમ પાંચ મહાભૂતોથી જ બન્યાં છે, પરંતુ સ્થાવરોના શરીરોમાં તો આ પાંચે તત્ત્વો નથી દેખાતાં વૃક્ષોને જ જોઈએ તો ન સાંભળે છે, ન જુએ છે, ન ગંધ અને રસનો અનુભવ કરે છે; અને ન એમને સ્પર્શનું જ્ઞાન છે, તો પછી તેમને પાંચભૌતિક કેમ કહી શકાય. એમનામાં ન તો દ્રવત્વ દેખાય છે, ન અગ્નિ, પૃથ્વી કે વાયુનો અંશ પણ દેખાય છે. તથા આકાશનું તો કોઈ પ્રમાણ જ નથી. માટે એમને પાંચભૌતિક ન કહી શકાય.

ભૃગુજી બોલ્યા—મુને! વૃક્ષો જો કે નક્કર દેખાય છે. તો પણ એમનામાં આકાશતત્ત્વ અવશ્ય છે એને લીધે જ એમનાં નિત્યપ્રતિ ફૂલફળાદિની ઉત્પત્તિ સંભવિત બને છે. એમની અંદર જે ઉષ્મા છે તેનાથી જ એમનાં પાંદડાં, છાલ, ફૂલ અને ફળ ચીમળાય છે તથા તે બધાં સુકાઈને ખરી પડે છે. એથી એમનામાં સ્પર્શ હોવો પણ સિદ્ધ થાય છે. એ પણ જોવામાં આવે છે કે વીજળીના કડાકા વગેરે ભીષણ અવાજ થવાથી વૃક્ષોનાં ફળ ફૂલ ખરી પડે છે. શબ્દનું ગ્રહણ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી જ થાય છે. અતઃ સિદ્ધ થાય છે કે વૃક્ષો સાંભળે પણ છે. જુઓ, લતા વૃક્ષને ચારે બાજુથી લપેટતી ઉપર ચઢે છે, જોયા વગર તો કોઈને પોતાનો જવાનો રસ્તો દેખાય જ નહીં. એથી સિદ્ધ થાય છે કે વૃક્ષો જુએ પણ છે. સુગંધ અને દુર્ગંધથી તથા જાતના જાતના ધૂપ દેવાથી વૃક્ષો નીરોગી બને છે અને એમને ફૂલ આવે છે. એથી એમનું સૂંઘવું પણ સિદ્ધ થાય છે. વૃક્ષોમાં રસના ઇન્દ્રિય છે, કેમકે તેઓ પોતાના મૂળ વડે પાણી પીએ છે અને કોઈ રોગ થાય તો મૂળમાં ઔષધ નાખીને તેની ચિકિત્સા-નિવારણ પણ કરાય છે. જેમ મનુષ્ય કમળનાળ દ્વારા મોંથી જળ ખેંચે છે તે જ રીતે વૃક્ષો વાયુની સહાયથી પોતાના પગ (મૂળ) દ્વારા જળ

પીએ છે, એટલે જ એમને 'પાદપ' કહેવામાં આવે છે, વૃક્ષોમાં સુખદુઃખનું પણ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે તથા કાપવાથી પાછાં ફરી ઊગે છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ જીવયુક્ત છે, અચેતન નથી. તેઓ પોતાનાં મૂળદ્વારા જે જળ ખેંચે છે એને એમની અંદર રહેનાર વાયુ અને અગ્નિ પચાવે છે. આ રીતે આહારનો પરિપાક થવાથી એમનામાં ચીકાશ આવે છે અને તેઓ વધે છે. જંગમોનાં શરીરમાં પણ પાંચ ભૂત રહે છે, પરંતુ એમના સ્વરૂપમાં ભેદ રહે છે. શરીરમાં ત્વચા, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા અને સ્નાયુ—આ પાંચ વસ્તુઓ પૃથ્વીમય છે; તેજ, ક્રોધ, ચક્ષુ, ઉષ્મા અને જાઠરાગ્નિ—આદિ પાંચે અગ્નિમય છે. શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, મુખ, હૃદય, અને ઉદર—આ પાંચ આકાશના અંશ છે, પિત્ત, સ્વેદ, ચરબી અને રુધિર—આ પાંચ જળના અંશ છે તથા પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન—આ પાંચ વાયુના વિકાર છે. પ્રાણદ્વારા મનુષ્ય એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જાય છે, વ્યાનથી બળપૂર્વક થનારાં કાર્યો કરે છે, અપાન શરીરમાં ઉપરથી નીચે જાય છે, સમાન હૃદયમાં સ્થિત છે અને ઉદાનેથી મનુષ્ય ઉચ્છ્વાસ લે છે તથા કંઠ તાલુ આદિ સ્થાનભેદથી શબ્દોચ્ચાર કરે છે. આમ આ પાંચ વાયુ પ્રત્યેક દેહધારી પાસે ભિન્ન-ભિન્ન ક્રિયાઓ કરાવે છે.

જીવ ભૂમિને લીધે જ પોતામાં ગંધ-ગુણનો અનુભવ કરે છે, જળને કારણે રસને જાણે છે, તેજોમય ચક્ષુદ્વારા રૂપને (આકારને) જુએ છે અને વાયુમય ત્વચાથી સ્પર્શનો અનુભવ કરે છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—આ પૃથ્વીના ગુણો મનાય છે. એમાંથી હું ગંધના ગુણોનો વિસ્તાર બતાવું છું ઇષ્ટ-અનિષ્ટ, મધુર, કટુ નિર્હારી, સંહત, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ અને વિશદ એથી પાર્થિવ ગંધ નવ પ્રકારના છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ—આ જળના ગુણો મનાય છે. એમાંથી રસજ્ઞાનનો વિસ્તાર સાંભળો. ઉદારચિત્ત ઋષિઓએ રસના અનેક ભેદ કહ્યા છે; એમાં મધુર, લવણ, તિક્ત, કષાય, અમ્લ અને કટુ—આ છ પ્રકારના રસ જળમય છે, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ આ ત્રણ ગુણ તેજમાં છે. રૂપોનું જ્ઞાન તેજથી થાય છે અને એમાં અનેક ભેદો છે. હ્રસ્વ, દીર્ઘ, સ્થૂલ, ચોરસ, ગોળ, સફેદ, કાળો, પીળો, લાલ, લીલો, (નીલો), અરુણ, કઠોર, ચીકણો, શ્લક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, મૃદુ અને દારુણ—આ સોળ પ્રકાર રૂપના છે. શબ્દ અને સ્પર્શ આ બે ગુણ વાયુના છે. વાયુનો પ્રધાન ગુણ સ્પર્શ છે, અને એના અનેક પ્રકાર છે. ઉષ્ણ, શીત, સુખદ, દુઃખદ, સ્નિગ્ધ, વિશદ, ખરબચડો, મૃદુ સૂક્ષ્મ, હલકો, ભારે અને વિશેષ ભારે—આ સ્પર્શના બાર ભેદ છે. આકાશનો એકમાત્ર ગુણ શબ્દ જ છે. એ કેટલાય પ્રકારનો છે. મુખ્યત્વે એના સાત ભેદ છે—ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, અને નિષાદ. પોતાના વ્યાપક રૂપથી તો શબ્દ સર્વત્ર છે, પરંતુ વિશેષરૂપે એ નગારાં (વાજિંત્રો) આદિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. મૃદંગ ભેરી, શંખ, મેઘ, અને રથના ઘરઘરાટમાં વગેરે જે કોઈ શબ્દ સંભળાય છે તથા અન્ય પણ જડ-ચેતન આદિ દ્વારા જેટલા પ્રકારના શબ્દ (ધ્વનિ) થાય છે, તે આ સાત ભેદોની અંતર્ગત છે. આ રીતે આકાશજનિત શબ્દના અનેક ભેદો છે અને તે વાયુના ગુણ સ્પર્શ સાથે મળવાથીજ સંભળાય છે, જળ, અગ્નિ અને વાયુ—આ ત્રણ તત્ત્વો સર્વ દેહધારીઓમાં સદાય જાગ્રત રહે છે, તેઓ જ શરીરના મૂળ છે અને પ્રાણોમાં ઓતપ્રોત થઈને શરીરમાં સ્થિત રહે છે.

જીવની નિત્યતા અને સત્તાનું વર્ણન; ચારે વર્ણની ઉત્પત્તિ તથા એમનાં કર્મ

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—ભગવન્! મૃત્યુસમયે જે ભોજન કરવામાં આવે છે તેનું શું સ્વરૂપ છે? કૃપણ પુરુષ એમ માનીને કે આ ગાય પરલોકમાં મને તારશે—એ દાન કરે છે, પરંતુ તે તો દાન કરીને મરી જાય છે, પછી ગાય એને શી રીતે તારશે? એ સિવાય ગાય અને એનું દાન કરનાર અને લેનાર—આ ત્રણે નાશ પામતા દેખાય છે. તો પછી એમનો સમાગમ શી રીતે થતો હશે? એમનામાંથી જે મરે છે, એને પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે યા તો તે પર્વત પરથી પડીને તેના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે અથવા આગમાં બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં એ પુનઃ જીવિત થાય એવો સંભવ જ ક્યાં છે? કેમ કે જે મરી જાય

છે તે તો સદાને માટે ચાલ્યું જાય છે.

ભૃગુજી બોલ્યા—ભરદ્વાજ ! જીવનો તથા એના કરેલાં કર્મ કે દાનનો કદી નાશ થતો નથી. જીવ તો એ જ વખતે બીજા શરીરમાં ચાલ્યો જાય છે, નાશ તો કેવળ એના આ શરીરનો જ થાય છે.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—મુનિવર ! હવે એ કૃપા કરી બતાવો કે દેહધારીઓના શરીરોમાં જો કેવળ અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ અને જળતત્ત્વ જ છે, તો એમાં રહેનાર જીવનું સ્વરૂપ શું છે ? શરીરને ચીરી-ફાડીને જોવાથી તો એમાં કોઈ જીવ મળતો નથી, આ સ્થિતિમાં જો પાંચભૌતિક દેહને જીવરહિત જડ માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે શરીર અથવા મનમાં પીડા થવાથી એના દુઃખનો અનુભવ કોણ કરે છે ? જીવ કોઈની કહેલી વાતો સાંભળે છે, પરંતુ મનમાં વ્યગ્રતા હોય તો બંને કાન ખુલ્લા હોવા છતાં પણ કોઈ વાત સંભળાતી નથી; માટે મન સિવાય કોઈ જીવનની સત્તા માનવી એ વ્યર્થ છે. નેત્રની સાથે મનનો સંયોગ થવાથી જ કોઈ પણ આ દૃશ્યપ્રપંચને જુએ છે, મન વ્યાકુળ થાય ત્યારે તો તે જોવા છતાં નથી દેખાતું. એ જ રીતે નિદ્રામાં પડેલ પ્રાણી બધી જ ઇન્દ્રિયોમાં રહેવા છતાં પણ ન જુએ છે, ન સુંઘે છે, ન સાંભળે છે કે ન બોલે પણ છે. સ્પર્શ અને રસનો પણ એને અનુભવ નથી થતો. અતઃ જિજ્ઞાસા થાય છે કે આ શરીરમાં કોણ હર્ષ અને ક્રોધ કરે છે ? કોને શોક અને ઉદ્વેગ છે ? ઇચ્છા સારું, ધ્યાન, દ્વેષ, અને વાતચીત કરનાર કોણ છે ?

ભૃગુજીએ કહ્યું—મુને ! મન પણ પંચભૂતોની અંતર્ગત જ છે, શરીરમાં એની કોઈ વિશેષતા નથી. એક માત્ર અંતરાત્મા જ આ દેહનું સંચાલન કરે છે. તેજ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દનો તથા અન્યાન્ય ગુણોનો પણ અનુભવ કરે છે. જ્યારે આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ નથી રહેતો ત્યાર આ દેહને સુખ-દુઃખનું ભાન નથી થતું. (એથી મન સિવાય એના સાક્ષી આત્માની સત્તા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે.) જ્યારે શરીરમાં અમરસ્વરૂપ આત્મા એનાથી અલગ થઈ જાય છે, વખતે શરીરને રૂપ, સ્પર્શ, તથા આગની ગરમીનું જ્ઞાન નથી રહેતું અને એનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. આત્મા જ્યારે પ્રકૃતિના ગુણોથી યુક્ત થાય છે ત્યારે એને કહે છે અને આ જ ગુણોથી જ્યારે તે મુક્ત થાય છે ત્યારે તે પરમાત્મા કહેવાય છે. ક્ષેત્રજ્ઞને તમે આત્મા જ સમજો. તે કમળપાન પર પડેલા જળબિંદુની જેમ આ શરીરમાં રહેવા છતાં પણ એનાથી પૃથક્ જ છે. એના જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ જગતનું કલ્યાણ થાય છે. એ જ સર્વ પાસે ચેષ્ટાઓ કરાવે છે. જેઓ જીવનું મૃત્યુ માને છે તેઓ અજ્ઞાની છે અને એમનું વચન મિથ્યા છે. જીવ તો મૃત દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા શરીરમાં ચાલ્યો જાય છે. શરીરનો નાશ એ જ મૃત્યુ છે.

આ પ્રકારે આત્મા તમામ પ્રાણીઓમાં છુપાયેલો છે. અવિદ્યાથી આચ્છાદિત થવાથી તે પ્રકાશમાં નથી આવતો. તત્ત્વદર્શી મહાત્માઓ જ પોતાની તીવ્ર અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી એનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જે વિદ્વાન પરિમિત આહાર કરીને રાત્રિના પહેલા અને પાછલા પહોરે સદા ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરે છે. તે ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી પોતાના અંતઃકરણમાં જ એ આત્માનાં દર્શન કરી લે છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી એનાં શુભાશુભ કર્મોનાં બંધનો છૂટી જાય છે અને એ પ્રસન્નાત્મા પુરુષ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને અનંત આનંદનો અનુભવ કરે છે.

બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિના આરંભમાં પોતાના તેજથી સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રકાશિત થનારા બ્રાહ્મણો મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓને જ ઉત્પન્ન કર્યા. પછી સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનભૂત સત્ય, ધર્મ, તપ સનાતન વેદ, આચાર અને શૌચના નિયમો બનાવ્યા. તદનંતર દેવતા, દાનવ, ગંધર્વ, દૈત્ય અસુર, મહાન સર્પ, યક્ષ, રાક્ષસ, નાગ, પિશાચ અને મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. મનુષ્યોના ચાર વર્ણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના વિભાગ કર્યા તથા એ જ રીતે પ્રાણીઓમાં જે વર્ણ છે, એની પણ રચના કરી. બ્રાહ્મણોનો રંગ શ્વેત, ક્ષત્રિયોનો લાલ, વૈશ્યોનો પીળો અને શૂદ્રોનો કાળો બનાવ્યો.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—મુનિવર ! અમારામાંથી કાળા ગોરા બધા મનુષ્યો પર સમાનરૂપે કામ, ક્રોધ, ભય, શોક, ચિંતા, ભૂખ અને થાકનો પ્રભાવ પડે છે. બધાના શરીરમાંથી પ્રસ્વેદ, મળ, મૂત્ર, કફ, પિત્ત, અને રક્ત નીકળે છે. આ સ્થિતિમાં રંગ દ્વારા વર્ણવિભાગ શી રીતે કરી શકાય ? વૃક્ષ આદિ સ્થાવરો તથા પશુ-પક્ષી આદિ જંગમ પ્રાણીઓમાં અસંખ્ય જાતિઓ છે,

એમનાં રંગ પણ અનેક પ્રકારના છે. તો એમના વર્ણનો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે ?

ભૃગુજીએ કહ્યું—પહેલાં વર્ણોમાં કશો ભેદ ન હતો. બ્રહ્માજીથી ઉત્પન્ન થવાથી આખો સંસાર બ્રાહ્મણ જ હતો. પછી વિભિન્ન કર્મોને કારણે એમાં વર્ણભેદ થઈ ગયો. જે પોતાના બ્રાહ્મણોચિત ધર્મનો ત્યાગ કરીને વિષયભોગી બની ગયા, તીખા અને ક્રોધી સ્વભાવના થઈ ગયા, સાહસનાં કામ પસંદ કરવા લાગ્યા. અને આ કારણને લીધે શરીરનો રંગ લાલ થઈ ગયો, બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. જેમણે ગાયોની સેવાને જ પોતાની વૃત્તી બનાવી લીધી, જેઓ ખેતીથી નિર્વાહ ચલાવવાને લીધે પીળા પડી ગયા અને પોતાના બ્રાહ્મણધર્મને તજી બેઠા, એ દ્વિજો વૈશ્ય કહેવાયા. જેઓ શૌચ અને સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઈને હિંસા અને અસત્યના પ્રેમી થઈ ગયા અને લોભવશ સર્વ પ્રકારનાં કામ કરીને નિર્વાહ કરીને કાળા પડી ગયા તેઓ 'શૂદ્ર' કહેવાયા. આમ આ ચારે વર્ણ થયા જે બ્રાહ્મણો વેદાજ્ઞા અનુસાર ચાલે છે અને સદા વેદ, વ્રત તથા નિયમોને ધારણ કરીને રહે છે એમની તપસ્યાનો નાશ નથી થતો. જેઓ આ સૃષ્ટિને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ નથી જાણતા, તેઓ દ્વિજ કહેવાવાના અધિકારી નથી. આવા લોકોને અનેક પ્રકારની યોનિયોમાં જન્મ લેવો પડે છે. તેઓ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી હીન તથા સ્વેચ્છાચારી પિશાચ, રાક્ષસ, પ્રેત તથા મ્લેચ્છ હોય છે, પાછળથી ઋષિઓએ પોતાના તપના બળે કેટલીક એવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી કે જે વૈદિક સંસ્કાર સંપન્ન તથા પોતાના ધર્મકર્મમાં દૃઢતાપૂર્વક સ્થિત રહેનારી હતી. પરંતુ જે આદિદેવ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થઈ છે, જેનું મૂળ જ બ્રહ્મ છે અને જે અક્ષય, અવ્યય, તથા ધર્મમાં તત્પર રહેનારી છે તે સૃષ્ટિ માનસી કહેવાય છે.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—વિપ્રવર ! હવે મને એ બતાવો કે કયું કર્મ કરવાથી મનુષ્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર બને છે.

ભૃગુજીએ કહ્યું—જે જાતકર્મ આદિ સંસ્કારોથી સંપન્ન, પવિત્ર તથા વેદોના સ્વાધ્યાયમાં લીન છે, (યજન-યાજન, અધ્યયન અધ્યાપન અને દાન-પ્રતિગ્રહ આ) છ કર્મોમાં સ્થિત રહે છે. શૌચ અને સદાચારનું પાલન તથા યજ્ઞશિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરે છે; જેઓમાં સત્ય, દાન, અક્રોધ, સર્વપ્રતિ મૃદુભાવ, ક્ષમા, દયા, અને તપ આદિ સદ્ગુણ હોય છે, જે બ્રાહ્મણોને દાન આપે છે તથા પ્રજા પાસેથી કર લઈને એમની રક્ષા કરે છે એને ક્ષત્રિય કહે છે. એ જ રીતે જે વેદાધ્યયનસંપન્ન થઈને વેપાર, પશુપાલન અને ખેતીનું કામ કરે છે તે વૈશ્ય કહેવાય છે પરન્તુ જે વેદ અને સદાચારનો ત્યાગ કરીને સર્વ કાંઈ ખાય છે અને સર્વ પ્રકારનાં કામો કરે છે તથા સદા અપવિત્ર રહે છે તે શૂદ્ર મનાયો છે.

જો બ્રાહ્મણોચિત સત્યાદિ ગુણો શૂદ્રમાં દેખાય અને બ્રાહ્મણમાં ન હોય તો તે શૂદ્ર શૂદ્ર નથી અને તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ નથી. પ્રત્યેક ઉપાયથી લોભ અને ક્રોધને દબાવવાં એ જ પવિત્ર સમજ અને આત્મસંયમ છે. ક્રોધ તથા લોભ મનુષ્યના કલ્યાણમાં સદાય વિઘ્ન ઉપસ્થિત કર્યા જ કરે છે, માટે પૂરેપૂરી શક્તિથી એમનું દમન કરવું જોઈએ. ક્રોધથી શ્રીને; મત્સરથી તપને માન-અપમાનથી વિદ્યાને અને પ્રમાદથી પોતાને બચાવવા જેનાં બધાં કાર્યો કામનાઓના બંધનથી રહિત છે, તે જ ત્યાગી અને બુદ્ધિમાન છે. કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરે, સર્વ સાથે મૈત્રીથી વર્તે, સ્ત્રી-પુત્ર આદિની મમતા તથા આસક્તિનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધિ દ્વારા ઇન્દ્રિયોને વશ કરે અને એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે જે ઇહલોક અને પરલોકમાં પણ નિર્ભય તથા શોકરહિત છે. નિત્ય તપ કરે, મનનશીલ થઈને મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરે, આસક્તિના આશ્રયસમા દેહ-ગેહ આદિમાં આસક્ત ન થતાં પરમાત્માને પામવાની ઇચ્છા જ કરે. મનને પ્રાણમાં અને પ્રાણમાં બ્રહ્મ સ્થાપિત કરે, વૈરાગ્યથી જ નિર્વાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. એ પામ્યા પછી કાંઈ અનાત્મ પદાર્થનું ચિંતન નથી થતું, બ્રાહ્મણ સંસારમાં વૈરાગ્ય થવાથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને અનાયાસે જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. સર્વદા શૌચ અને સદાચારનું પાલન કરવું તથા પ્રાણી માત્ર પર દયા રાખવી એ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો છે.

સત્યનો મહિમા, અસત્યના દોષ, દાન આદિનાં ફળ અને આશ્રમધર્મોનું વર્ણન

ભૃગુજી કહે છે—મુને ! સત્ય જ બ્રહ્મ છે, સત્ય જ તપ છે સત્ય જ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરે છે, સત્યના જ આધારે સંસાર ટકેલો છે, અને સત્યથી જ મનુષ્ય સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે. અસત્ય અંધકાર રૂપ છે, પતન કરે છે, અજ્ઞાન–અંધકારથી ઘેરાયેલો મનુષ્ય જ્ઞાનના પ્રકાશને જોઈ શકતો નથી. જે સત્ય છે તે જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે જ પ્રકાશ (જ્ઞાન) છે અને જે પ્રકાશ છે તે જ સુખ છે. આજ રીતે જે અસત્ય તે જ અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તે જ અંધકાર (અજ્ઞાન)છે, અને અંધકાર જ દુઃખ છે. સંસારની સૃષ્ટિ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી ભરેલી છે. એમાં સુખ પણ એ જ છે જે પરિણામે દુઃખ દેનારાં છે. આ જાણીને વિદ્વાન પુરુષો કદી મોહમાં નથી પડતા. પ્રત્યેક બુદ્ધિમાનનું એ કર્તવ્ય છે કે તે દુઃખમુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે.

અસત્યથી તમ(અજ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તમોગ્રસ્ત મનુષ્યો અધર્મ પાછળ જ ચાલે છે. ધર્મને અનુસરતાં નથી; માટે જેઓ લોભ, ક્રોધ, હિંસા અને અસત્ય આદિથી આચ્છાદિત છે, તેઓ ન તો આ લોકમાં સુખ પામે છે ન પરલોકમાં પણ. અનેક પ્રકારના રોગ, વ્યાધિ અને તાપથી પીડાયા કરે છે, વધ અને બંધનનાં ક્લેશો સહન કરે છે. તથા ભૂખ-તરસ અને પરિશ્રમને લીધે પણ કષ્ટ પામે છે. એટલું જ નહિ, એમને આંધી પાણી, શરદી અને ગરમીથી ઉત્પન્ન ભય તથા શારીરિક કષ્ટો પણ વેઠવાં પડે છે. ભાઈ-ભાંડુઓનાં મૃત્યુ, ધનનો નાશ અને પ્રેમીજનોના વિયોગને લીધે થનારા માનસિક શોકના પણ શિકાર થવું પડે છે આ જ રીતે તેઓ જરા અને મૃત્યુને લીધે પણ બીજાં ઘણાં ક્લેશ ભોગવ્યા કરે છે.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—મુનિવર ! દાન, ધર્મ, તપ, સ્વાધ્યાય અને અગ્નિહોત્રનાં ફળ કયાં છે ?

ભૃગુજીએ કહ્યું—અગ્નિહોત્રથી પાપ નાશ પામે છે, સ્વાધ્યાયથી ઉત્તમ શાંતિ મળે છે, દાનથી ભોગોની અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભરદ્વાજે પૂછ્યું—બ્રહ્માજીએ જે ચાર આશ્રમ બનાવ્યા છે, તે ચારેના ધર્મ શા શા છે ? એ કૃપા કરી બતાવો.

ભૃગુજીએ કહ્યું—જગતનું કલ્યાણ કરનારા ભગવાન બ્રહ્માજીએ ધર્મરક્ષા માટે પૂર્વકાળમાં જ ચાર આશ્રમો કહ્યા છે, જેમાં શિષ્યે ગુરુને ત્યાં રહીને વેદોનો સ્વાધ્યાય કરવો પડે છે એમાં રહેનારા બ્રહ્મચારીએ બાહ્ય અને આંતરિક શુદ્ધિ વૈદિક સંસ્કાર તથા વ્રત નિયમોનું પાલન મનને વશ રાખીને કરવું જોઈએ. સવાર-સાંજ બંને વખત સંધ્યા, સૂર્યોપસ્થાન તથા અગ્નિહોત્ર દ્વારા અગ્નિદેવની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તંદ્રા અને આળસ તજીને પ્રતિદિન ગુરુને પ્રણામ કરે, વેદોનું અધ્યયન તથા તેના અર્થનો અભ્યાસ કરતો રહે. આ પ્રકારની દિનચર્યાથી પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર બનાવે. સવાર, બપોર અને સાંજ–ત્રણે વખત સ્નાન કરે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન તથા અગ્નિ અને ગુરુની સેવા કરે, પ્રતિદિન ભિક્ષા માગી લાવે અને તે સર્વ ગુરુને અર્પણ કરે. પોતાનો અંતરાત્મા પણ ગુરુને ચરણે સમર્પણ કરતો રહે. ગુરુજી જે કંઈ કહે, જેને માટે સંકેત કરે અને જે કાર્યનો સ્પષ્ટ આદેશ આપે એથી ઊલટું આચરણ ન કરે. દરેક પ્રકારે ગુરુને પ્રસન્ન કરી એમની કૃપાથી સ્વાધ્યાયનો અવસર મળતાં વેદાધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. આ વિષે એક શ્લોક છે (જેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે છે)–'જે દ્વિજ ગુરુની આરાધના કરીને વેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેને અંતે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે અને એના માનસિક સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે.'

ગાર્હસ્થ્યને બીજો આશ્રમ કહ્યો છે. હવે અમે એ દ્વારા પાલન કરવા યોગ્ય આચરણોની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. સદાચારનું પાલન કરનાર બ્રહ્મચારી જ્યારે વિદ્યા ભણીને ગુરુકુળમાં રહેવાની અવધિ પૂરી કરે અને સમાવર્તન સંસ્કાર પછી સ્નાતક બને એ સમયે જો એને પત્ની સાથે રહીને ધર્માચરણ કરવાની યા પુત્રાદિરૂપ ફળ પામવાની ઇચ્છા હોય તો એને માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશનું વિધાન છે; કેમકે એમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે ત્રિવર્ગસાધનની ઇચ્છાથી ગૃહસ્થે ઉત્તમ કર્મદ્વારા ધનસંગ્રહ કરવો જોઈએ અને એ દ્વારા જ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમોનું મૂળ કહેવાય છે. ગુરુકુળમાં વસનાર બ્રહ્મચારી વનમાં રહી સંકલ્પ

અનુસાર વ્રત, નિયમ તથા ધર્મપાલન કરનાર વાનપ્રસ્થ અને બધું જ ત્યાગીને વિચરનાર સંન્યાસીને પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભિક્ષા આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થથી થયેલા અતિથિ-સત્કાર વિષે એક શ્લોક છે (ભાવાર્થ) જે ગૃહસ્થના ઘેરથી કોઈ અતિથિ ભિક્ષા ન મળવાથી નિરાશ થઈને પાછો જાય છે, તે એ ગૃહસ્થને તો શાપ આપેજ છે અને પોતે એનું (ગૃહસ્થનું) પુણ્ય લઈને ચાલ્યો જાય છે.

એ સિવાય, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યજ્ઞ કરવાથી દેવતાઓ શ્રાદ્ધ કરનાથી પિતૃઓ, શાસ્ત્ર શ્રવણ, અભ્યાસ અને ધારણાથી ઋષિ તથા સંતાન ઉત્પન્ન કરવાથી પ્રજાપતિ પ્રસન્ન થાય છે. ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો વિષે બીજા બે શ્લોક છે. (જેનો સારાંશ) 'વાણી એવી બોલવી જોઈએ કે જેમાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહભર્યો હોય તથા જે સાંભળતી વખતે કાનને મીઠી લાગે. બીજાંઓને પીડા આપવી, મારવા કે કટુવચન કહેવા ઠીક નથી. કોઈનું અપમાન કરવું, અહંકાર રાખવો અને દંભ કરવો—આટલાની સખ્ત નિંદા કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું અને મનમાં ક્રોધ ન થવા દેવો—આ બધા જ આશ્રમીઓ માટે ઉપયોગી તપ છે. જે પુરૂષને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સદા ધર્મ, અર્થ અને કામના ગુણોની સિદ્ધિ થયા જ કરે છે, તે આ લોકમાં સુખાનુભવ કરીને અંતે શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ગતિને પામે છે.

ત્રીજો આશ્રમ છે વાનપ્રસ્થ, એમાં રહેનારા મનુષ્યો ધર્મને અનુસરી અને તપનું અનુષ્ઠાન કરતાં પવિત્ર તીર્થોમાં, નદીઓના કિનારે, ઝરણાંઓની આસપાસ તથા મૃગ, ભેંસો, સૂવર, જંગલી હાથી અને વાઘ—સિંહ આદિ જીવોથી ભરેલા એકાંત વનોમાં વિચરે છે. ગૃહસ્થોપયોગી સુંદર વસ્ત્રો, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, અને વિષયભોગોનો ત્યાગ કરીને જંગલી ઔષધ, ફળ, કંદમૂળ, તથા પાંદડાંનો આહાર કરે છે, તે પણ અલ્પમાત્રામાં અને નિયમસર એક જ વાર આહાર કરે છે. નિવાસસ્થાન પર જ આસન કરીને બેસે છે. જમીન, પત્થર, રેતી, કાંકરાવાળી માટી, અથવા ઝાડની છાલથી શરીરને ઢાંકે છે, માથાના વાળ, દાઢી મૂછ, નખ અને વાળ વધારે છે. નિયત સમયે સ્નાન, બલિવૈશ્વદેવ તથા અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. સવારે હવન—પૂજન માટે સમિધ, કુશ, ફૂલ વગેરે લાવીને આશ્રમને સાફસૂફ કરી પછી આરામ કરે છે. શરદી, ગરમી, વર્ષા અને હવાનો વેગ સહતાં સહતાં એમનાં શરીરની ચામડી ફાટી જાય છે, અનેક પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરતા રહીને એમનાં રક્ત અને માંસ સૂકાઈ જાય છે, શરીરની જગાએ ચામડાથી ઢંકેલા હાડકાંનું માળખું જ માત્ર રહે છે, તે છતાં ધૈર્ય ધારણ કરીને અત્યંત સાહસ અને હિંમત-તથા શરીરને ચલાવ્યે રાખે છે. જે પુરુષ નિયમપૂર્વક બ્રહ્મર્ષિઓદ્વારા આચરાયેલી આ યોગચર્યાનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે અગ્નિની જેમ પોતાના દોષને બાળીને દુર્લભ લોકોને પામે છે.

હવે સંન્યાસીઓનાં આચરણો વર્ણવાય છે. સંન્યાસ (ચોથો આશ્રમ આ)માં પ્રવેશ કરનાર પુરુષ અગ્નિહોત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિ પરિવાર તથા ઘરની તમામ સામગ્રીનો ત્યાગ કરીને વિષયાસક્તિનાં બંધનો તોડીને ઘર તજી દે છે. ઢેખાળા, પત્થર તથા સોનાને એકસરખાં જ ગણે છે. ધર્મ, અર્થ, અને કામના સેવનમાં પોતે બુદ્ધિને ફસાવતો નથી. શત્રુ, મિત્ર તથા ઉદાસીન સર્વ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખે છે. સ્થાવર, અંડજ, પિંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મન, વાણી તથા કર્મથી પણ કદી પણ દ્રોહ નથી કરતો. કુટિર કે મઠ નથી બનાવીને નથી રહેતો. એમણે ચારે દિશાએ વિચરતા રહેવું જોઈએ અને રાત્રે પર્વતની ગુફા, નદીકિનારે, વૃક્ષ નીચે, દેવમંદિર, ગામ અથવા નગર આદિ સ્થાનોએ વાસ કરવો જોઈએ. નગરમાં પાંચ રાત અને ગામડામાં એક રાતથી વધુ ન રહેવું. પ્રાણ ધારણ કરવા માટે ગામ કે નગરમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના વિશુદ્ધ, ધર્મનું પાલન કરનાર દ્વિજાતિઓના ઘેર જઈને ઊભા રહે. વિના માગે જ પાત્રમાં જેટલી ભિક્ષા મળી જાય, એટલી જ સ્વીકારે કામ, ક્રોધ, દર્પ, લોભ, મોહ, કૃપણતા, દંભ, નિંદા, અભિમાન તથા હિંસા ન કરે. આ વિષે એક શ્લોક છે (જેનો ભાવાર્થ આવો છે) 'જે મુનિ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપીને વિચરતો રહે છે, એને ક્યાંય કોઈ જીવનો ભય નથી રહેતો. જે અગ્નિહોત્રના ઉદ્દેશથી મુખમાં ભિક્ષાપ્રાપ્ત હવિષ્યનો હોમ કરે છે, તે અગ્નિહોત્રિઓને પ્રાપ્ત થઈને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર સંન્યાસનાત નિયમોનું પાલન કરે છે, અને પરમ શાંત જ્યોતિર્મય બ્રહ્મલોકને પામે

છે. આ પ્રકારે વેદ પ્રતિપાદિત આશ્રમધર્મનું મેં સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું. જે મનુષ્યલોકમાં ધર્મ અધર્મને જાણે છે તે બુદ્ધિમાન છે.

ભીષ્મજી કહે છે—મહર્ષિ ભૃગુજીએ આ પ્રકારે ઉપદેશ આપવાથી પરમ ધર્માત્મા ભરદ્વાજે વિસ્મિત થઈને તેમનું પૂજન કર્યું.

આચારની વિધિ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! હવે હું આપના મુખેથી આચારની વિધિ સાંભળવા ઇચ્છું છું, કેમકે આપ સર્વજ્ઞ છો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—મનુષ્યે સડક પર, ગાયોની વચ્ચે, અને અનાજના કુંડામાં લીલાછમ ખેતરોમાં મળ—મૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. આવશ્યક શૌચ આદિથી નિવૃત્ત થઈને કોગળા કર્યા પછી નદીમાં જઈ સ્નાન કરવું જોઈએ. એ પછી (સંધ્યોપાસના અને) દેવતા–પિતૃઓનું તર્પણ કરવું જરૂરી છે. પ્રતિદિન સૂર્યોપસ્થાન કરે. સૂર્યોદય વખતે કદી ન સૂઈ રહે. પ્રાતઃ અને સાયં બંને સમય સંધ્યા કરીને ગાયત્રીનો જપ કરે. બંને હાથ, બંને પગ અને મુખ—આ પાંચે અંગોને ધોઈને પૂર્વ તરફ મુખ કરીને ભોજન કરવા બેસે. ભોજન સમયે મૌન રહે. ભોજનમાં પિરસાયેલા અન્નની નિંદા ન કરે, એને સ્વાદિષ્ટ માનીને પ્રેમથી ભોજન કરે, ભોજન પછી હાથ ધોઈને ઊઠે, રાત્રે ભીના પગે ન સૂવે દેવર્ષિ નારદજી એને જ આચાર કહે છે. યજ્ઞશાળા આદિ પવિત્ર સ્થાન, બળદ, દેવતા, ગૌશાળા, ચોરો બ્રાહ્મણ, ધાર્મિક મનુષ્યો તથા મંદિરને સદા પોતાની જમણી બાજુ રાખીને ચાલે. ઘરમાં અતિથિઓ, સેવકો અને કુટુંબી જનો માટે એકસરખું જ ભોજન બનાવવું ઉત્તમ ગણાયું છે. શાસ્ત્રમાં, મનુષ્યો માટે સવાર–સાંજ બે વખત જ ભોજન કરવાનું વિધાન છે. વચ્ચે ખાવું ન જોઈએ. એમ કરવાથી મનુષ્ય ઉપવાસી મનાય છે. હોમ સમયે અગ્નિમાં હવન અને કેવળ ઋતુ—સ્નાન સમયે સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરતાં એકપત્નીવ્રત ધારણ કરનાર બુદ્ધિમાન ગૃહસ્થ પણ બ્રહ્મચારી જ મનાય છે. બ્રાહ્મણના ભોજનમાંથી વધેલું (યજ્ઞશિષ્ટ) અન્ન અમૃતતુલ્ય છે; એવા અન્નનું ભોજન કરનાર સત્પુરુષ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. જે માટીના ઢેફાં ફોડે છે, તણખલાં તોડે છે અને દાંતોથી નખ ચાવ્યા કરે છે તથા જે સદા એંઠા હાથ–મોં રાખે છે, તેને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત નથી થતું.

મનુષ્ય સ્વદેશમાં હોય કે વિદેશમાં, પોતાની પાસે આવેલા અતિથિને ભૂખ્યો ન રહેવા દે. ઉદરનિર્વાહ માટે કરેલા કાર્યથી જે ધન પ્રાપ્ત થાય, તે માતા-પિતા આદિ ગુરુજનોને આપે, ગુરુજનો આવે ત્યારે પોતે જ એમને આસન દઈને બેસાડે, અને સદા એમને પ્રણામ કર્યા કરે. ગુરુઓનો સત્કાર કરવાથી આયુ, યશ અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદયસમયે સૂર્ય ન જુએ. નગ્ન પરાઈ સ્ત્રી પર દૃષ્ટિ ન કરે અને સદા ધર્માનુસાર ઋતુકાલ સમયે એકાંત સ્થાનમાં પત્ની સાથે સમાગમ કરે. પરિચિત મનુષ્ય જ્યારે મળે ત્યારે એના કુશળસમાચાર પૂછે. રોજ પ્રાતઃકાળ અને સંધ્યા-સમયે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરે. એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. દેવ મંદિરમાં, ગાયોની વચ્ચે, બ્રાહ્મણોના યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં, શાસ્ત્રોના સ્વાધ્યાયકાળે અને ભોજનસમયે જમણા હાથે કામ લે. પ્રાતઃ અને સંધ્યા સમયે બ્રાહ્મણોનું વિધિવત્ પૂજન કરે. ક્ષૌર (હજામત) વખતે છીંક આવે ત્યારે, સ્નાન અને ભોજન સમયે તથા માંદગીમાં સર્વેએ બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવા જોઈએ. સૂર્ય તરફ મુખ કરીને પેશાબ ન કરે, પોતાની વિષ્ટા પર દૃષ્ટિ ન કરે, સ્ત્રી સાથે એક આસન પર સૂવાનું તથા એક થાળીમાં ભોજન ન કરે. પોતાથી મોટા હોય તેમને 'તું' કહીને ન બોલાવે. પોતાનાથી નાના કે સમવયસ્ક પુરુષોનું નામ લેવાથી દોષ નથી લાગતો.

પાપીઓના હૃદય જ એમનાં પાપ બતાવી દે છે. જે લોકો જાણી જોઈને કરેલાં પાપ મહાપુરુષોથી છુપાવે છે તેઓ નાશ પામે છે, મૂર્ખ છે. તેઓ જ જાણી જોઈને પાપ છુપાવે છે. જો કે મનુષ્ય એના પાપને નથી જોતો, તો પણ દેવો તો જુએ જ છે. પાપી મનુષ્યે છુપાવેલાં પાપ એને પુનઃ પાપમાં જ ખેંચી જાય છે અને ધર્માત્માએ ધર્મતઃ ગુપ્ત રાખેલ

ધર્મ એને ધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત કરે છે. મૂર્ખ મનુષ્ય પાપ કરીને ભૂલી જાય છે, પરંતુ પાપ એની પાછળ લાગેલું જ રહે છે. કોઈ કામના પૂર્ણ થવા માટે ધન સંચય કરીને રાખ્યું હોય છે. એને પોતાના ઉપયોગ માટે ખર્ચવાથી ભારે ક્લેશ થવ છે, પરંતુ સમજુ માણસો એવા ધનની પ્રશંસા નથી કરતા; કેમકે મૃત્યુ રાહ નથી જોતું (કામના પૂરી થાય કે અધૂરી રહે, સમય પર મૃત્યુ થાય જ છે.) મનીષી પુરુષો કહે છે કે સર્વપ્રાણીઓમાં ધર્મ માનસિક ધર્મ છે. અતઃ મનથી સમસ્ત જીવોનું કલ્યાણ ઇચ્છતો રહે. કેવળ વેદોક્ત વિધિનો સહારો લઇને એકલાએ જ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઇએ, એમાં બીજાની મદદની જરૂર નથી. ધર્મ જ મનુષ્યની યોનિ છે, ધર્મ જ સ્વર્ગના દેવોનું અમૃત છે. ધર્માત્મા મનુષ્ય મૃત્યુ પછી-ધર્મના બળથી જ સદા સુખ ભોગવે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! શાસ્ત્રમાં પુરુષ માટે જે અધ્યાત્મજ્ઞાનનું ચિંતન વર્ણવ્યું છે, તે અધ્યાત્મ શું છે ? એનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ ચરાચર જગત કોનાથી ઉત્પન્ન થયું અને પ્રલય સમયે કોનામાં લીન થાય છે ? એ મને કૃપા કરી કહો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—કુન્તિનંદન ! તમે મને અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષે પૂછો છો, એની વ્યાખ્યા કરું છું. એ અત્યંત કલ્યાણકારી અને સુખરૂપ છે. આચાર્યોએ સૃષ્ટિ અને પ્રલયની વ્યાખ્યા સાથે જ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે. તે સંપૂર્ણ જીવો માટે હિતકર છે. જે એને જાણે છે એની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને અગ્નિ—આ પાંચ મહાભૂત તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનાં સ્થાન છે. જેમ લહેરો સમુદ્રમાંથી પ્રગટ થઇને પાછી એમાં જ વિલીન થઇ જાય છે, એજ રીતે આ પાંચ મહાભૂત પણ જે આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. પુનઃ એમાંજ વિલીન થઇ જાય છે. શબ્દ, શ્રોત્ર, અને તમામ છિદ્રો આકાશના કાર્યો છે; સ્પર્શ ત્વચા અને ચેષ્ટા—આ ત્રણ વાયુનાં, રૂપ, નેત્ર અને પરિપાક—આ તેજનાં. રસ, જીભ અને ક્લેદ જળના તથા ગંધ, નાસિકા, અને શરીર પૃથ્વીના ગુણ છે. આ પ્રકારે આ દેહમાં પાંચ મહાભૂત તથા છઠ્ઠું મન છે.' ઇન્દ્રિયો અને મન એ જીવને વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે. ઇન્દ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, મન સંકલ્પ કરે છે અને બુદ્ધિ એનો ઠીક-ઠીક નિશ્ચય કરે છે, ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા) સાક્ષીની જેમ સ્થિત રહે છે, એ શરીરની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. પુરુષે પોતાની ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા કરીને એમની પૂરતી ખબર રાખવી જોઇએ; કેમકે સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણે ગુણો ઇન્દ્રિયોના જ આશ્રયે રહે છે. મનુષ્ય પોતાના બુદ્ધિબળથી જીવોના આવાગમનની અવસ્થા જાણીને ધીરેધીરે એના પર વિચાર કરતો રહી પરમ શાંતિને પામે છે. આ ચરાચર જગત બુદ્ધિનો ઉદય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એના લયની સાથે જ લીન થઇ જાય છે. માટેજ સર્વને બુદ્ધિમય કહે છે

બુદ્ધિ જ જેની દ્વારા જુએ છે, એને નેત્ર કહે છે; જેનાથી સાંભળે છે, તેને શ્રોત્ર કહે છે. અને જેનાથી સૂંઘે છે તેને ઘ્રાણ કહે છે. એ જ જીભ દ્વારા રસનો અને ત્વચા દ્વારા સ્પર્શનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિ જ વિકારને પ્રાપ્ત થઇને અનેક રૂપે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તે જે દ્વારા કોઇ વિષયને મેળવવા ઇચ્છે છે, મન એનો જ આકાર ધારણ કરી લે છે. ભિન્ન-ભિન્ન વિષયોને ગ્રહણ કરવા માટે બુદ્ધિના જે પાંચ અધિષ્ઠાન છે એને જ પાંચ ઇન્દ્રિયો કહે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષોએ એ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી જોઇએ. સત્ત્વ, રજ અને તમ, આ ત્રણે ગુણ સદાય પ્રાણીઓમાં સ્થિર રહે છે અને એને કારણે જ એમનામાં સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ ત્રણે પ્રકારની બુદ્ધિ પણ દેખાય છે. એ સર્વમાં સત્ત્વગુણથી સુખ, રજોગુણથી દુઃખ અને તમોગુણથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યારે શરીર કે મનમાં કોઇ પણ પ્રકારે પ્રસન્નતાનો ભાવ થાય, સુખ અને શાંતિનો અનુભવ થઇ રહ્યો હોય તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ જાણવી. જે સમયે કોઇ કારણથી કે વિના કારણે પણ અસંતોષ, શોક, સંતાપ, લોભ અને અસહનશીલતાના ભાવો દેખાય તો એને રજોગુણના ચિહ્નો માનવાં. આ જ રીતે અપમાન મોહ, પ્રમાદ, સ્વપ્ન, નિદ્રા અને આળસ એને ઘેરતાં હોય તો એમને તમોગુણનાં વિવિધ રૂપ જાણો. બુદ્ધિ અને આત્મા-બંને સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે, તો પણ એ બંનેમાં જે અંતર છે, એ ધ્યાનમાં રાખો. બુદ્ધિ તો

ગુણોની સૃષ્ટિ (રચના) કરે છે અને આત્મા આ સર્વ ગુણોથી અલગ રહે છે જેમ ઉમરાનું ફળ અને તેની અંદર રહેનારો જીવડાં એ બંને એક સાથે રહેતાં દેખાતાં છતાં વાસ્તવમાં બંને એકબીજાથી અભિન્ન છે. સત્ત્વ આદિ ગુણ જડ હોવાથી આત્માને નથી જાણતા, પરંતુ આત્મા ચેતન છે, એટલે તે ગુણોને જાણે છે. જેમ ઘડામાં મૂકેલા દીપક ઘડામાંના છિદ્રો (કાણાં) વાટે પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવીને પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. એ જ રીતે પરમાત્મા શરીરની અંદર સ્થિત થઈને ચેષ્ટા અને જ્ઞાનથી શૂન્ય ઇન્દ્રિયો તથા મનબુદ્ધિ દ્વારા સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. બુદ્ધિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે અને આત્મા કેવળ જુએ છે. બુદ્ધિ અને આત્માનો આ સંબંધ અનાદિ છે જે સંસારી કામોથી મન હટાવીને કેવળ આત્મામાંજ અનુરાગ રાખે છે, અને આત્મતત્ત્વનું જ મનન કરે છે. તે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મ બની જાય છે, અને આ સાધનાથી એને ઘણી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ જળમાં વિચરતાં પક્ષીઓ, એમાં રહેવા છતાં પાણીથી લિપ્ત નથી થતાં, એ જ રીતે જ્ઞાની પુરુષ પણ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં નિર્લિપ્ત થઈને વિચરે છે. નિર્લેપ થવું એજ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એવો પોતાની બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને મનુષ્યને દુઃખ પડવા છતાં શોક ન કરે, અને સુખ-મળવાથી હર્ષ ફુલાઈ ન ઊઠે. સર્વ જીવો પ્રત્યે સમભાવ રાખે. જેમ મેલા શરીરવાળા મનુષ્યો જળથી ભરેલી નદીમાં નાહી-ધોઈને સ્વચ્છ થાય છે, એ જ રીતે આ જ્ઞાન-ગંગામાં અવગાહન કરીને મલિન હૃદયવાળા પુરુષો પણ શુદ્ધ અને વિદ્વાન બને છે. આ જ વિશુદ્ધ અધ્યાત્મજ્ઞાન છે. જે મનુષ્ય બુદ્ધિથી જીવોના આવાગમન પર પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને આ ઉત્તમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેને અક્ષય સુખ મળે છે. જે ધર્મ, અર્થ અને કામને બરાબર સમજીને એનો પરિત્યાગ કરી ચૂક્યો છે અને યોગયુક્ત ચિત્તથી આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનમાં જ લાગી ગયો છે, એ જ તત્ત્વદર્શી છે. એને અન્ય કોઈ વસ્તુ જાણવાની ઉત્કંઠા નથી થતી. એ પરમાત્માને જાણીને જ્ઞાની પુરુષ પોતાને કૃતાર્થ માને છે. અજ્ઞાનીઓને જે સંસારમાં મહાભય લાગ્યા કરે છે, એનાથી જ્ઞાનીઓને જરા માત્ર ભય થતો નથી.

ધ્યાનયોગનું વર્ણન અને જપનો મહિમા સમજાવવા માટે એક જાપક બ્રાહ્મણની કથા

ભીષ્મજી કહે છે—કુન્તીનંદન ! હવે હું તમારી પાસે ધ્યાનયોગનું વર્ણન કરું છું, જે જાણીને મહર્ષિ લોકો આ લોકમાં સનાતન સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે. યોગીઓ સરદી, ગરમી આદિ સહીને નિત્ય સત્ત્વગુણમાં સ્થિત રહે સર્વ પ્રકારની આસક્તિઓથી મુક્ત બનીને શૌચ, સંતોષ આદિ નિયમોનું પાલન કરતા રહી એવા સ્થાન પર ધ્યાન કરે કે જ્યાં સ્ત્રી આદિનો સંસર્ગ તથા ધ્યાનવિરોધી વસ્તુઓ ન હોય, જ્યાં મનને પૂર્ણ શાંતિ મળે, યોગનો બાધક ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી ખેંચીને કાષ્ઠ સમ નિશ્ચલ થઈને બેસી જાય અને મનને એકાગ્ર કરી પરમાત્મામાં પરોવી દે. એ સમયે ધ્યાનમાં એવો મગ્ન બની જાય કે કાનમાં કોઈ પણ શબ્દ ન સંભળાય, ત્વચાથી સ્પર્શનો અનુભવ ન થાય, આંખોથી રૂપનો, જીભથી રસનો તથા નાસિકાથી સુગંધિત વસ્તુઓનો અનુભવ-જાણ ન થાય. પાંચે ઇન્દ્રિયોને મોહમાં નાખનારા વિષયોની ઇચ્છા જ ન થાય, બુદ્ધિમાન યોગી પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થિર કરે, પછી પાંચે ઇન્દ્રિયો સહિત મનને ધ્યાનમાં એકાગ્ર કરે.

આ રીતે પ્રયત્ન કરવાથી પ્રથમ તો થોડીવાર માટે ઇન્દ્રિયો સહિત મન સ્થિર થઈ જાય છે, પરંતુ વાદળોમાં ચમકતી વીજળીની જેમ તે વારંવાર વિષયો તરફ જવા માટે ચંચળ બની જાય છે. જેમ પાંદડા પર પડેલું પાણીનું ટીપું ચારે બાજુથી હલ્યા કરે છે, એ જ રીતે ધ્યાનમાર્ગમાં સ્થિત સાધકનું મન પણ ચલાયમાન રહે છે. એકાગ્ર કરવાથી થોડીવાર તો તે ધ્યાનમાં સ્થિર રહે છે. પરંતુ પાછું નાડીમાર્ગમાં પ્રવેશ કરીને વાયુની જેમ ચંચળ થઈ જાય છે. એવા વિક્ષેપના વખતે ધ્યાનયોગને જાણનારા સાધકે ખેદ અથવા ચિંતા ન કરવી જોઈએ, પરન્તુ આળસ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરીને ધ્યાનદ્વારા મનને ફરીથી એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

યોગી જ્યારે ધ્યાનનો આરંભ કરે છે ત્યારે પહેલાં તેને ક્રમથી વિચાર, વિવેક અને વિતર્કનાં ધ્યાન થાય

છે. ધ્યાન વખતે મનમાં ગમે તેટલો કલેશ થતો હોય તો પણ સાધકે ત્યાગપૂર્વક પ્રયત્ન ન છોડી દેવો જોઈએ, પરન્તુ પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે વિશેષ તત્પરતાથી તેમાં લાગી જવું જોઈએ. દરરોજ મન અને ઇન્દ્રિયોને ધ્યાનમાં જોડીને એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવાથી ઇન્દ્રિયો સહિત મન આપોઆપ જ શાન્ત થઈ જાય છે. આ રીતે મનોનિગ્રહપૂર્વક ધ્યાન કરનાર યોગીને જે દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે મનુષ્યને કોઈ ઉદ્યોગથી કે દૈવની સહાયતાથી પણ નથી મળતું. જેમ જેમ ધ્યાનજનિત સુખનો અનુભવ થાય છે, તેમતેમ ધ્યાનમાં અનુરાગ વધતો જાય છે. આ પ્રકારે યોગીઓ ધ્યાનદ્વારા દુઃખ-શોકથી રહિત નિર્વાણ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—જપ કરનારાઓને કયું ફળ મળે છે? એમને કયા લોકમાં સ્થાન મળે છે? જાપક કોને કહે છે? અને જપ કરવા યોગ્ય મંત્ર કયો છે? આ બધી વાતો મને સમજાવો કેમકે આપ સર્વજ્ઞ છો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—આ વિષયમાં જાણકારો યમ, કાળ અને બ્રાહ્મણના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપ્યા કરે છે. હિમાલય પર્વત નજીક એક મહાતપસ્વી ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે પિપ્પલાદનો પુત્ર હતો, અને કૌશિકવંશમાં જન્મ્યો હતો. વેદોમાં એણે પૂર્ણ વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, અને છએ અંગોનું તો એને અપરોક્ષ જ્ઞાન હતું. તે એને કંઠસ્થ હતાં. એકવાર સંહિતા (ગાયત્રી)નો જપ કરતા તે તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થયા. આ નિયમનું પાલન કરતાં એમને એક હજાર વર્ષ વીતી ગયાં, તદનંતર, સાવિત્રીદેવીએ એમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને કહ્યું: 'બ્રહ્મર્ષિ! હું તમારા પર અત્યંત પ્રસન્ન છું. બોલો, તમે શું ચાહો છો? તમારી કઈ ઇચ્છા પૂરી કરું?

દેવીના કહેવાથી તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ બોલ્યા—શુભે આ મંત્રના જપમાં મારી ઇચ્છા ઉત્તરોત્તર વધતી રહે, એકાગ્રતામાં દિનોદિન ઉન્નતિ થાય.' આ સાંભળીને દેવીએ મધુર વાણીમાં ઉત્તર આપ્યો—'તમે જેવું ઇચ્છો છો તેમ જ થશે હું એટલો પ્રબન્ધ કરીશ કે જેથી તમને નિત્યસિદ્ધ બ્રહ્મધામની પ્રાપ્તિ થશે. એ સિવાય તમે મારી પાસેથી જે વરદાનરૂપે માગ્યું છે તે પણ પૂર્ણ થશે; તમે એકાગ્રચિત્ત થઈને નિયમપૂર્વક જપ કરો. ધર્મ સ્વયં તમારી પાસે આવશે. કાળ, મૃત્યુ તથા યમ પણ તમારી પાસે આવશે. અહિં એ લોકો સાથે તમારો ધર્મના વિષયમાં વિવાદ થશે.'

ભીષ્મજી કહે છેઃ—એટલું કહીને સાવિત્રી દેવી પોતાને ધામ ચાલ્યાં ગયાં. અહિં આ સત્યપ્રતિજ્ઞ બ્રાહ્મણ સો દિવ્ય વર્ષો સુધી જપ કરતા રહ્યા, તે મન અને ઇન્દ્રિયોને સદા વશ કરતા, ક્રોધને તે જીતી ચૂક્યા હતા અને અન્યને દોષ દેતા નહિ. આમ જ્યારે એમનો નિયમ પૂરો થયો તો ધર્મે પ્રસન્ન થઈને એને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં અને કહ્યું-'બ્રાહ્મણ! મારી તરફ જુઓ, હું સાક્ષાત્ ધર્મ છું અને તમારાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. આ જપનું જે કંઈ ફળ તમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે સાંભળો—મનુષ્યો અને દેવોને પ્રાપ્ત થનાર જેટલા લોક છે તે સર્વ તમે જીતી લીધા છે, તમે દેવલોકને પાર કરીને ઉપરના લોકોમાં પદાર્પણ કરશો. માટે હે મુને! હવે તમે તમારા પ્રાણ તજી દો અને જે લોકોમાં રહેવાની ઇચ્છા હોય તે લોકમાં જાઓ. આ દેહને તજી દેવા પછી તમે તે લોકમાં જઈ શકશો.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—ધર્મ! મારે એ લોકો લઈને શું કરવું છે? આપ સુખપૂર્વક આપના સ્થાને જાઓ.

ધર્મે કહ્યું—મુનિવર! તમારે આ શરીરનો ત્યાગ તો અવશ્ય કરવો જોઈએ, એ પછી સ્વર્ગમાં જાઓ કે તમારી રુચિ હોય તે કરો.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—ધર્મ! હું દેહ વિના સ્વર્ગમાં રહેવા નથી ઇચ્છતો. આપ જાવ, મને સ્વર્ગમાં જવાની જરા પણ ઇચ્છા નથી. હું અહિં ગાયત્રીનો જપ કરતો આનંદથી રહીશ.

ધર્મે કહ્યું—દ્વિજવર! જો તમે શરીર છોડવા નથી ઇચ્છતા તો જુઓ આ કાળ, મૃત્યુ અને યમ જાતે તમારી પાસે આવી રહ્યા છે.

ત્યારપછી યમ, કાળ, અને મૃત્યુ ત્રણે એ બ્રાહ્મણ પાસે પહોંચ્યા. સૌથી પહેલાં યમ દેવતા બોલ્યા; દ્વિજવર! હું યમ છું અને એ કહેવા આવ્યો છું કે તમારા ઉત્તમ આચરણ અને ઘોર તપસ્યાનું ફળ તમને પ્રાપ્ત થયું છે.' કાળે કહ્યું: 'હું કાળ છું અને એ સૂચના આપું છું કે તમને આ જપનું બહુ ઉત્તમ ફળ મળ્યું છે આ તમારો સ્વર્ગ લોકમાં જવાનો સમય છે' મૃત્યુએ કહ્યું: 'ધર્મજ્ઞ! મને

મૃત્યુ સમજો. હું કાળની પ્રેરણાથી તમને અહિંથી લઈ જવા માટે આવ્યો છું.'

બ્રાહ્મણે કહ્યું—સૂર્યપુત્ર યમ, મહાત્મા કાળ, મૃત્યુ અને ધર્મનું હું સ્વાગત કરું છું. બતાવો, હું આપ સર્વની શી સેવા કરું ?

એમ કહીને બ્રાહ્મણે એ સર્વને પાદ્ય-અર્ધ્ય આદિ નિવેદન કર્યાં અને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું—'હવે મને શી આજ્ઞા છે?' એટલામાં જ તીર્થયાત્રા માટે નીકળેલા રાજા ઇક્ષ્વાકુ, આ બધા જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાજર્ષિએ સર્વનું પૂજન અને પ્રણામ કરીને કુશળસમાચાર પૂછ્યા. તત્પશ્ચાત્ બ્રાહ્મણે પણ રાજાને પાદ્ય-અર્ધ્ય દઈને કુશળપ્રશ્ન પૂછ્યા પછી કહ્યું—'મહારાજ ! આપનું સ્વાગત છે. કહો, હું મારી શક્તિ અનુસાર આપનું કયું કાર્ય સિદ્ધ કરું ?

રાજાએ કહ્યું—હું રાજા છું અને આપ બ્રાહ્મણ, માટે આપને થોડું ધન અર્પવા ઇચ્છું છું, આપને જેટલા ધનની જરૂર હોય તેટલું મારી પાસે માગો.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—રાજન્ ! બ્રાહ્મણ બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં ચાલનારા અને બીજા નિવૃત્તિમાર્ગનો આશ્રય લેનારા. હું હવે પ્રતિગ્રહથી નિવૃત્ત થઈ ગયો છું. જે લોકો પ્રવૃત્તિમાર્ગ પર ચાલનારા હોય, એમને દાન આપો. હું તો હવે દાન લેતો નથી. હા, આપની કંઈ ઇચ્છા હોય તો કહો; હું આપને શું આપું ?

રાજાએ કહ્યું—જો આપ મને કંઈ આપવા જ ઇચ્છતા હો તો પૂરા સો વર્ષ સુધી જપ કરીને આપે જે ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જ મને આપો.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—એવમસ્તુ ! (એમ જ થાઓ) આપ મારા જપના ઉત્તમ ફળનો સ્વીકાર કરો.

રાજા બોલ્યા—આપનું ભલું થાઓ, મેં જે જપનું ફળ માગ્યું છે, તેની હવે મને જરૂર નથી. એટલે જાઉં છું. સાથે એક વાત પૂછું છું, તે બતાવો; આપના આ જપનું ફળ શું છે ?

બ્રાહ્મણે કહ્યું—એનું ફળ શું મળશે ! એ તો નથી જાણતો. પરંતુ મેં જે કંઈ જપ કર્યાં હતા, તે આપને આપી દીધા. આ ધર્મ, યમ, મૃત્યુ અને કાળ એના સાક્ષી છે.

રાજાએ કહ્યું—બ્રહ્મન્ ! જો આપ આપના જપનું ફળ નથી બતાવી શકતા તો એ અજ્ઞાત ફળ મને શા કામમાં આવશે ? હું સંદિગ્ધ ફળ નથી ઇચ્છતો; એ આપની જ પાસે ભલે રહે.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—રાજન્ ! હવે તો હું આપને ફળ આપી ચૂક્યો. હવે બીજી કોઈ વાતનો સ્વીકાર નહિ કરું. આપણે બંનેયે આપણી વાત પર દૃઢ રહેવું જોઈએ. પહેલાં જપ કરતી વખતે મેં કશી જ કામના નહોતી કરી, એટલે એ જપનું ફળ શું હોય ? એ કેવી રીતે જાણી શકીશ; આપે 'આપો' એમ કહીને માગ્યું અને મેં 'આપું છું' કહીને આપી દીધું—આ સ્થિતિમાં મારી વાત જૂઠી નહિ પાડું. આપ ધૈર્ય ધારણ કરીને સત્યની રક્ષા કરો. આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કહેવા છતાં પણ જો આપ મારી વાત નહિ માનો તો આપને અસત્યનું મહાન પાપ લાગશે. જાતે અહિં પધારીને આપે મારી પાસેથી જપફળની માગણી કરી અને તે મેં આપને અર્પણ કરી દીધું. એટલે હવે આપ સત્ય પર દૃઢ રહીને મારા આપેલા ફળનો સ્વીકાર કરો. જૂઠું બોલનાર મનુષ્યને આ લોકમાં કે પરલોકમાં સુખ નથી મળતું. તે પોતાના પૂર્વજોને પણ તારી નથી શકતો, તો પછી ભવિષ્યની પેઢીનો તો ઉદ્ધાર જ કેવી રીતે થાય ? પરલોકમાં સત્યથી જે રીતે જીવનો ઉદ્ધાર થાય છે, એ રીતે યજ્ઞ, દાન, અને નિયમોથી નથી થતો. લોકોએ અત્યારસુધી જેટલી તપસ્યા કરી છે—અને ભવિષ્યમાં જેટલી કરશે, એ બધીને અગર સેંકડો અને લાખોની સંખ્યામાં એકત્ર કરવામાં આવે તો પણ એનું મહત્ત્વ સત્યથી વિશેષ સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. એક માત્ર સત્ય જ અવિનાશી બ્રહ્મ છે, સત્ય જ અક્ષય તપ છે, સત્ય જ અવિનાશી યજ્ઞ તથા સનાતન વેદ છે વેદોમાં સત્યનો જ મહિમા ગાયો છે સત્યથી જ શ્રેષ્ઠ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મ અને ઇન્દ્રિય સંયમની સિદ્ધિ પણ સત્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. સત્યના જ આધારે આ બધું ટકેલું છે. સત્ય જ વેદ, વેદાંગ, વિદ્યા, વિધિ, વ્રત અને ૐકારરૂપ છે. સત્યના જ પ્રભાવથી પ્રાણીઓને જન્મ અને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્યના બળથી જ હવા ચાલે છે; સૂર્ય તપે છે, અને અગ્નિ સળગે છે. સ્વર્ગ પણ સત્ય પર જ સ્થિત છે. યજ્ઞ, તપ, વેદ, સ્તોભ, મંત્ર તથા સરસ્વતી—આ બધાં જ સત્યનાં સ્વરૂપો છે. મેં સાંભળ્યું છે, કે એક વખત ધર્મ અને સત્યને ત્રાજવામાં મૂકીને તોળવામાં આવ્યા

તો સત્યનું પલ્લું જ ભારે થયું (નીચું ગયું) હતું. જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં સત્ય છે. સત્યથી જ સર્વની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે રાજન્! આપ પણ સત્ય પર દૃઢ રહો. અસત્યનો વર્તાવ ન કરો. જો આમ મારા આપેલા જપફળનો સ્વીકાર નહિ કરો તો ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈને સંસારમાં ભટકતા ફરશો. જે પહેલાં આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી આપવા નથી ઇચ્છતા તથા જે યાચના કરે છે પરંતુ મળે ત્યારે તે લેવા નથી ઇચ્છતો—તે બંને મિથ્યાવાદી હોય છે. માટે આપ મારી અને આપની વાતને મિથ્યા ન કરો.

રાજાએ કહ્યું—બ્રહ્મન્! ક્ષત્રિયનો ધર્મ તો પ્રજાની રક્ષા અને યુદ્ધ કરવું એ છે. ક્ષત્રિયોને દાતા કહ્યા છે. એ સ્થિતિમાં હું ઊલટો આપની પાસેથી જ દાન કેવી રીતે લઈ શકું!

બ્રાહ્મણે કહ્યું—રાજન્! દાન લેવા માટે મેં આપને પ્રાર્થના કરી ન હતી અને ન હું આપવા માટે આપને ઘેર પણ આવ્યો હતો. આપે સ્વયં અહિં આવીને માગ્યું છે, હવે લેવાની ના શા માટે પાડો છો!

રાજાએ કહ્યું—વિપ્રવર! જો આપે આપના જપનું ઉત્તમ ફળ આપવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે, તો એમ કરો આપણા બંનેના જે કોઈ પુણ્યફળ હોય, એ ભેગાં કરીને બંને સાથે જ ભોગવીએ. બ્રાહ્મણને દાન લેવાનો અધિકાર છે અને ક્ષત્રિયો કેવળ દાન આપે છે—લેતા નથી. આ ધર્મને તો આપે પણ સાંભળ્યો હશે. અતઃ આપણે સાથે સાથે જ બંનેના કર્મફળોનો ઉપભોગ કરીએ અથવા આપની એવી ઇચ્છા ન હોય તો સાથે રહીને કર્મફળ ભોગવવાની જરૂર નથી. એ સ્થિતિમાં હું એમ જ વિનંતિ કરીશ કે આપ મારા શુભ કર્મોનાં પૂરેપૂરા ફળનો સ્વીકાર કરો—આપનો આ મારા પર અનુગ્રહ થશે.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—રાજન્! આપે માગવાથી મેં જે કંઈ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, એને લઈ લો; કેમકે તે મારી પાસે આપની અનામત રૂપે રાખ્યું છે. જો નહિ લો તો હું આપને શાપ આપીશ.

રાજાએ કહ્યું—જેના કાર્યનું અહિં આવું પરિણામ આવ્યું, એ રાજાને ધિક્કાર છે. હવે તો મારે આપના સમાન ફળભાગી થવા માટે જ આ દાન સ્વીકારવું છે. આજ પહેલાં કોઈની સામે કંઈ લેવા મેં હાથ લાંબો કર્યો ન હતો, પરંતુ આજે તેમ કરવું પડે છે. આપ જેને મારી અનામત માનો છો તે મને આપો.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—રાજન્! મેં ગાયત્રીનો જપ કરીને જેટલું કોઈ પુણ્ય સંગ્રહ કર્યું છે, તે સર્વ આપ લઈ લો.

રાજાએ કહ્યું—વિપ્રવર! હું પણ મારા હાથમાં સંકલ્પનું જળ લઈ ચૂક્યો છું. હવે આપ પણ મારા દાનને ગ્રહણ કરો. જેથી આપણે સાથે જ રહીને સમાન ફળના ભાગીદાર બનીએ.

ભીષ્મજી કહે છે—ત્યારપછી એ બ્રાહ્મણે રાજાની વાત પણ માન્ય કરી અને ત્યાં આવેલા ધર્મ, યમ અને કાળ તથા મૃત્યુનું પૂજન કરીને એ સર્વને પ્રણામ કર્યા. રાજા અને બ્રાહ્મણના આવા નિશ્ચયને જાણીને દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ અનેક દેવો અને લોકપાલો સાથે ત્યાં આવ્યા. સાધ્ય, વિશ્વેદેવ, મરુદ્‌ગણ, નદી, પર્વત, સમુદ્ર અને તીર્થોનું પણ શુભાગમન થયું. તપ, વેદાન્ત, સ્તોભ, સરસ્વતી, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, હાહા, હૂહૂ, પરિવાર સહિત ચિત્રસેન, નાગ, સિદ્ધ, મુનિ, પ્રજાપતિ તથા અચિન્ત્યસ્વરૂપ ભગવાન વિષ્ણુએ પણ ત્યાં દર્શન દીધાં. એ સમયે આકાશમાં ભેરી અને અન્ય વાજિંત્રો તુરત જ વાગવા લાગ્યાં, અને ફૂલોની વર્ષા થઈ.

ત્યારપછી જાપક બ્રાહ્મણ અને રાજા ઇક્ષ્વાકુ—બંનેએ એક સાથે જ પોતાના મનને વિષયોમાંથી હટાવી લીધાં, પહેલાં (મૂલાધાર ચક્રથી કુંડલિનીને ઊર્ધ્વ કરીને) પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન—આ પાંચે પ્રાણવાયુને હૃદય (અનાહત ચક્ર) માં સ્થાપિત કર્યાં, પછી મનને પ્રાણ અને અપાન સાથે જોડીને નાસિકાના અગ્રભાગ પર દૃષ્ટિ રાખીને એ બંનેએ એ ભ્રમરની વચ્ચે આજ્ઞાચક્રમાં સ્થિર કર્યાં. આ પ્રકારે મનને જીતીને દૃષ્ટિને એકાગ્ર કરી પ્રાણસહિત મનને મૂર્ધામાં સ્થાપિત કરીને બંને સમાધિમાં લીન થઈ ગયા. એ સમયે એમનાં શરીર લેશમાત્ર હાલતાં ન હતાં. બંને જડવત્ ચેષ્ટાહીન થઈ ગયા હતા. એટલામાં એ મહાત્મા બ્રાહ્મણના બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને એક જ્યોતિર્મય પ્રકાશ પ્રગટ્યો અને સીધો સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યો ગયો. પછી તો ચારે તરફ બધે ભારે કોલાહલ વ્યાપી ગ.

સર્વ લોક એ દિવ્ય પ્રકાશની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પ્રાદેશની જેવડા નાના પુરુષનો આકાર ધારણ કરેલું એ તેજ જ્યારે બ્રહ્માજી પાસે પહોંચ્યું ત્યારે એમણે સામે જઈને એનું સ્વાગત કર્યું, અને મીઠી વાણીમાં કહ્યું–'બ્રાહ્મણદેવ ! યોગીઓને જે ફળ મળે છે, તે જપ કરનારાઓને પણ મળે છે, એટલું જ નહિ એથી પણ વિશેષ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અતઃ હવે તમે મારામાં નિવાસ કરો. આજ્ઞા પામીને એ બ્રાહ્મણ તેજ બ્રહ્માજીના મુખમાં પ્રવેશ કરી ગયું, એ જ રીતે ઇક્ષ્વાકુ રાજા પણ ભગવાન બ્રહ્માજીમાં લીન થઈ ગયા.

ત્યારે તમામ દેવોએ બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરીને કહ્યું: 'ભગવન્ ! આપે જે એ બ્રાહ્મણનો સામે જઈને સત્કાર કર્યો છે, એથી એમ જણાય છે કે જપ કરનારાઓને યોગીઓથી પણ શ્રેષ્ઠ ફળ મળે છે. આ જાપક બ્રાહ્મણને સદ્ગતિ આપવા માટે જ આપે સર્વ પ્રયત્ન કર્યો હતો. અમે બધા પણ એને જ જોવા અહિં આવ્યા હતા. આપે બ્રાહ્મણ અને રાજા બંનેનો એકસરખો જ આદર કરીને સમાન ફળના ભાગીદાર બનાવ્યા છે. આજે અમે જપના મહાન ફળને અમારી નજરે જોઈ લીધું.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—(જપનું ફળ તો એવું જ છે) જે મહાસ્મૃતિ અને મનુસ્મૃતિનો પાઠ કરે તથા યોગમાં અનુરક્ત રહે, તે પણ આ જ રીતે શરીર તજીને ઉત્તમ ગતિને પામે છે. સારું, હવે તમે સૌ પોત-પોતાના સ્થાનકે જાઓ.

એમ કહીને બ્રહ્માજી ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. અને એમની આજ્ઞાથી દેવો પણ પોતપોતાના સ્થાને ગયા, અન્ય મહાત્માઓ પણ ધર્મનો સત્કાર કરીને પ્રસન્નતાથી એની પાછળ ચાલી નીકળ્યા. જપ કરનારાઓને આ જ ફળ મળે છે. આ જ રીતે એમની ગતિ થાય છે. આ સર્વ વાતો, મેં જેવી સાંભળી હતી તેવી જ તમને કહી, બોલો, હવે શું સાંભળવા ઇચ્છો છો ?

મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ—મનુ દ્વારા જ્ઞાનયોગ આદિનાં ફળ તથા પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! જ્ઞાનયોગના તથા વેદોના નિયમાનુસાર કરાયેલા કર્મયોગનું ફળ શું છે ? સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહેનારા આત્માનું જ્ઞાન કઈ રીતે થાય ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—આ વિષયમાં પ્રજાપતિ મનુ અને મહર્ષિ બૃહસ્પતિના સંવાદરૂપે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ તને હું કહું છું. ઘણા વખતની વાત છે, દેવો અને ઋષિઓની મંડળીમાં પ્રધાન મહર્ષિ બૃહસ્પતિએ પ્રજાપતિ મનુને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું–'ભગવન્ ! જે આ જગતનું કારણ અને વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે, વિપ્રગણો જેને જ્ઞાનનું ફળ કહે છે તથા મંત્રના શબ્દો દ્વારા જેના તત્ત્વનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન નથી થતું એ વસ્તુનું યથાવત્ વર્ણન કરો જેનાથી પૃથ્વી અને પાર્થિવ જગત, વાયુ અને અંતરિક્ષ, જળ-જંતુ અને જળ તથા દેવો તથા દેવલોકની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે સનાતન વસ્તુ શું છે, એ બતાવો. મેં ઋક, સામ અને યજુર્વેદ તથા છંદ, જ્યોતિષ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ, કલ્પ અને શિક્ષાનું પણ અધ્યયન કર્યું છે, તો પણ મને આકાશ આદિ પાંચ ભૂતોના ઉપાદાન કારણનું જ્ઞાન થઈ ન શક્યું. માટે આપ સામાન્ય અને વિશેષયુક્ત શબ્દોદ્વારા આ વિષયનું સંપૂર્ણ વર્ણન કૃપા કરી કહો તથા એ પણ બતાવો કે જ્ઞાન અને કર્મનું ફળ શું છે ? જીવ કઈ રીતે એક શરીરમાંથી નીકળીને બીજામાં પ્રવેશ કરે છે ?

મનુજીએ કહ્યું—જેને જેજે વિષયો પ્રિય હોય છે એને તેને વિષયોમાં જ સુખ જણાય છે; અને જે અપ્રિય હોય છે તેમાં દુઃખ જણાય છે. ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટના નિવારણ માટે સંસારમાં કર્મો કરાય છે તથા ઇષ્ટ અનિષ્ટ બંનેયા બચવા માટે જ્ઞાનયોગનો પણ ઉપદેશ કરાયો છે. વૈદિક કર્મકાંડ પ્રાયઃસકામ ભાવનાવાળા છે; પરંતુ જે કામનાઓના બંધનથી મુક્ત છે તેજ પરમાત્માને પામે છે. મનુષ્ય નિષ્કામ ભાવે

મંનું અનુષ્ઠાન કરીને પરબ્રહ્મને પામે—આજ ઉદ્દેશથી મોન-ફળનું વિધાન કર્યું છે. કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગાદિ ફળોની પ્રશંસા કરનારાં વચનો તો કામનામાં આસક્ત પુરુષો પર જ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. અતઃ આ કામનાઓથી મુક્ત થઈને પરમાત્માને જ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. નિત્યકર્મોના અનુષ્ઠાનથી રાગાદિ દોષો દૂર થવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, પછી એમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાય છે અને મનુષ્ય કર્મોના અગોચર કામના-રહિત પરબ્રહ્મને પામે છે. મન અને કર્મથી જ સંસારની સૃષ્ટિ થઈ છે. આ બન્ને બંધનનાં કારણ હોવા છતાં પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગો બની જાય છે. વેદવિહિત કર્મ અક્ષય ફળ (મોક્ષ) આપે છે અને નશ્વર ફળ—પણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. મનદ્વારા ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરવો એ જ અક્ષય ફળની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે, અન્ય કશું જ નહિ. જ્યારે રાત્રિ પૂરી થાય છે અને અંધકારનું આવરણ દૂર થાય છે, એ જ વખતે નેત્રો પોતાના તેજસ સ્વરૂપથી રસ્તામાં પગનો બચાવ કરવા યોગ્ય કાંટા વગેરેને જોઈ શકે છે. એજ રીતે બુદ્ધિ પણ મોહનો પરદો હટી જવાથી વિવેક-યુક્ત થઈ ત્યાગ યોગ્ય અશુભ કર્મોને સમજી શકે છે. વિધિપૂર્વક મંત્રોચ્ચારણ, યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન, દક્ષિણા, અન્નદાન અને મનની સમાધિ-આ પાંચ અંગોથી યુક્ત થવાથી જ કર્મ ફળ આપવા સમર્થ બને છે.

શબ્દ, રૂપ, પવિત્ર રસ, સુખદ સ્પર્શ અને સુંદર ગંધ—આ પણ કર્મોનાં ફળ છે, પરંતુ મનુષ્યમાં આ જ (કર્મ કરનારા) શરીરથી આ ફળોને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ નથી, કર્મોના ફળરૂપ જે લોક આ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, એનો ત્યાગ કર્યા પછી આ ફળો પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ આ શરીરથી જે જે શુભાશુભ કર્મ છે, એનાં ફળોને બીજું શરીર ધારણ કરીને જ ભોગવે છે કેમકે શરીર જ સુખ અને દુઃખ ભોગવવાનું સાધન છે. મન અને વાણીથી કરાએલાં શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ મન-વાણી દ્વારા જ ભોગવવાં પડે છે. ફળની ઈચ્છા રાખ-નાર મનુષ્ય પોતાનાં કર્મોના જેવાં ગુણને સંપાદન કરે છે. એ જ રીતે ગુણથી પ્રેરિત થઈને તે કર્મફળને ભોગવે છે. જેમ માછલી પાણીના પ્રવાહ સાથે વહી જાય છે, એજ રીતે મનુષ્યને પણ અગાઉ કરેલાં કર્મોના પ્રવાહમાં તણાવું પડે છે. આ સ્થિતિમાં પણ તે શુભ કર્મોનું ફળ પામીને પ્રસન્ન અને અશુભ કર્મોના ફળથી દુઃખી થાય છે

હવે, જેનાથી આ આખા જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જેને જાણીને મનને વશ રાખનારા મહાત્માઓ આ સંસારસાગર તરી જાય છે અને વેદમંત્રોનાં પદો પણ જેનું સમર્થન નથી કરી શકતાં, એ અનિર્વચનીય પરમાત્મતત્ત્વના વિષે થોડુંક કહું છું, ધ્યાનથી સાંભળો. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના રસો અને ગંધોથી રહિત તથા શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપથી પૃથક્ છે. તે મન બુદ્ધિને અગોચર, અવ્યક્ત તથા નિર્ગુણ છે, તો પણ એમણે જ પ્રજાને માટે રૂપ રસાદિ પાંચ વિષયો બનાવ્યા છે. તે ન સ્ત્રી છે, ન પુરુષ, ન નપુંસક. તે ન સત્ છે, ન અસત્, ન સત્ અસત્ રૂપ. પણ જ્ઞાની પુરુષ જ એમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એનું કદી મૃત્યુ નથી થતું, એથી તેને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે.

અક્ષરથી આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ અને જળથી આ પૃથ્વી પ્રગટ થઈ છે. આ પૃથ્વીથી જ પાર્થિવ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાર્થિવ શરીરોનો જળમાં લય થાય છે, જળમાંથી તેઓ અગ્નિમાં, ત્યાંથી વાયુમાં, વાયુમાંથી આકાશમાં અને ત્યાંથી પરમાત્મામાં લીન થાય છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવાથી જીવોનો પુનર્જન્મ નથી થતો. પરમાત્મા

ન ઠંડા છે ન ગરમ, ન કોમળ છે ન કઠોર, ન ખાટા છે ન તૂરા, અને ન તે મધુર છે ન તીખા. એમનું સ્વરૂપ સર્વથી વિલક્ષણ છે. ત્વચા સ્પર્શનો, જીભ રસનો, ઘ્રાણેન્દ્રિય ગંધનો, કાન શબ્દનો અને નેત્રો રૂપનો અનુભવ કરે છે. આ ઇન્દ્રિયો પરમાત્માને પોતાનો વિષય નથી બનાવી શકતી. અધ્યાત્મજ્ઞાનથી હીન મનુષ્યોને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ નથી થતો.

અતઃ જે જીભને રસથી, નાસિકાને ગંધથી, કાનને શબ્દથી, ત્વચાને સ્પર્શથી અને નેત્રોને રૂપ પરથી હટાવીને અંતર્મુખ કરી લે છે, તે જ પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. શ્રુતિના કથનાનુસાર વ્યાપક ઈશ્વર અને સાધક જીવ–આ બંને જીવનાં જ સ્વરૂપો છે. જે સંપૂર્ણ લોકમાં સ્થિત રહેનાર–કૂટસ્થ, સર્વનું કારણ અને પોતે જ સર્વકાંઈ કરનાર છે, તે જ કારણ તત્ત્વ છે, એના સિવાય જે કાંઈ છે, તે બધું કાર્યમાત્ર છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય કુહાડીથી લાકડાને કાપીને તેમાં અગ્નિ જોવા ઇચ્છે તો તેને તેમાં ન તો આગ દેખાશે, ન ધુમાડો. એ જ રીતે શરીરનું પેટ ફાડવાથી કે હાથપગ કાપવાથી કોઈ અંતર્યામી આત્માને જોઈ શકતો નથી; કેમકે તે શરીરથી ભિન્ન છે. કિન્તુ એ જ કાષ્ઠને યુક્તિપૂર્વક ઘસવાથી (ઘર્ષણ) જેમ અગ્નિ અને ધુમાડો બંને દેખાય છે, એ જ રીતે યોગદ્વારા મન અને ઇન્દ્રિયોને આત્મામાં સમાહિત કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાના સ્વરૂપભૂત આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. જેમ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં શરીરને આત્માથી અલગ અને પૃથ્વી પર પડેલું જુએ છે. એ જ રીતે દસ ઈન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને મન–બુદ્ધિ–આ સત્તર તત્ત્વોથી બનેલા લિંગ–શરીરની સાથે રહેનાર જીવાત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે, તે એના ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, ક્ષય અને મૃત્યુ આદિ દોષોથી કદી લેપાતો નથી. કોઈપણ આ ચર્મચક્ષુઓ દ્વારા આત્માના સ્વરૂપને નથી જોઈ શકતો. પોતાની ત્વચાથી તેને સ્પર્શી શકતો નથી, અને ન ઇન્દ્રિયો વડે એનું કોઈ કાર્ય પણ સિદ્ધ કરી શકે છે. ઇન્દ્રિયો એને નથી જોઈ શકતી, પણ એ તે બધાને જોઈ શકે છે. જીવ પોતાના દૃશ્ય શરીરને તજીને જ્યારે બીજા અદૃશ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો પ્રથમના સ્થૂળ દેહને પંચભૂતોમાં મળી જવા માટે છોડીને બીજા શરીરનો આશ્રય લઈ એને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે. મનુષ્યના મરવા પછી એના શરીરના પાંચ ભૌતિક અંશો પોતપોતાના મહાભૂતોમાં મળી જાય છે, પરંતુ શ્રોત્ર આદિ સત્તર તત્ત્વોનું લિંગ-શરીર કર્મ–વાસનામાં બદ્ધ થઈને બીજા સ્થૂળ દેહમાં પ્રવેશીને પાંચે વિષયોનું સેવન કરતું રહે છે. શ્રોત્રન્દ્રિય આકાશના ગુણ શબ્દનું, ઘ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીના ગુણ ગંધનું, તૈજસ નેત્રન્દ્રિય તેજના ગુણ રૂપનું, રસનેન્દ્રિય જળના ગુણ રસનું તથા ત્વગિન્દ્રિય વાયુના ગુણ સ્પર્શનું સેવન કરે છે. ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષય પંચ મહાભૂતોમાં રહે છે, પાંચે મહાભૂત ઇન્દ્રિયોમાં રહે છે, ઇન્દ્રિયો મનની અનુગામિની છે, મન બુદ્ધિનું આશ્રિત છે અને બુદ્ધિ આત્માનો આશ્રય લઈને સ્થિત છે.

આત્માની દુર્વિજ્ઞેયતા

મનુજી કહે છે—બૃહસ્પતે! મનુષ્ય આ આત્માને નેત્રોથી જોઈ નથી શકતો ત્વચાથી સ્પર્શી શકતો અને યોગથી સાંભળી શકતો નથી. તે આ બધાનું પોતાપણું છે અને આ શ્રોત્રાદિ સ્વયં પોતપોતાને જોઈ નથી શકતા. આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વનો સાક્ષી છે. સર્વજ્ઞ હોવાથી એ સર્વને જુએ પણ છે. પરંતુ જેમ મનુષ્યોને ન દેખવા છતાં હિમાલયની બીજી બાજુ તથા ચંદ્રમાની પીઠ વિષે એમ તો ન જ કહી શકાય કે તે છે જ નહિ–એ જ રીતે સંપૂર્ણ ભૂતોનો જ્ઞાનરૂપ આત્મા ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી પણ 'નથી' એમ ન કહી શકાય. રૂપવાન વસ્તુઓ પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં અને નાશ પામ્યા પછી પણ રૂપહીન જ રહે છે, આ નિયમથી જેમ બુદ્ધિમાન લોકો એમની અરૂપતાનો નિશ્ચય કરી લે છે તથા સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત દ્વારા જેમ તેની ગતિનું અનુમાન થાય છે, એ જ રીતે વિવેકી પુરુષો બુદ્ધિરૂપ દીપક દ્વારા દૂરસ્થ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. જે પ્રકારે મૃગોથી મૃગ, પક્ષીઓથી પક્ષી અને હાથીઓ દ્વારા હાથીને પકડી શકાય છે એવી જ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જ્ઞાનદ્વારા જ પકડી શકાય

છે. - અમે. સાંભળ્યું છે કે સર્પના પગને સર્પ જ ઓળખે છે, એ જ રીતે સમસ્ત શરીરોમાં સ્થિત જ્ઞેય આત્માને પુરુષ જ્ઞાન દ્વારા જ જાણી શકે છે. જેમ અંધકારરૂપ રાહુ ચંદ્રમા તરફ આવતો અને અને તેને છોડીને જતો દેખાતો નથી, તેવી જ રીતે જીવાત્મા શરીરમાં આવતો અથવા તેને છોડીને જતો જોઈ શકાતો નથી. જેમ ચંદ્રમા અને સૂર્યનો સંયોગ થતાં રાહુ દેખાવા લાગે છે. તેવી જ રીતે દેહથી યુક્ત થવાથી આત્મા 'આ દેહધારી છે' એવું જ્ઞાન થવા લાગે છે. પરંતુ જેમ ચંદ્રમા અને સૂર્યનો અલગ થવાથી રાહુ દેખાતો નથી, તેવી જ રીતે શરીર છુટયા પછી જીવ દેખાતો નથી. જેમ અમાવાસ્યાની રાત્રે ચંદ્ર પોતે જ અદૃશ્ય રહીને નક્ષત્રોમાં મળી જાય છે, તેમ જ જીવ શરીરથી છુટતાં જ પોતાનાં કર્મોનાં ફળરૂપ બીજા શરીર સાથે જોડાઈ જાય છે.

જે રીતે મનુષ્ય શુદ્ધ અને સ્થિર જળમાં નેત્રોથી પોતાનું રૂપ જોઈ શકે છે, તે જ રીતે ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ અને સ્થિર કરવાથી તે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જ્ઞેયસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તથા જળમાં આંદોલન થવાથી જેમ રૂપ નથી દેખાતું તેમ જ ઇન્દ્રિયોના ચંચળ થઈ ઉઠવાથી બુદ્ધિદ્વારા આત્માનો અનુભવ થતો નથી. અજ્ઞાનથી અવિદ્યા અને અવિદ્યાથી મન સર્વાદિ રોગોમાં ફસાય છે. આમ મન દૂષિત થવાથી એને આધીન રહેનારી પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ દૂષિત થઈ જાય છે. અતઃ અજ્ઞાની મનુષ્ય વિષયોમાં સદાય ડૂબેલો રહીને કદી તૃપ્ત નથી થતો તથા પોતાના પ્રારબ્ધ અનુસાર વિષય-ભોગની ઇચ્છાથી વારંવાર જન્મ પામ્યા કરે છે. પાપને લીધે જ સંસારમાં પુરુષની તૃષ્ણાનો અંત નથી થતો; જ્યારે પાપો સમાપ્ત થાય છે ત્યારે જ એની તૃષ્ણા નાશ પામે છે. વિષયોના સંસર્ગથી, સદાય તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાથી તથા મનદ્વારા વિપરીત સાધનોનું ચિંતન કરવાથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નથી થતી. જ્યારે પાપકર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે પુરુષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ દર્પણ સ્વચ્છ થવાથી પ્રતિબિંબ દેખાય છે એ જ રીતે તે પોતાના શુદ્ધ હૃદયમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા લાગે છે. વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયો ખેંચાઈ જવાથી મનુષ્ય દુઃખી રહે છે અને તે પાછી સંયમાતાં સુખી થવા લાગે છે. માટે એવી બુદ્ધિ દ્વારા ઇન્દ્રિયોને એમના વિષયોમાં જતી રોકીને વશમાં રાખવી જોઈએ. મન ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ છે ને બુદ્ધિ તેનાથી શ્રેષ્ઠ છે બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનથી પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ છે. અવ્યક્ત પરમાત્મામાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તથા જ્ઞાનથી બુદ્ધિ અને એનાથી મન પ્રગટ્યું છે. તે મન શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો સાથે જોડાઈને વિષયોને જુએ છે, જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષય, સંપૂર્ણ વ્યક્ત પદાર્થો અને પ્રાકૃત વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તે અમૃતત્વને પામે છે. પરંતુ સકામ કર્મ કરનાર પુરુષ વારવાર જન્મ મરણના ચક્કરમાં પડીને સુખદુઃખાદિ કર્મફળને ભોગવ્યા કરે છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોને ગ્રહણ ન કરવાથી પુરુષના વિષયો તો જ છૂટી જાય છે. પરંતુ એમાં એની આસક્તિ રહ્યા જ કરે છે—તે તો ત્યારે જ છૂટે છે જ્યારે એને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. જે વખતે બુદ્ધિ કર્મજનિત ગુણોથી છુટીને મનનાત્મિકા વૃત્તિમાં સ્થિર થાય છે, ત્યારે મન બ્રહ્મમાં લીન થઈને તદ્રૂપ બની જાય છે. પરબ્રહ્મ સ્પર્શ, શ્રવણ, રસન, દર્શન, ઘ્રાણ અને સંકલ્પ સર્વ પ્રકારનાં કર્મોથી રહિત છે; એટલે ત્યાંસુધી કેવળ વિશુદ્ધ બુદ્ધિજ પહોંચી શકે છે. વિષયોનો મનમાં લય થાય છે, મનનો બુદ્ધિમાં બુદ્ધિનો જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાનનો પરમાત્મામાં લય થાય છે. ઇન્દ્રિયો મનને નથી જાણતી. મન બુદ્ધિને નથી જાણતું અને બુદ્ધિ અવ્યક્ત આત્માને નથી, જાણતી પરંતુ અવ્યક્ત આ બધાને જાણે છે.

આત્મદર્શનનો ઉપાય

મનુજી કહે છે—બૃહસ્પતિજી! જ્યારે શારીરિક કે માનસિક દુઃખ આવી પડે ત્યારે મનુષ્યે એનાથી ચિંતા ન કરવી જોઈએ. દુઃખનું ચિંતન ન કરવું એ જ એની ઔષધિ છે. ચિંતન કરવાથી તો તે સામે આવે છે અને વધુને વધુ વધતું જાય છે. અતઃ માનસિક દુઃખને વિચારથી અને શારીરિક બાધાને ઔષધિથી દૂર કરવી; આજ વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે. બાળકની જેમ શોક ન કરવો જોઈએ. યૌવન, રૂપ,

જીવન, ધનસંગ્રહ, આરોગ્ય અને પ્રિયજનોનો મેળાપ-આ બધાં અનિત્ય જ છે. વિચારશીલ મનુષ્યોએ એમનો લોભ ન કરવો જોઈએ. જે દુઃખને આખા રાષ્ટ્ર સાથે સંબંધ હોય એને માટે એક વ્યક્તિએ શોક ન કરવો જોઈએ. હા, જો તેના પ્રતિકારનો કોઈ ઉપાય જણાય તો શોક ન કરતાં તે ઉપાય જ કરવો જોઈએ. મનુષ્યના જીવનમાં સુખ કરતાં દુઃખ જ વિશેષ છે એમાં શંકા નથી. જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અનુરાગ રાખે છે, એને મોહવશ થઈ મોતના મોંમાં જવું પડે છે. પરંતુ જે પુરુષ સુખ-દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે; વિચારવાનોને એને માટે શોક નથી કરવો પડતો. વિષયોના ઉપાર્જનમાં દુઃખ છે, એમની રક્ષા કરવામાં પણ સુખ નથી, તથા દુઃખથી જ એ ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે એમનો નાશ થઈ જાય તો ચિંતા ન કરવી જોઈએ.

જે સમયે બુદ્ધિ પોતાના કર્મજનિત સંસ્કારો સહિત ચિત્તની મનન-આત્મિકા વૃત્તિમાં સ્થિત થાય છે, એ જ વખતે ધ્યાનયોગજનિત સમાધિથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. નહિ તો જેમ જળધારા પર્વતના શિખરમાંથી નીકળીને ઢાળ તરફ વહે છે, તે જ રીતે આ ગુણાત્મિકા બુદ્ધિ ગુણમય પદાર્થો પ્રત્યે જ જાય છે. જે વખતે તે ધ્યાનયોગદ્વારા નિર્ગુણ સુધી પહોંચે છે એ જ વખતે, કસોટીદ્વારા જેમ સોનાને પારખી શકાય છે તેમ જ એને પરબ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. માટે ઇન્દ્રિયોને બધાં દ્વારેથી રોકીને મનમાં સ્થાપિત કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે મનની એકાગ્રતાથવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ ગુણોનો ક્ષય થવાથી પંચમહાભૂત વિલીન થઈ જાય છે. એ જ રીતે બુદ્ધિ તમામ ઇન્દ્રિયો સહિત મન (અહંકાર)માં લીન થઈ જાય છે. જ્યારે નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ અંતર્મુખ થઈને મનમાં સ્થિત થાય છે તો તે મનઃસ્વરૂપ જ બની જાય છે. મન અનેક પ્રકારના ગુણોવાળું છે, પરંતુ જ્યારે તે ધ્યાનજન્ય ગુણોથી યુક્ત થાય છે તો બધા ગુણોને ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે. આ અવ્યક્ત બ્રહ્મનો બોધ કરાવવામાટે સંસારમાં કોઈ દૃષ્ટાંત નથી. જ્યાં વાણીનો વ્યાપાર જ નથી, એ વસ્તુને વર્ણનનો વિષય કોણ બનાવી શકે ! એટલે જ તપથી, અનુમાનથી, કામાદિ ગુણોથી, બ્રાહ્મણાદિ જાતિના ધર્મોનું પાલન કરીને પરબ્રહ્મને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. ગુણાતીત પુરુષ એ કલંકનીય પરબ્રહ્મનો બહાર—અંદર (બધે) સમાનભાવે અનુભવી શકે છે.

યુધિષ્ઠિરજી ! ધર્મ કરવાથી કલ્યાણની વૃદ્ધિ થાય છે, અધર્મથી અકલ્યાણ થાય છે. રાગી પુરુષ પ્રકૃતિના રાજ્યમાં રહે છે અને વિરક્ત આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે જે સમયે મનના શબ્દાદિ પાંચ વિષયો સહિત પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનને વશ કરી લે છે, એ વખતે મણિઓમાં ઓતપ્રોત દોરા સમાન સર્વત્ર વ્યાપ્ત પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. એ જ વખતે એને આ પણ અનુભવ થાય છે કે જેમ દોરો મોતી, મણિ અને સુવર્ણના દાણાઓમાં પણ પરોવાયેલો છે, એ જ રીતે પોતાના કર્માનુસાર આત્મા પણ ગાય અશ્વ, મનુષ્ય, હાથી, મૃગ અને કીટ-પતંગાદિ સર્વ શરીરોમાં વ્યાપ્ત છે. તે જે જે શરીરથી જે જે કર્મ કરે છે, તેને શરીરથી એનું જ ફળ પામે છે.

મનુષ્યને પહેલાં વિષયનું જ્ઞાન થાય છે; પછી એને મેળવવા ઇચ્છા થાય છે, એ પછી પ્રયત્ન અને પછી કર્મ બને છે તથા કર્મ કરવાથી એનું ફળ મળે છે. આમ ફળને કર્મફળ-રૂપ, કર્મને જ્ઞેયસ્વરૂપ, જ્ઞેયને જ્ઞાનસ્વરૂપ અને જ્ઞાનને સદસત્સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. આ પ્રકારે જ્ઞાન, ફળ, જ્ઞેય અને કર્મ—આ સર્વનો ક્ષય થવાથી જે ફળ મળે છે તે પરમાત્માને જ તમે જ્ઞેયમાત્રમાં વ્યાપ્ત વાસ્તવિક જ્ઞાન સમજો. એ પરમ તત્ત્વને યોગીજનો જ જુએ છે વિષયોમાં આસક્ત અજ્ઞાની જનો પોતાના આત્મામાં સ્થિત એ પરબ્રહ્મને નથી દેખતા. અહિં જે કાંઈ દેખાય છે, એમાં આખીયે પૃથ્વી કરતાં મોટું જળ છે, જળથી મોટું તેજ, તેજથી મોટો પવન, પવનથી મોટું આકાશ, આકાશથી મોટું મન છે. મનથી મોટી બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિથી મોટો કાળ છે અને કાળથી મોટા ભગવાન વિષ્ણુ છે. એમનાથી જ આ જગત બન્યું છે. એ વિષ્ણુ ભગવાનનો કોઈ આદિ, અંત કે મધ્ય નથી. આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત હોવાથી તે અવિનાશી પણ છે, તે સર્વ દુઃખોથી પર છે, દુઃખ જ અંત હોય છે, અવિનાશી વિષ્ણુ જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે તેઓ જ પરમધામ અને પરમ પદ પણ છે. એમની પાસે પહોંચીને જીવ કાળના અધિકાર (કબજા) માંથી મુક્ત બની મોક્ષ પામે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્ય, સાધનહીનતા અને કર્મજનિત અંત-

રહેલોને લીધે-મનુષ્યોને એમની પાસે જવાનો માર્ગ નથી દેખાતો. લોકોને વિષયોમાં આસક્તિ છે, સ્વર્ગાદિ ચિરસ્થાયી સુખો પર પણ એમની નજર રહે છે અને તેઓ પરમાત્માથી ભિન્ન અનેક વસ્તુઓ મેળવવા માટે ઉત્સુક રહે છે. એથી જ એમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નથી થતી. મનુષ્યો આ સંસારમાં જે જે વિષયોને જુએ છે, તે સર્વ મેળવવા પણ ઇચ્છે છે. આમ તેઓ વિષયો પાછળ ભટકતા ફરે છે, નિર્વિષય પરમાત્માને પામવાની એમને કદી ઇચ્છા જ નથી થતી. ભલા, જે આ તુચ્છ વિષયોમાં ફસાયેલો છે, એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને કયાંથી જાણી શકે? વસ્તુતઃ પરમાત્મા અત્યંત દુર્જ્ઞેય છે. આપણે ધ્યાન દ્વારા સૂક્ષ્મ થયેલા મનથી એનો અનુભવ તો કરી શકીએ છીએ, પરંતુ વાણીથી વર્ણન નથી કરી શકતા. મનુષ્ય જ્ઞાન દ્વારા બુદ્ધિને નિર્મળ કરે, બુદ્ધિથી મનને શુદ્ધ કરે અને મનથી ઇન્દ્રિયોનું શોધન (વશ) કરે, ત્યારે તે અક્ષર પરમાત્માને પામી શકે છે. તે પરમાત્મા અજન્મા છે, પુણ્યવાનોની પરમ ગતિ છે, સ્વયં સિદ્ધ છે, સર્વની ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન છે, અવિનાશી છે, સનાતન છે, આદિ મધ્ય અને અંતરહિત છે, તથા અવિચળ છે એને જાણી લેવાથી મનુષ્ય અમૃતત્વ પામે છે.

ભગવાન વિષ્ણુથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા વરાહ અવતારનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! કમલનયન ભગવાન વિષ્ણુ અવિનાશી, સમસ્ત જીવોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનું સ્થાન, અજેય અને વ્યાપક છે. તેઓ નારાયણ, હૃષીકેશ, ગોવિન્દ અને કેશવ—આ નામોથી પણ વિખ્યાત છે. હું એમના સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક વિવેચન સાંભળવા ઇચ્છું છું.

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્ ! મેં આ પ્રસંગ જમદગ્નિપુત્ર ભગવાન પરશુરામ, દેવર્ષિ નારદ અને કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસના મુખે સાંભળ્યો છે. મહર્ષિ અસિત, દેવલ, વાલ્મીકિ અને માર્કંડેયજી પણ આ અદ્ભુત રહસ્યનું વર્ણન કર્યા કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુ સૌના ઈશ્વર અને નિયંતા છે. તેઓ પુરુષ અને વિહાર આદિ અનેક નામથી પ્રસિદ્ધ અને સર્વવ્યાપક છે. લોકમાં બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ એ શાર્ઙ્ગધન્વા ભગવાનના જે ચરિત્રોને જાણે છે તથા પુરાણવેત્તા જેમનું નિરૂપણ કરે છે; તે બધું હું તમને કહું છું. તેઓ પુરુષોત્તમ, સંપૂર્ણ ભૂતોના આત્મા છે; એમણે પોતાના સંકલ્પદ્વારા આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી આ પાંચ ભૂતોની રચના કરીને જળમાં શયન કર્યું હતું, તથા પોતાના સંપૂર્ણ તેજથી સંપન્ન રહીને એમણે મનથી જ સમસ્ત ભૂતોના અગ્રજ ભગવાન સંકર્ષણને ઉત્પન્ન કર્યા. આ ભગવાન સંકર્ષણને જ સમસ્ત ભૂતોના આધાર છે તથા ભૂત ભવિષ્યના બધા પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે.

ત્યારપછી એમના નાભિમાંથી એક સૂર્ય સમાન તેજોમય કમળ પ્રગટ્યું. એમાંથી સમસ્ત ભૂતોના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મા પ્રગટ થયા. બ્રહ્માજીના અંગની કાંતિથી, સર્વ દિશાઓથી દેદીપ્યમાન થઈ હતી. એ જ વખતે અંધકારથી આદિદૈત્ય મધુનો જન્મ થયો. ભગવાન પુરુષોત્તમે બ્રહ્માનું હિત કરવા માટે એ ઉગ્રકર્મા અસુરનો વધ કરી નાખ્યો. એનો વધ કરવાથી જ ભગવાનને દેવો, દાનવ અને અને મનુષ્યો 'મધુસૂદન' કહે છે—એ પછી બ્રહ્માજીએ મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને દક્ષ—આ સાત માનસ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. આ સર્વમાં મોટા મરીચિએ મનથી જ કશ્યપને ઉત્પન્ન કર્યા. મહર્ષિ કશ્યપ અત્યંત તેજસ્વી અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્માજીએ મરીચિથી પણ મોટા દક્ષને પોતાના અંગૂઠાથી ઉત્પન્ન કર્યો. તે પ્રજાપતિપદ પર આરૂઢ થયો, પ્રજાપતિ દક્ષને પહેલાં તેર કન્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. એમાં દિતિ સર્વથી મોટી હતી. સમસ્ત ધર્મોને વિશેષ રૂપથી જાણનારા, પરમયશસ્વી મરીચિનંદન કશ્યપ આ સર્વ કન્યાઓના પતિ બન્યા. ત્યારપછી દક્ષે દશ કન્યાઓ બીજી ઉત્પન્ન કરી તથા એમનાં ધર્મ સાથે લગ્ન કર્યાં, આ કન્યાઓથી ધર્મને વસુ, રુદ્ર, વિશ્વેદેવ, સાધ્ય અને મરુદ્ગણે જન્મ લીધો.

પ્રજાપતિ દક્ષને આ બધાથી નાની બીજી સત્તાવીસ કન્યાઓ પણ થઈ. એ સર્વના પતિ મહાભાગ ચંદ્ર થયા.

કશ્યપની અન્યાન્ય સ્ત્રીઓથી ગન્ધર્વ, અશ્વ, પક્ષી, ગાય, કિમ્પુરુષ, મત્સ્ય, ઉદ્ભિજ્જ અને વનસ્પતિ આદિ ઉત્પન્ન થયાં. અદિતિથી દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબલિ આદિત્યો જન્મ્યા એમનામાં જ વિષ્ણુએ વામનરૂપે અવતાર લીધો હતો. એમના પરાક્રમથી દેવોની શ્રીવૃદ્ધિ થઇ અને દાનવો તથા દૈત્યોનો પરાજય થયો. વિપ્રચિત્તિ આદિ દાનવ દનુના પુત્ર હતા તથા દિતિથી મહાબલિ દૈત્યોનો જન્મ થયો હતો.

પછી શ્રીભગવાને દિવસ, રાત, ઋતુ, પૂર્વાહ્ણ, અપરાહ્ણ, આદિ ભેદથી કાળની વ્યવસ્થા કરી તથા પોતાના સંકલ્પથી જ મેઘ, સ્થાવર–જંગમ અને સંપૂર્ણ પદાર્થો સહિત પૃથ્વીને રચી. એ પછી એમણે પોતાના મુખથી સેંકડો બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. તથા ભુજાઓથી સેંકડો ક્ષત્રિયો, જાંઘથી સેંકડો વૈશ્ય અને ચરણોથી સેંકડો શૂદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. આ પ્રકારે ચારે વર્ણોને ઉત્પન્ન કરીને એમણે સ્વયં બ્રહ્માજીને સર્વના અધ્યક્ષ બનાવ્યા. તેજસ્વી બ્રહ્માજી વેદવિદ્યાના વિધાતા બન્યા. તત્પશ્ચાત્ એમણે ભૂત અને માતૃગણના અધ્યક્ષ વિરૂપાક્ષ, પાપીઓને દંડ દેનાર પિતૃરાજ યમ, ધનાધ્યક્ષ કુબેર અને જળચરોના સ્વામી વરુણને ઉત્પન્ન કર્યા. આ સર્વ દેવોના અધ્યક્ષપદે એમણે ઇન્દ્રને નિયુક્ત કર્યા.

એ સમયે મનુષ્યોને યમરાજનો ભય ન હતો. તેઓ ચાહે તેટલા દિવસો સુધી જીવતા રહી શકતા હતા. સંતાન ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ એમને મૈથુનધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર નહોતી. તેઓ સંકલ્પ માત્રથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા. ત્યારપછી ત્રેતાયુગ આવવા છતાં મૈથુન—ધર્મનો પ્રચાર ન થયો એ સમયે સ્પર્શ કરવાથી જ પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ જતી હતી. દ્વાપરયુગમાં મૈથુન દ્વારા પ્રજા ઉત્પન્ન થવા લાગી અને કળિયુગમાં લોકો દામ્પત્યપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.

રાજન્! આ પ્રકારે આ આખું યે જગત ભગવાન કૃષ્ણથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. આ પ્રસંગ સંપૂર્ણ લોકનો વૃતાંત જાણવાવાળા દેવર્ષિ નારદજીએ મને કહ્યો હતો. એમણે પણ શ્રી કૃષ્ણની નિત્યતા યથાર્થરૂપે સ્વીકારી છે. આમ તે સત્યપરાક્રમી કમલનયન ભગવાન કૃષ્ણ સાધારણ મનુષ્ય, નથી, એમનો મહિમા અચિંત્ય છે.

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! ભગવાન કૃષ્ણ અવિનાશી અને સર્વના ઇશ્વર છે. આપ એમના પ્રભાવ અને પૂર્વકર્મોનું યથાર્થ વર્ણન કરો. મને એ સાંભળવાની ખુબ ઇચ્છા છે. એમણે જગત્પ્રભુ હોવા છતાં પણ તિર્યગ્યોનિમાં શા નિમિત્તે જન્મ લીધો હતો, એ મને કૃપા કરી કહો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—એકવાર હું શિકાર ખેલતો મહર્ષિ માર્કંડેયના આશ્રમ પર જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં મેં હજારો મુનિઓને બેઠેલા જોયા. મુનિઓએ મધુપર્ક સમર્પિને મારો ભારે સત્કાર કર્યો, અને મેં પણ એમનું સ્વાગત સ્વીકારીને એમનું અભિવાદન કર્યું. પછી મહર્ષિ કશ્યપે મને આ મનોહર કથા સંભળાવી. તમે એ એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો.

પૂર્વકાળમાં નરકાસુર આદિ હજારો દાનવો ક્રોધ, અને લોભને વશ થઇ શક્તિના મદમાં ચૂર બની ગયા. એમના અનેક સાથીઓ પણ યુદ્ધ માટે આતુર થઇ ગયા. દેવોનો અતિશય વૈભવ એમને માટે અસહ્ય બન્યો. એમનો ઉપદ્રવ એટલો બધો વધી ગયો કે એથી કંટાળીને દેવો અને દેવર્ષિગણો જ્યાંત્યાં સંતાવા લાગ્યા. દેવોએ જોયું કે ભયંકર આકૃતિવાળા મહાબલી દાનવોથી વ્યાપ્ત થયેલી આ પૃથ્વી બહુ વ્યાકુળ થઇ રહી છે. એમનો ભાર ઘણો વધી ગયો છે, શાંતિ નાશ પામી છે અને તે દુઃખભારથી દબાઇ–પીસાઇ રહી છે. આ જોઇને એમને ઘણો ક્ષોભ થયો અને એમણે બ્રહ્માજીને કહ્યું, 'બ્રહ્મન્! દાનવોનો ઉપદ્રવ બહુ વધી ગયો છે, અમે હવે આ અત્યાચારો કેમ સહીએ?

ત્યારે બ્રહ્માજીએ કહ્યું—'દેવો! આ આપત્તિને દૂર કરવાનો ઉપાય મેં પ્રથમથીજ કહી દીધો છે. અત્યારે દાનવો વરદાન પામીને બળ અને મદથી ચૂર થઇ રહ્યા છે. એમને અવ્યક્તસ્વરૂપ ભગવાન વિષ્ણુનો લેશ પણ ભય નથી. જુઓ, આ વખતે એમણે વરાહરૂપ ધારણ કર્યું છે. એમને વશ કરવા એ દેવો માટે કઠિન છે. આ ભૂમિની નીચે જ્યાં દાનવો હજારોની સંખ્યામાં રહે છે, ત્યાં જઇને જ વરાહ ભગવાન એમનો સંહાર કરશે.' બ્રહ્માજીની આ વાત સાંભળીને સર્વ દેવોને અતિ આનંદ થયો.

પછી મહાતેજસ્વી ભગવાન વિષ્ણુ વરાહરૂપ ધરીને અત્યંત વેગથી પૃથ્વીની નીચે દાનવો પાસે ગયા અને એમને ભયભીત કરતા અતિભીષણ અવાજ કરવા લાગ્યા. એમની ગંભીર ગર્જનાઓથી બધા લોક

ગૂંજી ઊઠયા તથા એમાં વસનારા ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ ગભરાવા લાગ્યા. સમસ્ત સંસારમાં સનસનાટી છવાઈ ગઈ. સ્થાવર-જંગમ બધા ચોંકીને દિંગ થઈ રહ્યા. એ ભીષણ નાદોથી મૂર્છિત થઇને અનેક દાનવો પ્રાણહીન થઇને પડવા લાગ્યા. ભગવાને રસાતલમાં પહોંચીને એ દેવશત્રુઓનાં

માંસ, મેદ અને હાડકાંને પોતાની ખરીઓથી કચરી નાખ્યાં.

આ જ વખતે બધા દેવતાઓ મળીને બ્રહ્માજીની પાસે ગયા અને તેમને પૂછ્યું; 'ભગવન્! આ કેવો શબ્દ થઇ રહ્યો છે! આનું કશું રહસ્ય અમને સમજાતું નથી. આ કોણ છે અને કોનો શબ્દ છે? આનાથી તો સમસ્ત સંસાર વિહ્વળ બની ગયો છે.' એટલામાં જ ભગવાન વરાહ ઉપર આવ્યા. ઋષિઓ તેમની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા તેમને જોઇ બ્રહ્માજીએ કહ્યું; દેવતાઓ! સાવધાન રહો. આ તે, સંપૂર્ણ વિઘ્નોને નષ્ટ કરનારા ભગવાન વિષ્ણુ જ છે. તેઓ સમ્પૂર્ણ પ્રાણીઓના આત્મા, તેમના રક્ષક અને સ્વામી છે, મહાન યોગી તથા આત્માઓના આત્મા છે. જુઓ, તેઓ મહાબળવાન અને વિશાળ શરીરવાળા વરાહરૂપથી સમસ્ત દૈત્યગણોને મારીને અહિં પધારી રહ્યા છે. તેમણે એકલાએ જે અદ્દભુત કર્મ કર્યું છે તે તમે બધા મળીને પણ કરી શકો તેમ નથી. તમારે કોઇ પ્રકારનો સન્તાપ, ભય અથવા શોક ન કરવો જોઇએ. તેઓ સમસ્ત સંસારના રચનાર પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર છે. સંપૂર્ણ લોકોનો ઉદ્ધાર કરતાં તેમણે જ આ મહાન શબ્દ કર્યો હતો. તે કમલનયન ભગવાન જ સંપૂર્ણ લોકોના વંદનીય, અવિનાશી અને સમસ્ત ભૂતોનું આદિ કારણ છે, તેમ જ સર્વને નિયમમાં રાખનાર છે.'

ગુરુ-શિષ્યના સંવાદનો ઉલ્લેખ કરતાં યોગ તથા સદાચારનું નિરૂપણ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી! હવે આપ મને મોક્ષના પ્રધાન કારણ યોગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સંભળાવો. તે જાણવાની મને બહુ ઇચ્છા છે.

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન! આ વિષયમાં ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે આ પુરાતન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. એકવાર કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય વિરાજમાન હતા. તેઓ ખૂબ જ તેજસ્વી, મહાત્મા, સત્યનિષ્ઠ અને જિતેન્દ્રિય હતા. તેમની પાસે એક બુદ્ધિમાન, શાન્તચિત્તવાળો કલ્યાણકાંક્ષી શિષ્ય હતો. તેણે તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને હાથ જોડીને પૂછ્યું; 'ભગવન! જો આપ મારી સેવાથી પ્રસન્ન હો તો મારા મનમાં એક મોટો સંદેહ છે તે દૂર કરવાની કૃપા કરો. સ્વામિન! મારું અને આપનું આ સંસારમાં આવવાનું ક્યાંથી થયું છે? મને જણાય છે કે સમસ્ત ભૂતોમાં તેઓ જ એક સમાન રૂપે મૂળ કારણ (ઉપાદાન) તરીકે રહેલા છે, તો પણ તે પ્રાણીઓમાં કોઇની વૃદ્ધિ અને કોઇનો ક્ષય કેવી રીતે થાય છે. તથા વૈદિક, સ્માર્ત અને લોકમાં જે વર્ણાશ્રમ સંબંધી વાક્યો પ્રસિદ્ધ છે તેમનો કઇ રીતે સમન્વય થઇ શકે છે? ભગવન! આ બધી વાતો મને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવવાની કૃપા કરો.

ગુરુજીએ કહ્યું—બેટા! સાંભળ, તું બહુ બુદ્ધિમાન છે, તેં જે વાત પૂછી છે તે વેદોનું ગૂઢ રહસ્ય

છે. તે જ અધ્યાત્મતત્ત્વ છે. અને તે જ સમસ્ત વિદ્યા અને શાસ્ત્રોનું સર્વસ્વ છે. વિશ્વાત્મા વેદનું જે મૂળ કારણ ઓંકાર છે તે વાસુદેવ, સત્ય, જ્ઞાન, યજ્ઞ, તિતિક્ષા, દમ અને આર્જવ સ્વરૂપ છે. વેદજ્ઞ લોકો તેને જ પુરુષ સનાતન અને વિષ્ણુ કહે છે. તે જ જગતની ઉત્પત્તિ, અને પ્રલય કરનારું અવ્યક્ત અને સનાતન બ્રહ્મ પણ છે. આ વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભગવાન કૃષ્ણ પણ તે જ છે. તમે મારી પાસેથી તેનો ઇતિહાસ સાંભળો. આ અતુલ તેજસ્વી દેવદેવ ભગવાન કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણો પાસેથી, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિયો પાસેથી અને શૂદ્રે શૂદ્રો પાસેથી સાંભળવું જોઈએ. તમે શ્રીકૃષ્ણનું કલ્યાણકારી ચરિત્ર સાંભળવાના અધિકારી છો, તેથી સાવધાન થઈને સાંભળો. શ્રીકૃષ્ણ જ આદિ અન્તથી રહિત કાલચક્ર છે. તેમની જ અંદર આ ત્રણે લોક ચક્રની પેઠે ઘૂમી રહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણને જ અક્ષર, અવ્યક્ત, અમૃત સનાતન પરબ્રહ્મ પણ કહે છે. તે અવિનાશી પરમાત્મા જ પિતૃઓ, દેવતાઓ, ઋષિઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, નાગો, અસુરો અને મનુષ્યોની માયામાં સ્થિત થઈને વેદો, શાસ્ત્રો, અને સનાતન લોકધર્મોને પ્રકટ કરે છે. જેવી રીતે ઋતુપરિવર્તનની સાથે જુદી જુદી ઋતુઓનાં લક્ષણો પ્રકટ થાય છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક યુગમાં તે અનુસાર ભાવો અભિવ્યક્ત બને છે. તથા કાલક્રમથી દરેક યુગોમાં તેવી તેવી જાતનું જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. કલ્પના અન્તમાં જે વેદો અને ઇતિહાસોનો લોપ થઈ જાય છે, તેમને ભગવાન સ્વયંભૂની ઇચ્છાથી મહર્ષિઓ તપદ્વારા ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લે છે. એ સમયે ભગવાન સ્વયં બ્રહ્માજીને વેદનું, બૃહસ્પતિને વેદોનાં અંગોનું, શુક્રાચાર્યને નીતિશાસ્ત્રનું, નારદજીને ગંધર્વવિદ્યાનું ભરદ્વાજને ધનુર્વેદનું, ગાર્ગ્યને દેવર્ષિઓના ચરિત્રનું અને કૃષ્ણાત્રેયને ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય છે. તે વખતે અનેક શાસ્ત્ર તપસ્વીઓ ન્યાય વગેરે જુદાંજુદાં તંત્રોની રચના કરે છે. તેમણે તર્ક, શાસ્ત્ર અને આચરણ દ્વારા જે કંઈ ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે જ તમારે વર્તવું જોઈએ.

પરબ્રહ્મ અનાદિ અને સર્વથી પર છે. તેને દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ નથી જાણતા. તેને તો એકમાત્ર જગત્પાલક ભગવાન નારાયણ જ જાણે છે. નારાયણથી જ ઋષિઓ, મુખ્યમુખ્ય દેવતાઓ અસુરો તથા પ્રાચીન રાજર્ષિઓએ તે બ્રહ્મને જાણ્યું છે. તે બ્રહ્મજ્ઞાન સમસ્ત દુઃખોનું પરમ ઔષધ છે. જ્યારે પુરુષનો આધાર લઈને પ્રકૃતિ વિવિધ પદાર્થોની રચના કરે છે, ત્યારે તેમાંથી કારણ સહિત જગત ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી અહંકાર, અહંકારથી આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુથી તેજ, તેજથી જળ અને જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ છે. સંપૂર્ણ જગત આમાં રહેલું છે. આમાંથી જે પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને એક મન એમ સોળ વિકાર થાય છે. શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ—આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. પાદ, પાયુ, ઉપસ્થ, હાથ અને વાણી આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ—આ પાંચ વિષયો છે. આ સર્વમાં વ્યાપક જે ચિત્ત છે, તે મન છે. મન સર્વરૂપ છે. રસજ્ઞાનસમયે તે જિહ્વારૂપ બની જાય છે. તથા બોલતી વખતે મનને જ વાણી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જુદીજુદી ઇન્દ્રિયોની સાથે મળીને તેતે રૂપે મન જ વ્યક્ત થાય છે. મનને સત્ત્વગુણનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે અને સત્ત્વને અવ્યક્તનું, આથી બુદ્ધિમાન પુરુષ તે આત્માને સમસ્ત ભૂતોના આત્મા અવ્યક્ત (મૂળ પ્રકૃતિ) માં રહેલો જાણે.

આ પ્રમાણે આ સંપૂર્ણ પદાર્થો પ્રકૃતિથી અતીત તે નિરંજન દેવમાં રહીને સંપૂર્ણ ચરાચર જગતનો નિર્વાહ કરે છે. તે પરમાત્મા આ પદાર્થોથી યુક્ત આ નવ દ્વારવાળા પુરુષી નગરમાં વ્યાપીને તેમાં શયન કરે છે. તેથી તેને 'પુરુષ' કહેવામાં આવે છે. તે પુરુષ જરા-મરણથી રહિત, વ્યાપક, સર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણોવાળો, સૂક્ષ્મ અને સમસ્ત ભૂતો અને ગુણોનો આશ્રય છે. જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ જોવામાં નથી આવતો, તેવી જ રીતે આત્મા શરીરમાં રહેવા છતાં પણ નજરે આવતો નથી. જે પ્રમાણે યત્નપૂર્વક મંથન કરવાથી કાષ્ઠમાં છુપાએલો અગ્નિ પ્રકટ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે યોગાભ્યાસ દ્વારા શરીરમાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત જીવાત્મા આ શરીરને છોડીને બીજે ચાલ્યો જાય છે, તેવી જ રીતે મૃત્યુ પછી પણ તે બીજું શરીર ગ્રહણ કરી લે છે.

કર્મ દ્વારા જ આ દેહનો ભાવ થાય છે અને કર્મ દ્વારા જ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા પોતાના કરેલા પ્રબળ કર્મોદ્વારા જ તેને બીજા શરીરમાં લઈ જવામાં આવે છે.

રાજન્ ! જંગમ અને સ્થાવર જે ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે, તે અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થએલાં છે અને અવ્યક્તમાં જ સમાઈ જાય છે. જેમ પીપળાના બીજમાં અવ્યક્તરૂપે વિશાળ વૃક્ષ સમાએલું છે, પરન્તુ વૃક્ષરૂપમાં આવીને તે વ્યક્ત બને છે. તેવી જ રીતે આ સંપૂર્ણ સંસારની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી જ વ્યક્ત બની છે. જેમ લોઢું અચેતન હોવા છતાં પણ તે ચુંબક તરફ ખેંચાય છે. તેવી જ રીતે શરીર ઉત્પન્ન થતાં જ તેના સ્વાભાવિક સંસ્કારો તથા અવિદ્યા, કામ કર્મ વગેરે બીજા ગુણો તેના તરફ ખેંચાઈ આવે છે. આત્મા સર્વની પહેલાં વિદ્યમાન હતો. તે નિત્ય, સર્વમાં રહેલો, મનનું પણ કારણ અને ઉપલક્ષણ છે, અજ્ઞાનરૂપ કર્મને જ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેવામાં આવે છે. આ કારણોથી યુક્ત થઈને જીવ કર્મનો સંગ્રહ કરે છે. તથા તે કર્મોમાંથી વાસનાઓ પ્રકટે છે અને વાસનાઓને લીધે ફરી નવાં કર્મો થાય છે. આ પ્રમાણે આ આદિ-અન્ત રહિત મહાન સંસારચક્ર ચાલી રહ્યું છે. જેમ ઘાંચી લોકો તલોમાં તેલ હોવાથી તેમને ઘાણીમાં પીલે છે તેવી જ રીતે પરમાત્મા આ જગતના જીવોમાં કર્મોની આસક્તિ હોવાથી તેમને આ કર્મચક્રરૂપ સંસારમાં પીલી રહ્યો છે. જીવ અહંકારને આધીન થઈને તૃષ્ણાને લીધે કર્મો કરે છે અને તે કર્મો આગળનાં કાર્યો અને કારણો પ્રાપ્ત થવામાં નિમિત્ત બને છે. માટે વિવેકી પુરુષે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો તફાવત જાણી લેવો જોઈએ. આ બન્નેના તાદાત્મ્યનો અભ્યાસ થઈ જવાથી જીવ એવો બની ગયો છે કે એને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન નથી થતું.

ભીષ્મજી કહે છે – રાજન્ ! આ પ્રકારે ગુરુદેવે શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કર્યું. શેકેલા દાણા જેમ ફરીથી ઊગતા નથી તેમ જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થયેલા અવિદ્યા આદિ ક્લેશ આત્મને સ્પર્શી શકતા નથી. કર્મનિષ્ઠ પુરુષોને જેમ પ્રવૃત્તિમાર્ગ જ ઈષ્ટ લાગે છે તેવી જ રીતે વિજ્ઞાનનિષ્ઠોને જ્ઞાનાભ્યાસથી બીજું અન્ય કોઈ વસ્તુ જણાતી નથી. વેદને જાણનારા અને વેદોક્ત કર્મોમાં શ્રદ્ધા રાખનારા પુરુષો વિરલ જ હોય છે. વૈદિક કર્મોનું પ્રયોજન સ્વર્ગ કે મોક્ષ છે. આ બંનેમાં મોક્ષ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ હોવાથી બુદ્ધિમાન લોકો સર્વદ્વારા પ્રશંસિત નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષમાર્ગને જ ચાહે છે. સત્પુરુષોએ સદા આ જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે, માટે આ જ વધુ નિર્દોષ છે. આ એ બુદ્ધિ છે કે જેનું અનુસરણ કરવાથી મનુષ્ય પરમાર્થને પામે છે. પરંતુ દેહાભિમાની પુરુષ આ માર્ગે નથી જઈ શકતો. તે તો ક્રોધ-લોભાદિ અનેક રાજસી-તામસી ભાવોવાળો થઈને અજ્ઞાનવશ અનેક જન્મો વહોરી લે છે

એટલે જે પુરુષ દેહાધ્યાસથી છૂટવા ઇચ્છે તેણે કોઈપણ પ્રકારનું અવૈધ આચરણ ન કરવું જોઈએ. તે પોતને માટે નિષ્કામ કર્મદ્વારા મોક્ષનું દ્વાર ખોલે, સ્વર્ગાદિ પુણ્ય લોકોના પ્રલોભનમાં ન ફસાય. જે પુરુષ એકવાર ધર્મમાર્ગ પર ચાલીને પાછો લોભવશ કામ-ક્રોધના ચક્કરમાં પડીને અધર્મ કરવા માંડે છે, તે પોતાના પરિવાર સહિત નાશ પામે છે. કલ્યાણકાંક્ષી પુરુષે રાગને આધીન થઈ શબ્દાદિ વિષયોનું સેવન ન કરવું જોઈએ. વિષયવાસનાને લીધે જ ગુણોના સંસર્ગથી હર્ષ, ક્રોધ અને વિષાદ જન્મે છે. આ દેહ પાંચ ભૂતોનો વિકાર છે, તથા સત્ત્વ, રજ, તમ ત્રણ ગુણોવાળો છે. એમાં એ કોની સ્તુતિ કરે અને કોને ખરાબ કહે ! શબ્દાદિ વિષયોમાં તો કેવળ મૂર્ખાઓ જ આસક્ત બને છે. જેમ વનમાં રહેનારા સંન્યાસીઓ મિષ્ટાન્ન આદિની ઇચ્છા ન કરતાં શરીરનિર્વાહ માટે સ્વાદહીન લૂખું-સૂકું ભોજન પણ ખાઈ લે છે, એ જ રીતે સંસારી (ગૃહસ્થ) મનુષ્યે પણ પરિશ્રમી થઈને, રોગીના ઔષધ સેવનની જેમ શરીર-નિર્વાહ માટે પરિમિત અને સાત્ત્વિક ભોજન કરવું જોઈએ. ઉદારચિત્ત પુરુષ સત્ય, શૌચ, સરળતા, ત્યાગ, તેજ, ઉત્સાહ ક્ષમા, ધીરજ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને તપના પ્રભાવથી તમામ વિષયાત્મક ભાવો પર નજર રાખી શાન્તિની ઇચ્છાથી ઇન્દ્રિયોને વશ કરે. એમ ન થતાં જ જીવ અજ્ઞાનવશ સત્ત્વ રજ અને તમથી મોહિત થઈને નિરંતર ચક્રની જેમ ફર્યા કરે છે; માટે વિચારશીલ પુરુષ અજ્ઞાન-જનિત દોષોની સારી રીતે પરીક્ષા કરે તથા એનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ અને અહંકારથી મુક્ત બને.

રાજન્ ! હવે હું તમને સત્ત્વ આદિ ગુણોના કાર્યો કહું છું, સાંભળો. પ્રસન્નતા, હર્ષજનિત પ્રીતિ,

અદ્રોહ, ધૈર્ય અને સ્મૃતિ—આ સત્ત્વગુણનાં કાર્યો છે. કામ, ક્રોધ, પ્રમાદ, લોભ, મોહ, ભય ક્લાંતિ, વિષાદ, શોક, અપ્રસન્નતા, માન, દર્પ, અને અનાર્યતા—આ રજોગુણ અને તમોગુણનાં કાર્યો છે. આ દોષોના ગૌરવ અને લઘુતાનો વિચાર કરીને પૂછી આ પરીક્ષા કરે કે આમાંથી કયો દોષ મારામાં કેટલા પ્રમાણમાં છે? આ પ્રમાણે વિચાર કરતા રહીને આ સર્વ દોષોથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે.

સર્વ પ્રકારના દોષોથી છૂટવા માટે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ

મહર્ષિ પંચશિખનો રાજા જનકને ઉપદેશ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—દાદાજી! મનુષ્યે કયા દોષોને મનથી તજી દેવા જોઈએ, કયાને બુદ્ધિથી શિથિલ કરવા જોઈએ, કયા દોષો વારંવાર આવી જાય છે અને કયા મોહવશ ફળહીન જેવા દેખાય છે? તથા બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાની બુદ્ધિથી યુક્તિપૂર્વક કયા દોષના બળાબળનો વિચાર કરે?

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન્! દોષના મૂળ કારણ અજ્ઞાન સહિત તેમનો નાશ થવાથી પુરુષ વિશુદ્ધચિત્ત થઈને સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. જેમ છીણીની ધાર લોખંડી જંજીરને કાપીને પોતે જ નાશ પામે છે એ જ રીતે ધ્યાનસંસ્કૃત બુદ્ધિ તમોગુણજનિત દોષોનો નાશ કરીને એમની સાથે પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે. જો કે રજોગુણ, તમોગુણ અને કામ તથા મોહથી રહિત શુદ્ધ સત્ત્વ આ ત્રણે ગુણો દેહનાં મૂળ કારણો છે તો પણ આત્મવાન પુરુષ માટે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન તો સત્ત્વગુણ જ છે. માટે સંયમશીલ પુરુષે રજોગુણ-તમોગુણથી દૂર રહેવું જોઈએ. આ દોષોથી મુક્ત થવાથી બુદ્ધિ નિર્મળ બને છે. મનુષ્ય જ્યારે રજોગુણને આધીન હોય છે ત્યારે અનેક પ્રકારનાં અધર્મયુક્ત કર્મો કરે છે. એનામાં દીનતા આવી જાય છે તથા તે અર્થયુક્ત ભોગોનું સેવન કરે છે. તમોગુણને આધીન થવાથી તે લોભ અને ક્રોધ જનિત કર્મોમાં ફસાઈ રહે છે, હિંસામાં એને વિશેષ અનુરાગ થઈ જાય છે કાનમ નિદ્રાતંદ્રાથી ઘેરાયેલો રહે છે. તથા સત્ત્વ… આશ્રય લેનાર પુરુષ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવોને જ જુએ છે. તે ઘણો નિર્મળ અને કાન્તિવાન હોય છે તથા એનામાં શ્રદ્ધા અને વિદ્યા પ્રધાનપણે રહે છે.

રાજન્! રજોગુણ અને તમોગુણથી મોહ થાય છે, અને મોહથી ક્રોધ, લોભ, ભય એવં દર્પ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સર્વનો નાશ કરવાથી જ મનુષ્ય શુદ્ધ બને છે. એવો શુદ્ધચિત્ત પુરુષ જ અક્ષય, અવિનાશી, સર્વવ્યાપક, અવ્યક્ત પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. એની જ માયાના આવરણમાં આવી જવાથી મનુષ્યોનાં જ્ઞાન અને વિવેક નાશ પામે છે, તથા તેઓ અજ્ઞાન અને મોહને આધીન થઈને ક્રોધની ચુંગાલમાં ફસાય છે. ક્રોધથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી લોભ, મોહ, માન, દર્પ અને અહંકારનો ઉન્મેષ થઈ જાય છે. તથા અહંકારથી કર્મમાં-પ્રવૃત્તિ થવા લાગે છે. આમ જ્યારે કર્મ થવા લાગે છે તો તે જન્મ-મરણનાં નિમિત્ત પણ બની જ જાય છે. તથા જેને જન્મ લેવાનો તેને શુક્ર અને શોણિતનો સંયોગ થયા પછી મળ-મૂત્રથી ભરેલા, લોહીથી લદબદ ગર્ભાશયમાં રહેવું જ પડે છે. અતઃ તૃષ્ણાથી તિરસ્કૃત અને કામક્રોધાદિથી જકડાયેલા પુરુષને જો એનાથી પાર જવાની ઇચ્છા હોય તો તે પ્રયત્નપૂર્વક સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી દૂર રહે; કેમકે સ્ત્રીઓ ભયંકર કૃત્યા સમાન છે, તેઓ અજ્ઞાની મનુષ્યોને મોહમાં નાખે છે. સ્ત્રીથી જ એનાં રજ અને પોતાના વીર્યદ્વારા સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જે રીતે મનુષ્ય પોતાના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જૂઓને ફેંકી દે છે, એ જ રીતે તેણે પોતાનાં ન હોવા છતાં પોતાનાં કહેવાતાં આ પુત્રાદિનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ દેહથી સ્વભાવિક જ પ્રસ્વેદને લીધે જૂ થાય છે. કર્મવશ વીર્ય દ્વારા સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તો બંનેની જ ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. એ વાત ધ્યાનમાં રાખો કે દુઃખની પ્રાપ્તિ તો શરીરના ગ્રહણ સાથે જ નિશ્ચિત છે, પરંતુ એની વૃદ્ધિ શરીરમાં અભિમાન કરવાથી થાય છે. અભિમાનના ત્યાગથી

દુઃખનો અંત થાય છે અને જેનું દુઃખ દૂર થઈ જાય છે, તે જ મુક્ત છે.

રાજન્! હવે હું તમને શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ મોક્ષનો ઉપાય બતાવું છું. જે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે તે પરમ ગતિ પામે છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, મનુષ્યોમાં દ્વિજ અને દ્વિજોમાં વેદજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ સમસ્ત ભૂતોનો આત્મા, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોય છે. એમણે પરમાર્થ તત્ત્વનો પૂરો નિશ્ચય કર્યો હોય છે. નેત્રહીન પુરુષ માર્ગમાં હોવાથી જેમ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પામે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનહીન પુરુષને પણ સંસારનાં અનેક દુઃખો સહેવાં પડે છે. માટે જ્ઞાની જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

વાણી, શરીર અને મનથી પવિત્રતા, ક્ષમા, સત્ય ધૈર્ય અને સ્મૃતિ—આ શ્રેષ્ઠ ગુણો પ્રાયઃ બધા ધર્મોના મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્યને તો શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ માન્યું છે. એ સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એના દ્વારા પુરુષ પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે પુરુષ આ વ્રતનું સારી રીતે પાલન કરે છે તેને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે, મધ્યમ બ્રહ્મચારીને સ્વર્ગ મળે છે અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જન્મ પામે છે. બ્રહ્મચર્ય મહાકઠિન વ્રત છે, એનો ઉપાય સાંભળો. જ્યારે રજોગુણની વૃત્તિ વધવા લાગે ત્યારે બ્રાહ્મણે એને રોકી દેવી જોઈએ. સ્ત્રીઓની વાતો ન સાંભળવી તથા તેમને વસ્ત્રહીન અવસ્થામાં જોવી પણ નહિ. કેમકે જો કોઈ પણ પ્રકારે એમના પર દૃષ્ટિ પડી જાય છે તો દુર્બલચિત્ત મનુષ્યને કામનો વિકાર થઈ જાય છે. બ્રહ્મચારીને જો કામ-વિકાર થઈ જાય તો તેણે કૃચ્છ્રવ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. અને જો સ્વપ્નમાં વીર્ય સ્ખલિત થાય તો જળમાં ડૂબકી મારીને ત્રણ વાર અઘમર્ષણ મંત્ર જપવો જોઈએ. વિવેકી પુરુષે આ પ્રકારે સંયમ અને વિવેકયુક્ત ચિત્ત વડે પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થિત કામ-વિકારને નષ્ટ કરી દેવો જોઈએ. હૃદયમાં એક મનોવહા નામની નાડી છે, તે સંકલ્પદ્વારા આખા શરીરમાંથી વીર્ય ખેંચીને બહાર કાઢી નાખે છે. જેમ દૂધમાંના ઘીને વલોવીને જુદું કરવામાં આવે છે, તે જ રીતે શરીરમાં વ્યાપેલું વીર્ય સંકલ્પના મથનથી અલગ થઈ જાય છે. સ્વપ્નમાં વસ્તુતઃ સ્ત્રીસંગનો અભાવ હોવા છતાં પણ કેવળ સંકલ્પથી જ મનોવહા નાડી વીર્યને બહાર કાઢી નાખે છે.

જે પુરુષો જાણે છે કે વીર્યની ગતિ જ વર્ણસંકરતા કરનારી છે, તેઓ વિરક્ત અને નિર્દોષ થઈ જાય છે તથા એમને પુનઃ દેહ પ્રાપ્ત નથી થતો. તેઓ કેવળ દેહનિર્વાહ માટે કર્મ કરે છે. મનદ્વારા નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં સ્થિત થાય છે અને પ્રાણોને સુષુમ્ણા માર્ગમાં લઈ જઈને અંતે મોક્ષ પામે છે. તથા જેમને એવો બોધ થયો છે કે વિશ્વરૂપમાં મન જ સ્થિત છે, એ મહાત્માઓનાં પ્રભુ-ઉપાસનાથી પરિશુદ્ધ મન પ્રકાશપૂર્ણ અને નિર્મળ થઈ જાય છે. અતઃ મનને વશ કરવા માટે મનુષ્યે નિષ્કામ કર્મ કરવાં જોઈએ. એથી તે રજોગુણ-તમોગુણથી મુક્ત થઈ યથેચ્છ ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો ઉપદેશ

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! વિષયભોગોમાં આસક્ત રહેનારાં પ્રાણીઓ સદા દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે. જે મહાત્મા એમનામાં આસક્ત નથી થતા તેઓ જ પરમગતિને પામે છે. આ જગત જન્મ, મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખો અનેક પ્રકારના રોગો તથા માનસિક ચિંતાઓથી ભરપૂર છે. એવું સમજીને બુદ્ધિમાન પુરુષે મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે મન વાણી અને શરીરથી પવિત્ર રહીને અહંકારનો ત્યાગ કરે તથા શાંતચિત્ત, અને નિષ્કામ રહીને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતો રહી સુખપૂર્વક વિચરે. જીવો પર દયા ન કરતા રહેવાથી પણ મનમાં એમના પ્રત્યે આસક્તિ થઈ જાય છે. એમ વિચારીને દયા અને મમતાથી પણ ઉપેક્ષા કરે તથા એ જાણીને સંતોષ માને છે કે આખો સંસાર પો… પોતાનાં કર્મોનાં જ ફળ ભોગવે છે. મનુષ્ય, … અશુભ જેવું કર્મ કરે છે તેવું ફળ તેને

છે, માટે બુદ્ધિ અને ક્રિયાદ્વારા સદા શુભ કર્મોનું જ આચરણ કરે. કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી, અને સત્ય બોલવું, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સરળ બનવું, આટલા ગુણ જે પુરુષમાં હોય તેજ સુખી થાય છે.

જે આ અહિંસા આદિને તમામ પ્રાણીઓ માટે સુખદ અને દુઃખથી છોડાવનાર પરમ ધર્મ સમજે છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે અને તે જ સુખી થાય છે. માટે બુદ્ધિ દ્વારા મનને સમાહિત કરીને કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ ન રાખે, કોઈનું અહિત ન ઇચ્છે, દુર્લભ વસ્તુની કામના ન કરે, તથા નશ્વર પદાર્થોની ચિંતા છોડી દે અને સફળ પ્રયત્ન કરીને મનને જ્ઞાનના સાધન (શ્રવણ-મનન)માં પરોવી દે. વેદાંત-વાક્યોના શ્રવણ તથા સુદૃઢ પ્રયત્નથી ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે સૂક્ષ્મ ધર્મને જુએ છે અને સત્ય વચન બોલવા ઇચ્છતો હોય, એણે એવી વાત કહેવી જોઇએ કે જે સત્ય હોવા સાથે જ હિંસા, પરનિંદા, કપટ, કટુતા, ક્રૂરતા અને ચાડી આદિ દોષો વિનાની હોય, આ પ્રકારની વાણી પણ બહુ જ અલ્પ માત્રામાં બોલવી જોઇએ. સંસારનો તમામ વ્યવહાર વાણીથી બંધાયેલો છે. માટે સારી વાણી જ બોલવી અને જો વૈરાગ્ય હોય તો બુદ્ધિ દ્વારા મનને વશ કરીને પોતાનાં કરેલાં બૂરાં કર્મો પણ લોકોને કહી દે. (કેમકે તે પ્રગટ કરી દેવાથી પાપની માત્રા ઓછી થઈ જાય છે.) રજોગુણથી પ્રભાવિત બનેલી ઇન્દ્રિયોની પ્રેરણાથી મનુષ્ય સકામ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને આ લોકમાં કષ્ટ ભોગવીને અંતે નર્કવાસી થાય છે. માટે મન, વાણી અને શરીરથી એવું કામ કરવું જેથી પોતાને ધૈર્ય મળે.

જેમ (પોલીસના ડરથી નાસતા) ચોર જ્યારે ચોરીના માલનો બોજ ફેંકી દે છે તો જ્યાં એને સુખ મળવાની આશા થાય છે તે બાજુ સહેલાઇથી નાસી જાય છે, એ જ રીતે મનુષ્ય રાજસ અને તામસ … ત્યાગ કરવાથી શુભ ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે સર્વ પ્રકારના સંગ્રહરહિત, નિરીહ, એકાંતવાસી, અલ્પાહારી, તપસ્વી અને જિતેન્દ્રિય છે, જેના બધા જ ક્લેશ જ્ઞાનાગ્નિથી નાશ પામ્યા છે, તથા જે યોગાનુષ્ઠાનનો પ્રેમી અને મનને વશ રાખનારો છે, તે પોતાના ચિત્ત દ્વારા નિઃસંદેહ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે બુદ્ધિમાન અને ધીર પુરુષ બુદ્ધિને વશ કરે, પછી બુદ્ધિ દ્વારા મનને અને મન દ્વારા વિષયપરાયણ ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખે. આમ જ્યારે તે મનને વશ કરીને ઇન્દ્રિયોને પોતાને આધીન કરી લે છે, ત્યારે એની ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થઇને ઈશ્વરાભિમુખ થઈ જાય છે. પછી ધર્મના મનની એકતા સિદ્ધ થતાં અંતઃકરણમાં બ્રહ્મનો પ્રકાશ પથરાઇ જાય છે.

અતઃ યોગશાસ્ત્રોક્ત નિયમો અનુસાર આચરણ કરવું જોઇએ અને યોગસાધના કરતી વખતે જે કોઈ ઉપાયથી ચિત્ત સ્થિર થઇ શકે, તેનું પાલન કરતાં રહેવું જોઇએ. અન્નના દાણા, અડદ, તલનો ખોળ, શાક, જવની લાપસી, સત્તુ, મૂળ, ફળ—જે કોઇપણ ભિક્ષામાં મળી જાય, એનાથી પોતાનો નિર્વાહ કરે. દેશ, કાળ, અને નિયમને અનુસરીને સાત્વિક આહાર કરે. સાધન આરંભ કર્યા પછી એને વચ્ચેથી બંધ ન કરે. જેમ આગ ધીરેધીરે વધતી જાય છે, એ જ રીતે જ્ઞાનના સાધનને ધીમેધીમે પ્રદીપ્ત કરે. એમ કરવાથી જ્ઞાન સૂર્યની જેમ પ્રકાશિત થવા લાગે છે તથા જ્ઞાની પુરુષ કાળ, જરા (વૃદ્ધત્વ) અને મૃત્યુને જીતીને અક્ષર અવિકારી, અમૃત અને સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

નિષ્કર્ષ કે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે સ્વપ્નના દોષો પર નજર રાખતાં નિદ્રાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો, કેમકે સ્વપ્નમાં જીવને રજોગુણ અને તમોગુણ ઘેરી લે છે. જ્ઞાનનો અભ્યાસ તથા તત્ત્વનો વિચાર કરવાથી જાગવાની ટેવ પડે છે, તથા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે, તો તો સદા જાગ્રત જ રહે છે. ઇન્દ્રિયો થાકી જવાથી બધાને ઊંઘ આવે છે, પરંતુ એ વખતે (જો કે ઇન્દ્રિયો તો લય થઇ છે તો) પણ મન જાગ્રત રહે છે. એટલે જ વિવિધ પ્રકારનાં સ્વપ્નાં દેખાય છે. જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં કામકાજમાં પરોવાયેલા મનુષ્યના સંકલ્પ મનોરાજ્યની જ વિભૂતિ છે, એ જ રીતે સ્વપ્નના ભાવો પણ મન સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. કામનાસક્ત પુરુષ અસંખ્ય જન્મોની વાસનાઓ સ્વપ્નમાં અનુભવે છે. એના મનમાં જેજે ભાવો છુપાયા હોય છે, એ બધાને અંતર્યામી જાણતો રહે છે. પૂર્વજન્મનાં કર્મો અનુસાર જો સત્ત્વ, રજ કે તમ કોઇ પણ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. એનાથી મન પર જેવા

સંસ્કાર પડે છે તેવા જ આકાર સૂક્ષ્મ ભૂતોની પ્રેરણાથી સ્વપ્નમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. એ સ્વપ્ન જોતાં જ સાત્વિક, રાજસી અને તામસી ગુણો એને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવા આવી પહોંચે છે. જાગ્રત અવસ્થામાં જેજે સંકલ્પો જાગે છે તે તે સંકલ્પોને સ્વપ્નમાં પણ મન આનંદથી પૂરા થતા જુએ છે. આત્માના જ પ્રભાવથી આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોમાં મન જઈ શકે છે, એને ક્યાંય અટકણ નથી થતી. અતઃ આત્માને અવશ્ય જાણવો જોઈએ. કેમકે; આકાશ આદિ સર્વ દેવો આત્મામાં જ સ્થિત છે. તપસ્યાથી મનનો અંધકાર નાશ પામે છે, પછી એમાં સૂર્યની જેમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થઈ જાય છે, દેવોએ તપનો આશ્રય લીધો છે અને અસુરોએ તપમાં વિઘ્ન નાખનારા દંભ, દર્પ આદિ તમ (અજ્ઞાન)ને અપનાવ્યા છે. પરંતુ આ સત્ત્વ ગુણપ્રધાન દેવો અને અસુરોમાં ગુપ્ત છે, એમને કોઈની ખબર નથી; કેમકે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ એને જ્ઞાનસ્વરૂપ કહે છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણ-એ દેવો અને અસુરોના ગુણ છે. એમાં સત્ત્વગુણ તો દેવોનો અને બાકીના બંને અસુરોના છે. બ્રહ્મ આ સર્વ ગુણોથી પર (અતીત), અક્ષર, અમૃત, સ્વયંપ્રકાશ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મહાત્માઓ જ એને પામે છે. જેઓ એને જાણે છે, તેઓ પરમગતિને પામે છે. તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષો જ બ્રહ્મ વિષે કંઈક યુક્તિયુક્ત વાતો કહી શકે છે. અથવા મન અને ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લઈને એકાગ્ર થવાથી પણ એ અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે.

જે મનુષ્ય પરમ ઋષિ ભગવાન નારાયણના બતાવ્યા પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત તત્ત્વનો નથી જાણતો, એને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન નથી. વ્યક્ત (સ્થૂળ જગત) મૃત્યુના મુખમાં પડવાવાળું છે અને અવ્યક્ત અમૃતપદ છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ બતાવ્યો છે; પરંતુ પ્રવૃત્તિ-ધર્મના પાલનથી સંસારમાં પુનઃ જન્મ લેવો પડે છે, માટે તે પુનરાવૃત્તિરૂપ છે. અને નિવૃત્તિ-ધર્મથી પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી તે મોક્ષસ્વરૂપ છે. શુભાશુભ કર્મોના જ્ઞાતા, નિવૃત્તિપરાયણ અને સદા તત્ત્વચિંતનમાં રહેનારા મુનિઓને જ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારે વિચારશીલ પુરુષે પહેલાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અને પુરુષ (ક્ષેત્રજ્ઞ)ને જાણવાં; પછી એ બંનેમાં શ્રેષ્ઠ જે પરમ મહાન ઈશ્વર તત્ત્વ છે, એનું વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણમયી છે. સૃષ્ટિ રચવી એ એનો સ્વભાવ છે. ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ એથી ઊલટું છે. તે સ્વયં ગુણરહિત અને પ્રકૃતિના કાર્યોનો દ્રષ્ટા છે. જીવ અને ઈશ્વર બંને ચેતન છે. ગુણાદિથી રહિત હોવાથી દેહો (અને) ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી બનતા. બંને સ્થૂળ પદાર્થોથી સર્વથા ભિન્ન છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ ઇન્દ્રિયો વડે કર્મ કરવાને લીધે કર્તા કહેવાય છે.

જે દિવ્ય સંપત્તિ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન પામવા ઇચ્છે છે, એ પુરુષે પોતાનું મન શુદ્ધ રાખવું જોઈએ અને શરીરથી કઠોર નિયમોનું પાલન કરતા રહી નિષ્કામ તપનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આંતરિક તપ ચૈતન્યમય પ્રકાશવાળું છે, એનાથી ત્રણે લોક વ્યાપ્ત છે. સૂર્ય અને ચંદ્રમા પણ તપથી જ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યા છે. લોકમાં તપ શબ્દ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તપનું ફળ છે પ્રકાશ અને જ્ઞાન, રજોગુણ અને તમોગુણનો નાશ કરનાર નિષ્કામ કર્મ જ તપ છે. બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીરિક તપ છે. વાણી અને મનનો સંયમ એ માનસિક તપ છે.

વૈદિક વિધિઓને જાણીને તે પ્રમાણે ચાલનારા દ્વિજોનું જ અન્ન ગ્રહણ કરવું ઉત્તમ મનાયું છે. એવા અન્નનો નિયમપૂર્વક આહાર કરવાથી રજોગુણથી ઉત્પન્ન થનાર આવેશ શાંત થઈ જાય છે તથા સાધક ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી વિરક્ત થઈ જાય છે. માટે ભિક્ષામાં જીવન ટકાવવા માટે જરૂરી હોય તેટલું જ અન્ન લેવું જોઈએ. આ રીતે યોગયુક્ત મન દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, એને જીવનના અંત સુધીમાં તમામ શક્તિ લગાવીને ધીમે ધીમે મેળવી લેવું જોઈએ. ધૈર્ય કદી ન ગુમાવવું જોઈએ.

કેટલાક યોગીઓ આસનની દૃઢતાથી શરીરને ધારણ કરીને બુદ્ધિ દ્વારા મનને વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે અને ઇન્દ્રિયગોલકો સાથેનો પોતાનો સંબંધ તજીને એમના કરતાં સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને પોતાનાથી અભિન્ન માને છે. કોઈ કોઈ તો શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા ક્રમોથી ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા રહી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચીને બુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્મનો

અનુભવ કરે છે. કોઇ યોગદ્વારા અંતઃકરણને પવિત્ર કરીને પોતાના મહિમામાં સ્થિત થયેલા એ પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. જે અવ્યક્તથી શ્રેષ્ઠ છે. આ જ રીતે કોઇ તો ધ્યાન–ધારણા દ્વારા સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે અને કોઇ એ પરમદેવનું ચિંતન કરે છે જેને વિજળી સમાન સહસા પ્રકાશિત પ્રગટ અને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે. કેટલાક તપસ્યાથી પોતાના પાપોનું નિવારણ કરીને અંતકાળે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, આ સર્વ મહાત્માઓને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમનાં મન જ્ઞાનસાધનમાં રત છે તેઓ મર્ત્યલોકના બંધનોથી છૂટીને રજોગુણરહિત અને બ્રહ્મીભૂત થઇને પરમગતિ (મોક્ષ)ને પામે છે. વેદજ્ઞ વિદ્વાનોએ આ પ્રકારે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનારાં ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે. પોતપોતાના જ્ઞાન અનુસાર ઉપાસના ... સર્વ સાધકોની ઉત્તમ ગતિ થાય છે, જેમને રાગ દ્વેષ રહિત સુદૃઢ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, એમની ... થઇ જાય છે. જે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યોથી યુક્ત, દિવ્ય અને અવ્યક્ત માયાવાળા વિષ્ણુ ... ભક્તિભાવથી શરણ લે છે, તેઓ જ્ઞાનાનંદમાં ... અને નિષ્કામ થઇ જાય છે અને પોતાના ... શ્રીહરિને સ્થિત જાણીને અવ્યય સ્વરૂપ થઇ જાય ... એમને પછી આ સંસારમાં નથી આવવું પડતું. જેઓ પ્રકૃતિ અને એનાં કાર્યોને તથા સનાતન ... યથાયોગ્ય જાણે છે, તેઓ તૃષ્ણારહિત થઇને ... પામે છે. સંસારને શરણ આપનાર ઋષિશ્રેષ્ઠ નારાયણે જીવો પર દયા કરવા માટે જ આ ... જ્ઞાન પ્રકાશિત કર્યું છે.

મહર્ષિ પંચશિખને રાજા જનકનો ઉપદેશ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! મોક્ષધર્મને જાણનારા મિથિલાધીશ જનકે માનવીય ભોગોનો પરિત્યાગ કરીને કેવા પ્રકારના આચરણથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! સંભળો; મિથિલામાં જ્યારે જનકવંશી રાજા જનદેવનું રાજ્ય હતું, ત્યારની આ વાત કહું છું. જનદેવ સદા બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો જ ઉપાય વિચાર્યા કરતા. એમના દરબારમાં સો આચાર્ય રહેતા હતા, જેઓ એમને ભિન્ન ભિન્ન આશ્રમ–ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યા કરતા. એક વાર કપિલાપુત્ર મહામુનિ પંચશિખ તમામ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં મિથિલા આવી પહોંચ્યા તે સંન્યાસધર્મોના જ્ઞાતા અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. એમને સર્વ સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન હતું. એમના મનમાં કોઇ પ્રકારનો સંદેહ ન હતો, તેઓ સદા નિર્દ્વન્દ્વ થઇને વિચરતા હતા ઋષિઓમાં તેઓ અદ્વિતીય હતા. કામના તો એમને સ્પર્શી પણ ન હતી. તેઓ પોતાના ઉપદેશથી મનુષ્યોના હૃદયમાં અત્યંત દુર્લભ સનાતન સુખની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઇચ્છતા હતા સાંખ્યના વિદ્વાનો તો એમને પ્રજાપતિ કપિલ મુનિનું જ સ્વરૂપ માનતા, એમને બરાબર એમજ લાગતું કે જાણે સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તક ભગવાન કપિલ પોતે જ પંચશિખ રૂપે આવીને લોકોને આશ્ચર્યમાં નાખી રહ્યા છે તેઓ મુનિવર આસુરિના પ્રથમ શિષ્ય અને દીર્ઘજીવી હતા. એમણે એક હજાર વર્ષ સુધી માનસ-યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું. એ કપિલા નામની એક બ્રાહ્મણીએ દૂધ પાઇને એમને ઉછેર્યાં હતા. એનું સ્તનપાન કરવાને લીધે તેઓ એના પુત્ર કહેવાતા, અને એથી એમનું નામ કાપિલેય પડ્યું અને એમણે બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખનારી શુદ્ધ બુદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી. પંચશિખ કપિલાપુત્ર કહેવાયા તેનો આ વૃત્તાન્ત છે.

ધર્મજ્ઞ પંચશિખે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ રાજા જનકને સો આચાર્યો પર સમાન ભાવે અનુરક્ત માનીને એમના દરબારમાં ગયા. ત્યાં જઇને એમણે પોતાના યુક્તિયુક્ત વચનોથી એ સર્વ આચાર્યોને મોહિત (પ્રતગમિત) કરી દીધા. તે સમયે મહારાજ જનક કપિલાનંદન પંચશિખનું જ્ઞાન જોઇને એમના પ્રત્યે આકર્ષાયા અને પોતાના સો આચાર્યોને તજીને તેમની પાછળ ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે મુનિવર પંચશિખે રાજાને ધર્માનુસાર ચરણોમાં નમેલા જોઇને એમને યોગ્ય અધિકારી માનીને સાંખ્યમતાનુસાર મોક્ષ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. પહેલાં એમણે જન્મનાં દુઃખોનું વર્ણન કર્યું, પછી કર્મનાં ક્લેશો સમજાવ્યા, ત્યારબાદ બ્રહ્મલોકના ભોગોની ક્ષણભંગુરતા અને દુઃખરૂપતા

પ્રતિપાદન કરીને એ સંબંધી વિરક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો.' એમણે કહ્યું-જે એક દિવસ નાશ પામનાર છે, જેના જીવનનું કંઈ ઠેકાણું જ નથી. એવા અનિત્ય શરીરને આ ભાઈભાંડુઓ તથા સ્ત્રીપુત્રાદિથી શો લાભ છે? એમ વિચારીને જે મનુષ્ય આ સર્વને ક્ષણભરમાં તજીને ચાલી નીકળે છે, એને મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. પૃથ્વી આકાશ, જળ, અગ્નિ અને વાયુ—આ પાંચે સદા શરીરની રક્ષા કર્યા કરે છે. આ વાત સારી રીતે સમજી લેવાથી એના પ્રત્યે આસક્તિ શી રીતે થાય? જે એક દિવસ મોતના મોંમાં પડનાર છે, એ શરીરને સુખ ક્યાં? પંચશિખનો ઉપદેશ, જે ભ્રમ અને વંચના રહિત સર્વથા નિર્દોષ અને આત્માનું જ્ઞાન કરાવનાર હતો તે સાંભળીને રાજા જનક અત્યંત વિસ્મય પામ્યો, અને એમણે પુનઃ પ્રશ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો.

જનકે પૂછ્યું—ભગવાન! જ્ઞાનને મૃત્યુ પછી ફરી સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ? જો એ સમયે એની કોઈ વિશેષ સંજ્ઞા ન રહે (હોય) તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું ફળ પણ શું હોય?

આવો પ્રશ્ન સાંભળીને જ્ઞાની મહાત્મા પંચશિખને નિશ્ચય થઈ ગયો કે રાજા જનકની બુદ્ધિ પર અંધકાર છાઈ રહ્યો છે, એમને આત્માના નાશનો જાણે ભ્રમ થઈ ગયો છે, એટલે તે બહુ ગભરાયેલા લાગે છે. એમ જોઈ આ સ્થિતિ જાણીને એ મહર્ષિ એમને સમજાવતાં કહેતા લાગ્યા—રાજા! સુષુપ્ત અવસ્થામાં આત્માનો ન તો નાશ થાય છે કે ન તે કોઈ વિશેષ આકારમાં પરિણમે છે. આજે પ્રત્યક્ષ દેખાનારો સંઘાત છે તે પણ શરીર ઇન્દ્રિય અને મનનો સમૂહ માત્ર છે. જો કે બધા પૃથક્-પૃથક્ છે. તોપણ એક બીજાનો આશ્રય લઈને કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રાણીઓના શરીરોમાં ઉપાદાનરૂપે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી—આ પાંચ ધાતુ છે. એ બધા સ્વભાવથીજ એકત્ર થાય છે અને જુદા પડે છે. આજ પાંચ તત્ત્વોના મેળથી અનેક પ્રકારના શરીરો નિર્માણ થયો છે, આંખ, કાન, રસના, અને ત્વચા—આ પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે, એમની ઉત્પત્તિનું કારણ મન છે, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ તથા મનઃસ્પર્શ આ છ ગુણો જીવના મૃત્યુ સુધી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના સાધક હોય છે. એમની સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થવાથી જ ભિન્નભિન્ન વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે.

જે લોકો ગુણોના સંઘાતરૂપ આ શરીરને જ આત્મા માની બેસે છે. એમને મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે અનંત દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે અને એની પરંપરા કદી શાંત થતી નથી. એથી ઊલટું જેમની દૃષ્ટિમાં આ દૃશ્ય પ્રપંચ અનાત્મા સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, એમને એના પ્રત્યે મમતા કે અહંતા થતા નથી. પછી એમને દુઃખ શેનું આવે? કેમકે હવે તો દુઃખો માટે કોઈ આધાર (ભૂમિકા) જ નથી રહેતો. હવે હું તમને ત્યાગ-પ્રધાન શાસ્ત્ર સંભળાવું છું. ધ્યાનથી સાંભળો, એ તમને મોક્ષમાં સહાયક થશે. જે લોકો મુક્તિ માટે પ્રયત્નશીલ છે એમણે સકામ કર્મ અને દ્રવ્યાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે લોકો ત્યાગ કર્યા વિના વ્યર્થ જ વિનીત હોવાનો દાવો કરે છે, એમને દુઃખ પર દુઃખ ઉઠાવવાં પડે છે. શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવા માટે યજ્ઞ આદિ કર્મ, ભોગનો ત્યાગ કરવા માટે વ્રત, દૈહિક સુખોના ત્યાગ માટે તપ અને સર્વકાંઈ ત્યાગવા માટે યોગના અનુષ્ઠાનની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે આ જ ત્યાગની સીમા છે. સર્વસ્વત્યાગનો આ એકમાત્ર માર્ગ જ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થવા માટે ઉત્તમ કહેવાય છે. એનો આશ્રય ન લેનારાઓને દુર્ગતિ ભોગવવી પડે છે.

'પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, અને મન—આ બધાં મળીને અગિયાર ઇન્દ્રિયો છે; આ બધાને મન રૂપ જાણીને બુદ્ધિદ્વારા તતજ એમનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ. શ્રવણ કરતી વખતે શ્રોત્રરૂપી ઇન્દ્રિય, શબ્દરૂપી વિષય તથા મનરૂપી કર્તા—આ ત્રણ હોય છે. આ પ્રકારે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષયાનુભવ કરતી વખતે વિષય, ઇન્દ્રિય અને મન—આ ત્રણે સમૂહમાં ઉપસ્થિત રહે છે. આ રીતે ત્રણત્રણના પંચ સમુદાયો છે, જેમનાથી વિષયો ગ્રહણ થાય (કરાય) છે, આ કર્તા—કર્મ અને કારણરૂપી ત્રણ પ્રકારના ભાગો વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે. એ પૈકી એક-એકના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ—એ ત્રણ ભેદ હોય છે. અનુભવ પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જેમાં 'હર્ષ' શોક આદિ સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. હર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સુખ અને ચિત્તની શાંતિ—એ સાત્ત્વિક ગુણનાં લક્ષણો છે. અસંતોષ, સંતાપ, શોક, લોભ, અને અમર્ષ—આ કોઇ કારણથી હોય કે અકારણ, રજોગુણનાં લક્ષણો છે. અવિવેક, મોહ, પ્રમાદ, સ્વપ્ન અને આળસ—આ જે તે રીતે હોય—તો પણ તમોગુણનાં જ વિવિધ રૂપો છે.

'શબ્દનો આધાર શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આધાર આકાશ છે; માટે તે આકાશરૂપ જ છે. એ જ રીતે ત્વચા, નેત્ર, જીભ અને નાસિકા પણ ક્રમશઃ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનો આશ્રય તથા પોતાના આધારભૂત મહાભૂતોનાં સ્વરૂપો છે. આ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે મન, એટલા માટે એ બધાં મનસ્વરૂપ જ છે. કેમકે જ્યારે બધી ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય એકી સાથે આરંભાય છે ત્યારે એ સર્વના વિષયોનો એકી સાથે અનુભવ કરવા માટે મન જ બધામાં અનુગત રૂપે ઉપસ્થિત રહે છે. માટે મનને અગિયારમી ઇન્દ્રિય કહી છે અને બુદ્ધિને બારમી માની છે.

આ પ્રકારે તમામ પ્રાણી અનાદિ અવિદ્યાને લીધે સ્વભાવતઃ વ્યવહારપરાયણ જ હોય છે. એ સ્થિતિમાં જ્ઞાનદ્વારા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી આત્માના નાશની જરૂર જ ક્યાં રહે છે! જેમ નદ અને નદીઓ સમુદ્રમાં મળીને પોતાના વ્યક્તિત્વ (રૂપ) અને નામનો ત્યાગ કરે એ જ રીતે તમામ પ્રાણીઓ પોતાના પરિચ્છિન્ન રૂપ અને નામને તજીને મહત્સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. આ જ એમનો મોક્ષ છે. આ સ્થિતિમાં મૃત્યુ પછી જ્યારે ઉપાધિનો ત્યાગ થઇ જાય છે તો જીવની કોઇ વિશેષ સત્તા શી રીતે રહી શકે!

જે આ મોક્ષવિદ્યાને જાણીને સાવધાનીથી આત્મતત્ત્વમાં જોડાય છે તે જળ-કમળવત્ રહી કર્મના અનિષ્ટ ફળોથી કદી લેપાતો નથી. સંતાનો પ્રત્યે આસક્તિ અને ભિન્ન-ભિન્ન દેવોની પ્રસન્નતા માટે સકામ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન—આ બધાં મનુષ્યો માટે વિવિધ પ્રકારનાં સુદૃઢ બંધનો છે. જ્યારે તે આ બંધનોથી છૂટીને સુખ-દુઃખની ચિંતા છોડી દે ત્યારે લિંગશરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને સર્વશ્રેષ્ઠ ગતિ (મુક્તિ) પ્રાપ્ત કરી લે. શ્રુતિનાં મહાવાક્યોના વિચારો અને શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા મંગલમય (શમ-દમ આદિ) સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્ય જરા અને મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થઇને સુખે સૂવે છે. જ્યારે પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય તથા એમનાથી મળતાં સુખ-દુઃખ વગેરે ફળોનો નાશ થાય છે, ત્યારે સર્વ વસ્તુઓની આસક્તિ વિનાનો પુરુષ આકાશ જેવા નિર્લેપ અને નિર્ગુણ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. કરોળિયો જેમ જાળ બનાવીને તેની ચારે બાજુ ફર્યા કરે છે, પરંતુ એ જાળ નાશ પામતાં તે એક ઠેકાણે સ્થિત–બેસી જાય છે તેજ રીતે જીવ પણ કર્મજાળમાં પડીને ભટક્યા કરે છે અને એનાથી છૂટ્યા પછી દુઃખ રહિત થઇ જાય છે. સાપ જેમ પોતાની કાંચળી તજીને એની ઉપેક્ષા કરીને ચાલતો થાય છે એ જ રીતે જે શરીરમાં આસક્ત રહેતો એના પ્રત્યે પોતાપણાનું અભિમાન તજી દે છે તે દુઃખમુક્ત થાય છે. જેમ વૃક્ષ પ્રત્યે આસક્તિ રાખનાર પંખી પડી જતાં વૃક્ષને છોડીને ચાલ્યું જાય છે, એ જ રીતે લિંગશરીરની આસક્તિનો જે ત્યાગ કરી ચૂક્યો છે તે મુક્ત પુરુષ સુખ અને દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ ગતિને પામે છે.'

ભીષ્મજી કહે છે—આચાર્ય પંચશિખે કહેલા આ અમૃતમય જ્ઞાનને સાંભળી રાજા જનક એક નિશ્ચિત સિદ્ધાંત પર આવી ગયા તથા સર્વ પ્રકારના શોકનો ત્યાગ કરીને તે અત્યંત સુખથી રહેવા લાગ્યા. પછી તો એમની સ્થિતિ કંઇ જુદી જ થઇ ગઇ. એકવાર એમણે મિથિલાનગરીને આગમાં બળતી જોઇને સ્વયં એવા ઉદ્‌ગારો કાઢેલા 'આ નગરના બળવાથી મારું કાંઇપણ બળતું નથી.'

રાજન્ ! આ અધ્યાયમાં મોક્ષતત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે; જે સદા એનો સ્વાધ્યાય અને ચિંતન કરે છે તે ઉપદ્રવો નથી પામતો, દુઃખો તો એની પાસે ફરકી જ નથી શકતાં; તથા જેમ રાજા જનક પંચશિખના સમાગમથી આ જ્ઞાન પામીને મુક્ત થઈ ગયા હતા, એ જ રીતે તે પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

દમનો મહિમા તથા વ્રત અને તપનું વર્ણન, પ્રહ્લાદ દ્વારા ઇન્દ્રને ઉપદેશ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—ભારત ! મનુષ્ય શા ઉપાયેથી સુખી થાય છે ? અને શું કરવાથી તે સિદ્ધની જેમ સંસારમાં નિર્ભય થઈને વિચરે છે.

ભીષ્મજીએ કહ્યું:–યુધિષ્ઠિર ! વેદાર્થનો વિચાર કરનારા વૃદ્ધ પુરુષો સામાન્યતઃ બધા વર્ણો માટે અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણને માટે મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયમરૂપ 'દમ'ની જ પ્રશંસા કરે છે–જેણે દમનું પાલન નથી કર્યું એને પોતાના કર્મોમાં પૂર્ણ સફળતા નથી મળતી; કેમકે ક્રિયા તપ અને સત્ય આ સર્વનો આધાર 'દમ' જ છે. દમથી તેજની વૃદ્ધિ થાય છે. દમ પરમ પવિત્ર મનાયો છે. દમનશીલ પુરુષ પાપ તથા ભયમુક્ત બનીને 'મહત' પદને પામે છે. 'દમ'નું પાલન કરનાર મનુષ્ય સુખે સુવે છે, જાગે છે તથા સુખે સંસારમાં વિચરે છે અને એનું મન પણ પ્રસન્ન રહે છે. દમથી જ તેજને ધારણ કરાય છે, દમનશીલ પુરુષ જ રજોગુણ પર વિજય પામે છે તથા તેજ આંતરિક કામ–ક્રોધ આદિ શત્રુઓને પોતાથી ભિન્ન જોઈ શકે છે. જેમને મન અને ઇન્દ્રિયો વશ નથી, એમને સિંહ–વાઘ આદિ માંસાહારી પ્રાણી જેવાં સમજીને સર્વ પ્રાણીઓ એમનાથી ડરતા રહે છે. આવા ઉચ્છૃંખલ મનુષ્યોની ઉદ્દંડ પ્રવૃત્તિને રોકવા માટે જ બ્રહ્માજીએ રાજાની રચના કરી છે ચારે આશ્રમોમાં દમને જ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે. બધા આશ્રમોના ધર્મોનું પાલન કરવાથી જે ફળ મળે છે, તેથીય વિશેષ ફળ દમના પાલનથી મળે છે. હવે હું ગુણોનું વર્ણન કરું છું. જેની ઉત્પત્તિનું કારણ જ દમ છે. કૃપણતાનો અભાવ, આવેશ ન આવવો. સંતોષ, શ્રદ્ધા, ક્રોધ ન થવો, સરળતા, ઓછું બોલવું, અભિમાનનો ત્યાગ, ગુરુપૂજા, કોઈના ગુણોમાં દોષદૃષ્ટિ ન કરવી, જીવો પર દયા કરવી, કોઈની ચાડી ન કરવી તથા લોકોની ફરિયાદ, મિથ્યાભાષણ, નિંદા અને સ્તુતિથી દૂર રહેવું, સર્વની કલ્યાણની કામના રાખવી, તથા ભવિષ્યમાં આવનારા સુખ–દુઃખની ચિંતા ન કરવી–આ બધા ગુણો દમના પાલનથી પ્રગટે છે. જિતેન્દ્રિય પુરુષ કોઈની ય સાથે વેર નથી કરતો, બધા સાથે એનું વર્તન સારું હોય છે. તે નિંદા અને સ્તુતિમાં સમભાવ રાખનારો, સદાચારી, શીલવાન, પ્રસન્નચિત્ત, ધૈર્યવાન તથા દોષોનું દમન કરવા સમર્થ થાય છે. દમનશીલ પુરુષ તમામ પ્રાણીઓને દુર્લભ વસ્તુઓ આપીને–બીજાઓને સુખ આપીને પોતે પ્રસન્ન અને સુખી થાય છે. તે સર્વના હિતમાં રત રહે છે અને કોઈનો દ્વેષ નથી કરતો. તે મહાન જલાશયની જેમ ગંભીર હોય છે અને એના મનમાં કદી ક્ષોભ નથી થતો. તે સદા જ્ઞાનાનંદથી તૃપ્ત અને પ્રસન્ન રહે છે. જે તમામ પ્રાણીઓથી નિર્ભય છે, તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ નિર્ભય થયાં છે, તે દમનશીલ અને બુદ્ધિમાન પુરુષ સર્વના નમસ્કારને પાત્ર મનાય છે જે બહુ મોટી સંપત્તિ પામીને હર્ષથી ફુલાતો નથી અને સંકટ પડતાં જેને શોકને લીધે ગભરાટ નથી થતો તે દ્વિજ સ્થિર બુદ્ધિવાળો તથા જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે. જે શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા, વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારો, સદાચારી અને પવિત્ર છે, તથા સર્વદા દમનું પાલન કરતો રહે છે એને મહાન ફળપ્રાપ્ત થાય છે. જેમનાં અંતઃકરણો દૂષિત છે, તે લોકો દોષદૃષ્ટિનો અભાવ, ક્ષમા, શાંતિ, સંતોષ, મીઠી વાણી બોલવી. સત્ય બોલવું. દાન તથા ઉદ્યોગશીલતા આદિ ગુણોને નથી અપનાવતા. એમનામાં તો કામ, ક્રોધ, લોભ, ઈર્ષા તથા બડાઈ મારવી આદિ દુર્ગુણો જ રહે છે. માટે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા બ્રાહ્મણોએ તો જિતેન્દ્રિય બનીને કામ અને ક્રોધને વશ કરવાં, તથા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં કઠિન તપસ્યામાં સંલગ્ન થવું, મૃત્યુકાળની પ્રતીક્ષા કરતા રહી નિર્દ્વન્દ્વ થઈને સંસારમાં વિચરવું જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—મહારાજ ! સંસારમાં મનુષ્યો મોટે ભાગે ઉપવાસ કરવા–એને જ તપ કહે છે. શું

વાસ્તવમાં એ જ તપ છે ? કે એનું અન્ય કોઈ સ્વરૂપ છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! મૂર્ખ લોકો જે એક માહનો કે પંદર દિવસો સુધી ઉપવાસ કરીને એને તપ માને છે, એથી આત્મજ્ઞાનમાં વિઘ્નો આવે છે; માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના અભિપ્રાયે તે તપ નથી. એમના મતે તો ત્યાગ અને વિનય જ ઉત્તમ તપ છે; એમનું પાલન કરનાર મનુષ્ય નિત્ય ઉપવાસી અને સતત બ્રહ્મચારી કહેવાયો છે. ત્યાગી અને વિનયી બ્રાહ્મણ જ મુનિ તથા દેવ મનાય છે. અતઃ ! તે કુટુંબ સાથે રહેવા છતાં પણ સદા ધર્મપાલનની જ ઇચ્છા કરે અને નિત્ય જાગ્રત (સાવધ) રહે, કદી માંસ ન ખાય, સદા પવિત્ર રહે, યજ્ઞનું વધેલું અમૃતમય ભોજન તથા દેવો અને અતિથિઓની પૂજા કરે અને સદા યજ્ઞશિષ્ટ અન્નનો ભોક્તા અતિથિસેવાનો વ્રતધારી, શ્રદ્ધાળુ અને દેવો તથા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરનાર થવું જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! મનુષ્ય નિત્ય ઉપવાસી, સતત બ્રહ્મચારી, યજ્ઞશિષ્ટ અન્નનો ભોક્તા અને અતિથિ સેવાનો વ્રતી કેવી રીતે થાય છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! જે માત્ર સવારે અને સાંજે જ ભોજન કરે છે, વચ્ચે કશું જ ખાતો નથી, એને નિત્ય ઉપવાસ કરનારો જ માનવો જોઈએ. જે દ્વિજ કેવળ ઋતુસ્નાન સમયે જ પત્ની સાથે સમાગમ કરે, સત્ય બોલે તથા જ્ઞાનમાં સ્થિત રહે છે તે સદા બ્રહ્મચારી જ છે. નિત્ય દાન કરનાર પવિત્ર મનાય છે. જે દિવસે કદી સૂતો નથી, એને સદા જાગનાર જ માનવો જોઈએ. જે સદા ભરણ-પોષણ કરવા યોગ્ય માતા-પિતા આદિ સ્વજનો તથા અતિથિઓને જમાડીને પછી જ ખાય છે, તે કેવળ અમૃતભોજન કરે છે. પોતાના આ નિયમ દ્વારા તે સ્વર્ગલોક પર વિજય મેળવે છે. શાસ્ત્ર પુરુષ એને જ વિઘસાશી (યજ્ઞશિષ્ટ અન્નનો ભોક્તા કહે છે. એવા પુરુષોને અક્ષયલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ બ્રહ્માજી સાથે એમના ધામમાં નિવાસ કરે છે તથા અપ્સરાઓ સહિત સર્વ દેવો એમની પરિક્રમા કરે છે. દેવો અને પિતૃઓ સાથે રહીને તેઓ પુત્ર-પૌત્રો સહિત આનંદ ભોગવે છે. એમને પછી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યુધિષ્ઠિર પૂછ્યું—પિતામહ ! આ સંસારમાં જે શુભ કે અશુભ કર્મ થાય છે. તે પુરુષને એનાં સુખ દુઃખરૂપી ફળ ભોગવવામાં જ જોડી દે છે. પરંતુ પુરુષ એ કર્મનો કર્તા છે કે નહિ. એ વિષે મને સંદેહ છે. માટે હું આપના મુખે એનું બરાબર સમાધાન સાંભળવા ઇચ્છું છું.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં જ્ઞાનીઓ ઇન્દ્ર અને પ્રહ્લાદના સંવાદ રૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ સદા આપે છે. પ્રહ્લાદજીના મનમાં કશી જ આસક્તિ ન હતી. એમનાં પાપ નાશ પામ્યાં હતાં. જડતા અને અહંકારનું તો એમનામાં નામ નિશાન ન હતું. તેઓ સદા મર્યાદાનું પાલન કરતા અને શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં જ સ્થિર રહેતા. નિંદા સ્તુતિને સમાન ગણતા, મન-ઇન્દ્રિયો પર કાબુ રાખતા અને એકાંત ઘરમાં વસતા હતા. એમને સદાચાર, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન હતું. (પોતાને) અપ્રિય થવાથી ક્રોધ ન કરતા અને પ્રિયની પ્રાપ્તિ થતાં વિશેષ હર્ષ ન કરતા. માટીના ઢેફાં અને સુવર્ણમાં સમદૃષ્ટિથી જોતા. તેઓ આત્માનું કલ્યાણ કરનારા જ્ઞાનયોગમાં સ્થિત અને ધીર હતા. એમને તત્ત્વનો નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. એવા સર્વજ્ઞ, સમદર્શી તથા જિતેન્દ્રિય પ્રહ્લાદજીને એકાંતમાં બેઠેલા જોઈને ઇન્દ્ર એમની બુદ્ધિને જાણવાની ઇચ્છાથી એમની પાસે જઈને બોલ્યા—'દૈત્યરાજ ! જે ગુણોને પામીને કોઈપણ મનુષ્ય સંસારમાં સન્માનિત થઈ શકે છે, એ ગુણોને હું તમારામાં સ્થિત થયેલા જોઉં છું. તમને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન છે, માટે પૂછું છું: કહો, તમારા મત પ્રમાણે કલ્યાણનું શ્રેષ્ઠ સાધન શું છે ? તમને દોરડાથી બાંધવામાં આવ્યા, રાજ્યથી ચ્યુત કરાયા, શત્રુઓના હાથ પડ્યા, રાજલક્ષ્મીહીન થયા, આવી શોચનીય સ્થિતિમાં પડવા છતાં પણ તમને શોક કેમ નથી થતો ? પ્રહ્લાદ ! પોતાની ઉપર સંકટ જોઈને પણ તમે નિશ્ચિંત કેમ છો ? તમારી આ સ્થિતિ આત્મજ્ઞાનના કારણે છે કે ધૈર્યને લીધે ?' ઇન્દ્રના આવાં પ્રશ્નથી નિશ્ચિંત સિદ્ધાંત ધરાવનાર ધીરબુદ્ધિ પ્રહ્લાદજીએ પોતાના જ્ઞાનનું વર્ણન કરતાં મધુર વાણીમાં કહ્યું.

પ્રહ્લાદજી બોલ્યા—જે પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને નથી જાણતો, એને જ અવિવેકને લીધે મોહ થાય છે. જ્ઞાનીને કદી મોહ નથી થતો. સર્વ પ્રકારના ભાવ અને અભાવ સ્વભાવથી જ આવે-જાય છે. એને માટે પુરુષનો કોઈ પ્રયત્ન નથી હોતો, અને

પ્રયત્નના અભાવમાં પુરુષ કર્તા નથી થતો, તો પણ એને કર્તાપણાનું અભિમાન થઇ જાય છે. જે આત્માને શુભ કે અશુભ કર્મોનો કર્તા માને છે, એથી બુદ્ધિને તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવાથી હું દોષાપરસ્ત માનું છું. ઇન્દ્ર! જો પુરુષ જ કર્તા હોત તો તે પોતાના કલ્યાણને માટે જે કાંઇ પણ કરત, તે અવશ્ય સિદ્ધ થાત, એને પોતાના પ્રયત્નોમાં કદી હાર ન ખાવી પડત. પરંતુ ઊલટું એમ જ જોવામાં આવે છે કે પ્રયત્ન કરનારાઓને પ્રાયઃ અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિથી તે વંચિત રહી જાય છે. માટે પુરુષનો પ્રયત્ન ક્યાં રહ્યો! કેટલાય પ્રાણીઓને કશા પ્રયત્ન વિના જ આપણે અનિષ્ટ પામતા અને ઇષ્ટનો નાશ થતા જોઇએ છીએ. આ વાત સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. કેટલાય સુંદર અને બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ કુરૂપ અને મૂર્ખ-મનુષ્યો પાસેથી ધન જ મેળવવાની આશા રાખતા દેખાય છે. જ્યારે શુભ અને અશુભ સર્વ પ્રકારના ગુણો સ્વભાવની જ પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તો કોઇને પણ એના પર અભિમાન કરવાનું શું કારણ છે? હું તો નિશ્ચિત રૂપે એમ જ માનું છું કે સ્વભાવથી જ સર્વકાંઇ મળે છે. મારી આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ પણ એથી ઊલટો વિચાર નથી ધરાવતી. અહિં-આ લોકમાં જે શુભ અને અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં લોકો કર્મને જ કારણ માને છે, માટે હું તમને કર્મના વિષયનું પૂર્ણત વર્ણન કરું છું. સાંભળો. તમામ કર્મો સ્વભાવને જ લક્ષ્ય કરાવનારાં છે. જે કાર્યોને તો જાણે છે પરંતુ એનો કર્તા પ્રકૃતિને નથી જાણતો, એને જ અવિવેકને કારણે મોહ થાય છે. જે આ વાત સમજે છે એને મોહ નથી થતો. સર્વ ભાવો સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; આ વાતને જે બરાબર જાણે છે, એનું દર્પ કે અભિમાન શું બગાડી શકે છે?

ઇન્દ્ર! હું ધર્મની પૂરેપૂરી વિધિઓ તથા જૂનોની અનિત્યતાને જાણું છું. એટલે જ સર્વને નાશવાન સમજીને કોઇને માટે શોક નથી કરતો. મમતા, અહંકાર તથા કામનાઓનો ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રકારના બંધન રહિત થઇ આત્મનિષ્ઠ અને અસંગ રહીને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને વિનાશને જોતો રહું છું. જે મન અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને તૃષ્ણા અને કામના તજી ચૂક્યો છે એને કદી કષ્ટ નથી થતું. પ્રકૃતિ અને એનાં કાર્યો પ્રત્યે મારા મનમાં રાગ દ્વેષ કશું નથી. હું કોઇને મારો દ્વેષી માનતો નથી અને ન અત્યંત આત્મીય પણ માનું છું મને સ્વર્ગ, મર્ત્ય કે પાતાળ ત્રણેમાંથી એકેની કામના નથી થતી. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અથવા સેવને માટે પણ અભિલાષા નથી સેવતો.

ઇંદ્રે કહ્યું—પ્રહ્લાદ! જે ઉપાયથી આવી બુદ્ધિ અને આ પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તે-મને બતાવો.

પ્રહ્લાદે કહ્યું—ઇન્દ્ર! સરળતા, સાવચેતી, બુદ્ધિની નિર્મળતા, ચિત્તની સ્થિરતા તથા વડીલોની સેવા કરવાથી પુરુષને મહત્ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણો અપનાવવાથી સ્વભાવિક જ શાંતિ મળે છે તથા જે કાંઇ પણ તમે જોઇ રહ્યા છો તે સર્વ સ્વભાવે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદનો આ ઉત્તર સાંભળીને ઇન્દ્ર મહા વિસ્મય પામ્યો. એમણે અત્યંત પ્રસન્ન થઇને પ્રહ્લાદનાં વચનોની પ્રશંસા કરી; એટલું જ નહિ, ત્રિભુવનપતિ ઇન્દ્રે દૈત્યરાજનું પૂજન પણ કર્યું અને પછી એમની આજ્ઞા લઇને નિજધામ-સ્વર્ગમાં સંચર્યા.

ઇન્દ્રનો નમુચિ અને બલિ સાથે સંવાદ-કાળના મહિમાનું વર્ણન

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! આ વિષયમાં એક અન્ય પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક વખત ઇન્દ્ર નમુચિ નામના દૈત્ય પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા—'નમુચે! તમને દોરડાથી બાંધવામાં આવ્યા, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયા શત્રુઓના કબજે પડયા અને રાજ્યલક્ષ્મીહીન થયા, આવા શોકના અવસરો આવવા છતાં પણ તમને શોક નથી થતો—એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે.'

નમુચિએ કહ્યું—ઇન્દ્ર શોક કરવાથી કષ્ટ થાય છે અને શત્રુઓ ખુશ થાય છે, પછી શોક શા માટે કરવો? શોકથી દુઃખ દૂર કરવામાં કશી જ મદદ તો નથી પહોંચતી માટે હું સર્વને નાશવાન માનીને કોઇ પણ વસ્તુ માટે શોક નથી કરતો. સંતાપ કરવાથી રૂપ, કાંતિ, આયુષ્ય અને ધર્મ—એ સર્વનો નાશ થાય છે માટે સમજુ પુરુષે દૈવયોગને લીધે આવેલા દુઃખની ચિંતા

તજીને મનોમન પોતાના કલ્યાણનો ઉપાય વિચારવો જોઈએ. પુરુષ જ્યારે કલ્યાણમાં મન પરોવે છે ત્યારે તેના બધા કામો સિદ્ધ થાય છે એમાં શંકા નથી. જગતનું શાસન કરનાર તો એક જ છે, બીજો નહિ; એ જ ગર્ભમાં રહેનાર પ્રાણીનું પણ શાસન કરે છે. એની જેવી પ્રેરણા થાય છે તે અનુસાર જ હું કામ કરું છું. પુરુષને જે વસ્તુ જે રીતે મળવાની હોય છે તે રીતે તે મળી જ જાય છે. જે વસ્તુ જેવી હોવી જોઈએ તેવી તે હોય છે. વિધાતા જીવને જે જે ગર્ભમાં નાખે છે, ત્યાં એને રહેવું પડે છે, તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ક્યાંય નથી રહી શકતો. પોતાના ઉપર જેવી અવસ્થા આવી પડી છે, એ એવી જ હોવાની હતી. આવો ભાવ રાખીને જે એ પરિસ્થિતિનો સહર્ષ સ્વીકાર કરે છે, એને કદી મોહ નથી થતો. વારવાર બધા પર દુઃખો પડે છે, એના માટે કોઈનેય દોષ દઈ શકાય નહિ. દુઃખ પામવાનું કારણ તો એ છે કે પુરુષ વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિરોધ કરીને પોતાને કર્તા માની બેસે છે. ઋષિઓ, દેવો, મોટામોટા અસુરો, વૈદિક જ્ઞાનમાં પારંગત પુરુષો તથા વનવાસી મુનિઓ—આ બધામાં કોણ એવો છે કે જેના પર વિપત્તિ નથી આવતી? પરંતુ જેમને સત્-અસતનું જ્ઞાન છે તેઓ મોહમાં નથી પડતા. વિદ્વાન પુરુષો કદી ક્રોધ નથી કરતા, કોઈ વિષય પર આસક્ત નથી થતા, દુઃખ આવતાં ખેદ નથી કરતા, સુખ મળવાથી હર્ષથી ફુલાઈ નથી જતા, તથા આર્થિક મુશ્કેલી અને સંકટ સમયે પણ શોકગ્રસ્ત નથી થતા, તેઓ હિમાલયની જેમ અચળ-અવિચળ હોય છે. જેને ઉત્તમ અર્થસિદ્ધિ મોહિત નથી કરતી, કદી સંકટ પડતાં જે ધૈર્ય નથી ગુમાવતો અને સુખ, દુઃખ તથા એ બન્ને વચ્ચેની સ્થિતિમાં પણ સમભાવથી રહે છે, તે જ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ મનાય છે. જે ધર્મના તત્ત્વને સમજીને તે પ્રમાણે વર્તે છે તેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. જે વસ્તુ મળવાની નથી હોતી, તેને કોઈ મંત્ર, બળ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, પુરુષાર્થ, શીલ, સદાચાર અને ધનસંપત્તિથી પણ કોઈ નથી મેળવી શકતું. પછી એને માટે શોક શું કામ કરવો? જીવના પ્રારબ્ધમાં જેટલાં સુખ અને દુઃખભોગ નિર્માયાં છે એટલાં જ એ પામે છે. જ્યાં જવાનું એના પ્રારબ્ધમાં છે ત્યાં જ જાય છે તથા જે કાંઈ એને મળવાનું છે એ જ પામે છે એમ સમજીને જે કદી મોહિત નથી થતો અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોમાં નિશ્ચિન્ત રહે છે, તે જ સર્વ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—ભરતશ્રેષ્ઠ! જે મનુષ્ય બંધુ-બાંધવો અથવા રાજનો નાશ થવાથી ભારે સંકટમાં આવી પડ્યો હોય, એના કલ્યાણનો ઉપાય શો? સંસારમાં આપનાથી મહાન કોઈ વક્તા નથી, માટે આ વાત આપને પૂછું છું.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! જેનાં સ્ત્રી-પુત્રો મરી ગયાં હોય, સુખ છીનવાઈ ગયું હોય તથા ધન પણ નાશ પામ્યું હોય, અને આથી તે કઠિન આપત્તિમાં મુકાયો હોય, એનું તો ધૈર્ય ધારણ કરવામાં જ કલ્યાણ છે. જે બુદ્ધિમાન સદા સાત્ત્વિક વૃત્તિનો આશ્રય લઈને રહે છે, એને જ ઐશ્વર્ય અને ધૈર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા એ જ કાર્ય કરવામાં કુશળ હોય છે. આ વિષયમાં પણ પુનઃ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ તને સંભળાવું છું જે ઇન્દ્ર અને બલિના સંવાદ રૂપે છે.

દેવાસુર સંગ્રામમાં દૈત્યો અને દાનવોનો ભયંકર સંહાર થઈ ચૂક્યો હતો. વામનરૂપધારી ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાના પગો વડે ત્રણે લોકને માપીને તે પર અધિકાર કરી લીધો હતો. સો યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરનાર ઇન્દ્ર દેવોના રાજા હતા. ચારે વર્ણોના લોકો પોત-પોતાના ધર્મમાં સ્થિત હતા. દેવોની ભારે પૂજા થતી હતી. ત્રિભુવનનો અભ્યુદય થઈ ગયો હતો. સર્વને સુખી જોઈ બ્રહ્માજી પણ પ્રસન્ન હતા એ સમયની વાત છે.–એક દિવસ ઇન્દ્ર પોતાના ઐરાવત નામના હાથી પર બેસીને ત્રણે લોકમાં ભ્રમણ કરવા નીકળ્યા. એમની સાથે રુદ્રો, વસુઓ, આદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો, અપ્સરાઓ, ગંધર્વો, નાગો, ઋષિઓ તથા વિદ્યાધરો વગેરે પણ હતા. ફરતાં ફરતાં તેઓ એક વખત સમુદ્ર કિનારે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક પર્વતની ગુફામાં વિરોચનપુત્ર બલિ બિરાજ્યા હતા. એમના પર દૃષ્ટિ પડતાં જ ઇન્દ્ર હાથમાં વજ્ર લઈને એમની પાસે પહોંચી ગયા.

દેવરાજ ઇન્દ્રને દેવોની વચ્ચે ઐરાવતની પીઠ પર બેઠેલા જોઈને પણ દૈત્યસ્વામી બલિના મનમાં લેશમાત્ર શોક કે વ્યથા ન થઈ. તેઓ નિર્ભય અને નિર્વિકાર થઈને ઊભા રહ્યા. એટલે ઇન્દ્રે કહ્યું–'વિરોચન કુમાર! પોતાના શત્રુઓની સમૃદ્ધિ જોઈને પણ તમને વ્યથા નથી, એનું શું કારણ છે? પરાક્રમ, વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા અથવા તપથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જવાને

કારણે તો તમને શોક નથી થતો! બીજાઓ માટે તો આવું આચરણ સર્વથા કઠિન છે. તમે શત્રુઓની વચ્ચે (વશમાં) છો. અને ઉત્તમ સ્થાન (સ્વર્ગના રાજ્ય)થી ભ્રષ્ટ થયેલી–આવી શોચનીય સ્થિતિમાં પડયા તો પણ તમને શોક કેમ નથી થતો! પહેલાં બાપ દાદાના રાજ્ય પર બેસીને બધાના મહારાજા બન્યા હતા, હવે એ રાજ્ય શત્રુઓએ પડાવી લીધું એ જોઇને પણ તમે શોક કેમ નથી કરતા? લક્ષ્મી અને ધન ગુમાવીને પણ દુઃખ ન માનવું એ કઠિન છે. ભલા! તમારા સિવાય બીજો કોણ એવો છે જે ત્રિભુવનનું રાજ્ય નાશ પામવા છતાં પણ જીવતા રહેવામાં ઉત્સાહ ધરાવે!'

આ તથા અન્ય પણ અનેક કઠોર વચનો કહીને ઇન્દ્રે બાલનો તિરસ્કાર કર્યો. બલિએ પણ ઘણા આનંદથી તે સર્વ વાતો સાંભળી અને નિર્ભય થઇને ઉત્તર આપ્યો.

બલિએ કહ્યું—ઇન્દ્ર! હવે હું પૂરેપૂરો કાળના કબજે પડી ગયો છું, પછી મારી પાસે આમ બડાઇ મારવાથી શો લાભ છે? જોઉં છું કે તમે હાથમાં વજ્ર લઇને ઊભા છો. પહેલાં તમારામાં આટલી તાકાત ન હતી, હવે ગમે તે રીતે શક્તિ આવી ગઇ છે એટલે આટલી બધી શેખી કરો છો. તમારા સિવાય બીજો કોણ આવી કટુવાણી–વાતો કહી શકે? જે સમર્થ હોવા છતાં પણ પોતાને કબજે પડેલા વીર શત્રુ પર દયા કરે છે, તે જ મહાપુરુષ મનાય છે. જ્યારે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે ત્યારે એકની જીત અને બીજાની હાર નિશ્ચિત જ હોય છે. માટે તમે એમ ન માની લો કે તમે તમારા બળ અને પરાક્રમથી જ વિજય મેળવ્યો છે, આજે જે તમારી દશા સારી અને મારી તેનાથી જુદી છે એ નથી તમારા કે મારા પ્રયત્નોનું ફળ નથી. માટે તમે મારું અપમાન ન કરો. જીવને સુખ–અને દુઃખ વારંવાર મળ્યા જ કરે છે. જેમ કાળે અત્યારે તમને રાજપદ પર પહોંચાડયા છે, એજ રીતે કોઇ દિવસ તે મને પણ પહોંચાડશે. જ્યારે વખત ખરાબ આવે છે ત્યારે કાળથી પીડિત મનુષ્યોને વિદ્યા, તપ, દાન, મિત્ર અને બધુબાંધવો કોઇ જ બચાવી નથી શકતું. સેંકડો ઉપાયો કરીને પણ કોઇ આવનારા અનર્થને રોકી નથી શકતું. ઇન્દ્ર! તમે જે પોતાને આ પરિસ્થિતિનો કર્તા માનો છો—આ અભિમાન જ તમારા દુઃખનું કારણ બનશે. જો પુરુષ સ્વયં કર્તા હોત તો એને બીજો કોઇ ઉત્પન્ન કરનાર ન હોત; પરંતુ એ તો અન્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઇશ્વર સિવાય કોઇ કર્તા જ નથી.

દેવરાજ તમારી બુદ્ધિ મૂર્ખાઓના જેવી છે, મારો એક દિવસ અવશ્ય થનારા તમારા નાશ પર તમારી દૃષ્ટિ નથી પડતી. સંસારમાં થોડાક મૂર્ખાઓ પણ જે તમને પોતાના પરાક્રમથી ઉચ્ચ પદવી માનીને બહુ મહાન માને છે. પરંતુ મારા જેવો મનુષ્ય, જે સંસારની સ્થિતિને જાણતા હોય, સમયના પ્રભાવથી આપત્તિમાં પડવા છતાં પણ શોક, અથવા ભ્રમમાં કેમ પડી શકે? હું તમે, કે અન્ય લોકો, જે દેવોના સ્વામી થનાર છે, એક દિવસ અવશ્ય એ જ માર્ગે જવાના છીએ, જેમાં આ પહેલાં સેંકડો ઇન્દ્રો જઇ ચૂક્યા છે.

યદ્યપિ આજ તમે દુર્ધર્ષ (અજીત) છો, અને અત્યંત તેજથી દેદીપ્યમાન થઇ રહ્યા છો પરંતુ યાદ રાખજો, સમય આવતાં તમે પણ મારી જ જેમ કાળના શિકાર બની જશો. અત્યાર સુધી દેવોના હજારો ઇન્દ્રો કાળના મુખમાં ચાલ્યા ગયા છે. કાળ કોઇને વશમાં નથી. તમે આ શરીર ધારી સૌ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર સનાતન દેવ ભગવાન બ્રહ્માજીની જેમ પોતાને બહુ મોટા માનો છો; પરંતુ તમારું આ ઇન્દ્રપદ આજ સુધી કોઇ નાથ માટે અવિચળ કે અનંત કાળ રહેનાર સાબીત નથી થયું. નથી એ સ્થાને કેટલીય આવ્યા અને કેટલાય ગયા. કેવળ તમેજ મૂર્ખતાને લીધે આને પોતાનું માને છો.

દેવરાજ! નાશવાન હોવાને લીધે જે વિશ્વાસ નથી, એ રાજ્ય પર તમે વિશ્વાસ કરો છો, જે નથી, એને સ્થિર માનો છો, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઇ નથી; કેમકે કાળે જેને ઘેરી લીધો છે તે સદા એમજ માને છે. છે રાજ્યલક્ષ્મીને પોતાની માનો છો, એ તમારી નથી, ન મારી છે બીજા કોઇ પણ, એ કોઇના પાસે સ્થિર નથી ઘણાય રાજાઓના ઉપભોગમાં આવી ચૂકી છે એમને છોડીને એ તમારી પાસે આવી છે. સ્વભાવ ચંચળ છે, માટે થોડા કાળ સુધી પાસે પણ રહીને પાછી બીજા પાસે ચાલી

અત્યાર સુધીમાં એણે જેટલા રાજાઓનો ત્યાગ કર્યો છે એની તો ગણના જ થઈ શકે નહિ, તમારા પછી પણ અનેક રાજાઓ એનો ઉપભોગ કરશે. પૂર્વકાળમાં જેજે રાજાઓએ એને ભોગવી છે, તેઓ આજે ક્યાંય દેખાતા નથી. પૃથુ, પુરુરવા, મય, ભીમ, નરકાસુર, શમ્બરાસુર, અશ્વગ્રીવ, પુલોમા, સ્વર્ભાનુ, અમિતધ્વજ, પ્રહ્લાદ, નમુચિ, દક્ષ, વિપ્રચિત્તિ, વિરોચન, હ્રીનિષેવ, સુહોત્ર, ભૂરિહા, પુષ્પવાન, વૃષ, સત્યેષુ, ઋષભ, બાહુ, કપિલાક્ષ, વિરૂપક, બાણ, કાર્તસ્વર, વહ્નિ, વિશ્વદંષ્ટ્ર, નૈઋતિ, સંકોચ, વરીતાક્ષ, વરાહાશ્વ, રાચપ્રભ, વિશ્વજિત, પ્રતિરૂપ, વૃષાણ્ડ, વિષ્કર, મધુ, હિરણ્યકશિપુ અને કૈટભ—આ તથા અન્ય પણ અનેક દૈત્યો, દાનવો, અને રાક્ષસો આદિ પૂર્વકાળમાં પૃથ્વીના સ્વામી બની ચૂક્યા છે. જેજે, પૂર્વવર્તી નરેશોના નામ અમે આજે સાંભળીએ છીએ તે બધા કાળનો માર પડવાથી આ પૃથ્વીને છોડીને ચાલ્યા ગયા; કેમકે કાળ જ સૌથી મહા બળવાન છે.

કેવળ તમે જ સો યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય, એવું નથી. એ બધા રાજાઓએ પણ સો યજ્ઞો કર્યા હતા, બધા ધર્માત્માઓ હતા અને બધાય નિરંતર યજ્ઞમાં સંલગ્ન .. હતા. તમારી જેમ જ તેઓ પણ આકાશમાં ...ાં હતા, સેંકડો પ્રકારની માયા જાણતા હતા ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરી શકતા હતા. એમનાં તેજ અને પ્રતાપ ખૂબ વધેલાં હતાં. પરંતુ કાલે સર્વનો પણ સંહાર કરી નાખ્યો. જે દિવસે તમારે પૃથ્વીને ઉપભોગ કર્યા બાદ તજવી પડશે, એ દિવસે તમે તમારા પ્રબળ શોકને નહિ દબાવી શકો; માટે વિષયભોગની ઇચ્છા છોડી દો, રાજ્ય-લક્ષ્મીના ઘમંડને તજી દો. એમ કરવાથી તમે તમારા રાજ્યનો નાશ થવા છતાં પણ એનાં શોક-દુઃખને ધૈર્યથી સહી શકશો. શોક સમયે શોક ન કરો અને હર્ષના અવસરે હર્ષથી ફુલાઈ ન જાઓ, ઇન્દ્ર! આ કટુ સત્ય માટે મને ક્ષમા કરજો. હવે વાર નથી, તમારા પર, કાળનું આમંત્રણ થવાનું જ છે. તમને પણ એનાથી ભય લાગશે. અત્યારે તમે તમારા તીખા વચનોથી મને છેદી નાખો છો હું શાંત થઈને બેઠો છું. એટલે તમે પોતાને બહુ મોટા માની રહ્યા છો. પરંતુ યાદ રાખો, જે કાળે મારા પર હુમલો કર્યો હતો, તે જ તમારા પર ચઢાઈ કરશે. દેવોનાં એક હજાર વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી જ તમારે ઇન્દ્ર બનીને રહેવાનું છે.

દેવેન્દ્ર! તમે મને જાણો છો અને હું તમને જાણું છું; છતાં ય બેશરમ થઈને મારી સામે બડાઈ શા માટે હાંકો છો? હું રાજા હતો ત્યારે જે પુરુષાર્થ દાખવી ચૂક્યો છું. એ તમારાથી અજાણ્યું નથી. કેટલીયેવાર યુદ્ધમાં તમે મારું પરાક્રમ જોઈ ચૂક્યા છો. જેમાંથી એક જ દૃષ્ટાંત આપવું બસ થશે, પહેલાં જ્યારે દેવાસુર-સંગ્રામ થયો હતો. એ વખતની વાતો તમે ભૂલ્યા નહિ હોવ. મેં એકલાએ જ બધા આદિત્યો, રુદ્રો, સાધ્યો, વસુઓ તથા મરુતગણોને પરાસ્ત કર્યાં હતાં. મારા વેગથી દેવોમાં નાસભાગ મચી ગઈ હતી. પરંતુ તમારા માથા પર પણ પર્વતોનાં કેટલાયે શિખરો ફોડ્યાં હતાં, પરંતુ અત્યારે હું શું કરી શકું? કાળની અવગણના કરવી અસંભવ છે. તમારા હાથમાં વજ્ર હોવા છતાં પણ હું કેવળ મુક્કાઓ મારીને તમને મારી નાખી શકું તેમ છું, પરંતુ આ સમય મારે માટે પરાક્રમ દાખવવાનો નહિ, પરંતુ ક્ષમા કરવાનો છે. એટલે તમારા બધા અપરાધો ચુપચાપ સહી લઉં છું અને એટલે જ તમે તમારી ખોટી બડાઈ હાંકી રહ્યા છો.' દોરડાથી મનુષ્ય કોઈ પશુને બાંધી લે એ પ્રમાણે કાળનાં પોતાના ભયંકર પાશથી બંધાઈને હું ઊભો છું. પુરુષને લાભ-હાનિ, સુખ-દુઃખ, કામ-ક્રોધ, જન્મ-મરણ અને બંધન-મુક્તિ, આ બધાં કાળ પાસેથી જ મળે છે. જે કાળના પ્રભાવને જાણે છે, તે એનાથી દુઃખ પામવા છતાં શોક નથી કરતો. કેમકે દુઃખ દૂર કરવામાં શોકથી કશીજ સહાય નથી મળતી, એવું વિચારીને જ હું શોક નથી કરતો. શોકગ્રસ્ત મનુષ્યનો શોક એની વિપત્તિ દૂર નથી કરતો, ઊલટું એની શક્તિઓને ક્ષીણ કરે છે—એટલે જ હું શોક નથી કરતો.

બલિનાં આ વચનો સાંભળીને ઇન્દ્રનો ક્રોધ ઊતરી ગયો, તે શાંત થઈને બોલ્યો—દૈત્યરાજ! મારા વજ્રવાળા ઉઠાવેલા હાથને જોઈને, મારવાની ઇચ્છાથી આવેલા મૃત્યુનું પણ દિલ ડરી જાય છે તો પછી બીજો કોણ છે જે ન ડરે? પરંતુ તમારી બુદ્ધિ તત્ત્વને જાણનારી અને સ્થિર છે. એટલે લેશ પણ વિચલિત નથી થતી, ધર્મને લીધેજ તમને ગભરાટ નથી થતો એમાં શંકા નથી વાસ્તવમાં કાળનો કોઈ પરિહાર નથી, એનું ઉલ્લંઘન કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. કાળ સર્વ પ્રાણીઓ સાથે એક સરખો જ વર્તાવ રાખે

છે તે દિવસ, રાત માસ, ક્ષણ, કાષ્ઠા, લવ અને કળા સુધીનો હિસાબ કરીને પ્રાણીને પીડા આપ્યા કરે છે. નદીમાં આવતું પૂર પોતાના વેગથી જેમ વૃક્ષોને તોડી ઉખાડીને તાણી લઈ જાય છે, એ રીતે આ કામ આજે કરીશ. આ કાલે પૂરું કરીશ એમ કહેનાર મનુષ્યને કાળ અચાનક ઉપાડી જાય છે. અરે! એને તો હમણાં જ જોયો હતો, એ કેવી રીતે મરી ગયો!' આમ કાળના વેગમાં તણાતા મનુષ્યોનો પ્રલાપ સંભળાય છે. ધન, ઐશ્વર્ય, ભોગ અને સ્થાન—આ બધાં કાળથી નાશ પામે છે. કાળ જ આવીને પ્રાણીઓનું જીવન હરી જાય છે ઊંચે ચઢવાનો અંત છે નીચે પડવું—અને જન્મનું પરિણામ છે મૃત્યુ, જે કાંઈ દેખાય છે તે બધું નાશવાન છે, અસ્થિર છે; તો પણ નિરંતર એ વાત યાદ રહેવી કઠિન છે. અવશ્ય, તમારી બુદ્ધિ તત્ત્વને જાણનાર તથા સ્થિર છે, એટલે એને ગભરાટ નથી. કાળ અત્યંત પ્રબળ છે. તે આખા જગત પર આક્રમણ કરીને પોતાના તાપમાં તપાવી રહ્યો છે. કાળ એ પણ નથી જોતો કે કોણ મોટો છે ને કોણ નાનો; એ બધાને પોતાની આગમાં ફેંકે છે, અને છતાં કોઈને ભાન નથી થતું લોકો ઈર્ષા, અભિમાન, લોભ, કામ, ક્રોધ, ભય, સ્પૃહા અને મોહમાં ફસાઈને પોતાની સૂધ-બુધ ખોઈ બેઠા છે પરંતુ તમે વિદ્વાન, જ્ઞાની અને તપસ્વી છો, કાળની લીલા અને એના તત્ત્વને જાણો છો, તમામ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનમાં નિપુણ તથા તત્ત્વવિવેચનમાં કુશળ અને જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો.

'મારો તો એવો વિશ્વાસ છે કે તમે તમારી બુદ્ધિથી તમામ લોકોનો તત્ત્વને જાણી લીધું છે. તમે સર્વત્ર વિચરતા હોવા છતાં પણ સર્વથી મુક્ત છો, તમને કશામાં આસક્તિ નથી. તમે ઇન્દ્રિયોને જીતી લીધી છે, એથી રજોગુણ અને તમોગુણ તમને સ્પર્શી શકતા નથી. તમે હર્ષ-શોકથી અલિપ્ત આત્માની ઉપાસના કરો છો. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રત્યે તમને પ્રેમ છે, કોઈ પ્રત્યે વેર નથી. તમારા ચિત્તમાં સદાય શાંતિ જ રહે છે. તમને જોઈને મારા મનમાં અત્યંત દયાનો સંચાર થયો છે. હું તમારા જેવા જ્ઞાનીને બંધનમાં રાખીને મારવા નથી ઇચ્છતો હવે મારી તરફથી તમને કશુંજ ભય નહિ આવે-તમે સ્વસ્થ અને સુખી રહો.

આમ કહીને હાથી પર બેઠેલા દેવરાજ ઇન્દ્ર ચાલ્યા ગયા અને બધા અસુરોને જીતી લીધા પછી એ સ્વર્ગના એકછત્ર સમ્રાટ થઈને આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

ઇન્દ્ર પાસે લક્ષ્મીજીનું આગમન તથા દાનવો-દૈત્યોના ઉત્થાન અને પતનનું કારણ બતાવવું

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! જે પુરુષનું ઉત્થાન અને પતન થનાર હોય છે એનાં પૂર્વલક્ષણો કેવાં હોય છે? એ કૃપા કરીને કહો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—યુધિષ્ઠિર! જેનું ઉત્થાન કે પતન થવાનું હોય છે, એનું મન જ એમાં પૂર્વલક્ષણોને પ્રગટ કરી દે છે. આ વિષયમાં લક્ષ્મીજી અને ઇન્દ્રના સંવાદ રૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત અપાય છે. એ સાંભળો. એક વખત દેવર્ષિ નારદ સવારે ઊઠીને પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવા માટે ધ્રુવલોકના દ્વારેથી પ્રગટ થયેલાં ગંગાજીના તટ પર ગયા અને જળમાં ઊતર્યા. એટલામાં જ વજ્રધારી ઇન્દ્ર પણ એ તટ પર જ્યાં નારદજી સ્નાન કરતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પછી બંનેએ એકસાથે ડુબકી મારી અને મન એકાગ્ર કરીને સંક્ષેપમાં ગાયત્રીમંત્રનો જપ કર્યો. ત્યારપછી તેઓ ગંગાના કીનારે જ્યાં સુવર્ણમય રેતી પથરાઈ હતી ત્યાં બેઠા અને અનેક પુણ્યાત્માઓ; દેવર્ષિઓ તથા મહર્ષિઓના મુખે સાંભળેલી કથા એકબીજાને કહેવા લાગ્યા, બંને આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા એટલામાં જ કિરણજાળમંડિત ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉદય થયા, એટલે બંનેએ ઊભા થઈને સૂર્યને નમસ્કાર કર્યા.

એ જ સમયે આકાશમાં એક દિવ્ય જ્યોતિ નજરે પડી. જે ધીમે ધીમે નજીક આવતી જણાતી હતી. તે વીષ્ણુ ભગવાનનું એક વિમાન હતું અને પોતાની તેજથી લોકોને પ્રકાશિત કરતું અનુપમ રીતે શોભી રહ્યું હતું. નારદ અને ઇન્દ્ર

એ વિમાનમાં સાક્ષાત લક્ષ્મીદેવીનાં દર્શન કર્યાં, જે કમલાસન પર બિરાજમાન હતાં. સુંદર સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીદેવી એ ઉત્તમ વિમાનમાંથી ઊતરીને ઇન્દ્ર તથા નારદજી પાસે આવ્યાં. ઇન્દ્ર તથા નારદજીએ પણ ઊભા થઈને હાથ જોડીને એમને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી પોતાનાં નામ જણાવીને એમની વિધિવત્ પૂજા કરી અને પૂછ્યું–દેવી! આપ કોણ છો, ક્યાંથી આવો છો અને ક્યાં જઈ રહ્યાં છો?

લક્ષ્મીજી બોલ્યાં—ઇન્દ્ર! ત્રણે લોકનાં ચરાચર પ્રાણી મારા સ્વરૂપને પામીને પરમાત્માને પામવા નિરંતર ઉદ્યમ કરતા રહે છે. હું સર્વ પ્રાણીઓને ઐશ્વર્ય પ્રદાન કરવા માટે સૂર્ય-કિરણોથી ખીલેલા કમળમાં પ્રગટ થઈ છું. મને લોકો પદ્મા, અને પદ્મમાલિની કહે છે. હું જ લક્ષ્મી, ભૂતિ, શ્રી, શ્રદ્ધા, મેધા, સન્નતિ, વિજિતિ, સ્થિતિ, ધૃતિ, સિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, સ્વાહા, નિયતિ તથા સ્મૃતિ છું. ધર્મશીલ પુરુષોના દેશોમાં, નગરોમાં અને ઘરોમાં મારો નિવાસ છે. હું યુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડતા વિજયથી સુશોભિત શૂરવીર રાજાના શરીરમાં સર્વદા રહું છું. નિત્ય ધર્માચરણ કરનાર, બુદ્ધિમાન, બ્રાહ્મણભક્ત, સત્યવાદી, વિનયી તથા દાનશીલ પુરુષોમાં પણ સદા નિવાસ કરું છું. હું સત્ય અને ધર્મથી બંધાઈને અસુરોમાં રહેતી હતી, પરંતુ હવે તેમને ધર્મથી વિરુદ્ધ જોઈને તમારે ત્યાં રહેવાનો વિચાર કરું છું.

ઇન્દ્રે પૂછ્યું–દેવી! દૈત્યોનાં આચરણો પહેલાં કેવાં હતાં? જેને લીધે તમે એમની પાસે રહેતાં હતાં અને હવે એવું શું જોયું કે તમે એમને તજીને અમારી પાસે આવી ગયાં છો?

લક્ષ્મીજી બોલ્યાં–જેઓ પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે અને કદી ધીરજ ગુમાવતા નથી, એવા પ્રાણીઓમાં મારો નિવાસ હોય છે. પહેલાં દૈત્યો દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞોમાં સંલગ્ન રહેતા હતા. દેવો, પિતૃઓ, ગુરુ અને અતિથિઓનું પૂજન કરતા હતા. તેઓ સદા સત્ય બોલતા, પોતાનાં ઘર-દ્વાર સ્વચ્છ રાખતા, પ્રતિદિન અગ્નિહોત્ર કરતા હતા અને ગુરુસેવક, જિતેન્દ્રિય, બ્રાહ્મણભક્ત તથા સત્યવાદી હતા. એમનામાં શ્રદ્ધા હતી, ક્રોધ ન હતો, તેઓ દાની હતા, ને કોઈની નિંદા ન કરતા. ઇર્ષ્યા તજીને સ્ત્રી, પુત્ર અને મંત્રી આદિ સેવકોનું પાલન કરતા. એમનામાં અમર્ષ અને કૂડ-કપટ ન હતાં. સર્વનો સ્વભાવ સારો હતો, સર્વે દયાળુ હતા, સર્વમાં સરળતા સુદૃઢ ભક્તિ તથા ઇન્દ્રિય સંયમના ગુણ હતા, સર્વ પોતાના આશ્રિતો અને મંત્રીઓને સંતુષ્ટ રાખનારા, કૃતજ્ઞ અને મધુરભાષી હતા. તેઓ સર્વનું ઉચિત સન્માન કરતા, ધન આપતા, શરમ રાખતા અને વ્રતનિયમોનું પાલન કરતા. ઉપવાસ અને તપમાં રત રહેતા. સર્વના વિશ્વાસપાત્ર હતા. નિત્યપ્રતિ સૂર્યોદય પહેલાં જાગતા અને રાત્રે કદી દહીં અને સત્તુ ખાતા ન હતા. પ્રાતઃકાળે ઘી તથા અન્યાન્ય માંગલિક વસ્તુઓનાં દર્શન કરતા અને બ્રાહ્મણ-પૂજા કરતા હતા. સર્વદા ધર્મચર્ચામાં વ્યસ્ત રહેતા અને પ્રતિગ્રહથી દૂર રહેતા. મધ્યરાત્રિ પછી જ સૂતા અને દિવસે તો કદી પણ સૂતા જ નહીં.

કૃપણ, અનાથ, વૃદ્ધ, રોગી અને સ્ત્રીઓ પર દયા કરતા તથા એમને અન્ન-વસ્ત્ર આપતા, આકુળ, વિષાદગ્રસ્ત, ઉદ્વિગ્ન, ભયભીત, રોગી, દુર્બળો, અને પીડિતોને તથા જેમનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું હોય એવી મનુષ્યને આશ્વાસન આપતા. ધર્મનું જ આચરણ કરતા હતા અને કોઈનો પ્રાણ લેતા નહીં. કાર્ય કરવામાં પરસ્પર અનુકૂળ અને ગુરુજનો તથા વડીલો-વૃદ્ધોની સેવામાં જાગ્રત રહેતા. પિતૃઓ, દેવતાઓ અને

અતિથિઓની વિધિવત્ પૂજા કરતા તથા એમને અર્પણ કરીને પછી વધેલું અન્ન જ નિત્યપ્રતિ પ્રસાદરૂપે આરોગતા હતા, બધા જ સત્યવાદી અને તપસ્વી હતા. તેઓ ઉત્તમ ભોજન બનાવડાવીને કદી એકલા ન જમતા, પરંતુ બીજાઓને આપીને પછી જ પોતે આરોગતા હતા. પ્રાણિમાત્રને પોતા સમાન માનીને એમના પર દયા રાખતા હતા. ચતુરતા, સરળતા, ઉત્સાહ, અહંકારહીનતા, પરમસૌહાર્દ, ક્ષમા, સત્ય, દાન, તપ, પવિત્રતા, દયા, કોમળ વાણી, તથા મિત્રો પ્રત્યે ગાઢ પ્રેમ—આ બધા સદ્‌ગુણો એમનામાં સર્વદા હાજર રહેતા. નિદ્રા, આળસ, અપ્રસન્નતા, દોષદૃષ્ટિ, અવિવેક, અસંતોષ, વિષાદ અને કામના વગેરે દોષો એમની અંદર પ્રવેશ કરી શકતા ન હતા. આ પ્રકારે ઉત્તમ ગુણોવાળા દાનવો પાસે હું સૃષ્ટિકાળથી લઈને આજ સુધી અનેક યુગોથી રહેતી આવી છું.

પરંતુ હવે સમય પલટાતાં એમના ગુણોમાં વિપરીતતા આવી ગઈ છે. દૈત્યોમાં ધર્મ નથી રહ્યો. તેઓ કામ અને ક્રોધને વશ થઈ ગયા છે. જ્યારે વડીલો–વૃદ્ધો સભામાં બેસીને કોઈ વાત કરે છે. તો ગુણહીન દૈત્યો પણ એમનામાં દોષારોપણ કરીને એમની હાંસી ઉડાવે છે. વૃદ્ધ પુરુષોના આગમન વખતે પણ નવયુવકો પોતાના આસન પર બેસી જ રહે છે; પહેલાંની જેમ ઊઠીને, ઊભા થઈને કે પ્રણામ વગેરે દ્વારા એમનો સત્કાર નથી કરતા. પિતાના જીવતાં જ પુત્ર માલિક બની જાય છે. પુત્ર પિતાની તથા સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની આજ્ઞા નથી માનતી. માતાઓ, પિતાઓ, વૃદ્ધો, આચાર્યો અને ગુરુઓ પ્રત્યેનો આદર ચાલ્યો ગયો. સંતાનોના લાલન–પાલન પર પણ ધ્યાન નથી અપાતું. દેવતાઓ, પિતૃઓ, અતિથિઓ અને ગુરુજનોના પૂજન અને એમને અન્નદાન કર્યા વિના જ બધા ભોજન કરે છે. એમના રસોઇયાઓ પણ પવિત્ર નથી રહેતા. દૈત્યોને ત્યાં દૂધને ઢાંક્યા વિના પડી રાખવામાં આવે છે. ઘીને હવે એંઠા હાથે અડે છે. પશુઓને ઘરોમાં બાંધે છે, પરંતુ ચારો અને પાણી આપીને એમનો આદર નથી કરતા. નાનાં બાળકો આશાભરી મીટ માંડીને જોયા કરે છે અને દાનવો ખાવાની વસ્તુઓ એકલા સાફ કરી જાય છે. સેવકોને ભૂખ્યા રાખીને પોતે ખાઈ લે છે. તેઓ સૂર્યોદય સુધી સૂવે છે અને પ્રભાતને પણ રાત જ માને છે. એમનાં ઘરોમાં રાત–દિવસ કલેશ–ઝઘડા મચી રહે છે. તેઓ આશ્રમવાસી મહાત્માઓ પ્રત્યે તથા પરસ્પર દ્વેષ રાખે છે.

હવે એમને ત્યાં વર્ણસંકર પ્રજા થવા માંડી છે; કોઈનામાં પણ પવિત્રતા નથી રહી. વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો અથવા મૂર્ખાઓના આદર કે અનાદરમાં કશો જ ભેદ નથી રાખતા. એમની દાસીઓ સુંદર આભૂષણો સજીને દુરાચારી સ્ત્રીઓની જેમ ચાલવા, ફરવા, બેસવા અને કટાક્ષ કરવા લાગી છે. ક્રીડા સમયે સ્ત્રીઓ પુરુષોનો અને પુરુષ સ્ત્રીઓનો વેષ ધારણ કરે છે. કેટલાયે દાનવો નાસ્તિક બની જવાથી પૂર્વકાળમાં પોતાના પૂર્વજોએ સુયોગ્ય બ્રાહ્મણોને દાનરૂપે આપેલી જાગીરો પાછી લઈ લેવા માંડી છે. એમનામાં જેઓ વેપારી છે તેઓ સદા બીજાઓનું ધન ઠગી લેવાના જ વિચારો કરે છે. શિષ્યોમાં તો ગુરુસેવાનો ભાવ જ નથી રહ્યો, ઊલટું હવે તો ગુરુઓ જ શિષ્યોની સેવા કરવા લાગ્યા છે. વધૂ (વહુ) પોતાના સાસુ-સસરાના દેખતાં જ નોકરો પર હુકમ ચલાવે છે. પત્ની જ પતિ પર શાસન કરે છે અને એનું નામ લઈ–લઈને એને બોલાવે છે. હિતેચ્છુઓને મિત્ર માનવામાં આવતા, તેઓ જ હવે પોતાના સંબંધીજનોના ધનને આગથી, ચોરીથી કે રાજાદ્વારા છીનવાઈ જવાથી નષ્ટ થયેલું જુએ છે તો એને લીધે એમની મજાક ઉડાવે છે. બધા જ કૃતઘ્ની, નાસ્તિક, પાપાચારી તથા ગુરુસ્ત્રીગામી થઈ ગયા છે. અભક્ષ્ય ચીજો પણ ખાતા થઈ ગયા છે અને ધર્મની મર્યાદા તોડીને મનસ્વી આચરણ કરે છે. માટે હવે એમનાં વદન પર પહેલાં જેવું તેજ પણ નથી રહ્યું.

દેવેન્દ્ર! જ્યારથી આ દૈત્યોએ ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી મેં એ નિશ્ચય કર્યો છે કે હું હવે એમના ઘરોમાં નહિ રહું. આ જ કારણને લીધે હું એમનો ત્યાગ કરીને જાતે તમારી પાસે આવી છું. તમે મારો સ્વીકાર કરો. જ્યાં હું રહીશ, ત્યાં આશા, શ્રદ્ધા, ધૃતિ, ક્ષાન્તિ, વિજિતિ, સન્નતિ, ક્ષમા તથા જયા—આ આઠ દેવીઓ મારી સાથે જ નિવાસ કરશે. આઠેમાં જયા જ સર્વથી મુખ્ય છે. મારી સાથે આ આઠે દેવીઓ પણ અસુરોને છોડીને તમારી પાસે આવી છે. દેવતાઓનાં મન ધર્મમાં રત હોય છે એટલે હવે અમે એમને ત્યાં જ નિવાસ કરીશું.

ભીષ્મજી કહે છે—લક્ષ્મી દેવીનું આ કથન સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ તથા ઇન્દ્રે એમની પ્રસન્નતા માટે અભિનંદન આપ્યાં. એ વખતે શીતળ, સુખદ અને સુગંધિત વાયુ વાવા લાગ્યો. એ પાવન પ્રદેશમાં લક્ષ્મી સહિત ઇન્દ્રનાં દર્શન કરવા સર્વ દેવો ઉપસ્થિત થઇ ગયા. ત્યારપછી ઇન્દ્ર મહર્ષિ નારદ અને લક્ષ્મીજીની સાથે સ્વર્ગમાં આવ્યા અને દેવતાઓનું સન્માન પામીને બિરાજ્યા. એ વખતે નારદજીએ લક્ષ્મીજીના શુભાગમનની પ્રશંસા કરી. પિતામહ બ્રહ્માજીના લોકમાંથી અમૃતવર્ષા થવા લાગી. દેવતાઓનાં દુંદુભિ વગાડયા વિના જ ગાજી ઊઠયાં. સર્વ દિશાઓ નિર્મળ અને શ્રીસંપન્ન દેખાવા લાગી. લક્ષ્મીજી ત્યાં ગયા પછી સંસારમાં સમયાનુસાર વરસાદ થવા લાગ્યો. કોઇ પણ ધર્મમાર્ગથી વિચલિત થતો ન હતો. પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નોની ખાણો પ્રગટ થવા લાગી. મનુષ્ય, દેવતા, કિન્નર, યક્ષ અને રાક્ષસોની સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ પામી. તેઓ સદા પ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા. ગાયો દૂધ દેવા સાથે જ સર્વકામનાઓ સિદ્ધ કરવા લાગી. કોઇના મુખથી કઠોર વાણી નીકળતી ન હતી. જે લોકો ઇન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા કરાયલી ભગવતી લક્ષ્મીની સાથે સંબંધ ધરાવનાર આ અધ્યાયનો બ્રાહ્મણમંડળીમાં બેસીને પાઠ કરે છે, તેઓ જો ધન ઇચ્છતા હોય તો એમને પ્રચુર માત્રામાં સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ તમે જે ઉત્થાન અને પતનનાં પૂર્વલક્ષણો વિષે પૂછયું હતું એનો ઉત્તરમેં શ્રીલક્ષ્મીજીએ કહેલા દાનવોના ઉત્થાન—પતનનું કારણ બતાવીને આપી દીધો. તમે જાતે જ પરીક્ષા કરીને એની યથાર્થતાનો નિશ્ચય કરી શકો છો.

જૈગીષવ્યનો દેવલને સમત્વબુદ્ધિનો ઉપદેશ તથા ઉગ્રસેન પાસે શ્રીકૃષ્ણે કરેલું નારદજીના ગુણોનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—પિતામહ ! કેવું શીલ, કયા પ્રકારનું આચરણ, કેવી વિદ્યા, અને કેવાં પરાક્રમ ધરાવીને મનુષ્ય પ્રકૃતિથી પર, અવિનાશી બ્રહ્મપદને પામે છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષ મિતાહારી અને જિતેન્દ્રિય થઇને મોક્ષોપયોગી ધર્મોના પાલનમાં જ રત રહે છે. તે જ પ્રકૃતિથી પર અવિનાશી બ્રહ્મપદને પામે છે. આ વિષયમાં જૈગીષવ્ય મુનિ અને અસિત-દેવલના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એકવાર સર્વ ધર્મોને જાણનારા મહાજ્ઞાની જૈગીષવ્ય મુનિને અસિત દેવલે એવો પ્રશ્ન કર્યો:-'મુનિવર ! જો આપને કોઇ પ્રણામ કરે તો આપ વિશેષ પ્રસન્ન નથી થતા અને નિંદા કરે તો પણ એના પર ક્રોધ નથી કરતા, આપની આ બુદ્ધિ કેવી છે, કયાંથી પ્રાપ્ત થઇ છે તથા તેનું ફળ શું છે ?' એમના આવા પ્રશ્નથી એ મહાતપસ્વીએ સંદેહ રહિત, પવિત્ર અને સાર્થક વચનોમાં ઉત્તર આપ્યો.

જૈગીષવ્યે કહ્યું—મુનિવર ! પુણ્યકર્મ કરનારા મનુષ્યોને જેના પ્રભાવથી ઉત્તમ ગતિ અને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જે બુદ્ધિ હું તમને સમજાવું છું, સાંભળો. મહાત્મા પુરુષોની કોઇ નિંદા કરે, પ્રશંસા કરે કે એમના સદાચાર તથા પુણ્યકર્મો પર પડદો નાખે-પરંતુ તે સર્વ પ્રતે એકસરખી જ બુદ્ધિ (ભાવ) રાખે છે. એમને કોઇ કડુ વચન કહે તો એના બદલામાં તેઓ કંઇ પણ કહેતા નથી. નિંદા કરનારની પણ નિંદા નથી કરતા. પોતે માર ખાઇને પણ મારનારને મારતા નથી. ભવિષ્યમાં આવનાર આફતની ચિંતા છોડીને વર્તમાન કામોજ કરે છે. જે વાત વીતી ચૂકી છે એનો શોક નથી કરતા. કોઇ વાતની પ્રતિજ્ઞા નથી કરતા, એમનું જ્ઞાન પરિપક્વ હોય છે તેઓ મહાબુદ્ધિમાન, ક્રોધને જીતનાર અને જિતેન્દ્રિય હોય છે. મન, વાણી અને શરીરથી કદી કોઇનો અપરાધ નથી કરતા. મનમાં ઇર્ષ્યા નથી રાખતા. બીજાઓની નિંદા અને પ્રશંસાથી દૂર રહે છે. પોતાની નિંદા અને પ્રશંસા સાંભળીને એમના ચિત્તમાં કદી વિકાર નથી થતો. તેઓ સર્વદા શાંત અને સર્વ પ્રાણીઓનાં હિતમાં જ લાગી રહે છે, હૃદયની અજ્ઞાનમયી ગાંઠ ખોલી નાખીને સર્વત્ર આનંદથી વિચરે છે. એમનો ન કોઇ શત્રુ હોય છે અને તેઓ પણ કોઇના શત્રુ નથી હોતા. જે મનુષ્યો આવું આચરણ કરે છે, તેઓ સદા સુખથી જીવન

વીતાવે છે. જેઓ ધર્મજ્ઞ થઈને ધર્માનુસાર ચાલે છે, તેઓ સુખી થાય છે તથા જેઓ ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે, એમને સદા દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. મેં પણ ધર્મમાર્ગનું જ અવલંબન કર્યું છે, એટલે મારી નિંદા સાંભળીને કોઈનો દ્વેષ શા માટે કરું? અથવા પ્રશંસા સાંભળીને પણ હર્ષ શા માટે માનું? મને ન તો નિંદાથી હાનિ થાય છે ન પ્રશંસાથી લાભ, તત્ત્વવેત્તાએ તો અપમાનને અમૃત સમાન સમજીને એનાથી સંતુષ્ટ થવું જોઈએ અને સન્માનને વિષતુલ્ય જાણીને એનાથી ડરતા રહેવું જોઈએ. નિર્દોષ મહાત્મા પુરુષો અપમાનિત થવા છતાંય આ લોક અને પરલોકમાં સુખે રહે છે, પરંતુ અપમાન કરનાર મનુષ્ય પોતાના જ અપરાધથી માર્યો જાય છે. જે બુદ્ધિમાનો ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ મતાચરણ કરીને સુખી થાય છે અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને અગ્નિનાથી બ્રહ્મપદને પામે છે. એમને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે દેવતા, ગંધર્વ, પિશાચ અને રાક્ષસોને માટે પણ દુર્લભ છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! સંસારમાં કયો મનુષ્ય સર્વ લોકોનો પ્રિય અને સર્વગુણસંપન્ન છે?

ભીષ્મે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! તમારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું તમને નારદજી વિષે થયેલો શ્રીકૃષ્ણ અને ઉગ્રસેનનો સંવાદ સંભળાવું છું. એક દિવસ ઉગ્રસેને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું—જનાર્દન! બધા લોકો નારદજીના ગુણોની પ્રશંસા કરે છે એથી જણાય છે કે તેઓ જ મહાગુણવાન છે. માટે આપ એમના ગુણોનું વર્ણન કરો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—રાજન્! સાંભળો, હું નારદજીના ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કહું છું. તેઓ જેવા વિદ્વાન છે, તેવા જ સચ્ચરિત્ર પણ છે, પરંતુ પોતાની સચ્ચરિત્રતાનું એમને લેશ માત્ર પણ અભિમાન નથી, એટલે જ સર્વત્ર એમને આદર મળે છે. નારદજીમાં અસંતોષ, ક્રોધ, ચંચળતા, અને ભય આદિ દુર્ગુણો નથી. તેઓ કોઈ કામના કે લોભને લીધે પોતાની વાત ફેરવતા નથી. એટલે બધાના પૂજ્ય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના વિદ્વાન, ક્ષમાશીલ શક્તિમાન જિતેન્દ્રિય, સરળ અને સત્યવાદી હોવાને લીધે એમની સર્વ સ્થળે પૂજા થાય છે. તેજ, યશ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, વિનય, ઉત્તમ કુળ અને તપસ્યામાં સર્વથી આગળ છે. એમનો સ્વભાવ

ઘણો સારો છે. તેઓ સર્વનો આદર કરે છે, પવિત્ર રહે છે, અને સારી વાતો કરે છે તથા કોઈની ઈર્ષ્યા નથી કરતા. આ જ ગુણોને લીધે એમનું સર્વત્ર સન્માન થાય છે. તેઓ સર્વનું હિત કરે છે, એમના મનમાં જરા પણ મેલ નથી. એમની સહનશક્તિ પણ ખૂબ સારી છે તથા તેઓ સર્વને સમભાવની દૃષ્ટિથી જુએ છે એટલે એમને ન કોઈ પ્રિય છે ન અપ્રિય. તેમને અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન છે અને એમની કથા કહેવાની રીત પણ ઘણી વિચિત્ર છે. એમનામાં પૂર્ણ પાંડિત્ય હોવા છતાં લાલસા અને શઠતાનો અભાવ છે. કૃપણતા, ક્રોધ અને લોભ વગેરે તો એમને સ્પર્શ જ નથી કરી શક્યાં. તેઓમાં દૃઢ ભક્તિ છે. એમનું હૃદય શુદ્ધ છે. તેઓ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, દયાળુ અને મોહ આદિ દોષોથી અલિપ્ત છે. એમની બુદ્ધિમાં સંદેહને માટે સ્થાન નથી, તેઓ મહાન વક્તા છે. એમનું મન વિષયભોગો તરફ નથી જતું. તેઓ કદી પોતાની પ્રશંસા નથી કરતા. ઈર્ષ્યાથી સદા દૂર રહે છે અને મીઠી વાણી બોલે છે. એટલે એમનો સર્વત્ર આદર થાય છે. તેઓ કોઈ કામમાં દોષદૃષ્ટિ નથી રાખતા, વ્યર્થ સમય નથી ગુમાવતા અને

પોતાના મનને વશ રાખે છે. એમની બુદ્ધિ પવિત્ર છે. એમને સમાધિથી કદી તૃપ્તિ નથી થતી, તેઓ કર્તવ્યપાલન માટે સદા ઉદ્યત રહે છે અને કદી આળસ નથી કરતા. લોકો એમને પોતાની ભલાઇના કામોમાં સહાય રોકી રાખે છે. તેઓ કોઇના ગુપ્ત ભેદને પ્રગટ નથી કરતા, ધન મળવાથી એમને પ્રસન્નતા નથી થતી અને ન મળવાથી દુઃખ નથી થતું. એમની બુદ્ધિ સ્થિર અને મન અનાસક્ત છે, એટલે જ સર્વ સ્થળોના લોકો એમની પૂજા કરે છે. તેઓ સર્વ ગુણોથી સુશોભિત, કાર્યકુશળ, પવિત્ર, નીરોગ, સમયની કિંમત સમજનાર અને પરમ પ્રિય આત્મતત્ત્વના જ્ઞાતા છે; ભલા, એમનો કોણ પ્રેમ નહિ કરે ?

શુકદેવજીના પૂછવાથી વ્યાસજી એમને કાળનું સ્વરૂપ તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! હવે હું એ જાણવા ઇચ્છું છું કે સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કોનાથી થાય છે ? એમનો લય ક્યાં થાય ? પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે કોનું ધ્યાન અને કયા કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ ? કાળનું સ્વરૂપ શું છે અને ભિન્ન ભિન્ન યુગોના મનુષ્યોનું આયુષ્ય કેટલું હોય છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં ભગવાન વ્યાસે પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો એ જ પ્રસંગ તમને સંભળાવું છું. એક દિવસ શુકદેવજીએ વેદવ્યાસને પોતાના મનના સંદેહ માટે પૂછ્યું—'પિતાજી ! પાપીઓને ઉત્પન્ન કરનાર

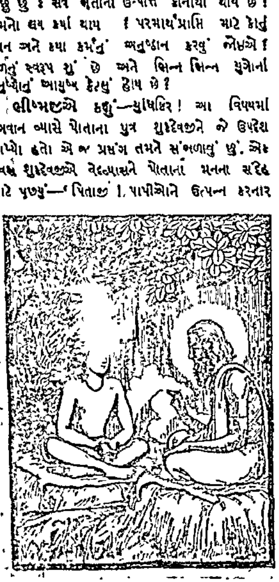

કોણ છે ? કાળના જ્ઞાનથી શું પરિણામ આવે છે, અને બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય શું છે—એ બધું કૃપા કરી કહો.

વ્યાસજીએ કહ્યું—બેટા ! સૃષ્ટિના આરંભમાં અનાદિ, અનંત, અજન્મા, દિવ્ય, અજર, અમર, અવિકારી, અતર્ક્ય અને જ્ઞાનાતીત બ્રહ્મ જ હતું. તે કાળસ્વરૂપ છે. કાળના કળા, કાષ્ઠા આદિ જેટલા ભેદો છે તે બધા એના જ અવયવો છે. મહર્ષિઓએ પંદર નિમેષની એક કાષ્ઠા, ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કળા, ત્રીસ કળા અને ત્રણ કાષ્ઠાનું એક મુહૂર્ત તથા ત્રીસ મુહૂર્તના એક દિવસ-રાત માન્યાં છે. ત્રીસ દિવસનો એક માસ, અને બાર માસનું એક વર્ષ થાય છે. એક વર્ષમાં બે અયન થાય છે, જેને દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ કહે છે. મનુષ્યલોકમાં દિન-રાતના વિભાગ સૂર્ય કરે છે. રાત્રિ સૂવા માટે અને દિવસ કામ કરવા માટે છે. મનુષ્યોના એક માસમાં પિતૃઓના એક દિવસ-રાત્રિ થાય છે. શુક્લ પક્ષ એમનો દિવસ છે અને કૃષ્ણ પક્ષ એમની રાત્રિ. મનુષ્યોનું એક વર્ષ દેવોના એક દિવસ-રાત બરાબર છે. ઉત્તરાયણ એમનો દિવસ છે, અને દક્ષિણાયન રાત્રિ. મનુષ્યોના જે રાત-દિવસ બતાવ્યા છે એ જ હિસાબે હવે હું બ્રહ્માના દિવસ-રાત કહું છું, સાથે જ ચારે યુગોની વર્ષસંખ્યા પણ અલગ-અલગ સમજાવું છું. હજાર વર્ષનો એક સત્યયુગ થાય છે. આમાં ચાર દિવ્ય વર્ષોની એક સંધ્યા થાય છે અને એટલા જ વર્ષોના સંધ્યાંશ પણ થાય છે, આ પ્રકારે સત્યયુગનું પૂરું આયુષ્ય (અવધિ) અડતાલીસ સો દિવ્ય વર્ષોનું છે. બાકીના ત્રણ યુગોની આ સંખ્યા ક્રમશઃ એકએક ચતુર્થાંશ ઘટતી જાય છે અર્થાત્ સંધ્યા અને સંધ્યાંશ સહિત ત્રેતાયુગ છત્રીસ

સો વર્ષોનો, દ્વાપર ચોવીસ સો વર્ષોનો અને કલિયુગ બાર સો વર્ષોનો હોય છે. આ ચારે યુગો પ્રવાહરૂપે સદા રહેનારા લોકોને (સૃષ્ટિઓને) ધારણ કરે છે. આ યુગાત્મક કાળ બ્રહ્મવેત્તાઓના સનાતન બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. સત્યયુગમાં ધર્મ અને સત્યના ચારે ચરણ હાજર રહે છે. એ વખતે ધર્મ અને સત્યનું પૂરેપૂરું પાલન થાય છે. કોઈ પણ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત નથી થતું. અન્ય યુગોમાં ક્રમશઃ ધર્મનું એકએક ચરણ નાશ પામતું જાય છે અને ચોરી અસત્ય, તથા છળકપટ આદિદ્વારા અધર્મની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. સત્યયુગના મનુષ્યો નીરોગ અને પૂર્ણકામ હોય છે. એમનું આયુષ્ય ચારસો વર્ષોનું હોય છે. ત્રેતામાં એમનું આયુષ્ય એક ચતુર્થાંશ ઘટીને ત્રણસો વર્ષોનું રહે છે. આ જ રીતે દ્વાપરમાં બસો અને કલિયુગમાં સો વર્ષોનું પૂરું આયુષ્ય હોય છે. ત્રેતાદિ યુગોમાં વેદોનો સ્વાધ્યાય ઓછો થવા લાગે છે, મનુષ્યોનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે, કામનાઓની પૂર્તિમાં વિઘ્નો આવે છે અને વેદાધ્યયનમાં પણ ન્યૂનતા આવે છે. યુગોના હ્રાસ પ્રમાણે સત્યયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગમાં મનુષ્યોના ધર્મ પણ ભિન્નભિન્ન હોય છે. સત્યયુગમાં તપસ્યાને સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે, ત્રેતામાં જ્ઞાનને, દ્વાપરમાં યજ્ઞ અને કલિયુગમાં એકમાત્ર દાનને જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે દેવોના બાર હજાર વર્ષોનો એક ચતુર્યુગ થાય છે એક હજાર ચતુર્યુગ વીત્યે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂરો થાય છે એટલા જ યુગોની એક રાત્રિ પણ થાય છે. ભગવાન બ્રહ્મા પોતાના દિવસના આરંભમાં સંસારની રચના કરે છે અને રાતમાં જ્યારે પ્રલયનો સમય થાય છે તો બધાને પોતાનામાં લીન કરીને યોગનિદ્રાનો આશ્રય લઈને સૂઈ જાય છે. પછી પ્રલયનો અંત અર્થાત રાત વીતતાં તેઓ જાગી ઊઠે છે. આ પ્રકારે એક હજાર ચતુર્યુગનો જે બ્રહ્માનો એક દિવસ બતાવ્યો છે અને એટલી જ મોટી એમની જે રાત્રિ બતાવી છે, એને જે લોકો સારી રીતે સમજ્યા છે તેઓ જ કાળના તત્ત્વને જાણનારા છે. રાત્રિ સમાપ્ત થવાથી જાગ્રત થયેલા બ્રહ્માજી પહેલાં મહત્તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે, પછી એનાથી સ્થૂળ જગતને ધારણ કરનાર મનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

બેટા! તેજોમય બ્રહ્મ જ સર્વનું બીજ છે. એનાથી જ આ સારું યે જગત ઉત્પન્ન થયું છે. તે એક જ ભૂતથી સ્થાવર અને જંગમ બંનેની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉપર કહ્યું છે કે બ્રહ્માજી પોતાના દિવસના પ્રારંભમાં જાગીને સૃષ્ટિની રચના આરંભે છે. સર્વ-પ્રથમ માયાથી મહત્તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે. એનાથી સ્થૂલ સૃષ્ટિના આધારભૂત મન ઉત્પન્ન થાય છે. પછી સૃષ્ટિની ઇચ્છાથી પ્રેરિત થવાથી મન વિવિધ અનેક પ્રકારનો આકાર ધારણ કરે છે, એનાથી શબ્દ ગુણ-વાળું આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી જ્યારે આકાશ સ્થિર થાય છે તો એનાથી અત્યંત પવિત્ર અને બળવાન વાયુતત્ત્વનો આવિર્ભાવ થાય છે. વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે. વાયુના વિકૃત થવાથી એમાંથી જ્યોતિર્મય અગ્નિતત્ત્વ પ્રગટે છે—એનો ગુણ રૂપ છે. પછી તેજમાં વિકાર થવાથી એમાંથી રસમય જળ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જળથી પૃથ્વી તથા એના ગુણ ગંધનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પાછળથી પ્રગટેલાં વાયુ આદિ ભૂત પોતાના પૂર્વવર્તી ભૂતોના ગુણ પણ ધારણ કરે છે.

પંચમહાભૂત, દશ ઇન્દ્રિયો અને મન—આ સોળ તત્ત્વોથી શરીરનું નિર્માણ થયું છે. આ બધાનો આશ્રય હોવાને કારણે જ દેહને શરીર કહે છે. શરીર ઉત્પન્ન થવાથી એમાં જીવનો ભોગાવશિષ્ટ કર્મો સાથે સૂક્ષ્મ મહાભૂત પ્રવેશ કરે છે. સમસ્ત પ્રજાના આદિ કર્તા હોવાને કારણે બ્રહ્માજીને પ્રજાપતિ કહે છે. તેઓ જ ચરાચર પ્રાણીઓનું સર્જન કરે છે. દેવો કે ઋષિઓ, પિતૃઓ, મનુષ્યો, અનેક પ્રકારના લોકો, નદીઓ, સમુદ્રો દિશાઓ, પર્વતો, વનસ્પતિઓ, કિન્નરો, રાક્ષસો, પશુઓ, પક્ષીઓ, મૃગો તથા સર્પો પણ તેઓ જ ઉત્પન્ન કરે છે. નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનું સર્જન પણ એમણે જ કર્યું છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં જે પ્રાણીઓએ જેવાં કર્મો કર્યાં હોય છે એવાં જ કર્મો તેઓ બીજા જન્મમાં પણ પૂર્વોક્ત કર્મોની વાસનાથી પ્રભાવિત થઈને કરવા લાગે છે. એક જન્મમાં મનુષ્ય હિંસા-અહિંસા, કોમળતા, કઠોરતા, ધર્મ અધર્મ, અને સત્ય અસત્ય આદિ જે ગુણોને અપનાવે છે એનાં સંસ્કારોથી પ્રભાવિત થઈને એ જ ગુણોને તે બીજા જન્મમાં પસંદ કરીને એવાં જ કર્મો કરે છે.

સત્ત્વગુણમાં સ્થિર સમદર્શી પુરુષો તપને જ જીવના કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન કહે છે. તપનાં મૂળ

છે શમ અને દમ. પુરુષ પોતાના મનમાં જે જે કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે એ સર્વને તે તપસ્યાથી પ્રાપ્ત કરે છે. જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમાત્મા પણ તપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તપોબળથી જ મનુષ્ય તમામ પ્રાણીઓ પર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરે છે. તપના જ પ્રભાવથી મહર્ષિઓએ પૂર્વજન્મમાં ભણેલા વેદોનું સ્મરણ કર્યું. તપઃશક્તિથી સંપન્ન થઈને જ બ્રહ્માજીએ આદિ-અંત વિનાની વેદ-વિદ્યાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને એને પછીના ઋષિઓમાં પ્રસાર્યું. પોતાની રાત્રિનો અંત થતાં બ્રહ્માજીએ જે પ્રાણીઓને જન્મ આપ્યો, એમનાં નામ અનેક પ્રકારના ભેદ, તપ, ધાર્મિક કર્મ, યજ્ઞ, કીર્તિ તથા મોક્ષનાં સાધનોને વેદોને અનુસરીને જ પ્રકાશિત કર્યાં. ઋષિઓનાં નામ, દેવોની ઉત્પત્તિ, પ્રાણીઓનાં અનેક રૂપો અને કર્મ આદિનું વિધાન પણ વેદવાક્યો અનુસાર જ થયું છે.

બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે, એક શબ્દબ્રહ્મ અને બીજું પરબ્રહ્મ, આ બંનેનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. જેને શબ્દબ્રહ્મનું પૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય છે તે સુગમતાથી પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. સત્યયુગના લોકો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અને સામવેદમાં બતાવેલા સકામ યજ્ઞોને આત્માથી પૃથક્ જોઈને ધ્યાનયોગરૂપ તપનું અનુષ્ઠાન કરે છે. એ પછી ત્રેતામાં જે મહાશક્તિશાળી પુરુષો થયા, એમણે સંપૂર્ણ ચરાચર જગતને નિયમમાં રાખ્યું એ વખતે વેદાધ્યયન, યજ્ઞાનુષ્ઠાન અને વર્ણાશ્રમ-ધર્મના પાલનની સુંદર વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ દ્વાપરમાં આયુષ્ય ઓછું થવાથી લોકોમાં ઉપરોક્ત વાતો ઘટવા લાગી. કલિયુગ આવતાં તો વેદોનાં દર્શન ક્યાંક થાય છે અને ક્યાંક નથી થતાં. એ સમયે અધર્મથી પીડિત થઈને યજ્ઞો અને વેદો લુપ્ત થઈ જાય છે. પુત્ર! આ પ્રકારે તમારા પ્રશ્ન અનુસાર મેં સૃષ્ટિ, કાળ, કર્મ, વેદ અને કર્મફળ આદિ વિષયોમાં થોડી વાતો કહી છે.

પ્રલયનો ક્રમ, બ્રાહ્મણને દાન આપવાનો મહિમા તથા બ્રાહ્મણના કર્તવ્યનું વર્ણન

વ્યાસજી કહે છે— પુત્ર! હવે હું એ સમજાવું છું કે બ્રહ્માજીનો દિવસ પૂરો થતાં એમની રાત્રિનો આરંભ થતાં પહેલાં સૃષ્ટિનો પ્રલય કઈ રીતે થાય છે તથા બ્રહ્માજી સ્થૂળ જગતને અત્યંત સૂક્ષ્મ કરીને એને કેવી રીતે પોતાની અંદર લીન કરી દે છે. જ્યારે પ્રલયનો સમય આવે છે ત્યારે ઉપરથી સૂર્ય અને નીચેથી અગ્નિની સાત જ્વાળાઓ સંસારને ભસ્મ કરવા માંડે છે. સૌથી પહેલાં ચરાચર પ્રાણીઓ એ જ્વાળાઓમાં બળીને ધૂળમાં મળી જાય છે. એ વખતે આ ભૂમિ તૃણ અને વૃક્ષો વિનાની થઈને કાચબાની પીઠ જેવી દેખાય છે, ત્યાર પછી જળ પૃથ્વીના ગુણ ગંધને ગ્રહણ કરી લે છે, એથી ગંધહીન પૃથ્વી પોતાના કારણભૂત જળમાં લીન થઈ જાય છે. પછી જળ ગંભીર અવાજ કરતું ચારે બાજુ ઊછળે છે, એમાં ઉત્તાલ તરંગો (મોજાંઓ) ઊઠે છે અને તે સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતામાં નિમગ્ન કરીને લહેરાયા કરે છે. ત્યારપછી તેજ જળના ગુણ રસને ગ્રહણ કરી લે છે અને રસહીન જળ તેજમાં લીન થઈ જાય છે. એ સમયે સંપૂર્ણ આકાશ આગની જ્વાળાઓથી પ્રજ્વલિત-શું દેખાય છે. પછી તેજના ગુણ રૂપને વાયુતત્ત્વ ગ્રહણ કરી લે છે. એથી, આગ ઠંડી થઈને વાયુમાં મળી જાય છે. ત્યારે હવાનો વેગ વધે છે અને તે અત્યંત જોરથી ફૂંકાઈને ઉપર-નીચે તથા આમતેમ દોડે છે. એ પછી આકાશ વાયુના ગુણ સ્પર્શને ગ્રસી લે છે. તેથી હવા શાંત થઈને આકાશમાં લીન થઈ જાય છે અને શબ્દ ગુણવાળું આકાશ જ કેવળ રહે છે. રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું નામ પણ નથી રહેતું. ત્યાર પછી દૃશ્ય-પ્રપંચને વ્યક્ત કરનારું મન આકાશના ગુણ શબ્દને જે મનમાંથી પ્રગટ્યો હતો તેને પોતાનામાં લીન કરી લે છે. આમ પાંચભૌતિક સૃષ્ટિનું બ્રહ્માના મનમાં લય થવું એને બ્રાહ્મ પ્રલય કહે છે. આ ક્રમ અનુસાર તમામ યુગોનું પ્રલયસ્થાન પણ બ્રહ્માજી જ છે.

આ પ્રકારે તમને જ્ઞાનના સુયોગ્ય અધિકારી જાણીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલ યોગીઓ દ્વારા જણાવાયેલ આ પ્રલયનો વૃત્તાંત યથાવત્ મેં સંભળાવ્યો છે. આ જ રીતે એકએક હજાર યુગોના બ્રહ્માના દિવસ અને રાત થતાં રહે છે તથા દિવસના આરંભમાં સર્જન અને રાત્રિના આરંભમાં પ્રલયનો ક્રમ ચાલુ રહે છે.

શુકદેવ! હવે હું તમારા પ્રશ્ન અનુસાર બ્રાહ્મણના

કર્તવ્યો કહું છું. ધ્યાનથી સાંભળો. બ્રાહ્મણ-બાળકના જાતકર્મથી માંડીને સમાવર્તન સંસ્કાર વિધિવત્ થવા જોઈએ. પ્રત્યેક સંસ્કારમાં દક્ષિણા આપવી જોઈએ. ઉપનયન પછી વેદોનું અધ્યયન કરે. પછી શુશ્રૂષા અને દક્ષિણાદ્વારા ગુરુઋણથી મુક્ત થયા પછી એનો સમાવર્તન સંસ્કાર થવો જોઈએ. તદનંતર, આચાર્યની આજ્ઞા લઈને બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ ચારે આશ્રમોમાંથી કોઈ એક આશ્રમમાં શાસ્ત્રોક્તવિધિ અનુસાર જીવનપર્યંત રહે અથવા ક્રમશઃ બધા આશ્રમોમાં પ્રવેશ કરે.

ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે. એમાં રહીને અંતઃકરણના રાગાદિ દોષો પાકી ગયા પછી જિતેન્દ્રિય પુરુષને સર્વત્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થ પુરુષ પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને પિતૃ-ઋણથી, વેદોનો સ્વાધ્યાય કરીને ઋષિ-ઋણથી અને યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરીને દેવ-ઋણથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રકારે ત્રણે ઋણોથી મુક્ત થઈને તે પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમને માટે વિહિત કર્મો કરે અને પોતાને પવિત્ર બનાવે. ત્યારપછી બીજા આશ્રમોમાં પ્રવેશ કરે. આ પૃથ્વી પર જે સ્થાન પવિત્ર અને ઉત્તમ જણાય ત્યાંજ નિવાસ કરીને પોતાને યશસ્વી અને આદર્શ પુરુષ બનાવવાનો યત્ન કરે. મહાન તપ, પૂર્ણ વિદ્યાધ્યયન, યજ્ઞ, યજ્ઞ અથવા દાન કરવાથી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણનો યશ વધે છે. તેની કીર્તિ જ્યાંસુધી આ સંસારમાં એના સુયશનો વિસ્તાર કરતી રહે છે ત્યાં સુધી તે પુણ્યવાનોના અક્ષય લોકમાં નિવાસ કરીને દિવ્ય સુખો ભોગવે છે. બ્રાહ્મણે અધ્યયન, અધ્યાપન, યજન, યાજન, અને દાન તથા પ્રતિગ્રહ—આ ૭ કર્મોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. પરંતુ એણે અનુચિત પ્રતિગ્રહ અને વ્યર્થ દાનથી બચવું જોઈએ. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, ગુરુઓ, વૃદ્ધો, રોગીઓ અને ભૂખ્યા મનુષ્યોને ભોજન આપવા માટે બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ સ્વીકારવો જોઈએ. પોતાની શક્તિ અનુસાર પારમાર્થિક ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરનારા બ્રાહ્મણોને દ્રવ્ય ઉપરાંત તૈયાર રસોઈમાંથી અન્ન પણ આપવું જોઈએ. યોગ્ય બ્રાહ્મણોને માટે કોઈપણ વસ્તુ અદેય નથી. મહાન વ્રતધારી રાજા સત્યસંધ બ્રાહ્મણોના પ્રાણની રક્ષા માટે પોતાનો પ્રાણ આપીને સ્વર્ગલોકમાં ગયા હતા. અત્રિના પુત્ર રાજા ચન્દ્રદમને યોગ્ય બ્રાહ્મણને અનેક પ્રકારનાં ધન-દાન કરીને અક્ષય લોકને પ્રાપ્ત કર્યો હતો. દેવાવૃધે સોનાનું છત્ર દાન કરીને પોતાના દેશની પ્રજાની સાથે સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કર્યો. અત્રિવંશમાં ઉત્પન્ન મહાતેજસ્વી સાંકૃતિ પોતાના શિષ્યોને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપીને ઉત્તમ લોકને પામ્યા. રાજા અંબરીષે બ્રાહ્મણોને અગિયાર અબજ ગાયો દાનમાં આપીને દેશવાસીઓ સહિત સ્વર્ગમાં નિવાસ કર્યો. સાવિત્રીએ બે દિવ્ય કુંડળ દાન કર્યાં હતાં અને રાજા જનમેજયે બ્રાહ્મણને માટે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો. આથી એ બંનેને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ. વિદેહરાજા નિમિએ પોતાનું રાજ્ય અને જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ તથા રાજા ગયે નગરો સહિત સંપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી. એકવાર વરસાદ ન થતાં વસિષ્ઠ ઋષિએ બીજા પ્રજાપતિની જેમ આખીએ પ્રજાને જીવતદાન આપ્યું હતું. કરન્ધમના પુત્ર રાજા મરુત્તે મહર્ષિ અંગિરાને પોતાની કન્યા અને પાંચાલ દેશના રાજા બ્રહ્મદત્તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને મહાનિધિ શંખ આપીને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. રાજર્ષિ સહસ્રજિતે બ્રાહ્મણને માટે પોતાના પ્રાણ આપી દીધા, રાજા શતદ્યુમ્નેએ મહર્ષિ મુદ્ગલને સર્વ પ્રકારનાં સુખ-ભોગોથી પરિપૂર્ણ સુવર્ણમય ઘર દાનમાં આપ્યું અને શાલ્વનરેશ દ્યુતિમાને ઋચીક મુનિને પોતાનું રાજ્ય અર્પણ કરી દીધું. આ સર્વ રાજાઓને ઉત્તમ લોકો પ્રાપ્ત થયા હતા, રાજર્ષિ લોમપાદે ઋષ્યશૃંગ મુનિને શાંતા નામની પોતાની કન્યા પરણાવી દીધી અને રાજા મદિરાશ્વે પણ હિરણ્યહસ્ત ઋષિને પોતાની પુત્રી અર્પણ કરી દીધી હતી—એથી એ બંનેને સર્વ પ્રકારની કામનાઓ તથા ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થયા. રાજા પ્રસેનજિતે વાછરડાં સહિત એક લાખ ગાયો દાન કરીને ઉત્તમ લોકમાં ગયા. આ તથા અન્ય પણ અનેક જિતેન્દ્રિય મહાપુરુષો દાન અને તપ કરીને સ્વર્ગને પામ્યા છે. જ્યાંસુધી પૃથ્વી રહેશે ત્યાંસુધી એમ કીર્તિની આ સંસારમાં કાયમ રહેશે.

બ્રાહ્મણે ઋક્, યજુ અને સામ—એ ત્રણે વેદો તથા વેદાંગોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. જે બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયનમાં પ્રવીણ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં કુશળ અને સત્ત્વગુણનું અવલંબન કરનારા છે, તે મહાભાગ્યશાળીઓ જ ઉત્પત્તિ પ્રલયનાં તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ જેવું જુએ છે. બ્રાહ્મણે ધર્માનુકૂળ જીવન બનાવવું અને શિષ્ટ પુરુષોની જેમ સદાચરણનું પાલન કરવું જોઈએ. કોઈપણ

જીવને કષ્ટ ન આપતાં પોતાનો નિર્વાહ કરે. મહાત્મા પુરુષોની સેવામાં રહીને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, સત્પુરુષ બને અને શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં કુશળ રહે. પોતાના ધર્માનુકૂળ નિત્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે, કર્તવ્યપરાયણ સત્ત્વગુણી મહાત્માઓનો સંગ કરે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને અધ્યયન અધ્યાપન આદિ છ કર્મોમાં રત રહે. આવું આચરણ કરનાર જ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ મનાયો છે.

ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણે સદા શ્રદ્ધાપૂર્વક પંચમહાયજ્ઞો દ્વારા પરમાત્માનું પૂજન કરવું જોઈએ. તે સદા ધૈર્ય ધારણ કરે, મન અને ઇન્દ્રિયોને વશ રાખે, ધર્માત્મા બને, આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને હર્ષ, માન તથા ક્રોધ રહિત બને. આવા બ્રાહ્મણોને કદી દુઃખ ભોગવવું નથી પડતું. અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, તપ, લજ્જા, સરળતા અને ઇન્દ્રિયસંયમથી તે પોતાના તેજની વૃદ્ધિ કરે. આમ નિષ્પાપ થઈને તે પોતાની મેધાર શક્તિને જાગ્રત કરે અને ક્રોધને વશ કરીને બ્રહ્મપદ પામવાની ઇચ્છા કરે. અગ્નિ, બ્રાહ્મણો અને દેવોને પ્રણામ કરે. કડવી વાણી ન બોલે અને હિંસા ન કરે. આ બ્રાહ્મણનાં પરંપરાગત કર્તવ્યો છે. કર્મોના તત્ત્વને જાણીને એનું અનુષ્ઠાન કરવાથી અવશ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત કદી ન ભૂલવી જોઈએ. પ્રાણીઓને અત્યંત મોહવશ કરનારો કાળ સદા આક્રમણ કરવા તૈયાર જ ઊભો છે. બુદ્ધિમાન અને ધીર મનુષ્યો જ્ઞાનનૌકાથી સંસાર સાગરને તરી જાય છે; કેમકે તેઓ ગુણ ગ્રહણ કરીને દોષોનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ કામનાસક્ત, ચંચળચિત્ત, મંદબુદ્ધિ અને અજ્ઞાની પુરુષો સંદેહમાં પડી જવાથી આ સંસારસાગરને તરી નથી શકતા. તેઓ હિંમત હારીને બેસી જાય છે એટલે આગળ નથી વધી શકતા. માટે બુદ્ધિમાને ભવસાગર પાર કરવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઈએ. એને પાર કરવો, એટલે સાચા અર્થમાં બ્રાહ્મણ બની જવું. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો બ્રાહ્મણ અધ્યાપન યજન અને પ્રતિગ્રહ,—આ ત્રણ કર્મોને સંદેહની દૃષ્ટિથી જોઈને એમાં પ્રવૃત્ત ન થાય. મને અધ્યયન, યજન તથા દાન—આ ત્રણ કર્મનું અવશ્ય પાલન કરે. ગમે તે પ્રકારે તે પોતાના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરે. જ્ઞાન દ્વારા આ ભવસાગરને અવશ્ય પાર કરી જાય. જેના વૈદિક સંસ્કાર વિધિવત્ થયા છે, જે નિયમપૂર્વક રહીને મન અને ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવી ચૂક્યો છે, એ વિજ્ઞ પુરુષે આ લોક અને પરલોકમાં ક્યાંય પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં વાર નથી લાગતી, ગૃહસ્થ. બ્રાહ્મણ ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને ઉપરના નિયમોના પાલનમાં રહ્યા કરે. નિત્ય પંચમહાયજ્ઞો કરીને યજ્ઞશિષ્ટ ભોજન કરે. સત્ય પુરુષોના ધર્મ અને શિષ્ટાચારનું પાલન કરે, એવો ધંધો પસંદ કરે કે જેથી અન્ય લોકને કષ્ટ ન થાય તથા જેનાથી લોકમાં નિંદા ન થાય. બ્રાહ્મણે વેદના વિદ્વાન, તત્ત્વજ્ઞાની, સદાચારી, અને ચતુર થવું જોઈએ. જે પોતાના ધર્મ અનુસાર કાર્ય કરનાર, શ્રદ્ધાળુ અને ધર્મ–અધર્મના તત્ત્વને જાણનાર હોય છે, તે સર્વ દુઃખોને પાર કરી જાય છે. ધર્મ, અપ્રમાદ, ઇન્દ્રિય સંયમ, અને આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવું તથા હર્ષ, મદ, અને ક્રોધને ત્યજવા એ બ્રાહ્મણનો પ્રાચીન ધર્મ છે. જ્ઞાનવાન થઈને કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી એને સર્વત્ર સિદ્ધિયો પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિ, ધ્યાનના સહાયક યોગ અને સાત પ્રકારની ધારણાઓનું વર્ણન

વ્યાસજી કહે છે.—પુત્ર! જો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મનુષ્યે જ્ઞાનવાન થવું જોઈએ. જેમ સમુદ્રની ઊંચીનીચી લહેરોમાં ડૂબતો-ઉપર આવતો મનુષ્ય નાવ મળવાથી સમુદ્ર પાર કરી જાય છે એ જ રીતે સંસારસાગર પાર કરવા માટે પણ બુદ્ધિમાન પુરુષે જ્ઞાનરૂપી નૌકાની સહાય લેવી જોઈએ. જે જ્ઞાની છે, તે જ્ઞાનમયી નૌકાની સહાયથી અજ્ઞાનીઓને પણ ભવસાગરથી તારી દે છે. ધ્યાનયોગની સાધના કરનારા મુનિએ પોતાના હૃદયના રાગ આદિ દોષોને દૂર કરીને નિષ્પાપ થઈ યોગમાં સહાય કરનારા દેશ, કર્મ, અનુરાગ, અર્થ, ઉપાય, અપાય, નિશ્ચય, ચક્ષુ, આહાર, સંહાર મન અને દર્શન—આ બાર

ઉપાયોનો આશ્રય લેવો જોઈએ.*

ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે બુદ્ધિદ્વારા મન અને વાણીને જીતવાં જોઈએ. મનુષ્ય શૂરવીર હોય કે દુઃખી, તે આ પ્રકારની સાધનાથી જરા અને મૃત્યુરૂપી દુર્ગમ સમુદ્રને પાર કરી જાય છે. ઉપર્યુક્ત યોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને જો બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા હોય તો તે વૈદિક કર્મફલોની સીમાને પણ ઓળંગી જાય છે. અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાવાળા પુરુષને જેનાથી શીઘ્ર સફળતા મળી શકે છે તેનો ઉપાય હું તને બતાવું છું. કોઈ એક વિષયમાં ચિત્તને સ્થાપિત કરવાનું નામ છે ધારણા. આ ધારણાઓ સાત પ્રકારની હોય છે. ×સાધકે મૌન થઈને

* ધ્યાનયોગના સાધકે એવા સ્થાન પર આસન જમાવવું જોઈએ કે જે સમતલ અને પવિત્ર હોય. જ્યાં રેતી, કાંકરા, પત્થર અને આગ વગેરે ન હોય. કાનમાં કોઈ જાતનો અવાજ ન આવતો હોય. બીજાઓના રહેવાના ઘર ન હોય, તથા સાર્વજનિક કૂવો, તળાવ, વાવ કે નદીનો કિનારો પણ ન હોય. જે આંખોને સારું લાગે, જ્યાં મન લાગી શકે, અને હવાનું જોર ન હોય. ગુફા કે એવું જ કોઈ એકાંત સ્થળ ધ્યાન માટે ઉપયોગી બને છે. એવા સ્થાન પર આસન જમાવવું તેને દેશયોગ કહે છે. આહાર, વિહાર, ચેષ્ટા, સૂવું અને જાગવું-આ બધું પરિમિત અને નિયમ પ્રમાણે થવું જોઈએ. આ જ ક્રમ નામનો યોગ છે. સદાચારી શિષ્યને પોતાની સેવા અને સહાયતા માટે રાખવો—એને અનુરાગયોગ કહે છે. જરૂરી વસ્તુઓના સંગ્રહનું નામ અર્થયોગ છે. ધ્યાનોપયોગી આસનથી બેસવું એ ઉપાયયોગ છે. સંસારના વિષયો અને સગાસંબંધીઓમાંથી આસક્તિ તથા મમતા હટાવી લેવી તેને અપાયયોગ કહે છે. ગુરુ અને વેદ-શાસ્ત્રના વચનો પર વિશ્વાસ રાખવો એનું નામ નિશ્ચયયોગ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી તે ચક્ષુર્યોગ છે. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક ભોજનનું નામ છે આહારયોગ. વિષયો તરફ જનારી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને રોકવી એ સંહારયોગ કહેવાય છે. મનના સંકલ્પ-વિકલ્પોને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન એ મનોયોગ છે. જન્મ, મૃત્યુ, જરા એના પર વિચાર કરીને સંસારથી વિરક્ત થવાનું નામ દર્શનયોગ છે. જેને યોગદ્વારા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે આ બારે યોગોને અવશ્ય સિદ્ધ કરી લેવા જોઈએ.

× શરીરની અંદર ક્રમશઃ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અવ્યક્ત અને અહંકાર આ સાત તત્ત્વોનું ચિંતન કરવામાં આવે છે. આ જ સાત પ્રકારની ધારણાઓ છે. એને આ રીતે સમજવી જોઈએ. પગથી ઘૂંટણ સુધી પૃથ્વીનું સ્થાન માનીને એમાં પૃથ્વીની ધારણા કરવી જોઈએ. ઘૂંટણોથી લઈને ગુદા સુધી જળનું સ્થાન મનાયું છે. ગુદાથી હૃદય સુધી અગ્નિનું, હૃદયથી અને ભવાં (ભમ્મરો) ની વચ્ચેનો ભાગ વાયુનું સ્થાન છે અને ભ્રૂમધ્યથી લઈને મૂર્ધા સુધી આકાશનું સ્થાન મનાયું છે. જળ આદિના સ્થાનોમાં તે-તે તત્ત્વની ધારણા કરવી જોઈએ. એની વિધિ આ છે. પૃથ્વી એટલે કે પગથી લે ઘૂંટણો સુધીના ભાગને ભાવના દ્વારા પ્રણવ સહિત લં બીજ અને વાયુ દેવતાની સ્થાપના કરીને ચાર મુખવાળા સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માજીનું ધ્યાન કરવું. પાંચ ઘડી સુધી આ પ્રકારે ધારણા કરવાથી પૃથ્વીતત્ત્વ પર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ રીતે જળના સ્થાનમાં પ્રણવ સહિત વં બીજ અને વાયુ દેવતાને સ્થાપિત કરીને ધ્યાનમાં જોવું કે 'ત્યાં ચાર ભુજાધારી ભગવાન નારાયણ વિરાજમાન છે. એમના શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ શ્રીવિગ્રહ પર પીતામ્બર શોભી રહ્યું છે. તેઓ સાધક તરફ જોઈને મંદમંદ હસી રહ્યા છે. આ ઘણું સુંદર દૃશ્ય છે. પાંચ ઘડી આ પ્રમાણે ધારણા કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ નાશ પામે છે. અગ્નિના સ્થાનમાં પણ પ્રણવ અને રં બીજ સહિત વાયુ દેવતાની સ્થાપના કરીને ત્યાં એ રીતે ધ્યાન કરે કે, મધ્યાહ્નકાલીન સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, ત્રિનેત્રધારી, વરદાતા ભગવાન શંકર સામે જ ઊભા છે. એમના સર્વ અંગોમાં વિભૂતિ શોભી રહી છે. તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે.' આ ધારણા પણ પાંચ ઘડી સુધી સિદ્ધ થઈ જાય તો આગથી બળવાનો ભય નથી રહેતો. વાયુના સ્થાને અર્થાત્ હૃદયથી ભ્રૂમધ્ય સુધીના ભાગમાં પૂર્વવત્ ભાવના દ્વારા જ પ્રણવયુક્ત યં બીજ અને વાયુ દેવતાનું સ્થાપન કરીને એમાં પણ અગ્નિતત્ત્વની જેમ ભગવાન શંકરનું જ ધ્યાન ધરે. આ ધારણા સિદ્ધ થયા પછી વાયુની જેમ આકાશમાં વિચરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આકાશતત્ત્વના સ્થાને પણ પ્રણવયુક્ત હં બીજના સાથે વાયુદેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરીને એમાં આકાશ સમાન નિરાકાર ભગવાન સદાશિવનું બિન્દુરૂપે ચિંતન કરવું. અવ્યક્તની ધારણામાં નાદનું ચિંતન કરવામાં આવે છે. અહંકારની ધારણામાં સ્થૂળ દેહની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને 'હું જ આ સર્વ ચિન્મય છું.' એવી ભાવના કરવામાં આવે છે. એ પછી યોગીને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

(નીલકંઠીના આધારે)

યમ-નિયમોનું પાલન કરતા રહી એનો (ધારણાઓનો) અભ્યાસ કરવો જોઈએ દૂર અને નજીકના ભેદથી સાતે ય અવાન્તર ધારણાંઓ પણ થાય છે. એને પ્રધારણા કહે છે. (ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્રુવમંડળ આદિની ધારણા દૂરસ્થ છે. અને નાસાગ્ર, ભ્રૂમધ્ય, કંઠકૂપ આદિની ધારણા સમીપસ્થ છે) આ ધારણાઓ દ્વારા ક્રમશઃ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ, અવ્યક્ત, તથા અહંકારનાં ઐશ્વર્યો પ્રાપ્ત થાય છે. હવે યોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયેલા યોગીના કેટલાક અનુભવો કહું છું, તથા ધારણાપૂર્વક ધ્યાન કરતી વખતે જે પૃથ્વીજય વગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એમનું પણ વર્ણન કરવામાં આવે છે.

સાધક જ્યારે સ્થૂળ દેહના અભિમાનથી મુક્ત થઈને ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે ત્યારે એ વખતે સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળો હોવાને લીધે એને કંઈ એવા પ્રકારનાં રૂપો (ચિહ્નો) દેખાય છે. પ્રારંભમાં પૃથ્વીની ધારણા કરતી વખતે એમ જણાય છે કે ધુમ્મસ જેવી કોઈ સૂક્ષ્મ વસ્તુ તમામ આકાશને આચ્છાદિત કરી રહી છે. * આ પ્રથમ રૂપ છે. જ્યારે ધુમ્મસ વિખરાઈ જાય છે તો બીજા રૂપનું દર્શન થાય છે. તે પોતાના દેહની અંદર સંપૂર્ણ આકાશમાં જળ–ને જળ જ જુએ છે. આ અનુભવ જળતત્ત્વની ધારણા કરતી વખતે થાય છે. પછી જળનો લય થઈ જવાથી જ્યારે તે અગ્નિતત્ત્વની ધારણા કરે છે તો સર્વત્ર આગની જ્વાળાઓ જ દેખાય છે એનો પણ લય થઈ જતાં યોગીને આકાશમાં સર્વત્ર ફેલાયેલા વાયુનો અનુભવ થાય છે. અને સ્વયં પણ ઊનના દોરા સમાન અત્યંત લઘુ અને હલકો થઈને પોતાને નિરાધાર આકાશમાં વાયુની જ સહાયથી સ્થિત માને છે. એ સમયે એને પોતાના શરીરને હાથથી ઉપરનો જ ભાગ દેખાય છે. આ પ્રકારે તેજનો સંહાર કરીને જ્યારે યોગી વાયુ પર વિજય મેળવે છે તો વાયુનું સૂક્ષ્મ રૂપ આકાશમાં લીન થઈ જાય છે, અને કેવળ છિદ્રરૂપ નીલ આકાશ માત્ર બાકી રહે છે. એ સ્થિતિમાં બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છા રાખનારા યોગીઓનું ચિત્ત અત્યંત સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે.' એને પોતાના સ્થૂળ રૂપનું લેશ પણ ભાન નથી હોતું.

આ સર્વ રૂપો (ચિહ્નો) દેખાયા પછી યોગીને જે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એ સાંભળો–પાર્થિવ ઐશ્વર્યની સિદ્ધિ થઈ જવા પછી યોગીમાં સૃષ્ટિ (સર્જન) કરવાની શક્તિ આવી જાય છે. તે પ્રજાપતિની જેમ પોતાના શરીરથી પ્રજાનું સર્જન કરી શકે છે. જેને વાયુતત્ત્વ સિદ્ધ થઈ જાય છે તે કોઈની ય સહાય વિના હાથ, પગ, અંગૂઠા, અથવા આંગળી માત્રથી દબાવીને પૃથ્વીને કંપાવી શકે છે. આકાશને સિદ્ધ કરનારો પુરુષ આકાશ જેવો થઈને સર્વત્ર વિચરે છે. અને પોતાના શરીરને અદૃશ્ય કરી શકે છે. જેને જલતત્ત્વ પર અધિકાર થઈ જાય છે તે ઇચ્છા કરતાં જ મોટામોટાં જળાશયોને પી જઈ શકે છે, અગ્નિતત્ત્વને સિદ્ધ કરી લેવાથી તે શરીરને એટલું તેજસ્વી બનાવી લે છે કે કોઈ એની તરફ આંખ ઉઠાવીને જોઈ પણ શકતું નથી. પછી તેજને શાંત કરી લીધા પછી જ તે દેખાય છે. અહંકારને જીતી લેવાથી પાંચે મહાભૂત યોગીને વશ થઈ જાય છે. પંચભૂત અને અહંકાર–આ ૭ તત્ત્વોનો આત્મા છે બુદ્ધિ; એને જીતી લેવાથી તમામ ઐશ્વર્યોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, એ વખતે વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

જેણે મમતા અને અહંકારનો ત્યાગ કરી દીધો છે, જે શીત, ઉષ્ણ આદિ દ્વન્દ્વોમાં સમભાવથી રહે છે. જેનાં સર્વ સંશયો દૂર થઈ ગયા છે, જે કદી ક્રોધ નથી કરતો, અસત્ય નથી બોલતો, કોઈની ગાળ અને માર ખાઈને પણ એનું અહિત નથી વિચારતો, સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવ જ રાખે છે. જે મન, વાણી અને કર્મથી કોઈ જીવને કષ્ટ નથી આપતો

---

* આ અનુભવ આ રીતનો છે–જ્યારે સાધક પગથી તે ઘુંટણ સુધીના ભાગમાં પૃથ્વી તત્ત્વની ધારણા કરે છે ને ધારણા સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે એ સ્થાનનો તો લય થઈ જાય છે અને ત્યાં ધુમ્મસ જેવું દેખાય છે. એ વખતે ઘુંટણની ઉપરનો ભાગ અને આકાશ ધુમ્મસથી આચ્છાદિત જેવું જણાય છે. આ સ્થિતિને પૃથ્વી પર વિજય મળ્યાનું ચિહ્ન માનવામાં આવે છે. એ પછી જ્યારે ઘુંટણીઓની ઉપર પાયુ સુધીના ભાગમાં જલતત્ત્વની ધારણા કરવામાં આવે છે ત્યારે ધુમ્મસ અને પૃથ્વીનું સ્થાન અદૃશ્ય થાય છે તથા વાયુથી ઉપરનો ભાગ કલ્પાંતના સમુદ્રમાં ડૂબેલા–જેવો જણાય છે. આ જળતત્ત્વમાં ભૂમિનો લય અને જળતત્ત્વ પર વિજય મળ્યાનું ચિહ્ન છે. આ જ રીતે ઉત્તરોત્તર ધારણાઓમાં ભૂતોનો લય થાય છે અને એમના પર વિજય મળે છે.

અને સર્વ પ્રાણીઓ પર સમાન ભાવ રાખે છે. તેજ યોગી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે, જે કોઇ વસ્તુની ઇચ્છા નથી રાખતો, જીવનનિર્વાહ પૂરતું જે કાંઇ મળી જાય છે તેનાથી સંતોષથી ચલાવી લે છે, જે નિર્લોભી, નિશ્ચિન્ત, જિતેન્દ્રિય અને પૂર્ણકામ છે, સર્વ પ્રાણીઓ, સમભાવથી જુએ છે. માટીનું ઢેફું, પત્થર અને સુવર્ણને એકસરખું જ ગણે છે, જેની દૃષ્ટિમાં પ્રિય અને અપ્રિયનો ભેદ નથી, જે ધીર છે, નિંદા અને સ્તુતિની જેના મન પર લેશમાત્ર અસર નથી પડતી, જે કામનાઓની ઇચ્છા ન કરતાં દૃઢતાથી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરે છે તથા કોઇ જીવની હિંસા નથી કરતો એવો જ્ઞાનવાન યોગી જ સંસારથી મુક્ત થાય છે. યોગીને જે ઐશ્વર્ય અથવા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય એની ઉપેક્ષા કરીને પૂર્ણ વિરક્ત થઇ જવું જોઇએ. એમ કરવાથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે ભાવશુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થનારી બુદ્ધિનું મેં વર્ણન કર્યું છે. જે ઉપર્યુક્ત રૂપે સાધના કરીને દ્વન્દ્વોથી મુક્ત થઇ જાય છે, તે જ બ્રહ્મભાવને પામે છે.

બુદ્ધિની પ્રશંસા, પ્રાણીઓનું તારતમ્ય, જ્ઞાનનું સાધન તથા એનો મહિમા

શુકદેવજીએ પૂછ્યું—પિતાજી! મનુષ્ય જેના વડે જન્મ અને મૃત્યુના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે, એ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે? પ્રવૃત્તિધર્મથી મુક્તિ થાય છે કે નિવૃત્તિધર્મથી!

વ્યાસજીએ કહ્યું—પુત્ર! જેઓ બુદ્ધિમાન છે, તેઓ જ રમવા માટે મેદાન અને રહેવા માટે ઘર બનાવી શકે છે, તેઓ જ રોગોને પારખીને એના પર યોગ્ય દવાઓનો પ્રયોગ કરી શકે છે. બુદ્ધિથી જ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને બુદ્ધિ જ કલ્યાણ કરે છે. જો કે બધા રાજાઓ એકસરખા હોય છે, પરંતુ એમનામાં જે બુદ્ધિમાં સવિશેષ હોય છે, તે જ રાજ્યનો ઉપભોગ અને બીજાઓ પર શાસન કરે છે. પ્રાણીઓના સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કે નાના મોટાનો ભેદ બુદ્ધિથી જ જાણી શકાય છે. બુદ્ધિ જ સર્વની પરમ ગતિ છે. સંસારમાં જે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે, એમના જન્મપર દૃષ્ટિ રાખીને એમને જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ આ ચાર વિભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. સ્થાવર પ્રાણીઓ કરતાં જંગમ પ્રાણીઓને શ્રેષ્ઠ ગણવા જોઇએ, કેમકે એમનામાં ચાલવા ફરવાની શક્તિ હોય છે. જંગમ જીવોમાં પણ બે પગોવાળા અને અનેક પગોવાળા એમ બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હોય છે. એમનામાં અનેક પગોવાળા જ શ્રેષ્ઠ છે. બે પગવાળાના પણ બે ભેદ છે મનુષ્ય અને ખેચર. ખેચરો કરતાં મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એમને અન્ન આદિ ભોગવવાની સગવડ છે. મનુષ્ય પણ બે પ્રકારનાં છે ઉત્તમ અને મધ્યમ. મધ્યમ મનુષ્યો કરતાં વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના કારણે ઉત્તમ મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ છે. મધ્યમ પણ જાતિધર્મનું પાલન કરે છે, એટલે તેઓ અધમ મનુષ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. મધ્યમ મનુષ્યોના બે ભેદ છે.-ધર્મના જ્ઞાતા અને ધર્મથી અજ્ઞાત. એ બેમાં ધર્મજ્ઞ જ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે એમનામાં કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો વિવેક હોય છે. ધર્મને જાણનારાઓમાં વેદને જાણનાર ઉત્તમ છે. કેમકે એમનામાં વેદ પ્રતિષ્ઠિત છે. વેદને જાણનારા પણ બે પ્રકારનાં હોય છે. એક પ્રવચન કરવામાં કુશળ હોય છે અને બીજા નહિ. એમનામાં પ્રવચન કરનારા જ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એમને વેદમાં બતાવેલા સર્વ ધર્મનું સ્મરણ રહે છે, તથા એમના દ્વારા વૈદિક ધર્મ, કર્મ અને એના ફળનું બીજાઓને જ્ઞાન થાય છે. પ્રવચન કરનારા વિદ્વાનોમાં પણ બે પ્રકારનો ભેદ છે. એક આત્મતત્ત્વને જાણે છે ને બીજા નહિ. આમાં આત્મજ્ઞ પુરુષો જ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તેઓ જન્મ અને મૃત્યુના તત્ત્વને સમજે છે. જેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ બને ધર્મોને જાણે છે, તેઓ જ સર્વજ્ઞ, સર્વવેત્તા, ત્યાગી, સત્યસંકલ્પ, સત્યવાદી, પવિત્ર અને શક્તિમાન છે. જેઓ વેદશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોય છે અને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્થિત થઇ ગયા છે, એમને જ દેવતાઓ બ્રાહ્મણ માને છે. પુત્ર! જે લોકો જ્ઞાનવાન થઇને બહાર અને અંદર વ્યાપ્ત અધિયજ્ઞ (પરમાત્મા) અને અધિદૈવત (પુરુષ)નો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે, તેઓ જ દેવતા અને તેઓ જ દ્વિજ છે. એમનામાં આ સંપૂર્ણ વિશ્વ પ્રતિષ્ઠિત છે. એમનું માહાત્મ્ય અતુલનીય છે. તેઓ જન્મ, મૃત્યુ અને કર્મની

સીમાને ઓળંગીને પ્રાણીઓના અધીશ્વર અને સ્વયંભૂ બને છે.

ભીષ્મજી કહે છે- યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રકારે મહર્ષિ વ્યાસના ઉપદેશને સાંભળીને શુકદેવજીએ એમની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને મોક્ષધર્મ વિષે પૂછવા માટે ઉત્સુક થઈને કહ્યું- 'પિતાજી ! પ્રજ્ઞાવાન, વેદવેત્તા, યાજ્ઞિક, દોષદષ્ટિ વિનાનો તથા શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અજ્ઞાત અલૌકિક બ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે ? તપ, બ્રહ્મચર્ય, સર્વસ્વનો ત્યાગ, મેધાશક્તિ, સાંખ્ય અથવા યોગ આ બધામાંથી કયા સાધન દ્વારા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ? મનુષ્ય મન અને ઇન્દ્રિયોને કયા ઉપાયોથી એકાગ્ર કરી શકે છે ? આ બધી વાતો મને કૃપા કરી સમજાવો.

વ્યાસજીએ કહ્યું-પુત્ર! વિદ્યા, તપ, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ અને સર્વસ્વત્યાગ વિના કોઈપણ સિદ્ધિ નથી પામી શકતો. સંપૂર્ણ મહાભૂતો એ વિધાતાની પ્રથમ સૃષ્ટિ છે. તે બધાં પ્રાણીઓના શરીરમાં ભરેલા છે, પૃથ્વીમાંથી દેહનું નિર્માણ થયું છે. ચીકાશ અને પરસેવો એ જલના અંશ છે, અને અગ્નિથી નેત્ર તથા વાયુથી પ્રાણ અને અપાન ઉત્પન્ન થયા છે. નાક, કાન વગેરેનાં છિદ્રો આકાશ તત્ત્વનાં સ્વરૂપો છે, ચરણોમાં વિષ્ણુ હાથોમાં ઇન્દ્ર અને ઉદરમાં અગ્નિદેવ ભોક્તારૂપે સ્થિત રહે છે. કાનોમાં શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય અને દિશાઓ છે જીભમાં વાક્ ઇન્દ્રિય અને સરસ્વતી દેવતાનો નિવાસ છે. કાન, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા, અને નાસિકા-આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને એમને વિષયાનુભવનાં દ્વારા કહ્યાં છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે. એમને ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ માનવા જોઈએ. જેમ સારથિ ઘોડાઓને વશમાં રાખીને એમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચલાવે છે, એ રીતે મન ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખીને એમને સ્વચ્છથી વિષયો તરફ પ્રેર્યા કરે છે. પરંતુ હૃદયમાં રહેનાર જીવાત્મા એ મન પર પણ સદા શાસન કરે છે. જેમ મન સર્વ ઇન્દ્રિયોનો છે અને એમને વિષયમાં પ્રવૃત કરવા તથા રોકવા સમર્થ છે, એ જ રીતે હૃદયમાં રહેતો જીવાત્મા પણ મનનો સ્વામી તથા એના નિગ્રહ-અનુગ્રહમાં સમર્થ છે. ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોનાં રૂપ, રસ વગેરે વિષયો, સ્વભાવ(શીત-ઉષ્ણ વગેરે ધર્મો), ચેતના, મન, પ્રાણ, અપાન અને જીવ આ દેહધારીઓના શરીરમાં સદાય રહે છે. આં પ્રકારે વિદ્વાન પુરુષો પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને ૭ સ્વભાવ વગેરે ગુણો-આ સોળ તત્ત્વોમાં આવૃત્ત પોતાના વિશુદ્ધ આત્માનો બુદ્ધિ દ્વારા અંતઃકરણમાં સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ મહાન આત્માનાં દર્શન નેત્રો તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી (પણ)નથી થઈ શકતાં; એ વિશુદ્ધ મનરૂપી દીપક વડે જ બુદ્ધિમાં પ્રકાશિત થાય છે. પરમાત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ રહિત, અવિકારી તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયો રહિત છે તો પણ શરીરની અંદર જ એનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. જે આ વિનાશી શરીરમાં અવ્યક્ત ભાવથી સ્થિત પરમેશ્વરનો જ્ઞાનમયી દૃષ્ટિથી સાક્ષાત્કાર કરતો રહે છે, તે મૃત્યુ પછી બ્રહ્મભાવને પામે છે. જ્ઞાનીજનો વિદ્યા અને ઉત્તમ કુળવાળા બ્રાહ્મણમાં તથા ગાય, હાથી, કૂતરો અને ચંડાળમાં પણ સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા હોય છે. આ આખુંય જગત જેનાથી વ્યાપ્ત છે, તે પરમાત્મા સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓની અંદર રહેલા છે. જ્યારે જીવાત્મા સમસ્ત પ્રાણીઓમાં પોતાને અને પોતાનામાં પ્રાણી માત્રને સ્થિત જુએ છે, ત્યારે તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. પોતાના શરીરની અંદર જેવો આત્મા છે તેવો જ બીજાઓના શરીરોમાં પણ છે. જે પુરુષને નિરંતર આવું જ્ઞાન રહ્યા કરે છે તે અમૃતત્ત્વ (મોક્ષ)ને પામે છે. જે પ્રાણીમાત્રનો આત્મા બનીને સર્વના હિતમાં સંલગ્ન રહે છે, જેનો પોતાનો કોઈ માર્ગ નથી તથા જે બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, એના માર્ગને શોધવા માટે દેવો પણ મોહિત થઈ જાય છે. જેમ આકાશમાં પંખીઓનાં અને જળમાં માછલીઓનાં ચાલવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી-એ જ રીતે જ્ઞાનીઓના ગતિની પણ કોઈને ખબર પડતી નથી.

કાળ સર્વ પ્રાણીઓને પકાવે (નાશ કરે) છે, પરંતુ જ્યાં કાળને પણ પકાવવામાં આવે છે, જે કાળનો પણ કાળ છે, એ આત્માને કોઈ નથી જાણતું. પરમાત્મા ઉપર, નીચે, અહિં, ત્યાં અથવા વચ્ચે નથી. તે કોઈ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ફર્યા નથી કરતો. બધા લોકો (સૃષ્ટિઓ) એની અંદર જ રહેલાં છે. કોઈ પણ સ્થાન એના સ્વરૂપથી બહાર નથી. જો કોઈ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણ અથવા મનના જેવા વેગથી નિરંતર દોડયા જ કરે, તો પણ જીવના કારણ સ્વરૂપ એ પરમાત્માનો અંત પામી નથી શકતો. તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ

છે તથા એનાથી મહાન સ્થૂળ પણ અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી, એની બધી બાજુએ હાથ-પગ છે, ચારે બાજુ નેત્રો છે તથા સર્વ બાજુએ શિર, મુખ અને કાન છે; કેમકે તે સંસારમાં સર્વને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છે. નાનામાં નાનો અને મોટામાં મોટો પણ તે જ છે. જો કે સર્વ પ્રાણીઓની અંદર તે સ્થિત છે તો પણ એને કોઈ જોઈ નથી શકતું ક્ષર અક્ષર ભેદથી બે પ્રકારના પુરુષ છે. સમસ્ત ભૂતો ક્ષર (વિનાશી) છે અને દિવ્ય અમૃતસ્વરૂપ ચેતન આત્મા અક્ષર (અવિનાશી) છે. હંસ નામથી જે અવિનાશી જીવાત્માનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે કૂટસ્થ અક્ષર જ છે. આ પ્રકારે જે વિદ્વાન એ અક્ષર આત્માને યથાર્થ રૂપે જાણી લે છે, તે જન્મ અને મૃત્યુના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

યોગથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું વર્ણન

વ્યાસ કહે છે—પુત્ર! તમારા પ્રશ્ન અનુસાર મેં અહિં જ્ઞાનના વિષયનું યથાવત્ વર્ણન કર્યું, હવે યોગની વાત બતાવું છું, સાંભળો, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓને રોકી વ્યાપક આત્મા સાથે એમની એકતા સિદ્ધ કરવી એ જ યોગશાસ્ત્રોના મતે ઉત્તમ જ્ઞાન છે. એને પામવા માટે યોગીને શમ, દમ આદિ સાધનોથી સંપન્ન થવું જોઈએ. તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું ચિંતન કરે, આત્મામાં જ અનુરાગ રાખે, શાસ્ત્રોનું તત્ત્વ જાણે અને શાસ્ત્રવિહિત કર્મો નિષ્કામ ભાવે કરતો રહે. કામ ક્રોધ, લોભ, ભય અને સ્વપ્ન—આ યોગના પાંચ દોષો છે, આ દોષોનો વિચ્છેદ કરીને પોતાને યોગ્ય અધિકારી બનાવે, ત્યારપછી ગુરુના મુખેથી એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે.

હવે એ પાંચે દોષોને જીતવાના ઉપાયો બતાવું છું. મનને વશ રાખવાથી ક્રોધને અને સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી કામને જીતી શકાય છે. સત્ત્વગુણનો આશ્રય લેવાથી ધીર પુરુષ નિદ્રા પર વિજય મેળવી શકે છે. મનુષ્યે ધૈર્યનો સહારો લઈને વિષયભોગ અને ભોજનની ચિંતા દૂર કરવી જોઈએ, નેત્રોની સાવધાનીથી હાથ અને પગોની, મનદ્વારા નેત્ર અને કાનોની તથા કર્મદ્વારા મન અને વાણીની રક્ષા કરવી જોઈએ. સાવધાનીથી ભયનો અને વિદ્વાનોની સેવાથી દંભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારે યોગના સાધકે આળસ તજીને યોગસંબંધી દોષોને જીતવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. તે અગ્નિ અને બ્રાહ્મણોની પૂજા અને દેવોને પ્રણામ કરે. તેજોમય બ્રહ્મ સર્વનું બીજ (કારણ) છે. આ જે કોઈ દેખાઈ રહ્યું છે, એ સર્વ એનો જ રસ (કાર્ય) છે. સંપૂર્ણ ચરાચર જગત એ બ્રહ્મના જ સંકલ્પનું પરિણામ છે. ધ્યાન, વેદાધ્યયન, દાન, સત્ય, લજ્જા, સરળતા ક્ષમા, શૌચ, આચારશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી તેજની વૃદ્ધિ અને પાપનો નાશ થતો જાય છે. સાધકની તમામ અભિલાષાઓ સિદ્ધ થાય છે તથા એને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. યોગીએ પ્રાણીમાત્રમાં સમભાવ રાખવો જોઈએ. જે કોઈ મળે તેમાં સંતોષ માને, પાપોને ધોઈ નાખે તથા તેજસ્વી, મિતાહારી અને જિતેન્દ્રિય બનીને કામ અને ક્રોધને વશ કરીને બ્રહ્મપદને પામવાની ઇચ્છા કરે.

યોગી મન અને ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર કરીને રાતના પહેલા અને પાછલા પહોરે ધ્યાનસ્થ થઈને મનને આત્મામાં પરોવે. જેમ પખાલને એક જગાએ કાણું પડવાથી પાણી વહી જાય છે એ જ રીતે જો પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ વિષયો તરફ દોડી જાય તો સાધકનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન લુપ્ત થઈ જાય છે, માટે માછીમાર જેમ જાળ કાપનારી માછલીને પ્રથમ પકડીને પછી બીજી માછલીઓને પકડે છે, એ જ રીતે સાધક પહેલાં પોતાના મનને વશ કરે. ત્યારપછી એના કાન, આંખ, જીભ તથા નાસિકા આદિ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે. પાંચે ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થાપિત કરીને ઇન્દ્રિયો સહિત મનને બુદ્ધિમાં લીન કરે; એથી ઇન્દ્રિયોની મલિનતા દૂર થાય છે અને તે નિર્મળ બને છે. એ સમયે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. યોગી પોતાના અંતઃકરણમાં ધૂમ્રવિહીન અગ્નિ, દીપ્તમાન સૂર્ય તથા આકાશમાં ચમકતી વીજળીની જેમ આત્માના દર્શન કરે છે. તે સર્વને આત્મામાં અને આત્માને સર્વમાં સ્થિર જુએ છે. જે મહાત્મા બ્રાહ્મણો જ્ઞાની, ધૈર્યવાન, વિદ્વાન અને પ્રાણી-

માત્રના હિતમાં તત્પર રહે છે, તેઓ જ એ પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકે છે. જે યોગી એકાન્તમાં બેસીને ઉગ્ર નિયમોનું પાલન કરતો રહી આ રીતે યોગાભ્યાસ કરે છે, તે થોડા જ સમયમાં અક્ષર બ્રહ્મને પામે છે.

યોગસાધનમાં અગ્રેસર થયા પછી મોહ ભ્રમ અને આવરણ (આવર્ત) આદિ વિઘ્નો આવે છે. દિવ્ય સુગંધી આવે છે, દિવ્ય રૂપોનાં દર્શન થાય છે. વિવિધ પ્રકારના અદ્દભુત રસ અને સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. ઇચ્છાનુસાર શરદી અને ગરમી પ્રાપ્ત થાય છે, હવાની જેમ આકાશમાં ચાલવા ફરવાની શક્તિ આવી જાય છે. પ્રતિભા (વ્યક્તિત્વ) વધી જાય છે, દિવ્ય પદાર્થો પોતાની મેળે ઉપસ્થિત થવા લાગે છે. 'આ સર્વ' સિદ્ધિઓને પામીને પણ યોગી એની ઉપેક્ષા કરી દે અને મન એ બાજુએથી ખસેડીને આત્મામાં જ એકાગ્ર કરે, નિયમપૂર્વક રહે અને પહાડમાં શિખર પર શૂન્ય ગૃહ કે દેવમંદિરમાં અથવા વૃક્ષોની આજુબાજુ બેસીને ત્રણ વખત (સવારે તથા રાતના પહેલા અથવા પાછલા પહોરમાં) યોગનો અભ્યાસ કરે, ધન ઇચ્છનાર મનુષ્યને જેમ સદાય એની ચિંતા રહ્યા કરે છે, એ જ રીતે યોગનો સાધક પણ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ રાખીને હૃદયકમળમાં સ્થિત આત્માનું એકાગ્ર ભાવે ચિન્તન કરે, મનને ઉદ્વિગ્ન ન થવા દે, કોઇ પણ ઉપાયે પણ ચંચળ મનને રોકે, એનું સેવન કરે અને સાધનાથી કદી પણ ચલિત ન બને. યોગનો સાધક મન, વાણી કે ક્રિયાથી પણ ક્યાંય આસક્ત ન બને, સર્વ તરફ ઉપેક્ષાભાવ રાખે, નિયમિત ભોજન કરે અને લાભ-હાનિને સમાન ગણે કોઈ પ્રશંસા કરે કે નિંદા બંનેને સમદૃષ્ટિથી જુએ. એકનું હિત અને બીજાનું અહિત ન ઇચ્છે. વિચારે કંઇ લાભ થતાં હર્ષ અને લાભ ન થતાં ચિંતા ન કરે, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખે, વાયુની જેમ વિચરતો રહીને પણ અસંગ રહે. આ પ્રકારે સ્વસ્થચિત્ત અને સમદર્શી રહીને છ મહિના સુધી નિત્ય યોગાભ્યાસ કરનારા સાધુ પુરુષોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઇ જાય છે.

ધન માટે પ્રાણીઓને આકુળ જોઇને એનાથી વિરક્ત થઇ જાય અને માટીનું ઢેફું, પત્થર કે સોનાને સરખાં જ ગણે. કોઈ નીચ વર્ણના પુરુષ કે સ્ત્રી-ગમે તે હો, જો એને ધર્મસંપાદનની ઇચ્છા હોય તો યોગમાર્ગનું સેવન કરવાથી એને પણ પરમગતિ પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. જેણે પોતાનું મન વશ કરી લીધું છે, તે જ અજન્મા, પુરાતન, અજર, સનાતન, નિત્યમુક્ત અણુથી પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન આત્માનાં દર્શન કરી શકે છે.

મહર્ષિ વ્યાસજીના આ ઉપદેશ પર વિચાર કરીને એ અનુસાર જે આચરણ કરે છે તે બુદ્ધિમાન મનુષ્યો બ્રહ્મા સમાન બનીને પરમગતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

કર્મ અને જ્ઞાનનો તફાવત તથા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું વર્ણન

શુકદેવજીએ પૂછયું—પિતાજી ! વેદોમાં કર્મો કરવાનું પણ વિધાન મળે છે અને એના ત્યાગનું પણ, તો હું જાણવા ઇચ્છું છું કે મનુષ્યોને કર્મ કરવાથી શું ફેળ મળે છે અને જ્ઞાન દ્વારા કર્મનો ત્યાગ કરવાથી એમને કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

ભીષ્મજી કહે છે—શુકદેવજીના આ પ્રશ્નથી વ્યાસજી બોલ્યા-પુત્ર ! હું બંને માર્ગોનું વર્ણન કરું છું. આ બેમાંથી એક ક્ષર (વિનાશી) છે અને બીજું અક્ષર (અવિનાશી) છે. ક્ષર કર્મમય અને અક્ષર જ્ઞાનમય. વેદમાં બે માર્ગોનું વર્ણન છે.—એક પ્રવૃત્તિ માર્ગનું અને બીજું નિવૃત્તિમાર્ગનું. આમાંથી નિવૃત્તિ માર્ગનું પ્રતિપાદન કરી ચૂકયો છું. કર્મ (અવિદ્યા) થી મનુષ્ય બંધનમાં પડે છે અને જ્ઞાનવડે મુક્ત થઇ જાય છે. એટલા માટે દૂરદર્શી સંન્યાસીઓ કર્મ નથી કરતા. કર્મ કરવાથી પાછો જન્મ લેવો પડે છે, સોળ તત્ત્વોનું બનેલું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના પ્રભાવથી જીવ નિત્ય અવ્યક્ત અને અવિનાશી પરમાત્માને પામે છે. કેટલાક મંદબુદ્ધિ મનુષ્યો સકામ કર્મની પ્રશંસા કરે છે, એટલે તેઓ ભોગાસક્ત થઇને વારંવાર શરીરના બંધનમાં પડયા કરે છે. પરંતુ જેઓ ધર્મના તત્ત્વને સારી રીતે સમજીને સર્વોત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકયા છે, તેઓ કર્મની પ્રશંસા નથી કરતા, જેમ હંમેશાં નદીનું જ પાણી પીનાર મનુષ્ય કૂવાના પાણીનો આદર નથી કરતા તેમ. કર્મનું ફળ સુખ-દુઃખ અને

જન્મ-મૃત્યુ છે, પરંતુ જ્ઞાનથી એ સ્થાન પમાય છે કે જ્યાં જવાથી સદાને માટે શોક નાશ પામે છે. જ્યાં જન્મ અને મૃત્યુ પહોંચી નથી શકતા તથા જ્યાં પહોંચેલો જીવ ફરી પાછો આ સંસારમાં આવતો નથી, જ્ઞાન થતાં જ ક્યાંય ક્લેશ- વિનો પ્રાપ્ત થનાર અને કદી પણ અલગ ન થવાવાળા અવ્યક્ત, અચળ અને નિત્ય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે એ સ્થિતિમાં સુખદુઃખ આદિ દ્વન્દ્વ તથા માનસિક સંકલ્પો વિઘ્નો નથી પહોંચાડતા. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્ય સર્વત્ર સમાનદૃષ્ટિ રાખે છે, સર્વને મિત્ર સમજે છે અને સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહે છે.

પુત્ર! જ્ઞાની અને કર્માસક્ત મનુષ્યોમાં ઘણો મોટો તફાવત છે. જ્ઞાનીનો ક્ષય નથી થતો અને કર્માસક્ત મનુષ્ય ચંદ્રમાની કળાની જેમ વૃદ્ધિ ક્ષય પામ્યા કરે છે. તે મન-ઇન્દ્રિય રૂપ અગિયાર વિકારોથી મુક્ત થઈને જન્મ ધારણ કરે છે. જળમાં રહેતા કમળની જેમ જે સ્વયં પ્રકાશ ચિન્મય દેવતા હૃદયાકાશમાં વિરાજે છે એને ક્ષેત્રજ્ઞ (પરમાત્મા) સમજવો જોઈએ તથા જેણે યોગદ્વારા ચિત્તને વશ કર્યું છે, તે જીવાત્મા પણ એનું જ સ્વરૂપ છે.

શુકદેવજીએ કહ્યું—પિતાજી! આ સંસારમાં યુગ-યુગથી જે સદાચારનું પાલન થતું આવ્યું છે—એ સાંભળવા ઇચ્છું છું, તથા સંત લોકો જેવું વર્તન રાખે છે તેવું જ હું પણ કરવા ઇચ્છું છું. આપના ઉપદેશથી હું પવિત્ર થઈ ગયો છું તથા મને જગતની રીતિ-નીતિનું પણ જ્ઞાન થઈ ગયું છે. હવે હું ધર્મા-ચરણથી બુદ્ધિનો સંસ્કાર કરીને સ્થૂળ દેહનું અભિમાન તજીને મારા અવિનાશી સ્વરૂપ પરમાત્માનાં દર્શન કરીશ.

વ્યાસજીએ કહ્યું—પુત્ર! પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માજીએ જે આચાર-વ્યવહારનું વિધાન કરી દીધું છે એનું જ પાલન પહેલાંના સત્પુરુષો અને ઋષિ-મહર્ષિઓ પણ કરતા આવ્યા છે. ઋષિઓએ બ્રહ્મચર્યના પાલનથી જ પુણ્યલોકો પર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. એટલે પોતાનું કલ્યાણ ચાહનાર મનુષ્યે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને આત્મબળ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પછી વાનપ્રસ્થના નિયમો પ્રમાણે વનમાં રહીને કંદ-મૂળ ફળનું ભોજન અને પુણ્યતીર્થોમાં વિચરતા રહીને તપસ્યા કરવી જોઈએ. પ્રાણીહિંસા ન કરવી જોઈએ. એ પછી સંન્યાસી બનીને ભિક્ષાથી જીવનનિર્વાહ કરતા રહી આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવું જોઈએ. ભિક્ષા લેવા એ વખતે જવું જોઈએ કે જ્યારે ગૃહસ્થોના ઘરોમાં રસોડામાંથી નીકળતો ધુમાડો બંધ થાય અને સાંબેલાથી અનાજ છડવાનો અવાજ ન આવે. આ પ્રકારે જીવન વ્યતીત કરનાર પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. શુકદેવ! તમે પણ નિંદ સ્તુતિ તથા શુભાશુભ વિષયોનો ત્યાગ કરીને જે કાંઈ ફળ-મૂળ મળી જાય એનાથી ભૂખનું નિવા-રણ કરતા વનમાં એકલા વિચર્યા કરો.

શુકદેવજીએ પૂછયું—પિતાજી! કર્મ કરવાં જોઈએ અને કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ—આ બે પ્રકારનાં જે વચન વેદોમાં છે. તે લોકદૃષ્ટિથી વિચા-રતાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે. તે બંને પ્રમાણિક છે કે અપ્રમાણિક? વિરોધ હોવા છતાં એને શાસ્ત્રવચન કેમ માની શકાય? તથા બંને ય પ્રમાણિક કેવી રીતે થઈ શકે? એ બધે જ એ પણ બતાવો કે કર્મોનો વિરોધ કર્યા વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકે?

વ્યાસજીએ કહ્યું—પુત્ર! કર્મ કરવાં અને ન કરવાં એ બંનેના જુદા જુદા અધિકારીઓ છે. બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ—એ બધા કર્મ કર-વાના અધિકારી છે, અને સંન્યાસી કર્મોનો ત્યાગ કરે છે. પોતપોતાના આશ્રમ અનુસાર શાસ્ત્રોક્ત નિયમોનું પાલન કરવાથી બધા જ ઉત્તમ ગતિને પામે છે, જો કોઈ એક મનુષ્ય પણ રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરીને ક્રમશઃ આ ચારે આશ્રમોના ધર્મનું વિધિવત્ પાલન કરી લે તો એને અવશ્ય પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. આ ચારે આશ્રમો બ્રહ્મમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે અને બ્રહ્મ સુધી પહોંચાડવા માટે ચાર સીડીઓ સમાન માનવામાં આવ્યા છે એનો સહારો લેવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મલોકમાં પહોંચીને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. ધર્મ અને અર્થમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના આયુષ્યનો ચોથો ભાગ અર્થાત્ પચ્ચીસ વર્ષો સુધી ગુરુ કે ગુરુપુત્રની સેવામાં રહીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ. બ્રહ્મ-ચારી કોઈની નિંદા ન કરે, ગુરુના સૂઈ ગયા પછી જ સૂવે અને જાગતા પહેલાં જ ઊઠી જાય. ગુરુના ઘરમાં એક શિષ્ય કે દાસને કરવા જેવું જે કોઈ પણ કામ હોય તે પાતે જ પૂરું કરે. સદા ગુરુ પાસે જ રહે, પ્રત્યેક કામ કરવા માટે તૈયાર રહે અને એની સારી દેખરેખ રાખે. કામમાંથી છૂટા થતાં જ અધ્યયન કરે. સર્વ પ્રત્યે ઉદાર રહે. કોઈના પર આક્ષેપ ન કરે.

આચાર્ય બોલાવે તો તુરત જ એમની સેવામાં ઉપસ્થિત થાય. અંદર અને બહારથી પવિત્ર, પ્રત્યેક કાર્યમાં કુશળ અને ગુણવાન બને. વાત કરતી વખતે વચમાં એવા પ્રસંગો રજૂ કરે કે સાંભળનારાઓને અનુકૂળ અને પ્રિય લાગે. ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરીને ગુરુ પ્રત્યે શાંત દૃષ્ટિથી જુએ. આચાર્ય જ્યાંસુધી જમે નહિ ત્યાં સુધી પોતે પણ ન જમે. એમના બેસતાં પહેલાં ન બેસે અને શયન કરતાં પહેલાં ન સૂવે. બંને હાથ ફેલાવીને જમણા હાથે ગુરુના જમણા ચરણને અને ડાબા હાથે એમના ડાબા ચરણને સ્પર્શી પ્રણામ કરે. આ રીતે અભિવાદન કર્યા પછી હાથ જોડીને ગુરુને કહે કે, 'ભગવન્! હવે મને ભણાવો. મેં અમુક કામ પૂરું કર્યું છે અને અમુક કાર્ય હમણાં કરીશ. એ સિવાય અન્ય પણ જે કામો માટે આપ મને આજ્ઞા આપશો તે બધાં પણ શીઘ્ર પૂરાં કરીશ. આમ સર્વ રીતે વિધિવત્ નિવેદન કરીને ગુરુની આજ્ઞા લઈને પછી બીજું કામ કરે અને કામ થઈ ગયા પછી પુનઃ એના સમાચાર ગુરુજીને આપે. જે જે ગંધો અને રસોનું સેવન બ્રહ્મચારીને માટે નિષિદ્ધ છે એમનો ત્યાગ કરે. સમાવર્તન સંસ્કાર થયા પછી જ તે એમનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ જ ધર્મશાસ્ત્રોનો નિશ્ચય છે. એ સિવાય અન્ય પણ બ્રહ્મચારીના જેટલા નિયમો શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી બતાવ્યા છે એ સર્વનું તે પાલન કરે તથા સદા ગુરુની સમીપ જ રહે. આ પ્રકારે યથાશક્તિ સેવા કરીને ગુરુને પ્રસન્ન કરે અને બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પૂર્ણ થઈ જાય એટલે એમને ગુરુદક્ષિણા આપીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સમાવર્તન કરે. ત્યારપછી તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાનો અધિકારી બને છે.

ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ-આશ્રમનું વર્ણન

વ્યાસજી કહે છે—પુત્ર! ગૃહસ્થ પુરુષ પોતાના આયુષ્યનો બીજો ભાગ ગૃહસ્થ આશ્રમમાં વીતાવે, ધર્માનુસાર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને એની સાથે અગ્નિની સ્થાપના કરે અને નિત્ય નિયમથી રહીને બંને વખત અગ્નિહોત્ર કરે. ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ માટે વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારની આજીવિકા બતાવી છે, (વર્ષભરને માટે) એક કોઠી અનાજ ભરી રાખવું, (મહિના માટે) કુંડું ભરીને અન્નનો સંગ્રહ કરવો, દિવસભરને માટે અન્ન રાખવું અથવા (કબુતર-વૃત્તિથી રહેવું. આ બધામાં પહેલાં કરતાં બીજી બધી શ્રેષ્ઠ છે. પહેલી શ્રેણી પ્રમાણે જીવિકા ચલાવનાર બ્રાહ્મણે યજન-યાજન, અધ્યાપન-અધ્યયન, દાન-પ્રતિગ્રહ,-આ છ કર્મો, બીજી શ્રેણીવાળાએ અધ્યયન, યજન અને દાન, આ ત્રણ કર્મો, ત્રીજી શ્રેણીવાળાએ અધ્યયન અને દાન-આ બે જ કર્મો કરવાં જોઈએ. ચોથી શ્રેણીવાળાએ કેવળ બ્રહ્મયજ્ઞ (વેદાધ્યયન) કરવું ઉચિત છે. ગૃહસ્થોને માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક શ્રેષ્ઠ નિયમો બતાવ્યા છે. તે કેવળ પોતાના ભોજન માટે જ રસોઈ ન બનાવે (પરંતુ દેવતા, પિતૃ અને અતિથિઓને માટે પણ બનાવે). દિવસે કદી સૂવે નહિ, રાતના પહેલા અને પાછલા પહોરે પણ સૂવે નહિ. સવારે સાંજ બે વખત જ ભોજન કરે, વચ્ચે કંઈ જ ન ખાય. ઋતુકાળ સિવાયના સમયે સ્ત્રી-સહવાસ ન કરે, સદા એ વાતનું ધ્યાન રાખે કે 'મારા ઘર પર આવેલો કોઈ બ્રાહ્મણ-અતિથિ ભૂખ્યો તો નથી રહ્યો ને! એના આદરસત્કારમાં કંઈ ખામી તો નથી રહીને?' જો બારણે અતિથિરૂપે વેદના વિદ્વાન, સ્નાતક, શ્રોત્રિય, હવ્ય (યજ્ઞનું બચેલું અન્ન) કવ્ય (શ્રાદ્ધનું અન્ન) ભોજન કરનાર, જિતેન્દ્રિય, ક્રિયાનિષ્ઠ અને તપસ્વી આવી ચઢે તો એમની વિધિવત્ પૂજા કરીને એમને હવ્ય અને કવ્ય સમર્પણ કરવાં જોઈએ. જે ધાર્મિકતાનો ઢોંગ દેખાડવા માટે પોતાના નખ અને વાળ વધારીને આવ્યો હોય, પોતાના જ મુખે પોતાના કરેલા ધર્મકાર્યની જાહેરાત કરતો હોય, અકારણ અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય અથવા ગુરુની સાથે કપટ કરનારો હોય-તો તેવો મનુષ્ય પણ ગૃહસ્થને ઘેર અન્ન પામવાનો અધિકારી છે. બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીને તો સદા ય અન્ન આપવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ગૃહસ્થ પુરુષ ઉત્તમ બ્રાહ્મણથી માંડીને ચંડાળ સુધી બધાને યોગ્યતાનુસાર અન્ન આપે.

ગૃહસ્થે સદા વિઘસ અને અમૃત અન્નનું ભોજન કરવું જોઈએ. પોષ્ય-આશ્રિતોને ભોજન કરાવ્યા પછી જે અન્ન બચે છે તેને વિઘસ કહે છે, યંજ્ઞમાંથી

વધેલું અન્ન અમૃત કહેવાય છે. ગૃહસ્થે પોતાની જ સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કરવો. ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને જિતેન્દ્રિય બને અને કોઈનાય દોષ ન શોધે. તે ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય, મામા, અતિથિ, શરણાગત, વૃદ્ધ, બાળક, કુટુંબની સ્ત્રી, ભાઈ, પુત્ર, પત્ની, પુત્રી, તથા સેવકો સાથે કદી વિવાદ ન કરે. જે આ સર્વની જ સાથે કલહ નથી કરતો તે સર્વ પાપોથી મુક્ત બની જાય છે. એમને આધીન રહેનાર મનુષ્ય સંપૂર્ણ લોકો પર વિજય મેળવે છે. એમાં લેશ પણ શંકા નથી. આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો સ્વામી છે અને પિતા પ્રજાપતિલોકનો ઈશ્વર છે. અતિથિઓ ઇન્દ્રલોકના, ઋત્વિજો દેવલોકોના અને જ્ઞાતિભાઈઓ વિશ્વલોકના અધિકારી છે. એ સર્વની સેવાથી તે-તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. મામા અને માતાને સંતુષ્ટ કરવાથી પૃથ્વીલોક પર અધિકાર મળે છે, વૃદ્ધ, બાળક, રોગી અને દુર્બળ પ્રાણીઓની સેવાથી આકાશ પર વિજય મળે છે. મોટાભાઈ પિતા સમાન છે, સ્ત્રી અને પુત્ર પોતાનાં જ શરીરો છે તથા સેવકગણ પોતાની છાયા સમાન છે. પુત્રીઓ એથી પણ વિશેષ સ્થાને પાત્ર છે. માટે કદી એમનાથી પોતાનો તિરસ્કાર થઈ જાય તો પણ ખોટું ન લગાડતાં સહી લેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરનારા વિદ્વાને નિશ્ચિંત મને ધર્મનું આચરણ કરતા રહેવું જોઈએ અને ધનના લોભથી કોઈપણ કર્મ કરવું જોઈએ નહિ. ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ માટે કુંભધાન્ય (અર્થાત્ મોટા કુંડામાં ખાવા માટે ધાન્ય ભરી રાખવું) ઉંછશિલ (રોજ ખેતરમાં વેરાયેલા, અનાજના દાણા વીણીને નિર્વાહ કરવો) તથા કાપોતી વૃત્તિ (કબૂતરની જેમ ભૂમિ પર પડેલા અનાજના દાણા વીણી લેવા) આ ત્રણ આજીવિકાની રીતો બતાવી છે. આમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ તથા કલ્યાણનું સાધન છે આજ રીતે ચારે આશ્રમોમાં પણ પહેલા પછી બીજો એમ ઉત્તરોત્તર શાસ્ત્રોક્ત આશ્રમધર્મોનું પૂર્ણતઃ પાલન કરવું જોઈએ. જે રાજ્યમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓથી નિર્વાહ ચલાવનારા પૂજનીય બ્રાહ્મણો રહે છે, એ રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. આ વૃત્તિઓથી આનંદપૂર્વક જીવનનિર્વાહ કરનાર ગૃહસ્થ પોતાના દસ પેઢીના પૂર્વજોને તથા દસ પેઢી સુધી આવનારાં સંતાનોને પવિત્ર કરે છે અને એને વિષ્ણુલોકના જેવા ઉત્તમ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અથવા તે જિતેન્દ્રિય મહાત્માઓને મળનારી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ઉદાર ચિત્તવાળા ગૃહસ્થોને વિમાન સહિત પરમ રમણીય સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્માએ ગૃહસ્થ-આશ્રમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું સાધન બતાવ્યું છે, માટે જે ક્રમશઃ આ બીજા આશ્રમ-ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને એના નિયમોનું પાલન કરે છે તે સ્વર્ગલોકમાં સન્માનીત થાય છે. એ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. તે તૃતીય આશ્રમ છે તથા ગૃહસ્થ આશ્રમ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે, હવે એના ધર્મો સમજાવું છું, સાંભળો–

ગૃહસ્થ પુરુષને જ્યારે પોતાના માથાના વાળ સફેદ દેખાવા માંડે, શરીરમાં કરચલિયો પડે અને પુત્રને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ ગાળવા માટે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેવું જોઈએ. તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે અગ્નિઓની ઉપાસના કરતો હતો, એમનું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ સેવન કરતો રહે. પ્રતિદિન દેવોની પૂજા કરે, નિયમપૂર્વક રહે, નિયમાનુકૂળ ભોજન કરે, દિવસના છઠ્ઠા ભાગ ત્રીજા પ્રહરમાં એકવાર ભોજન કરે અને પ્રમાદથી દૂર રહે, ગાર્હસ્થ્યની જેમ જ અગ્નિહોત્ર, ગૌસેવા તથા યજ્ઞનાં સર્વ અંગોનું પાલન કરવું. એ વાનપ્રસ્થના ધર્મ છે. વનવાસી મુનિ ખેડ્યા વિનાની ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન ધાન, જવ, કે નીવાર તથા વિઘસ (અતિથિઓને આપતાં વધેલ) અન્નથી નિર્વાહ કરે. વાનપ્રસ્થમાં પણ પંચમહાયજ્ઞોનું વિધાન છે. એમાં પણ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓ કહી છે. એને અનુસાર જ કોઈ દિવસ પૂરતું, કોઈ એક માસ પૂરતું અને કોઈ એક વર્ષ અને કોઈ બાર વર્ષ પૂરતું અતિથિસેવા તથા યજ્ઞને માટે અન્ન સંઘરી રાખે છે. વાનપ્રસ્થીએ વર્ષાના દિવસોમાં ખુલ્લા મેદાનમાં અને હેમંત ઋતુમાં પાણીની અંદર ઊભા રહેવું જોઈએ. ગરમીના દિવસોમાં પંચાગ્નિથી શરીરને તપાવવું તથા સદા અલ્પ ભોજન કરવું જોઈએ. વાનપ્રસ્થી મહાત્માઓ જમીન પર સુવે છે, પંજા (પગના) ના બળે ઊભા થાય છે, એક સ્થાને આસન જમાવીને બેસે છે તથા ત્રણે કાળ સ્નાનસંધ્યા કરે છે. કેટલાક લોકો કાચું અન્ન દાંતથી ચાવીને ખાય છે, કેટલાક પથ્થર પર કૂટીને ભોજન કરે છે, અને કોઈકોઈ શુક્લપક્ષ કે કૃષ્ણપક્ષમાં એકવાર

જવની રાબડી પીને જ રહે છે. કેટલાક, સમયાનુસાર જે કાંઇ મળી જાય તે ખાઇને જ નિર્વાહ કરે છે. કોઇ કંદમૂળથી કોઇ ફળોથી જ નિર્વાહ કરી લે છે. આ પ્રકારે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેનાર પુરુષો ઘણા કઠિન નિયમોનું પાલન કરે છે, એમને માટે ઉપર્યુક્ત નિયમો સિવાય અન્ય પણ ઘણા નિયમો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે.

પુત્ર ! સત્ય સંકલ્પવાળા યાયાવર નામના ઋષિઓ, ધર્મમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરેલા અનેક ઉગ્ર તપસ્વીઓ, મુનિઓ અને અસંખ્ય બ્રાહ્મણો વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યા છે. વાલખિલ્ય અને સૈકત પણ વાનપ્રસ્થી જ હતા. આ બધા જિતેન્દ્રિય મહાત્માઓ વનમાં રહીને દુષ્કર કર્મો દ્વારા કષ્ટો સહન કરીને સદા ધર્મમાં રત રહેતા; એટલે જ એમના સંકલ્પો સિદ્ધ થઈ ગયા હતા. તેઓ તારાઓથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ જ્યોતિર્મય સ્વરૂપે દેખાય છે. કોઇપણ એમનો તિરસ્કાર નથી કરી શકતું.

આમ વાનપ્રસ્થની અવધિ પૂરી થતાં જ્યારે આયુષ્યનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર દુર્બળ બને અને રોગો સંતાપ આપે તો એ આશ્રમનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. સંન્યાસની દીક્ષા લેતી વખતે એક દિવસમાં જ પૂર્ણ થનાર યજ્ઞ કરીને પોતાનું તમામ ધન દક્ષિણામાં આપી દે. પછી આત્માનું જ યજન, આત્મામાં જ પ્રેમ અને આત્મા સાથે જ ક્રીડા કરે, સર્વ રીતે આત્માનો જ આશ્રય લે. અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓને આત્મામાં જ સ્થિત માનીને તમામ સંગ્રહોનો ત્યાગ કરી દે અથવા તુરત જ સંપન્ન કરવામાં આવનાર (બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરે) યજ્ઞો તથા દર્શપૌર્ણમાસ આદિ ઇષ્ટિઓનું પાલન આત્મયજ્ઞનો અભ્યાસ ન થઇ જાય ત્યાંસુધી કરતો રહે. આત્મયજ્ઞની વિધિ આ પ્રકારની છે.-પોતાના હૃદયને ગાર્હપત્ય, મનને અન્વાહાર્યપચન અને મુખને આહવનીય અગ્નિ માનીને ત્રણે અગ્નિઓને પોતાના શરીરમાં સ્થાપિત કરે; પછી દેહાંત થતાં સુધી પ્રાણાગ્નિહોત્રની વિધિથી પૂજન કરે. સંન્યાસી અન્નની ટીકા (નિંદા) ન કરતાં યજુર્વેદના 'પ્રાણાય-સ્વાહા' આદિ 1. મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં અન્નના પાંચ ગ્રાસ ગ્રહણ કરે. (પછી આચમની કરી મૌનપૂર્વક બાકીનું ભોજન કરે.)

જે બ્રાહ્મણ પ્રાણીમાત્રને અભયદાન આપીને સંન્યાસી બની જાય છે, તે મૃત્યુ પછી તેજોમય લોકમાં જાય છે અને અંતે મોક્ષ પામે છે. આત્મજ્ઞાની પુરુષ સુશીલ અને પાપરહિત હોય છે, તે આ લોક અને પરલોકને માટે પણ કોઈ કર્મ કરવા નથી ઇચ્છતા. ક્રોધ, મોહ, સંધિ અને વિગ્રહનો ત્યાગ કરીને એ બધા પ્રત્યે ઉદાસીન-શા રહે છે. જે અહિંસા આદિ યમો અને શૌચ, સંતોષ આદિ નિયમોનું પાલન કરવામાં કષ્ટ નથી માનતો તથા સંન્યાસ આશ્રમનું વિધાન કરનારાં શાસ્ત્રવચનો પ્રમાણે ત્યાગરૂપી અગ્નિમાં પોતાના સર્વસ્વની આહુતિ આપવામાં ઉત્સાહ દાખવે છે, તેને ઇચ્છાનુસાર ગતિ (મુક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે, આવા જિતેન્દ્રિય અને ધર્મપરાયણ આત્મજ્ઞાનીની મુક્તિ વિષે લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી.

જે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને એકાકી વિચર્યા કરે છે, તે સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે ન તો સ્વયં કોઇનો ત્યાગ કરે છે, ન બીજાઓ એનો ત્યાગ કરે છે. સંન્યાસીએ કદી અગ્નિમાં હવન ન કરવો, ઘર કે મઠ બનાવીને ન રહેવું. કેવળ ભિક્ષા લેવા માટે જ ગામોમાં જવું અને બીજા દિવસ માટે અન્નનો સંગ્રહ ન કરવો; દિવસ રાતમાં થઇ કેવળ એક જ વાર ભોજન કરવું. પાણી પીવા માટે કમંડળ રાખવું, વૃક્ષ નીચે રહેવું, ને દેખાવમાં સુંદર ન હોય એવાં વસ્ત્રો પહેરવાં-આ બધાં સંન્યાસીનાં લક્ષણો છે. તે કોઇને ન કહેવા યોગ્ય વાત ન કરે, બીજાઓની કૈરી વાતો ન સાંભળે તથા બ્રાહ્મણો માટે કોઇ જાતનું કટુવચન ન નીકળે એ માટે વિશેષ સાવધ રહે. જેનાથી બ્રાહ્મણોનું હિત થાય એવાં જ વચન બોલે, પોતાની નિંદા સાંભળીને પણ શાંત જ રહે—આ જ ભવવ્યાધિઓમાંથી છૂટવાની દવા છે. જે પોતાના સર્વવ્યાપી સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાને લીધે એકલો જ સંપૂર્ણ આકાશમાં પરિપૂર્ણ થઇ રહ્યો છે તથા જે નામ-રૂપમાં મિથ્યા બુદ્ધિ રાખવાને લીધે લોકોથી ભરેલા સ્થાનને પણ સૂનું સમજે છે. એને જ દેવતાઓ બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મજ્ઞાની) માને છે, જે ગમે તે વસ્ત્ર (વૃક્ષ. વલ્કલ વગેરે) થી પોતાનું શરીર ઢાંકી

1. ૐ પ્રાણાય સ્વાહા, ૐ અપાનાય સ્વાહા, ૐ વ્યાનાય સ્વાહા ૐ સમાનાય સ્વાહા, ૐ ઉદાનાય સ્વાહા. આ પાંચ મંત્રો છે. આમાંથી એકએક બોલતા જઇને એકએક ગ્રાસ (કોળિયો) ગ્રહણ કરવો જોઇએ.

લે છે. સમય પર જે કાંઈ લૂખું સૂકું મળી જાય તેનાથી જ ભોજન કરે છે અને જ્યાં ક્યાંય સ્થાન મળે ત્યાં સૂઈ રહે છે, જેની દૃષ્ટિમાં સોનું માટીના ઢેફાં સમાન છે, જે માન કે અપમાન મળતાં શોક નથી કરતો તથા જેણે પ્રાણીમાત્રને અભયદાન આપ્યું છે, એને જ દેવતાઓ બ્રાહ્મણ સમજે છે. સંન્યાસીએ ન તો જીવન પર પ્રેમ કરવો જોઈએ ન મૃત્યુ પર, જેમ સેવક પોતાના સ્વામીના આદેશની રાહ જુએ છે, એમ જ એણે પણ કાળની પ્રતીક્ષા કરવી જોઈએ. મન અને વાણીમાં દોષ ન આવવા દેવો જોઈએ અને સર્વ પાપોથી મુક્ત બનીને સર્વથા શત્રુહીન થઈ જવું જોઈએ. જેને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, એને સંસારમાં શો ભય છે ! જે કોઈ પણ પ્રાણીથી ડરતો નથી, અને જેનાથી કોઈ પ્રાણી ડરતું નથી, એવા મોહમુક્ત પુરુષને કોઈનાથીય ભય નથી થતો, જે હિંસા ન કરનાર સમદર્શી, સત્યવાદી, ધૈર્યવાન, જિતેન્દ્રિય અને સર્વને શરણ આપનાર છે, તે અત્યંત ઉત્તમ ગતિ પામે છે. આ પ્રકારે જે જ્ઞાનાનંદથી તૃપ્ત થઈને ભય અને કામના રહિત થયો છે એના પર મૃત્યુનું જોર નથી ચાલતું, તે સ્વયં-મૃત્યુને પાર કરી જાય છે. જે સર્વ પ્રકારની આસક્તિઓથી છૂટીને મુનિવૃત્તિથી રહે છે, આકાશની જેમ નિર્લેપ અને સ્થિર છે, કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની નથી માનતો, એકાકી વિચરે છે અને શાંત ભાવે રહે છે, જેનું જીવન ધર્મ માટે અને ધર્મ ભગવાન માટે હોય છે, જેના દિવસ અને રાત શુભ કર્મોમાં જ વીતે છે, જે નિષ્કામ હોવાને લીધે સકામ કર્મોનો આરંભ નથી કરતો, નમસ્કાર અને સ્તુતિથી દૂર રહે છે, તથા સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્ત હોય છે તે જ દેવતાઓના અભિપ્રાયે બ્રાહ્મણ છે. પ્રાણીમાત્ર સુખમાં રાજી થાય છે અને દુઃખથી ગભરાય છે. માટે જેને પ્રાણીઓ પર ભય આવતો જોઈને ખેદ થાય છે એ શ્રદ્ધાળુ પુરુષે ભયદાયક કર્મ કરવું ન જોઈએ. જીવોને અભયનું દાન આપવું એ સર્વ દાનોથી શ્રેષ્ઠ છે. જે પ્રથમથી જ હિંસાનો ત્યાગ કરી દે છે, તે સર્વ પ્રાણીઓથી નિર્ભય થઈને મોક્ષ પામે છે. જે પોતે કદી નિંદાયોગ્ય કોઈ કામ નથી કરતો અને ન બીજાઓની નિંદા કરે છે, તે જ બ્રાહ્મણ પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકે છે. જેનાં મોહ અને પાપ દૂર થઈ ગયાં છે, તે આ લોક અને પરલોકના ભોગોમાં આસક્ત નથી થતો. આવા સંન્યાસીઓને દ્વેષ અને ક્રોધ સ્પર્શી જ નથી શકતા, તે માટીના ઢેફાને અને સુવર્ણને સમાન જ સમજે છે, પંચ કોશોનું અભિમાન તજી દે છે અને સંધિ-વિગ્રહ તથા માન-અપમાનથી વિરક્ત થઈ જાય છે. એની દૃષ્ટિએ ન કોઈ પ્રિય હોય છે, ન અપ્રિય તે ઉદાસીનની જેમ સર્વત્ર વિચર્યા કરે છે.

શુકદેવ ! દેહ, ઇન્દ્રિય અને મન આદિ જે પ્રકૃતિના વિકારો છે, તે ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા)ના જ આધારે સ્થિત રહે છે. તેઓ જડ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞને નથી જાણતા, પરંતુ ક્ષેત્રજ્ઞ એ સર્વને જાણે છે. જેમ ચતુર સારથિ પોતાના વશ કરેલા બળવાન અને ઉત્તમ ઘોડાઓ પાસેથી સારી રીતે કામ લે છે, એ જ રીતે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ પોતાના વશ કરેલાં મન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરે છે. ઇન્દ્રિયો કરતાં એમના વિષયો, વિષયો કરતાં મન, મનથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી મહતત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અવ્યક્ત (મૂળ પ્રકૃતિ), અને અવ્યક્તથી શ્રેષ્ઠ અન્ય કાંઈ જ નથી, તે જ સર્વની સીમા અને પરમ ગતિ છે. પ્રાણીમાત્રની અંદર છુપાયેલા તે પરમાત્મા પ્રકાશમાં નથી આવતા, એને તો સૂક્ષ્મદર્શી જ્ઞાની મહાત્માઓ જ પોતાની સૂક્ષ્મ અને ઉત્તમ બુદ્ધિથી જોઈ લે છે. સંન્યાસીએ મન સહિત ઇન્દ્રિયો અને એના વિષયોને બુદ્ધિ દ્વારા અંતરાત્મામાં લીન કરીને વિવિધ પ્રકારના વિષયોનું ચિંતન કરે. ધ્યાન દ્વારા મનને વિષયોમાંથી ખેંચી લઈને એને વિવેકથી સ્થિર કરે અને શાંત ભાવથી સ્થિત થઈ જવું જોઈએ. એમ કરવાથી જ તે અમૃત પદને પામે છે. જે ઇન્દ્રિયોના વશમાં રહે છે, તે મનુષ્ય વિવેકશક્તિ ગુમાવી બેસે છે અને પોતાને કામ આદિ શત્રુઓના હાથમાં સોંપીને મૃત્યુની જાળમાં ફસાઈ જાય છે. માટે સર્વ પ્રકારના સંકલ્પોનો નાશ કરીને ચિત્તને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં લીન કરે. એનાથી તે કામ પર પણ વિજય પામે છે, એટલું જ નહિ, ચિત્ત પ્રસન્ન થવાથી તે સંન્યાસી શુભ અને અશુભનો ત્યાગ કરીને આત્મનિષ્ઠ થઈને અત્યંત આનંદ (મોક્ષ-સુખ)નો અનુભવ કરતો રહે છે. પ્રસન્નતાનું લક્ષણ એ છે કે સદા સુષુપ્તિના જેવો સુખનો અનુભવ થાય છે અને વાયુરહિત સ્થાનમાં નિષ્કંપ દીપ-શિખાની જેમ મન કદી ચંચળ ન બને.

જે મિતાહારી અને શુદ્ધચિત્ત થઈને રાતના પહેલા અને પાછલા પ્રહરે આત્માને પરમાત્માના ધ્યાનમાં લીન

કરે છે, તેજ પોતાના અંતઃકરણમાં પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે. પુત્ર! મેં જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે પરમાત્માનું જ્ઞાન કરાવનાર શાસ્ત્ર છે, સર્વ ઉપનિષદોનું રહસ્ય છે. કેવળ અનુમાન કે આગમથી જ એનું જ્ઞાન નથી થતું, અનુભવથી જ તે બરાબર સમજાય છે. ધર્મ અને સત્યનાં જેટલાં ઉપખ્યાનો છે, એ સર્વનો આ સાર છે. ઋગ્વેદની દસ હજાર ઋચાઓનું મંથન કરીને મેં આ ઉપદેશામૃત તારવ્યું છે. જેમ દહીંમાંથી માખણ નીકળે છે અને લાકડામાંથી અગ્નિ પ્રગટે છે—એ જ રીતે મેં વેદોમાંથી તમારે માટે આ જ્ઞાન તારવ્યું છે. તમે વ્રતધારી સ્નાતકોને જ આ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરજો, જેનું મન શાંત નથી, ઇન્દ્રિયો વશમાં નથી, તથા જે તપસ્વી નથી, એને આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ન કરવો જોઇએ. જે વેદથી અનભિજ્ઞ, અભક્ત, દોષદર્શી, કુટિલ, આજ્ઞા ન માનનાર, વ્યર્થ તર્ક વિતર્ક કરનારો અને ચાડીખોર છે, તે પણ આ જ્ઞાનનો અધિકારી નથી. પ્રશંસનીય, શાંત, તપસ્વી તથા સેવાપરાયણ શિષ્ય અને પ્રિય પુત્રને જ આ ગૂઢ ધર્મનો ઉપદેશ આપવો જોઇએ, અન્ય કોઇને નહિ. જો કોઇ રત્નોથી ભરેલી સંપૂર્ણ પૃથ્વી આપી દે તો પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ એના કરતાં આ જ્ઞાનને જ શ્રેષ્ઠ માને છે. હવે હું તમારા પ્રશ્ન અનુસાર આનાથી પણ ગૂઢ અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીશ, જે માનવીય જ્ઞાનથી પર છે, જેને મહર્ષિઓ જ જાણે છે તથા તેનું સર્વ ઉપનિષદોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અત્યારે તમને જે વસ્તુ શ્રેષ્ઠ લાગતી હોય તથા જેના વિષે તમારા મનમાં સંદેહ થઇ રહ્યા હોય તે પૂછો અને એના ઉત્તરમાં હું જે કાંઇ કહું તે ધ્યાનથી સાંભળો.

અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને એનાં સાધનોનું વર્ણન

શુકદેવજીએ પૂછ્યું—ભગવન્! અધ્યાત્મજ્ઞાનનું વિસ્તારથી વર્ણન કરો.

વ્યાસજીએ કહ્યું—પુત્ર! હું અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરું છું, સાંભળો. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ—આ પાંચ મહાભૂતો સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં સ્થિત છે. તે બધા સર્વત્ર એકસરખા હોવા છતાં પણ સમુદ્રની લહેરોની જેમ પ્રત્યેક જીવમાં ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે. સંપૂર્ણ ચરાચર જગત પંચ મહાભૂતમય જ છે. પંચ ભૂતોથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એમનામાં જ સર્વનો લય થાય છે. એમ કહ્યું છે. સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માજીએ સમસ્ત પ્રાણીઓમાં એમના કર્માનુસાર ન્યૂનાધિક રૂપે પંચ મહાભૂતોનો સમાવેશ કર્યો છે.

૧૨. શુકદેવજીએ પૂછ્યું—પિતાજી! શરીરના અવયવોમાં જે ઓછાવત્તા રૂપે પંચ મહાભૂતોનો સમાવેશ થયો છે, એ કેવી રીતે જાણી શકાય? શરીરમાં ઇન્દ્રિયો પણ છે અને ગુણ પણ, આ સર્વમાંથી કોણ કયાં મહાભૂતનાં કાર્યો છે એનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે?

વ્યાસજીએ કહ્યું—પુત્ર! હું આ વિષે ક્રમશઃ પ્રતિપાદન કરું છું, ધ્યાનથી સાંભળો. શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય અને શરીરનાં તમામ છિદ્રો, આકાશથી ઉત્પન્ન થયાં છે. પ્રાણ, ચેષ્ટા અને સ્પર્શ વાયુથી ઉત્પન્ન થયાં છે. રૂપ, નેત્રો, અને જઠરાગ્નિ આ ત્રણે અગ્નિનાં કાર્યો છે. રસ, રસના અને સ્નેહ આ જળના ગુણો છે. ગંધ, નાસિકા અને શરીર ભૂમિ (પૃથ્વી)નાં કાર્યો છે. આ ઇન્દ્રિય સહિત પાંચભૌતિક વિકારો કહ્યા છે. ગુણોમાં સ્પર્શ વાયુનું, રસ જળનું, રૂપ તેજનું, શબ્દ આકાશનું અને ગંધ પૃથ્વીનું કાર્ય છે. જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને ફેલાવીને પાછાં સંકોચી લે છે, એ જ રીતે બુદ્ધિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં ફેલાવીને પાછી સમેટી લે છે, બુદ્ધિ જ ગુણોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને મન સહિત ઇન્દ્રિયો પણ બુદ્ધિરૂપ જ છે. બુદ્ધિના અભાવમાં ગુણ કે ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ જ ક્યાં છે? મનુષ્યના શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, છઠ્ઠું તત્ત્વ મન અને બુદ્ધિ આઠમું તત્ત્વ છે. આંખો જોવાનું જ કામ કરે છે, મન સંદેહ કરે છે અને બુદ્ધિ એનો નિશ્ચય કરે છે. પરંતુ ક્ષેત્રજ્ઞ એ સર્વનો સાક્ષી કહેવાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણે ગુણો મનથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રૂપે રહે છે. એની જાણ એમનાં કાર્યો દ્વારા થાય છે. જ્યારે હર્ષ, પ્રેમ, આનંદ, સમતા અને સ્વસ્થચિત્તતાનો વિકાસ હોય તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ છે એમ સમજવું, અભિ-

માન, અસત્ય બોલવું, લોભ, મોહ અને સહનશીલતા. આ રજોગુણનું ચિહ્ન છે. મોહ, પ્રમાદ, નિદ્રા, આળસ અને અજ્ઞાનને તમોગુણનાં કાર્યો સમજો.

શુકદેવ! કર્મ કરવામાં ત્રણ પ્રકારે પ્રેરણા મળે છે. પહેલાં તો મનમાં અનેક પ્રકારના ભાવો જાગે છે, પછી બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે, ત્યારપછી હૃદય એની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાનો વિચાર કરે છે. એ પછી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ઇન્દ્રિયો કરતાં એમના વિષયો શ્રેષ્ઠ છે, વિષયોથી મન, મનથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ આત્મા છે. ભિન્નભિન્ન વિષયોને ગ્રહણ કરવા માટે બુદ્ધિ જ વિકૃત થઈને વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે. તે જ જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે શ્રોત્ર કહેવાય છે અને સ્પર્શ કરતી વખતે સ્પર્શેન્દ્રિય કહેવાય છે. તે જ જોતી વખતે દૃષ્ટિ અને રસાસ્વાદ કરતી વખતે રસના થઈ જાય છે. તથા જ્યારે તે ગંધ ગ્રહણ કરે છે, એ સમયે ઘ્રાણેન્દ્રિય કહેવાય છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિના આ વિકારોને ઇન્દ્રિયો કહે છે. મનુષ્ય જ્યારે કોઈ જાતની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે એની બુદ્ધિ મનના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો ભિન્ન દેખાવા છતાં પણ બુદ્ધિમાં જ સ્થિત છે; આ સર્વને પોતાને વશ રાખવી જોઈએ. કેમકે જ્યારે મનુષ્ય નિજ ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે વશ કરી લે છે તો દીપકના પ્રકાશમાં જેમ વસ્તુનો આકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે તે જ રીતે એને જ્ઞાનાલોકમાં આત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. અંધકાર દૂર થવાથી સર્વત્ર પ્રકાશ દેખાય છે તે જ રીતે અજ્ઞાનનો નાશ થતાં જ્ઞાનરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગે છે. જળચર પક્ષીઓ જળમાં વિચરતાં હોવા છતાં પણ જળથી લિપ્ત થતાં નથી તે જ રીતે મુક્ત યોગી સંસારમાં રહેવા છતાં પણ એના ગુણ—દોષોથી બચી રહે છે. જે પોતાના પૂર્વકૃત કર્મોનો ત્યાગ કરીને સદા પરમાત્માના ચિંતનમાં જ રત રહે છે. તે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો આત્મા બની જાય છે, અને વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી. ગુણો આત્માને નથી જાણતા પરંતુ આત્મા જ એમને સદા જાણતો રહે છે. કેમકે તે ગુણોનો દ્રષ્ટા છે. ગુણ અને આત્મામાં આ જ ફરક છે.

પ્રકૃતિ જ ગુણોનું સર્જન કરે છે. આત્મા તો ઉદાસીનની જેમ અલગ રહીને જોયા કરે છે. જેમ કરોળિયો પોતાના શરીરમાંથી તંતુ-જાળ બનાવે છે. એ રીતે પ્રકૃતિ જ સમસ્ત ત્રિગુણાત્મક પદાર્થોની જનની છે. કેટલાકનો મત છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્યારે ગુણોનો નાશ કરવામાં આવે છે તો તે ફરી ઉત્પન્ન નથી થતા, એમનો સર્વથા લોપ થઈ જાય છે. કેમકે એમનું કોઈ ચિહ્ન દેખાતું નથી. આ રીતે તેઓ ભ્રમ કે અવિદ્યાના નિવારણને જ મુક્તિ માને છે. બીજાઓના મતે ત્રિવિધ દુઃખોની આત્યન્તિક નિવૃત્તિ જ મોક્ષ છે. આ બંને મત પર પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વિચાર કરીને સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય કરવો અને પોતાના મહત્સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જવું. આત્મા આદિ-અંત વિનાનો છે, એને જાણીને મનુષ્ય હર્ષ અને ક્રોધને તજી દે અને સદા મત્સર વિહીન થઈને વિચરે. હૃદયની અવિદ્યામયી ગ્રંથિ જે બુદ્ધિના ચિંતા વગેરે ધર્મોથી સુદૃઢ થઈ રહી છે, તેને કાપીને શોક અને સંદેહરહિત તથા સુખી બને. તરવાની વિદ્યા ન જાણનાર મનુષ્ય જેમ ભરેલી નદીમાં કૂદી પડે છે તો ડૂબકાં ખાતો દુઃખ ઉઠાવે છે તે જ રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય સંસારસમુદ્રમાં ડૂબીને કષ્ટ ભોગવ્યા કરે છે. પરંતુ જેને તરતાં આવડે છે, તે જળમાં પણ સ્થળની જેમ જ ચાલે છે. એ જ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સંસારસાગર તરી જાય છે. જે પ્રાણીમાત્રના આવાગમનને જાણે છે તથા એમની વિષમ સ્થિતિ પર વિચાર કરે છે, એને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણમાં આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ સહજ જ હોય છે, મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ તથા આત્માનું જ્ઞાન—આ મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં પર્યાપ્ત સાધનો છે. શમ અને આત્મજ્ઞાનથી પુરુષ અત્યંત શુદ્ધ—બુદ્ધ બને છે. બુદ્ધ (જ્ઞાની)નાં એ સિવાય અન્ય શું લક્ષણ હોઈ શકે ! બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ આત્મતત્ત્વને જાણીને કૃતાર્થ થાય છે. જ્ઞાની પુરુષોને જ સનાતન ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી વિશેષ ઉત્તમ ગતિ અન્ય કોઈને પ્રાપ્ત થતી નથી. કેટલાક મનુષ્યોને રોગી અને દુઃખી જોઈને તેમનામાં દોષ જુએ છે અને બીજા લોકો એમની સ્થિતિ જોઈને શોક કરે છે. પરંતુ જેમને નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક છે, તેઓ ન તો શોક કરે છે ન દોષદૃષ્ટિ. આવા જ લોકોને કુશળ સમજવા. કર્મપરાયણ મનુષ્ય નિષ્કામભાવથી જે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે પહેલાં કરેલાં સકામ કર્મોને નષ્ટ કરે છે; પરંતુ જે જ્ઞાની છે, એનાં આ જન્મ કે પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મો એનું લેશ પણ ભલું કે બૂરું કરી શકતાં નથી.

બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાયો, એનો મહિમા તથા કામરૂપી વૃક્ષને કાપવાનો ઉપદેશ

શુકદેવજીએ કહ્યું—પિતાજી! હવે આપ જે સર્વ ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ છે તથા જેનાથી મહાન અન્ય ધર્મ નથી એનું વર્ણન કરો.

વ્યાસજીએ કહ્યું—પુત્ર! હું ઋષિઓએ બતાવેલો પ્રાચીન ધર્મ જે સર્વ ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ છે તેનું વર્ણન કરું છું—સાંભળો, જેમ પિતા પોતાના નાના બાળકોને વશ રાખે છે, એ જ રીતે મનુષ્યે બુદ્ધિબળથી પોતાની પ્રમથનશીલ ઇન્દ્રિયોનો યત્નપૂર્વક સંયમ કરવો જોઇએ. મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા જ સૌથી મોટી તપસ્યા છે. આ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. મનસહિત ઇન્દ્રિયોને બુદ્ધિમાં સ્થાપિત કરીને પોતામાં જ સંતુષ્ટ રહે, વિવિધ પ્રકારના ચિંતાપૂર્ણ વિષયોનું ચિંતન ન કરે. જ્યારે આ ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી હઠીને બુદ્ધિમાં સ્થિત થઇ જશે, ત્યારે તમને સનાતન પરમાત્માનાં દર્શન થશે. ધૂમરહિત અગ્નિની જેમ દેદીપ્યમાન તે પરમેશ્વર જ સર્વનો આત્મા અને પરમ મહાન છે; મહાત્મા બ્રાહ્મણો જ એને જોઇ શકે છે. પુરુષ પ્રદીપ્ત જ્ઞાનમય દીપકદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જ આત્માનાં દર્શન કરે છે. શુકદેવ! તમે પણ આ જ રીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વજ્ઞ થઇ જાઓ. ઉત્તમ બુદ્ધિનો આશ્રય લઇને સર્વ પ્રકારના સાંસારિક બંધનોથી મુક્ત બનશો અને પ્રસન્નચિત્ત થઇને બ્રહ્મભાવને પામશો. એ સ્થિતિમાં તમને પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનાં સ્પષ્ટ દર્શન થશે. ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ અને તત્ત્વજ્ઞાની મુનિઓએ સંસારસાગર તરવાના સાધનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ માન્યો છે. પુત્ર! આ મેં તમને સર્વવ્યાપી પરમાત્માના જ્ઞાનનું સાધન બતાવ્યું છે; જે કોઇ પરમ પવિત્ર, હિતૈષી અને ભક્ત હોય, એને જ આનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ. આ પરમ ગોપનીય, ગુહ્ય જ્ઞાન આત્માનાં દર્શન કરાવનારું છે. એનો સ્વયં જ અનુભવ કરવો જોઇએ. તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા દુઃખસુખથી પર અને ભૂત-ભવિષ્યનું કારણ છે; તે ન સ્ત્રી છે, ન પુરુષ,—ન નપુંસક પણ. કોઇ સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, જે આ બ્રહ્મને જાણી લે છે, એનો સંસારમાં પુનર્જન્મ નથી થતો. મોક્ષની સિદ્ધિ કરવા માટે જ આ આત્મજ્ઞાનરૂપી ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. પુત્ર! સર્વ પ્રકારના મતોએ આ વિષયનું જેવું પ્રતિપાદન કર્યું છે એને અનુકૂળ જ મેં પણ વર્ણન કર્યું છે.

ગંધ અને રસ આદિ વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ ન થવો, સુખની આસક્તિથી દૂર રહેવું અને માન-મોટાઇ, યશ તથા કીર્તિની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો—આ જ તત્ત્વજ્ઞાની બ્રાહ્મણનો આચાર છે. ગુરુસેવાપરાયણ થઇને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા રહી સર્વ વેદો ભણવા અને એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવા માત્રથી કોઇ જ બ્રાહ્મણ નથી થઇ જતો; જે પ્રાણીમાત્રને પોતાના કુટુંબ જેવા ગણીને એમના પર દયા કરે છે અને સર્વજ્ઞ તથા સર્વ વેદોનો તત્ત્વજ્ઞ થઇને મૃત્યુને વશ કરી લે છે, તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે. વિઘ્નનો ત્યાગ કરીને વિવિધ પ્રકારની ઇષ્ટિઓ અને મોટીમોટી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞોના અનુષ્ઠાન કરવા માત્રથી જ કોઇને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત નથી થઇ જતું. જ્યારે અન્ય પ્રાણીઓથી ડરતો નથી અને અન્ય પ્રાણીઓ પણ એનાથી ભય પામતાં નથી તથા જ્યારે તે ઇચ્છા અને દ્વેષનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે, એ જ વખતે એને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારે જ તે વાસ્તવમાં બ્રાહ્મણ કહેવડાવવાનો અધિકારી બને છે. જ્યારે મન, વાણી અને શરીરથી કોઇ પણ પ્રાણીનું અહિત કરવાનો વિચાર ન જાગે, એ સમયે મનુષ્ય બ્રહ્મભાવને પામે છે. જગતમાં કામના જ એકમાત્ર બંધન છે, બીજું કંઇ જ નહિ. જે કામનાથી મુક્ત થાય છે તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અનેક નદીઓનાં જળથી સદાય ભરાયા કરતો સાગર જેમ પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ નથી કરતો, એવા સમુદ્રમાં જેમ બધું જ જળ આવીને સમાઇ જાય છે અને એને વિચલિત નથી કરી શકાતું, તે જ રીતે સંપૂર્ણ ભોગો જે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં કોઇ પણ વિકાર ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ પ્રવેશ કરી જાય છે, તે જ પરમ શાંતિ પામે છે, ભોગોને ચાહનાર નહિ. વેદનો સાર છે સત્ય, સત્યનો સાર છે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સંયમનો સાર દાન અને દાનનો સાર છે તપસ્યા, તપસ્યાનો સાર ત્યાગ, ત્યાગનો સાર સુખ, સુખનો સાર સ્વર્ગ, તથા સ્વર્ગનો સાર મનોનિગ્રહ છે. મનુષ્યે સંતોષથી રહીને શાંતિના ઉત્તમ ઉપાય સત્ત્વગુણને અપનાવવાની ઇચ્છા રાખવી જોઇએ. સત્ત્વગુણ મનની તૃષ્ણાઓ, શોક અને સંકલ્પોને બાળીને

નાશ કરે છે. પુરુષે શોકશૂન્ય, મમતારહિત, શાંત, પ્રસન્નચિત્ત અને અમત્સર બનવું જોઈએ. આ છ લક્ષણોવાળો મનુષ્ય જ્ઞાનાનંદથી તૃપ્ત થઈને મોક્ષ પામે છે. જે દેહાભિમાનથી મુક્ત થઈને સત્યભાષણ સત્ય, દમ, દાન, તપ, ત્યાગ અને શમ-આ છ ગુણો તથા શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનરૂપ ત્રણ સાધનોથી પ્રાપ્ત થનાર આત્માને આ શરીરમાં રહીને જ જાણી લે છે, તેઓ જ પરમ શાંતિને પામે છે. જેઓ ઉત્પત્તિ અને વિનાશરહિત, સંસ્કારશૂન્ય, સ્વભાવસિદ્ધ, તથા શરીરની અંદર સ્થિત છે, એ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્ય જ અક્ષય આનંદનો ભાગી બને છે. પોતાના મનને અહિં-તહીં જતું રોકીને આત્મામાં સ્થાપિત કરવાથી પુરુષને જે સુખ અને સંતોષ મળે છે, એ અન્ય કોઈ પણ ઉપાયે પ્રાપ્ત થવો અસંભવ છે. જેને પામીને ભોજન વિના જ તૃપ્તિ થઈ જાય છે; જે ધન હોવાથી દરિદ્રી પણ સંતુષ્ટ રહે છે, જેનો આશ્રય મળવાથી ઘી-આદિનું સેવન કર્યા વિના જ મનુષ્ય પોતાનામાં અનંત બળનો અનુભવ કરે છે, એ બ્રહ્મને જે જાણે છે તે જ વેદોનો તત્ત્વજ્ઞ છે. જે પોતાની ઇન્દ્રિયોના દ્વારોને બધી બાજુથી બંધ કરીને નિત્ય બ્રહ્મનું ચિંતન કરતો રહે છે, તેજ બ્રાહ્મણ શિષ્ટ અને આત્મારામ કહેવાય છે. જે સામાન્યતઃ સંપૂર્ણ ભૂતો અને ભૌતિક ગુણોનો ત્યાગ કરે છે, એને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને એનું દુઃખ સૂર્યોદયથી થતા અંધકારના નાશની જેમ નાશ પામે છે. ગુણોનું ઐશ્વર્ય તથા કર્મોનો ત્યાગ કરીને વિષયવાસના રહિત થયેલા એ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને જરા અને મૃત્યુનો ભય નથી રહેતો. જ્યારે સર્વ આસક્તિઓમાંથી મુક્ત બનીને મનુષ્ય સમતામાં સ્થિત થાય છે, એ સમયે આ શરીરમાં રહીને પણ ઇન્દ્રિયો અને એમના વિષયોની સત્તાની બહાર ચાલ્યો જાય છે. આ પ્રકારે જે કાર્યરૂપી પ્રકૃતિની સીમાને પાર કરીને કારણરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે, તે જ જ્ઞાની પરમપદને પામે છે. એને પુનઃ આ સંસારમાં જન્મ લેવો નથી પડતો.

મનુષ્યની હૃદય-ભૂમિમાં મોહરૂપી બીજથી ઉત્પન્ન થયેલ એક અદ્ભુત વૃક્ષ છે. એનું નામ છે કામ. ક્રોધ અને અભિમાન એના સ્કંધો છે. કામ કરવાની ઇચ્છા એનું થાળું છે અને અજ્ઞાન એનું મૂળ છે. પ્રમાદના જળથી એને સિંચવામાં આવે છે. અસૂયા એનાં પાંદડાં છે તથા પૂર્વજન્મમાં કરેલા પાપ એનો સારભાગ છે. શોક એની શાખા, મોહ અને ચિંતા ડાળીઓ અને ભય એના અંકુરો છે. એમાં તૃષ્ણારૂપી લતાઓ વળગેલી છે. લોભી મનુષ્યો લોખંડી જંજીરોની જેમ વાસનાના બંધનોમાં બંધાઈને એ વૃક્ષને ચારે બાજુએથી ઘેરીને ઊભા છે અને એનાં ફળો ખાવા ઇચ્છે છે. જે વાસનાના બંધનથી મુક્ત થઈને એ કામવૃક્ષને કાપી નાખે છે, તે જ સાંસારિક સુખ-દુઃખોનો ત્યાગ કરીને એ ઘેરામાંથી બહાર નીકળી શકે છે. પરંતુ જે મૂર્ખ ફળના લોભથી એ વૃક્ષ પર ચઢે છે, તે વિષની ગોળી ખાધેલા રોગીની જેમ માર્યો જાય છે. એ કામવૃક્ષનાં મૂળ બહુ દૂર ને ઊંડાં પથરાયેલાં છે. કોઈ વિદ્વાન પુરુષ જ જ્ઞાનના પ્રભાવથી સમતારૂપી શસ્ત્ર દ્વારા એને બળપૂર્વક કાપે છે. આ પ્રકારે જે જે કામનાઓને બંધનરૂપ સમજીને એમને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય જાણે છે, તે સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પંચભૂતોના ગુણોનું વર્ણન તથા ધર્મનું પ્રતિપાદન

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન તેજસ્વી ભગવાન વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને પહેલાં જે રીતે ગુણોનું પ્રતિપાદન કરી બતાવ્યું એ હું ફરી તમને કહું છું, સાંભળો. સ્થિરતા, ભારેપણું, કઠિનતા, બીજને અંકુરિત કરવાની શક્તિ, ગંધ, ગંધને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, મોટાપણું, સંઘાત, આશ્રય આપવો, સહનશીલતા અને ધારણ શક્તિ, આ બધા પૃથ્વીના ગુણો છે. શીતલતા, રસ, ક્લેદ, (ભીનું હોવું), સ્નેહ (ચીકાશ), સૌમ્યભાવ, જિહ્વા, ટપકવું, બરફ આદિરૂપે જામી જવું, અને પાર્થિવ પદાર્થોને પકાવવા, આ જળના ગુણ છે, દુર્ધર્ષ હોવું, બળવું, તપાવવું, પ્રકાશ, શોક, રાગ, શીઘ્રગમન, તીક્ષ્ણતા અને જ્વાળાઓનું ઊંચે જવું આ અગ્નિના ગુણ છે. સ્પર્શ, વાક્-ઇન્દ્રિયનું સ્થાન, આઘાતમાં

સ્વતંત્રતા, બળ, શીઘ્રગામીપણું, શરીરના મળને બહાર કાઢવો, ઉત્ક્ષેપણ આદિ કર્મ, શ્વાસ-પ્રશ્વાસ આદિની ક્રિયા, પ્રાણ તથા જન્મ અને મરણ આ વાયુના ગુણ છે. શબ્દ, વ્યાપકતા, છિદ્ર હોવું, કોઈ સ્થળ પદાર્થનો આશ્રય ન લેવો, સ્વયં કોઈ બીજાના આધાર પર ન રહેવું, અવ્યક્તતા (રૂપ અને સ્પર્શથી રહિત હોવું), નિર્વિકારતા, અપ્રતિઘાત અને ભૂતત્વ—આ આકાશના ગુણો છે. પંચમહાભૂતોના આ પચાસ ગુણ બતાવ્યા છે. ધૈર્ય, તર્કવિતર્કમાં કુશળતા, સ્મરણ, ભ્રાંતિ, કલ્પના, ક્ષમા, શુભ સંકલ્પ અને ચંચળતા આ નવ મનના ગુણો છે. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વૃત્તિઓનો નાશ કરવો, ઉત્સાહ, ચિત્તને એકાગ્ર કરવું, સંદેહ અને નિશ્ચય આ પાંચ બુદ્ધિના ગુણો છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! પ્રાયઃ બધા લોકોને ધર્મ વિષે સંશય રહે જ છે, એટલે પૂછું છું કે ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ? એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ ? આ લોકમાં સુખ મેળવવા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ ધર્મ છે કે પરલોકમાં કલ્યાણ પામવા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે. તેને ધર્મ કહે છે ! અથવા લોક-પરલોક બન્નેને સુધારવા માટે કરનાર કર્મ જ ધર્મ કહેવાય છે !

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! વેદ, સ્મૃતિ અને સદાચાર, આ ત્રણ ધર્મનું જ્ઞાન કરાવનારા છે. કેટલાક વિદ્વાનો અર્થને પણ ધર્મનો પરિચાયક માને છે. શાસ્ત્રોમાં જે ધર્માનુકૂળ કાર્ય બતાવવામાં આવ્યાં છે, પરવર્તી મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને એનું પાલન કરે છે. લોક-વ્યવહાર ચલાવવા માટે જ ધર્મની મર્યાદા સ્થાપવામાં આવી છે. ધર્મ કરવાથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ સુખ મળે છે, જે ધર્મનો આશ્રય ગ્રહણ નથી કરતો તે પાપમાં પ્રવૃત્ત થઈને દુઃખરૂપ ફળો ભોગવે છે. સત્ય બોલવું શુભ કાર્ય છે, સત્યથી મહાન અન્ય કોઈ કર્મ નથી, સત્યે બધું ધારણ કરી રાખેલું છે, અને સત્યમાં જ સર્વ કંઈ પ્રતિષ્ઠિત છે. ભયંકર કર્મ કરનારા પાપીઓ પણ જુદી જુદી રીતે સત્યના સોગંદ ખાઈને પરસ્પર દ્રોહ અને વિવાદ નથી કરતા. પરંતુ સત્યનો આશ્રય લઈને જ પોતપોતાના કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેઓ જો પરસ્પરની સાચી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે તો નિસ્સંદેહ પરસ્પર લડી મરીને નાશ જ પામે. બીજાઓનું ધન ચોરવું ન જોઈએ. એ સનાતન ધર્મ છે. કેટલાક બળવાન લોકો બળવાં ધર્મકર્મમાં નાસ્તિક બનીને ધર્મને દુર્બળોએ ચલાવેલો માને છે. પરંતુ જ્યારે ભાગ્યવશ તેઓ જ નિર્બળ બને છે ત્યારે પોતાના રક્ષણ માટે એમને ધર્મનો જ આશ્રય શ્રેયસ્કર જણાય છે, સંસારમાં કોઈપણ બહુથી બળવાન કે સુખી હોતો નથી. માટે તમારે પણ મનમાં કુટિલતાના વિચારો ન કરવા જોઈએ. જે કોઈનું કંઈ બગાડતો નથી, એને ચોર, બદમાશ અથવા રાજાનો કદી ભય નથી હોતો. સદાચારી મનુષ્ય સદા નિર્ભય રહે છે, ગામમાં આવેલા હરણની જેમ ચોર બહુથી ડરતો રહે છે, કે અનેકવાર બીજાઓ સાથે અત્યાચાર કરી ચૂક્યો છે માટે બીજાઓને પણ તેના જેવાજ અત્યાચારી સમજે છે. પરંતુ જેનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે, એને ક્યાંયથી કોઈ વખતે ખટકો નથી હોતો, તે સદા પ્રસન્ન રહે છે અને કોઈ બીજાથી પોતાના અનિષ્ટની શંકા નથી કરતો. પ્રાણીહિતમાં રત રહેનારા મહાત્માઓએ દાનને ઉત્તમ ધર્મ કહ્યો છે. પરંતુ ઘણાય ધનવાનો એને ગરીબોએ ચલાવેલો ધર્મ માને છે, પરંતુ ભાગ્ય પલટાતાં જ્યારે તેઓનું ધન નાશ પામે છે ને ધનવાન પણ દ્વારે દ્વારે ભટકતો ભિખારી બને છે, એ વખતે એમને આ દાનધર્મ જ શ્રેષ્ઠ જણાય છે. જગતમાં કોઈપણ બહુથી વધુ ધનવાન કે સુખી નથી હોતો, માટે ધનનું અભિમાન ન કરવું જોઈએ.

મનુષ્ય બીજાઓના પોતા પ્રત્યેના જેવા વર્તનને યોગ્ય નથી સમજતો, એવું વર્તન એણે પણ બીજાઓ સાથે ન કરવું જોઈએ, કેમકે જે પોતાને માટે અપ્રિય છે તે બીજાઓને માટે પણ અપ્રિય હોઈ શકે છે. જે સ્વયં બીજાની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે છે, તે અન્ય કોઈને એ જ કર્મ કરતો જોઈ એની વિરુદ્ધ શું કહી શકે ? એને બીજાને દુરાચારી કહેવાનો કશો અધિકાર નથી. પરંતુ તે મનુષ્ય જો પોતાની સ્ત્રી સાથે બીજા પુરુષને આસક્ત થયેલો જોઈ જાય તો એને સહન નથી શકતો, એવો મને વિશ્વાસ છે. જે પોતે જીવતો રહેવા ઇચ્છે એને બીજાનો પ્રાણ લેવાનો શો અધિકાર છે ? મનુષ્ય પોતાને માટે જે જે સુખ સગવડો ઇચ્છે છે તે તે બીજાને પણ મળે એવો વિચાર કરી પોતાના ઉપયોગમાંથી જે ધન બચે તે ગરીબોને વહેંચી દેવું જોઈએ. એટલે જ વિધાતાએ

ધનની વૃદ્ધિ માટે કુસીદ વૃત્તિનો પ્રચાર કર્યો છે; જે સન્માર્ગ પર ચાલવાથી દેવતાઓનાં દર્શન થાય છે, એ માર્ગે જ સદા ચાલવું જોઈએ. જો ધનની આવક વધુ હોય તો યજ્ઞ, દાન આદિ શુભ શુભ કર્મોમાં વ્યસ્ત રહેવું સારું છે. સૌને સુખ પહોંચાડવાથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, એને ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે બીજાઓને દુઃખ દેવું તે અધર્મ છે. યુધિષ્ઠિર ! આ મેં સંક્ષેપમાં ધર્મ અને અધર્મનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. વિધાતાએ પૂર્વકાળમાં સત્પુરુષોનાં જે ઉત્તમ આચરણોનું વિધાન કર્યું છે, તે વિશ્વના કલ્યાણની ભાવનાવાળું છે અને એથી ધર્મના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

યુધિષ્ઠિરનો ધર્મ વિષે પ્રશ્ન અને ઉત્તરમાં ભીષ્મજીએ જાજલિ તથા તુલાધાર વૈશ્યનો સંવાદ સંભળાવવો

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—દાદાજી ! આપે જે વેદપ્રતિપાદિત સૂક્ષ્મ ધર્મનું વર્ણન કર્યું છે, એનું મને પણ થોડું ઘણું જ્ઞાન છે અને હું અનુમાનથી પણ એ કહી શકું છું. પરંતુ હજુ મારે કંઈ પૂછવાનું બાકી રહ્યું છે તેનું પણ સમાધાન કરો. આપના કથનાનુસાર સત્પુરુષોનું આચરણ જ ધર્મ છે અને જેઓ ધર્માચરણ કરે છે, તેઓ જ સત્પુરુષો છે એ સ્થિતિમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ પડવાથી લક્ષ્ય અને લક્ષણનો બરાબર વિવેક નથી થઈ શકતો. પછી સદાચાર ધર્મનું લક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે ! શાસ્ત્રકર્તાઓએ ધર્મમાં વેદને જ પ્રમાણ માન્યા છે, પરંતુ અમે સાંભળ્યું છે કે યુગેયુગે વેદોનો હ્રાસ થાય છે, અર્થાત્ ધર્મસંબંધી વેદોનો જે નિશ્ચય છે, તે પ્રત્યેક યુગમાં બદલાતો રહે છે. સત્યયુગના ધર્મો કંઈક જુદા છે અને ત્રેતા, દ્વાપર, તથા કલિયુગના પણ કંઈ જુદા જ. મનુષ્યની શક્તિ અનુસાર યુગધર્મની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જ્યારે આ રીતે વૈદિક ધર્મોનું સમય સમય પર પરિવર્તન થયા કરે છે તો વેદવચનને સત્ય કહેવું એ લોકરંજન સિવાય બીજું શું છે ! વેદોમાંથી જ સ્મૃતિઓ નીકળી છે, અને એમનો સર્વત્ર પ્રચાર છે. જો સંપૂર્ણ વેદ પ્રામાણિક હોય તો જ બધી સ્મૃતિઓ પ્રામાણિક હોઈ શકે છે, પરંતુ જ્યારે પોતાની જ અંગભૂત સ્મૃતિઓ સાથે વેદોનો વિરોધ હોય, તો એમને પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર શી રીતે માની શકાય ! ધર્મનું સ્વરૂપ આપણે જાણીએ કે નહિ, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ છે કે ધર્મ છરીની ધાર કરતાં પણ સૂક્ષ્મ અને પર્વતથી પણ વિશેષ ભારે છે. ગાયોને પાણી પાવા માટે બનેલા હવાડા તથા ખેતરોની ક્યારીઓમાં પાણી પહોંચાડવા માટે બનાવેલી નાળિયોનું જળ જેમ જલ્દી જ સુકાઈ જાય છે, એ રીતે વૈદિક અને સ્માર્ત સનાતન ધર્મ ધીરે ધીરે ક્ષીણ થઈને કાલના અંતે બિલકુલ દેખાતા નથી; કેમ કે એ વખતે ઘણા દુષ્ટો કામનાથી, બીજાઓના કહેવાથી તથા અન્યાન્ય કારણોથી પણ વ્યર્થ ધર્માચરણનો ઢોંગ કર્યા કરે છે; અને મૂર્ખ લોકો એને જ ધર્મ માને છે, એટલું જ નહિ, તેઓ સાધુપુરુષોના સાચા ધર્મને પણ પ્રલાપ કહે છે અને એનું આચરણ કરનારા સત્પુરુષોને પાગલ કહીને એમની મજાક ઉડાવે છે.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે તુલાધાર વૈશ્યનો જાજલિ ઋષિ સાથે ધર્મવિષયક સંવાદ થયો હતો તે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું. જાજલિ નામે એક બ્રાહ્મણ હતા, જે સદા વનમાં રહેતા હતા. એમને પોતાના તપોબળથી સંપૂર્ણ લોકોને જોવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! જાજલિએ પૂર્વકાળમાં એવું કયું દુષ્કર તપ કર્યું હતું જેથી તેમને ઉત્તમ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—પુત્ર ! જાજલિ મુનિ ઘણી કઠોર તપસ્યામાં લીન હતા. તેઓ પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળ અને સંધ્યાસમયે સ્નાન કરીને અગ્નિહોત્ર કરતા તથા વાનપ્રસ્થના નિયમોનું પાલન કરતા રહી સદા સ્વાધ્યાયમાં રત રહેતા. વનમાં રહીને તપ કરતાં તેઓ વર્ષાના દિવસોમાં ખુલ્લા આકાશ નીચે સૂતા અને હેમંતઋતુ (શરદી) માં પાણીમાં બેસતા હતા. આ રીતે ગરમીના દિવસોમાં સખ્ત તડકો અને લૂને સહન કરતા. જેના પર સૂવાથી ભારે કષ્ટ થાય છે એવા

બિછાના પર જમીન પર જ સૂઈ રહેતા. જ્યારે આકાશમાંથી મૂસળધાર વર્ષા થતી, એ વખતે પોતાના મસ્તક પર જળની ધારાનાં આઘાતો સહન કરતા. એથી એમના માથાના વાળ સદાય ભીંજાયેલા રહેવાથી ગૂંચવાઈને જટારૂપ બની ગયા હતા. એક વાર તે મહાતપસ્વી મુનિ નિરાહાર રહીને કેવળ વાયુભક્ષણ કરતા રહી કાષ્ટની જેમ અવિચળ ભાવથી ઊભા રહીને ઘોર તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થયા. એ વખતે એમને ઝાડનું ઠૂંઠું માનીને એક ચકલીના જોડાએ એમની

જટાઓમાં પોતાનો માળો બાંધ્યો. મહર્ષિ મહા દયાળુ હતા; એટલે એમણે ચકલીઓને તણખલાંઓથી માળો બનાવતા જોઈને પણ એમને હટાવી નહિ, જ્યારે જરા પણ હાલ્યા-ચાલ્યા નહિ, ત્યારે બંને પક્ષી વિશ્વાસ બેસી જવાથી ઘણા સુખથી ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. ધીરે ધીરે વર્ષાના ચાર મહિના વીતી ગયા અને શરદ્‌ઋતુ આવી એ વખતે કામથી મોહિત થઈને એ પક્ષીઓએ પરસ્પર સમાગમ કર્યો અને વખત જતાં મહર્ષિના મસ્તક પર જ ઈંડાં મૂક્યાં. આ જાણવા છતાં પણ તે તેજસ્વી મુનિ હાલ્યા-ચાલ્યા વિના જ પોતાના સ્થાન પર ઊભા રહ્યા; કેમકે એમનું મન સદા ધર્મમાં જ રત રહેતું હતું. પંખીનું જોડું પણ હમેશાં ચારો ચરવા અહિં-તહિં જતું અને પછી પાછું ફરીને નિઃશંકતાથી ત્યાં રહેતું હતું. મુનિના માથા પર નિવાસ પામીને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન હતાં. થોડા દિવસમાં ઈંડાં પાક્યાં એટલે એમને ફોડીને બચ્ચાં બહાર કાઢ્યાં, પછી તે પણ ત્યાં રહીને મોટાં થવા લાગ્યાં, છતાં પણ મુનિ અટલ ભાવથી ઊભા જ રહ્યા. થોડા દિવસો પછી બચ્ચાંને પગ આવ્યા. એ જાણીને જાજલિને ઘણો હર્ષ થયો. હવે તે બચ્ચાં પણ ઊડવા લાગ્યાં, દિવસે ચણવા ચાલ્યાં જતાં અને સાંજે પાછાં એ જ માળામાં પાછાં ફરતાં. આ જોઈને પણ મુનિ કદી હાલતા-ચાલતા નહિ. હવે માબાપો એ બચ્ચાંની દેખરેખ છોડી દીધી. તેઓ એકલાં જ બહાર જવા લાગ્યાં, દિવસે જતાં અને સાંજે પાછાં વાસ કરવા ત્યાં જ ચાલ્યાં આવતાં. ક્યારેક ક્યારેક એવું બનતું કે ચકલાં પાંચ-પાંચ દિવસ સુધી બહાર રહીને છઠ્ઠે દિવસે પોતાના માળામાં પાછાં ફરતાં પણ એ વખતે પણ મુનિ એમને સ્થિરભાવે ઊભેલા જ દેખાતા. એકવાર તે પંખીઓ ઊડીને ગયાં ને એક મહિના સુધી પાછાં ન ફર્યાં, પણ જાજલિ મુનિ જેમને તેમ ઊભા જ રહ્યા, ત્યારપછી જ્યારે એમનો જરાય પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે મુનિને ઘણું 'આશ્ચર્ય' થયું. તેઓ પોતાને સિદ્ધ માનવા લાગ્યા અને એ વાતનો ગર્વ પણ એમને થયો. પછી નદીના કિનારે જઈને એમણે સ્નાન કર્યું અને અગ્નિમાં હોમ કરીને પછી સૂર્યોદય થતાં એનું ઉપસ્થાન કર્યું. પોતાના માથા પર ચકલાં પેદા થવાની અને મોટાં થવાની વાત યાદ કરીને તેઓ પોતાને મહાન્ ધર્માત્મા માનવા લાગ્યા અને આકાશ તરફ જોઈને બોલી ઊઠ્યા-'મેં ધર્મને પ્રાપ્ત કરી લીધો.' એટલામાં આકાશવાણી થઈ 'જાજલિ! તમે ધર્મમાં તુલાધારની સમાનતા (બરાબરી) નહિં કરી શકો. કાશીપુરીમાં તુલાધાર નામે એક બુદ્ધિમાન વૈશ્ય રહે છે. જે મહાન્ ધર્માત્મા છે; પરંતુ તેઓ પણ કદી આવી વાત નથી કહેતા. જેવી તમે આજે કહી રહ્યા છો.'

આકાશવાણી સાંભળીને જાજલિને મહા ક્ષોભ થયો. તેઓ તુલાધારને જોવા માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને ઘણા દિવસો પછી કાશી આવ્યા. ત્યાં એમણે તુલાધારને માલ વેચતાં જોયા. મહાત્મા તુલાધાર પણ જાજલિને જોતાં જ ઊઠીને ઊભા થઈ ગયા, સામે જઈને ઘણા આનંદથી એમણે

બ્રાહ્મણનું સ્વાગત કર્યું. તુલાધાર બોલ્યા—'વિપ્રવર ! આપ મારી પાસે આવી જ રહ્યા છો એની મને ખબર પડી ગઈ હતી, હવે મારી વાત સાંભળો. આપે સમુદ્ર તટપર ઘણી ભારે તપસ્યા કરી છે. એમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી આપના માથા પર ચકલીઓનાં બચ્ચાં જન્મ્યાં અને એમની સારી રીતે રક્ષા કરી. જ્યારે એમના પગ આવ્યા ને તેઓ ઊડીને આમતેમ ચાલ્યાં ગયાં ત્યારે પોતાને ધર્માત્મા સમજીને આપને ગર્વ થઈ ગયો. એ જ વખતે મારા વિષે આકાશવાણી થઈ અને આપ એ સાંભળીને મારી પાસે અમર્ષથી ચાલ્યા આવ્યા. વિપ્રવર ! આજ્ઞા આપો, હું આપનું શું પ્રિય કાર્ય કરું ?

ભીષ્મજી કહે છે—બુદ્ધિમાન તુલાધારે આમ કહેવાથી જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ જાજલિ બોલ્યા—'વૈશ્યવર ! તમે તો સર્વ પ્રકારના રસ, ગંધ, વનસ્પતિ, ઓષધિ, મૂળ અને ફળ વગેરે વેચ્યા કરો છો, તમને આવું જ્ઞાન અને ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખનારી બુદ્ધિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ એ બધું મને કહો.'

તુલાધારે કહ્યું—મુનિવર ! હું પરમ પ્રાચીન અને સર્વનું હિત કરનાર સનાતન ધર્મને એનાં ગૂઢ રહસ્યો સહિત જાણું છું. કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરતાં નિર્વાહ ચલાવવો—એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ મનાયો છે. હું એ જ ધર્મ અનુસાર જીવનનિર્વાહ કરું છું. કાષ્ઠ અને ઘાસ-ફૂસ પાથરીને મેં મારે રહેવા માટે ઘર બનાવ્યું છે. અલકત, પદ્મક, તુંગકાષ્ઠ, ચંદન, આદિ ગંધ તથા અન્ય પણ નાનીમોટી વસ્તુઓનો વેપાર કરું છું મારે ત્યાં અનેક પ્રકારના રસો વેચાય છે. મદિરા નથી વેચાતી. આ સર્વ ચીજો હું બીજાઓ પાસેથી ખરીદીને વેચું છું. જાતે તૈયાર નથી કરતો. માલ વેચવામાં કોઈ પ્રકારની કચાશ કે છળ-કપટ નથી કરતો. જે બધા જીવોનો સુહૃદ હોય અને મન, વાણી તથા કર્મથી સહુના હિતમાં રત રહે છે એ જ વાસ્તવમાં ધર્મને જાણે છે. હું ન કોઈ સાથે મેળ વધારું છું, ન વિરોધ કરું છું મને કશામાં રાગ નથી, તેમ દ્વેષ નથી, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મારા મનમાં સરખો ભાવ છે. આ જ મારું વ્રત છે. મારા ત્રાજવાં બધા સરખું તોલે છે. હું બીજાનાં કાર્યોની નિંદા કે સ્તુતિ નથી કરતો. માટીના ઢેફાં, પત્થર અને સોનામાં ભેદ નથી ગણતો. જેમ વૃદ્ધો, રોગીઓ અને દુર્બળ મનુષ્યો વિષય-ભોગોની સ્પૃહા નથી કરતા, એ જ રીતે મારા મનમાં પણ એમને પામવાની ઇચ્છા નથી થતી, જે સમયે પુરુષને બીજાનો ભય નથી હોતો, બીજાઓ પણ એનાથી ભય નથી પામતા, જ્યારે તે કોઈનો દ્વેષ કે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા નથી કરતો તથા કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે મનમાં અશુભ વિચારો નથી આવતા, એ વખતે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મૃત્યુના મુખમાં પડવાથી સર્વને ભય થાય છે એ જ રીતે જેના નામથી લોકો થરથર કંપે છે તથા જે કટુવચન બોલનાર અને દંડ દેવામાં કડક છે. એવા પુરુષને મહા ભયનો સામનો કરવો પડે છે. જેઓ વૃદ્ધ છે, પુત્ર અને પૌત્રો ધરાવે છે, શાસ્ત્ર અનુસાર આચરણ કરે છે અને કોઈપણ જીવની હિંસા નથી કરતા એ મહાત્માઓના વર્તન પ્રમાણે હું પણ ચાલું છું; બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સદાચારનું પાલન કરવાથી શીઘ્ર જ ધર્મના રહસ્યને જાણી લે છે. નદીના પ્રવાહમાં વહેતાં તણખલાં અને લાકડાં વગેરેનો ક્યારેક એકબીજા સાથે (તણખલાં અને લાકડાંનો) સંયોગ થઈ જાય છે, એ સંયોગ દૈવેચ્છાથી જ થાય છે, જાણી જોઈને નથી કરવામાં આવતો. આજ રીતે સંસારનાં પ્રાણીઓનો પરસ્પર સંયોગ થતો રહે છે. જેનાથી જગતના કોઈપણ પ્રાણીને લેશ પણ ભય નથી થતો, એ પુરુષને તમામ જીવો તરફથી અભય પ્રાપ્ત થાય છે, નદી કિનારે આવીને કોલાહલ કરનાર મનુષ્યના ડરથી જેમ બધાં જળચર જીવો પાણીમાં છુપાઈ જાય છે, તથા જેમ વરુને જોઈને બધા પશુઓ ઊઠે છે, એ જ રીતે જેનાથી બધા ડરતાં હોય, એને પણ બીજાઓનો ડર લાગે છે, આ અભયદાન રૂપ ધર્મનું પ્રયત્નપૂર્વક પાલન કરવું ઉચિત છે, જે આ ધર્મને આચરે છે, તે સહાયવાન, દ્રવ્યવાન, સૌભાગ્યશાળી, તથા પરલોકમાં કલ્યાણનો, ભાગી થાય છે, માટે જેઓ અભયદાન દેવામાં સમર્થ છે, એમને જ વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ કહે છે, એમનામાં જેઓ ક્ષણભંગુર વિષયોની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓ તો કીર્તિ અને માનમોટાઈને માટે અભયદાન વ્રતનું પાલન કરે છે. પરંતુ જેઓ આતુર છે તેઓ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે એનો આશ્રય લે છે. તપ યજ્ઞ, દાન અને જ્ઞાનોપદેશ દ્વારા જેજે ફળ મળે છે તે બધાં કેવળ અભયદાનથી જ મળી શકે છે. જે સર્વ જીવોને અભયની દક્ષિણા આપે છે, તે માનો

સમ . ગૌનું અનુકરણ કરી શકે છે. તથા મન પણ સર્વ તરફના ભયથી રહિત બની જાય છે. અહિંસાથી વિશેષ બીજો કોઈ ધર્મ નથી જે બધા પ્રાણીઓને પોતાનું જ શરીર માને તથા સર્વત્ર આત્મભાવથી જુએ છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે, એને કોઈ વિશેષ સ્થાનની પ્રાપ્તિ નથી થતી. દેવો પણ એની ગતિનો પાર પામી શકતા નથી. વિપ્રવર ! જીવોને અભયદાન આપવું એ બધા દાનોમાં ઉત્તમ છે. હું આપને આ સત્ય કહી રહ્યો છું. એના પર વિશ્વાસ કરો.

ધર્મનું તત્ત્વ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે કોઈ પણ ધર્મ નિષ્ફળ નથી હોતો સ્વર્ગ કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે જ ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે સૂક્ષ્મધર્મ બાબત તમે એને સમજતા નથી જે લોકો બળદોને હેરાન કરે, બાંધે છે, નાથે છે, માર મારીને કામ કરાવે છે અને આતશય ભાર એમના પર લાદે છે; જેઓ કેટલાય જીવોને મારીને ખાઈ જાય છે, એટલું જ નહિ મનુષ્યને દાસ (ગુલામ) બનાવે છે અને એમના પરિશ્રમનું ફળ પોતે ભોગવે છે તથા જેઓ વધ અને બંધનનું દુઃખ જાણવા છતાં પણ બીજાઓને એવાં જ કષ્ટો આપે છે, એમની લોકો નિંદા આપ કેમ નથી કરતા ! (મને જ કેમ નિંદનીય માનો છો ! હું તો મારી આજીવિકાનું કાર્ય કરી રહ્યો છું) પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા તમામ પ્રાણીઓમાં સૂર્ય, ચંદ્રમા, વાયુ બ્રહ્મા, પ્રાણ, ક્રતુ અને યમરાજ આદિ દેવતાઓનો વાસ છે; તો પણ એમને જીવતા વેચીને જે લોકો આજીવિકા ચલાવે છે તેઓ શું નિંદાને પાત્ર નથી ! બકરું અગ્નિનું, ઘેટું વરુણનું, ઘોડો સૂર્યનું અને પૃથ્વી એ વિરાટનું રૂપ છે તથા ગાય અને વાછરડાં ચંદ્રમાનું સ્વરૂપ છે. એમને વેચવાથી કલ્યાણ નથી થતું. હું તો તેલ, ઘી, મધ અને ઔષધો વેચું છું, એમાં હાનિ શું છે ! ઘણા મનુષ્યો તો ડંસ અને મચ્છરો વિનાના દેશમાં ઉત્પન્ન અને સુખથી પળાએલા પશુઓને એમની માતાઓથી વિખૂટાં પાડીને એવા દેશોમાં લઈ જાય છે, જ્યાં ડંસ, મચ્છર અને કીચડ જ વિશેષ હોય છે. ત્યાં એમના પર ભારે બોજો લાદીને એમને અનુચિત રૂપે કષ્ટ આપે છે. હું તો એમાં ભ્રૂણ (ગર્ભ) હત્યાથી પણ વિશેષ પાપ માનું છું. શ્રુતિમાં ગાયને 'અવધ્ય' કહી છે, પછી કોણ ગાયને મારવાનો વિચાર કરે. જે પુરુષ ગાય અને બળદોને મારે છે તે મહાન પાપ કરે છે. આ રીતે અમંગળકારી અને ભયંકર આચાર આ જગતમાં ઘણાય પ્રચલિત છે. અમુક વાત પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવી છે—એમ વિચારીને આપ એનાં દૂષણો (ખરાબીઓ) પર વિચાર નથી કરતા. પરિણામનો વિચાર કરીને જ કોઈપણ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. લોકોની દેખાદેખી કરવું તે સારું નથી. હવે હું મારા વર્તાવ વિષે કંઈક કહું છું, એ સાંભળો. મને મારે છે તથા જે મારી પ્રશંસા કરે છે તે બંને મારા માટે સરખાં જ છે. હું એમાંથી કોઈને પ્રિય કે અપ્રિય નથી માનતો, બુદ્ધિમાન પુરુષ એવા જ ધર્મની પ્રશંસા કરે છે. આ જ યુક્તિસંગત છે. યતિયો પણ આનું જ પાલન કરે છે ને ધર્માત્મા મનુષ્યો સારી રીતે વિચારીને સદા આ જ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યા કરે છે.

જાજલિને તુલાધાર તથા પક્ષીઓનો ઉપદેશ

જાજલિએ કહ્યું—વણિક મહોદય ! તમે હાથમાં ત્રાજવાં ધરીને તોલતાં જે ધર્મનો ઉપદેશ કરો છો, એથી સ્વર્ગના દરવાજા તો બંધ થઈ જશે તથા પ્રાણીઓના આજીવિકા બંધ થઈ જશે, તમારે જાણવું જોઈએ કે અન્ન અને પશુઓથી જ મનુષ્યોનો જીવનનિર્વાહ ચાલે છે. પશુઓ દ્વારા ઉત્પન્ન અન્નથી જ યજ્ઞ-યજ્ઞાદિ કર્મ સંપન્ન થાય છે. તમારી વાતો તો નાસ્તિકો જેવી છે. પશુઓનો વિચાર કરીને જો ખેતી આદિ કામ છોડી દેવામાં આવે તો સંસારનો નાશ જ થઈ જાય.

તુલાધારે કહ્યું—બ્રહ્મન ! બીજાઓને કષ્ટ આપ્યા વિના જે મહારે જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ તે ઉપાય હું બતાવું છું, સાંભળો. તમે મને નાસ્તિક કહો છો, પણ હું નાસ્તિક નથી અને યજ્ઞની નિંદા પણ નથી કરતો. યજ્ઞ ઉત્તમ કર્મ છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપને બરાબર સમજનારા લોકો દુર્લભ છે. બ્રાહ્મણો માટે જે

યજ્ઞનું વિધાન છે તેને હું પ્રણામ કરું છું તથા એ યજ્ઞને જાણનારા બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં મારું શિર નમાવું છું. પણ ખેદ છે કે આજકાલ બ્રાહ્મણો પોતાના યજ્ઞનો ત્યાગ કરીને ક્ષત્રિયોચિત યજ્ઞોના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા છે. ધન કમાવાના પ્રયત્નોમાં લાગેલા ઘણા લોભી અને નાસ્તિક પુરુષોએ વૈદિક વચનોનું તાત્પર્ય સમજ્યા વિના સત્ય જેવા લાગતા મિથ્યા યજ્ઞોનો પ્રચાર કરવા માંડયો છે. શુભ કર્મ દ્વારા જે હવિષ્યનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, એના હોમથી જ દેવો પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રના કથનાનુસાર નમસ્કાર, સ્વાધ્યાય, અને અન્નરૂપ હવિષ્ય દ્વારા દેવોની પૂજા થઈ શકે છે. જે લોકો કામનાને વશ થઈને યજ્ઞો કરે છે, તળાવો ખોદાવે છે કે બગીચા બનાવરાવે છે, એમનાથી એમના જેવી જ કામનાલોલુપ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. લોભીનાં સંતાનો લોભી અને સમદર્શીનાં સમદષ્ટિવાળાં જ થાય છે. યજમાન અને ઋત્વિજ પોતે જેવા હોય છે એવી જ એમની પ્રજા (સંતાન) પણ હોય છે. આકાશમાંથી જેમ નિર્મળ જળની વૃષ્ટિ થાય છે, તે જ રીતે શુદ્ધભાવથી કરાયેલા યજ્ઞોથી યોગ્ય સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. વિપ્રવર ! અગ્નિમાં નાખેલી આહુતિઓ સૂર્યમંડળમાં પહોંચે છે, સૂર્યથી જળની વર્ષા થાય છે, વર્ષાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રજા જન્મ તથા જીવન ધારણ કરે છે. પહેલાંના લોકો કર્તવ્યપાલનની દૃષ્ટિથી યજ્ઞ યાગાદિમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા, મનમાં કશી કામના રાખતા ન હતા. એટલે એમની સર્વ કામનાઓ સ્વતઃ પરિપૂર્ણ થઈ જતી હતી. પૃથ્વીમાંથી ખેડયા વગર જ પૂરતું અન્ન ઉત્પન્ન થતું હતું અને જગતમાં હિત માટેના એમના શુભ સંકલ્પોથી જ વૃક્ષો અને લતાઓમાં ફળ-ફૂલ ઊગતાં હતાં. તેઓ યજ્ઞો તો કરતા હતા, પરંતુ પોતાને એનું કોઈ ફળ મળે છે તેનો વિચાર પણ કરતા ન હતા. જે મનુષ્યો યજ્ઞથી કોઈ ફળ મળશે કે નહિ એવા સંદેહ સાથે યજ્ઞ આરંભે છે, તેઓ ધન ઇચ્છનારા લોભી, ધૂર્ત અને દુષ્ટ છે. એવા લોકોને પોતાનાં અશુભ કર્મોને લીધે પાપીઓને મળનારા લોકોમાં જવું પડે છે. જે પ્રમાણભૂત વેદને પોતાના કુતર્કોથી અપ્રામાણિક બતાવવાનું દુઃસાહસ કરે છે, તે મૂર્ખ અને પાપાત્મા છે તથા એને પણ પાપીઓના લોકોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે પરંતુ જે કરવા યોગ્ય કર્મોને નિત્યકર્મ સમજીને કરે છે અને સદૈવ એનું પાલન ન થતાં ભયભીત થઈ જાય છે, જેની દૃષ્ટિએ (ઋત્વિક, હવિષ્ય, મંત્ર અને અગ્નિ આદિ બધું બ્રહ્મ જ છે તથા, જે કદી પોતામાં કર્તાપણાનું અભિમાન નથી કરતો, તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે. પ્રાચીન કાળના બ્રાહ્મણો સત્યવાદી અને ઇન્દ્રિયસંયમી અને પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઉન્મુખ રહેનારા હતા. એમની ધન મેળવવાની તૃષા શાંત થયેલી હતી. તેઓ ત્યાગી, ઈર્ષારહિત, દેહ અને આત્માના તત્ત્વને જાણતા, આત્મ યજ્ઞમાં સ્થિત તથા પ્રણવ જપમાં તત્પર રહેનારા હતા. સ્વયં સંતુષ્ટ રહીને બીજાઓને પણ સંતોષ આપતા હતા.

બ્રહ્મ સર્વાત્મક છે, સર્વ દેવતાઓ એનું રૂપ છે. તે બ્રહ્મવેત્તાની અંદર સ્થિત હોય છે. એટલે એ તૃપ્ત થવાથી સર્વ દેવતાઓ તૃપ્ત થઈ જાય છે. જેમ સર્વ પ્રકારના રસોથી તૃપ્ત મનુષ્યને બીજું કશુંય ભાવતું નથી, એ જ રીતે જે જ્ઞાનાનંદથી પરિપૂર્ણ છે, એને સદા તૃપ્તિ જ રહે છે, તે વિષય સુખોને પ્રાપ્ત કરવા નથી ઇચ્છતો. ધર્મ જ જેમનો આધાર છે, જેઓ ધર્મમાં જ સુખ માને છે, તથા જેમણે સંપૂર્ણ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યોનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, તે જ્ઞાની પુરુષો પરમાત્માના સ્વરૂપને બરાબર જાણી લે છે. ભવસાગર તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારા જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંપન્ન મહાત્માઓ અત્યંત પવિત્ર અને પુણ્યાત્માઓથી સેવાયેલા બ્રહ્મલોકને પામે છે, જ્યાં જઈને કોઈને શોક કરવો નથી પડતો, જ્યાં મરવાનો ડર નથી રહેતો તથા જ્યાં કોઈ જાતની પીડા કે વ્યથા નથી હોતી. તે સાત્ત્વિક મહાપુરુષો સ્વર્ગ નથી ઇચ્છતા યશ અને ધનને માટે યજ્ઞ નથી કરતા તથા સત્પુરુષોના માર્ગનું અવલંબન કરે છે. એમના દ્વારા અહિંસાપ્રધાન યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તેઓ વનસ્પતિ, અન્ન અને ફળમૂળને જ હવિષ્ય માને છે. ફળની ઇચ્છા રાખનારા લોભી ઋત્વિજો એમના યજ્ઞ નથી કરાવતા, જ્ઞાની બ્રાહ્મણ પોતાને જ યજ્ઞનું ઉપકરણ માનીને માનસિક યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે જેમણે કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો છે, તેઓ પણ લોકસંગ્રહ માટે જ માનસિક યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત રહે છે લોભી ઋત્વિજો તો એવા લોકો જ યજ્ઞો કરાવે છે, જેઓ મોક્ષની ઇચ્છા નથી રાખતા સાધુપુરુષો પોતાના ધર્મનું પાલન

જ પ્રજાને સ્વર્ગપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવે છે. સત્પુરુષોના વર્તન અનુસાર મારી બુદ્ધિ પણ સર્વત્ર સમભાવ જ રાખે છે. સિદ્ધસંકલ્પ જ્ઞાની મહાત્માઓની ઇચ્છા થતાં જ બળદો સ્વયં ગાડીમાં જોડાઇને સવારી ખેંચવા માંડે છે, તથા દૂધ આપનારી ગાયો સર્વ પ્રકારના મનોરથો સિદ્ધ કરતી દૂધ આપે છે, જેના મનમાં કોઈ કામના નથી, જે કોઇ ફળની ઇચ્છાથી કર્મનો આરંભ નથી કરતો, નમસ્કાર અને સ્તુતિથી દૂર જ રહે છે, જેના કર્મબંધન ક્ષીણ થઇ ગયાં છે, એ જ પુરુષને દેવતાઓ બ્રાહ્મણ માને છે.

જાજલિએ પૂછ્યું—વૈશ્યપ્રવર ! મેં આત્મયાજી મુનિયોના માનસિક યજ્ઞોના તત્ત્વો વિષે કદી સાંભળ્યું નથી, સંભવતઃ સમજવું કઠિન પણ છે; કેમકે પૂર્વકાળના મહર્ષિઓએ એના ઉપર વિશેષ વિચાર નથી કર્યો અને અર્વાચીન મહર્ષિઓ પણ એનો પ્રચાર નથી કરતા. આ સ્થિતિમાં દુર્બોધ હોવાને લીધે અવિવેકી મનુષ્યો તો માનસિક યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન નથી કરી શકતા, તો પછી એમની શી ગતિ થશે ? તેઓ કયાં કર્મોથી સુખ પામે ? એ મને સમજાવો. મને તમારી વાતો પર પ્રબળ શ્રદ્ધા ઉપજી રહી છે.

તુલાધારે કહ્યું—બ્રહ્મન્ ! જે દંભી પુરુષોના યજ્ઞો અશ્રદ્ધા આદિ દોષોને લીધે યજ્ઞો કહેવાવાને લાયક નથી રહેતા, એમને ન તો માનસિક યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે ન ક્રિયારૂપ યજ્ઞ. શ્રદ્ધાળુ પુરુષ તો ઘી, દૂધ, દહીં અને પૂર્ણાહુતિથી જ પોતાના યજ્ઞો પૂર્ણ કરે છે. શ્રદ્ધાળુઓમાં જે અસમર્થ છે, એમનો યજ્ઞ ગાય પોતાનાં પૂછડાના વાળ વડે, શીંગ વડે અને પગની રજથી જ પૂર્ણ કરી દે છે. * જે આ રીતે કેવળ ઘી, દૂધ આદિનો ઉપયોગ કરીને અહિંસાપ્રધાન યજ્ઞનો આરંભ કરે છે, તે યજમાન પત્નીના અભાવે માનસિક ભાવના દ્વારા જ એની કલ્પના કરી લે છે, અર્થાત્ શ્રદ્ધાને જ પત્ની માની છે અને ઇષ્ટદેવનું યજન કરીને યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાન વિષ્ણુને પામે છે. વિપ્રવર ! આ આત્મા જ મુખ્ય તીર્થ છે. આપ તીર્થયાત્રા માટે દેશદેશ ભટકશો નહિ. જે મેં કહેલા અહિંસાપ્રધાન ધર્મોનું આચરણ કરે છે, એને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્મન્ ! મેં ધર્મોનું જે સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે, એનું પાલન સજ્જનો કરે છે કે દુર્જનો એની તપાસ કરો, ત્યારે આપને એની યથાર્થતાનું જ્ઞાન થશે. જુઓ, આ જે અનેક પક્ષીઓ આકાશમાં ઊડી રહ્યાં છે, તે બધાં આપના મસ્તકમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. અત્યારે પોતાના હાથ-પગ સંકેલીને તેઓ પોતાના માળામાં જવા માટે દોડી રહ્યાં છે. આપે એમને પુત્રવત્ પાળ્યાં છે અને તેઓ પણ આપનો પિતાની જેમ આદર કરે છે. નિસ્સંદેહ આપ એમના પિતા સમાન જ છો. માટે એમને બોલાવો. (અને એમના જ મુખથી અહિંસાપ્રધાન ધર્મનો મહિમા સાંભળો.)

ભીષ્મજી કહે છે—તુલાધારની આ વાત સાંભળીને જાજલિએ એ પક્ષીઓને બોલાવ્યાં, ત્યારે તેઓ આવીને ઉપદેશ કરવા માટે મનુષ્યની જેમ સ્પષ્ટ વાણીમાં બોલવા લાગ્યા—'બ્રહ્મન્ ! હિંસા અને તેની ભાવના કાઢી નાખીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે આ લોક અને પરલોકમાં કલ્યાણકારી બને છે. હિંસા શ્રદ્ધાનો નાશ કરે છે અને નષ્ટ થયેલી શ્રદ્ધા હિંસક મનુષ્યનો સર્વનાશ કરી દે છે. જેઓ લાભ-હાનિમાં સમભાવ રાખનારા, શ્રદ્ધાળુ, સંયમી અને શાંતિમય છે તથા કર્તવ્ય સમજીને યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરે છે, એમનો જ યજ્ઞ સફળ થાય છે. શ્રદ્ધા સર્વનું રક્ષણ કરે છે, એના પ્રભાવથી વિશુદ્ધ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્યાન અને જપથી પણ શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. જો કર્મમાં વાણીના દોષથી મંત્રોચ્ચારણ બરાબર ન થાય અને મનની ચંચળતાથી ઇષ્ટદેવના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ આવે, તો પણ જો શ્રદ્ધા હોય તો તે દોષને દૂર કરી દે છે, પરંતુ શ્રદ્ધાવિહીન કેવળ મંત્રોચ્ચારણ અને ધ્યાનથી જ કર્મપૂર્તિ નથી થતી.—શ્રદ્ધાહીન કર્મ વ્યર્થ જ જાય છે, આ વિષયમાં પ્રાચીન વૃત્તાંતોને જાણનારાઓ બ્રહ્માજીએ કહેલી કથા સંભળાવે છે, જે આ રીતની છેઃ પહેલાં દેવો શ્રદ્ધાહીન–પવિત્ર અને પવિત્રતાહીન શ્રદ્ધાળુના દ્રવ્યને સરખું જ ગણતા. આ રીતે તેઓ કૃપણ વેદવેત્તા અને મહાદાની-વ્યાજખોરના અન્નમાં કશો જ ભેદ ન માનતા. એકવાર યજ્ઞમાં એમના આ વર્તનને જોઇને પ્રજાપતિ (બ્રહ્માજી) એ કહ્યું—

* ગાયના પૂંછડાથી પિતૃઓનું તર્પણ અને એના શીંગડાના જળથી (શીંગડું ધોયેલું પાણી) અભિષેક થાય છે તથા એના ચરણોની રજ પડવાથી સર્વ પાપો નાશ પામે છે.

'દેવો! તમારો આ વિચાર યોગ્ય નથી. વાસ્તવમાં ઉદારનું અન્ન એની શ્રદ્ધાને કારણે પવિત્ર હોય છે અને કંજૂસનું અશ્રદ્ધાથી દૂષિત. (માટે શ્રદ્ધાહીન પવિત્ર કરતાં પવિત્રતાહીન શ્રદ્ધાળુનું જ અન્ન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ જ રીતે વેદવેત્તા અને વ્યાજખોરમાં વેદવેત્તાનું જ અન્ન શ્રદ્ધાપૂત અને ગ્રાહ્ય છે.) સારાંશ એ છે કે ઉદારનું જ અન્ન ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કૃપણ અને વ્યાજખોરનું નહિ. ધર્મજ્ઞોએ એના જ અન્નને અગ્રાહ્ય કહ્યું છે. અશ્રદ્ધા સૌથી મોટું પાપ છે, અને શ્રદ્ધા પાપથી મુક્ત કરનાર છે. જેમ સાપ પોતાની જૂની કાંચળી ઉતારીને ફેંકી દે છે એ જ રીતે શ્રદ્ધાળુ પુરુષ પાપનો ત્યાગ કરી દે છે. શ્રદ્ધા હોવા સાથે જ પાપોથી નિવૃત્ત થઈ જવું એ બધી પવિત્રતાઓથી શ્રેષ્ઠ છે. જેના રાગાદિ દોષો દૂર થયા હોય તે શ્રદ્ધાળુ પુરુષ જ વાસ્તવમાં પવિત્ર છે. એને તપ અને આચાર-વ્યવહાર સાથે શું પ્રયોજન? આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે, માટે જે જેવી શ્રદ્ધાવાળો હોય તે પોતે પણ તેવો જ છે.' ધર્મ અને અર્થના તત્ત્વને જાણનારા સત્પુરુષોએ આ જ પ્રકારે ધર્મની વ્યાખ્યા કરી છે. અમે ધર્મદર્શન નામના મુનિને પૂછીને એ ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિપ્રવર! આપ એના પર વિશ્વાસ રાખો. એને અનુકૂળ આચરણ કરવાથી આપને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થશે. શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ છે. જે શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાના ધર્મમાં સ્થિત છે, એને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સમજવો જોઈએ.

ભીષ્મજી કહે છે—તદનંતર, તુલાધાર અને જાજલિ થોડા જ સમયમાં દિવ્યલોકને પામ્યા અને સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. તુલાધારે સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને એ સાંભળીને જાજલિ મુનિને ઘણી શાંતિ મળી હતી.

રાજા વિચખ્નુ દ્વારા અહિંસાધર્મની પ્રશંસા તથા ચિરકારીનું ઉપાખ્યાન

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! રાજા વિચખ્નુએ પ્રાણીઓ પર દયા કરવા વિષે જે કંઈ કહ્યું, તે પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તમને કહું છું. એક વખતે કોઈ યજ્ઞશાળામાં રાજાએ જોયું કે બળદનું ગળું કાપેલું છે અને ત્યાં અનેક ગાયો આર્તનાદ કરી રહી છે. હિંસાની આ ક્રૂર પ્રવૃત્તિ જોઈને રાજાથી રહેવાયું નહિ. તેણે પોતાનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત સંભળાવવા માંડ્યો—'અરે! બિચારી ગાયોનું કલ્યાણ થાઓ.' જે ધર્મની મર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે તથા જેઓ મૂર્ખ નાસ્તિકો છે, એ લોકોએ જ હિંસાનું સમર્થન કર્યું છે. મનુષ્ય પોતાની જ ઇચ્છાથી યજ્ઞવેદી પર પશુઓનું બલિદાન કરે છે. ધર્માત્મા મનુએ તો સર્વ કર્મોમાં અહિંસાની જ પ્રશંસા કરી છે. માટે વિજ્ઞ પુરુષે વૈદિક પ્રમાણથી ધર્મના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને એનું પાલન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી એ જ બધા ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ મનાયું છે. વ્રતધારી થઈને કઠોર નિયમોનું પાલન કરે, વેદની ફળ-શ્રુતિઓમાં આસક્ત ન થતાં એમનો ત્યાગ કરે. આચારના નામ પર અનાચારમાં પ્રવૃત્ત ન થાય. કૃપણ મનુષ્યો જ ફળની ઇચ્છા કરે છે. યજ્ઞમાં મદ્ય, માંસ, મદિરા અને મીન આદિનો ઉપયોગ ધૂર્તોએ ચલાવ્યો છે. વેદોમાં એનો કદાપિ પણ ચર્ચા નથી, લોકો માન, મોહ અને લોભને વશ થઈ જીભની લોલુપતાને પોષવા નિષિદ્ધ વસ્તુઓ ખાય-પીએ છે, શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો તો સર્વ યજ્ઞોમાં ભગવાન વિષ્ણુનો જ આવિર્ભાવ માને છે. અને પુષ્પ તથા ખીર વગેરેથી એમની પૂજા કરે છે. વેદોમાં જે યજ્ઞ સંબંધી વૃક્ષો બતાવ્યાં છે, એમનો જ હવનમાં ઉપયોગ થાય છે, શુદ્ધ ચિત્તવાળા સત્ત્વગુણી પુરુષો પોતાની વિશુદ્ધ ભાવનાથી પ્રોક્ષણ આદિથી સંસ્કાર કરીને જે હવિષ્યને તૈયાર કરે છે, તે જ દેવતાઓને અર્પણ કરે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! આપ મારા પરમ ગુરુ છો, કૃપા કરી કહો કે જો કદી ગુરુજનોના આગ્રહથી કોઈ કઠોર કાર્ય કરવાનો સમય આવી પડે, એ વખતે એ શીઘ્ર કરી જ નાખવું જોઈએ કે વિલંબ કરીને એ કાર્યની પરીક્ષા કરવી જોઈએ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—પુત્ર! આ વિષે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, જે આંગિરસ કુળમાં ઉત્પન્ન ચિરકારીના વૃત્તાંત સાથે સંબંધિત છે. કહે છે કે મહર્ષિ ગૌતમને ચિરકારી નામે એક પુત્ર હતો, જે મહા બુદ્ધિમાન હતો. તે ચિરકાળ જાગતો અને સૂતો હતો. કોઈ કાર્ય પર ઘણીવાર સુધી વિચાર કરતો અને ચિરવિલંબ

પૂછ્યા કે, નામ પૂરું કરતો હતો એટલા માટે અને ચિરકારી કહેવા લાગ્યા. ટૂંકો લાંબો વિચાર નથી કરી શકતા એવા મંદબુદ્ધિ મનુષ્યો એને આળસુ અને નાદાન કહેતા. એક દિવસ ગૌતમે પોતાની સ્ત્રીને વ્યભિચાર કરતી જોઈને ઘણો કોપ કરી પોતાના અન્ય પુત્રોને છોડી ચિરકારીને આજ્ઞા કરી—'પુત્ર! તું તારી આ પાપિણી માતાને મારી નાખ.' વિના વિચાર્યે જ આ આજ્ઞા આપીને મહર્ષિ ગૌતમ વનમાં ચાલ્યા ગયા અને ચિરકારી 'હા' કહીને પણ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ઘણીવાર સુધી એના પર વિચાર કરતા રહ્યા. એણે વિચાર્યું 'શો ઉપાય કરું, જેથી પિતાની આજ્ઞાનું પાલન પણ થાય અને માતાનો વધ પણ ન થાય. આ મારે ધર્મસંકટ મારા માથે આવી પડ્યું છે. બીજા અન્ય અસાધુ પુરુષોની જેમ હું પણ આમાં ડૂબવાનું સાહસ કરું? પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ પરમ ધર્મ છે સાથે જ માતાનું રક્ષણ કરવું એ પણ મારો મુખ્ય ધર્મ છે પુત્ર તો પિતા અને માતા બન્નેને આધીન હોય છે. માટે શું કરું, કે જેથી મારો ધર્મ જ મને કષ્ટમાં ન નાખે. પિતા પોતાના શીલ, સદાચાર, ગોત્ર અને કુળના રક્ષણ માટે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે મને માતા અને પિતા બન્નેએ જ જન્મ આપ્યો છે, હું મને બન્નેનો પુત્ર કેમ ન માનું? જાતકર્મ તથા ઉપાકર્મ વખતે પિતાએ મને જે [1]પત્થર સમાન સુદૃઢ અને [2]કુહાડી સમાન શત્રુસંહારક થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો તથા પોતાનો [3]આત્મા કહીને અનુગૃહીત કર્યો છે આ એમના ગૌરવનો નિશ્ચય કરવામાં પૂરતું પ્રમાણ છે. પિતા ભરણપોષણ અને અધ્યાપન કરવાને લીધે પોતાના પુત્રનો ગુરુ છે. તે જે કોઈ આજ્ઞા કરે, એને ધર્મ માનીને સ્વીકારવી જોઈએ. આ જ વેદની પણ નિશ્ચિત આજ્ઞા છે પુત્ર પિતાના સ્નેહને પાત્ર છે. પરંતુ પિતા પુત્રનું સર્વસ્વ છે. એક માત્ર પિતા જ પુત્રને શરીર વગેરે સર્વ કાંઈ આપે છે; માટે કશો જ વિચાર કર્યા વિના જ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. જે પુત્ર પિતાની આજ્ઞા માને છે એનાં સમસ્ત પાપ નાશ પામે છે. ગર્ભાધાન અને સીમંતોન્નયન સંસ્કાર દ્વારા પિતા જ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, અન્નજળ આપે છે ભણાવે ગણાવે છે. અને સમસ્ત લોકવ્યવહારનું જ્ઞાન આપે છે. પિતા જ ધર્મ છે. પિતા જ સ્વર્ગ છે અને પિતા જ સૌથી મોટું તપ છે. પિતા પ્રસન્ન થવાથી દેવો પ્રસન્ન થાય છે. પિતા જે કાંઈ કહે છે તે પુત્રને માટે આશીર્વાદ છે, જો પિતા પ્રસન્ન થઈને પુત્રને અભિનંદન આપે તો તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. વૃક્ષ પોતાના ફૂલ અને ફળોને છોડી દે છે; પરંતુ પિતા મહાનમાં મહાન સંકટમાં પણ સ્નેહને લીધે પુત્રને નથી તજતા; માટે પુત્રને માટે પિતાનું સ્થાન ઘણું જ ઊંચું છે. અસ્તુ! પિતાના ગૌરવ પર મેં વિચાર કર્યો હવે માતાના વિષે વિચારું.

જેમ અરણી અગ્નિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. એ જ રીતે મને જે આ પાંચભૌતિક મનુષ્યશરીર મળ્યું છે. એને જન્મ આપનાર મારી માતા છે. જ્યાં સુધી માતા જીવે છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાને સનાથ સમજે છે. એના મરવાથી તે અનાથ જેવો બની જાય છે. પુત્ર અને પૌત્રોવાળો સો વર્ષનો વૃદ્ધ જ હોય તો પણ જો એની માતા જીવતી હોય તો તે એની પાસે બે વર્ષના બાળકની જેમ આનંદ માણે છે. પુત્ર સમર્થ હોય કે અસમર્થ, હૃષ્ટપુષ્ટ હોય કે નિર્બળ—માતા સદાય એનું રક્ષણ કરે છે. માતા સમાન વિધિપૂર્વક પાલન-પોષણ કરનાર અન્ય કોઈ નથી જ્યારે માતાનો વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાને વૃદ્ધ માનવા લાગે છે બહુ દુઃખી થઈ જાય છે. અને એમ લાગે છે, કે જાણે એનો સંસાર સૂનો થઈ ગયો. માતાની છત્રછાયામાં જે સુખ છે, એ બીજું—સાધારણ નથી. માતાતુલ્ય અન્ય કોઈ સહારો નથી. પુત્રને માટે માતા સમાન રક્ષક અને પ્રિય અન્ય કોઈ નથી. તે ગર્ભમાં ધારણ કરવાને લીધે 'ધાત્રી,' અને જન્મ આપવાને કારણે 'જનની' કહેવાય છે. દૂધ પાઈને પુત્રના અંગોનો વિકાસ (વૃદ્ધિ) કરે છે એથી એને 'અંબા' કહે છે તથા વીરપ્રસવિની હોવાને કારણે એ 'વીરસૂ' અને શુશ્રૂષા કરવાથી 'શુશ્રૂ' નામ ધારણ કરે છે. આવી માતાનો વધ કયો પુત્ર કરશે? 'પુત્રનું કયું' ગોત્ર છે અને 'તે કોના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયો છે' એ વાત પણ માતા જ જાણે છે. બાળકોનું લાલન-પાલન કરવામાં માતાને વિશેષ આનંદ મળે છે, તે એના પર પિતાથી પણ વિશેષ સ્નેહ રાખે છે.

૧. અશ્મા ભવ. ૨. પરશુર્ભવ ૩ આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ.

પુરુષ પોતાની સ્ત્રીનું ભરણ-પોષણ કરવાથી ભર્તા અને પાલન કરવાને લીધે પતિ કહેવાય છે. આ બંને ગુણો ન રહેતાં તે ભર્તા કે પતિ કહેવાવાને લાયક નથી રહેતો. (એટલે મારા પિતા પણ પોતાની સ્ત્રીને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપવાને કારણે એના ભર્તા કે પતિના કર્તવ્યથી નીચે જઈ રહ્યા છે. વાસ્તવમાં સ્ત્રીનો કદી અપરાધ હોતો નથી. વ્યભિચારનું મહાન પાપ પુરુષ જ કરે છે, એટલે બધો અપરાધ એનો જ છે. પતિ નારીનો સર્વથી મહાન દેવ છે તે એની સેવાથી કદી વિમુખ નથી થતી. ઇન્દ્ર જ પિતાજીના જેવું રૂપ ધારણ કરીને મારી માતા પાસે આવ્યો હતો. માટે એને એણે પોતાનો પતિ માનીને જ આત્મસમર્પણ કર્યું છે. આવા અવસરોએ સ્ત્રીઓનો નહિ પરંતુ પુરુષોનો જ દોષ માનવો જોઈએ; કેમકે બધા અપરાધનું મૂળ તેઓ જ હોય છે. સ્ત્રીઓ તો અબળા હોવાથી પુરુષોને આધીન થાય છે. કોઈપણ અપરાધમાં એમનો પોતાનો હાથ નથી હોતો, માટે એમના પર દોષારોપણ કરવું ન જોઈએ. માતાનું ગૌરવ પિતાથીય વિશેષ છે. એક તો તે નારી હોવાને કારણે જ અવધ્ય છે, બીજું તે મારી પૂજનીય માતા છે. અણસમજુ પશુઓ પણ સ્ત્રી અને માતાને અવધ્ય માને છે, તો પછી હું સમજુ થઈને શા માટે એનો વધ કરું ?

વિલંબ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી ચિરકારી એ રીતે ઘણીવાર સુધી વિચાર કરતો રહ્યો. એટલામાં ગૌતમ વનમાંથ પાછા ફર્યા એ વખતે એમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો હતો. તેઓ શોકથી આંસુ વહાવતા મનોમન જ આમ કહી રહ્યા હતા 'ઓહ ! ત્રિભુવનનો સ્વામી ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણના વેષ લઈને મારા આશ્રમ આવ્યો. હશે. મેં મીઠી વાતોથી એ સાંત્વન આપ્યું અને સ્વાગત પછી અર્ઘ્ય-પાદ્ય આદિ આપીને એને મારા ઘરમાં આશ્રય આપ્યો અને પોતાની વિષયસે લુપતાને લીધે આવું નિંદ્ય કર્મ તેણે કરી નાખ્યું, તો એમાં બિચારી સ્ત્રીનો શો દોષ છે ? ઇર્ષ્યાને લીધે મારું ચિત્ત ચંચળ થઈ ગયું હતું એટલે હું પાપસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો. આ પાલનતા નારી, દુઃખમાં ભાગ લેનારી અને પત્ની હોવાને લીધે મારી પાસેથી ભરણ-પોષણ પામવાની અધિકારિણી હતી; પરંતુ મેં એની હત્યા કરી નાખી. હવે કોણ મારો આ પાપમાંથી ઉદ્ધાર કરશે ! મેં ઉદારબુદ્ધિ ચિરકારીને એની માતાનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી હતી. જો એણે આ કાર્યમાં વિલંબ કરીને પોતાના નામને સાર્થક કર્યું હોય તો જ મને સ્ત્રીહત્યાના પાપથી બચાવી શકે. બેટા ચિરકારિન્ ! તારું કલ્યાણ થાઓ જો આજ તેં આ કાર્યમાં વાર કરી હોય તો જ તારું ચિરકારિક નામ સફળ થઈ શકે. આજે વિલંબ કરીને તારું મારી, તારી માતાની તથા મેં કરેલું રક્ષણ કરે, સાથે મને અને તારી માતાને પણ પાપમાંથી ઉગારી લે તારી માતા ચિરકાળ તારા જન્મની આશા રાખીને બેઠી હતી એણે ઘણા દિવસો સુધી તને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કર્યો છે. માટે આજે એની રક્ષા કરીને તારા ચિરકારિત્વને સફળ બનાવ.'

'આ રીતે દુઃખી થઈને વિચાર કરતા મહર્ષિ ગૌતમ જ્યારે આશ્રમમાં આવ્યા તો એમને ચિરકારી પોતાની પાસે જ ઊભેલો જણાયો તે પિતાને જોઈને ઘણો દુઃખી થયો અને હથિયાર ફેંકીને એમને પ્રસન્ન કરવા એમના ચરણોમાં નમી પડ્યો

પુત્રને ચરણોમાં પડેલો અને પત્નીને અત્યંત લજ્જિત જોઈને મહર્ષિને ઘણો આનંદ થયો। એમને એમ થયું કે ચિરકારી,-એને લીધે રાજ-મહાદેવની

ચપળતાને છુપાવી રહ્યો છે. એને ઊભો કરીને ગળે લગાડ્યો અને કેટલીય વાર સુધી એનું મસ્તક સૂંઘતા રહ્યા; પછી એની પ્રશંસા કરીને આશીર્વાદ અને ઉપદેશ આપતાં બોલ્યા– 'વત્સ! તું સદા ચિરંજીવી રહે, તારૂં કલ્યાણ થાઓ. આમ જ ચિરકાલ સુધી વિચારીને કામ કર્યા કર. આજે તારી ચિરકારીતાને જ લીધે હું લાંબા સમય સુધી દુઃખ ભોગવવામાંથી બચી ગયો. પુત્ર! બહુ લાંબો વિચાર કરી-સમજીને જ કોઈ સાથે મિત્રતા કરવી જોઈએ. અને જેને મિત્ર બનાવી લીધો, એનો સહસા ત્યાગ પણ કરવો ન જોઈએ. ઘણા દિવસો સુધી સમજી-વિચારીને સ્થાપિત કરેલી મૈત્રી જ લાંબો સમય ટકે છે. રાગ, દર્પ, અભિમાન, દ્રોહ પાપ અને કોઈનું અપ્રિય કરવામાં વિલંબ કરીને જે ખૂબ વિચાર કરી લે છે, તે પ્રશંસનીય મનાય છે. બંધુ સુહૃદ, આશ્રિત અને સ્ત્રીઓના છૂપા અપરાધોનો નિર્ણય કરવામાં ઉતાવળ કરવી હિતકર નથી.

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! આ પ્રકારે ગૌતમ પોતાના પુત્ર પર તેના વિલંબપૂર્વક કાર્ય કરવાને લીધે ઘણાં પ્રસન્ન થયા હતા. એવી જ રીતે પ્રત્યેક કાર્યમાં લાંબો વિચાર કરીને કોઈ નિશ્ચય પર આવનારને પસ્તાવું નથી પડતું. જે વિદ્વાનો અને શિષ્ટ પુરુષોની સેવામાં અધિક સમય સુધી રહીને પોતાના મનને વશ કરી લે છે, તે ચિરકાળ સુધી સન્માન પામે છે. ધર્મોપદેશ કરનારા પુરુષો જો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો એનો ઘણીવાર સુધી વિચાર કરીને જ એનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. મહાતપસ્વી મહર્ષિ ગૌતમ પોતાના ચિરકારી પુત્રની સાથે ઘણા વર્ષો સુધી એ આશ્રમમાં રહ્યા, એ પછી દેહત્યાગ બાદ તેઓ પુત્ર સાથે જ સ્વર્ગે સંચર્યા.

અહિંસાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરવા વિષે દ્યુમત્સેન અને સત્યવાનનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! રાજા કોઈની હિંસા કર્યા વિના પ્રજાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે!

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! આ વિષે દ્યુમત્સેન અને સત્યવાનના સંવાદરૂપે પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત અપાય છે, સાંભળ્યું છે કે, એક દિવસ સત્યવાને જોયું કે પિતાની આજ્ઞાથી અનેક અપરાધીઓને ફાંસીએ ચઢાવવા લઈ જવાય છે. એ વખતે એમણે પિતાની પાસે જઈને કહ્યું; 'પિતાજી! એ સત્ય છે કે કદી ઉપરથી અધર્મ જેવું દેખાતું કાર્ય પણ ધર્મ બને છે અને ધર્મ જેવું જણાતું કાર્ય પણ અધર્મનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે! તથાપિ કોઈનો પ્રાણ લેવો એ કોઈ રીતે ધર્મ નથી થઈ શકતો.

દ્યુમત્સેન બોલ્યા—પુત્ર! જો અપરાધીનો વધ કરવો પણ અધર્મ છે તો ધર્મ શું હોય શકે! જો ડાકુઓને મારી નાખવામાં ન આવે તો ધર્મ-અધર્મ બધું એક જ થઈ જાય. કલિયુગમાં તો લોકો બીજાઓની વસ્તુ પોતે જ હજમ કરવા ઇચ્છે છે! આ વસ્તુ મારી છે, એની નહિ.' એવું કહેવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં દંડ (શિક્ષા) વિના લોકયાત્રા શી રીતે નભી શકે! જો તમે દંડ વિના પણ નિર્વાહનો કોઈ ઉપાય બતાવતા હો તો બતાવો.

સત્યવાને કહ્યું—પિતાજી! ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર-આ ત્રણે વર્ણોને બ્રાહ્મણોને આધીન કરી દેવા જોઈએ. જ્યારે ચારે વર્ણના લોકો ધર્મબંધનમાં બંધાઈને એનું પાલન કરવા માંડશે તો એમનું જોઈને બીજા મનુષ્યો, સત-સામર્થ્ય વગેરે પણ ધર્મનું આચરણ કરશે. જો કોઈ બ્રાહ્મણની આજ્ઞા ન માને તો બ્રાહ્મણે રાજા પાસે જઈને કહેવું જોઈએ કે 'અમુક મનુષ્ય મારી વાત નથી માનતો' પછી રાજા એ વ્યક્તિને દંડ દે. દંડવિધાન એવું હોવું જોઈએ જેમાં પ્રાણ જવાનો ભય ન હોય. નીતિશાસ્ત્રની આલોચના અને અપરાધના કાર્ય પર સારી રીતે વિચાર કર્યા વિના દંડ દેવો યોગ્ય નથી. રાજા જ્યારે ડાકુઓનો વધ કરે છે તો એમની સાથે ઘણાય નિરપરાધી મનુષ્યો ડાકુઓના માતાપિતા-સ્ત્રીપુત્ર વગેરે પણ કાળનાં ગ્રાસ બની જાય છે; માટે રાજાએ બહુ સમજી વિચારીને દંડનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. દુષ્ટ પુરુષ પણ કદી સાધુ સંગથી સુધરીને સુશીલ બની જાય છે, તથા ઘણાય દુષ્ટ પુરુષોના સંતાનો સારાં નીવડે છે, માટે દુષ્ટોને પ્રાણદંડ દઈને એમનો મૂળોચ્છેદ ન કરવો જોઈએ. એમનું જડમૂળ કાઢવું એ સનાતન ધર્મ નથી, સાધારણ શારીરિક શિક્ષા કરવી ઉચિત છે, કે જેથી

એમનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય. અથવા સર્વસ્વ છીનવી લેવાનો ભય દેખાડવો, કેદ કરવા કે નાક-કાન વગેરે કાપીને એમને કદરૂપા બનાવવા. પ્રાણદંડ દઈને એમના કુટુંબીઓને દુઃખી કરવા એ કદી યોગ્ય નથી. આ જ રીતે જો તેઓ પુરોહિત બ્રાહ્મણને શરણે ગયા હોય, તો પણ રાજાએ એમને સજા ન કરવી. પ્રજાપતિની આજ્ઞા છે કે જો દુષ્ટ પુરુષ બ્રાહ્મણને શરણે જઈને એવી પ્રતિજ્ઞા કરે કે 'આજથી અમે કદી જ પાપ કે અપરાધ નહિ કરીએ.' તો એમને છોડી દેવા જોઈએ. પરંતુ વારંવાર અપરાધ કરે તો પહેલાંની જેમ દંડ (સજા) દીધા વગર છોડવા યોગ્ય નથી. માથું મુંડાવીને દંડ અને મૃગચર્મ ધારણ કરનારા સંન્યાસીઓ પણ જો પાપ કરે તો એમને પણ દંડ દેવો જોઈએ.

દ્યુમત્સેને કહ્યું—પુત્ર ! કોઈ પણ રીતે પ્રજાને ધર્મની મર્યાદામાં રાખવી જ જોઈએ. એ જ રાજાનું કર્તવ્ય છે. લૂંટારાઓનો વધ ન કરાય તો તેઓ આખી પ્રજાને દુઃખ આપે છે. પહેલાંના લોકોને સીધે રસ્તે લાવવા સુગમ હતું; કેમકે એમનો સ્વભાવ કોમળ હતો, એમને સત્ય પ્રત્યે વિશેષ રુચિ હતી, અને દ્રોહ તથા ક્રોધ એમનામાં અલ્પ જ હતા. એ વખતે અપરાધીને ધિક્કારવો એ જ ભારે સજા (દંડ) માનવામાં આવતી. પછી ધીમે ધીમે લોકોમાં અપરાધ વધવા લાગ્યા, એથી વાગ્દંડનો પ્રચાર થયો—અપરાધીને કડુ વચન સંભળાવી છોડી મૂકવાનું શરૂ થયું, એ પછી દંડ (રકમ) વસૂલ કરવાનો દંડ (સજા) ચાલુ કરવામાં આવ્યો અને હવે તો વધનો દંડ પણ પ્રચલિત છે. તે છતાંય લોકોને મર્યાદામાં રાખવા મુશ્કેલ બની ગયું છે. લૂંટારાઓ દેવતા, પિતૃ, ગંધર્વ અને મનુષ્ય—કોઈના નથી થતા. તેઓ તો સ્મશાનમાં જઈને મુડદાં પરનાં ઘરેણાં પણ ઉતારી લાવે છે. ભલા, એમને કોણ સીધા રસ્તે લાવી શકે ! એમના પર વિશ્વાસ મૂકનારાઓને તો મૂર્ખ જ માનવા જોઈએ.

સત્યવાને કહ્યું—પિતાજી ! જો આપ લૂંટારાઓનો વધ ન કરતાં એમને સત્પુરુષ બનાવવા અસમર્થ હો તો આપ કોઈ ઉત્તમ ઉપાયથી એમની ક્રૂર (ડાકુ) વૃત્તિનો અંત લાવો. કેટલાક રાજાઓ લોક કલ્યાણને માટે કઠિન તપ કરે છે; એમને જોઈને એ રાજ્યમાં રહેનાર દુષ્ટો શરમાય છે અને તેઓ પોતાના આચરણને સુધારીને રાજાની જેમ સદાચારી બની જાય છે. કેટલીયે પ્રજાઓ કેવળ ભય દેખાડવાથી જ સન્માર્ગ પર આવી જાય છે; એટલે શ્રેષ્ઠ ભૂપાલ પોતાના સદ્વ્યવહારથી જ પ્રજા પર લાંબા કાળ સુધી શાસન કરે છે. તેઓ અપરાધીઓના પ્રાણ નથી લેતા. જો રાજા ઉત્તમ આચરણ કરે છે તો અન્ય લોકો પણ એનું અનુકરણ કરે છે. મોટાઓનાં આચરણનું અનુકરણ કરવું એ મનુષ્યોનો સ્વભાવ હોય છે, જે રાજા સ્વયં વિષયભોગ માટે ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ બની રહ્યો છે, પોતાના મનને કાબૂમાં નથી રાખી શકતો, તે જો બીજાઓને સદાચારનો ઉપદેશ આપવા માંડે તો લોકો એની હાંસી કરે છે, અગર કોઈ મનુષ્ય દંભ કે મોહને લીધે રાજા સાથે કોઈ અનુચિત વ્યવહાર કરે તો કોઈ પણ ઉપાયે એનું દમન કરવું જ જોઈએ. એમ કરવાથી તે પોતાની બૂરી ટેવ છોડી દે છે. જે પાપની પ્રવૃત્તિને રોકવા ઇચ્છતો હોય તે રાજાએ સૌથી પહેલાં પોતાના મનને વશ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી જો પોતાના સગા, ભાઈબંધુ પણ અપરાધ કરે તો એમને પણ ભારે દંડ (સજા) દેવો જોઈએ. જ્યાં પાપ કરનારા નીચ લોકોને ભારે સંકટ સહેવું નથી પડતું, ત્યાં પાપ વધે છે અને ધર્મનો હ્રાસ થાય છે.

પિતાજી ! એક દયાળુ બ્રાહ્મણે મને આ ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે—'તાત સત્યવાન્ !' મારા પૂર્વજોએ કૃપા કરીને મને એવું શિક્ષણ આપ્યું હતું; માટે રાજાએ સત્યયુગમાં કે જ્યારે ધર્મ પોતાના ચારે ચરણો સહિત ઉપસ્થિત હોય છે, પૂર્વોક્ત અહિંસામય દંડનું જ વિધાન કરવું જોઈએ. ત્રેતાયુગ આવતાં ધર્મનો પ્રચાર ચોથા ભાગે ઓછો થઈ જાય છે, (એ સમયની સ્થિતિ અનુસાર વાગ્દંડ દ્વારા પ્રજાનું શાસન કરવું ઉચિત છે) આ ક્રમમાં ધર્મના બે જ ચરણ રહે છે; માટે એ સમયે મનુષ્યોનું આયુષ્ય, શક્તિ અને કાળનો વિચાર કરીને જ દંડનું વિધાન કરવું ઉચિત છે. સ્વયંભુવ મનુએ પ્રાણીઓ પર અનુગ્રહ કરીને બતાવ્યું છે કે મનુષ્યે અહિંસામય ધર્મનું જ પાલન કરવું જોઈએ; જેથી તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મના મહાન ફળથી વંચિત ન રહી જાય.'

કપિલ દ્વારા સ્યૂમરશ્મિ સમક્ષ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! એક જ ઉદ્દેશ્ય લઈને ચાલનારા ગાર્હસ્થ્યધર્મ અને યોગધર્મમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું:—યુધિષ્ઠિર ! બન્ને ધર્મ મહાન્ છે; બન્નેનું પાલન કઠિન છે, બન્ને ઉત્તમ ફળ આપનારા છે, અને બંનેનું આચરણ સત્પુરુષોએ કર્યું છે. હું આ બન્ને ધર્મોની પ્રમાણિકતા બતાવું છું; એકચિત્તે સાંભળો એથી તમારા મનનો સંદેહ દૂર થશે. આ વિષયમાં જાણકારો સ્યૂમરશ્મિ અને કપિલના સંવાદ રૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપે છે જે આ પ્રમાણે છે.

કપિલજી બોલ્યા—સ્યૂમરશ્મે ! યમ-નિયમોનું પાલન કરનારા સંતો જ્ઞાનમાર્ગનો આશ્રય લઈને પરબ્રહ્મને પામે છે. સમ્પૂર્ણ લોકોમાં ક્યાંય પણ એમની ગતિનો અવરોધ નથી થતો. એમને શીત-ઉષ્ણ આદિ દ્વન્દ્વથી વ્યથા નથી થતી. તેઓ કદી કોઈને માથું નથી નમાવતા અને ન કોઈને આશીર્વાદ પણ આપે છે. એટલું જ નહિ, તેઓ કામનાઓના બંધનમાં પણ નથી બંધાતા. સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત, પવિત્ર તથા શુદ્ધ-ચિત્ત થઈને તેઓ વિચરે છે. એમની બુદ્ધિ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાંત પર સ્થિર હોય છે. તેઓ સર્વસ્વ ત્યાગીને મોક્ષ અપનાવે છે, બ્રહ્મમાંજ નિવાસ કરે છે અને પોતે પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. શોક એમને સ્પર્શી શકતો નથી, અને રજોગુણનું એમનામાં નામનિશાન પણ રહેતું નથી. એમને સનાતન લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમને આ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી ગાર્હસ્થ્ય-ધર્મના પાલનની જરૂર જ શી રહે છે ?

સ્યૂમરશ્મિએ કહ્યું—જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈ જવું એજ પુરુષાર્થની ચરમ સીમા છે; જો એજ ઉત્તમ ગતિ હોય તો તો ગૃહસ્થ-ધર્મનું મહત્ત્વ ઊલટું વધી જાય છે; કેમકે ગૃહસ્થોનો સહારો લીધા વિના કોઈ પણ આશ્રમ ન ચાલી શકે અને ન તો જ્ઞાનની નિષ્ઠા પ્રદાન કરી શકે છે. જેમ સર્વ પ્રાણીઓ માતાની ગોદમાં જ આશ્રય લઈને જીવન ધારણ કરે છે, એ જ રીતે ગૃહસ્થ-ધર્મના આધારે જ બીજા આશ્રમો રહી શકે છે. ગૃહસ્થ જ યજ્ઞ અને તપ કરે છે. તથા મનુષ્ય પોતાના કલ્યાણ માટે જે કોઈ પ્રયત્ન કરે છે. જે કોઈ પણ ધર્મનો આશ્રય લે છે, એ સર્વનું મૂળ ગાર્હસ્થ્ય જ છે. પ્રાણીમાત્ર સંતાનોત્પત્તિ કરીને સુખી થાય છે; પરંતુ સંતાનનું સુખ જોવાની સગવડ ગૃહસ્થાશ્રમ સિવાય બીજે ક્યાં હોય છે ? વૈદિક ધર્મની સનાતન મર્યાદા ત્રણે લોકોનું હિત કરનારી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય ત્રણે વર્ણોમાં ગર્ભાધાન પહેલાં વેદમંત્રોનો ઉપયોગ થાય છે. એ પછી પ્રત્યેક સંસ્કારમાં તથા અન્યાન્ય કાર્યોમાં પણ એમની જરૂર પડે છે. વેદો જોરજોરથી કહે છે કે મનુષ્યો પિતૃઓ, દેવતાઓ અને ઋષિઓના ઋણી છે. આ સ્થિતિમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને એ ઋણોને ચૂકવ્યા વિના કોઈનો પણ મોક્ષ શી રીતે થઈ શકે ? વેદોની અવહેલનાથી નહિ, એને અનુસાર કાર્ય કરવાથી જ મનુષ્ય પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કપિલજીએ કહ્યું-બુદ્ધિમાન પુરુષે દર્શપૌર્ણમાસ, અગ્નિહોત્ર; તથા ચાતુર્માસ આદિ વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ; કેમકે એમનામાં સનાતન ધર્મની સ્થિતિ છે. પરંતુ જેઓ સંન્યાસધર્મ સ્વીકારીને કર્માનુષ્ઠાનથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે તથા ધીર, પવિત્ર અને બ્રહ્મરૂપમાં સ્થિત છે, તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે. જે સંપૂર્ણ ભૂતોનો આત્મા છે, સર્વને આત્મભાવથી જુએ છે તથા જેમનું કોઈ વિશેષ પદ (સ્થાન) નથી એ જ્ઞાની પુરુષોની ગતિને પામવા માટે દેવો પણ મોહિત થઈ જાય છે. કલ્યાણ ઇચ્છનારે તો ઇન્દ્રિયોનો-સંયમ કરવો જરૂરી છે. જે જુગાર નથી રમતો, અન્યનું ધન નથી હરતો, નીચ પુરુષનું બનાવેલું અન્ન નથી લેતો તથા ક્રોધમાં આવીને કોઈને મારતો નથી, એના હાથ-પગ સુરક્ષિત રહે છે. કોઈને ગાળ ન દે, વ્યર્થ (નકામું) ન બોલે, બીજાઓની ચાડી કે નિંદા ન કરે, ઓછું અને સત્ય જ બોલે, તથા સદા સાવધ રહે. એમ કરવાથી વાગિન્દ્રિયોનું રક્ષણ (સંયમ) થાય છે. ઉપવાસ ન કરે, તેમ બહુ વધારે પણ ન ખાય, સદા ભોજન માટે લોલુપ ન રહે, સજ્જનોનો સંગ કરે, અને જીવનનિર્વાહ માટે જેટલું જરૂરી હોય એટલું જ અન્ન ખાય એથી ઉદરનો સંયમ થાય છે. પરસ્ત્રી સાથે સંયોગ ન કરે, પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ઋતુકાળ સિવાયના સમયે

સમાગમ ન કરે, એકપત્નીવ્રત ધારણ કરે, એનાથી ઉપસ્થેન્દ્રિયનું રક્ષણ થાય છે. જેનાં ઉપસ્થ, ઉદર, હાથ-પગ અને વાણી આદિ જ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વાર સંયમ દ્વારા સુરક્ષિત હોય છે, તે જ વાસ્તવમાં દ્વિજ છે. જેની ઇન્દ્રિયો વશ નથી, એમાં સમસ્ત કર્મો નિષ્ફળ થઈ જાય છે. એવા મનુષ્યને તપ અને યજ્ઞથી શો લાભ થવાનો છે? જેની પાસે લંગોટી કે ધોતી સિવાય અન્ય કોઈ વસ્ત્ર નથી, જે પથારી વિના જ સૂઈ જાય છે; હાથનું જ ઓશીકું બનાવે છે અને સદા શાંત રહે છે, એને દેવતાઓ બ્રાહ્મણ માને છે. જે બીજાઓએ આપેલાં સુખ-દુઃખનું સ્મરણ નથી કરતો, પ્રકૃતિ અને એનાં કાર્યોને જાણે છે તથા જેને ભૂતમાત્રની ગતિનું જ્ઞાન છે, એને દેવતાઓ બ્રાહ્મણ માને છે. જે પ્રાણીમાત્રથી નિર્ભય રહે છે. જેનાથી અન્ય પ્રાણીઓ પણ ભય નથી પામતાં તથા જે જીવમાત્રનો આત્મા છે, તે જ દેવતાઓના મત મુજબ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. જેનો આશ્રય લઈને કરાયેલું તપ સંસારના મૂળભૂત અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. એ સાધુજનોચિત આચારનો મહિમા ઘણો મોટો છે, તે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે, મુમુક્ષુઓનો તે જ સનાતન ધર્મ છે તથા એના ફળમાં કદી વિઘ્ન આવતું નથી. તે ધર્મમાત્રમાં ઓતપ્રોત છે, આપત્તિ તથા પ્રમાદ વિનાનો છે. જે લોકો એ આચારનું પાલન કરવા અસમર્થ હોય છે, તેઓ જ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં તથા અવશ્ય ફળ દેનારાં કલ્યાણકારી કર્મોને ફળહીન બનાવે છે. ગુણોના કાર્યભૂત જે મન-વાગાદિ છે, એમનાં સ્વરૂપ અને વિધિ-વિધાનને સમજવાં અઘરાં છે, સમજ્યા પછી પણ એમનું અનુષ્ઠાન કરવું મુશ્કેલ છે અને જો અનુષ્ઠાન પણ કરવામાં આવે તો એનાથી નાશવાન ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાતને તો તમે પણ જાણો જ છો.

સ્યૂમરશ્મિએ કહ્યું—બ્રહ્મન્! મારું નામ સ્યૂમરશ્મિ છે અને હું જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અહીં આવ્યો છું. મેં જે કાંઈ કહ્યું છે, તે મારા પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે નહિ પણ કલ્યાણની ઇચ્છા રાખીને સરળભાવથી જ મારી વાતો આપ સમક્ષ રજૂ કરી છે. અત્યારે હું આપને શરણે આવ્યો છું, આપ મને શિષ્ય માનીને ઉપદેશ આપો. ચારે વર્ણો અને આશ્રમોમાં લોકો એકમાત્ર સુખના જ ઉદ્દેશથી પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા છે. તો, આપ મને એ કૃપા કરી બતાવો કે અક્ષય સુખ કયું છે?

કપિલજીએ કહ્યું—કોઈ પણ વર્ણ કે આશ્રમમાં પ્રવૃત્તિ કેમ ન હોય—જો કર્મનું આચરણ શાસ્ત્ર અનુસાર (કામના અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને) કરવામાં આવે છે, તે પુરુષાર્થનું સાધક બને છે. જે જે વર્ણ કે આશ્રમના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, એને ત્યાં જ અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે મનુષ્ય વિવેકને અનુસરે છે, એના સમસ્ત રોગો જ્ઞાનથી દૂર થઈ જાય છે. શાસ્ત્રીય માર્ગથી હટી જવા પછી કોઈ પણ વૃત્તિનો આશ્રય લે તો પણ તે જન્મ-મરણના ચક્રમાં નાખીને પ્રજાનો સર્વનાશ જ કરે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનમાં બધા આશ્રમોનો અધિકાર બતાવતાં બ્રહ્મતત્ત્વનો નિર્ણય

કપિલજીએ કહ્યું—સર્વ લોકો માટે વેદ જ પ્રમાણ છે, વેદોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કરી શકે નહિ. બ્રહ્મનાં બે રૂપ સમજવાં-શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ. જે પુરુષ શબ્દબ્રહ્મમાં પારંગત છે તે પરબ્રહ્મ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે. નિષ્કામભાવે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મકાંડમાં રત રહેનારા પુરુષો જેઓ કદી પાપમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા, એમના માનસિક સંકલ્પો સિદ્ધ થઈ જાય છે તથા એમને વિશુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો નિશ્ચય થઈ જાય છે. તેઓ કોઈના પર ક્રોધ કે દોષારોપણ નથી કરતા. એમનામાં અહંકાર અને મત્સર આદિ દુર્ભાવનાઓ હોતી જ નથી, જ્ઞાનનાં સાધનો શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં એમની નિષ્ઠા હોય છે, એમનાં જન્મ કર્મ અને જ્ઞાન ત્રણેય શુદ્ધ હોય છે તથા તેઓ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં તત્પર રહે છે. એવા અનેક રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો થઈ ગયા છે કે જેઓ પોતાનાં કર્મોનો ત્યાગ ન કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહીને [illegible] સાધન કરતા રહ્યા. તેઓ પ્રાણીમાત્ર પર સમદૃષ્ટિ રાખતા ઉદાર સરળ, સંતોષી, જ્ઞાનનિષ્ઠ, ધર્મોનાં ફળનો

અત્યંત અનુરાગ કરનારા અને શુદ્ધચિત્ત હતા તથા સ્વધર્મ અને પરબ્રહ્મ બંનેમાં શ્રદ્ધા રાખતા હતા. તેઓ વ્રતોનું યથાવત્ પાલન કરીને પહેલાં ચિત્ત શુદ્ધ કરતા હતા અને કઠિનતામાં તથા દુર્ગમ સ્થાનોમાં પડવા છતાં પણ ધર્માનુષ્ઠાનમાં તત્પર રહેતા. એમાં જ એમને સુખ જણાતું. આ રીતે સત્યધર્મનો આશ્રય લેવાથી તેઓ અત્યંત તેજસ્વી બનતા હતા. તેઓ પણ વિષયોનો પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિનો ભરોસો ન કરતા, શાસ્ત્રોને જ અનુસરતા. તેઓ ઘણા પવિત્ર, નિયમિત અને યશસ્વી હતા. કામના અને કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને પણ તેઓ નિયમિત યજ્ઞો દ્વારા ભગવાનનું પૂજન કરતા તથા કામક્રોધાદિ તજીને ઘણાં કઠોર કર્મોનું આચરણ કરતા. પોતાના ઉદાર કર્મોને લીધે એમની સર્વત્ર પ્રશંસા થતી. સ્વભાવે તેઓ ઘણા પવિત્રચિત્ત, સરળ, શાંતિપરાયણ અને સ્વધર્મનિષ્ઠ હતા. એટલે એમના યજ્ઞો, વેદાધ્યયન, શાસ્ત્રાનુસારી કર્મો, લખતોલખત કરેલાં શાસ્ત્રાધ્યયન અને સંકલ્પો—આ બધા અનંત ફળવાન બનતા હતા. આ વાત અમે સદાયથી સાંભળેલી છે. આ ધીર, વીર અને કઠોર કર્મોનું આચરણ કરનારા સત્કર્મનિષ્ઠ પુરુષોનું તપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ માટે ભયંકર શસ્ત્ર નિવડે છે.

બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો એક જ આશ્રમને ચાર પ્રકારે વિભક્ત થયેલો માને છે. સંત જનો એનું વિધિવત્ પાલન કરીને પરમગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ સંન્યાસી બનીને, કોઈ વનમાં રહીને વાનપ્રસ્થરૂપે, કોઈ ગૃહસ્થ રહીને, અને કોઈ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સેવન કરીને એ આશ્રમધર્મનું પાલન કરીને પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. આકાશમાં તે જ દિવ્યલોકો નક્ષત્રરૂપે નજરે પડે છે. નક્ષત્ર સમાન જ અનેક તારાગણો પણ છે. આ બધાએ સંતોષ દ્વારા જ આ અનંત પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવો વૈદિક સિદ્ધાંત છે. જે આ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, ગુરુસેવામાં તત્પર રહે છે, દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે અને સમાહિતચિત્ત છે, તે જ 'બ્રાહ્મણ' છે એ સિવાય અન્ય કોણ 'બ્રાહ્મણ' હોઈ શકે છે? ચારે વર્ણો અને ચારે આશ્રમોના એ તૃષ્ણાહીન, વિશુદ્ધ બુદ્ધિ અને મોક્ષપરાયણ પુરુષો જાગ્રત આદિ ત્રણે અવસ્થાઓના સાક્ષી તુરીયનો અનુભવ કરાવનાર તે, શમદમાદિ રૂપ ધર્મ સમાન જ છે.

શુદ્ધચિત્ત અને સંયતાત્મા બ્રાહ્મણ એ સનાતન પરબ્રહ્મને પામે છે. જે સંતોષી અને ત્યાગી છે તે જ જ્ઞાનનો અધિકારી છે. આ મોક્ષ-વિધિ ત્રિવિધ યતિઓનો તો સનાતન ધર્મ છે. આ નિયમ અન્ય આશ્રમોના ધર્મો સાથે મળેલો હોય કે સ્વતંત્ર, એનું જો કોઈ પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પાલન કરે છે તો અવશ્ય તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. કેવળ શક્તિહીન (સાધનમાં તત્પરતા ન રાખનારા) પુરુષોને જ આ ધર્મનું પાલન કરવાની હિંમત નથી હોતી, પરિણામમાં તો એ દ્વારા પરમાત્મપદ પામવાની ઇચ્છાવાળો સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે.

સ્યૂમરશ્મિએ પૂછ્યું—બ્રહ્મન્! આપ તો જ્ઞાનનિષ્ઠ છો, અને ગૃહસ્થો કર્મનિષ્ઠ હોય છે. પરંતુ આપ અત્યારે નિષ્ઠામાં બધા આશ્રમોનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છો. આ રીતે જ્ઞાન અને કર્મની એકતા અને અલગતા બંનેયના ભ્રમ થવાથી એનો યથાર્થ તાત્ત્વિક સમજાતો નથી. તો કૃપા કરી યથાર્થ રીતે સમજાવો.

કપિલજીએ કહ્યું—કર્મ મનની શુદ્ધિ કરે છે અને જ્ઞાન પરમ ગતિ દે છે. જ્યારે કર્મો દ્વારા ચિત્તના દોષો બળી જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે. બધા પ્રાણીઓ પર દયા, ક્ષમા, શાંતિ, અહિંસા, સત્ય, સરળતા, અદ્રોહ, નિરભિમાનતા, લજ્જા, તિતિક્ષા અને શમ—આ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાયો છે એ દ્વારા પુરુષ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. વિદ્વાન પુરુષે આ પ્રકારે કર્મફળનો નિશ્ચય સમજવો જોઈએ. જે સ્થિતિને સંતુષ્ટ, શાંત, વિશુદ્ધચિત્ત અને જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષો પ્રાપ્ત કરે છે એનું જ નામ 'પરમગતિ' છે. જે પુરુષ સર્વ વેદો અને તેના પ્રતિપાદ્ય પરબ્રહ્મને બરાબર જાણે છે તેને જ 'વેદજ્ઞ' કહું છું. જો એને અન્ય સર્વ તો કેવળ ધીઠા જ છે. વેદજ્ઞ પુરુષ બધા વિષયને જાણે છે. કેમ કે વેદનો એ સર્વનો સર્વાંશ છે જે કાંઈ છે અને જે નથી, એ સર્વ વિષયની સ્થિતિ વેદમાં છે. સંપૂર્ણ વેદોની એક માત્ર નિષ્ઠા આ જ છે કે આ દૃશ્ય જગત પ્રતીતિકાળમાં તે છે અને બાધ થવાથી નથી. જ્ઞાનીનો દૃષ્ટિએ સદસદ્રૂપ બ્રહ્મ જ આ જગતનો આદિ, અંત અને મધ્ય છે. સર્વ કર્મ ત્યાગી દીધા પછી જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંપૂર્ણ વેદોમાં એનું પ્રતિપાદન થયું

છે. તે પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપથી બધામાં તથા અપવર્ગ (મોક્ષ) માં પ્રતિષ્ઠિત છે. માટે તે બ્રહ્મ ઋત, સત્ય, જ્ઞાત, જ્ઞાતવ્ય, સર્વનો આત્મા ચરાચરમૂર્તિ, વિશુદ્ધ સુખસ્વરૂપ મંગળમય, સર્વોત્કૃષ્ટ, અવ્યક્તનું પણ કારણ અને અવિનાશી છે. એ આકાશ સમાન અસંગ અવિનાશી અને એકરસ તત્ત્વને જાણનારા પુરુષો, તેની ક્ષમા અને શાંતિસ્વરૂપ શુભ સાધનો દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેઓ વાસ્તવમાં બ્રહ્મવેત્તાથી અભિન્ન છે, એ પરબ્રહ્મને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ધર્મનું પ્રાધાન્ય સમજાવવા માટે એક બ્રાહ્મણ અને કુંડધાર મેઘની કથા

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું— પિતામહ ! વેદોએ ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેયની પ્રશંસા કરી છે. તો આપ મને એ સમજાવો કે આ ત્રણેયમાં કોને પ્રાપ્ત કરવું સર્વોત્તમ છે ?

ભીષ્મજી બોલ્યા— રાજન્ ! આ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. એકવાર કુંડધાર નામના મેઘે પ્રસન્ન થઈને પોતાના એક ભક્ત પર કૃપા કરી હતી. તે પ્રસંગ હું તમને સંભળાવું છું. એક વખત એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે સકામભાવથી ધર્મ કરવા ઇચ્છયું એટલે એણે યજ્ઞાનુષ્ઠાન માટે ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી

ઘણું ઉગ્ર તપ કર્યું. આજ નિમિત્તથી એણે અતિ-ભક્તિપૂર્વક દેવતાઓની ભારે પૂજા કરી તો પણ એને ધન ન મળ્યું. એક દિવસ એણે પોતાની નજીક દેવોના સેવક કુંડધાર મેઘને ઊભેલા જોયા. એને જોતાંજ બ્રાહ્મણના મનમાં એના પ્રત્યે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો અને તે વિચારવા લાગ્યો. ' આ દેવતા અવશ્ય મને ઘણું ધન આપશે ' એમ વિચારીને એણે ધૂપ, દીપ, ચંદન પુષ્પ અને વિવિધ નૈવેદ્યોથી એની પૂજા કરી. એથી થોડીજ વારમાં પ્રસન્ન થઈને મેઘે કહ્યું—બ્રહ્મર્ષિઓએ બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી અને વ્રતભંગ કરનારાઓ માટે તો પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં છે, પરંતુ કૃતઘ્ની માટે કોઈજ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

ત્યારપછી તે બ્રાહ્મણ કુશાઓની પથારી ઉપર સૂઈ ગયો તે શમ, દમ, તપ અને ભક્તિભાવથી યુક્ત તથા શુદ્ધ હૃદયવાળો હતો. તે રાતમાં જ કુંડધારની તરફ પોતાની ભક્તિનો પરિચય મળી ગયો, એણે સ્વપ્નમાં દશ-દેવતાઓ જેવા રૂપમાં મણિભદ્ર નામના એક ઉચ્ચદેવ બોલે દેવોની સામે જાય જોતના કોની ઇચ્છાવાળાઓને દઇ રહ્યા હતા દેવો તે કર્મ માગનારા એના શુભકર્મને જાણે તેઓને રાજ્ય અને પૈસા વિગેરે દઇ રહ્યા હતા. એટલામાં જ કુંડધાર દેવતાઓની આગળ આવીને પૃથ્વી ઉપર સૂઈ ગયા, ત્યારે દેવોને મણિભદ્રે પૂછ્યું. 'કુંડધાર' તમે શું ઇચ્છો છો ?'

કુંડધાર—આ બ્રાહ્મણ મારો ભક્ત છે. જો દેવો મારા ઉપર પ્રસન્ન હોય તો હું એના ઉપર કંઈક મહેરબાની કરાવવા ઇચ્છું છું, જેથી તેને કંઈક સુખ મળે.

ત્યારે દેવોના જ કહેવાથી મણિભદ્રે તેને કહ્યું, 'ઊઠો ઊઠો ! લો, તમારું કામ થઈ ગયું, હવે ખુશ થઈ જાઓ, જુઓ, જો આ બ્રાહ્મણને ધનની ઇચ્છા હોય તો એને તેની ઇચ્છા પુરતું ધન આપો.

પરન્તુ કુણ્ડધારે વિચાર્યું કે માનવદેહ ચંચળ અને નાશ થવાવાળો છે એથી તેને કહ્યું કે 'આ બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ તપમાં લાગી જાય, હું મારા ભક્તને રત્નોથી ભરેલી પૃથ્વી અથવા કોઈ વિશાળ રત્નસમૂહ દેવા ઇચ્છતો નથી, મારી તો ઇચ્છા છે કે તે ધાર્મિક બને.

મણિભદ્ર બોલ્યા, રાજ્ય અને જાત જાતના બીજા સુખો પણ હંમેશા ધર્મનુંજ ફળ છે. જેથી તેને ફળજ ભોગવવા દો તેમાં કોઈપણ જાતનું શારીરિક કષ્ટ પણ નથી.

ભીષ્મજી—પરન્તુ કુણ્ડધાર તો વારંવાર જાત જાતના ધર્મને માટેજ આગ્રહ કરવા લાગ્યા તેથી દેવો ખૂબ ખુશ થયા અને માણિભદ્ર બોલ્યા, 'તારા ઉપર અને આ બ્રાહ્મણ ઉપર બધાં દેવો પ્રસન્ન છે, તેથી આ ધર્માત્મા થયો અને તેની બુદ્ધિ ધર્મમાંજ રહેશે આ રીતે મનોરથ સફળ કરીને તે મેઘ ખૂબ ખુશ થયો, તેણે તે વરદાન મેળવ્યું કે જે બીજાને માટે અતિ મુશ્કેલ હતું.

એટલામાં તો બ્રાહ્મણની આજુબાજુ ઘણા કિંમતી અને ઊંચા વસ્ત્રો દેખાયા તેઓને જોઈને તેને વૈરાગ્યજ થયો તે કહેવા લાગ્યો, મારી તપસ્યાનો ભાવ આ કુણ્ડધારજ ન સમજ્યા તો પછી બીજો તો કોણ સમજી શકે છે! સારું, હવે હું વનમાંજ જાઉં છું, ધર્મમય જીવન વીતાવવુંજ બધા કરતાં સારું છે.

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! ત્યારે તે બ્રાહ્મણ વનમાં રહીને અતિ કઠીન તપ કરવા લાગ્યો, તે દેવતા અને અતિથિઓનો સત્કાર કરીને બચેલા ફળ મૂળ વિગેરેથી નિર્વાહ કરતો હતો. પછી તો ફળ-મૂળ વિગેરેને છોડીને પાંદડા ખાવા લાગ્યો. ત્યારપછી તો તેને પણ છોડીને કેવળ પાણી પીને રહેવા લાગ્યો. ત્યારપછી કેટલાય વર્ષ સુધી વાયુભક્ષણ કરીને જ રહ્યો આ રીતે ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી અને કઠોર તપસ્યા કરતાં રહેવાથી. તેની દૃષ્ટિ દિવ્ય થઈ ગઈ. તેને એવું જણાવા લાગ્યું કે જો હું ખુશ થઈને કોઈને ધન યા રાજ્ય આપવા ચાહું તો તે ચોક્કસ રાજા થઈ જશે, મારું વચન કદી ખોટું નહીં જાય, એટલામાં જ તેના તપના પ્રભાવથી તથા ભક્તિભાવથી પ્રેરણા પામેલા કુણ્ડધાર પ્રગટ થયા. બ્રાહ્મણે તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. ત્યારે કુણ્ડધાર બોલ્યા,—'વિપ્રશ્રેષ્ઠ! તને ખૂબ સુંદર દિવ્ય દૃષ્ટિ મળી છે, તેની દ્વારા તું રાજાઓની ગતિ અને જાત-જાતના લોકોને જોઈ લે.' બ્રાહ્મણે પોતાના સુંદર નેત્રોથી જોયું કે હજારો રાજા નરકમાં પડેલા છે. કુણ્ડધારે કહ્યું. 'તેં બહુ ભક્તિભાવથી મારી પૂજા કરી હતી. તે છતાં પણ તું ધન મેળવીને દુઃખ જ ભોગવત તો બોલ, મારો શું ઉપકાર માનત અને તારી ઉપર મારો કયો અનુગ્રહ મનાત. જો, જો, એક વખત ફરી તેઓની ઉપર આંખ ફેરવ. ખબર નથી, મનુષ્ય ભોગોની ઇચ્છા શા માટે કરે છે! આથી તેના માટે સ્વર્ગનો દરવાજો તો પ્રાયઃ બંધ જ થઈ જાય છે. તે વખતે બ્રાહ્મણે જોયું કે તે ભોગી પુરુષોને કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, મદ, નિદ્રા, તન્દ્રા અને આળસ વિગેરે વિંટળાયેલાં હતાં. કુણ્ડધારે કહ્યું— 'જો, બધાં પ્રાણી આ દોષોથી ઘેરાયેલાં છે. પરંતુ દેવતાઓની મહેરબાનીથી આજ તું તો પોતાના તપના પ્રભાવથી બીજાઓને પણ રાજ્ય અને ધન આપવામાં શક્તિશાળી બની ગયો છે.'

રાજન્! ત્યારે તે બ્રાહ્મણ માથું નમાવીને કુણ્ડધારની આગળ સૂઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો,—'આપે મારા ઉપર બહુ મહેરબાની કરી છે. આપના પ્રેમને ન ઓળખ્યો અને મેં કામ અને લોભને કારણે આપના પ્રત્યે જે દુર્ભાવનાઓ કરી છે, તે માટે આપ મને માફ કરો.' કુણ્ડધાર-હું તો પહેલેથી જ માફ કરી ચૂક્યો છું એવું બોલી બ્રાહ્મણને ગળે લગાડ્યો અને ત્યાં જ છુપાઈ ગયા. આ રીતે 'કુણ્ડધારની મહેરબાનીથી તપસ્યા દ્વારા સિદ્ધિ મેળવીને તે બ્રાહ્મણ તમામ લોકોમાં ફરવા લાગ્યો. આકાશમાર્ગથી ચાલવું, સંકલ્પ દ્વારા ઇચ્છિત વસ્તુને મેળવી લેવી, તથા ધર્મ, શક્તિ અને યોગની દ્વારા જે પરમગતિ મળે છે તે તમામ સિદ્ધિઓ તેને મળી ગઈ, દેવતા, બ્રાહ્મણ સંતજન, યક્ષ, મનુષ્ય અને ચારણ આ બધા જ ધાર્મિકોનો જ આદર કરે છે, શ્રીમંત આ કામી પુરુષોનો નહીં. રાજન! દેવતાઓનો તમારી ઉપર મોટો પ્રેમ છે, તેથી તારી બુદ્ધિ ધર્મમાં લાગી રહી છે. ધનમાં તો માત્ર સુખનો લેશ જ રહે છે, પરમ સુખ તો ધર્મમાં જ છે,

પાપી, ધર્માત્મા, વિરક્ત અને મુક્ત થવાનાં કારણો તથા મોક્ષનાં સાધનોનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! મનુષ્ય પાપી કેવી રીતે થઈ જાય છે? કેવી રીતે ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે? તેને વૈરાગ્ય કેવી રીતે થાય છે? અને કયા ઉપાયથી તે મોક્ષ મેળવી શકે છે?

ભીષ્મજી—રાજન્! તમને તમામ ધર્મોની જાણ છે, છતાં પણ ધર્મમર્યાદાની સ્થિતિ માટે મને પ્રશ્ન કરો છો. સારું, શરૂઆતથી જ મોક્ષ વૈરાગ્ય, પાપ અને ધર્મના વિષયમાં તમે સાંભળો. માણસ વિષયોને સારી રીતે જાણવા માટે તેની ઇચ્છા રાખીને પ્રવેશ કરે છે. તેથી જે વિષયમાં તેને રાગ હોય છે. તેને મેળવવા માટે તે ઘણા કામો કરે છે. તે પોતાને પ્રિયરૂપ અને ગન્ધ વિગેરેનું વારંવાર સેવન કરવા ઇચ્છે છે. તેથી તેનો તેમાં રાગ થાય છે. અને પછી તેના ઉપર અનુક્રમે દ્વેષ લોભ અને અને મોહનો પણ અધિકાર થઈ જાય છે. આ રીતે લોભ, મોહ અને રાગ દ્વેષથી ગ્રસ્ત થઈને તેની બુદ્ધિ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી. તે ફક્ત કપટથી જ ધર્મનું આચરણ કરે છે અને કપટથી જ ધન મેળવવા ચાહે છે. આ રીતે બુદ્ધિની કપટમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જવાથી તેની પાપમાં જ રુચિ થઈ જાય છે પછી તો કોઈ સગા-સંબંધી પાપ કરવાથી તેને રોકે તો તે શાસ્ત્રના પ્રમાણો બનાવીને તેઓને યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વક જવાબ દેવા લાગે છે. રાગ અને મોહના કારણથી તેનામાં ત્રણ પ્રકારે અધર્મ વૃદ્ધિ છે. તે પાપનું ચિન્તન કરતો રહે છે, પાપ જ બોલે છે, અને પાપ જ કરે છે. સાધુ પુરુષોને તો તેના દોષો જણાઈ આવે છે પરન્તુ જેઓ તેના જેવા જ છે તેઓ તો તેના જેવું જ આચરણ કરે છે, તેઓ તેના મિત્ર બની જાય છે. તેનો તો આ લોકમાં જ સુખ નથી મળતું તો પછી બીજા લોકની તો વાત જ શી કરવી?

આ રીતે તો પુરુષ પાપી બને છે. હવે ધર્માત્માની વાત સાંભળો, ધર્માત્મા પુરુષ હંમેશાં કલ્યાણ કરનાર ધર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેનું કલ્યાણ જ થાય છે. તે કલ્યાણ કરનાર ધર્મની દ્વારા ઉત્તમ ગતિ મેળવે છે. જે માણસ સુખ દુઃખને ઓળખાવવામાં કુશળ છે. પોતાની બુદ્ધિથી પહેલાં જ આ રાગદ્વેષ વિગેરે દોષોને જોઈ લે છે. તથા સજ્જન પુરુષોની સેવા કરે છે, સાધુઓની સેવા અને સત્કર્મોના અભ્યાસથી તેની બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. તથા તેને ધર્મમાં જ આનંદ આવે છે, અને ધર્મ જ તેના જીવનનો આધાર બની જાય છે, તેનું મન ફક્ત ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થયેલા ધનમાં જ લાગે છે. તે જ્યાં ગુણ જુએ છે તેના મૂળને સિંચે છે. આવી રીતના આચરણથી પુરુષ ધર્માત્મા બને છે. અને તેને ધર્મનિષ્ઠ મિત્ર મળે છે. એવા સાચા મિત્રને અને પવિત્ર ધનને મેળવીને તે આ લોકમાં સુખી રહે છે. અને પરલોકમાં પણ સુખ મેળવે છે. આવો પુરુષ શબ્દ વિગેરે પાંચે વિષયો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. પરંતુ તે ધર્મનું આવું ફળ મેળવીને પણ હરખથી ફૂલાઈ જતો નથી. તે તેથી તૃપ્ત ન થવાના કારણે વિવેકદૃષ્ટિથી વૈરાગ્યને જ વધારે છે. જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી જવાના કારણે જ્યારે તેને કામ, રસ અને ગંધમાં સુખ નથી જણાતું તથા તેનું મન શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપમાં પણ ફસાતું નથી ત્યારે તે તમામ પ્રકારની વાસનાઓથી છૂટો થઈ જાય છે, અને ધર્મને છોડતો નથી, સમસ્ત જગતને નાશશીલ સમજીને તે ધર્મના ફળસ્વરૂપ સ્વર્ગ વિગેરેની ઇચ્છાને પણ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારપછી મોક્ષને માટે ઉપાયો દ્વારા પ્રયત્નશીલ બને છે. આ રીતે ધીરે ધીરે મનુષ્યમાં વૈરાગ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે, જેથી તે પાપ કરવું છોડી દે છે અને ધર્માત્મા બની જાય છે. અને પછી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે, ભરતશ્રેષ્ઠ! તમે મને પાપ ધર્મ વૈરાગ્ય અને મોક્ષના વિષયમાં પ્રશ્નો કર્યા હતા તેનું સ્વરૂપ મેં તમને સમજાવ્યું હવે તમે બધી રીતે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું જ આચરણ કરો કારણ કે જે લોકો ધર્મમાં જ લાગ્યા રહે છે તેને હંમેશાં સ્થિર પરમસિદ્ધિ જ મળે છે.

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! આપે ઉપાયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ બતાવી, ઉપાય વિના નહીં, તો હવે હું આપનાથી વિધિ પ્રમાણે તેનો ઉપાય સાંભળવા ઇચ્છું છું.

ભીષ્મે કહ્યું—મહાબુદ્ધિશાળી! તમે જાત-જાતના ઉપાયોથી હંમેશાં તમામ પ્રકારના હિતકારી સાધનોની તપાસ કર્યા કરો છો, જેથી તમારામાં એ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓની

પરીક્ષા કરવાનો ગુણ હોય એ ઉચિત છે. જુઓ, જે માર્ગ પૂર્વ સમુદ્રની તરફ જતો હોય તે પશ્ચિમની તરફ જઈ શકતો નથી, એજ રીતે મોક્ષનો પણ એક જ માર્ગ છે, સાંભળ હું તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરું છું. મુમુક્ષુ પુરુષે સમજવું જોઈએ કે ક્ષમાથી ક્રોધનો, સંકલ્પના ત્યાગથી વાસનાઓનો, ભગવદ્ધ્યાનાદિ સાત્ત્વિક ગુણોનું સેવન કરવાથી નિદ્રાનો, અપ્રમાદથી ભયનો, આત્માના ચિન્તનથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો તથા ધૈર્યથી ઇચ્છા, દ્વેષ અને કામનો નાશ કરવો જોઈએ. ભ્રમ, મોહ અને સંશયરૂપ આવરણનો શાસ્ત્રના અભ્યાસથી તથા ખેદને ભૂલી જવું અને ચિત્તને બીજે દોરવું—આ અને દોષોનું જ્ઞાનાભ્યાસથી દમન કરવું.

વાત પિત્તાદિથી ઉત્પન્ન થતા ઉપદ્રવ અને રોગોને હિતકારી, સારી રીતે પચે તેવો અને માપમાં આહાર સેવવાથી, લોભ અને મોહનો સંતોષથી તથા વિષયોનું તત્ત્વદૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. અધર્મને દયાથી ધર્મનું પાલન કરીને, આશાને ભવિષ્ય ચિન્તનનો ત્યાગ કરીને અને અર્થને આસક્તિના ત્યાગથી જીતવો જોઈએ. વસ્તુઓની અનિત્યતાનું ચિન્તન કરીને સ્નેહનો, યોગાભ્યાસથી ભૂખનો, કરુણાથી અભિમાનનો અને સંતોષથી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તન્દ્રાને ઉભા થઈને, તર્કને વિતર્કના નિશ્ચય દ્વારા, બકવાદને મૌનથી અને ભયને શૂરવીરતાથી કાબૂમાં લેવા જોઈએ. વાણી વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો વાણીમાં, મનનો બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિનો આત્મામાં, તેનો શુદ્ધ ચેતન પરમાત્મામાં અટકાવ કરવો જોઈએ. આ રીતે મનુષ્યે શાન્ત અને પવિત્ર આચરણવાળા થઈને આ પરમાત્મપદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. એ માટે તેણે કામ, ક્રોધ, લોભ અને નિન્દ્રા આ પાંચ દોષોને છોડીને વાણીમાં સંયમ રાખીને યોગાભ્યાસ કરવો જોઈએ. ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, શરમ, નમ્રતા, ક્ષમા, પવિત્રતા, ભોજન-શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો ઉપરનો કાબૂ—આ બધાની દ્વારા મનુષ્યનું તેજ વધે છે. અને તેનું પાપ નાશ પામે છે. તેના સંકલ્પો સિદ્ધ થવા લાગે છે. અને હૃદયમાં વિશેષ જ્ઞાન પ્રગટ થઈ જાય છે.

આ રીતે જ્યારે તે પાપરહિત અને તેજસ્વી થઈ જાય ત્યારે પરિમિત આહાર કરીને ઇન્દ્રિયોને જીતી તથા કામ ક્રોધને કાબૂમાં રાખીને પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને પરબ્રહ્મ પદમાં કરવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. અમૂઢતા, અનાસક્તિ, કામ–ક્રોધનો ત્યાગ, ગરીબપણું, અભિમાન અને પીડાથી દૂર રહેવું તથા મન, વચન અને શરીરનો કોઈ પણ જાતની આકાંક્ષા સિવાય સંયમ કરવો એ જ મોક્ષનો શુદ્ધ અને નિર્મળ માર્ગ છે.

ભૂત અને ઇન્દ્રિયાદિના વિષયમાં નારદ અને દેવલ મુનિનો તથા તૃષ્ણા-ક્ષયના વિષયમાં માણ્ડવ્ય અને જનકનો સંવાદ

ભીષ્મજી—રાજન્! આ વિષયમાં દેવર્ષિ નારદ અને દેવલના સંવાદરૂપે આ પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. એક દિવસ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ વયોવૃદ્ધ દેવલ ઋષિને બેઠેલા જોઈને નારદજીએ તેમને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. તેમણે પૂછ્યું—"બ્રહ્મન્! સ્થાવર જંગમ જગત્ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, અને પ્રલયકાળમાં એ શેમાં સમાઈ જાય છે?"

દેવલજી—દેવર્ષિ! સર્જનના સમયે પરમાત્મા જેનાથી સમસ્ત પ્રાણીઓની રચના કરે છે, તેને ભૌતિક વિજ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો 'પંચ ભૂત' કહે છે. પરમાત્માની પ્રેરણાથી કાળ તેમની જ મારફત પ્રાણીઓને રચે છે. જેઓ આથી જુદું કોઈ બીજું તત્ત્વ ભૂતોનું ઉપાદાન કારણ બતાવે છે, તે નિર્વિવાદ જૂઠું કરે છે નારદ! આ પાંચ ભૂત અને છઠ્ઠો કાળ હંમેશાં સ્થિર અને નાશ નહીં પામવાવાળા છે. અને તેજોમય મહાતત્ત્વની સ્વાભાવિક કળાઓ છે. કોઈ પણ યુક્તિ આ-પ્રમાણથી આ છ સિવાય કોઈ બીજું તત્ત્વ બતાવી શકાતું નથી. જેણે જે કોઈ બીજી વાત કહે છે તેનું કથન ચોક્કસ પાયા વગરનું છે. ત્યારે એજ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે આ છયે જગતરૂપમાં ટકેલાં છે. પાંચ મહાભૂત, કાળ તથા ભાવ અને અભાવ અર્થાત્ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર અને અજ્ઞાન—આ આઠ તત્ત્વો નિત્ય છે તથા એઓજ બધા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયનું કારણ છે. પ્રાણીઓનું શરીર પૃથ્વીનો વિકાર છે, શ્રોત્ર-

ન્દ્રિય આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સૂર્યથી, ત્વચા વાયુથી અને રસના પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે આંખ, નાક, કાન, ચામડી અને જીભ—આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિઓ જ વિષયોને ગ્રહણ કરવાવાળી છે. આ પાંચેને દેખવું, સૂંઘવું, સાંભળવું, અડકવું અને રસાસ્વાદ કરવો એ પાંચે ગુણો છે. તથા રૂપ, ગન્ધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને રસ—આ પાંચ વિષય છે. પરન્તુ આ પાંચે વિષયોનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિઓને નથી હોતું, તેઓને તો ક્ષેત્રજ્ઞ જીવ જ જાણે છે. શરીર અને ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ ચિત્ત સારું છે, ચિત્તથી મન સારું મનની અપેક્ષા બુદ્ધિ સારી છે. અને બુદ્ધિથી પણ ક્ષેત્રજ્ઞ વધારે સારો છે. પ્રથમ તો જીવ પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેના અલગ અલગ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે, અધ્યાત્મચિન્તન કરવાવાળા પુરૂષો પાંચે ઇન્દ્રિયો તથા ચિત્ત મન અને બુદ્ધિ આ આઠેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે.

'હાથ, પગ, ગુદા, લિંગ અને મોઢું' આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. હવે તેઓનું વિવરણ સાંભળો. હાથ-ઇન્દ્રિય તમામ પ્રકારના કામ કરે છે, પગ-ઇન્દ્રિય ચાલવાની ક્રિયા કરે છે, ગુદા ઇન્દ્રિય મળત્યાગ કરે છે, લિંગ મૈથુન સમયે વીર્યત્યાગ કરે છે અને મોઢું ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ બોલવામાં થાય છે. આ સિવાય છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય બળ અર્થાત્ પ્રાણ છે. આ રીતે મેં મારી વાણીથી તમને તમામ ઇન્દ્રિયો અને તેનું જ્ઞાન, કાર્ય અને ગુણ સંભળાવ્યા જ્યારે પોતપોતાના કામથી થાકીને ઇન્દ્રિયો શાન્ત થઈ જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય સૂઈ જાય છે, ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થવા છતાં પણ એ મન નિવૃત્ત થતું નથી અને વિષયોનું જ સેવન કરતું રહે તો તેને સ્વપ્નાવસ્થા જાણવી જોઈએ, જાગ્રત અવસ્થામાં જે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તેઓના ભોગપ્રદ કર્મોની સહાયતાથી સ્વપ્નમાં અનુભવ થાય છે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિ આ ચૌદ ઇન્દ્રિયો અને સત્વ વગેરે ત્રણ ગુણો—આ સત્તર તત્ત્વ માનેલા છે, આનાથી જુદું અઢારમું તત્ત્વ જીવ છે. જે શરીરમાં રહે છે, અને નિત્ય છે. જ્યારે જીવનો વિયોગ થઈ જાય છે, ત્યારે શરીર અને તેમાં રહેવાવાળા આ તત્ત્વનો પણ રહેતા નથી. જે રીતે ઘરમાં રહેવાવાળો પુરૂષ એક ઘર પડી જવાથી બીજામાં અને બીજું ઘર પડી જવાથી ત્રીજામાં ચાલ્યો જાય છે, તેજ રીતે આ જીવ કાળની પ્રેરણાથી અજ્ઞાન, કામ અને કર્મની દ્વારા એક શરીરથી બીજા શરીરમાં ચાલ્યો જાય છે. અજ્ઞાની માણસ દેહથી પોતાનો સમ્બન્ધ માને છે, જેથી દેહનો વિયોગ થવાથી તેને દુઃખ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનવાળાનો નિશ્ચય આત્માની અસંગતાના વિષયમાં નિશ્ચલ હોય છે, જેથી તેઓને તેનાથી કંઈ પણ ખેદ થતો નથી, વાસ્તવમાં આ જીવ કોઈ વખત કોઈનો નથી. એ તો નિત્ય અને એકલો જ છે. સુખ અને દુઃખનું કારણ તો શરીર જ છે જીવ કોઈ વખત ઉત્પન્ન થતો નથી અને મરતો નથી. જ્યારે પણ તેને તત્વજ્ઞાન થાય છે ત્યારે આ શરીરનો સંબંધ છોડીને ઉચ્ચ ગતિ મેળવી લે છે. શરીર પુણ્ય-પાપમય છે. કર્મોના ક્ષયથી તેનો પણ ક્ષય થતો રહે છે. આ રીતે શરીરનો ક્ષય થઈ જતાં જ આ જીવ બ્રહ્મત્વને મેળવે છે, પુણ્ય પાપના ક્ષયને માટે આત્મજ્ઞાન જ જરૂરી છે. તેઓનો ક્ષય થયેથી જ્યારે જીવને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ત્યારે વિદ્વાન લોકો તેની ઉચ્ચ ગતિ માને છે.

રાજા યુધિષ્ઠિર—પિતામહ! અમે બહુ ક્રૂર અને પાપી છીએ, અરે! અમે તો ફક્ત પૈસા માટે જ પોતાના ભાઈ, પિતા, પૌત્ર. મિત્ર અને પુત્રોનો સંહાર કર્યો છે. અમારી આ પૈસાની લોલુપતા કેવી રીતે દૂર થશે.

ભીષ્મજી—રાજન્! એક વખત માંડવ્યઋષિએ રાજા જનકને એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો. એ વખતે વિદેહ રાજાએ જે વાત કરી હતી તે પુરાતન ઇતિહાસ તમને સંભળાવું છું. રાજા જનકે કહ્યું હતું.—'મારી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. જેથી હું મોજથી જીવન વીતાવું છું. કદાચ મિથિલા નગરીમાં આગ લાગે તો પણ મારૂ કાંઈ નથી બળતું. જે ભોગવાળા હોય છે તેઓને મોટા સમૃદ્ધિવાળી વિષયો પણ દુઃખરૂપ જ થઈ પડે છે, પરન્તુ અજ્ઞાનિયોને તો જરામાત્ર વિષય પણ મોહમાં નાખી દે છે, લોકોમાં જે કામજનિત સુખ છે અને પરલોકમાં જે દિવ્ય સુખ છે, તે બન્ને તૃષ્ણાના ક્ષયથી થવાવાળા સુખની અપેક્ષા તેનો સોળમો અંશ પણ નથી. જેવી રીતે કાળક્રમથી વાછરડાનું આયુષ્ય વધવાથી તેનું શીંગડું પણ વધે

છે જો જરાપણ વસ્તુ પોતાની માનવામાં આવે તો તેનો નાશ થવાથી તે જ દુઃખનું કારણ બની જાય છે, તે જ કારણથી કામનાઓની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ નહિ. કામનાઓ પ્રત્યે આસક્તિ જ દુઃખરૂપ છે. જો કોઈ પણ રીતે ધન મળી જાય તો તેને ધર્મના કામમાં જ લગાવવું જોઈએ. ભોગોની સામગ્રી એકઠી કરવી જોઈએ નહીં. વિદ્વાન્ અન્ય પ્રાણીઓને પોતાની જેવા જ જુવે છે. અને એથી તે કૃતકૃત્ય અને શુદ્ધ ચિત્તવાળો થઈ તમામ વસ્તુઓને છોડી દે છે તે સત્ય–અસત્ય, હર્ષ–શોક, પ્રિય અપ્રિય, ભય–અભય આદિ તમામ દ્વન્દ્વોને ત્યાગીને ઘણો જ શાન્ત અને વિકારરહિત થઈ જાય છે. તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો તે દૂષિત અન્તઃકરણવાળાઓને માટે ઘણું જ કઠણ છે. મનુષ્ય વૃદ્ધ થવા છતાં પણ તે તે શિથિલ થતી નથી. પરંતુ તે તો આજીવન સુધી રહેવાવાળા રોગની જેવી છે. તેથી તેનો ત્યાગ કરવો એ જ સુખ છે.'

રાજાનાં આ વચનો સાંભળી માણ્ડવ્ય મુનિ ખૂબ ખુશ થયા અને તેનાં વચનોનાં વખાણ કરીને તેઓ મોક્ષમાર્ગમાં તત્પર થયા.

સંન્યાસીના સ્વભાવ, આચરણ અને ધર્મોનું વર્ણન

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! પ્રકૃતિથી પર જે પરબ્રહ્મનું સ્થિર પરમધામ છે તેને કેવા સ્વભાવવાળો, કેવા આચરણવાળો, કેવી વિદ્યાવાળો અને કેવા કામોમાં લાગેલો માણસ મેળવી શકે છે ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—રાજન્ ! જે માણસ મોક્ષ ધર્મમાં તત્પર, સ્વલ્પ આહાર કરવાવાળો અને જિતેન્દ્રિય હોય તે જ તે પ્રકૃતિથી પર અત્યંત સ્થિર પદને મેળવે છે. મુનિએ પોતાના ઘરથી નીકળ્યા પછી લાભ અને નુકશાનમાં સમાનતા રાખવી, ખેવાનો અભીષ્ટ પદાર્થ મળે તો તેમાં પણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખે. પોતાની આંખ, વચન અને મનથી કોઈ વસ્તુને દૂષિત ન કરે અર્થાત્ મન, વચન અને વ્યવહારથી કોઈપણ પ્રત્યે દુર્ભાવ પ્રગટ ન કરે તથા કોઈની પણ સામે યા પાછળ તેના દોષ જાહેર ન કરે, કોઈ પણ પ્રાણીને કષ્ટ ન પહોંચાડે, સૂર્યની જેમ હંમેશાં ફરતા રહે, તથા કોઈની સાથે વેર ન કરે. પોતાની નિન્દાને સહન કરે, કોઈની પ્રત્યે અભિમાન ન કરે, કોઈ ક્રોધ કરે તો તેને મીઠા વચન બોલે અને મારે તો પણ તેના જ હિતની વાતો બોલે. ગામમાં રહીને લોકોની સાથે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વ્યવહાર ન કરે, તથા ભિક્ષાવૃત્તિનો ત્યાગ કરી કોઈને ત્યાં અગાઉથી નિમંત્રણ પામીને ન જાય મૂર્ખ લોકો, ધૂળ, માટી, ફેંકીને કષ્ટ આપે તો પણ શાન્ત રહે. પોતાના મોઢાથી કોઈ કઠોર વચન ન કાઢે હંમેશાં કોમળતાનો વર્તાવ કરે, કોઈની પણ પ્રત્યે કઠોરતા ન કરે, ચિન્તા વગર રહે અને ખૂબ મોટી મોટી વાતો ન બનાવે, જ્યારે રસોડાના ધુમાડા બંધ થઈ જાય, સાંબેલું જુદું મુકી દેવાય. ચૂલાની આગ શાંત થઈ જાય, બધાં ભોજન કરી ઊઠી જાય, અને પીરસવું પણ બંધ થઈ જાય તે સમયે યતિએ ભિક્ષા માગવા નીકળવું જોઈએ. એણે કેવળ શરીરના નિર્વાહનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પેટ ભરીને ભોજન મળી જાય તો તેની પણ પરવા ન કરે મળે તો દુઃખી ન થાય અને મળી જાય તો ખુશ ન થાય. આવાં તુચ્છ લૌકિક લાભોમાં ઇચ્છા ન કરે. જ્યાં ખૂબ આદર–સત્કાર થાય ત્યાં ભિક્ષા ન કરે. તે સિવાય પણ આદરવશ થઈને બીજો પણ કોઈ લાભ થતો હોય તો તેનાથી પણ દૂર રહે. ભિક્ષામાં મળેલાં અન્નના દોષ તથા ગુણ કહીને તેની નિંદા કે તેના વખાણ ન કરે. એકાન્ત ઝુંપડી, ઝાડની નીચે, વનમાં યા ગુફાની અંદર છુપી રીતે રહીને આત્મામાં જ લીન રહે. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતામાં સ્થિર, અને સ્થિત અને સરખા સ્વરૂપે બ્રહ્મભાવથી સ્થિર રહે તથા પોતાના કર્મોથી પુણ્ય–પાપ રૂપ કર્મફળની ભાવના ન કરે. હંમેશાં તૃપ્ત અને સંપૂર્ણ સન્તુષ્ટ રહે. મુખ અને ઇન્દ્રિઓને પ્રસન્ન રાખે, ભયને પાસે ફરકવા પણ ન દે. પ્રણવ આદિ જપમાં લીન રહે. શરીર તથા વૈરાગ્યનો આશ્રય લઈને મૌન રહે. શરીર અને ઇન્દ્રિયો વગેરે ભૌતિક પદાર્થોમાં અનાત્મદૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરે, જીવોના જન્મ–મરણ પર વિચાર કરે, કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા ન કરે, તમામ ઉપર સમાનભાવ રાખે, ભાત વગેરે પકાવેલાં તથા કાચાં મૂળ વગેરે કાચાં

ભોજનથી જીવનથી જીવનનિર્વાહ કરે તથા આત્મ કલ્યાણને માટે અત્યંત શાંતચિત્ત, પરિમિત આહારી અને જિતેન્દ્રિય બને. તપસ્વીએ વચન, મન, ક્રોધ, હિંસા, ઉદર અને લિંગને તેના વિકારથી રોકવા જોઈએ. જ્યાં નિન્દા કે સ્તુતિ થતી હોય ત્યાં બન્નેમાં સમાન ભાવે રહીને ઉદાસીનતાથી રહેવું જોઈએ. સંન્યાસાશ્રમમાં આવા પ્રકારોનું આચરણ ઘણું જ પવિત્ર માનેલું છે.

સંન્યાસીએ ઉદાર, ચિત્તવાળા, તમામ પ્રકારે જિતેન્દ્રિય, તમામ બાબતોમાં નિર્લેપ, સૌમ્ય, અનિકેત અને સ્થિર ચિત્તવાળા થવું જોઈએ. તેણે પોતાના પૂર્વાશ્રમના પરિચિત દેશમાં રહેવું ન જોઈએ. ગૃહસ્થો અને વાનપ્રસ્થોનો સહવાસ છોડી દેવો જોઈએ. પોતાની રુચિને જરા પણ પ્રગટ કર્યા સિવાય જે વસ્તુ મળે તેને ભોગવવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ તથા ઇચ્છિત વસ્તુને મળવાથી ખુશ નહીં થવું જોઈએ. આવા પ્રકારનો સંન્યાસાશ્રમ જ્ઞાનીઓના માટે તો મોક્ષ સ્વરૂપ છે. પરન્તુ અજ્ઞાનીઓ માટે શ્રમરૂપ જ છે. હારીત મુનિએ તો આ ધર્મને મોક્ષનું વિદ્વાનો માટે મોક્ષનું વિમાન જ બતાવ્યું છે. જે માણસ તમામને અભય દાન કરીને ઘરથી નીકળી જાય છે. તેને તેજોમય લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા તે બરાબર અમર થઈ જાય છે.

પ્રાણી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ભીષ્મજી વૃત્રાસુરની કથા સંભળાવે છે

રાજા યુધિષ્ઠિર—દાદાજી ! બધા માણસો મને બહુ ભાગ્યશાળી કહે છે. પરન્તુ મારી દૃષ્ટિએ તો મારાથી વધારે દુઃખી કોઈપણ નથી. ખરી રીતે તો શરીર ધારણ કરવું એ જ મોટું દુઃખ છે. ખબર નથી કે દુઃખનો નાશ કરનાર સંન્યાસ હું ક્યારે લઈશ ? હું જાણી શકતો નથી કે આ રાજપાટ છોડીને ક્યારે વનમાં જઈશ ?

ભીષ્મજી—રાજન્ ! કોઈ વસ્તુ અંત વગરની નથી, તમામની હદ છે. આવાગમન પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. આ લોકમાં કોઈ વસ્તુ સ્થિર નથી. તું જે માને છે તે પણ બરાબર નથી; કારણ કે મોટાઈમાં પણ આસક્તિ ભાવ થાય તો તે દોષરૂપ છે. તમે લોકો તો ધર્માત્મા છો, જેથી સમય આવશે ત્યારે (શમાદિના) અભ્યાસથી મોક્ષ મેળવી લેશો. જીવ પુણ્ય-પાપના કારણથી સુખ દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા તમોગુણથી વ્યાપ્ત બની જાય છે. પરંતુ જે વખતે તે જ્ઞાનદ્વારા અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલા અંધકારનો નાશ કરે છે, તે સમયે તેને સનાતન પરંબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. રાજન ! આ વિષયમાં એક જૂની કથા છે. તેમાં એ બતાવેલ છે કે મોટાઈથી પતિત થઈને વૃત્રાસુરે કેવા પ્રકારનું આચરણ કર્યું હતું, તેને તું એ આખ્યાનથી સાંભળ—

દેવતાઓએ વૃત્રાસુરને હરાવ્યો, તેનું રાજ્ય છીનવી લીધું તથા કોઈ પણ તેનો સહાયક ન રહ્યો; તો પણ કેવળ રાગ-દ્વેષથી રહિત બુદ્ધિનો આશ્રય લઈને જ તે પોતાના શત્રુઓની વચમાં નિશ્ચિન્ત થઈને રહ્યો હતો. આ મોટાઈથી રહિત અવસ્થામાં તેને શુક્રાચાર્યજીએ પૂછ્યું. દાનવરાજ ! તમને દેવતાઓએ હરાવ્યા છે, છતાં આજકાલ તમારા ચિત્તમાં કોઈ પણ જાતની પીડા જણાતી નથી. તેનું શું કારણ છે ?

વૃત્રાસુર—બ્રહ્મન્ ! મેં સત્ય અને તપના પ્રભાવથી જીવોના જન્મ અને મરણનું રહસ્ય સારી રીતે જાણી લીધું છે. તેમાં મને જરા પણ શંકા નથી. તેથી હવે તેના વિષયમાં મને હર્ષ અને શોક નથી થતો. જીવ કાળને આધીન થઈને પોતાના પાપોના કારણે બળાત્કારથી નરકમાં પડે છે અને કોઈ પોતાના પુણ્યના પ્રભાવથી દિવ્ય લોકોમાં જઈને આનંદ મનાવે છે. એ રીતે પોતાના પુણ્ય-પાપોનું કંઈક ફળ ભોગવીને બચેલાં કર્મોને ભોગવવા માટે વારંવાર આ જગતમાં જન્મે છે અને મરે છે. વાસનાઓના બંધનમાં બંધાયેલા અનેક જીવો નરકમાં પડી ફરી બેબાકળા થઈને પશુ-પક્ષીઓની હજારો યોનિઓમાં જન્મ લે છે. આ રીતે મેં તમામ જીવોને જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડેલા જોયા છે. શાસ્ત્રનો પણ એજ સિદ્ધાંત છે કે જેવું કર્મ થાય છે, તેવું જ ફળ મળે છે. પૂજ્ય ! આ રીતે આ રીતે આખો સંસાર કાળના નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે.

તેને આવી આવી વાતો કહેતાં સાંભળીને પૂજ્ય શુક્રાચાર્યજીએ કહ્યું—ભાઈ ! તું તો બહુ બુદ્ધિશાળી

છે. છતાં આવી અસુર ભાવોનો નાશ કરવાવાળી નકામી વાતો શા માટે બનાવે છે ?'

વૃત્રાસુર-બ્રહ્મન્ ! આપને તથા બીજા મહા બુદ્ધિશાળીઓને તે તો જાણ જ છે કે પ્રથમ મેં વિજયના લોભથી મોટું તપ કર્યું હતું. તે સમયે હું મારા તેજના કારણે ત્રણે લોકમાં ખૂબ ઊંચે ચઢી ગયો હતો અને તમામ પ્રાણીઓની કેરલીયે ભોગ સામગ્રીઓ આંચકી લીધી હતી, હું નિરન્તર નીડર થઈને આકાશમાં ફરતો હતો અને સંસારનું કોઈપણ પ્રાણી મને જીતવાને સમર્થ નહોતું આ રીતે તપના પ્રભાવથી મેં જે મોટાઈ મેળવી હતી તે મારા કર્મથી જ નાશ પણ થઈ ગઈ; પરંતુ મેં ધૈર્ય ધારણ કરીને તેની ચિંતા ન રાખી જે વખતે હું દેવરાજ ઈન્દ્ર મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તે વખતે તેની મદદ માટે આવેલા ભગવાન હરિના મેં દર્શન કર્યા હતા. તે પ્રભુ, નારાયણ વૈકુંઠ, પુરુષ, અનન્ત, શુકલ, વિષ્ણુ, સનાતન મુંજકેશ, હરિશ્મશ્રુ અને સંપૂર્ણ ભૂતોના પિતામહ છે. પૂજ્ય ! ચોક્કસ હજુ પણ મારી તપસ્યાનો કોઈ અંશ બચેલો છે જેથી હું આપને કર્મફળની બાબતમાં પ્રશ્ન કરવાની ઈચ્છા ધરાવું છું. મહેરબાની કરીને એ બતાવો કે કયાં ઉત્તમ ફળને મેળવીને જીવ અજર-અમર થઈ જાય છે. તથા ક્યા કર્મ યા જ્ઞાનની દ્વારા તે ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

પૂજ્ય શુક્રાચાર્ય અને વૃત્રાસુરની આ વાત ચાલી રહી હતી તેટલામાં મહા મુનિ સનત્કુમાર તેના સંશયને દૂર કરવા ત્યાં પધાર્યા શુક્રાચાર્યે તથા દાનવરાજ વૃત્રે તેમની પૂજા કરી અને તેઓ બહુ કિંમતી એક આસન ઉપર બિરાજ્યા. જ્યારે તેઓ આરામથી બેસી ગયા ત્યારે મહર્ષિ શુક્રાચાર્યે કહ્યું 'પૂજ્ય ! આ દાનવરાજને પૂજ્ય વિષ્ણુ ભગવાનનું ઉચ્ચ માહાત્મ્ય સંભળાવવાની કૃપા કરો, આ સાંભળીને શ્રી સનત્કુમારજી બોલ્યા ! દૈત્યપ્રવર, પૂજ્ય વિષ્ણુજીનું ઉત્તમ મહાત્મ્ય સાંભળો. જુઓ આ આખુંયે વિશ્વ તેમનામાં રહેલું છે. તેઓ જ તમામ પ્રાણીઓની રચના કરે છે. તેઓ જ પ્રલયકાળ આવતાં તેઓનો વિનાશ કરે છે અને તેઓ જ કલ્પાંતરની શરૂઆતમાં તેઓની ફરી રચના કરે છે. તમામ ભૂતો

તેમોમાં લીન થાય છે અને તેઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમને કોઈ શાસ્ત્ર જ્ઞાનદ્વારા અથવા તપસ્યા દ્વારા મેળવી શકાતા નથી. તેઓ તો ઇન્દ્રિયોના દમનથી જ મેળવી શકાય છે. જે બાહ્ય અને અભ્યાન્તર કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈને બુદ્ધિ (નિષ્કામભાવ)થી મનને શુદ્ધ કરે છે તે અનંત સુખને મેળવે છે. કર્મોની દ્વારા જીવની શુદ્ધિ સેંકડો જન્મમાં થવા પામે છે, પરન્તુ કોઈક જ જીવ મોટા પ્રયત્ન કરીને એક જ જન્મમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે. ભગવન્ નારાયણ આદિ-અને અન્તથી રહિત છે અને તેઓજ તમામ ચર અને સ્થિર પ્રાણિઓ- ભૂતોની રચના કરે છે. તેઓ જગતનો નાશ કરવાવાળા, બધાના નિયામક અને શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે. તેઓજ તમામ ભૂતોમાં ક્ષર અને અક્ષરરૂપથી પણ રહે છે. પૃથ્વી તેઓના પગ છે, સ્વર્ગ લોક માથું છે, દિશાઓ હાથ છે, આકાશ કાન છે, સૂર્ય આંખ છે, ચંદ્ર મન છે. મહત્તત્વ બુદ્ધિ છે અને પાણી જીભ છે, તમામ ગ્રહો તેઓની ભૂકુટિઓમાં રહેલા છે, અને નક્ષત્રસમૂહ તેઓના તેજથી પ્રગટ થયાં છે. સત્વ, રજ, તમ આ ત્રણે ગુણો નારાયણ સ્વરૂપ છે. તમામ આશ્રમોનું અને જપાદિ કર્મોનું ફળ પણ તેઓજ છે. તથા તેઓ અવ્યય પરમાત્મા જે કર્મત્યાગરૂપ સન્યાસનું ફળ છે. વેદમન્ત્રો તેમના રૂંવાડા છે, પ્રણવ તેઓની વાણી છે, તથા અનેક વર્ણ અને આશ્રમ તેઓનો આશ્રય છે. તેઓના ઘણા મુખ છે. તેઓ હૃદયમાં આશ્રિત ધર્મ, આત્મદર્શનરૂપ પરમ ધર્મ, તપ અને સત-અસત-સ્વરૂપ છે; તેઓજ શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, યજ્ઞપાત્ર અને સોળ ઋત્વિજો છે, તથા તેઓ જ પ્રજાપતિ, વિષ્ણુ, અશ્વિનીકુમાર, ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, યમ અને કુબેર છે. જે વખતે મનુષ્યની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઊઘડે છે તે વખતે તેઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જગતની ઉત્પત્તિથી લઈને પ્રલય સુધી એક કલ્પ થાય છે, એવા કરોડો કલ્પ સુધી જીવ સ્થાવર જંગમ યોનિઓમાં આવે છે જાય છે. માનો કે એક યોજન પહોળી, પાંચસો યોજન લાંબી અને એક ગાઉ ઊંડી એવી હજારો ઊંડી વાવડીઓ હોય અને તેમાંથી વાળના અગ્ર ભાગથી એક દિવસમાં ફક્ત એક જ ટીપું પાણી કાઢવામાં આવે તો તે બધું શોષાવવામાં જેટલો સમય લાગે તેટલો જ સમય પ્રજાના ઉત્પત્તિ અને પ્રલયરૂપ એક કાળમાં લાગે છે. જીવ અજ્ઞાનના કારણે જ પોત-પોતાના કર્મોને અનુસારે જુદી જુદી ગતિઓને મેળવે છે. આ રીતે હંમેશાં શુદ્ધચિત્તથી આત્માનુસન્ધાન કરતાં જીવ તે શુદ્ધ ચિન્માત્ર ભાવરૂપ પરમાત્મને મેળવી લે છે. અને તેની

તે અવિનાશી પદને મેળવે છે. કે જે સનાતન બ્રહ્મ છે અને અત્યન્ત સુશોભિત છે. મહા બળવાન દૈત્યરાજ! આ રીતે મેં તમને શ્રીનારાયણ ભગવાનનો પ્રભાવ સંભળાવ્યો.'

વૃત્રાસુર—પૂજ્ય! મને આપની વાત બહુ જ ખરી જણાય છે હવે મને કોઈ પણ જાતનો ખેદ નથી. આપનાં વચનો સાંભળી હું પાપ અને ખેદથી રહિત થઈ ગયો છું. મહર્ષિ! આ અનન્ત અને મહાતેજસ્વી વિષ્ણુનું જ પ્રબળ ચક્ર ચાલી રહ્યું છે. આ સનાતન સ્થાનથી જ બધી સૃષ્ટિઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે જ પરમાત્મા અને પુરુષોત્તમ છે અને તેમાં જ આ આખું જગત રહેલું છે.

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—દાદાજી! સનત્કુમારજીએ વૃત્રાસુર સમક્ષ જે બતાવ્યું હતું તે પૂજ્ય વિષ્ણુ આ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ છે ને!

ભીષ્મજી—મૂળમાં રહેલા જે ભગવાન દેવાધિદેવ છે તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને જ પોતાની સંકલ્પ જુદી જુદી જાતના પદાર્થો રચે છે. આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તેમના આઠમા અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણો. પરંતુ તેઓ પોતાના અષ્ટમાંશમાંથી જ ત્રણે જગતની રચના કરે છે. તેઓ અવિનાશી, ભગવાન, મહાન શક્તિવાળા અને બધાના અધીશ્વર છે. કલ્પનો અંત થતાં જ્યારે તેઓ પાણી ઉપર સૂવે છે, તેઓ સનાતન અને અત્યન્ત પરમાત્મા પોતાની સત્તામાત્રથી જ તમામ કાર્ય-કારણોને પૂર્ણ કરી દે છે. અને હંમેશાં એકરસ થઈને પણ આ શ્રીકૃષ્ણરૂપ બનીને લોકોમાં હરેફરે છે. પરન્તુ તેઓ આ સ્વરૂપમાં પણ બંધાયેલા તો નથી જ અને પોતાનામાં જ રહેલા આ અનેક પ્રકારના સંપૂર્ણ જગતની રચના કરે છે.

ઇન્દ્રદ્વારા વૃત્રાસુરના વધનો પ્રસંગ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું—દાદાજી! દુઃખના રહિત તેજસ્વી વૃત્રાસુરની ધર્મનિષ્ઠા ધન્ય છે તથા તેનું દુઃખનાં વિનાનું વિજ્ઞાન અને વિષ્ણુભક્તિ પણ ધન્યવાદને યોગ્ય છે. ભરતશ્રેષ્ઠ! આવા પ્રભાવશાળી વૃત્રને ઇન્દ્રે કેવી રીતે માર્યો હતો તથા તે બન્નેનું યુદ્ધ કઈ રીતે થયું હતું—તે પ્રસંગ સાંભળવા મારા મનમાં મોટું કુતૂહલ છે. મહેરબાની કરી વિસ્તારથી વર્ણન કરો.

ભીષ્મજી બોલ્યા—રાજન! પુરાણ કાળની વાત છે. દેવરાજ ઇન્દ્ર રથમાં સવાર થઈને દેવતાઓને સાથે લઈને વૃત્રાસુર સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. તેઓએ પોતાની સામે મહાકાય વૃત્રાસુરને ઊભેલો જોયો. તે પાંચસો યોજન ઊંચો અને ત્રણસો યોજન મોટો હતો. વૃત્રાસુરનું આવું વિશાળ શરીર જે ત્રિલોકી ભગવાન માટે પણ દુર્જય હતું તે જોઈને દેવતા લોકો ડરી ગયા અને ખૂબ ગભરાવા લાગ્યા. તે જોઈને ઇન્દ્રની જાંઘો પણ સુસ્ત થઈ ગઈ. છેવટે યુદ્ધ જામી પડયું અને બન્ને બાજુ રણભેરીઓનો ભયંકર અવાજ થવા લાગ્યો. ઇન્દ્ર મહારાજ અને વૃત્રાસુરની ખૂબ જોરદાર લડાઈ થઈ રહી. આખું વિશ્વમંડળ દેવતા અને અસુરોની સેનાઓથી અને તલવાર, પટ્ટા, ત્રિશૂલ, ભાલા, તોમર, મુદ્ગર, જાત જાતની શિલા, ધનુષ્ય, જાત જાતના દિવ્ય અસ્ત્રશસ્ત્ર અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી છવાઈ ગયું. તે અદ્ભુત યુદ્ધને જોવા માટે બ્રહ્મા વગેરે દેવતા, ઋષિ, સિદ્ધ અને ગન્ધર્વલોકો વિમાનો ઉપર ચઢીને ત્યાં આવ્યાં.

ધર્માત્મા વૃત્ર આકાશમાં ચઢીને ઇન્દ્ર ઉપર પત્થર વરસાવવા લાગ્યો, તેથી દેવતાઓને ખૂબ ક્રોધ વ્યાપ્યો અને તેઓએ ચારે બાજુથી બાણ વરસાવીને તે પત્થરોની વર્ષા બંધ કરી દીધી, પરંતુ મહા બળવાન વૃત્ર બહુ જ કપટી પણ હતો. તેણે માયાયુદ્ધ કરીને ઇન્દ્રને મોહમાં ફસાવી દીધો. તેથી ઇન્દ્ર મૂર્છા પામ્યા ત્યારે વસિષ્ઠજીએ રથંતર સામ દ્વારા તેમને સચેતન કર્યા. વસિષ્ઠજી કહેવા લાગ્યા, 'ઇન્દ્ર મહારાજ! તમે તમામ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, દૈત્ય અને અસુરોનો સંહાર કરવાવાળા અને ત્રિલોકીના બળથી યુક્ત છો; છતાં આ રીતે ખેદમાં કેમ પડી ગયા? જુઓ, તમારી સામે આ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ચન્દ્રમા, સૂર્ય અને સમસ્ત મહા ઋષિસમુદાય ઊભેલા છે. જેથી તમે સાવધાન થઈને શત્રુઓનો સંહાર કરો.'

ભીષ્મજી—જ્યારે મહાત્મા વસિષ્ઠજીએ આ પ્રમાણે ઇન્દ્રને સાવધાન કર્યા ત્યારે તેના શરીરમાં મોટું બળ આવ્યું. તેણે બુદ્ધિપૂર્વક મહાયોગથી યુક્ત

થઈ વૃત્રની તમામ માયાજાળ નાશ કરી. ત્યારે બૃહસ્પતિ તથા બીજા મહર્ષિઓએ વૃત્રાસુરનું પરાક્રમ જોયું અને મહાદેવજી પાસે ગયા અને તેના નાશને માટે પ્રાર્થના કરી. તે વાત ઉપર જગત્પતિ ભગવાન શંકરના તેજમાંથી ભયંકર અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો અને તે વૃત્રાસુરના શરીરમાં પેઠો અને જગતની રક્ષા કરવામાં ભગવાન વિષ્ણુ ઇન્દ્રના બાજુમાં બિરાજ્યા.-પછી મહા બુદ્ધિશાળી બૃહસ્પતિજી, પરમ તેજસ્વી વસિષ્ઠજી, તથા બીજા બધા મહર્ષિયો ઇન્દ્રની બાજુમાં જઈને એક ચિત્ત થઈને બોલ્યા,-દેવરાજ વૃત્રનો વધ કરો' મહાદેવજી બોલ્યા, 'દેવેશ્વર ! આ વૃત્રાસુરે બળ મેળવવા માટે સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું હતું. અને ત્યારે બ્રહ્માજીએ તેમને વરદાન આપ્યું હતું: તેઓએ તેને યોગીઓના જેવી શક્તિ, આશ્ચર્યકારી માયાવીપણું, મહાન પરાક્રમ અને વિચિત્ર તેજ આપ્યું હતું. લો મારું તેજ તમારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. તે સમયે તે (જ્વરને કારણે) ખૂબ દુઃખીત થઈ રહેલ છે, આવી અવસ્થામાં જ તું વજ્રથી તેને મારી નાખ.' ઇન્દ્ર બોલ્યો, 'પૂજ્ય ! આપની કૃપાથી આપની સામેજ હું આ દુર્જય દૈત્યને મારીશ'.

રાજન્ ! જ્યારે વૃત્રાસુરના શરીરમાં જ્વરે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દેવતા અને ઋષિઓમાં ખૂબ હર્ષના અવાજ થવા લાગ્યા, આ બાજુ તીવ્ર જ્વરથી તપેલો મહાદૈત્ય વૃત્ર પણ તાડુકા દેતો આમાનુષી ગર્જના કરવા લાગ્યો. પડખું ફેરવતાં જ ઇન્દ્રે તેના ઉપર વજ્ર ફેંક્યું. કાળ અગ્નિ જેવા તે પરમ તેજસ્વી વજ્રે તેને તરત જ પૃથ્વી ઉપર પાડી દીધો. બસ, દેવતા લોકો તમામ બાજુથી હર્ષનો અવાજ કરવા લાગ્યા. આ રીતે વૃત્રને મરેલો જોઈને પરંપરાશીલ ઇન્દ્ર મહારાજે વિષ્ણુ તેજથી વ્યાપ્ત વજ્રને લઈને સ્વર્ગ લોકમાં પ્રવેશ કર્યો.

કુરુશ્રેષ્ઠ ! તેજ વખતે વૃત્રના મૃત દેહમાંથી મહાભય દેનારી બ્રહ્મહત્યા પ્રગટ થઈ. અને દેવરાજ ઇન્દ્રને શોધવા લાગી દેવરાજ સ્વર્ગ તરફ જઈ રહ્યા હતા. તેને પકડીને બ્રહ્મહત્યા તેના શરીરમાં પેસી ગઈ. બ્રહ્મહત્યાની બીકથી ગભરાઈને ઇન્દ્ર કમળનાળમાં ઘુસી ગયા અને ઘણાં વર્ષો સુધી તેમાં જ છુપાઈ રહ્યા. ઇન્દ્રે તેને હટાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ તે તેનાથી

પોતાનો દેહ છોડી શક્યા નહીં. પછી તે પિતામહ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને તેમને માથું નમાવી પ્રણામ કર્યા. બ્રહ્માજીએ પોતાની મીઠી વાણી દ્વારા બ્રહ્મહત્યાને શાન્ત કરી અને પછી તેને કહ્યું–'કલ્યાણિ ! આ દેવરાજ છે, તું તેને છોડી દે. મારું આટલું હિત કર. અને કહે કે હું તારું કયું કામ કરું; તું શું ઇચ્છે છે!

બ્રહ્મહત્યા—આપ ત્રણે લોકના કર્તા છો અને ત્રણે જગતમાં પૂજ્ય છો: જ્યારે આપ ખુશ છો તો હું મારી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થયેલી સમજું છું. આપે જ ત્રણે લોકોની રક્ષા માટે ધર્મની મર્યાદા બાંધેલી છે. આ નિયમ આપનો જ બનાવેલો છે કે જે બ્રાહ્મણનો વધ કરે તેને બ્રહ્મહત્યા લાગશે; પરન્તુ હવે આપની જ એવી ઇચ્છા છે તો હું ઇન્દ્રને છોડી દઉં છું આપ મારા માટે બીજું કોઈ સ્થાન બતાવો. બ્રહ્માજીએ બ્રહ્મહત્યાને કહ્યું, 'સારું છે, હું તારા માટે સ્થાન તૈયાર કરું છું.' પછી તેમણે ઉપાય દ્વારા બ્રહ્મહત્યાને ઇન્દ્રથી હટાવી દીધી. તે સમયે તેઓ યાદ કરતાં જ ત્યાં અગ્નિદેવ હાજર થયા અને તેને કહ્યું, 'પ્રભો ! મને શું આદેશ છે?' બ્રહ્માજીએ કહ્યું, 'હું ઇન્દ્રને પાપરહિત કરવા માટે આ બ્રહ્મહત્યાને કેટલાક ભાગમાં વહેંચવા ઇચ્છું છું, તેમાંથી તમે એક ચતુર્થાંશ ભાગ લ્યો.' અગ્નિએ કહ્યું, પ્રભુ ! આ આપની આજ્ઞા

મને શિરોધાર્ય છે; પરન્તુ મારાથી તે પાપની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે?—તે હું જાણવા ચાહું છું.' બ્રહ્માજી બોલ્યા, 'અગ્નિદેવ! કદાચ કોઈ મનુષ્ય પ્રજ્વલિત સ્થિતિમાં તારી પાસે આવીને કોઈ પુરુષ અજ્ઞાનતાથી બીજ ઔષધ યા રસોથી તારું પૂજન નહીં કરે, તો તરતજ તારી બ્રહ્મહત્યા તેમાં પ્રવેશ કરશે.' આ પ્રમાણે બ્રહ્માજીએ કહ્યું. એટલે અગ્નિએ તેમની વાત સ્વીકારી લીધી. અને બ્રહ્મહત્યાનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ તેનામાં પેસી ગયો.

ત્યાર બાદ પિતામહે વૃક્ષ, ઘાસ અને ઔષધિઓને બોલાવ્યા અને તેઓને પણ તે જ વાત કરી. તે ઉપર તેઓ કહેવા લાગ્યા 'ત્રિલોકીનાથ! આપની આજ્ઞાથી અમે બ્રહ્મહત્યાનો ચોથો ભાગ લઈશું પરન્તુ આપ તેના છુટકારાનો ઉપાય પણ વિચારો.' બ્રહ્માજી બોલ્યા, જે પુરુષ પુણ્યતિથિઓએ વૃક્ષ વિગેરેને કાપશે તેને તે તરતજ લાગશે.' તેમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને તેઓનું યથાયોગ્ય પૂજન કરી પોત પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

પછી બ્રહ્માજીએ અપ્સરાઓને બોલાવીને તેઓને મીઠી વાણીથી કહ્યું. 'સુન્દરીઓ! આ બ્રહ્મહત્યા ઇન્દ્રની પાસે આવી છે. તો મારા કહેવાથી તેનો ચોથો ભાગ તમે લઈ લ્યો!' અપ્સરાઓ બોલી 'દેવેશ્વર! આપની આજ્ઞાથી અમે તેને ગ્રહણ કરવાને તૈયાર છીએ; પરન્તુ તેનાથી અમારા છુટકારાના ઉપાયનો પણ વિચાર કરવાની કૃપા કરો.' બ્રહ્માજી બોલ્યા, 'તમે નિશ્ચિન્ત રહો. જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરશે તેની પાસે તે ચાલી જશે.' ત્યાર તમામ અપ્સરાઓ બ્રહ્માજીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને પોતપોતાને સ્થાને જઈને ફરવા લાગી.

ત્યાર બાદ જગત્ રચયિતા બ્રહ્માજીએ પાણી માટે સંકલ્પ કર્યો. તરતજ જળદેવતા હાજર થયા અને બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા, પ્રભો! અમે હાજર છીએ, ફરમાવો, શું આજ્ઞા છે?' બ્રહ્માજી બોલ્યા, 'જુઓ, આ બ્રહ્મહત્યા વૃત્રના શરીરમાંથી નીકળીને ઇન્દ્રની પાસે આવી છે. તો મારી આજ્ઞાથી તેનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ તમે લઈ લ્યો.' જળદેવે કહ્યું 'લોકેશ્વર! આપ જે પ્રમાણે કહો છો તે અમે સ્વીકારીએ છીએ; કિન્તુ તેનાથી અમે છૂટા થઈ શકીએ તેવો સમય પણ નક્કી કરી આપો.' બ્રહ્માજી બોલ્યા, 'જે મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિની મન્દતાથી પાણીમાં થૂંક યા બળખા, યા મળ-મૂત્ર નાખશે તેને તે તરતજ લાગશે અને તમને છોડી દેશે અને ત્યાં જ રહેવા લાગશે.'

ભીષ્મજી કહે છે—રાજન્! આ રીતે ઇન્દ્રને છોડીને બ્રહ્મહત્યા બ્રહ્માજીએ બતાવેલા ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનોમાં ચાલી ગઈ. ત્યારે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી ઇન્દ્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. મહારાજા! આ રીતે દેવરાજ ઇન્દ્રે પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કામ લઈને 'ઉપાયપૂર્વક વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો. જે કોઈ પુણ્યતિથિઓમાં બ્રાહ્મણોની સભામાં આ દિવ્ય કથાને સંભળાવશે તેને કોઈ પ્રકારનું પાપ નહીં લાગે. આ રીતે મેં તમને વૃત્રાસુરના પ્રસંગ દ્વારાઈ ઇન્દ્રનું અદ્ભુત ચરિત્ર સંભળાવ્યું. હવે તમે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો!

દક્ષના યજ્ઞનો નાશ

જનમેજયે પૂછ્યું—વૈશમ્પાયનજી! વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં પ્રચેતાના પુત્ર પ્રજાપતિ દક્ષનો અશ્વમેધયજ્ઞ કઈ રીતે નાશ પામ્યો હતો? સાંભળ્યું છે કે પાર્વતીદેવીને દુઃખી જાણીને ભગવાન શંકર દક્ષ ઉપર કોપાયમાન થયા હતા. પછી તેઓ પ્રસન્ન કરીને દક્ષે પોતાનો યજ્ઞ કઈ રીતે પૂર્ણ કર્યો? હું આ પ્રસંગને જાણવા માગું છું; આપ બરાબર બતાવવાની કૃપા કરો.

વૈશમ્પાયનજીએ કહ્યું—રાજન્! પ્રાચીન સમયની વાત છે, હિમાલયની પાસે ગંગાદ્વારમાં, જ્યાં ઋષિ અને સિદ્ધોનો નિવાસ હતો, પ્રજાપતિ દક્ષે પોતાનો યજ્ઞ શરૂ કર્યો. વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષો અને વેલડીઓ તે સ્થાનની શોભા વધારી રહી હતી. ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ દક્ષ ત્યાં ઋષિઓની મંડળીથી ઘેરાયેલા બેઠા હતા. જે પૃથ્વી અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગલોકમાં રહેવાવાળા મનુષ્યો અને દેવતા વગેરે હાથ જોડીને તેની સેવામાં હાજર થયા. દાનવો, ગન્ધર્વો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો, હાહાઓ, હૂહૂઓ, તુમ્બુરુ, વિશ્વાવસુઓ, તથા વિશ્વસેન વગેરે ગન્ધર્વો, સમસ્ત અપ્સરાઓ અને તે સિવાય બીજા પણ

સૂર્ય, વસુ, રુદ્ર, સાધ્ય અને મરુદ્ગણોની સાથે ઇન્દ્ર વિગેરે દેવતાઓ યજ્ઞમાં ભાગ લેવા પધાર્યા હતા. સોમપા-આજ્યપા વિગેરે પિતૃ, ઋષિ તથા બ્રહ્માજીનું પણ શુભાગમન થયું હતું. આ બધા સિવાય જરાયુજ, અંડજ સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ વિગેરે ચાર પ્રકારના જીવો ત્યાં આમંત્રાયા હતા. દેવતાઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે વિમાનમાં બેસીને આવતા હતા ત્યારે પ્રજ્વલિત અગ્નિની જેમ શોભા થઈ રહી હતી.

મહામુનિ દધીચિ પણ ત્યાં હાજર હતા. તેઓએ જોયું દેવતા અને દાનવ વિગેરેનો સમૂહ તો ખૂબ ભેગો થયો છે, પરન્તુ પૂજ્ય શંકર દેખાતા નથી; જણાય છે કે તેમને બોલાવવામાં આવ્યા નથી. તે વિચારીને ક્રોધમાં આવી ગયા અને બોલ્યા,–'સજ્જનો જેમાં પૂજ્ય શિવજીની પૂજા નથી થતી તે યજ્ઞ નથી, ધર્મ

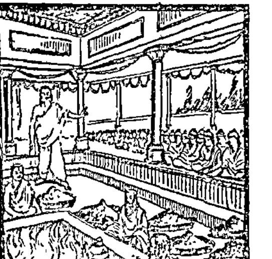

નથી. (તેથી આ યજ્ઞને પણ યજ્ઞ કહી શકાય નહિ.) આમાં મહાપ્રલયંકર નાશ થવાવાળો છે; પરન્તુ મોહને આધીન થઈ કોઈને દેખાયું નહીં.' આ પ્રમાણે કહીને મહર્ષિ દધીચીએ ધ્યાન લગાવીને જોયું તો તેમને પૂજ્ય શંકર અને વરદેનાવાળા પાર્વતી દેવીના દર્શન થયા, તેમની પાસે જ દેવર્ષિ નારદજી પણ દેખાયા. તેથી તેમને બહુ સન્તોષ થયો.

ત્યાર પછી દધીચિએ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે તેઓ બધાં લોકો એકમત થઈ ગયા છે, તેથી તેઓએ મહાદેવજીને આમંત્રણ આપ્યું નથી. આ બાબત ધ્યાનમાં આવતાં જ તેઓ યજ્ઞશાળાથી જુદા થઈ ગયા. અને દૂર જઈને કહેવા લાગ્યા–' જે પૂજનીય પુરુષની પૂજા છોડીને અપૂજ્યની પૂજા કરે છે, તેને મનુષ્ય હત્યા જેવું પાપ લાગે છે. મે આજ સુધી કોઈ દિવસ જૂઠું કહ્યું નથી. અને આગળ પણ નહીં કરૂં. આટલા દેવતા તથા ઋષિઓની વચમાં હું સાચી વાત બતાવી રહ્યો છું, પૂજ્ય શંકરજી સમસ્ત જગતની રચના કરવાવાળા, સમસ્ત પ્રાણીઓની રક્ષા કરનારા તથા બધાના પ્રભુ છે. તમે બધા જોજો, તેઓ આ યજ્ઞમાં સૌથી પ્રથમ ભોક્તાના રૂપમાં હાજર થશે. હું જાણું છું, બધાની સલાહથી જ તેમને આમંત્ર્યા નથી, પરંતુ મારી બુદ્ધિમાં ભગવાન શંકરથી મહાન કોઈ પણ દેવતા નથી. જો આ વાત સાચી છે તો દક્ષના આ વિશાળ યજ્ઞનો નાશ થશે.'

દક્ષે કહ્યું—મહર્ષિ ! જુઓ, વિધિપૂર્વક મન્ત્રથી પવિત્ર કરાવેલું આ હવિ સોનાના પાત્રમાં રાખેલું છે, તે હું ભગવાન વિષ્ણુને અર્પણ કરીશ; જેમની સમાન કોઈ પણ નથી. તેઓ જ શક્તિશાળી, વિભુ-ફેલાયેલા અને આવાહન કરવા યોગ્ય છે.

(બીજી બાજુ કૈલાસ ઉપર)પાર્વતી દેવી ઘણા જ ઉદાસ થઈને પૂજ્ય શંકરજીને કહેતા હતા—'અરે હું કયું દાન, વ્રત, અથવા તપ કરું જેના પ્રભાવથી મારા પતિદેવને યજ્ઞનો અડધો અથવા એક તૃતીયાંશ ભાગ મળે જ.'

ગભરાટમાં આ રીતે બોલતી પત્નીની વાત સાંભળી ભગવાન શંકરજી પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા–'દેવી ! હું તમામ યજ્ઞોનો માલીક છું. મારા સંબંધમાં કેવી વાત કરવી જોઈએ. ! તે તું જાણતી નથી. જેનું ચિત્ત એકાગ્ર નથી, જે દુર્જન છે, તેઓને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી થતું. અત્યારે ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓની સાથે ત્રણે જગત મોહમાં પડયાં છે. યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો મારી જ સ્તુતિ કરે છે. સામ ગીત ગાવાવાળા બ્રાહ્મણો રથન્તર સામના રૂપમાં મારા જ મહિમાને ગાયા કરે છે. વેદ, વિદ્ પુરુષો મારું જ પૂજન કરે છે. અને ઋત્વિજ લોકો મને જ યજ્ઞમાં ભાગ આપે છે. દેવેશ્વરી ! આ બધું હું મારી પ્રશંસા માટે નથી કહેતો. જો ! જે કારણથી

તને દુઃખ થયું છે. તે યજ્ઞનો નાશ કરવા એક વીર પુરુષને ઉપજાવું છું”

પ્રાણોથી પણ અત્યંત વહાલી ઉમાને આવી વાત કરીને ભગવાન મહેશ્વરે પોતાના મોઢામાંથી એક ભયંકર ભૂત પ્રગટ કર્યું, જેને દેખતાં જ રુંવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે. પછી તેને તેઓએ આજ્ઞા આપી 'દક્ષના

યજ્ઞનો નાશ કરો.' સિંહ જેવા પરાક્રમી તે પુરુષે પાર્વતીજીનો કોપ શાંત કરવા માટે રમત માત્રમાં પ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કર્યો. તે વખતે ભવાનીના ક્રોધથી પ્રગટ થયેલી ભયંકર આકારવાળી મહાકાળીએ પણ પરિવાર સાથે તેને સાથ આપ્યો હતો.

દક્ષે કરેલા અપમાનથી કોપેલા ભૂતોએ સાથી પ્રથમ યજ્ઞશાળામાં આગ પ્રગટાવી. કંઈક માર-પીટ કરવા લાગ્યા. કેટલાકોએ યજ્ઞના થાંભલા ઉખાડવા શરૂ કર્યા. પંખીઓ યજ્ઞની સામગ્રીનો નાશ કરવા લાગ્યા અને કોઈ દોડતા હતા, કોઈ વાસણો ફેંકતા હતા. અને કોઈ કોઈ આભૂષણો તોડીને ફેંકતા હતા. તમામ સામાન આમતેમ વીખી નાખ્યો. તે યજ્ઞભૂમિમાં જ્યાં-ત્યાં દિવ્ય અન્ન, પાણી અને ભક્ષ-ભોજ્યના ઢગલા પર્વતોની જેમ દેખાતા હતા. દૂધની નદીઓ વહેતી હતી. ઘી અને ખીર તો તે નદીનો કાદવ હતો. ખાંડ અને સાકર રેતીની જેમ ફેલાયેલાં હતાં. આ સિવાય બીજા પણ ઘણા ખાવા યોગ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. તે બધાને કાલાગ્નિની જેમ ભયંકર રુદ્રગણે પોતાનાં જાત-જાતનાં મોઢાંઓથી ખાધાંપીધાં લૂંટ્યાં અને ફેંકી દીધાં. દેવતાઓને બીવરાવતા અને પીડા આપતા તેઓ જાત-જાતના તમાશા કરતા હતા.

આ રીતે ભયાનક કર્મ કરવાવાળા વીરભદ્રે તે યજ્ઞનો તમામ રીતે નાશ કર્યો. ત્યારપછી તમામ પ્રાણીઓને બીવરાવવાવાળી ભયંકર ગર્જના કરી. તે વખતે બ્રહ્મા વિગેરે દેવતાઓએ તથા પ્રજાપતિ દક્ષે હાથ જોડીને પૂછ્યું–'આપ કોણ છો?' વીરભદ્રે બોલ્યો–'અમે બન્ને શિવ અને પાર્વતી નથી. મારું નામ વીરભદ્ર છે. હું ભગવાન રુદ્રના કોપથી પ્રગટ થયો છું. તથા આ ભદ્રકાળી છે; ભગવતી ઉમાના ક્રોધથી આની ઉત્પત્તિ થઈ છે. દેવાધિદેવ શંકરની આજ્ઞાથી અમે બન્ને આ યજ્ઞનો નાશ કરવા માટે જ અહીં આવ્યાં હતાં. વિપ્રવર! તમે ઉમાસ્વામી ભગવાન શિવનું શરણ લ્યો; કારણ કે તેઓનો કોપ પણ બીજાના વરદાન નથી સારો છે.'

વીરભદ્રની વાત સાંભળીને ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ દક્ષે ભગવાન શિવના ઉદ્દેશ્યથી પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી–જેઓ સમસ્ત જગતના શાસક, પાલક, મહાન આત્મા, નિત્ય, આપકારી અને સનાતન દેવતા છે, તે મહાદેવનું આજ હું શરણ લઉં છું.'

દક્ષના આટલા કહેવા ઉપર જ હજારો સૂર્યોની જેમ તેજ ધારણ કરવા દેવદેવેશ્વર ભગવાન શિવ એકદમ અગ્નિકુંડથી પ્રગટ્યા અને હસીને બોલ્યા, 'બ્રાહ્મણ! બતાવ, તારું હું શું પ્રિય કરું?' તે વખતે દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ વેદના રથાખ્યાયનું અધ્યયન કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરી. ત્યારપછી પ્રજાપતિ દક્ષે બન્ને આંખમાંથી આંસુઓની ધારા કાઢતા થકી ભય અને શંકાથી શંકાતા બોલ્યા–'પૂજ્ય! જો આપ ખુશી છો અને મને પોતાનો પ્રિય ભક્ત અને દયાને પાત્ર સમજીને વર દેવા ઇચ્છો છો તો મેં ઘણા દિવસોના પરિશ્રમ કરીને યજ્ઞની જે સામગ્રી એકઠી કરી હતી, જેમાંથી ઘણી ખરી આપના ગણો દ્વારા ખવાઈ પીવાઈ, નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ, તે તમામ ફોગટ ન જાય, તેની દ્વારા આ યજ્ઞની પૂર્તિ થઈ જાય એ જ કૃપા કરો.'

ભગવાને 'તેમ' કહીને દક્ષની પ્રાર્થના સ્વીકારી.

દક્ષપ્રજાપતિએ કરેલી ભગવાન્ શિવની સ્તુતિ

વૈશમ્પાયનજી કહે છે—ત્યારપછી, દક્ષપ્રજાપતિએ ભગવાન શંકરજીની સામે બન્ને ગોઠણ જમીન ઉપર ટેકવ્યા અને અનેક નામો દ્વારા આ તેમની સ્તુતિ કરી.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—તાત! જે નામોથી દક્ષે ભગવાન્ શિવનું સ્તવન કર્યું હતું, તેને સાંભળવાની ઇચ્છા થઇ રહી છે. કૃપા કરીને સંભળાવો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! અદ્ભુત પરાક્રમ કરનાર દેવાધિદેવ શિવના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ તમામ પ્રકારના નામો હું તને સંભળાવું છું સાંભળ.

(દક્ષ બોલ્યો)—દેવદેવેશ્વર! આપને નમસ્કાર થાઓ, આપ દેવવૈરી દાનવોની સેનાના સંહારક અને દેવરાજ ઇન્દ્રની પણ શક્તિને સ્તંભિત કરવવાળા છો. આપ હજારો આંખોએ યુક્ત છો તેથી સહસ્રાક્ષ છો. આપની ઇન્દ્રિયો બધાથી જુદા પ્રકારની છે. અર્થાત પરોક્ષ વિષયોને પણ ગ્રહણ કરવાવાળી છે, તેથી આપને વિરૂપાક્ષ કહે છે. આપ ત્રિનેત્રધારી છો તેથી ત્ર્યક્ષ કહેવાઓ છો. યક્ષરાજ કુબેરના આપ પ્રિય (ઇષ્ટદેવ) છો. આપને તમામ બાજુ હાથ અને પગ છે, બધી બાજુ આંખ, મોઢાં અને માથાં છે તથા બધી બાજુ કાન છે. સંસારમાં જે કાંઇ છે તે તમામમાં આપ વ્યાપીને રહેલા છો. શંકુકર્ણ, મહાકર્ણ કુંભકર્ણ અર્ણવાલય, ગજેન્દ્રકર્ણ, ગોકર્ણ અને પાણિકર્ણ આ સાત પાર્ષદ આપનું જ સ્વરૂપ છે. આ તમામ રૂપમાં આપને નમસ્કાર થાઓ. આપના સેંકડો પેટ, સેંકડો આવર્ત, અને સેંકડો જીભો હોવાથી આપ શતોદર, શતાવર્ત અને શતજિહ્વ નામથી પ્રસિદ્ધ છો. આપને પ્રણામ હો. ગાયત્રીનો જપ કરવાવાળા આપની જ મહિમા ગાયા કરે છે, અને સૂર્યની ઉપાસના કરનારા સૂર્યના રૂપમાં આપની જ આરાધના કરે છે. મુનિ આપને બ્રહ્મા માને છે અને યાજ્ઞિક ઇન્દ્ર માને છે. જ્ઞાની મહાત્મા આપને સંસારથી મોટા અને આકાશની જેમ વ્યાપક સમજે છે. સમુદ્ર અને આકાશની જેમ મોટાસ્વરૂપને ધારણ કરવાવાળા મહેશ્વર! જેમ ગૌશાળામાં ગાયો રહે છે તેવી રીતે આપની ભૂમિ, જળ, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા અને યજમાનરૂપ આઠ મૂર્તિઓમાં તમામ દેવતાઓનો વાસ છે. હું આપના શરીરમાં ચન્દ્રમા, અગ્નિ, સૂર્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા તથા બૃહસ્પતિને પણ જોઉં છું, આપ જ કારણ, કાર્ય, પ્રયત્ન અને કારરૂપ છો. સત્ અને અસત્ પદાર્થ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને આપનામાં જ લય-વિનાશ થઇ જાય છે.

આપ તમામના ઉદ્ભવ (ઉત્પત્તિ) ના કારણ હોવાથી ભવ, વિનાશ કરવાના કારણે શર્વ, દુઃ અર્થાત પાપને દૂર કરવાથી રુદ્ર, વરદાતા હોવાથી વરદ તથા પશુઓ (જીવો)ના પાલક હોવાથી પશુપતિ કહેવાઓ છો! આપે અન્ધકાસુરનો વધ કર્યો હતો. તેથી અન્ધકઘાતી કહે છે આપને વારંવાર નમસ્કાર હો. આપ ત્રણ જટા અને ત્રણ માથાં ધારણ કરવાવાળા છો. આપના હાથમાં ત્રિશૂળ શોભે છે. આપ ત્ર્યમ્બક-ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનાર તથા ત્રિપુર વિનાશક છો; આપને પ્રણામ છે. ક્રોધને કારણે પ્રચણ્ડ રૂપ ધારણ કરવાથી આપનું નામ ચણ્ડ છે. આપના પેટમાં આખું જગત્ એવી રીતે રહેલુ છે જેમ કુણ્ડમાં પાણી, તેથી આપને કુણ્ડ. કહે છે. આપ બ્રહ્માણ્ડને ધારણ કરનારા તથા દણ્ડધારી છો, સમકર્ણ અર્થાત તમામને સમાન ભાવથી સાંભળનારા છો. દણ્ડ ધારણ કરનારા અને માથું મુંડાવી રહેનારા સંન્યાસીઓ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે, આપને પ્રણામ છે. મોટી મોટી દાઢી અને ઉપરની તરફ ઉંચા ગયેલા વાળ ધારણ કરનારા આપને નમસ્કાર છે. આપ જ વિશુદ્ધ બ્રહ્મ છો. અને આપ જ જગતના રૂપમાં ફેલાયેલા છો. રજોગુણને અપનાવવાથી વિલોહિત તથા તમોગુણનો આશ્રય લેવાથી આપ ધૂમ્ર કહેવાઓ છો. આપની ડોકમાં નીલા રંગનું ચિહ્ન છે, તેથી આપને નીલગ્રીવ કહે છે; અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. આપ સમાન બીજું કોઇ નથી; આપ જાતજાતના રૂપો ધારણ કરો છો અને પરમકલ્યાણમય શિવસ્વરૂપમય છો. આપ જ સૂર્યમણ્ડલ અને તેમાં પ્રકાશિત થવાવાળા સૂર્ય છો આપની ધજા અને પતાકા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન છે; આપને નમસ્કાર છે. આપના ખભા વૃષભના ખંભાની જેમ ભરેલાં છે. આપ હંમેશા પિનાક ધનુષ્ય ધારણ કરીને રહો છો. શત્રુઓનો દમન કરવાવાળા અને દણ્ડ સ્વરૂપ

છો. ભીલના વેશમાં ફરતી વખતે આપ ભોજપત્ર અને ઝાડની છાલના વસ્ત્રો ધારણ કરતા હતા હિરણ્ય (સોના)ને ઉત્પન્ન કરવાના કારણે આપને હિરણ્યગર્ભ કહે છે. સોનાનો કવચ અને મુગટ ધારણ કરવાથી આપ હિરણ્યકવચ તથા હિરણ્યચૂડના નામથી પ્રસિદ્ધ છો હિરણ્યના આપ અધિપતિ છો. આપને સાદર નમસ્કાર છે.

જેમની સ્તુતિ થઈ રહી છે, થાય છે. અને જે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. તે બધા આપના જ સ્વરૂપ છે. આપ બધું ખાનારા અને તમામ પ્રાણીઓના અન્તરાત્મા છો, આપને સાદર પ્રણામ છે, આપ જ હવન કરનારા છો, અને આપ જ પાત્ર છો. આપની ધ્વજા અને પતાકાનો રંગ સફેદ છે; આપને નમસ્કાર છે. આપની નાભિથી આખું જગત પ્રકટ થાય છે. આપ સંસાર-ચક્રના નાભિસ્થાન (મગ) અને આવરણના પણ આવરણ છો. આપને અમારા પ્રણામ છે. આપની નાસિકા પાતળી છે, તેથી આપ કૃશનાસ કહેવાઓ છો. આપના અવયવો કૃશ, પાતળા હોવાથી આપને કૃશાંગ તથા શરીર દુર્બળ હોવાથી કૃશ કહે છે. આપ આનંદ મૂર્તિ, આત પ્રસન્ન રહેવાવાળા તથા કિલ-કિલ શબ્દ સ્વરૂપ છો. આપને નમસ્કાર છે. આપ તમામ પ્રાણીઓની અંદર શયન કરનારા અન્તર્યામી પુરુષ છો પ્રલય સમયમાં યોગનિદ્રાનો આશ્રય લઈને સૂવાવાળા અને સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં મુંડ મુંડાવેલ સંન્યાસીઓ અને કલ્પાંતનિદ્રાથી જાગનારા છો. આપ પ્રાણ સ્વરૂપથી તમામ સ્થાનોમાં રહેલાં અને કાળ સ્વરૂપથી હંમેશા દોડવાવાળા છો. જટાધારી તપસ્વીઓ પણ આપનું જ રૂપ છે; આપને પ્રણામ છે. આપનું તાંડવનૃત્ય બરાબર ચાલું હોય છે, આપ હોઠથી શંખી વિગેરે વાજાં વગાડવામાં કુશળ છો. કમળપુષ્પોની ભેટ લેવામાં ઉત્સુક છો, અને માથા વગાડવામાં મસ્ત રહો છો. આપને નમસ્કાર છે, આપ અવસ્થામાં સૌથી મોટા અને ગુણોમાં પણ સૌથી સારા છે. આપે જ બલાભિમાની ઇન્દ્રનું માન-મર્દન કર્યું હતું આપ કાળના પણ નિયન્તા તથા સર્વશક્તિમાન છો, મહાપ્રલય અને અવાન્તર પ્રલય આપનાજ સ્વરૂપ છે; આપને મારા પ્રણામ છે. નાથ ! આપનું અટ્ટહાસ દુન્દુભિની જેમ ભયંકર છે, આપ ભયંકર વ્રતોને ધારણ કરનારા છો. દસ હાથેથી સુશોભિત અને ઉગ્ર મૂર્તિધારક આપને અમારા નમસ્કાર છે. આપ હાથમાં ખોપરી ધારણ કરો છો ચિતાની રાખ આપને બહુ વ્હાલી છે. ભગવાન ભીમ ! આપ ભયંકર હોવા છતાં પણ નિર્ભય છો, તથા શમ વિગેરે ઉત્તમ વ્રતોનું પાલન કરનારા છો. આપને અમારા પ્રણામ છે. આપ વીણાના પ્રેમી તથા વૃષ (વરસાદ કરનારા), વૃષ્ય (ધર્મને વધારનારા) ગોવૃષ (પોઠીયો) અને વૃષ (ધર્મ) વિગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છો. કટંકટ (નિત્ય ગતિશીલ), દંડ (શાસક) અને પચપચ (સંપૂર્ણ ભૂતોને પચાવનારા) પણ આપનાજ નામો છે; આપને નમસ્કાર થાઓ. આપ બધાથી શ્રેષ્ઠ, વર સ્વરૂપ અને વર દેનારા છો, ઉત્તમ માળાઓ, સુગન્ધ અને વસ્ત્રને ધારણ કરો છો તથા ભક્તને ઇચ્છા પ્રમાણે અને તેથી પણ વધારે વરદાન આપનારા છો; આપને પ્રણામ છે.

રાગી અને વૈરાગી બન્ને જેના સ્વરૂપ છે; જેઓ ધ્યાનમાં લીન, રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવાવાળા. કારણરૂપથી તમામ વ્યાપેલા, અને કાર્યરૂપથી જૂદા-જૂદા દેખાવાવાળા . તથા જે તમામ જગતને જીવડો અને તારો આપે , તે ભગવાન શંકરને નમસ્કાર થાઓ. અઘોર ઘોર અને ઘોરથી પણ અતિઘોર રૂપ ધારણ કરનારા તથા શિવ, શાન્ત એવા અત્યન્ત શાન્ત સ્વરૂપમાં દર્શન દેનારા શિવને પ્રણામ છે. એકપાદ, અનેક નેત્ર અને એક માથાવાળા આપને પ્રણામ હો. ભક્તોની આપેલી નાનામાં-નાની વસ્તુને લઈને પણ ખુશખુશ રહેવાવાળા અને તેના બદલામાં તેમને અપાર ધન ભંડાર વહેંચી દેવાની રુચિ રાખનારા આપ ભગવાન રુદ્રને નમસ્કાર થાઓ. જેઓ આ જગતને રચવામાં કારીગર, ગૌરવર્ણ અને શાન્તરૂપથી રહેનારા છે જેમનો ઘંટાનો અવાજ શત્રુઓને ભયભીત કરે છે તથા જે પોતે જ ઘંટાનાદ અને અનાહત ધ્વનિના રૂપમાં ગરજ્યા કરે છે. તે મહેશ્વરને પ્રણામ હો. જેમની એક જ ઘંટી હજારો મનુષ્યો દ્વારા એક સાથે બજનારી ઘંટીઓની બરાબર અવાજ કરે છે, જેમને ઘંટની માળા પ્રિય છે, જેના પ્રાણ જ ઘંટાના સમાન અવાજ કરે છે, જે ગન્ધ અને કોલાહલરૂપ છે. તે ભગવાન શિવને નમસ્કાર થાઓ. જે 'હું' કહીને ક્રોધ અને આન્તરિક શાંતિ પ્રકટ કરે છે; પરબ્રહ્મના ચિન્તામાં તત્પર રહે છે શાંતિ અને બ્રહ્મચિન્તનને પ્રિય માને છે,

પર્વતો ઉપર અને ઝાડોની નીચે જેમનું રહેઠાણ છે. અને જે હંમેશાં શાન્ત થવાનો આદેશ આપ્યા કરે છે, તે મહાદેવજીને પ્રણામ હો, જે જગતનાં તરણ–તારણ છે, યજ્ઞ, યજમાન, હુત (હવન,) અને પ્રહુત (અગ્નિ) રૂપ છે, તે શંકરજીને નમસ્કાર થાઓ. જે યજ્ઞના નિર્વાહક, દમનશીલ, તપસ્વી અને તાપ દેનારા છે; નદી, નદીના કીનારા તથા નદીપતિ સમુદ્ર જેના પોતાના જ સ્વરૂપ છે, તે ભગવાન્ શિવને પ્રણામ હો. અન્નદાતા, અન્નપતિ અને અન્નભોક્તારૂપ મહાદેવને નમસ્કાર થાઓ. જેમનાં હજારો માથાં, હજારો પગ, હજારો હાથ તથા હજારો આંખો છે; જેઓ બાલસૂર્યની જેમ પ્રકાશમાન અને બાળકરૂપ ધારણ કરવાવાળા છે, તે શંકરજીને પ્રણામ થાઓ. પોતાના બાળ અનુચરોના રક્ષક, બાળકોની સાથે રમવાવાળા, વૃદ્ધ, લાલચી, ક્ષુબ્ધ અને ક્ષોભમાં મુકનારા આપને પ્રણામ હો. આપના વાળ ગંગાના તરંગોથી ચિહ્નિત તથા મુંજના બંધેલા છે, આપ બ્રાહ્મણોનાં છ કર્મ–અધ્યયન, યજન, યાજન અને દાન તથા પ્રતિગ્રહથી સંતુષ્ટ રહો છો તથા પોતે (અધ્યયન, યજન અને દાનરૂપ) ત્રણ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્યા કરો છો, આપને મારા નમસ્કાર થાઓ. આપ વર્ણ અને આશ્રમોના જુદા-જુદા કર્મોનું વિધિ પ્રમાણે વિભાગ કરનારા, સ્તવન કરવા યોગ્ય, ઘોષસ્વરૂપ તથા કલકલ ધ્વનિ છો, આપને વારંવાર પ્રણામ થાઓ. આપના નેત્ર સફેદ પીળાં, કાળાં અને લાલ રંગનાં છે, આપ પ્રાણવાયુને જીતવાવાળા, દંડરૂપથી પ્રજાને નિયમમાં રાખનારા, બ્રહ્માણ્ડ રૂપી ઘડાને ફોડનારા અને કૃશ શરીર ધારણ કરવાવાળા છો, આપને નમસ્કાર થાઓ. ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ દેવાના વિષયમાં આપની કીર્તિગાથાઓ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે. આપ સાંખ્ય સ્વરૂપ, સાંખ્યયોગીઓમાં પ્રધાન તથા સાંખ્યશાસ્ત્રને શરૂ કરનારા છો, આપને પ્રણામ હો. આપ રથ પર બેસીને તથા વિના રથે પણ ફરનારા છો. જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા આકાશ–આ ચારે રસ્તે આપના રથનું ગમન છે. આપ કાળા મૃગચર્મને ખેસની જેમ ઓઢનારા છો અને સર્પરૂપ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારા છો. આપને પ્રણામ થાઓ.

ઈશાન ! આપનું શરીર વજ્રની જેમ કઠોર છે. હરિકેશ ! આપને નમસ્કાર થાઓ. વ્યક્તાવ્યક્ત સ્વરૂપ પરમેશ્વર ! આપ ત્રણ નેત્ર ધારક તથા અંબિકાના સ્વામી છો; આપને નમસ્કાર હો. આપ કામસ્વરૂપ, કામનાઓને પૂર્ણ કરવાવાળા, કામદેવનો નાશ કરનારા, તૃપ્ત અતૃપ્તનો વિચાર કરવાવાળા, સર્વસ્વરૂપ જે કાંઈ પણ આપનારા, તમામના વિનાશક અને સન્ધ્યાકાળની જેમ લાલ રંગવાળા છો; આપને પ્રણામ થાઓ. મહાન્ મેઘોની ધારાની જેમ શ્યામ-વર્ણવાળા મહાકાલ ! આપને નમસ્કાર થાઓ. આપનો શ્રીવિગ્રહ સ્થૂલ, જીર્ણ જટાધારી તથા વલ્કલ અને મૃગચર્મ ધારણ કરનારો છે. આપ પ્રકાશમાન સૂર્ય અને અગ્નિની જેમ જ્યોતિર્મય જટાથી સુશોભિત છો. વલ્કલ અને મૃગચર્મ જ આપના વસ્ત્ર છે. આપ હજારો સૂર્યોની જેમ પ્રકાશમાન અને હંમેશાં તપસ્યામાં લાગ્યા રહેનારા છો. આપને પ્રણામ થાઓ. આપ જગતને મોહમાં નાખનારા અને ગંગાના સેંકડો તરંગોને ધારણ કરનારા છો. આપના માથાના વાળ હંમેશાં ગંગાના પાણીથી ભીંજાયેલા રહે છે. આપ ચન્દ્રાવર્ત (ચન્દ્રમાને વારંવાર ક્ષય અને વૃદ્ધિના ચક્કરમાં નાખનારા) યુગાવર્ત (યુગોનું પરિવર્તન કરનારા) અને મેઘાવર્ત (વાયુરૂપથી મેઘોને આમતેમ ફેરવનારા) છો, આપને નમસ્કાર થાઓ. આપ જ અન્ન, અન્નાદ, ભોક્તા, અન્નદાતા, અન્નભોજી, અન્નસ્રષ્ટા, પાચક, પકવાન-ભોજી તથા પવન અને અગ્નિરૂપ છો, દેવદેવેશ્વર ! જરાયુજ, અણ્ડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ્જ-આ ચારે પ્રકારના પ્રાણી આપ જ છો. આપ જ ચરાચર જીવોની સૃષ્ટિ અને સંહાર કરનારા છો. બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાની પુરુષો આપને જ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનું બ્રહ્મ કહે છે બ્રહ્મવાદી વિદ્વાન્ ! આપને જ મનનું પરમ કારણ આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, આધાર તથા પ્રભુત્ર બતાવે છે સુરશ્રેષ્ઠ ! સામગાન કરનારા વેદવેત્તા પુરુષ 'હાયિ હાયિ, હુવા હાયિ, હાવુ હાયિ' આદિનું ઉચ્ચારણ કરતા નિરંતર આપનાજ મહિમાના વખાણ કરે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર તથા નીચા વર્ણના લોકો પણ આપનુ જ સ્વરૂપ છે મેઘોની ઘટા, વિજળી, ગર્જના અને ગડગડાટ પણ આપ જ છો. સંવત્સર, ઋતુ, માસ, પક્ષ, યુગ, નિમેષ, કાષ્ઠા, નક્ષત્ર, ગ્રહ તથા કળા પણ આપનું જ રૂપ છે. વૃક્ષોમાં મુખ્ય વડ–અશ્વત્થ વિગેરે, પર્વતોમાં શિખર, વન-જંતુઓમાં વાઘ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, સર્પોમાં અનન્ત, સમુદ્રોમાં ક્ષીર

સાગર, યંત્રો (અસ્ત્રો)માં ધનુષ, શસ્ત્રોમાં વજ્ર તથા વ્રતોમાં સત્યવ્રત આપ જ છો, આપ જ ઇચ્છા, દ્વેષ, રાગ, મોહ, ક્ષમા, અક્ષમા, વ્યવસાય, ધૈર્ય, લોભ, કામ,ક્રોધ, જય તથા પરાજય છો. આપ ગદા, બાણ, ધનુષ, ખાટલાનો પાયો તથા ઝર્ઝર નામનું અસ્ત્ર ધારણ કરનારા છો, આપ જ છેત્તા (કાપનારા), ભેત્તા (ભેદ કરનારા), પ્રહર્તા (પ્રહાર કરનારા), નેતા, મન્તા (મનન કરનારા). તથા પિતા છો. દસ પ્રકારના ધર્મ, અર્થ અને કામ પણ આપ જ છો. ગંગા વિગેરે નદીઓ, સમુદ્ર, ખાડો, તળાવ, લતા, વેલડી, ઘાસ ઔષધિ. પશુ, મૃગ, પક્ષી, દ્રવ્ય, કર્મ-સમારંભ તથા ફૂલ અને ફળ દેવા વાળા કાળ પણ આપ જ છો.

આપ દેવતાઓના આદિ-અન્ત છો. ગાયત્રી મંત્ર અને ૐકાર સ્વરૂપ છો હરિત, રોહિત, નીલ, કૃષ્ણ, લાલ, અરુણ, કદ્રુ, કપિલ કપોત (કબૂતરની સમાન) તથા મેચક (શ્યામ મેઘની જેમ)-આ દસ પ્રકારના રંગ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે આપ વર્ણ વગરના છો તેથી અવર્ણ અને સારા વર્ણ વાળા હોવાથી સુવર્ણ કહેવાઓ છો. આપ વર્ણોના નિર્માતા અને મેઘના જેવા છો, આપના નામમાં સુન્દર વર્ણો (અક્ષરો)નો ઉપયોગ થયો છે. તેથી આપ સુવર્ણ નામધારી છો, તથા આપને સુવર્ણ પ્રિય છે. આપ જ ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ, કુબેર, અગ્નિ, ઉપપ્લવ, (ગ્રહણ), ચિત્રભાનુ (સૂર્ય), રાહુ અને ભાનુ છો હોત્ર [સુવા], હોતા, હવન કરવા યોગ્ય પદાર્થ, હવનક્રિયા, તથા (તેનું ફળ દેવાવાળા) પરમેશ્વર પણ આપ જ છો. વેદની ત્રિસૌપર્ણ નામની મૂર્તિઓમાં તથા યજુર્વેદના શતરુદ્રિયપ્રકરણમાં જે ઘણાંખરા વૈદિક નામો છે, તે બધાં આપના જ નામો છે.

આપ પવિત્રના પણ પવિત્ર અને મંગળોના પણ મંગળ છે, આપ જ ગિરિક (અચેતનને પણ ચેતન કરનારા), હિંડુક (જવા-આવવાવાળા), વૃક્ષ (સંસાર), જીવ, પુદ્ગલ (દેહ), પ્રાણ, સત્ત્વ, રજ, તમસ અપ્રમદ (સ્ત્રી રહિત ઊર્ધ્વ વીર્યવાન) પ્રાણ, અપાન, સમાન ઉદાન, વ્યાન, ઉન્મેષ નિમેષ (આંખોને ખોલનાર-બંધ કરનાર), છીંકવું તથા બગાસું ખાવાની ચેષ્ટાઓ છો. આપની અગ્નિમય દૃષ્ટિ લાલ રંગની તથા અંદર છુપાયેલી છે. આપનું મોઢું અને પેટ મોટું છે. રૂંવાડાં સોયના જેવા છે, દાઢીમૂછ કાળાં છે. માથાના વાળ ઊંચે ઉઠેલા છે આપ ચરાચર સ્વરૂપ છો. ગાવા-વગાડવાના તત્ત્વને જાણનારા છો. ગાવું-વગાડવું આપને અધિક વહાલું છે, આપ માછલી, જળચર અને જાળધારી ઘડિયાળ છો. છતાં પણ અકળ (બંધથી પર) છો. આપ રમવાની કળાથી યુક્ત તથા કલહરૂપ છો. આપ જ અકાળ, અતિકાળ, દુષ્કાળ તથા કાળ છો. મૃત્યુ ક્ષુર (છેદન કરવાનું શસ્ત્ર), કૃત્ય (છેદન કરવા યોગ્ય), પક્ષ (મિત્ર) તથા અપક્ષક્ષયંકર (શત્રુપક્ષનો નાશ કરનારા) પણ આપ છો. આપ મેઘની સમાન કાળા, મોટી મોટી દાઢોવાળા અને પ્રલય કાળના મેઘ જેવા છો ઘણ્ટ (પ્રકાશવાળા) અઘણ્ટ (અવ્યક્ત પ્રકાશવાળા), ઘટી કર્મફળથી યુક્ત કરવાવાળા, ઘણ્ટી (ઘણ્ટવાળા) ચરુચેલી (જીવોની સાથે રમવાવાળા), તથા મળી જનારા (કારણ રૂપથી તમામમાં ભેળસેળ થનારા) - આ બધાં જ આપનાં નામો છે, આપ જ બ્રહ્મ, અગ્નિઓનું સ્વરૂપ, દણ્ડ, મુણ્ડ તથા ત્રિદણ્ડ ધારી છો, ચાર યુગ અને ચાર વેદ આપનું જ સ્વરૂપ છે. તથા ચાર પ્રકારના હોતૃકર્મોના આપ જ પ્રવર્તક છો, આપ ચારે આશ્રમોના નેતા તથા ચારો વર્ણોની રચના કરનારા છે, આપ જ અક્ષપ્રિય, ધૂર્ત, ગણાધ્યક્ષ અને ગણાધિપ વિગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છો. આપ લાલ વસ્ત્ર તથા લાલ ફૂલોની માળા પહેરો છો, પર્વત ઉપર શયન કરો છો અને ગેરુ વર્ણના વસ્ત્ર ઉપર પ્રેમ રાખો છો. આપ જ નાના-મોટા શિલ્પી (કારીગર) તથા તમામ પ્રકારની શિલ્પકળાના પ્રવર્તક છો.

આપ ભગદેવતાની આંખ ફોડવાને માટે અંકુશ, ચણ્ડ (અત્યંત ક્રોધ કરવાવાળા) અને પૂષાના દાંત નાશ કરનારા છો, સ્વાહા, સ્વધા, વષટ્કાર, નમસ્કાર અને નમોનમઃ વિગેરે પદો આપનાં જ નામ છે. આપ મહાવ્રતધારી, ગુપ્ત તપસ્યા કરવાવાળા, તારકમંત્ર અને તારાઓથી ભરેલા આકાશ છો. ધાતા (ધારણ કરનારા) વિધાતા (સૃષ્ટિ રચનારા), સન્ધાતા (જોડનારા), વિધાતા, ધરણ અને અધર (આધાર વિનાના) પણ આપનાં જ નામો છે. આપ બ્રહ્મા, તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, આર્જવ (સરળતા), ભૂતાત્મા (પ્રાણિયોના આત્મા), ભૂતોની રચના કરનારા, ભૂત (નિત્ય સિદ્ધ), ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની ઉત્પત્તિના કારણ, ભૂલોક, ભુવર્લોક; સ્વર્લોક, ધ્રુવ (સ્થિર), દાન્ત (દમનશીલ) અને મહેશ્વર છો. દીક્ષિત (યજ્ઞની દીક્ષા લેવાવાળા), અદીક્ષિત, ક્ષમાવાન,

સમંગે નારદજી પાસે વર્ણવેલી પોતાની શોકહીન સ્થિતિ તથા નારદજીનો ગાલવ મુનિને શ્રેયનો ઉપદેશ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! સંસારના જીવો દુઃખ અને મૃત્યુથી હંમેશાં બીતા રહે છે; તેથી આપ એવો ઉપદેશ કરો, જેથી તે બન્નેનો ડર ન રહે.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—ભારત ! આ વિષયમાં નારદ અને સમંગના સંવાદરૂપે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. એક વખત નારદજીએ સમંગને પૂછ્યું–'મુનિ ! તમે હંમેશાં આનંદમાં મગ્ન અને શોકરહિત દેખાઓ છો. તમારામાં અંશ માત્ર પણ પીડા દેખાતી નથી. તમે હંમેશાં સંતુષ્ટ અને પોતાનામાં જ સ્થિર રહીને બાળકો જેવી ચેષ્ટા કરો છો, તેનું શું કારણ છે ?

સમંગે કહ્યું—માનદ ! હું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું સ્વરૂપ તથા તેના તત્ત્વને જાણું છું, તેથી મારા મનમાં કોઇ ખેદ થતો નથી. મને કર્મોની શરૂઆતની તથા તેના ફળોદયકાળનું પણ જ્ઞાન છે અને લોકમાં જે જાત જાતના કર્મફળ મળે છે, તેને પણ હું જાણું છું, તેથી કોઇ વખત ઉદાસ થતો નથી. જગતમાં ગંભીર, વિદ્વાન, મૂર્ખ, આંધળા અને જડ પણ જીવે છે તથા સ્વસ્થ શરીરવાળા દેવતા, બળવાન અને નિર્બળ–બધા પોતાના કર્મ અનુસાર જીવન ધારણ કરે છે, તેવી રીતે અમે પણ જીવીએ છીએ. હજાર રૂપિયાવાળા પણ જીવે છે અને સો રૂપીયાવાળા પણ; તથા કંઇક લોકો શાક ખાઇને પણ જીવનારા છે, એવી રીતે અમને પણ જીવતા સમજો. મનુષ્ય જે કારણથી કોઇને પ્રાજ્ઞ (બુદ્ધિવાળો) કહે છે, તે પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) ની જડ છે ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા. જે મૂઢ ઇન્દ્રિયોવાળા પુરુષની ઇન્દ્રિયો શોક અને મોહમાં પડી છે તેને બુદ્ધિ પ્રાપ્તિ નથી થતી. મૂર્ખને ગર્વ હોય છે, તેનો તે ગર્વ મોહ રૂપ જ છે. મૂઢ મનુષ્યના માટે ન આ લોક સુખ દેનારો હોય છે, ન પરલોક. કોઇને ન તો હંમેશાં દુઃખ જ ઉઠાવવું પડે છે અને ન હંમેશાં સુખ જ મળે છે. સંસારના સ્વરૂપને પરિવર્તિત દેખીને અમારા જેવા માણસ કોઈ પણ વખતે ખેદ નથી કરતા, અનુકૂળ ભોગ અથવા સુખ મેળવીને તેને વખાણતા નથી, તથા પ્રતિકૂળ દુઃખ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ કોઈ પણ વખત ચિન્તાવાળો નથી થતો. જેનું ચિત્ત સ્થિર થઇ ગયું છે, તે બીજાનું ધન નથી ઇચ્છતો, ઘણી સમ્પત્તિ મેળવીને હર્ષથી ફૂલાતો નથી અને ધનનો નાશ થવા છતાં પણ ખેદ નથી કરતો, કારણ કે બન્ધુ–બાન્ધવ, ધન, ઉત્તમ કુળ, શાસ્ત્રાધ્યયન, મન્ત્ર અને વીર્ય–આમાંથી એક પણ દુઃખથી છુટકારો કરાવી શકતું નથી. મનુષ્ય પોતાના શીલ–ગુણોથી જ પરલોકમાં શાંતિ મેળવે છે. જેનું ચિત્ત યોગયુક્ત નથી, તેને સમત્વ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી યોગના વિના સુખ પણ નથી મળતું. દુઃખો (ની પ્રત્યે પ્રતિકૂળ–બુદ્ધિ) નો ત્યાગ અને ધૈર્ય–એ બન્ને સુખના મૂળ છે. પ્રિય વસ્તુ મળવાથી ખુશી થાય છે, હર્ષથી અભિમાન વધે છે, તેથી હું તે ત્રણેનો ત્યાગ કરું છું. શોક, ભય અને અભિમાન–એ પ્રાણીઓને સુખ–દુઃખમાં નાખીને મોહિત કરનારા છે; તેથી જ્યાં સુધી આ શરીર ચેષ્ટા કરે છે, ત્યાં સુધી હું આ બધાને સાક્ષીની જેમ જોઉં છું, તથા અર્થ, કામ, શોક, સંતાપ, તૃષ્ણા અને મોહનો પરિત્યાગ કરીને નિર્દ્વંદ્વ થઇને આ પૃથ્વી ઉપર ફરું છું. જેમ અમૃત પીનારાને મૃત્યુથી બીક નથી તેવી જ રીતે મને પણ આલોક અને પરલોકમાં મૃત્યુ, અધર્મ, લોભ તથા બીજા કોઇની બીક નથી. નારદજી ! મેં મહાન અને અક્ષય તપ કરીને આ જ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, જેથી શોક ઉત્પન્ન થઇને પણ મને દુઃખમાં નથી નાખતો.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! જે શાસ્ત્રોના તત્ત્વને નથી જાણતો તેનું મન હંમેશા સંશયમાં પડ્યું રહે છે. તથા જેણે પરમાર્થ માટે કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેય નથી બનાવ્યું તે પુરુષનું કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે છે તે બતાવવાની કૃપા કરો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! હંમેશા ગુરુજનોની પૂજા, વૃદ્ધ પુરુષોની ઉપાસના અને શાસ્ત્રોનું શ્રવણ આ વિષયમાં પણ દેવર્ષિ નારદ અને મહર્ષિ ગાલવના સંવાદરૂપે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ દેવાય છે. એક વખત ગાલવ મુનિએ કલ્યાણ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ્ઞાનાનન્દથી પરિપૂર્ણ એવા મનને, હંમેશાં વશમાં રાખ–

નારા દેવર્ષિ નારદજીની પાસે જઈને તેમને આ રીતે પ્રશ્ન કર્યો—ભગવાન્ ! આપ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત અને જ્ઞાની છો. તથા હું આત્મતત્ત્વથી અજાણ્યો અને મૂઢ છું, તેથી આપ મારા સંદેહને દૂર કરો. શાસ્ત્રોમાં ઘણાં કર્તવ્યકર્મો બતાવ્યાં છે. પરંતુ તે બધાં મારા માટે એક સરખાં જ છે, તેમાંથી જેના અનુષ્ઠાનથી મારા જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે તેનો હું નિશ્ચય નથી કરી શકતો. તેનો આપ જ નિશ્ચય કરીને બતાવો. ચારે આશ્રમો ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્યો તરફ દૃષ્ટિ જતાવે છે. તથા આ શ્રેષ્ઠ છે એવું કહેવા છતાં પણ તેઓ બધા લોકોને પોતાના જ સિદ્ધાન્તની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. બીજી તરફ વિભિન્ન શાસ્ત્રો દ્વારા જાતજાતનો ઉપદેશ પામીને મનુષ્ય વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રીય કર્મોમાં સ્થિત છે. અને તમામ પોતપોતાના શાસ્ત્રની પ્રશંસા કરે છે; આ તરફ હું પણ પોતાના જ શાસ્ત્રથી જ 'સંતુષ્ટ છું', એવી દશામાં તેમને અને મને સમાનરૂપથી સંતુષ્ટ જોઈને મને કલ્યાણપ્રાપ્તિના ઉપાયનો બરાબર નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. કદાચ શાસ્ત્ર એક જ હોત તો ઉપાય (પણ એક જ હોવાના કારણે) સ્પષ્ટરૂપે સમજમાં આવત, પરન્તુ ઘણા શાસ્ત્રોએ મળીને શ્રેય માર્ગને ઘણો જ ગૂઢ બનાવી નાખ્યો છે, જેથી હવે તે સંશયગ્રસ્ત જણાય છે, તેથી હું આપના શરણમાં આવ્યો છું. કરીને મને વાસ્તવિક માર્ગનો ઉપદેશ કરો.

નારદજીએ કહ્યું—તાત ! આશ્રમ ચાર છે. અને શાસ્ત્રોમાં તેની જુદી જુદી કલ્પના કરવામાં આવી છે. તું ગુરુનું શરણ લઈને તે બધાને યથાર્થ રૂપે સમજ. તે ચારે આશ્રમનું સ્વરૂપ અને ગુણ વગેરે જુદાં જુદાં છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિથી વિચારતાં તે સર્વે તામ, અભિષ્ટ અર્થાત્ શ્રેયમાર્ગનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન કરાવી શકતા નથી. કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાનોએ જ આશ્રમોના પરમતત્ત્વને બરાબર જાણ્યું છે. જે સારી રીતે કલ્યાણ કરનાર અને સંશયથી રહિત હોય તેને જ કલ્યાણ કહે છે. મિત્રો ઉપર કરવી, શત્રુભાવ રાખવાવાળા દુષ્ટ પુરુષોને દંડ આપવો તથા ધર્મ, અર્થ અને કામનો સંગ્રહ કરવો. આ બધાને વિદ્વાન પુરુષો શ્રેય કહે છે. પાપકર્મથી દૂર રહેવું, પુણ્યકર્મોનું હંમેશાં અનુષ્ઠાન કરવું, સજ્જન પુરુષોની સાથે રહીને સદાચારનું બરાબર પાલન કરવું, સમસ્ત પ્રાણીઓની પ્રતિ કોમળ અને વ્યવહારમાં સરળ થવું. મીઠી વાણી બોલવી, દેવતાઓ, પિતૃઓ તથા અતિથિઓને તેમનો ભાગ આપવો તથા ભરણ-પોષણ કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓનો ત્યાગ ન કરવો એ શ્રેયનું નિશ્ચિત સાધન છે. સત્ય બોલવું એ પણ શ્રેયસ્કર છે, પરંતુ સત્યને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણવું કઠણ છે. હું તો તેને જ સત્ય કહું છું જેથી પ્રાણીઓનું અત્યન્ત હિત થતું હોય. અહંકારનો ત્યાગ, પ્રમાદને રોકવો, સંતુષ્ટ થવું, એકલા રહીને ધર્મનું પાલન, ધર્માચરણપૂર્વક વેદ અને વેદાન્તોનો સ્વાધ્યાય તથા તેના સિદ્ધાન્તોને જાણવાની ઇચ્છા કલ્યાણનું અમોઘ સાધન છે. જેને કલ્યાણ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તે મનુષ્યે શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગન્ધ એ વિષયોનું અધિક સેવન ન કરવું જોઈએ. રાત્રિમાં ફરવું. દિવસે સૂવું, આળસ, ચાડી, ગર્વ, અધિક પરિશ્રમ કરવો તથા પરિશ્રમથી બિલકુલ દૂર રહેવું આ બધી વાતો શ્રેય ચાહવાવાળા માટે ત્યાજ્ય છે. બીજાની નિન્દા કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે. સાધારણ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ પોતાનામાં જે વિશેષતા છે, તે ઉત્તમ ગુણો દ્વારા જ પ્રગટ થવી જોઈએ. ગુણહીન મનુષ્ય જ પોતાના વખાણના વધારે મોટા પુલ બાંધે છે. તે પોતા-નામાં ગુણોની ત્રૂટી જોઈને બીજા ગુણવાન પુરુષોના દોષ બતાવીને તેના ઉપર આક્ષેપ કર્યા કરે છે. કદાચ તે કંઈ ભણી લે હો તો અભિમાનમાં આવીને પોતાને મહાપુરુષોથી પણ વધારે ગુણી માનવા લાગે; પરન્તુ જે બીજા કોઈની નિન્દા તથા પોતાની પ્રશંસા નથી કરતા. એવા સર્વગુણસમ્પન્ન વિદ્વાન જ મહાન યશના ભાગી થાય છે. ફૂલોની પવિત્ર અને મનોહર સુગન્ધ બોલ્યા વગર જ ફેલાઈને અનુભવમાં આવે છે છે, તેવી જ રીતે સૂર્ય પણ કંઈ પણ કહ્યા સિવાય જ આકાશમાં બધાની સામે પ્રકાશિત થઈ જાય છે; એવી રીતે સંસારમાં ઘણી બધી એવી વસ્તુઓ છે જે બોલતી નથી; પરંતુ પોતાના યશથી જ દેખાઈ આવે છે. મૂર્ખ મનુષ્ય કેવળ પોતાની પ્રશંસા કરવાથી જ સંસારમાં ખ્યાતિ મેળવી શકતો નથી, કિન્તુ વિદ્વાન્ પુરુષ ગુફામાં છૂપાઈ જાય તો પણ તેની તમામ જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે. ખૂરી વાતો જોરજોરથી કહેવાય તો પણ તે શાન્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ લોકોમાં તેનો આદર નથી

થતો, કિન્તુ સારી બાબત ધીરેથી કહેવા છતાં પણ સંસારમાં પ્રકાશિત થતી રહે છે. તેનો તમામ ઉપર પ્રભાવ પડે છે. ઘમંડી મુર્ખાઓએ કહેલી ઘણીખરી સાર વગરની વાતો તેના દૂષિત હૃદયનો જ પરિચય કરાવે છે. અને તો તમામ પ્રાણીઓ માટે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ વધારે સારી લાગે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ જ્ઞાનવાન હોવા છતાં પણ પૂછ્યા વગર કોઈને કોઈ જાતનો ઉપદેશ નથી કરતા, અન્યાયપૂર્વક પૂછવા છતાં પણ કોઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી દેતા, જડની જેમ ચુપચાપ બેસી છે.

મનુષ્યે હંમેશાં ધર્મમાં લાગ્યા રહેનારા સાધુ–મહાત્માઓ તથા સ્વધર્મપરાયણ ઉદાર પુરુષોની સમીપ નિવાસ કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. જ્યાં ચારે વર્ણોના ધર્મનું પરસ્પર જોડાણ થતું હોય, ત્યાં શ્રેયની ઇચ્છાવાળા પુરુષે રહેવું ન જોઈએ. કોઈ કર્મનો આરંભ ન કરનાર અને જે કંઈ મળે તેમાં સંતોષ માનનાર પુરુષ પણ પુણ્યાત્માઓની સાથે રહેવાથી પુણ્ય અને પાપના સંસર્ગમાં રહેવાથી પાપનો ભાગી થાય છે. જેમ પાણી અને અગ્નિના સ્પર્શથી અનુક્રમે ઠંડા તથા ગરમ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે, તેજ રીતે પુણ્યાત્મા અને પાપાત્માના સંગથી પુણ્ય અને પાપ–બન્નેનો સંયોગ થઈ જાય છે. વિઘસાશી (નોકર પુરુષોર સાસ્વાદનો વિચાર ન કરતાં જ ભોજન કરે છે; વર્ગ અને અતિથિ ભોજન કરાવ્યા પછી ભોજન કરનારા) પરન્તુ જે પોતાની જીભનો વિષય સમજીને સ્વાદવાળા અને સ્વાદ વગરનાનો વિચાર કરીને ભોજન કરે છે તેને કર્મની જાળમાં સપડાએલો સમજવો જોઈએ. જ્યાં બ્રાહ્મણ અન્યાયપૂર્વક પ્રશ્ન કરનારા પુરુષોને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હોય આત્મજ્ઞાનીએ તે દેશનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. જ્યાંના લોકો વિના આધારે જ વિદ્વાનો ઉપર દોષનું આરોપણ કરતા હોય ત્યાં કોણ રહેશે? જ્યાં લાલચી મનુષ્યોએ પ્રાયઃ ધર્મની મર્યાદા તોડી હોય તે દેશનો કોણ ત્યાગ નહિ કરે.

પરંતુ જ્યાંના લોકો મત્સર અને શંકાથી રહિત થઈને ધર્માચરણ કરતાં હોય, ત્યાં પુણ્યશીલ મહાત્માઓની પાસે જરૂર નિવાસ કરવો જોઈએ. જે દેશમાં મનુષ્યો ધનને માટે ધર્મનું અપમાન કરતા હોય, ત્યાં કોઈ વખત ન રહેવું કારણ કે ત્યાંના રહેનારા પાપી હોય છે. જ્યાં જીવનરક્ષા માટે લોકો પાપ કર્મથી જીવિકા ચલાવતા હોય જ્યાં રાજા અને તેના સેવકોમાં કોઈ ભેદ ન હોય તથા મનુષ્યો પોતાના કુટુમ્બીજનોના પહેલા ભોજન કરી લેતા હોય; તે રાજ્યને જ્ઞાની પુરુષ છોડી દે. જ્યાં ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનાર સનાતનધર્મી શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ જ યજ્ઞ કરાવનાર અને ભણાવવાના કાર્યમાં નિયુક્ત થયા હોય તથા તેઓને પહેલાં ભોજન કરાવાતું હોય, તે દેશમાં નિવાસ કરવો યોગ્ય છે. જ્યાં સ્વાહા (અગ્નિહોત્ર), સ્વધા (શ્રાદ્ધ) તથા વષટ્કાર (ઇન્દ્રયાગ)નું બહુ સારી રીતે અનુષ્ઠાન થતો હોય, જ્યાંના લોકો માગ્યા વગર જ ભિક્ષા આપતા હોય, જ્યાં દુષ્ટોને દણ્ડ દેવાનો હોય અને સજ્જન પુરુષોનું સન્માન થતું હોય, ત્યાં પુણ્યશાળી મહાત્માઓની વચમાં નિવાસ કરવો જોઈએ. જેઓ જિતેન્દ્રિય પુરુષો ઉપર ક્રોધ અને સાધુ–મહાત્માઓની પ્રત્યે અત્યાચાર કરતાં હોય તે લોભી અને ઉદ્દણ્ડ પુરુષોને જે દેશમાં અત્યન્ત કઠોર દણ્ડ દેવાતો હોય તથા જ્યાંના રાજા હંમેશા ધર્મપરાયણ થઈને ધર્માનુસાર જ રાજ્યનું પાલન કરતા હોય અને સંપૂર્ણ કામનાઓના સ્વામી (સર્વાતમાન) થઈને પણ વિષયભોગથી વિમુખ રહેતા હોય, ત્યાં વિના વિચાર્યે જ નિવાસ કરવો જોઈએ; કારણ કે રાજાના શીલ–સ્વભાવ જેવા હોય છે, તેવી જ તેની પ્રજા પણ હોય છે. તે પોતાના કલ્યાણનો સમય આવતાં પોતાની પ્રજાનું પણ કલ્યાણ કરે છે.

તાત! તમારા પ્રશ્ન અનુસાર મેં શ્રેયમાર્ગનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું છે. વિસ્તારથી તો આત્મકલ્યાણની પરિગણના થઈ જ શકતી નથી. જે આ પ્રકારની વૃત્તિથી રહીને જીવિકા ચલાવે છે અને પ્રાણીઓના હિતમાં મન લગાવીને રહે છે, તે પુરુષને સ્વધર્મરૂપ તપના અનુષ્ઠાનથી આ લોકમાં જ પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

રાજા સગરને અરિષ્ટનેમિનો મોક્ષનો ઉપદેશ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! આપ જેવા રાજા કેવી રીતે મોગમુક્ત થઈને પૃથ્વીનું પાલન કરી શકે છે! તથા કયા ગુણોથી યુક્ત થવાથી તે આસક્તિના બંધનથી છુટકારો મેળવી શકે છે!

ભીષ્મજીએ કહ્યું- આ વિષયમાં રાજા સગરે પ્રશ્ન કરવાથી અરિષ્ટનેમિએ જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તમને સંભળાવીશ.

• સગરે પૂછ્યું—બ્રહ્મન્! શ્રેષ્ઠ સંસારમાં સારો ઉપાય કયો છે? શું કરવાથી મનુષ્યને આ લોકમાં જ પરમ સુખ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે! કઈ રીતે શોક અને ક્ષોભથી શરીર છુટી શકે છે? મને તે જાણવાની ઇચ્છા છે.

ભીષ્મજી કહે છે -સગરે આ રીતે પૂછવાથી •સમસ્ત શાસ્ત્રવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ તાર્ક્ષ્ય (અરિષ્ટનેમિ)— એ તેમાં વાચસ્પતિનો ગુણ જાણીને તેને આ રીતે ઉત્તમ ઉપદેશ કર્યો.

સગર! સંસારમાં મોક્ષનું સુખ જ ખરું સુખ છે. પરંતુ જે ધન અને ધાન્યના મેળવવામાં વ્યાકુળ તથા પુત્ર અને પશુઓમાં આસક્ત થઈ રહેલા છે, તે મૂર્ખ મનુષ્યને તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી થતું. જેની બુદ્ધિ વિષયોમાં લાગેલી છે તેનું મન અશાન્ત હોય છે. એવા પુરુષની ચિકિત્સા કરવી કઠણ છે. સ્નેહ બન્ધનમાં બંધાયેલા અજ્ઞાનીની મુક્તિ થઈ શકતી નથી. હવે હું તને સ્નેહના બન્ધનોનો પરિચય આપું છું. સાંભળ, સમજદાર મનુષ્યે આ વાતો કાન લગાડીને અને ધ્યાન આપીને સાંભળવી જોઈએ. તમે ન્યાયપૂર્વક ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો અનુભવ કરીને તેનાથી જુદા થઈ જાઓ અને આનન્દની સાથે ફરતા રહે; તે બાબતની પરવા ન કરો. કે સંતાન થયું છે યા નહીં. ઇન્દ્રિયોનું વિષયોની પ્રત્યે જે કુતૂહલ છે. તેને મટાડી મુક્ત-ની જેમ ફરો અને દૈવેચ્છાથી જે પણ લૌકિક પદાર્થ મળે, તેમાં સમાન ભાવ રાખો, રાગ દ્વેષ ન કરો. મુક્ત પુરુષ સુખી હોય છે. અને સંસારમાં નિડર થઈને વિચરે છે, પરંતુ જેનું ચિત્ત વિષયોમાં લાગેલું છે, તે કીડીઓની અને કીડાઓની જેમ આહારનો સંગ્રહ કરતા-કરતા જ નાશ પામે છે. જેથી જે આસક્તિથી રહિત છે તે જ આ સંસારમાં સુખી. આસક્ત મનુષ્યોના તો નાશ જ થાય છે, કદાચ તમારી બુદ્ધિ મોક્ષમાં લાગેલી હોય તો તમારે પોતાના માણસો માટે એવી ચિંતા નહીં કરવી જોઈએ. કે (આ મારા વિના કેમ રહેશે?) પ્રાણી પોતે જ જન્મ લે છે, પોતે જ વધે છે અને પોતે જ સુખ દુઃખ તથા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય પૂર્વજન્મના કર્મોના અનુસારે જ ભોજન, વસ્ત્ર તથા પોતાના માતાપિતાની દ્વારા સંગ્રહ કરેલા ધનને મેળવે છે. સંસારમાં જે કંઈ મળે છે, તે પૂર્વના કરેલા કર્મોના ફળ સિવાય કોઈ વસ્તુ નથી ભૂમંડલના સમસ્ત જીવો પોતાના કર્મોથી સુરક્ષિત રહી જગતમાં વિચરે છે અને વિધાતાએ તેના નસીબ અનુસાર જે કંઈ ભોગ નિયત કરેલો છે, તેને મેળવે છે. જે પોતે જ (શરીરની દૃષ્ટિએ) માટીનો ઢેફો, પરતંત્ર તથા અસ્થિર છે તે સ્વજનોની રક્ષા અને પોષણ કરવાનું અભિમાન કેમ કરે છે! તમે જુઓ છો અને બચાવવાના મોટામાં મોટા પ્રયત્નો પણ કરો છો છતાં પણ જ્યારે મૃત્યુ તમારા સ્વજનને મારી નાખે છે તે વખતે તમારી શી તાકાત છે! આ બાબત ઉપર પોતે જ વિચાર કરો. તમારા આ સગાં-સંબંધી જીવતા પણ રહ્યા અને તેના ભરણપોષણનું કાર્ય પણ

ન થયું તો પણ તમે એક દિવસ તેઓને છોડીને મરી જશો! અથવા જ્યારે કોઈ સ્વજન મરીને આ લોકથી ચાલ્યો જશે, તે વખતે ત્યાં તે સુખી થશે યા દુઃખી તે વાતને તો તમે જાણી શકતા નથી. તેથી આ બાબત ઉપર પોતે જ વિચારો. તમે મરી જાવ યા જીવતા રહો, તમારા કુટુંબનો દરેક માણસ પોત-પોતાના કર્મનું જ ફળ ભોગવશે-એવું જાણીને તારે તારું કલ્યાણ સાધવામાં લાગી જવું જોઈએ. સંસારમાં કોણ કોનું છે! તેનો ખૂબ સારી રીતે વિચાર કરીને દૃઢ નિશ્ચય સાથે પોતાના મનને મોક્ષમાં લગાવી દો.

'હવે આગળની વાત ઉપર પણ ધ્યાન આપો-જેણે ભૂખ, તરસ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ વિગેરે ભાવો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, તે સત્ત્વસમ્પન્ન પુરુષને મુક્ત જ સમજવો જોઈએ. જે મોહવશ પ્રમાદને કારણે જુગટું, દારૂપાન, સ્ત્રીસંસર્ગ તથા શિકાર વિગેરેમાં પ્રવૃત્ત નથી થતો તે પણ મુક્ત જ છે. જે હંમેશાં યોગયુક્ત થઈને સ્ત્રીમાં પણ આત્મદૃષ્ટિ જ રાખે છે-તેને ભોગ્ય દૃષ્ટિથી નથી જોતો, તે જ ખરો મુક્ત છે. જે પ્રાણીઓના જન્મ, મૃત્યુ અને કર્મોના તત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે. તે પણ આ સંસારમાં મુક્ત જ છે. જે હજારો અને કરોડો ગાડા અનાજમાંથી એક પ્રસ્થ (સેર)ને જ પેટ ભરવા માટે સંપૂર્ણ સમજે છે (તેથી વધારે સંગ્રહ કરવા નથી ચાહતો) તથા મોટામોટા મહેલમાં પણ ખાટલો બીછાવવાની જગાને જ પોતાને માટે જરૂરી માને છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે. જે થોડા લાભમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે-જેને માયાના અદ્ભુત ભાવ સ્પર્શી શકતા નથી, જેને માટે પલંગ અને ભૂમિની પથારી એકસરખી છે, જે રેશમી કપડાં, કુશનાં બનેલાં કપડાં, ઊનનાં વસ્ત્ર અને વલ્કલને સમાન ભાવથી દેખે છે, સંસારને પાંચ ભૂતમય માને છે તથા જેને સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જય-પરાજય, ઇચ્છા-દ્વેષ અને ભય-ઉદ્વેગ બરાબર છે, તે હંમેશા મુક્ત જ છે. જે આ દેહને લોહી, મળ મૂત્ર તથા ઘણી પ્રકારના દોષોનો ખજાનો સમજે છે અને તે બાબતને કોઈ વખત નથી ભૂલતો કે ઘડપણ આવતાં કરચલી પડી જશે, વાળ પાકી જશે, શરીર દુબળું-પાતળું અને સુંદરતાથી રહિત થઈ જશે, કમર પણ નમી જશે, પુરુષાર્થ નાશ પામશે, આંખોથી દેખાશે નહીં, કાન બહેરા થઈ જશે. અને પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થઈ જશે. તેથી પુરુષ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ઋષિ, દેવતા અને અસુર તમામ આ લોકથી પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે; હજારો પ્રભાવશાળી રાજાઓને પૃથ્વી છોડી ચાલ્યા જવું પડ્યું છે-તે વાતને જે હંમેશાં યાદ રાખે છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે.

'સંસારમાં ધન દુર્લભ છે અને ક્લેશ સરળ છે. કુટુંબના પાલન-પોષણમાં પણ અહીં ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે. એટલું જ નહીં, ગુણ રહિત સન્તાન તથા દુર્ગુણી મનુષ્યોથી પણ પાલો પડે છે. આ રીતે સંસારમાં વધારે કષ્ટ જ દેખાય છે-તે જાણીને પણ કયો મોક્ષનો આદર નહીં કરે! શાસ્ત્રોના અવલોકનથી જ્ઞાની થઈને જે સમસ્ત જગતને અસાર સમજે છે, તે તમામ પ્રકારથી મુક્ત જ છે. મારા આ વચનને સાંભળ્યા પછી તમારી બુદ્ધિ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્થિર રહે યા સંન્યાસાશ્રમમાં, ત્યાં જ રહીને મુક્તની જેમ આચરણ કરો.'

રાજા સગર અરિષ્ટનેમિના ઉપર્યુક્ત ઉપદેશને સાંભળીને મોક્ષોપયોગી ગુણથી યુક્ત થઈ પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.

રાજા જનકને પરાશર મુનિનો ઉપદેશ
(પરાશર-ગીતા)

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! જેમ અમૃત પીવાથી મન નથી ભરાતું, તેમજ આપનું વચન સાંભળવાથી મને તૃપ્તિ નથી થતી, જેથી પૂછું છું-પુરુષ કયું કર્મ કરે તો આ લોક અને પરલોકમાં પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે! તે જ બતાવવાની કૃપા કરો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! આ બાબતમાં પણ હું પૂર્વની જેમ જૂનો પ્રસંગ સંભળાવું છું. એક વખત મહાયશસ્વી રાજા જનકે મહાત્મા પરાશરને પૂછ્યું-'મુનિવર! કયું કર્મ સમસ્ત પ્રાણીઓના માટે આ લોક અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણકારી છે!' રાજાનો

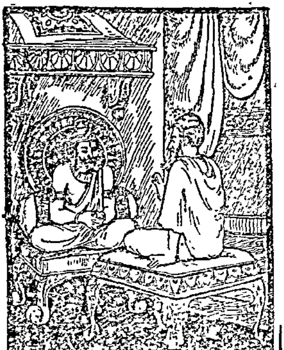

આ પ્રશ્ન સાંભળીને તપસ્વી પરાશર મુનિએ તેના ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું.

પરાશરજી બોલ્યા—રાજન્! ધર્મનું આચરણ જ આ લોક અને પરલોકમાં કલ્યાણ કરનારું છે, ધર્મનું રક્ષણ કરનાર માણસ સ્વર્ગલોકમાં સન્માન પામે છે, તમામ આશ્રમવાળા ધર્મમાં આસ્થા રાખીને પોત-પોતાના કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. સંસારમાં જીવન-નિર્વાહને માટે ચાર પ્રકારનું જીવિકાનું વિધાન છે. (બ્રાહ્મણને માટે દાન લેવું, ક્ષત્રિયને માટે કર લેવો, વૈશ્યને માટે ખેતી વગેરે શૂદ્રને માટે સેવા) મનુષ્ય જે વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તેને અનુકૂળ જીવિકા પણ પ્રારબ્ધાનુસાર પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. જેણે પૂર્વજન્મમાં શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન નથી કર્યું, એને સુખ નથી મળતું. દેહત્યાગ પછી મનુષ્યને પુણ્યકર્મોથી જ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પહેલા જન્મમાં જે કર્મ નથી કરવામાં આવ્યું, તેનું ફળ નથી મળતું, લોકો હંમેશાં આ વાતના ધ્યાનમાં રાખે છે કે (મન, વાણી ચક્ષુ અને હાથોથી કરેલા) ચાર પ્રકારના કર્મ જ બીજા જન્મમાં ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં છે. લોકયાત્રાના નિર્વાહ અને મનની શાન્તિને માટે વૈદિક વચનોને પ્રમાણ માનેલાં છે. માણસ નેત્ર, મન, વાણી અને ક્રિયાનીદ્વારા ચાર પ્રકારનાં કર્મ કરે છે; જેવું જેવું કર્મ હોય છે, તેને તેવા જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મના ફળસ્વરૂપથી કોઇ વખત સુખ, કોઇ વખત કેવળ દુઃખ અને કોઇ વખત બન્ને એકી સાથે મેળવે છે. પુણ્ય અને પાપ એમ બે કર્મ કેમ ન હોય, ફળ ભોગવ્યા વિના તેનો નાશ નથી થતો. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પાપના ફળ-સ્વરૂપ દુઃખના ભોગથી છુટકારો નથી મેળવતો, ત્યાં સુધી પુણ્ય આકાશની જેમ સ્થિર રહે છે. જ્યારે પાપથી ઉપાર્જિત દુઃખનો ભોગકાળ પુરો થાય છે, ત્યારે પુરુષ પોતાના પુણ્યકર્મના ફળનો ઉપભોગ શરૂ કરે છે. જ્યારે પુણ્યનો પણ ક્ષય થઇ જાય છે, ત્યારે પછી તે પાપનું ફળ ભોગવે છે.

ઇન્દ્રિયસંયમ, ક્ષમા, ધૈર્ય તેજ સંતોષ, સત્યભાષણ, શરમ, અહિંસા, દુર્વ્યસનોનો અભાવ તથા ચતુરતા—આ બધા ગુણો સુખ દેવાવાળા છે. મનુષ્યે જીવનના અન્તસુધી પાપ યા પુણ્યમાં જ આસક્ત ન રહેતાં પોતાના મનને પરમાત્માના ધ્યાનમાં લગાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, જીવ બીજાએ કરેલા સારા અથવા ભુંડા કર્મોને ભોગવતો નથી, તે પોતે જેવું કરે છે. તેવું ફળ મેળવે છે. મનુષ્ય બીજાના જે કર્મોની નિંદા કરે છે, તેણે પોતે પણ તે કર્મ નહીં કરવું જોઇએ, કારણકે જે બીજાની તો નિન્દા કરે છે, પરન્તુ પોતે તેવા જ કર્મમાં લાગ્યો રહે છે, તેની જગતમાં મશ્કરી થાય છે. બીકણ ક્ષત્રિય, (ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કર્યા વિના) સર્વ કાંઇ ખાવાવાળો અને સત્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો બ્રાહ્મણ, ધંધા વગરનો વૈશ્ય, આળસુ શૂદ્ર, ચારિત્રહીન વિદ્વાન, સદાચારથી વિહીન કુળવાન, દુષ્ટ આચરણવાળી સ્ત્રી, વિષયમગ્ન યોગી, પોતાનાજ માટે રસોઇ બનાવનાર મનુષ્ય, મૂર્ખ વક્તા રાજા વગરનું રાજ્ય તથા ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ નહી રાખનાર અને પ્રજા તરફ પ્રેમ ન રાખનાર રાજા આ આ સર્વ શોક પામવા યોગ્ય છે.

રાજન્! આયુષ્ય દુર્લભ છે. તેને મેળવીને આત્માને નીચે નહી લઇ જવો જોઇએ. પરંતુ પુણ્ય કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને ઊંચે જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પુણ્યકર્મથી જ મનુષ્ય ઉત્તમ વર્ણમાં જન્મ મેળવે છે, પાપીને માટે તે ઘણુંજ દુર્લભ છે. વે તેને ન મેળવતાં પોતાના પાપની મારફત પોતાનોજ નાશ મેળવે છે. અજાણતાં જે પાપ થાય થઇ જાય, તેનો તપથી નાશ કરી દે. કારણ કે પોતાનું કરેલું પાપ

પાપરૂપ જ ફળ આપે છે, તેથા દુઃખ આપનારાં પાપ કર્મોનું કોઈ વખત સેવન ન કરવું જોઈએ. પાપનું ફળ કેટલું કષ્ટ આપનારું છે, તેને હું જાણું છું. તેનાથી પ્રભાવિત માણસ અન્તમાં જ બુદ્ધિ કરે છે. રંગ્યા વગરનું વસ્ત્ર ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. પરન્તુ જે કાળા રંગમાં રંગેલું છે તે સફેદ થતું નથી તેથીજ રીતે પાપને પણ કાળા રંગની જેમ જ સમજવું જોઈએ.' જે પોતે જાણી સમજીને પાપ કરે છે તે પછી તેનુ પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે ફરી શુભ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે. તે તે બન્નેનું જાદું જાદું ફળ ભોગવે છે, અજાણતાં જે હિંસા થાય છે, તે અહિંસાવ્રતનું પાલન કરવાથી દૂર થઈ જાય છે, પરંતુ સ્વેચ્છાથી કરેલા પાપને તો તે પણ દૂર કરી શકતું નથી. એવું વેદશાસ્ત્રોને જાણનારા બ્રાહ્મણોનું કહેવું છે, પરન્તુ હું તો એવું માનું છું કે પુરુષ પાપ જાણી સમજીને થાય કે અજાણતાં, તેનું કર્મકને કંઈક ફળ તો હોય જ છે. દેવતા અને મુનિઓએ જે કર્મ કરેલું છે, ધર્માત્મા પુરુષે તેનું અનુકરણ નહી કરવું જોઈએ, તથા સાંભળીને તે કર્મોની નિન્દા પણ ન કરવી જોઈએ. જે મનુષ્ય મનમાં ખૂબ વિચારીને (આ કામ મારાથી થઈ શકશે કે નહી!' તે વાતનો નિર્ણય કરીને શુભકર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે ચોક્કસ જ પોતાની ભલાઈ જુએ છે.

તેથી રાજાએ પોતાના ઉન્નતિશીલ શત્રુઓને જીતવા જોઈએ, પ્રજાનું ન્યાયપૂર્વક પાલન કરવું, વિવિધ જાતના યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરીને અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા, તથા વૈરાગ્ય થવા પછી મધ્યમ અવસ્થા અથવા અન્તિમ અવસ્થામાં વનમાં જઈને રહેવું જોઈએ રાજન્! પ્રત્યેક પુરુષે ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખી ધર્માત્મા થઈને સમસ્ત પ્રાણીઓને પોતાની જ જેવા સમજવા જોઈએ તથા જેઓ જ્ઞાન, તપ અને અવસ્થામાં મોટા હોય તેની યથાશક્તિ પૂજા કરવી જોઈએ. નરેન્દ્ર! સત્યભાષણ તથા સારા વર્તાવથી જ બધાને સુખ મળે છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષને આપેલું દાન અને શ્રેષ્ઠ પુરુષથી મેળવેલો બદલો એ બન્નેનું મહત્વ સરખું છે, તો પણ બદલો સ્વીકાર કરવાને બદલે દાતા થઈને દાન દેવું જ વધારે પવિત્ર મનાયેલું છે. જે ધન ન્યાયથી મળે અને ન્યાયથી જ વૃદ્ધિ પામે તેને ધર્મના ઉદ્દેશથી યત્નપૂર્વક બચાવી રાખવું જોઈએ. આ ધર્મશાસ્ત્રોનો નિશ્ચય છે. ધર્મ ઇચ્છવાવાળાએ ક્રૂર-કર્મો દ્વારા ધનને ઉપાર્જન ન કરવું જોઈએ. અધર્મથી સમ્પત્તિ વધારવાનો વિચાર પણ મનમાં ન લાવવો જોઈએ જે (ઋતુનો વિચાર કરીને) મહેમાનને ઠંડુ અથવા ગરમ કરેલું પાણી પવિત્રભાવથી આપેલ છે. તેને ભૂખ્યાને ભોજન આપ્યા બરાબર ફળ મળે છે. મહાત્મા રાજા રન્તિદેવે ફળ-મૂળ અને પાંદડાથી ઋષિઓનું પૂજન કર્યું હતું અને તેનાથી તેને તે સિદ્ધિ મળી હતી, જેની બધા લોકો ઇચ્છા કરે છે. મહારાજ શૈબ્યે પણ ફળ અને પાંદડાઓથી જ માઠર મુનિને સંતુષ્ટ કર્યા હતા, જેથી તેને ઉત્તમ લોક મળ્યો. પ્રત્યેક મનુષ્ય દેવતા, અતિથિ, નોકર વર્ગ અને પિતૃઓનો તથા પોતાનો પણ ઋણી થઈને જન્મ લે છે; તેથી તેણે તે ઋણથી છૂટા થવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. વેદોનો સ્વાધ્યાય કરીને ઋષિઓના, યજ્ઞના અનુષ્ઠાનથી દેવતાઓના, શ્રાદ્ધથી પિતૃઓના તથા સ્વાગત સત્કારથી અતિથિઓના ઋણથી મુક્ત થાય છે. આ રીતે વેદવાણીના શ્રવણ, મનન, યજ્ઞશેષ અન્નના ભોજન તથા જીવોની રક્ષા કરવાથી મનુષ્ય પોતાના ઋણથી મુક્ત થાય છે. પુત્ર વગેરે આશ્રિત વર્ગના પાલનપોષણનો આરંભથી જ પ્રબન્ધ કરવો જોઈએ જેથી તેના ઋણથી પણ મુક્ત થવાય છે.

ઋષિ-મુનિયો પાસે ધન નથી હોતું, છતાં પણ તેઓ પોતાના પ્રયત્નથી જ સિદ્ધ થઈ ગયા. તેઓએ વિધિપૂર્વક અગ્નિહોમ કરીને સિદ્ધિ મેળવી હતી. અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, કક્ષીવાન જમદગ્નિનન્દન પરશુરામ, આત્મજ્ઞાની તાણ્ડ્ય, વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, વિશ્વામિત્ર ભરદ્વાજ, હરિશ્મશ્રુ, કુણ્ડધાર તથા શ્રુતશ્રવા વિગેરે મહર્ષિઓ એકાગ્રચિત્ત થઈને ઋગ્વેદની ઋચાઓથી વિષ્ણુનું સ્તવન કર્યું તથા તેઓની કૃપાથી તપસ્યા કરીને પૂજનીય સંત બનીને તેને પ્રસન્ન થઈ ગયા. આ લોકોમાં નિન્દનીય આચરણ કરીને કોઈએ પણ પોતાની ઉન્નતિનો વિચાર નહીં રાખવો જોઈએ. ધર્મનું પાલન કરતાં જે ધન મળે છે. તે જ સાચું ધન છે. પાપાચારથી મળેલું ધન તો ધિક્કારને પાત્ર છે. ધનની ઇચ્છાથી સનાતન ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. રાજેન્દ્ર! જેઓ હંમેશા અગ્નિહોત્ર કરે છે, તે જ ધર્માત્મા છે, અને તે જ પુણ્ય કરવાવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે સમસ્ત વેદો. (દક્ષિણ, આહવનીય

તથા ગાર્હપત્ય—આ) ત્રણ અગ્નિઓમાં જ રહેલા છે, જેનો સદાચાર કોઈ પણ વખત લોપ નથી પામ્યો તે બ્રાહ્મણ (અગ્નિહોત્ર નહીં કરવા છતાં પણ અગ્નિહોત્રી જ છે. સદાચાર મેળવેલ હોવા છતાં અગ્નિહોત્ર ન થઈ શકે તો પણ સારૂં છે, પરંતુ સદાચારનો ત્યાગ કરીને કેવળ અગ્નિહોત્ર કરવો કદાપિ કલ્યાણ કારક નથી. અગ્નિ, આત્મા, માતા, જન્મ-દેનાર પિતા તથા ગુરુ—આ બધાની યથાયોગ્ય સેવા કરવી જોઈએ. જેઓ અભિમાનને છોડીને વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરે, વિદ્વાન્ અને વાસનારહિત થઈને બધાને પ્રેમભાવથી જુએ, ચાલાકીથી રહિત થઈ ધર્મનું આ-ચરણ કરે અને બીજાઓનું દમન કરતા નથી, તે આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે તથા સજ્જન પણ તેનો આદર કરે છે.

શૂદ્ર માટે તો ત્રણે વર્ણોની સેવા જ ઉત્તમ વૃત્તિ છે. કદાચ તે પ્રેમથી તેનું પાલન કરે તો તે તેને ધર્મિષ્ઠ બનાવે છે. મારો તો એવો મત છે કે ધર્મ જાણનારે સત્પુરુષોના સંસર્ગમાં રહેવું દરેક રીતે સારૂં છે, પરન્તુ દુર્જનોનો સંગ કોઈ પણ દશામાં યોગ્ય નથી. સજ્જન પુરુષોની પાસે રહેવાથી નીચ વર્ણના મનુષ્યો પણ પ્રતિભાસમ્પન્ન થઈ જાય છે. શ્વેત કપડાને જેવા રંગમાં રંગાય છે, તેવું જ તેનું રૂપ થઈ જાય છે; એવી જ રીતે જેવો સંગ કરવામાં આવે છે. તેવો જ રંગ પોતાના ઉપર ચઢે છે. તેથી ગુણોમાંજ પ્રેમ કરવો જોઈએ, દોષમાં નહીં; કારણ કે મનુષ્યોનું જીવન અનિત્ય અને ચંચળ છે જે વિદ્વાન સુખ અને દુઃખ બન્નેમાં શુભ કર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરે છે. તે જ શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણે છે ધર્મથી વિપરીત કાર્ય કદાચ લોકમાં મહાન્ ફળદાયક હોય તો પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષે તેનું આચરણ ન કરવું જોઈએ; કારણ કે તેથી પોતાનું હિત નથી થતું. જે રાજા બીજાની હજારો ગાયો છીનવીને દાન કરે છે અને પ્રજાની રક્ષા નથી કરતો તે નામમાત્રનો જ દાની છે. તેને તેનું ફળ કંઈ પણ નથી મળતું. ખરી રીતે તો તે રાજા નથી, લૂંટારો છે. જે રાજા હમેશાં બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરીને તેઓને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જેટલું બની શકે તેટલું દાન કરે છે. તેને ઉત્તમ ફળ મળે છે. પોતે જ બ્રાહ્મણની પાસે જઈને તેને સંતુષ્ટ કરીને જે દાન અપાય છે, તે સર્વોત્તમ માનેલું છે. યાચના કરવાથી દીધેલું દાન વિદ્વાનોએ મધ્યમ માન્યું છે; અને તિરસ્કાર તથા શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ અપાય છે. તે દાનને સત્યવાદી મુનિઓ અધમ કહે છે. મનુષ્ય સંસારસાગરમાં ડુબી રહ્યા છે, તેને વિવિધ જાતના ઉપાયોથી હંમેશાં પાર ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેવી રીતે પણ બંધનથી છુટકારો મળે, તેવો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણ ઇન્દ્રિઓના દમનથી, ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાથી, વૈશ્ય ધનથી અને શૂદ્ર સેવા કાર્યમાં નિપુણતા રાખવાથી શોભા મેળવે છે. બ્રાહ્મણને ત્યાં બદલામાં મળેલું, ક્ષત્રિયને ત્યાં યુદ્ધથી જીતેલું, વૈશ્યને ત્યાં ન્યાયથી (ખેતી વગેરેથી) કમાયલું તથા, શૂદ્રને ત્યાં સેવાથી મળેલું થોડું પણ હોય તો તે ઉત્તમ માનેલું છે. તે ધન જો ધર્મકાર્યમાં વપરાય તો તે મોટું ફળ આપનાર નિવડે છે. બ્રાહ્મણ કદાચ જીવિકાના અભાવે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યના ધર્મથી જીવન નિર્વાહ કરે તો પતિત નથી થતો. પરન્તુ જ્યારે તે શૂદ્રના ધર્મને અપનાવે છે તો તે જ વખતે તે પતિત થઈ જાય છે. જ્યારે શૂદ્ર સેવાવૃત્તિથી જીવિકા ચલાવી ન શકે તો તેને માટે પણ વ્યાપાર, પશુપાલન તથા શિલ્પકળા વગેરેથી જીવન નિર્વાહ કરવાની આજ્ઞા છે. રંગમંચ ઉપર નાચવું યા ખેલ દેખાડવા, બહુરૂપીઓનું કામ કરવું, મદિરા અને માંસ વેચીને જીવિકા ચલાવવી તથા લોઢું અને ચામડાનો વેપાર કરવો—આ બધાં કામો નિન્દવા યોગ્ય છે; શૂદ્ર પણ જો વર્ષો પરમ્પરાથી તેના ઘરમાં આ કામ ન આવ્યાં હોય તો પોતે તેનો આરંભ ન કરે અને જેને ત્યાં પહેલાથી કરવાની પ્રથા હોય તેને પણ છોડી દે તો મોટો ધર્મ થાય છે. કદાચ સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી કોઈ પુરુષ ઘમંડમાં આવીને પાપાચરણ કરવા લાગે તો તેનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે કે પહેલાં ઘણા માણસો સંયમી, ધાર્મિક અને ન્યાયનું અનુસરણ કરવાવાળા હતા. તે વખતે અપરાધીઓને ધિક્કાર માત્રનો જ દંડ અપાતો હતો. સંસારના મનુષ્યોમાં હમેશાં ધર્મની જ પ્રશંસા થતી હતી, ધર્મમાં આગળ વધેલા લોકો સદ્ગુણોનું જ સેવન કરતાં હતા. પરન્તુ ધર્મનો આ પ્રચાર અસુરોથી સહન ન થઈ શક્યો. ધીરે ધીરે તેઓ સમસ્ત પ્રજાઓના શરીરમાં ફેલાઈ ગયા ત્યારે પ્રજાઓમાં ધર્મને નષ્ટ કરનારો ગર્વ (અભિમાન) ઉત્પન્ન થયો. ગર્વની પછી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ક્રોધથી વ્યાપ્ત થવાથી તેની શરમ નાશ પામી અને વિનયયુક્ત સદાચારનો લોપ

થઈ ગયો, પછી મોહ પ્રગટ થયો. મોહના કારણે હવે તેનામાં પહેલાંની જેમ વિચારશક્તિ રહી નથી અને બધા લોકો પોતપોતાના સુખને માટે બીજાઓને કષ્ટ પહોંચાડવા લાગ્યા. હવે તેઓને રસ્તા ઉપર લાવવામાં ધિક્કારનો દંડ સફળ નથી થઈ શક્યો તમામ માણસો દેવતા અને બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરીને ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવહાર કરવા લાગ્યા.

આવી સ્થિતિ આવી જવાથી સમસ્ત દેવતા ભગવાન શંકરના શરણે ગયા. ત્યારે શિવજીએ દેવતાઓના તેજથી શક્તિશીલ એક જ બાણની દ્વારા ત્રણ નગરો સાથે આકાશમાં ફરનારા સમસ્ત અસુરોને મારીને પૃથ્વી ઉપર પાડી દીધા. તે અસુરોનો સ્વામી ભયંકર આક્રમણો તથા ભીષણ પરાક્રમ દેખાડનારો હતો-દેવતાઓને તેનાથી મોટો ભય હતો. પરંતુ ભગવાન શૂલપાણિએ તેને પણ મોતના ઘાટ ઉતારી દીધો તેના મરી જવાથી તમામ મનુષ્યો પોતાની અસલ સ્થિતિમાં આવી ગયા તથા તેઓને પૂર્વની જેમ વેદ અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થઈ ગયું. ત્યાર પછી સપ્તર્ષિઓએ ઇન્દ્રનો સ્વર્ગમાં દેવતાઓના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો અને તેઓ પોતે મનુષ્યોના શાસનકાર્યમાં લાગી ગયા, સપ્તર્ષિઓ પછી વિપૃથુ નામે રાજા ભૂમણ્ડળનો સ્વામી થયો તથા બીજા પણ ઘણા ક્ષત્રિયો નાના નાના, મંડળોના અધિપતિ થયા.

તેથી હું શાસ્ત્ર અનુસાર ખૂબ વિચારીને કહું છું, મનુષ્યે સિદ્ધિ તો અવશ્ય મેળવવી જ જોઈએ. પરંતુ હિંસાત્મક કર્મ છોડી દેવું જોઈએ. બુદ્ધિમાન ધર્મ કરવા માટે ન્યાયનો માર્ગ છોડીને પાપમિશ્રિત માર્ગથી ધનનો સંગ્રહ ન કરે કારણ કે તેથી કલ્યાણ નથી થતું. રાજન્! તમે પણ તે રીતે જિતેન્દ્રિય ક્ષત્રિય થઈને બન્ધુ-બાંધવોથી પ્રેમ રાખીને પ્રજા નોકર અને પુત્રોનું પોતાના ધર્મને અનુસાર પાલન કરો. ઇષ્ટ-અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ, વેર અને પ્રેમનો અનુભવ કરતાં જીવતાં હજારો જન્મ વીતી જાય છે. તેથી તમે (જો કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો) સદ્‌ગુણોમાં પ્રીતિ કરો. દોષોમાં નહિ, મહારાજ! મનુષ્યોમાં જેમ ધર્મ અધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેવી મનુષ્યો સિવાયના પ્રાણીઓમાં નથી હોતી. ધર્મપરાયણ વિદ્વાન તથા સર્વને આત્મભાવથી દેખતો સંસારમાં ફરતો રહે કોઈ પણ જીવની હિંસા કરે નહિ. જ્યારે મનુષ્યનું મન કામના અને સંકલ્પોથી રહિત તથા અસત્યથી દૂર થઈ જાય છે. તે વખતે તે કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં મનુષ્યનો ગાય, ખેતી-વાડી, ધન-સંપત્તિ, સ્ત્રી-પુત્ર અને નોકરોથી સમ્બન્ધ થઈ જાય છે અને આ રીતે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહીને તે હંમેશાં આ વસ્તુઓને જુવે છે; પરંતુ તેની અનિત્યતાને જાણતો નથી, તેથી તેના મનમાં રાગ અને દ્વેષ વધવા લાગે છે. રાગ-દ્વેષને આધીન થઈને જ્યારે માણસ દ્રવ્યમાં આસક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે મોહની કન્યા રતિને આવીને તેને પોતાને આધીન કરી લે છે. રતિની ઉપાસના કરનારા બધા લોકો ભોગોને જ કૃતકૃત્ય માને છે અને રતિ-દ્વારા જે વિષય સુખ મળે છે. તેથી વધારે બીજું કોઈ સુખ તેઓ માનતા નથી. પછી તેના મન ઉપર લોભનો અધિકાર થઈ જાય છે અને તેઓ આસક્તિવશ પોતાના પરિજનોની સંખ્યા વધારવા લાગે છે; ત્યારપછી તેના પાલન-પોષણના માટે ધનની ઇચ્છા થાય છે. જો કે મનુષ્ય જાણે છે કે અમુક કામ કરવું એ પાપ છે, છતાં પણ તે ધનને માટે તેને કરે જ છે તથા બાળ-બચ્ચાંઓના સ્નેહમાં ડુબી રહેવાના કારણે, જ્યારે તેમાંથી કોઈ મરી જાય છે તો તેને માટે તે વારંવાર દુઃખી થાય છે. ધનથી જ્યારે લોકોમાં માન વધે છે ત્યારે તે હંમેશાં આ બાબતનો પ્રયત્ન કરે છે કે પોતાનું કંઈ નીચું ન દેખાય. ભોગ-વિલાસની સામગ્રીઓથી યુક્ત થવા માટે જે કંઈ જરૂરી સમજે છે, તે જાતે કરે છે અને તેનાથી એક દિવસે નાશ પામે છે. ખરી રીતે જે શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને તેનાથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા નથી રાખતો, તે સમત્વ બુદ્ધિથીયુક્ત બ્રહ્મવાદી પુરુષોને જ સનાતન પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંસારી જીવો તો જ્યારે તેના સ્નેહના આધારભૂત સ્ત્રી-પુત્ર વિગેરેનો નાશ થઈ જતાં, ધન ચાલ્યું જતાં અને રોગ તથા ચિન્તાથી કષ્ટ ઉઠાવવું પડે ત્યારે વૈરાગ્યથી આત્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા થાય છે. જિજ્ઞાસાથી શાસ્ત્રોના સ્વાધ્યાયમાં મન લાગે છે, સ્વાધ્યાયથી તેના મનમાં આ વાત બેસી જાય છે કે તપ જ કલ્યાણનું સાધન છે. રાજન્! સંસારમાં એવો વિવેકી મનુષ્ય દુર્લભ છે, જે સ્ત્રી-પુત્ર વિગેરે સુખોની તરફ ઉદાસીન થઈને (શ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે) તપમાં પ્રવૃત્ત થવાનો જ નિશ્ચય કરે છે, તપમાં બધાનો અધિકાર છે, નીચ

વર્ણન માટે પણું (પોતના અધિકારને અનુસારે) તપનું વિધાન છે; તપજ જિતેન્દ્રિય અને મનોનિગ્રહસમ્પન્ન પુરુષને સ્વર્ગના દ્વારે લઇ જનારું છે. પૂર્વકાળમાં પ્રજાપતિએ બ્રહ્મપરાયણ અને વનમાં રહીને તપદ્વારા જ સંસારની રચના કરી હતી. સૂર્ય, વસુ, રુદ્ર, અગ્નિ, અશ્વિનીકુમાર, વિશ્વેદેવ, સાધ્ય, પિતર, મરુદ્‌ગણ, યક્ષ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, સિદ્ધ તથા બીજા સ્વર્ગવાસી દેવતા તપથી જ સિદ્ધિને પામ્યા છે. બ્રહ્માજીએ પૂર્વકાળમાં જ (મરીચિ વિગેરે) બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા, તેઓ તપના જ પ્રભાવથી પૃથ્વી અને આકાશને પવિત્ર કરતા બધે ફરતા હતા. મર્ત્યલોકમાં જે ગૃહસ્થો, રાજામહારાજા ઉત્તમ કુળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેખાય છે, તે બધું તેમની તપસ્યાનું જ ફળ છે. ત્રણ ભુવનમાં કોઇ પણ એવી વસ્તુ નથી જે તપસ્યાથી ન મેળવી શકાતી હોય.

તેથી મનુષ્ય સુખમાં હોય યા દુઃખમાં, મન અને બુદ્ધિથી શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને લોભનો સર્વથા ત્યાગ કરે. અસંતોષથી દુઃખ થાય છે. લોભથી મન અને ઇન્દ્રિયોમાં ભ્રાંતિ થાય છે. ભ્રાન્તિ થવાથી અભ્યાસ વિનાની વિદ્યાની જેમ મનુષ્યની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. બુદ્ધિનો નાશ થઇ જવાથી તે વિવેક ખોઇ બેસે છે; તેથી દુઃખની અવસ્થામાં મનુષ્યે ઉગ્ર તપસ્યા કરવી જોઇએ. જે પોતાને સારું લાગે છે તેને સુખ કહે છે તથા જે મનની પ્રતિકૂળ હોય છે, તે દુઃખ કહેવાય છે. તપસ્યા કરવાથી સુખ અને ન કરવાથી દુઃખ થાય છે. આ રીતે તપ કરવાનું અને નહીં કરવાનું ફળ છે, તેને તું સારી રીતે સમજી લે. જે પાપરહિત તપનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે હંમેશાં કલ્યાણનો ભાગી થાય છે તથા જે પુરુષને ધર્મ, તપ અને દાન કરવાની ઇચ્છા નથી થતી, તે પાપનું જ આચરણ કરે છે અને નરકમાં પડે છે. મનુષ્ય સુખમાં હોય યા દુઃખમાં, જે સદાચારથી કોઇ વખત ભ્રષ્ટ નથી થતો તે જ શાસ્ત્રજ્ઞ માનેલો છે, બાણને ધનુષ્યથી છૂટીને પૃથ્વી પર પડવામાં જેટલી વાર લાગે છે, તેટલો જ સમય શરીરેન્દ્રિયસુખ, આંખ, નાક અને કાનના વિષયોનું સુખ અનુભવવામાં લાગે છે, તથા જ્યારે તે સુખનો નાશ થઇ જાય છે ત્યારે સેના માટે તેને મનમાં ખૂબ વેદના થાય છે. છતાં અણ સમજુ પુરુષ (વિષયોના સુખમાં જ લાગ્યો રહે છે;) તે સર્વોત્તમ મોક્ષસુખની પ્રશંસા નથી કરતો, હંમેશાં ધર્મપાલન કરનાર મનુષ્યને કોઇ વખત ધન અને ભોગોની ખામી નથી હોતી; તેથી ગૃહસ્થ પુરુષે વિના પ્રયત્નથી મળેલા વિષયોનું જ સેવન કરવું જોઇએ. મારા વિચારે તો સ્વધર્મોપાર્જનને માટે જ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. જ્યારે ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, સન્માનિત તથા શાસ્ત્રના અર્થને જાણનારા પુરુષોને અને અસમર્થતાના કારણે કર્મ—ધર્મથી રહિત અને આત્મતત્ત્વથી અજાણ્યા માણસોના પણ લૌકિક કર્મો નાશ થઇ જાય છે; તે તપના સિવાય બીજું કોઇ કર્મ નથી, જે તેને અક્ષય ફળ આપનાર હોય, ગૃહસ્થે હંમેશાં પોતાના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને સ્વધર્મનું પાલન કરીને કુશળતાપૂર્વક યજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધ વગેરે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. જેમ સમસ્ત નદીઓ તથા નદો સમુદ્રમાં જઇને મળે છે, તેમ તમામ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થની જ મદદથી જીવન ધારણ કરે છે.

રાજા જનકના જુદા જુદા પ્રશ્નો અને પરાશરજી દ્વારા તેનું સમાધાન

(પરાશરજી ગીતા)

રાજા જનકે કહ્યું—ભગવાન ! હવે આપ પ્રથમ અને વર્ણોના વિશેષ ધર્મ બતાવો, પછી સામાન્ય ધર્મોનું પણ વર્ણન કરો, કારણ કે આપ તમામ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં કુશળ છો.

પરાશરજીએ કહ્યું—રાજન્ ! દાન લેવું, યજ્ઞ કરાવવો અને વિદ્યા ભણાવવી આ બ્રાહ્મણને માટે વિશેષ ધર્મ છે. પ્રજાની રક્ષા કરવી ક્ષત્રિયને માટે ઉત્તમ છે, ખેતી, ગાયનું રક્ષણ અને વ્યાપાર એ વૈશ્યનાં મુખ્ય કર્મો છે. તથા દ્વિજનિઓની સેવા શૂદ્રનો મુખ્ય ધર્મ છે. આ વર્ણોના વિશેષ ધર્મ બતાવેલા છે. હવે તેના સામાન્ય ધર્મોનું વર્ણન વિસ્તારથી સાંભળો. દયા, અહિંસા, સાવધાનતા, દાન, શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિસત્કાર, સત્ય, અક્રોધ, પોતાની પત્નીમાંજ સંતુષ્ટ રહેવું, પવિત્રતા રાખવી; કોઇના દોષ ન જોવા, આત્મજ્ઞાન તથા

સહનશીલતા આ સામાન્ય ધર્મો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણોને દ્વિજાતિ કહે છે, ઉપર્યુક્ત ધર્મોમાં આ ત્રણેનો સમાન અધિકાર છે. ઉક્ત ત્રણે વર્ણ વિપરીત કર્મોનું આચરણ કરવાથી નીચે પડે છે. અને પોતાના વર્ણને ઉચિત કર્મોમાં સ્થિર રહેવાથી ઉન્નતિ પામે છે. શૂદ્ર જાતિને માટે કોઈ વૈદિક સંસ્કારનું વિધાન નથી. તેને વેદોક્ત કર્મોના અનુષ્ઠાનનો પણ અધિકાર નથી. પરન્તુ પૂર્વોક્ત સાધારણ ધર્મોનો તેને માટે પણ નિષેધ નથી કર્યો. નીચ વર્ણના મનુષ્ય પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તો સદાચારનું પાલન કરતાં રહી આત્માને ઉન્નત બનાવવાની સમસ્ત ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન કરે,-કિન્તુ વૈદિક મંત્રોનું ઉચ્ચારણ ન કરે. એમ કરવાથી તેઓ દોષના ભાગી બને છે. બીજી જાતિના મનુષ્યો પણ જેમ જેમ સદાચારનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેમ તેમ સુખ મેળવીને આ લોક અને પરલોકમાં પણ આનંદ ભોગવે છે.

રાજા જનકે પૂછ્યું—મહામુનિ! મનુષ્ય પોતાના કર્મથી દોષનો ભાગી થાય છે યા જાતિથી? મારા મનમાં આ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે; આપ તેનું સમાધાન કરો.

પરાશરજી બોલ્યા—મહારાજ! તેમાં સન્દેહ નથી કે કર્મ અને જાતિ બન્ને દોષકારક હોય છે, કિન્તુ તેમાં જે વિશેષ વાત છે તે બતાવું છું. સાંભળો! જાતિ અને કર્મમાંથી કોઈનો પણ આશ્રય લઈને ક્રૂર કર્મોનું સેવન ન કરવું જોઈએ. જાતિથી દૂષિત ચાણ્ડાલ (વિગેરે) થઈને પણ જે પાપ નથી કરતા તે પુરુષો દોષના ભાગી નથી થતા, કિન્તુ જે જાતિએ ઉત્તમ થઈને પણ નિન્દાને યોગ્ય કર્મ કરે છે તેનું તે કર્મ તેને દોષિત બનાવે છે. તેથી નીચ જાતિની અપેક્ષા નીચ કર્મ જ બૂરું છે.

જનકે પૂછ્યું—દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ સંસારમાં કયા કયા એવા ધર્મને અનુકૂળ કર્મો છે, જેનાથી કોઈ વખત કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા નથી થતી.

પરાશરજીએ કહ્યું—મહારાજ! જે કર્મો અહિંસાને અનુકૂળ તથા હંમેશાં મનુષ્યની રક્ષા કરવાવાળા છે, તે બતાવું છું. સાંભળો-જે લોકો અગ્નિહોત્રને ત્યાગી, સંન્યાસ ધારણ કરીને ઉદાસીન ભાવથી બધું જોતા રહે છે, તે તમામ પ્રકારની ચિન્તાઓથી રહિત થઈ અનુક્રમે કલ્યાણપથ પર આવી જાય છે અને પ્રશ્રય, વિનય, ઇન્દ્રિયસંયમ, તથા ઉત્તમ વ્રતો યુક્ત થઈ સમસ્ત કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને જરા, મૃત્યુરહિત થઈ અવિનાશી પદને પામે છે. રાજન્! તમામ વર્ણોના લોકો કામ્ય હિંસાપ્રધાન કર્મોને છોડીને ધર્મનું પાલન અને સત્ય બોલવા લાગે તો તેઓ નિઃસંદેહ સ્વર્ગ મેળવી શકે છે.

જેઓ પિતા, મિત્ર, ગુરુ તથા ધર્મપત્નીની પ્રત્યે યથાયોગ્ય પ્રેમ નથી રાખતા તે ગુણહીન માણસોને પિતા વગેરેથી કોઈ સુખ મળતું મળતું નથી; પરન્તુ જેઓ તેના અનન્ય ભક્ત, પ્રિય બોલનાર, હિતસાધનમાં તત્પર અને તેના વશમાં રહેનાર છે, તેઓને પિતા આદિના સેવનનું ફળ ચોક્કસ મળે છે. પિતા મનુષ્યો માટે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવતા છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બધાથી મોટો લાભ છે, તથા જેઓએ ઇન્દ્રિયોને અને તેઓના વિષયોને જીતી લીધા છે તેઓ જ પરમાત્માને મેળવે છે. ક્ષત્રિયોનો બાળક કદાચ રણાંગણમાં ઘાયલ થઈને બાણોની ચિતા ઉપર ભસ્મ થઈ જાય તો તે દેવદુર્લભ લોકોમાં જાય છે અને ત્યાં આનંદપૂર્વક રહીને સ્વર્ગીય સુખો ભોગવે છે. રાજન્! જે યુદ્ધમાં થાકેલો હોય, ડરેલો હોય, જેણે હથિયાર નીચે ફેંકી દીધાં હોય, જે રડતો હોય, પીઠ દેખાડી ભાગી રહ્યો હોય, જેની પાસે યુદ્ધનો કોઈપણ સામાન રહ્યો ન હોય. જે યુદ્ધનો ઉદ્યમ છોડી ચૂકેલ હોય, રોગી હોય, પ્રાણની ભિક્ષા ઇચ્છતો હોય, તથા બાળક યા વૃદ્ધ હોય તો તેને મારવો નહીં જોઈએ. જેની પાસે લડાઈનો સામાન હોય, જે યુદ્ધ કરવા તૈયાર હોય, અને પોતાની બરાબર હોય, તે ક્ષત્રિયને જીતવાનો અવસર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. પોતાની સરખા યા પોતાનાથી મોટા વીરના હાથે મરવું સારું માનેલું છે. પોતાનાથી નીચો, કાયર અથવા દીન પુરુષના હાથે થનારું મૃત્યુ નિન્દાએલું છે. કારણ કે પાપ કરનારા પાપી અને અધમ શ્રેણીના મનુષ્યના હાથથી જે નાશ થય છે તે પાપરૂપ જ મનાય છે. તથા તે નરકમાં લઈ જનારો છે. આ જ સાચો નિશ્ચય છે. મોતને વશ પડેલાને કોઈ બચાવતું નથી જેનું આયુષ્ય બાકી છે તેને કોઈ મારી શકતું નથી. ઘરબારની ઇચ્છાવાળા ગૃહસ્થોને માટે તો તેજ મૃત્યુ બધાથી ઉત્તમ માનેલ છે જે કોઈ પવિત્ર નદીના કાંઠે શુભકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં મળે.

સંસારના સમસ્ત પ્રાણીઓમાં ચાલવા ફરવાવાળા જીવો શ્રેષ્ઠ માનેલા છે. તેમાં પણ મનુષ્ય અને મનુષ્યોમાં પણ બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણોમાં બુદ્ધિશાળી તથા બુદ્ધિશાળીઓમાં પણ વિચાર કુશળ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. તેમાં પણ જે ગર્વ વિનાના છે, તેને સર્વશ્રેષ્ઠ માનેલ છે. સૂર્યનું ઉત્તરાયણ થવાથી સારા નક્ષત્રો તથા પવિત્ર મુહૂર્તમાં જેનું મૃત્યુ થાય છે, તેને પુણ્યાત્મા જાણવો જોઈએ. તે કોઈને પણ કષ્ટ આપ્યા વિના પ્રાયશ્ચિત દ્વારા પોતાના પાપનો નાશ કરે છે અને શક્તિ અનુસાર શુભકર્મ કરીને સ્વેચ્છાથી મૃત્યુને સ્વીકારે છે. ઝેર ખાવાથી ગળામાં ફાંસી નાખવાથી, માર્ગમાં બળી જવાથી લૂંટારાને હાથે તથા દાઢવાળાં પશુઓના આઘાતથી જે મરણ થાય છે તો પણ નીચ શ્રેણીનું માનેલ છે. પુણ્યકર્મ કરનારો માણસ આવી રીતના ઉપાયોથી પ્રાણ નથી આપતો. તથા એવા એવા બીજા કોઈ અધમ ઉપાયોથી પણ તેનું મોત નથી થતું. રાજન્! પુણ્યાત્મા પુરુષોના પ્રાણ ઊર્ધ્વ ભેદીને નીકળે છે, જેનામાં પુણ્યનો ભાગ અધિક જ છે, અર્થાત્ જે પાપ પુણ્ય બન્નેથી યુક્ત છે, તેના પ્રાણ મધ્યદ્વાર (મોઢું આંખ વગેરે) થી જાય છે, તથા જેઓએ કેવળ પાપ જ કર્યું છે, તેના પ્રાણ અપાનમાર્ગ (ગુદા યા લિંગ) થી નીકળે છે.

પુરુષનો એક જ શત્રુ છે. તેના જેવો બીજો કોઈ શત્રુ નથી, તે છે અજ્ઞાન; જેનાથી ઘેરાયેલો અને પ્રેરાયેલો મનુષ્ય અત્યંત ભયંકર અને કઠોર કર્મ કરે છે, તે શત્રુને હરાવવામાં તેજ સમર્થ હોઈ શકે છે, જે વેદમાં કહેલ ધર્મને પાળવાપૂર્વક વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરીને પ્રજ્ઞા (સ્થિર બુદ્ધિ) મેળવે છે; કારણ કે અજ્ઞાનમય શત્રુને જીતવો પ્રયત્નસાધ્ય છે, તે પ્રજ્ઞારૂપી બાણની આઘાતથી જ નાશ પામે છે. દ્વિજે પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં રહીને વેદાધ્યયન અને તપસ્યા કરવી જોઈએ, પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની શક્તિ અનુસાર ઇન્દ્રિયસંયમપૂર્વક પંચ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ત્યારપછી પોતાના પુત્રને ઘર વગેરેની રક્ષામાં નિયુક્ત કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં સ્થિર થઈ ધર્મપાલનની ઇચ્છાથી વનમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

રાજન્! મનુષ્યની તે યોનિ જ અદ્વિતીય યોનિ છે. જેને મેળવીને શુભ કર્મોના અનુષ્ઠાનથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરી શકાય છે. કંઈ એવો ઉપાય કરવો, જેનાથી અમે આ મનુષ્ય યોનિથી નીચે ન પડીએ. એ વિચારીને અને વૈદિક પ્રમાણો પર વિચાર કરીને બધા લોકોએ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. અત્યન્ત દુર્લભ મનુષ્યશરીરને મેળવીને પણ જે બીજાઓથી દ્વેષ અને ધર્મનો અનાદર કરે છે, તથા વાસનાઓમાં આસક્ત થઈ જાય છે, તે મહાન્ લાભથી વંચિત થાય છે. જે મનુષ્ય સમસ્ત પ્રાણીઓને સ્નેહભરી દૃષ્ટિથી જુએ છે તથા તમામ લોકોને અન્નના અને અનાજ આપીને સર્વ પ્રત્યે મીઠા વચન બોલવાપૂર્વક તમામના સુખદુઃખમાં સમભાવથી ભાગ લે છે, તે પરલોકમાં સન્માનિત સ્થાન મેળવે છે. રાજન્! સરસ્વતી નદી, નૈમિષારણ્યક્ષેત્ર, પુષ્કરક્ષેત્ર તથા બીજા પણ જે પૃથ્વીના પવિત્ર તીર્થ છે, તેમાં જઈને દાન અને સ્નાન કરવો જોઈએ, શાન્ત ભાવથી રહેવું જોઈએ તથા તપસ્યા અને તીર્થના પાણીથી પોતાના શરીરની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. મનુષ્ય પોતાની શક્તિ અનુસાર ઇષ્ટિ, પુષ્ટિ શાન્તિકર્મ, યજન — યાજન, દાન, પુણ્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન તથા શ્રાદ્ધ વગેરે જે કંઈ ઉત્તમ કામ કરે છે, તે બધું તે પોતાને જ માટે કરે છે. ધર્મશાસ્ત્ર અને સાંખ્યયુક્ત વેદ પુણ્યકર્મ કરનાર પુરુષના કલ્યાણને જ માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે.

ભીષ્મજી કહે છે—મહાત્મા પરાશર મુનિએ જ્યારે મિથિલાનરેશને આવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે તેઓએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

રાજા જનકે પૂછ્યું—ભગવન્! શ્રેયનું સાધન શું છે! ઉત્તમ ગતિ કઈ છે! કયું કર્મ નાશ નથી પામતું તથા કઈ જગ્યાથી જીવોને અહીં પાછું ફરવું નથી પડતું!

પરાશરજીએ કહ્યું—રાજન્! આસક્તિનો અભાવ તથા જ્ઞાન—આ શ્રેયની જડ છે, જ્ઞાનથી મળનારી ગતિ જ બધાથી ઉત્તમ ગતિ છે. પોતે કરેલું તપ તથા સુપાત્રમાં આપેલું દાન—આ કોઈ વખત નાશ નથી પામતું. જે અધર્મબંધનનો ઉચ્છેદ કરીને ધર્મમાં સ્થિર થઈ જાય છે, અને સમસ્ત પ્રાણીઓને અભયદાન કરે છે તેને ઉત્તમ સિદ્ધિ મળે છે. જેઓ હજાર ગાય તથા એકસો ઘોડા દાન કરે છે તથા જે સમસ્ત પ્રાણીઓને અભયદાન આપે છે. તેમાં અભયદાન કરનારો ધન અને અન્નદાન કરવાવાળાથી અધિક મનાયો છે.

સુધાર બુદ્ધિવાળો પુરુષ વિષયોની વચમાં રહેવા છતાં પણ (સંગરહિત હોવાના કારણે) તેમાં નહીં રહેવા બરાબર છે; કિન્તુ જેની બુદ્ધિ દોષયુક્ત હોય છે, તે વિષયોની નિકટ ન હોવા છતાં પણ હંમેશાં તેમાં જ રહે છે. જેમ પાણી કમળના પાંદડાથી નથી લેપાતું, તેમ અધર્મ જ્ઞાની પુરુષને લેપી શકતો નથી; પરંતુ જેમ લાખ લાકડામાં ચોંટી જાય છે, તેવી જ રીતે પાપ અજ્ઞાની મનુષ્યને વિશેષરૂપથી બાંધે છે. અધર્મી કેવળ ફળપ્રાપ્તિના અવસરની પ્રતીક્ષા કરે છે, તે કર્તાનો ત્યાગ નથી કરતો. કર્તાને સમય આવ્યે તેનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. જે પ્રમાદ-આધીન જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા થવાવાળા પાપો ઉપર વિચાર નથી કરતો તથા શુભ અને અશુભમાં લાગેલો રહે છે, તેને મહાભય મળે છે, પરંતુ જે વીતરાગ થઈને ક્રોધને જીતી લે છે અને સદાચારનું પાલન કરે છે, તે વિષયોમાં રહીને પણ પાપ નથી કરતો. જેમ પ્રવાહની સામે ઘણો મજબૂત બંધ કરવાથી પાણી વધે છે, તેવી રીતે જે ધર્મનો બંધ બાંધીને મર્યાદાની અંદર બંધાયેલો રહે છે, તેનો શક્તિનો સંગ્રહ વધતો જ રહે છે, તેને કોઈ વખત દુઃખ ઉઠાવવું પડતું નથી. જેવી રીતે શુદ્ધ સૂર્યકાન્તમણિ સૂર્યના તેજને પકડી લે છે તેવી રીતે સાધક સમાધિદ્વારા બ્રહ્મના સ્વરૂપને પકડી લે છે. જેમ તલનું તેલ જાતજાતનાં સુગન્ધિત પુષ્પોથી વાસિત થઈ સુન્દર ગન્ધ ગ્રહણ કરે છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષનો સત્ત્વગુણ સત્પુરુષોના મેળાપ અનુસાર વધે છે. પરન્તુ જેની બુદ્ધિ વિષયોમાં લાગી જાય છે, તેને કોઈ પણ રીતે પોતાના હિતનું જ્ઞાન નથી રહેતું. જેમ માછલી કાંટામાં ગુંથેલા માંસ તરફ ખેંચાય છે તેવી જ રીતે તે તમામ પ્રકારની વાસનાઓમાં વાસિત ચિત્તની દ્વારા વિષયોની તરફ ખેંચાઈ દુઃખ ભોગવે છે. કારણ કે મૃત્યુ કોઈની રાહ જોતું નથી. જ્યારે મનુષ્ય હંમેશાં મૃત્યુના મોઢામાં જ છે, તો હંમેશાં ધર્મનું આચરણ કરતા રહેવું જ તેના માટે શોભારૂપ છે. જેમ આંધળો હંમેશાં અભ્યાસથી જ સાવધાનીપૂર્વક બહારથી પોતાના ઘેર આવી જાય છે તેવી રીતે જ્ઞાની માણસ યોગયુક્ત ચિત્તની દ્વારા તે પરમગતિને મેળવી લે છે. જન્મથી મૃત્યુ અને મૃત્યુથી જન્મ નક્કી છે. જે મોક્ષધર્મને નથી જાણતો તે અજ્ઞાની સંસારમાં બંધાઈને જન્મ-મૃત્યુના ચક્રાવામાં ફર્યા કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગથી ચાલવાવાળો આ લોકમાં પણ સુખ મેળવે છે અને પરલોકમાં પણ. વિસ્તાર અર્થાત અગ્નિહોત્ર અને બૃહદ્ યજ્ઞયાગાદિકર્મ કલેશસાધ્ય છે તથા સંક્ષેપ યાની ત્યાગ વગેરે સાધન સુખપૂર્વક થવાવાળાં છે, આમાંથી કર્મવિસ્તાર તો પરાર્થ છે, અનાત્મભૂત સ્વર્ગાદિ લોકોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, કિન્તુ ત્યાગ-સંક્ષેપ આત્માનું કલ્યાણ કરવાળું માનેલ છે.

જેમ પાણીથી કાઢતી વખતે કમળની નાળમાં લાગેલો કાદવ એકદમ ધોવાઈ જાય છે, તેવી રીતે ત્યાગી પુરુષનો આત્મા મનના બન્ધથી મુક્ત થઈ જાય છે. મન આત્માની તરફ લઈ જાય છે અને યોગી આ મનને યોગયુક્ત આત્મામાં લીન કરે છે. આ રીતે જ્યારે તે યોગમાં સિદ્ધિ મેળવી લે છે, ત્યારે તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગે છે. જે બીજાના માટે અર્થાત આ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિને માટે વિષયભોગોમાં પ્રવૃત્ત થઈને તેને પોતાનું મુખ્ય કાર્ય સમજે છે, તે પોતાના વાસ્તવિક કર્તવ્યથી ચ્યુત થઈ જાય છે. જે વિષયભોગોમાં આસક્ત છે, તે કોઈ વખત મુક્ત નથી થઈ શકતો. કિન્તુ જે ભોગોને છોડી દે છે, તે જ મુક્ત થવાનો નિશ્ચય કરી લે છે. જેમ જન્મનો આંધળો રસ્તાને નથી જોતો, તેવી જ રીતે શિશ્નોદર પરાયણ અને અજ્ઞાનથી દોરાયેલો જીવ માયારૂપ જાળથી આચ્છાદિત થવાના કારણે મોક્ષના માર્ગને સમજી શકતો નથી. જેમ વૈશ્ય સમુદ્રમાર્ગથી વ્યપાર કરવા જનાર પોતાના મૂળ ધનના અનુસાર દ્રવ્ય કમાઈને લાવે છે, તેવી રીતે સંસારસાગરમાં વ્યપાર કરનારો જીવ પોતાના કર્મ અને વિજ્ઞાનને યોગ્ય ઉત્તમ ગતિ મેળવે છે. દિવસ અને રાત્રિમય સંસારમાં વૃદ્ધાવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરીને ફરતું મૃત્યુ સમસ્ત પ્રાણીઓને તેવી રીતે ખાઈ શકે છે, જેમ સાપ હવા પીધા કરે છે. જીવ જગતમાં જન્મ લઈને પોતાના પૂર્વ કરેલાં કર્મોનું જ ફળ ભોગવે છે. પૂર્વજન્મમાં કંઈ કર્યા વિના અહિં કોઈને ઇષ્ટ યા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મનુષ્ય સૂતો હોય, બેઠો હોય, ચાલતો હોય યા વિષયભોગમાં લાગેલો હોય, તેનાં શુભાશુભ કર્મ દરેક વખતે સાથે લાગ્યાં રહે છે. સમુદ્રની મધ્યમાંથી કિનારે પહોંચ્યા પછી કોઈ તેમાં તરવાનું સાહસ નથી કરતું, તેવી રીતે સંસાર-સાગરને તરી ગયેલા જીવને ફરી તેમાં પડવાનો

સંભવ નથી દેખાતો. જેમ સમુદ્રમાં ચારે બાજુથી પાણી ભરી નદીઓ આવીને મળે છે, તેવી રીતે મન યોગને આધીન થઈ મૂળ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે.

જેનું મન નાના પ્રકારના સ્નેહબંધનોમાં જકડાએલું છે, અજ્ઞાનની વશમાં પડેલા તે જીવો રેતીના મકાનની જેમ દુઃખાઈ પડી નાશ પામે છે. જે દેહધારી આ શરીરને જ ઘર અને બહાર, અંદરની પવિત્રતાને જ તીર્થ સમજીને જ્ઞાનમાર્ગથી ચાલે છે, તેને આ લોક અને પર લોકમાં પણ સુખ મળે છે. કોઈને કોઈ સંકલ્પ (મનોરથ) લઈને જ લોકો મિત્ર બને છે, કુટુંબી લોકો પણ કોઈ હેતુથી જ સંબંધ રાખે છે. વધારે તો શું, સ્ત્રી, પુત્ર અને નોકર પણ આપણા ધનના જ ભૂખ્યા હોય છે. માતા-પિતા પણ કેઈ આપણા નથી. આપણું કરેલું દાન જ પરલોકના માર્ગમાં ભાતું (માર્ગમાં ખાવા) કામ આવે છે. પ્રત્યેક જીવ પોતાના કર્મનું જ ફળ ભોગવે છે. પૂર્વજન્મના કરેલાં સંપૂર્ણ શુભાશુભ કર્મ જીવનું અનુસરણ કરે છે. કર્મ-ફળને ઉપસ્થિત થયેલાં જાણીને અન્તરાત્મા પોતાની બુદ્ધિને તેને અનુકૂળ પ્રેરણા કરે છે. જે પુરુષ ઉદ્યોગનો સહારો લઈને તેને અનુકૂળ સહાયકોનો પ્રબંધ કરે છે, તેનું કોઈ પણ કામ અધુરું નથી રહેતું.

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! જ્ઞાની મહાત્મા પરાશર મુનિના મોઢાથી આ યથાર્થ ઉપદેશને સાંભળીને ધર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા જનક ખૂબ ખુશ થયા.

સાધ્યગણોને હંસનો ઉપદેશ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! સંસારમાં ઘણાખરા વિદ્વાનો સત્ય, દમ, ક્ષમા, અને પ્રજ્ઞાની પ્રશંસા કરે છે. આ વિષયમાં આપનો શું વિચાર છે. ?

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં સાધ્યગણોનો હંસની સાથે જે સંવાદ થયો હતો, તેનો ઇતિહાસ હું તને સંભળાવું છું. એક વખત નિત્ય અજન્મા પ્રજાપતિ હંસનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્રણે લોકમાં વિચરતા હતા. ફરતાફરતા તેઓ સાધ્યગણોની પાસે પહોંચ્યા. તે વખતે સાધ્યોએ તેમને કહ્યું—'હંસ ! અમે લોકો સાધ્યદેવતા છીએ. અને આપ પાસે કોઈ ધર્મના વિષયમાં પ્રશ્ન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. કારણ કે આપ મોક્ષતત્ત્વના જાણકાર છો. મહાત્મન્ ! અમે સાંભળ્યું છે, કે આપ પંડિત અને ધીર વક્તા છો. આપની ઉત્તમ વાણી (કીર્તિ)નો બધે પ્રચાર છે. એથી પૂછીએ છીએ કે આપના મતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ કઈ છે ? શેમાં આપનું મન રમે છે ? પક્ષિરાજ ! સમસ્ત કાર્યોમાંથી જે કામને આપ બધાથી ઉત્તમ સમજો છો તથા જેના કરવાથી જીવને તમામ પ્રકારના બંધનોથી શીઘ્ર છુટકારો મળી શકે, તેનો અમને ઉપદેશ કરે.

હંસે કહ્યું—અમૃત પીવાવાળા દેવતાઓ ! મેં તો સાંભળ્યું છે કે તપ, ઇન્દ્રિયસંયમ, સત્યભાષણ અને મનનો નિગ્રહ વિગેરે કાર્યો જ બધાથી સારાં છે. હૃદયની ગાંઠ ખોલીને પ્રિય અને અપ્રિયને વશમાં કરીને

(અર્થાત્ તેના માટે હર્ષ અને ખેદ ન કરવો) કોઈના મર્મમાં આઘાત ન પહોંચાડવો. બીજાઓને નિષ્ઠુર વાત ન કરવી, નીચ મનુષ્યથી શાસ્ત્ર રહસ્ય નહીં ગ્રહણ કરવું તથા જેને સાંભળીને બીજાઓને પીડા થાય તેવી નરકમાં લઈ જનારી મર્મભેદકારી વાણી પણ ન કહેવી. વચનરૂપી બાણો જ્યારે મોઢાથી નીકળી પડે છે ત્યારે

તેની ચોટ ખાઇને માણસ રાત-દિવસ શોકમાં ડૂબેલો રહે છે. તે બીજાઓના મર્મ ઉપર જ આઘાત પહોંચાડે છે. તેથી વિદ્વાન પુરુષે કોઇને વાણીરૂપ બાણનો પ્રયોગ નહીં કરવો જોઇએ. બીજું કોઇ પણ વિદ્વાનને કટુવચનરૂપી બાણોથી ખૂબ ઘાયલ કરે તો પણ તેણે શાંત જ રહેવું જોઇએ. બીજાઓ ક્રોધ કરે છતાં પણ ઉલટો જે ખુશ જ રહે છે તે તેના પુણ્યને લઇ લે છે. જે જગતમાં નિન્દા કરાવનાર અને આવેશમાં નાખનારા પ્રજ્વલિત ક્રોધને રોકી લે છે, જેનું ચિત્ત શાન્ત અને પ્રસન્ન રહે છે તથા જે બીજાઓના દોષ નથી જોતો, તે પુરુષ પોતાનાથી દ્વેષ રાખનારાઓનું પુણ્ય લઇ લે છે. મને કોઇ ગાળ દે તો પણ ચુપ રહી જાઉં છું, કોઇ મારે તો પણ તેને માફ કરું છું. આર્ય પુરુષો ક્ષમા સત્ય, સરળ ભાવ અને દયાને જ શ્રેષ્ઠ બતાવે છે. વેદાધ્યયનનું ફળ છે સત્ય ભાષણ, તેનું ફળ છે ઇન્દ્રિયસંયમ, અને ઇન્દ્રિયસંયમનું ફળ છે મોક્ષ. એ જ સમસ્ત શાસ્ત્રોનો આદેશ છે. જે વાણી, મન, ક્રોધ, તૃષ્ણા, ઉદર તથા જનનેન્દ્રિયના પ્રચણ્ડ વેગને સહી લે છે, તેને હું બ્રાહ્મણ અને મુનિ માનું છું. ક્રોધીથી ક્રોધ નહીં કરનારો, અસહનશીલથી સહનશીલ, અમાનવથી માનવ તથા અજ્ઞાનીથી જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. જે બીજાની ગાળ સાંભળીને પણ બદલામાં તેને ગાળ નથી આપતો, તે ક્ષમાશીલ મનુષ્યનો દબાએલો ક્રોધ જ ગાળ દેવાવાળાને ભસ્મ કરી શકે છે અને તેના પુણ્યને પણ લઇ લે છે. બીજાના મોઢાથી પોતાના માટે કડવી વાત સાંભળીને પણ જે તેના સામે કઠોર યા મીઠું કંઇ પણ નથી કહેતો તથા કોઇનો માર ખાઇને પણ ધીરજને કારણ બદલામાં તેને ન મારે છે અને ન તેની બુરાઇ જ ચાહે છે, તેવા મહાત્માને મળવા માટે દેવતા પણ હંમેશાં લાલચુ રહે છે. પાપ કરનારો અપરાધી અવસ્થામાં આપણાથી મોટો થઇ ગયો હોય યા બરાબર, તેના દ્વારા અપમાન પામીને, માર ખાઇને અને ગાળો સાંભળીને પણ તેને ક્ષમા જ કરી દેવી જોઇએ. એવું કરનારો પુરુષ પરમ સિદ્ધિને પામે છે.

જો કે હું તમામ રીતે પરિપૂર્ણ છું, મારે કોઇ જાણવું કે મેળવવું બાકી નથી) છતાં પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ઉપાસના (સત્સંગ) કરું છું. મારા પર તૃષ્ણાનું જોર ચાલતું નથી, ન ક્રોધનું. હું લોભવશ ધર્મનું અતિક્રમણ નથી કરતો અને ન વિષયોની ઇચ્છાથી જ ક્યાંય જઉં-આવું છું. કોઇ મને શાપ દઇ દે તો પણ હું તેને શાપ દેતો નથી; હું ઇન્દ્રિયસંયમને જ મોક્ષનો દરવાજો માનું છું. આ વખતે તમને લોકોને એક ઘણી છાની વાત બતાવું છું. સાંભળો, મનુષ્યયોનિ જેવી ઉત્તમ બીજી કોઇ યોનિ નથી જેમ ચંદ્રમા વાદળોના આવરણથી જૂદો થઇને દેદીપ્યમાન દેખાઇ આવે છે, તે રીતે પાપોથી મુક્ત થઇને શુદ્ધચિત્ત થયેલો ધીર પુરુષ ધીરજપૂર્વક કાળની પ્રતીક્ષા કરતો રહે, તે તેથી સિદ્ધિને મેળવે છે. તે પોતાના મનને વશમાં કરીને આધાર રૂપ થાંભલાની જેમ તમામના આદરને પાત્ર થાય છે. કોઇથી દ્વેષ રાખનારો મનુષ્ય જેમ તેના દોષોનું વર્ણન કરવા ઇચ્છે છે, તેવી રીતે તેના કલ્યાણકારી ગુણોનાં વખાણ કરવા નથી ઇચ્છતો! જેથી વાણી અને મન સુરક્ષિત થઇને પરમાત્માના જપ તથા ચિન્તનમાં લાગ્યું રહે છે, તે વેદાધ્યયન, તપ અને ત્યાગ આ-બધાના ફળને પામે છે.

તેથી સમજદાર પુરુષે કડવાં વચન કહેનાર અને અનાદર કરનારા અજ્ઞાનીઓને તેના દોષ બતાવીને તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ નહીં. બીજાઓને કરે, નહીં અને પોતાની હિંસા કરે નહીં. વિદ્વાને અપમાન પામીને અમૃત પીવાની જેમ સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ; કારણ કે અપમાનિત પુરુષ તો સુખથી સૂવે છે, કિન્તુ અપમાન કરનારાનો નાશ થઇ જાય છે. ક્રોધી મનુષ્ય જે યજ્ઞ કરે, દાન દે અને તપસ્યા અથવા હવન કરે છે, તે બધા કર્મોનાં ફળને યમરાજ લઇ જાય છે ક્રોધ કરનારાનો તમામ પરિશ્રમ નકામો જાય છે. દેવતાઓ! જે પુરુષ પોતાનું લિંગ, પેટ, બન્ને હાથ અને વચન-આચાર દરવાજાને પાપથી બચાવી રાખે છે, તેજ ધર્મજ્ઞ છે. જે સત્ય, ઇન્દ્રિયસંયમ, સરળતા, દયા, ધૈર્ય અને ક્ષમાનું વિશેષ સેવન કરે છે, સ્વાધ્યાયમાં લાગ્યો રહે છે, બીજાની સેવા ચાહતો નથી તથા એકાંતમાં નિવાસ કરે છે, તે પરમગતિને મેળવે છે, જેમ વાછરડું પોતાની માતાના ચારે સ્તનોનું પાન કરે છે તેવી રીતે મનુષ્યે ઉપર્યુક્ત સમસ્ત સદ્‌ગુણોનું સેવન કરવું જોઇએ. મારી સમજમાં સત્યથી વધારે પવિત્ર કંઇ પણ નથી. હું ચારે તરફ ફરીને દેવતા અને મનુષ્યને કહું છું કે જેમ જહાજ સમુદ્રથી પાર ઊતરવાનું સાધન છે, તેવી રીતે સત્યજ સ્વર્ગમાં પહોંચવાની નિસરણી છે.

પુરુષ જેવા માણસો સાથે રહે છે, જેવા મનુષ્યોનો સંગ કરે છે અને જેવો થવા ચાહે છે, તેવો જ થાય છે; જેમ સફેદ કપડાને જેવા રંગમાં રંગાય તેવું જ થઇ જાય છે, તેવી રીતે મનુષ્ય પણ સાધુ, દુર્જન, તપસ્વી અથવા ચોર-જેનાની સંગતિ કરે છે તેવાના વશમાં થઇ જાય છે દેવતા લોકો હંમેશાં સત્પુરુષોનો સંગ કરે છે, તેઓની જ વાતો સાંભળે છે, તેથી તેઓ મનુષ્યોના ક્ષણભંગુર ભોગોની તરફ જોતા પણ નથી જતા. જે વિષયોના વધવા ઘટવાના સ્વરૂપને બરાબર જાણે છે; તેની સમાનતા ચન્દ્ર કરી શકતો નથી, ન વાયુ. જે દોષોને છોડીને હૃદયમાં બિરાજમાન પરમાત્માના ધ્યાનમાં સ્થિર થઇ જાય છે, તેજ સત્પુરુષોના માર્ગ ઉપર ચાલનારો છે. તેની સાથે દેવતા પ્રેમ કરે છે જે હંમેશાં પેટ ભરવામાં અને ઉપસ્થેન્દ્રિયના ભોગ ભોગવવામાં જ લાગ્યા રહે છે. તથા જે ચોરી કરનારા તથા કઠોર વાણી બોલનારા છે, તેઓ જો પ્રાયશ્ચિત દ્વારા ઉક્ત કર્મોના દોષોથી છૂટી પણ જાય તો પણ દેવતાલોકો તેને ઓળખીને દૂરથી જ ત્યાગી દે છે. સત્ત્વગુણરહિત અને સર્વ કંઇ ખાવાવાળા પાપાચારી મનુષ્યો દેવતાઓને સંતુષ્ટ નથી કરી શકતા. દેવતા તો સત્યવાદી, કૃતજ્ઞ અને ધર્મપરાયણ પુરુષોને જ પ્રેમ કરે છે. બોલવા કરતાં ન બોલવું સારું છે, પરન્તુ જો બોલવાની જરૂરત પડે તો સાચું બોલવું તે વાણીની બીજી વિશેષતા છે; ધર્મયુક્ત વાત કહેવી તે ત્રીજી અને પ્રિય બોલવું ચોથી વિશેષતા છે.

સાધ્યોએ પૂછ્યું—હંસ આ લોકને કોણે ઘેરી રાખ્યો છે ? તેનું સ્વરૂપ કેમ પ્રકાશિત થતું નથી મનુષ્ય કયા કારણોથી મિત્રોનો ત્યાગ કરે છે અને તે સ્વર્ગમાં કેમ જવા નથી પામતો ?

હંસે કહ્યું—દેવતાઓ ! આ લોકને અજ્ઞાને ઘેરી રાખેલ છે. પરસ્પર દ્વેષના કારણે તેનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત થતું નથી. મનુષ્ય લોભાધીન મિત્રોનો ત્યાગ કરે છે અને આસક્તિના કારણે તે સ્વર્ગમાં જઇ શકતો નથી.

સાધ્યોએ પૂછ્યું—બ્રાહ્મણોમાં એવો કોણ છે જે કેવળ પરમ સુખી છે ? તે કોણ છે જે ઘણાની સાથે રહીને પણ મૌન રહે છે ? કોણ દુર્બળ હોઇને પણ બળવાન છે અને કોણ કોઇની પણ સાથે કજીઓ નથી કરતું ?

હંસે કહ્યું—બ્રાહ્મણોમાં જે જ્ઞાની છે, કેવળ તે જ સુખી છે. જ્ઞાની જ ઘણાઓની સાથે રહીને પણ મૌન રહે છે. તેજ દુર્બળ થઇને પણ બળવાન છે અને તેજ કોઇની સાથે પણ કલેશ નથી કરતો.

સાધ્યોએ પૂછ્યું—બ્રાહ્મણોમાં દેવત્વ શું છે ? સાધુતા શું છે ? તથા તેઓમાં અસાધુતા અને મનુષ્યતા શું છે ?

હંસે કહ્યું—બ્રાહ્મણોમાં વેદ-શાસ્ત્રોનું અધ્યયન જ દેવત્વ છે, વ્રતોનું પાલન કરવું તેઓમાં સાધુતા છે, બીજાઓની નિન્દા કરવી દુર્જનતા છે અને મૃત્યુને પામવું તેઓમાં મનુષ્યતા છે.

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! આ રીતે આ જે સાધ્યોનો હંસની સાથે સંવાદ થયો હતો, તેનું મેં તમને વર્ણન કર્યું. આ શરીર જ કર્મોની યોનિ છે અને સદ્ભાવ જ સત્ય વસ્તુ છે.

સાંખ્ય અને યોગનો તફાવત બતાવતાં યોગમાર્ગનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—તાત ! સાંખ્ય અને યોગમાં શું અન્તર છે ? તે બતાવવાની કૃપા કરો; કારણ કે આપને તમામ બાબતનું જ્ઞાન છે.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! સાંખ્યના વિદ્વાન સાંખ્યની અને યોગના જાણનારાઓ યોગની પ્રશંસા કરે છે. બન્ને જ પોતાપોતાના પક્ષના સમર્થનમાં ઉત્તમ-ઉત્તમ યુક્તિઓ અને પ્રમાણ આપે છે. યોગના બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનો પોતાના મતની શ્રેષ્ઠતામાં આ ઉત્તમ યુક્તિ ઉપસ્થિત કર્યા કરે છે કે ઇશ્વરનું વિદ્યમાનપણું સ્વીકાર્યા સિવાય કોઇની પણ મુક્તિ કેમ થઇ શકે ! (તેથી ઇશ્વરવાદી યોગીઓનો જ મત સર્વશ્રેષ્ઠ છે.) સાંખ્યમતને માનનારા મહાપ્રાજ્ઞ દ્વિજ મુનિના કારણો આ રીતે બતાવે છે—તમામ પ્રકારની ગતિઓને જાણીને જેઓ વિષયોથી અસંગ થઇ જાય છે, તેજ દેહ-ત્યાગ પછી મુક્ત થાય છે; બીજા કોઇ ઉપાયથી મોક્ષ મળવા સંભવ નથી. આ રીતે તે સાંખ્યને જ મોક્ષદર્શન કહે છે. પોતપોતાના પક્ષમાં યુક્તિયુક્ત કારણો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તથા સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ હિતકારક વચન

માનવા યોગ્ય સમજાય છે. તમારા જેવા શિષ્ટ લોકોને તમારી પ્રશંસા કરે છે. યોગના વિદ્વાન્ પ્રધાનતાથી પુરુષોનો મત સ્વીકારવો જોઈએ; કેમકે શિષ્ટ પુરુષો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે જ માનવાવાળા હોય છે અને સાંખ્ય મતાનુયાયી શાસ્ત્ર પ્રમાણ ઉપર વિશ્વાસ કરે છે; પરન્તુ હું તે બન્ને મતોને તાત્ત્વિક માનું છું અને મતોને શિષ્ટ પુરુષોએ આદર કર્યો છે જો શાસ્ત્ર અનુસાર તેનું આચરણ કરવામાં આવે તો બન્ને જ પરમગતિને મેળવાવી શકે છે. બહાર અને અંદરની પવિત્રતા, તપ, પ્રાણિયો ઉપર દયા અને વ્રતોનું પાલન વગેરે વાતો બન્ને મતોમાં સરખ રૂપે સ્વીકારાઈ છે. કેવળ તેમના દર્શન (શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા)માં અન્તર છે.

યુધિષ્ઠિર! યોગી પુરુષ ફક્ત યોગબળથી રાગ, મોહ, સ્નેહ, કામ અને ક્રોધ–આ પાંચ દોષોનો મૂળો-ચ્છેદ કરીને પરમપદને મેળવે છે. જેમ મોટા મોટા માછલાં જાળ કાપીને પછી પાણીમાં સમાઈ જાય છે, તેવી રીતે યોગી પોતાના પાપોનો નાશ કરીને પરમાત્મપદને મેળવે છે. યોગબળથી, મુક્ત પુરુષ લોભના બન્ધન તોડીને પરમ નિર્મલ કલ્યાણમય માર્ગ (મોક્ષ)ને મેળવે છે. કિન્તુ જેમ જરા જેટલી આગ ઉપર મોટા મોટા ઈંધણાં મૂકી દેવાથી તે બળવાને બદલે ઓલાઈ જાય છે, તે રીતે નિર્બળ યોગી મહાન યોગના સાધનથી દબાઈને નાશ પામે છે. પરન્તુ તેજ આગ જ્યારે હવાનો સહારો મેળવીને મોટી આગ થઈ જાય છે, તો સમસ્ત પૃથ્વીને પણ તે જ વખતે બાળી શકે છે. એવી રીતે યોગી પણ યોગબળ વધી જવાથી જ્યારે તે મહાશક્તિશાળી થઈ જાય છે ત્યારે તેનું તેજ પ્રકાશિત થવા લાગે છે, અને તેમાં પ્રલય-કાળના સૂર્યની જેમ સમસ્ત જગતને સૂકવી નાખવાની શક્તિ આવી જાય છે. જેમ નિર્બળ માણસ પાણીના વેગમાં તણાઈ જાય છે તેવી રીતે દુર્બળ યોગી વિષયોથી અસહાયમાન થઈ જાય છે. કિન્તુ મોટા પ્રવાહને જેમ હાથી રોકી લે છે તેવી જ રીતે યોગનું મોટું બળ પામીને યોગી પણ તમામ વિષયોને રોકી લે છે. યોગશક્તિસમ્પન્ન પુરુષ સ્વતંત્રતાપૂર્વક પ્રજાપતિ, ઋષિ, દેવતા અને પંચ ભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે. અત્યંત તેજસ્વી યોગીની ઉપર ક્રોધમાં ભરાયેલો યમરાજ અન્તક અને ભયંકર પરાક્રમ દેખાડવાવાળા મૃત્યુનું પણ જોર નથી ચાલતું. તે યોગબળ પામીને પોતાના હજારો રૂપ બનાવી શકે છે અને તે બધાની દ્વારા આ પૃથ્વી ઉપર ફરી શકે છે. પછી તેજને સંકેલી વિનાશ સૂર્યની જેમ તે તે બધાં રૂપોને પોતામાં લય પમાડી ઉગ્ર તપસ્યામાં લાગી જાય છે. બળવાન્ યોગી બન્ધન તોડવામાં સમર્થ હોય છે. એમાં જરા પણ સંદેહ નથી કે તેમાં પોતાને મુક્ત કરવાની પૂર્ણ શક્તિ હોય છે.

રાજન્! દૃષ્ટાંતને માટે યોગથી મળનારી કેટલીક સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું ફરી હું તમારી પાસે વર્ણન કરીશ. તથા આત્મસમાધિને માટે જે ચિત્તથી ધારણા કરાય છે તેના વિષયમાં પણ કંઈક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટાન્ત બતાવીશ. સાંભળો! જેમ હંમેશા સાવધાન રહેનાર ધનુર્ધારી વીર ચિત્તને એકાગ્ર કરીને પ્રહાર કરતી વખતે લક્ષ્યને વીંધી નાખે છે. તેવી રીતે જે યોગી મનને પરમાત્માના ધ્યાનમાં પરોવી દે છે તે નિઃસંદેહ મોક્ષ મેળવી લે છે. જેમ (માથા પર રાખેલી) તેલથી ભરેલ પાત્રની તરફ ધ્યાન રાખનારો પુરુષ સાવધાન અને એકાગ્ર ચિત્ત થઈને નિસરણી પર ચઢી જાય છે અને જરા પણ તેલ છલકાતું નથી તેવી રીતે યોગી પણ યોગયુક્ત થઈને આત્માને પરમાત્મામાં સ્થિર કરે છે. તે વખતે તેનો આત્મા અત્યંત નિર્મળ તથા સૂર્યની જેમ તેજસ્વી થઈ જાય છે. જેમ સાવધાન નાવિક સમુદ્રમાં પડેલા નાવને એકદમ તટ પર લગાવી દે છે. તેવી રીતે યોગ અનુસાર તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ સમાધિ દ્વારા મનને પરમાત્મામાં લગાવીને દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી દુર્લભ (સ્થાન પરમધામ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ અત્યંત સાવધાન સારથિ સારા ઘોડાઓને રથમાં જોડીને ધુરંધર વીરને એકદમ ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડી દે છે તેવી રીતે ધારણામાં એકાગ્રચિત્ત થયેલો યોગી લક્ષ્ય તરફ છોડેલા બાણની જેમ એકદમ પરમપદને મેળવે છે. જે યોગી સમાધિ દ્વારા આત્માને પરમાત્મામાં રહેલો જોઈને સ્થિરભાવથી બેસી રહે છે તે પોતાના પાપનો નાશ કરીને પવિત્ર પુરુષોને મળનારા અવિનાશી પદને પામે છે. યોગના મહાન વ્રતમાં એકાગ્રચિત્ત રહેનારો જે યોગી નાભિ, કંઠ, મસ્તક, હૃદય, છાતી નાક, કાન અને નેત્ર વગેરે સ્થાનોમાં ધારણા દ્વારા આત્માને પરમાત્મામાં જોડી દે છે તે પોતાના શુભાશુભ કર્મોને એકદમ ભસ્મ કરી દે છે, અને ઇચ્છા કરતાં જ ઉત્તમ યોગનો આશ્રય લઈને મુક્ત થઈ જાય છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! યોગી કેવો આહાર કરે અને કોને કોને જીતે તો તેને યોગશક્તિ મળે છે.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—જે અનાજની ધૂળી તેલનો ખોળ ખાય તથા ઘી-તેલનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે તેને યોગબળની સિદ્ધિ થાય છે. લાંબા કાળ સુધી હંમેશાં એક વખત જવની લૂખી લાપસી ખાનારો યોગનો સાધક શુદ્ધ ચિત્તવાળો થઈને યોગબળની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. જે યોગી દૂધમાં પાણી મેળવીને થોડા સમય સુધી દિવસમાં એક વખત પીએ છે, પછી પંદર દિવસમાં એક વખત પીએ છે, તે પછી એક મહિનામાં, એક ઋતુમાં અને એક વર્ષમાં એક વખત તે લે છે. તેને પણ યોગશક્તિ મળે છે. કામ, ક્રોધ, ઠંડી, ગરમી, વરસાદ, ભય, શોક, શ્વાસ, મનુષ્યોને પ્રિય લાગનાર વિષય, દુર્જય અસંતોષ, ઘોર તૃષ્ણા, સ્પર્શ, નિદ્રા તથા આળસને જીતનાર વીતરાગ મહાપ્રાજ્ઞ મહાત્મા પુરુષ સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનને સંપાદન કરીને બુદ્ધિ દ્વારા પરમાત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો પ્રકાશ (સાક્ષાત્કાર) કરે છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ યોગના આ મહાન માર્ગને દુર્ગમ બતાવ્યો છે. કોઈ વિરલો જ આ માર્ગને કુશળતાપૂર્વક નક્કી કરી શકે છે. તે સર્વ કીડાઓ, મંકોડાઓ, અને કાંટાઓથી ભરેલા નિર્જન વનની જેમ દુર્ગમ છે. કોઈક જ બ્રાહ્મણ આ માર્ગ ઉપર કુશળતાપૂર્વક ચાલી શકે છે કારણકે આમાં ઘણી કઠણાઈઓ છે, છરાની તેજીલી ધાર ઉપર કદાચ કોઈ સુગમતાપૂર્વક બેસી જાય. પરન્તુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી એવા માણસને તો યોગની ધારણાઓમાં સ્થિર રહેવું ઘણું જ કઠણ છે. જે વિધિપૂર્વક યોગ ધારણાઓમાં સ્થિર રહે છે તે જન્મ, મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખના બંધનોથી છુટકારો મેળવે છે. આ મેં તને યોગ વિષયને વિવિધ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા છે. યોગસાધનનો જે કંઈ ક્રમ છે તે દ્વિજાતિઓને માટે જ નિશ્ચિત કરેલું છે, અર્થાત્ તેઓનો જ આમાં અધિકાર છે. યોગસિદ્ધ મહાત્મા પુરુષ હોય ચાહે તો એકદમ મુક્ત થઈને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પોતાના યોગબળથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ધર્મ, કાર્તિકેય તથા બ્રહ્માપુત્ર સનકાદિઓના શરીરમાં પેસી શકે છે. તેવી રીતે ચન્દ્રમા, વિશ્વદેવ, સર્પ, પિતૃઓ, વન, પર્વત, સમુદ્ર, નદી, મેઘ, નાગ, વૃક્ષ, યક્ષ, દિશા, ગન્ધર્વ તથા સ્ત્રી અને પુરુષોમાંથી પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. યુધિષ્ઠિર! પરમાત્મા સાથે સંબંધ રાખનારી આ કલ્યાણમયી વાર્તા પ્રસંગવશ તમને સંભળાવી છે. યોગસિદ્ધ મહાત્મા પુરુષો ભગવાન નારાયણનું સ્વરૂપ થઈ જાય છે.

સાંખ્યનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! આપે શિષ્ટ પુરુષોની માન્યતાનુસાર યોગમાર્ગનું યથાર્થરૂપથી વર્ણન કર્યું. હવે હું સાંખ્યમતની સંપૂર્ણવિધિ પૂછી રહ્યો છું, તે બતાવવાની કૃપા કરો. કારણકે ત્રણે લોકનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપ જાણો છો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—રાજન! આત્મતત્ત્વને જાણનારા સાંખ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનોનું તે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન સાંભળો. જેને ઈશ્વર સમાન મનાએલા કપિલ વગેરે મહર્ષિઓએ પ્રકટાવ્યું છે. આ મતમાં કોઈ પ્રકારની ભૂલ જોવાતી નથી અને ઘણા ગુણો મળે છે. તથા આમાં દોષોનો સર્વથા અભાવ છે. જે જ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય, પિશાચ, રાક્ષસ, યક્ષ, સર્પ, ગન્ધર્વ, પિતર, તિર્યગ્યોનિ ગરુડ, મરુદ્ગણ, રાજર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, અસુર, વિશ્વદેવ, દેવર્ષિ યોગી પ્રજાપતિ તથા બ્રહ્માજીના પણ સમસ્ત વિષયોને દોષયુક્ત જાણીને સંસારના મનુષ્યોની પરમાયુ તથા સુખના પરમ તત્ત્વનું બરાબર જ્ઞાન મેળવી લે છે અને વિષયોની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષોને સમયસમય પર જે દુઃખ થાય છે તેને તિર્યગ્યોનિ અને નરકમાં પડનારા જીવોના દુઃખને, સ્વર્ગ તથા વેદની શ્રુતિઓના ગુણ-દોષોને જાણીને જ્ઞાન, સાંખ્ય અને યોગમાર્ગના ગુણ-દોષોને પણ સમજી લે છે; તથા સત્ત્વગુણના દસ, રજોગુણના નવ, તમોગુણના આઠ, બુદ્ધિના સાત, મનના છ, અને આકાશના પાંચ ગુણોનું જ્ઞાન પામીને આત્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારા માર્ગો, પ્રલય તથા આત્મવિચારને બરાબર જાણી લે છે. તેઓ જ્ઞાન વિજ્ઞાનથી સંપન્ન તથા મોક્ષોપયોગી સાધનોના અનુષ્ઠાનથી શુદ્ધચિત્ત સાંખ્યયોગીઓ પરમ મોક્ષને મેળવે છે. નેત્ર રૂપનો નાસિકા ગન્ધનો શ્રોત્ર શબ્દનો, જીભ રસનો અને

સામગ્રી સ્પર્શનો આશ્રય છે, તેવી રીતે વાયુનો આશ્રય આકાશ, મોહનો આશ્રય તમોગુણ તથા લોભનો આશ્રય ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે. ગતિનો આધાર વિષ્ણુ, બળનો ઇન્દ્ર, ઉદરનો અગ્નિ તથા પૃથ્વીનો આધાર પાણી છે. પાણીનો તેજ, તેજનો વાયુ, વાયુનો આકાશ, આકાશનો મહત્તત્વ અને મહત્તત્વનો બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિનો આશ્રય તમોગુણ, તમોગુણનો આશ્રય રજોગુણ અને રજોગુણનો આશ્રય સત્વગુણ છે. સત્વગુણ પ્રકૃતિના આશ્રયમાં રહે છે. પ્રકૃતિ જીવાત્મામાં અને જીવાત્મા પરમ તેજસ્વી ભગવાન્ નારાયણમાં રહેલો છે. નારાયણનો આશ્રય મોક્ષ છે. પરંતુ મોક્ષનો આશ્રય કોઈ નથી. (એ વાતને જે જાણે છે તેઓ પણ મુક્ત થઈ જાય છે)

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું–પિતામહ! એવા કયા કયા દોષો છે, જે પોતાના જ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય? આપ મારા આ સન્દેહનું સમાધાન કરવાની કૃપા કરો.

ભીષ્મજીએ કહ્યું—શત્રુસૂદન! કપિલ અથવા સાંખ્યમતના અનુયાયી બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનો આ દેહની અંદર પાંચ દોષો બતાવે છે. તે બતાવું છું. સાંભળો કામ, ક્રોધ, ભય, નિદ્રા, અને શ્વાસ–આ પાંચ દોષો શરીરધારીઓની અંદર હોય છે. સત્પુરુષ ક્ષમાથી ક્રોધનો, સંકલ્પના ત્યાગથી વાસનાનો, સત્ત્વગુણના સેવનથી નિદ્રાનો, પ્રમાદના ત્યાગથી ભયનો તથા અલ્પ આહારના સેવનથી શ્વાસદોષનો નાશ કરે છે, રાજન્! મહાબુદ્ધિમાન સાંખ્યના વિદ્વાનો સેંકડો ગુણોથી ગુણોને સેંકડો દોષોથી દોષોને, સેંકડો વિચિત્ર હેતુઓને વિશેષરૂપથી જાણીને વ્યાપક જ્ઞાનના પ્રભાવથી સંસારને પાણીના ફીણની જેમ નશ્વર, વિષ્ણુની સેંકડો માયાથી ઢંકાએલ, દીવાલ ઉપર બનેલા ચિત્રની જેમ જડ, નળની જેમ સત્વહીન, અન્ધકારથી ભરેલા ખાડાની જેમ ભયંકર, વર્ષાઋતુના પાણીના પરપોટા જેમ ક્ષણભંગુર, સુખરહિત, પરાધીન, નષ્ટપ્રાય તથા કાદવમાં ફસાયેલા હાથીની જેમ રજોગુણ અને તમોગુણમાં મગ્ન સમજે છે; તેથા તે સન્તાન વિગેરેની આસક્તિને દૂર કરીને અહિંસક ગંધ વિગેરે વિષયોને તથા સ્પર્શેન્દ્રિયના દેહાશ્રિત ભોગોની આસક્તિને કાપી નાખે છે. ત્યાર પછી, તે સિદ્ધ યતિઓ દુઃખરૂપી પાણીથી ભરેલા આ ભયંકર સંસાર સાગરને જ્ઞાનરૂપી નાવડી દ્વારા તરી જાય છે. તથા અત્યન્ત દુસ્તર જન્મ–મૃત્યુના બંધનથી છુટકારો પામી પરમ નિર્મળ આકાશસ્વરૂપ પરમાત્મામાં પ્રવેશે છે. પછી ત્યાંથી સંસારમાં પાછા આવતા નથી આ જ પરમ ગતિ છે. જેઓ તમામ પ્રકારના દ્વન્દ્વોથી પર સત્યવાદી, સરલ તથા સમસ્ત પ્રાણિઓ ઉપર દયા કરનારા છે તે મહાત્માઓને જ એવી ગતિ મળે છે.

આ રીતે સાંખ્યયોગી પુણ્ય અને પાપથી રહિત થઈને પ્રકૃતિને પણ ઉલ્લંઘીને નિર્દ્વન્દ્વ માયાની પર શક્તિનાથી ભગવાન નારાયણને મળે છે તે નારાયણ ભગવાન નિર્વિકાર અને નિર્ગુણ પરમાત્મા જ છે. તે મળી ગયા પછી જીવને આ સંસારમાં પાછા આવવું પડતું નથી. સાંખ્યયોગીઓને આ મોટી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાન જેવું બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી. આ બધાથી ઉત્કૃષ્ટ મનાએલ છે. આમાં અક્ષર, ધ્રુવ અને પૂર્ણ સનાતન બ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન થએલ છે. તે બ્રહ્મ આદિ, મધ્ય અને અન્તથી રહિત, દ્વન્દ્વોથી પર, શાશ્વત, કૂટસ્થ અને નિત્ય છે—એવું બુદ્ધિશાળી પુરુષોનું કહેવું છે. તેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયરૂપ વિકાર થાય છે. મહર્ષિઓએ આપણા શાસ્ત્રમાં તેની પ્રશંસા કરી છે. સમસ્ત બ્રાહ્મણો, દેવતાઓ, અને શાંતચિત્ત પુરુષો તે અનન્ત, અચ્યુત, પરમબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાર્થના અને સ્તુતિ કરે છે. યોગમાંથી ઉત્તમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી તથા અપાર જ્ઞાનવાળા સાંખ્યવેત્તા પુરુષો પણ તેના ગુણગાન કરે છે. કુન્તીનન્દન! એમ કહેવાય છે, આ સાંખ્યશાસ્ત્ર જ તે નિરાકાર પરમેશ્વરનો આકાર છે.

રાજન્! મહાત્મા પુરુષોમાં, વેદોમાં, યોગશાસ્ત્રમાં તથા પુરાણોમાં જે વિવિધ પ્રકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન મળે છે તે બધું સાંખ્યથી જ આવેલું છે. મોટા ઇતિહાસોમાં સત્પુરુષોની દ્વારા સેવાએલ અર્થશાસ્ત્રમાં તથા આ સંસારમાં જે કંઈ પણ જ્ઞાન છે. તે બધું સાંખ્યથી જ મળેલું છે. મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, ઉત્તમ બળ, સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તથા પરિણામે સુખ દેનાર જે સૂક્ષ્મ તપ બતાવેલું છે. તે બધાનું સાંખ્યશાસ્ત્રમાં યથાવત વર્ણન કરેલું છે. સાંખ્યજ્ઞાની શરીર છોડી દીધા પછી બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે. સાંખ્યનું જ્ઞાન અત્યંત વિશાળ અને પરમ પ્રાચીન છે. તે મહાસાગરના જેવું અગાધ નિર્મળ અને ઉદાર ભાવોથી પરિપૂર્ણ છે. આ અપ્રમેય જ્ઞાનને ભગવાન નારાયણ જ પૂર્ણરૂપથી ધારણ કરે છે. યુધિષ્ઠિર! આ મેં તને સાંખ્યનું તત્ત્વ બતાવ્યું છે. આ પુરાતન જગતના રૂપમાં ભગવાન નારાયણ જ બિરાજમાન છે; તેઓ જ સૃષ્ટિના સમયે જગતની રચના અને નાશ સમયમાં તેનો નાશ કરે છે.

ક્ષર અને અક્ષરનો વિષય બતાવવા માટે કરાલજનક અને વસિષ્ઠનો સંવાદ

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! તે અક્ષર તત્ત્વ શું છે જેને મેળવી લીધા પછી જીવ ફરી આ સંસારમાં નથી આવતો તથા ક્ષર પદાર્થ શું છે જેને જાણવા છતાં પણ આવાગમન ચાલુ રહે છે. ક્ષર, અક્ષરના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ રૂપથી સમજવા માટે મેં આ પ્રશ્ન કર્યો છે. વેદોના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, મહાભાગ ઋષિઓ તથા મહાત્મા યતિઓએ આપને જ્ઞાનના ખજાના કહ્યા છે. હવે સૂર્યને દક્ષિણાયનમાં રહેવાના થોડા જ દિવસો બાકી છે. ઉત્તરાયણ આવતાં જ આપ પરમધામમાં પધારશો; પછી અમે લોકો આ કલ્યાણની વાતો કોની પાસે સાંભળીશું ? આપના આ અમૃતમય વચનોને સાંભળીને મને તૃપ્તિ નથી થતી (તેથી આપ મને આ ક્ષર-અક્ષરનો વિષય સમજાવો).

• ભીષ્મજીએ કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં કરાલજનક અને વસિષ્ઠના સંવાદરૂપે એક જૂના ઇતિહાસનું વર્ણન કરું છું. એક વખતની વાત છે. સૂર્ય જેવા તેજસ્વી મુનિવર વસિષ્ઠ પોતાના આશ્રમમાં બિરાજમાન હતા. ત્યાં રાજા કરાલજનકે આવીને હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા અને વિનયયુક્ત મધુર વાણીમાં કહ્યું—ભગવન્ ! જ્યાંથી જ્ઞાનીપુરુષોનું પાછા ફરવું નથી થતું તે સનાતન બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. આ સિવાય જે ક્ષર કહેવામાં આવે છે તે તથા જેમાં આ જગતનો લય થાય છે તે નિર્વિકાર, આનન્દસ્વરૂપ અને કલ્યાણમય અક્ષર-તત્ત્વનું પણ જ્ઞાન મેળવવા ચાહું છું (તેથી આપ આ વિષયનો ઉપદેશ કરો)'

વસિષ્ઠજીએ કહ્યું—રાજન્ ! જેવી રીતે આ જગતનું ક્ષરણ (લય) થાય છે તેને તથા જે કોઈપણ વખત ક્ષરિત (નષ્ટ) નથી થતું તે અક્ષરને પણ બતાવું છું, સાંભળો. દેવતાઓનો બાર હજાર વર્ષોનો એક ચતુર્યુગ થાય છે અને તે હજાર ચતુર્યુગનો એક કલ્પ કહેવાય છે, તેને બ્રહ્માનો એક દિવસ કહે છે, તેટલી જ મોટી તેની રાત્રિ પણ હોય છે, જેના અન્તે જાગીને તે આ વિશાળ સંસારની રચના કરે છે. જો કે તે વાસ્તવમાં નિરાકાર છે છતાં પણ સાકાર જગતની રચના કરે છે, તેમાં અણિમા વગેરે શક્તિઓનો સ્વાભાવિક નિવાસ છે, તે અવિનાશી, જ્યોતિર્મય પરમેશ્વર છે, તમામ બાજુ હાથપગવાળા, તમામ બાજુ આંખ, માથા અને મોઢાવાળા તથા તમામ બાજુ કાનવાળા છે; કારણ કે તેઓ સંસારમાં બધામાં વ્યાપીને રહેલા છે. તે જ ભગવાન હિરણ્યગર્ભ છે, તેને જ બુદ્ધિ કહે છે. તેઓ જ યોગશાસ્ત્રમાં મહાન્, વિરંચિ અને અજના નામથી બોલાય છે. તથા સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ તેમના અનેક નામોનું વર્ણન આવે છે. તેઓના વિવિધ જાતના ઘણા અદ્ભુત રૂપો છે. તેઓ જગતના આત્મા અને એકાક્ષર કહેવાય છે. આ ત્રિલોકાત્મક જગત તેમનાથી વ્યાપેલું છે. તેમણે પોતાના જ સ્વરૂપથી ત્રણે લોકોની રચના કરી છે. ઘણા રૂપો ધારણ કરવાની ખાતર તેમને વિશ્વરૂપ કહે છે; તે મહાતેજસ્વી ભગવાન આત્મશક્તિથી મહત્તત્ત્વની રચના કરીને પછી અહંકાર અને તેના અભિમાની દેવતા પ્રજાપતિને ઉપજાવે છે. તેમાં નિરાકારથી સાકાર રૂપમાં પ્રગટ થનારા પ્રજાપતિને વિદ્યાસર્ગ કહે છે અને મહત્તત્ત્વ અને અહંકારને અવિદ્યાસર્ગ, અવિધિ (જ્ઞાન) અને વિધિ (કર્મ) ની ઉત્પત્તિ પણ તે પરમાત્માથી જ થઈ છે. શ્રુતિ તથા શાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરનારા વિદ્વાનોએ તેમને વિદ્યા અને અવિદ્યા કહ્યા છે. અહંકારથી જે પ્રકૃ

ભૂતોની રચના થાય છે, તેને ત્રીજો સર્ગ સમજવો જોઈએ રાજસ, તામસ અને સાત્વિક ભેદથી ત્રણ પ્રકારના અહંકારોથી એક ચોથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વૈકૃત સર્ગ કહે છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી આ પાંચ મહાભૂત તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ આ પંચ વિષય વૈકૃત સર્ગની અંદર રહેલા છે. આ દસની ઉત્પત્તિ એક જ સાથે થાય છે. પાંચમો ભૌતિક સર્ગ છે, તેની અંદર આંખ, કાન, નાક, ચામડી અને જીભ-આ પંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને લિંગ આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. મન સાથે આ બધાની ઉત્પત્તિ પણ એક સાથે જ થાય છે. આ ચોવીસ તત્ત્વ સમસ્ત પ્રાણીઓના શરીરમાં વિદ્યમાન હોય છે. તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણો તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણીને કોઈ પણ વખત શોક કરતાં નથી. ત્રણે ભુવનમાં જેટલાં દેહધારી છે તે બધામાં,તે તત્ત્વોના સમુચ્ચયને શરીર સમજવું જોઈએ. દેવતા, મનુષ્ય, દાનવ, યક્ષ, ભૂત, ગન્ધર્વ, કિન્નર, સર્પ, ચારણ, પિશાચ, દેવર્ષિ, નિશાચર, દંશ, કીટ, મચ્છર, દુર્ગન્ધિત કીડાઓ, ઉંદર, કુતરા, ચાણ્ડાલ, હરણ, મ્લેચ્છો, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, સિંહ, વૃક્ષ અને ગાયો વગેરેના રૂપમાં જે કંઈ મૂર્તિમાન પદાર્થ છે, તે તમામમાં આ જ તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે. પૃથ્વી, જળ, અને આકાશમાં જ પ્રાણીઓનો નિવાસ છે, બીજે ક્યાંય નહિ. આ સમસ્ત પંચભૌતિક જગત વ્યક્ત કહેવાય છે અને હંમેશા તેનું ક્ષરણ (નાશ) થાય છે તેથી તેને ક્ષર કહે છે. આ સિવાય જે તત્ત્વ છે તેને અક્ષર કહેલું છે. આ રીતે અવ્યક્ત અક્ષરથી ઉપજેલ આ વ્યક્ત નામધારી મોહાત્મક જગત્ ક્ષરિત થવાના કારણે ક્ષર નામ ધારણ કરે છે. ક્ષર તત્ત્વોમાં સૌથી પહેલાં મહત્તત્વની રચના થઈ છે, એ જ ક્ષરનો પરિચય છે. રાજન્! તમે જે પૂછયું હતું તે અનુસાર આ મેં ક્ષર-અક્ષરના વિષયનું વર્ણન કર્યું છે.

વસિષ્ઠજી દ્વારા જીવની અજ્ઞાનતાનું વર્ણન

વસિષ્ઠજી કહે છે—રાજન્! જીવ અજ્ઞાનવશ એક દેહથી બીજા દેહને ધારણ કરતો કરતો હજારો વાર જન્મ ધારણ કરે છે. તે ગુણોના સંબંધથી કોઈ વખત હજારો પ્રકારના તિર્યગ્યોનિમાં, અને કોઈ વખત દેવતાઓની યોનિમાં જન્મ લે છે. જેમ રેશમનો કીડો પોતાના જ ઉત્પન્ન કરેલા તંતુઓથી પોતાને તમામ બાજુ બાંધી લે છે, તેવી રીતે આ નિર્ગુણ આત્મા પણ પોતાના જ પ્રગટ કરેલા પ્રાકૃત ગુણોથી બંધાઈ જાય છે. તે પોતે સુખ-દુઃખ વિગેરે જોડકાંથી રહિત થવા છતાં પણ જૂદી-જૂદી યોનિમાં જન્મીને સુખ દુઃખને ભોગવે છે. તેને કોઈ વખત માથામાં દુઃખે, કોઈ વખત આંખ દુઃખે, કોઈ વખત દાંતમાં પીડા થાય, કોઈ વખત ગળામાં દુઃખ થઈ આવે; તેવી રીતે તે જળોદર, તૃષા-રોગ જ્વર, ગણ્ડ, સફેદ ડાઘ, કોઢ, અગ્નિદાહ, દમ, ખાંસી, અને અપસ્માર (મૃગી) વગેરે રોગોનો શિકાર થતો રહે છે. તે સિવાય બીજા પણ જેટલા પ્રકારના પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતા આશ્ચર્યકારક રોગો શરીરધારિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે બધાથી પોતાને વ્યાપેલા તે સમજે છે. કોઈ વખત પોતાને તિર્યગ્યોનિનો જીવ માને છે, અને કોઈ વખત દેવપણાનું અભિમાન ધારણ કરે છે. તથા આ અભિમાનના કારણે તેતે શરીરોદ્વારા કરેલા કર્મોનું ફળ ભોગવે છે. અજ્ઞાની મનુષ્ય કોઈ વખત પૃથ્વી ઉપર સૂવે છે, કોઈ વખત ઘેટાની જેમ હાથ પગ, સંકોચીને સૂવે છે, કોઈ વખત વીરાસનથી બેસે છે, કોઈ વખત ખુલ્લા મેદાનમાં, કોઈ વખત ઈંટ ઉપર, કોઈ વખત કાંટા ઉપર, કોઈ વખત રાખ ઉપર, કોઈ વખત જમીન ઉપર, કોઈ વખત યુદ્ધભૂમિમાં, કોઈવાર પાણી અને કાદવમાં, કોઈ વખત ચોક ઉપર અને કોઈ વખત જાત-જાતની પથારીઓ ઉપર સૂવે છે. કોઈ વખત મુંજની મેખલા બાંધીને લંગોટ ધારણ કરે છે. કોઈ વખત નાગો ફરે છે, કોઈ વખત રેશમી વસ્ત્ર, કોઈ વખત કાળું મૃગચર્મ, કોઈ વખત શણ અથવા ઊનનું વસ્ત્ર, કોઈ વખત રંગીન વસ્ત્ર, કોઈ વખત વલ્કલ, કોઈ વખત ફાટેલાં તૂટેલાં વસ્ત્ર, કોઈ વખત રેશમનાં કપડાં અને ચીંથરા પહેરે છે. આ સિવાય પણ જાત-જાતનાં વસ્ત્રો તથા તરેહ તરેહના રત્નોને ધારણ કરીને અને ચિત્રવિચિત્ર ભોજનોનો સ્વાદ લે છે. કોઈ વખતે એક રાતનું અંતર કરીને ભોજન કરે છે, કોઈ વખત દિવસ-રાતમાં

એક વખત અને કોઇ વખત દિવસના ચોથા, છઠ્ઠા અથવા આઠમા પહોરમાં ભોજન કરે છે. કોઈ છ રાત્રિ વીતાવીને, કોઇ વખત આઠ દિવસો પછી, કોઇ વખત સાત, દસ અને બાર દિવસો પછી લે છે. તથા કોઈ વખત એક મ હિના સુધી કંઇ પણ નથી ખાતો. કોઈ વખત હંમેશ ફળ-મૂળનું જ ભોજન કરે છે. કોઇ વખત પાણી અથવા હવા પીને રહે છે, અને કોઇ વખત તલનો ખોળ અને દહીંનો જ આહાર કરે છે. કોઇ વાર છાણ, ગૌમૂત્ર, શાક, ફળ, સેવાળ, સૂકાં પાંદડાં અથવા પડેલાં ફૂલોનો જ ખાઇને અથવા પાણીનું આચમન-માત્ર કરીને જીવનનિર્વાહ કરે છે. આ રીતે સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાથી તે વિવિધ પ્રકારના કઠોર નિય-મોનું પાલન કરે છે. કોઇ વખત વિધિને અનુસાર ચાન્દ્રાયણ-વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરે, છે. અનેક પ્રકારોના ધર્મિક ચિહ્નો ધારણ કરે છે. કોઈ વખત ચારે આશ્ર-મના માર્ગ ઉપર ચાલે છે. અને કોઇ વખત કુમાર્ગનું સેવન કરે છે. કોઇ વખત જાત જાતના પાખણ્ડો ફેલાવે છે. કોઇ વખત એકાંતમાં શિલાખડોની છાયામાં બેસે છે. કોઇ વખત ઝરણાની પાસે, કોઇ વખત નદી-ના એકાન્ત કિનારા ઉપર, કોઇ સમય એકાંત વનમાં કોઇ વખત પવિત્ર દેવમંદિરોમાં તથા એકાંત સરોવરના કિનારા ઉપર અને કોઇ વખત પર્વતોની એકાંત ગુફા-ઓમાં નિવાસ કરે છે. તે સ્થાનોમાં જાત જાતના છુપા-વવા યોગ્ય જપ, વ્રત, નિયમ, તપ, યજ્ઞ તથા અન્ય-કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે, ક્યારેક વેપાર કરે છે. કદાચ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના કર્તવ્યનું પાલન અને ક્યારેક વૈશ્ય તથા શૂદ્રોના જેવાં કામ કરે છે. દીન, દુઃખી અને અાધળાઓને જાત જાતના દાન આપે છે, તથા અજ્ઞા-નાધીન પોતાનામાં સત્ત્વ, રજ, તમ—આ ત્રણ ગુણ અને ધર્મ, અર્થ ને કામનું પણ અભિમાન કરે છે. આ રીતે આત્મા પ્રકૃતિ દ્વારા પોતાના જ સ્વરૂપના અનેક વિભાગ કરે છે. કોઇ વાર સ્વાહા કોઈવાર સ્વધા કહીને વષટ્કાર, અને કોઇ સમય નમસ્કારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કોઈ વાર યજ્ઞ કરે છે અને કોઇવાર વેદ ભણે છે અને ભણાવે છે તથા કોઇ વાર દાન દે અને લે છે. આજ રીતે—બીજા કાર્યો પણ કરે છે. કોઇવાર જન્મ લે કોઇ વાર મરે તથા કોઇ વાર વિવાદ અને સંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત રહે છે વિદ્વાન પુરુષો કહે છે, કે આત માર્ગ શુભાશુભ કર્મનો માર્ગ છે.

જગતની સૃષ્ટિ અને પ્રલય પ્રકૃતિદેવીનું જ કામ છે. જેમ સૂર્ય હંમેશાં સાંજે પોતાના કિરણો સમેટી લે છે; તેમ જ જગદાત્મ પ્રલયકાળમાં આ ગુણોનો સંહાર કરીને એકલો રહી જાય છે, આ રીતે આ સૃષ્ટિ અને પ્રલયનુંકામ વારંવાર ચાલતું રહે છે. અને આત્મા (પોતે ગુણોથી રહિત હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિના સહવાસથી) લીલાને માટે પોતાનામાં વિવિધ પ્રકારના સુંદર ગુણોનું અભિમાન (આરોપ) કરી લે છે. સૃષ્ટિ અને પ્રલય જેનો ધર્મ છે, તે પ્રકૃતિને વિકૃત (કાર્યક્ષમ) કરીને ત્રણે ગુણોનો સ્વામી આત્મા કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઇને તે (પ્રકૃતિ) ની દ્વારા થવાવાળા પ્રત્યેક ત્રણ ગુણ-વાળા કાર્યને પોતાનું માની લે છે. આ રીતે (પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી સ્વભાવથી) સુખદુઃખ વિગેરે જોડકાંઓની પુનરાવૃત્તિ થતી રહે છે, કિન્તુ જીવાત્મા અજ્ઞાનવશ એમ માની બેસે છે કે આ તમામ જોડકાં મારા ઉપર જ આક્રમણ કરી રહ્યા છે (જેથી તે દુઃખી થાય છે) તે લિંગ શરીરથી હીન હોવા છતાં પણ પોતાને તેનાથી યુક્ત માને છે, તથા કાળધર્મ (મૃત્યુ)થી રહિત થઇને પણ પોતાને કાળધર્મી (મરણશીલ), સત્યથી જૂદો થઇને પણ અસત્યરૂપ અને તત્ત્વથી રહિત થઇને પણ તત્ત્વ સ્વરૂપ સમજે છે, તે જો કે ક્ષેત્રથી વિલક્ષણ છે તો પણ પોતાને ક્ષેત્ર માને છે. સૃષ્ટિ સાથે તેનો કોઇ સંબંધ નથી તો પણ સમગ્ર સૃષ્ટિને પોતાનીજ સમજે છે. તે કર્મ'થ જતો નથી તો પણ પોતાને આવવા જવા-વાળો માને છે. આ રીતે અજ્ઞાની જીવ પોતે અજન્મા હોઇને પણ જન્મ લેનારો, નિર્ભય થઇને પણ ભય-ભીત તથા અક્ષર (અવિનાશી થઇને પણ ક્ષર (નાશવાન) સમજે છે. આ રીતે અજ્ઞાનનું કારણ અને અજ્ઞાની પુરુષોનો સંગ કરવાથી જીવનું નિરંતર પતન થાય છે, તથા તેને કરોડો વાર જન્મ લેવો પડે છે. તે પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય તથા દેવતાઓની યોનિઓમાં હજારો વખત મરી મરીને જન્મ ધારણ કર્યા કરે છે.

પ્રકૃતિથી આત્માની ભિન્નતા તથા યોગ અને સાંખ્યનો મત

રાજા જનકે કહ્યું—ભગવન્ ! જેમ પુરુષના વિના સ્ત્રી અને સ્ત્રીના વિના પુરુષ સન્તાન ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી, બન્નેના સંબંધથી જ દેહની રચના થાય છે, તેવી રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ હંમેશાં એક બીજાથી જોડાયેલાં (મળીને જ સૃષ્ટિ રચે છે) આવી સ્થિતિમાં પુરુષનો મોક્ષ અસંભવ જણાય છે. જો મોક્ષની નજીક પહોંચાડનારૂં [અર્થાત્ તેને સ્પષ્ટ સમજાવનારૂં) કોઈ દૃષ્ટાન્ત હોય તો તે બતાવો કારણકે આપને બધું પ્રત્યક્ષ છે, મને પણ મુક્ત થવાની ઇચ્છા છે. હું પણ તે પદને મેળવવા ચાહું છું, જે દેહહીન, જરારહિત ઇન્દ્રિયાતીત અને નિર્વિકાર છે.

વસિષ્ઠજીએ કહ્યું—રાજન્ ! આપે વેદ અને શાસ્ત્રાનુકૂળ દૃષ્ટાંત આપીને જે વાત કરી છે, તે બરાબર છે. તમે જેવું સમજો છો, તેવીજ વાત છે. એમાં સંદેહ નથી કે તમે વેદ અને શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું છે. પરંતુ ગ્રન્થના તત્ત્વને બરાબર સમજ્યા નથી, જેઓ વેદ અને શાસ્ત્રના ગ્રંથોને તો યાદ કરે છે, પરંતુ તેના તત્ત્વને સમજતા નથી, તેમનું તે યાદ રાખવું નકામું છે. તે તો ફક્ત ગ્રન્થોનું વજન વહન કરે છે. જે સ્થૂલ અને મન્દબુદ્ધિવાળો હોવાના કારણે વિદ્વાનોની સભામાં શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોનો અર્થ પણ જાણી શકતો નથી, તે તે ગ્રંથના વિષયનો નિર્ણય કેમ કરી શકે ! તેથી સાંખ્ય સ્વરૂપ યોગના જાણકાર મહાત્મા પુરુષોના મનમાં મોક્ષનું જેવું સ્વરૂપ દેખાય છે, તે હું તમને યથાર્થરૂપથી બતાવું છું. સાંભળો. યોગી જે તત્ત્વનું સાક્ષાત્કાર કરે છે, સાંખ્યના વિદ્વાનો પણ તેનું જ્ઞાન મેળવે છે. જે સાંખ્ય અને યોગને એક સમજે છે, તે જ બુદ્ધિશાળી છે. જેમ બીજથી બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવી રીતે દ્રવ્યથી દ્રવ્ય, ઇન્દ્રિયથી ઇન્દ્રિય અને દેહથી દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરન્તુ પરમાત્મા તો ઇન્દ્રિય, બીજ, દ્રવ્ય અને દેહરહિત તથા નિર્ગુણ છે, અતઃ તેમાં ગુણ કેવી રીતે હોઈ શકે ! જેમ આકાશ વગેરે ગુણો સત્ત્વાદિ ગુણોથી ઉત્પન્ન થાય અને તેમાં લીન થઈ જાય છે, તેવી સત્ત્વાદિ ગુણો પણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થઈને તેમ લીન થાય છે, આત્મા તો જન્મમૃત્યુથી રહિત, અનન્ત, તમામને જોનાર અને નિર્વિકાર છે, તે સત્ત્વાદિ ગુણોમાં કેવળ આત્માભિમાન કરવાને કારણે જ ગુણસ્વરૂપ કહેવાય છે. ગુણ તો ગુણવાળામાં જ રહે છે. નિર્ગુણ આત્મામાં ગુણ કેવી રીતે રહી શકે છે ! અતઃ ગુણોના સ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાન પુરુષોનો એ જ સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યારે જીવાત્મા પ્રાકૃત ગુણોમાં પોતાપણાનું અભિમાન છોડી દે છે; તે સમયે દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરીને પોતાના વિશુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અતઃ સાંખ્ય અને યોગના વિદ્વાનો કહે છે કે જે સત્ત્વાદિ ગુણોથી રહિત, અવ્યક્ત, નિયામક, નિર્ગુણ, અન્તર્યામી નિત્ય અને પ્રધાનો અધિષ્ઠાતા છે, તે પરમાત્મા પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોથી વિલક્ષણ પચીસમું તત્ત્વ છે. જે વખતે જ્ઞાની પુરુષ આ અવ્યક્ત તત્ત્વને બરાબર સમજી, લે છે તે વખતે તેને બ્રહ્મના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. સદા એક રૂપમાં રહેવાવાળા પરમાત્મા અક્ષર છે અને જૂદા જૂદા રૂપમાં પ્રતીત થનારૂં જગત્ ક્ષર કહેવાય છે. આ રીતે આ ક્ષર-અક્ષરનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું.

જનકે પૂછ્યું—મુનિવર ! આપે અક્ષરને એક રૂપે અને ક્ષરને અનેક રૂપે બતાવ્યું; કિન્તુ હજી પણ મને આ બન્નેના સ્વરૂપના વિષયમાં સંદેહ જ રહ્યો છે. જો કે આપે ક્ષર-અક્ષરને સમજવા માટે કેટલીયે યુક્તિઓ બતાવી છે, કિન્તુ હું અસ્થિર બુદ્ધિ હોવાથી તેને ભૂલી ગયો છું તથા આ વિવિધપણું અને એકત્વરૂપ દર્શનને ફરી સાંભળવા ચાહું છું. ક્ષર, અક્ષર, સાંખ્ય અને યોગ અને ભેદ-અભેદનો વિષય પૂર્ણરૂપે કહો.

વસિષ્ઠજીએ કહ્યું—રાજન્ ! તમે જે જે વાતો પૂછી રહ્યા છો તે બધાંનો ઉત્તર આપીશ. આ વખતે વિશેષ રીતે યોગવિધિનું વર્ણન કરી રહ્યો છું, સાંભળો—યોગનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે ધ્યાન, એ જ યોગિયોનું પરમ બળ છે. યોગના વિદ્વાનો મનથી એકાગ્રતા અને પ્રાણાયામ—આ બે ધ્યાનના ભેદ બતાવે છે. પ્રાણાયામ પણ સગુણ અને નિર્ગુણભેદથી બે પ્રકારના છે. મળત્યાગ, મૂત્રત્યાગ અને ભોજન—આ ત્રણ કાળને છોડીને બાકીના સમયે યોગાભ્યાસ કરવો જોઈએ. યોગનો સાધક મન દ્વારા ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવી શુદ્ધભાવથી સ્થિર થાય અને મનીષી પુરુષોએ જેને ચોવીસ તત્ત્વોથી પર અવિનાશી બતાવ્યા છે, તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરે. તેણે તમામ પ્રકારની આસક્તિઓનો ત્યાગ કરીને

મિતાહારી અને જિતેન્દ્રિય થવું જોઈએ, તથા રાત્રિના પ્રથમ અને પાછલા પહોરે મનને આત્મામાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ. જ્યારે યોગી મન દ્વારા સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોને અને બુદ્ધિ દ્વારા મનને સ્થિર કરીને પત્થરની જેમ અવિચળ થઈ જાય, સૂકા કાષ્ઠની જેમ નિષ્કમ્પ અને પર્વતની જેમ સ્થિર રહે, ત્યારે તે યોગયુક્ત કહેવાય છે. જે વખતે તેને સાંભળવાનું, સુંઘવાનું, સ્વાદ લેવાનું, જોવાનું અને સ્પર્શ કરવાનું જ્ઞાન નથી રહેતું, જ્યારે મનમાં કોઈ પ્રકારનો સંકલ્પ નથી ઊઠતો તથા લાકડાની જેમ સ્થિર થઈને તે કોઈ પણ વસ્તુનું અભિમાન યા સુખ-દુઃખ નથી રાખતો, તે વખતે તેને શુદ્ધસ્વરૂપને પ્રાપ્ત અને યોગયુક્ત કહે છે. તે અવસ્થામાં તે વાયુરહિત સ્થાનમાં હાલ્યા ચાલ્યા વગર બળવાવાળા દીવાની જેમ નિશ્ચલભાવથી પ્રકાશિત થાય છે. લિંગશરીરથી તેનો કોઈ સંબંધ રહેતો નથી. એવા યોગસિદ્ધ પુરુષની ઉપર-નીચે અથવા મધ્યમાં ક્યાંય પણ ગતિ થતી નથી. ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીને પોતાના હૃદયમાં ધૂમાડા વગરનો અગ્નિ, કિરણમાળાઓથી સુશોભિત સૂર્ય, અને વીજળીની જેમ તેજસ્વી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ધૈર્યવાન મનીષી, વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ જ તે અજન્મા અને અમૃત-સ્વરૂપ બ્રહ્મનું દર્શન કરી શકે છે. તે બ્રહ્મ અણુથી પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન કહેવાયેલ છે, સમ્પૂર્ણ પ્રાણીઓની અંદર તે અન્તર્યામીરૂપે અવશ્ય સ્થિત રહેવા છતાં પણ કોઈને દેખાતો નથી, શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે મહાન અજ્ઞાન-અન્ધકારથી પર છે, તેથી વેદના પારગામી સર્વજ્ઞ પુરુષોએ તેને તમોનુદ (અજ્ઞાનનાશક) કહેલો છે તે નિર્મળ, અજ્ઞાનરહિત, લિંગરહિત અને ઉપાધિશૂન્ય પરમાત્મા કહેવાય છે. આ જ યોગિયોનો યોગ છે, આ સિવાય યોગનું બીજું શું લક્ષણ હોઈ શકે? આ રીતે સાધના કરવાવાળા યોગી બધાનો દ્રષ્ટા અજર-અમર પરમાત્માનું દર્શન કરે છે. અહીં સુધી મેં તને યોગદર્શન બતાવ્યું છે.

હવે સાંખ્યનું વર્ણન કરું છું, રાજન્! પ્રકૃતિવાદી વિદ્વાન્ મૂળ પ્રકૃતિને અવ્યક્ત કહે છે, તેનાથી બીજું તત્ત્વ પ્રગટ થયું જેને મહત્તત્ત્વ કહે છે, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર નામના ત્રીજા તત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અહં-કારથી સૂક્ષ્મ ભૂતોની પાંચે તન્માત્રાઓ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ) પ્રગટ થઈ છે. આ આઠને પ્રકૃતિ કહે છે, તેનાથી સોળ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેને વિકાર અથવા વિકૃતિ કહે છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, અગીઆરમું મન અને પાંચ સ્થૂલ ભૂત-આ જ સોળ વિકારો છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનો કહે છે કે આ પ્રકૃતિ અને તેના વિકાર જ સાંખ્યશાસ્ત્રના ચોવીસ તત્ત્વ છે. જે તત્ત્વ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તેમાં લય પણ થાય છે. પ્રકૃતિ પરમાત્માના સન્નિપાતથી અનુલોમ-ક્રમથી તત્ત્વોની રચના કરે છે (અર્થાત્ પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર અહં-કારથી સૂક્ષ્મભૂત વિગેરેના ક્રમથી સૃષ્ટિ થાય છે); કિન્તુ તેનો સંહાર વિલોમ ક્રમથી થાય છે અર્થાત્ પૃથ્વીનો પાણીમાં, પાણીનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં લય થાય છે, આ રીતે બધા તત્ત્વો પોત પોતાના કારણમાં લીન થાય છે.) જેમ સમુદ્રમાં ઉઠેલા તરંગો ફરી તેમાં શાન્ત થઈ જાય છે, તેવી રીતે સંપૂર્ણ તત્ત્વો અનુલોમ ક્રમથી ઉત્પન્ન થઈને વિલોમક્રમથી લીન થાય થાય છે. આ રીતે પ્રકૃતિથી જ જગતની ઉત્પત્તિ અને તેમાં તેનો લય થાય છે, આટલો જ સૃષ્ટિ અને પ્રલયનો વિષય છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષે આ રીતે પ્રકૃતિનું એકત્વ અને વિવિધપણાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. (પ્રલયકાળમાં તો તે એક રૂપમાં રહે છે અને સૃષ્ટિના સમયે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે) આ રીતે પુરુષ પણ પ્રલયકાળમાં એક જ રૂપે રહે છે, કિન્તુ સૃષ્ટિ સમયે પ્રકૃતિના પ્રેરવથી તેની જ અનેકતાથી તે પોતે પણ અનેક જેવો પ્રતીત થાય છે. પરમાત્મા જ પ્રકૃતિને વિવિધ રૂપોમાં પરિણત કરે છે. પ્રકૃતિ અને તેના વિકારને ક્ષેત્ર કહે છે. ચોવીસ તત્ત્વોથી જુદું જે પચી-સમું તત્ત્વ-મહાન્ આત્મા છે, તે ક્ષેત્રમાં અધિષ્ઠાતા રૂપે નિવાસ કરે છે. સમસ્ત ક્ષેત્રોનું અધિષ્ઠાન થવાના કારણે જ તેને અધિષ્ઠાતા કહે છે. તે અવ્યક્તસંજ્ઞક સંપૂર્ણ ક્ષેત્રોને જાણે છે, તેથી ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે અને પ્રાકૃત શરીરમાં અંતર્યામીરૂપે પેઠેલો છે, તેથી પુરુષ નામ ધારણ કરે છે. વાસ્તવમાં ક્ષેત્ર અન્ય વસ્તુ છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ અન્ય- ક્ષેત્ર અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેનો જ્ઞાતા પચીસમું તત્ત્વ આત્મા છે. આ જ સાંખ્યદર્શન છે. સાંખ્યવાદી પ્રકૃતિને જ જગતનું કારણ માને છે અને તેના ચોવીસ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, પછી તેનાથી ભિન્ન જે પચીસમું તત્ત્વ આત્મા છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે. જે વખતે પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિથી ભિન્ન જાણી લે છે, તે વખતે તે કેવળ બ્રહ્મરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. તે

રીતે મેં તને સમ્યગ્દર્શન (સાંખ્ય) નું યથાર્થ વર્ણન કર્યું. જે આને આ રીતે જાણે છે તે સમસ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તે અનુસાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવાળાઓની આ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ નથી થતી. તે પરાપરસ્વરૂપ અવિનાશી અક્ષરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. જેની બુદ્ધિ વિવિધપણાનું દર્શન કરે છે, તે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એવા લોકોને વારંવાર શરીર ધારણ કરવું પડે છે. સમ્પૂર્ણ જગતને અવ્યક્ત કહે છે અને પચીસમું તત્ત્વ આત્મા તેનાથી જૂદો છે, જે તેને જાણે છે તેને આવાગમનનો ભય નથી રહેતો.

બુદ્ધિમાન પુરુષ જ્યારે એ જાણી લે છે કે 'હું જૂદો છું અને આ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરી દેવાને કારણે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે તે વખતે તે પ્રકૃતિથી મળેલો પ્રતીત થવાથી પણ વાસ્તવમાં તેનાથી જૂદો દેખી શકાય છે, જ્યારે તે પ્રાકૃત ગુણસમુદાય ઉપર પ્રીતિ નથી રાખતો, તે વખતે દ્રષ્ટાના રૂપમાં સ્થિત થઈને પરમાત્માના દર્શન કરી લે છે અને પછી તેનો ત્યાગ નથી કરતો. (જે વખતે જીવાત્માને વિવેક થાય છે, તે વખતે તે આમ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગે છે 'અરે! મેં શું કર્યું', જેમ માછલી અજ્ઞાનતાથી પોતે જ જઈને જાળમાં ફસાઈ જાય છે, તે રીતે હું પણ આજ સુધી આ ભવજાળનું જ અનુસરણ કરતો રહ્યો, જેમ માછલી પાણીને જ પોતાના જીવનનું મૂળ સમજીને એક તળાવથી બીજાં તળાવમાં જાય છે, તેવી રીતે હું પણ અજ્ઞાનાધીન એક શરીરથી બીજા શરીરમાં ભટકતો રહ્યો. ખરી રીતે આ જગતની અંદર આ પરમાત્મા જ મારા બંધુ છે. તેની સાથે મારી મૈત્રી હોવી ઉચિત છે. પહેલાં હું ગમે તેવો રહ્યો હોઉં. પણ આ વખતે તો હું એની સમાનતા અભિન્નતાને પ્રાપ્ત થયો છું, આમાં મને મારી સમતા દેખાઈ પડે છે, હું અવશ્ય તેની જ સરખો છું. એ અત્યન્ત નિર્મળ છે, અને હું પણ આવો જ છું. હું આસક્તિથી રહિત છું તો પણ અજ્ઞાન અને મોહને વશ થઈને આટલા સમય સુધી આ આસક્તિમય જડ પ્રકૃતિની સાથે રમતો રહ્યો આણે આ રીતે વશમાં કરી લીધો હતો કે મને આજસુધીના સમયની જાણ જ ન થઈ. આ તો ઉચ્ચ, મધ્યમ તથા નીચ શ્રેણીના લોકોની સાથે રહે છે. ભલા, એની સાથે કેવી રીતે રહી શકું! હું નિર્વિકાર થઈને પણ આ વિકારમય પ્રકૃતિ દ્વારા ઠગાઈ ગયો! અત્યારસુધી મેં મોટો ધોખો ખાધો, હવે તેની સાથે નહીં રહું કિન્તુ આમાં એનો કોઈ અપરાધ નથી. તમામ અપરાધ મારો જ છે, કારણ કે હું જ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને આમાં આસક્ત થયો હતો. જો કે મારી એક પણ મૂર્તિ નથી, તો પણ હું પ્રકૃતિની વિવિધ: જૂદી મૂર્તિઓમાં ડુબી ગયો. દેહરહિત થઈને પણ મમતાથી પરાસ્ત થવાના કારણે દેહધારી થયો. ઓહો! આ મમતાએ જૂદી જૂદી યોનિયોમાં નાખીને મારું શું નથી કર્યું! આની સાથે જૂદા જૂદા પ્રકારની યોનિઓમાં ફરવાના કારણે મારી ચેતના ખોવાઈ ગઈ હતી. હવે આ અહંકારમય પ્રકૃતિનું મારે કાંઈ કામ નથી. હજુ પણ એ ઘણા રૂપો ધારણ કરીને મારી સાથે સંયોગની ચેષ્ટા કરી રહેલ છે, કિન્તુ હવે હું તેની ચાલ સમજી ગયો છું. મમતા અને અહંકારથી જૂદો થઈ ગયો છું. હવે તો તેનો અને તેની મમતાનો ત્યાગ કરીને નિરામય પરમાત્માનું શરણ લઈશ અને તેની સમતા મેળવીશ. હવે પ્રકૃતિની સમાનતા ધારણ નહીં કરું. પરમાત્માની સાથે એકતા થવામાં જ મારૂં કલ્યાણ છે. આ પ્રકૃતિની સાથે રહેવામાં નહિ.

આ રીતે ઉત્તમ વિવેક દ્વારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને (ચોવીસે તત્ત્વોથી પર) પચીસમો આત્મા ક્ષરભાવ (વિનાશશીલતા) નો ત્યાગ કરીને નિરામય અક્ષરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. રાજન્! વેદમાં જેનું વર્ણન કરેલું છે. તેને યોગ્ય આ અક્ષરનો વિવેક કરાવનાર જ્ઞાન મેં તને સંભળાવ્યું. એ સંદેહ વિનાનું, સૂક્ષ્મ તથા અત્યન્ત નિર્મલ છે, હવે હું પુનઃ જે વાત બતાવી રહ્યો છું, તે ધ્યાન દઈને સાંભળો-મેં સાંખ્ય અને યોગનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં આ બન્નેને જૂદા જૂદા બે શાસ્ત્ર બતાવ્યા છે. કિન્તુ વાસ્તવમાં જે સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે; તેજ યોગદર્શન પણ છે (કારણ કે બન્નેનું ફળ એક જ છે;) રાજન્! મેં પ્રેમભાવથી આ શુદ્ધ સનાતન અને બધાના આદિના જ્ઞાનના યથાર્થ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે. જે પુરુષ વેદની આજ્ઞા અનુસાર ચાલતો નથી, તેને આ ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ન કરવો જોઈએ; આને પ્રાપ્ત કરવાનો તે જ અધિકારી છે જે જીજ્ઞાસાભાવથી શરણમાં આવ્યો હોય. અસત્યવાદી, શઠ, કામી, કપટી, પોતાને પંડિત માનનારો અને બીજાને કષ્ટ પહોંચાડ-

નારો મનુષ્ય પણ આ જ્ઞાનનો અધિકારી નથ. કેવા લોકોને આ જ્ઞાન આપવું જોઈએ તે પણ સાંભળો. શ્રદ્ધાળુ, ગુણવાન, બીજાઓની નિંદાથી દૂર રહેનારો, વિશુદ્ધ, યોગી, વિદ્વાન, હમેશાં વૈદિક કર્મ કરનારો, ક્ષમાશીલ, તમામનો હિતેચ્છુ, એકાન્તવાસી, શાસ્ત્રવિધિનો આદર કરનારો, વિવાદરહિત, બહુજ્ઞ, વિજ્ઞ, કોઈનું અહિત નહીં કરનારો તથા શમ-દમથી સમ્પન્ન પુરુષ જ આ જ્ઞાનનો અધિકારી છે. જેનામાં ઉપર્યુક્ત ગુણોનો અભાવ હોય તેવા પુરુષોને આ વિશુદ્ધ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ન આપવું જોઈએ. વિદ્વાનો કહે છે કે આ ગુણોથી હીન મનુષ્યને આપેલો ઉપદેશ તેનું કલ્યાણ નથી કરતો તથા કુપાત્રને ઉપદેશ આપવાથી વક્તાનું પણ ભલું નથી થતું. રાજન્! જેણે વ્રત અને નિયમોનું પાલન નથી કર્યું તે આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય દે તો પણ તેને આ ઉપદેશ નહીં આપવો જોઈએ, કિન્તુ જિતેન્દ્રિય પુરુષને અવશ્ય આનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ.

કરાલ! તમે મારી પાસેથી પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. હવે તમારા મનમાં જરા પણ ભય થવો જોઈએ નહીં. તે બ્રહ્મ પરમ પવિત્ર, શોકરહિત, આદિ, મધ્ય અને અન્તથી રહિત, જન્મ-મૃત્યુથી બચાવવાવાળું, નિરામય, નિર્ભય તથા કલ્યાણમય છે. તે જ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો તાત્ત્વિક અર્થ છે. તેનું જ્ઞાન મેળવીને મોહનો પરિત્યાગ કરી દો, જેમ આજે તમે મારી પાસે સનાતન બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવી રીતે મેં પણ સનાતન હિરણ્યગર્ભ નામથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્માજીના મુખેથી એ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! મહર્ષિ વસિષ્ઠજીના બતાવ્યા પ્રમાણે પચ્ચીસમા તત્ત્વરૂપ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ મેં બતાવ્યું છે. આ તે જ બ્રહ્મ છે, જેને જાણી લેવા બાદ ફરી આ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. જે આને બરાબર નથી જાણતો તે જ સંસારમાં વારંવાર જન્મ લે છે. જે જાણી લે છે, તે તો અજર-અમર થઈ જાય છે. પુત્ર! આ પરમ કલ્યાણકારી જ્ઞાન દેવર્ષિ નારદજીના મોઢેથી મેં સાંભળ્યું હતું, તે જ આજ તમને પણ બતાવ્યું છે. બ્રહ્માજીથી વસિષ્ઠજીને અને વસિષ્ઠજીથી નારદજીને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. નારદજીથી મળેલો આ સનાતન બ્રહ્મનો ઉપદેશ પરમપદ છે; તેને જાણીને હવે તમે તમામ પ્રકારના શોકનો ત્યાગ કરી દો. રાજન્! જે ક્ષર-અક્ષરને જાણે છે, તેને સંસારનો ભય નથી, જે જાણતો નથી, તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. મૂર્ખ મનુષ્ય આ તત્ત્વને નહીં જાણવાને કારણે વારંવાર સંસારમાં આવે છે અને હજારો યોનિયોમાં જન્મ-મરણના કષ્ટનો અનુભવ કરે છે. તે દેવ, મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષી આદિની યોનિમાં ભટકતો રહે છે. અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્ર અવ્યક્ત, અગાધ અને ભયંકર છે. આમાં કેટલાયે પ્રાણી હંમેશાં ગોથાં ખાતાં રહે છે. મારો ઉપદેશ પામીને આ ભવસાગરથી પાર થઈ ગયા છો; હવે રજોગુણ અને તમોગુણ તારો સ્પર્શ નથી કરી શકશે. (તું શુદ્ધ સત્ત્વમાં સ્થિત છે.)

રાજકુમાર વસુમાનને એક ઋષિનો ધર્મ વિષે ઉપદેશ

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! એક વખતની વાત છે. જનકવંશનો રાજકુમાર વસુમાન શિકાર ખેલવા માટે એક નિર્જન વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે ભૃગુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક બ્રહ્મર્ષિને જોયા. તે નજીકમાં જ બેઠા હતા. વસુમાને પાસે જઈ તેમના ચરણમાં માથું મૂકી પ્રણામ કર્યા અને પછી તેમની આજ્ઞા લઈ આ રીતે પ્રશ્ન કર્યો—'ભગવાન! આ નાશવાન શરીરમાં કામને આધીન થઈ રહેનારા પુરુષનું આ લોક અને પરલોકમાં કયા ઉપાયે કલ્યાણ થઈ શકે?'

ઋષિએ કહ્યું—રાજકુમાર! ધર્મ જ જીવમાત્રનું કલ્યાણ કરનાર અને ધર્મ જ તેનો આશ્રય છે, ત્રણે લોકના ચરાચર પ્રાણી ધર્મથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. તમે તો સદા વિષયોમાં જ રસ લેવા ચાહો છો. ભલા તમારી કામનાઓની તૃષ્ણા શાંત કેમ થતી નથી તમારી કુત્સિત બુદ્ધિને લીધે અત્યારે તમને કામનાઓમાં મીઠાશ જ મીઠાશ દેખાય છે. તેનાથી થનારા પતન તરફ તમારી દૃષ્ટિ જતી નથી. જ્ઞાનનું ફળ ચાહનારને માટે જેમ જ્ઞાનનો પરિચય કરવો જરૂરી છે તેમ ધર્મનું ફળ ચાહનારે પણ ધર્મનો પરિચય કરવો જોઈએ. દુષ્ટ પુરુષ ધર્મની ઇચ્છા કરે તો પણ તેની દ્વારા વિશુદ્ધ કર્મનું સંપાદન થવું કઠિન થાય છે. અને સાધુ પુરુષ જો ધર્માનુષ્ઠાનની ઇચ્છા કરે છે,

તો તેને માટે બહુ મુશ્કેલ કામ પણ સહેજ થઈ જાય છે. વનમાં રહીને પણ જે ગામના સુખનો ઉપભોગ કરવા ઇચ્છે તેને ગામનો રહેનારો જ સમજવો જોઈએ. તથા ગામમાં રહીને પણ જે વનવાસી મુનિયો જેવા વર્તનમાં સુખ માને છે તેની ગણત્રી વનવાસીઓમાં જ કરવી જોઈએ. પહેલાં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં જે ગુણ-અવગુણ છે. તેનો તમે બરાબર નિર્ણય કરી લો, પછી એકાગ્ર ચિત્તે શ્રદ્ધાપૂર્વક મન, વાણી તથા શરીર દ્વારા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરો. પ્રતિદિન નિયમ અને પવિત્રતાનું પાલન કરી યોગ્ય-દેશ અને કાળમાં સાધુપુરુષને પ્રાર્થના અને સત્કારપૂર્વક વધારેમાં વધારે દાન કરવું જોઈએ અને તેમનામાં દોષદૃષ્ટિ કરવી નહીં; શુભ કર્મોથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન સત્પાત્રને અર્પણ કરવું જોઈએ. ક્રોધનો ત્યાગ કરી દાન દેવું જોઈએ, દીધા પછી પશ્ચાત્તાપ કે દાનના વખાણ કરવાં નહી. દયાળું, પવિત્ર, જિતેન્દ્રિય, સત્યવાદી, સરળ, યોનિ અને કર્મે શુદ્ધ, વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ જ દાન માટે ઉત્તમ પાત્ર છે, પોતાની જ જાતિમાં ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, પતિદ્વારા સન્માનિત પતિવ્રતા સ્ત્રી ઉત્તમ યોનિ માનવામાં આવેલી છે, એવી જ રીતે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદનો વિદ્વાન થઈને આ છ કર્મો (યજન, યાજન, અધ્યયન, અધ્યાપન, દાન અને પ્રતિગ્રહ)નું અનુષ્ઠાન કરનારો બ્રાહ્મણ કર્મે શુદ્ધ અને ઉત્તમ પાત્ર ગણાવવામાં આવે છે. એ રીતે દેશ, કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરીને દીધેલ દાનથી-ધર્મ થાય છે અને દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર કર્યા વિના પાત્ર અને ક્રિયાની વિરુદ્ધતાથી તે જ દાન દાતાને માટે અધર્મ રૂપ થઈ જાય છે. જે જે મનુષ્ય પોતાના દોષોનો નાશ કરી ધર્મનું આચરણ કરે છે તેને ધર્મ પરલોકમાં સુખ આપે છે. બધે પ્રાણીઓના મનમાં સારા અને બૂરા વિચાર રહે છે. મનુષ્યે ચિત્તને અશુભ વિચારો તરફથી હટાવી શુભ વિચારોમાં લગાડવું જોઈએ. પોતાના વર્ણાશ્રમ અનુસાર સર્વ દ્વારા સર્વ જગ્યાએ કરવામાં આવતાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનો આદર કરવો, તમે પણ તમારા ધર્મ અનુસાર જે કર્મમાં અનુરાગ હોય તે કર્મનું ઇચ્છાનુસાર પાલન કરો, મનને સ્થિર કરો, બુદ્ધિમાન અને શાન્ત બનો તથા પ્રાજ્ઞ પુરુષના જેવું આચરણ કરો. જે સત્પુરુષોનો સંગ કરે છે, તેને તેમના પ્રતાપથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણ કરનાર ઉપાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધૃતિ (મનની સ્થિરતા) જ કલ્યાણનું મૂળ છે, રાજર્ષિ મહાભિષ ધૃતિમાન ન હોવાથી જ સ્વર્ગમાંથી પતન પામ્યા અને રાજા યયાતિ પુણ્ય ક્ષીણ થયા બાદ પણ ધૃતિને જ બળે ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત થયા. તમે પણ ધર્મજ્ઞ અને તપસ્વી વિદ્વાનોની સેવા કરો. તેથી તમારી બુદ્ધિ વધશે. અને તમને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થશે.

મુનિનો આ ઉપદેશ સાંભળી રાજકુમાર વસુમાને પોતાના મનને કામનાઓમાંથી હટાવી ધર્મમાં લગાવ્યું.

યાજ્ઞવલ્ક્યનો રાજા જનકને ઉપદેશ—સાંખ્ય મત અનુસાર સૃષ્ટિ, પ્રલય અને ગુણોનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! જે ધર્મ-અધર્મથી રહિત, સંશયશૂન્ય, જન્મમૃત્યુથી મુક્ત, પાપપુણ્ય રહિત, નિત્ય, નિર્ભય, કલ્યાણમય, અક્ષર, અવ્યય, પવિત્ર અને ક્લેશહીન તત્ત્વ છે, તેનો આપ મને ઉપદેશ કરો.

ભીષ્મે કહ્યું—ભારત! આ સંબંધી જનકયાજ્ઞવલ્ક્યના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ તમને સંભળાવું છું. એકવાર દેવરાતના પુત્ર મહાયશસ્વી રાજા જનકે પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિવર યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછ્યું—'વિપ્રવર! ઇન્દ્રિયો કેટલી છે? પ્રકૃતિના કેટલા ભેદ છે? તેનાથી પર કારણ બ્રહ્મનું શું સ્વરૂપ છે? તેનાથી પણ પર નિર્ગુણ તત્ત્વ કયું છે? સૃષ્ટિ અને પ્રલયનું સ્વરૂપ શું?—આ બધી વાતો સમજાવવાની કૃપા કરો હું અજ્ઞાની આપનો કૃપાપાત્ર છું, તેથી પ્રશ્ન કરું છું, આપ જ્ઞાનના ભંડાર છો,' તેથી આપની પાસેથી જ આ બધી વાત સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું—રાજન્! તમે જે પૂછો છો તે યોગ અને સાંખ્યનું પરમ રહસ્યમય જ્ઞાન તમને કહી બતાવું છું, સાંભળો. તમારાથી કોઈ પણ વિષય

અજ્ઞાન નથી, છતાં પૂછો છો એટલે કહેવું જ પડે છે. કેમકે કોઈ પૂછે તો જાણકાર મનુષ્યે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જ જોઈએ, એ સનાતન ધર્મ છે. પ્રકૃતિ આઠ છે અને તેના વિકાર સોળ. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિદ્વાનો અવ્યક્ત, મહતત્ત્વ, અહંકાર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ આ આઠ તત્ત્વને પ્રકૃતિ કહેલ છે. હવે વિકારનાં નામ સાંભળો—આંખ, કાન, નાક જિહ્વા, ત્વચા, વાક્. હાથ, પગ, ગુદા, લિંગ, શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધ-તેમાંથી હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો અને શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયવિશેષ કહેવાય છે તથા નેત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સવિશેષ કહે છે, એ બધાં મળી પંદર અને તેની સાથે સોળમું મન છે, આ સોળ વિકાર કહેવાય છે. રાજન્! અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ (સમષ્ટિ બુદ્ધિ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે, આને વિદ્વાન પુરુષો પહેલી અને પ્રાકૃત સૃષ્ટિ કહે છે, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર પ્રગટ થાય છે, આ બીજો સર્ગ છે અને તેને બુદ્ધ્યાત્મક સૃષ્ટિ કહે છે. અહંકારથી મન પ્રગટ થાય છે, જેને ત્રીજી આહંકારિક સૃષ્ટિ કહે છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ પાંચ વિષયો પંચભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને કારણે ભૌતિક સર્ગ કહેવાય છે, એ પાંચમી સૃષ્ટિ છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને ઘ્રાણેન્દ્રિયને છઠ્ઠો સર્ગ કહ્યો છે, આ બહુચિન્તાત્મક (માનસ) સૃષ્ટિ છે. શ્રોત્રાદિ પછી કર્મેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે સાતમો સર્ગ છે. આ ઐન્દ્રિયક સૃષ્ટિ છે. ત્યારપછી પ્રાણવાયુની સાથે જ સમાન, વ્યાન. અને ઉદાનનો ઉપરનો ભાગ પ્રગટ થયો, આ આઠમો સર્ગ છે. તે પછી અપાન વાયુ સાથે સમાન, વ્યાન અને ઉદાનનો નીચલો ભાગ ઉત્પન્ન થયો, તેને નવમ સર્ગ કહે છે. આઠમા અને નવમા સર્ગનું નામ આર્જવક સૃષ્ટિ છે. રાજન્! આ રીતે મેં નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ અને ચોવીસ પ્રકારનાં તત્ત્વોનું શ્રુતિ અનુસાર વર્ણન કર્યું.

હવે તત્ત્વોના સંહારનો વૃત્તાન્ત સાંભળો. આદિ રહિત નિત્ય, અક્ષરસ્વરૂપ બ્રહ્મા જે રીતે વારંવાર સૃષ્ટિ અને સંહાર કરે છે, તે બધી વાત બતાવું છું. બ્રહ્માના જોવામાં જ્યારે આવે છે કે પોતાના દિવસનો અંત થઈ ગયો છે, તો તેમના મનમાં રાતે શયન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તેથી તેઓ અહંકારના અભિમાની રુદ્ર દેવતાને સંહાર માટે આજ્ઞા કરે છે, તે વખતે બ્રહ્માથી પ્રેરાયેલા એ રુદ્રદેવ પ્રચંડ સૂર્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારપછી પોતાના, તેજ વડે જ અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ-આ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી ભરેલા સમસ્ત જગતને ભસ્મ કરી નાખે છે. પલકમાં તો ચરાચર નાશ થઈ જાય છે અને આ ભૂમિ બધી બાજુએથી કાચબાની પીઠ જેવી દેખાય છે. ત્યારપછી અત્યંત બળવાન રુદ્ર બળતી બચી ગયેલી પૃથ્વીને જળના મહાન પ્રવાહમાં ડુબાડી દે છે. પછી કાલાગ્નિથી પીંટાઈ ગયેલું જળ જરીયે જરી સુકાઈ જાય છે. પાણી સુકાતાં આગ અત્યન્ત ભયાનક રૂપ ધારણ કરે છે અને ચારે તરફ ખૂબ જોરમાં દેખાવા લાગે છે, ત્યારે અત્યન્ત બળવાન વાયુદેવ પોતાના આઠે રૂપમાં પ્રગટ થઈ એ પ્રચંડ વેગે બળતી આગને ગળી જાય છે અને ઉપર નીચે તથા વચમાં એમ બધી તરફ વાવા લાગે છે. પછી વાયુને આકાશ, આકાશને મન, મનને અહંકાર, અહંકારને મહત્તત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વને પ્રજાપતિ શંભુ પોતાનો ગ્રાસ બનાવે છે, આ શંભુ અણિમા, લઘિમા અને પ્રાપ્તિ આદિ સિદ્ધિઓથી યુક્ત, સર્વના ઈશ્વર, જ્યોતિઃસ્વરૂપ તથા અવિકારી છે, એ ચારે તરફ હાથપગવાળા, બધી બાજુ આંખ, મસ્તક, અને મુખ, વાળા તથા સર્વ તરફ કાનવાળા છે. તે સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપીને રહેલા છે. તે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયસ્થિત આત્મા, અનન્ત, પરમ મહાન અને સર્વેશ્વર છે અને તેજ સમગ્ર વિશ્વને પોતાનામાં લીન કરે છે. આ રીતે સર્વના અન્તમાં સર્વસ્વરૂપ, અક્ષર, અવ્યય છિદ્ર રહિત, ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાનના સ્રષ્ટા અને સર્વ પ્રકારના દોષોથી રહિત પરમેશ્વર જ શેષ રહી જાય છે. રાજન્! આ રીતે મેં તમને તત્ત્વોના સંહારનો ક્રમ બતાવ્યો.

રાજન્! સ્વતંત્રતાથી ખેલ કરવા માટે પ્રકૃતિ પોતાની જ ઇચ્છાથી સેંકડો અને હજારો ગુણોની ઉત્પત્તિ કરે છે. જેમ માણસ એક દીવામાંથી હજારો દીવાઓ પ્રગટાવે છે, તેમ પ્રકૃતિ પુરુષના એક એક ગુણમાંથી અનેક ગુણ ઉત્પન્ન કરી નાખે છે. આનન્દ પ્રીતિ. મન અને ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા, સુખ, શુદ્ધિ, આરોગ્ય; સંતોષ, શ્રદ્ધા, દીનતા અને ક્રોધનો અભાવ, ક્ષમા, ધૃતિ, અહિંસા, સમતા, સત્ય, ઋણમુક્ત થવું, મૃદુતા, લજ્જા, ચપળતાનો અભાવ, શૌચ, સરલતા, સદાચાર, અલોલુપતા, હૃદયમાં શંકા થવી

ઇષ્ટ-અનિષ્ટના વિયોગની અસર થવા ન દેવી, દાન દ્વારા મનને વશ રાખવું, કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા ન કરવી, પરોપકાર તથા સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરવી આ બધા ગુણો સત્ત્વગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રૂપ, ઐશ્વર્ય, વિગ્રહ, ત્યાગનો અભાવ, નિર્દયતા, સુખદુઃખના સેવનમાં આસક્તિ, પરનિન્દામાં પ્રીતિ, ઝઘડા વેચાતા લેવાનો સ્વભાવ, અહંકાર, માનનીય પુરુષોનો સત્કાર ન કરવો, ચિન્તા, વેર બાંધવું, સંતાપ કરવો, બીજાનું ધન પચાવી પાડવું, નિર્લજ્જતા, કુટિલતા, ભેદબુદ્ધિ, કઠોરતા, કામ, મદ, દર્પ અને દ્વેષ આ રજોગુણનાં કાર્ય કહેવાય છે. મોહ, અપ્રકાશ (અજ્ઞાન), તામિસ્ર (ક્રોધ), અંધતામિસ્ર (મરણ), જુદીજુદી ખાવાની ચીજોમાં રુચિ રાખવી, ભોજનથી સંતોષ ન થવો પીવાની વસ્તુઓથી મન ન ભરાવું, સુગંધ, વસ્ત્ર, શય્યા, આસન, વિહાર, દિવસે શયન, અધિક બકવાદ અને પ્રમાદમાં મન લગાડવું, નાચ ગાન અને વાજામાં પ્રેમ રાખવો તથા ધર્મનો દ્વેષ કરવો—આ બધા તામસ ગુણો સમજવા.

રાજન્! સત્ત્વ, રજ અને તમ—આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરવાવાળા વિદ્વાન કહે છે કે સાત્ત્વિક પુરુષને ઉત્તમ; રજોગુણીને મધ્યમ અને તમોગુણીને અધમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એકલા પુણ્ય કરવાથી મનુષ્ય ઊર્ધ્વલોકમાં ગમન કરે છે, પાપ અને પુણ્ય બન્ને કરવાથી મૃત્યુલોકમાં જન્મ લે છે તથા કેવળ પાપાચાર કરવાથી તે અધોગતિ (નરક)માં પડે છે. હવે હું સત્ત્વ, રજ અને તમ—એ ત્રણે ગુણોના દ્વંદ્વ[1] અને સન્નિપાતનું વર્ણન કરું છું. સાંભળો—સત્ત્વગુણની સાથે રજોગુણ, રજોગુણની સાથે તમોગુણ અથવા તમોગુણની સાથે સત્ત્વગુણનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે, કેવળ સત્ત્વગુણથી યુક્ત મનુષ્યને દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ બન્નેથી યુક્ત હોય તો તે મનુષ્યયોનિમાં જન્મ પામે છે તથા રજોગુણ અને તમોગુણ યુક્ત જીવ પશુપંખીની યોનિમાં જાય છે. જેનામાં ત્રણે ગુણનો સંયોગ રહે છે, તેનો જન્મ પણ મનુષ્યયોનિમાં થાય છે; પરંતુ જે પુણ્ય અને પાપથી રહિત છે, તે મહાત્માઓને અક્ષય, અવિકારી, અમૃતમય અને સનાતન સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉત્તમ પદ જ્ઞાનીઓને જ સુલભ છે.

રાજા જનકે પૂછ્યું—મહામતે! પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને આદિ-અન્તથી રહિત, મૂર્તિહીન અને અચળ છે. તે બન્નેના ગુણ અપ્રકમ્પ્ય છે. બન્ને નિર્ગુણ અને અગ્રાહ્ય (બુદ્ધિથી અગોચર) છે. તો પછી આપ એકને કેમ અચેતન અને બીજાને કેમ ચૈતન્યયુક્ત ક્ષેત્રજ્ઞ કહો છો? આપ સંપૂર્ણ મોક્ષ ધર્મનું સેવન કરો છો, તેથી આપના મુખથી જ પૂરેપૂરો મોક્ષધર્મ સાંભળવા ઇચ્છું છું; પુરુષના અસ્તિત્વ, કેવલત્વ અને પ્રકૃતિથી ભિન્નત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરો, દેહનો આશ્રય ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિય-દેવતાઓ સંબંધી વાત બતાવો અને મરનાર જીવના પ્રાણોનું જ્યારે ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે તેને કયું સ્થાન મળે છે તેના પર પણ પ્રકાશ પાડો. તે સાથે જ ક્રમશ: સાંખ્ય અને યોગના જ્ઞાનનું તથા મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું પણ વર્ણન કરો, કારણ બધું જ્ઞાન આપને માટે તો સિદ્ધ જ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું—રાજન્! ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ અને ગુણાતીત પુરુષનું યથાર્થ તત્ત્વ હું બતાવું છું તે સાંભળો—તત્ત્વદર્શી મહાત્માઓ કહે છે કે જેનો ગુણોની સાથે સંબંધ છે તે ગુણવાન છે તથા જે ગુણોના સંસર્ગથી રહિત છે, તે નિર્ગુણ કહેવાય છે. અવ્યક્ત પ્રકૃતિ સ્વભાવે જ ગુણવતી છે, તે ગુણોને ઓળંગી શકતી નથી. તેને કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી વિરુદ્ધ પુરુષ સ્વભાવથી જ જ્ઞાની છે. તે સદા આ વાત જાણે છે કે મારા સિવાય બીજો કોઈ ચેતન પદાર્થ નથી. તેથી ક્ષર હોવાથી પ્રકૃતિ અચેતન (જડ) છે અને નિત્ય તથા અક્ષર હોવાને લીધે પુરુષ ચેતન છે. પરંતુ જ્યાંસુધી તે અજ્ઞાનને લઈને વારંવાર ગુણોનો સંસર્ગ કરે છે અને પોતાના અસંગ સ્વરૂપને જોતો નથી, ત્યાં સુધી તેની મુક્તિ થતી નથી. તે પોતાને પ્રકૃતિ (પ્રજા)નો કર્તા માને છે તેથી પ્રકૃતિધર્મી કહેવાય છે, સ્થાવર પદાર્થોના બીજોને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેને બીજધર્મા કહે છે તથા તે ગુણોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયકર્તા હોવાથી ગુણધર્મા કહેવાય છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને જાણનાર સિદ્ધ યતિ સાક્ષી અને અદ્વિતીય હોવાને કારણે પુરુષને કેવળ (પ્રકૃતિના

૧ બે ગુણોના મિશ્રણને દ્વન્દ્વ અને ત્રણ ગુણોના મિશ્રણને સન્નિપાત કહે છે.

સંબંધી રહિત) માને છે. તેને સુખ દુઃખનો અનુભવ તો અભિમાનને લીધે થાય છે. તે કારણ રૂપે નિત્ય અને અવ્યક્ત છે તથા કાર્યરૂપે નિત્ર અને વ્યક્ત છે. બધાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનાર અને કેવળ જ્ઞાનની સહાય લેનાર કેટલાક સાંખ્યના વિદ્વાનો પ્રકૃતિને એક અને પુરુષને અનેક માને છે. પુરુષ પ્રકૃતિથી ભિન્ન અને નિત્ય છે તથા અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)પુરુષથી ભિન્ન અને અનિત્ય છે. જેમ ઘાસથી મુંજ અલગ હોય છે. તે જ રીતે પ્રકૃતિ પણ પુરુષથી ભિન્ન છે. જેમ ઉમરડામાં તેના કીડા એકસાથે હોવા છતાં અલગઅલગ સમજવામાં આવે છે. તથા જેમ કમળ એક ચીજ છે, અને પાણી બીજી ચીજ છે, પાણીના સ્પર્શથી કમળ લેપાતું નથી, તેવી જ રીતે પુરુષ પણ પ્રકૃતિથી ભિન્ન અને અસંગ છે. ગમાર લોકો તેના સહવાસ અને નિવાસને બરોબર સમજી શકતા નથી. જેઓ પ્રકૃતિ અને પુરુષને એકબીજાથી ભિન્ન જાણતા નથી, તેઓ વારંવાર ઘોર નરકમાં પડે છે. આ રીતે મેં તમને સાંખ્યશાસ્ત્રનો મત બતાવ્યો. સાંખ્યના વિદ્વાન આ રીતે પ્રકૃતિ તથા પુરુષની ભિન્નતાનો વિચાર કરીને કૈવલ્યને પ્રાપ્ત થયા છે.

યોગ તથા મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું વર્ણન

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે—રાજન્ ! સાંખ્ય સંબંધી જ્ઞાન તો મેં તમને બતાવી દીધું. હવે યોગશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સાંભળો. સાંખ્ય સમાન બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી અને યોગ સમાન બીજું કોઈ બળ નથી. બન્નેનું લક્ષ્ય એક છે અને બન્ને મૃત્યુનો નાશ કરનાર છે. જે આ બન્ને શાસ્ત્રોને તદ્દન અલગ માને છે, તે અજ્ઞાની છે. હું તો વિચાર દ્વારા પૂરો નિશ્ચય કરીને બન્નેને એક સમજું છું. યોગી જે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેનું જ જ્ઞાન સાંખ્યના વિદ્વાનો પણ પ્રાપ્ત કરે છે, જે સાંખ્ય અને જ્ઞાનને એક સમજે છે, તે જ તત્ત્વવેત્તા છે. યોગ-સાધનામાં રુદ્ર (પ્રાણશક્તિ) ની પ્રધાનતા છે; પ્રાણને પોતાને વશ કરી લેવાથી યોગી આ શરીર જ દસે દિશા-ઓમાં સ્વચ્છન્દે વિચરણ કરી શકે છે. જ્યાંસુધી યોગીનું સ્થૂલ શરીર રહે છે ત્યાંસુધી તે યોગબળથી સૂક્ષ્મ શરીરદ્વારા લોકલોકાન્તરમાં વિચરણ કરે છે. સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તેને પરમ સુખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. વિદ્વાન પુરુષોનું કહેવું છે કે વેદમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બે પ્રકારના યોગોનું વર્ણન છે. સ્થૂલ યોગ અણિમા આદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ આપનારો છે; અને સૂક્ષ્મ યોગ (યમ, નિયમ આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા(કોઈ એક દેશમાં ચિત્તને સ્થાપવાનું નામ ધારણા છે; ધ્યાન અને સમાધિ આ) આઠ ગુણોથી (અંગોથી) યુક્ત છે. યોગનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, પ્રાણાયામ. જે સગુણ અને નિર્ગુણ એવ બે પ્રકારનો છે. મનની ધારણા સાથે કરવામાં આવતો પ્રાણાયામ સગુણ છે અને પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો)ના નિગ્રહ સાથે મનને સમાધિમાં એકાગ્ર કરવું તેને નિર્ગુણ પ્રાણાયામ કહે છે. સગુણ પ્રાણાયામ મનને નિર્ગુણ (વૃત્તિશૂન્ય) કરીને સ્થિર કરવામાં સહાયક થાય છે. આ રીતે (પ્રાણાયામ દ્વારા) મનને વશ કરીને શાન્ત અને જિતેન્દ્રિય થઈ એકાન્તવાસ કરનારા આત્મા-રામ જ્ઞાનીએ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. શબ્દ,સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ ઇન્દ્રિયોના પાંચ દોષ છે, તે દોષોને દૂર કરવા. પછી બધી ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થિર કરી લઈ અને વિક્ષેપને શાન્ત કરવા. મનને અહંકારમાં, અહંકારને બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિને પ્રકૃતિમાં સ્થાપિત કરવી. આ રીતે બધાનો લય કરી ફક્ત એ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ, એ પરમાત્મા રજોગુણથી રહિત, નિર્મળ નિત્ય, અનન્ત, શુદ્ધ, છિદ્ર રહિત, કૂટસ્થ, અન્તર્યામી, અભેદ, અજર, અમર, અવિકારી, સર્વનું શાસન કરનાર અને સનાતન બ્રહ્મ છે.

રાજન્ ! હવે સમાધિમાં સ્થિત થયેલા યોગીનાં લક્ષણ સાંભળો; જેમ તૃપ્ત થયેલો મનુષ્ય સુખે સુવે છે, તે જ રીતે યોગયુક્ત પુરુષના ચિત્તમાં સદા પ્રસન્નતા ભરી રહે છે. સમાધિમાંથી જાગ્રત થવું તેને ગમતું નથી, આ તેની પ્રસન્નતાની નિશાની છે. જેમ તેલથી ભરેલો દીવો વાયુશૂન્ય સ્થાનમાં એકધારો બળતો રહે છે, તેની શિખા સ્થિર ભાવે ઉપર તરફ ચાલ્યા કરે છે, તેવી જ રીતે સમાધિસ્થ યોગી પણ સ્થિર હોય છે. જેમ વાદળ વરસાવેલા છાંટાના આઘાતથી પર્વત ચંચળ થતો નથી. તેમ અનેક વિક્ષેપો આવે, તો પણ તે યોગી વિચલિત થતો નથી. તેની સામે ઘણા શંખ તથા

નગારાંનો અવાજ થાય, અને જાતજાતનાં ગાનતાનો થાય તો પણ સેવી લેતા આનનો ભંગ થઈ શકતો નથી, આ તેના સુદૃઢ સમાધિની નિશાની છે. જેમ સાવધાન માણસ મન્ને હાથમાં તેલથી ભરેલા વાડકા લઈ સીડી ઉપર ચડે અને તે વખતે ઘણા માણસો હાથમાં તરવાર લઈ તેને ડરાવવા ધમકાવવા લાગે તો પણ એ ડરથી તે તેલનું એક ટીપું પણ પડવા દેતો નથી, તે જ રીતે યોગની ઊંચી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો એકાગ્રચિત્ત યોગી ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતાને લઈને સમાધિમાં ચલિત થતો નથી. યોગસિદ્ધ મહાત્માનાં આવાં જ લક્ષણ સમજવાં જોઈએ. જે સારી રીતે સમાધિમાં સ્થિત થાય છે, તે અવિનાશી પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ સાધના દ્વારા મનુષ્ય દેહત્યાગ પછી કેવળ (પ્રકૃતિના સંસર્ગથી રહિત) પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ યોગીઓનો યોગ છે. તે જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાને કૃતાર્થ માને છે.

'વિદેહરાજ! હવે હું વિદ્વાનોએ બતાવેલાં મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું વર્ણન કરું છું. જે પુરુષને અરુન્ધતી અથવા ધ્રુવ નામનો તારો, જેને તેણે પહેલાં કોઈ વાર જોયો હોય, તે જો જોવામાં ન આવે તથા પૂર્ણ ચન્દ્રમાનું મંડળ અને દીવાની શીખા જમણી બાજુથી ખંડિત થયેલી જણાય તો તે કેવળ એક વર્ષ સુધી જીવતો રહી શકે છે. જે લોકો બીજાના નેત્રોમાં પોતાનો પડછાયો ન જોઈ શકે, તેનું આયુષ્ય પણ એક વર્ષનું બાકી છે એમ જાણવું. જેની ખૂબ મોહક કાન્તિ પણ એકાએક ફિક્કી પડી જાય, બુદ્ધિ નાશ પામી જાય, સ્વભાવમાં ખૂબ અવળસવળ થઈ જાય અને કાળા રંગનો હોવા છતાં પીળો પડી જાય, દેવતાઓનો અનાદર અને બ્રાહ્મણોનો વિરોધ કરવા લાગે, તે છ મહિનાથી અધિક જીવી શકે નહીં. જે મનુષ્ય સૂર્ય અને ચંદ્રમાને કરોળિયાની જાળના ચક્ર જેવા છિદ્રવાળા જુએ છે તથા દેવમંદિરમાં બેસીને ત્યાંની સુગંધિત વસ્તુઓમાંથી પણ જેને સડેલા મડદાઓ જેવી દુર્ગંધ આવે છે, તે સાત દિવસમાં જ મૃત્યુ પામે છે. જેનાં નાક, કાન કરમાઈ જાય, દાંત અને આંખના રંગ બગડી જાય, જે બેભાન થવા માંડે, જેનું શરીર ઠંડું પડી જાય તથા જેની ડાબી આંખમાંથી એકાએક આંસુ વહેવા લાગે અને માથામાંથી વરાળ નીકળતી હોય એવું લાગે તે તત્કાળ મૃત્યુ પામે છે.

આ મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોને જાણીને મનને વશ રાખનારો સાધક રાતદિવસ પરમાત્માનું ધ્યાન કરે અને મૃત્યુકાળની વાટ જોતો રહે. તેમ કરવાથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષોને દુર્લભ તથા અક્ષય, અજન્મા, અચળ, અવિકારી, પૂર્ણ તથા કલ્યાણમય એવા સનાતન પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યદ્વારા મોક્ષધર્મનું વર્ણન

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે-રાજન્! તમે જે અવ્યક્ત પરબ્રહ્મના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો છે, એ ખૂબ ગૂઢ છે. ધ્યાન દઈને સાંભળો—પહેલાંની વાત છે. મેં ભારે તપ કરીને ભગવાન સૂર્યની આરાધના કરી હતી. એક દિવસ તેમણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું—'બ્રહ્મર્ષિ! તમારી ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગો, દુર્લભ હશે તો પણ તે તમને આપીશ, કેમકે તમારા ઘોર તપથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું, અને મારી પ્રસન્નતા સાધારણ લોકો માટે બહુ દુર્લભ છે.' આ સાંભળી મેં કહ્યું: 'ભગવાન! મને યજુર્વેદનું જ્ઞાન નથી તેથી હું સત્વર તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું છું.' ત્યારે ભગવાન સૂર્યે કહ્યું—'વિપ્રવર! હું તમને યજુર્વેદ આપું છું. તમે તમારું મોઢું ખોલો. વાગ્દેવતા સરસ્વતી તમારી અંદર પ્રવેશ કરશે.' તેમની આજ્ઞાથી મેં મારું મુખ પહોળું કર્યું અને તેમાં સરસ્વતીએ પ્રવેશ કર્યો. તેણે પ્રવેશ કરતાં જ મારા શરીરમાં બળતરા થવા લાગી અને તેને શાંત કરવા હું પાણીમાં પડ્યો. મને બળતરાથી દુઃખી થતો જોઈ ભગવાન સૂર્યે કહ્યું, 'આહ! થોડા વખત સુધી આ દુઃખ સહન કરી લ્યો. પછી આ બળતરા આપોઆપ શાંત થઈ જશે.' થોડા વખત પછી જ્યારે હું પૂરેપૂરો શાન્ત થયો ત્યારે ભગવાને કહ્યું, 'દ્વિજવર! પરિશિષ્ટ, શાખાઓ અને ઉપનિષદો સાથે સંપૂર્ણ વેદ તમારી અંદર પ્રતિષ્ઠિત થશે તથા તમે પરિપૂર્ણ શતપથનું પણ પ્રવચન (સંપાદન) કરશો ત્યાર પછી તમારી બુદ્ધિ મોક્ષમાં સ્થિર થશે અને જે અભીષ્ટ પદને સાંખ્યવેત્તા અને યોગી પણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે પદને તમે પ્રાપ્ત થશો.'

આમ કહીને ભગવાન સૂર્ય ચાલ્યા ગયા અને તેમનું કહેવું સાંભળ્યા પછી હું મારે ઘેર પાછો આવ્યો. ત્યાં આવી મેં સરસ્વતી દેવીનું સ્મરણ કર્યું કે તરત જ સ્વર અને વ્યંજન વર્ણોથી વિભૂષિત સરસ્વતી દેવી ૐકારને આગળ કરીને મારી સામે

પ્રકટ થઈ. મેં તેમને તથા ભગવાન સૂર્યને અનુલક્ષીને અર્ઘ્ય સમર્પ્યો અને તેમનું ચિંતન કરતો બેઠો હતો. તે વખતે ખૂબ હર્ષ સાથે મેં રહસ્યસંગ્રહ અને પરિશિષ્ટ ભાગ સહિત સમસ્ત શતપથનું સંકલન કર્યું. ત્યારપછી મારા સો શિષ્યોએ મારી પાસેથી તે (શતપથ)નું અધ્યયન કર્યું. આ રીતે સૂર્યદેવ દ્વારા ઉપદેશ કરાયેલ પંદર શાખાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મેં ઇચ્છાનુસાર જાણવા યોગ્ય તત્ત્વનું ચિન્તન કર્યું છે.

એક વખત વેદાન્તજ્ઞાનમાં કુશળ વિશ્વાવસુ નામનો ગંધર્વ 'સત્ય અને સર્વોત્તમ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ કઈ છે?' આ વાતનો વિચાર કરતો કરતો મારી પાસે આવ્યો. આવીને તેણે મને વેદ સંબંધી અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ત્યારે મેં તેને કહ્યું, 'ગંધર્વરાજ! સર્વે પ્રાણીઓ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લીન થાય છે, તે વેદપ્રતિપાદિત પરમાત્માને જેઓ જાણતા નથી તેઓ વારંવાર જન્મ લે છે અને મરે છે. સાંગોપાંગ વેદ વાંચીને પણ જેને વેદવિદ્ય પરમાત્માનું જ્ઞાન થતું નથી તથા વેદવેત્તા થઈને પણ જેણે વેદ અને અવેદ્ય તત્ત્વ જાણ્યું નથી તે મૂર્ખ શાસ્ત્રજ્ઞાનનો ભાર ઉપાડનાર છે. પુરુષે તત્પર થઈ બુદ્ધિ દ્વારા પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, જેથી તેને વારંવાર જન્મમરણના ચક્રમાં આવવું પડે નહીં. સંસારમાં જન્મમરણની પરંપરા કદી તૂટતી નથી. અને વૈદિક કર્મકાંડમાં બતાવેલાં સર્વ કર્મો નશ્વર છે—આ વિચારીને નાશવાન કર્મોનો ત્યાગ કરવો અને અક્ષય ધર્મના સેવનમાં સંલગ્ન થઈ જવું. જે પુરુષ સદા પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરે છે, તે પ્રકૃતિના બંધનથી મુક્ત થઈ છવ્વીસમા તત્ત્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. અજ્ઞાની મનુષ્ય પચ્ચીસમા તત્ત્વરૂપ જીવાત્મા અને સનાતન પરમાત્માને ભિન્નભિન્ન માને છે. પરંતુ સાધુપુરુષોની દૃષ્ટિમાં બન્ને એક છે. પરમ પદની ઇચ્છા રાખનારા સાંખ્યના વિદ્વાન અને યોગી પણ જન્મ અને મૃત્યુના ભયથી જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં ભેદદૃષ્ટિ રાખતા નથી.

વિશ્વાવસુએ કહ્યું-વિપ્રવર! આપે પચ્ચીસમા તત્ત્વ જીવાત્માને પરમાત્માથી અભિન્ન બતાવ્યો છે, કિન્તુ જીવાત્મા વાસ્તવમાં પરમાત્મા છે કે નહીં? આ વિષયમાં સંદેહ છે, માટે આપ આ વાતનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરો. મેં મુનિવર જૈગીષવ્ય, અસિત દેવલ, પરાશર, વાર્ષગણ્ય, ભૃગુ, પંચશિખ, કપિલ, શુક, ગૌતમ, આર્ષ્ટિષેણ, ગર્ગ, નારદ, આસુરિ, પુલસ્ત્ય સનત્કુમાર, તથા મારા પિતા કશ્યપને મુખે પણ પહેલાં આ વિષયનું પ્રતિપાદન સાંભળ્યું હતું. ત્યારપછી રુદ્ર, વિશ્વરૂપ, અન્યાન્ય દેવતા, પિતૃ તથા દૈત્યો પાસેથી પણ આનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ બધા વિદ્વાનો જ્ઞેય તત્ત્વને પૂર્ણ અને નિત્ય બતાવે છે. હવે હું આ વિષયના સંબંધમાં આપના વિચાર સાંભળવાને ઇચ્છું છું. કેમકે આપ વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ, શાસ્ત્રોના વક્તા તથા અત્યન્ત બુદ્ધિમાન છો. આપ જાણતા ન હો એવો કોઈ વિષય નથી. વેદોના તો આપ ભંડાર જ કહેવાઓ છો. દેવલોક અને પિતૃલોકમાં પણ આપ પ્રસિદ્ધ છો. બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા મહર્ષિ તથા મહર્ષિ પણ આપના મહિમાનું વર્ણન કરે છે. સ્વયં ભગવાન સૂર્યે આપને વેદ શીખવ્યા છે તથા આપને 'સંપૂર્ણ'

સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે. સમસ્ત ચરાચરને જાણીને આપ પૂર્ણ જ્ઞાની થયા છો, એમાં જરા પણ શંકા નથી. તેથી આપને જ મુખે હું એ તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવા ચાહું છું.

ત્યારે મેં કહ્યું—ગંધર્વશ્રેષ્ઠ! તમે મોટા બુદ્ધિશાળી છો. અત્યારે જે કાંઈ પૂછો છો તેના શાસ્ત્રસંમત ઉત્તર સાંભળો, પ્રકૃતિ જડ છે, તેને પચીસમું તત્ત્વ–જીવાત્મા જાણે છે, કિન્તુ તે જીવાત્માને જાણતી નથી. સાંખ્ય અને યોગના વિદ્વાનો પ્રકૃતિને 'પ્રધાન' કહે છે, સાક્ષી પુરુષ વિવેકદૃષ્ટિ વડે ચોવીસમા તત્ત્વ પ્રકૃતિને, પચ્ચીસમા પરમાત્માને દેખે છે. પરંતુ મારા કરતાં કોઈ મોટું નથી એવો અહંકાર જીવાત્મા કરે તો જોવા છતાં પણ તે પરમાત્માને જોઈ શકતો નથી, પણ પરમાત્મા સદા જોયાં જ કરે છે. જીવાત્માને જ્યારે આ જ્ઞાન થઈ જાય છે કે હું ભિન્ન છું અને પ્રકૃતિ મારાથી તદ્દન ભિન્ન છે; ત્યારે તે તેનાથી અસંગ થઈ છવ્વીસમા તત્ત્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે અને જ્યારે તેને પરમાત્માનાં દર્શન થઈ જાય છે, તે વખતે સર્વજ્ઞ વિદ્વાન બની પુનર્જન્મના બંધનથી હંમેશને માટે છૂટી જાય છે.

વિશ્વાવસુએ કહ્યું—યાજ્ઞવલ્ક્ય! સર્વ દેવતાઓના આદિ કારણ બ્રહ્મના વિષયમાં આપે જે યથાવત્ વર્ણન કર્યું છે, તે સત્ય, હોઈ, સુંદર તથા સર્વનું કલ્યાણ કરનારું છે. આપનું મન સદા આવા જ્ઞાનમાં સ્થિત રહો, આપનું ભલું થાઓ. હવે હું જાઉં છું.

એમ કહીને વિશ્વાવસુએ સૌમ્ય દૃષ્ટિએ મારી તરફ જોયું અને સહર્ષ મને અભિનન્દન આપ્યાં. પછી મારી પ્રદક્ષિણા કરી એ સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યા ગયા. રાજા જનક! બ્રહ્માદિ દેવતાઓના લોકમાં, પૃથ્વી પર તથા પાતાળમાં રહીને જે લોકોએ કલ્યાણમય મોક્ષમાર્ગનો આશ્રય લીધો હતો તેમને વિશ્વાવસુએ મારા બતાવેલા આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. સાંખ્યજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખનારા સાંખ્યવેત્તા, યોગધર્મનું પાલન કરનાર યોગી તથા બીજા મોક્ષાભિલાષી મનુષ્યોને આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ફળ દેનારું છે. જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે, અજ્ઞાનથી નહીં; તેટલા માટે યથાર્થ જ્ઞાનનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ; જેનાથી પોતાનો જન્મમૃત્યુરૂપ બંધનમાંથી છુટકારો થાય. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અથવા નીચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષ પાસેથી પણ જો જ્ઞાન મળી શકે તો તે મેળવીને મનુષ્યે તેમના પ્રત્યે સદા શ્રદ્ધા રાખવી; કારણ શ્રદ્ધાળુમાં જન્મ અને મૃત્યુનો પ્રવેશ થતો નથી. બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી બધા જ બ્રાહ્મણો છે. બ્રહ્મના મુખથી બ્રાહ્મણ, બાહુથી ક્ષત્રિય, નાભિમાંથી વૈશ્ય તથા પગમાંથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, માટે કોઈ પણ વર્ણને બ્રહ્મથી ભિન્ન સમજવો નહીં. અજ્ઞાનને લઈને જ મનુષ્ય કર્માનુસાર યોનિમાં જન્મ લે છે અને મરે છે. તેનું ભયંકર અજ્ઞાન જ તેને જૂદી જૂદી હલકી યોનિમાં ખેંચી જાય છે. માટે સઘળી બાજુએથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ તો મેં તમને કહી જ દીધું છે કે સર્વ વર્ણના લોકો પોતપોતાના આશ્રમમાં રહીને જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બ્રાહ્મણ હો કે ક્ષત્રિય અથવા બીજો કોઈ વર્ણ હો, જે જ્ઞાનમાં સ્થિત છે તેને માટે મોક્ષ નિત્યપ્રાપ્ત છે.' રાજન્! તમે જે પૂછ્યું હતું તેનો યોગ્ય ઉત્તર મેં આપ્યો છે, હવે તમારે શોકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તમારું કલ્યાણ થાઓ, જાઓ, જેમ બને તેમ આ જ્ઞાનમાં પારંગત થાઓ.

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર! પરમ બુદ્ધિમાન યાજ્ઞવલ્ક્ય દ્વારા આવો ઉપદેશ પામી મિથિલાનરેશને ખુબ પ્રસન્નતા થઈ. તેમણે સત્કારપૂર્વક મુનિની પ્રદક્ષિણા કરી તેમને વિદાય આપી. મુનિ ચાલ્યા ગયા એટલે મોક્ષના જ્ઞાતા દેવરાતનન્દન રાજા જનકે સુવર્ણ સહિત એક કરોડ ગાયોનું દાન કર્યું તથા ઘણા બ્રાહ્મણોને ખોબા ભરીને રત્નો દાનમાં આપ્યાં. ત્યારપછી મિથિલાનું રાજ્ય પુત્રોને સોંપી દીધું અને પોતે યતિધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યા. તેમણે સંપૂર્ણ સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, 'હું અનન્ત છું.' પછી ધર્મ-અધર્મ, પાપ-પુણ્ય, સત્ય–અસત્ય તથા જન્મ–મૃત્યુને પ્રાકૃત (પ્રકૃતિજન્ય અને મિથ્યા) સમજીને કેવળ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ નિત્ય માન્યું રાજન્! સાંખ્ય અને યોગના વિદ્વાનો પોતપોતાનાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા લક્ષણ અનુસાર તે બ્રહ્મને ઇષ્ટ અનિષ્ટથી મુક્ત, સ્થિર, પરાત્પર, નિત્ય અને પવિત્ર માને છે; માટે તમે પણ તેને જાણીને પવિત્ર થઈ જાઓ. 'જે કંઈ આપવામાં આવે છે, જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, જે આપે છે અને જે ગ્રહણ

કરે છે, તે બધા એક માત્ર પરમાત્મા જ છે. તે સિવાય બીજું છે જ શું!' હમેશાં આવી જ માન્યતા રાખો, તેનાથી વિરુદ્ધ વિચાર મનમાં પેસવા જ ન દો. જેને અવ્યક્ત પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ન હોય, સગુણ નિર્ગુણ પરમાત્માની સમજ ન હોય, તે પુરુષે યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન અને તીર્થોનું સેવન કરવું. સ્વાધ્યાય, તપ અથવા યજ્ઞથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, (એ તો તેમના તત્વને જાણવામાં સહાયક થાય છે.) તેના દ્વારા પરમાત્માને જાણીને મનુષ્ય મહિમાન્વિત બને છે, મહત્તત્ત્વની ઉપાસના કરનારો મહત્તત્ત્વને અને અહંકારનો ઉપાસક અહંકારને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ મહત્તત્વ અને અહંકારથી પણ શ્રેષ્ઠ કોઈ સ્થાન છે. અને તેને પ્રાપ્ત કરવું એ સર્વને માટે જરૂરી છે. શાસ્ત્ર અનુસાર ચાલવાવાળા જ પ્રકૃતિથી પર, નિત્ય, જન્મમરણથી રહિત, મુક્ત અને શાશ્વત સ્વરૂપ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. યુધિષ્ઠિર! આ જ્ઞાન મને રાજા જનક પાસેથી મળ્યું હતું. જ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ સાધન છે, યજ્ઞ તેની બરોબરી કરી શકતો નથી. જ્ઞાનની મદદથી મનુષ્ય આ દુર્ગમ ભવસાગર તરી પાર ઊતરે છે. યજ્ઞ દ્વારા તે ભવસાગરની પાર જઈ શકતો નથી. માટે તમે પ્રકૃતિથી પર, મહત્, પવિત્ર, કલ્યાણમય, નિર્મળ તથા મોક્ષસ્વરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવો. જ્ઞાનયજ્ઞની ઉપાસના કરવાથી તમે ચોક્કસ તત્વજ્ઞાની ઋષિ બની જશો. પૂર્વકાળમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે રાજા જનકને જે ઉપનિષદનો (જ્ઞાનનો) ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનું મનન કરવાથી મનુષ્ય સનાતન, અવિનાશી શુભ, અમૃતમય તથા શોકરહિત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાસનો પોતાના પુત્ર શુકદેવને ઉપદેશ

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી! વ્યાસપુત્ર શુકદેવને કેવી રીતે વૈરાગ્ય થયો હતો? આ સંબંધમાં મને મોટું કુતૂહલ થઈ રહ્યું છે, માટે હું આ પ્રસંગ સાંભળવા ચાહું છું. આ ઉપરાંત આપ મને અવ્યક્ત અને વ્યક્ત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ તથા અજન્મા ભગવાનની લીલાઓ પણ સંભળાવો.

ભીષ્મે કહ્યું—રાજન્! પુત્ર શુકદેવને તદ્દન નિર્ભય અને સામાન્ય પુરુષો જેવું આચરણ કરતા જોઈને શ્રી વ્યાસે તેમને સમસ્ત વેદોનું અધ્યયન કરાવ્યું અને પછી આ ઉપદેશ આપ્યો—'બેટા! સર્વદા જિતેન્દ્રિય રહી ધર્મનું સેવન કરો; ટાઢતડકો સહન કરી પ્રાણી ઉપર વિજય મેળવો, સત્ય, સરળતા, અક્રોધ, અદોષદર્શન, જિતેન્દ્રિયતા, તપ, અહિંસા અને અક્રૂરતા આદિ ધર્મોનું યથાવિધિ પાલન કરો, સત્ય પર સ્થિર રહો તથા બધી કુટિલતા છોડી ધર્મમાં પ્રેમ રાખો. દેવતા અને અતિથિસત્કાર કરતાં જે અન્ન વધે તે વડે જ પોતાના શરીર અને પ્રાણની રક્ષા કરો. જુઓ! બેટા આ શરીર જળના ફીણ જેવું ક્ષણભંગુર છે. તેમાં જીવ પક્ષીની જેમ બેઠો છે અને આ પ્રિયજનોનો સહવાસ પણ સદા રહેનારો નથી, છતાં પણ કેમ સૂઈ રહો છો! તમારા શત્રુ સદા સાવધાન, જાગતા અને તમારા છિદ્રો શોધવામાં તત્પર છે; પરંતુ તમને તો બચ્ચાંની માફક જરા પણ ભાન નથી. દિવસ પર દિવસ જાય છે અને તમારું આયુષ્ય પણ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતું જાય છે. આ રીતે જીવન પૂરું થવા આવ્યું છે, છતાં પણ તમે સાવધાન નથી થતા. નાસ્તિક લોકો પરલોક સંબંધી કાર્યો પ્રત્યે ઉંઘતા રહે છે, તેઓ સદા માંસ અને લોહી વધારનાર સંસારી ધર્મોમાં જ લાગ્યા રહે છે. અવળી બુદ્ધિમાં હમેશા જે પુરુષો ધર્મનો દ્વેષ કરે છે અને સદા કુમાર્ગે ચાલે છે, તેમના અનુયાયીઓને પણ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. તેટલા માટે તમે તો ધર્મબળથી સંપન્ન જે મહાપુરુષો સન્તુષ્ટ અને શ્રુતિપરાયણ રહી સર્વદા ધર્મપથ પર જ આરૂઢ રહે છે; તેમની સેવા કરો અને તેમને જ તમારું કર્તવ્ય પૂછો. એ ધર્મદર્શી વિદ્વાનોનો મત જાણી લઈને તમારી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ વડે તમારા કુપથગામી મનને કાબૂમાં લો. જેઓની કેવળ વર્તમાન સુખ પર દૃષ્ટિ રહે છે તે સુખનું ભાવિ પરિણામ જેમને માટે બહુ દૂર છે અને જેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી તે સર્વભક્ષી બુદ્ધિહીન પુરુષો કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યને જોઈ શકતા નથી. તમે ધર્મરૂપ સીડીની પાસે પહોંચો તેના ઉપર ધીરે ધીરે ચઢતા જાઓ, જો તમે રેશમના કીડાની જેમ પોતાને વાસનાઓથી લપેટતા રહેશો તો કદી પણ ચેતશો નહીં. જે નાસ્તિક અને ધર્મ-મર્યાદાનો ભંગ કરનાર હોય તે પુરુષનો તમે નિઃશંક

બનીને ઉખેડી નાખેલા વાંસની જેમ ત્યાગ કરો. કામ, ક્રોધ, મૃત્યુ અને જેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ જળ ભર્યું છે, એવી વિષયવાસનારૂપ નદીને તમે સાત્વિક વૃત્તિ રૂપ નૌકા પર ચઢીને પાર કરો. અને એ રીતે જન્મમરણ રૂપ દુર્ગમ પંથને ઓળંગી જાઓ. આખો સંસાર મૃત્યુથી વ્યાપ્ત અને વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત છે, તેને તમે ધર્મમય નૌકા પર ચઢી પાર કરો. મનુષ્ય બેઠો હોય કે સૂઈ રહ્યો હોય, પણ મૃત્યુ તેને શોધી કાઢે છે જ. આ રીતે જ્યારે મૃત્યુ અકસ્માત તમારો નાશ કરનાર છે, તો તમે ચેનથી કેમ બેઠા છો! મનુષ્ય ભોગસામગ્રીના સંગ્રહમાં લાગ્યો રહે છે; તે વડે તેની તૃપ્તિ થતી પણ નથી ત્યાં તો વરુ જેમ ઘેટાના બચ્ચાંને ઉઠાવી જાય તેમ મોત તેને ઉઠાવી જાય છે. જો તમારે આ સંસારરૂપ અંધકારમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો ધર્મરૂપી પ્રકાશવાન દીપક હાથમાં લઈ લો. જીવને અનેક યોનિમાં ફરતાં ફરતાં જેમ તેમ કરીને માનવ યોનિમાં આવીને આ બ્રાહ્મણ શરીર મળે છે, તેથી બેટા! તેને સફળ કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણનું શરીર ભોગ ભોગવવા માટે હોતું નથી, તેને તો અહીં તપનો ક્લેશ સહેવા માટે અને મૃત્યુ પછી અનન્ત સુખ ભોગવવા માટે રચવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણ શરીર લાંબો સમય તપશ્ચર્યા કરવાથી મળે છે, તે મળી જાય તો વિષયાનુરાગમાં ફસાઈ જઈને તેને બરબાદ કરવું જોઈએ નહિ, સર્વદા સ્વાધ્યાય, તપ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં તત્પર રહીને કલ્યાણકારી કર્મોમાં જોડાઓ. મનુષ્યનો આયુષ્યરૂપી ઘોડો દોડી રહ્યો છે. તેનો સ્વભાવ અવ્યક્ત છે, કલા-કાષ્ઠા આદિ તેનાં શરીર છે, તેનું સ્વરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, ક્ષણ, ત્રુટિ, નિમેષ આદિ તેનાં રૂંવાડાં છે શુક્લ અને કૃષ્ણપક્ષ તેનાં નેત્ર છે અને માસ તેનાં અંગ છે. જો તમારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ આંધળાની જેમ બીજાનું અનુકરણ કરનારી ન હોય, તો તેને નિરંતર ખૂબ વેગથી દોડતો જોઈને તમારું મન ધર્મમાં જ લાગવું જોઈએ. જે લોકો અહિં ધર્મમાર્ગ છોડીને મરજી મુજબ આચરણ કરે છે અને બીજાને સારાનરસા કહેતા કહેતા નિરંતર કુમાર્ગે ચાલ્યા કરે છે, તેમને મૃત્યુ પછી યાતનાદેહ મળતાં અનેક પ્રકારની નારકી યાતના ભોગવવી પડે છે. જે રાજા સર્વદા ધર્મપરાયણ રહીને ઉત્તમ તેમજ અધમ પ્રજાનું યથાયોગ્ય પાલન કરે છે, તે પુણ્યાત્માના લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે અને અનેક પ્રકારનાં કર્માચરણ કરવાને લીધે તેને દુર્લભ અને નિર્દોષ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે ગુરુજનોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે એ અસત્ પુરુષો તો જ્યાં મનુષ્યોને દુઃખ દેવામાં આવે છે અને ભયંકર શરીરવાળા કૂતરાઓ, લોઢાની ચાંચવાળા કાગડાઓ અને મોટાં મોટાં ગીધ વગેરે લોહી ચૂસનારાં જીવો ભેગાં મળીને તેમને ઘેરી લીધા કરે છે-એવા લોકોમાં જાય છે. જે મનુષ્ય મનને ફાવે તે રીતે ચાલી સ્વયંભૂ મનુએ બાંધેલી આ દસ* પ્રકારની ધર્મની મર્યાદાને તોડે છે, તે પાપાત્મા પિતૃલોકના અસિપત્ર વનમાં જઈને અત્યન્ત દુઃખ ભોગવે છે. જે પુરુષ અત્યન્ત લોભી; અસત્ય ઉપર પ્રેમ રાખનારો તથા સર્વદા કપટી વાતો જોડી કાઢનારો હોય છે અને જે જુદાં જુદાં કૂડાં સાધનોં વડે બીજાઓને દુઃખ આપે છે, તે પાપાત્મા ઘોર નરકમાં પડી દુઃખ ભોગવે છે. તેને ખદખદતા પાણીવાળી વૈતરણી મહાનદીમાં ડુબકીઓ મારવી પડે છે, અસિપત્ર વનમાં તેનાં અંગ છિન્નભિન્ન થાય છે અને પરશુ વનમાં તેને શયન કરવું પડે છે. આ રીતે મહાનરકમાં પડી તે બહુ દુઃખી થાય છે. તમે બ્રહ્મલોક આદિ મોટાં મોટાં સ્થાનોની વાત તો કરો છો, પરંતુ પરમપદ પર તમારી દૃષ્ટિ જ નથી. ભવિષ્યમાં મૃત્યુની દાસી વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની છે તેનો તો તમને ખ્યાલ જ નથી. આ રીતે હાથ ઉપર હાથ રાખી કેમ બેઠા છો! જુઓ, તમારા ઉપર મોટી આફત આવનારી છે, માટે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ માટે તમે પ્રયત્ન કરો. મૃત્યુ પછી યમરાજની આજ્ઞાથી તમને તેમની સમક્ષ ઉભાં કરવામાં આવશે, તેથી કૃચ્છ્રાદિ તપ કરી તમે ધર્મોપાર્જન દ્વારા નિરતિશય સુખ મેળવવાનો ઉપાય કરો. જે વખતે તમારી સામે યમરાજનો પ્રચંડ પવન વાશે તે વખતે એ તમને એકલાને યમની સામે લઈ જશે, માટે તમે પરલોકમાં સુખ દેનારા ધર્મનું આચરણ કરો. પૂર્વજન્મમાં તમારી સામે જે પ્રાણનાશક પવન ચાલતો હતો, તે આજ ક્યાં છે! હવે પણ જ્યારે મૃત્યુરૂપ મહાભય ઉપસ્થિત થશે ત્યારે તમને બધી દિશાઓ ચક્કર ચક્કર ફરતી

---

*મનુએ ધર્મના આ દશ ભેદ બતાવ્યા છે—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

ધૃતિ, ક્ષમા, મનોનિગ્રહ, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયસંયમ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ-આ ધર્મનાં દશ લક્ષણો છે.

આવશે. બેટા ! તમે જ્યારે આ શરીર છોડી જવા માંડશો ત્યારે વ્યાકુળતાને લઈને તમારી સ્મરણશક્તિનો પણ નાશ થશે. માટે તમે સુદૃઢ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લ્યો. જુઓ, જોતજોતામાં તો વૃદ્ધાવસ્થા તમારા શરીરને જર્જર કરી દેશે, પછી રોગ જેનો સારથિ છે, એવા કાળભગવાન આવી તમારા શરીરનો નાશ કરશે; એટલા માટે આ જીવન પૂરું થાય ત્યાર પહેલાં જ તમે ખૂબ તપ કરી લ્યો. આ મનુષ્યદેહમાં રહેનાર કામ–ક્રોધાદિ ભયંકર વરુઓ ચારે તરફથી તમારા ઉપર ધસી આવશે, માટે તમે પુણ્યનો સંચય કરવાનો પ્રયત્ન કરો. મૃત્યુ વખતે તમને પહેલાં તો ઘોર અંધકાર દેખાશે, પછી પર્વત પર સોનેરી વૃક્ષો દેખાશે, માટે તમે આત્મકલ્યાણ માટે સત્વર પ્રયત્ન કરો, તમને તમારા મિત્ર સમાન લાગતી આ ઇન્દ્રિયો ખરી રીતે તો તમારી શત્રુ જેવી છે. પોતાની દૃષ્ટિ માત્રથી તે તમારી બુદ્ધિને બગાડી નાખશે. માટે તમે પરમ પુરુષાર્થનો પ્રયત્ન કરો. જે ધનને રાજા કે ચોરનો ભય નથી અને જે મરી ગયા પછી પણ આપણો સાથ છોડતું નથી. તે ધન મેળવવાનો ઉદ્યમ કરો. પોતાનાં કર્મો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ પુણ્ય રૂપ ધનમાંથી પરલોકમાં કોઈ ભાગ પડાવતું નથી, ત્યાં તો જે જેનું હોય છે, તે તેને મળી જાય છે. તેથી તમે અક્ષય અને અવિનાશી હોય એવું ધન આપો અને તમે પણ તે ધન એકઠું કરો.

બેટા ! પોતાના જીવનકાળમાં જીવ જે કંઈ શુભાશુભ કર્મો કરે છે, તે અહીંથી ગયા પછી પણ તેની સાથે રહે છે, માતા, પુત્ર, બંધુબાંધવ કે પ્રિયજનોમાંથી કોઈ પણ તેની સાથે જતું નથી. જે સુવર્ણ અને રત્નાદિને આર્તાન્તરમાં કર્યો કરીને એકઠાં કરે છે, તે શરીર છૂટી ગયા પછી તેને કંઈ કામમાં આવતાં નથી. આ લોકમાં અગ્નિ, વાયુ, અને સૂર્ય–આ ત્રણ દેવતાઓ જીવના શરીરનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેઓ જ તેના ધર્માચરણને જોનારા છે અને તેઓ જ પરલોકમાં તેના સાક્ષી બને છે. દિવસ બધા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે. અને રાત્રિ તેમને છુપાવે છે, એ બધે વ્યાપ્ત છે અને બધી વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરે છે, માટે તમે સર્વદા તમારા ધર્મનું જ પાલન કરો. પરલોકમાં કોઈના પણ કર્મોની વહેંચણી થતી નથી. ત્યાં તો પોતે કરેલાં કર્મોનું જ ફળ ભોગવવું પડે છે. ત્યાં પુણ્યાત્મા લોકો વિમાનો પર ચઢી યથેચ્છ વિહાર કરે છે. આ રીતે શુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ પુણ્ય આ લોકમાં જેવાં જેવાં શુભ કર્મો કરે છે, તેવાં તેવાં ફળ તેને પરલોકમાં મળે છે. જે ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરે છે તે પ્રજાપતિ, બૃહસ્પતિ અથવા ઇન્દ્રના લોકમાં જાય છે.

'પુત્ર ! તમારા આયુષ્યનાં ચોવીસ વર્ષો વીતી ગયાં, હવે તમારી ઉમ્મર પચ્ચીસ વર્ષની થઈ. આ રીતે આખુંયે આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય છે, તમે ધર્મનો સંચય કરી લ્યો. જુઓ, કાળ તમારી ઇન્દ્રિયોની શક્તિને શિથિલ કરી રહ્યો છે; તે શક્તિનો નાશ થાય તે પહેલાં જ તમે ધર્મનું ઉપાર્જન કરવાની ઉતાવળ કરો. જે વખતે તમે શરીર છોડીને જશો તે વખતે તમારી આગળ પાછળ પણ તમારા સિવાય બીજું કોઈ હશે નહીં. આ રીતે તમારે એકલા જ જવાનું છે, તો તમારા કે બીજાના શરીરનું તમારે શું પ્રયોજન છે !

'બેટા ! મેં મારા શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુમાન દ્વારા તમને અત્યારે જે ઉપદેશ દીધો છે તે અનુસાર તમે આચરણ કરો. જે પુરુષ પોતાનાં કર્મો દ્વારા કેવળ શરીરનું જ પોષણ કરે છે, અને કોઈ ને કોઈ ફળની આશાથી દાન કરે છે. તે તો અજ્ઞાન અને મોહજન્ય ગુણોથી જ બંધાય છે. કિન્તુ જે શુભ કર્મો કરે છે, તે પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ રીતે કૃતજ્ઞ પુરુષને જે કંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તે જ સફળ થાય છે, ગામમાં રહીને મનુષ્ય ત્યાંના પદાર્થો ઉપર પ્રેમ કરવા લાગે છે, એ તો તેને બાંધનાર દોરી રૂપ જ છે. પુણ્યાત્મા લોકો તો તેને કાપી નાખીને ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પાપી લોકો તેને કાપી શકતાં નથી. બેટા ! જ્યારે તમારે મરવાનું જ છે, તો આ ધન, બંધુ અને પુત્રાદિથી તમારે શું વળવાનું ! માટે તમે બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં છુપાયેલ આત્મતત્ત્વનું અનુસંધાન કરો. વિચારો તો ખરા કે આજ તમારા બધા પૂર્વજો ક્યાં ચાલ્યા ગયા ! જે કામ કાલ કરવું હોય તે આજ કરી લેવું અને જે બપોરે કરવાનું હોય તેને સવારમાં જ કરી નાખવું જોઈએ; કારણ કે મોત એ જોતું નથી કે હજી આનું કામ પૂરું થયું છે કે નહીં. જ્યારે મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે બધા સગાં સંબંધી અને જ્ઞાતિ બંધુઓ સ્મશાન સુધી સાથે જઈ તેને અગ્નિમાં નાખીને પાછા ફરે છે. તેથી તમે પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા

થાઓ તથા પ્રમાદ અને સુસ્તપણાને ત્યાગી નાસ્તિક, નિર્દય અને પાપબુદ્ધિમાં સ્થિત પુરુષોને પડતા મૂકો. કદી ભૂલમાં પણ એ લોકોની સોબત ન કરો. આ રીતે આખો સંસાર કાળને આધીન છે અને તેના પંજામાં પડી દુઃખ ભોગવે છે. તો તમે અત્યંત ધૈર્ય ધારણ કરીને બધી રીતે ધર્મનું આચરણ કરો.

'જે પુરુષ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના આ સાધનને સારી રીતે જાણે છે, તે આ લોકમાં સ્વધર્મનું પૂરેપૂરું પાલન કરી પરલોકમાં સુખ ભોગવે છે. જે ધર્મમાર્ગનું બરોબર અનુસરણ કરે છે તેને કદી નુકશાન થતું નથી. જે ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે તે પંડિત છે. અને જે ધર્મથી ચ્યુત થાય છે તે મોહગ્રસ્ત છે. જે પુરુષ સ્વધર્મનું આચરણ કરે છે, તે પોતાના કર્મ અનુસાર ફળ મેળવે છે. આ રીતે જે ધર્મને પેલે પાર પહોંચે છે તેને સ્વર્ગ મળે છે અને જે કર્તવ્યથી પતિત થાય છે તેને નરકમાં જવું પડે છે. જે લોકો ભોગોનો ત્યાગ કરી આ શરીર વડે તપ કરે છે, તેમને કંઈ અપ્રાપ્ય રહેતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ જ સર્વથી ઉત્તમ ફળ છે. આ સંસારમાં તમારે હજારો માબાપ અને સેંકડો સ્ત્રીપુત્રાદિ થઈ ચૂક્યા છે અને આગળ ઉપર પણ થશે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેઓ કોના અને આપણે કોના? હું તો એકલો જ છું, મારું કોઈ નથી. અને હું પણ કોઈ બીજાનો નથી, જેનો હું હોઉં અને જે મારો હોય એવો તો મને કોઈપણ નજરે પડતો નથી. તમારાં અગાઉનાં માતાપિતાઓનું હવે તમારે કોઈ પ્રયોજન નથી, તેમ તેમને પણ તમારું કોઈ પ્રયોજન નથી. તેઓ પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર ઉત્પન્ન થયાં હતાં, તમે પણ તમારાં કર્માનુસાર ઉત્પન્ન થયા છો અને હમણાં જેવાં કર્મો કરશો એવી જ ગતિને પ્રાપ્ત થશો. આ લોકમાં ધનવાન પુરુષોનાં સગાંસંબંધીઓ તો સગાં વહાલાં તરીકે ટકી રહે છે, પણ દરિદ્રોનાં સ્વજનો તો તેમની હયાતી દરમ્યાન જ તેમને છોડી દે છે. મનુષ્ય સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેને માટે પાપ કરે છે અને તેને લીધે જ આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ ભોગવે છે.

'માટે બેટા! મેં તમને જે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો છે તે અનુસાર આચરણ કરો. આ લોક કર્મભૂમિ છે એમ સમજી દિવ્ય લોકની ઈચ્છાવાળા પુરુષે શુભ કર્મો જ કરવાં જોઈએ. આ કાળરૂપ રસોયો પરાણે બધાને પકાવી રહ્યો છે. માસ અને ઋતુ તેના ચૂલા છે, સૂર્ય અગ્નિ છે અને કર્મફળનાં સાથી રાત અને દિવસ બળતણ છે. જે ધન, દાન કે ભોગમાં કામ ન આવે તેથી શો લાભ? જે શાસ્ત્રશ્રવણથી ધર્માચરણ ન થાય તેનાથી શો ફાયદો? અને જે જિતેન્દ્રિય અને સંયમી ન હોય એવા જીવાત્માથી શો લાભ?

ભીષ્મ કહે છે—હે રાજન્! વ્યાસનાં આ હિતકારી વચન સાંભળી શુકદેવ પોતાના પિતાને છોડી મોક્ષતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવાવાળા રાજા જનક પાસે ચાલ્યા ગયા.

દાન, યજ્ઞ અને તપ આદિ શુભ કર્મોની ઉપયોગિતાનું વર્ણન તથા શુકદેવજીના જન્મનો વૃત્તાન્ત

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ! દાન, યજ્ઞ, તપ અને ગુરુજનોની સેવા કરવાથી જે ફળ મળે, તે મને કહો.

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્! જે લોકો દેવતા અને અતિથિઓ ઉપર પ્રેમ રાખે છે અથવા ઉદાર, સાધુપ્રેમી કે યજ્ઞોમાં દક્ષિણા આપનારા છે તેઓ આત્મજ્ઞાનીઓના કલ્યાણકારી માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. ચોખા વિનાની ફુશકી નકામી જાય છે, તેમ ધર્મને છોડી દેનારા મનુષ્યો નકામા છે. પાપપુણ્ય મનુષ્યોનો સંગ કદી છોડતાં નથી. મનુષ્ય ઉભો રહે તો તે ઉભાં રહે છે, દોડે છે તો તે પણ દોડવા લાગે છે અને કામ કરે છે તો તે પણ કામ કરવા લાગે છે. આ રીતે પાપપુણ્ય છાયાની માફક તેનું અનુસરણ કરે છે. પહેલાં જેણે જેણે જેવાં જેવાં કામ કર્યાં છે, તેઓ તે તે કર્મોનું ફળ ભોગવે છે. મનુષ્ય પોતાનાં શુભાશુભ કર્મો દ્વારા જ પોતાનાં સુખદુઃખનું વિધાન કરે છે. તે જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે, ત્યારથી પોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાની શરૂઆત થાય છે. જે રીતે વાછરડું હજારો ગાયોમાંથી પોતાની માને ઓળખી કાઢે છે, તે રીતે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મો પોતાના

કર્તાની પાસે પહોંચી જાય છે. જેમ મેલું વસ્ત્ર પાણીમાં ધોવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમ ઉપવાસ દ્વારા કષ્ટ પામેલા મનુષ્યનું ચિત્ત સ્વચ્છ થઈ જાય છે અને તેને લાંબા વખતનું અનન્ત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે લોકો લાંબા વખત સુધી તપ કરે છે, તેમનાં પાપ દૂર થઈ જાય છે અને તેમની સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે. જેમ આકાશમાં પક્ષીઓનાં અને પાણીમાં માછલીઓનાં ચરણચિહ્ન જોવામાં આવતાં નથી તેવી જ રીતે પુણ્ય કરનારાઓની ગતિનો પત્તો લાગતો નથી. બીજાઓના કહેવાથી કે બેસુધી ખોટાં કર્મ કરવાં એ ઠીક નથી. જે પોતાને માટે પ્રિય, અનુરૂપ અને હિતકારી હોય તે જ કર્મ કરવાં જોઈએ.

રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—દાદાજી ! વ્યાસના તે મહાતપસ્વી અને ધર્માત્મા શુકદેવનો જન્મ કેવી રીતે થયો અને તેમણે પરમ સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી હતી, તે પ્રસંગ મને સંભળાવો. શુકદેવને બાલ્યાવસ્થામાં જ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ કેવી રીતે થઈ ? તેમના સિવાય સંસારમાં બીજા કોઈની બુદ્ધિ તો એવી જોવામાં આવતી નથી. આપ મને શુકદેવનું માહાત્મ્ય, આત્મયોગ અને વિજ્ઞાન યથાર્થ રીતે ક્રમે કરીને સંભળાવો.

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્ ! હું તમને શુકદેવનો જન્મવૃત્તાન્ત, યોગપ્રભાવ અને અજ્ઞાનીઓને સમજાય નહીં તેવી તેમની ઉત્કૃષ્ટ ગતિ કહી સંભળાવું છું. એકવાર મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર ભગવાન શંકર ભયંકર ભૂતોની સાથે વિહાર કરતા હતા. ત્યાં પર્વતરાજની પુત્રી દેવી ઉમા પણ તેમની સાથે જ હતાં. એ દિવસોમાં ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન પણ એ પર્વત ઉપર તપ કરતા હતા; 'મને અગ્નિ, ભૂમિ, જળ, વાયુ અથવા આકાશ જેવો ધૈર્યશાળી પુત્ર પ્રાપ્ત થાય' એવા સંકલ્પથી તેમણે તપનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓ સો વર્ષ સુધી કેવળ વાયુનું ભક્ષણ કરી ઉમાપતિ શ્રી મહાદેવજીની આરાધનામાં લાગ્યા રહ્યા. એવું કઠોર તપ કર્યા છતાં તેમને થાક લાગ્યો નહીં, કે તેમના પ્રાણ પણ નીકળી ગયા નહીં. આથી ત્રણે લોકોને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. મને તો આ વૃત્તાન્ત ભગવાન માર્કંડેયે સંભળાવ્યો હતો, તેઓ સદા મને દેવતાઓના વૃત્તાન્તો સંભળાવતા.

ભરતશ્રેષ્ઠ ! વ્યાસની આવી તપશ્ચર્યા અને ભક્તિ જોઈને મહાદેવજી ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને તેઓએ મનમાં ને મનમાં જ તેમને અભીષ્ટ વરદાન આપવાનો

વિચાર કર્યો. તેઓ તેમની પાસે આવ્યા અને હસતાં હસતાં કહેવા લાગ્યા, 'વ્યાસજી ! તમને અગ્નિ, વાયુ, ભૂમિ, જળ અને આકાશ સમાન મહાન અને પવિત્ર પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. તે ભગવદ્‌ભાવમાં રંગાયેલો હશે. ભગવાનમાં જ તેની બુદ્ધિ રહેશે, ભગવાન જ તેનો આત્મા હશે અને એક માત્ર ભગવાનને જ તે પોતાનો આશરો સમજશે. તેના તેજથી ત્રણે લોક વ્યાપી જશે અને તે મહાન યશ પ્રાપ્ત કરશે.'

આ ઉત્તમ વરદાન મેળવ્યા પછી એક દિવસ સત્યવતીનંદન શ્રી વ્યાસ અગ્નિ પ્રકટ કરવા માટે અરણીનું મંથન કરી રહ્યા. તે વખતે તેમની નજર પરમ રૂપવતી ઘૃતાચી અપ્સરા ઉપર પડી, તેની રૂપસંપત્તિએ તેમના મનનું આકર્ષણ કર્યું. તેથી એકાએક તેમનું વીર્ય અરણીમાં પડ્યું. તેમાંથી જ મહાતપસ્વી શુકદેવનો જન્મ થયો. તેઓ ધૂમાડા વિનાના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતા. તે જ વખતે નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી ગંગાજી મૂર્તિમાન થઈને મેરુ પર્વત ઉપર આવ્યાં અને તેમનો પોતાના જળ વડે અભિષેક કર્યો. તેમને માટે આકાશમાંથી દંડ અને કૃષ્ણ મૃગચર્મ પડ્યાં. વિશ્વાવસુ,

તુમ્બુરુ, નારદ, હાહા, હૂહૂ, આદિ ગન્ધર્વો તેમના જન્મની સ્તુતિ ગાવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં ઇન્દ્રાદિ લોકપાલો, દેવતાઓ, અને બ્રહ્મર્ષિઓ પણ આવ્યા. વાયુએ દિવ્ય પુષ્પો વરસાવ્યાં. ચર-અચર આખો સંસાર હર્ષમાં આવી ગયો. તેમના જન્મ સમયે જ પાર્વતીજી સાથે ભગવાન શંકરે આવીને યથાવિધિ યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કર્યો. દેવરાજ ઇન્દ્રે તેમને પ્રેમપૂર્વક સુન્દર કમંડળ અને દિવ્ય વસ્ત્રો અર્પણ કર્યાં.

આ રીતે મહામતિ શુકદેવજી બ્રહ્મચારી બની ત્યાં રહેવા લાગ્યા. જે રીતે વ્યાસ વેદો જાણતા હતા તે રીતે રહસ્ય અને સંગ્રહ સહિત બધા વેદો જન્મતાં જ તેઓ જાણવા લાગ્યા. તેમણે બૃહસ્પતિને પોતાના ગુરુ બનાવ્યા અને તેમની પાસે સંપૂર્ણ વેદ, ઇતિહાસ અને રાજનીતિનું શિક્ષણ મેળવી, તેમને દક્ષિણા આપી તેઓ ઘેર પાછા આવ્યા. ત્યાં બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરતાં તેઓ મહાન તપ કરવા લાગ્યા. પોતાના જ્ઞાન અને તપને લઇને તેઓ બાલ્યાવસ્થામાંથી દેવતા અને ઋષિઓના માનપાત્ર અને સંશય છેદવાવાળા થઇ ગયા હતા. તેમની દૃષ્ટિ મોક્ષધર્મ ઉપર હતી; તેથી ગૃહસ્થીના ધર્મ ઉપર અવલંબન કરનાર ત્રણે આશ્રમોમાં પણ તેમનું મન પ્રસન્ન રહેતું નહીં.

પિતાની આજ્ઞાથી શુકદેવજીનું મિથિલા જવું અને જનકના રાજમહેલમાં તેમનો સત્કાર થવો

ભીષ્મે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! શુકદેવ મોક્ષનો વિચાર કરતા કરતા તેની પ્રાપ્તિને માટે પોતાના પિતા શ્રી વ્યાસ પાસે ગયા અને તેમના ચરણમાં સવિનય પ્રણામ કરીને બોલ્યા. 'પ્રભો! આપ મોક્ષધર્મમાં નિપુણ છો. માટે મને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી મારા ચિત્તને પરમ શાન્તિ મળે.' પુત્રની વાત સાંભળી મહર્ષિ વ્યાસે કહ્યું. 'બેટા! તમે મોક્ષ અને બીજા ધર્મોનું અધ્યયન કરો.' પિતાની આજ્ઞાથી શુકદેવે સંપૂર્ણ યોગ અને સાંખ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. જ્યારે વ્યાસજીએ આ જાણી લીધું કે મારો પુત્ર બ્રહ્મતેજથી યુક્ત અને મોક્ષધર્મમાં કુશળ થઇ ગયો છે તથા સમસ્ત શાસ્ત્રોમાં તેની બ્રહ્માની સમાન ગતિ થઇ ગઇ છે, ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'બેટા! હવે તમે મિથિલાના રાજા જનકની પાસે જાઓ, તેઓ તમને સંપૂર્ણ મોક્ષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કરાવી દેશે. ત્યાં જતી વખતે આ વાતોનું ધ્યાન રાખજો, જે માર્ગે થઇને સાધારણ માણસો જતા હોય તે માર્ગે જ તમે પણ જજો; તમારી યોગશક્તિનો આશ્રય લઇ આકાશ માર્ગે કદી પણ મુસાફરી કરશો નહીં. રસ્તામાં સુખ અને સગવડની શોધમાં પડશો નહીં. ખાસ ખાસ વ્યક્તિઓ કે સ્થાનોની તપાસ કરશો નહીં; કારણ તેમ કરવાથી તેમના પ્રત્યે આસક્તિ થઇ જાય છે. રાજા જનક આપણા યજમાન છે, માટે તેમની પાસે કોઇ પણ વાતનો અહંકાર કરશો નહીં. તેઓ જે આજ્ઞા કરે તેનું પ્રસન્નતાથી પાલન કરજો, તેમને મોક્ષશાસ્ત્રનું વિશેષ જ્ઞાન છે. તેઓ તમારી બધી શંકાઓનું સમાધાન કરી દેશે'.

પિતાએ આમ કહ્યું એટલે ધર્માત્મા મુનિ શુકદેવ મિથિલા તરફ જવા રવાના થયા. જો કે તેઓ આકાશ-માર્ગે આખીયે પૃથ્વી ઓળંગી જવાને સમર્થ હતા, છતાં પણ પગપાળા જ ગયા, માર્ગમાં તેમને અનેક

પર્વતો, નદીઓ તીર્થો અને સરોવર ઓળંગતાં-પડતાં, સર્પો અને વનના પ્રાણીઓથી ભરેલાં ઘણાં જંગલમાં થઈને જવું પડ્યું. તેઓ ક્રમે ક્રમે મેરુવર્ષ (મહાદ્વીપ), હરિવર્ષ અને હૈમવત (કિંપુરુષ) વર્ષને ઓળંગીને ભારત વર્ષમાં આવ્યા. ચીન અને હૂણ આદિ દેશો ઓળંગીને તેમણે આર્યાવર્તમાં પ્રવેશ કર્યો. પિતાની આજ્ઞા અનુસાર તેઓ આખે રસ્તે પગપાળા જ ચાલ્યા. માર્ગે મોટામોટાં સુંદર શહેરો અને કિલ્લાઓ જોવામાં આવ્યાં; ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારનાં રત્નો પણ નજરે પડ્યાં પરંતુ તે બધું જોવા છતાં પણ શુકદેવજી જાણે એ કંઈ જોતા ન હતા. આ રીતે ચાલતાંચાલતાં તેઓ ધર્માત્મા રાજા જનક દ્વારા રક્ષિત વિદેહ પ્રાન્તમાં પહોંચ્યા. તેમને ત્યાં પહોંચતાં બહુ વધારે સમય લાગ્યો નહીં. જ્યાં અન્ન, પાણી તથા વિવિધ ખાદ્યસામગ્રી પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતી, એવાં ઘણાં ગામો તેમની નજરે પડ્યાં. ગામેગામમાં ધનધાન્યથી ભરેલી ગૌશાળાઓ હતી, જેની અંદર ઘણી ગાયો રહેતી હતી. એ પ્રાન્તમાં ચારે તરફ ધાન્યનાં ખેતરો લચી રહ્યાં હતાં.

આ રીતે વિદેહરાજ્યને ઓળંગતા શુકદેવ જનકની રાજધાની મિથિલાના સુરમ્ય ઉપવન પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યાંથી તેમણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને

રાજમહેલના પહેલા દરવાજા પર પહોંચી તેઓ અચકાયા વિના અંદર ઘુસવા લાગ્યા. તે વખતે દ્વારપાળોએ તેમને ધમકાવીને અંદર જતાં અટકાવ્યા પરંતુ શુકદેવને કોઈ પણ જાતનો ખેદ કે ક્રોધ થયો નહીં. તેઓ ચુપચાપ ત્યાં જ ઊભા રહી ગયા. રસ્તાના થાક અને સૂર્યના તાપથી તેમને જરાપણ દુઃખ થયું ન હતું. ભૂખ અને તરસથી પણ તેમને સંતાપ થયો ન હતો. તેમના મનમાં જરા પણ શિથિલતા આવી ન હતી. ચહેરા પર ગ્લાનિનું એક પણ ચિહ્ન દેખાતું ન હતું. તેઓ તડકામાં જ્યાંના ત્યાં ઊભા હતા અને ત્યાંથી છાંયડા તરફ આગળ પણ વધ્યા નહીં.

તે દ્વારપાળોમાંથી એકને પોતાના વર્તનથી બહુ ઉદ્વેગ થયો. મધ્યાહ્નના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી શુકદેવને ચુપચાપ ઊભેલા જોઈને તેણે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા અને શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર પૂજા કરીને તેમને મહેલના અંદરના ભાગમાં લઈ ગયો. ત્યાં એક જગ્યાએ બેસીને શુકદેવ મોક્ષધર્મનો જ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે એ પણ જોયું નહીં કે ત્યાં તડકો છે કે છાંયો. બે મુનિમાં એમની સમાન દૃષ્ટિ હતી. થોડા જ વખતમાં રાજમંત્રી ત્યાં આવ્યા અને હાથ જોડી પ્રણામ કરી તેમને ત્રીજા દ્વારમાં લઈ ગયા. ત્યાં અન્તઃપુરની બાજુમાં પ્રમદાવાન નામનો એક બગીચો હતો, મંત્રીએ શુકદેવજીને ત્યાં પહોંચાડી એક સુંદર આસન બેસવા માટે બતાવ્યું અને તે પોતે પ્રમદાવનમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો.

મંત્રી ગયો કે તરત પચાસ વારાંગનાઓ શુકદેવજીની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ. તે બધી દેખાવમાં બહુ સુંદર અને જુવાન હતી તેમનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો બહુ આકર્ષક હતાં. તેમનાં સુંદર અંગો પર લાલ રંગની ઝીણી સાડીઓ ખૂબ શોભી રહી હતી. તેઓ વાતચીત કરવામાં, નાચવા તથા ગાવામાં ખૂબ પ્રવીણ હતી. અને મંદમંદ હસીને વાતો કરતી હતી તેઓએ પાદ્ય અને અર્ઘ્યનું નિવેદન કરીને શુકદેવનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું અને તેમને સમયાનુકૂળ સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવીને પૂરા તૃપ્ત કર્યા. ભોજન પછી વારાંગનાઓ તેમને સાથે લઈને પ્રમદાવનની સહેલ કરાવવા લઈ ગઈ તથા ત્યાંની દરેક વસ્તુ બતાવવા લાગી. તે વખતે તેઓ હસતી હતી, ગાતી હતી અને જુદી જુદી જાતની

ક્રીડા કરતી હતી. આ રીતે બધી સ્ત્રીઓ તેમની સેવામાં લાગી ગઈ હતી.

પરંતુ અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ શુકદેવજીનું અંતઃકરણ અત્યંત પવિત્ર હતું, તેમણે ઇન્દ્રિયો અને ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવી લીધો હતો. તેમના મનમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ ન હતો અને તેઓ સદા પોતાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરતા હતા. તેથી તે સ્ત્રીઓની સેવાથી તેમને હર્ષ પણ થતો ન હતો કે ક્રોધ પણ થતો ન હતો. ત્યારપછી તે સુંદર રમણીઓએ એક રત્નજડિત દેવતાઓને બેસવા યોગ્ય કીમતી ચાદરવાળો પલંગ શુકદેવજીને સૂવા માટે આપ્યો. પરંતુ શુકદેવે પહેલાં તો હાથપગ ધોઈને સન્ધ્યોપાસના કરી, ત્યારપછી પવિત્ર આસન પર બેસી તેઓ મોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરતા કરતાં ધ્યાનસ્થ થઈ ગયાં. રાત્રિનો પહેલો ભાગ જ્યાંસુધી પૂરો થયો નહિ, ત્યાંસુધી તેઓ ધ્યાનમાં મગ્ન રહ્યા. પછી યોગશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે રાત્રિના મધ્યભાગમાં નિદ્રા લેવા લાગ્યા. પુનઃ જ્યારે બ્રાહ્મમુહૂર્ત થયું ત્યારે તેઓ બેઠા થઈ ગયા અને શૌચાદિ નિયમોથી નિવૃત્ત થઈ સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલા હોવા છતાં પણ ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા. આ રીતે વ્યાસનન્દને દિવસનો છેલ્લો ભાગ અને આખી રાત એ રાજભવનમાં રહીને વ્યતીત કરી.

રાજા જનક દ્વારા શુકદેવજીનું પૂજન તથા તેમના પ્રશ્નોનું સમાધાન

ભીષ્મજી કહેવા લાગ્યા—ભારત! ત્યારપછી રાજા જનક અંતઃપુરની બધી સ્ત્રીઓ તથા પુરોહિતને આગળ કરીને મંત્રીઓની સાથે શુકદેવજીની પાસે આવ્યા. આગળ આસન અને અનેક પ્રકારનાં રત્નો લઈ પુરોહિતો ચાલતા હતા, અને રાજા પોતાના માથા ઉપર અર્ઘ્યપાત્ર લઈ પાછળ ચાલતા હતા. ગુરુપુત્રની પાસે જઈ પહોંચતાં તેમણે પુરોહિતની પાસેથી જેની ઉપર બહુ મૂલ્યવાન બીછાનું બીછાવેલું હતું તે સર્વતોભદ્ર નામનું રત્નજડેલ આસન લઈ લીધું અને પોતાના હાથે શુકદેવજીને બેસવા માટે આપ્યું. જ્યારે વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી રાજાએ સોંપેલા આસન ઉપર વીરાજમાન થયા એટલે રાજાએ શાસ્ત્રાનુસાર તેમનું પૂજન કરવા માંડ્યું. પહેલાં પાદ્ય અર્ઘ્ય નિવેદન કરી એક ગોદાન કર્યું. શુકદેવજીએ પણ વિધિપૂર્વક કરેલી તે પૂજાનો સ્વીકાર કરી રાજાના કુશળસમાચાર પૂછ્યા. અને પછી નોકરોના તેમજ તેમના સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્ના કર્યા. ત્યારબાદ શુકદેવજીની આજ્ઞા લઈ રાજા જનક પોતાના અનુચરો સાથે જમીન ઉપર બેસી ગયા, અને હાથ જોડી શુકદેવજીને કુશળમંગળ પૂછતા, બોલ્યા, "હે મુનિ! ક્યા નિમિત્તે આપનું શુભાગમન અહીં થયું છે?

શુકદેવજી બોલ્યા—રાજન્! તમારું કલ્યાણ થાઓ. મારા પિતાજીએ મને કહ્યું કે 'જો તને પ્રવૃત્તિ યા નિવૃત્તિ-ધર્મના વિષયમાં કોઈ સંદેહ રહી ગયો હોય તો જલદી મારા યજમાન વિદેહરાજ જનકની પાસે જાઓ. એ મોક્ષધર્મના જ્ઞાતા છે. તેથી તારી બધી શંકાઓનું સમાધાન કરી દેશે.' તેમની એ આજ્ઞાથી જ હું આપની પાસે કંઈક પૂછવા માટે આવ્યો છું. આપ ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. માટે મારા પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તર આપો. બ્રાહ્મણનું શું કર્તવ્ય છે? મોક્ષનું શું સ્વરૂપ છે? અને તેની પ્રાપ્તિ તપથી થાય અથવા જ્ઞાનથી?

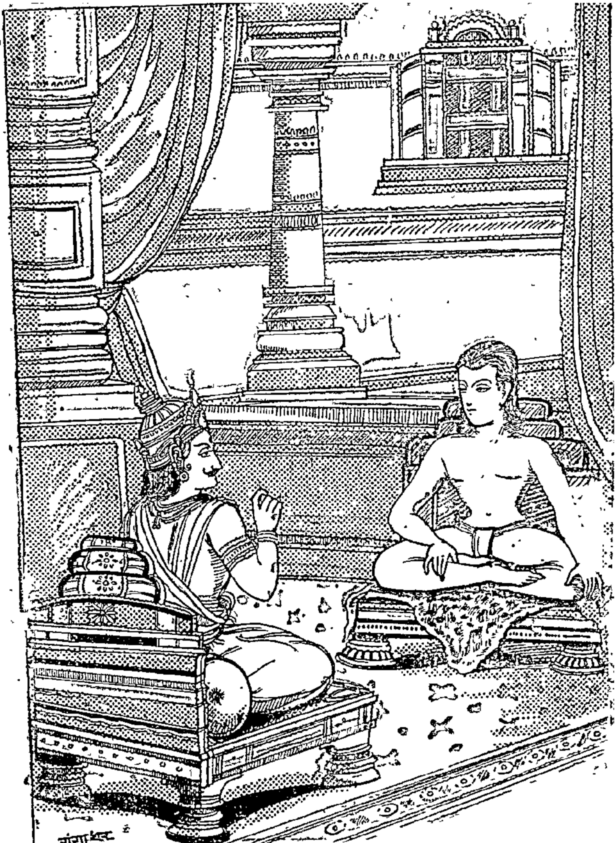

રાજર્ષિ જનકનો શુકદેવજીને ઉપદેશ

જનકે કહ્યું:—બ્રાહ્મણે જન્મથી લઈ જેજે કર્મો કરવાં જોઈએ તે સાંભળો. યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થઈ ગયા પછી બ્રાહ્મણના બાળકે વેદાધ્યયન કરવું જોઈએ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગુરુની સેવા, ધર્માનુષ્ઠાન, અને બ્રહ્મચર્ય-પાલન એ ત્રણ તેનાં પરમ કર્તવ્ય છે, સ્વાધ્યાય અને તર્પણ દ્વારા તે પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરે. કોઈની નિંદા ન કરે અને ઇન્દ્રિયસંયમપૂર્વક રહે. જ્યારે વેદાધ્યયન સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે ગુરુને દક્ષિણા આપે, અને તેમની આજ્ઞા લઈ સમાવર્તન સંસ્કાર પછી ઘેર પાછો આવે. ઘેર આવી લગ્ન કરી ગાર્હસ્થ્ય ધર્મનું પાલન કરે અને પોતાની જ સ્ત્રીથી સંબંધ રાખે. કોઈની સાથે ઈર્ષ્યા ન રાખતાં ન્યાયાનુકૂળ વર્તાવ કરે, તથા અગ્નિની સ્થાપના કરી નિત્ય અગ્નિહોત્ર કરતો રહે. ત્યારપછી જ્યારે પુત્ર-પૌત્ર ઉત્પન્ન થઈ જાય ત્યારે વનમાં રહી વાનપ્રસ્થ ધર્મનું પાલન કરે. તે વખતે પણ શાસ્ત્રાનુસાર અગ્નિહોત્ર કરે, અને અતિથિઓ પર પ્રેમ રાખે, તે પછી ધર્મજ્ઞ પુરુષ શાસ્ત્રાનુસાર અગ્નિહોત્રના અગ્નિનું પોતાનામાં જ આરોપણ કરી નિર્દ્વન્દ્વ થઈ જાય તેમજ વીતરાગ થઈ બ્રહ્મચિંતનમાં સંબંધ રાખનારા સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે.

શુકદેવજીએ પૂછ્યું:—યદિ કોઈને બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ સનાતન જ્ઞાન વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય અને હૃદય રાગ-દ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી દૂર થઈ જાય તો પણ શું તેને માટે બાકી રહેલા ત્રણ આશ્રમોમાં રહેવું આવશ્યક છે?

જનકે કહ્યું—જેમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વગર મોક્ષ નથી થઈ શકતો, તેવી જ રીતે સદ્ગુરુથી સંબંધ થયા વગર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. ગુરુ આ સંસારસાગરથી પાર ઉતારનાર છે અને તેમણે આપેલું જ્ઞાન નૌકાસમાન બતાવવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી ભવસાગરથી પાર ઊતરી જાય છે, અને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. પહેલાંના વિદ્વાનો લોકમર્યાદા તથા કર્મપરંપરાની રક્ષા કરવા માટે ચાર આશ્રમોના ધર્મોનું પાલન કરતા હતા. એવી રીતે ક્રમથી અનેક પ્રકારનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં શુભાશુભ કર્મોની આસક્તિનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનેકાનેક જન્મોથી કર્મ કરતાં કરતાં જ્યારે બધી જ ઇન્દ્રિયો પવિત્ર થઈ જાય ત્યારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય પહેલા જ આશ્રમમાં મોક્ષરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તે મેળવી જ્યારે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય, ત્યારે પરમાત્માને ચાહનારા જીવન્મુક્ત વિદ્વાનને માટે બાકીના ત્રણ આશ્રમોમાં જવાની શી આવશ્યકતા છે? વિદ્વાને જોઈએ કે તે રાજસ અને તામસ દોષોનો પરિત્યાગ કરી દે, અને સાત્ત્વિક માર્ગનો આશ્રય લઈ બુદ્ધિ દ્વારા આત્માનું દર્શન કરે. જે બધાં જ પ્રાણીઓમાં પોતાને તથા પોતાનામાં દરેક પ્રાણીઓને જુએ છે, તે સંસારમાં ક્યાંય પણ આસક્ત નથી થતો. તે તો માળાને છોડીને ઊડી જનારા પક્ષીની માફક આ દેહથી પૃથક્ થઈ નિર્દ્વન્દ્વ અને શાંત થઈ પરલોકમાં અક્ષય પદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

તાત! આ વિષયમાં રાજા યયાતિએ કહેલી ગાથા સાંભળો; જેને મોક્ષશાસ્ત્રના વિદ્વાન દ્વિજો સદા યાદ રાખે છે, પોતાની અંદર જ આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ છે. બીજે નહિ. તે જ્યોતિ દરેક પ્રાણીઓમાં સમાન રૂપથી રહેલી છે. સમાધિમાં પોતાના ચિત્તને સારી રીતે એકાગ્ર કરવાવાળો પુરુષ તેને જોઈ શકે છે. જેનાથી બીજું કોઈ પ્રાણી ડરતું નથી, જે પોતે બીજાં કોઈ પ્રાણીથી ભયભીત થતો નથી તથા જે ઇચ્છા

અને દ્વૈષથી રહિત થઈ ગયો હોય તે તત્કાલ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જ્યારે મનુષ્ય મન, વાણી તથા ક્રિયા દ્વારા કોઈની બુરાઈ નહિ કરવાનું ઇચ્છે તે સમયે જ તે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જ્યારે મોહમાં નાખનારી ઇચ્છા, કામ અને મોહનો ત્યાગ કરી પુરુષ પોતાના મનને આત્મામાં લગાવી દે છે, તે સમયે તેને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે સાંભળવા તથા જોવા યોગ્ય વિષયોમાં તથા સમસ્ત પ્રાણીઓની ઉપર મનુષ્ય સમાન ભાવવાળો થઈ જાય, અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વ તેના ચિત્ત ઉપર પ્રભાવ ન પાડી શકે તે વખતે તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જે વખતે નિન્દા-સ્તુતિ, સોનું-લોઢું, સુખ-દુઃખ, શીત-ઉષ્ણ, અર્થ-અનર્થ, પ્રિય-અપ્રિય તથા જીવન-મરણમાં સમાન દૃષ્ટિ થઈ જાય છે, તે સમયે મનુષ્યને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગ બહાર કાઢી પાછાં અંદર સમેટી લે છે, તેવી રીતે સંન્યાસીએ મન દ્વારા ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખવો જોઈએ. જેવી રીતે અંધારા ઘરમાં દીવાના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેવી રીતે બુદ્ધિરૂપી દીવાની સહાયતાથી અજ્ઞાનથી વીંટાએલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ શુકદેવજી! ઉપર રહેલી બધી જ વાતો મને આપનામાં દેખાઈ આવે છે. તે સિવાય પણ જે કાંઈ જાણવા યોગ્ય વિષયો છે, તે બધા આપ સારી રીતે જાણો છો. બ્રહ્મર્ષે! હું તમને બરાબર ઓળખું છું, આપ આપના પિતાજીની કૃપા તથા શિક્ષાથી પાર થઈ ગયા છો. તેમની કૃપાથી મને પણ દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે જેથી હું આપની સ્થિતિ ઓળખી શકું છું. આપનું વિજ્ઞાન, આપની ગતિ, અને આપનું ઐશ્વર્ય એ બધું મહાન છે. પરંતુ આપને તે વાતનો ખ્યાલ નથી. બાલત્વ ભાવના કારણે સંશયથી અથવા મોક્ષ ન મળવાના કાલ્પનિક ભયથી મનુષ્યને વિજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી થતી. જ્યારે સત્સંગ દ્વારા વિશુદ્ધ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થવાથી સંદેહ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે હૃદયની ગ્રંથિ છૂટી જવાથી તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપને જ્ઞાન થઈ ગયું છે. અને આપની બુદ્ધિ પણ સ્થિર છે. પરંતુ વિશુદ્ધ નિશ્ચય વગર કોઈને પણ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આપ સુખદુઃખમાં કંઈ અંતર નથી સમજતા. આપના મનમાં જરા પણ લોભ નથી. આપને ન તો નાચ જોવાની ઉત્કંઠા થાય છે, ન તો ગીત સાંભળવાની. આપને કશામાં રાગ છે જ નહિં, ન તો ભાઈઓ પ્રત્યે આસક્તિ છે, ન તો ભયદાયક પદાર્થોથી ભય. મહાભાગ! આપની દૃષ્ટિમાં માટીનું ઢેફું, પત્થર અને સુવર્ણ બધું એક સરખું છે. હું તેમજ બીજા બુદ્ધિમાન વિદ્વાનો પણ આપને અક્ષય તથા અનામય પથ (મોક્ષ) ઉપર ઊભેલા માનીએ છીએ. બ્રહ્મન્! બ્રાહ્મણ થવાનું જે ફળ છે, અને મોક્ષનું જે સ્વરૂપ છે, તેમાં આપની સ્થિતિ છે, હવે બીજું શું પૂછવા માગો છો?

શુકદેવજીનું પિતાની પાસે પાછા નં આવવું તથા વ્યાસજીએ પોતાના શિષ્યોને-સ્વાધ્યાયનો વિધિ તથા શુકદેવને અનધ્યાયનું કારણ બતાવવું

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! રાજા જનકની આ વાત સાંભળીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા શુકદેવજી એક દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા અને બુદ્ધિ દ્વારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેમાં સ્થિર થઈ કૃતાર્થ થઈ ગયા. તે વખતે તેમને પુષ્કળ સુખ મળ્યું. ઘણી શાંતિનો અનુભવ થયો. ત્યારપછી તેઓ હિમાલય પર્વતને લક્ષ્ય કરી વાયુના જેવા વેગથી ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પહોંચી તેમણે પોતાના પિતા વ્યાસનો પરમોત્તમ આશ્રમ જોયો. જ્યાં તેઓ પોતાના શિષ્યોથી ઘેરાઈ વિરાજમાન થએલા હતા, અને સુમન્તુ, વૈશમ્પાયન, જૈમિનિ તથા પૈલને વેદ ભણાવી રહ્યા હતા. તે સમયે વ્યાસની દૃષ્ટિ પણ શુકદેવ ઉપર પડી, કે જેઓ બળતા અગ્નિ અને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી દેખાતા હતા, તથા ધનુષમાંથી છૂટેલા બાણની માફક વૃક્ષો તથા પર્વતોમાં અટક્યા વગર જ આવી રહ્યા હતા, પાસે આવી ગયા બાદ અરણી-ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલા મહામુનિ શુકદેવે પિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા, અને તેમના શિષ્યોને પણ યોગ્યતાનુસાર મળી પિતાને મિથિલાના બધા સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. ત્યાં રાજા જનકની સાથે જે સંવાદ થયો હતો, તે બધો ઘણી જ પ્રસન્નતાથી રજૂ

કર્યો, તે પછી મુનિવર વ્યાસજી પુત્રો તથા શિષ્યોને ભણાવતા હિમાલયના શિખર ઉપર જ રહેવા લાગ્યા.

એક સમયની વાત છે કે વ્યાસજીના શિષ્ય જેઓ વેદાધ્યયનથી સંપન્ન, શાન્ત, જિતેન્દ્રિય, વેદનાં અંગ પ્રત્યંગમાં પારંગત તથા તપસ્વી હતા, તેઓ વ્યાસજીને ચારે તરફથી ઘેરીને બેસી ગયા, અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા–'ગુરુદેવ! આપની કૃપાથી અમે અત્યંત તેજસ્વી થઈ ગયા છીએ, તેમજ અમારો યશ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયો છે. હવે આપ એક વખત વધારે કૃપા કરી અમને કંઈક ઉપદેશ આપો. અમારી એ જ ઇચ્છા છે.'

વ્યાસજીએ કહ્યું—પ્રિય શિષ્યગણ! જેઓ બ્રહ્મલોકના અક્ષય વાસને ચાહે છે, તેમનું કર્તવ્ય છે કે ભણવાની ઇચ્છાથી આવેલા બ્રાહ્મણને સદા વેદ ભણાવે. તમે લોકો ભેગા થઈ વેદોનો વિસ્તાર કરો. જેઓ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન ન કરતા હોય, જેમનું મન શાંત ન થયું હોય તથા જેઓ શિષ્યભાવથી ભણવા ન આવ્યા હોય તેમને વેદોનું અધ્યયન ન કરાવવું જોઈએ. જેને વેદ ભણાવવો હોય, તેનામાં શિષ્યના એ બધા ગુણો છે કે નહિ, તે વાતને સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. જેમના સદાચારની ચોકસી નથી કરવામાં આવી, તેમને કદાપિ વિદ્યાદાન ન આપવું જોઈએ. જેવી રીતે અગ્નિમાં તપાવવાથી, તથા કસોટી ઉપર કસવાથી સારા-નરસાની પરખ થાય છે, તેવી રીતે ઉત્તમ કુલ તથા ગુણ આદિ દ્વારા શિષ્યોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તમે લોકો પોતાના શિષ્યોને કોઈ પણ અનુચિત અથવા ભયદાયક કામમાં ન લગાડશો; તમારા ભણાવવા છતાં જેની જેવી બુદ્ધિ હશે અને ભણવામાં જેવો પરિશ્રમ કરશે, તેવી રીતની તેને સફળતા મળશે. આપણો ઉદ્દેશ તો એ રહેવો જોઈએ કે બધા જ મનુષ્ય દુઃખથી પાર ઉતરી જાય, બધાનું કલ્યાણ થાય, બ્રાહ્મણોને અગ્રેસર કરી ચારે વર્ણને ઉપદેશ આપવો જોઈએ. વેદાધ્યયન ઘણું જ મહત્ત્વ ભરેલું કામ છે. તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. જે મોહવશ વેદપારંગત બ્રાહ્મણની નિંદા કરે છે, તે તેના અનિષ્ટચિંતનના કારણે નિઃસંદેહ પરાભવ પામે છે. જે ધર્મવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રશ્ન કરે છે અને જે ધર્માનુસાર તેને ઉત્તર નથી આપતો, તે બેમાંથી એકનું મૃત્યુ થઈ જાય છે અથવા એક બીજાનું દ્વેષપાત્ર બને છે. આ બધી મેં તમને સ્વાધ્યાયની વિધિ બતાવી, જેને યાદ રાખવાથી શિષ્યોનો ઘણો જ ઉપકાર થશે.

ભીષ્મજી કહે છે—પોતાના ગુરુ વ્યાસજીનો આ ઉપદેશને સાંભળીને તેમના તેજસ્વી શિષ્યો બહુ પ્રસન્ન થયા, અને પરસ્પર એકબીજાને આલિંગન આપી વ્યાસજીને કહેવા લાગ્યા–'ભગવાન! આપે અમારા હિતનો વિચાર કરીને જે વાતો કહી છે, તે અમારા મનમાં ઠસી ગઈ છે. અમે તેનું જરૂરથી પાલન કરીશું. મહામુને! જો આપ પસંદ કરો તો અમે લોકો વેદોના વિભાગ કરવા માટે આ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર જવા ઇચ્છીએ છીએ. શિષ્યોની વાત સાંભળી વ્યાસજીએ ધર્મ તથા અર્થથી યુક્ત વચનોમાં ઉત્તર આપ્યો કે 'પૃથ્વી ઉપર અગર દેવલોકમાં જ્યાં તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જઈ શકો છો. પરંતુ પ્રમાદ ન કરશો. કેમકે વેદોમાં ઘણીખરી ઠગની સાથ્ય બતાવનારી શ્રુતિઓ છે.

સત્યવાદી ગુરુની આ રીતે આજ્ઞા મળતાં બધા શિષ્યોએ તેમના ચરણોમાં શિર નમાવી પ્રણામ કર્યો, અને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું. પૃથ્વી ઉપર આવીને તેમણે અગ્નિહોત્રથી લઈ સોમયાગ સુધીનાં કાર્યો કરી ચતુર્હોત્રનો પ્રચાર કર્યો. અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યોને યજ્ઞ કરાવતા ઘણા આનંદથી રહેવા લાગ્યા. દ્વિજોમાં તેમનું સારું સન્માન હતું. યજ્ઞ કરાવવા તથા વેદ ભણાવવા એ જ એમની આજીવિકા હતી, અને તેથી તેમણે સંસારમાં ઘણી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

શિષ્યોના ગયા પછી વ્યાસજીની પાસે તેમના પુત્ર શુકદેવ વગર કોઈ રહ્યું ન હતું. વ્યાસજી ચુપચાપ કોઈ ઊંડા વિચારમાં પડી એકાંતમાં બેઠા હતા, તે વખતે મહાતપસ્વી નારદજી આશ્રમમાં આવી વ્યાસજીને મળ્યા, અને મીઠી વાણીમાં કહેવા લાગ્યા–'બ્રહ્મર્ષે! આજે આ આશ્રમમાં વેદમંત્રોના સ્વર કેમ સંભળાતા નથી! આપ એકલા ચુપચાપ કયા વિચારમાં પડ્યા છો! ચિંતાતુર થઈ કેમ બેઠા છો! વેદધ્વનિ ન થવાના કારણે હવે આ પર્વતની પહેલાંના જેવી શોભા રહી નથી. દેવર્ષિઓથી સેવિત હોવા છતાં આ પર્વત બ્રહ્મઘોષ (વેદધ્વનિ) વગર ભીલોના ઘરની માફક તેજ-હીન લાગે છે. અહીંના ઋષિઓ દેવતાઓ તથા ગંધર્વગણ આજથી પણ વેદધ્વનિ રહિત થઈ હવે પહેલાંની માફક

અને દ્વેષથી રહિત થઈ ગયો હોય તે તત્કાલ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જ્યારે મનુષ્ય મન, વાણી તથા ક્રિયા દ્વારા કોઈની બુરાઈ નહિ કરવાનું ઇચ્છે તે સમયે જ તે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જ્યારે મોહમાં નાખનારી ઈર્ષ્યા, કામ અને મોહનો ત્યાગ કરી પુરુષ પોતાના મનને આત્મામાં લગાવી દે છે, તે સમયે તેને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે સાંભળવા તથા જોવા યોગ્ય વિષયોમાં તથા સમસ્ત પ્રાણીઓની ઉપર મનુષ્ય સમાન ભાવવાળો થઈ જાય, અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વ તેના ચિત્ત ઉપર પ્રભાવ ન પાડી શકે તે વખતે તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જે વખતે નિન્દા-સ્તુતિ, લોઢું-સોનું, સુખ-દુઃખ, શીત-ઉષ્ણ, અર્થ-અનર્થ, પ્રિય-અપ્રિય તથા જીવન-મરણમાં સમાન દૃષ્ટિ થઈ જાય છે, તે સમયે મનુષ્યને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગ બહાર કાઢી પાછાં અંદર સમેટી લે છે, તેવી રીતે સંન્યાસીએ મન દ્વારા ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખવો જોઈએ. જેવી રીતે અંધારા ઘરમાં દીવાના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેવી રીતે બુદ્ધિરૂપી દીવાની સહાયતાથી અજ્ઞાનથી ઢંકાએલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ શુકદેવજી! ઉપર રહેલી બધી જ વાતો મને આપનામાં દેખાઈ આવે છે. તે સિવાય પણ જે કોઈ જાણવા યોગ્ય વિષયો છે, તે બધા આપ સારી રીતે જાણો છો. બ્રહ્મર્ષે! હું તમને બરાબર ઓળખું છું, આપ આપના પિતાજીની કૃપા તથા શિક્ષાથી પાર થઈ ગયા છો. તેમની કૃપાથી મને પણ દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે જેથી હું આપની સ્થિતિ ઓળખી શકું છું. આપનું વિજ્ઞાન, આપની ગતિ, અને આપનું ઐશ્વર્ય એ બધું મહાન છે. પરંતુ આપને તે વાતનો ખ્યાલ નથી. બાલસ્વભાવના કારણે સંશયથી અગર મોક્ષ ન મળવાના કાલ્પનિક ભયથી મનુષ્યને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી થતી. જ્યારે સત્સંગ દ્વારા વિશુદ્ધ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થવાથી સંદેહ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે હૃદયની ગ્રંથિ છૂટી જવાથી તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપને જ્ઞાન થઈ ગયું છે. અને આપની બુદ્ધિ પણ સ્થિર છે. પરંતુ વિશુદ્ધ નિશ્ચય વગર કોઈને પણ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આપ સુખદુઃખમાં કંઈ અંતર નથી સમજતા. આપના મનમાં જરા પણ લોભ નથી. આપને ન તો નાચ જોવાની ઉત્કંઠા થાય છે, ન તો ગીત સાંભળવાની. આપને કશામાં રાગ છે જ નહિ, ન તો ભાઈઓ પ્રત્યે આસક્તિ છે, ન તો ભયદાયક પદાર્થોથી ભય. મહાભાગ! આપની દૃષ્ટિમાં માટીનું ઢેફું, પત્થર અને સુવર્ણ બધું એક સરખું છે. હું તેમજ બીજા બુદ્ધિમાન વિદ્વાનો પણ આપને અક્ષય તથા અનામય પથ (મોક્ષ) ઉપર ઊભેલા માનીએ છીએ. બ્રહ્મન્! બ્રાહ્મણ થવાનું જે ફળ છે, અને મોક્ષનું જે સ્વરૂપ છે, તેમાં આપની સ્થિતિ છે, હવે બીજું શું પૂછવા માગો છો!

શુકદેવજીનું પિતાની પાસે પાછા નં આવવું તથા વ્યાસજીએ પોતાના શિષ્યોને સ્વાધ્યાયનો વિધિ તથા શુકદેવને અનધ્યાયનું કારણ બતાવવું

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર! રાજા જનકની આ વાત સાંભળીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા શુકદેવજી એક દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા અને બુદ્ધિ દ્વારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેમાં સ્થિર થઈ કૃતાર્થ થઈ ગયા. તે વખતે તેમને પુષ્કળ સુખ મળ્યું. ઘણી શાંતિનો અનુભવ થયો. ત્યારપછી તેઓ હિમાલય પર્વતને લક્ષ્ય કરી વાયુના જેવા વેગથી ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પહોંચી તેમણે પોતાના પિતા વ્યાસનો પરમોત્તમ આશ્રમ જોયો. ત્યાં તેઓ પોતાના શિષ્યોથી ઘેરાઈ વિરાજમાન થએલા હતા, અને સુમન્તુ, વૈશમ્પાયન, જૈમિનિ તથા પૈલને વેદ ભણાવી રહ્યા હતા. તે સમયે વ્યાસની દૃષ્ટિ પણ શુકદેવ ઉપર પડી, કે જેઓ સળગતા અગ્નિ અને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી દેખાતા હતા, તથા ધનુષમાંથી છૂટેલા બાણની માફક રસ્તે તથા પર્વતોમાં અટક્યા વગર જ આવી રહ્યા હતા. પાસે આવી ગયા બાદ અરણી-ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલા મહામુનિ શુકદેવે પિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા, અને તેમના શિષ્યોને પણ યોગ્યતાનુસાર મળી પિતાને મિથિલાના બધા સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. ત્યાં રાજા જનકની સાથે જે સંવાદ થયો હતો, તે બધો ઘણી જ પ્રસન્નતાથી રજૂ

કર્યો, તે પછી મુનિવર વ્યાસજી પુત્રો તથા શિષ્યોને ભણાવતા હિમાલયના શિખર ઉપર જ રહેવા લાગ્યા.

એક સમયની વાત છે કે વ્યાસજીના શિષ્ય જેઓ વેદાધ્યયનથી સંપન્ન, શાન્ત, જિતેન્દ્રિય, વેદનાં અંગ અને ઉપાંગમાં પારંગત તથા તપસ્વી હતા, તેઓ વ્યાસજીને ચારે તરફથી ઘેરીને બેસી ગયા, અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા–'ગુરુદેવ ! આપની કૃપાથી અમે અત્યંત તેજસ્વી થઈ ગયા છીએ, તેમજ અમારો યશ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયો છે. હવે આપ એક વખત વધારે કૃપા કરી અમને કંઈક ઉપદેશ આપો. અમારી એ જ ઇચ્છા છે.'

વ્યાસજીએ કહ્યું—પ્રિય શિષ્યગણ ! જેઓ બ્રહ્મલોકના અક્ષય વાસને ચાહે છે, તેમનું કર્તવ્ય છે કે ભણવાની ઇચ્છાથી આવેલા બ્રાહ્મણને સદા વેદ ભણાવે. તમે લોકો ભેગા થઈ વેદોનો વિસ્તાર કરો. જેઓ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન ન કરતા હોય, જેમનું મન શાંત ન થયું હોય તથા જેઓ શિષ્યભાવથી ભણવા ન આવ્યા હોય તેમને વેદોનું અધ્યયન ન કરાવવું જોઈએ. જેને વેદ ભણાવવો હોય, તેનામાં શિષ્યના એ બધા ગુણો છે કે નહિ, તે વાતને સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. જેમના સદાચારની ચોકસી નથી કરવામાં આવી, તેમને કદાપિ વિદ્યાદાન ન આપવું જોઈએ. જેવી રીતે અગ્નિમાં તપાવવાથી, તથા કસોટી ઉપર કસવાથી સારા–નરસાની પરખ થાય છે, તેવી રીતે ઉત્તમ કુલ તથા ગુણ આદિ દ્વારા શિષ્યોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તમે લોકો પોતાના શિષ્યોને કોઈ પણ અનુચિત અથવા ભયદાયક કામમાં ન લગાડશો, તમારા ભણાવવા છતાં જેની જેવી બુદ્ધિ હશે અને ભણવામાં જેવો પરિશ્રમ કરશે, તેવી રીતની તેને સફળતા મળશે. આપણો ઉદ્દેશ તો એ રહેવો જોઈએ કે બધા જ મનુષ્ય દુઃખથી પાર ઉતરી જાય, બધાનું કલ્યાણ થાય, બ્રાહ્મણોને આગેસર કરી ચારે વર્ણને ઉપદેશ આપવો જોઈએ. વેદાધ્યયન ઘણું જ મહત્ત્વ ભરેલું કામ છે. તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. જે મોહવશ વેદપારંગત બ્રાહ્મણની નિંદા કરે છે, તે તેના અનિષ્ટચિંતનના કારણે નિઃસંદેહ પરાભવ પામે છે. જે ધર્મવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રશ્ન કરે છે અને જે ધર્માનુસાર તેને ઉત્તર નથી આપતો, તે બેમાંથી એકનું મૃત્યુ થઈ જાય છે અથવા એક બીજાનો દ્વેષનું પાત્ર બને છે. આ બધી મેં તમને સ્વાધ્યાયની વિધિ બતાવી, જેને યાદ રાખવાથી શિષ્યોનો ઘણો જ ઉપકાર થશે.

ભીષ્મજી કહે છે—પોતાના ગુરુ વ્યાસજીનો આ ઉપદેશને સાંભળીને તેમના તેજસ્વી શિષ્યો બહુ પ્રસન્ન થયા, અને પરસ્પર એકબીજાને આલિંગન આપી વ્યાસજીને કહેવા લાગ્યા–'ભગવાન્ ! આપે અમારા હિતનો વિચાર કરીને જે વાતો કહી છે, તે અમારા મનમાં ઠસી ગઈ છે. અમે તેનું જરૂરથી પાલન કરીશું. મહામુને ! જો આપ પસંદ કરો તો અમે લોકો વેદોના વિભાગ કરવા માટે આ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર જવા ઇચ્છીએ છીએ. શિષ્યોની વાત સાંભળી વ્યાસજીએ ધર્મ તથા અર્થથી યુક્ત વચનોમાં ઉત્તર આપ્યો કે 'પૃથ્વી ઉપર અગર દેવલોકમાં જ્યાં તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જઈ શકો છો. પરંતુ પ્રમાદ ન કરશો. કેમકે વેદોમાં ઘણીખરી ફરતી શાસ્ત્ર બતાવનારી શ્રુતિઓ છે.

સત્યવાદી ગુરુની આ રીતે આજ્ઞા મળતાં બધા શિષ્યોએ તેમના ચરણોમાં શિર નમાવી પ્રણામ કર્યો, અને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું. પૃથ્વી ઉપર આવીને તેમણે અગ્નિહોત્રથી લઈ સોમયાગ સુધીનાં કાર્યો રૂપી ચતુર્હોત્રનો પ્રચાર કર્યો. અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યોને યજ્ઞ કરાવતા ઘણા આનંદથી રહેવા લાગ્યા. દ્વિજોમાં તેમનું સારું સન્માન હતું. યજ્ઞ કરાવવા તથા વેદ ભણાવવા એ જ એમની આજીવિકા હતી, અને તેથી તેમણે સંસારમાં ઘણી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

શિષ્યોના ગયા પછી વ્યાસજીની પાસે તેમના પુત્ર શુકદેવ વગર કોઈ રહ્યું ન હતું. વ્યાસજી ચુપચાપ કોઈ ઊંડા વિચારમાં પડી એકાંતમાં બેઠા હતા, તે વખતે મહાતપસ્વી નારદજી આશ્રમમાં આવી વ્યાસજીને મળ્યા, અને મીઠી વાણીમાં કહેવા લાગ્યા–'બ્રહ્મર્ષે ! આજે આ આશ્રમમાં વેદમંત્રોના સ્વર કેમ સંભળાતા નથી ? આપ એકલા ચુપચાપ કયા વિચારમાં પડ્યા છો ? ચિંતાતુર થઈ કેમ બેઠા છો ? વેદધ્વનિ ન થવાના કારણે હવે આ પર્વતની પહેલાના જેવી શોભા રહી નથી. દેવર્ષિઓથી સેવિત હોવા છતાં આ પર્વત બ્રહ્મઘોષ (વેદધ્વનિ) વગર ભીલોના ઘરની માફક તેજ–હીન લાગે છે, અહીંના ઋષિઓ દેવતાઓ તથા મહાન્ ગન્ધર્વો પણ વેદધ્વનિ રહિત થઈ હવે પહેલાની માફક

શોભાયમાન નથી દેખાતા. નારદજીની વાત સાંભળી વ્યાસજી બોલ્યા–દેવર્ષે ! આપે જે કંઈ કહ્યું તે મારા મનની જ વાતો છે. આપ જ આમ કહી શકો તેમ છો. આપ સર્વજ્ઞ, બધું જ જોઈ શકનારા તથા દરેક જગ્યાની વાતો જાણવા માટે ઉત્કંઠિત રહેનારા છો. ત્રણે લોકમાં જેજે વાત બને છે, તે બધી આપને માલુમ રહે છે. તેથી મને આજ્ઞા આપો; હું આપની શી સેવા કરું ! આ સમયે મારું જે કર્તવ્ય છે, તે પણ બતાવો. કેમકે મારા પ્યારા શિષ્યો-નો વિયોગ થવાથી આજકાલ મારું મન ખાસ પ્રસન્ન રહેતું નથી.

નારદજીએ કહ્યું—વ્યાસજી ! વેદ ભણીને તેની આવૃત્તિ ન કરવી એ વેદાધ્યયનનો મળ (દોષ) છે. વ્રતનું પાલન ન કરવું એ બ્રાહ્મણનો મળ છે. વાહીક દેશના મનુષ્યો પૃથ્વીનો મળ છે. અને નવાંનવાં દૃશ્ય જોવાની અથવા નવીનવી વાતો જાણવાની ઉત્કંઠા રાખવી એ સ્ત્રીને માટે દોષની વાત છે, માટે આપ પોતાના બુદ્ધિમાન પુત્રની સાથે સદા વેદોનો સ્વાધ્યાય કરતા રહેજો.

ભીષ્મજી કહે છે—નારદજીની વાત સાંભળી પરમધર્માત્મા વ્યાસે "બહુ સારું" એમ કહી તેમની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. અને પોતાના પુત્ર શુકદેવની સાથે ત્રિભુવન ગુંજાયમાન કરતા હોય તેવા ઊંચા સ્વરથી વેદમંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ સમુદ્રની તરફથી પ્રેરાઈ ઘણી જોરદાર આંધી ચડી આવી. એટલે વ્યાસજીએ 'અનધ્યાય કાળ' બતાવી પોતાના પુત્રને તે સમયે વેદ ભણતા રોક્યા. તેમણે મના કરવાથી શુકદેવજીના મનમાં તેનું કારણ જાણવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા થઈ. તે જોઈ વ્યાસજીએ કહ્યું 'બેટા ! જ્યારે પવન જોરદાર હવા ચાલી રહી હોય, ત્યારે વેદમંત્રોનું બરાબર સ્વરસહિત ઉચ્ચારણ થઈ શકતું નથી, વળી તેવા સમયે જગતને તે વાયુદેવ તરફથી મહાન ભય ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે વેદવેત્તા લોકો આંધીના સમયમાં વેદાધ્યયન નથી કરતા.' આમ કહી જ્યારે આંધી ઊતરી ગઈ ત્યારે વ્યાસજીએ પુત્રને અધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપી પોતે આકાશગંગાના કિનારે ચાલ્યા ગયા.

શુકદેવજીને નારદજીનો ઉપદેશ

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! વ્યાસજીના ગયા બાદ તે આશ્રમમાં એકાન્ત સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાયમાં લાગેલા શુકદેવજીની પાસે નારદજી પધાર્યા. તેમને આવેલા જોઈ શુકદેવે વેદોક્ત વિધિથી અર્ઘ્ય આદિથી તેમનું પૂજન કર્યું. નારદજીએ પ્રસન્ન થઈ પૂછયું; 'વત્સ ! હું તારું કયું ઉત્તમ પ્રિય કાર્ય કરું ?' આ સાંભળી શુકદેવજીએ કહ્યું–'આ લોકમાં પરમ કલ્યાણનું સાધન હોય તેનો ઉપદેશ જ આપ દેવાની કૃપા કરો.

નારદજીએ કહ્યું—એક સમયે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા ઋષિઓએ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન કર્યો. તેના ઉત્તરમાં ભગવાન સનત્કુમારે આ ઉપદેશ આપ્યો. વિદ્યાના સમાન કોઈ નેત્ર નથી, સત્યના સમાન કોઈ તપ નથી. રાગ (આસક્તિ)ના સમાન કોઈ દુઃખ તથા ત્યાગના સમાન કોઈ સુખ નથી. પાપકર્મોથી દૂર રહેવું, સદા પુણ્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, સાધુ પુરુષોના જેવો વર્તાવ અને સદાચારનું પાલન

કરવું એ સર્વોત્તમ શ્રેયનું સાધન છે. જ્યાં સુખનું નામ પણ નથી, એવા આ માનવ શરીરને પ્રાપ્ત કરી જે વિષયોમાં આસક્ત રહે છે, તે મોહવશ થઈ જાય છે. વિષયોનો સંયોગ દુઃખરૂપ જ છે. તે દુઃખોથી છુટકારો અપાવી શકતો નથી. વિષયાસક્ત પુરુષની બુદ્ધિ ચંચળ હોય છે. તે મોહજાળનો વિસ્તાર કરે છે અને મોહજાળથી બંધાએલો પુરુષ આ લોક અને પરલોકમાં પણ દુઃખ જ ભોગવે છે. જેને કલ્યાણ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રત્યેક ઉપાયથી કામ અને ક્રોધને દબાવવા જોઈએ. કેમકે એ બન્ને દોષ, કલ્યાણનો નાશ કરવા માટે તૈયાર રહે છે. મનુષ્ય માટે ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે તપને ક્રોધથી, લક્ષ્મીને ગર્વથી, વિદ્યાને માનાપમાનથી અને પોતાને પ્રમાદથી બચાવે છે. ક્રૂર સ્વભાવનો પરિત્યાગ એ સૌથી મોટો ધર્મ છે. ક્ષમા સૌથી મોટું બળ છે. આત્માનું જ્ઞાન સૌથી મોટું જ્ઞાન છે અને સત્યથી વધીને તો કશું જ નથી. સત્ય બોલવું સૌથી ઉત્તમ (કાર્ય) છે. પરંતુ હિતકારક વાત કહેવી એ તો સત્યથી પણ વધારે છે. જેનાથી પ્રાણિયોનું સર્વોત્તમ હિત થાય, તેને જ હું સત્ય માનું છું. જે નવાં નવાં કાર્યોનો આરંભ કરવાનો તરંગ છોડી ચૂક્યો છે, અને જેના મનમાં કોઈ કામના નથી, જે કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ નથી કરતો, અને જેણે બધું જ તજી દીધું છે, તે જ વિદ્વાન છે અને તે જ પંડિત છે. જે સ્વાધીન કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનાસક્ત ભાવથી વિષયોનો અનુભવ કરે છે, જેનું ચિત્ત શાન્ત, નિર્વિકાર, અને એકાગ્ર છે, તેમજ જે આત્મીય કહેવાતાં દેહ અને ઇન્દ્રિયોની સાથે રહેવા છતાં તેમની સાથે એકતાર ન થતાં અલગ જેવો રહે છે, તે મુક્ત છે, અને તેને ઘણી જલદીથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેની કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે દૃષ્ટિ પડતી નથી, જે કોઈની સાથે વાતચીત નથી કરતો, તે પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈની હિંસા ન કરે, બધાની સાથે મિત્રતાનો ભાવ રાખે અને આ મનુષ્ય જન્મ મેળવી કોઈની સાથે વેર ન કરે. જે આત્મતત્ત્વનો જ્ઞાતા તથા મનને વશ રાખનાર છે, તેણે કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો, સંતોષ રાખવો અને કામના તથા ચંચળતાનો ત્યાગ કરવો; તેથી પરમ કલ્યાણની સિદ્ધિ થાય છે. તાત શુકદેવ! તમે સંગ્રહનો ત્યાગ કરી જિતેન્દ્રિય થઈ જાઓ તથા તે પદ પ્રાપ્ત કરો કે જે આ લોક તથા પરલોકમાં પણ નિર્ભય તથા સર્વથા શોક રહિત છે. જેમણે ભોગનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે તે કદાપિ શોકમાં નથી પડતા. એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે ભોગાસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સૌમ્ય! જે ભોગાસક્તિનો ત્યાગ કરી દે છે, તે દુઃખ અને સંતાપથી છૂટી જાય છે. જે અજિત પરમાત્માને જીતવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તપસ્વી, જિતેન્દ્રિય, મનનશીલ, સંયતચિત્ત અને વિષયોમાં અનાસક્ત રહેવું જોઈએ. જે બ્રાહ્મણ ત્રિગુણાત્મક વિષયોમાં આસક્ત ન થતાં સદા એકાન્તવાસ કરે છે, તે ઘણી જલદીથી સર્વોત્તમ સુખ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે મુનિ મૈથુનમાં સુખ માનનારા પ્રાણીઓની વચ્ચે હોવા છતાં પણ એકાન્ત રહેવામાં જ આનંદ માને છે, તેને જ્ઞાનાનંદથી તૃપ્ત સમજવો જોઈએ. જે જ્ઞાનાનંદથી તૃપ્ત હોય છે, તે પુન: કર્મોના અનુષ્ઠાનથી દેવતા થાય છે. શુભ-અશુભ એ બન્નેના આચરણથી મનુષ્યયોનિમાં જન્મ પામે છે, અને કેવળ અશુભ કર્મોથી પશુ-પક્ષી આદિ નીચ યોનિમાં જન્મ ગ્રહણ કરે છે. તે યોનિઓમાં જીવને સદા જરા, મૃત્યુ તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખોના શિકાર થવું પડે છે. એ પ્રમાણે સંસારમાં જન્મ લેનારાં પ્રત્યેક પ્રાણી સંતાપની આગમાં શેકાયા કરે છે, તે વાત જાણો તમે કેમ ધ્યાન નથી આપતા! અહિં વિભિન્ન શબ્દોના

સંગ્રહની કોઈ જરૂર નથી. કેમ કે સંગ્રહથી મહા દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. રેશમનો કીડો પોતાના સંગ્રહના કારણે જ બંધનમાં પડે છે. સ્ત્રી પુત્ર અને કુટુંબમાં આસક્ત રહેનારા જીવ તેવી રીતે જ કષ્ટ પામે છે. જેવી રીતે જંગલમાં ઘરડો હાથી તળાવના કાદવમાં ફસીને દુઃખ પામે છે. જેવી રીતે મોટી જાળમાં ફસાઈને પાણીની બહાર આવેલું માછલું તરફડે છે, તેવી રીતે સ્નેહજાળમાં સપડાઈને અત્યંત કષ્ટ ઉઠાવી રહેલાં આ પ્રાણીઓની તરફ દૃષ્ટિ નાખો. સંસાર, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્ર શરીર અને સંગ્રહ બધું જ પરાયું છે, બધું જ નાશવાન છે. ને પોતાનું શું છે ! ફક્ત પાપ અને પુણ્ય. જ્યાં વિસામો કરવા માટે કોઈ સ્થાન નાહ, કોઈ સહાય કરનાર નાહ, વાટનું ખર્ચ નહિં, તેમ જ પોતાના દેશનું કોઈ સંગાથી નહિં, જે અંધકારથી વ્યાપ્ત અને દુર્ગમ છે, તે માર્ગ ઉપર તમે એકલા કેવી રીતે જઈ શકશો ! જ્યારે તમે પરલોકનો માર્ગ પકડશો, તે વખતે કોઈ તમારી પાછળ નહિ આવે. કેવળ તમારાં કરેલાં પાપ અને પુણ્ય જ ત્યાંસુધી સાથ આપશે. અર્થ (પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિને માટે જ વિદ્યા, કર્મ, પવિત્રતા અને અત્યંત વિસ્તૃત જ્ઞાનનો આધાર લેવામાં આવે છે. જ્યારે અર્થની સિદ્ધિ (પરમાત્માની પ્રાપ્તિ) થઈ જાય છે. ત્યારે મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે. ગામમાં રહેનાર મનુષ્યની વિષયો પ્રત્યે જેવી આસક્તિ હોય છે, તે તેને બાંધનારી રસી (દોરી) જેવી છે. પુણ્યાત્મા પુરૂષ તે રસીને કાપી નાખી પરમાત્માના માર્ગ ઉપર આગળ વધે જાય છે. કિંતુ જે પાપી છે, તે તેને કાપી શકતા નથી. આ સંસાર એક નદીના જેવો છે. રૂપ તેનો કિનારો છે, મન ઝરણું, સ્પર્શ બેટ તથા રસ એ જ પ્રવાહ છે. ગંધ તે નદીનો કીચડ, શબ્દ જળ અને સ્વર્ગરૂપી દુર્ગમ ઘાટ છે. શરીરરૂપી નૌકાની સહાયથી તેને પાર કરી શકાય છે. ક્ષમા તેને હાંકનાર હલેસાં અને ધર્મ તેને સ્થિર રાખનાર લંગર. યાદ ત્યાગ રૂપી પવનનો ટેકો મળ્યે જાય તો આ નદીને શીઘ્ર પાર કરી શકાય છે. આ દેહ પંચભૂતોનું ઘર છે. એમાં હાડકાંના થાંભલા લગાડેલા છે. તે નસો અને નાડીઓ દ્વારા બંધાએલું રક્તમાંથી લીંપાએલું, અને ચામડાથી મઢાએલું છે. તેમાં મળમૂત્ર ભરેલું છે, જેના કારણે દુર્ગંધ આવે છે. તે જરા શોકથી વ્યાપ્ત, રોગોથી ભરેલું, આતુર, રજોગુણ રૂપી ધૂળથી ઢંકાએલું તથા અનિત્ય છે. માટે તમારે તેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગત્ પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયું છે. એટલા માટે તેમનાથી ભિન્ન નથી. પંચમહાભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ," બુદ્ધિ અને સત્ત્વાદિ ગુણ એ સત્તર તત્ત્વોના સમુદાયને અવ્યક્ત કહે છે, તેની સાથે જ (રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ અને અહંકારના આશ્રયભૂત) સંપૂર્ણ વિષયોની મેળવણીથી જે ચોવીસ તત્ત્વોનો સમૂહ થાય છે, તેને વ્યક્તાવ્યક્ત સમુદાય કહે છે. જે આ તત્ત્વોથી યુક્ત છે, તેનું નામ પુરૂષ છે. જે પુરૂષ ધર્મ, અર્થ, કામ, સુખ, દુઃખ, અને જીવન-મરણના તત્ત્વને પણ યથાર્થરૂપથી જાણે છે, તે જ ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના તત્ત્વને બરાબર જાણે છે. જ્ઞાનના સંબંધમાં જેટલી વાતો છે, તેમને પરંપરાથી જાણવી જોઈએ. જે પદાર્થ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે, તે વ્યક્ત કહેવાય છે અને જે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર હોવાના કારણે અનુમાનથી જાણવામાં આવે છે તેમને અવ્યક્ત કહે છે. જેમની ઇન્દ્રિયો પોતાના વશમાં છે તે તેવી રીતે સંતુષ્ટ રહે કે જેવી રીતે વર્ષાની ધારાથી જીવ. જ્ઞાની પુરુષ લોકમાં પોતાને અને પોતાનામાં લોકને વિસ્તૃત (ફેલાએલો) જુએ છે. તેમને ભૂત અને ભવિષ્યનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તથા તેમની તે જ્ઞાનશક્તિ કદાપિ નષ્ટ નથી થતી. તેના પ્રભાવથી તે બધી અવસ્થાઓમાં સમસ્ત ભૂતોનું દર્શન કરે છે. જે જ્ઞાનના બળથી મોહજનિત અનેક પ્રકારના ક્લેશોથી પાર થઈ ગયો છે. તે સમસ્ત પ્રાણીઓના સહવાસમાં આવીને પણ અશુભ કર્મોથી લિપ્ત નથી થતો. પરંતુ અજ્ઞાની મનુષ્ય રેંટવાની માફક કર્મોથી બંધાએલો અને ઘુમતો રહે છે. તે પ્રારબ્ધકર્મના ઉદય થવાથી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ ભોગવતો સંસારમાં ચક્રની માફક ઘૂમ્યા કરે છે. એટલા માટે તમે કર્મોથી નિવૃત્ત, સર્વ પ્રકારના બંધનોથી મુક્ત, સર્વજ્ઞ, વિજયી, સિદ્ધ અને ભાવાભાવથી રહિત થઈ જાઓ. ઘણા જ્ઞાની પુરુષ સંયમ અને તપસ્યાના બળથી નવીન બંધનોનો ઉચ્છેદ કરીને અત્યંત સુખ આપનારી નિર્બાધિત સિદ્ધિ (મુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે.

નારદજીનો શુકદેવને ઉપદેશ અને શુકદેવનો સૂર્યલોકમાં જવાનો નિશ્ચય

નારદજી કહે છે—શુકદેવ! શાસ્ત્ર શોકને દૂર કરનાર છે. તે શાંતિમય, અને કલ્યાણકારક છે. જે પોતાના શોકનો નાશ કરવા માટે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે છે, તે ઉત્તમ બુદ્ધિ મેળવી સુખી થાય છે. શોકનાં હજારો અને ભયનાં સેંકડો સ્થાન છે. તે પ્રતિદિન મૂઢ પુરુષો ઉપર જ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યો ઉપર તેમનું જોર ચાલતું નથી. એટલા માટે તમારા અનિષ્ટનો નાશ કરવા માટે હું કંઇક ઉપદેશ કરું છું. સાંભળો: જો બુદ્ધિ પોતાના વશમાં રહે તો શોક સદાના માટે દૂર થઈ જાય છે. બુદ્ધિહીન મનુષ્ય જ અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થવાથી મનોમન મનમાં જ દુઃખી થાય છે. જે વસ્તુ ભૂતકાળના ગર્ભથી છુપાઈ ગઈ (નાશ થઈ ગઈ) તેના ગુણોનું સ્મરણ ન કરવું જોઈએ, કેમકે જે આદરપૂર્વક તેના ગુણોનું ચિંતન કરે છે તેની આસક્તિ છૂટતી નથી. જ્યાં ચિત્તની આસક્તિ વધવા માંડે તે વસ્તુને અનિષ્ટકારી સમજીને તેનામાં દોષાત્મક દૃષ્ટિ કરી લેવી જોઈએ. એમ કરવાથી શીઘ્ર વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. જે મુખ ગઈ થી વાત માટે શોક કરે છે, તેને અર્થ, ધર્મ તથા યશની પ્રાપ્તિ નથી થતી. બધાં પ્રાણીઓને ઉત્તમ પદાર્થોથી સંયોગ અને વિયોગ પ્રાપ્ત થતા રહે છે. કોઈ એક જ જણના ઉપર શોકનો વખત આવતો નથી. જે મનુષ્ય ભૂતકાળમાં મરેલી કોઈ વ્યક્તિ અથવા નષ્ટ થયેલી વસ્તુને માટે નિરંતર શોક કરતો રહે છે, તે એક દુઃખથી બીજા દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે તેને બે અનર્થ ભોગવવા પડે છે, જે પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરીને સંસારમાં સદાકાળ બનતા જન્મ-મરણના પ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે તે કદાપિ તેને માટે આંસુ નથી પાડતો. જે બધાને વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે જ્ઞાનીને કદાપિ અશ્રુપાત થતો જ નથી. યદિ કોઈ શારીરિક અગર માનસિક દુઃખ ઉપસ્થિત થઈ જાય, અને તેને દૂર કરવામાં કોઈ ઉપાય કામ ન કરે, તો તેને માટે કોઈ ચિંતા નહીં કરવી જોઈએ. દુઃખ દૂર કરવા માટે સર્વોત્તમ દવા એ છે કે તેને માટે ચિંતા ન કરવી. ચિંતા કરવાથી તે ઘટતું નથી. ઉલટું વધે છે. એટલા માટે માનસીક દુઃખને બુદ્ધિથી અને શારીરિક કષ્ટને ઔષધિ સેવનથી નષ્ટ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રજ્ઞાનના પ્રભાવથી એમ થવું સંભવિત છે. દુઃખ પડવાથી બાળકોની માફક રોવું યોગ્ય નથી. રૂપ, યૌવન, જીવન, ધનસંગ્રહ, આરોગ્ય અને પ્રિય જનોનો સહવાસ એ બધું જ અનિત્ય છે વિદ્વાન પુરુષે તેમાં આસક્ત ન થવું જોઈએ, આખા દેશ ઉપર આવેલા સંકટને માટે કોઈ એક વ્યક્તિએ શોક કરવો ઉચિત નથી. યદિ તે સંકટને હટાવવાનો કોઈ ઉપાય દેખાઈ આવે તો શોક તજી દઈ તેને જ કરવો જોઈએ. તેમાં સંદેહ નથી કે જીવનમાં સુખની અપેક્ષા દુઃખજ વિશેષ થાય છે. પરંતુ જે સુખ અને દુઃખ બંનેની ચિંતા છોડી

છે, તે અક્ષય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ધનના ઉપાર્જનમાં ઘણું કષ્ટ થાય છે. તેની રક્ષામાં પણ સુખ નથી, તેમજ તેને ખર્ચી નાખવાથી પણ કલેશ જ થાય છે. માટે ધનને પ્રત્યેક દશામાં દુઃખદાયક સમજીને તેના નષ્ટ થવાથી ચિંતા ન કરવી જોઈએ. મનુષ્ય ધનનો સંગ્રહ કરતાં કરતાં પહેલાની અપેક્ષા ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીને પણ કદાપિ તૃપ્ત નથી થતા. તેઓ તેનાથી પણ વધારેની આશામાં જ મરી જાય છે. એટલા માટે વિદ્વાન પુરુષ સદા સંતુષ્ટ રહે છે, સંગ્રહનો અંત વિનાશ છે, ઉંચે જવાનો અંત નીચે પડવામાં છે, સંયોગનો અંત વિયોગ છે, અને જીવનનો અંત મરણ છે. તૃષ્ણાનો કદાપિ અંત નથી થતો. સંતોષ જ પરમ ધન છે, આયુ નિરંતર વીતી રહ્યું છે. તે એક ક્ષણ પણ વિશ્રામ નથી લેતું. જ્યારે પોતાનું શરીરજ અનિત્ય છે, તો બીજી કઇ વસ્તુને નિત્ય સમજી શકાય! જે મનુષ્ય બધાં પ્રાણીઓની અંદર મનથી વિના પરમાત્માનું ચિંતન કરે છે, તે પોતાની સંસારયાત્રા સમાપ્ત કરીને પરમ પદનો સાક્ષાત્કાર કરીને શોકને પાર કરી જાય છે. જેમ જંગલમાં નવા નવા ઘાસની ખોળમાં ચરી રહેલા પશુને સહસા વાઘ આવીને દબાવી લે છે, તેવી રીતે કામનાઓની ખોળમાં લાગેલા અતૃપ્ત મનુષ્યને મોત ઉઠાવી જાય છે. એટલા માટે બધાએ દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય વિચારવો જોઈએ. જે શોક તજી કામ્ય કર્મનો આરંભ કરે છે અને કોઈ દુઃખમાં નથી ફસાતો, તેની મુક્તિ થઈ જાય છે. ધનવાન હોય અગર નિર્ધન

બધાને ઉપભોગ-સમયમાં જ શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ આદિ વિષયોમાં કિંચિત્ સુખનો અનુભવ થાય છે, પાછળ જતાં તેમાં કંઈ પણ નથી હોતું. પ્રાણીઓને એકબીજાથી સંયોગ થતા પહેલાં કોઈ દુઃખ નથી હોતું. જ્યારે સંયોગની પછી વિયોગ થાય છે ત્યારે જ બધાને દુઃખ થયા કરે છે. એટલા માટે વિવેકી પુરુષે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને કદાપિ પણ શોક ન કરવો જોઈએ. ધૈર્યદ્વારા શિશ્ન અને ઉદરની, નેત્રદ્વારા હાથ પગની, મનદ્વારા આંખ અને કાનની તથા વિદ્યાદ્વારા મન અને વાણીની રક્ષા કરવી જોઈએ. જે પૂજનીય અને બીજા સાધારણ મનુષ્યમાં આસક્તિ તજી દઈ શાંત ભાવથી વિહાર કરે છે, તથા જે અધ્યાત્મ વિદ્યામાં પરાયણ, નિષ્કામ અને લોભહીન રહીને એકલો જ વિહાર કરે છે. તે સુખી અને વિદ્વાન છે.

જ્યારે મનુષ્ય સુખને દુઃખ અને દુઃખને દુઃખ સમજવા લાગે છે તે અવસ્થામાં બુદ્ધિ, નીતિ અથવા પુરુષાર્થથી પણ તેની રક્ષા નથી થતી, માટે મનુષ્યે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. કેમકે યત્ન કરવાવાળો પુરુષ કદાપિ દુઃખમાં પડતો નથી. આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય છે, તેને જરા, મૃત્યુ તથા રોગથી બચાવવો જોઈએ. શારીરિક અને માનસિક રોગ મજબૂત ધનુષ્ય ધારણ કરનારા પુરુષે છોડેલા બાણોની પેઠે શરીરને પીડિત કરે છે. તૃષ્ણાથી મુંઝાએલો, દુઃખી અને નિર્બળ થઈને પણ જીવવાની ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્યનું શરીર વિનાશની તરફ જ ખેંચાતું જાય છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો જાય છે, પાછો નથી વળતો, તેવી રીતે રાત અને દિવસ પણ મનુષ્યના આયુષ્યનું હરણ કરીને વીતી જાય છે. શુક્લ અને કૃષ્ણ બંને પક્ષનું આ પરિવર્તન દેહધારી જીવોને જરા-જીર્ણ કરી રહ્યું છે. તે એક ક્ષણ માટે પણ નથી રોકાતું. સૂર્ય સ્વયં અજર છે, પરંતુ પ્રતિદિન ઉદય અને અસ્ત થઈને પ્રાણીઓના સુખ-દુઃખનો નાશ કરે છે. આ રાત્રિઓ અપૂર્વ અને અસંભાવિત પ્રિય અને અપ્રિય ઘટનાઓ લઈને આવે છે અને જાય છે! જો જીવે કરેલા કર્મોનું ફળ પરાધીન ન હોત તો તે જે ઇચ્છત, તેના તેવા કામના પૂરી થઈ જાત. મોટા સંયમી, ચતુર અને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પણ પોતાના કર્મોના ફળથી વંચિત થએલા જોવામાં આવે છે. તથા ગુણહીન, મૂર્ખ અને નીચ પુરુષ પણ કોઈના આશીર્વાદ વગર પણ સમસ્ત કામનાઓથી સંપન્ન જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ મનુષ્ય તો સદા પ્રાણીઓની હિંસામાંજ લાગ્યા રહે છે, અને સંસારને છેતર્યા કરે છે, છતાં પણ તે સુખ જ ભોગવે છે. કેટલાક એવા છે કે જેઓ કંઈ પણ કામ ન કરતાં ચુપચાપ બેસી રહે તો પણ તેમની પાસે લક્ષ્મી પોતાની મેળે જ પહોંચી જાય છે. અને કેટલાક લોકો કામ કરીને પણ મમતાની વસ્તુ નથી પામી શકતા. આ બધો પુરુષના પ્રારબ્ધનો દોષ છે. જુઓ વીર્ય એક જગ્યાએ પેદા થાય છે, અને બીજી જગ્યાએ જઈ ગર્ભ ધારણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. અને કેટલીક વખત નથી થતું. કેટલીક વખત આંબાના મોરની માફક વ્યર્થ ખરી પડે છે. કેટલાય પુત્રપૌત્રની ઇચ્છા રાખીને લોકો તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, છતાં પણ તેમને સંતાન નથી થતું, અને ઘણા માણસો સંતાનને ક્રોધયુક્ત ભરેલા સાપ જેવું સમજી તેનાથી ડરતા રહે છે, (સંતાન ન થાય એમ ઇચ્છે છે) છતાં તેમના ત્યાં દીર્ઘજીવી પુત્ર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કેટલાક ગર્ભ એવા છે કે જે પુત્રાભિલાષી ગરીબ સ્ત્રી-પુરુષોદ્વારા દેવતાઓની પૂજા અને તપસ્યા કરાવી દસ મહીના સુધી સુરક્ષિત રહેવા બાદ પણ જન્મીને કુલાંગાર નિવડે છે, તથાં કેટલાક એવાં છે કે જે આમોદ-પ્રમોદમાં જ ગર્ભ ધારણ કરીને પિતાએ સંચિત કરેલા અપાર ધન-ધાન્ય અને વિપુલ ભોગોના અધિકારી થાય છે. કેટલાક ગર્ભના પાત થઈ જાય છે, કેટલાક જન્મે છે, અને કેટલાક જન્મ લઈને પણ મરી જાય છે.

જેમ શિકારી નાના મૃગલાને કષ્ટ આપે છે, તેમ જ્યારે મનુષ્યને અનેક પ્રકારના રોગ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેમનામાં ઉઠવા-બેસવાની પણ શક્તિ નથી રહેતી. ધનવાન મનુષ્ય વૈદ્યોને ઘણું ધન આપે છે, અને વૈદ્ય રોગ દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, છતાં પણ તેઓ તેમની પીડા નથી મટાડી શકતા; ઘણી ઔષધિઓનો સંગ્રહ કરનારા ચતુર અને ચાલાક વૈદ્યો પણ શિકારીઓએ મારેલા મૃગલાની પેઠે રોગોના શિકાર થઈ જાય છે. તેઓ તરેહ તરેહના કાઢા બનાવી પીતા રહે છે છતાં પણ જેમ હાથી કોઈ ઝાડને નમાવી દે છે, તેવી જ રીતે વૃદ્ધાવસ્થા તેમની કમર વાંકી કરી દે છે. આ

પૃથ્વી ઉપર મૃગ, પક્ષી, શિકારી, જંતુ અને દરિદ્ર મનુષ્યોને પણ રોગ સતાવે છે, તો કોણ તેમની ચિકિત્સા કરવા જાય છે? પ્રાયઃ તેમને રોગ થતા જ નથી. પરંતુ મોટાં મોટાં પશુ જેમ નાનાં પશુઓ ઉપર આક્રમણ કરીને તેમને દબાવી નાખે છે, તેવી રીતે પ્રચંડ તેજવાળા બળવાન રાજાઓને પણ ઘણાખરા રોગ ઘેરી રહે છે, આ પ્રમાણે બધા લોક અવશ્ય મરણના પ્રબળ પ્રવાહમાં વહી મોહ-શોકમાં ડૂબી રહ્યા છે. દેહધારી મનુષ્ય ધન, રાજ્ય તથા કઠોર તપસ્યાના પ્રભાવથી પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન નથી કરી શકતા. જો પ્રયત્નનું ફળ પોતાના હાથમાં હોત તો કોઈપણ મનુષ્ય ન તો વૃદ્ધ થાત, ન તો મરત. બધાની બધી કામનાઓ પૂરી થઈ જાત. અને કોઈને અપ્રિય ન જોવું પડત. બધા જ લોકો સંસારમાં સર્વોપરી થવા ઇચ્છે છે, અને તેને માટે યથાશક્તિ યત્ન પણ કરે છે, પરંતુ તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત નથી થતી. પ્રમાદ રહિત, શૂરવીર અને પરાક્રમી પુરુષ પણ ઐશ્વર્ય તથા મદિરાના મદથી ઉન્મત્ત મનુષ્યોની સેવા કરે છે. કેટલાય મનુષ્યોના ક્લેશ ધ્યાન આપ્યા વગર જ મટી જાય છે તથા બીજાઓને પોતાનું જ ધન સમય પર નથી મળતું. કર્મના ફળમાં પણ મોટી વિષમતા જોવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો પાલખી ઉપાડે છે, અને બીજા લોકો તે પાલખીમાં બેસીને જાય છે. કેટલાય મનુષ્ય સ્ત્રી મરી ગયા પછી એકાકી જીવન વ્યતીત કરે છે અને ઘણાઓની પાસે કેટલીય સ્ત્રીઓ રહે છે. બધા પ્રાણી સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વમાં રમી રહ્યા છે. મનુષ્ય તેમાંથી એકનો અનુભવ કરે છે. અર્થાત્ કોઈને સુખનો અનુભવ થાય છે, કે મને દુઃખનો. તમે આ બાબત જુઓ, પણ મોહમાં ન પડો. ઋષિપુત્ર! આ મેં તમને ગૂઢ વાત બતાવી છે.

નારદજીની વાત સાંભળીને પરમ બુદ્ધિમાન્ અને ધીરચિત્ત શુકદેવજીએ મનમાંને મનમાં ઘણો વિચાર કર્યો, પરંતુ એકદમ તે કોઈ નિશ્ચય ઉપર ન આવી શક્યા. થોડીવાર પછી તેમને પોતાના ધર્મની કલ્યાણકારી ગતિનો નિશ્ચય થઈ ગયો. અને તે વિચારવા લાગ્યા-હું સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈ કેવી રીતે તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરું કે જ્યાંથી ફરી આ સંસારસાગરમાં પાછા આવવું ન પડે. જ્યાં જવાથી પુનરાવૃત્તિ નથી થતી હું તે પરમ ભાવને પ્રાપ્ત થવા ઇચ્છું છું. સર્વ પ્રકારની આસક્તિઓનો ત્યાગ કરીને મેં મનનો દ્વારા ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હવે હું ત્યાં જઈશ કે જ્યાં મારા આત્માને શાંતિ મળે. તથા જ્યાં હું અક્ષય અવિકારી અને સનાતન રૂપથી સ્થિર રહીશ. પરંતુ તે પરમગતિ યોગનું સેવન કર્યા વગર નથી મળી શકતી. કર્મ દ્વારા દેહબંધનથી છૂટકારો મેળવવો અસંભવ છે. એટલા માટે હવે હું યોગનો આશ્રય લઈ દેહરૂપી ઘરનો પરિત્યાગ કરી દઈશ અને વાયુરૂપથી તેજોમય આદિત્યમંડળમાં પ્રવેશી જાઉં. દેવતાઓ ચંદ્રમાનું અમૃત પી જઈ જેવી રીતે તેને ક્ષીણ કરી દે છે, તેવી રીતે સૂર્યનો ક્ષય નથી થતો. ધૂમમાર્ગથી ચંદ્રમંડળમાં ગએલો જીવ કર્મભોગ ક્ષય થયા પછી કંપાયમાન થઈને ફરીથી આ પૃથ્વી ઉપર પડે છે, તેવી રીતે નૂતન કર્મફળ ભોગવવા તે ફરીથી ચંદ્રલોકમાં જાય છે. સારાંશ એ છે કે ચંદ્રલોકમાં જનારને આવાગમનથી છૂટી નથી મળતી તે સિવાય ચંદ્રમા સદા ઘટતો-વધતો રહે છે, તેના હ્રાસ વૃદ્ધિનો ક્રમ કદાપિ નથી મટતો. માટે આ બધી વાતોનો વિચાર કરીને મારી ચંદ્રલોકમાં જવાની ઇચ્છા નથી થતી. પરંતુ સૂર્યદેવ પોતાનાં પ્રચંડ કિરણોથી સમસ્ત જગતને સંતાપ આપે છે, તે બધાનાં તેજને પોતે ગ્રહણ કરે છે, તેમના તેજનો કદાપિ હ્રાસ નથી થતો, તથા તેમનું મંડળ સદા અક્ષય બનેલું રહે છે. માટે ઉદ્દીપ્ત તેજવાળા આદિત્યમંડળમાં જવાનું જ મને સારું લાગે છે. ત્યાં હું નીડર થઈને રહીશ. કોઈ મારો પરાભવ નહીં કરી શકે. આ શરીરને સૂર્યલોકમાં મૂકીને હું ઋષિઓની સાથે સૂર્યદેવના અત્યંત દુઃસહ તેજમાં પ્રવેશી જઈશ. તેને માટે હું નગ, નાગ, પર્વત, પૃથ્વી, દિશા, આકાશ, દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, સર્પ અને રાક્ષસોને પૂછીને તેમની આજ્ઞા લેવા ચાહું છું. આજ હું જગતનાં સંપૂર્ણ ભૂતોમાં પ્રવેશ કરીશ સમસ્ત દેવતા અને ઋષિ મારી યોગશક્તિનો પ્રભાવ જુઓ.

આવો નિશ્ચય કરીને શુકદેવજીએ વિશ્વવિખ્યાત દેવર્ષિ નારદજીની આજ્ઞા માગી. જ્યારે તેમની અનુમતિ મળી ગઈ તો તેઓ પોતાના પિતા મહાત્મા કૃષ્ણદ્વૈપાયનની પાસે આવ્યા, અને તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યારબાદ તેમની પાસે સૂર્યલોકમાં જવાની આજ્ઞા માગી અને મોક્ષનો વિચાર કરતાકરતા તેઓ પોતાને ત્યાં જ છોડીને સિદ્ધગણોથી સેવાતા કૈલાસના શિખર ઉપર ચાલ્યા ગયા.

શુકદેવજીની ઊર્ધ્વગતિનું વર્ણન તથા વ્યાસને મહાદેવજીનું આશ્વાસન દેવું

ભીષ્મજી કહે છેઃ—યુધિષ્ઠિર! વ્યાસપુત્ર શુકદેવજી કૈલાસ-શિખર ઉપર પહોંચીને એકાન્તમાં સમાન ભૂમિ ઉપર બેસી ગયા. અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સંપૂર્ણ શરીરમાં આત્માની ધારણા કરવા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ જ્યારે સૂર્યોદય થયો, ત્યારે તેઓ હાથપગ વાળીને નમ્રભાવથી પૂર્વ દિશાની તરફ મોં રાખી બેઠા અને યોગમાં પ્રવૃત્ત થયા ત્યાં પક્ષી નહોતાં અને કોઈનો કોલાહલ નહોતો સંભળાતો. તે સમયે તેઓ સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને ખૂબ હસ્યા. અને પછી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિને માટે યોગનો આશ્રય લઈ મહાન યોગેશ્વર થઈ તેમણે આકાશમાં ઊડવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારપછી દેવર્ષિ નારદની પાસે જઈ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમને પોતાના યોગના સંબંધમાં આ પ્રકારે નિવેદન કર્યું; 'તપોધન! હવે મને મોક્ષમાર્ગનું દર્શન થઈ ગયું. આપનું કલ્યાણ થાઓ, હવે હું ત્યાં જવા માટે તૈયાર છું. આપની કૃપાથી અભીષ્ટ ગતિ પ્રાપ્ત કરીશ."

નારદજીની આજ્ઞા મેળવી વ્યાસપુત્ર શુકદેવ તેમને પ્રણામ કરી પુનઃ યોગમાં સ્થિત થયા અને કૈલાસ-શિખર ઉપરથી ઉછળી આકાશમાં જઈ પહોંચ્યા, પછી વાયુનું રૂપ ધારણ કરી અંતરિક્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. તે શુકદેવજીનું તેજ સૂર્ય તેમજ અગ્નિ માફક ઉદ્દીપ્ત થઈ રહ્યું હતું. તેઓ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ દ્વારા સંપૂર્ણ ત્રિલોકીને આત્મભાવથી જોતા ઘણે દૂર સુધી આગળ ગયા. તેમને નિર્ભય થઈ શાંત તથા એકાગ્ર ચિત્તથી ઉપર જતા જોઈને સંપૂર્ણ ચરાચર પ્રાણીઓએ પોતાની શક્તિ અને રીતિ મુજબ તેમનું પૂજન કર્યું. દેવતાઓએ તેમની ઉપર દિવ્ય પુષ્પોની વર્ષા કરી. ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરમ ધર્માત્મા શુકદેવજી પૂર્વ દિશાની તરફ મોં રાખીને સૂર્યને જોતા જોતા મૌન ભાવથી આગળ વધી રહ્યા હતા. થોડી જ વારમાં તે મલય પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા, જ્યાં ઉર્વશી અને પૂર્વચિત્તિ એ બે અપ્સરાઓ સદા નિવાસ કરે છે. બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવને આવી રીતે જતા જોઈને તે બંને અપ્સરાઓને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. તે અંદરોઅંદર કહેવા લાગી-અહો! આ વેદાભ્યાસી બ્રાહ્મણની બુદ્ધિમાં કેટલી અદ્ભુત એકાગ્રતા છે. જે થોડા સમયમાં પિતાની સેવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને ચંદ્રમાની સમાન આકાશમાં વિચરી રહ્યો છે તે ઘણો જ તપસ્વી અને પિતૃભક્ત હતો. તેના પિતા પણ તેને બહુ પ્યાર કરતા હતા. છતાં પણ તેમણે તેને જવાની આજ્ઞા કેવી રીતે આપી! ઉર્વશીની વાત સાંભળીને શુકદેવજીએ અંતરિક્ષ, પૃથ્વી, પર્વત, વન સરોવરો તથા સરિતાઓ ઉપર દૃષ્ટિ નાખી. તે સમયે તે સર્વની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓએ હાથ જોડીને ઘણા આદરથી તેમની તરફ જોયું ત્યારે શુકદેવજીએ તે બધીને કહ્યું-દેવિયો! જો મારા પિતાજી મને સાદ દેતા આ બાજુ આવી ચઢે તો આપ લોકો સાવધાનીથી ઉત્તર આપજો. મારી ઉપર આપનો સ્નેહ છે. એટલા માટે મારી આટલી વાત માની લેજો. તેમનું કથન સાંભળીને સમુદ્ર, નદી, પર્વત અને વન સહિત સંપૂર્ણ દિશાઓની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓએ બધી બાજુથી ઉત્તર દીધો-બહુ સારૂ! આપ જે આજ્ઞા આપો છો તે મુજબ જ થશે.

એમ કહી મહાતપસ્વી શુકદેવજી સિદ્ધિ મેળવવાના ઉદ્દેશથી આગળ વધ્યા, તેમણે ચાર પ્રકારના દોષોનો, આઠ પ્રકારના તમોગુણનો તથા પાંચ પ્રકારના રજોગુણનો ત્યાગ કરી દીધો. આ એક અદ્ભુત બાબત બની ગઈ. ત્યાર પછી તે નિત્ય, નિર્ગુણ અને લિંગરહિત બ્રહ્મપદમાં સ્થિત થઈ ગયા. તે સમયે તેમનું તેજ ધૂમાડા રહિત અગ્નિની માફક દેદીપ્યમાન થઈ રહ્યું હતું. ઇંદ્રે સરસ અને સુગંધીદાર જલની વર્ષા કરી અને દિવ્ય સુગંધી ફેલાવતો પરમ પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો. આગળ વધતાં શુકદેવજીએ પર્વતના બે દિવ્ય શિખરો જોયાં. જેમાં એક હિમાલયનું અને બીજું મેરુ પર્વતનું હતું. હિમાલયનું શિખર રૂપેરી હોવાના કારણે ધોળું દેખાતું હતું અને સુમેરુનું સોનેરી શિખર પીળા રંગનું હતું. આ બંનેની લંબાઈ-પહોળાઈ સોસો યોજનની હતી. ઉત્તર દિશાની તરફ જતાં એ બંને શિખર જ્યારે શુકદેવની નજરે પડયાં, તો તે નિઃશંક થઈને તેમની ઉપર ચઢી ગયા. તે મહાન પર્વત તેમની ગતિને રોકી શક્યો નહિં, તેના બે ટુકડા થઈ ગયા અને શુકદેવજી આગળ વધ્યા. આ જોઈને તેની ઉપર રહેનારા દેવતાઓ, ગંધર્વો અને ઋષિઓ ઘણા જોરથી હર્ષ-

નાદ કર્યો. તે હર્ષધ્વનિ આકાશમાં ચારે બાજુ ગુંજી ઉઠી અને ત્યાં બધી બાજુ શુકદેવજી માટે વાહવાહના શબ્દ સાંભળવા લાગ્યા. તે વખતે દેવતા, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને વિદ્યાધરોએ તેમનું પૂજન કર્યું. તેમણે ચઢાવેલા દિવ્ય પુષ્પોની વર્ષાથી ત્યાંનું બધું આકાશ છવાઈ ગયું. તદનંતર ઊર્ધ્વલોકમાં જતાં શુકદેવજીએ આકાશગંગાનું દર્શન કર્યું.

આ પ્રમાણે તેમને સિદ્ધિને માટે ઉત્ક્રમણ કરતા જોઈને તેમના પિતા વેદવ્યાસ પણ સ્નેહવશ ઉત્તમ ગતિનો આધાર લઈને તેમની પાછળપાછળ આવવા લાગ્યા. પક્ષ મારતાં મારતાં તે તે સ્થાન ઉપર જઈ પહોંચ્યા કે જ્યાંથી પર્વતને ભેદીને શુકદેવજી આગળ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે પર્વતના બે ટુકડા દેખ્યા. તે સમયે ત્યાં રહેનારા ઋષિઓએ આવી વ્યાસજીને તેમના પુત્રનું તે અલૌકિક પરાક્રમ સંભળાવ્યું. એટલે વ્યાસે શુકદેવજીનું નામ લઈ ઘણા જોરથી આક્રંદ કર્યું. તેમના અવાજથી ત્રણે લોક ગુંજી ઉઠ્યા. પિતાનો પોકાર સાંભળી સર્વના આત્મારૂપ શુકદેવજીએ સર્વવ્યાપક સ્વરથી 'ભોઃ' એ પ્રમાણે એકાક્ષર શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું, તે સમયે સમસ્ત ચરાચર જગતે તે ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યારથી આજ સુધી પર્વતોના શિખરો ઉપર અથવા ગુફાઓની પાસે જ્યારે જ્યારે અવાજ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાંથી શુકદેવજીના શબ્દમાંજ પ્રતિધ્વનિ નીકળે છે. એ પ્રમાણે પોતાનો પ્રભાવ દેખાડી શુકદેવજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. અને શબ્દ આદિ ગુણોનો ત્યાગ કરીને પરમ પદને પ્રાપ્ત થયા.

પોતાના અમિત તેજસ્વી પુત્રનો આ મહિમા જોઈને વ્યાસજી તેમનું ચિંતન કરતા પર્વતના શિખર ઉપર બેસી ગયા. એટલામાં દેવતા તથા ગંધર્વોથી સેવાએલા અને મહર્ષિઓથી પૂજિત પિનાકધારી ભગવાન શંકર ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને પુત્રશોકથી સંતપ્ત વેદવ્યાસજીને સાંત્વન આપતાં કહેવા લાગ્યા; 'બ્રહ્મર્ષે ! તમે પહેલાં અગ્નિ, ભૂમિ, જળ, વાયુ અને આકાશના સમાન શક્તિશાળી પુત્ર થવાનું મારી પાસે વરદાન માગ્યું હતું, માટે તમારી તપસ્યાના પ્રભાવથી અને મારી કૃપાથી તમને તેવો જ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે. તે બ્રહ્મતેજસંપન્ન તથા પરમ પવિત્ર હતો. આ વખતે તેણે એવી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે, કે જે અજિતેન્દ્રિય પુરુષો તથા દેવતાઓના માટે પણ સદા દુર્લભ છે, આમ હોવા છતાં પણ તમે તેના માટે કેમ શોક કરી રહ્યા છો ? જ્યાં સુધી આ સંસારમાં પર્વત તથા સમુદ્રોની સત્તા (હાજરી) રહેશે, ત્યાંસુધી તમારી તથા મારી કૃપાથી આ જગતમાં સર્વદા તમને પોતાના પુત્રની છાયા દેખાયા કરશે.

ભગવાન્ શંકરે આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપતાં મુનિવર વ્યાસજી સર્વત્ર પોતાના પુત્રની છાયા દેખતા ઘણી પ્રસન્નતાથી પોતાના આશ્રમમાં પાછા આવી ગયા. યુધિષ્ઠિર ! તમારા પ્રશ્નના અનુસાર મેં શુકદેવજીના જન્મ અને પરમપદપ્રાપ્તિની કથા વિસ્તારથી કહી સંભળાવી છે. સૌથી પહેલાં દેવર્ષિ નારદજીએ મને આ વૃત્તાંત સંભળાવ્યું હતું. મહાયોગી વ્યાસજી તો વાતચિતના પ્રસંગમાં ક્રમે-ક્રમે આ કથા સંભળાવ્યા કરે છે. જે પુરુષ મોક્ષધર્મથી યુક્ત આ પરમ પવિત્ર ઇતિહાસને ધારણ કરશે (સાંભળી યાદ રાખશે) તે શાંતિ પરાયણ થઈ પરમગતિ (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થશે.

બદરિકાશ્રમમાં ભગવાન્ નારાયણદ્વારા નારદજીની શંકાનું સમાધાન

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અથવા સંન્યાસી જે કોઈ સિદ્ધિ મેળવવા ચાહે છે, તેણે ક્યા દેવતાની પૂજા કરવી જોઈએ ? દેવયજ્ઞ તથા પિતૃયજ્ઞની શી વિધિ છે ? મુક્ત પુરુષ કયી ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? મોક્ષનું શું સ્વરૂપ છે. દેવતાઓનો પણ દેવતા અને પિતૃઓનો પણ પિતા કોણ છે ? અથવા તેમનામાં પણ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ કયું છે ? તે બધી વાતો મને સમજાવો.

ભીષ્મજી કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! તેં ઘણો ગૂઢ પ્રશ્ન કર્યો છે. તેનો ઉત્તર બહુજ કઠિન છે. પણ તને તો તે બતાવવો જ છે. આ વિષયમાં જાણકાર લોકો દેવર્ષિ નારદ તથા નારાયણ

ઋષિના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપ્યા કરે છે. મારા પિતાજીએ મને કહ્યું હતું કે ભગવાન નારાયણ સંપૂર્ણ જગતના આત્મા, ચતુર્મૂર્તિ અને સનાતન દેવતા છે. તે જ ધર્મના પુત્રરૂપે પ્રગટ થયા હતા. સ્વાયંભુવ મન્વંતરના સત્યયુગમાં તેમના ચાર સ્વરૂપે અવતાર થયા હતા. જેમનાં નામ—નર, નારાયણ હરિ અને કૃષ્ણ. તેમાંથી અવિનાશી નર અને નારાયણ બદરિકાશ્રમમાં જઈ ઘોર તપસ્યા કરવા લાગ્યા. તપ કરતાં કરતાં તે બંને ઘણા દુર્બળ થઈ ગયા. તેમના શરીરની નસો દેખાવા લાગી. તપસ્યાથી તેમનું તેજ એટલું વધી ગયું કે દેવતાઓને પણ તેમની તરફ જોવું કઠિન થઈ ગયું. જેમની ઉપર તેમની કૃપા થઈ હતી તે જ તેમને જોઈ શકતા હતા. એક વખત શીઘ્રગામી નારદજી ફરતા ફરતા બદરિકાશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. જ્યારે નર તથા નારાયણના નિત્યકર્મનો સમય થયો ત્યારે નારદજીના મનમાં તેમને જોવા માટે ઘણું કુતૂહલ થયું. તે વિચારવા લાગ્યા: અહો! આ તે જ ભગવાનનું સ્થાન છે, જેની અંદર દેવતા, અસુર, ગંધર્વ, કિંનર અને નાગો સહિત સંપૂર્ણ લોક નિવાસ કરે છે. પહેલાં તે એક રૂપમાં વિદ્યમાન હતા. પાછળથી ધર્મના વંશમાં ચાર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રગટ થયાં. તેમણે પોતાના ધર્માચરણથી ધર્મને વધાર્યો અને અનુગૃહીત કર્યો છે. પહેલાં કોઈ કારણથી હરિ અને કૃષ્ણ અહીં રહી તપસ્યા કરતા હતા. હવે ધર્માચરણમાં ઘણા વધી ગયેલા આ નર અને નારાયણ તપમાં પ્રવૃત્ત થયા છે. એ બે જ પરમ ધામ છે. એ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના પિતા, દેવતા, તથા પરમ યશસ્વી છે. એ બે જણ અહીં કયા બીજા દેવતા અથવા પિતૃની પૂજા કરી રહ્યા છે?

આ પ્રમાણે મનમાં ને મનમાં ભક્તિપૂર્વક વિચાર કરીને નારદજી એકદમ તે બન્ને દેવતાઓના પાસે જઈ પહોંચ્યા. ભગવાન નર અને નારાયણ જ્યારે દેવતા તથા પિતૃઓના પૂજા સમાપ્ત કરી ચૂક્યા ત્યારે તેમણે નારદજીને જોયા, અને તેમની શાસ્ત્રોક્તવિધિથી પૂજા કરી. તેમનું આ આશ્ચર્યજનક વર્તન જોઈ નારદજીએ તેમને નમસ્કાર કર્યા અને આ પ્રમાણે કહ્યું:–'ભગવાન્! અંગઉપાંગો સહિત સંપૂર્ણ વેદો તથા પુરાણોમાં આપના જ મહિમાનું ગાન કરવામાં આવે છે. આપ અજન્મા, સનાતન માતા-પિતા અને સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ છો. આપનામાં જ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલીન સંપૂર્ણ જગત પ્રતિષ્ઠિત

છે, ચારે આશ્રમોના લોકો આપની જ પૂજા કરે છે. આપ જ જગતના માતા પિતા અને સનાતન ગુરુ છો. છતાં પણ આપ કયા દેવતાની કે પિતૃની પૂજા કરો છો, તે કાંઈ પણ અમારી સમજમાં નથી આવતું. (માટે તે રહસ્ય જણાવવાની કૃપા કરો.),

ભગવાન નારાયણે કહ્યું—દેવર્ષિ! તમે જેના માટે પ્રશ્ન કર્યો છે, તે મારે માટે ગોપનીય વિષય છે. જો કે તે સનાતન રહસ્યને પ્રગટ ન કરવું જોઈએ, તો પણ તમારી ભક્તિ જોઈને તમારી પાસે આ વિષયનું યથાર્થ વર્ણન કરીશ. જે સૂક્ષ્મ, અજ્ઞેય, અવ્યક્ત, અચલ અને ધ્રુવ છે, જે ઇન્દ્રિયો, વિષયો અને સંપૂર્ણ ભૂતોથી પર છે તથા વિદ્વાનોએ જેને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા, ક્ષેત્રજ્ઞ, ત્રિગુણાતીત તથા અંતર્યામી બતાવ્યા છે, તે પરમાત્માથી જ ત્રિગુણમય અવ્યક્તની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જેને પ્રકૃતિ કહે છે. તે સત્ અસત્ સ્વરૂપ પરમાત્મા જ અમારી બન્નેની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. અમે બંને તેની પૂજા કરીએ છીએ, અને તેને જ દેવતા તથા પિતૃ માનીએ છીએ. તેનાથી વધીને બીજો કોઈ દેવતા તથા પિતૃ નથી. તેજ અમારા લોકોનો આત્મા છે. એટલા માટે અમે તેની પૂજા કરીએ છીએ. બ્રહ્મન્! તેણે લોકને પ્રવૃત્તિની ધર્મ

ઉપર લઈ જનારી ધર્મચર્યા સ્થાપિત કરી છે. દેવતા અને પિતૃઓની પૂજા કરવી જોઈએ, એ તેની આજ્ઞા છે. બ્રહ્મા, રુદ્ર, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, વસિષ્ઠ, પરમેષ્ઠી, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, કર્દમ, ક્રોધ અને વિક્રીત એ પ્રજાપતી તે પરમથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેની બનાવેલી સનાતન મર્યાદાનું પાલન કરે છે. શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તેના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવતાં દેવતા તથા પિતૃઓ સંબંધી કર્મોને વાસ્તવિક સમજીને પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરે છે. સ્વર્ગમાં રહેનારાં પ્રાણીઓમાંથી જે કોઈ તે પરમાત્માને પ્રણામ કરે છે, તે તેની કૃપાથી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ તથા મન અને બુદ્ધિરૂપ સત્તર ગુણોથી, બધા કર્મોથી, તથા પંદર કલાઓથી પોતાને પૃથક સમજે છે તેજ મુક્ત છે. એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. મુક્ત પુરુષોની ગતિ પરમાત્મા છે. જેને શાસ્ત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ કહ્યો છે. તે પરમાત્મા સર્વગુણસંપન્ન તથા નિર્ગુણ પણ કહેવાય છે. જ્ઞાનયોગ દ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અમારો બન્નેનો પ્રાદુર્ભાવ તેનાથી થયો છે, એવું સમજીને અમે તે સનાતન પરમાત્માની પૂજા કરીએ છીએ. ચારે વેદ, ચારે આશ્રમ અને અનેક પ્રકારના મતોનો આશ્રય લેનારા લોક ભક્તિપૂર્વક તેની પૂજા કરે છે. અને તે બધાને ઉત્તમ ગતિ પ્રદાન કરે છે. જે સદા તેનું સ્મરણ કરે છે અને અનન્ય ભાવથી તેનું શરણ લે છે, તેમને સૌથી મોટો લાભ એ થાય છે કે તેઓ તેના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી લે છે. નારદ! તમારી ભક્તિ અને પ્રેમના કારણે અમે તમારા સમક્ષ આ પરમ ગોપનીય વિષયનું વર્ણન કર્યું છે.

નારદજીનું શ્વેતદ્વીપમાં જવું તથા ભીષ્મજીનું ઉપરિચરના ચરિત્રના વર્ણનના પ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિરને તન્ત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ બતાવવું

ભીષ્મજી કહે છે—પુરુષોત્તમ નારાયણે જ્યારે નારદજીને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા; 'ભગવન્! હવે આપ આપના અવતાર ધારણ કરવાના ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરો. હવે હું શ્વેતદ્વીપમાં રહેલા આપના આદિ સ્વરૂપનાં દર્શન કરવા જાઉં છું. લોકનાથ! મેં વેદોનું અધ્યયન અને તપ કર્યું છે, કદી હું અસત્ય બોલ્યો નથી, તેમજ રોજ ગુરુજનોનો આદર કરું છું. કોઈની ગુપ્ત વાત બીજાઓ આગળ પ્રકટ કરી દેતો નથી. શત્રુ અને મિત્રમાં મારો સમભાવ છે, તથા આદિદેવ પરમાત્માનું શરણ લઈને હું સદા અનન્ય ભાવથી તેમનું ભજન કરું છું. આ બધાં કારણોથી મારું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ ગયું છે. હવે હું તે અનન્ત પરમેશ્વરનાં દર્શનથી કેવી રીતે વિમુખ રહી શકું?

નારદજીની વાત સાંભળી સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનારા ભગવાન નારાયણે તેમની વિધિવત્ પૂજા કરી અને તેમને શ્વેતદ્વીપમાં જવાની આજ્ઞા આપી. નારદજી પણ તે પુરાતન ઋષિની પૂજા કરીને તેમના સ્વરૂપમાં યોગયુક્ત થઈ આકાશ તરફ ઊડ્યા અને જોતજોતામાં મેરુ પર્વત પર પહોંચીને અદૃશ્ય થઈ ગયા. મેરુના શિખર પર એકાન્ત સ્થાનમાં ક્ષણવાર વિશ્રામ કરીને પછી તેમણે ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તેમને એક અદ્ભુત દૃશ્ય નજરે પડ્યું. ક્ષીરસાગરના ઉત્તર ભાગમાં શ્વેતદ્વીપ નામથી પ્રસિદ્ધ જે વિશાળ દ્વીપ છે તે નારદજીની સામે દેખાઈ રહ્યો હતો. તે દ્વીપમાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત શ્વેત વર્ણવાળા પુરુષો નિવાસ કરે છે. તેઓ પ્રકૃત (અતિન્દ્રિય) ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોવાથી ભોજન વગેરે વિષયોનો ઉપભોગ કરતા નથી. તેમના શરીરો કોઈ જાતની ચેષ્ટા કરતાં નથી અને તેમનામાંથી હંમેશાં સુગન્ધ નીકળ્યા કરે છે. તેમના તરફ જોવા માત્રથી પાપી મનુષ્યોની આંખો મીંચાઈ જાય છે. તેમનાં શરીરો તથા હાડકાં વજ્ર સમાન મજબૂત હોય છે. તેઓ માન અને અપમાનને સમાન ગણે છે. તેમનું રૂપ દિવ્ય હોય છે. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ યોગશક્તિથી યુક્ત હોય છે તેમના મસ્તકનો આકાર છત્રના જેવો અને સ્વર મેઘના જેવો ગંભીર હોય છે. તેમના મુખમાં ચાર મોટા દાંત અને આઠ દાઢો હોય છે. જે પરમેશ્વરથી સમસ્ત વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે તથા જેમણે વેદો, ધર્મ, શાન્ત વૃત્તિથી રહેનારા મુનિઓ તથા સંપૂર્ણ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કરી છે,

તે પરમેશ્વરને શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારા લોકો ભક્તિપૂર્વક પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારા પુરુષો ઇન્દ્રિયો, આહાર અને ચેષ્ટાઓથી રહિત કેમ હોય છે ? તેમનાં શરીરોમાંથી સુન્દર ગન્ધ શાથી નીકળે છે ? તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તથા તેઓ કઇ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? આ લોકમાંથી મુક્ત થનારા પુરુષોનાં જે લક્ષણો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યાં છે, તેવાં જ લક્ષણો આપના શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારાઓનાં પણ બતાવ્યાં છે. તો બન્નેમાં તે લક્ષણોની સમાનતા શાથી છે ? આ બધું જાણવા માટે મારા મનમાં બહુ જ ઉત્કણ્ઠા થઈ રહી છે.

ભીષ્મે કહ્યું—રાજન્ ! આ કથા બહુ વિસ્તૃત છે. તે મેં મારા પિતાજીના મુખથી સાંભળી હતી. પરન્તુ અત્યારે હું તમને તેનો માત્ર સારાંશ કહી સંભળાવું છું. પહેલાંના વખતમાં આ પૃથ્વી ઉપર એક ઉપરિચર નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ ઇન્દ્રના મિત્ર અને ભગવાન નારાયણના ભક્ત હતા. હંમેશાં ધર્મનું આચરણ કરનારા અને પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળનારા એવા તેમને આળસનો તો સ્પર્શ પણ થયો નહોતો. નારાયણના વરદાનથી તેમણે આ ભૂમણ્ડલનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સૂર્યદ્વારા ઉપદેશાએલા વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે તેઓ ભગવાન નારાયણનું પૂજન કરીને તેમની પૂજા કરતાં વધેલી સામગ્રીદ્વારા પિતૃઓ અને બ્રાહ્મણોની તૃપ્તિ કરતા હતા. અને પછી પોતાના આશ્રયે રહેલા લોકોને અન્ન વહેંચીને સૌથી છેલ્લે તેઓ ભોજન કરતા હતા. તેઓ સદા સત્ય બોલતા અને પ્રાણીઓની હિંસાથી દૂર રહેતા હતા. દેવદેવેશ્વર જનાર્દનમાં તેઓ સંપૂર્ણ ચિત્તથી ભક્તિ રાખતા હતા. આથી પ્રસન્ન થઇ દેવરાજ ઇન્દ્ર તેમને પોતાની સાથે એક જ શય્યા અને સિંહાસન ઉપર બેસાડતો હતો. રાજા ઉપરિચર પોતાનું રાજ્ય, ધન, સ્ત્રીઓ અને વાહનો વગેરે સર્વ વૈભવને ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલો સમજીને તેમને જ સમર્પિત કરતા હતા તથા સાવધાન રહીને સકામ અને નૈમિત્તિક યજ્ઞોની બધી ક્રિયાઓ વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે કરતા હતા. તે મહાત્મા રાજાને ત્યાં પાંચરાત્ર શાસ્ત્રના મોટામોટા વિદ્વાનો રહેતા હતા. ભગવાનને અર્પણ કરેલો પ્રસાદ સૌથી પહેલાં તેમને જ જમાડવામાં આવતો હતો. રાજાએ ધર્મપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું, કદી અસત્યનો આશ્રય ન લીધો, તેમના મનમાં તેમણે કદી ખરાબ વિચાર પણ કર્યો ન હતો અને પોતાના શરીરથી નાનામાં નાનું પાપ પણ તેમણે થવા દીધું ન હતું.

(હવે હું જે રીતે તન્ત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે બતાવું છું, સાંભળો-) મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલહ, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ અને મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ-આ સાત પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ 'ચિત્રશિખણ્ડી' કહેવાય છે. તેમણે બધાએ એકમત થઇને મેરુગિરિ ઉપર એક ઉત્તમ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેમાં ચારે વેદોના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. સાત ઋષિઓના મુખથી નીકળેલા તે શાસ્ત્રમાં લોકધર્મનું વિવેચન બહુ ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. તે ઋષિઓ એકાગ્ર ચિત્તવાળા, જિતેન્દ્રિય, સંયમી, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણનારા તથા સત્ય ધર્મમાં તત્પર રહેનારા છે: તેમણે મનમાં બરાબર વિચાર કરીને જે સાધનથી સંસારનું કલ્યાણ થાય અને જે ક્રિયાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય તથા જે ઉપાયથી જગતનું શાશ્વતિક (કાયમી) કલ્યાણ થાય, તેનું તે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું તથા તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું તેમજ અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ અને સ્વર્ગ તથા મર્ત્યલોકની સ્થિતિઓનું પણ વર્ણન કર્યું. તે ઋષિઓએ એક હજાર દિવ્ય વર્ષ સુધી તપસ્યા કરીને ભગવાન નારાયણની આરાધના કરી હતી. તેનાથી પ્રસન્ન થઇને ભગવાને સરસ્વતી દેવીને તેમની પાસે મોકલ્યાં. નારાયણની આજ્ઞાથી સંપૂર્ણ લોકોનું હિત કરવા માટે સરસ્વતી દેવીએ એ ઋષિઓમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તે બ્રાહ્મણો શબ્દ, અર્થ અને પ્રમાણોથી યુક્ત વાણીનો (ભાષાનો) પ્રયોગ કરી શક્યા. તેમની પ્રથમ રચના ૐકાર અને સ્વરોથી વિભૂષિત આ જે તન્ત્રશાસ્ત્ર છે તે જ છે. ઋષિઓએ સૌથી પહેલાં કરુણામય ભગવાનને જ તે શાસ્ત્ર સંભળાવ્યું. તે સાંભળી ભગવાન બહુ પ્રસન્ન થયા અને અદૃશ્ય રહીને જ તેમને બોલ્યા-'મુનિવરો ! તમે એક લાખ શ્લોકોનું જે આ શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે તે બહુ ઉત્તમ છે. આના વડે સમ્પૂર્ણ લૌકિક ધર્મોનો પ્રચાર થશે. આ શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના વિષયમાં વેદો જેટલું જ પ્રમાણભૂત ગણાશે. બ્રહ્મા, મહાદેવજી, સૂર્ય, ચન્દ્રમા,

વાયુ, પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, નક્ષત્રો તથા ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલા બીજા પદાર્થો અને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા ઋષિઓ જેમ પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર વર્તતા હોવાથી પ્રમાણભૂત ગણાય છે, તેવી જ રીતે તમારું બનાવેલું આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર પણ પ્રામાણિક માનવામાં આવશે, આવી મારી આજ્ઞા છે. સ્વાયંભુવ મનુ આના અનુસાર જ ધર્મનો ઉપદેશ કરશે. જ્યારે શુક્રાચાર્ય અને બૃહસ્પતિનો જન્મ થશે ત્યારે તેઓ પણ તમારી બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થએલા આ શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરશે. સ્વાયંભુવ મનુ, શુક્રાચાર્ય અને બૃહસ્પતિનાં શાસ્ત્રોનો લોકોમાં જ્યારે સારી રીતે પ્રચાર થઈ જશે ત્યારે પ્રજાપાલક વસુ (રાજા ઉપરિચર) બૃહસ્પતિ પાસેથી આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરશે. સત્પુરુષોથી સંમાન પામનાર તે રાજા મારો ખૂબ ભક્ત થશે અને તે જ શાસ્ત્ર અનુસાર બધાં કાર્યો કરશે. તમારું બનાવેલું આ શાસ્ત્ર સર્વ શાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાશે. કારણ કે આમાં ધર્મ, અર્થ અને ઉત્તમ રહસ્યોનું વિવરણ કરવામાં આવેલું છે. આના પ્રચારથી તમારી પ્રજાની વૃદ્ધિ થશે અને રાજા ઉપરિચર પણ રાજ્યલક્ષ્મી સંપન્ન તેમજ મહાપુરુષ બનશે, પરન્તુ તેના મૃત્યુ પછી આ સંસારમાંથી આ શાસ્ત્રનો લોપ થઈ જશે. આ પ્રમાણે આ શાસ્ત્ર સંબંધી બધી વાતો મેં તમને બતાવી દીધી.'

આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન ઋષિઓને છોડીને પોતે કોઈ અજ્ઞાત દિશા તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્યારપછી બધા લોકનું હિત ચાહનારા તે ઋષિઓએ ધર્મના આધારભૂત એવા તે સનાતન શાસ્ત્રનો જગતમાં પ્રચાર કર્યો. પછી આદિ કલ્પના પ્રથમ યુગમાં જ્યારે બૃહસ્પતિ ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તે ઋષિઓએ અંગો અને ઉપાંગો સહિત વેદો અને ઉપનિષદો સાથે તે શાસ્ત્ર તેમને ભણાવ્યું. ત્યારપછી ધર્મનો પ્રચાર કરીને લોકોને ધર્મમર્યાદામાં લાવનારા તે ઋષિઓ તપસ્યા કરવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાના અભીષ્ટ સ્થાનોમાં ચાલ્યા ગયા.

રાજા ઉપરિચરના યજ્ઞમાં એકત વગેરે મુનિઓનું બૃહસ્પતિ આગળ શ્વેતદ્વીપ અને ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન કરવું

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! બૃહત, બ્રહ્મ અને મહત્– આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે. બૃહસ્પતિમાં આ ત્રણે ગુણો રહેલા હોવાથી તેઓ બૃહસ્પતિ કહેવાય છે. રાજા ઉપરિચર તેમના જ શિષ્ય બન્યા અને ચિત્રશિખંડીઓએ બનાવેલા તન્ત્રશાસ્ત્રનું વિધિવત્ અધ્યયન કર્યું. તે પછી તેઓ પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યા. એક વાર રાજાએ મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ કર્યો. તેમાં બૃહસ્પતિ હોમ કરનાર (હોતા) અને પ્રજાપતિના ત્રણ પુત્રો–મહર્ષિ, એકત, દ્વિત અને ત્રિત તથા ધનુષ, રૈભ્ય, અર્વાવસુ, પરાવસુ, મેધાતિથિ, તાણ્ડ્ય શાન્તિ, વેદશિરા, શાલિહોત્રના પિતા કપિલ, આદિ કઠ વૈશમ્પાયનના મોટા ભાઈ તૈત્તિરિ, કણ્વ અને દેવ-હોત્ર- આ સોળ ઋષિઓ સદસ્ય બન્યા. તે મહાયજ્ઞમાં સર્વ પ્રકારની સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવી હતી. રાજા ઉપરિચર પવિત્ર, ઉદાર તથા નિષ્કપટ ભાવથી યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા. જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોથી જ તે યજ્ઞમાં દેવતાઓના ભાગ કાઢવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે પુરાણ પુરુષ ભગવાન નારાયણે પ્રસન્ન થઈને રાજાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં; પરન્તુ બીજું કોઈ તેમને જોઈ શક્યું નહિ. ભગવાને અદૃશ્ય રહીને પોતાને અર્પણ કરેલા પુરોડાશનું (ભાગનું) ગ્રહણ કર્યું અને તેને સૂંઘીને પોતાને આધીન કરી લીધો. આથી બૃહસ્પતિને બહુ ક્રોધ થયો. તેઓ રાજા ઉપરિચરને બોલ્યા– 'રાજન્ ! મેં જે ભાગ અર્પણ કર્યો હોય તેને દેવતાએ મારી સામે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈને ગ્રહણ કરવો જોઈએ, આવી રીતે છુપાઈને ઉઠાવી લેવો ઠીક નથી.'

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું—પિતામહ ! બધા દેવતાઓએ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને પોતપોતાના ભાગ ગ્રહણ કર્યા તો ભગવાન વિષ્ણુએ એમ શા માટે ન કર્યું ?

ભીષ્મ કહે છે—બેટા ! જ્યારે બૃહસ્પતિ ક્રોધમાં ભરાઈ ગયા ત્યારે રાજા ઉપરિચર અને બધા સદસ્યો તેમને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેઓ બધા શાન્ત ભાવથી બોલ્યા—'બ્રહ્મન્ ! આપે જેમને આ ભાગ અર્પણ કર્યો છે, તે ભગવાન કદી ક્રોધ

નથી કરતા. તેમને આપણે આપણી ઇચ્છાથી જોઈ નથી શકતા. જેના ઉપર તેઓ કૃપા કરે છે, તે જ તેમનાં દર્શન કરી શકે છે.' તે પછી એકત, દ્વિત, ત્રિત તથા ચિત્રશિખણ્ડી નામવાળા ઋષિઓએ કહ્યું- 'બૃહસ્પતે! અમે બ્રહ્માજીના માનસ પુત્ર કહેવાઈએ છીએ. એક વખત કલ્યાણની ઇચ્છાથી અમે બધાએ ઉત્તર દિશા તરફ ગમન કર્યું. ત્યાં મેરુથી આગળ ક્ષીરસાગરના કિનારે એક પવિત્ર સ્થાનમાં અમે કાષ્ઠની માફક સ્થિર એક પગે ઊભા રહીને એકાગ્ર ચિત્તે એક હજાર વર્ષ સુધી કઠોર તપસ્યા કરી. અમારા મનમાં ફક્ત એટલી જ ઇચ્છા હતી કે 'અમને કોઈ રીતે ભગવાન નારાયણનાં દર્શન થઈ જાય. અમારું તપ પૂરું થયું અને અમે અવભૃથ સ્નાન કરી લીધું ત્યારે ખૂબ ગંભીર સ્વરથી આકાશવાણી થઈ—'વિપ્રવરો! તમે સારી રીતે પ્રસન્ન ચિત્તથી તપ કર્યું છે. તમે ભગવાનના ભક્ત અને પરમાત્માના દર્શનની ઇચ્છા રાખો છો, તો તેનો ઉપાય સાંભળો-ક્ષીરસમુદ્રના ઉત્તર ભાગમાં અત્યન્ત પ્રકાશિત એવો શ્વેતદ્વીપ છે. ત્યાં નારાયણનું ભજન કરનારા પુરુષો રહે છે. તેઓ ચન્દ્રમા સમાન કાન્તિમાન હોય છે, તેઓ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, નિરાહાર અને ચેષ્ટા રહિત હોય છે. તેમના શરીરમાંથી મનોહર સુગન્ધ નીકળ્યા કરે છે. તમે તે શ્વેતદ્વીપમાં જ જાઓ, ત્યાં ભગવાન પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે.'

આ આકાશવાણી સાંભળીને અમે તે બતાવેલા માર્ગથી શ્વેતદ્વીપમાં પહોંચ્યા, તે વખતે અમારું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગેલું હતું. અમે તેમના દર્શન માટે ઉત્કણ્ઠિત થઈ રહ્યા હતા. શ્વેતદ્વીપમાં પેસતાં જ અમારી આંખોએ અમને જવાબ આપી દીધો. ત્યાં નિવાસ કરનારાઓ આગળ અમારી નજર પણ સ્થિર રહી શકતી ન હતી, તેથી અમે ત્યાં કોઈ પુરુષને જોઈ શકતા નહોતા. ત્યારપછી દેવયોગે અમારા હૃદયમાં આ વાત સ્ફુરી કે તપસ્યા કર્યા વિના આપણે અહિ ભગવાનને સુગમતાથી જોઈ શકીશું નહિ.' આવો વિચાર આવતાં જ અમે ફરી પાછી સો વર્ષો સુધી ભારે તપસ્યા કરી. તે પૂર્ણ થયા પછી અમે ત્યાંના પુરુષોને જોઈ શકવા લાગ્યા. તેઓ ચન્દ્રમા સમાન ગૌર અને સર્વ શુભ લક્ષણોવાળા હતા. તેઓ હંમેશાં ઈશાન ખૂણા તરફ મુખ કરીને હાથ જોડી બ્રહ્મનો માનસિક જપ કરતા હતા. તેમની આ એકાગ્રતાથી ભગવાનને બહુ પ્રસન્નતા થતી હતી. પ્રલયકાળમાં જેવી સૂર્યની પ્રભા હોય છે, તેવી જ તે દ્વીપમાં રહેનારા દરેક પુરુષોની હતી. એ વખતે અમને એમ જ લાગતું હતું કે આ દ્વીપ તેજનું જ સ્થાન છે. ત્યાં કોઈ કોઈથી ચઢતો-ઉતરતો ન હતો, સર્વનું તેજ સમાન હતું. થોડીવારમાં અમારી સામે એક 'હજારો સૂર્ય' સમાન પ્રભા પ્રકટ થઈ. અમારી દૃષ્ટિ એકદમ તેના તરફ ખેંચાઈ ગઈ. અમે જોયું કે ત્યાંના બધા પુરુષો હાથ જોડીને 'નમોનમઃ' કહેતા એ તેજ તરફ દોડી રહ્યા છે પછી તેઓ તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તેનો તુમુલ ધ્વનિ અમને સંભળાયો. બધા લોકો એ તેજસ્વી પુરુષની પૂજા કરી રહ્યા હતા. તે તેજની આગળ અમારી આંખોની શક્તિ અને ઇન્દ્રિયો ચાલી શકતી ન હતી. તેથી અમે સ્પષ્ટ રૂપથી કંઈ જોઈ ન શક્યા; પરંતુ સ્તુતિનો જે ધ્વનિ થઈ રહ્યો હતો તે અમને સ્પષ્ટ સંભળાયો. બધા લોકો કહી રહ્યા હતા- 'પુણ્ડરીકાક્ષ! આપનો જય હો. વિશ્વને પવિત્ર કરનારા! આપને પ્રણામ હો. મહા પુરુષોના પણ પૂર્વજ! હૃષીકેશ! આપને નમસ્કાર છે.'

'એટલામાં પવિત્ર અને સુગન્ધિત વાયુ વાવાથી પુષ્કળ પુષ્પો અને પત્રો તેનાથી ખેંચાઈ આવ્યાં. તેના વડે ત્યાંના ભક્તોએ તે તેજસ્વી પુરુષની પૂજા કરી તેમની વાતચીતથી અમને વિશ્વાસ થયો કે જરૂર અહિ ભગવાન પ્રકટ થયા છે. પરન્તુ આપણે તેમનું દર્શન કરવામાં સફળ નથી થઈ શક્યા. તે વખતે અમને કોઈ શરીરરહિત દેવતાએ કહ્યું—'મુનિવરો! તમે શ્વેતદ્વીપવાસી ઇન્દ્રિય-રહિત પુરુષોનાં દર્શન કર્યાં છે. તેમનું દર્શન ભગવાનના દર્શન બરાબર જ છે. હવે તમે જ્યાંથી આવ્યા છો, ત્યાં જલદી પાછા જતા રહો. ભગવાનમાં અનન્ય ભક્તિ થયા વિના તેમનાં સાક્ષાત્ દર્શન થવાં અસંભવિત છે. હા; ઘણાં વર્ષો સુધી ભક્તિ કરતા કરતા જ્યારે તમારામાં ભરપૂર અનન્ય ભાવ પ્રકટ થશે ત્યારે તમે ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનાં દર્શન કરી શકશો. આ સમયે તમારે એક મોટું કામ કરવાનું છે. આ સત્યયુગ પૂરો થતાં જ્યારે વૈવસ્વત મન્વન્તરનો ત્રેતાયુગ શરૂ થાય ત્યારે દેવતાઓનું કાર્ય સિદ્ધ થવા માટે તમારે તેમને સહાયતા કરવાની છે.' આ અમૃત સમાન મધુર તેમજ અદ્ભુત વચન

મળી. અમે ભગવાનની કૃપાથી અમારા અભીષ્ટ સ્થાનમાં પહોંચ્યા બૃહસ્પતિ ! આ પ્રમાણે અમે બહુ તપસ્યા કરી. હવ્ય અને કવ્યદ્વારા ભગવાનનું પૂજન પણ કર્યું તો પણ અમને તેમનું દર્શન થઈ શક્યું નહિ તો પછી તમે કેવી રીતે તમને તેમના દર્શનના અધિકારી સમજો છો ? ભગવાન નારાયણ સર્વથી મહાન દેવતા છે. એકમાત્ર તેઓ જ હવ્ય-કવ્યના ભોક્તા અને સંસારની રચના કરનાર છે, તેમને આદિ અન્ત નથી. તે અવ્યક્ત પરમેશ્વરની દેવતાઓ અને દાનવો પણ પૂજા કરે છે."

આ પ્રમાણે એકત, દ્વિત વ ત્રિત વગેરે સદસ્યોએ સમજાવતાં ઉદાર બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિએ તે યજ્ઞને સમાપ્ત કરીને ભગવાનનું પૂજન કર્યું. યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં રાજા ઉપરિચર પણ પૂર્વવત્ પોતાની પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.

નારદજીનું અનેક નામોદ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરવું

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર ! મેં શ્વેતદ્વીપમાં નિવાસ કરનારા પુરુષોની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું, હવે દેવર્ષિ નારદજી શ્વેતદ્વીપમાં ગયા હતા તેનું વર્ણન કરું છું, ધ્યાનથી સાંભળો. તે મહાન દ્વીપમાં પહોંચીને દેવર્ષિ નારદજીએ જ્યારે ત્યાંના ચન્દ્રમા સમાન કાન્તિવાળા પુરુષોને જોયા તો મસ્તક ઝુકાવીને તેમને પ્રણામ કર્યા અને મનમાં તેમની પૂજા કરી. ત્યારપછી શ્વેતદ્વીપનિવાસી પુરુષોએ પણ નારદજીનો સત્કાર કર્યો. પછી તેઓ ભગવાનના દર્શનની ઇચ્છાથી તેમના નામોનો જપ કરવા લાગ્યા અને કઠોર નિયમોનું પાલન કરતા ત્યાં રહેવા લાગ્યા. નારદજીએ ત્યાં પોતાના બને હાથ ઊંચા કરીને નિર્ગુણ છતાં સગુણ સ્વરૂપવાળા વિશ્વાત્મા ભગવાન નારાયણની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી; 'દેવેશ્વર ! આપને નમસ્કાર છે. આપ નિષ્ક્રિય નિર્ગુણ અને સમસ્ત જગતના સાક્ષી છો. ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષોત્તમ (ક્ષર-અક્ષર પુરુષથી-સ્વરૂપથી, પર) અનન્ત, પુરુષ, મહાપુરુષ, (પરમાત્મા) ત્રિગુણ, પ્રધાન, અમૃત, અમૃતાખ્ય, અનન્તાખ્ય, વ્યોમ, સનાતન સદસદ્વ્યક્તાવ્યક્ત, ઋતધામા, આદિદેવ, વસુપ્રદ, પ્રજાપતિ, સુપ્રજાપતિ, વનસ્પતિ, મહાપ્રજાપતિ, ઊર્જસ્પતિ વાચસ્પતિ, જગત્પતિ, મનસ્પતિ, દિવસ્પતિ, મરુત્પતિ, સલિલપતિ, પૃથ્વીપતિ, દિક્પતિ, પૂર્વનિવાસ (મહાપ્રલય સમયે જગતના આધારરૂપ) ગુહ્ય, બ્રહ્મપુરોહિત, બ્રહ્મકાયિક મહારાજિક, ચાતુર્મહારાજિક, ભાસુર (પ્રકાશમાન), મહાભાસુર, સપ્તમહાભાગ, યામ્ય, મહાયામ્ય, સંજ્ઞાસંજ્ઞ તુષિત, મહાતુષિત, પ્રમર્દન (મૃત્યુરૂપ), પરિનિર્મિત, અપરિનિર્મિત, વશવર્તી અવશવર્તી, યજ્ઞ, મહાયજ્ઞ, યજ્ઞસંભવ, યજ્ઞયોનિ, યજ્ઞગર્ભ, યજ્ઞહૃદય, યજ્ઞસ્તુત, યજ્ઞભાગહર, પંચયજ્ઞ, પંચકાલકર્તૃપતિ (અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, અયન અને સંવત્સરરૂપ કાળના સ્વામી) પાંચરાત્રિક, વૈકુણ્ઠ, અપરાજિત, માનસિક. નામનામિક (સંપૂર્ણ નામોના સ્વામી), પરસ્વામી, પરમેશ્વર, સુસ્નાત હંસ, પરમહંસ, મહાહંસ, પરમયાજ્ઞિક સાંખ્યયોગ, સાંખ્યમૂર્તિ, અમૃતેશય, હિરણ્યેશય, દેવેશય, કુશેશય બ્રહ્મેશય, પદ્મેશય, વિશ્વેશ્વર અને વિષ્વક્સેન વગેરે તમારાં જ નામો છે. આપ જ જગદન્વય (જગતમાં ઓતપ્રોત) તથા જગતની પ્રકૃતિ છો. અગ્નિ આપનું મુખ છે. આપ જ વડવાનલ આહુતિ, સારથિ, વષટ્કાર, ઓંકાર, તપ મન, ચન્દ્રમા, નેત્ર; આજ્ય, (ઘૃત) સૂર્ય, દિગ્ગજ, દિગ્ભાનુ. (દિશાઓને પ્રકાશિત કરનારા), વિદિગ્ભાનુ (ખૂણાઓને પ્રકાશિત કરનારા) તથા હયગ્રીવ છો. આપ પ્રથમ ત્રિસૌપર્ણ મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોને ધારણ કરનાર તથા પંચાગ્નિરૂપ છો. નાચિકેત નામથી પ્રસિદ્ધ ત્રણ પ્રકારનો અગ્નિ પણ આપ જ છો. આપ શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છન્દ, નિરુક્ત, અને જ્યોતિષ નામના વેદનાં છ અંગોના ભંડાર છો. પ્રાગ્જ્યોતિષ, જ્યેષ્ઠસામગ, સામિકવ્રતધારી, અથર્વશિરા, પંચમહાકલ્પ, ફેનપાચાર્ય, વાલખિલ્ય, વૈખાનસ, અભગ્નયોગ (પૂર્ણયોગ), અભગ્ન પરિસંખ્યાન (પૂર્ણ વિચાર), યુગાદિ, યુગમધ્ય, યુગાન્ત, આખંડલ (ઇન્દ્ર). પ્રાચીનગર્ભ, કૌશિક, પુરુષ્ટુત, પુરુહૂત, વિશ્વકૃત, (વિશ્વકર્તા), વિશ્વરૂપ, અનન્તગતિ, અનન્તભોગ, અનન્ત, અનાદિ, અમધ્ય, અવ્યક્તમધ્ય, અવ્યક્તનિધન, વ્રતાવાસ (વ્રતના આશ્રય), સમુદ્રવાસી, યશોવાસી (યજ્ઞના નિવાસ-

સ્થાન), તપોવાસ (તપના આશ્રયસ્થાન), દમાવાસ (સંયમના આધાર), લક્ષ્મીનિવાસ, વિદ્યાવાસ, કીર્તિવાસ, શ્રીવાસ, સર્વાવાસ (સર્વના નિવાસસ્થાન), વાસુદેવ, સર્વચ્છન્દક (સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર), હરિહય, હરીમેધ (યજ્ઞ) મહાયજ્ઞભાગહર, વરપ્રદ, સુખપ્રદ, ધનપ્રદ, હરિમેધ (ભગવદ્‌ભક્ત), યમ, નિયમ, મહાનિયમ કૃચ્છ, સર્વકૃચ્છ, નિયમધર, નિવૃત્તભ્રમ (ભ્રમરહિત), પ્રવચનગત (વ્યાખ્યાનપરાયણ) પૃશ્નિગર્ભપ્રવૃત્ત, પ્રવૃત્તવેદક્રિય (વૈદિક કર્મોના પ્રવર્તક), અજ, સર્વગતિ, સર્વદર્શી, અગ્રાહ્ય, અચલ, મહાવિભૂતિ, માહાત્મ્યશરીર પવિત્ર, મહાપવિત્ર, હિરણ્મય, બૃહદ, અપ્રતર્ક્ય, અવિજ્ઞેય, બ્રહ્માગ્રય, પ્રજાની સૃષ્ટિ કરનારા, પ્રજાનો અન્ત કરનારા. મહામાયાધારી, ચિત્રશિખંડી, વરદ, પુરોડાશ, (ગ્રહણ કરનાર), ગતાધ્વર (સમાપ્ત યજ્ઞ), છિન્નતૃષ્ણ (તૃષ્ણા રહિત), છિન્નસંશય, સર્વતોવૃત્ત (સર્વવ્યાપક). નિવૃત્તરૂપ, બ્રાહ્મણરૂપ, બ્રાહ્મણપ્રિય, વિશ્વમૂર્તિ, મહામૂર્તિબાન્ધવ, ભક્તવત્સલ, તથા તથા બ્રહ્મણ્યદેવ આદિ નામો વડે પોકારવામાં આવતા પરમેશ્વર! આપને નમસ્કાર છે. હું આપનો ભક્ત છું અને આપના દર્શનની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો છું. એકાન્તમાં દર્શન દેનારા આપ પરમાત્માને વારંવાર નમસ્કાર છે.

શ્વેતદ્વીપમાં નારદજીને ભગવાનનાં દર્શન થવાં અને ભગવાને પોતાના ભવિષ્યના અવતારોના કાર્યોની સૂચના દેવી

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર! આ રીતે ગુપ્ત તથા સત્ય નામો વડે જ્યારે નારદજીએ ભગવાનની સ્તુતિ

કરી ત્યારે તેમણે વિશ્વરૂપ ધારણ કરી તેમને દર્શન આપ્યું. તેમના શ્રીવિગ્રહનો કેટલોક ભાગ ચન્દ્રથી પણ વધારે નિર્મળ અને કેટલોક ભાગ ચંદ્રથી વિલક્ષણ હતો. કોઈ અંગ અગ્નિ જેવાં દેદીપ્યમાન અને કોઈ નક્ષત્ર સમાન તેજસ્વી હતાં. શરીરના કેટલાંક સ્થાનો પોપટની પાંખના રંગનાં, કેટલાંક સ્ફટિક મણિ સમાન, કેટલાંક કાજળ સમાન, કેટલાંક સ્થાન સોનાના રંગનાં કેટલાંક લીલાં અને કેટલાંક શ્વેત રંગનાં હતાં. કેટલાક ભાગ સફેદ વૈદૂર્યના જેવા, કેટલાક નીલ વૈદૂર્ય જેવા, કેટલાક ઇન્દ્રમણિ સમાન, કેટલાક મોરની ડોકની રંગના તથા કેટલાક મોતીની માળા સમાન હતા. આ રીતે એ સનાતન ભગવાનને પોતાના વિગ્રહમાં વિવિધ પ્રકારના રંગ ધારણ કર્યા હતા. તેમને હજારો નેત્રો, હજારો મસ્તકો, હજારો પગ, હજારો ઉદર, હજારો હાથ હતા, તથા ક્યાંય ક્યાંક તેમની આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાતી ન હતી. તેઓ એક મુખદ્વારા ૐકાર સહિત ગાયત્રીનો જપ તથા બીજાં મુખો વડે ચારેય વેદ તથા આરણ્યકોનાં ગાન કરી રહ્યા હતા. તેઓ પોતાના હાથમાં વેદી, કમંડલુ, ઉજ્જ્વલ મણિ, કુશ, મૃગચર્મ, દંડ અને ધગધગતી આગ ધારણ કરતા હતા. તેમનાં ચરણોમાં ચરણપાદુકા શોભી રહી હતી. ભગવાનનું મુખ પ્રસન્ન દેખાતું હતું. તેમનું દર્શન થતાં નારદજીનું હૃદય પ્રસન્નતાને લઈને ખીલી ઊઠ્યું અને તેઓ ચુપચાપ તેમનાં ચરણમાં પડ્યા. ત્યારે દેવતાઓના આદિ કારણ એ અવિનાશી પરમાત્માએ નારદજીને કહ્યું—'દેવર્ષિ! મહર્ષિ

એકત, દ્વિત અને ત્રિત પણ મારાં દર્શનની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમને મારાં દર્શન થયાં નહીં. વાસ્તવમાં મારા અનન્ય ભક્ત સિવાય બીજા કોઈ મને જોઈ શકતા નથી. તમે તો મારા અનન્ય ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છો, તેથી મારાં દર્શન કરી શક્યા છો. વિપ્રવર! ધર્મને ઘેર જેણે અવતાર લીધો છે, તે નારાયણ આદિ મારાંજ સ્વરૂપો છે. તમે સદા તેમનું ભજન કર્યા કરો. આજ તમારા ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન છું. જો કોઈ વરદાન માગવું હોય તો મારી પાસેથી માગી લ્યો.

નારદે કહ્યું—ભગવાન્! જ્યારે આપનું દર્શન થયું તો મને તપ, યમ અને નિયમનું ફળ મળી ગયું. આપનું દર્શન જ મારે માટે સૌથી મોટું વરદાન છે.

ભગવાને કહ્યું—નારદજી! મને કોઈ નેત્રો વડે જોઈ શકાતું નથી. તમે મને જે જોઈ રહ્યા છો, તે મેં રચેલી માયાનો પ્રભાવ છે. હું સર્વત્ર વ્યાપક અને સમસ્ત પ્રાણીઓનો અન્તરાત્મા છું. પ્રાણીઓનાં શરીરનો નાશ થયાં છતાં હું નાશ પામતો નથી. મુનિવર! જે લોકો મારા એકનિષ્ઠ ભક્ત થઈ ગયા છે, તે મોટા ભાગ્યવાન અને સિદ્ધ છે, કારણ રજોગુણ અને તમોગુણથી મુક્ત થઈ તેઓ મારામાં જ પ્રવેશ કરશે. મુનિવર! જુઓ, મારા જમણા ભાગમાં અગીઆર રુદ્ર અને ડાબા ભાગમાં બાર આદિત્ય વિરાજે છે. મારા અગ્રભાગમાં આઠ વસુ અને પીઠમાં બે અશ્વિનીકુમાર રહેલા છે, આ જુઓ બધા પ્રજાપતિ, સાત ઋષિ, વેદ, યજ્ઞ, અમૃત, ઓષધિ તથા વિવિધ પ્રકારના યમનિયમ પણ મારા શરીરમાં મૂર્તિમાન દેખાય છે. આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય પણ અહીં સાકાર રૂપે પ્રકટ છે. શ્રી, લક્ષ્મી, કીર્તિ પૃથ્વી તથા વેદમાતા સરસ્વતી દેવી પણ મારી અંદર વિરાજમાન છે. તેમનાં દર્શન કરો, જુઓ, આ નક્ષત્રોમાં શ્રેષ્ઠ ધ્રુવ દેખાય છે. વાદળ, સમુદ્ર, નદીઓ અને સરોવરને પણ મૂર્તિમાન જોઈ લ્યો. આ ચાર પ્રકારના પિતૃઓ શરીર ધારણ કરીને પ્રકટ થયા છે. તે સાથે મારી અંદર રહેનારા સત્ત્વાદિ ગુણોનું પણ અવલોકન કરો. હું જ દેવતાઓ અને પિતૃઓનો પિતા છું તથા હયગ્રીવ રૂપ ધારણ કરી સમુદ્રની અંદર વાયવ્ય ખૂણામાં રહું છું. સાંખ્યના આચાર્ય અને વિદ્યાશક્તિએ સંપન્ન અને સૂર્યમંડળમાં સ્થિત કપિલ મુનિ કહે છે. વેદમાં જેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તે હિરણ્યગર્ભ હું જ છું, તથા યોગી લોકો જેમાં રમણ કરે છે તે યોગશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ પણ હું જ છું. અત્યારે હું વ્યક્ત રૂપ ધારણ કરી આકાશમાં સ્થિત છું; પછી હજાર યુગ વીત્યા બાદ આ જગતનો સંહાર કરી અને સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓને મારામાં લીન કરી હું એકલો જ મારી વિદ્યાશક્તિની સાથે વિહાર કરીશ. ત્યારપછી સર્જનનો સમય આવશે ત્યારે એ વિદ્યાશક્તિ દ્વારા જ સંસારની સૃષ્ટિ કરીશ તથા ઘણા સમય પછી ત્રેતા અને દ્વાપરની સંધિ સમયે હું દશરથનન્દન 'રામ' રૂપે અવતાર લઈશ. તે સમયે સમસ્ત સંસારને કંટકરૂપ પુલસ્ત્યકુળઘાતક રાક્ષસરાજ રાવણનો તેના અનુયાયી સાથે નાશ કરીશ. પછી દ્વાપર અને કલિની સંધિ વખતે કંસને મારવા માટે મથુરામાં અવતાર લઈશ અને દેવતાઓને માટે કાંટા વાવનારા ઘણા દાનવોનો વધ કરી દ્વારકા પુરીમાં નિવાસ કરીશ. ત્યાં રહેતી વખતે દેવમાતા અદિતિનું અપ્રિય કરનાર ભૂમિપુત્ર નરકાસુર, મુર તથા પીઠનામક દાનવનો સંહાર કરીશ અને તેમના પ્રાગ્જ્યોતિષપુર નામના નગરની ધનધાન્યાદિ દ્વારકામાં લાવી અર્પીશ. ત્યારપછી બાણાસુરનું પ્રિય તથા હિત ચાહનાર વિશ્વવંદિત દેવતા મહાદેવ અને કાર્તિકેયને યુદ્ધમાં હરાવીશ અને હજાર બાહુવાળા બલિપુત્ર બાણાસુરને જીતી સૌભ વિમાનમાં રહેનારા શાલ્વાદિ વીરોને મૃત્યુમુખે પહોંચાડીશ. આટલું જ નહીં, મહર્ષિ ગર્ગના તેજથી શક્તિશાળી બનેલા કાળયવનનો પણ મારા દ્વારા જ નાશ થશે. તે સમયે ગિરિવ્રજ (રાજગૃહ)માં જરાસંધ નામક એક ખૂબ બળવાન અસુર રાજા થશે, જે બીજા રાજાઓ જોડે વેર વેસાતાં લેતો ફરશે. તેનો પણ મારા બુદ્ધિબળથી જ નાશ થશે. આ રીતે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં ભેટ લઈ આવેલા સમસ્ત બળવાન રાજામહારાજાઓની વચ્ચે શિશુપાલનું મસ્તક કાપીશ. મહાભારતમાં બધાને હરાવી ભાઈઓ સહિત યુધિષ્ઠિરને તેમના રાજ્ય પર બેસાડીશ. તે વખતે સંસારના લોકો આમ જ કહેશે કે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના રૂપમાં આ નર અને નારાયણ ઋષિ જગતના કલ્યાણ માટે ક્ષત્રિયકુળનો સંહાર કરી રહ્યા છે.' આ રીતે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી હું દ્વારકાના સમસ્ત યાદવોનો પણ ઘોર સંહાર કરીશ. નારદજી! તમારી ભક્તિને લઈને આ ભૂત અને ભાવષ્યનું આખું રહસ્ય મેં તમને જણાવ્યું છે.

ભીષ્મ કહે છે—યુધિષ્ઠિર! વિશ્વરૂપધારી

અવિનાશી ભગવાન નારાયણ આટલી વાત કહીને અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારે મહાતેજસ્વી નારદ પણ ભગવાનનો મનોવાંછિત અનુગ્રહ પામીને નરનારાયણના દર્શન કરવા માટે બદરિકાશ્રમ તરફ ચાલ્યા આ ઉપાખ્યાન નારદજીએ જ કહેલું છે. પરંતુ મને પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલું છે. મને મારા પિતાજીએ જે કહ્યું હતું, તે જ મેં તમને સંભળાવ્યું છે.

સૌતી કહે છે—શૌનક ! વૈશમ્પાયનને મુખે સાંભળેલું આ આખું યે ઉપાખ્યાન મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. રાજા જનમેજયે આ સાંભળી વિધિપૂર્વક ભગવાનનું યજન કર્યું, તમે લોકો પણ તપસ્વી અને વ્રતનું પાલન કરનારા છો, નૈમિષારણ્યમાં નિવાસ કરનારા લગભગ બધા ઋષિઓ વેદવેત્તાઓમાં મુખ્ય છે. શૌનકજીને લઈને તમે બધા આ મહાયજ્ઞમાં એકત્રિત થયા છો. માટે યથાવિધિ હવન કરી એ સનાતન પરમાત્માનું યજન કરો.

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનાં નામોની વ્યાખ્યા સંભળાવવી

જનમેજયે કહ્યું—બ્રહ્મન્ ! હું પ્રજાપતિઓના પતિ ભગવાન શ્રી હરિના નામ શ્રવણ કરવા ચાહું છું. આપ તેમનાં નામોનું વર્ણન કરો. જે સાંભળી હું પવિત્ર થઈ જાઉં.

વૈશમ્પાયને કહ્યું—રાજન્ ! શ્રીહરિએ અર્જુન ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમની સમક્ષ ગુણ અને કર્મ અનુસાર પોતે જ પોતાનાં નામોની જેવી વ્યાખ્યા કરી છે, તે હું તમને સંભળાવું છું; સાંભળો—એક વખત અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું; ભગવાન્ ! આપ ભૂત અને ભવિષ્યના સ્વામી, સમસ્ત ભૂતોની સૃષ્ટિ કરનારા, અવિનાશી, જગતના આશ્રય, ઈશ્વર અને અભય દેનાર છો. દેવદેવ ! વેદ અને પુરાણોમાં મહર્ષિઓએ આપનાં કર્મ અનુસાર જે જે ગૂઢ નામો બતાવ્યાં છે, તે બધાંની આપને મુખે જ વ્યાખ્યા સાંભળવા ઈચ્છું છું, કૃપા કરી સંભળાવો.

ભગવાન બોલ્યા—અર્જુન ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ સામવેદ અથર્વવેદ, ઉપનિષદ્, પુરાણ, જ્યોતિષ, સાંખ્ય યોગશાસ્ત્ર તથા આયુર્વેદમાં મહર્ષિઓએ મારાં ઘણાં નામ બતાવ્યાં છે. તેમાંથી કેટલાંક નામો તો ગુણ અનુસાર છે અને કેટલાંક કર્મ અનુસાર. હવે હું એ નામોની વ્યાખ્યા કરું છું. સાવધાન થઈને સાંભળો—

જેમના પ્રસાદથી બ્રહ્મા અને ક્રોધથી રુદ્ર પ્રગટ થયા છે, તે નિર્ગુણ-સગુણરૂપ વિશ્વાત્મા ભગવાન નારાયણને નમસ્કાર છે. તેઓ સંપૂર્ણ ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિના કારણ છે. તેમનાથી જ સૃષ્ટિ, પ્રલય આદિ સમસ્ત વિકારોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેઓ જ તપ, યજ્ઞ અને યજમાન છે, પુરાણપુરુષ અને વિરાટ્પુરુષ પણ તેમનાં જ નામ છે. જ્યારે પ્રલયની રાત વીતી હતી, તે વખતે એ અમિત તેજસ્વી નારાયણની કૃપાથી એક કમળ પ્રકટ થયું તથા તેમની જ કૃપાથી તે કમળમાંથી બ્રહ્માજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. બ્રહ્માનો દિવસ વીતતાં ક્રોધના આવેશમાં આવેલા ભગવાનના લલાટમાંથી સંહારકારી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા. આ બન્ને દેવતા—બ્રહ્મા અને રુદ્ર ભગવાનના પ્રસાદ અને ક્રોધમાંથી પ્રકટ થયા છે તથા તેમણે બતાવેલે માર્ગે સર્જન અને સંહારનું કાર્ય પૂરું કરે છે. સમસ્ત પ્રાણીઓને વરદાન દેવાવાળા આ બન્ને દેવ સૃષ્ટિ અને પ્રલયના નિમિત્ત માત્ર છે. વાસ્તવમાં તો એ બધું નારાયણની ઈચ્છાથી જ થાય છે. તેમાંથી સંહારકારી રુદ્રનાં કપર્દી (જટાજૂટધારી), જટિલ, મુંડ, શ્મશાનગૃહના સેવન કરનારા, કઠોર વ્રતનું પાલન કરનારા, રુદ્ર, યોગી, પરમ દારુણ દક્ષ યજ્ઞવિધ્વંસ કરનારા તથા ભગ દેવતાની આંખ ફોડનારા વગેરે કેટલાંક નામો છે. પાંડુનન્દન ! આ ભગવાન રુદ્ર પણ નારાયણનું સ્વરૂપ છે, એ દેવદેવ મહેશ્વરની પૂજા કરવાથી ભગવાન નારાયણની પણ પૂજા થઈ જાય છે. હું સંપૂર્ણ જગતનો આત્મા છું, તેથી પહેલાં હું મારા આત્મા રૂપ રુદ્રની જ પૂજા કરું છું, જો હું વરદાતા ભગવાન શિવની પૂજા ન કરું તો બીજો કોઈ પણ આત્મસ્વરૂપ શંકરની પૂજા કરશે નહીં. કેમકે મારા કાર્યને જ આદર્શ માની સર્વે લોકો એનું અનુસરણ કરે છે. જેઓ રુદ્રને જાણે છે, તેઓ મને પણ જાણે છે. જેઓ તેમનું ભજન કરે છે, તે મારું પણ ભજન કરે છે. રુદ્ર અને નારાયણની એક જ સત્તા છે, તે બે સ્વરૂપ ધારણ કરીને સંસારમાં વિચરી રહેલ છે. મને રુદ્ર સિવાય બીજા

કોઈ વરદાન દેવાને સમર્થ નથી, આ વિચારીને જ મેં પુત્રપ્રાપ્તિ માટે મારા આત્મારૂપ ભગવાન રુદ્રની આરાધના કરી હતી. બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ ભગવાન નારાયણની પૂજા કરે છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન–ત્રણે કાળમાં જે પ્રાણીઓ રહે છે, તે સર્વના નેતા અને સેવ્ય ભગવાન વિષ્ણુ જ છે, તેઓ સદા સર્વની પૂજાને યોગ્ય છે. અર્જુન! તમે હવ્યકવ્યનો સ્વીકાર કરનાર તથા સર્વને શરણ દેનાર તે ભગવાનને સદા નમસ્કાર કર્યા કરો. ચાર પ્રકારના મનુષ્ય મારા ભક્ત હોય છે. આ વાત તમે સાંભળી છે, તેમાંથી જેઓ મારા અનન્ય ભક્ત છે મારા સિવાય બીજા કોઈ દેવતાનું ભજન કરતા નથી, તેઓ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, હું જ તેમની પરમગતિ છું. તેઓ કર્મ કરતાં છતાં પણ ફળની ઇચ્છા રાખતા નથી. બાકીના ત્રણ પ્રકારના જે ભક્ત છે, તેમને હું ફળની કામનાવાળા જ માનું છું અને ફળની કામનાવાળાને નીચે પડવું પડે છે. કિન્તુ જે કામનાનો ત્યાગ કરનારા જ્ઞાની ભક્ત છે તેમને સર્વોત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, જ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્મા, શિવ તથા બીજા દેવતાઓની સેવા કરીને પણ છેવટે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્જુન! આ મેં તમને ભક્તોના ભેદ બતાવ્યા. તમે અને હું–બન્ને નરનારાયણ ઋષિ છીએ અને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા આપણે મનુષ્યશરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હું અધ્યાત્મયોગને જાણું છું તથા 'હું કોણ છું અને ક્યાંથી આવ્યો છું,' આ વાતનું પણ મને જ્ઞાન છે. લૌકિક અભ્યુદયનો સાધક પ્રવૃત્ત ધર્મ અને નિઃશ્રેયસ આપવાવાળો નિવૃત્તધર્મ–આ બન્ને મારાથી અજાણ્યા નથી. એકમાત્ર હું જ સમસ્ત મનુષ્યોનો આશ્રયભૂત સનાતન પરમાત્મા છું.

નર (પુરુષ)થી ઉત્પન્ન થવાને કારણે જળને નાર કહે છે. તે નાર (જળ) પહેલાં મારું અયન નિવાસ-સ્થાન) હતું, માટે હું 'નારાયણ' કહેવાઉં છું. (જે આચ્છાદિત કરે અથવા જે કોઈનું નિવાસસ્થાન હોય તેને વાસ કહે છે.) હું જ સૂર્યરૂપ ધારણ કરીને મારાં કિરણો વડે સારાયે જગતને આચ્છાદિત કરું છું તથા મારામાં જ સમસ્ત પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે, માટે મારું નામ 'વાસુદેવ' છે. હું સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની ગતિ અને ઉત્પત્તિનું સ્થાન છું, મેં આકાશ અને પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરી રાખી છે. મારી કાન્તિ સર્વથી ચઢીઆતી છે. સમસ્ત પ્રાણીઓ અન્તે મનેજ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે તથા હું જ સર્વને આક્રાન્ત કરું છું, આ બધાં કારણોને લઈને લોકો મને 'વિષ્ણુ' કહે છે. મનુષ્ય દમ (ઇન્દ્રિયસંયમ) દ્વારા સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખીને મને પામવા ચાહે છે. માટે હું 'દામોદર' કહેવાઉં છું. અન્ન, વેદ, જળ અને અમૃતને પૃશ્નિ કહે છે, તે સદા મારા ગર્ભમાં રહે છે. માટે મારું નામ પૃશ્નિગર્ભ છે, જગતને તપાવનારા સૂર્ય અને અગ્નિ તથા ચંદ્રમાનાં જે કિરણો પ્રકાશ પામે છે, તે મારા કેશ કહેવાય છે, તે કેશ વડે યુક્ત હોવાને કારણે સર્વજ્ઞ વિદ્વાન મને 'કેશવ' કહે છે. સૂર્ય અને ચંદ્રમા મારાં નેત્ર છે અને તેનાં કિરણો કેશ કહેવાય છે, આ બન્ને જગતને તાપ અને શાન્તિ આપી હર્ષિત કરે છે. તેટલા માટે 'હરી' કહેવાય છે. તથા તેઓ જ મારા કેશ છે, માટે હું હૃષીકેશ કહેવાઉં છું. યજ્ઞમાં 'ઇલોપહૂતા સહ દિવા' આદિ મન્ત્ર વડે આહ્વાહન કરવાથી હું મારો ભાગ હરણ (સ્વીકાર) કરું છું અને મારા શરીરનો રંગ પણ હરિત (શ્યામ) છે, માટે મને 'હરિ' કહે છે. પ્રાણીઓના સાર એટલે બળનું નામ 'ધામ' છે, અને 'ઋતનો અર્થ' છે સત્ય. મારું ધામ ઋત છે—આવો વિચાર કરી બ્રાહ્મણોએ મને 'ઋતધામા' કહ્યો છે. (ગોવિન્દનો અર્થ છે પૃથ્વીને પ્રાપ્ત કરનારો. પૂર્વકાળમાં જ્યારે પૃથ્વી પાણીમાં ડૂબી રસાતળમાં ચાલી ગઈ હતી ત્યારે મેં (વરાહ અવતાર ધારણ કરીને) તેને પાછી મેળવી હતી; માટે દેવતાઓએ "ગોવિંદ" કહીને મારું સ્તવન કર્યું છે, મારા શિપિવિષ્ટ નામની વ્યાખ્યા આ રીતે છે—રોમ હીન પ્રાણીને શિપિ કહે છે–આ નિરાકારનું ઉપલક્ષણ છે. તથા વિષ્ટનો અર્થ છે વ્યાપક. મેં નિરાકાર રૂપે સમસ્ત જગતને વ્યાપ્ત કરી દીધું છે, તેથી મને 'શિપિવિષ્ટ' કહે છે. હું સમસ્ત પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેવાવાળો સાક્ષી આત્મા છું. મેં પહેલાં કદી જન્મ લીધો નથી, હવે જન્મ લેતો નથી અને આગળ કદી જન્મ લઈશ પણ નહીં; માટે મારું નામ 'અજ' છે. મેં કદી અસત્—તુચ્છ કે અશ્લીલ વાત બોલેલી કાઢી નથી; સત્યસ્વરૂપા બ્રહ્મપુત્રી સરસ્વતી મારી વાણી છે તથા સત્ અને અસત્ (સત્ અને અ-સત્) મારી અંદર જ સ્થિતિ છે; એટલા માટે મારા નાભિકમળરૂપ બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા ઋષિઓ મને 'સત્ય' કહે

છે. હું પહેલાં કદી સત્યથી ચ્યુત થયો નથી, સત્ય મારામાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, સત્યને લઈને હું પાપથી રહિત છું. તથા સાત્વત જ્ઞાન (પાંચરાત્રાદિ વૈષ્ણવ તંત્ર) વડે મારા સ્વરૂપનો બોધ થયો છે; આ બધાં કારણોને લઈને મને 'સાત્વત' કહે છે. અર્જુન! ધર્મ જ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તે જ શાન્તિમય પરબ્રહ્મ છે, તે ધર્મ પદ પરથી હું કદી ચ્યુત થતો નથી; માટે 'અચ્યુત' કહેવાઉં છું. (અધઃનો અર્થ છે પૃથ્વી, અક્ષનો અર્થ છે આકાશ, અને 'જ'નો અર્થ છે એમને જીતનારો અથવા ધારણ કરવાવાળો) પૃથ્વી અને આકાશ-બન્નેને ધારણ કરવાને કારણે મને 'અધોક્ષજ' કહે છે. મહર્ષિ લોકો અધોક્ષજ શબ્દને અલગ અલગ ત્રણ પદોને સમજી માને છે—'અ'નો અર્થ લયસ્થાન છે, 'ધોક્ષ'નો અર્થ છે પાલન-સ્થાન, ઉત્પત્તિ સ્થાન ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું સ્થાન એકમાત્ર નારાયણ જ છે; માટે તેમના અને જેનો અર્થ છે બીજા કોઈ 'અધોક્ષજ' કહેવાય નહીં. પ્રાણીઓના પ્રાણની પુષ્ટિ કરનાર ઘૃત આધારરૂપભૂત અગ્નિદેવની અર્ચિષ અર્થાત્ જ્વાલાને જગાડનાર છે; માટે વેદોએ મને 'ઘૃતાર્ચિ' કહ્યો છે. જીવ વાત, પિત્ત અને કફ—આ ત્રણ ધાતુઓ વડે જીવન ધારણ કરે છે અને એ ત્રણ ક્ષીણ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે; માટે આયુર્વેદના વિદ્વાન મને 'ત્રિધાતુ' કહે છે. મારા સ્વરૂપભૂત ભગવાન ધર્મ સંસારમાં વૃષ નામથી વિખ્યાત છે તથા વૈદિક શબ્દોમાં જ્યાં પદોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે ત્યાં પણ ધર્મ રૂપે મને જ વૃષ કહેવામાં આવ્યો છે; એ જ રીતે કપિ શબ્દનો અર્થ શ્રેષ્ઠ છે. માટે પ્રજાપતિ કશ્યપે મને 'વૃષાકપિ' કહ્યો છે. હું જગતનો સાક્ષી અને સર્વવ્યાપક ઈશ્વર છું. દેવતા તથા અસુર પણ મારા આદિ, મધ્યમ અને અન્તનો કદી પત્તો મેળવી શકતા નથી, માટે હું 'અનાદિ, 'અમધ્ય, અને 'અનન્ત' કહેવાઉં છું. ધનંજય! જે શુચિ-પવિત્ર અને શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, તેજ વચનોનું હું શ્રવણ કરું છું, એટલા માટે મારું નામ 'શુચિશ્રવા' છે. પૂર્વકાળમાં મેં એક શિંગડાવાળા વરાહનું રૂપ ધારણ કરીને આ પૃથ્વીને પાણીમાંથી બહાર કાઢી હતી, માટે મારું નામ 'એકશૃંગ' પડ્યું. વરાહ અવતારને સમયે મારા શરીરમાં ત્રણ 'કકુદ' (ખાંધ) હતાં, તેથી હું 'ત્રિકકુદ' નામે વિખ્યાત થયો. સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિચાર કરનાર વિદ્વાનોએ જેને વિરંચિ કહ્યા છે તે પ્રજાપતિ વિરંચિ હું જ છું. તત્વનો નિશ્ચય કરનાર સાંખ્યશાસ્ત્રના આચાર્યોએ મને આદિત્યમંડળમાં સ્થિત, વિદ્યાશક્તિએ સંપન્ન, સનાતન દેવતા કપિલ કહ્યો. વેદોમાં જેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તથા યોગીજન જેની સદા પૂજા કરે છે. તે તેજસ્વી 'હિરણ્યગર્ભ' હું જ છું. વેદના વિદ્વાન મને જ એકવીસ હજાર ઋચાઓથી યુક્ત 'ઋગ્વેદ' અને એક હજાર શાખાઓવાળો 'સામવેદ' કહે છે. આરણ્યકોમાં બ્રાહ્મણો મારું ગાન કરે છે. તે મારા પરમ ભક્તો દુર્લભ છે. જેમાં એકસો એક શાખાઓ મોજૂદ છે, તે યજુર્વેદમાં પણ મારું જ ગાન કરવામાં આવ્યું છે. અથર્વ વેદના વિદ્વાન મને જ અભિચારિક પ્રયોગોથી યુક્ત પંચકલ્પાત્મક 'અથર્વવેદ' માને છે. વેદોમાં જે ભિન્નભિન્ન શાખાઓ છે, તે શાખાઓમાં જેટલાં ગીત છે તથા એ ગીતોમાં સ્વર અને વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરવાની જેટલી રીત છે, તે બધીને મેં જ બનાવી છે. એમ જાણો હું જ વરદાતા હયગ્રીવ છું. પ્રાચીન કાળમાં હું ધર્મના પુત્ર રૂપે અવતીર્ણ થયો હતો, માટે 'ધર્મ જ' કહેવાઉં છું, જેમણે ગંધમાદન પર્વત ઉપર અખંડ તપનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે, તે નર અને નારાયણ મારાં જ સ્વરૂપો છે.

દેવર્ષિ નારદ અને નારાયણની વાતચીત તથા સૌતિદ્વારા ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન

જનમેજયે કહ્યું–બ્રહ્મન્! જેમ દહીંમાંથી માખણ, મલયમાંથી ચન્દન, વેદોમાંથી આરણ્યક તથા ઓષધિઓમાંથી અમૃત કાઢવામાં આવ્યાં છે, તે જ રીતે આપે આ નારાયણની કથારૂપ અમૃતને પ્રગટ કર્યું છે. એ ભગવાન નારાયણ સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા અને સર્વના ઈશ્વર છે. અહો! નારાયણનું તેજ અદ્ભુત છે, તેમનો સાક્ષાત્કાર થવો મુશ્કેલ છે. કલ્પને અન્તે જ્યાં બ્રહ્મા આદિ દેવતા, ઋષિ ગંધર્વ અને સમસ્ત ચરાચર પ્રાણી લીન થાય છે. એ નારાયણ દેવથી ઉત્કૃષ્ટ અને પાવન બીજું કોઈ નથી નારાયણની કથા સાંભળવાથી જે ફળ મળે છે. તે બધા આશ્રમોમાં જવાથી સર્વ તીર્થોમાં ન્હાવાથી પણ નથી મળતું આખાયે વિશ્વના સ્વામી શ્રી હરિની કથા. સર્વ પાપોનો નાશ કરનારી છે. આરંભથી જ સાંભળીને હું પૂરેપૂરો પવિત્ર થઈ ગયો

છું. મારા પૂજ્ય પિતામહ અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી મહાભારતમાં જે વિજય મેળવ્યો એમાં કંઇ આશ્ચર્યની વાત નથી, કેમકે ત્રિલોકીનાથ વિષ્ણુની સહાયતા મળે તો સંસારમાં કંઇ જ દુર્લભ નથી. જે નું હિત અને કલ્યાણ કરવાને સદા જનાર્દન તત્પર રહેતા એવા મારા સર્વ પૂર્વજો ધન્ય હતા. સારો સંસાર જેની પૂજા કરે છે, એ ભગવાન નારાયણનાં દર્શન તપ દ્વારા જ થાય છે; પરંતુ મારા પિતામહોએ શ્રીવત્સનાં ચિહ્ન વડે વિભૂષિત એ ભગવાનનાં દર્શન વિના પ્રયત્ને જ મેળવી લીધાં હતાં. તેમનાં કરતાં પણ વધારે ધન્યવાદને પાત્ર દેવર્ષિ નારદ છે, હું તેમને સાધારણ તેજસ્વી માનતો નથી; કારણ, તેમણે તો શ્વેતદ્વીપમાં જઇને સાક્ષાત્ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. ભગવાનની કૃપાથી તેમને તેમના શ્રીવિગ્રહનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં. હવે હું એ જાણવા માગું છું કે શ્વેતદ્વીપથી પાછા ફરી નારદજી નરનારાયણનાં દર્શન કરવા માટે ફરી બદરીકાશ્રમ ગયા તેનું શું કારણ? ત્યાં જઇ તેઓ કેટલો સમય એ બે ઋષિઓની સેવામાં રહ્યા, તેમણે તેમને કયા કયા પ્રશ્નો પૂછ્યા તથા તે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મહાત્મા નર-નારાયણે શું કહ્યું હતું? આ બધી વાતો કહેવાની કૃપા કરો.

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન્! હું પહેલાં અમિત તેજસ્વી ભગવાન વ્યાસને નમસ્કાર કરું છું, તેમની કૃપાથી જ મને આ નર-નારાયણની કથા કહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. શ્વેત દ્વીપમાં શ્રીહરિનાં દર્શન કરી નારદજી પાછા ફર્યા અને એકદમ મેરુ પર્વત પર આવી પહોંચ્યા. ભગવાને જે આજ્ઞા આપી હતી તેનો તેમણે હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો હતો. મેરુથી પછી તેઓ ગંધમાદન પર્વત પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં આકાશમાંથી બદરીકાશ્રમમાં ઊતર્યા. તે પછી નજીક તેમણે પુરાતન ઋષિ નરનારાયણનાં દર્શન કર્યાં; તેઓ મહાન વ્રતનું પાલન કરીને તપસ્યામાં સંલગ્ન હતા. તે સમયે તેઓ બધા લોકોને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્યથી પણ વધારે તેજસ્વી દેખાતા હતા. તેમની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન શોભતું હતું. બન્નેના માથા પર જટા હતી. તેમના હાથમાં હંસનું અને ચરણોમાં ચક્રનું ચિહ્ન હતું. વિશાળ વક્ષઃસ્થલ, મોટીમોટી ભુજા, મેઘની સમાન ગંભીર સ્વર, સુન્દર મુખ, પહોળું લલાટ, વાંકી ભમર, સુંદર હડપચી અને મનોહર નાસિકાને કારણે તેમની શોભા અપૂર્વ લાગતી હતી તથા તેમનું મસ્તક છત્ર સમાન સુશોભિત હતું. આ શુભ લક્ષણોએ સંપન્ન બન્ને મહાપુરુષોનાં દર્શન કરી નારદજીને બહુ આનંદ થયો. ભગવાન નર અને નારાયણે પણ નારદજીનું સ્વાગત કરી તેમની કુશળતા પૂછી. ત્યારપછી નારદે તેમની તરફ જોઈ મનમાને મનમાં જ કહ્યું–'મેં શ્વેતદ્વીપમાં જેમનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તેમના જેવો જ આ બન્ને મહાપુરુષોનો પણ દેખાવ છે. આમ વિચારી તેઓ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી એક સુંદર કુશાસન પર બેઠા. ત્યારે ભગવાન નારાયણે નારદજીને પૂછ્યું:–'દેવર્ષિ! શું તમે શ્વેતદ્વીપમાં જઇ અમારા બન્નેના મૂલસ્વરૂપ પરમાત્માનાં દર્શન કરી આવ્યા?

નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્! મેં વિશ્વરૂપધારી એ અવિનાશી પરમાત્માનાં દર્શન કરી લીધાં. દેવતા અને ઋષિઓ સહિત સંપૂર્ણ લોક તેમની અંદર વિરાજમાન છે, આપ બન્ને સનાતન પુરુષોને જોઇને તો હું અત્યારે પણ શ્વેતદ્વીપવાસી ભગવાનની જ ઝાંખી કરી રહ્યો છું. ત્યાં મેં શ્રીહરિમાં જેજે લક્ષણો જોયાં હતાં, તે બધાં આપમાં જોવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, આપ બન્નેને પણ મેં ત્યાં શ્રીહરિની પાસે જોયા હતા અને તેમના મોકલવાથી જ હું અહીં આવ્યો છું. તેજ, યશ અને શ્રીમાં તેમની બરાબરી કરી શકે એવો આ સંસારમાં આપના સિવાય બીજો કોણ છે? તેમણે મને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો અને ભવિષ્યમાં થનારા પોતાના અવતારનું વર્ણન કર્યું છે. શ્વેત-દ્વીપમાં જે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી રહિત શ્વેત વર્ણના પુરુષો છે, તે બધા જ જ્ઞાની અને ભક્ત છે તથા સદા પૂજામાં લાગ્યા રહે છે. ભગવાન પણ સદા તેમના ઉપર પ્રસન્ન રહે છે. તેમને પોતાના ભક્ત અને બ્રાહ્મણ બહુ પ્રિય છે. તેઓ વિશ્વનું પાલન કરનાર, સર્વવ્યાપક અને ભક્તવત્સલ છે. કર્તા, કારણ અને કાર્ય પણ તેઓ જ છે. તેમનું બળ અને તેમની કાન્તિ અનન્ત છે. તેઓ હેતુ, આજ્ઞા, વિધિ અને તત્ત્વરૂપ તથા મહાયશસ્વી છે. એ દેવાધિદેવ પરમાત્માએ ત્રણે લોકમાં શાન્તિનો વિસ્તાર કર્યો છે. જેમની બુદ્ધિ અનન્ય ભાવે એકમાત્ર તેમનામાં જ લાગેલી રહે છે, તે ભક્તોદ્વારા અર્પણ થયેલી પ્રત્યેક ક્રિયાને તે ભગવાન સ્વયં માથે ચઢાવે છે. સંસારમાં તેમને

પોતાના અનન્ય ભક્તો કરતાં બીજું કોઇ વધારે પ્રિય નથી.

નરનારાયણે કહ્યું—નારદ! તમે શ્વેતદ્વીપમાં સાક્ષાત ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં છે, માટે તમે ધન્ય છો. વાસ્તવમાં ભગવાને, તમારા પર મોટી કૃપા કરી છે. તે પ્રભુ અવ્યક્ત પ્રકૃતિના પણ મૂળ કારણ છે, કોઇને પણ તેમનું દર્શન મળવું ખુબ જ કઠણ છે. દેવર્ષિ ! અમે સાચું કહીએ છીએ કે ભગવાનને આ જગતમાં ભક્તથી વધારે પ્રિય કોઇ બીજું છે જ નહીં. માટે તેમણે તમારી સમક્ષ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે. એક હજાર સૂર્યના એકત્ર થવાથી જેટલી કાન્તિ થાય, તેટલી જે સ્થાનમાં ભગવાન બિરાજે છે એ સ્થાનની કાન્તિ છે. વિપ્રવર ! વિશ્વવિધાતા બ્રહ્માના પણ પતિ તે પરમેશ્વરમાંથી જ ક્ષમાની ઉત્પત્તિ થઇ છે. પૃથ્વીનો તેની સાથે સંયોગ થાય છે. તેઓ સમસ્ત પ્રાણીઓનું હિત કરનારા છે, તેમનામાં જ રસ પ્રકટ થયો છે, જે જળનો ગુણ છે, અને જેને લઇને જળ દ્રવીભૂત થાય છે. તેમનામાંથી જ રૂપગુણવાળાં તેજનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, જેની સાથે સંયોગ થવાથી સૂર્યદેવ આ જગતમાં પ્રકાશે છે. તેજ પુરુષોત્તમમાંથી સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થઇ છે. જેની સાથે સંયોગ પામીને વાયુ આખા જગતમાં પ્રવાહિત રહે છે. તેઓ જ લોકેશ્વર શબ્દની ઉત્પત્તિના હેતુ છે, કે જેની સાથે આકાશનો નિત્ય સંયોગ છે અને જેને લઇને જ તે આવૃત થતું નથી. સમસ્ત પ્રાણીઓના અંતઃસ્થિત રહેનાર મનની ઉત્પત્તિ પણ તેમનામાંથી જ થઇ છે. તે મન સાથે સંયુક્ત થઇને ચંદ્રમા પ્રકાશનો ગુણ ધારણ કરે છે. તે ભગવાન વિદ્યાશક્તિ સાથે પોતાના સત્યધામમાં વિરાજિત છે. તપોધન ! શ્વેતદ્વીપમાં તમે અમને પણ જોયા હતા, ભગવાનના સમાગમ પછી તમારા મનમાં જે સંકલ્પ ઉઠયા હતા તે બધા પણ અમે જાણીએ છીએ. આ ચરાચર જગતમાં જે શુભ કે અશુભ વાત થઇ ચુકી છે, થઇ રહી છે કે થવાની છે તે બધી તે વખતે દેવદેવ ભગવાને તમને કહી બતાવી હતી.

વૈશંપાયનજી કહે છે—જનમેજયની કઠોર તપમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભગવાન નર અને નારાયણની આ વાત સાંભળી નારદે હાથ જોડી તેમને પ્રણામ કર્યા અને નારાયણના મંત્રનો યથાવિધિ જપ કરતા કરતા તેઓ એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી તેમને આશ્રમે રહ્યા. ત્યાં દરરોજ ભગવાનનું ધ્યાન અને પૂજન એ જ એમનો જીવન-ક્રમ હતો. આ રીતે ભગવાનની કથા સાંભળતા અને પ્રતિદિન એમનાં દર્શન કરતા કરતા બદરિકાશ્રમમાં એક હજાર વર્ષ પૂરા થતાં નારદજી હિમાલય પર્વતમાં આવેલા પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા અને વિખ્યાત તપસ્વી નર-નારાયણ પુનઃ ઉત્તમ તપસ્યામાં લીન થયા. જનમેજય ! તમે આરંભથી જ આ કથા સાંભળીને પાવન થયા છો. જે મનુષ્ય અવિનાશી ભગવાન નારાયણનો મન, વાણી કે કર્મથી દ્વેષ કરે છે એને આ લોક કે પરલોકમાં કોઇ સ્થાન નથી, એનાં પિતૃઓ સદા નરકમાં જ રહે છે. ભગવાન વિષ્ણુ સર્વના આત્મા છે, એમનો ભલા કોણ દ્વેષ કરે ! રાજન્ ! મારા ગુરુ સત્યવતીનંદન વ્યાસજીએ આ નારદ માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું હતું, એમના જ મુખે મેં એ સાંભળ્યું છે અને તે જ તમને પણ કહ્યું છે. હવે તમારા સંકલ્પ પ્રમાણે આ યજ્ઞ પૂરો કરો.

સૌતિ કહે છે—શૌનક ! વૈશમ્પાયનજીના મુખથી આ મહાન ઉપાખ્યાન સાંભળીને રાજા જનમેજયે પોતાનો યજ્ઞ પૂરો કરવાનું કાર્ય આરંભ્યું. તમે નૈમિષારણ્યવાસી ઋષિઓ સમક્ષ જે વિષે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે નારાયણીય ઉપાખ્યાન મેં તમને સંભળાવ્યું. પરમ ઋષિ નારાયણ મનુષ્ય માત્ર અને સર્વલોકના સ્વામી છે. આ વિશાળ પૃથ્વીને એઓ જ ધારણ કરી રહ્યાં છે, તેઓ વૈદિક ધર્મ અને વિનયનું પાલન કરનારા, શમ અને દમના નિધિ, યમ-નિયમમાં પરાયણ, દેવતાઓનું હિત-સાધનારા, અસુરનાશક, તેજના ભંડાર, મહાયશના પાત્ર, મધુ-કૈટભનો વધ કરનાર, ધર્મજ્ઞોને સદ્ગતિ અને અભય આપવાવાળા તથા યજ્ઞમાં ભાગ ગ્રહણ કરનારા છે—એવા ભગવાનના શરણે તમે જાઓ. જે વિશ્વભરના સાક્ષી, અજન્મા, અંતર્યામી, પુરાણપુરુષ, સૂર્યસમાન તેજસ્વી, ઇશ્વર અને સર્વની ગતિ છે એ પરમેશ્વરને તમે બધા એકાગ્રચિત્ત થઇને પ્રણામ કરો, તેઓ આ જગતના આદિકારણ, મોક્ષનો આશ્રય, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ, સર્વને શરણ આપનાર, અવિચળ અને સનાતન પુરુષ છે, પોતાના મનને વશ રાખનારા સાંખ્યયોગીઓ એમને જ બુદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે.

હયગ્રીવ-અવતાર, નારાયણનો મહિમા તથા ભક્તિધર્મની પરંપરાનું વર્ણન

શૌનકે પૂછ્યું—ભગવન્! અમે પરમેશ્વરનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું તથા એમણે ધર્મને ત્યાં નર-નારાયણ રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો હતો તે પણ જાણ્યું. હવે અમે એ જાણવા ઇચ્છીએ છીએ કે જગતને ધારણ કરનારા ભગવાનને અદ્ભુત રૂપ અને પ્રભાવયુક્ત હયગ્રીવ-અવતાર શા માટે ધારણ કર્યો હતો! અને એ રૂપમાં ભગવાનનાં દર્શન કરીને બ્રહ્માજીએ કયું કાર્ય સંપન્ન કર્યું!

સૌતિએ કહ્યું—શૌનક! ભગવાનના હયગ્રીવ-અવતારની ચર્ચા સાંભળીને રાજા જનમેજયને પણ તમારી જેમ જ સંદેહ થયો હતો, અને એમણે એમ પૂછ્યું હતું—'વિપ્રવર! બ્રહ્માજીએ ભગવાનના જે હયગ્રીવ-અવતાર રૂપનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તે શા માટે પ્રગટ થયું તે જણાવવા કૃપા કરો.'

વૈશંપાયનજીએ કહ્યું—રાજન્! આ જગતમાં જેટલાં પ્રાણીઓ છે, તે સર્વ ઇશ્વરના સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં પંચમહાભૂતયુક્ત છે, વિરાટસ્વરૂપ નારાયણ આ જગતના ઇશ્વર અને સ્રષ્ટા છે. તેઓ જ સર્વ જીવોના અંતરાત્મા, વરદાતા, સગુણ અને નિર્ગુણ રૂપ છે. હવે તમે પંચભૂતોના આત્યંતિક પ્રલયની વાત સાંભળો—પૂર્વકાળમાં જ્યારે આ પૃથ્વીનો એકાર્ણવના જળમાં, જળનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો મનમાં, મનનો વ્યક્તમાં, વ્યક્તનો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં, અવ્યક્તનો પુરુષ બ્રહ્મામાં અને પુરુષનો સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં લય થઈ ગયો; તે વખતે ચારે તરફ કેવળ અંધકાર જ છવાઈ ગયો, એ સિવાય અન્ય કશું જ દેખાતું ન હતું. એ સ્થિતિમાં વિદ્યાશક્તિસંપન્ન શ્રીહરિએ યોગનિદ્રાનો આશ્રય લઈને કારણરૂપ જળમાં સ્નાન કર્યું તથા વિવિધ ગુણોથી ઉત્પન્ન થનારી અદ્ભુત સૃષ્ટિના સંબંધમાં વિચાર કરતાંકરતાં એમને પોતાના મહાન ગુણનું સ્મરણ થયું; એનાથી અહંકાર પ્રગટયો. તે અહંકાર જ ચાર મુખો વાળા બ્રહ્માજી છે, જે સર્વ લોકોના પિતામહ અને ભગવાન્ હિરણ્યગર્ભના નામે વિખ્યાત છે. એ સમયે ભગવાન્ નારાયણની નાભિમાંથી કમળ પ્રગટયું હતું. જેમાંથી કમળલોચન બ્રહ્માજીનો આવિર્ભાવ થયો. અનન્ત તેજસ્વી કમલાસન દેવ બ્રહ્માજીએ હજાર કમળ પર વિરાજીને જ્યારે આમતેમ જોયું તો એમને સમસ્ત જગત જળમય દેખાયું, એટલે બ્રહ્માજી સત્ત્વગુણમાં સ્થિત થઈને પ્રાણીઓના સર્જનમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેઓ જે કમળ પર બેઠા હતા, એનાં પાંદડાં સૂર્ય સમાન દીપ્તિમાન હતાં. એ પાંદડાં પર પહેલેથી જ ભગવાન નારાયણની પ્રેરણાથી બે જળબિંદુઓ પડ્યાં હતાં. આદિ અંતરહિત ભગવાન અચ્યુતે એ બન્ને બિંદુઓ તરફ જોયું. એમાંનું એક બિંદુ ભગવાનની દૃષ્ટિ પડતાં જ તમોમય મધુનામક દૈત્યના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું. એ દૈત્યનો રંગ મધુ (મધ) જેવો હતો. એના શરીરની કાંતિ ઘણી સુંદર હતી. બીજું બિન્દુ જે કઠણ હતું, તે નારાયણની આજ્ઞાથી રજોગુણથી યુક્ત કૈટભ નામે દૈત્યના રૂપે પ્રગટ થયું. તમોગુણ અને રજોગુણ યુક્ત તે બન્ને દૈત્યો મધુ અને કૈટભ મહાબળવાન હતા. કમળાસન પર વિરાજીને સૃષ્ટિરચનામાં પ્રવૃત્ત થયેલા બ્રહ્માજી પર દૃષ્ટિ પડતાં જ તે બન્ને કમળાસન પ્રતિ દોડ્યા, ત્યાં પહોંચીને એમણે સૌ પ્રથમ આકારરૂપમાં પ્રગટ થયેલા ચારે વેદોને બ્રહ્માજીના દેખતાં જ હરી લીધા. એ સનાતન વેદોને લઈને તેઓ તુરત જ સમુદ્રની અંદર ઇશાન કોણમાંના એક રસાતલમાં પ્રવેશી ગયા.

વેદોનું અપહરણ થવાથી બ્રહ્માને અત્યંત ખેદ થયો. તેઓ મનોમન કહેવા લાગ્યા—'ભગવન્! વેદો જ મારાં ઉત્તમ નેત્રો છે, વેદો જ મારું બળ છે, વેદો જ મારો આશ્રય અને એ જ મારા ઉપાસ્ય દેવો છે. મારા એ વેદોને જ બે દાનવોએ બળાત્કારે છીનવી લીધા છે એના વિના મને સર્વત્ર અંધકાર જ જણાય છે. વેદો વિના હું સંસારની રચના કેવી રીતે કરી શકું! ઓહ! મારા પર આ ભારે સંકટ આવી પડ્યું. આ ભારે શોકથી મારું હૃદય ફાટી રહ્યું છે.' આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં કરતાં એમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે હું ભગવાન શ્રીહરિની સ્તુતિ કરું; અને તુરત જ તેઓ બે હાથ જોડીને પરમ આરાધ્ય પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા—'ભગવન્! આપ અમારા પૂર્વજ છો, વેદ આપનું હૃદય છે, આપ જગતના આદિ કારણ, સર્વશ્રેષ્ઠ, સાંખ્યયોગના નિધિ અને સર્વસમર્થ છો. આપને નમસ્કાર

છે. વ્યક્ત જીવ અને અવ્યક્ત પ્રકૃતિને ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્મન્! આપનું સ્વરૂપ અચિન્ત્ય છે. આપ કલ્યાણમય (મોક્ષમાં) સ્થિત છો. વિશ્વપાલક! આપ સર્વપ્રાણીઓના અંતરાત્મા, કોઈ પણ યોનિથી ઉત્પન્ન ન થનાર, જગતના આધાર અને સ્વયંભૂ છો. હું આપની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયો છું. આપનો શ્રીવિગ્રહ વિશુદ્ધ સત્ત્વમય છે, આપ જ ઈશ્વર અને સ્વભાવ છો, આપે જ મને જન્મ આપ્યો છે અને આપની જ કૃપાથી મારા પર કાળની સત્તા ચાલતી નથી. આપે મને વેદરૂપી નેત્રો પ્રદાન કર્યાં હતાં, પરંતુ એ દાનવોએ છીનવી લીધાં. એના વિના હું અંધ જેવો થઈ રહ્યો છું. માટે આપ કૃપા કરીને પુનઃ મને એ લાવી આપો; કેમકે હું આપનો પ્રિય ભક્ત છું અને આપ મારા પ્રિયતમ સ્વામી છો.'

બ્રહ્માજીએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવાથી સર્વવ્યાપક ભગવાન નારાયણ યોગનિદ્રાનો ત્યાગ કરીને વેદોનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર થઈ ગયા. એમણે પોતાના ઐશ્વર્યથી

બીજું શરીર ધારણ કર્યું જે ચંદ્ર સમાન કાંતિમાન હતું. એમનું મસ્તક ઘોડાના મસ્તક જેવું શ્વેતવર્ણું તથા વેદોનું આશ્રય હતું. એમનું નાક પણ સુંદર હતું; નક્ષત્ર અને તારાઓ-યુક્ત સ્વર્ગ એમનું શિર હતું, સૂર્ય-કિરણો સમાન ચમકતા મોટા-મોટા વાળ હતા. આકાશ અને પાતાળ એમના કાન હતા અને સમસ્ત ભૂતોને ધારણ કરનારી પૃથ્વી એમનું લલાટ હતી. આ જ રીતે ગંગા અને સરસ્વતી એમના નિતંબ, મહાન સમુદ્ર એમની ભ્રમર, સૂર્ય અને ચંદ્ર એમનાં નેત્રો, સંધ્યા નાક, ૐકાર સંસ્કાર, વીજળી જીભ, સોમપાન કરનારા પિતૃઓ દાંત, ગૌલોક અને બ્રહ્મલોક હોઠ અને કાળરાત્રિ એમની ગ્રીવા (ડોક) હતી. આમ અનેક મૂર્તિઓથી આવૃત્ત હયગ્રીવનું રૂપ ધારણ કરીને તે જગદીશ્વર ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા અને રસાતલમાં પ્રવેશ કરીને પરમ યોગનો આશ્રય લઈ શિક્ષાના નિયમો પ્રમાણે ઉદાત્ત આદિ સ્વરોવાળા સામવેદનું ગાન કરવા લાગ્યા. નાદ અને સ્વરથી વિશિષ્ટ સામગાનનો એ મધુર ધ્વનિ રસાતલમાં ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો, જે સર્વ પ્રાણીઓ માટે હિતકર હતો અને અસુરોએ એ શબ્દ સાંભળ્યો તેમણે એટલે વેદોને બાંધીને રસાતલમાં એક બાજુ ફેંકી-ફેંકી દીધા અને જ્યાંથી ધ્વનિ આવતો હતો તે બાજુ બંને દોડ્યા. આ દરમ્યાન ભગવાન હયગ્રીવે એ સ્થળે પહોંચી જઈને રસાતલમાં પડેલા બધા વેદો પોતાના કબજામાં લઈ લીધા અને લાવીને પાછા બ્રહ્માજીને સોંપી દીધા. એ પછી તેઓ પોતાના પૂર્વરૂપને ધારણ કરીને પાછા પૂર્વવત્ સૂઈ ગયા.

આ તરફ જ્યારે પેલા દાનવોને અવાજ થયો હતો તે સ્થળે કશું દેખાયું નહિ, એટલે તેઓ બંને અત્યંત વેગથી પાછા જ્યાં વેદોને ફેંકી દીધા હતા તે સ્થળે આવ્યા. પરંતુ ત્યાં પણ કશું હાથ ન આવ્યું. તે સ્થાન ખાલી જ દેખાયું. હવે એ બે બળવાન દૈત્યો પૂર જોરથી ઊંચે ચડ્યા અને જલ્દીથી રસાતલની બહાર નીકળ્યા. ઉપર જઈને એમણે જોયું તો પાણી ઉપર શેષનાગની શય્યા પર ચંદ્ર સમાન કાંતિવાન એક પુરુષ સૂઈ રહ્યો છે; તે વિશુદ્ધ-સત્ત્વસંપન્ન ભગવાન જ હતા, ને ગાઢ યોગનિદ્રામાં પોઢ્યા હતા. એમને જોઈને દાનવરાજ મધુ અને કૈટભ ખોંખારા ખાઈને જોરજોરથી હસવા લાગ્યા તથા રજોગુણ અને તમોગુણના આવેશમાં આવીને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા—આ શ્વેતવર્ણું પુરુષ અહિં સૂઈ રહ્યો છે, નિઃસંદેહ એ જ રસાતલમાંથી વેદો ચોરી ગયો છે. એ કોનો પુત્ર છે, કોણ છે અને કેમ અહિં સાપના શરીર પર સૂઈ રહ્યો છે! આ રીતે

વાત કરીને એ બંનેએ શ્રીહરિને જગાડ્યા. એમને યુદ્ધ માટે આતુર જોઈને ભગવાન પુરુષોત્તમ ઊભા થઈ ગયા અને એ બંને તરફ દૃષ્ટિ કરીને એમણે મનોમન યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તો યુદ્ધનો આરંભ થઈ ગયો અને ભગવાન મધુસૂદને બ્રહ્માજીનું માન રાખવા માટે રજોગુણ તથા તમોગુણથી પ્રભાવિત થયેલા એ બંને દૈત્યોને મારી નાખ્યા. આમ વેદો પાછા લાવીને અને મધુ-કૈટભને મારીને એમણે

બ્રહ્માજીનો શોક દૂર કર્યો. ત્યારપછી વેદથી સન્માનિત અને ભગવાનથી રક્ષિત થઈને બ્રહ્માજીએ આ ચરાચર વિશ્વનું સર્જન કર્યું ભગવાન તેમને લોકરચનાની બુદ્ધિ (જ્ઞાન) આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં જ ચાલ્યા ગયા. આ રીતે શ્રીહરિએ પ્રવૃત્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે હયગ્રીવરૂપ ધારણ કર્યું હતું એમનું આ વરદાયક રૂપ પરમ પ્રાચીન અને વિખ્યાત છે. જે બ્રાહ્મણ આ અવતારની કથા સાંભળે છે કે સ્મરે છે. તેના અધ્યયનનો નાશ નથી થતો. રાજન્! તમે જેને વિષે પૂછ્યું હતું તે હયગ્રીવાવતારની પ્રાચીન કથા મેં તમને સંભળાવી. આ ઉપાખ્યાનને વેદનું અનુમોદન છે. પરમાત્મા કાર્ય સાધવા માટે જે જે શરીરને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે, તેને પોતે જ પ્રગટ કરી દે છે. તેઓ વેદ અને તપસ્યાના નિધિ છે. તથા સાંખ્ય, યોગ બ્રહ્મ, અને હવિષ્યરૂપ છે. વેદોનું પર્યવસાન નારાયણમાં જ છે. યજ્ઞો નારાયણનાં જ સ્વરૂપો છે, બધાં તપ નારાયણની જ પ્રાપ્તિ કરાવનારાં છે, અને નારાયણની પ્રાપ્તિ જ ઉત્તમ ગતિ (મોક્ષ) છે. એટલું જ નહિ, ઋત અને સત્ય પણ નારાયણનું જ સ્વરૂપ છે તથા આ અનુષ્ઠાનથી પુનર્જન્મ થતો નથી. તે નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ પણ નારાયણનું જ લક્ષ્ય કરનાર છે. પ્રવૃત્તિધર્મ પણ નારાયણનું જ સ્વરૂપ છે. ભૂમિનો ઉત્તમ ગુણ ગંધ. જળનો ગુણ રસ, તેજનો ગુણ રૂપ. વાયુનો ગુણ સ્પર્શ અને આકાશનો ગુણ શબ્દ પણ નારાયણથી ભિન્ન નથી. મન, કાળ, નક્ષત્રમંડળ, કીર્તિ, શ્રી, લક્ષ્મી, સર્વ દેવતાઓ, તથા સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્ર—આ સર્વ નારાયણનાં જ સ્વરૂપો છે. પુરુષ, પ્રધાન, સ્વભાવ, તથા દૈવ—આ જે વસ્તુઓના કારણરૂપ છે તે પણ નારાયણરૂપ જ છે. અધિષ્ઠાન, કર્તા, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કરણ, વિવિધ પ્રકારની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ તથા દૈવ—આ પાંચ કારણોના રૂપ શ્રીહરિ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. જે લોકો હેતુઓથી તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે એમને માટે મહાયોગી નારાયણ જ એકમાત્ર જ્ઞાતવ્ય તત્ત્વ છે. સર્વલોક, બ્રહ્માદિ દેવો, મહાત્મા ઋષિઓ, સાંખ્યના વિદ્વાનો, યોગીઓ અને આત્મજ્ઞાની યતિઓ—આ સર્વના મનની વાતો શ્રીભગવાન જાણે છે, પરંતુ ભગવાનના મનમાં શું છે—એની કોઈને ય ખબર નથી. સમગ્ર વિશ્વમાં જે લોકો દેવોને માટે યજ્ઞો અને પિતૃઓ માટે શ્રાદ્ધ કરે છે, દાન આપે છે; અને કઠિન તપ કરે છે, તે સર્વનો આશ્રય ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ જ છે. તેઓ પોતાના ઐશ્વર્યયોગમાં સ્થિત રહે છે. પ્રાણીમાત્રનું આવાસસ્થાન તેઓ હોવાથી એમને 'વાસુદેવ' કહે છે. તે પરમ મહર્ષિ નારાયણ નિત્ય, મહાન ઐશ્વર્યયુક્ત અને ગુણ-રહિત છે તો પણ જેમ ગુણહીન કાળ ઋતુના ગુણો સાથે જોડાય છે, એ જ રીતે તેઓ પણ સમયસમય પર ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે. એ મહાત્માના ગમન-આગમનને કોઈ જ નથી જાણતું. જે જ્ઞાની મહર્ષિઓ છે, તેઓ જ એ નિત્ય અંતર્યામી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

જનમેજયે કહ્યું—બ્રહ્મન્! ભગવાન અનન્યભાવથી ભજન કરનારા પોતાના બધા ભક્તોને પ્રસન્ન કરે છે

અને એમણે કરેલી વિધિવત્ પૂજા સ્વીકારે છે—એ કેવી આનંદની વાત છે! સંસારમાં જે લોકોની વાસનાઓ નાશ પામી છે, અને જેઓ પુણ્ય યા પરહિત થઈ ગયા છે એમને પરંપરાથી જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું પણ વર્ણન આપે કર્યું છે. પરંતુ મારા સમજવા મુજબ જે બ્રાહ્મણ ઉપનિષદો સહિત સર્વ વેદો વિધિવત્ સ્વાધ્યાય કરે છે, એ સર્વ કરતાં ઉત્તમ ગતિ તો ભગવાનના અનન્ય ભક્તને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવન્! આ ભક્તિરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કોણે કર્યો છે? એના આદિ ઉપદેશક કોઈ દેવ છે કે ઋષિ? એકાંત ભક્તોની દિનચર્યા શી છે? અને તે ક્યારથી પ્રચલિત છે? મારા આ સંદેહને દૂર કરો; કેમકે મને આ સર્વ વાતો જાણવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા છે.

વૈશમ્પાયનજીએ કહ્યું—રાજન્! જેવખતે કૌરવ-સેનાઓ યુદ્ધ માટે (કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં) સજ્જ ઊભી હતી અને અર્જુન યુદ્ધથી વિષાદ્મગ્ન થઈ રહ્યા હતા ત્યારે સ્વયં ભગવાને એમને ગીતામાં આ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો તથા સૃષ્ટિની આદિમાં જ્યારે ભગવાન નારાયણથી બ્રહ્માજીનો માનસિક જન્મ થયો. આ વખતે તેમણે અમિત તેજસ્વી બ્રહ્માજીને આ ધર્મનો ઉપદેશ આપીને કહ્યું-'તમે બધા ધર્મ તથા નિષ્કામ કર્મનું વિધાન કરો. આ આદેશ આપીને તેઓ અજ્ઞાન-અંધકારથી પર પોતાના પરમ ધામમાં ચાલ્યા ગયા, ત્યારપછી ઋષિઓને વરદાન આપનારા લોકપિતામહ બ્રહ્માજીએ સ્થાવર-જંગમરૂપ સંપૂર્ણ વિશ્વની રચના કરી, સૃષ્ટિના આરંભકાળે જ્યારે અત્યંત ઉત્તમ સત્યયુગનો આરંભ થયો હતો ત્યારે બ્રહ્માજીએ દક્ષપ્રજાપતિને એ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. દક્ષે પોતાના જ્યેષ્ઠ દૌહિત્ર આદિત્ય—જે સવિતા (વિવસ્વાન)થી મોટા હતા—ને આ ધર્મ બતાવ્યો. એમની પાસેથી વિવસ્વાને અને પછી ત્રેતાયુગના આરંભે વિવસ્વાને મનુને, અને મનુએ લોકકલ્યાણ માટે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને આ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તદનંતર, ઇક્ષ્વાકુના ઉપદેશથી એનો વિશ્વવ્યાપી પ્રચાર થયો. જ્યારે સંસારમાં પ્રલય થશે ત્યારે પાછો આ ધર્મ ભગવાન નારાયણમાં લીન થઈ જશે. નારદજીએ સાક્ષાત જગદીશ્વર નારાયણ પાસેથી રહસ્ય અને સંગ્રહ સહિત આ ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ પ્રકારે મહાન ધર્મ સૌથી પ્રથમ (પ્રાચીન) તથા સનાતન છે. એના તત્ત્વને સમજવું અને એનું બરાબર પાલન કરવું કઠિન છે તો પણ ભગવાનના ભક્ત સદા એને ધારણ કરી જ રહે છે. આ ધર્મને જાણીને ક્રિયાપૂર્વક સારી રીતે પાલન કરવાથી તથા અહિંસાધર્મમાં સ્થિત રહેવાથી ભગવાન્શ્રી હરિ પ્રસન્ન થાય છે. રાજન્! મેં ગુરુના પ્રસાદ (કૃપા)થી અનન્ય ભક્તોના ધર્મનું વર્ણન કર્યું છે. જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી એમને માટે આ ધર્મ સમજવો કઠિન છે. ભગવાનમાં એકાંત ભક્તિ રાખનાર મનુષ્યો મોટે ભાગે દુર્લભ છે. જો આ સંસાર ભગવાનના અનન્ય ભક્ત, અહિંસક, આત્મજ્ઞાની અને પ્રાણીમાત્રના હિતેચ્છુ મનુષ્યોથી જ સભર રહે તો સર્વત્ર સત્યયુગ જ સ્થપાઈ રહે; ક્યાંય પણ સકામ કર્મનું અનુષ્ઠાન ન થાય. આ રીતે મારા ગુરુ ભગવાન વ્યાસે ઋષિઓ સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મના સાંભળતાં જ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અને વ્યાસજીને પ્રાચીન કાળમાં મહાતપસ્વી નારદજીએ આ ધર્મ આપ્યો હતો. નારાયણની આરાધનામાં ડૂબી રહેલા અનન્ય ભક્તો ચંદ્ર સમાન ગૌરવર્ણ અને બ્રહ્મ-સ્વરૂપ ભગવાન અચ્યુતને પામે છે.

અતિથિના કહેવાથી નાગરાજને ત્યાં ધર્મારણ્યનું આગમન અને સૂર્યમંડળથી નાગરાજ પાછા ફરતાં તેમની પાસેથી ઉંચ્છ વૃત્તિનો મહિમા સાંભળવું

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—પિતામહ! આપે કહેલા કલ્યાણ-પ્રદ મોક્ષધર્મો મેં સાંભળ્યા, હવે આપ આશ્રમ-ધર્મનું પાલન કરનારા મનુષ્યો માટે સર્વોત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ કરો.'

ભીષ્મજીએ કહ્યું—રાજન્! આ વિષે હું તમને એક પ્રાચીન કથા કહું છું. સાંભળો. પ્રાચીન કાળમાં દેવર્ષિ નારદે ઇન્દ્રને આ કથા સંભળાવી હતી. આ પ્રસંગ આ રીતનો છે. એકવાર નારદજી દેવરાજ ઇન્દ્રને ત્યાં આવ્યા, ઇન્દ્રે એમને પોતાની બાજુમાં બેસાડ્યા અને એમનો સારો સત્કાર કર્યો; થોડી વાર બેસીને આરામ લીધા પછી ઇન્દ્રે એમને પૂછ્યું—દેવર્ષે! આપે કંઈ કોઈ આશ્ચર્યકારક ઘટના જોઈ છે કે શું

આપ સિદ્ધ છો અને ત્રણે લોકમાં વિચરતા રહો છો, જગતની કોઈ પણ વાત આપનાથી ગુપ્ત નથી, જો આપે કોઈ સાંભળ્યું હોય અથવા અનુભવ કર્યો હોય તો તે કહો.'

ઇન્દ્રનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને નારદજીએ કહ્યું–ગંગાના દક્ષિણ કિનારે મહાપદ્મ નામે ઉત્તમ નગર છે. ત્યાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે એકાગ્રચિત્ત તથા શાંત ભાવમાં સ્થિત હતો. એનો જન્મ અત્રિ ગોત્રમાં થયો હતો. વેદમાં એની સારી ગતિ હતી તથા એના મનમાં કોઈ જાતનો સંદેહ ન હતો. તે સદા ધર્મપરાયણ, અક્રોધી, નિત્ય સંતોષી, જિતેન્દ્રિય, તપ અને સ્વાધ્યાયમગ્ન, સત્યવાદી અને સત્પુરુષોના સન્માનને પાત્ર હતો. એના ઘરમાં ન્યાયોપાર્જિત ધન હતું અને એનાં સગાં-સંબંધીઓની વિપુલ સંખ્યા હતી. તે બ્રાહ્મણોચિત શીલસંપન્ન તથા ઉત્તમ આજીવિકાથી જીવન નિર્વાહ કરતો. એક વાર એ વેદોક્ત ધર્મ, શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ અને શિષ્ટાચાર–આ ત્રિવિધ ધર્મો પર મનોમન વિચારવા લાગ્યો કે હું શું કરું તો મારું કલ્યાણ થાય, મારે કોનો આશ્રય લેવો જોઈએ!' આ રીતે પ્રતિદિન વિચાર કરતો, પરંતુ કોઈ નિશ્ચય પર આવી શકતો ન હતો. એક દિવસ જ્યારે તે આવા જ વિચારોમાં ડૂબીને કષ્ટ અનુભવી રહ્યો હતો ત્યારે એને ત્યાં એક પરમ ધર્માત્મા તથા એકાગ્રચિત્ત બ્રાહ્મણ અતિથિ રૂપે આવી પહોંચ્યો. બ્રાહ્મણે એ અતિથિનો વિધિવત સત્કાર કર્યો અને જ્યારે તે શાંતિથી બેસીને આરામ કરવા લાગ્યો એટલે એને પૂછ્યું–વિપ્રવર! આપની મીઠી વાતો સાંભળીને મારા મનમાં આપના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉપજી રહી છે. હવે આપ મારા મિત્ર બન્યા છો. એટલે આપને કાંઈક કહેવા ઇચ્છું છું, મારી વાત સાંભળો. હું હવે મારા પુત્રને ગૃહસ્થ ધર્મની સોંપણી કરીને એક ધર્મનું આચરણ કરવા ઇચ્છું. મારે માટે કયો માર્ગ શ્રેયસ્કર થશે એ જણાવો. મારી ઇચ્છા છે કે હું એકલો જ રહું અને આત્માનો આશ્રય લઈને એમાં જ સ્થિત થઈ જાઉં. આજસુધીનું જીવન તો પુત્રરૂપ ફળ પામવા માટે વિષયભોગોમાં જ વીતી ગયું. હવે પરલોકમાં વાટખર્ચીરૂપ આધ્યાત્મિક ધન એકત્ર કરવા ઇચ્છું છું. મને આ સંસારસાગર તરી જવાની ઇચ્છા તો થઈ છે. પરંતુ એ નથી સમજાતું કે એને માટે ધર્મમય નૌકા કઈ રીતે મેળવી શકું! હું જ્યારે એમ સાંભળું છું કે વિષયોના સંપર્કમાં આવેલા પુરુષો પણ અનેક પ્રકારના કષ્ટો પામે છે, તથા સમસ્ત પ્રજા પર યમરાજની આણ વર્તી રહી છે, તો ભોગ પ્રાપ્ત થવા છતાંય મારા મનમાં એમને ભોગવવાની રુચિ નથી થતી. એટલે આપ જ આપના બુદ્ધિબળથી ઉપદેશ આપીને મને ધર્મમાર્ગ બતાવો.'

અતિથિએ કહ્યું—બ્રહ્મદેવ ! આ વિષયમાં મારી બુદ્ધિ કામ નથી આપતી, એટલે હું આ પ્રશ્નનો નિર્ણય નથી કરી શકતો. કેટલાક લોકો વાનપ્રસ્થના ધર્મોનું પાલન કરે છે અને કેટલાકે ગૃહસ્થ ધર્મનો આશ્રય લીધો છે. કોઈ રાજધર્મ, કોઈ આત્મજ્ઞાન, કોઈ ગુરુસેવા, અને કોઈ મૌનવ્રતને જ અપનાવી બેઠા છે. કેટલાક માતાપિતાની સેવાથી કેટલાક અહિંસાથી, કેટલાક સત્યવચનથી અને કેટલાક યુદ્ધમાં શત્રુનો સામનો કરતાં પ્રાણ ત્યાગવાથી સ્વર્ગ પામ્યા છે. કેટલાક મનુષ્યો ઉંચ્છવૃત્તિથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગવાસી બન્યા છે. કેટલાયે બુદ્ધિમાન પુરુષો સંતુષ્ટચિત્ત અને જિતેન્દ્રિય થઈને વેદોક્ત વ્રતનું પાલન તથા સ્વાધ્યાય કરીને સ્વર્ગલોકમાં સ્થાન પામી ચૂક્યા છે. આ પ્રકારે સંસારમાં ધર્મનાં અનેક દ્વાર ખુલેલાં છે, એ બધાને જોઈને મારી બુદ્ધિ પણ અસમંજસમાં પડી ગઈ છે તો પણ હું તમને પરંપરા અનુસાર ઉપદેશ કરીશ. મારા ગુરુએ આ વિષે મને જે વાત કહી છે તે તમને કહું છું, સાંભળો, પૂર્વકલ્પમાં જ્યાં ધર્મચક્રની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, એ નૈમિષારણ્યમાં ગોમતીના કિનારે નાગપુર નામે એક નગર છે. એમાં પદ્મનાભ નામે એક ધર્માત્મા નાગ વસે છે. લોકોમાં એ પદ્મ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ મન, વાણી અને કર્મથી પ્રાણીમાત્રને પ્રસન્ન રાખે છે. અને કર્મ, જ્ઞાન તથા ઉપાસના—આ ત્રણે માર્ગોનો આશ્રય લઈને રહે છે. વિષમ વર્તન કરનારા પુરુષોને તેઓ સામ, દામ, દંડ અને ભેદનીતિથી રાહ પર લાવે છે, શરણાર્થીનું રક્ષણ કરે છે અને નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને વિચરતાં કુમાર્ગે જતી રોકે છે. તમે એમની જ પાસે જઈને વિધિપૂર્વક (વિનમ્રભાવે) તમારો અભીષ્ટ પ્રશ્ન એમની સમક્ષ મૂકો. તેઓ તમને પરમ ધર્મનો ઉપદેશ આપશે. નાગરાજ સર્વનો અતિથિ-સત્કાર કરે છે, શાસ્ત્રજ્ઞ છે, તથા એમની બુદ્ધિ તીવ્ર છે. તેઓ અનુપમ તથા વાંછનીય સદ્‌ગુણો ધરાવે છે;

થાય છે, જેમના દ્વારે ચરાચર જગત સાથે આખી પૃથ્વી ટકેલી છે તથા જેમના મંડળમાં આદિ-અંત-રહિત સનાતન પુરુષોત્તમ નારાયણ વિરાજમાન છે, એમનાથી વિશેષ આશ્ચર્યની બીજી કઈ વસ્તુ હોઈ શકે? પરંતુ આ બધાં આશ્ચર્યોને ટપી જાય એવું એક આશ્ચર્ય હું તમને બતાવું છું, સાંભળો. બહુ પ્રાચીન કાળની વાત છે. બપોર વખતે ભગવાન ભાસ્કર લોક-લોકાન્તરને તપાવી રહ્યા હતા એ વખતે મને બીજા સૂર્ય જેવો જ એક તેજસ્વી પુરુષ નજરે પડ્યો. તે પોતાના તેજથી લોકાંતરોને પ્રકાશિત કરતો આકાશને ચીરીને સૂર્ય તરફ આવી રહ્યો હતો. નજીક આવતાં ભગવાન સૂર્યે એને મળવા માટે પોતાના બે હાથ પહોળા કર્યા. એણે પણ સન્માનાર્થે પોતાનો જમણો હાથ સૂર્ય તરફ લંબાવ્યો, ત્યારપછી આકાશને ભેદીને તે સૂર્ય-કિરણોના સમૂહમાં ગયો અને એક ક્ષણમાં તેજરાશિ સાથે એકાકાર થઈને સૂર્યસ્વરૂપ બની ગયો. એ વખતે અમે શંકામાં પડી ગયા કે આ બેમાં સાચા સૂર્ય કયા જે આ રથ પર બેઠા છે તે કે હમણાં જે આવ્યા હતા તે! આ શંકાથી અમે સૂર્યને પૂછ્યું-'ભગવાન! આ જે બીજા સૂર્ય સમાન આકાશને ચીરીને આવ્યા હતા તે કોણ હતા?'

સૂર્યે કહ્યું—તે ઉંચ્છવ્રતનું પાલન કરનારા એક સિદ્ધ મુનિ હતા. જે દિવ્યલોકને પામ્યા છે. ફળ, કંદમૂળ, સૂકાં પાંદડાં, પાણી અને હવા—આજ એમની ભોજનસામગ્રી હતી. એઓ સદા પોતાના મનને વશ રાખતા, અસંગ રહેતા અને નિઃસ્પૃહ હતા. ખેતરોમાં કે રસ્તે પડેલા અન્નકણો અથવા ફોતરાં વીણીને લાવતા અને નિર્વાહ ચલાવતા. એ સાથે જ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં તત્પર રહેતા હતા. આવા લોકોને જે ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એને દેવતાઓ, ગંધર્વો, અસુરો અને નાગ લોકો પણ નથી પામી શકતા.

વિપ્રવર! સૂર્યમંડળમાં આ આશ્ચર્ય મેં જોયું હતું. સિદ્ધિપ્રાપ્ત પુરુષો આ રીતે ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ ગતિ પામે છે.

બ્રાહ્મણે કહ્યું—નાગરાજ! નિઃસંદેહ, આ એક આશ્ચર્યજનક વૃત્તાંત છે; એનાથી મને અત્યંત આનંદ થયો છે. અમારી જે અભિલાષા હતી એને અનુકૂળ જ વચનો કહીને આપે મને માર્ગ દેખાડી દીધો, આપનું કલ્યાણ હો, હવે હું અહીંથી જઈશ, ફરી ફરી આપ મારું સ્મરણ કરતા રહેજો.

નાગે કહ્યું—દ્વિજવર! આપે હજી આપના મનની વાત તો મને કહી જ નહિ. પછી ચાલ્યા ક્યાં જાઓ છો! જે કામ માટે આવ્યા હતા, તે તો બતાવો. જ્યારે તે પૂરું થાય એટલે મારી અનુમતિ લઈને જ જજો, મારા પર આપને વિશેષ પ્રેમ છે, એટલે વૃક્ષ નીચે બેઠેલા પ્રવાસીની જેમ મને જોઈને ચાલ્યા જવું આપને માટે યોગ્ય નથી. આપનામાં મને ભક્તિ છે, અને આપને મારામાં. એ સ્થિતિમાં મારો આ આખોયે પરિવાર આપનો છે, પછી મારે ત્યાં રહેવામાં આપને શો સંકોચ છે!

બ્રાહ્મણે કહ્યું—મહાપ્રાજ્ઞ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે. જે આપ છો તે જ હું છું. આપણી વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. હું, આપ તથા પ્રાણી માત્ર પરમાત્મામાં લીન થયા પછી સદા એકરૂપતાને જ પામીએ છીએ. નાગરાજ! પુણ્યસંગ્રહ વિષે મને કંઈક શંકા થઈ હતી પણ હવે તે દૂર થઈ ગઈ છે. હવે હું ઉંચ્છવ્રતનું પાલન કરીને મારા અભીષ્ટ અર્થની સાધના કરીશ. આ જ મારો નિશ્ચય છે. આપ દ્વારા મારું કાર્ય ઘણી ઉત્તમ રીતે સંપન્ન થયું. હું કૃતાર્થ થઈ ગયો. આપનું કલ્યાણ થાઓ; હવે મને જવાની આજ્ઞા આપો.

આ રીતે નાગરાજની અનુમતિ લઈને તે બ્રાહ્મણ ઉંચ્છવ્રતની દીક્ષા લેવા માટે ભૃગુવંશી ચ્યવન ઋષિ પાસે ગયો. એમણે તેને દીક્ષા આપી, અને તે એ ધર્માનુકૂળ વ્રતનું પાલન કરવા લાગ્યો. ઉંચ્છવૃત્તિના મહિમા સાથે સંબંધિત આ કથા એણે ચ્યવન મુનિને પણ કહી. ને ચ્યવને રાજા જનકના દરબારમાં નારદજીને આ પવિત્ર કથા સંભળાવી. નારદજીએ ઇન્દ્રને અને ઇન્દ્રે બ્રાહ્મણોને આ કથા શ્રવણ કરાવી. યુધિષ્ઠિર! પરશુરામજી સાથે મારે ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું ત્યારે વસુઓએ મને આ કથા કહી હતી. અત્યારે જ્યારે તમે મને પરમ ધર્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો છે તો એના ઉત્તરમાં મેં તમને આ પવિત્ર કથા સંભળાવી છે. ત્યારપછી તે બ્રાહ્મણ બીજા વનમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં ઉંચ્છવૃત્તિ (વેરાયેલા અનાજના દાણા અને ફળ વીણવા)થી પ્રાપ્ત થતા પરિમિત અન્નનું ભોજન કરતો રહી યમ-નિયમનું પાલન કરવા લાગ્યો.
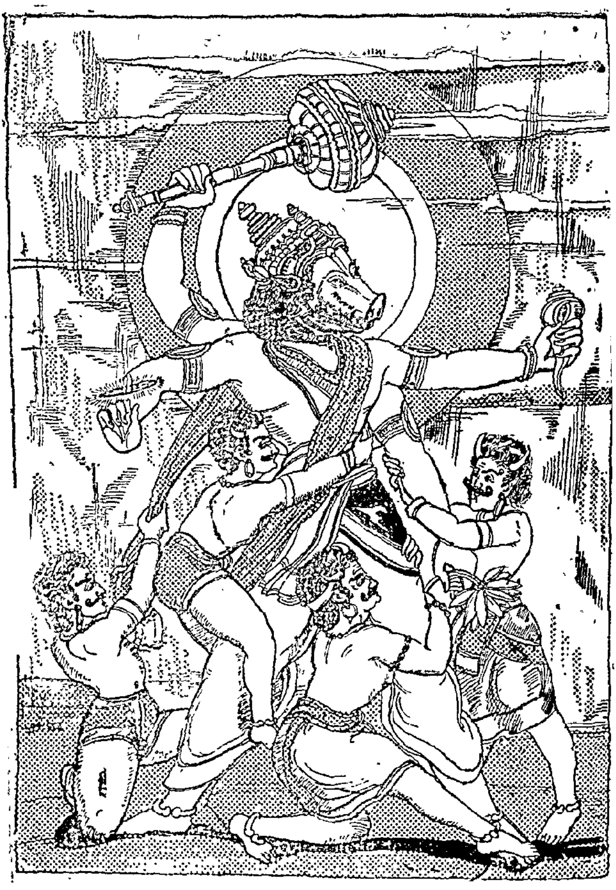
શાન્તિપર્વ સમાપ્ત